

VIII M
2.

42436

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

I. Sz.

NYELVÉSZETI IRÁNYNÉZETEK;

SZKÜTH-EURÓPAI SZÓMARADVÁNYOK.

Az akademiában székét elfoglalva, olvasta januárius 3. 1859.

LUGOSSY JÓZSEF rendes tag.

Nincs nyelv, mely törzséből kiválása óta leélt saját alsóbb történelmi életét őskincséből termelő és enyészítő alakításokkal önhatóságra nem emelte volna. Nyelvek *egyedisége*.

Nincs nyelv, mely őskincsének szálaival felsőbb történelmi múltba nem nyulnék föl s ennél fogva magát közelebbi vagy távolabbi egybefüggések hálózatában nem találná. Nyelvek *rokonsága*.

Nincs nyelv, melyet részint egyedisége, részint rokonságai, — tehát részint közvetlenül, részint ízeken és ízeknek ízein keresztül — föl a természet és emberzet nagy kútfőire mint szökpontokra nem utalnának. Nyelvek *eredete*.

Ím előttünk fekszik a magasb nyelvészkedés egész pályatére egyes nyelvek *áthatásában*, több nyelvek *hasonlításában*, minden nyelvek *bölcséletében*. A tudomány meghódít egyes nyelveket, rangoz különféle nyelveket, értelmezi a bár-

mily alakban jelenkező összes emberi nyelvet. A két elsőben a nyelvek keskenyebb vagy szélesebb körökben fölfogott tényeivel, az utolsóban e tények szülemléseivel van dolgunk. Amazokban egy vagy több nyelv terén, de mindig nyelvi téren állva, tehát mintegy történelmi szempontból nyomozzuk a *nyelvbenit*; emebben magától a nyelvtől mint tényről különböző okok terére szállva, tehát bölcséleti szempontból, a *nyelven fölül*re törekszünk kihatolni. Az elsőben tett hasznos szolgálásokat nem tagadhatjuk meg a minden korok tudományos nyelvészetétől; a második jelen századunk izzadsága s dicsősége; a harmadik, mely a két elsőre mint anyagzatra építi szemlélődését, a jövődönnek van fentartva.

Jól tudom, hogy jelenben főleg a nyelvek rangozásának kérdése, azaz a hasonlító nyelvészet örvend a tudományos divat kitünő kegyelésének. Sem körütekintők sem méltányosak nem volnánk; ha az árja nyelvészkedésben feneklő s a legjelesb erőket foglalkoztató nyelvhasznítás ragyogó sikerei előtt szemet húynyi akarnánk; ha el nem ismernők a tőle indúlt lökések roppant horderejét, melyek az ó és új világ minden nyelveit átrezegvén, azok tudományába mindenfelől élénk sürgés, eszmélő, rendezkedő mozgás jótékony tüneményeit idézték elő s a nyelvészetet szellemi hatalommá emelték, mely jelenben a világrészeknek ethnographiát, múltban a népeknek östörténetet osztogat. De hisz ennek nem is leheté másképp lennie egyfelül a most gúnynevekkel illetni szokott régibb nyelvtudomány mélyre ható vívmányai után, másfelül oly hatalmas segéderők szövetkeztében, melyeket föld- és néprajzi fényes haladások, kereskedelmi és politikai hódítások, a történelem újjászületése, és hogy egyebeket mellőzzek, a föld öt részét át meg átszegő utazások valamint általán a közlekedés óriási mérvei nyomán a világeseemények újabb korbani folyamata tett hozzájárulhatókká, melyek még a régibb nyelvtudománynak kevésbé vagy épen nem állottak rendelkezésére; mit is az újabb nyelvtudománynak, e, mint látszik, nem igen hálás örökösnek, mely pedig talán maga sem Zeüsz kaponyájából díszfegyveresen előszöklent Athene, hanem a régibb nyelvtudomány bimbóinak kedvezőbb világconjunctionak verőfényébeni kehelynyílása, nem kellene fe-

lednie. És mégis íme, csakhogy az elődei iránti előismerés adójától magát szabadalmazhassa, csakhogy a fokozatos haladás szerény koszorúját, melyben az ösvénytörök is osztozkodást igényelnének, fölfedezői babérral cserélhesse be: kész inkább doctrinája programjából kihagyni a pontokat, melyek az elődök némi sikerének vezetnének bevallására; kész kicsinyes féltékenységgel semmirekellőnek kiáltozni a nyelvtudomány részint alapvetéseire, részint nagy vég céljaira szintén nélkülözhetlen minden törekvést, mely sola scientificája zászlói alá nem esküdván, az *ezt tedd* mellett az *amazt ne melleld* jelszót is vallani elég önállóságot érez magában. A különben helyes iránynak ily egyoldaluvá fordulása természetesen nálunk, kisszerű utánozóknál tűnik föl kirívó tulzásában. Engedjen meg a tisztelt osztályülés, bocsássonak meg azon tisztelt társak, kikkel némely lényeges kérdések fölött egy értelemben nem lehetek, ha épétlen és fulánkitalan lenni akaró polemiát kell emelnem a hasonlító nyelvészet egyéb nyelvészeti alapok és célok hasonjosultságát absorbeáló méltóságának tana ellen. E polemiát a nyelvtudományi irányok és állapotok teszik nálunk szükségessé, hol egyfelül a hasonlító nyelvészet magával a nyelvészettel lön azonosítva, míg másfelül a hazai nyelv egyedisége kegyelemtérre; a nyelvtudomány örök és szent vég céljai pedig ábrándképek országába lönek utasítva. Nálunk azok, kik már előzőleg a régibb nyelvészet, főleg pedig a hazai nyelv benső ismeretének és — miért ne mondanám ki? — szeretetének is tején táplálkozva, szintén izlelik a külföld haladásának nemes italú kelyhét, a nélkül, hogy mámorában osztoznának, kik tehát hazai nyelvünk egyedisége-igényelte bizonyos fokiglani autonómiájának hirdetői, védői, kik a hasonlító nyelvészet biztosb lépteinek saját nyelvünk beható tanulmányzásával vélték az ösvényt megegyengtetendőnek, magában a nyelvhasznításban is pedig nem célzt, hanem eszközt láttak magasb vég célok megközelíthetésére, azoktól, kik a külföldi tudomány által jelennen oly dicsőséggel üzött nyelvhasznítás kápráztató fénye s diadalmenetei közt vevén föl nyelvészi hivatásuk első kenetét, annak varázsa alatt kötve maradának, tudománytalanság, subjectivismus, primitivismus, dilettantismus, eszme-

rögzöttség, elmefuttatás, elmaradottság, kiskorúság s a szótárak minden alázó neveivel fegyelmeztettek; olykor, mert a példa vonz, olyanoktól is, kik magok a legöregebb subjectivismus, a legfiusabb primitivismus, a legenyelgőbb dilettantismus, a legéretlenebb kiskorúság stb fokán állottak, Erdösi Jánosunk kedélyes szójátéka szerint karószállal szemökben mutogatván a másokébani kórószálat. Tanúi voltunk, mikép az emberi haladás jobb irányával ellenkezőleg tagadás alá vonattak oly sarkelvek, melyeken minden nyelvészkedés tiszteletre méltó volta s tudományi jogosultsága nyugoszik; milyenek a nyelvértelmezésbeni nyelvérzék, a nemzeti önfejlődés, a tények reducalásának szüksége, a kisebbről nagyobbra hágás törvénye, a lények szükségtelen szaporításának tilalma, a szók jelentésén túl azok értelmének keresése, a nyelvek tárgyilagos élete mellett alanyilagos szülemlése, a nyelvalkotmányok tisztes egyszerűsége; sőt maga az örök becsű philosophia haszontalannak nyilvánított, mely mindig hasznos, alkalmatlannak, mely soha nem lehet nem alkalmas. A nyelvtudomány történelme hallatni fogja egykor ítéletét ez irány félszerűsége fölött s megpirítani elbizakodott gögjét.

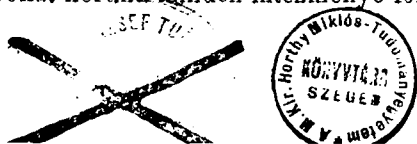
Nem így a külföldi tudomány első rangu csillagai, a nyelvészet nagy mesterei, kik között egy sincs, ki a nyelvhasznoltatás legbuzgóbb üzése mellett is a nyelvek egyediségökbeni áthatásának első szükségét s azok értelmezésében a nyelvészet jöveendőjét nem vallaná; egyes vagy alkalmi passusaiknak, midőn félszedségeket rónak meg, visszaéléseket ostromoznak, mit sem tanúsít ellenökbe. Jól tudják ők, hogy a hasonlító nyelvészet a másik kettőnek tisztét nem teljesítheti, üret be nem töltheti; sőt ha az egyes nyelvek gyökeres áthatására már mint alapzatra van szüksége: a nyelvek bölcselő értelmezését mint vég célját kell szemé előtt tartania; szóval, jól tudják, mikép a hasonlító nyelvészet nem maga a nyelvészet, hanem a nyelvészetnek része, ha jobban tetszik, stádiuma. Hogy először is a nyelvek vég értelmezését vagy a nyelvbölcséletet érintsem: jól tudják ők, hogy az emberzet magasztos kérdései, mint ez is, pusztá elvetéssel tova nem utasíthatók, s magok is visszatérnek koronként (bár nem Hornay szellemében) e nagy föladat megoldásának megkísér-

léséhez ; tudják , hogy Herakles oszlopait állítani a bár titok-
teljesen elterülő ocean élé , s elhitetni magunkat , hogy azo-
kon túl a szörnyek , a sötétség , a semmi urodalma létezik
csak , nem a tudomány dolga ; és ha a nyelvbölcséleti nyo-
mozások sikerei eddigelé a várakozásnak meg nem feleltek :
az csak a nélkülözhetlen előzmények fogyatékosága miatt
történt , melyek kipótlására irányozvák épen a hasonlító nyelv-
tudomány téréni tiszteletet s bámulatot gerjesztő fáradozásai-
is ; érzik , hogy ez volt minden korok ihlett nyelvészeinek
vég törekvése , magasan lebegő eszményképe , melyet elvetni ,
megtagadása a szellem nagy küldetésének „melynek törhet-
len ösztöne a tények határin túlhágni *akarni* s isteni előnye
túlhágni *tudni* az okok világába.“ Nem kell tehát félreérte-
nünk egy Pott-ot , ha az emberi nyelv értelmezésének , a gyö-
kük talányának megoldását *egyelőre* reménytelennek véli ; és
midőn a hasonlító nyelvészet egyik legjobb vezére , Bopp ,
egy híres munkája előszavában óva nyilatkoztatja , mikép ő
„az ösfogalmak elnevezésének vagy a gyököknek titkát ille-
tetlen hagyja :“ ez óvással bizonyára ama nemes kérdést nem ,
mint némely követői utánzengték , általán a tudomány teréről ,
hanem csak jelen munkája korlátai közül célozta kirekesz-
teni . Nagy baj itt a lélektelen utánzók serege , kik a lángel-
mék kilövelléseit azonnal doctrínájok jéglehelletével fagy-
lalják meg s a tudományt tudássá piaczisítják , mely magát hi-
degnek , jőzannak s mindenek fölött gyakorlatinak akarja te-
kintetni . Nem kisebb baj némely szerencsétlen hasonlítások
koronként kelendőbe jötte s elvi minőségre magasztatása ,
holott hasonlításnak is csak szükségből s alkalmilag járják
meg ; milyen a nyelvészetben a fogalom és hangalak egybe-
függését világosítani akaró hasonlat a test és lélek egybeköt-
tetésével az emberi lényben ; mivel , úgy mondanak , ez utób-
bit fölfognunk nem adatott : sikeretlen dolog amaz előbbit is
nyomoznunk . Ilyen a növényorganismus hasonlatának lábra-
kapta a nyelvészetben , mely bizonyára több kárt , mint hasz-
not gyümölcsözött ; nagyhangu védve ez a nyelv értelmére , a
gyökök forrásaira hágást tilalmazóknak , holott csak kissé
közelebb megtekintve is elárulja szánandó voltát , nem is le-
hetvén természeti organismust embertörténelmi fejlődvény-

nyel másként mint igen fölületesen hozni hasonlatba. A nővényélet örök köröngés a magtól a magig, apró zárt és egymással teljesen egyenlő körök lánczolata, míg a nyelv, miként az egész embertörténelem, egy nyitott és önmagába soha vissza nem térő előrehatolás stb. De alig van a bajok közt nagyobb baj, mint az oly természetű nyelveknek, milyen a mi magyar nyelvünk, folyvást ismeretlen volta, vagy fölületes és tökéletlen ismerete a nyelvészet nagy bajnokai előtt; oly nyelveknek, melyek közelebbről hívek a természeti szökpontokhoz, míg ellenben az ismeretesb mívelt nyelveknek előnye épen a mesteri képzettségben mutatkozik. Ezek mintájára nyelvünkben is csak a képzettségi oldalt fürkészszük és doctrináink visszatükrözését követeljük tőle, azt pedig, mi benne önkényt nagy eredményeket ígérve kínálkozik, az ideologiai és phonetikai elemek kapcsolatának kitünőbb átlátszóságát, sikeresb nyomozhatóságát, figyelem nélkül hagyjuk sőt tagadás alá vonjuk; ketős nagy kárral. Egyik, mert a nyelvészet vég céljához, a nyelvek értelmezéséhez s eredeztetéséhez a magyar nyelven keresztül valószínűleg közelebb vezető ösvényt elzárva tartjuk s így az írás szerint magunk sem megyünk be, másokat is, kik akarnának, bemenni tartóztatunk, oly teendőknek vetve gátot, melyekről már megmondattott, hogy „egyedül magunkra néznek, hogy bennök nekünk segédkezet semmi idegen jóakarattal, szorgalom és tudomány nem nyújthat.“ Másik, mert eltekintve is az egyetemes nyelvészeti céloktól, saját nyelvünk kellő áthatása, öntörvényei szerinti tudományos rendezése nem csak hátráltat, hanem a külföldi tudomány előtt kicsinyletesnek, csekélynek, fontosság nélkülinek, mi több, nevetségesnek tüntetetik föl, melyben semmi mélyebb szellem, áthatásra méltó alkotás nem létezik, melyet elég csak külső fölületében, köz-czélokra írt nyelvtanok és szótárak vezetése szerint fogni föl, merev resultatumiban, mint péld. *estve* (=estvel, mint: reggel, éjjel stb) szót, hullaként vonszolni a nyelvhasznítás bonczkése alá, a nélkül, hogy méltó volna tudni: vajjon e barbár szó jelentése alatt nem rejlik-e további értelem is? vajjon *Abend* és *vespera*-e ő csupán, vagy inkább magyar nyelv terén fejelet *Sonnenutergang*, *δύσις* és *occasus*? Ha emezeket gyermek-

ész is gehen-re, untergehen-re, *divas* és cado-ra utasítja : amabban nyelvésznek sem szükség napesetre, esésre vonatkoztatást ismerni föl ; hisz nyelvünknek nincs önálló történeti múltja s *estve* nem más mint a szuómi *ehtoo*, miután a külföldi tudomány hasonlítást parancsol rokon nyelvek között; önmagának magát magyaráznia, családja évezredes bizonyítványait szülemelési lefolyata igazlására fölhívnia nem illik ; mi igaz, hogy az egyszerű igazságra vezetne, de nem hangzik eléggé tudományosan ! Mindez még eddig fölfogási korlátoltság vagy túlbuzgalom elfogultsága lehet : a valódi fekélyesség a rossz akarat ferdítéseinél veszi kezdetét, de melyre, mint kórállapotink szomorítóbb felére, ez úttal leplet kell vetnem. Elég, hogy ily értelemben üzzük is aztán mi váltig a magyar nyelvhasonlítást, s üzik nyomunkon mások a közel szomszédban oly módon, hogy könnyünk facsarodik bele. Valóban kilátásunk van megérni hogy, midőn majd egykor egytől egyik végre leendnek hajtva hasonlításaink s ragyogandunk a külföldi nyelvészet úgymondatott színvonalán : nyelvészeti állapotink szolgátságán könyörülő örnemtünk akkor fog valamely jeles erőt, talán idegenből, támasztani, ki nyelvünket az anyatej annyira félreértett s kigúnyolt „tisztasága, édessége és melegsége fokáig“ tevén sajátjává, egy intéssel hullasztja porba a most némelyek nyelvészeti diadalmenetét képző nyelvhasonlítási tündércsarnokokat, festett falvakat és virá-nyokat, melyek annyiban is hasonlítanak amaz egykori Tauria melléki decoraturákhoz, hogy gyors szállításban vitetnek állomásról állomásra, ismételni hatásukat a csodákban ringatott szem kápráztatására. S ekkor fogunk eszmélni, a varázs megszűntével, hogy oda kell visszatérnünk s ott kezdenünk, az egyszerűség és önfejlesztés azon pontján, melynek tekintetbe vételét most kicsinyléssel utasítottuk vissza. Már is megértük az árja értelembeni hangsúly föltolakodási kísérletét nyelvünk szerkezetére ; megértük, hogy közelebb a magyar nyelv egyik tudományos tankönyvében nyelvünkre szabott az *a*, *u*, *i* hangzórendszeri alap minden következményeivel a nyelvünk alkotmányában egyedül érvényes hangzópárhuzam vagy kéthangzósság helyett. És különös, hogy míg a népies alapokat korunk minden intézménye fölismerni,

érvényre hozni törekedik : egyedül nyelvünk , a népelet eme legnemesb terménye volna az , mely ez alapokat elfogadni vonakodnék , mely hamis vágásba tereltetnék az által , ha tudománya kívülről behozott szabályok tekintélye helyett saját mérvei szerint alkottatik , fejlesztetik ; ha sajátosságai ismeretnek föl , melyekre az eddigi nyelvtudománynak nincs rovata , hiányzik műszava , hanem azokat egykor tőlünk lesz kénytelen eltanulni , mint mi eltanultuk guna-ját , wriddhi-jét , Ab-és Umlaut-ját , Augment-jét , synaloephe és synesisét stb. Azt hiszszük , hogy az árja nyelvészet egyik legfontosb , legeredménydúsabb szabálya , az ú. n. Lautverschiebung kirekesztőleg hasonlító nyelvészeti nissusoknak köszöni létrejöttét , s nem inkább a német nyelv jelenének s egész múltjának világos főveli áttekintése adott annak létet ? Kérdjük meg magát annak híres fölfedezőjét : azok közé fogja-e ő számítani magát , kiket a boldogúlt Schneidewin indianereknek nevezett , vagy a germán nyelv bajnoki közt akarja-e inkább elfoglalni az őt oly méltán megillető első helyet ? s nem újjal fog-e mutatni magára a kérdéses nagy nyelvszabályra , mely három negyedrészen germán téren áll ? s nem ezt fogja-e példája nekünk becses utasításul adni : ha törzsöd nyelveiben messze kiható igazságok ismeretére akarsz jutni : tanulmányozd mindenek fölött saját nyelvedet , szemet nem hűnyván a mások körül kivívott nyereményekre ! Nem abban fenekszik-e az ő mívelete is , mit én helyzetünkhöz , körülményinkhez alkalmazkodva , *szócsuládítás* jellemző nevezete alá vonni s mint a nyelv valódi népies alkotmányának tökéletesen megfelelő alapot minden magasb nyelvészkedésünk szökpontjául ajánlani bátorkodtam ? Hozzá tevén , mikép ennek oly gazdag körüvé kell méretnie , mely benyúlják a szintén kétségtelen jogosultságu nyelvhasznításba ; melynek , ha éretlen és fölületes lenni nem akar , ez lesz épen mellőzhetlen *előzménye* , vagy , mivel kifejezésekhez ragaszkodással az ügyet koczskáztatni nem akarom , ám legyen , akadémiai titoknokunk bölcsen közvetítő nézete szerint , elválhatlan *szövet-ségese* , tehát *egymásutániség* helyett , pace mea , *együttiség* ; gyakorlatban különben is kivívandó levén magát a dolog rendje csupán azon egyszerű igazságnál fogva is , hogy a mi

természettel közelebb fekvő, az bizonyára közelségében, és a mi természettel távolabbi, távolabbiságában fölfogandó a nyomozó tudomány által is. Mert, mondtam: „az egyes nyelvek rokon tényei összeállítása vagy a közértelemben vett szócsaládítás, és a rokon nyelvek hason tényeinek összeállítása vagy a közértelemben vett nyelvhasonlítás tulajdonkép egyfajú munkálat: családítás egy nyelv határai és családítás több nyelvek határai között; úgy hogy valamint amant nemzeti vagy kebelbeli vagy első lépcsőjü *nyelvhasonlításnak*, úgy emezt viszont nemzetközi vagy másodfokú *szócsaládításnak* egészen megfordított nevekkal igen találóan nevezhetnők.“ Csodálatos, hogy ama most mondott elsőfokú nyelvhasonlítás szüksége folyvásti tagadással találkozhatik; hiszen csak egy nyelvből s pedig az árják egyikéből hozva föl ez úttal pár példát: ugyan kérdem, a latin *a'la* = szárny, mikép fog a rokon német *Achsel*-lel, melyhez tartozik, egybehozni s onnan tovább görög és szanszkrit megfelelőihez csatlakozása lehetségesíttetni, ha *azilla*-vali családulása magának a latin nyelvnek körében föl nem ismertetik, előre nem bocsátatik? Vagy *foedus* = szövetség, kötély szóval mikép bánhata el maga Benfey is, ha azt előbb *fides* = hit, kötély, ismét *fides* = húr, kötelék, családjába nem vonta, honnan a görög $\pi\iota\theta$ . . . . . $\pi\epsilon\iota\sigma\mu\alpha$, a goth *bindan*-on keresztül a szanszkrit *bandh*-ig utasítván, a kötés ősjelentését benne föl nem nyomozta volna? *Annus* = évkör mellé szükségkép *annulus*-t = kiskör, gyűrű, s ehez *anus*-t = végbél zárizma vagy alfél gyűrűje, kell állítanunk, ha meg akarjuk hódítani; *autumnus*-hoz szükségkép *augeo*, *clypeus*-hoz *clepto*, $\kappa\lambda\acute{\iota}\pi\tau\omega$, *bellum*-hoz *duellum* és *bis*-hez = kétszer, a régies *duis* állítandó, hogy az indogerman *duo*-ra s a szanszkrit *dvīs*-re fölverekedhessünk. Csak mi vagyunk, kiknek péld. *lélek* szó értelmezésében nem a magyar lehellet, lehelék = lélek s a leh, lehésre, lehenget és lankadra, hanem — daczára minden logikai rendnek és tényállásnak — egyenesen és közvetlenül a szuómi *hengi*-re van szükségünk.

Hogy magyar nyelvünket illetőleg mindenek fölött nyelvünk saját tényei kimerítendők (szócsaládítás): oly világos, hogy immár szinte röstellem sürgetni. Van is okom jó re-

ményt táplálni, miután nyelvtudományunk jövődjé melegen fekszik e tiszteletre méltó testület szívében, s tekintélyes tudósaink részint e szószerűből, részint írásaikban az ügy iránti javaslukat nyomatékosan nyilvánították. Mégis néhány ide vonatkozó pontot szabadjon gondolkodó hazámfiak számára újjmutatással érintenem :

1) Nyelvünk fölös számu kölcsönzetet tartalmaz. Már csak ezek leszámítolása végett is, mielőtt tovább lépnénk, maga téren kell gondos nyomozásokat tartanunk. Mit e részben maga már régiebb nyelvészetünk, habár szörványosan s elöitéletektől épen nem mentesen, tenni megkezdett : azt nekünk most rendszeresen, az ide vonatkozó minden nyelvi és történelmi kútforrások fölhasználásával kell végrehajtanunk, s e végre a nevezetesb tömeges népérülközések korait, mint byzanci, több ízbeni német, olasz, cseh és különféle szláv, mongol, török és egyéb hadjáratok, hódítások s hódittatások, előzőnöltetések, udvari viszonyok, betelepülések stb korszakait, tehát az élő idegen nyelvek áttényészhetésének alkalmait, a köztünk, velünk vagy határinkban lakó népek nyelvkincseit, nem különben a régi irodalmi nyelvek, latin és görög befolyásainak fészkeit, az egyházi, kolostori, tanodai, hitűjítási, törvénykezési, igazság-kiszolgáltatási élet, az asceticus, legendaris, hierarchiai rétegek stb nyelvviszonyait különös tanulmányzasi tárgyakká tennünk, mely utóbbi rendűek főleg helyneveinkbeni fontosságát már néhai Jerney János társunk kiemelte. Ha ezek ellenébe másfelül mindazt, mi nem idegenben gyökerezőnek találtatik, családítás útján elkülönözni, biztosítani törekedendünk : láthatárunk ez eljárással a tisztán nemzetinek nevezhető nyelvkincs fölismerését illetőleg, nem keveset fog nyerni derűjében.

2) Nyelvünk természethangokon alapuló szókban oly kitünően bőveteg, oly dúslakodó, hogy e pontban Schlegel Frigyes inkább hivatkozhaték vala reá, mint a mandzsura, ha tudniillik róla csak annyi ismerettel bírt volna is, mint a mandzsuról. Itt az avatott értő majd minden lépten természet-zenei forrásu szókkal találkozik a legnagyobb elvontság térein is, mihelyt szándékosan szemet nem hűny azon egyszerű és más nyelvekben is érvényes igazság előtt : mi-

szerint elvont eszmék kifejezéseinek érzékiekre, nyelvünkben tehát, hol az érzékiek nagy részt természeti hangok, nyilván imezen utóbbiakra kell visszavitetniök. Számptalanok közt ájtatosság és buzgóság, harag és ijedelem, ország és világ, fekély és förtelem, orzás és lopás, kár és haszon, munka és pihenés, fény és sugár, hó és felhő, öreg és siheder, súly és teher, lélek és szellet, szerelem és boldogság, élet és halál, mindannyian természethangokon nyugvó saját termeléseink s mint ilyek, a természethangokkal saját vallomása szerint úgy sem foglalkozó hasonlító nyelvészethez nem utasíthatók, hanem mint nemzeti egyediségünk körén belüli képzések egyszerű családositás utján gyökeikre vezethetők. Úgy hogy maga ezen sokrateszi modorú igen egyszerű tapogatódzás : vannak-e a magyar nyelvben természethangok ? Igenis. Szükség-e ezeket fölismernünk ? Igenis. Hajtottak-e ezek sarjakat is nyelvünkben ? Kétségtívíl. E sarjak gyümölcsöztek-e túl az érzékiségen magasb nyelvsszükségek, tehát elvont fogalmak számára is ? Tagadhatlanul Kell-e ezeket szintén kimutatnunk ? Nincs különben. Vannak-e tehát természeti szókptontokig fölvezethető szóink ? Minden bizonynyal. Van-e tehát értelme egy természetzenei szótárnak nyelvünk érdekében ? Úgy látszik, hogy van, bár korszerűsége alig (hagyján !); maga, mondom, ez egyszerű okoskodás elegendő arra, hogy azon mély bölcseségű tanácsot : hagyjunk föl nyelvünkben a vég okok fürkészsével, nyelvészettünk érdekében, legalább magam részéről visszaúasítsam.

3) Az árja és sémi nyelvek legnagyobb részét az újabb nyelvészet koránya tudományos tájékozottságuk azon fokán érte, midőn már keblökben majdnem minden végre volt hajtva, mi csak az új deléjű fölfedezése és alkalmazása előtt végrehajtható vala, az is tehát, habár más nevek alatt, mit családítás neve alatt sürgetünk, de a mi tulajdonkép nem egyéb, mint összpontosúlata a nyelvek egyedisége térein nyerhető minden tanulságoknak. Megjelöljem-e a classicus nyelvek, nevezetesen a görög nyelv tudományi állásának fokát, hova már fél század előtt, főleg remek írói fejtegetése alkalmából emelkedett ? Mondjam-e, hogy a német szókincset már a múlt század végén Adelungnál a hasonlító nyelvészet haszná-

latára készképesen látjuk összeállítva? hogy a szanszkritot az angol fölfedezések már benszülött tudósai nyelvészkedésével át meg átmívelve találták? Nincs különben a sémiakkal, melyek főleg a bibliai irodalom életszükségének körébe tartozván, ezer munkás kezét s koronként nagy elméket foglalkodtattak. Nem jutott e szerencse köztudomás szerint az altaji nyelveknek, melyekben mintegy tükrözik ama népek regéje, kiknek nyolcz törzsét maczedoniai Sándor hegyek közé rekesztette. Már földrajzi helyzetüknél fogva a világpolgárisodás nagy meneteitől eltávolítva, nem részesülhettek e nyelvek a műveltség és irodalmi fejlődés több ezer éves áldásaiban. Ha mi történt aránylag e részben a finn, főleg a magyar nyelvvel késő időkben, annak parányisága sajnos ugyan, de nem oly igen piritó, ha méltányosan megfontoljuk, mikép itt nyomasztott sorsu, ádáz küzdelmekre hívatott népekkel van dolgunk, kiknek örülniök kell, hogy szép nyelvek él és oly sok mások példájára végkép ki nem enyészett: de annak tudományos művelésére súlyos körülményeik közt alig volt még egyeseik által is, még kevésbbé társulatilag lélekzösvételek, míg a fent említett nyelvek művelésén úgy szólván az egész polgárisult világ tudósai s tudós egyletei századok óta összevetett vállakkal munkálkodtak. Már az érintett nyelvek öntérököni előzetes fölbuvárlása meglehetősen mérvben levén végrehajtva, honnan a nyelvhasznítás stádiumára közvetlen léptethetének: nálunk is az árja nyelvészkedési modor betűszerinti utánzói ama mintát a még zsenge nyelvészettel bíró magyar nyelvre szintén kiterjesztették s ezt is egyenesen hasonlítás alá törekedtek vonni, mit sem aggodván a nyelvünkben e részbeni hátramaradás-szülte körülmények kivételességéről, valamint arról sem, hogy a nyelvesszmény megközelítésére külön törzsek, bennök külön egyes nyelvek eltérő ösvényeket nyitottak; hanem ott, hol sajátunkból meritendő nyelvtörvényeink még hiányzottak, az árja nyelvészet magok helyén igenis helyes szabályainak nyers alkalmazásával, igazabban, nyelvünkre erőszakolásával kívántak segíteni; mi is hova vezet bennünket, úgy tetszik nekem, a közvélemény is mármár át kezdi látni. A tanulság úgy hiszem ez: nem zavarni össze a különböző állapotokat, hanem pótolni elmara-

dottságunkat, emelni a magyar nyelvészetet nyelvünk benső életének, alkotmányának tanulmányozása, sajátosságainak megfelelő rendszerezése által azon fokig, melyen a hasonló nyelvészet követelései benne ne többé néma anyaggal, rudis indigestaque moles-sel találkozzanak, melyet, mint Castren számojédjét egy ülő helyéből merje javíték alá vetni a külföld egynémely éles látásu Hunfalvyja, hanem találkozzanak élet- és értelemdús alkotmányos egészszel, melynek tudományos fölfedezését meginnepelje Európa az altaji nyelvek érdekében, mint innepli a szanszkritét az árja nyelvek láncsolatában. „Eo esset omnibus viribus contendendum, ut nos quoque olim in pluribus rebus aliarum gentium evadamus magistri et doctores.“ (Engel, Epist. ad Sam. Gyarmathy 1799.)

4) Testvérnnyelvek nem élnek már ma a magyar nyelv oldalánál, hogy azok kincséből meríthető eredmények könnyeden pótolhatnák, deríthetnék sok részben megfogytakozott, elhalaványodott sajátunk hizagait, homályait, mint pótolják, derítik a szerencsés németeit a számos germán testvérekéi. Nem felelet az itt, mi nekem egykor az gyanánt adatott: hogy hiszen vannak rokon nyelveink; én *testvéreink* nemlétét panaszlom, s nem is bírom átlátni, miért *veszne* igaz panaszban nyelvészetünk. Valamint nyelvemlékeink pusztultának, úgy testvéreink kihúnytának vesztességét sem egyenlítheti ki a rokon nyelvek létezése s az elveszettekétől különböző rovatú segélynyújtásai. Íme egy okkal több, melynél fogva annál komolyabban érezzük magunkat szorítva, sürgetve e nemében testvértelen ág szerény örökségét lehető teljességgel megtakarítani, rendezni s a nyelvészet céljaira hasznosítani.

5) Minden jelenségek, a mennyire tudomásom ér, oda mutatnak, mikép teljesülnie kell Hunfalvy sejtelmének abban, hogy magyar nyelvünk nem gyenge sarj az csztyák és vogul mellett harmadikúl, mint ezt, ha nem hibázok, Klaproth nyomán fogadta el tanául a külföldi tudomány, hanem erőteljes sudar, mely közép növést vett az urali és altaji nagy sudarok közt; zöldelő levél, mely harmadikúl egészíti ki az ural-altajiak lóherjét. Együve, nem pedig alárendelt viszonyban áll ama két nagy osztályhoz. Nem finn, sem török-tatár; hanem

egymaga rokona egyfelől a sok népű s nyelvű csúdnak, másfelől a sok népű s nyelvű ujjurnak. Azért mindenestül lehetőleg kiaknászendő, hogy nyelvészeti fontosságának belterjével tartson egyensúlyt a sokkal nagyobb külterjű rokonoknak.

6) Nem lehetvén azonban másképp fogni föl nyelvünket, mint melynek egykor maga körül szintén terjedelmes testvériséget, közel rokonságot kelle szemlélnie átmenetül a távolabbi rokonságu urali és altaji sudarokhoz, melyek az évezredek árjában elsodortattak: egymaga már azon elenyészett testvérek örököse, *complexuma*, egyedül élő képviselőjeként becslendő; mely azok nevében is valamint tetemesb adóval úgy nagyobb súlyú szavazattal tartozik járulni törzse nyelveinek divánjához; a magyar nyelv kebelébeni családosítás már maga egy szerény körű nyelvhasonlítás tartozik fölérti. Valóban, úgy látszik nekem, nem lehet, hogy az egykori kozár, ó kun, új kun, avar, besenyő stb nyelvek, mint hozzánk legközelebb szított, velünk rokon viszontagságok hullámain hányatott ágak nyelvei is kisebb nagyobb mértékben nyelvünkben nem találnák visszatükrözéseket. (Mit avagy magán az itt történetesen előforduló *tűkör* szó példáján készülők kimutatni.)

7) És végre történelmi vagy hagyományos adatok sem hiányzanak arra, hogy amaz egykori testvérek, ama velünk hajdan egyazon történelmi téren működött ágak nyelvei nem buborékként pattantak szét az enyészetbe, hanem tényleg beolvadtak nyelvünk testébe s nyomatékukat magyar nyelvünkre hozták által; mely tehát, mert ide irányúl minden sürgetésem, legvégsőbb élő izéiglen nyomozás alá vetendő, legparányibb rommaradványaig föl kutatandó. Fölséleges volna ismételnem a székelységről mint egyenes ó kun maradványról annyiszor elmondottakat, kiknek nyelve több mint tíz század óta lön immár nyelvünk kiegészítő részévé; nem ereszkedek az új kunság, palóczság, bulárság, besenyőséghez viszonyaink fejtegetésébe sem: csupán egyre, a bíborcsarnokszülte Konstantin híres emlékjegyzetében *kavar* testvéreink hozzánk csatlakoztáról fentartott adatra kívánok hivatkozni, mely nem enged meg más okos értelmezést annak fölvételén

kívül, hogy e nép nem volt ugyan velünk teljesen egyazon nyelvű, mindazáltal hozzánk e részben hasonlíthatlanul közelebb tartozott állani, mint az alig 400 év multán országunkat pusztított mongol-tatár csordák, kiknek nyelve nemzetünk előtt aránylag teljesen idegenként tűnt föl. A kavár nyelv tehát a maga testvéries, talán inkább közel rokonos, szókincsével s idomaival világosan a magyar nyelvet impraegnálta. Miben állott légyen ez impraegnálás? most ugyan a a tisztelt osztályülés előtt érinteni sem vagyok bátor, bár azt hiszem, hogy a csomónak némely vékony szálaire már reá akadtam; ki az e részbeni roppant nehézségeket ismeri, méltányolni fogja tartózkodásomat, ha óvatos kívánok lenni egyéni sejtelmeim nyilvánosság elé vezetésében, mielőtt azokat a tudomány teljérvüleg összeállított bizonyítmányainak kezességével kísérhetném; mi is hogy már magánál a tárgy természeténél fogva egyike a legmeredekebb földadatoknak, könnyű megítélni. Halasztván tehát ezt az idők teljesbségére: eléglem ez úttal megjegyezni először is, hogy ez és ezekhez hasonló jarulékok befolyásával nötte ki magát hihetően a kezdetben vékony *megere* ág (Konstantin) jelentékeny *magyar* sudarrá, mely viselt dolgaival a világtörténelemben önálló tért foglalván, nyelvével egyszersmind a kienyésző testvérek által üresen hagyott nagy láncszem helyét töltötte ki a szorosb értelemben vett uraliak és altajiak mellett. Ugyanazért nem is tartom helyeselhetőnek úgynevezett utolsó vagy harmadik kijövetelünket előző viszonyink egyenesen *magyar* volta mellett bajvívóskodni; sőt a népköltözködés nem árja tényezőit s azon érülközéseket, melyekkel egykori kétségtelen törökonink Európa nyugatára befolyásukat gyakorlották, a magyarénál egyetemesb névvel olajtanám jelöletni. De az ural-altaji név azonnal mereven csúd és török-tatár törzseket juttat eszünkbe, melyek pedig a népköltözködés korában bárha nem egészen érintetlenül, de alkalmasint veszteg maradtak, s melyektől említett törökonink, kik a IV-dik század végétől a IX-dikig Európában szerepettek, méltán megkülönböztetendők volnának. Nem lehetne-e a dolgon akként segíteni, hogy a sokszor ajánlatba tett *szkith* nevezettel épen ezen törökoninkra szorítkoznánk, mely ókori rengetegsége

daczára a középkorban már elveszti botrányos szélességét, s melyet rövidségén kívül nemzeti hagyományinkhozi illeszkedése is a mondottam célra, mint legtűrhetőbbet ajánl; úgy hogy maga nagy törzsünk jobb hiányában a kissé sesquipedal ugyan, de legalább teljes foglalatú *ural-sküth-altaji* nevet viselő, mely alá már fajunkat is testvéreivel együtt ellenmondás nélkül látnók sorozottak; s a törzsnek tennék aztán sudarait a finn-számojéd, mint *urali*, a török-tatár mint *altaji*, és a hún-magyar, mint *szküth* népiségek? És megjegyzem másodszor, hogy a nyelvrokonság ismeretes kriterionai közül a számnveket illetőleg: a hét első egyszerű számnév a nagy törzshöz tartja sudarunkat közelebb kötve; míg ellenben a két utóbbi, főleg a kilenczes, melyre egyetlen élő nép nyelve sem ad leggyengébb viszhangot sem, épen a többször érintett, egykor terjedelmes, ma már egyedül a magyar nemzetben összpontosuló testvériségnek, a *szküth* nevezettel bélyegzendő sudar egyes ágainak szolgálna összetartó kapocsul.

A közelebb mondottakkal egybefüggésben hagyd vegyék itt alkalmat, a t. osztályülés engedelmével, leelőször ismertetni meg rövideden, és pedig Bartal György társunk tisztelt nevével hozva kapcsolatba, az oly gyéren fenmaradt *szküth-európai nyelvenlékek* vagyis helyesebben *szómaradványok* egyikét; mely bárha nem több is egy pár töredék számnévnél, mindazáltal részint az ekkorig ily és hason nevek alatt kelendők sorában világosbságánál fogva, részint azért is igen nevezetes, mivel hozzánk egykor törokon, ma már egyedül a magyar által képviselt, népek nyelvéből egész az európai tudományos irodalom küszöbeig hatolhatott. A figyelmet érdemlő tény kivonatosan ide megy ki:

Az oszloppár, melyen mai számrendszerünk főséges alkotmánya nyugszik, a *kilenczjegyűség* és *helyérték*. Kit illet e roppant horderejű kettős találmány dicsősége? Nyugat kelettel, Európa Ázsiával, az ógörög és római műveltségre támaszkodó keresztyén műveltség az arab és hindu elme találékonyásával versenyeztek fölötte; míg végre is, már a múlt század folytán, a középkori műveltség-történet fölleplezése körüli tehetetlenségünkben s tömeges leszavazás sorsára ju-

tott egyes tudósok, mint Voss, Huet, Weidler stb ellenvéleményét elhangzani hagyunkban, világrészünk kisebbségben maradtát bevallani s e találmányra vonatkozó igényeit a pagódok és pálmák honának előnyére földadni kénytelenítettünk; s meg szoktuk bevégezett ténynek tekinteni, hogy számrendszerünk Ázsiából jött könyöradomány, valamint számjegyeink arab és hindu eredetű jegyek. Csak az utóbbi időkben sikerült a középkori tudomány helyesb méltatása és a kútfők beható tanulmányzása nyomán Chasles Mihálynak az ellenkezőt kívínnia s éles következetességü egybevetések nyomán kimutatnia, mikép *a kérdéses számrendszer a görögöktől ment át a rómaiakra, onnan örökségül a keresztyén középkorra*; melynek folyamában az arabok ez ügybeni egész szerepe nem tőlük-kölcsönzésünk, hanem csak velők-találkozásunk nevét igényelheti; ők Európában számrendszerünknek nem első tanítói, hanem csak népszerűsítésének s általánosb elterjedésének elősegítőiként tekinthetők. Maga Humboldt Sándor, ki korábban a köz felfogáshoz hajlott tanításában, nemesen ismeri el „Kosmos“-a 2-dik kötete 263. lapján, mikép: „E kitűnő francia matematikus a Boëthius Geometriájában előforduló úgynevezett *Pythagoras táblájának* helyes magyarázása folytán, fontos és felette alapos történelmi nyomozásaival több mint valószínűvé emelte azt, hogy a nyugati keresztyének, *magoknál az araboknál korábban* a hindu számokkal, és *Systema Abaci* nevezet alatt a kilencz számjegy helyérték szerinti használatával ismereteseek voltak.“ Függőben hagyván egyébiránt annak eldöntését: „vajjon a görögök ezt a 60-dik Olympiás előtt kelettel nagyon lehetséges, bár előtünk teljesen ismeretlen ősrégi egybeköttetésöknek köszönhetik-e, vagy a világkereskedelem Lagidák alatti irányánál fogvást, mint a nyugati hindu félszigetről Alexandriába átszivárgott tant ölelték föl, vagy végre a kilencz számjegy és helyérték nyugaton, úgy mint keleten egymástól függetlenül, tehát két külön világrészben s két külön ízben fedeztetett föl? „Mert miért ne engedhetnők meg, úgy mond Humboldt, hogy hason szükségletek érzetében, különböző törzsű magasan íhlett népeknél, ugyanazon esmeszörvödékek elkülönözteten is fölmerülhetének!“ Elég, hogy Chasles „*Aperçu histo-*

rique sur l'origine et développement des méthodes en Géométrie (Bruxelles 1837, 8dr. Németre is fordítva Sohnke által)“ című jeles munkájában, majd ezt követve a tudományok párizsi Akademiája előtt fölolvastott, Libri által élénken, de sikeretlenül ostromlott értekezései sorozatában; melyek közül én az 1839. január. 21., oct. 7., oct. 14., 1843. jan. 13. és 30., jun. 26. és július 21-diki előadásait a heti „Comptes rendus“ k után használtam, világosan kimutatja, hogy a VI. századi A. M. S. T. Boëthius Geometriájának egy, föl Pythagorasra hivatkozó, gyakran közbeszúrtságáról gyanúsított, mindig félreértett nevezetes fejezetében, továbbá a X. századi Gerbertnek, a nagy tudományu később második Sylvester pápának egy nehéz megértésű, de igazi megértésre soha sem is méltatott. munkájában (Constantino scholastico), — végre a XI., XII. és XIII. század számos mértani tárgyú kézírataiban a kilenczjegyűségre és helyértékre alapított egy és ugyanazon számrendszer taníttatik, t. i. a mi tulajdon mai számrendszerünk; még ugyan columnákkal rovatozva s a zero fontos használatát egyeleinte más hasonértékű, szintén igen elmés fogással helyettesítve; melyből mindazáltal eléggé meggyőződhetünk arról, hogy e rendszert, mint a római és görög tudományban rég idők óta ismerettest, nem vala szükség az araboktól vennünk át; sőt időrendi bizonyossággal kijő, hogy tőlök legfőlebb a columnák vagy rovatok teljes nélkülözését lehetne eltanulnunk: az egésznek lényegét ellenben maga a görög számtani ismeretekre támaszkodó napnyugati tudomány századokkal az arab érülközések előtt szinte vég tökélyig önállólólag kifejtette. Boëth Geometriájának legjobb és legrégibb kézírataiban immár az ő említett nevezetes locusához csatolva találjuk *Pythagoras igaz táblájának* szemléltetését is, mely teljesen különbözik azon elemi sorozási táblától (kétszerkettőtől), melyet Pythagoras táblája jelentékes nevével a világ csupán félreértés következtében tisztelhetett meg, miután csak Boëth szövegének helyes magyarázata kívántatik arra, hogy meggyőződjünk felőle, mikép úgy nála mint Gerbertnél és az Abacusrendszert előadó több középkori szerzőknél épen mai számrendszerünk titka van elméletileg előadva; melynek használata, hogy nézletileg is elő legyen

segítve : a végre szolgál a híres szamosi görög böles nevét méltán viselő rovatos táblázatocska. Már a kéziratokban ezen igaz Pythagorasi tábla folytán, magok azon kilencz darabból álló számjegyek ábrái is, melyekre már Boëth *szövege apices* nevezet alatt hivatkozik, előterjesztvék, még pedig a mai arab nevet viselő kilencz számjegyeinket jobban megközelítő, a hajdan számjegyek gyanánt szerepelt görög betűkre, melyekből Huet nézete szerint alakultak, élénken emlékeztető ábrákban, és — a mi itt minket főleg érdekel — e számjegyeknek a középkori Európában divatozott *neveinek* is kíséretében. Mely nevek íme következők :

1. α Igin
2. β Andras
3. γ Ormis
4. $\delta\Delta$ Arbas
5. ε Quimas
6. ς Caltis
7. ζz Zenis
8. ηH Temenias
9. θ Celentis

A kéziratok nagy öszhangzása így tünteti föl e számneveket csekély eltérésekkel Radulph vagy Raoul laoni püspök s az arab számrendszer európai statoraként elhírhedt Fibonacci (filius Bonaccii, pisanus) koráig (a XIII. század első fele) : sőt azon innen is, bárha már a használatból kienyésztek, előfordúlnak azok tetemesb elferdítésekkel egész a XV-dik századig ; a középkor utóbbi századaiban szintén elferdítésekkel

---

*) A *rota*, *rotula* és *csifra* nevek alatt előforduló, ama barbár névsorozat némely példányaiban *sipos* (Chaslesnek $\psi\eta\rho\sigma$, szerintem egyszerűen = *sifros*, *ciphros*, *zephros* stb) nevet viselő tizedik számjegyről, mely a mai zero, szólni, kivonatosságra szorítkozásunknál fogva fogva, szándékosan mellőzzük.

rakva, különféle emleversekbe foglaltan is taníttatnak, jelül, hogy azokat, mint a népvándorlás ajándékait, az Abacusrendszer nyugati mesterei értelmezni nem tudván, értelem nélkül pusztá jelentési értékökben betanúlni elégnek tartották, milyen például imezen XII-dik századi keletű hatosverspár :

„Primus *igin*, andras, ormis, quarto subit *arbas*
Quinque *quimas*, *caltis* *), *zenis*, *temenia*(s), *celentis*.”

Ismét XI-dik századi kéziratból, hol a Celentis hiányzik :

„Ordine primigeno . . . . . possidet IGIN.
ANDRAS ecce locum previndicat ipse secundum.
ORMIS post numerus non compositus sibi primus.
Denique bis binos succedens indicat ARBAS.
Significat quinos ficto de nomine QUIMAS.
Sexta tenet CALCIS perfecto munere gaudens.
ZENIS enim dignè septeno fulget honore.
Octo beatificos TEMENIAS exprimit unus.”

E kilencz jegyet és nevet Huet Dániel avranchei püspök részint Vossnak Melára írott jegyzeteiből, részint a híres Gréave (Graevius) Boëth kézirati Geometriája nyománi közléséből megismervén, nem mulasztja el felölök véleményét határozottan kimondani, s nevezetesen alakjaikat, mint már érintém, egyenesen a görög számbetűkből vezeti le, mit én itt nem látok tovább vitatandónak. A mi pedig a neveket illeti : ötöt érintetlenül hagyván, négyet közölök világosan semi nyelvtörzshöz tartozóknak ismer föl, s igen helyesen ; mert *Arbas* nyugatias végzettel nem más mint a héber ארבע = *négy* ; *Quimas* egyenesen a héber חמש = *öt*, ellenkezőleg Arnethtel, ki bízottan a lat. quinque hasonlata által vezetettve félre, árja szónak mondja ; továbbá *Zenis* „fortasse, úgy mond Huet, *zevis*, quod est שבץ = *hét* ; végre *Temenias* „quod merum est chaldaicum חמניא“ megfelelő a héber שמונה-nak = *nyolcz* ; mely magyarázattal tökéletesen egyet nem értenünk lehetetlen. Hát a hátralevő öt név : *Igin*, *Andras*, *Ormis*, *Caltis*, *Celentis*, melyekről Huet nem nyilatkozik, hova tartoznak ? Arneth

*) A kéziratban e helyett hibásan *ternas*.

legújabbán Andrias és talán úgy mond Igin kivételével, szintén sémieknek gyanítja, oly tévedéssel, melyet a vaktábani ráfogás címétől meg nem kimélhetünk, miután bármily erőszakkal ide vonható megfelelő számneveknek az egész sémi körben nyoma sem található. Ha tekintjük az árja kört: ez csupán egyet fogad el közölök, úgymint a kettős szám *Andras* nevét, mely, hogy rövid legyenek, nem lehet más a német nyelvből ismeretes *ander*-nél = *második*, a gothban *antra* s lithaiban *antras*; a fenmaradt négyet pedig ezennel a t. osztályülésnek mint *szküth eredetűeket* kell fölmutatnom. Ott van a sorozat élén *IGIN* = *egy*, a magyar *egy* és *egyen*-nel azonos; régi nyelvünk önkényt kínálkozván mind az *en* ösavas járuléknak *eggyenes*, *eggyemben* (MALb.), *eggyenlő* stb szavainkbani igazlására, mind az *i* hangzónak eredeti szereplésére a maiasb *e* hangzó helyett, mely kétségtelenül mutatkozik mind *igen* (= egyenesen), *igy* (= ügy, igazság, jog; szemügy = szem egyenes iránya), *igyes* (= ügyes, ki az egyenest eltalálja, adroit), *igy* (= sic, irányosan, egyenességben), *igenes*, *iggyenes*, *iggyekezni* (= egyenes irányban törni elő) szóinkban, mind főleg egyenes vonalt jelentő gyökies *IG* (Váradtól Pestig, reggeltől délig) névragunkban; szorosan ide tartozólag pedig legszébben a Temetési Beszéd *IG* (= igy, egy) számszavában, mely az egyenesség eszméjére vonatkozva épen oly természetes neve az unitas-nak, mint természetes *jegye* annak a számrendszerünkben is méltán helyet találó egyenes egyes vonal. De ha ki még is itt az árjaféle *ein* (német), *ain* (goth), *un* (latin) *ünas*, *aikas* (szanszkr.), *jeden* (lengyel) stb szóknak a mongol *nigen* által sem ellensúlyozható varázsa által érezné magát föltartóztatva s Iginnek *szküth* eredetét illetőleg kétséget táplálna: ott van másodikúl *ORMIS* = *három*, melytől ha a végezetül szolgáló *is* toldalékot elválasztottuk, a maradvány nem más lesz mint az urali nyelvekben is tisztán mutatkozó *szküth három*, *HARM* számnév, csakhogy a magyar és vogulban (*korom*, *korm*) fentartott *r*-rel az urali *l* (*kolm*, *kolme*, *kolmo*, *kujm* stb) helyett, s ezenfölül az urali kezdő *k* kemény toroknéma mellett a magyarbani *ch*-vá (*CHARM*, Temet. Besz.), ma *h*-vá (*hurm*) vékonyúlt szelletülésnek is teljes kienyésztesével, mi hihetően a leiók román hajlamainak beszámítandó; végre a

mai magyar *a* hangzónak régiesb, *o*-vá sűrűdött állapotát tüntetve föl. Ott van harmadikúl *CALTIS* = *hat*, tisztázva *CALT*, mely nem egyéb a szküth-magyar *HAT* számnévnél, mely is elül az uraliakban még kemény toroknémát (*kot*, *kud*, *koto*, *kuusz*, *kuuszi*), belül pedig a törökben stb (*alti* stb) valóságos *l* betűt tartalmaz. Mindenek fölött pedig érdeklő negyedikül *CELENTIS* (olv. *kelentisz*) = *kilencz*, véleményem szerint toldalék nélkül, minek lehetőségére ugyanezen sorozatban még Igin és Quimas = *שמח* nyújtanak hason példát. Fölhívom a nyelvészetet e nevezetes szónak bárhonnani kimutatására *kilencz* szám értelmében magyar nyelvünkön kívül! Ennek *kilencz*-ével ellenben oly tökéletesen egyez, hogy őt nem csak népköltözködési szküth emléknek, hanem lán-magyar nyelvünk egyik becses maradványgyöngyének első tekintetre is méltán elfogadhatjuk, s oly hatályúnak, mely nem csak saját jogát ellenmondhatlanul kivívja, hanem félreérthetlenségével az előzőleg említett más három szküth számnév megerősítésére is, a mennyiben azok talán némi kétely alá eshetnének, támogatólag lép elő; egymaga elegendő levén constatirozni e számnévsorozatban az árja és sáni nyelvtörzsek mellett egy harmadiknak is, még pedig a fentebb általam körrajzolt értelembeeni szküthnek valóságos jelenlétét. *Ki* gyökünk *be*-nek logikai ellentéte (mint *kis*, keves a *bő*-nek); miként emettől *beve* = *bé*, *bevöl* = *böl* és *bent*, ismét *belé*, *belöl* (mindkettő a Temet. Beszédben) és *bent*: úgy származnak amattól a részint régi és mai írott, részint tájnyelvünkben föltaalátató *kivé* (szám kivé vettet, Debr. Cod.), *kivöl* vagy *kivül* és *kint* (*kiint*), ismét *külé*, *külül* (Beregh, Komárom), *kiint* alakok; melyek közt a *kivül* összevonatik *kül*-lé, *kil*-lé; s mivel tudvalevőleg van *kível*, *kével* változata is: azt hiszem, kellett lenni *kül*, *kél*, *kel* összerántásainak is (mely utóbbi hihetően *kél*, *kel* igékben maradt fen, v. ö. tol, tolvaj, tulajdon), bár az idegen iratú *celentis*-ben szigorúságunknak legapróbságig szállni alig szükséges. A régi magyar alakulásokban, mint *biz*-tól *bizon* (*bizon* dolog, *bizony* isten) névként is szereplő, ma leginkább határozókat alakító *n* betű *kül*, *kil*, *kél*, *kel*, *kivül*, *kivül*-ből az őszhang törvénye szerint képez *külön*, *kilen* és *kelen* vagy *kelen* alakokat; honnan lön a *tíz*-zel ösztétben; mit

finnbuzgó társaink is elfogadnak, *kilen-tíz* = mai *kilencz* számszavunk; a kezünk alatt levő abacusi ősrégi emlékből a *tíz* még rövidíttlen eredetiségében: *KELENTIZ*, mutatkozik; mert ki is tagadhatná *harmincz* (régén *harmiez*) számszónkban ugyanezen *tíz*-nek ugyanily összevonatása előtt ugyanily alakban léteztének szükségét? Az abacusi CELENTIS-nek értelme már, valamint mai kilenczünknek is: egyen kívül tíz, vagy egy híján tíz; mit a régi nyelv röviden így fejezett volna ki: *héon tíz*, *kívvülen tíz*, *külön tíz*. Ugyanazon eszmemenet, mely a rómainál a kilencz számot tizet jegyző X elé vetett I-vel, amannak egy híján voltát jelenteni akarólag tevő nézleletessé, nyelvében pedig a szanszkrit *unavincati* és latin *undeviginti*-féle kifejezéseknek a magyar közmondás kedélyes „tizenkilencz egy híján husz“-ának megfelelőleg adott létet.

E szerint e tiszteletes régi maradvány, mely senki másnak nem lehet oly fontos érdekű mint a magyarnak, s melyet teljesen megfejteni is ime először nekünk lehete, négy sémi s egy árja mellett *négy szküth számszót* tartott fenn, tanuságul, mikép azon faj, melynek ajkáról vagy írott példányairól e nevezetek a középkori Európa számtanába behatoltak, diadalmas fegyverei mellett szelídebb ismeretek hatalmával is tette nyugaton hódításait. Hogy a három nyelvtörzs ugyanazon tárgysorozat körüli vegyülete a mindennapi életben sem példanélküli: mutatja avagy csak heti napjaink magyar neveinek sorozata is, melyben vasárnapon kívül kettő van szküth (hetfő, kedd), három árja (szerda, csütörtök, péntek) és egy, t. i. a szombat nyilván sémi eredetű; minek azonban igen egyszerű megfejtését adja szküth faju nemzetünknek árja környezetben települése, keresztyénülése s térítőitől öszövétségi elemekkel már eltelve levő egyházéleti nyelvnek el-sajátítása. Meltóbban párhuzamosíthatnám talán a Kurus-ok, Darjavás-ok vagy Csajarsások hármasság nyelvű ékirati tábláival e fejedelmi emlékünket, miután ez is mint amazok néptörténelmi fontos fejleményekről láttatik nekem beszélni a három nagy nyelvtörzs csodálatos találkozásában! De mikép, mikor és minő körülmények közt történt Európa nyugati részeiben e találkozás? hún behatolások eredménye-e ezen névsoro-

zat mindjárt a középkor küszöbén, kapcsolatban a goth uralommal s lerakodva a nyugati rabbi bölcsesség rétegei közé? — vagy a chagánok s várkunjaik térítői vették át kölcsönben a keresztyén hitért proselytáik némi számtani ismereteit? — vagy végre a X-dik században nyugati kalandjaikra száguldó magyarok tömegében föloldott testvérfajok fris hozományai kínálkoztak-e, keleti rejtélyesség ingerében, az Abacus tudós kezelőinek, ősapexeik régibb nevezetei helyett? megfelelni nem könnyű dolog. Az első fölvételt látszik támogatni a kérdéses szküth számneveknek magához a régibb magyar nyelvhez képest is föltűnő ódonszerűsége; mihez talán némi gyenge commentárul Priskos álszeméremből feledésbe nem bocsátandó szavai járulhatnak, az egyetlenek, melyek az Etelei kunok nyelvének divatoztáról adatot tartalmaznak: „Magok között, úgy mond, barbár nyelvöket használják s ezt némi büszkeség érzetével teszik; különben egyfelül a hún, másfelül a goth, de szintén az ausoni nyelvvel is élnek, azok tudniillik, kik a rómaiakkal sürűbb közlekedésben állnak.“ Mely előadást, hogy a XVI-dik századi Alcyoni Péter nevezetes szavaival is, miszerint „Etele maga tartományából nyelvtanító mestereket hívott, kik az olaszokat goth (hún) nyelvre oktassák“ nem támogathatom, oka, mert szerzünk bár régibb görög kézírati forrásra hivatkozik, még is igen kései és bizonytalan kútfő arra, hogy némi tekintélylyel idézni bátoríthatnám. — A harmadik fölvetel mellett pedig, miszerint kérdéses emlékünkből a hún-magyar törzs utolsó rajának befolyása alatt kelt volna, nyomosan látszik szólni a szküth számszók társaságában sémi de nem arab, hanem inkább héber és arami jellegű nevezetek hason számmali föltűntetése számnévsorozatunkban. Mert ámbár az óvilág három részében fölösen elterjedt zsidóság, számos zsinagógáival, kereskedelmi egybeköttetéseivel, majd a görög és arab tudomány elsajátításával, a csillagászati, orvostani s bölcséleti legjelesebb művek lefordításával a nyugati tudományos állapotokra már a népvándorlások kezdete óta jelentékeny befolyást vívott ki: ez mindazáltal a sémi számnevek közbevegyültének lehetőségére kérdéses emlékünkből csak általán vonatkozik, egyenes fényvetés nélkül azon meglepő társa-

ságra, melyben azok itt váltakozva szköth számnevekkel egybefonatközöttan fordulnak elő. Ily tünemény, ha nem csalatkozom, *kozár* műveltség nyomaira vezethet vissza, mely nép fejedelmei a VII-dik századtól fogva rabbi vallást és tudományt honosítottak meg jogaruk alatt, s József *kozár* fejedelemnek Chaszda rabbi levélváltásában, úgy a Buxtorf által héber és latin nyelven kiadott ספר סודים könyvben, irodalmi emlékek fenmaradtára is adtak alkalmat. Már a *kozár* öseinkkel hosszú érülközései s egyik águknak, a *kavar*nak kevéssel az úgy nevezett kijövet előtt hozzánk csatlakozása mintegy ösvényt látszanak egyengetni azon lehetőségre, hogy a magyar számnevek társaságában aramiak is fészkelhettek meg magokat a semmi esetre nem nélkülözhető irodákban, az olyan a milyen, de létezni kellett, tanodákban honnan a két nyelvtörzs számnevei a kijövet után egy és azon alkalommal áradhattak volna át az európai számtudományba; természetesen csak egyes műszókra mint a cabalisticus tudakosság legalkalmasb tárgyaira — szorítkozva, hol csodássáruk érdekéhez a számjegyek mysticus ábráinak kísérete is nem kevés mértékben járulhata. Mert alig szükség emlékeztetnem, hogy nyugaton a számtani ismeretek egész az arabokig főleg az iskolában, s a mai számrendszerünknek megfelelő abacus rendszer titkai csupán a kevés avatottak kézírataiban lappangottak; honban valamint emennek csekély kihatása volt az életre, oly csekély, hogy okmányokbani használatba sem ment által, oly csekély, hogy ime léteztének homályait is legújabb munkába került eloszlatni: úgy az ide vonatkozó számjegyek és számnevek is a középkorban népszerű elterjedtségnek épen nem örvendhetének; sőt minden oda látszik mutatni, hogy az utóbbiak csupán egyes tudósok tanulmánya s gyönyöre tárgyaúl szolgálnak, kik magok is a kor-kívánta rejtélyességbe szerettek burkolódní s a barbár nevezetek idegenszerű hangjával örömeztűztek vala pompát, mindaddig, míg az arabokkali találkozás e rendszert apránként bevítte és elterjesztette a közéletben; midőn aztán a mysticus nevek fénykört veszíve csakhamar vég kienyészsének indultak.

Jól érzem, tisztelt osztályülés! hogy a mily érdekes

reánk nézve a nyugati középkor számtani latin kézírataiban e néhány szküth számnévvel találkozás, épen oly kevés az, mit ezek oda juttának földerítésére fölhozhaték; inkább csak tapogatózó kérdések valának ezek, s a tény elmondásához, mi egyedül vala czélom, kielégítő felelet becse nélkül csatlakozók. A külföldi tudományt a nyelvtörzsek itteni találkozásának tüneménye által eddigelé csekély mértékben látjuk érdeklettnék; az ide tartozó némi vizsgálatok eredményét Arneth következő szavaiban találjuk öszpontosítva: „A fölmutatott számnemek, úgy mond, nyilván két nyelvtörzs (az árja és sémi) birodalmába tartozók. E tény bennünket az eufrati tartományokhoz vezet, hol a két nyelvtörzs uralma, egymásmellett kölönféle vegyülésekben létezett. Úgy látszik, hogy a chaldok Babylonban ismereteseek voltak már a columnák rendszerével, a mint azt Boëth előterjesztette, s tőlök vette azt át egyebekkel együtt Pythagoras. A rómaiak, kik a számtani irányhozi hajlamukban Pythagoras követőihez csatlakoztak, lönek e találmány öröklői s fentartói.“ Én pedig azt mondom, hogy e nézetben azonkívül hogy a *szküth elem egészen mellőzve van*, egyszersmind össze van tévesztve a *rendszer kérdése a nevezetek* végzetlenül különbözö kérdésével; e csak rövid tüneményként szerepelt nevezetek oly roppant időkre épen nem visszavihetők, hanem szükségkép a népköltözködés idejére korlátozandók. — A legnagyobb baj épen abban áll, hogy a kéziratokhoz mellékelt kérdéses számnemek passusai a Boëthek, Gerbertek stb szövegétől függetlenek levén, föltűnésök *első* korát biztosan be nem vallják; és ha legelőször Boëth mértana XI-dik századi kézírataiban, melyeknél régiebbeket nem ismerünk, merülnek föl: ezzel még koránt sincs határozottabb körvonalok közé korlátozva a megelőző szintén hat százados időtér, melyen hogy magának Boëth Geometriájának is hol vagyon helye? nem annak beljegyeiből, hanem irodalom- és köztörténeti egyéb adatokból tudjuk; minélfogva számnemeinkről sem több bizonyos, mint hogy azok XI-dik századnál nem innenbiek; de hogy azon túl föl a VI-dik vagy V-dikig, sőt a népvándorlás első megnyiltaig, mikorra tehetők? annak meghatározására elegendő ítészeti készlet nem áll jelenben rendelkezé-

sünkre. Csak, ha egykor Európa minden könyvtáraiból a bennök Chasles meggyőződése szerint is tetemes számmal lappangani kellő kézíratai úgy Boëth többször említett munkájának, mint az Abacusrendszeréről tanító középkori értekezéseknek, mindnyájan napfényre hozva s vizsgálat alá vetve, úgy szintén e még zsengében levő tárgyra világot vethető egyéb körülmények is földerítve leendnek : fog sikerülni mindezek egybevetéséből e nevezetes nyelvmaradvány korára s innen ismét néptörténelmi egybefüggésére is biztosb következtetéseket vonnunk.

A MAGYAR SZÓBELI HANGSÚLY.

APOLOGIÁJA

HUNFALVY PÁL rend. tagtól.

Olvasta december 10. 1857.

A magyar tudományos Akadémia nyelvtudományi osztályának legfőbb kötelessége vizsgálni, kutatni a magyar nyelvet, s így építeni annak tudományát. A vizsgálódás, kutatás különböző eredményekre vihet, a mint különbözők a vizsgálás módja, a vizsgálónak eszközei, felfogása stb. Ha e különbségek eldugva maradnának, a tudomány, vagy is a tények lehető helyes felfogása meg természetszerű előadása, nem gyarapodhatnék : ellenben ha azokat közöljük egymással, lehetetlen, hogy vele a tudományoskodók és maga a tudomány ne nyerjenek. A tisztelt osztály volt eddigelé is azon hallgatóság, mely elibe kitártuk nézeteinket : most is ide hozom apologiámat, mely azonban, úgy hiszem és reménylem, pusztá feleselésnél több lesz.

Nyelvtudományunk folyó történeteiben a hangsúly és az ige-idők jelentése aligha utolsó kérdések. Mindegyikről nyilatkoztam a M. Nyelvészet füzetekben : mindenik ellen hatalmas czáfoló állott fel itt az osztály színe előtt. Ballagi úr hangsúlybeli felfogásomat támadá meg, Fogarasi úr az idők dolgában íra ellenem nagy készüllettel, súlyos fegyver-

rel; a hangsúlyra nézve is nyilatkozni fog, úgy, hogy, ha Ballagi úr ítésetét kibírnám is valahogy, nem vagyok még biztosítva a másik megtámadó ellen, ki alkalmasint ma is nem védelmemet, hanem botlásimat lesi. Mert ma igazán védelmezni akarom, ha lehet, magamat azon gyanú ellen, hogy hebehurgyán szökdécszelek, s nem járok illő tudományos lépéssel; azután dolgozatimat azon szörnyű vád ellen, hogy azokban „egy mákszemnyi valóság nincsen.“ De, mint mondtam, pusztá felelésnél több lesz előadásomban. Kezdjük a szóbeli hangsúllyal és Ballagi úr illető czáfolatával.

I.

A magyar szóbeli hangsúlyról ezeket írák a M. Nyelvészet első évi folyamában :

„Melyik szótagon találjuk a szóbeli hangsúlyt? Miután a szó részei, melyek képzők és ragok képiben a szótörzshöz járulnak, meghatározott rendben az első és második értelmű képzők szerint következnek egymásután : a szóbeli hangsúlyt mindig a szótörzsen találjuk, minthogy ezzel jár az első értelem. Egy hangegység foglalja tehát össze a képzőket és ragokat, melyek kiegészítik a szótörzöt. A hangegység a szótörzsnek a képzők és ragok fölötti uralkodásából ered; a hangsúly a szótörzsen van, s ezért azt mondjuk, hogy nyelvünkben az értelmi hangsúly uralkodik.“

„De van-e igazán hangsúly a magyar nyelvben? Nem hallatlan-e az, s mivel hallatlan, nem hamis-e? Nálunk sem hallatlan a hangsúlyról beszéd.“ — A mondatbeli hangsúlyról értekeztek Fogarasi és Szilágyi István; a szóbeliről Toldy, (Fogarasi), Greguss Ágost. — „De koránt sem azért van hangsúly a magyar nyelvben, mivel azt néhányan állígtatták, hanem azért van, mert jól létegett nyelv nem is lehet el hangsúly nélkül. Hol képzők és ragok valami szótörzsszel, hogy úgy mondjam, élő szóvá lesznek : ott a hangsúly az élő szónak lelke. Hisz e nélkül a képzők és ragok megannyi külön szó maradnának, és szóalkotásnak, szóidomnak legkisebb híre sem volna a nyelvben. Ámde a magyar nyelvben van szóalkotás és szóidom; van abban tehát hangsúly is,

még pedig *értelmi*, mely a legtermészetesebb.“ (Magy. Ny. I. 182. l.).

„Ezen előadásbul tanuljuk, mit különben a német, francia és olasz nyelvek példája is hirdet, hogy az egy fajhoz tartozó nyelvek nem vallják azon egy hangsúly-rendszert. Így ha körülnézünk az áltaji faj nyelvei között, arrul értesülünk, hogy a finn, a lapp, a szürjån stb nyelvek megegyeznek a magyarral a hangsúlyra nézve; de a jakut nyelv a végszótagot hangsúlyozza, mint a francia, a török is azt teszi, bár sok kivétellel. Látjuk továbbá azt is, hogy a magyar, finn, szürjån, lapp nyelvek a hangsúlyrendszer elvében a germán nyelvekkel is megegyeznek, mit Bopp nem tud, kinek figyelme az ind-germán, vagy árja nyelvekre van irányozva.“

„Azt mondja talán némely olvasó, hogy a magyar és német hangsúly közt nagy különbség van, mert a magyar nyelv sokkal inkább mennyiséges mint a német. — Az igazság ez. A magyar nyelvben a mennyiség és hangsúly mintegy egyenlő hatásuak, vagyis az egyik még olyan erős nálunk mint a másik. Tusakodnak tehát egymással, a nélkül, hogy a hangsúly győzhetne mindig. Nálunk a rövid szótag is, ha az a törzs, hangsúlyos, a képző vagy rag pedig hosszú lehet. Itt (*apám, anyám*) a hangsúlyos tag nem csonkíthatja meg a másiknak mennyiségét, sem maga nem lesz, hangsúlyja segítségével hosszúvá: viszont a ragos tag, mert hosszú, nem vonhatja magára a hangsúlyt. Ellenben a német nyelvben a hangsúly győzni kezd már a mennyiségen, de még nem győzte le azt. Tehát a hangsúlyos tag annyit ér abban, mint a hosszú: de a hosszú tag nem lesz még rövidde, mivel hangsúlytalan. Az angol nyelvben tökéletesen győzött már a hangsúly.“ — — „S az, hogy a magyarban a mennyiség még egyenlő jogu a hangsúlylyal, lehetett oka azon figyelmetlenségnek a nyelvtanítók részéről, mely miatt homályban maradt eddig ezen tárgy. Elősegítette azt bizonyosan a latin és görög idomú versírás is, mely csak a mennyiségre nézett.“

„A szó-törzsen nyugszik a magyar hangsúly, mely egyiséget hoz a szóba, s azért *értelmi* az. De ha figyelmeztünk a magyar ejtésre, azt találjuk, hogy a soktagú szókban a törzs hangsúlyán kívül más hangsúly is van. P. o. a „látogatathat-

nálak“ szóban világosan érezzük, hogy lát tagon a főszű fekszik, de az ejtés kiemeli némileg a *tat* és *ná* képzőket is. Ennek a mennyiség nem lehet egyedűli oka, mert *gat* és *hat* is torlat miatt annyit érnek, mint *tat* és *ná* : más okának kell tehát lenni. S van is következű. Az ejtés a képzők és ragok hosszú sorából azokat kénytelen kiemelni, melyek az első és másod értelmén kívül leginkább irányozzák a jelentést. — Ehhez járúl még más ok is, nyelvűnk mennyiséges voltából, mely az ejtést *lejtű* vagy *lengedi* szakadékokban lejteti. Nyelvűnk ezen törekvése, hogy a legfűbb értelmi súlyon kívül az irányzó értelmet is kiemelje, s azt lehetőleg a hangesséssel egyesítse, mind végig látható az ejtésen. — A magyar nyelvben kétfűle hangsűyt kell tehát megkülönbűztetni : az *értelmit* és *ejtésű*; amaz a fű értelmet, ez az irányzó értelmet fejezi ki.“ (M. Ny. I. 183—185. l.)

Idáig nem is igen talál újat az olvasó ; ezekben a Magyar Nyelvészeti alkalmasint csak annyit mondott, mennyit mások is mondtak e tárgy felűl, habár világosabban fejezték volna is ki magokat, mint én szoktam írni. A miben másoktól különbűztem, s a mi új volt a magyar szóbeli hangsűly tanában, azt a nyelv következű tűneményeibűl hoztam ki.

Kihallgatván a nyelvet arra a kérdésre : vajjon a magyar szóbeli hangsűly okoz-e a szókon látható jelenségeket is, melyeket nem lehet a szóelemzésbűl kimagyarázni ? az, ha jól kérdeztem ki, s ha jól értöttem a nyelvet, ezekkel felelt :

1. A magánszűlűk (magánhangzűk) hangegyezése a szóbeli hangsűly eredménye ;

2. A ragok és képzűk különbűzű mivolta és hatása a szűkra, ugyan ezen hangsűly működését tanusűtja ;

3. A magánszűlűk különbűzű nehézsége elűsegűti a hangsűly működését. Nem tudományos, tárgylagi rend, hanem mentűl könnyebb érthetűség lévén itt az irányzó, ezen sorban fogom elűadni a nyelv tűneményeit, melyekbűl a szóbeli hangsűly eredményeit, annál fogva hatását is kiolvasom.

1. *A magánszűlűk hangegyezése a magyar szűk alkotmányűban, a szóbeli hangsűly eredménye.*

A magyar nyelv valamennyi jelenségei között legin-

kább szembetűnik a magánszólók hangegyezése, melynél fogva azok három sort tesznek, az a, o, u; e(ü), ö ü; és é i sort. Nevezük őket *al-*, *fel-*, és *közlő* sornak. Mások *kemény*, *lággy* és *lággyító* sornak nevezik: de minthogy a magánszólók sorai a mássalszólók közt, melyek leginkább tűntethetik ki a kemény vagy lággy voltot, ilyenféle különbséget nem követelnek, az a, o, u *al-sor*, e, ö, ü *fel-sor*, és é i *közlő-sor* nevezeteit megtartom. Isméretesek ezen hangegyezés törvényei; a szótörzs magánszólója olyan sorbelivé teszi e képzők és ragok szőlőjét, milyen maga. Ezen jelenséget így fejeztem ki a M. Ny. I. 188. lapján:

„A képző“ vagy rag magánszólója (hangzója) a hangegyezésnél fogva olyanná válik, milyent a törzs magánszólója megkíván. Innen: babona-*ság*, béke-*ség*. Nyelvünk története bizonyítja, hogy ezen hangegyezési változás nem volt mindig úgy, mint most látjuk; bizonyítja, hogy ez maig sincs kivétel nélkül, p. o. babona*ért*, béke*ért*. Az összetett szók azzal különböznek a ragozott szóktól, hogy a hangegyezés alól kivételvék; vagy hogy megfordítva az első szó alkalmazkodik az utolsóhoz, p. o. *küstök*, *börsörű*. De vannak kivételek is, mint: *ünnep*, *ötven*, *hatvan* stb.“ Ezen rövid előadásban igen igen sok foglalódik, mit jó lesz kifejteni.

A szóbeli hangsúly egybefoglalja a képzőket és ragoakat, s uralkodik ezeken. Áll a szóbeli hangsúly, mint mondtuk, a szótörzsen, s azért értelmi az; a szótörzs csakis az értelmi hangsúlynál fogva uralkodhatik valamennyi képzőjén és ragjain. A szótörzs lehet rövid tag; a képzők és ragok lehetnek mind hosszúak: a szótörzs rendesen nem fogyasztja ezek mennyiségét; valamint ezek sem vonhatják magokra a rövid törzstag hangsúlyát. A magyar szóbeli hangsúly egyenlő jogu tehát a tagok mennyiségével. De hát mi látható jelenség által tanúsítja a szóbeli hangsúly, hogy a képzőket és ragoakat valóban egy élő szóvá tette a törzsszel? *Legszembetűnőbb* a hangegyezés által.

Két és több önálló szó csak úgy olvadhat egy szóba, hogy elvesztik önállásukat. Már elveszthetik önállásukat valamennyien, mint néha az árja nyelvekben történik, p. o. a szanszkrit *pitr*, a latin pater, görög *πατήρ* mellett mutatja,

hogy a törzstag *pá* és a képző *-tar, -ter* egyaránt meggyengült, elvesztette önállását; — vagy megtartja önállását a törzs-szó, s elvesztik azt azok, melyek képzők és ragok lesznek, a mi a magyar nyelv törvénye. S ebben a mi nyelvünkben önálló szókból úgy lettek a képzők és ragok, hogy elvesztették szóbeli hangsúlyokat, s hogy magánszólójik a törzstag szólóihoz alkalmazkodva ezekkel hangegyezésre simulnak. Hogy így folyt a szóalakulás, bizonyítják saját nyelvünk történetei, s a rokon nyelvek jelenségei; de bizonyítja nyelvünk jelen állapota is, mint legitt látni fogjuk.

De kérdés: a szóbeli hangsúlynak tulajdonítsuk-e azt, hogy azon szók, melyek utóbb képzők és ragokká lettek, kivetköztek önállóságukból, s alkalmazkodnak most a törzs-szó magánszólójához? Egyedül annak kell azt tulajdonítanunk, ha igaz, hogy akármennyi tagu szó csak úgy válik hangegységgé, azaz élő szóvá, hogy mindnyájan egynek uralkodását vallják, tehát függökké lesznek azon egytől. Ezen igazság pedig azáltal nyilatkozik a magyar nyelvben, hogy valamenyny képző és rag a törzs-szó (törzs-tag) uralkodását vallja, s attul való függésüket magánszólójik elváltozásával is, nemcsak szóbeli volt hangsúlyok elvesztésével, elismerik.

Nemlegesen és közvetve bizonyítják ezt az *összetett szók* is. Két vagy több szó állhat össze, hogy egy közös jelentést tegyenek, p. o. favágó, borstörő; emberbarát, medvevadász; országgyűlés; marhacsorda; látcső, bájital. Íme ötféle összetett szó. 1) A *favágó*, *borstörő* olyan összetettek, melyek elseje az utóbbinak tárgya, s azért nomen és verbum-bul állanak. 2) Az *emberbarát*, *medvevadász*-félék is olyanok, melyek elseje az utóbbinak tárgya, jöllehet ez utóbbi nem igénév. 3) Az *országgyűlés*-félék olyan összetettek, melyek elseje az utóbbinak alanya, jöllehet nyelvtanilag az utóbbi látszik alanynak, mint *regni comitia*. Mert *országgyűlés*, *comitia regni* metafizikailag azt jelentik, hogy az ország gyűlt egybe. Ilyenféle összetettek hajdan raggal jártak, így: ország-gyűlése, mint maig: Pest városa. — 4) A *marhacsorda*, *embersereg*-félék olyan összetettek, melyek elseje a másíknak anyagát teszi. 5) A *látcső*, *bájital*-félék a német nyelv utánozásai lehetnek. Vannak még ilyen összetettek is, mint: *felszél*, *alszél*,

belföld, külföld, melyek inkább adjectivum és substantivum-félék. Ezen utolsókkal együtt hatféle összetett szót hoztunk fel. Mindnyája nagyon különbözik a képzős és ragos szóktól. Ezek törzseit a képzők csak minősítik, s a ragok csak viszonyítják, de jelentéseket uralkodni hagyják; azért ha eltöröljük a törzsöt, a szónak anyagát, fejét töröltük el, s a mi megmarad, a képző és rag, csak üres alak. Ellenben az összetett szóknak nem az elsejét határozzuk meg, hanem inkább az utóbbikát, mely aztán gyakran az első nélkül is jelentheti az egészet, p. o. törő, gyűlés, vadász. S akármelyiket töröljük is el, a megmaradt szó önálló értélemmel bír. Az összetett szók tehát két vagy több önálló szókból állanak.

Mutatják-e ezt külsőleg is? Igen, mert az utóbbi szó nem alkalmazkodik az elsőnek magánszóelőjéhez, még pedig azért nem, mivel mindenike megtartja szóbeli hangsúlyát. Sőt, mivel az összetett szóknak inkább utóbbikát határozzuk meg, néha az elsőnek magánszóelőji az utóbbihoz alkalmazkodnak, mi visszája a ragozásnak, mint *köstük* stb. Hol pedig ennek ellenkezője áll elő, mint az *ünnep, ötven, hatvan* félékben, ott a nyelv tudata felejtetni kezdte az összetételt, s az utóbbi tagot képző gyanánt veszi. Világos ez az *ötven, hatvan* stbnél, melyek *ven, van* tagjainak értelmét nem tudja már a nyelv; s hogy az *ünnep*-ét is már felejtí, bizonyosság az *ünnepnap* szó. De hangsúlyra nézve is különböznek ezek a rendes külsejű összetettektől. Ha ejtjük ezeket: *köstük, ünnep, hatvan*, szintén úgy hangzanak, mint képzős és ragos szók, s bizonyosan máskép, mint *kos-tük, üdv-nap, hat-tíz*. Mindezeknél fogva állítom, hogy a magánszóelők hangegyeztése a magyar szók alkotmányában a szóbeli hangsúlynak eredménye.

2. A ragok és képzők különböző mivolta és hatása a szókra a hangsúlynak tanúsítja működését.

Ha tekintjük a viszonyragokat (mert előbb ezekről van itt szó) az illető szókkal, a melyekhez járultak, lehetetlen bizonyos különbségeket észre nem vennünk. Lássuk:

a) *atyakép, ifjúságakor, atyaként, házaért, házaig és házáért, házáig.*

β) atyándl, atyává, atyául, atyának, atyába, atyában, atyábul, atyához, atyáru, atyátul, atyával;

γ) atyát, atyák, atyán, stb.

Ezen viszonyragok mivolta háromféle fokán áll az önállás-vesztének. Legönállóbbak még a *kép, kor, ként, ért (ig)*; kevesebbé önállóak a *nál, vá, nak, ba, ban, ból, ra, ról, tól, val* stb; legkopottabbak: *t, k, n* stb. Mutatják-e ezt külsőleg is? Nagyon.

Az α) alattiak, mint látjuk, nem is alkalmazkodnak a hangegyezés törvénye szerint, s bántatlan hagyják a törzs utóhangját, mint atyakép, atyaként. Ezek közt a *kor* és *kép* mint egészen önálló szók is élnek; a *ként* eredete homályosul, lett pedig összehúzás utján *kéjént*-bül; az *ért* leginkább viszonyító ezek közt.

A β) alattiak alkalmazkodnak a hangegyezés törvénye szerint, azonkívül megnyújtják a törzsnek utóhangját, mint atyánál. Önállóan is élnek még, *vá-t* és *ul-t* kivéve, de csak személyi ragokkal, így: nálam, nálad, nála; nekem, neked, neki vagy nékie; velem, veled, vele; bennem, benned, benne stb stb.

A γ) alattiak alkalmazkodása nem is kell már, mivel csak egy betübül állanak, de ezek is megnyújtják a törzs utóhangját, mint atyát, atyák stb.

Ezen ragok felszóval hirdetik, hogy melyik mennél önállóbb, annál kevesebbé esik azon szó uralkodása alá, melyhez ragad; hirdetik azt is, hogy az önállóság veszte a hangegyezés meg az által jelenkezik, hogy a törzs-szó utószólóját megnyújtják.

Mutatnak-e hasonlót a képzők is? azaz követik-e ők is a hangegyezés törvényét, s megnyúlik-e miattok a törzs-szó utószólója? Az első valamennyi képző mutatja, az egy *béli, beli*-t kivéve, mert a magyar nyelvben mindenik képző magánszólója a törzs-szó magánszólójához alkalmazkodik. A másikat, a törzs-szó utószólójának meg- vagy meg nem nyújtását, csak bizonyos képzők nem tüntethetik föl, melyek igetörzsökhöz járulnak, minthogy a magyar nyelvben magánszó-lóra végződő igetörzs nincsen. Az említett *béli, beli* igen tanulságos, ha egybe hasonlítjuk a *ba, bevel*. Mondjuk: *fabéli* vagy *fabeli*, s mondjuk: *fában, fába, fábul*, mert az előbbi, mely

a *bél* szónak *i* képzőse, még önálló; az utóbbi már tökéletes viszonyrag. A hangegyeztést látjuk például ezeken is: *tudomány*, *szökevény*, *tudósság*, *bölcsesség*, *tudomás*, *tudakoztat*, *emlékőztet* stb. A hangegyezés és a törzs-szó utószólójának megnyulása mindenütt előtűnik, a hol lehet; melyre nézve a képzők ilyen fokozatot mutatnak:

α) *béli* vagy *beli*, mint legönállóbb, sem a törzszó magánszólójához nem alkalmazkodik, sem annak vég magánszólóját nem nyújtja meg, azért: *fabéli* vagy *fabeli* stb.

β) *ság*, *ség*, nem nyújtja meg a törzs utószólóját, de alkalmazkodik hozzá, p. o. *babona-ság*, *béke-ség*;

γ) *s*, *bb* képzők mind kettőt teszik, p. o. *baboná-s*, *béké-s*, *tunyá-bb*, *dőré-bb*, melyek ezen képzők nélkül így állanak: *babona*, *béke*, *tunya*, *dőre*;

δ) megint az *i* képző nem nyújtja meg a szótörzs vég szólóját, mint *alma-i*, *körtve-i*. Ezeknél fogva így gondolkoztam a képzőkrül, hogy ezek, a *beli*-t kivéven, annyira kivetköztek ugyan már az önállóságbul, miszerint a hangegyeztési törvényt kövessék: de a törzs-szó utószólójának megnyújtását illetve, részint annyi súlyt tartanak még, hogy azt nem idézik elő, mint a *ság*, *ség*; részint oly könnyűek, szellemiek már, hogy azt elő sem idézhetik, mint az *i*; részint olyanok, hogy megnyújtják a törzs utószólóját is.

A hangegyezés törvényét és a törzs végszólójának megnyulását a hangsúly hatásának tulajdonítom. Hogy a hangegyeztést csak ugyan ennek kell tulajdonítani, az összetett szók és azok, melyek mint ragok is önálló szók még, követelve követelik. A törzs végszólójának megnyulását pedig így magyarázom, hogy a képző és rag az önálló korukban bírt hangsúlyt elvesztvén, testök azzal könnyebb lesz, de helyette a törzs utószólója nehezül meg. Mert ha a képző, p. o. *ság*, *ség*, nem veszti el nehézségét, a törzs utószólója sem nyúlik meg (mint: *dőre-ség*); vagy ha a képző nem bírt semmi nehézséggel, mint az *i*, a törzs utószólóján sem kell pótlás. Ezen jelenség azonban egy új törvényre vezet, melynek hatását nyelvünkön fölfedeztem:

3. *A magánszólók különböző nehézsége elősegíti a hangsúly működését.*

A magyar nyelv jelenségeit vizsgálgatván, lehetetlen volt észre nem vennem, hogy a nyelv hangjai közt különbség van a súlyra nézve. A nyelv bizonyos ösztönt árul el, mely az *i*, *u* hangokra törekszik. Az egész országban a ragbeli *ó* és *é* magánszólókat *u* is *i*-nek ejtik; a hajdan *ojt*, *ajt*, *ejt* képzőt előbb *é*-nek, most *i*-nek írjuk és ejtjük. S a hangok különbségei a beszéd természeti alapjain nyugszanak. A magánszólók, mint a hangok hordozói, minden bizonynyal súlyosabbak a mássalszólóknál, melyek a hangokat csak elmetszik vagy megszorítják. Minthogy pedig az *u* és *i* magánszólók az ajak- és íny (torok)-bötük tözsomszódjai, t. i. az *u* a *v*-nek, az *i* a *j*-nek: magátul érthető, hogy ezek könnyebbek, az *a*, *o*-nál s az *e*, *ö*-nél. Természeti alapon nyugszik tehát a magánszólók eme különbsége, minél fogva *a* legnehezebb, *o* könnyebb, *u* legkönnyebb magánszó; s azonkép a megfelelő *e*, *ö*, *ü* sorban is *e* és *ö* nehezebbek *ü*-nél, és *e* nehezebb *i*-nél. Továbbá a megnyújtott magánszólók mindnyája a rövidekhöz képest súlyos, de magok közt megtartják az eredeti különbséget. Én tehát a Magy. Nyelv. I. 188-dik lapján így osztályozám a magánszólókat:

súlyosak : *á*, *ó*, *ú*, *é*, *ö*, *ü*, *i*;

nem súlyosak : *a*, *o*, *u*, *e*, *ö*, *ü*, *e*, *i*;

nehezek : *a*, *o*, *e*, *ö*, *e*;

könnyűek : *u*, *ü*, *i*.

Már a magánszólók különböző nehézsége hogyan segíti elő a hangsúly működését? Úgy, hogy a hol lehet, nehéz magánszó helyett könnyű áll elő, tehát a ragokban *ó*, *ö* helyett *ú*, *ü*, s *e* helyett *u*, *ü*; *é* helyett *i*, s *e* helyett *i*; *e* helyett *i*. P. o. *abból*, *abbúl*, *abbul*, *ebből*, *ebbül*, *ebbül*; — estevel (estivel), estivel; — *kérje*, *kéri*. Törvényesnek látom az országos divatot, mely a ragok *ó*, *ö*-jét *u*, *ü*-re, s a ragok *é*-jét *i*-re változtatja; s ezen tüneményt lehetetlen másnak, mint a hangsúly működésének tulajdonítanom. E szerint a hangsúly két ellenkezőt okoz, megnyújtja, azaz megsúlyosbítja, t. i. a törzs vég magánszólóját, és megkönnyíti, ha lehet, a rag vagy

képző magánszólóját. Ezt pedig a M. Nyelv. I. 189. lapján következőleg fejeztem ki :

2) „A hangsúly a képző vagy rag mennyiségít lehetőleg gyengíteni törekszik az által, hogy a súlyos magánszóbul nem-súlyost, s a nehézbul könnyűt alkot.“

3) „Elveszi a képző és rag hangsúlyát, melylyel az önálló szó képiben birt, s a törzsre vonja, mit magánszólás végzetű szóknál ki is mutat (neveztük azt hangvételnek). A mely képző és rag még annyira önálló, hogy mennyiségileg nem akar gyengülni, arrul a hangsúly sem mégyn által a törzsre.“

Ím ezekben gondoltam fölfedezni a magyar szóbeli hangsúlynak működését.

Ballagi úr a folyó év első hó 11-kén olvasott, s az idei Értesítő VI. számában megjelent értekezésében azt mondja, hogy én „*a szóbeli hangsúlynak olyan szerepet tulajdonítok, melylyel az nyelvünk természeténél fogva soha nem bírt, nem is bírhat* ;“ annál fogva „*légből kapottnak tekinti egész magyar hangsúlyi elméletemet*“, melyben „*egy mákszemnyi valóság sincsen!*“ Látni való, hogy ezen ítéletben az utolsó rész nyom legtöbbet, t. i. az, melyben mondja Ballagi, hogy előadásomban egy mákszemnyi valóság sincsen. Vissza kell hát tekintenünk, és látnunk, mint semmisíti meg Ballagi előadásomat.

Legelőbb azt mondám : Egy hangegység foglalja össze a képzőket és ragokat ; — ezen hangegység a szótörzsnek a képzők és ragok fölötti uralkodásából ered ; — tehát a magyar hangsúly a szótörzsön van. Mondám azután, hogy a magyar nyelv mennyiséges, minélfogva a hangsúly és mennyiség egy hatásuak, azaz a hangsúly nemenyészteti el a mennyiséget, s ez nem vonja magára a hangsúlyt, mert rövid szótag is bírhat hangsúlylyal akármennyi hosszú, de hangsúlytalan szótag ellenében. A magyar hangsúly nagyon különbözik tehát p. o. a német hangsúlytul. — Ezen általánosra mit mond Ballagi? Légből kapottnak tekinti-e, melyben egy mákszemnyi valóság sincsen? Így ír ő : „Annyi bizonyos, hogy midőn akármely nyelvben az egybefűzött szótagok szóegységgé alakulnak, azok közül egy, mely mintegy töve és központja az egésznek, mindig emeltebb hanggal ejtendő, minek következtében a szomszéd szótagok hangoztatása gyön-

gébb, alantibb lesz, mint a hogy azokat magokban véve, öntermészetöknél fogva hangoztatni kellene. E szövejtési saját-ságot nevezzük *szóbeli hangsúlynak*.“ — — Folytatja: „Ezek-ből látni való, hogy a szóhangsúly nyelvünkben is megvan, s uralmát a szomszéd hangzókkal is érezteti, a mennyiben azoknak mélyebb hangoztatását eszközli.“ Mondja még többi közt, hogy különbség van „oly nyelvek közt, melyekben a mennyiség a hangsúlytól függ, s melyekben mennyiség és hangsúly közt semmi összefüggés.“ Íme Ballagi úr egy szó-val sem méltatja általános előadásomat a magyar hangsúly létiről, mivoltáról : sem azt nem mondja, hogy helyes, sem azt nem, hogy helytelen, hanem maga keres alapot a magyar hangsúly alá ; — s mi az eredménye ? szakasztott az, melyre én jutottam vala. No már, ha valaki a legfőbben tökéletesen egyet ért velem, még is azt kiáltja bátran, hogy előadásom-ban egy mákszemnyi valóság sincsen, hogy elméletem légből kapott stb : arrul azt kell gondolnom, hogy nem olvasta meg figyelemmel, a mit czáfolni akart. Mert ha megolvasta, mint itész *tartozék* vagy helybenhagyását kifejezni, ha tökéletesnek találta, s kiegészíteni, ha hiányosnak látta ; vagy kimondani és megmutatni helytelenségét, mi által szüksége is kitént volna az új alap keresésének. Így öregbül a tudomány s váj medret magának ; de ha Ballagikép teszünk, mint száguldozó csikók a téres pusztán, úgy szökdelnek ötleteink a vizsgálódás mezején ; s valamint a csikók nyomaibul soha sem válik ország-út, azonkép ötleteink sem alkotnak methodust, mely tudománnyra vezet.

A magyar hangsúly létének alapját, azután mivoltát és különbözőseit előadván, magam is mondtam itt, hogy odáig nem igen talál újat az olvasó, — s látjuk, arra nézve Ballagi úr sem mond újat : de, folytatám, a miben másoktul különböztem (a M. Nyelvészet illető füzetében), s mi új volt a magyar szóbeli hangsúly tanában, azt a nyelv következő tényei-ből hoztam ki, úgymint a hangegyezésből, a ragok és képzők mivoltából és hatásából a szókra, végre a magánszólók (hangzók) különböző nehézségiből. Van-e ezekben valóság, vagy csak légből kaptam ezeket is ?

Először. Én a magánszólók hangegyezését a szóbeli

hangsúly eredményének tekintem; még pedig az összetett és ragozott meg képzett szók ellentétes mivoltánál fogva. — Erre nézve az lehet kérdés: állanak-e a tények, melyekre hivatkozom, s azt tanítják-e, mit én azokbul kiolvastam? Mit mond hozzá Ballagi, kinek ítélete szerint egy mákszemnyi valóság sincs előadásomban, s légből kapott egész elméletem? — Egyetlen egy szót sem mond róla, mintha a Magy. Nyelv. I. 188. lapja nem is léteznék. — Nagy kár! az elsőt és legfőbbet, miben a hangsúly hatását fölismertem, Ballagi úr még csak figyelmére sem méltatja. . . . pedig a kérdéses dolgozat végén azt írtam vala: „kérdés, jól vallattam-e a nyelvet, s jól értettem-e vallomását? — Kérem azért az illetőket, lessék meg előítélet nélkül a nyelvet, s közöljék a mit annak vallomásából kivehetnek.“ Nagy kár, hogy Ballagi úr előadásom igen nyomos részire nem is tekintett, s nem halotta kérésemet.

Másodszor. Kilestem a hangsúly működését a ragok és képzők különböző mivoltából és hatásából a szókra. Mindenki észreveheti, hogy ezzel, a mit ezen tárgyul előadtam, tulajdonkép a magyar nyelv legbelsőbb műhelyébe pillantottam, s kulcsát keresem azon titoknak, mely alá a ragok és képzők rejtve vannak. Ha egytől egyig rosszul látnám s még rosszabbul szólaltatnám is a tényeket: az, hogy első voltam, ki a helyre mutatott, hol keresni kell, elég ok a nyelvészek figyelmére, s meg vagyok győződve, egysem fogja mellőzni. A nyelv szellemének, hogy úgy mondjam, idegeire kezdünk találni. — Mit mond hozzá Ballagi, kinek ítélete szerint egy mákszemnyi valóság sincs előadásomban, s légből kapott egész elméletem? Egyetlen egy szót sem mond róla, mintha a M. Nyelv. I. 189. és több lapjai nem is léteznének. — Nagy kár, de nagy baj is!

Harmadszor. Azt találtam, hogy a magánszólók különböző nehézsége elősegíti a hangsúly működését. Már ez különösen megérdemelte volna az ítéző figyelmét, a mely először megvizsgálja a tényeket, ha vannak-e úgy, a mint láttam, s azután, ha vajjon ki lehet-e belőlök a magánszólók különböző súlyát vagy erejét olvasni. Ballagi nem fáradozott ezen csekélységekkel, mintha az idézett M. Nyelvészeti fo-

lyam 187. és 188. lapjai nem is volnának : mégis azt állítá, hogy előadásomban egy mákszemnyi valóság sincs. De már így jogosítva vagyunk ellenében kimondani, hogy ilyen eljárása mellett nem csak mákszemnyi, de ökölnyi valóság is elkerülheti figyelmét.

Nyelvtudományunk eddig elé nem igen vesződött a magyar nyelv elemeinek belső, élettani, mivoltával. Némiképp állíthatom, hogy a magyar hangsúly körüli vizsgálódásaim vezetnek azon elemek élettani mivoltára is, ha szabad így neveznem. Tehát vizsgálódásaim figyelmessé tettek és tesznek a magánszólók különböző súlyára; s észrevevén azt, alig ha lassankint a magánszólók változásainak törvényeit nem találjuk ki, mi által a nyelv történeteire nagy világosság fog derülni. Nem akarván ismételní azon tények felhordását, melyekben a magánszólók gyengülését találom — mert a többször idézett cikk olvasható a M. Nyelvészetben, s a mit már itt is hozzátettem, szintén ki fog nyomtatni: — a helyett inkább másra viszem az olvasót. Előadásom szerint *a* lévén nehezebb *o*-nál, s ez *u*-nál, mi az *e* (ä), *ö*, és *ü*-rül, továbbá az *é* és *i*-rül is áll, következik, hogy *u*-bul nehezen válik *o*, vagy éppen *a*, *ü*-bül nem válik *ö*, vagy éppen *e*, s *i*-bül nem válik *é*. A nyelvemlékek, s tájankint az élő nyelv azonban ellenkező példáját is látszanak mutatni a magánszólók gyengülésének. Például, a Halotti Beszédben áll *muganec*, *oz*, a mai *magának*, az helyett; azután más nyelvemlékekben s a göcseji tájbeszédben *lábo*, *házo*, áll és mondatik *lába*, *háza* helyett. Tehát *u* és *o* nehezül, azaz *a*-ra változik. Így a *vagyok a* ja elváltozik *o* ra a *volt*-ban, mint *halni*-bul lesz *holt*, a nélkül, hogy itt helye lehetne a magánszólók gyengülésének. Végre az igénév szó *tudtom*, s az ige *tudtam* az *o* és *a* által különböznek egymástul. E négy tanulságos esetet így magyarázom. Először, a *muganec*, *oz* írása (s ilyen sok van) nyilván a zárt *a*-t fejezi ki hol *u*, hol *o* val; mert ilyen hang nem lévén a latin és szláv nyelvben, nem is csuda, hogy annak leírásában tétovázta az első írók. — Másodszor, a *házo*, *lábo*, *kező*, *fejő* esetek a nyelv régiségeihez tartoznak, mert *ö* lévén a harmadik személyi rag, ez alkalmazkodva a törzs szólójához, helyesen lett *c*-vá a *házo*, *lábo*

szókban, s maradt *ö*-nek a *kező*, *fejő* szókban. De így is azon törvényt vallja, melyett a hangsúly hatásából kilestem, t. i. az eredeti hosszú *ő* rag képiben rövidevé lett, így lábo, házo, kező stb. Egy mákszemnyi valóság, melyet Ballagi társunk, nagyokhoz szokott figyelme nem bír észre venni. — Az élő nyelv legterjedtebb divatja elváltoztatja a ragbeli *o*-t, *ö*-t, *a*-ra, *e*-re a gyöngülés törvényének ellenére. Mi lehet annak oka? A törökben a harmadik személy *o* vagy *ol*: még is ragosai *anū* = *anank*, *anī* = *azt*; mintha a magyar *ö*-ben is hajlandóság volna az *e*-re, s alhangu szókban az *a*-ra. Ide látszik mutatni a finn *hän* = *ő*, melyben nyílt *e* van. — Harmadszor a *volt* és *vala*, *holt* és *hala* szólóváltásait is a rokon nyelvek magyarázzák ki. A *val* ige finnben *ole*, törökben is *ol*; a *hal* ige meg finnben *kuole*: tehát ezek eredeti szólója *a* és *o* közt lebeghetett. S különös, mikor a magyar szótag csak egy mássalszólóval bír (vagy-ok, val-a, hal-ok, hal-a) *a*-t veszzen föl, mikor meg-kettővel bír (*volt*, *holt*), az *o*-t kedveli, még pedig a *volt* mindig, a *holt* inkábbára csak névszó értelmében. Vessd össze az *aludtam* és *oltani* szókat is.

A negyedik esetet, hogy az igés-névszó *tudtom* *o*-val, az ige *tudtam* pedig *a*-val bír, csak félig magyarázhatom meg. A *tudtom* nyilván *tud-t* képzős törzsből és *m* személyragból áll, melyek közzé az *o* segédbetű jut. Ebben tehát az *o* segédbetű. Ellenben a *tudtam* alak mást rejt magában, mint csak segédbetűt, mit ebből gyaníthatunk. Ha a *tudta*, *tudtad*, *tudtam*-ot vesszük, gondolni lehet, hogy az *a* a *tudtad*, *tudtam*-ban a tárgyi *ja*, *va* rag visszahatásából való, melynek *j*, *v*-je a *k* és *sz* (I)-vel *m*-et és *d*-t hozott elő (lásd a Magy. Nyelv. I. 190. 191. és II. 363. stb. stb I.). De ha a *tudott*, *tudtál*, *tudtam*-ot tekintjük, ezekben nincsen helye a tárgyi ragnak. Hol veszi hát magát itt az *a*? s még inkább a hosszú *á* a *tudtál*-ban? S hol veszi magát a *tudjon*, *tudjál*, *tudjak*-ban is? — Nem találtam még reá feleletet.

A szólók nehézségeit kitüntető tények közt felhoztam, hogy *u* és *i* legkönnyebb szólók; továbbá, hogy az *i* mint képző, nem nyújtatja meg a szótörzs utószólóját, p, o. *fa-i*, *alma-i*, *béke-i* stb, mit abból magyarázok, hogy az *i*-nek legkisebb súlya lévén, nem is hathat úgy a szótörzs utószóló-

jára, mint más képzők. Úgy látszik, hogy az *i*, ha eredetileg rövid, meg sem bír nyúlni a képzők és ragok előtt. Példák tegyék világosbbá. *Dőre* lesz *dőrebb* és *dőrék*, *balga* lesz *balgább* és *balgák*, tehát *e*, *a* megnyúlik a *bb* és *k* előtt. Ellenben *eredeti*, *régi* nem lesznek *eredetibb*, *eredetiek*, *régibb*, *régiek*, hanem inkább *eredetiebb*, *eredetiek*, *régiebb*, *régiek*. Jól tudom, hogy sokan ezen megnyúlásokat *abb*, *ebb*, *ak*, *ek*-bül magyarázzák, azt mondván, hogy a másodfoku képző nem *bb*, hanem *abb*, *ebb*, s a többesi rag nem *k*, hanem *ak*, *ek*. Ámde ezzel, ha állana, sincs megegyezve előadásom, mert előfordulnak ezen utószólóbeli megnyúlások olyan képzők és ragok előtt is, melyek nyilván nem kezdődnek magánszóval, p. o. *fában* stb. Aztán nem is áll az, hogy *abb*, *ebb*, *ak*, *ek* a kérdéses képző és rag, hanem ezek igazán *bb* (*b*), és *k*, mivel a rokon nyelvekben a megfelelők csak *p* (*b*) és *t* (*k*), s mivel ha *abb*, *ebb* a képző, külön *b*, közelb alig lehetséges, s mivel úgy a többes mindig *ak*, *ek*-re végződnek *). — Tehát az utóhang *i* meg nem nyúlhatván, segédszólót veszen föl, így: *régiebb*, *régiek*; s ha *régibbet* (rövid *i*-vel) mondunk is, de *régik* csak ugyan fülsértő volna *régiek* helyett. — Az *u*-val hasonló történik, bár hosszú legyen is. Így a *lábú*, vagy *lábú* többese: *lábúak*, nem *lábúk*; vagy a segédszó el is tolja az *u*-t, mint *hosszú*, *hosszabb*, *hosszak*, *hosszuabb*, *hosszuak*, helyett. Ezeket tanúknak hozom fel, hogy nyelvünkben is különböznek súlyra nézve a magánszólók, mi által ők a hangsúlynak látható működését elősegítik.

Mind ezekről, melyek, úgy hiszem, minden nyelvész figyelmét nagyon megérdemlik, bár egyes egyig rosszul láttam és magyaráztam volna is, — mind ezekről, mondom, Ballagi társunk egy szót sem ejt. De hogy igazságos legyek,, mond valamit általános előadásomra is. A Magy. Nyelvészet I. 183. lapján folytatám: „Ezen előadásbul tanuljuk, mit különben a német, francia és olasz nyelvek példája is hirdet, hogy az *egy fajhoz tartozó nyelvek nem vallják azon egy hangsúlyrendszert*. Így ha körülnéznünk az altaji faj nyelvei közt, arrul értesülünk, hogy a finn, a lapp, a szürjän nyelvek meg-

*) Az *egyéb*, *közébb*-félék a 3. személyragot viselik-e magokon?

egyeznek a magyarral a hangsúlyra nézve; de a jakut nyelv a vég szótagot hangsúlyozza, mint a francia; a török is azt teszi, bár sok kivétellel.“ Nem gondolnám, hogy ezt nem eléggé világosan fejeztem volna ki. Azt mondtam, hogy az egy nyelvfajhoz tartozó nyelvek is a hangsúlyra nézve különbözhetnek; s hozzá példákat említettem az árja és az altaji nyelvfajból. — Mit mond erre Ballagi ítész? Mint általam nem ismért újságot kihozza: „Innen van az, hogy egy s ugyanazon fajhoz tartozó nyelvek — — — a hangsúly-rendszerre nézve sokszor nem egyeznek.“ (Akad. Értesítő 287. lapján). Jele, hogy nem olvasta figyelemmel, a mit meg akart czáfolni, mert ki kellene mondania, miben egyez velem, miután én írtam vala elébb. Annál meglepőbb, mit a 288. lapon ír: „Nem kis hiba tehát tagtársunktól már az is, hogy a magyar hangsúly tanát szoros kapcsolatba hozta az épen csak most s épen az ő tudományos fáradozásai által érvényre vergődő finnismussal, mi által ezt ismét kérdésbe tette; holott ha valahol, itt szabad, sőt szükséges a legkülönbözőbb nyelvcsaládoknak a hangsúlyra nézve egyező nyelveit összevetni, s így keresni, mi azokban a kérdéses pontra nézve közös, mi a törvény.“

Azt mondtam én, s utánam Ballagi társunk is, hogy azon egy fajhoz tartozó nyelvek különbözhetnek egymástul a hangsúlyra nézve; hozzá tettem még példákat, hogy a finn, magyar és szürján közt egyezés van a hangsúlyban, de hogy a magyar, jakut és török közt nincsen egyezés. A tényekről nem szólunk itt; lehet, hogy nincsenek úgy, mint mondtam, de mivel ítészem nem bírja vagy nem akarja megigazítani, tehát magára hagyjuk előadásomat. Ámde kell szólnunk a logikáról. Ha valaki velünk együtt azt állítja, hogy azon egy fajhoz tartozó nyelvek a hangsúlyra nézve különbözhetnek egymástul: azt hiszem, az egész gondolkodó világ kivételező mondatot olvas benne, mely a másik általánosb tételező mondatot: „azon fajhoz tartozó nyelvek a hangsúlyra nézve egyeznek“ hallgatva fejezi ki. Mert ha nyelvek rokonságául beszélünk, nyilván egyezést értünk a nyelvek közt. Úgyde a tapasztalás arra tanít, hogy rokon nyelvek különbözhetnek a hangsúlyra nézve. De azzal a tapasztalás, meg a logika ellenére

nem állítja senki, hogy a rokon nyelveknek nem szabad egyezni a hangsúlyra nézve. Már én azon tapasztalásból, melyet könyvek tanulása adhat, a finn és magyar nyelv egyezését állítottam a hangsúlyra nézve. Hogyan tehettem ezzel kérdésbe (azaz kétségesse) a magyar és finn rokonságot? Micsoda logika az, a mely követeli, hogy a hangsúlyra nézve a legkülönbözőbb családbeli nyelvekre lehessen hivatkozni, s vétséget talál abban, mikor én arra nézve rokon nyelvre hivatkozom!

Térjünk által az egyesekre. Míg tárgy körül vizsgálódunk, addig rendszerről nem lehet szó; hiába vádol engem Ballagi azzal, hogy rendszert csináltam, s kiált fel a 293. lapon: „Csak nagy veszedelem az a kora systematizálás. A legtisztább látásu embert is vakká teszi a tények iránt; sőt készebb a látott tényt félre magyarázni, mint a megkedvelt systemával felhagyni.“ Egész iparkodásom abban állott és áll, nézni: van-e a magyar hangsúllynak látható eredménye? Míg így járok el: van-e? addig senki sem láthat rendszert nyomozásimban. Ha már rendszert csináltam volna, nem kérhettem volna meg az illetőket: lássák, ha jól vallattam-e a nyelvet, s ha jól értettem-e vallomását. Ezzel egyszersmind világosan kifejeztem meggyőződésemet, hogy talán egyesekben, talán mindenben csalatkoztam; valamint kifejeztem ohajtásomat is, hogy mások figyelmessé tegyenek elkövetett hibáimra. Nincs tehát itt rendszerről szó; az egyes útbaigazításokat magam kértem ki.

A Magy. Nyelv. 194. és 195. lapjain *vány, vény, mány, mény, más, més* képzőkről mondom, hogy összetetteknek tartom, hogy azért súlyosak: innen ha kéttagu törzshöz járulnak, az elbírja őket, de ha egytagu törzshöz járulnak, ez, hogy velők bírhasson, segéd magánszólót veszen föl. Így gondoltam megmagyarázni a *tanítmány, tanítvány, olvasmány* mellett a *szövevény, vélemény, szökevény, tudomány, tudomás, vallomás-féléket*. Világosan kitettem, hogy ige-törzsökhez járulnak ezen képzők, miért is a *legény, leány, süvény, törvény* stb nem esnek azok rovatába. — Ballagi úr nem olvasta meg figyelemmel a dolgot, azért mondhatta csak a 292. lapon: „A *más, més* képzőről mondottakat azért mellőzöm, mert sze-

rintem ily képző nem létezik, hanem van *om*, *öm*; *ás*, *és*-sel összetett képző.“ Ílisz azon képzők összetett voltán fordúl észrevételem, s azon alapszik okoskodásom. Utóbb bizonyossá is tettem az összetétel módját, lásd a Magy. Nyelv. II. 343. és 390. lapját. — Azután mellőzte figyelmét Ballagi úrnak, hogy igegyökökrül van ott szó, minélfogva a *hitvány* nem tartozik oda, hanem a kizárt *legény*, *ledány*, *ösvény*-félékhez. — Végre Ballagi egy fő dologra nem eszmélt, arra, hogy a nyelv belső érzékenységének kikutásánál az új szókat nem lehet tekintetbe vennünk, mert azok rendesen durva lények. Ha ezen hármas hiányt kipótolja ítészetében, alkalmasint tanulságosb eredményre fog jutni, mely tán kiegészíti első tökéletlen kísérletemet.

A *ság*, *ség* képzőnél kérdez engem, hogy mibül lestem ki könnyebb voltát az előbbi *mány*, *vány*, *más*-nál? — Felelem: abbul, mert ezek nyilván összetett képzők, a *ság*, *ség* nem az, hanem egyszerű; ámde az összetét nagyobb súlyuvá teszi a tagot, mintsem volna, ha egyszerű talál lenni. — Azonban a *ság*, *ség*-rül való beszédem csak ugyan hiányosnál hiányosabb, leginkább azért, hogy az csak igegyökökrül áll, mit meg nem említettem; ámbár némely névgyökök is alája tartoznak, p. o. *sokaság*, *uraság*, *feleség*, *bölcsesség*, melyek közbülső magánszóelőját nem lehet a hang-torlat kerülésébül kimagyarázni, mert a *sokaság* mellett van *vakság*, a *bölcsesség* mellett van *restség* stb. Az igegyökök pedig nagyon kis számmal fordulnak elő, mint: *szüleség*, *vereség*, *veszteség* stb. — Továbbá, ezen képzőnél azt mondja Ballagi: „Nem hittem volna, hogy Hunfalvy barátom irányában ismételnem kelljen, a mit tavaly másnemű nyelvtudományi túlzás ellen hoztam fel, hogy Seneca mondása szerint: „Grammaticus debet esse custos linguae, non architectus“ (i. Ért. 293. lapj.). Én nagyon sajnálom, hogy tavali intéseinek nem vehettem hasznát, azon egyszerű okbul, mivel a magyar hangsúlyrul tán egész három évvel előbb írtam, s abbeli kísérletemet már 1855-ben nyomattam ki; pedig a nekem is szólni akart intés csak 1857-ben hallatta magát. Tehát ártatlan vagyok abban, hogy az egyszer tett intést rám nézve ismételnie kellett. De a dolog velejében kis különbség is látszik köztem és mások

közt, melyet hogy észre nem veszen Ballagi, leginkább lehet sajnálnom. Ugyan is nem azért, mert Seneca mondta, hogy : grammaticus debet esse custos linguae, non architectus, hanem történeti nyelvtudományi tanulásaim miatt legkevesebbé sem vagyok a nyelv architectusa, hanem talán legszigorúbb custosa mindnyájunk közt. Seneca mondásából nem lehet ellenem vádat csinálni, s ha még is csinál Ballagi, ezzel is bizonyítja, hogy nagyon keveset, s azt is nagy hirtelen olvasott tőlem.

Talán ezen hirtelenségnek tulajdoníthatom, hogy a 294-dik lapon írja : „A mi az *s* és *i* képzőkrül mondatik, azt, megvallom, nem értem. Úgy szintén azt, mi az 5-dik pont alatt a középfokot képző *bb*-re nézve mondatik, előttem éppen nem világos.“ — A felhozott tények oly szembetűnők, hogy magok magokat értelmezik, bár mily homályos vagy rövid legyen is a beszéd.

Igen alaptalanul declamál itész a múlt időbeli *t* képző dolgában, hogy ura akarok lenni a nyelvnek, hogy tágitson-e a bévett írásmód az én theoriám előtt? hogy mire alapítom a hangsúly tanát? — Hiába tüzeskodik, hisz nem olvasta meg, mit unalomig megmutaték, mire alapítom a hangsúlyt; s a múlt időbeli *t* képzőt csak szabad kitakarni, s mondani róla : hogy történeti léte szerint az csak egy *t*, hogy a hangsúly sem követeli annak kettőzését, mikor a szó végén áll. S ha azt teszem, s még azon felül ezen szókkal fejezem be a nyomozást : „Itt is beérem a figyelmeztetéssel, maradván a szokás mellett, mely hibás lehet :“ — kell-e akkor kiáltani : „Szabad-e így nyelvészkedni?“ De sőt így kell nyelvészkedni.

De vajjon lehet-e itészemmel vitatkozni? Azt írván a 296. lapon : „Hogy itt-ott *neki*, *vele* helyett *néki*, *véle* ejtetik, ez is tagtársunk szerint a hangsúly rovására esik; pedig ez (ismét) csak tájszólási sajátság, a milyent tagtársunk elmélete ellen is fel lehet hozni, így pl. az, hogy *bele* helyett *belé* mondatik, holott a felállított hangsúlytan szerint inkább *béle* volna a helyes ejtés;“ — továbbá a 298-kon : „Hanem most azt kérdem : miért mondunk *adand*, sőt rendesen erősített raggal *adánd* és nem tagtársunk hangsúlytana szerint *ádand*? Avagy tán az *and* raghoz képest nem gyöngé az *ad* törzs?

Ha tagtársunk hangsúlyi elméletében egy mákszemnyi tényleges valóság volna, itt kellene kitűnnie, és vagy *addand-*kettőzött *d*-vel, vagy *ádand*-ot kellene ejteni;“ — mondom azt írván, nyíltan bévallja, hogy nem olvasta meg, a mit czáfolni vagy helyre akart igazítani, — mit egyébiránt már több ízben vettünk észre —, s hogy a mit olvasott is, azon igen hamar futhatott keresztül, a nélkül, hogy értelmét ki akarta volna venni. — Nem felállított elméletem, hanem a magyar nyelv tényeinek tanúsága szerint, *a magánszóló utóhangu törzshöz ha rag vagy képző jár; az, a világosan kifejtett kivételek mellett, megnyújtja a törzs utóhangját: de ha mássalszóls utóhangu törzshöz járul, neki (a ragnak és képzőnek) nincsen hatása a törzsre, p. o. fá-ban, had-ban.* — Hangsúlytanomnak ez egyik főbb adata, melyet középserű figyelemmel olvasni tudó embernek lehetetlen nem látnia; nyelvész pedig azonnal megragad okvetlenül. Ballagi nem találta meg értekezésemben, — avagy mint is akarhatná ezzel czáfolni: „hogy *bele* helyett *belé* mondatik, holott a felállított hangsúlytan szerint inkább *béle* volna a helyes ejtés;“ — s hogy „*addand*-, kettős *d*-vel vagy *ádand*-ot kellene ejteni.“

Nézzük csak közelebről e két szót. Az első *bel*, melyet a hasonló kategoriájú *fel* szóval világosíthatunk. Ha ezekhez személyi ragok járúlnak, azok, felállított tanom szerint, rájuk semmi hatást sem gyakorolnak, mert utóhangjok mássalszóló. De látjuk, ezekhez nem járúlnak pusztá személyi ragok, hanem megelőzik viszonyi ragok: *tt, é, öl*, így: *felett* a (*bel-ett* szokatlan); *felé, belé; felől, belől*. Ezután jönnek a személyi ragok, így: *felettem* (*belettem* szokatlan); *felém, belém; felőlem, belőlem* stb. A *felém belém* többi személyei: *feléd beléd; feléje beléje*. Tehát *beléje* a teljes alak. Ez folytanításom egyik adatából, hogy *beléje* a teljes alak, nem *béle*. — Most következik tanításom egy másik adata, mely szerint a nyelv a ragokat lehetőleg gyöngíti. Találjuk-e azt a *beléje* szón? Találjuk. Először *beléje* helyett *belé*-t ejtünk, másodszor ezen utóhangu *é*-t is rövidítjük, s mondjuk, mint Ballagi is írja: *bele*-t. — A másik szó *ad*. Mikor ez magában áll, megnyújtja a szokás, s ejti *ád*-nak. Ezen ejtést én a hangsúlynak tulajdonítom (elengedem itt az enklisist); Bal-

lagi a tájszólásnak ; legyen. További tanításom szerint, mikor mássalszólós végzetű törzshöz képző vagy rag járul, ezek nem gyakorolnak rája hatást. Ellenkezik-e azzal a nyelv? Tegyük az *a* időképzőt, és *ja* tárgyi ragot *adhoz*, lesz : *ada* de-dit, *adja* dat hoc. Már ezek magánszólós végzetűek, ha tehát ismét képzők vagy ragok járúlnak hozzájuk, akkor utóhang-jok megnyúlik, mint valóban történik is, mert *ada+nd* és *adja+tik*-bul lesznek : *adánd*, *adjátok* (az *adánd* alak tagla-lását lásd a M. Ny. II. 374. lapján).

Íme Ballagi társunk egészen félre érti a sokszor idézett dolgozatomat, mit csak így lehet megfogni : Ő sem a tények csoportjait nem méltatta kellő figyelemre, melyekben a magyar hangsúly látható eredményeit kifejezve találók, sem az ezen csoportokból elvont szabályokat nem gondolta meg, hogy helyesen vannak-e elvonva, s viszontag erőltetés nélkül a.ájok rendeződnek-e az egyes esetek ; annál kevesebbé akarta a tények csoportjainak különbségét, s azonkép az elvont szabályok külön külön értelmét belátni. Így például nem akarja e két szabályt : „a magyar hangsúly megerősíti a törzstagot, a hol lehet,“ — „s a magyar hangsúly gyöngíti a képzőt és ragot az által, hogy volt hangsúlyátul megfosztja, azután, hogy testét is gyöngíti, ha lehet : viszontag a szótörzs vég-magánszólóját megnyújtja,“ — mondom, e két szabályt nem akarja külön alkalmazni, bizonyosan azért, mert nem igen gondolt a tényekkel, melyek okot szolgáltatnak ebbeli szabályok alkotására. Ennélfogva Ballagi társunk, felfogásomat sem megczáfolni, sem helyreigazítani nem akarja ; — mert talán egészen mást fog elmondani. Szükségtelen tehát folytatni apológiámat ellenében. Inkább kellene világosabban és teljesebben előadni, a mit a magyar hangsúly látható eredményeiről tudni vélek : de halasztom addiglan, míg szerencsém lesz Fogarasi úr ellenvetéseit látni.

Egy tény-csoportot jegyzek még ide, magam és mások figyelmeztetésire. A nyelv mondja : *hal-o-gatni*, *ír-o-gatni*, *vet-ö-getni*, *kér-ö-getni* (vagy *vet-e-getni*, *kér-e-getni*), *lát-o-gatni*, *hit-e-getni*, *ver-e-getni*, *füz-ö-getni* stb; ellenben mondja : *ír-hatni*, *vet-hetni*, *kér-hetni*, *lát-hatni*, *füz-hetni* stb. Miért? Vajjon amott a kötszóló a széphangzás miatt szükséges-e?

Alig, mert hogy *t* és *g* együtt is előfordúl, mutatják ugyanazon szók, p. o. irat-gat, vetet-get, kéret-get, füzet-get stb. Tehát miért mondjuk : vet-e-get, és vetet-get? egyszer kötszólóval, másszor a nélkül? — Én kénytelen vagyok azt a hangsúly-nak tulajdonítani. Mintha a *gat*, *get* képző az *ír*, *vet* törzshöz képest súlyos volna, s mintha ezért erősítené a nyelv a törzsöt így : *iro*-gat, *vete*-get. De az *irat*, *vetet* stb törzs kéttagu lévén, megbír a *gat*, *get* képzővel, nem veszen föl tehát erősítést. Ez annyira igaznak látszik, hogy azon törzsök sem vesznek fel kötszólót, melyek *at et*, *tat tet* képző nélkül is kéttaguak, mint : *öntöz*-get, *kérdez*-get stb. Ha tehát a *gat get* súlyossága miatt erősbül a törzs : azt kellene mondanunk, hogy a *hat het* képző nem olyan súlyos, mert ez előtt nem erősbül a törzs, lásd fejjebb az *ír*-hat, *ver*-het stb példákat. De ha a *gat* súlyosabb a *hat*-nál, ezen különbség talán a *g* és *h* bötüik különböző súlyában rejlik. Akárhogy van is a dolog : annyit el kell ismernünk, hogy ezen rendbeli tények, melyek szerintem a hangsúly tanába esnek, új mezejére vezetnek a vizsgálódásnak, mely megérdemli a magyar nyelvészek figyelmét.

EGY XVII. SZÁZADBELI ZÁLOGLEVÉL

ADALÉKUL

A MAGYAR ÖRÖKÖDÉSI JOG TÖRTÉNELMÉHEZ.

Székfoglaló értekezés

BARTAL GYÖRGY TÖL.

Olvastatott febr. 7. 1859.

A magyar tudományos Akademiának törvény-tudományi osztálya javaslatára választott tiszteletbeli tagja, midőn ez érdemem fölötti megkülönböztetést egész szerénységgel, de egyszersmind egy magyar becsületes emberhez, s ha a példa hozám képest igen is magas nem volna, egy magyar Aristidhez, mondanám, illő hazafiui hálával fogadom; bocsánatot kérek, hogy e Tisztelt Társaság azon ítészi méltányosságába, mely-

lyel a csekélynek látszó hazai okmányokat is kész kegyelettel veszi, helyezvén bizodalmat, ma először is csak egy régiebb záloglevelkével köszöntök be nála. Pest könyvtárainak roppant gazdagságára nézve, biz ez nem más, mint egy csallóközi aggastyánnak falusi ajándéka; és még is úgy áll a dolog, hogy ama komoly értekezések után, melyekkel az ő régi hűnmagyar jogtörténelem elhanyagolt tömkelegén általvergődve, ennek első szakát Gézánál, a fejedelmi vezérnél jelöltem meg; a másodikát: a szabadoknak, szabados feleknek, az első igaz, természetes nemeseknek, az arany bulla szolgáinak, s annak 1231-diki másában felváltva nevezett majd ország, majd király szolgáinak, Verbőczy által is elismert arany korát, igazabban: Aristoteles államelveinek első szent királyunk *vagyonosai*, s *kevésbé vagyonosaival* kezdődött magyar szakát az Árpádok sírjánál végeztem; a harmadikát Anjoui Károlynál, úgy mint a ki a magyar népnek a szent koronához leginkább ő ellenében bizonyított hű ragaszkodását a *nép* szó politikai fogalmának szigorúbb magyarázására használta, mintegy újra kezdettem: ma egyik későbbi ösatyámnak, ugyan Györgynek, s fivérének Lázárnak az ettrekarchai kis örökségökről ezelőtt harmadfél száz esztendővel régebben költ záloglevelökre hívom fel e Tisztelt Társaság figyelmét. Egy záloglevélben, kivált a mely nálunk csallóközieknel az 1525-dik körül kezdődött szokás szerint 99 (régi magyarosan szólva, egy héján száz) esztendőre tétett, nincs még akkor is nagy dicsőség, midőn a zálogosítók unokaöcsésének (Lőrincznek) majdnem nyomban következett, hasonló levele e szavaiból: „Minthogy ő fölsége hűsége mellett fel köllött ülnöm, és magam helyett el köllött mennem a törökre“, de egyébként is azon egykorú jeles okmányokból, melyeket legjelesebb régészeink egyike, Gyurikovits György, a Tudományos Gyűjteménybe iktatott, Csallóközre nézve tudva van, hogy ez a XVII-dik század elején, a majdnem szüntelen felkelések által szerfölt el volt terhelve, sőt nyomorítva; ösömről pedig, nehogy emlékezete iránt hálatlannak látszassam, azt is be kell vallanom, a mit egész Pozsony vármege tud, hogy mindemellett ő még 1675-ben ugyan Ettrekarchán királyi új adományt nyert egy másféle kis jószá-

gára ¹⁾), melyet, valamint azt is, a mit e levelében elzálogosított, per utján kiváltván, mai nap is bírunk számos maradéki. Családi magán viszonyainkra tehát e levél ma már igen kevés, de annál nagyobb érdekekkel bír azon-nyilatkozat tekintetében, melyet más helyütt az Agilisokról rövideden e szavakkal tettem: „Verböczy ²⁾ a Károly-Robert alatt megváltozott bírói eljárásról szólván, sokkal, igen sokkal többet jelent, hogysen mond.“

Verböczynek ott mondott szavait a megváltozott per és bírói eljárás rendszerére is lehet érteni, és csak ezen értelemben vették azokat jogtanáraink is majd általában. Igen is szűk felfogás! melyen bizonyosan tágitandók valának, ha a jogtörténelemnek imént kijelölt második és harmadik szakaszát megkülönböztették volna; mert ezeknek összehasonlításából önként kitetszik, mely parányiség a perrendszer, s maga a bírói eljárás is Anjoui Károlynak itt jelentett s Verböczy idejekor már a gyakorlati életbe általment nagyszerű újításához képest, melyről ez nyilván azt mondja, hogy ennek megváltoztatása által a nemesi jogoknak zavarba jönni kellene, s magának e változtatásnak megtanulására több esztendő kívántatnék.

Ha valakitől, bizonyosan az oly éles eszü, oly fáradhatlan szilárd Frankunktól, a magyar tudományos egyetemnek volt egyik legjelesb tanárától méltán várhattuk vala, hogy a mily talpra esett észrevételeket némely törvényeink eredetére tett, azokat a magyar jogtörténelem egész tömkelegére fordította, vagy legalább a magyar jognak az Árpádok népserü szellemével végzett, s Anjoui Károly királyi uraságával kezdődött új szakasza közt, különbséget tett volna; mert hiszen már csak III-dik Andrásnak 1291-diki 32-dik, vagyis inkább tüstént szent Istvánnak az Admonti Co-

---

¹⁾ Pozsony vármegye nemesei 1725-diki Regestuma „Possessio Etrekarcha. Stephanus (ez Györgynek unokája s öregatyámnak Ferencznek atyja volt) Joannes Gregorius etc. Bartal alias Balaházi prodcunt Donationales Leopoldi Imp. et Regis die 4. Junii 1675. emanatas.“

²⁾ Verb. II. 6. cz. 12. §.

dex szerinti első törvénykönyvének itt szóról szóra megújított 6-dik s a másodiknak 2-dik cikkelye, mely szerint: „Mind-en nemesnek szabadságában áll rendelkezhetni mind örökös mind pedig mindennemű egyéb jószágával“ és viszont Károly Robertnek 1332. oklevelében előforduló, épen Frankunk által*) idézett ezen szavai: „Egy nemesnek sem áll szabadságában örökségét királyi engedelem s helybenhagyás nélkül fiain kívül valakinek másnak adni“ oly feszesen állnak egy más irányában, hogy a köztök lévő különbség szinte szembe szökő. Verböczy tehát munkájának I. r. 64-dik czimében, melyet az első letelepedési földek szabadságára is emlékezve írt, nem csak hogy, mint Frankunk véli, nem hibázott, hanem az egyen kívül, hogy Károly-Robert helyett, talán csak a dolog keserűségének, e kedves névvel enyhítésére Lajos nevét írta, igaznál igazabbat mondott. Van azonban, valljuk meg, ennél még sokkal lényegesebb különbség a két szakasz között.

A magyar (minden eddigi irataim bizonyítják, mennyire terjed nálam, szinte mint legnagyobb királyaink egyikénél Kálmánnál e nevezet) a magyar, már az első vérszerződésben örökös hűséget esküdött fejedelmének, s attól fogva azt *természetes urának*, mint későbbben sz. Lászlót, a koronáról említést sem téve: „Nemes László királynak és természet szerint való országos urának“ vallotta, melynél fölségesebb, őszintébb, dicsőebb czímet fejedelmének szabad nemzet nem adhat. — A korona maga e hős, e szabadsága, önállása, s fegyvereinek azon dicsőségére, melylyel régi honát visszaszerezte, méltán büszke nemzetnél, sokáig nem tudta legyőzni azt a gyanút, melyet annak az akkor nagyobb részt pogány őseink által nem ismert külhatalomtól lett származása, s e hatalomnak a hadifoglyók ingyeni szabadon eresztése iránt tett első követelése támasztott; de erről már máshol szövelünk; itt csak azt jegyzem meg, hogy viszont, minekutána e gyanút több királyaink, és nevezetesen sz. Lászlónak ama népszerű s magasztos erényei által, melyekben maga az első király is, intéseinek 10-dik pontja szerint, a koronának egész becsét, s teljes méltóságát helyezi, szerencsésen legyőzte, úgy

*) A közigaz. törv. Magyarhonb. 173. §. cz.

látszik, sz. László ereklyéjének tiszteletével az övé is nőtt, s midőn amazé oly magasságra emelkedett, hogy a Várad Regestum határain túl, még 1304-ben is az ő koporsójánál tett esküt tartották őseink a legszentebbnek; a koronát is a szent, vagy anyagi előnév nélkül, alig említette valaki. De mind e tisztelet mellett is, a nemzet és az Árpád-házból volt királyaink, a fejedelmi név és hatalomnak a vérszerződésben oly teljesen, oly magyarán kifejtett itthoni dicső fogalmánál híven megmaradtak, s az első szent királytól kezdve, egész III-dik Andrásig az *ország törvényeiben* e szólásmódokat: „A király legyen az örökös; a királyé legyen; a király kapja meg; a királyra, a királyi kezekre, a fiskusra stb szálljon“ a legkövetkezetességgel állhatatosan fentartották. Erre tehát figyelmezve, sem a történész, sem a jogtanár, midőn az Árpádok törvényeiről szól vagy ír s kellő vigyázattal írni akar, az imént idézett nemzeti szólásmódokat e kifejezéssel: „Szálljon a koronára“ még csak a metonímia szabadságában bizva, sem fogja felcserélni, s pedig a nagynevű Scheller igen helyes megjegyzése szerint sem; mert ez a kifejezés ily értelemben nálunk az Árpádok idejében nem, hogy közönséges szokásban nem volt, hanem, mint láttuk, a korona legnagyobb tisztelete mellett is, az írott törvényekben óvatosan kikerültetett. — Sokak előtt újdontan újnak fog e szabály látszani; pedig csak annyiban látszhatik újnak, hogy a mai tudományossággal kétségkívül nem bírt őseinknél ily logikai következetességet némelyek nem kerestek, mások pedig rólok fel sem tettek; kiktől én csak annyiban különbözöm, hogy a legdicsebb tetteknek ez embereit, önnön tetteiknek és az azokból leginkább kitűnő saját magyar életre való eszöknek soha el nem törülhető, *el nem vitázható emlékeik után* szeretem dicsérni. Eleink e szabályát — pedig ezt a nálánál idősb eredetű, s nem hősmondákból vagy énekekből, hanem csupán csak a gyakorlati hosszas életből, tapasztalásból meríthetett szabályt senki sem tanítja elevenebben, mint az úgy nevezett Anonymus, — nem mondom, nem tudják, de szinte sírni szeretnék, hogy Commentárimnak tüstént legelső lapján dicsért Katonánk igénytelenségével s nyomban a második lapon oly méltán magasztalt Cornidesünk, mély felfogásával együtt el-

mellőzhetőnek tartják, azon nálamnál sokkal tudós íróink, kik Anonymust már I. Béla notáriusának, s kedvéért a cancellárius és notárius neveket is felcserélhetőeknek hiszik; én pedig ezt hinni, s ily áron ily dicsőséget literaturánknak szerezni képes nem vagyok, s mint látom, soha képes nem is leszek. — Géza fia, az első magyar király, a vele mint minden magyarral nője iránt született lovagiasság által áthatva, nehogy a magyar királynék hátrább állani látszassanak a császárnéknál, a veszprémi püspököt rendelte a magyar királynéknak cancelláriusaul. Azon okmányban pedig, melyet a pannonhegyi Benczéknek adott, s melynek tiszteletében a nyomban következett korról, az újabbnak legfőbb törvényszéki ítélete osztozott, Domokos érsek van mint vice-cancellárius alá írva. Két példa ott, a hol a dolognak ősrégiségéhez képest egy is elég volna annak felfogására, hogy sz. István, a ki meghagyván nemzetének mindazon ősrégi szokásait, melyek az újan alkotott édes hazára nézve is üdvösek leendettek, önmaga curiájának elrendezésében férfias állhatatossággal követte a nyugati birodalom példáját; ha valaminek másnak, úgy bizonyosan önnön cancellariájának mintáját attól vette. Úgy, de épen e minta szerint oly messze állott a cancellárius vagy vice-cancelláriustól a notárius, mint a mi időnkben a fő- vagy alkortátnokoktól az írnokok, irodatisztek, és a jegyzők, kiknek sokasága nálunk már II. Géza királyi udvarában, mint önmaga említi egy helyt, szinte pezsgett. De hiszen a cancelláriusok nevezetét én magam is egy időben elhanyagoltam (fluxum-nak) mondtam. Igenis : és ezt vallom ma is, midőn épen e hanyagságra nézve abba helyezem őseinknek (ha szabad e *készakarva* többször használt szót ismételnem) következetessége s férfias állhatatosságának egy másik nem kevesebb gyönyörű példáját, hogy már a XII-dik században és így elég korán kiegészítették azt, a mi sz. István ezen intézetének tökéletes megismertetésére csupán csak az okmányok szűke miatt látszott hiányzani; mert a cancelláriust épen a szerint, mint sz. István, az ország főemberei közé számították, s valamint sz. István, mind a nádor-ispánnak, mind az országbírájának, mind a főispánoknak egy-egy helyettest, úgy ők a cancelláriusnak egy vice-can-

celláriust adtak. Mi lett a notáriusokkal? ezt leginkább az 1291-diki IX. és XXVIII-dik t. czikkekből, melyek a bennök érintett rendszert nem alkotják, hanem mint régen alkotottat csak említik, valamint abból is világosan láthatni, hogy a Commentárokbán egymásután idézett kis királyoknak, kikhez ma már IV-dik Béla kis királynak fivérét és Slavonia kormányzásában utódját Kálmán kis királyt is sorolom, csak notáriusok, nevezetesen az utolsónak File nevű notáriusa volt, mind korlátozott hatáskörük, mind az apa királytól volt függésök józan magyar tekintetéből. Ezek közé tartozik Anonymus is, és tartozni fog mind addig, míg a cancellárius és notárius nevezeteket felcserélni általában az okadatosan felderített igazságot akár mely tekintély merő eszmélkedésének, nem mondom tagadásának, a magyar literatúra nyilvános kára nélkül, alá rendelni nem lehet. De erről elég: térjünk tehát oda vissza, a hol azt mondtuk, hogy e kifejezést: „A királyra szálljon“ emezzel: „Szálljon a koronára“ az Árpádok alatt történt országos dolgokra nézve felcserélni nem szabad.

Magyarországnak három század alatt hozott törvényei s törvénykönyveivel pecsételve van e szabály. Elhúnytak az Árpádok s azokkal együtt e szabálynak is vége szakadt; mert Anjoui Károlytól kezdve viszont az eddig oly gondosan kikerült szólásmód kapott fel; már nem csak mint tropus, hanem mint természetes következése azon eszmének, melyet ő a hajdani vérszerződés helyében, a nemzet összes jogainak, ugyan a nemzet végzése erejével, önként a sz. koronára lett általruházásáról, a korona kizárólagos tagjairól, a nép' szónak csupán ezekre szolgálható politikai értelmezéséről, a nemesi birtokképeség vagy képtelenségről s más a köz és magán jog legérdekesebb kérdéseiről felállított, királyi törvényszékeinek szabályúl kijelölt, s ezen az úton a tekintély s a folytonos gyakorlatot követő szokás erejével életbe hozott. Ezeket az ily szokásból eredt szabályokat inkább, mint törvényeket későbbben összeszedvén Verbüczy, oly lelkesedéssel hirdette ki, mintha ezeknek tartalmát bizonyítaná a sz. Istvántól kezdett magyar jog történelme is, mely pedig csak egy maga teszi a historiai igazságnak egész szemevilágát. Ennél

mi, már csak a mondottakból is, elég tisztán látjuk, mely nagyszerűek, mely nem csak a perrend s a bírói eljárásra, hanem a nemzeti élet majd minden erére terjedtek Károly-Robertnek újításai, valamint azt is, mely igen nagy légyen a jogtörténelem második és harmadik szakasza között a különbség!

Frankunk, dicsért munkájának 128., 384. és 518-dik §-sában a nemtelenekről szólván, igen jól veszi észre, hogy azon időben, mikor a leánynegyedről szóló országos szabályok keletkeztek, a törvényeknek lelke sokkal nagyobb kegyeletet mutatott a nem nemesek irányában. — Kétség kívül: mert azok nem, a mint ő véli, a jogtörténelemnek harmadik, hanem, a mint Zsigmond VI-dik törvénykönyvének 24-dik cikkelye mindjárt első szavaiban nyilván bevallja, második szakaszából, az Árpádok korából eredtek. A harmadiknak, a mint csak imént láttuk, az volt általános fő elve, hogy nemesi jószágot csak nemes bírhat, és pedig Verbőczynek még szorosb tana szerint, oly nemes bírhat, ki az ez által szabott mértéket megüti. E szabály szigora alól Zsigmond ugyan az atyjok vagy fivérek engedelme s beléegyezésével nemtelen férjhez ment, nemes leányoknak nemtelen maradékait, az anyjok leánynegyedéből reájok szállt jószág birtokára nézve fölmentette; de ezzel ő az ősrégi szokást csak felében teljesítette; mert a szerint, hajdan a leánynegyedet jószágban kapott, ily nemes asszonytól származott nemtelen gyermekek is, nemesek közé számíttattak. Mátyás, a nagy király, nem helyeselhetette a fél magyar szabály idomtalanóságát. Azon törvény könyvének tehát, melyet örök időkre alkotott, 29-dik cikkelye 11-dik szakaszában ezt mondja: „Az ily leány, leánynegyedében *atyja vagy fivére által nemesíttessék* és elláttassék; ha pedig atyja vagy fivére akarhatja s beléegyezése nélkül tenné azt, akkor leánynegyedében *ne nemesíttessék*, hanem kész pénzben elégíttessék ki.“ Én Mátyásnak e már is mély feledékenységbe ment, mert nem eléggé méltányolt törvényét örömet hozom emlékezetbe, úgy mint a melynek egész alakja a második szakaszbeli törvények és szokások nemes egyszerűségéhez van alkalmazva, mely annak a harmadik szakasztól különbségét legelevenebben tünteti fel.

De Ulászló valamint egyebekben, úgy e törvényben is Mátyás magas lelkét fel nem fogta; visszament tehát Zsigmond közönyös példájára, s Mátyás szelleme ellenében egy új néposztályt alkotott, melynek politikai állásáról legkevesebb az, a mit közvetlen ötöle tudhatunk.

Mely egészen más képe áll előttünk Károly-Robertnek? öneki, mint valaha IV-dik Bélának, épen oly igen visszavetett fiskusára nézve, az arany bulla 4-dik cikkének a *rokonságról* szóló általános fogalmazása. Ő tehát a rokonságnak ősrégi értelmét csupán csak azokra szorította, kik a magvaszakadttal ugyanazon egy törzstől lett származásukat, s a kérdésbeli jószágban volt osztályosságukat levelek vagy bizonyságokkal tudják bebizonyítani. Az akarat határozott; s Verbóczy a maga munkájának egyik cikkelyében*) azt mondja, hogy az általa összeszedett szokásbeli törvények, így tehát ez is, már öelötte száz esztendővel előbb divatozott. A királyi törvényszékeknek, igen is: már öelötte száz esztendővel előbb, elvül és zsinórmértékül szolgált az ítélőhozásban; de az egész országra nézve semmit sem tartok bizonyosbna, mint azt, hogy az ő munkájának kijötte után is, majdnem annyi idő telt el, míg jelesül e most érintett törvénynek szigora lábra kaphatott. Maga Károly is, ámbár a magvaszakadtak után marad jószágokra s fiskusa jövedelmére mindenkor különös gondja volt, kezdetben legalább kevésb szigorral élt; mert előttem van Pozsony vármegyei alispán Oros Péter mesternek s négy szolgabírájának 1327-ben kelt levelök, mely szerint nekik e király meghagyta, hogy a kik valami magvaszakadtak jószágát jogtalanul bírják, feleletre vonassanak. Ők tehát mint ilyeneket a csallóközi Vökieket idézték magok elébe; de minekutána azok tanúk által megmutatták, hogy a kérdésbe vett jószágot atyjok, nagyatyjok s eleik örökségképen bírták, őket e birtokukban továbbá is meghagyták. Dercsikai szomszédaim a hajdani 14 ösnek maradéki 1373-ban a megyebeli akkori két szolgabíró előtt azon esetre, ha valamelyik ágnak magvaszakadna, a hajdani törvények, nem pedig az új elv szellemében intéz-

*) II. 6. cz. 9. §.

kedtek, mint máshol megmutattam. S most már engedje meg e Tisztelt Társaság, hogy ösömnek fen említett záloglevelét olvashassam fel. Eredeti, a pozsonyi káptalannak a levél közepén keresztülhúzott hártýára nyomott pecsétjével. Ez így szól :

„Nos Capitulum Ecclesiae Posoniensis memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod Nobiles Georgius et Lazarus Filii Nobilis quondam Michaelis Bartholomaei de Beleháza Karcha, coram Nobis personaliter constituti, oneribus et quibuslibet gravaminibus Nobilium Adalberti Fratris et Dominae Helenae consortis agilis Martini Vargha, ac Puellae Priscae sororum ipsorum carnalium aliorum etiam universorum fratrum proximorum et consanguineorum suorum quos videlicet subscriptum tangeret et concernere posset negotium, quomodolibet in futurum ultro et per omnia supra se se assumptis et levatis sana et exacte intra se deliberatione praehabita, sponte et libere confessi sunt pariter et retulerunt in hunc modum. Quomodo ipsi pro certis quibusdam arduis et inevitabilibus ipsorum necessitatibus ipsos summe urgentibus evitandis potissimum vero fame et caritate annonae, sterilitate proxime praeteritorum annorum subsecutis totales portiones ipsorum possessionarias in Possessione Ethre Karcha vocitata in Comitatu Posoniensi existente habitas, quartam videlicet partem unius Curiae Nobilitaris in contigua vicinitate Nobilis Benedicti Karchay nec non quandam Particulam ex *Juribus condam Simonis Balogh* eisdem fatentibus cedentem simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, silvis, nemoribus, rubetis, dumetis, salicetis, arundinetis, cataractis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ad easdem de jure et ab antiquo spectare et pertinere debentibus. Quarum quidem terrarum arabilium primum et medium jugerum in Kerekthófeolin (Kerekthófolin) inter terras arabiles nobilium Martini et Adalberti Gheorch. Secundum medium jugerum in Kerekthófarkon

inter terras arabiles Martini Gheorch et condam Thomae Barthal cum inferiori fine ad lacum Barch protenduntur. Tertium medium jugerum in Általba inter terras arabiles nobilis condam Joannis Lukách et Balthasari Ghál. Quartum medium jugerum in Luchealath (Lucséalatt) inter terras arabiles nobilium Martini Gheorch et Nicolai Cheorgheo (Cserghő). Quintum integrum jugerum in eodem Luchealath inter terras arabiles Balthasar. Ghal et Joannis Gheorch. Sextum medium jugerum in Utháltaliáróban inter terras nobilis Mart. Gheorch. Septimum medium jugerum in Sewthetgiollh (Sötétgyóles) inter terras arabiles nobilium. Benedicti Karchay et alterius Benedicti Thibaleh. Octavum integrum jugerum infra dictam possessionem Ethre-Karcha inter terras nobilium Blasii Gheorch et Benedicti Karchay. Nonum, decimum, et undecimum jugera in Mesterfeolde locis praedictis in territorio et intra veras metas dictae possessionis Ethre-Karcha adjacent. Nobili Benedicto Karchay de dicta Ethre-Karcha ac filio ejusdem Joanni, illo autem e vivis sublato nobili etiam Dominae Barbarae consorti ac Euphrosynae, Annae, Barbarae et Catharinae filiabus suis, ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis usque ad spacium nonaginta novem annorum integrorum a dato Praesentium computando in et pro centum flor. hungar. per ipsos fatentes a praefato Benedicto Karchay plene levatis et realiter perceptis coram nobis titulo pignoris per manus dedissent, vendidissent et inscripissent. Ita tamen ut expletis praedictis nonaginta novem annis, depositisque per eosdem fatentes aut haeredes et posteritates eorundem annotato Benedicto Karchay suisque haeredibus et posteritatibus universis praescriptis centum florenis hungar. idem Benedictus Karchay suique haeredes et posteritates universae praetacta bona praenominatis fatentibus ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis absque omni juris strepitu remittere et resignare debeant et teneantur. Praeterea eidem fatentes portionem quoque ipsorum possessionariam in dicta possessione Ethre-Karcha *ex juribus* condam Nicolai Mehedes eisdem cedentem praefato Benedicto Karchay ac filio haeredibusque ac posteritatibus ejusdem universis pro floren. septem hungar. jure perpetuo ac irrevocabili dedissent, ven-

didissent, et contulissent per manusque tradidissent et assignassent, prout dederunt, vendiderunt et inscripserunt coram nobis tenendam, possidendam pariter et habendam. Hoc etiam addito quod si medio tempore praefatus Benedictus Karchay, sui que haeredes et posteritates in facie praedictorum bonorum impignoratitiorum aliqua aedificia extrui curaverint, extunc valorem seu pretium eorum aedificiorum juxta condignam aestimationem certorum proborum virorum praefati fatentes ipsorumque haeredes et posteritates eidem Benedicto Karchay ejusque haeredibus et posteritatibus universis tempore redemptionis praetactorum bonorum refundere et persolvere tenebuntur. Assumpserunt nihilominus memorati Georgius et Lazarus Barthaly fatentes praelibatum Benedictum Karchay suosque haeredes et posteritates universas in quieto et pacifico Dominio praetactorum bonorum, contra quosuis legitimos impetitores causidicos et actores propriis suis curis laboribus et expensis tueri protegere et defensam conservare, — nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum feria quinta proxima post Festum Beati Bartholomaei Apostoli Anno Domini millesimo sexcentesimo secundo.“ (L. S.)

Nem csak e levél szerint, hanem mind azon okmányok tanuságánál fogva is, melyek a pozsonyi káptalannál e levél minden czikkeit igazolják, bizonyos az, hogy Anjoui Károly ideje után az Ettore-Karcsai ősnemzetségek közül kettőnek magvaszakadt. Az egyiknek Balogh Simonban 1439-dik évben; a másiknak Mehedes Balázs és Miklósban a XVI-dik században. Mind a két család után a többi Ettore-Karcsai nemzetségek osztoztak mint rokonok, nem Verbőczy szoros szabálya, hanem az előbbi ősrégi szokás szerint; mily sikerrel? az leginkább onnan tetszik ki, hogy Somogyi György viszont, szorosan tartván magát Verbőczy tanához, 1581-ben a nevezett magvaszakadtak jószágát, az abban rejlő királyi jog czíme alatt felkérte, s perre kerülván a dolog, magának a királyi curiának ítélete szerint is, győzött a jogtörténelem második szakában divatozott ősi szokás az újabb szabály ellenében.

De már elég sokán fárasztottam a Tisztelt Társaság béketűrését. Engedje meg ezt egy igénytelen aggastyánnak,

ki a tudós névnek mindenek feletti dicsőségére számot nem tartván, valamint hajdani ifjúságának, a rendes foglalatosságoktól ment órái legédesebb örömeit, úgy télen öregségének legnagyobb vigasztalását is csak abban találja, hogy az oly sokak által nem ismert, többek által félre ismert őseink eléli magyar esze s erélyének egykor oly szépen egymás mellett állott, de a szebb utáni vágy s mesterkélő kezek által felfejegetett, s kiméletlenül szétszórt gyöngyeit összeszededegeti, a mint egymáshoz illenek, egybe fűzi, s mint az öregek szokása, csak e foglalatosságáról is beszél legöremestebb és sokszor hosszadalmasan. Engedjen meg nekem a Tisztelt Társaság annyival is inkább, mert nekem ha talán csak egy magamnak is, de régtől fogva, úgy látszik, hogy a nemzeti érdekek hajdani egysége mellett, még a szent koronának is szinte több ígöző, több összetartó varázsa volt akkor, midőn a törvények róla említést nem tettek; mint mikor Anjoui Károlynak a korona mindenhatóságáról, s kizárólagos tagjairól adott új tana után, a hajdani magyar éléli ész által oly bölcsen egyesített közös érdek helyett, a mennyi külön néposztályok, annyi felé szító, s a nemzetiséget, melyet Károly emelni akart, épen ellenkezőleg napról napra inkább zsibbasztó külön érdekek következtek.

JEGYZÉK

A HANGSÚLYRÓL A MAGYAR NYELVBEN.

FOGARASI JÁNOSTÓL.

Történt nem régiben, hogy egy jó ismerősöm kérdé tőlem: mi lehet az az „Új Magyar Muzeum”? Talán csak nem cigány Muzeum? minthogy nálunk a cigányt hívják *új magyarnak*.

„Barátom! felelek neki: az nem: *új Magyar Muzeum*, hanem: *új — Magyar Muzeum*.” (Kéretik az olvasó, hogy azon szótagot, melynek önhangzója vastag betűvel áll, emeltebb hangon és nyomatékosan ejtse ki, vagy így ejtettnek képzelje). Különös! mormogá ismerősöm s elhallgatott.

Valóban különös, tisztelt Társak! mert hangysúlyozással, melynek írásbeli nyelvünkben jegye sincsen, egészen más lön az értelem.

Akademiánknak legközelebb múlt nagygyűlésén, mint emlékezni fogunk, egy jeles matematikai munkának, mely tanodai használatra könyomtatban adatott volt ki, meg-vagy nem jutalmaztatása forogván szőnyegen, egyik fél azon indokkal támogatá véleményét, hogy az alapszabályok 5. §-a világosan „nyomtatásban megjelenő munkákat” említ, már pedig senki sem állíthatja hogy a könyomat nem nyomtatás. Tisztelt első elnökünk vitatkozás közben azon megjegyzést tevė, miszerint az alapszabályok idézett szakának való értelmét ezen szó határozza el: „meg-jelenő.” Már pedig megjelenő munkának azt nem lehet tartani, mely csak tanodai használatra s nem a közönség számára nyomtatott. És nem vala a gyűlésben egyetlen egy tag sem, a ki ezen észrevételt megczáfolni képes volt volna. S ez döntött. Még pedig oly valami által döntött, a mi sehol sincs kiírva az alapszabályokban, t. i. a *hangsúly* által. Egyik fél ekkép hangsúlyozá a mondat illető részét: „Az évenként *nyomtatásban* megjelenő magyar munkákat;” a másik pedig így: „Az évenként *nyomtatásban megjelenő* magyar munkákat.” S a többi szót mindenik súlytalanul hagyá. Es győzött nem is azon nézet, mely a hangsúlyt a szó első tagjára, hanem a mely az (összetett) szó utóbbi részére fektette.

Még egy példa, melyet szinte az újabb korból szemelék ki.

A magyar színlapon többször láthattuk a múlt napokban e három szót: *Mátyás, király, lesz.*

Egyik ember így olvasá: „Mátyás király — lesz.” „De hogy lesz — veté utána — rég elmúlt azon idő.”

A másiknak így tűnt szemébe: „Mátyás — király lesz.” „Meg is érdemli” toldotta hozzá.

Harmadik így ejté: „Mátyás király lesz.” „Már mi lenne? kérdé, csak nem római császár! úgy is elég rosszúl tevė, hogy azon méltóságra vágyott, be nem érvén e szép Magyarország.”

Íme tisztelt Akademia! három szó együtt hangsúly alap-

ján ugyanannyi különböző értelemben olvasható. S ha az igét „Mátyás“ szó után vagy egészen előre teszszük, ismét új meg új értelem alakul: „Mátyás lesz király“ azaz nem más. „Lesz Mátyás király“ mint: „Lesz Magyarország,“ értelemben összetit az első olvasással.

Többet mondok. Kísértsük meg nem is az első, hanem az utóbbi szótag súlyozását: „Mátyás király lesz.“ Ki nem hallja, hogy kérdővé vált a mondat? „Mátyás lesz király.“ Ismét kérdő mondat.

Tehát e példában a mennyi szó, s a szóknak mennyi elhelyezése, sőt mennyi szótag, annyi hangsúly lehető, de mindig különböző értelemmel.

Gyaníthatjuk csak e kevésből is, hogy azon állítások, miszerint a hangsúly a magyarban mindig a szó gyökén, vagy szó elején feküdnék, vagy hogy a szó képzése és ragozásánál valamely szerepet játszanék, tévedésen alapszanak. Hiszen imént látók, hogy

1. a mondatban a hangsúly nem is minden szón, hanem csak némelyiken nyugszik, bár több szó legyen egy mondatban;

2. hogy azt nem csak a gyökre hanem a képzőre s összetételben nem csak az első tagra, illetőleg első szóra, hanem az utóbbira is fektethetjük;

3. hogy ha azt más szóra vagy szótagra fektetjük, az értelem is más lesz.

És ez nem egy-két esetben fordul elő, hanem valóságos szabályul szolgál a magyarban.

Egészen másként van ez más nyelvekben. Például ezen német szóban: *Kapelle*, mely a középkori latin *capella* szóból kölcsönöztetett, a hangsúly a második szótagon fekszik, még pedig oly állandóan, hogy bármint rakjuk össze más szóval, onnét semmiképen sem távozhatik; például soha sem helyezhetjük a hangsúlyt az első tagra, mert azonnal más szó lesz belőle: *Kapel*. S ezek így maradnak összetételekben is: *Kapellmeister* és (népiesen) *Kapelmacher*. Ily merev a hangsúly az angol nyelvben is; mert ezekben súly és hosszúság összekevervék, vagy, ha tetszik, olvadvák.

A görög némi változékonyságot mutat, pl. ha e végsúlyos

szó után : βασιλεύς más szó következik, melyben , mint rendszeren, szinte súlyos tag van , akkor súlytalanná lesz : βασιλεύς ἐγένετο (király lett). Hajlításnál is történnek némi változások, pl. ἄνθρωπος, a genitivusban : ἀνθρώπου , a hangsúly, mely amott a véginnenső előtti (jelenleg első) szótagon feküdt, emitt a véginnenső szótagra esik. Azonban ezen hangsúly a görög nyelvben inkább a hangidomra (rhythmusra) vonatkozik , a magyarban pedig rendszerint az előadási értelemre ; s így egészen ehhez alkalmazkodik , s a hangidomot is a magyarban egészen más elv alkotja ; és a kettő csaknem teljesen független egymástól ; a mint ezeket más alkalommal bővebben kifejtendő leszek.

Egyelőre azért kívántam a mondottakat röviden előadni, mert :

1. Két társunk közt nem régiben kemény szóvita keletkezett. Egyikük azt állítá, hogy a fő hangsúlyon kívül, mely főértelmű s mindig a törzsön nyugszik , volna még egy másod rendű, úgymint irányzó értelmű, általa *ejtésinek* nevezett, mely a ragozás- és képzésben szerepelne. Erre egy másik társunk azt vitatván, miszerint van ugyan hangsúly a magyar nyelvben is, de, hogy a szóalakulásra befolyással volna, abban egy mákszemnyi igazság sincsen. Amaz egy apologiával áll elő, melyben megmutatni igyekszik, hogy az utóbbi vele egyezőleg a hangsúlyt megengedi, mégis értekezésétől minden igazságot megtagad, tehát ez maga magával ellenkezik s az értekezést el sem olvasta. Nekem úgy látszik, hogy Ballagi társunk csak általában engedte meg a hangsúly létezését, de tagadta azt, mely a szó alakulására befolyással volna. S ebben véleményemmel is igaza van. Hogy tehát a vita talán végtelenre ne nyúljon, figyelmeztetni akarám társainkat, ha elfogadják, a dolog valódi mibenlétére.

2. A credóba (apologiába) magam is beléjöttem. Sőt egy másik tárgyra, a magyar igeidőkre nézve, egy egészen más apologia intéztetett ellenem, melyre azonban azért nem szükség felelnem, mert már ezt maga az értekező teljesíté, midőn azt mondotta, hogy „elmélet nélkül“ fogott volt a dologhoz; s ím ez oka tévedésének, valamint az elmélet adá kezembe

a kulcsot, hogy igen jeles írók eltérései mellett is, a tárgyat, mint hiszem, tisztába hozhattam, miként ezt annak helyén meg is érintém vala. Csak egy kérésem van társaimhoz : azon egy haza gyermekei, azon egy intézet tagjai vagyunk : illő, hogy egymás irányában több méltányossággal legyünk.

— E felszólalás után azon megjegyzés tétetett, hogy a tisztelt tag itt tulajdonkép a logikai hangsúlyról szól, mely nem tagadatik, s mely a grammatikai hangsúly felett uralkodik ugyan, de azt el nem enyészti ; s hogy különösen azon esetekben is logikai hangsúly van, midőn egy bizonyos viszony ellentételesen emeltetik ki egy más viszony irányában, mikor aztán a viszonzó (rag) nyomathatik meg, péld.: Ott léssz ? Felelet : Ott leszünk ; azaz nem csak én, de mi többen is. Ellenben a képző soha sem nyerhet ily hangsúlyt.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Öszves ülés, s utána a nyelv- és széptud.
osztályé január 3. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnökle alatt jelen az illető osztályból : b. Kemény Zsigmond tt. Ballagi, Balogh, Hunfalvy, Lugossy rr. tt. Barabás, Mátray ll. tt. — *Egyéb osztályokból* : Danielik, Kubinyi Ág. tt. tt. Bugát, Erdy, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Györy, Hunfalvy Pál, Jedlik, Kiss K., Pauler, Petzval, Podhradczky, Pólya, Szalay L., Tóth Lőrinc rr. tt. Brassai, Gönczy, Greguss, Hunfalvy János, Konek, Kovács Gyula, Nagy Iván, Nagy Márton, Ney, Peregriny, Somogyi, Szepesi, Szőnyi, Tomori, Török János ll. tt. — Toldy F. titoknok.

— A mélt. Alelnök úr üdvözelvén a szép számmal összegyűlt kiegészített akademiát, jelentette, hogy az új *Ügyrend* javaslatának elkészítésével megbízott választmány, míg a nagy kiterjedésű tárgyon áteshetnék, előleg az öszves és osztály-ülések ügyéhez tartozó néhány pontot kívánt az öszves ülésnek, azonnali tárgyalhatás végett előterjeszteni; melyeket a titoknok felolvassván, azok eképen el is fogadtattak :

1. Az osztályok minden akademiái új év kezdetén felszólítandók, hogy az Üléssor szerint reájok eső üléseknek előadási tárgyakkal ellátásáról, illetőleg a tagok vállalkozásai által, jókor gondoskodván,

a megállapított előterjesztésekről mindig jókorán értesítsék a titoknoki hivatalt, hogy ez mindegyik ülés tárgyait nyolc nappal előbb a terem fekete tábláján kihirdethesse.

2. Az ily előadások egy-egy óránál tovább ne tartsanak. Ha valamely tárgy részletesb és bővebb kivitelt követelne, az kivonatossan terjesztessék elő, az Értesítőben mindazáltal a tárgy által követelt kiterjedésben jelenhetik meg.

3. Akademián kívüli tudósok, kik valamely értekezést az akadémia elébe kívánnának terjesztetni, azt csak rendes tag útján tehetik, ki, ha a munkát előterjesztésre alkalmasnak tartja, azt az előrajzba felvétel végett idején bejelenti, s az illető ülésben elő is adja.

4. Ha a tárgyak halmozottsága vagy elhalaszthatatlansága úgy kívánná, bármely ülés, az. elnök által e végre rendelt napon, folytatható.

5. A székfoglaló munka, szintűgy mint minden más értekezés, ha szerzője azt az Évkönyvek vagy Értesítőbe kívánná felvételni, szokott elővizsgálat alá megyen.

6. Az osztályok közül a nyelv- és széptudományi külön, a philosophiai, törvény- és történettudományi együtt, valamint a matematikai és természettudományi is együtt tartják üléseiket; mindenik tiszteleti és rendes tag csak a maga egyes vagy egyesült osztályülésében bír döntő szavazattal; tanácskozó szavazattal azonban minden rendbeli tag bármely osztályban, valamint előadási joggal is.

7. Vendégek számára az irodában vendégkönyv leszzen kitéve, melybe szükséges hogy a vendég valamely akadémiai tag által irassék be, mi által minden a tudománytól érdekelt férfi bejárás engedélyt nyer azon évre, melyben beiratott.

— A titoknok a m. évi dec. 31-keig mint határnapig beérkezett következő munkákat adta be a gr. Teleki-féle drámai jutalomra versenyzőkül:

1. *Szent Gellért jóslata*, történeti tragoedia 5 szak. *Jelige*: Vad gyűlölség, lázadások, Árulás és pusztítások: Rég emészti mind ez átok E szerencsétlen hazát. *Edinb. tömlöctartó.*

2. *Vata fia János*, dráma 3 szak. *Jelige*: Érzették hogy vérzenek. *Szalay.*

3. *Álmos*, szomorú. 5 felv. *Jelige*: A hit boldogít.

4. *Egy királyné*, dráma négy felv. *Jelige*: Az a kérdés a drámánál, mennyire voltak képesek valamely politikai, társadalmi vagy erkölcsi eszmét szenvedélylyé alakítani.

5. *Attila*, tragoedia 5 felv. *Jelige*: Mit ér a hatalom, diadal, hír, minden? A föld ura nem bírt úr lenni egy szíven.

6. *A Kendyek*, történeti szomorú. 4 felv. 1 előját. *Jelige*: Sic fata tulere. *Isabella.*

7. *Szent István király*, szomorú. 4 szak. *Jelige*: Sic itur ad astra.

8. *Egy király gyássa*, történeti szómormú 5 felv. *Jelige*: Így volt a végzés.

A színművek megbírálás végett a nyelv- s széptud. osztályhoz tétettek által; a jeligés levelek pedig külön boríték alá záratva az akad. és Kubinyi Ágoston tt. pecséeteikkel, a levéltárnoknak adattak át őrzés végett.

— Folyó 1859-re a *gr. Teleki-féle drámai verseny* vígjátékoknak, a *gr. Karácsonyi Guidó-féle drámai verseny* komoly drámáknak nyitvatott meg, mind kettőre nézve időhatárul dec. 31-ke levén kihirdetendő, s megjegyeztetni határozatván, hogy a vígjátéki versenyből bohózatok kirekesztvők, s mind két nemű művekre nézve a verses forma elsőségget ad a munkának hason- vagy közel-hason becsű pályatárs felett.

— A nyelv- és széptud. osztály ülése nyilván meg: *Lugossy József* úr mint a XV. nagy gyűlés által ez osztályba beválasztott rendes tag ily értekezés olvasásával foglalta el rendestagi székét: *Nyelvtudományi irányeszmék, és Skyth-európai szómaradványok.* — Utána:

— *Hunfalvy Pál* rt. apologiáját olvasta a *magyar igeidők használatáról* tartott előadásának.

— A titoknok budai orvos *Dr. Patáczich Károly* úrtól ily kézirati munkát nyújtott be: *Magyar Zeneműsötár három kötetben*, melyet a szerző azon ohajtás mellett ajánl fel az akademiának, bár az, a magyar műsötári munkálatok mellett használtatva, minél jobb szolgálatot tenné. Mely ajándék köszönettel fogadtatván, a szerző értesíttetni rendeltetett, miszerint az akademia a becses tárgyra fordított nagy fáradságát illően méltatja, s munkájára az illető dolgozatokban mindenkor kellő figyelemmel leszen.

A philos., törvény- s történettud. osztályok ülése január 10. 1859.

Mélt. *gr. Desseffy Emil* Elnök úr elnöklése alatt jelen: *b. Eötvös József* Alelnök úr; az illető osztályokból *Danielik* tt., *Érdy*, *Fogarasi*, *Pauler*, *Purgstaller*, *Szalay L.*, *Tóth L.*, *Wenzel* m. tt. *Gr. Andrássy* Manó, *Bertha*, *Greguss*, *Hunfalvy J.*, *Karvasy*, *Koncz*, *Nagy Márton*, *Ney*, *Szőnyi* ll. tt. Más osztályokból: *Gebhardt*, *Hunfalvy P.*, *Jedlik*, *Kiss K.*, *Pólya* rr. tt. *Brassai*, *Entz*, *Gönczy*, *Jókai*, *Kovács Gyula*, *Morócz Ist.*, *Szepesi* ll. tt. — *Toldy F.* titoknok; *Csengery* Ant. jegyző.

— Olvastatott *Ó Cs. K. Felsője* a *Főhgy-Generál-Kormányzó* úrnak Budán m. é. dec. 31. kelt kegyes leirata, melyben tudtul adja, hogy *Ó Cs. K. Ap. Felsője* dec. 28. kelt legk. határozata által az igazgatósági ajánlat alapján *gr. Desseffy Emil* urat a M. Tudom. Akademia elnökévé, *b. Eötvös József* urat pedig alelnökévé legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott.

— *Wenzel Gusztáv* rt. első cikkét terjesztette elő *Magyarország megyei rendszere* körüli tanulmányainak.

- *Érdy János* rt. a besenyő nemzet különféle neveiről értekezett.
- A mélt. *Alelnök úr*, mint a Történelmi Bizottmány elnöke, figyelmeztetvén az egyesült osztályokat, miszerint e Bizottmány halálozások által több tag al megfogyott, ahoz *Csengery Antal* rt. és jegyző is hozzá csatoltatott.
- Hasonlókép *Kubinyi Ágoston* tt. mint az Archaeologiai Bizottmány elnöke előterjesztésére e Bizottmányhoz gr. *Andrássy Manó*, *Ipolyi Arnold* és *Páur Iván* ll. tt. hozzá csatoltattak.

A mathem. és természettudományi osztályok ülése január 17. 1859.

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnökle alatt jelen az illető osztályokból: *Kubinyi Ferencz* tt., *Bugát*, *Frivaldszky*, *Gebhardt*, *Győry*, *Jedlik*, *Kiss K.*, *Petzval*, *Pólya* rr. tt. *Arányi*, *Brassai*, *Entz*, *Galgóczy*, *Gönczy*, *Kovács Gyula*, *Kruspér*, *Sztoczek*, *Tomori*, *Török*, *János*, *Weisz* ll. tt. — *Egyéb osztályokból*: *Lukács M.* tt. *Ballagi*, *Balogh Czuczor*, *Érdy*, *Fogarasi*, *Hunfalvy P.*, *Pauler*, *Purgstaller*, *Szalay L.*, *Wenzel* rr. tt. — *Toldy F.* titoknok, *Csengery Ant.* jegyző.

— Olvastatott *Ó Cs. K.* Fensége a *Főhg-Generál-Kormányzó* úrnak Budán január 13. költ kegyes leirata, melyben tudtul adja, hogy *Csengery Antal* rtagnak a m. hó 18. tartott elegyes ülésben jegyzővé történt megválasztását jóvá hagyni méltóztatik.

— Olvastatott *Hollán Ernő* ltagnak Szombathelyt január 8. költ levele, melyben a múlt nagy gyűlésben *A Mértan elemi* című munkájaért neki ítelt Marczibányi-jutalmat 50 aranyban az akademia rendelkezése alá bocsátja, olyképen még is hogy ez összeg a mathematikai osztály köréhez tartozó dolgozatok élesztésére fordíttassék: mely hazafias ajánlat köszönettel fogadtatván, az illető osztály ez ajánlat mikép hasznosítása iránt vélemény-adással bízott meg.

— *Győry S.* rt. *Armellina hangolási módszeréről* bírálatosan értekezett.

A philos., törvény- és történettudományi osztályok ülése január 24. 1859.

Mélt. b. *Eötvös József Alelnök úr* elnökle alatt jelen az illető osztályokból: *Érdy*, *Fogarasi*, *Pauler*, *Podhradzky*, *Purgstaller*, *Szalay L.*, *Tóth L.*, *Wenzel* rr. tt. *Bertha*, *Greguss*, *Hunfalvy J.*, *Kiss F.*, *Konek*, *Lónyai*, *Nagy Iván*, *Ney*, *Peregriny*, *Szőnyi* ll. tt. — *Egyéb osztályokból*: *Kubinyi Ágoston*, *Kubinyi Ferenc*, *Lukács* tt. tt. *Ballagi*, *Balogh*, *Bugát*, *Czuczor*, *Gebhardt*, *Hunfalvy P.*, *Kiss K.*, *Pólya* rr. tt. *Brassai*, *Entz*, *Gönczy*, *Kovács Gyula*, *Szabó József*, *Szepesi* ll. tt. — *Toldy F.* titoknok, *Csengery Ant.* jegyző.

— *Podhradcsky József* úr, mint a múlt nagy gyűlés által a történelmi osztályba beválasztott rendestag, székét a „*Magyar*“ nevezet történetéről és jelentéséről értekezve foglalta el.

— *Hunfalvy Pál* rt. *Aristo'clesi Tanulmányai* első cikkelyét terjesztette elő a kategóriákról.

A nyelv- és széptudományi osztály ülése január 31. 1859.

Mélt. gr. Desseoffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból:
b. Kemény, Lukács tt. tt. Ballagi, Balogh, Czuczor, Hunfalvy P. rr. tt. Szepesi lt. — *Egyéb osztályokból*: Danielik, Kubinyi Ágoston, Kubinyi Ferencz tt. Bugát, Erdy, Fogarasi, Frivaldszky, Jedlik, Kiss K., Pauler, Petzval, Pólya, Purgstaller, Szalay I., Tóth L., Wenzel rr. tt. Bertha, Brassai, Gönczy, Greguss, Hunfalvy J., Karvasy, Kovács Gy., Kovács-Sebestyén Endre, Kruspér, Lónyai, Morócz, Nagy Márton, Ney, Szabó J., Sztoczek, Tomori, Trefort, Weisz II. tt. — Toldy F. titoknok, Csengery Ant. jegyző.

— *Lukács Móríc*z úr, mint a XX. nagy gyűlés által a nyelvtudományi osztályba beválasztott tiszteleti tag, székét a román nyelv alakulásáról szóló előadással foglalta el.

— *Czuczor Gergely* rt. az önhangzók rendszerességéről a gyökökben értekezett.

— *Fogarasi János* rt. rövid jegyzéket olvasott fel a hangsúlyról a magyar nyelvben.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

II. Sz.

AZ ÖNHANGZÓK RENDSZERESSÉGE

A GYÖKSZÓKBAN.

Előadta az akademiában

CZUCZOR GERGELY rt.

Miután a nyelvünk birodalmában divatozó önhangzókat általán fejtegettem és osztályoztam (M. Akad. Értesítő, 1857.), jelen értekezésemben részletesen akarom tárgyalni : mely gyökszókbán mily önhangzók uralkodnak ? mikép viszonyulnak egymáshoz ? s mily árnyalati módosításokkal váltakoznak ? E tárgyalás czélszerű lehet a) a helycsejtésre, b) a gyökszók, különösen a hasonlók meghatározására, illetőleg elemzésére, c) a ragok rendszerére, d) a belképzés módjára, e) az idegen nyelvekkel teendő hasonlításra nézve.

Nyílt a.

Nyílnak nevezem azon mély *u* hangot, melyet a tisztán beszélő magyar nem oly élesen ejt ki, mint a szláv vagy cigány, sem oly öblös szájjal, mint a hazánkbeli pór vagy hien cz németek, s melyhez a hanglejten legközelebb áll a nyílt *e*, mint felemása. Ismertető jellege, hogy zárt *o* vagy *u* hangzóval nem szeret váltakozni, p. ezen szókbán :

ag, agg, agár, agy, agyar, aj, ajt, ajtó, ajak, ajándék,
akad, akar, akol, arasz, arany, aszik, aszal, asszony;

babuk, babukkol, bagoly, baktat, bakó

csa, csavar, csacs, csacska, csahol, csat, csattan, csata,
csatang;

czaf, czafat, czafatos, czafrang;

dacz, daczos, dal, dalol, dana, daru;

fa, facsar, fagy, faggyu, fak, fakad, fal ige és név, fan,
fazék;

gabona, gacs, gacsaly, gadócz, galy, gajmó, galand,
galád, garat, garda, gyagya, gyak, gyan, gyanánt, gyanu,
gyarat, gyarap;

habsol, had, haj, hajadon, hajlik, hajt, hal név, halas,
halad, hall, halom, has, hasad, hat, hatalom, hattyu, haha,
hahota, haza, hazug;

jaj, jargal;

kacz, kaczag, kacza, kaczor, kaczer, kacsa, kajs, kaj-
sza, kajtár, kajtat, kalauz, kaláka, kalán, kalinkó, kalantyu,
kalimpázik, kalisztál, kalóz, kamat, kanaf, kankalék, kapcs,
kar, mennyiben lejtársá *ker*, mint *karing*, *kering*, kattog;

laboda, lafog, lafancz, lajha, lak, lakat, langy, lanka,
lankad, laska, lazsnak, lassu;

macska, magas, majom, majzol, malacz, marad, mart,
maszlag;

nagy, nádály, nap, nyak, nyaf, nyal, nyargal;

pajkos, paizs, pajta, pajtás, pala, palaczk, pandal, pa-
ripa, parittyá, parlag, parlag, part, pata, patél, patt, pattan,
patvar, pazar;

ra, rajta, rab, rak;

saj, sajós, sajka, sallang, sajnál, sajt, sajin, salap, sanda,
sanyar, sarab, sarabol, sarol, sarló, sas, satnya, sav, savik, savó;

szab, szabad, szag, szajkó, szak, szakócza, szap, sza-
poly, szapu, szapora, szar, szarka, szaru;

tag, tagad, tajték, takony, tacsó, tan, tana, tanya, tar,
tarka, tart, taré, tarj, taval;

vaczog, vad, vadon, vahákol, vaj, vak, vakandok, va-
kar, vakarcs, valag, vanyiga, var, varancs, varangy, varr,
vargánya, varju, vas, vaszora, vaskos;

zab, zabola, zagyva, zaj, zaklat, zavar, zacskó, zsarát, zsarol, zsarnok.

Ezek közül némelyek és a következők többé vagy kevésbé elterjedt szokás szerint nyílt e-vel váltakoznak, u. m.

aha ehe, alafa elefe, ana ene, ama mama eme, apad, eped ;

bacza becze, barka berke, barkócza berkenye, bakog bekeg ;

csal csel, csala csele, csalavandi vagy csalafinta, cselevendi vagy cselefonte, család cseléd, csamcsog csemcseg, csapzik csepszik, csarit cserje, csattan csetten, csata csete, csak csekély ;

dana dene, czafra czefre, dagad deged, dali deli, dara dere, dercze ;

fakad, fekély ;

gaz gezemicze, galagonya gelegénye, gané geny, gagyog gegyeg ;

habog hebeg, habatol hebetel, habahurgya hebehurgya, hadar heder, haj hej, hanyag henye, harsog herseg ;

kahácsol kehécsel, karika kerék, karingó keringő, kaspazkodik kepeszkezik vagy gebeszkezik, kalantyú kelentyű, kavár kever ;

lap lep, honnan : lappan leppen, laponyag lepenyeg, lapottya lepény ;

makog mekeg ;

nap nep, az ünnep szóban, nyal nyel, nyafog nyefeg, nyakgat nyekget ;

pamacs pemet, patécs petécs, palol pelel ;

rakottya rekettye ;

sajdít sejdít, sarkantyú serkentő, sanyar seny, sarju sereng ;

szamócza szemőcze, szakócza szekercze, sza sze, mint nosza nesze ;

talabor terepély, tapos teper, tapiczkol tepiczkel ;

vakota fekete, varsa verse.

Ezen váltakozáson alapszik az *a e* hangzós s kétágu módosító ragok és képzők rendszere, p. *nak nek, val vel, ag eg, ad ed, aszt eszt* stb, melyekről majd saját helyökön szólok részletesen.

Z á r t a.

Van nyelvünkben egy *a* hang, mely közép helyet foglal el a nyílt *a* és *o* között, melynek ismertető jellege, hogy nyílt *e*-vel aligha, vagy igen ritkán, ellenben *o*-val, sőt ennek révén néha a távolabb eső *u*-val, szeret váltakozni, milyen részint a régi nyelvmlékek, részint az élő nyelvdivat tanúsága szerint több gyökszóban előfordúl, ú. m. a névhatározó és mutató *a* az, mely a távolra mutató oda, ott, olyan, onnan, úgy (ógy) szókkal rokon, s a régi halotti beszédben *oz*, továbbá ezek : aba oba, ad od (a régi h. besz. odutta = adott) adu odu udu, v. adv odv udv, al-ik alszik olt (alut), alaj olaj, alma olma, Andód Ondód, arat ort, *al ol*, alsó alcsó olcsó, Arad Orod, arló orló olló, arcz orcz, avik ovik, avas ovas, avúl ovúl.

bab bob, boborcsó, bagár bogár bugár, baglya boglya buglya, bagrács bogrács, bahó bohó, baj boj, honnan bajnok és bojnyék bujnyék (mint a latin latro eredetileg zsoldos vitéz, utóbb rabló, zsvány), bakancs bokancs, bal bol, honnan balga, balgatag és bolond, bankó bunkó, baraczk boroczk, Baranya Boronya, barona borona, barázda borázda ;

csalán csolán, csarnok csornok ;

czandra czondra ;

dabrocز dobrocز, dancs doncs ;

falu folu, falka folka, fanyar fonyar v. vonyár, melyből lett vényérék, azaz erjedés által készült mindenféle szeszes csipős ital, far for, fartat fortat, farag forgács, farkas forkos, fancsika foncsika, fancz foncz, fanyalog fonyolog ;

gyap gyapju, gyop gyopar ;

hav hov, havas hovas, hal hol, halt holt ;

hambár hambár, hamu homu, hancsék honcsok, harag horog (r. hal. besz. horoguvék) ;

javas jovas ;

kakas kokas, kabak kobak, kalmár kolmár, kamasz kumasz, kan kon, honnan kondás = kanász, kany kony, kuny, kanyúl konyúl kunyorog, kapacz kopasz, katyfol kotyfol kotyvál, kacs kocsány, kaczagány koczogány (székely), ka-

czor koczor (szék), kalbász kolbász, kapó kopó, kapar kopor, kupor, kaponya koponya, kar kor, korong, kas kosár;

labda v. lapta, lobda v. lopta, lam lom, lampos lompos, latyak lotyok;

mast most, madár modár, mag mog, magy mogy, magyal mogyal, magyaró mogyoró, magam mogam, magyar mogyar, makog mokog, mankó mancs bunkó, marj morj, mar marczone, mor, mordiás, maszat moszat, matóla motóla, matring motring, makacs mokány;

na no;

paszkonecza poszáta, pakrócz pokrócz, pank ponk pók, pagyász pogyász, palaska poloska, pampuska pomposka, parancs poroncs, parázs porázs porgol, pacskol pocskol, patyol bogyol;

ragasz rogosz, randa ronda, paranda poronda, ragya rogya, ravasz rovasz, rabot robot, ravatal rovatal, rakonecza rokonecza;

sajtó sötő sotu, sutú, sank sonkoly, sarok sorok;

szatyus szotyka, szalonna szolánna, szatyór szotyor, szalma szolma;

tahonya tohonya, ta to, tal tol, taliga toliga, tasz tosz, taszit toszit, taszigál toszigál tuszkál, tak takar tok, tap top, tapos toppan, taporján toporján, tarló torló v. tolló;

vatorász votorász, vala vola, nevola nevala, varty vorty; zamáncz zománcz.

Ide tartoznak a szláv s más idegen nyelvekből kölcsönzött vagy azokkal közös szók, mint : ablak szl. oblok, barbély borbély, garas ném. groschen, garmada szl. gromada, kabala kobola, kalács kolács, galamb golub, naspolya nospolya mespilum, pad podium boden, pallér polier, pap pápa pfaff, patak potok stb.

A ragokban csak szűkebb körű tájéjtés szerint cserélődik fel o-val, mint, magánok, magávol, magáro, magábo, miről utóbb bővebben. Egyébiránt előre sejditem, hogy ha a többes szám képzőjének rendszerét összeállítandottam, a nyíltak közé soroltak közül is aligha ki nem tűnendik többekről, hogy zárt a rejlik bennök, s jelenleg csak azért soroltam őket a nyíltak közé, mert tudtomra o-ra nem változnak.

Nyílt e.

Tertyedt ajakkal ejtett, s némi negédre mutató hang, mely a nyílt *a*-hoz áll legközelebb, s azon sajátsága van, hogy midőn ikerül, vagy magához hasonlóval vagy mélyhanguakkal szeret párosulni, mint: elegybelegy, csecsebecse, terefere, hetlekotla, czeleczula, hebehurgia, kelekóla, keczetkaczat, egyebugya, hejehuja, retyemutya stb.

Ezen hangzóval ejtetnek azon gyökök, 1) melyeknek párlejtessen a nyílt *a* felel meg, péld. csele csala, l. főlebb; 2) azon ragok és képzők, melyekben a nyílt *a* hangon kívül más hangzó nem fordul elő, mint *nek nak*, *vel val*, *re ra*, *ed ad* stb; 3) melyek tisztább és legközönségesebb ejtés szerint nyíltak, ú. m.

edz, egész, egér, ejt, esik, eke, el, eleve, elemezne, ellik, elme, emle, emel, eme, emse, enged, eny, enyv, enyészik, epe enyh, ered, erő, erény, erszény, esk, ev, eves, evet, ezer (perzs. hazar), ezüst;

beh, bel, ben, besze, beteg;

csek (csak) csekély, csen, csempész, cserj, csere, cse-reklye, cserep, csesz, csett, csetteg, cseveg, csevicze (savicza) csete;

de, deget, denevér (tenebrio), dereglye, derellye, der-med;

fedd, fegy, fegyver, fe, fej fn. fej ige, fehér, fekszik; fen ige, fene, fenyegetet, feslik, feszít, felel;

gebé, gedél, geñy, geréb, gereben, gerely, geszt, gyermek, gyeszel;

heged, hely, hentes, henye, here herél hergel, hever;

jegy, jel, jer, jerke = gyerke jércze;

keb kebel, keczebecze, kecske, kedv, kefe, keh, kel és kell, kelep, kelepel, kemény, ken, kend, kender, kengyel, kepe, kepiczkel, kerek, kerecsen, keres, kese, kesely, keszeg, kever, kevély, keves, kezd, kedd, ketted;

leb, lebeg, lebke v. lepke, lebenyő, lebenyeg, ledér, legény, legel, leh, lehel, lejt, lel, lemez (lamina), len, lencse, lendít, leng, lengyel, lep, les, leveg, level

med, meder, medencze, meddő, medve, meleg, mer,

merít, merül, mer, mered, mereszt, mese, met, metsz, metél,
mevet, mez, mező, meztelen;

ne nesze netek, ned neder, nedv, negéd, nehéz, nehez-
tel, nem (genus), nemz, nesz, nevet, nyek nyekeg, nyekget,
nyef nyefeg, nyel, nyelv, nyes;

pedig, pelyp, penész, pepecsel;

rebeg, remeg, recze, recseg, reczeg, redő, rege, reked,
rekeszt, reped repeszt, resz reszel, rev reves;

seb, seg, sejt, sekély, selejt, selyem, selyp, senyv, sese;

szeg (ige), szel, szemét, szenny, szepe, szer, melyből
szeret, szerelem;

tege tegnap tegetlen, tegez, tehén, teke teker, telik, te-
lep, teng, tenyér, tenyész, tenger, tepszi, test, tetik tető, tetű,
teve;

vemh, vejész vendég, verem, vese, ver, veret, vezér,
vesz (perit), vet, vetél;

zeke (ságum), zseb.

Z á r t é.

Ez közép helyet foglal a nyílt *e* és éles *é* között, s át-
menetet képez az *ö* hangzóra, részint nagy terjedelmű, részint
szűkebb körű tájéjtés szerint *ö*-vel, ritkábban *ü* vagy *i*-vel
cseréltetik föl, s ha mélyhangu lejtőre lép által, *o* felel meg
neki, minél fogva a magas hangukhoz majd *e* majd *ö*, a mély-
hangukhoz *o* sőt néha *u* alakban is járul. A következő gyök-
szókban divatozik:

észik öszik, écs öcs, écsét öcset, észve öszve, ésmér
ösmér (ismér);

béden bődön bodon, bécs böcs, bégy bögy, béndő böndő,
beléndek bolondok, bényele böngyöle bongyola, bérhe börhe,
bétü bötü (botu), bekkenő bökkenő bukkanó, bérzeng börzöng
borzong;

csebér csübör, csobány, csécs csöcs csücs, csucs, csé-
mége csömöge, csémér csömör csomor, csépég csöpög, csénd
csönd, csépü csöpü, csérég csörög, csérméye csörmölye, csér-
geteg csörgeteg;

dében dőbön dobon, débérke dőbörke, Débréczen Döbrö-
czön, Débrő Döbrő, dédérég dődörög;

fél föl, fénn fönn, félött fölött, felség fölség, félhő fölhő,
féd főd, fedél fődél (fidel), fést föst, fécség föcsög, fécske
föcske, férdik fördik fürdik firdik, férég förög forog, férgetyü
fürgetyü forgatyü;

géréncsér göröncsér, géreány görény, gérjed görjed, for-
dítva rég réggel, rögtön = hevenyében, tüztön, gérézd görözd,
gémér gömör gomor, gérnayed görnyed gornyad;

gyép gyöp, gyépü gyöpü, gyopár, gyéplő gyöplő, gyéngé
gyöngé;

hégy (cuspis acies) högy, hém p hөmp homp, hөngér
hөngör ritkább;

kécséle köczöle a köt gyöktől, kécség köcsög, kécsége
köcsöge, kényér könyér, kér kör, de nyiltan is ker, mint a
kar párlejtése;

lész lösz, létt lött;

ménny mönny, a régi halotti besz. *munhi*, még mégétt,
mög mögött;

pécsét pөcsét, pөczczen pөczczen, pөcs pөcs, pөczér pө-
czér, pөtymet pөtymet, pөr pөr, pөczék pөczök, pөdér pөdör,
pөhөly pөhөly poholy v. polyh, péng pөng, pөrzsöl pөrzsöl
porzsol, pөrgөл pөrgөл porgol, pөrnye pөrnye, pөrje pөrje, po-
rit = pirit, pөsöl pөsöl pisál, pөzség pөzsög pozsog, pөtyég
pөtyөг;

régvél rögtön, rékkenö rөkkenö, réttég rөttөг, részket
rөszket, réjt röjt, réjték rөjtök, repül rөpül, rést rөst, révid
régiesen, rövid;

sөrdül sөrdül, sérény sөrény, sérte sөrte, sөpér sөpör,
sөр sөр, sөtét sөtét;

szég szөг (angulus), szөm szөm, szөmércs szөmөrcs, szөр
szөр, mint egyszөр, ötszөр, hatszөр;

tөmérdөk төmérdөk, tөnk tөnk, tөsz tөsz, tөkéletes tө-
kéletes, tөm tөm;

vész (ige) vөsz, vөntér vөntөр (vemhes, böndös, hasas
háló), vér vөр, vérés vөros, vérheny vөрheny;

zөng zөng, zөndül zөndül, honnan párlejtөsen és ike-
rүlve zөnebona, zөnge zөnge zsongáta. Idegen szók: Ёrзе
Örзе, эсперés өспөрös, Дөмөтөр Dөmjén, Дөmjén Dөmjén,
пөрзсөly pөрзсөл (börze), sérét sөрét, kérészt kөрөszt stb.

Ezen alapszik a három águ képzők és más ragok rendszere, melyek *en ön on; ég ög og, édik ödik odik* stb, melyek szabály szerint más hangzót nem vesznek föl, sőt több ragozásban a magas hanguakhoz csakis *é* (nem egyszersmind *ö*), a mélyhanguakhoz csak *o*-val járúlnak, p. ötleték, ütlegék, látások, olvasások, mulatások stb, melyekről illető helyeiken tüzetesen.

Éles *è*.

Így nevezem azon élesebb ejtésű *e* hangzót, mely a nyílt *e* és zárt *é*-től abban különbözik, hogy nem csak magas, hanem mélyhangu gyököszóknak is szolgál alapul, s majd *i*-vel majd *o*-val váltakozik. E sajátságánál fogva az *i*-féle hangzók osztályába tartozik, mert ezek mind a magas mind a mély lejtésű hangzókkal megférnek egy szóban. Ilyenek: a két-kedve kérdő *e* v. *i*, p. eljössz-e? latinul num utrum? a régi nyelvemlékekben divatos ede ide, ett itt, ennen innen, elyen ilyen, emez imez, ehol ihol, emitt imitt, emigy imigy, t. i. törzsalapja a közelre mutató *e* s ebből kifejelett *ez*, melynek ellentéte az *o*-val váltakozó s távolra mutató *a!* *az*; egyenes igyenes, erány irány, *es is*, fordítva s ellenkező értelményben *se si*, honnan *sem sincs* mint *nem nincs*, különbözik tőle az *incs-ingy-inség*-ben előforduló *in*, melynek a fordított magyar tagadó *ne* v. *ni* v. *nem nim* felel meg, honnan *nincs* = *nemcs nimcs*, s egyeznek vele a hellen *ων*, latin tagadó *in*, német *un* és *ohne*, és a szláv *ne*. Dunántúl a *ne* és *nem* tagadót élesen tehát jól ejtik, mert a *ne!* *nesze!* nyíltan ejtve annyi mint, hic habes. Az *es is*-hez tartoznak még *eseg*, *esmeg*, *megeseg* *megesmeg*, *esmég* *ismég*, *esmét* *ismét*. A *meg* nélkülünkben annyit is tesz, mint *és*, p. Péter meg Pál, tájéjtéssel *met*, p. metmondtam = megmondtam, ugyanez rejlik az *ismét* szóban; de a *meg* Dunántúl több helyen *eg*, p. *egláttam* = megláttam, és így a *met* = *et*, vagy is ugyanaz, a mi a latin *et*, melynek hangzója az *item itidem identidem, iterum* származékokban szintén *i*-re változik, valamint a *ne* = *ni*, péld. nihilum = nehilum. De folytassuk:

belezna bilizna, berbécs birbics, beretva borotva (orotva, szakálortó v. irtó,) berbetél birbitél, berke birke birka;

csellag csillag, csedálatos (Zalában) csodálatos, cserda (Gömörben) csorda, csemete csimota, cseszkő (acsizmadia gúnyneve), cseál csiál, cserba csorba, czenege czinege ;

deszka doszka (Erd.), desznó v. gyesznó disznó, deványos diványos (diszlő, jó divatú), debella ;

gedő gidó, geleszta giliszta (golyoszta), mint gelyva gilyva golyva, gyertya gyortya, gerenda gerincz girincz ;

hernyó, hervad, hevő hiú, hetvány lútvány, hesszú hosszú ;

kegyelmed kigyelmed, kecs kics, kecsély kicsiny, keált kiált, kencs kincs ;

le, ford. *ol al*, leány liány, lejó liú, leventa (talán lovonta, lovag, ritter), lenkő linkó (a *le* helyhatározóból) ;

mely mily, mend mind, honnan *minnő* mély hangon *monnó*, azaz, mindkettő, (ambo, alle zwei, obi dwe), *ment mint*, honnan *mintel* a régieknél am. *mintegy* s ebből lett *minnel* v. *mennel*, mély hangon *monnal*, mely a régieknél am. *quasi, fere, pene*, vagy is = *mintegy*. Különben a *men min mon* egyezik a latin *munis* (co-munis) és német *meen ge-meen* = *gemein* s átvetve az *omnis* szókkal. Ez elemzésből látszik, hogy a *monnó* és *monnal* különkülön származásuak, amabban alapfogalom az öszveség, mindenség, emebben a hasonlóság, és csak külső hangrokonság van köztök, mint a *mind* és *mint* között; nyers nyirkos ;

pelyva polyva (palcza), pere piri, pereputty pirinyó poronty ;

sehol sohol, sehonnai sohonnai, seet siet ;

szegény, szigorgó, szükölködő, szeg (clavis), szigony, szike, szeget sziget, szegy szigy szügy (abaromnak sziv- és melltájéka, die Brüstel), szelig sziligy ;

tencs tincs, devernya tivornya ;

veleszta = valaszta választó, vagy is lekaszált és sorba fektetett széna ;

rokon vele a különben nyílt *felez*, mintha feleszte volna, vella villa, velág világ, vedér vidér vödör, verrad virrad.

Az éles *e* a ragokban és képzőkben a mértéket jelentő *ne ni* vagy *nye nyi*-n kívül, legalább tudtomra, nem fordul elő.

Mélyhangu rövid *i* a gyökszókbán, vagy is, mely mélyhangu ragokat és képzőket vesz föl, *id*, szárm. idom, idomtalan; — *if*, iffíu, rokona *iv*, ivik ivadék; — *ig*, igaz, iga, vált. jog; — *ih*, ihász, vált. juh; — *ih*, kedélyhang, ihog; — *ih*, ihar, juhar; — *ih*, iha, juha a szekérben, jonhó; — *ik*, iktat, iklat; — *ikra*; — *ill*, illan, illó, illat; — *im*, imád; — *im*, imolya; — *in*, inal, inas, ing, indul, stb; — *in* = *jon*, inkább jonkább; — *ip*, ipa = kis. ap apa; — *ip*, ipar, iparkodik; — *ipri* iprikál; — *ir* részvétli kedélyszó, honnan írgat, jorgat, irgalom; — *ir*, sebes mozgásra vonatkozó, iram, iramlik, iront, irány; — *ir*, metszést, rovást jelentő ezekben, irt, ort, iromba, írha; — *ir*, borzadási indulathang, irtózik, irtóztató, *haragos*, *irígy*; *i-sz-ik*, it, ital, itat, isza, iszos, icsar löreféle ital; — *isz*, visszajjesztő indulathang, honnan iszony, iszonyú, iszonyodik, iszonytató; — *isz*, könnyű, csiszamló mozgást jelentő, iszam, iszamodik, iszánkól, iszkódik, iszap (sikámlós, nyálkás sár); — *iv*, ivik, ivadék, ivar, alapfogalomban rokona az *új*, mint a hellen *νεος νεανισκος*, s egyezik vele a juvenis, jung, junák; — *iz*, a mozgás szerve és cselekvése, izom, izog, izgat, izgága; — *izz*, izzad, izzó — *bial*, bival; — *bibas* v. *bibaszt* = pimasz; — *bicsak*, bicsaklik, változ. bicska bicske; — *bika*; — *bimbó*, Baranyában bombék; — *bingyó*, bogyó; — *bit*, bitang, bitor, Bitva folyó; — *biz*, bizony, bizonyít; — *csi*! hallgattató, csitt, csitít, csigat, csillapodik; — *csig*, csiga, csigolya; — *csih*, csihol; — *csik*, csikland, csikló, csikar; — *csik*, hangutánzó csikorít, csikorog, csikorgat, csikó; — *csill*, csillag, csillám, csillog; — *csim*, csima, csimbók, csoma csombók, csimasz; — *csi*, csial csinál, csin csinos, csinnyán; — *csing*, csinga, csingásködik, magas hangon csüng, csüngeszkedik; — *csip*, csipa, csipás; — *csir*, csira; — *csisz*, csiszol, csiszamik, csiszár; — *csiz*, csizma, csizmadia; — *czib*, czibak, czibakol; — *cicz*, cicza, cziczus cziczkány; — *czifra*, czifrálkodik, *czikornya*; — *czih*, czihol, czihog; — *czik*, czika, czikáz; — *czik*, hangutánzó, czikákol; — *czim*, czimborá, czinkos; — *czimp*, czimpa; — *czincz*, czinczog, czinczároz; — *czip*, czipó; — *czir*, czirok, czirom; — *cziv*, hang. czivódik, czivakodik; — *dilk*, *gyilk*, dilkos gyilkos; — *div*, divik, divat; — *dió*, divó, gyivó; — *disznó*, gyisznó,

desznó ; -- *fi*, fias, fiadzik, fiu, ficzkó, a régies fial, finak (mérő fia) ; -- *ficz*, ficza, ficzam, ficzánkol ; -- *fik*, fika, fikarcz ; -- *fincz*, finczároz, finczos ; -- *finny*, finnya, finnyás ; -- *fn*, finta, fintor, fintorog ; -- *fír*, firka, firkál ; -- *fit*, fitat, fitogat, fitos ; -- *fity*, fityma, fitymál ; -- *hi*, hiú, hiába, hiány, hiba ; -- *hibb*, hibban, hibók, hiboka ; -- *hid*, hidor ; -- *hid* (pons) véleményünk szerint lehelet nélkül azon *id*, melyből a folytonos haladást jelentő *idő* származik, s egyezik vele a latin *it* és szláv *ide* (megy) változattal *jut*, mint *ih juh*, t. i. a hid jelent átmenésre készült útkotmányt valamely mélység fölött. E szerint azon szók közé tartoznék, melyek egy alakban s alapfogalomban igék és nevek, mint *lejt*, *nyit*, *les*, *zár*, *nyom*, *út jut* (*út fut*) ; -- *himb*, himba, himbál, hindzsa (dsindsa) ; -- *hin*, hintó, hinta, hintál ; -- *hinny*, hinnyog ; -- *hit*, hitvány ; -- *ki*, kiált, kiabál ; -- *kila*, kira ; -- *li li!* liba, libucz ; -- *lik*, likas, likaszt ; -- *limba*, limbál, linkó ; -- *liú* ; *mi*, miatt ; -- *nyif*, nyifa, nyifog ; -- *nyik*, nyikkan, nyihog, nyihorog ; -- *nyir*, nyirk, nyirkos ; -- *nyil*, nyilas, nyilal, nyilallik ; -- *nyisz*, nyiszál ; -- *nyi*, nyit, nyitogat ; -- *nyiv*, nyivog, nyivácskol ; -- *pikó*, pityó, piti, piócza az *iszik* gyökéből ; -- *pill*, pilla, pillant, pillangó ; -- *pimpó* = bimbó ; -- *pip*, pipa, pipacs, pippany ; -- *pír*, piros, pirit, pirkad ; -- *píri*, pirinyó, pirindikó ; -- *pis*, pisa, pisál ; -- *pisz*, piszkál = izgál ; -- *rib*, riba, ribancz ; -- *rif*, rifol ; -- *ri*, ri, rigó, rikácsol, rikolt, rikkan, riad, riaszt ; -- *rigy*, rigya ; -- *rim*, ri ma, ringyó ; -- *rip*, ripacs ; -- *risz*, risza, riszál ; -- *rit*, *ritka*, ritkul, ritkít ; -- *si*, sias, sió ; -- *sik*, sikkad, sikkaszt ; -- *sim*, sima, simul, simít ; -- *siv*, sivány, sivatag, sivár ; -- *sis*, sisak, siska ; -- *szid*, szitok, szidás ; -- *szig*, szigony, szigor, szigorú ; -- *szik*, szikkad, szikár ; -- *szik*, szikra = czik, czikázó ; -- *szil*, szilárd, szilánk, szilaj ; -- *szil*, szilál = zil, zilál ; -- *szi*, szip, szipa, szipoly, szippán ; -- *szir*, szírom, szírony ; -- *szit*, szita ; -- *tik*, tyuk ; -- *tik*, tikkad, tikkaszt ; -- *til*, tilik, tilt, tilos, tilalom ; -- *til*, tiló ; -- *til*, tilinkó, hangutánzó ; -- *tim*, timár, timsó ; -- *tin*, tinó ; -- *tisz*, tiszta ; -- *tit*, titok, titkol ; -- *viasz* ; -- *vicz*, viczk, viczkos, viczkándozik ; -- *vics*, vicsog, vicsor, vicsorog ; -- *vid*, vidám, vidor, vidúl ; -- *vih*, vibácsol, vihog ; -- *vik*, vikog ; -- *vil vill*, világ villám ;

— *vincz*, vinczos, vinczároz; — *vir*, virül, virág; — *vír* (fir, für) virgoncz; — *vir*, virrad, virraszt; — *vís*, visít; — *vizs*, vizsga, vizsgál, vizsla, vizslat; *visz*, viszos, viszony, vizsál, vissza; — *vit*, *vity*, vitla, vityilló; — *viz*, viza; *ziv*, zivar, zivatar; — *zsi*b, zsiba, zsi**aj, zsi**bog; — *zsin*, zsinár; — *ziv*, zsi**vaj; — *ziv*, zsi**vány.********

A fenn elsoroltak között némelyekben az *i jo ju*-ra változik.

Rövid *i*, mely felhangulag ragoztatik, *s ü*-re változik.

id, üd, *idv*, üdv, *idvez*, üdvöz; — *id*, idő, üdö; — *ig*, iget, üget; — *ik*, iker, ükör; — *ill*, üll, üdl; — *in*, inség, ünség, régi; — *in*, *im*, ing, imeg, üng, ümög; — *ir*, irem, üröm; — *iv*, iveg, üveg, öveg; — *iv*, ivelt, üvölt; — *iz*, izen, üzen; — *igy*, ügy, igyekszik, ügyekszik; — *bid*, bides, бүдös; — *bin*, binses бүнös; — *bikk*, бүkk; — *dics*, dücs, dicső dücső; — *csics*er, csücsör, csicsereg csücsörög; — *fillér*, füllér; — *fil*, fül, fillent, füllent; — *fity*, fütty, fittyen füttyen; — *gyim*, gyimelcs, gyümölcs; — *hi*, hü, hideg hűdeg, hűs, hives, hűvös; — *hi*, hü, hisz hűsz, hit hüt, hites hütös; — *kis*, küs, székely; — *ki* kü, kil kül, kívül küvül; — *miv*, műv, mives műves, mivel művel; — *nyir*, nyür; — *nyiv*, nyüv; — *rih*, rüh, ri**h**elődzik, rühelődzik; — *sik*, siker, süker; — *sih*, süh, si**h**eder süheder; — *sik*, siket, süket; — *sir*, sür, si**r**eg sü**r**ög; — *siv*, si**v**ült, sü**v**ölt; — *tiker*, tükör; — *vi*, vizs, vűsz.

Rövid felhangu *i*, mely se *ü*-re, se éles *è*-re nem változik, s felhangulag ragoztatik ezekben:

icz, iczeg, *bicz*, biczeg, iczke, ficzke; — *id*, ideg, idegen, vidék; — *ig*, igen; — *ig*, iglicze, szlávul ihlicza, túske; — *ih*, ihl, ih**l**el, ih**l**et; — *ill*, illik, illet; — *ill*, illeg, billen, billeg; — *in*, inger, ingerkedik; — *in*, ingy, inség, incs; — *in*, int, incselkedik; — *ir*, irigy, irigykedik; — *is*, isten (vagy talán az *es* (eskü) szóval rokon?), *bigy*, biggyen, biggyeszt; — *bil*, billeg, bilincs; — *csi*, csibe; — *csil*, csillent; — *csip*, csipke, csipdes, csipő; — *csir*, csirke; — *czip*, czipő, czipellő; *him*, himlik, hint; — *hiz*, hizeleg; — *kil*, kilincs, mély hangon, kalincs; — *lid*, lidércz, mélyh. ludvércz; — *lig*, liget, lugos (lucus); *liszt*, lisztes, lisztez; — *milling*, mélyh. pilinga;

— *pih*, piheg, pihen; — *pil*, pille, pillés; — *pinty*, pinyőke; *pi*, pipe, pipi, pipis, pipitér; — *pisz*, pisze, piszke; — *pisz*, hangut, pisszen, pisszeg; — *pity*, pityer, pityereg; — *pitty*, pittyed, pittyen = fittyen; — *rid*, rideg; — *sing*; — *szisz*, sziszeg; sziszereg; — *tiszt*, tisztos, tisztel; — *zsi*, zsizsi, ziszszereg, zszisik.

Ide tartoznak ezen és ilyen ikerszók: csiri biri, tiripiri, lityifityi, ígyiridibigyiridi, iczipiczi, ityipityi, bibi.

Rövid o.

1) Változatlan ezekben: ocsmány, ok, okád, olasz, oláh, olvad, olu, olvas, or orv orálkodik, orgovány, orom, orr, orsó, osz oszol, otromba;

bodor, bodra, boly bolyog, bor bors, bozót;

csont, csomó, csonka, csoroszla;

dob, dobasz, domb, doh, dorgál;

fodor, fog, fogy, fohász, foly, fok, fon, fonnyad, foszlik, foszt;

gond, gonosz, goromba, gyoles, gyors;

holló, homály, hon, horog, horty, hoz (ige);

kocza, koczog, koci, kocsonya, kodács, koh, komoly, komor, kong, konok, koncz, konkoly, konty, kopasz, kopik, kor (időszak), korez, kores, koresolya, korog, korom, korpa, korsó, korty, kos, koszorú, kotlik, kotyog, kova, kovács, kozma;

lob, lohad, lomba, lop;

mocz, moczczan, mocs, moly, moh, mond, mogorova, mony, mormol, morog, morzsa, mos, motyok, mozog;

pocs, pondró, ponty, porcz, poroszka, poszkos, poszog, poh pozroh, potyog, pozdorja;

robaj, rocska, rohad, rohan, rojt, rokon, rom, és származékai; rop, ropog, rost, rozsa, rezs, rotyog;

sok, som, sopánhodik, sohajt, sor, sovány;

szobor, szok (solet), szokik (svescit), szomj, szopik, szorty, szotty;

toborzó, toboz, tojik, tolvaj, torma, torok, torty, torony, toty, totya, von, zok, zokog, zord.

Ezek közül némelyek, midőn ikerülnek, i hangot vesz-

nek föl, mint : csipcesop, gyim gyom, libeglobog, lityloty, szity-
szoty, titytogy, mely esetben az elsők a magashangúak osz-
tályába tartoznak. Továbbá *i*-vel cserélődnek = ezek is : csom-
bók, csimbók, csoma csima, bogyó bingyó, bombék bimbó,
fortat firtat, stb.

2) Némely gyökökben zárt *a*-val váltakozik, p. odu,
adu l. Zárt *a*.

3) *U*-val cserélődik : oson uson, osdi usdi, onszol, unszol,
ostor ustor, ország urszág, ozsonna uzsonna ;

boesu bucsu, bocsát bucsít, boga buga, boglya buglya,
bogyol bugyol, bojt bujt, bohor bukor, boczkó buczkó, borít
burít, borék burok, botor buta ;

csoha csuha, csokor csukor, csop csup, csoport csuport,
csoszszan csuszszan, csoda csuda, csorog csurog, czobók czu-
bók ;

donyha dunyha, dohog duhog, donga duga, dorong du-
rung ;

fondor fundér, font funt, fojt fujt ;

gomó gumó ;

jonhó gyuha ;

hon hun, honnan hunnan, hord hurcol (hordozol) ;

kofa kufár, kolláncs kulláncs, konya kunya, kopor
kupor ;

locs lucs, locskos lucskos, lomha lumha, mokkan muk-
kan, mohar muhar ;

nos nus ;

poczok puczok, porha purha, porhanyó purhanyó ;

sokorú sukoró, sotu sutu, szoros szurdék ;

toszkál tuszkál, tohonya tunya, toszakodik tusakodik.

Mennyiben az *o* szebb hangzásúnak tartatik az *u*-nál, a
szépejtés szerint elsőséggel bír.

3) Párlejtessen *ö*-vel váltakoznak : omlik ömlik, ont önt,
bodon bödön, borzad börzed, boszús böszt ;

csomb csömb, csombolyék csömbölyék, csomoszol csö-
möszöl, csomor csömör ;

dobban döbben, dobon döbön, domoszol dömöszöl, do-
rombol dörömböl ;

forgatag förgeteg ;

golyó gölödör, gomb gömb, gombócz gömböcz, gomoly gömöly, gombolyag gömbölyeg, gombolyodik gömbölyödik, gondor göndör, konya könyök, gorniad görnyed, gyomoszol gyömösöl ;

hóbolygó hóbölygő, hopores hüpöres, homores hömörcs; kolonez kölöncz, hóka hőke (szöke) a divatban nem levő *holgy*-nak megfelelő *hölgy*, a fehéret jelentő *hol* gyöktől, honnan hölgy *mál* (argentilla) *hölgy*, hermelin hófehér szőrméről, és hölgy = fehércseléd, fehérnép, féhérszemély ;

kondor köndör, kopaszt köpeszt, kovaszt köveszt, kor kör (köszvény talán koszvány, kuszvány, csuszvány ?)

lotyog lötyög ;

nyoszolya nőszöle (thalamus) ;

pof pőf, pofók pőfök, polyh pőlyh, polyhos pőlyhös, porzsol pörzsöl, porgol pörgöl, pozsog pözsög, rostol röstöl ; szováta szövété ;

tokos tökös, p. tökös veréb, tökös polgár, a pisztolyos kurta nadrágban járt svábok gúnyneve ; tompa tömpe, torzs törzs ;

zomok zömök.

Rövid ő.

1) Változatlan ezekben : öb öböl, öblít, ök ököl, öklöz, öklel, öklik, ökör, ökrödik, ökredezik, öl, ölel, öles, ölt, öltés, öltöget, ölv, ön, ör, öröm, örvend, ördög, öreg, örök, örv, ösvény, öv, övez, öz özön, özvegy ;

bőfög, bőffen, bök, böles, bömböl, börtön ;

czövek, csög, döf, dög, dögönyöz, dönget, dönt, dör dörög, dörgöl ;

föld, fűsvény, fűvény ;

göcs, gödör, gölye, görh, görhes, görhöny, gyökér, gyöngy, gyötör ;

hökken, hölgy, köb köből, köd, köles, kölyök, köny, könyü, könyv, könyör, könyök, köp, körny, körül, köszön, köszörü, köt, kötél, köver, kövér, köz ;

nyőf, nyög, nyösz ;

pök, pösze, rőf, rőfög, rög rögös, röh röhög, rök rököl ;

sövény, szöv szövvény, szölik, szösz ;

több, tök, tör, török, tölgy;
völgy;
zöcsköl, zökög, zöld, zör zörög.

A ritkább tájéjtés néha ezekben is zárt *e*-vel él, péld.
kétény kötény, érdég ördög, écsém öcsém.

2) Párlejtessen *o*-val váltakozik, l. *o*.

3) Zárt *e*-vel, l. Zárt *e*.

4) *Ü*-vel; ötlík, üt, ütű, ösztöke üsztüke, öveg üveg;
bötyk bütyk;

göbü gübű, göm gömö güm gümö, gözü güzü;

kökörcs kükörcs, kölü külű, köpű küpű;

lőktet lüktet;

röcskös rücskös;

söveg süveg;

pőfög pűfög, bőrü bűrü, csörlő csűrlő.

Rövid *u*.

1) Változatlan ezekben : uborka buborka, ugar, ugar,
ugrik, uhog, uszu uszít;

bufti, bugy bugyog, buja, bukik, bukkan, bulikol,
bunda, burkus, buzog, buzma;

csupa csupasz, csuk csuklik, csuka, csuta, csutak,
czubor, czucza, czudar, czulák, czupog;

duda dudorú, dug dugasz, durcza, durran;

fukar, fut;

guba gubacs, gubaszt, guga, guggol, gugora, gurul, gurít;

hubog, hull, hupa, hupog, huny, hurít, husáng, hutyolló;

jut;

kuczkó, kucsma, kukacz, kudarcz (kurz), kukora ku-
koricza, kukorodik, kukkan, kulacs, kupa, kupacz, kurjant,
kurhéja, kurta, kusza, kutya, kuvasz;

lusta;

munka, murek, mutat, mutal;

nyugszik, nyuszt, nyurga;

pufog, puha, pukkan, pulya, puruttya, pusztá, puzdra;

ruha, rusnya;

suba, sudamlík, suhog, sulyom, susog, suddog, suvad,
szucza, szug, szulák, szuny szunnyad, szurok, szuszog;

tuba, tud, tukmál, tulajdon, tulok, tunya, turba, turul, tutu, tutul, tutyog, tutyma;

zuhog, zuppan, zsugori.

2) Többször *o*-val váltakozik, l. *o*.

3) Párlejtessen *ü*-vel : urok ürok :

csucs csücs, csucska csücske ;

duhog dühög, sundor sündör, suppad süpped ;

pupóka, püpőke (hamu-Aschenbrödel.

4) Zárt *a*-val : baglya buglya, l. Zárt *a*.

Rövid *ü*.

1) Változatlan : ühödik, ühög, ül ülés, némely régiek-nél il, üst, üstöllést, üstök, üszk, üszög ;

büszke ;

csücsül, csünik, csürök ;

fürt, füst ;

gyügyü, gyüszü ;

hülye, hümmög ;

küklik, kürt, küszöb, küzd ;

nyüst ;

pücsök ;

süt, süllő, sürje, sűrű, szül, szürke, szütyő ;

tüdő, tünik, tüszköl, tüsszen, tütü, tüttös.

2) Fölcserélődik magas *i*-vel, p. üdő idő, l. *i*.

3) *U*-val l. *u*.

4) *Ö*-vel l. *ö*.

A ragokban és képzőkben az *u* és *ü* párlejtések, melyek minden egyéb hangzót kizárnak, p. karunk, botunk, urunk, kezünk, körünk, fülünk; várjuk, toljuk, dúljuk, leljük, öljük, üljük; kapu, köpü, gyűrű stb.

A hosszú önhangzókról.

Ezek általában a köz szokás szerint határozottabbak, s nem oly változékonyak, mint a rövidek; azért csak azokat szám-lálom el nagyjában, melyek

a) szűkebb szélesebb tájéjtással majd hosszuk, majd rövi-dek, u. m. *ád* csak ezen módon és személyben, különben *ad*; *álm*, melynek gyöke *al-ik*; *ángy*, bátyám neje, az *an*

ana anya szókkal egy eredetű, valamint az *aty* *báty*, *atya* *bátya*; *ápol*, régen mindig *apol*; *árpa arpa*, törökül is így; *árva*, a latin *orbis* és *orphanus* hasonlatánál fogva *arva orva*; *bába baba*; *csámcsog csamcsog*; *csácsog csacsog*; *dádé, dadé*; *dágvány dagvány*; *dávoríkol davoríkol*, *devernýál tivornýál* röviden; *fátyol patyoló*; *hál* az *al-ik* gyöktől; *ház haza*; *kárpít karpit*; *lágý meleg, langy víz*; *láng lang langaló*; *szá-guld szaguld*; *válik és valik* a *valag* gyöke; továbbá az úgynevezett ékvesztők: *sár sarat*; *nyár nyarak*; *madár madaras*; *sudár sudarat*; *bogár bogarak*; *gunár, hínár, pohár, szamar, agár, kosár, kanál* stb; *éhes ehés*; *én en*; *év ev*; *csél csel*, és *es*; *héj hej haj*; *kél kel*; *lék lek*, *lik lyuk*; *lélek lelk*; *méltó meltó*; *néha neha*; *négy negyed*; *péllda pelda*; *rég rege*; *szép szebb*; *szérdék szerdek*; *vész vesz*, és ezen ékvesztők: *ég egek*; *ér eret*; *ész eszes*; *bél belet*; *dél, dér, fél felek*; *hét, jég, két kettő*; *kéz, légy legyes*; *mész, nyél nyelek*; *név, réz, szél szelet*; *szén, tér terek, terül, terít*; *név, téj, tél, nehéz, kerék, gyökér, kötél, fenék, cserép, közép, csigér, levél, egér, szekér, tehén, veréb*; *öld old*; *ólom* az *olvadástól*; *órj orj*; *ór orr*; *óltalom oltalom ovtalom*; *óv ov*; *csónak csanak*; *jóg jog*; *hold hold*; *hóri hori*; *kóh koh*; *köldus koldus*; *kótyog kotyog*; *nyólcz nyolcz*; *pólya bulya*; *róvok rovok*; *töld told*; *ő ön, ős* *ös*; *bőr* = *bör bor bur*, mert a testet borítja, honnan *börhe* szeméremfűdő; *gödény gödény*, *göbölý göbe*; *gög guga*; *kör kör* stb.

b) Melyek fölcserélődnek, ú. m. **á** és **é**: *ár áru*, *ér, bér*, *érdem*, *érték*, mint a német *waare, werth, würde*, vagy a latin *merx, merces, meritum*; *válik fél*; *láb lép, lábtó léptő, lépcső*; *láz lézeg*; *nász nész nősz*; *nyám nyém*; *sár, Somogyban csér, sáros cséros*; *tár tér*; *tá té, táv tév*; *vás vés*; *vázna vézna* *csáp csép*; *kászolódik készülődik*; *kákics kékecs*; *vány-ad vén*; *zámoly sémely*; **ó, é**, és **ej, ev**, ú. m. *bő bé bév*; *cső csé csév*; *fű fé fej*; *nő né nej*; *hő hé hev*; *vő vej*; *bög bég*; *gög gége*; *lőtye létye*, *hig leves sár*; *lőre lére* (letykóféle rosz bor), *pőcz pécz*; **ó** és **ő**, ú. m. *hó! hő! ós ös*; *óta öte*; *hóka hőke*; *hóbolygó hőbolygó*.

Így váltakozás uralkodik a párlejtés *á é*, és *ó ő* ragok között is.

A z i u ü, és í ú ü mértékéről.

Mi az *a á, o ó* mély, és *e é ő ő* magas önhangzókat illeti, ezekre nézve, kevés kivétellel, a köz nyelv szokás alkalmasint egyező, mit talán részben annak tulajdoníthatni, hogy ezen hangzók mértékének fölcserélése által gyakran a szó értelme egészen megváltozik, p. *kar* kár; *kor* kór; *ver* vér; *vaj* váj; *haj* háj; *tör* tör stb. Ellenben az *i u ü* hangzók mértékére nézve nagy ingadozást tapasztalunk, melyeket több vidéken, kivált túl a Dunán csaknem általán röviden, túl a Tiszán pedig, Erdélyben, Csallóközben megnyújtva szeretnek ejteni. Mit ismét onnan fejthetni meg, hogy ezen hangzók akár hosszan, akár röviden ejtve, az illető szók értelményét se nem változtatják, se homályossá nem teszik, p. *írás* vagy *írás*, *utas* v. *útas*, *bűnös* v. *bűnös*. Minélfogva ezeket és ilyeneket a verselésben közös mértékűeknek szokták venni. De a nyelv szabályosság és helyesejtés méltán igényli, hogy ezen ingadozást, ha végképen nem írhatjuk is ki, legalább korlátozzuk. Erre nézve véleményünk szerint következő irányadó szabályokat állíthatni:

I. A helyesejtésnek egyik fő elvénél fogva, a mit a legterjedtebb nyelv szokás röviden szeret ejteni, az rövid; t. i. a tájéjtés, hacsak az ellenkezőnek valamely okszerű alapja nincs, illő, hogy az országos divatnak hóduljon. Ennek alapján föntebbi cikkekemben elsoroltam legnagyobb részét azon gyök szók, melyekben a közösebb szokás az *i u ü* hangzókat röviden ejti.

II. A mit terjedtebb szokásnál fogva megnyújtanak, kivált ha ezen nyújtásnak saját okszerűsége van, az szabályszerűleg hosszú, milyenek: *ím ime*, mert ikertársa *ám*, honnan, *ímmelámmal*, előtéttel *himelhámmal*, *hímezshámmal*; — *ímelyímelyeg*, mert eredetileg *émely*, *émelyeg*; — *íny*, mert mint evésre vonatkozó szerv vagy érzék az *éh ét* szókkal egyeredetű, s tulajdonkép, *ény*; — *íz*, másképp *éz*, hasonló okból, s különbözik tőle az *izeg* gyöke *iz*; — *gím*, más ejtéssel *gém*, *Gímes* *Gémes*; — *kígyó*, a régieknél gyakran *kégyó*, ámbár ejtik röviden is *kígyó*, sőt *kió*. Egyezik vele fordítva a hozzája hasonló testű *gyík* *gyék*, és a *csík*; — *kísz* mert am. kész kész-

tet; — *píp*, a mélyhangú *púp* = *búb bób* kicsinyítője; — *szít*, mert folytonos húzamos fúvásra vonatkozik: „tüzet szítani,” vagy folytonos vonzódásra: „valakihez szítani; — *bú*, folytonos szomorú kedélyállapot; — *búb, bób*, búbita, bóbbita; — *csúf*, csúfol, csúfság, csúnya; — *dú*, praeda, mert = diu; — *gúny*, gúnyos gúnyolódik; — *húgy*, midőn csillagot jelent, mert eredetije *hold, hód, húd*, honnan többese *húgyak*, mint a holdé holdak; ellenben a *hugy* (pisa) hugyok, hugyos, hugyozik. Így lett az *ógy*-ből is *úgy*; — *lúg*, német. lauge; — *bű*, mert ikertársa *bá*, tehát bűvöl bájol, bűvös bájos stb; *fűsü*, mert máskép *fésü*; — *szűr* = ször, szűrös; — *szűcs*, mert = szöcs, szörös, ször-csi, mint zubbonycsi, vagy álc = ál-csi ólcsci; — *túr*, fn. túros a háta; — *csűr* ige, mély hangon *csúr csór*, az összevont *csavar*; — *útál*, *gyűlköl*; *zúr*, *zűr*, öszvehúzott zavar. Továbbá, melyek képzés következtében nyúltak meg, mert *míg* = miig; *búg, sűg, zűg, dúl, gyúl, fül, nyúl* ige, *nyújt, túl* = to-úl, *túzok*, távozó továzó tulajdonságától; *ül* = ü-öz, *dül, fül, hül, hűt, gyül, sül, tűz* ige, kivéttetik *süt*.

Ezek és más ilyek jobbra már eredetöknél fogva szabályszerűleg hosszúk, s ezen mértéköket kellőleg minden ragozásaikban megtartják. Egyébiránt az állandó hosszúk száma, de még a kéteseké is sokkal kevesebb, mint a rövideké, mely tünemény oda mutat, hogy e hangzókra nézve nyelvünk a rövid ejtésre hajlandóbb, mi abból is látszik, hogy midőn az *a e* hangzókkal végződő szókhoz rag járul, rendesen megnyúlnak, p. *kapa*, kapával, kapára, kapától; *kefe*, kefével, kefére, kefétől; az *i u ü* végzetűek ellenben rövidek maradnak, u. m. *kocsival*, *kocsira*, *kocsitól*; *kapu* kapuval, *kapura*, *köpi* köpünek, *köpü*höz.

III. Melyek két nagy terjedelmű divat, sőt az írók két külön felekezete szerint is majd röviden, majd hosszan ejtettek, illetőleg iratnak, körülbelül ezek: *íge* ige, *ígér* ígér, *így* így, *új* ij, *ív* iv, *ítél* itél, *íz* iz, *bír* bir, *bíró* biró, *bízik* bizik, *csik* csik, *dísz* disz, *csúcs* csucs, *híg* hig, *hím* him, *hír* hir, *hízik* hizik, *kín* kin, *kíván* kíván, *nyír* fn. és ige, nyir, *sík* sik, *síma* sima, *síp* sip, *sír* sir, *szín* szín, *tíz* tiz, *víg* vig, *vígysz* vigyáz, *víz* viz, *zsír* zsir; *úgy* úgy ugyan, *új* uj, *úr* ur, *úszik* uszik, *út* ut, *butyor* butyor bugyor, *búza* buza, *csúszik* csuszik,

dúz duz, *fúr* fur, *gúnár* gunár, *húg* hug, *húgy* (pisa) hugy, *húr* hur, *hús* hus, *húsz* husz, *húz* haz, *kúsz* kusz, *kút* kut, *lúd* lud, *múlik* mulik, *nyúz* nyuz, *nyúl* fn. nyul, *rúd* rud, *rúg* rug, *rút* rut, *súgár* sugár, *súdár* sudár, *súly* suly, *szűr* ige szűr, *túr* tur, név és ige, *zúz* zuz ige és név; *bűz* büz, *bűn* bün, *csűr* csür fn. *fűz* füz név, *gyűrű* gyűrű, *gyűszű* gyűszű, *nyűg* nyüg, *szűk* szük, *sűrű* sűrű, *szűz* szüz, *tűr* tür, *tűz* tűz, fn.

Az ide tartozó fő és melléknevek egy részét az ékvesztökhöz sorozhatjuk, melyek t. i. az *á* és *é* gyök- vagy törzsbeli hangzókat bizonyos esetekben hosszan hagyják, más esetekben pedig megrövidítik. Az ékvesztőknek is azon sajátáguk van, hogy némely tájszokás szerint ragozatlan állapotban is rövidek, p. *tehen*, *szeke*, *tej*, *nyel*, *sudar*, *madar*, sőt a *kerek* (rotundus) mindig rövid, és csak a *kerék* (rota) ékvesztő. Különbben ragozási és képzési szabályaik következnek:

1) Elvetik az ékezetet a) a többesszámban tárgyesetben, és személyragozásban: *nyár*, nyarak, nyarat, nyaram; *tél* telek, telet, telem; b) a magánhangzóval kezdődő képzők előtt: *pohár*, poharaz, poharas, poharacska, *kéz*, kezel, kezes, kezű; *nehéz*, nehezék, nehezet, nehezít, nehezell; *kevés*, kevesít, kevesedik. Kivétetnek az *i* és *ül* *ül* képzők, p. nyári, téli, számárul, kanálul, tehénül, nyélül.

2) Megtartják az ékezetet a) a névmódosító ragok előtt: *kosárba* kosárban, kosárból, kosárhoz, kosárnál, kosártól, kosárra, kosáron, kosárról, kosárért, kosárral, kosárrá, kosárig, *délben*, délhez, délre, délig, délkor, b) a mássalhangzóval kezdődő képzők előtt: *kosárnyi*, *szekérnyi*, *tenyényi*, *hínárta* lan, *észtelen*, *útv. esztelen* balga bolond, de fordítva *hínarat* lan *eszetlen*, *pohárnok*, *nehézdéd*, *kevésdéd*, *szamárság*, *nehézség*, *szélhűdik*. Kivétetnek a *ka* *ke* előtt a kéttagúak, mint *közösek*: *madárka* *madarka*, *kosárka* *kosarka*, *égerke* *egerke*, *szekérke* *szekekerke*, továbbá a *keztü* nem *kéztü*, *kezkenő* nem *kézenő*, *nehéztel* nem *nehéztel*, *reznék* *rubetra*, *vörnyeges törpe tűzok*, nem *réznék*.

Tegyük már most hasonlítást az ékvesztők és a fentebb elsorolt nevek között: 1) Általán abban mindkét felekezetbeliek egyeznek, hogy ragozatlan állapotban tájajtések szerint majd rövidek majd hosszúk. 2) Az ékvesztők bizo-

birtok, birkózik, birodalom, mely alapfogalomban egyezik az *er-ő*, és *fér-fi*, latin *vir virtus*, hellen *αγ-εγ* stb szókkal, a *bíró* szóban erkölcsi erőhatalmat jelent, mint az olasz *podestá* = potestas hatalom, jelent községi főnököt; — *bízik*, bizalom, biztat, biztos, bizomány; — *csíp*, csiptet, csipke, csipeget, csipesz; — *csúszik*, csusza csuszkó csuszká csuszkál; — *dúz*, duzzad duzzog, duzzati; — *fúr*, furkál, furcsa, eredetileg *for* mert forog; *hízik*, hizlal, hizodalom, hizhatik; — *húz*, huzakodik, huzamos, huzkál; — *kús*, kusza, kuszmál; — *nyír*, (az irgyóktól) nyiradék, nyirkál, nyirbál; — *nyúl*, nyulánk, nyuladozik; — *nyújt*, nyujtogat; — *nyúz* nyuzár, nyuzga; — *rúg*, rugdal, rugdos, rugalmas; — *sír* v. *sir* sirat, siralom, sirám, siránkozik; — *szúr*, szurkál, szurdancs; — *túr*, turkál, turogat; — *zúz*, zuzorka; — *szűr*, szüret, szüresöl; — *tűr*, türelem, türethetetlen: egyébiránt mint folytonosan tartó kedélyi szenvedés helyesebben hosszú; *tűrés*, *tűrömlaj*, *tűrhető* stb; — *tűr*, midőn annyi mint *gyűr*, *tűrődik*, *türemlik*, *gyüremlik*.

Végre e származékokban: *ígér*, *ítél*, *kíván*, *vigyáz* az illető *i* mértékét a gyökök határozzák meg, miszerint az *ígér* törzse *ige*, s ennek gyöke pedig az állító bizonyító *ig*-en szóval rokon; *ítél*, gyöke *ít*, melyből lett *ítél*, mint *met* *metél*, *vet* *vetél*, *kíván* gyöke *ki* v. *ke*, a *kées*, *kies*, *kegy*, *kell* stb szókéval azonos; a *vigyáz* gyöke *vigy* = *figy*, *figyel*, latin *vigil* *vigilat*.

Az ékvesztők szabályait követik jobbra a) azon fő és melléknevek, melyek gyökét egy magánálló vagy egy más-salhangzóval járó önhangzó képezi, ú. m. *í*, v. *új*, *ív*, *ó* v. *av*, *cső*, *dí*, v. *díj*, *fű*, *fű*, *hé*, *hív*, *hó*, *hő*, *hű*, *jó*, *kő*, *lé*, *ló*, *mű*, *nyí* v. *nyű*, *só*, *sű* v. *sűv*, *szű*, *tó*, *tő*, *nő*, *vő*, *szi* v. *szi*, *szó*; kivételnek, *bő* *tű*, a hasonló gyökeig: *ó*, *bú*, *dú*, *fú*, *fő*, *lú*, *jő*, *lő*, *nyí* *nyű*, *ri* *ró*, *si* *szi*, *vi*, *sző*; kivételnek, *bé*, *ré*. Mind ezekről majd az illető ragok és képzők tárgyalásakor bővebben.

Az önhangzók jelentőségéről nyelvünkben.

Nyelvünkben az önhangzók nem valami bitang, vagy pótlékféle segédhangok, melyeket akármikép összevezarni,

vagy elnyelni, kihagyni lehet, mint az árja nyelvek némelyikében, p. a németben, a' csehszlávban stb, hol néha három, négy, sőt öt mássalhangzó is öszvetorlódik. Az ily szók, úgy mint vannak, lehetetlen hogy eredetiek, vagy is a nyelvek ős alkotási korából valók legyenek, hanem különféle változatokon elkorcsosultak, öszvezsugorodtak vagy elkoptak. A legelső hang is, melyet az ember születése után hallat, önhangzó, s a gyermek ezeket képes eleinte kiejteni, ezeken törnek ki első érzelmei, s későbbben szokik a keményebb mássalhangzókhoz. A természethez közelebb álló vadnépek nyelve is önhangzósabb, s a mássalhangzók torlódását nem tűri. Vannak azonban nyelvágak az árják között is, melyek rokonaiknál lágyabbak, a természeti kifejlődéshez hívebbek, s ennél fogva épebb, világosabb szerkezetűek. Példákat nyújt erre egyfelől az illyr-orsz, másfelől a cseh-morva-szlovák nyelvek öszvehasznítása. Midőn, péld. az illyrnél a négy *csetiri* s a hellen *τετραβα*-hoz közel áll, a csehnél *cstiri*, a szlováknál *stiri*, a negyed amannál *csetwert*, *csetert*, emennél *cstwert*, *stwert*, a tizennégy amannál *csetirnaeszt*, ezeknél *cstrnászt*, *strnászt*. Vajon hihető-e, hogy az ősnyelv-alkotó emberi szájból ily öszvezsugorodott kemény szó ömölt volna ki? Vagy milyenek a német *strumpf*, *strunk*, *schrumpf*, *schröpfen*, *pfropfen* stb. De a különben lágyan hangzó román nyelvekben sincs az önhangzóknak határozott rendszerök, mert az eredetiebb latin-tól elfajultak, s önmagokból épen nem, csak a latinból elemezhetők.

Ellenben nyelvünkben az önhangzók bizonyos rendszert követnek, a) gyöktani, b) alaktani vagy is ragozási, c) értelményi tekintetben.

a) Az önhangzók rendszeres jelentősége a gyökszókbán.

Mindenek előtt jellemző tünemény nyelvünkben, hogy két mássalhangzóval kezdődő gyökszója, néhány hangutánzót, p. *trüsz*, *prüsz*, *triics*, kivéve, alig van, s hogy önhangzója ragozás-hoz változatlan marad; de gyakran ha valamely rokon fogalmat akar új szóval kifejezni, meghagyván a mássalhangzókat az önhangzón tesz változást, mely a rokon fogalmat rokon ön-

hangzóval mintegy árnyalja, péld. *bab*, babó, babug; — *bob*, bobores, boboresék; — *bal*, balga balgatag; — *bol*, bolond, bolyokás; — *bel* belénd (bolondítófü); — *ban*, bankó; — *bun*, bunkó, bunczi; — *bog*, boglya, bogács; — *bug* buga; — *czob*, csobány, csobolyó; — *csöb*, csöbör; — *csom*, csomó, csombor; — *csöm*, csömek, csönk, csömpöly; — *csöcs*, csucs csücs, csécs; — *dom*, domb, dombor; — *düm*, dömbic, döme, dömsödi; — *fur*, farol, fartat; — *for*, fordúl, forgat; — *fér*, ferde, fergetyű, fergetek; — *fur*, furó, furakodik, furcsa; — *für*, fürge, fürt, fürkész; — *gom*, gomb, gombóc, gombolyag; — *göm*, gömb, gömböcz, gömbölyeg; — *gyap*, gyapju, *gyop*, gyopár; — *gyöp*, gyöpü; — *csep*, csépzik, *csöp*, csöpü; — *hom*, homorú, homolka; — *höm*, hömpölyög, hömörcs; — *kar*, karaj, karima, karingós; — *kor*, korong, korlat, korez, *ker*, kerül, kering, kert, kert, kerdül; — *kér*, kéreg, (cortex, crusta); — *kör*, körül, körös, környék; — *kany*, kanyar, kanyarodik, kancs; — *kony*, konya, konyúl, konyít; — *köny*, könyök, könyv, köntöl; — *par*, parázs, parázsol; — *pér*, pérzs, perzsel, pérgyó; — *por*, porzs, porzsol, porgol, porít, porongat; — *pör*, pörzs, pörzöl, pörcez; — *pír*, pirít, piritos; — *tak*, takar, takaró, (decken); *tok*, toklász, tokmány, (Sokos); — *tek*, tekenő, tegez, (tego, tegulum); — *vony*, vonyár = fanyar; — *vény*, vényerék = fanyar ital, vonyarék.

Ezek és sok más oda mutatnak, hogy úgy nevezett belképzés nyelvünkben is létezik, nem csak az árjaneműekben, midőn rokon hangok fölcserélése által rokon fogalmak kifejezésére más más szókat képez. Mi az önhangzók rendszeres viszonyait és jelentőségét a ragok és képzőkre nézve illeti, arról majd helyeiken.

Arról pedig, van-e az önhangzóknak értelményi jelentőségök a gyökszóban, vagy is, való-e az, hogy bizonyos tekintetben rokon eszméket jelentő gyökszókkal bizonyos nemű önhangzókat használ nyelvünk? arról, mondom, nem előlegesen okoskodva (a priori), hanem inductio által győződhetünk meg. T. i. nem tesszük föl erről vagy arról a hangzóról előre, hogy ezt vagy azt kell jelentenie, hanem, miután az egy hangzatú szókat összeállítottuk, s azt vevők észre, hogy ezen szók bizonyos alapfogalomban megegyeznek,

egyszersmind azon hangnak tulajdonítjuk az egyezményt, mely mindnyájokban megvagyon, s ekkor okoskodunk csak fölötte, van-e némi okszerűség benne.

Vegyük föl például az *i* hangzót. 1) Ez oly kedély és indulatszókban uralkodik, melyek a maguk nemében élénk, s gyermetegül vidor vagy bús érzésnek kitörései: hi hi! ihog, vihog, iháczol, viháczol, nyihog, nyikog, nyikkan, hinnyog, vinnyog, vigyorog, vigyori, vicsorog, vidám, vidor, víg, nyifog, nyirbál (gyermekiesen sírva kéreget), sí, rí, sivalkodik, visít, pityereg. 2) Éles, vékony természeti hangokban, kivált kisebb nemű, vagy fionc állatokéban: csibe, csirke, csikó, pipe, pizse, liba, zsiba, csíz, csicsereg, czicza, pinty, bibicz, czinege, csihol, csikorog, kikiri, csirip, csiszol, cziszól, czikákol, czivódik, czinczog, szí, sziszeg, tilinkó, zivar, zsizsi, zsi bong, pisszeg. Mind ezek, és többen hasonlóak annyira utánozzák a természeti hangokat, hogy vastagra mélyre változtatva egészen elvesztenék eredeti hűségöket. 3) Kicsit, fiatalt jelentő gyökszókbán: *kis*, *kicsi*, iczipiczi, csiribiri, ti-ri-piri, pirinyó, inczenpincz, fityfirity, pisze, filling, billing, czipó, czipő, bibi, ivik, ivadék, iffiu, fiú. Továbbá a kicsinyített mélyhanguak ikertársaiban: ipa, apa, filitfalat, diribdarab, díbdáb, gyimgyom, gizgaz, limlom, csipcsop, lityloty, hiphop, bibiresó boboresó, bimbó, bombék, bingyó bogyó, csimbók, csombók. A keresztnevekben egyszersmind némi kedveskedést, vonzalmat fejez ki, mint: Pisti, Jani, Misi, Gyuri, Feri, Erzsi, Kati, Panni. Juci, nagyítva, Pista, Jankó, Misa, Gyura, Feró, Erzsók, Kata, Panna, Juda; hasonlóak: bácsi, öcsi, néni, ángyi, táti, mámi. Egyébiránt ezekben az *i* már a képzőkhöz tartozik. 4) Élénk, fürgé, könnyű, illetőleg kicsinyes vagy aprózott mozgást, vagy ennek szervét jelentőkben: iczeg, biczeg, iczke, ficzke, illeg, billeg, billen, idő, ideg, inger, iget, igyekszik, in, indul, inal, inog, ingó bingó, illan, illó, villan, villám, pilla, pillant, pillangó, pille, ipar, iram, iramodik, iszam iszamlík, iszánkól, iz izeg, izseg, bizseg, izom, izgat, bizgat, piszkál, csiga, csigolya, csik, csiklik, csikló, csikland, gyík, kígyó, czika czikázik, ficza, ficzomodik, ficzkándozik, ficzánkól, finczároz, finta, fintor, fitogat, hibban, hibók, himbál, hinta, hintó, limbál, lidére, nyíl, nyi-

lamlik, sik sikos, sima, szikra, szilál, viczkand, vinczos, vinczároz, virgoncz, vizsla, vizslat. 5) Közelséget jelentőkben, mely a távolság ellenében térbeli kicsiségre vonatkozik : ily, ide, itt, innen, így, ihol, imez, imily, ellentéteik : oly, oda, ott, onnan, úgy, ahol, amaz, amoly. Mindezekben általában a kicsiség, élénkség, vagy ezekkel rokon fiatalság alapfogalma rejlik, melyet az önhangzók legélénkebbike, s hogy úgy fejezzem ki magamat, legvékonyabb hangtesttel bíró *i* fejez ki legtermészethűebben.

A nyílt *a*, *e*, és *á*, *e* holmi nyílást, részt, szétterjedést elválást jelent ezekben és hasonlóokban : aj, ajak, ajt, ajtó, áj, váj, ás, vás, vásik, vág, vég, val valag, vál válík, fél felez, száj, szád, szab, szeg, szel, tá, tág, tár, tát, táj, tál, té, tév, tép, tér, gyér, szét, széled, tenyész, tenyér, ványad. Festőileg rajzolják pedig azon fogalmakat, melyek szájatátással járó bámulásra, illetőleg ostobaságra vonatkoznak : ásít, á, ám, ámé, ámékodik, ámúl, ámit, ámolyog, áncsorog. ácsori, ángó, gágó, bá, báva, bám, bámúl, báma, bámész, bákó, bamba, bászli, banga, málé fordítva méla, melák, kutya, molossus, mamuk, mamlasz, tácsó, tájbász, tátri, táté, az ásítózással járó mámor, és az evéskor szájatátogató mámog, mámol, máhol, majzol, nyámmog.

De hogy még inkább kitűnjék, mennyire következetes nyelvünk bizonyos önhangzók alkalmazásában, egy terjedelmes szósereget fogok idézni, mely sok nemzetséget és családot foglal magában. Ezeknek közös jegye abban áll, hogy mindnyájan valami dudorú, gömbölyű, puffadt, kerekded vagy hengerded, csomósdad alakú testeket jelentenek, s gyökhangzóik az egy osztályba tartozó zárt *a*, *o*, *u* mély, vagy párlejtésen *é*, *ö*, *ü* magas.

I.

Kerek szók.

Igy nevezem azon gyökszókat, melyek önhangzója két azonegy mássalhangzó közé szorúlt, ú. m. *bab*, babó, babócs, babug = csecsbimbó; — *bob*, boborcs, boborcsék; *bób*, bóbíta, bóbiskol = feje bóbját hajtogaíva szunyókál; — *búb*, búbos,

bubor, buborék; — *csöcs*, csécs, csücs; — *csucs*, csucsor, csucsorodik; — *czucz*, czuczol, czuczolék, czula, különbözik tőle a hegyeset jelentő *czucz* melyből *czucza* származett, s egy eredetű a szúr, *szucza* szókkal; — *död*, dödölle, dödö; — *dud*, dudor, dudorodik, *dudva* = gömbölyű farú; — *gog* v. *góg*, búbos boglyas kemencze; — *gogy*, gogyola = golyva; — *gög*, gögös a fölfuvalkodástól; — *gug*, guga, gugor, gugora, gugg, guggol, gugorodik; — *güg*, gügü, kenyér dúcza, púpja; *güggy*, güggyü = egy marok nyútt kender; — *kok*, kohosza, borsónyi fekete, bogyó, máskép afonya; — *kuk*, kukó vagy kuku (tojás), kukora, kukori, kukoricza, kukorodik, kukorczol, kukacz, öszvekkukorodó féreg; — *púp*, púpos, pupa; — *tut* v. *tuty*, tutu, tutuska, tutyi. Ide sorozom e szervrokono-
 kot is: *puf*, puffad, puffancs, puffaszkodik; — *pof*, pofa, pofók, pofitos; — *pöf*, pöffed, pöfékel, pöfeteg, melyek egy-
 szersmind hangutánzók.

II.

A j a k h a n g o k k a l k e z d ő d ő k:

bocs, bocska, kis kádféle edény; — *bucs*. bucskó (tuskó), bucsér; — *bocz*, boczkó, *bócz*, hengerbócz, bóczéros = boglyas; — *böcz*, böczek = tuskó; — *bucz*, buczkó, buczka; — *bod*, bodon, (bodnár), bodor, bodoes, bodza = bogyozó, v. bodozó; — *böd*, bödön, *bud*, budonka; — *bog*, ágbog, boga, bogács, boglya, boglár, bogrács, *bög*, bögre; — *bug*, buga, buglya; — *bogy*, bogya, bogyó, bogyol; — *bögy*, v. *bégy*, bögyök, bögyökös; — *bugy*, bugyor, bugyola, bugyolál, bugya = tölgyfa buborcsékja, egyszersmind hangutánzó ezekben: bugyog, bugyoga, bugyborék; — *bok*, boka, bokancs = bakancs, bokolyó, bokor; — *bök*, böke = csomós, vagy horgas; — *buk*, buksi = nagy kobakfelű, bukta; — *bükk* = makk, (faginea glans), és az ily makkot termő fa; *boly*. bolyó, bolyos, hangyaboly; — *böl*, bölöke = tuskó; — *bul*, bulál, buláz, bulázó (volucrum, bulga; — *bom* v. *bon*, boncs, boncsok, bombék = bimbó, bomfordi fölfújt képű ostoba; — *bonc* = fordítva comb; — *böm* vagy *bön*, böndő, böngyöle káka csomós lisztes töve; — *bun*, bunkó, bunczi = zömök- v. tökerépa, vaka; — *bus*, busa = zömök, puffadt; — *bot*, botk, botkos,

botos = gombos pénzsmavirág; — *böt*, bötk, bötkő, bötköcske; — *böty*, bötyk, bötykös; — *but*, butikó = nád bugája vagy ballája, czimere; — *buty*, butyor, butyka = hasas korsó, és buczka; — *büty*, bütyök, bütykös; — *buz*, buzma = fölfújt haragos, *bősz* ember, duzzmati; — *fod*, fodor, fodorodik, legközelebbi rokona, *bodor*; — *fonny*, fonnyad, fontyorodik zsugorodik; — *füty*, fütyk, fütykös = bütyk, botk; — *magy mogy*, magyal magyaró v. mogyal mogyoró = bogy; — *mony*, = tojás, monyorú, tojásdad; — *moty*, motyó = bugyor, batyu; — *mot*, motóla, motring; — *muty*, mutya, retyemutya = motyó; *pacz*, paczal, paczalos; — *pocz*, poczok, poczokos = fölfújt hasu vemhes, puczor (disznó gyomra); — *pöc*, pöczced = puffad, dagad; — *pod* v. *pogy*, podgyász = motyó; — *péd*, *pöd*, pédér pödör, rokonai: fodor, bodör, sodor; — *pog*, pogácsa, pogácsalma; — *poh*, (bauch) pohos, pohók, pók; — *pok* v. *pók*, lágyan = bog, inpók, a ló lábán; poka pólya, innen téhen pokla = burok, pokolvar, pokreszelő, melylyel a csaváros szeg pokját az az bogos fejét bemetszik; — *puk*, pukkan, pukkan, egyszers. hangutánzó; — *pom*, pompos, pompocska, ponk = domb; — *pony*, ponyecz, Jászágban = bonyocz, az az bugyor, ponyva, pongyola; — *pot*, pota = csomós forradás a fa derekán, lágyan *bugya*; potoszhál (gasterosteus). potroh, potyka, ponty; — *put*, putok, Erdélyben = vánkös, putyóka, sárból csinált buborék.

III.

Torokhangokkal kezdődők:

- gob*, gobhal (gobio) goboncza; — *göb*, göbre, göbörödik, göb (gibbus) göbecz = víz fenekén levő gödör, göbecz, göboly, kövér vagy hizlalni való disznó, szarvasmarha; — *gub*, guba, gubancz, gubacs, gubó, gúba (babó) gubbad; — *güb*, gúbe = vízforgó, gübü = nyélbe ütött göcs, melylyel a halászok a vizet gübülik, zavarják; — *göcs*, göcsört, göcsörtös; — *göd*, gödör (Gödöllő?) — *goly*, golyó, golyva; — *göly*, gölye hizni való disznó, gölödény, gölödör; — *gúl*, gúla (teke); — *gom*, gomoly, gomolya, gomolyog, gomó; — *gomb*, gombos, gomborka, gomboly, gombolyag, gombócz, gomba; — *gond*, gondor, gondorodik; *gomgy*, gongy, (mint rom rongy), konty,

gongy, gongyola; — *göm*, gömö, gömöly, göngy, göngyöl; *gömb*, gömböly, gömbölyeg, gömbölyödik, gömbölyü, gömböcz, gömbörödik; — *gömd*, göndör, göndörödik; — *gum*, gumó, *güm*, gümö; — *gus*, gusa = guga; — *gyom*, gyomor, *gyöm*, gyöngy = gömgy, gyümölcs; — *hom*, homola, homolka, homolit, homlok, homor, homorú, homorodik, hombár, honcsok; — *homp*, hompol = kompol; — *hém* v. *hén*, hêngér, hêngéreg, hêngérböcz, hêngérgóga, héntérég, hémzség; — *höm*, hömörcs, *hömb*, hömböly, hömbölyög, *hömp*, hömpöly, hömpölyget; — *hop*, hopores, hoporj, hoportyag; — *höp*, höpör, höpörös; — *hup*, hupa, hátahupás, huppolyag, egy-szersmind hangutánzó; — *hov*, hovály, homorú, horgas fel-szítófa a csizmaziaknál; — *höv* v. *hüv*, hövely, hüvely = övely; *hóly*, hólyag, hólyagos, átvetve, hályog, honnan hályogfa = nux vesicaria, hályogszemű, Kresznerics szerint hólyagos szemű cseresnye; — *kob*, kobak = tök, vagy ehhez hasonló vizedény, átv. fej, tökfej; — *köb*, köből (cubulus, kübel); — *köcs*, köcsög, köcsöge (hengerded hosszú); — *kucz*, kuczorog, kuczorodik, legugorodva meghúzza magát, s könyörög; — *kol*, kolop = tök, *köl* köldör = gombóc; — *kul* v. *kuly*, kulacs, kulyak = ököl v. külyek, honnan külyekedni = öklözödni; — *kom*, komló, konc (gomcz) konkoly (gomgoly) kondor, komp (homp) kompoty (koncz); — *kum*, kumak, kumasz = koncz; — *köny*, könyök, könyv (göngyöle); — *kony*, konya, konyit; — *kuny*, kunya, kunyorál; — *kop*, koponya; kopolya, koporsó, kópicz; — *köp*, köpez, köpezös, köpöly köpü, köpücze, köpülő; — *kup*, kupa, kupak, kupalag, kupacz, kuporczol, kuporu; — *köv*, kövér = göbér, göböz, göböly.

IV.

Nyelvhelyi hangokkal kezdődők.

A torokhangok közül a *kt*-re vagy *cs*-re, a *g* pedig *d*-re szeret változni, p. a gyermekes ejtésben: katona tatona, kalap talap, galamb dalamb, a kicsinyítő *ka ke, csa cse* stb. *csob*, csobány, csobolyó, *csöb* csöbör; — *csög*, ford. göcs, csögbög; *csok*, csokor, *csök* = tuskó; — *csom*, csoma, csomó, csomór, csont (knochen) nem lapoczká; — *csomb*, csombók, csombo-

lék, csombor; — *csöm*, csömeg (forradás a fán), csömör, csönk, csönköly = forgócsont, csömp, csömpöly, csömb, csömbölék; — *csop*, csopor, csoport, *csup*, csupor; — *czob*, czobók, czobor; — *czom*, czomb, czombók, czompó — *dob*, egyszersmind hangutánzó: dobasz, dobzó, dobosz, dobon, dobrocz = mérges daganat; — *döb*, döbön, döbör, döbörke; — *döh*, döher = fölfújt köpezös; — *döl*, dölmece (dundi) dölf, fölfuvalkodás, puffeszkedés; — *dom*, domó = kenyér púpja, domb, dombor, dombár; — *döm*, döme, dömbicz, dömöske, dömsödi; döndöre juh = göndöre; — *dun* v. *duny*, dundi, dunyha; — *duz*, duzma, duzmati, duzmad; a fölfuvódástól; — *tob*, tobor, *tok* toka; *tok*, toklász, tokmány, *töb*, töbör = gödör; — *tom*, tombác, tompor, tompa; — *tök*, tökös, *tök*, töke; — *töm*, tömör, tömlő, tömpe, tönk, tönkesz; — *tus*, tusak, tuskó (duczkó); — *tüd*, tüdő, tügy, tögy, tüttös, mindnyájan dudorgó tulajdonságuktól; — *zom*, *zöm*, *zsöm*, *zsöm*, zomok, zömök, zsombék = dombék, zsömök.

V.

Zárt önhangzókkal kezdődők:

adu v. *odu*, v, *udu*, adv, odv, udv, odor, udor, udvar; — *öb*, öböl, (gremium, sinus); — *ök*, ököl, csomóba szorított kéz; — *öl*, ulna, sinus, gremium; — *öv*, övez, *höv* hövely, a mi öv gyanánt kerít valamit.

Az *r* gyököket, mint, *or*, *ör*, *fér*, *för*, *for*, *fur*, *für*, *gér*, *gör*, *gor*, *gur*, *kar*, *ker*, *kör*, *kur*, *kür*, *par*, *per*, *pör*, *por*, *mar*, *mor* nem is sorolom el, csak megemlítem, melyek, mint más alkalommal részletesen tárgyaltam, szintén igen sok származékban kerekforgásra, vagy kerekded alakra vonatkoznak.

De, hogy a hasonlati példák annál szembetünőbbek legyenek, az ide tartozó szókat külön osztályokra választva, állítom elő:

1) Melyek az állatok, és állati testek különféle gömbölyű, dudorú, kerekded, fölpuffadt alakjait, vagy kinövéseit, tagjait, részeit jelentik, ú. m. bób, bóbíta, boborcs, boborcsó, búb, boka, buczkó, bögy, böndő, mony, poczok, poh, potroh, púp, pofa, czompó, potoszhaj, buksi, bonfordi, busa, ponty, potyka, göbör, guga, gugg, golyva, gogyola, gög, gubbad,

göndör, gyomor, kondor, konya, göbe, gölye, göboly, gubó, köldök, könyök, köpcz, kukó, kulyak, ököl, öl, hupa, hoporty, hólyag, hályog, csoma, csont, czomb, csömör, csönk, csönköly, dobasz, dobocz, döme, dömsödi, dömczüks, dömszke, dömbicz, dölmech, döhér, dundi, duczi, duzmati, zömök, tömpe, tönkesz, toka, tompor, tüdő, tőgy, tügy, tüttös.

2) Növények, és terményeik, vagy részeik : bob vagy bab, bodacs, bogy, bogyó, bogya, bugya, bodza, bog, bogács, bög, buga, bükk, balla, bohor, bolyó, bölöke, bombék, bön-gyöle, bunkó, bunczi, botk, bötk, bötyk, bütyk, fütyk, mag, magyal, magyaró, makk, pota, gomba, gomó, gömö, gumó, gümő, gyümölcs, gyök, göcs, gubacs, kobak, komló, konkoly, kukoricza, kupolyag, csombor, csög, tuskó, toboz.

3) Puffadt, dudorú töltelékes étkek, tésztaneműek, sütemények : kenyér dúcza, domója, púpja, gügüje, gyürkéje ; bodak, bukta, dödöke, pompos, pampuska, pupa, puffancs, fánk, pánkó, pogács, goboncza, gombóc, göldör, gömbölyeg, gömböcz, galuska, kalács, kalinkó, kuhori, homolka.

4) Edények, s holmi más körded, öblös üregű művek : bocska, bödön, bodon, döbön, boholyó, bogrács, bögre, bucsér, csobolyó, csobány, csöbör, dobosz, gog, gugora, köböl, köcsög, kubucz, kópicz, köpü, köpücze, köpülő, kulacs, kupa, kupak, kupalag, tömlő.

5) Öszvegöngyölgetett, csavart holmi : ököl, öv, batyu, butyor, motyó, mutya, motring, podgyász, ponyecz, ponyva, bulázó, csokor, pólya, fodor, bodor, golyó, gomoly, gombolyag, gongyola, göngyöleg, gúzs, zsugor.

Ha már a fent elsorolt gyökszókat és származékaikat öszvehasználtuk, észre kell vennünk, a) hogy mindnyájan valami szemmel látható, bizonyos térben létező gömbölyű, dudorú, csomósdad, vagy kerek, hengerded vagy körültekargatott alakú állati, növényi, vagy más, mesterségesen készített, testeket jelentenek, s ha mindnyáját lefestve látnók egymás mellett, lehetetlen volna észre nem vennünk alakjaik kisebb nagyobb hasonlóságát ; b) hogy valamennyiben egyik vagy másik zárt hangzó uralkodik, s valóban igen könnyen elszámálhatnók azon gömbölyű alakú testeket, melyekben nyílt *a* v. *e*, vagy éles *e* *é* *i* hangzik, s ha kivételké-

pen néhányan vannak is, azok vagy eredetileg zárthanguak, mint: *csimbók, csombók, bibircsó, boborcsó, kita* = *kötet, köteg, iv öv*, vagy más tulajdonságuktól kapták neveiket, mint a *fej* magas helyzetétől, a *szem* fényességétől, *veder vider* a víztől. Ily nagy megegyezést nem lehet merő véletlennek tulajdonítani, hanem inkább onnan kell megfejtetni, hogy az ős magyar észjárása és nyelvérzéke, midőn a szemmel látott illeten tárgyakat elnevezte, iparkodék azoknak alakját is, mennyire lehet, szó, vagy inkább szószerve által utánózni, s hogy valamint vannak természeti hangutánzók, hasonlóan léteznek alakutánzók is, s hogy, ha a gömbölyded testeket szájoöblünk idomításával akarjuk kifejezni, azt leghelyesebben tehetjük oly önhangzók által, melyeket többé kevesebb öblös szájjal ejtünk ki.

Valóban, ha mélyebben hatottunk nyelvünk szellemébe, bámúlnunk kell a nyelvalkotó ész ügyességén s leleményességén, hogy egyes rokon hangok változása által annyiféle rokon fogalmat hasonló, s még is valami kicsiben különböző szókkal bírt kifejezni. Bámúlnunk kell a takarékoszágon melyet az új gyökök alkotásában követett, általán kétféle úton módon: a) midőn az alapmássalhangzókat meghagyván csak az önhangzókra tett változtatást, p. *gomb, gömbi, kony, köny; csöcs; csücs, csücs; dom, döm; csom, csöm; kar, kor, kör; far, for, för*; mi által a gyökök száma nagy mérvben szaporodhatik, b) midőn ellenkezőleg az önhangzókat meghagyván a mássalhangzókat rokonneműekkel cseréli föl, mint: *bütyk, csomó* az állati testen, *fütyk, csomós* vég a boton, *fereg ferdül ferde, pereg perdül perge; dom, csom, gom, domó, csomó, gomó*, vagy a végén: *bog, boga, bok, boka; csög, csök* stb; de erről majd a mássalhangzók tárgyalásakor, részletesen.

Egyébiránt, ha más, például csak a latin és német nyelvbeli ide tartozó szókat is szemügyre vesszük, hasonló szóképzésre és rokonításra akadunk, csak hogy ezekben a hangzók gyakran vagy végkép kiszorúlnak, elnyeletnek, vagy átvetve fordulnak elő, így a latinban: a *glans, glandula, globus, glomus, glomero* a magyar *goly golyó golyva* szókkal ütnek; a *cumul(us)* = *gomoly, cucurbita* = *kukó* v. *kuhota* forma termény; *tum-et, tum-ulus, tub-er, tum-idus, tub-us* a

magyar dom, domb, tombác, domó, tutu-hoz hasonló, *bacca* = bogyó bogy, *bucca* = pofe, *bufo* = puffadó stb. A németben : *knopf* = gomb, *knäuel* = gombolyag, *knödl* = gombóc, *knoten* = gomó csomó; *knochen* = kőncz, csont; *knollen* = és *knorren* = böttyök; *knospe* = bombék, *knien* = könyök a lábon; *knöbel* = boka; *knopper* = gubacs, *knocke* = gügyü; *knüppel* és *knüttel* = bunkó, furkó, füttyk . . stb melyek eredetileg ily gyökökből származhattak : *kan*, *kon*, *kön*, *kun*, *kün*, v. *kam*, *kom* stb, hanem részint átvétel, részint kiugratás által összevesztorodtak.

ARISTOTELESI TANULMÁNYOK.

HUNFALVY PÁL r. tagtól.

ELSŐ TANULMÁNY : A KATEGORIÁK.

Olv. január 24. 1859.

Irodalmunkban is vannak bölcséleti mozgalmak, melyek talán ezentul mind hatalmasbak lesznek. Egyfelül az egyoldalú irány szólítja elő, melybe sokan az anyagi tudás mezején nyargalnak, s mely utóvégre magát ezen tudást is lehetetlenné fogná tenni, mivel az elme jogát csorbítván, erejét is gyengíti; másfelül a természeti tudományok mind dúsabb eredményei ragadják újra elmélkedési térre az európai szellemet, ha el nem aluszik (mitül félni sem akarunk), s ha a természeti tudományok gúnyára, melyek látszólag egyedül az anyagba és ennek ereibe vetik bizodalmutat, házi és konyhai butorok szellemeit nem akar istenelni. Lesz megint új bölcselem, s lesznek nálunk is többen többen, kik a bölcselmet művelik. Lesz új bölcselem, tágabb és mélyebb alappal, temérdekebb és dúsabb anyagtárral, melyet nem csak a természet világa, hanem a lélek adatai is gazdagítanak. Mint alakul a tárgyak tudománya az észrevevésen és gondolaton keresztül, s a nyelv segítségével mint jut eszméletünkbe? mi-

csoda módosítás vagy változás esik rajta, míg ezen két közegen, a gondolaton és nyelven, általjut? az emberi természettel micsoda követelmények állanak elválhatlan kapcsolatban? — ezek lesznek az új bölcselemnek is a feladatai. S feleletet akarván keresni a kérdésekre, melyeket azon feladatok eleibe tárnak, eszibe veszi majd, hogy a múlt idők munkáit is tekintenie kell, ha maga magát meg ohajtja érteni, s ha biztos eredményre van igénye. Hisz eleitül fogva, nem csak Thales olta, dolgoztatott az emberi elme a bölcselem feladatainak megoldásán. Nem tanulhatnánk-e legalább annyit a múlt idők bölcseléseitől, hogyan nem kell vizsgálni, s hogyan nem kell tenni föl a kérdéseket? Ezen tanulságot mellőzi vala mind Kant mind Hegel felekezete. Az új bölcselkedés vajmi bölcséletlen volna, ha utánozná előzőinek mulasztásait. Kicsike magyar bölcselő irodalmunk pedig annyira gyermeteg tudattal fogott a munkához, hogy még Apáczai Cserét sem méltatta figyelmére, annál kevesbbé tanulására.

Nyelvekkel foglalkozván, nem egyszer tévedek a bölcselem mezejére. Ha a geologia a földrétegekben találtató nyomokból igyekszik nem csak a föld alakulásait kihozni, hanem azon törvényeket is, melyek szerint folytak le azok: a nyelvtudomány a nyelvek rétegeiben találtató nyomokból a szellemnek hozza ki azon törvényeit, melyek a nyelvek alakulásait intézték. Úgyde a bölcselem a szellem törvényeivel foglalkozik. A nyelvtudomány eredményei felette nagyon meggazdagítják tehát a bölcselmi tárt, mit Kant és Hegel idejében nem is gyanítottak még. A nyelvkutató kénytelen bölcselő is lenni. Azonban ha mások inkább elmélkednek, s a jövődre szegzik nyugtalankodó szemeiket: a nyelvész a múltba merül, s nyugodtan hozza napfényre a benne lappangó kincseket. Neki való dolog, hogy míg a gondolatok átjutását a nyelv-közegen megfigyeli, addig a múlt idők bölcselati irodalmát ujítsa fel. Ezt akarom nálunk Aristotelesre nézve tenni.

Nyelvészeink vehetik-e hasznát munkámnak, nem tudom; bölcselőink szorúlnak-e reája, még kevesbbé tudom. De irodalmunknak még sem fog ártani, ha benne néha Aris-

totelesről esik szó : itt pedig szinte kötelességünk Aristotelest is hallgatni.

Aristoteles következő munkáit : *de categoriis*, *de interpretatione*, *analytica priora*, *analytica posteriora*, *topica*, és *elenchi sophistici* Organum névvel tisztelte a régi világ egész Des Cartes-ig. Azontul némileg elhanyagolták. Most aligha újra nem emelkedik becsök, nem azért, hogy mint hajdan szinte babonás tisztelettel fordul vissza feléjük az új világ, hanem mert jobban kezdik érteni. Az első : *de categoriis* *περὶ κατηγοριῶν*, első tanulmányunk tárgya.

A nyelv az alap, honnan Aristoteles kiindul. Mert azt mondja *περὶ ἐρμηνείας* (*de interpretatione*) elején : *ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα*, a nyelvbeli szók a lélekben történeteknek jegyei, s hozzá teszi : „hogy a lélekben történetek megint a dolgok képei (*ὡς ταῦτα* — t. i. *παθήματα τῆς ψυχῆς* — *ὁμοιώματα*, *πράγματα ἤδη τὰ αὐτά*). Innen azzal kezdi itt, előadván a névszók néhány különbségeit, hogy mit miről mondunk, s a szók magán állanak-e vagy egybeköttetésben. De halljuk már őt magát :

I. *„Hasonnevű szók* (*ὁμώνυμα*) azok, melyek közös névvel bírnak, de különböző értelemmel, például midőn *állat* szó embert jelent és irott képet. A név egy, de az értelem más más.

Egyenévű szók (*συνώνυμα*) azok, melyek közös neve közös értelemmel bír, például *állat*, midőn embert és ökröt jelent, mert ez is az is lelkes állat.

Származott szók (*παράγωγα*) azok, melyek mint különközö jelentésűek, változás által (*πρώσει*) mástól veszik neveiket, mint *γραμματική*-ből lesz *γραμματικός*, *ἀνδρεία*-ből lesz *ἀνδρεῖος*. — Aristoteles úgy veszi, mintha az özszerű szó az elvont szótól származnék, p. o. tudomány-tól a tudós, vitézségtől a vitéz. Ámbár ez, ha jól látom, ellenkezik Aristoteles felfogásával, mint később ki fog tetszeni : mégis úgy állítja, mit talán plátóni örökségnek gondolhatunk ; mert elsőnek mondani az elvontat, p. o. a *nagyságot*, s töle származtatni a *nagyot*, Plátón tana szerint van. Megtaláljuk Des Cartes tanaiban is. „Az egyeredetű szókban azoknak a neveknek va-

gyon lehozatások, a melyek azon egy kűtföböl erednek; melyeknek egyike a maga erejét való természetet foglalja be (abstractum), a másik az amattól függőt (concretum).“ Apáczai Csere, Másod. Rész. XVII. 4.

Az egyes szókról általmegyen a *mondatokra* (περὶ τῶν λεγομένων). „A szokat, szólásokat vagy egybekötve mondjuk, vagy egybekötés nélkül. Egybe vannak kötve: az ökör fut; az ember győz. Egybekötés nélküliek: ember, ökör, győz, fut.

Az egybekötött szólások vagy mondatok a gondolatokat adják elő, és ezek által azt, a mi van (τὰ ὄντα).“ Mielőtt folytatjuk Aristoteles előadását, néhány szónak jelentését kell magunknak megvilágosítani.

A' λόγος szó a λέγω-tul származván, első jelentése szerint *mondott*, tehát *szó*; második jelentése szerint *értelem*. Ezen második jelentése a λόγος szónak oly tág, mint az *értelem* szóé. Azért használhatták nem csak a beszédnek és a beszéd értelmének, hanem a gondolatok törvényeinek kifejezésére is.

A ὑποκείμενον szó tulajdonkép (valaminek) *alatta fekvő*, vagy Apáczai Csere szerint *alávetett*; a latin *subjectumra* fordította, mi *alany*nak nevezzük. A beszéd bizonyosan az értelemnek *alávetettje*; tehát a gondolaté is, s minthogy Aristoteles szerint, a gondolat a valóigazat, a lettdolgokat képzi: a beszéd a valóságnak alávetettje, majdnem mondhatni hordozója. Ámde a beszéd csupa mondatokból áll; egyetlen egy mondat az egész beszédnek képe. A mondatnak megint van ὑποκείμενον-ja, *alávetettje, alanya*, azon része tudniillik, mely a mondat alapját hordozza. A mondat a gondolat képe, s va- valamint ő ennek alávetettje: úgy neki magának is van alávetettje, ὑποκείμενον-ja, *alanya*.

Mint látni fogjuk, Aristoteles igen megkülönbözteti azt, mit καὶ ὑποκείμενον, az alanyról, mondunk, attól, mi ἐν ὑποκειμένῳ, az alanyban van; s ezen utóbbin az alany tulajdonságát érti. A görög szószármazási törvény, minél fogva például γραμματική = nyelvtudomány szótól γραμματικός = nyelvtudós származik, Aristoteles felfogása szerint, homályossá teszi néha, miért lehetne valami csak ἐν ὑποκειμένῳ, s nem mondathatnék καὶ ὑποκείμενον. Azt fogjuk mindjárt látni,

hogy Ar. állítja : ἡ τις γραμματικὴ ἐν ὑποκειμένῳ μὲν ἐστὶ τῇ ψυχῇ, καθ' ὑποκειμένου δε οὐδενός λέγεται“ a bizonyos nyelvtudomány az alanyban, a lélekben, van ugyan, de semmi alanyról nem mondhatjuk ; s alább : „ἡ ἐπιστήμη ἐν ὑποκειμένῳ μὲν ἐστὶ τῇ ψυχῇ, καθ' ὑποκειμένου δε λέγεται τῆς γραμματικῆς“ a tudomány az alanyban, a lélekben van, de a nyelvtudományról mint alanyról is mondathatik. A két tétel, műnyelvünkön, azt teszi : a grammatika (tudomány) lehet a lélek (alany) tulajdonsága, de semmi alanynak sem lehet mondománya ; — a tudomány a lélek (alany) tulajdonsága, s a grammatikának (alany) mondománya.

Legnevezetesebb a *kategoria* szó. Κατηγορεῖν igen sokszor az, mi a latin accusare, p. o. κατηγορεῖν τινὸς πρὸς τὴν πόλιν valakit nyilvánosan, az állami gyűlés előtt, bevádolni ; de teszen *jelenteni*-t is, p. o. εὖ γὰρ φρονοῦτος ὄμμα σοῦ κατηγορεῖ, hogy jó akarattal vagy hozzám, szemed jelenti ki. Aristoteles ez utolsóhoz hasonló értelemben veszi, midőn mondja : „Ὅταν ἕτερον καθ' ἑτέρου κατηγορῇται, ὡς καθ' ὑποκειμένου, ὅσα κατὰ τοῦ κατηγορουμένου λέγεται, τσαῦτα καὶ κατὰ τοῦ ὑποκειμένου ὀφθῇσεται, midőn valami valamiről mint alanyról jelentetik, mondatik : a mi a jelentetről vagy mondottról áll, az áll az alanyról is.“ Ebből világos, hogy a *κατηγορεῖν* szó praedicatumot jelent, mit most magyarul *mondománynak* nevezünk. Ezen értelemben tehát *κατηγορία* mondomány.

De Aristoteles az *οὐσία* = valóság, *ποσὸν*, mennyiség, *ποιὸν* mineműség stb fogalmait is kategoriáknak nevezi ; ezen értelemben a *κατηγορία* nem mondomány, hanem *fogalom-jelzés, fogalom-jelölés*. Hogy mint válhatott nála a praedicatumi nevezet kategoriai nevezetté, a szó maga mondja meg. Valamit valamiről *κατηγορεῖν* annyi, mint azon valamit valamivel megjegyezni, ismértetni. Azt tesszük, midőn mondjuk, hogy valami az *οὐσία, ποσὸν, ποιὸν* stb fogalmával jegyezhető, ismértethető ; de akkor ezen ismertető fogalom *kategoria*. Ezt tehát magyarul helyesen *jelzőnek*, vagy *jelelőnek* nevezhetjük, mert a szónak történetét ez mondja meg világosan. Ha pedig tudományos jelentése is megegyeznék a *jelző* vagy *jelelő* fogalommal, ezen okból is úgy nevezhetnők a kategoriát, elűzván világos szóval a babonás homályt, mely körülfogja a katego-

ria nevezetet, s korlátozván a visszaélést is. De most még nem láthatjuk, ha a *jelző*, vagy *jelelő* szó megegyezik-e a kategória tudományos jelentésével, az csak tanulmányaink következtében fog kivilágosodni. — A *jelző* szót a mi nyelvtan-íróink a *grammatikai attributumra* használják. Ha némi szoros értelemmel akarjuk venni a tudományos nevezeteket, áttalláthatjuk, hogy a nyelvtudományban a *jelző* szó bármi mást jelenthet inkább, mint attributumot.

Térjünk vissza Aristotelesre.

II. „A mi van, azt vagy alanyról mondhatjuk, de nincsen semmi alanyban, mint *ember*, ezen alanyról áll: *ezen valaki*; de nem lehet alanynak tulajdonsága; —

vagy alanyban van (alanynak tulajdonsága), de nem mondhatjuk semmi alanyról. *Alanyban lenni*, annyit teszen, (magyarázza itt Aristoteles), mint valamiben lenni, nem rész gyanánt, s külön tőle nem lehetni, azaz tulajdonság. P. o. a nyelvtudás a lélekben van, mely alany, de azt nem mondhatjuk: ez a valaki nyelvtudás. Így a *fehér* is tulajdonság, de semminek sem mondománya; —

vagy mondhatjuk alanyról, egyszersmind alanyban is van (tulajdonság), mint tudomány a lélekben van mint alanyban, egyszersmind a nyelvtudásnak mondománya; —

vagy végre sem alanyról nem mondhatni, sem alanyban nincsen, azaz, nem lehet sem mondomány sem tulajdonság, mint: ez az ember, ez a ló. Egy szóval az egyedek, s a melyek csak számmal különböznek egymástól, nem lehetnek mondományok; némelyike azonban lehet tulajdonság, p. o. *ezen nyelvtudás* lehet tulajdonság, de nem lehet mondomány.

Midőn valamit valamiről mint alanyról megjelölünk, a mi erről a jelölésről áll, az áll az alanyról is, p. o. *ember* egy valakinek, (p. o. Péternek) mondománya, *állat* megint *embernek* mondománya, ez tehát a *valakiről* is mondható.

A melyek *nemre* nézve különbözök, s egymásalá nem rendezhetők, azoknak másfajbeli különbségeik is vannak. P. o. *lelkes állat és tudomány* nemre nézve különböznek, tehát különböző fajbeli különbségeik is vannak. Az állat fajbeli különbségei, hogy szárazon élő, kétlábú, szárnyas, vízben élő stb. Ezek nem lehetnek a tudomány különbségei. —

De a melyek egymás alá rendezhetők, azoknak lehetnek ugyanazon különbségeik; mert a felsőbb az alsónak mondománya (felsőbb: *állat*, alsóbb: *ember*, amaz ennek mondománya), minél fogva a mondomány különbségei az alanynak is különbségei.⁴

Ím ezekből látható, hogy Aristoteles, jöllehet nem szabadúlhat is egészen a nyelvtani tekintetektől, mégis a mondatok által a dolgok tekinteteit akarja kifejezni; logikai tanításai nem elvonottak tehát, hanem ugyancsak igyekeznek elérni a vagyonságot*) (realitát). Tagadja, hogy p. o. a *fehér*, mely tulajdonság, valaminek mondománya lehessen. Nyelvtani tekintetből a *hó fehér* jó mondat: ám de logikai tekintetből nem az, mert ebből a mondomány az alany lényegét illeti; a *fehér* pedig nem illeti a hó lényegét.

III. Az egybekötés nélkül mondott szók jelentenek vagy *valóságot*, vagy *mennyiséget*, vagy *minemiséget*, vagy *tekintetet*, vagy *helyet*, vagy *időt*, vagy *állapotot*, vagy *birtoklást*, vagy *cselekvést*, vagy *szenvedést* (ὀνεία, ποσόν, ποιόν, πρὸς τι, ποῦ, ποτέ, καί ποτε, ἔχειν, ποιεῖν, πάσχειν). Áltában értelmezve a *valóság*, p. o. ember, ló; *mennyiség*: két réf, három réf; *minemiség*: fehér, tudós; *tekintet*: kétszeres, egyszeres, nagyobb; *hely*: mint a vásáron, a lükeionban; *idő*: tegnap, tegnap előtt; *állapot*: fekvés, ülés; *birtoklás*: felöltözve lenni, fegyverrel lenni; *cselekvés*: vágni, égetni; *szenvedés*: vágódni, égni. Magokban senem állitanak, senem tagadnak, hanem csak mással egybeköttetésben; mert minden állítás meg tagadás vagy igaz, vagy hamis: de a mik egybeköttetés nélkül vannak mondva, mint: ember, fehér, fut, győz, azok senem igazak, senem hamisak.⁴

*) „A létel (existentia) függ mindenik oknak egyszersmind együttlététől valamely dolognak végbenvitelében, és annak teljes *vagyonságot* és állatot (realitas és substantia) szerzésben.“ Apáczai Csere, Más. Rész. VII. 7. — Sokan törték fejöket a *real*, *realitát* szók magyaráításában, melyre, tagadni nem lehet, szükségünk van. Apáczai Csere a *vagyonság* szóval kínál meg. Azt gondolom, jó lesz elfogadnunk, mert először van már; másodsor, jobbat nem találunk ki, az eddigi kísérletek után ítélve; harmadszor a *vagyonsági* *realis*, *vagyonság* *realitas*, alkalmasi-t simúl minden jelentésekhez, melyeket az ú jkor is a *realis* és *realitas* szókkal egybeköttött.

Ezek az *aristotelesi tíz kategoriák*. A könyv csak a négy elsőt adja bőven elő; a többiekről igen rövid említés van a rövid VII. fejezetben. Azután egyebekről szól, úgy-mint : az *ellentétekről* (*ἀντικειμενα*, opposita) igen hosszan, az *előbből* (*πρότερον*), az *egyszersmindről* (*ἀμα*), a *mozgásról* (*κίνησις*), s végin még egyszer a *birtoklásról* (*ἔχειν*). — A mineműségről szólóban mondja többi közt : „ha az igazság az igazságtalanság ellentéte, s amaz mineműség, ez is az : mert semmi más kategória nem illik az igazságtalanságra, nem a hely, nem általában semmi, csak a mennyiség.“ Ezen helyből azt tanuljuk nem csak, hogy a könyv maga nevezte kategoriáknak ezen jelzőket, hanem azt is, hogy a *helyet* és más-t is újra hozzájuk számítja.

a) *A valóság.*

IV. Ezen kategoriát Aristoteles *οὐσία*-nek, a szó értelme szerint, *valóságnak* nevezi. Mi felelne meg neki legjobban a magyarban? A dolog *τὸ τὴν εἶναι*-ja, mint Aristoteles értelmezi az *οὐσία*-t, azaz a *dolog aza a mi*, arra vehetne bennünket, hogy a régi magyar írók példája után, melyet Apáczai Csere is követ, *állatnak* nevezzük; mert a legrégibb időktől fogva isten *állatjáról* beszéltek, midőn *οὐσία*-ját akarták kifejezni. Képezték-e ezt a *substantia* szó után (mert az *οὐσία*-t nehezen ismerték), vagy más után? nem tudom. Azt látjuk, hogy náluk *állat* először *οὐσία*, azután közönséggel minden öszszerű lény; innen *lelkes állat* = élő lény, *okos* és *oktalan állat* animal rationale (ember) és irrationale (szorosan véve állat); ide való az *asszonyi állat* femina, a bibliai és egyházi nyelvben. Mindamellet szorosabban ragaszkodván a görög szóhoz, *valóság*-nak fogjuk nevezni az *οὐσία*-t jöllehet ezt a *wirklichkeit* kifejezésére is kell hagyni.

A legkiváltkép és leginkább úgy mondott *valóság* az, mi sem mondomány, sem tulajdonság nem lehet, például : ez az ember, ez a ló. S ezek *első valóságok*. *Másod valóságok* a fajok és nemek, melyekben a kiváltképi vagy első valóságok megvannak, mint „ez az ember“ alatta van az ember-fajnak, s a faj alatta van az állat-nemnek; tehát *ember*, *állat* (mint faj és nem) másodvalók. Ebből világos, hogy a mit a mondo-

mányról mondunk, azt szükségkép szó és értelem szerint az alanyról is kell mondanunk, mint: *ember* a bizonyos embernek, teszem Péternek, mondománya, *állat* meg az *embernek* mondománya.

De a tulajdonság (mi az alanyban van) többnyire sem szó sem értelem szerint nem mondható az alanyról; ámbár néha szó szerint mondjuk is róla, de soha nem értelem szerint, például *fehér* az alanyban, a testben, van, egyszersmind mondhatjuk: *a test fehér*: ámde a fehérnek fogalma (értelme, *λόγος*) soha nem lehet a test mondománya.

A többi mind vagy az első valóságokról mint alanyokról mondatik, vagy bennök foglaltatik, mi minden példából kitetszik. Az *állat* az ember mondománya, tehát bizonyos emberé is (teszem Péteré); mert ha *állat* nem volna valamelyik ember mondománya, nem volna általában egy emberé sem. A szín a testen van, tehát ezen bizonyos testen is. Igaz azért, hogy a többieket mind az első valóságokról mondjuk, vagy bennök foglalták: mert ha nincsenek meg az első valóságok, a többiek sem létezhetnek.

A másod valóságok közül a faj valóbb mint a nem, mivel közelebb áll amazokhoz. Ha tehát valaki első valóságot akar értelmezni, kellőbben értelmezi a faj, mint a nem által. S mert az első valóságok a többiek alapjai, s ezeket mind vagy rólok mondjuk, vagy bennök foglalták: azért méltán első valóságok.

A mint az első valóságok a többiekhez, úgy állanak a fajok a nemekhez, melyeknek meg azok az alapjaik. Mert mondományai ugyan a nemek a fajoknak, de nem viszonttag. A fajok közül, melyek egy nemet nem tesznek, egyik sem valóbb a másiknál: egy bizonyos embert jobban nem értelmezhetünk azzal, hogy ember, mint valami lovat azzal, hogy ló. Az első valóságok közül sem lehet egyik inkább valóság a másiknál. 'Ez az ember' nem valóbb, mint: 'ez az ökör.'

Helyesen állítjuk tehát, hogy az első valóságok után minden egyebek közül csak a fajok és nemek másod valóságok; mert valamennyi jelzők közül csak is ezek jelentik az első valóságokat. Ha értelmezzük, mi az a valaki? jól

értelmezzük, akár fajtát mondjuk meg, akár nemét (a feljebb előhozott különbséggel ugyan): de ha egyébbel értelmezzük, p. o. hogy fehér, vagy fut, hamisan értelmezzük. Továbbá, mivel az első valóságok a többiek alapjai, s ezek azoknak mondományai vagy tulajdonságai: azért kiváltkép is első valóságok.

V. Az közös minden valósággal, hogy nincsen alanyban (nem lehet tulajdonság). Jelesen az első valóságok senem mondomány senem tulajdonság; a másod valóságok sem lehetnek tulajdonságok, (de lehetnek mondományai az elsőeknek). Még a mi benn van is az alanyban, a tulajdonság, p. o. *fehér*, az lehet ugyan szó szerint mondomány, de soha sem értelem szerint: pedig a másod valóságok mind szó mind értelem szerint az elsőeknek mondományai. Egyébiránt ez nem csak a valóságnak sajátja, hanem a különbségé is, mely azonkép nem lehet tulajdonság. Mert ezek: szárazon élő állat, kétlábu állat (melyek különbségek) mondhatók ugyan az emberről, de neki nem tulajdonságai. A különbség fogalma is lehet mondománya annak, miről áll a különbség. Ha az emberről mondjuk, hogy szárazon élő állat, ennek fogalma is áll róla, mert az ember az.

Az ne zavarjon meg, hogy a valóság részei, mintegy tulajdonságai lévén az egésznek, kénytelenek leszünk majd azokat nem-valóságoknak állítani; mert mondtuk, hogy a tulajdonság nincsen meg úgy az alanyban mint rész.

Abban egyik a (másod) valóságok és különbségek, hogy egyértelmű, a mi belőlök lesz, mert a belőlök való mondományok vagy az egyedek vagy a fajok mondományai. Az első valóságoktól nem származhatik mondomány, mivel őket semmi alanyról sem mondhatjuk: ellenben a másod valóságok, mennyiben fajok, az egyedek mondományai; mennyiben nemek, mind az egyedek mind a fajok mondományai. Azonkép állanak a különbségek mind a fajokról, mind az egyedekről. Az első valóságok a fajok és nemek értelmezését fogadják el, s a fajok a nemekét; mert mi a mondományról áll, az áll az alanyról is. Azonkép a különbségek értelmezését is mind a fajok mind az egyedek elfogadják; mert úgy mondtuk, hogy egy értelmű az, minek a neve és értelme közös.

VI. Minden valóság, úgy látszik, jelent valami bizonyost. Ez kétségen kívül áll az első valóságokról, mert egyedekeket és csak szám szerint különbözőket jelentenek: ámde a másod valóságok egyedül nevezés-képen jelentenek valamit, p. o. embert, állatot, de nem igazán, hanem inkább csak minemüséget; mert ezeknél nem egyed az alany, mint az első valóságoknál, hanem sokról mondjuk, hogy ember, állat. Még bizonyos minemüséget sem jelentenek magok szinént. Például ez: *fehér* nem jelenthet mást mint minemüséget: úgyde a faj és nem a valóság milyenségét határozzák meg, mert valamilyen valóságot fejeznek ki, tágabban a nem, szűkebben a faj.

VII. A valóságoknak nincsenek ellentéteik, mi is ellenkezhetnék az első valósággal, teszem ezen emberrel, ezen állattal. Azonban ez nem sajátja a valóságnak, hanem közös sok mással, p. o. a mennyiséggel, mert a két réfnak, három réfnak, a tíznek nincsen ellentéte, hacsak úgy nem mondjuk, hogy a soknak ellentéte a kevés, a nagynak a kicsiny. De meghatározott mennyiségnek nincsen ellentéte.

VIII. A valóság nem is lehet inkább vagy kevesebbé az a mi. Ha az ember valami valóság, az nem lehet inkább vagy kevesebbé ember, sem önmagánál, sem másnál. De a *fehér*, *szép* stb lehet inkább vagy kevesebbé fehér, szép, mert a tulajdonság elfogadja az inkábbbot és kevesebet.

IX. Legsajátabbja a valóságnak az, hogy ellenkezőket fogadhat el, ha egyed és számszerint egy. (A VII. alatt a valóság ellentéteiről volt szó, itt azt mondja Aristoteles, hogy maga a valóság elfogadhat ellenkezőket). Például, ugyanazon egy ember lehet néha fehér, néha fekete; néha hideg, néha meleg; néha jó, néha rossz. De a mi nem valóság, ha szinte egy volna is, az nem fogadhat el ellenkezőket, p. o. valamely szín nem lehet majd fehér, majd fekete; valamely cselekvés nem lehet jó is rossz is. Tehát csak valóság fogadhat el ellenkezőket, egyéb nem. Azt vetheti ugyan fel valaki, hogy az állítás és vélemény is elfogadhatja az ellenkezőket, mert ha p. o. igaz az állítás, hogy valaki ül, nem lesz majd az, midőn azon valaki feláll; hasonlókép a vélemény is. — Különböznek az állítás és valóság. Az változik, mi a valóságon van, s

ez azért fogadhat el ellenkezőket, mert a hidegből meleg lesz, a jóból rossz lesz : de az állítás és véls megmarad. Midőn a dolog elváltozik, akkor ellenkezők esnek meg rajta; az állítás, például, hogy ül, marad, s csak a dolog változtával lehet erre nézve igaz és hamis. Ezen módnál fogva a valóság a rajta eső változás mellett fogadhat el csak ellenkezőket, s ugyanazon ember lehet majd beteg majd egészséges, majd fehér majd fekete.'

Egybefoglalván, a mit ezen kategoriáról tanít Aristoteles, a valóság vagy *első valóság*, vagy *másod valóság*.

Az első valóságok az *egyedek*, melyek csak számmal különböznek egymástól; s nem lehetnek mondományok, nem tulajdonságok. Nincsenek ellentéteik, nincsen fokozatuk, azaz egyik első valóság nem lehet valóbb a másik első valóságnál.

A másod valóságok a *fajok* és *nemek*, melyek csak az első valóságok által lehetségesek. A faj közelebb áll az elsőkhöz mint a nem, ezért vele kell meghatározni az első valóságot. A másod valóságok az elsőeknek mondományai. Neki sincsenek ellentéteik és fokozataik.

A tulajdonság nem lehet mondomány; ha az, csak szó szerint az.

A különbség az egyedek és fajok közt talál helyet; tehát egyaránt illeti az egyedeket és fajokat. Ő sem lehet mondomány.

E szerint a valóság kategoriájával egybefügg a tulajdonság és különbség.

A tulajdonképi valók csak az első valóságok; ezekben van teljes vagyonság (realitas).

b) *Mennyiség* (τὸ ποσόν).

X. A mennyiség vagy *szét-válott* (διωρισμένος), vagy *folytonos* (συνεχής); ez olyan részekből áll, melyek egymáshoz való helyzetben vannak, amaz nem áll ilyen részekből. Szét-válott mennyiség a szám, a beszéd, az idő*); folytonos a vonal, felület, test, a tér.

*) Az időt ezek után találjuk felhozva : „folytonos a vonal, felület, és test : azon kívül a tér és idő.” Ebből inkább az látszanék, hogy

A szám részeinek nincsen közös határok (*ὅρος*), melynél fogva egybekapcsolódnának. Ha 5 a 10-nek része, azért 5 az 5-höz semmi közös határnál fogva nincs kapcsolva, vagy 3 a 7-hez. A szám tehát szétválott mennyiség. Úgy a beszéd is. Hogy az mennyiség, világos, mert hosszú és rövid szótagokkal mérjük. A beszéd szó-hang által lesz, s ennek részei semmi közös határral nem függnek egybe, mert nincsen közös határ, mely egyik szótagot a másikhoz kapcsolná, hanem mindenik magában különválott rész.

De a vonal folytonos, mert van benne közös határ, melylyel részei egybekapcsolvák, s az a pont. Így a felületnek közös határa a vonal; a testé a vonal vagy felület. A tér is azért folytonos, mert azt a test részei foglalják el, melyek közös határral egybefüggnek; a tér részei tehát ugyanazon közös határral függnek egybe.

Itt ezen czikk előtt: „A tér is azért folytonos stb“ áll ez: „Az idő és tér is ilyenek, mert a jelen idő összefügg a múlttal és a jövővel.“ S következik „a tér is folytonos *πάντων ὁ τόπος τῶν συνεχῶν ἐστι*“ stb. Azon helyt ide bétoldott-nak vélem, s általában is zavartnak. Aristoteles a mennyiség fajait ezen különbséggel határozza meg, hogy részeik közös határral összefüggnek, s hogy egymáshoz való helyzetben vannak. S úgy tanít: a szám és beszéd szétválott mennyiségek, mert részeik nem kapcsolódnak össze közös határral, mit a beszéd példájával világossá teszen mondván, hogy egyik szótag a másikhoz nem kapcsolódik. S úgy hiszem, ezután való volna az időt említeni, hogy jöllehet a beszéd az időben foly le, de minthogy részei nem kapcsolódnak egybe, az idő részei is szétválottak. Mert, mint látjuk, a tér folytonosságát is a test, felület és vonal folytonosságával bizonyítja be.

XI. „A folytonos mennyiség részei egymáshoz való helyzetben vannak. Például, a vonalnak meg lehet különböztetni és mondani, hol van mindenik része a térben, s melyikéhez

---

Arist. az időt a folytonos mennyiséghez számítja. Azonban a következő az ellenkezőt bizonyítja, miért is azt lehet gondolni, hogy ezen fejezet 6. szakasza, melyet ki fogok tüntetni, bétoldott hely.

kapcsolódik a többi részeknek; azonkép meglehet azt mondani a felületről, testről és a térről. — De a szám részeiről nem lehet azt mondani, hogy milyen helyzetben vannak egymáshoz és hol. S azt nem mondhatni az idő részeiről sem, mert neki semmi része nem tartós; a mi pedig nem tartós, annak nem is lehet valami helyzete, hanem csak rendje van, minélfogva egyik része előbb van a másiknál, mint a számnál is, melyben az 1 előbb van mint a 2, s a 2 előbb mint a 3. Ugyan ez áll a beszédről is, mert annak részei sem tartósak, hanem ha kiejtettük, nem lehet többé megfognunk. Azért a beszéd részei sincsenek egymáshoz helyzetben.

Mennyiségnek kiváltkép ezeket mondhatni; a többieket csak körülménynél fogva, melyek tekintetéből lehetnek mennyiségek, mint például ha mondjuk: *sok fehér*, azt a nagy felület miatt mondjuk; vagy *hosszú cselekvés*, a sok idő, s az ebben esett sok mozgás miatt mondjuk. De magokban nem mennyiségek, mert ha meg akarnók értelmezni: hogy *mennyi a cselekvés*? az idővel kellene meghatározni; vagy hogy *mennyi a fehér*? a felülettel kellene meghatározni: ámde itt az idő és felület csak körülmények (nem mondományok).

XII. A mennyiségnek nincsen ellentéte, mi világos a meghatározott mennyiségnél, mert *két könyöknek, felületnek* nincsen ellentéte. Azt mondhatná valaki, hogy a soknak a kevés, a nagynak a kicsiny az ellentéte. De semmi sem magában nagy vagy kicsiny, hanem csak máshoz hasonlítva; tehát másra való tekintetből az. Így Athénét néptelennek mondhatni, pedig faluhoz képest nagyon népes. A *két könyök, három könyök* s ilyenféle, mennyiséget jelent magában is, de *nagy, kicsiny* stb csak másra való tekintetből azok; miből világos, hogy ezek nem a mennyiség, hanem a tekintetek alá tartoznak. Aztán akár mennyiségnek tartsuk akár nem, ellentétök nem lehet. A mit nem lehet magában megfogni, annak nincsen ellentéte. Ha pedig a *nagy* és *kicsiny* ellentetek volnának: akkor az ellenkezők egyszersmind lehetnének valamiben, mert valami lehet nagy egyre nézve, s kicsiny másra nézve, tehát egyszerre, egyidőben ellenkezőkkel bírhatna, mi lehetetlen, mert maga magával ellenkeznék.

A mennyiség, úgy látszik, leginkább, a tér körül lehet

ellentétet, mert a tér közepéből tekintve a *felsőnek* az *alsót* teszszük ellenébe. Másban is ezen tekintetből származnak az ellenkezések, mert a mik egy nem alá tartozván, legtávolabb állanak egymástól, azok ellenkezők.

XIII. A mennyiség nem fogadhatja el az *inkábbot* vagy *kevesbet*. Például a *két könyöknyi* nem lehet inkább vagy kevesbbé *két könyöknyi*; így a *három* nem lehet inkább három, mint az öt öt. Az idő sem lehet inkább vagy kevesbbé idő.

Legsajátabbja az a mennyiségnek, hogy egyenlő vagy egyenlőtlen; a hány mennyiségfélét felhoztunk, az mind lehet egyenlő vagy egyenlőtlen. A mi nem mennyiség, az nem lehet egyenlő és egyenlőtlen, hanem inkább *hasonló*, és *hasonlatlan*, teszem az *állapot*, *fehér*.

A mennyiségről való tan ezekben fejezhető ki:

A mennyiség vagy szétváló, vagy folytonos.

Nincsen ellentéte, kivéve olyanokban, melyek voltaképp nem mennyiségek, hanem körülmények, s ez által tesznek sokat vagy keveset; s kivéve a térbeli helyzeteket, melyek egymás irányában lehetnek felsők, alsók stb.

A mennyiségben nincsen fokozat; egyik sem lehet inkább mennyiség a másiknál.

Sajátja az egyenlőség és egyenlőtlenség.

c) *Tekintet* (πρός τι).

A harmadik kategoriát Aristoteles πρός τι-nek nevezi, azaz *valamihez képest való*nak. A latin fordítók *relata ad quid*-nek fejezték ki. Ha *viszony*-nak mondanók, nem érhetnők el Aristoteles előadását, mint legitt tapasztalni fogjuk. Kövessük Apácza Cserét, ki a második rész elején azt írja: „A miket az embernek az isten, maga elméje és a testi dolgok körül tudni szükséges, azok vagy dolgok vagy szók. A dolgok pedig vagy azoknak közönséges tekintetek, vagy magok a dolgok. *A tekintet a dologban oly mód, melylyel egyik dolog a másikat nézi.*“ Nevezzük hát a πρός τι-t *tekintetnek*, s talán utólerjük vele Aristoteles értelmét, — ki már így folytatja:

XIV. Valamire tekintők azok, melyek, bármik legyenek is, máséi, vagy egyéb mód is máshoz képest vannak. Így a nagyobb, bármire értsük is, másnál nagyobb; az egész máshoz képest az. Még a rátermettség, hajlam, tudomány, érzés, helyzet, hogylét *διαθεσις* mind másra tekintve azok a mik. Mert a rátermettség (*ἔξις*) valamire való termettség, a tudomány valakinek tudománya, s a helyzet valakinek helyzete stb. A fekvés, állás, ülés is helyzetek: de fekvő lenni, álló lenni, ülő lenni nem helyzetek, hanem ezt csak a helyzetek módjai szerint mondjuk.

A valamire tekintőkben van ellentét; például az erény a rosszaságnak ellentéte, a tudomány a tudatlanságé. De nem mindenben van, például a kétszeresnek, háromszorosnak s ilyenféleképpen nincsen ellentéte.

Úgy látszik a valamire tekintők elfogadják az inkábbbot és kevesbet, mert a hasonlóról és hasonlatlanról mondhatni, hogy inkább vagy kevesbé hasonló, avagy hasonlatlan; ugyanazt mondhatni az egyenlőről és egyenlőtlenről is; s monnó valamire tekintő, mert a hasonló valamihez hasonló, az egyenlőtlen valamihez egyenlőtlen. — De nem minden valamire tekintő fogadja el az inkábbbot és kevesbet, p. o. a kétszeres nem lehet inkább kétszeres.

Minden valamire tekintő viszontagos; így a szolga az úrnak szolgája, s az úr a szolgának ura; a kétszeres az egy-szeresnek kétszerese s viszontag; a nagyobb a kisebbnél nagyobb, s a kisebb a nagyobbánál kisebb, s így tovább, jól lehet a szók képzése nem engedi meg mindig a viszontagolást, p. o. a tudomány a tudhatóról való tudomány, s a tudható a tudományra nézve tudható; az érzés az érezhetőnek érzése, s az érezhető az érzés előtt az. De ha nem helyesen fejezzük ki azt, a mire nézve mondjuk, nem lesz viszontagolás; úgy ha valaki mondja: a szárny a madárra tekintő mi, a madár nem lesz viszontagosa a szárnynak; mert nem mennyiben madár, annyiban van szárnya, hanem mennyiben szárnyas állat; mert van olyannak is szárnya, mi nem madár. De ha helyesen mondjuk, így: a szárny a szárnyasnak szárnya, akkor lesz viszontagolás, így: a szárnyas, szárnyánál fogva szárnyas. Azért kell néha szókat is képezni, hogy jól lehes-

sen kifejezni a valamire tekintőket, mert különben nem lehet helye a viszontagolásnak. Rosszul mondaná valaki p. o: a kormány a hajónak kormánya, mert nem a mennyiben hajó, annyiban van kormánya, mivel van hajó kormány nélkül is; azért nem is volna itt viszontagolás.

Tehát minden valamire tekintőkben van viszontagolás, ha helyesen határozzuk meg; de ha csak esetiségre tekintőt mondunk, nincs viszontagolás. Még a közönségesen tudvalevőket sem lehet viszontagolni, bár kész szavok van is, ha nem szorosan arra nézve fejezzük ki, a mire tekintenek, hanem csak esetbelire. Például ha a szolgát nem úgy határozzuk meg, hogy az úré, hanem úgy, hogy emberé, vagy kétlábúé, vagy akármié: nem lesz viszontagolás. — A viszontagolhatók elvesztik egymást. Ha nincsen úr, nincs is szolga s megfordítva; de ha nincsen szolga, lehet még ember, lehet kétlábú stb.

XV. A valamire tekintők, úgy látszik, természetnél fogva egyszersmind vannak, mi a legtöbbre nézve igaz is. Mert az egész együtt van a féllal, s a fele az egészszel; mert van úr, azért van szolga is; s mivel van szolga, azért van úr is; s ezek kölcsönösen elvesztik egymást. Még sem áll az minden valamire tekintőkről. Ugyanis a tudható előbb van a tudománynál; rendszerint előbb vannak meg a dolgok, azután keletkezik a tudomány. Hozzá járul az is, hogy elveszvéen a tudható dolog, a tudomány is vész, mert nem lesz minék a tudománya: de ha nincsen is tudomány, azért van tudható dolog. Ehhez hasonló az érzés is. Az érezhető dolog előbb van meg az érzésnél, s létezhetik, jóllehet nincsen róla érzés. De az érzés együtt van az érzővel, mert az érzés a lelkes állattal születik: ellenben az érezhető dolog még a lelkes állat előtt is megvan; mert az elemek, a tűz, víz és a többi, melyekből az állat áll, megvoltak minden élő állatok előtt.

XVI. Kétkedni lehet, ha van-e csak egy valóság is a valamire tekintők közt, mint látszik, hogy nincsen; vagy lehetnek-e köztök némely másod valóságok? Az első valóságokról igaz, hogy nincsenek köztök, mert sem egészők, sem részök nem lehet valamire tekintő. Mert az ember nem

valamire tekintve ember, az ökörszem valamire tekintve ökör; azonképp részeik, mint a kéz nem valamire tekintve kéz, s a fej nem valamire tekintve fej stb, hanem valakinek keze, feje (azaz rész). Ámde némely másod valóságok iránt lehet kétség, ha nem tartoznak-e a valamire tekintők közzé. Ha kielégítő volt a valamire tekintők meghatározása: vagy igen nehéz, vagy éppen lehetetlen is megmutatni, hogy valóság is tartozik a valamire tekintőkhöz; de ha nem kielégítő a meghatározás, s ha van olyan valamire tekintő is, melynek valósága (*τὸ εἶναι*) egy a valamire tekintettel: akkor az is ide tartozik. Az előbbi meghatározás minden valamire tekintőt megillet: mert nem egy ám, hogy mivoltuk valamire tekintő, s arra nézve, a mik, máséi legyenek. Ebből világos, hogy ha meghatározottan tudunk egy valamire tekintőt, azon másikat is tudjuk, mire amazt tekintőnek mondjuk; mert ha ezt nem tudjuk, a reá tekintőt sem tudjuk. Ez mindenikről áll. Például ha valaki meghatározottan tudja, hogy ezen bizonyos dolog egész, azt is tudja, hogy fele résznek egésze, mert ha nem tudná, hogy fele résznek az egésze, azt sem tudhatná, hogy valóban egész-e. Így ha valaki bizonyos dologról tudja, hogy szebb, szükségképp az is meg van határozva, hogy *minél* szebb.

Azonban határozottan lehet tudni, hogy kicsodák a fej, a kéz, és minden afféle, a mi valóság: de nem szükséges tudni, mire tekintenek, mert lehet, hogy nem tudom határozottan, kinek a feje, vagy kinek a keze az stb. Ezek tehát nem is tartoznak a valamire tekintők közzé. Ha pedig ezek nem tartoznak oda, igazsággal lehet mondani, hogy egy valóság sem tartozik a valamire tekintők közzé. De nehéz az ilyenekről bizonyosat állítani, ha ismételten nem vizsgáljuk: azért nem árt kételkedni az efféléről.

Ez a tekintetekről való tanításnak veleje:

Némelyekben van ellentét, mert az erénynek ellentéte a rosszság; másban nem lehet ellentét, mert a kétszeresnek, egésznek nincsen ellentéte.

Van fokozat is olyanokban, melyek a hasonló, nem

hasonló alá esnek. De a melyek nem fogadják el az ellentétet, azokban nincsen fokozat.

Van viszontagosság a valamire tekintőkben, s ez nekik sajátjuk. Ennélfogva ha tudjuk az egyiket, tudjuk a másikat is.

A valamire tekintők egyszerre is vannak, p. o. szolga és úr. De némelyek közt lehet elsőbbség s utána következőzés, ilyen a tudható dolog és a tudomány.

Valóság nem lehet valamire tekintőség.

d) *A mineműlekről és mineműlégről.*

XVII. Mineműség az, mi által valakik és valamik mineműeknek mondhatók. Sokféle ezen mineműség. Egyik faja a *rátermettség* vagy *készség* *), és *hajlam* vagy *hogylét*. Amaz tartósabb és állandóbb, ez változóbb. Az erény és tudomány készségek, sőt emez legállandóbb készség, ha derekasán megszereztük s nem áll be nagy változás, p. o. betegség. A hogylét könnyen múlik, mint a meleg, hideg, betegség, egészség, mert rájuk hajlik az ember, s hamar változik melege, s lesz hidege; egészségesből beteggé lesz stb. De ha sok ideig tart az ilyen hogylét, s szinte hozzá nő az emberhez, hogy mozdulatlaná vagy nehezen mozdulhatóvá válik, már rátermettségnek lehet mondani. Hogy pedig azt jelentik a rátermettség és készség, a mi tartós és mozdulatlanabb, világos; mert a kik rámozdulnak is a tudományra, de nem nagyon bírják, azokról nem mondjuk, hogy tudományosak, hanem csak hogy rá hajlók. A rátermettség egyszersmind hajlam is, de ez nem szükségkép amaz.

Második faja a mineműségnek az, mely által valaki öklözös, futós, egészséges, beteges, szóval, mi természeti tehetségből vagy tehetetlenségből áll elő. Ilyenre nem elég rá hajlani, hanem arravaló tehetséggel is kell birni. Hasonló ezekhez a kemény és lágy. Azt mondjuk keménynek, minek az a tehetsége van, hogy könnyen el nem választhatjuk; lágyak pedig azt, minek nincsen ilyen tehetsége.

Harmadik faja a *szenves mineműségek* és *szenvek*, milye-

*) A *ἔστις* ha természeti, rátermettség, ha szerzett, készség.

nek az édesség, keserűség, fanyarság és hasonló; azután melegség, hidegség, fehérség, feketeség. Hogy mineműségek, kitetszik onnan, mert a kik, vagy a mik magokba veszik, azok mineműek, p. o. a méz magába vevén az édességet, azért édes, a test magára vevén a fehérséget, azért fehér, stb. Szenveseknek pedig nem azért mondjuk, mintha szenvednének a magokba vevők; hisz a méz nem szenved attól semmit hogy édes stb, hanem azért, hogy minden ilyen mineműség az érzék által szenvedést (hatást) teszen. Az édesség az íz által okoz szenvedést, hatást, a melegség az érzés (tapintás) által. — A fehérség, feketeség s a többi színek azonban nem így okoznak szenvedést, s nem is azért nevezzük szenveseknek, hanem mert ők lesznek szenvedés által; a szenvedély sok változásait hozza elő a színnek. Így a magát szégyenlő elpirúl; a megijedt sápadoz stb; mondhatni tehát, hogy kiben ilyen vagy olyan szenvedély keletkezik, az ilyen vagy olyan szint is mutat. Már ha némelyik ezen történetiségek közül mozdulatlan és tartós szenvedélytől származik, azt szenves mineműségnek mondjuk; mert akár természeti alkotásból lesz a sápadtság vagy barnaság, akár betegségtől, égetéstől, mindig szenves mineműség. De a mi hamar múltó okból lesz, az csak szenv, nem mineműség; így a szégyentől elpirulót nem mondjuk pirosnak, s az ijedelemben sápadót nem mondjuk sápadtnak. A lélekben is vannak szenves mineműségek és szenvek. A mi legott a születéskor lesz bizonyos el nem mozduló szenvek miatt, az mineműség; mint az esztelenség, haragosság; s úgy nevezzük az embert is, hogy esztelen, haragos. Egyéb természetes rendtelenségek is, ha változatlan körülményekből támadnak, mineműségek. De ha változókból lesznek, csak szenvek.

A mineműség negyedik faja a mód (*σχῆμα*), alak (*μορφή*), azután igenesség, görbeség, háromszögletesség, négyszögletesség; mert minden dolgot alakja szerint nevezünk valamilyennek. Úgy látszhatnék, hogy a gyér és sűrű, az érdes és sima is mineműséget jelentenek; de különböznek a mineműségtől, mivel inkább a részek egymáshoz való helyzetét jelentik. Mert sűrű az, minek részei nagyon közel vannak egymáshoz, gyér pedig az, minek részei elállanak egymás-

tól; így a simának részei igenes vonalban vannak, az érdesnek részei pedig hol kiállanak, hol befelé esnek. — A mineműségnek tehát ezek a fajai.

XVIII. A mineműek a mineműségről veszik neveiket; a fehérségről mondatik valaki vagy valami fehérnek, a tudományról tudósnak. De nem mindenre van szava a nyelvnek, nem lehet mindenből megfelelő szót alkotni.

A mineműekben van ellentét, mint az igazságnak ellentéte az igazságtalanság, s az ezek után nevezett mineműek közt is az igaznak ellentéte az igaztalan. Ha tehát az egyik ellentétes mineműség, a másik is az. Mint, ha az igazságnak ellentéte az igazságtalanság, s amaz mineműség, hát ez is az; mert reája semmi más kategória nem illik, sem a mennyiség, sem a tekintet, sem a hol, sem más nem, hanem csak a mineműség. — De vannak olyan mineműek is, a melyekben nincsen ellentét, például a pirosnak, sápadtnak s az efféle színeknek nincsen ellentétök.

XIX. Elfogadhatják az inkábbbot vagy kevesbet is; egyik fehér inkább vagy kevesbbé lehet fehér a másiknál, s egyik igazságos inkább vagy kevesbbé lehet igazságos a másiknál, mert növekvést fogadnak el. De jóllehet ez a legtöbbekről áll, még sem áll mindenikről. Legalább kétkedni lehet, vajjon az igazság inkább-e vagy kevesbbé igazság? S azt mondják, hogy ilyenek: igazság, egészség stb. nem fogadhatják el az inkábbbot és kevesbet, de igen a rólok nevezett mineműek. Az egészséges ember még egészségesebb, s az igazságos még igazságosabb lehet s viszontag. A háromszögletű, négyszögletű, s általában az alakok sem fogadhatják el az inkábbbot vagy kevesbet. Látjuk tehát, hogy az ellentétesség meg a növekedés és fogyatkozás nem valami sajátja a mineműségnek.

XX. Sajátja neki a hasonlóság és hasonlatlanság; mert semmi miatt nem nevezzük az egyiket a másikhoz hasonló-nak vagy hasonlatlannak, hanem a mineműség miatt.

Az ne zavarjon meg, hogy azt mondja talán valaki, hogy a mineműségről akarván értekezni, sokat számítunk hozzája, mik a valamire tekintőkhöz tartoznak, miután a készséget és hajlamot ezeknél hoztuk fel. — Majdnem

minden neme az ilyenféléknek a valamire tekintökhöz tartozik: de az egyesek közül egy sem tartozik oda. Például a tudomány, mint nem, másra nézve az a mi, de valamely egyes dolog soha nem másra nézve az a mi; a nyelvtudós, a zenész nem másnak nyelvtudósa, zenésze: ámde nemeik, a nyelvtudomány, zenetudomány valakiéi. Szóval az egyesek nem tartoznak a valamire tekintők közé: a mineműek pedig egyesek. Azután a mineműséget valljuk, bírjuk; tudósok azért vagyunk, mert az egyesek tudományát valljuk. Mineműségek tehát az egyesek is, a melyek szerint mineműeknek mondanak minket, s azok nem tartoznak a valamire tekintők közé. S ha van valamire tekintő, mi egyszersmind mineműség: nem helytelen azt mind a két kategóriában felhozni.

A mineműségnek négy fajtát számlálja elő, úgy mint:

- 1) a rátermettséget, készséget, hajlamot;
- 2) olyan mineműséget, mely természeti tehetségből vagy tehetetlenségből származik;
- 3) szenvedés mineműséget, melyet vagy az érzékek által fogunk fel, vagy természeti változások hoznak elő;
- 4) olyan mineműséget, mely a külső termetet, módot, alakot illeti.

A mineműségek közé másra tekintőség is juthat.

A mineműség elfogadja az ellentétet, el a fokozatot, kivéve az elvont mineműséget, p. o. a jóság, bölcsesség.

✓ Sajátja neki a hasonlóság és hasonlatlanság.

e) *A cselekvésről, szenvedésről, és a többi kategóriákról.*

A cselekvés és szenvedés elfogadja az inkábbbot és kevesbet, el az ellentétet. Lehet inkább vagy kevesbbé melegezni, inkább vagy kevesbbé szomorkodni stb. S a melegedésnek ellentéte a fázás, az örülés a szomorkodás. Ezekről tehát ennyi.

Az állapotról a valamire tekintők közt volt szó, hogy a helyzetről mondatik.

A többiekről, a mikor? hol? és birtoklásról, mert világosak, nem mondunk egyebet annál, mit elején mondtunk,

hogy a *birtoklás* teszi : felöltözve lenni , fegyverzett lenni ; a *hol* teszi : a lükeionban, vásáron lenni ; s így a többi, a mint ott előadtuk. A föltett nemekről legyen tehát elég az , a mi mondva van.

A kategoriákról beszéltében Aristoteles mindig emlegeti a *nemet, fajt, különbséget, sajátot és történetit*. Ezekről Porphüriosz írt azon Bevezetésben (*εἰσαγωγή*), melyet rendszerint, minden kiadásban, a kategoriák előtt találunk. Ezen ötöt a görög *kategorema* név után *praedicabilia*-knak nevezték vala. Továbbá Aristoteles gyakran emlegeti az *ellenkezést* (*ἐναντίον, ἐναντίοτης*), a nélkül, hogy közelebbről meghatározná. Erről a 10 kategoriák után találunk bővebb értesítést *περὶ τῶν ἀντικειμένων* = az ellentétekről cím alatt, melyet követnek, mint már említettük, a *πρότερον, ἄμα, κίνησις* meg *ἔχειν* cikkek. Ezeket post praedicamenta-knak nevezték. Az egész áll tehát

az öt praedicabilia —

a tíz praedicamenta — és újra

az öt post-praedicamentákból.

Ezen első és utolsó öt-öt tárgy jelen tanulmányim második részét fogja tenni.

A KABA-DEBRECZENI LEBKÖBEN

WÖHLER GÖTTINGAI TANÁR ÁLTAL FÖLFEDEZETT SZERVES
ANYAGRÓL.

Közlötte martius 14. 1859-ben

TÖRÖK JÓZSEF rt.

A múlt évi dec. 6-kán tartott mathemat. és természet-tudományi osztályülésben volt szerencsém Wöhler göttingai tanárnak azon rendkívül nevezetes fölfedezését bejelenteni, miszerint a kaba-debreczeni lebkő szenet és még egy más szerves anyagot tartalmaz, de a melynek tulajdonait a fölfedező az anyag csekély mennyiségénél fogva nem volt képes meghatározni; minélfogva vegyészvi vizsgálatai ismételtetése s a

szerves anyag tovább nyomozhatása végett, új részletet kért tőlem a szóbani lebköböl. Ezen új részlet vegykémlete végét érvén immár, sietek az eredmény közlése iránt tett ígérete-met beváltani, annyival is inkább, mivel tudomásomra jutott, hogy némely kicsinyhitűek részint a fölfedezés valóságát, részint az előadás hitelességét kétségbe hozták.

Mi már ezen ismételt vegykémlet eredményét illeti, az röviden abból áll, hogy Wöhler újlag és biztosan meggyő-ződött arról, miként a kaba-debreczeni lebkő a szabad szénen kívül, még egy szénenyirtartalmú, könnyen megömlő anyagot tartalmaz, mely, úgy látszik, némely szerves eredetű, széneny és könnyből álló ásványokhoz, milyenek a földi viasz fajtái, Ozokerit, Schererit, stb. hasonlít, s szerinte kétségtelenül szerves eredetű. Ezen anyagra vonatkozólag oda nyilatkozik Wöhler, miszerint valószínű, hogy csak csekély maradványa ez azon nagyobb mennyiségnek, mely a lebkőben eredetileg létezett, s a tüztűnemény pillanatában szétdúlott, azon szén kivá-lása közben, mely jelenleg a tömegben szabadon, azaz ve-gyületlenül találtatik.

Wöhler eljárása ezen szerves anyag előállítására nézve következő volt. A lebkő tördarabjai porrá dörzsöltettek s tö-kéletesen tiszta langgal (alkohol) kifőzettek. Ekkor a folya-dék átszüretett és elgőzöltetett, mire egy szintelen, lágy, tet-szőleg jegeczes tömeg maradt vissza, mely gyöngye, határo-zatlanul illatos (aromaticus) szaggal bírt. Ezen tömeg lang-ban újra feloldható volt, s az oldat, lepárolt víz hozzátöltése következtében, tejedzővé lett.

Égényben (aether) ezen anyag apró olajcseppekre osz-lott szét, mintha feloldhatlan folyékony s feloldható szilárd alkatrészekre bontatott volna el. Az égény elgőzöltetése után ez utolsó alkatrész világosan jegeczes szerkezetben maradt vissza.

A légen hevítve ez állomány, fehér, gyengén illatos gö-zök képében szállott el. Ha ellenben szűkvilágú csőben izzít-tatott, igen könnyen megömlött s magasabb hőfoknál fekete szén kiválása és zsírhoz hasonlító szag kifejlése közben el-bomlott.

Égető szikélegben ez állomány változatlan maradt.

A lebkőnek langgal kezelt pora majdan élenyben izzítatván, kevés gőzt s még csekélyebb lengületet (sublimatum) adott; ellenben egy jókora nagyságú vízcseppe, bár mily gondosan megszárittatott is előlegesen. Az izzításra fahéjbarna színűvé lett lebkőpor, vízzel leöntetve megmelegedett, mint-hogy már ekkor nagy mennyiségű, vízzel kivonható kénsavas keseréleget s kevés álanysót (Nickelsalz) tartalmazott, mely a lebkőben levő vasfelkéneg kénje által képződött.

Ezekből állottak Wöhlernek a kaba-debreczeni lebkőben létező szerves anyag előállítására vonatkozó kísérletei, melyekből meggyőződhetünk, hogy e hozzánk költözött égi vándorban csakugyan foglaltatik szerves anyag. Mi lett volna könnyebb Wöhlernek, mint egy új czifra czímmel ruházni fel ezen eddigelé nem észlelt anyagot? De ő ezt nem találta szükségesnek egy oly állományra nézve, melylyel talán évezredek elforgása után sem fog többé találkozni a tudomány.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Öszves ülés február 3. 1859.

Mélt. gr. Desseffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen : b. Eötvös J. alelnök, b. Kemény Zs., Kubinyi Ág., Lukács Móríczt. tt. — Ballagi, Balogh, Bugát, Czuczor, Erdy, Hunfalvy Pál, Jedlik, Kiss K., Pauler, Szalay, Wenzel rr. tt. — Greguss, Hunfalvy J., Lónyay, Szabó József, Szepesi, Trefort ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— *Lukács Móríczt. u. folytatta s befejezte székfoglaló értekezését a román nyelvek alakulásáról.*

— *A nyelvtudományi bizottmány a magyar nyelv terjesztésére czélzó Fekesházy-alapítvány mikép életbe léptetése iránt a következőkben mutatta be javaslatát, mely az ülés által el is fogadtatott :*

„Az alapító szándéka úgy valósíthatatik — az alapítvány erejéhez mérten — legezlszerűbben, ha az, ama nagy és kis gymnásiumok ifjuságának a magyar nyelv tanulása körüli serkentésére fordítatik, melyekben a magyar nyelv nem kötelezett tanulmány, s mint vehicularis nyelv nem használtatik; másfelül ha, részben legalább, a magyar nyelv és irodalom ismertetésére szolgáló, s az ausztriai birodalom bármely nyelvén, a magyarnak mégis kivételével, készített tan-

olvasó- és kézikönyvek jutalmazására fordíttatván, ezzel a *tanesszközök előállítására* is buzdító hatás gyakoroltatnék. Javasoltatik tehát, hogy :

1) A jelenleg is már rendelkezhetés alatt levő évi 400 ftból egy negyed, tehát 100 ft, tetetnék félre kamatozásra ; minden ötödik évben az így félretett 500 ft adassék jutalmul azon *nem magyar munkának*, mely a fent érintett és nyomtatásban megjelent tan-, olvasó- és kézikönyvek közt, mind tudományos alaposág, mind gyakorlati helyesség tekintetéből a legbecsesbnek ítéltetik. Az így évenként félretett száz forint kamatai az alapítványtökhöz lévén csatolandók. Az e körhöz tartozó munkák megvizsgálását az akademia szívesen elvállalja.

2) Az évi 400 ft összeg három negyede fordíttatnék alkalmas jutalomkönyvek vételére s az említett gymnásiumok azon ifjai megjutalmazására, kik magokat a magyar nyelv és irodalom tanulásában leginkább kitüntetik. E végre :

a) bizonyos kulcs szerint, melyet leghelyesebben maga a nagytekintetű csász. kir. helytartósági osztály határozhatna meg, s mely az egyes nagy- és kisgymnásiumok magyar nyelvet és irodalmat tanuló ifjúságának aránya szerint készülné, lennének mindenik gymnásiumhoz bizonyos számú jutalomkönyvek küldendők, s azoknak oda ítélese a magyar nyelvtanár és az igazgató közös ítélletétől felfüggesztendő. Ehez képest :

b) mindjárt a tanév elején az igazgató és illető tanár dolga volna a tanulókat arra figyelmeztetni, hogy a legmunkásabb ifjak az év végén, a nyilvános vizsgában, az igazgató kezéből, a nagytekintetű cs. kir. helytartósági ; osztály által nekik szánt, becses és hasznos magyar könyveket vesznek jutalmul.

c) Az ily jutalomkönyvek négy kategoriabeliek lehetnének, ú. m. egy első és egy másod becsű (árú) kategória a nagygymnásium két legfelsőbb osztálya számára ; s egy harmad és negyed becsű (árú) a kisgymnásiumok két felsőbb osztálya számára.

d) A nagygymnásiumi felső osztályok számára magyar történeti s utazási munkák választathatnának a nagyobbak és drágábbak közül ; úgy classicusok fordításai s oly magyar költői munkák, melyek alkalmasak arra, hogy az ifjuság kezébe adathassanak, különös tekintettel tehát az elme, szív és izlés kiképzésére.

e) A kisgymnásiumi felsőbb osztályok számára világtörténelmi, természetrajzi, utazási, erkölcsnemesítő ifjúsági munkák s nyelv- és irodalmi kézikönyvek és szótárak választathatnának.

f) A jutalomkönyvek tartós erős díszkötésbe lennének foglalandók, s az első tábla belsején egy csinos díjlapra az igazgató kezével felírandó, hogy : „NN-nek, a magyar nyelv (és irodalom) tanulásában tanúsított sikeres szorgalmáért a Fekesházy-alapítványból, felsőbb rendeltre kiszolgáltatót jutalomkönyv.”

g) Ha a nagytekintetű helytartósági osztály kívánná, az akademia a jutalomkönyveket alkalmas munkák kijelölését magára vál-

lalhatná, sőt évenként 300 ft. erejéig adna egy minden tekinteteknek megfelelő összeállítását a jutalomkönyveknek, melyeket a nagytekintetű helytartósági osztály megvétetvén, szépen bekötöttvén s díjlapal ellátván, az előleges kulcs szerint a nyári félévben az illető igazgatóknak kezökhez küldene.

h) Nevelné e jutalmak hatását, ha az illető programokban el volna mondva, kik mily jutalomkönyvekkel lőnek megkülönböztetve. Megjegyeztetik végül, hogy nem csak abban fekszik az ily jutalmak gyümölcsöző volta, hogy bizonyos anyagi becsesél bíró tárggyal ajándékozzatik meg a szorgalom, hanem azon megkülönböztetésben is, melylyel ily, bár kisebb, jutalmak is, járnak: ehhez képest azok buzdító, emelő hatása; de jövőre is hasznosak, mert becses tanulságos könyvek birtokába jutván az ifjak, tudományos előmenetelök is elősegíttetik ily eszközök nyújtása által.

— A titoknak jelentette, hogy a gr. Karácsonyi-féle drámai jutalomra 1858-ról folyó évi február 2-káig, mint határnapig, négy vígjáték érkezett, ú. m.:

1. *Füred előtt, Füred után*, 3 felv. Jelige: The world is a comedy to those who think, a tragedy to those who feel.

2. *A telivér*, 3 felv. Jelige: A vígjáték nem bohózat.

3. *A műszeretők*, 3 felv. Jelige: Terem a bolond, ha nem vetik is.

4. *Kettő nem lehet*, 3 felv. Jelige: Nehéz az út, de célra visz: Nehéz pályán szép küzdeni.

Megvizsgálás végett a nyelv- és széptud. osztályhoz tétettek át.

— A titoknak id. Mándy Péter úrtól két füzetnyi szógyűjteményt mutatott be ily cím alatt: „Tájszók Szatmár vidékéből és az újabb összetett szók gyűjteménye két függelékkal. I. II. köt. Összeszedte id. Mándy Péter, Szatmár 1859.”

— Ugyanaz a következő tudományos testületektől a következő küldeményeket mutatta be: 1. *A bécsi császári Tudományos Akademiától*: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-Naturwissenschaftliche Classe. Fünftehnter Band. Wien 1858. — Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-Naturwissenschaftliche Classe. XXVI. Band, II. Heft, Jahrgang 1857. Dec. XXIX. B., N-o 11. 12. — Philosophisch-Historische Classe, XXVII. Band, II. III. Heft, Jahrg. 1858. April—Máj, XXVIII. B., I. II. Heft. Jahrg. 1858. Juni—Juli. — Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen. Herausg. von der zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Neunzehnter Band. I., Zwanzigster Band. I. Wien, 1858. — 2. *A chrisztianiai norvég királyi egyetemről*: Kongliga Svenska Vetenskaps-Akademiens Handlingar. Ny Följd. Första Bandet, Andra Hüftet. 1856. — Fortsatze lagttagelser over de erratische Phaenomena af I. C. Hörbye. — Bidrag til Kundskaben om Middelhavets Littoral-Fauna, Reisebemaerkninger fra Italien af M. Sars I. II.

— Physikalske Meddelelser ved Adam Arndtsen etc. Efter Foranstaltning af det akademiske Collegium udgivne af Dr. Christopher Hans-teen. Christiania, 1858.

— *Ugyanaz magányosoktól a következő munkákat adta be : Csen-gery Antal* rtól : Budapesti Szemle. XIV. füzet. Pest, 1858. — *Dallos Gyulától* : Az angol nyelvtan. elemei. Vezér fonal az angol kiejtés és nyelvtani szabályok megtanulására. Ára 24 p. kr. Pest, 1859. — *Podh-radczky József* r. tagtól : Maria Theresia in successionali Bello ab omnibus sorti suae relictis, indictis M. D. CC. XLI. Regno Posonium Comitii, post peractam XXV. Junii Faustis Acclamationibus Coronationem, Declarato XI. septembris Praesentaneo Rerum suarum Discrimine, Assumtoque XXI. septembris Volentibus Statibus et Ordinibus in Corregentem Francisco Coniuge et Josepho Archi-Duce Hungariae Gentis Fidei ac Tutelae commendato ; Heroica Virtute, vita et sanguine Hungarorum throno et Regnis seruata. Budaë, 1859. — *Török János* l. tagtól : Hazánk. Közlemények a nemzeti történet és honismeret köréből. VIII. Füzet. Pest, 1858. — *Tóth Balázs* felszentelt lelkész és tanártól : Protestans Népiskolai Tanterv. A f. t. dunántúli reform. egyházkerület által dicséretre méltatott pályamű. Pápán, 1859. — *Az illető egyházmegyék* részéről : Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Colocensis et Baesiensis. Ad annum Christi 1859. — Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Agriensis, ad annum Jesu Christi 1859. — *Grunerl János Ágost* greifswaldi tanártól : Theorie der Kegelschnitte nach einer neuen Methode analytisch entwickelt. Greifswald, 1858. — Neue analytische Entwicklung der Theorie der stereographischen Projection, mit neuen Sätzen und Formeln, und neuen Eigenschaften derselben. — Theorie der wahren und scheinbaren Bewegung eines Weltkörpers um die Sonne, nebst neuen Methoden zur Bestimmung der Bahn aus drei Beobachtungen. Greifswald, 1857. — *Medici Mihálytól* : Compendio Storico della Scuola Anatomica di Bologna dal Rinascimento delle Scienze e delle Lettere a tutto il Secolo XVIII. con un paragone fra la sua Antichità e quella delle Scuole di Salerno e di Padova. Bologna, 1857. — *Liharzák Ferencz* orvostudortól : Das Gesetz des menschlichen Wachsthumes und der unter der Norm zurückgebliebene Brustkorb als die erste und wichtigste Ursache der Rachitis, Scrophulose und Tuberculose. Wien, 1858. — *Tomaschek J. A.*-tól : Deutsches Recht in Oesterreich im Dreizehnten Jahrhundert auf Grundlage des Stadtrechtes von Iglau. Wien, 1859.

A philos., törvény- s történettud. osztályok
ülése február 7. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból : Érdy, Fogarasi, Pauler, Purgstaller, Szalay, Tóth, Wenzel rr. tt. — Bertha, Gorove, Greguss, Hunfalvy J., Kiss F., Konek, Nagy M., Ney, Peregriny, Somogyi, Szőnyi, Trefort ll. tt. — *Egyéb osztályokból* : Ku-

bínyi Ág. és Ferencz, Lukács M. tt. — Ballagi, Bugát, Gebhardt, Győry, Hunfalvy P., Kiss K., Pólya rr. tt. — Brassai, Galgóczy, Gönczy, Kovács Gy., Szabó József, Szepesi Imre ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Pauler Tivadar rt. *Bartal György* úr képében olvasta ennek, mint a XX. nagy gyűlés által a törvénytudományi osztályba megválasztott tisztt. tagnak, székfoglaló értekezését: *Egy XVII. századbeli záloglevél, adalékul a magyar örököségi jog történelméhez.*

— Wenzel Gusztáv rt. folytatólag előadta *Tanulmányait Magyarország megyerendszerének történetéről*, ez úttal a magyarországi megyék eredeti szervezését adva elő.

A mathem. és természettudom. osztályok ülése február 14. 1859.

Kubinyi Ferencz tisztt. tag helyettes elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Korizmics tt. — Bugát, Gebhardt, Győry, Jedlik, Kiss K., Nendtvich, Petzval, Pólya rr. tt. — Arányi, Brassai, Entz, Gönczy, Kacs Kovács Gy., Kruspér, Morócz, Sztoczek, Weisz ll. tt. — *Egyéb osztályokból:* Danielik, Lukács tt. tt. — Ballagi, Balogh, Erdy, Fogarasi, Hunfalvy P., Pauler, Purgstaller, Szalay rr. tt. — Barabás, Berthl, Gorove, Greguss, Hunfalvy J., Karvasy, Nagy M., Ney, Szepesi, Somogyi, Szőnyi ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— *Pólya József* úr, mint a XX. nagy gyűlés által a természettud. osztályba beválasztott rendes tag, székét ily című értekezéssel foglalta el: *A gerjékről általában.*

— *Nendtvich K. rt.* Buda vidéke dolomitjeiről értekezett.

— *Kovács István*, szegedi építőmester, Szegeden, folyó évi jan. 3-kán kelt, s a Magyar Tudományos Akademiához intézett levelében kiemelvén, hogy a gyakorlati építészet a magyar irodalom terén igen csekély és hiányos módon van képviselve, mit főleg a kisebb városokban és községekben élő pályatársai sajnosan nélkülöznek; s a gyakori czélszerűtlen, tökéletlen és mégis költséges építkezések okát is e körülményben találván, — 120 darab cs. kir. aranyat tűz ki a gyakorlati építéstudomány körébe vágó ismereteket tárgyaló legjobb magyar pályaműre, mely az építés körül foglalkozó mestereket a szakmájukba vágó munkákról oly módon értesítse, hogy annak segélyével szakértő mesterekké képezhessék magokat. A pályaművek megítélésére a Magyar Tudományos Akademiát kéri föl a levélíró, részéről a következőket jegyezven meg: 1) hogy a pályázat határideje 1860. évi junius elsejére tűzessék ki; mihez képest 2) ő az érintett jutalomösztet félévvel előre, 1860. jan. 1-én leteszi a pesti takarékpénztárba, s a félévi kamatok is oda ítéltetnek a jutalmazottnak; 3) ha azonban a kitűzött határnápig pályázók nem jelentkeznek, az

ajánlat más célra nem lesz fordítható. Az elfogadott mű nyomtatási költségeit fedezni késznek nyilatkozik a jutalomtevő, oly olcsóra ohajtván tenni a könyv árát, hogy szegényebb sorsú pályatársai könnyen megszerezhessék. A szerzőnek végre öt százalékot biztosít a jövedelemből.

Az akadémia kész levén ez ügyben, eljárni, Győry, Petzval és Kruspér rr. és l. tagokat küldte ki bizottmányúl, hogy a jutalomajánló programja alapján a jutalomtételt formulázva terjeszszék elő.

A philos., törvény- s történettud. osztályok ülése febr. 21. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnökle alatt jelen az illető osztályokból: Erdy, Fogarasi, Pauler, Podhradezky, Purgstaller, Szalay, Tóth L., Wenzel rr. tt. — *Bertha, Greguss, Hunfalvy, Karvasy, Kiss, F., Konek, Nagy M., Ney, Peregriny, Somogyi, Trefort ll. tt.* — *Egyéb osztályokból:* Kubinyi Ág. és Ferencz, Lukács tt. tt. — Ballagi, Balogh, Gebhardt, Győry, Hunfalvy P., Kiss K., Pólya rr. tt. — Arányi, Brassai, Gönczy, Kovács-Sebestyén Endre, Mátray, Szepesi ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— *Kiss Ferencz lt. a történet-előtti korban fizeté ül és ékszerűl használt karikapénzről, s annak a szabályozott pénzrendszerre történt fokozatos átmeneteléről értekezett.*

— *Olvasatott Sálágyi István ltól a szatmári héképointok szövégének egybehasonlító vizsgálata; mely a Tört. Bizottmányhoz tétetett át a T. Tárbán kiadás végett. Egy úttal a szerző az érintett kötésnek Károly kir. által aláírt egy fejedelmi példányával is kedveskedett.*

A nyelv- és széptud. osztályának ülése febr. 28. 1859.

Mélt. báró Eötvös József Alelnök úr elnök'ete alatt jelen az illető osztályból: Lukács tt., Ballagi, Balogh, Czuczor, Hunfalvy P. rr. tt. — Barabás, Szepesi ll. tt. — *Egyéb osztályokból:* Kubinyi Ág. és Ferencz tt. tt., Erdy, Fogarasi, Frivaldszky, Győry, Kiss K., Pauler, Petzval, Pólya, Purgstaller, Szalay, Tóth L., Wenzel rr. tt. — Bertha, Brassai, Gönczy, Greguss, Karvasy, Konek, Kovács Gyula, Nagy M., Trefort, Weisz ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— *A titoknok olvasta Machik József úr egyetemi helyettes tanár értekezését a magyar bírtokragok alkotórészei s azok jeles szerkezetéről, s azt részint igazító, részint tovább fejttő észrevételekkel kísérte.*

— *Czuczor Gergely rt. a mássalhangzók rendszerességéről a gyökökben értekezett.*

— *Ballagi Móríc rt. olvasta Vámbéry Armin jelenleg Stambulban tartózkodó hazánkfától a török-csagatai és magyar nyelvek egybehasonlítását, s ugyanannak csagatai-török-magyar egybehasonlító kis szótárát nyújtotta be kéziratban.*

— Ezek után az ülés öszvessé alakult át.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1859. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

III. Sz.

BÁNFFI DÉNES
KORA ÉS MEGÖLETÉSE.

TÖRTÉNETI RAJZ,

MELYLYEL A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁBAN 1859. MARTIUS 19-ÉN
SZÉKET FOGLALT

SZILÁGYI SÁNDOR

lev. tag.

Erdély történetének kétségtelenül egyik legnevezetesebb forrása a Cserei historiája. Memoire-irodalmunknak e munka legélvezhetőbb terméke, s legelterjedtebb is egyzersmind, mely mielőtt a sajtó által közkinccsé vált volna, már több száz példányban lemásolva kerengett. S ez éppen nem csoda. A jó öreg — mint sokszor nevezik — oly naiv hangon, oly ügyesen tud elbeszélni valamit, hogy az olvasót egészen elbűvöli. S éppen ezért mindazon dologra nézve, mit csak tolla alá vesz, bizonyos és megállapított közvéleményt tudott teremteni. A történetkedvelő mintegy oraculumhoz járul hozzá, s rá esküszik arra, mit ő mond. Az ő nézetét ma már költők, közönség sokszor magával a történettel zavarják össze, s ítéleteikben egészen az ő nyomdokin haladnak : más forrásaink, sőt halmaza az okleveleknek mondjanak bár ellen-

kezöt. Én nem azt mondom, hogy e nézetek közt nincs sok helyes, de azt merem állítani, hogy azok nem mind helyesek. Évekkel ezelőtt az Új Magyar Muzeumban Szilágyi István egy pár adversariát irt hozzá. S ez kezdet volt. Szükséges Cserei munkáját a többi forrásokkal összehasonlítani, s igazat szolgáltatni neki, hol igaza van : de egyszersmind tévedéseit is kimutatni.

Én Tekintetes Akademia! midőn ma a széket, melylyel úgy hiszem ösztönül s nem jutalomul tiszteltettem meg, elfoglalhatni szerencsés vagyok : Cserei históriájának egy nem nagy ugyan, de nevezetes részletét próbálom illustrálni s a Bánffi Dénes megöletését. E nagy fontosságú ténynél ő csak a legközelebbi eseményekre terjeszkedik ki, azokra, melyek az 1674-ik év második felében történtek, habár tagadhatatlanul némely korábbi dolgokat is ezen évbe sorol. Mint ki az eseménytől távol állt s inkább szóhagyományokból merített, oly szempontból tekinti ama tényt, mely az egészet egy ember árulása s egy párt gyilkosságának tünteti fel.

De ez nem úgy volt. A ligát Bánffi ellen Erdély legtekintélyesebb férfiai, s köztük sok tapasztalt és becsületes hazafi, szöttek, s ennek, mint a német párt fejének kellett bukni. Kiténik ez, ha az esemény fonalát ott kezdjük, hol kezdeni kell, s annak fejlődését a katastropháig figyelemmel kísérjük.

A bécsi udvarnak az egész XVI-ik század folytán kedvencz terve volt a két különvált magyar tartományt kormánya alatt egyesíteni. S midőn czélját végre elérte, az általa előidézett rázkódás nem csak eddigi minden fáradalmát semmivé tette, hanem egyelőre még a kilátástól is megfosztá, azt újabban létesíthetni.

A XVII-ik század második fele alkalmasnak látszott a félbenhagyott tervek megújítására. A félhold fénye már halványulni kezdett, s e körülmény lehetővé tette, hogy ez ország főurai közzül híveket toborzhasson magának, sőt, hogy egy saját pártfogása alatt álló fejedelmet ültethessen trónjába. Keménynek, a nádorráli összeköttetéseinél fogva e szerepre kiszemelt Keménynek, sikerült ugyan a török által feltolt Barcsait eltenni láb alól, de uralmát többszörös kísérlet után sem tudá állandósítani. Háromszor hagyta el Erdélyt, három-

szor tért oda vissza. Sem pártja, sem a neki nyújtott segítség nem eszközölheték megszilárdulását, sőt elesése után a nagy-szölösi csatatéren versenytársa, az utolsó ellenfejedelem, Apafi, nem háborítlanul ugyan, de folytonosan birtokában maradt a trónnak.

Apafit török erő emelte fel, s török erő tartá meg székeben. E vereség daczára is a német párt nem volt semmivé téve, s csak a jelen kényszerűségének hódolt akkor, midőn Apafinak zászlója alá esküdött. Csak elhallgatott, s várta az alkalmas időt, hogy fejét újból felemelhesse. E párt feje Losonczi *Bánffi Dénes* volt.

Bánffi Dénes részt vett II. Rákóczy György lengyel hadjáratában. Nevét Szalárdinál ¹⁾ azon főurak sorában találjuk, kik a miedziborzi egyezkedéskor a fejedelemmel visszasiettek az országba. Ennek letétele után Rédei Ferencz pártbívei közé tartozott. Midőn Rákóczy újabb kísérleteket tett Erdély visszafoglalására, s kiadta proclamatióját az ország rendeihez, hogy csak neki engedelmeskedjenek, mint törvényes uroknak: a Rédei által (1658. jan. 24.) Medgyesre hívott országgyűlés Bánffi Dénest küldte Gyaluba egy hozzá intézett levéllel s azon szóbeli megbízással: „kedvezne a szegény hazának, szándékát tenné le, s a meglett erős hitel való végzés szerint a fejdelemségnek is hagyna békét ²⁾.”

Sem a rendek levele, sem Bánffi előterjesztései nem bírhatták a hatalomszomjas Rákóczyt visszalépésre; ki egy szavával kért, másikkal fenyegetett, s végre is esküdözött hogy ha a török az ő visszahelyezéséért megtamadná az országot: tédet hajtva állja ki a halálos büntetés azon nemét, melyet a rendek rá mérni fognak. A gyűlés nem bízott ez ígéretekben, s midőn másod ízben Barcsait, a rendek elnökét, küldte hozzá: ő ezt letartóztatva, hadsergét Medgyes alá vezette, s megszavaztatá visszahelyezését ³⁾.

A következő három év történetét az ellenfejedelmek egymással való küzdelme képezi. Erdély ezen idő alatt az is-

¹⁾ Siralmas Magyar krónika. 329. l.

²⁾ Szalárdi. 353.

³⁾ Joannes Bethlen Commentarii. Neugeborenkiadása, I. k. 53. l.

mételt dúlások csapásait szenvedte. A bécsi udvar alkalmasnak vélte ezen időt arra, hogy befolyását Erdély felett megalapítsa. Legkönnyebben elérhetőnek hitte e czélt, ha fejdelme az ő pártfogása alatt álland. Csakhogy az erre kiszemelt Kemény Jánost nem pártolta elegendő erélylyel, habár ennek befolyása alatt az 1661. apr. 23-án Beszterczén tartott országgyűlés kimondá az ország elszakadását a portától s felhatalmazá őt Leopoldnál sürgetni segélyt. Ily szellemben szerkesztett útásítással látta el Kemény János Bánffi Dénest, követét a bécsi udvarnál, ki biztatást hozott ugyan urának eleget, de nem annyi segélyt, mennyi elegendő lett volna daczolni a törökkel, ki megfeszített erővel törekedett tervei kivitelére ¹⁾).

E követség Bánffira döntő befolyást gyakorolt. A császár által gyémánttal kirakott arany éremmel megajándékozva ²⁾), azon meggyőződésre jutott itten, hogy Erdély csak úgy nyerheti vissza nyugalját, ha egyesül a magyar koronával. S épen ezért Keménynek legkitartóbb párthíve lett, s ennek eleste után a nagy-szölősi csatából Bethlen Farkassal saját Bethlenvárába menekült, s ezt még azután is vonakodott feladni, mikor már párthívei Görgényt Apafi birtokába juttatták. Szerette volna a fejdelemséget Kemény családjánál megtartani, s bízott a német beavatkozásban. Ily czélból Kemény Simonhoz, s ennek megegyezésével Bécsbe követet küldött: „nehogy az udvar az erdélyi erősségekből kimozdítsa az őrséget, inkább újítsa meg azokat.“ E sürgetéseknek nem a várt eredménye lett. A várakban maradtak ugyan a német őrségek ³⁾), de Kemény Simon ügye elejteték, sőt ennek párthíveit a Görgény-Szent-Imrén 1662. mart. 10-én tartott országgyűlés nótázta ⁴⁾).

¹⁾ Szalay: Történelmi Emlékek. I. k. 258. s. köv.

²⁾ Mikola: Hist. Geneologico-Transilvanica. 1731.—16.

³⁾ Bethlen J. Commentarii II. 107. s. köv.

⁴⁾ Ezen articulus végzése s a notázottak nevei annyi variációval vannak előadva, hogy történeti irodalmunknak hasznos szolgálatot vélek tenni annak, az akademia (birtokában levő eredetijéből való közlése által. — *Articulus XVII. Egynehány főrenden valóknak megnótáztatásokról.* Kegyelmes urunk, Kemény Simonnak, Kapi György-

Valóban azonban a fejedelem nem akart erőszakot használni, sőt kéz alatt alkudozott a zendülőkkel, kik közül vele Bánffi Dénest a sógorság köteléke fűzte össze, neje a fejedelemasszonynak Bornemisza Annának testvére, Katalin,

nek, Kornis Gáspárnak, Bánffi Dienesnek, Thorma Istvánnak és Jánosnak, Teleki Mihálynak, Alvinczi Istvánnak, Ebeni Istvánnak, Damakos Jánosnak, Henter Pálnak, Székely Istvánnak, Macskási Boldisárnak, Bethlen Farkasnak, Kemény Péternek, Tordai Jánosnak s többeknek is ártalmas és haza ellen való cselekedetek már világosan constalván egynéhány rendbéli elfogott levelekből, melyek in specie exhibealtattak előttünk, magok engedetlen vakmerőségekről is mivel atyafiságosan megintettek tőlünk, hogy ellenünk concipiált gonosz szándékokat félretévén, Nagyságod és az ország hűségire s velünk való egyetértésre redealnának, elégséges napot és terminust praefigalván nékiek az hozzánk való jövetelre, de atyafiságos intéstünket megvetvén, nemhogy ide redealtak volna, vagy redealni akarnának, de újlag sok rendbéli elfogott levelekből ellenünk való gonosz szándékokat és cselekedeteket nyilván látjuk és megtapasztaltuk. Minek okáért az ilyen nyughatatlan elméjű embereknek ártalmas cselekedetek és praktikájok miatt rajtunk esett nagy kárainkon, romlásinkon tanolván, hogy elébb ne menjenek ezek is gonosz igyekezetekben, kényszerítettünk ezen gyűlésünkben megnotaznunk őket, mások is tanolnának rajtok. Melyet meg is írtunk nékiek, s tudtokra adtuk, hogy ha az rendelt napra meg nem jelennének köztünk, articulust írának ellenek, és mind magok, jószágok s minden jövök, magok részek szerint valók, vigore praesentis articuli, exclusis omnibus iuridicis remediis finalis executioban is vétették. Mivel azért nem szüntek meg ellenünk való gonosz igyekezetektől, negligálták hozzánk való jöveleteket is, végeztük egy consensusból, hogy az megnevezett személyek, több complices társokkal együtt, manifestus notoriusoknak tartassanak, és ezen articulusunak vigorával Nagyságod exequaltassa is rajtok, s haszintén ezután gonosz cselekedeteknek vétkitől meggyőzöttetvén, lelkekesméretiben megdobbannának és redealnának is az Nagyságod és ország hűségire, Nagyságod méltóságos fejedelmi authoritása helyben maradván, in hoc casu, ország kedve, híre, akaratja és consensusa nélkül gratiát se adhasson nékik, és ha ország elejébe fogna terjedni abbéli dolgok, deliberatioból menvén ki dolgok, az országnak nagyobb és számosab vox álljon meg ez dologban. Mikes Kelemen is hasonlóképen notoriusnak tartassék, és modo praenotato büntetessék, ha írása szerint nem supervenial közinkben, és Nagyságod s az ország előtt meg nem mentheti magát. — Ez articulust az 1664. nov. 19-én Segesvárt tartott gyűlés eltörlé.

lévén. Mindamellett fészket, melyben oly biztosan érezte magát, nem hagyta el, s csak néhány hó múlva, midőn a Kemény Simon iránt melengetett tervei füstbe mentek, határozta el magát egyezkedni a fejedelemmel „ha ezzel beszélni megengedtetik neki, s a Kemény Jánostól nyert javak háborítatlan birtokában meghagyatik.“ Kívánatai teljesítését megnyerte, s a találkozás Apafi táborában, Kolosvár alatt történt meg. E városban akkor német őrség volt, s a fejedelem azt a törökökkel közösen ostromolta. Bár eleinte hűségét, mint bőbeszédű ember, hosszan bizonyígtatá, de már a fejedelem asztala felett fenyegetőzött azokra, kik párthíveihez írott leveleit elfogdosák, s mindebből ki lehet látni, hogy mint Bethlen írja: „bár sem kora, sem érdemei nem helyezék mások fölé, magánál nagyobbab, vagy csak hozzá hasonlót is Erdélyben nem akar tűrni *).“

Ez átváltozással nem változtatta meg elveit. Elszakadni a töröktől, csatlakozni Leopolddal, s alatta egyesíteni a magyar királyság szétdarabolt tagjait: e jelszavakat írta zászlajára. S ha úgy látszik is, hogy elveit a rokonság kedvéért megtagadta, hogy a családi összeköttetéseket azoknál felebb becsülte — szín volt az csak, s szomorú halála megtanít bennünket, hogy a kitűzött ösvényen minden körülmények közt habozás nélkül haladt.

E közben a törökök és németektől szorongatott Erdély szeretett volna a kétfelöli pártfogástól szabadulni. Minden igyekezet füstbe ment: egyik a másikra úttal, s mindenik hatalom akkorra ígérte sergeinek kivonását, ha azt a másik hamarabb megteszi. A császár pedig e fölött még azon aggodalom következtében sem sietett helyt adni Apafi sürgetéseinek, mert gyanította, hogy a porta az athname nélküli fejedelem elmozdításával Erdélyt sandshaksággá akarja változtatni. S ez aggály nem volt alaptalan: az Erdély ügyei elintézésére szerdarsággal megbízott Ali basa Piri basa által titkon egy deffert csináltatott, melynél fogva Bihar, Kraszna s Közép-Szolnok megyéket egészen, Kolos, Doboka s Belső-Szolnoknak részeit, mint állítólagosan az elfoglalt váradi

---

*) Commentarii, II. 139.

kerülethez tartozókat, — birtokaiba kebelezte. A hódoltság ily erőszakos növelése elárulta a tervet, melynek végkivitelét a porta a megkezdendő hadjárat sikeréig halasztá.

Mert daczára a színleges békealkudozásoknak az udvarral, a hadviselés már el volt határozva. 1663. jun. 8-án Köprili Amhád nagyvezér Nándor-Fehérvárra érkezett. A hadjárat Érsekújvár vívásával kezdte meg működését, honnan felszólítá Apafit, hogy csatlakozzék hozzá „nem sereggel, hanem személyesen,” s hogy felhívásának több nyomatékot adjon, sejtetni engedé vele, hogy a csatlakozandó Magyarország birtokához fog csatoltatni. Már magában e meghívás elegendő volt Apafit s a rendeket megrémíteni. Az ijedelmet növelte a nagyvezér előzékenysége, melylyel most a korábban vasra vert Haller Gábor irányában viselteték. Nem ok nélkül hitte, hogy benne ellenfejedelmet hízal a török, azon esetre, ha ő a parancsnak nem engedelmeskedik ¹⁾).

Apafi tehát rá szánta magát s elindult, mialatt a vásárhelyi országgyűlés folytatta működését. Hangos panaszok emelkedtek a török adó ellen, mely a hódoltság tetemes megszorítása mellett is a régi maradt. Ily körülmények közt próbát tettek, a productionale forum életbe léptetése által, jövőre gátot vetni a fejdelem könnyelmű donatiói, s különösen a fiskus javainak igazgatója Vízaknai Péter zsarolásai elébe, s hogy a fejdelemné ezt a kellő tisztelet áthágásának ne vehesse, Bánffi Dénest bízták meg ezzel tudatni a határozatot ²⁾).

A fejdelem pedig ezalatt megjárta Érsekújvárt, s minden, mit ki tudott eszközölni, annyi volt, hogy a nagyvezér Haller Gábort feláldozta. Athnamét sem nyert, s felhívásai is a magyar rendekhez, hogy csatlakozzanak a török ügryhöz, eredménytelen maradtak. Még azon évben visszatért országába ³⁾).

¹⁾ Hammer : *Gesch. des Osmanischen Reiches*, 2-ik kiad. III. k. 536. s köv. l. — Bethlen *Commentariusai* IV-ik k.

²⁾ Joan. Bethlen : *Hist. Rerum Trans. producta*. Kiadta, Bécs 1782. Horányi. I. k. 51—55. ll.

³⁾ Dagon ledülése, Czeglédi Istvántól. Kolosvár 1670. I. k. A bevezetésben, hol ez utazás terjedelmesen le van írva.

A hadjárat még a következő 1664. évben is folyt. Végre a szentgothárdi diadal után megkötötték a vásvári békét, oly alapon, mintha e csatatéren a török maradt volna győztes. Csak Erdély sandshaksággá változtatása lön meggátolva. A német és török őrsegek elhagyják az erdélyi területet és erdélyi várakat, de Szathmár és Szabolcs s az ehhez tartozó hajdúság a német császár uralma alá kerülnek. Karánsebes, Lugos és Nagy-Várad környéke (de nem több a Piri desteréből) a szultán hatalma alá esnek. Erdély szabadon választhatja fejedelmét, de Rákóczy Ferencz s Kemény Simon ki vannak zárva a választásból. Székelyhid elrontassék, el Zerinvára is ¹⁾).

Midőn Baló László, az erdélyi török követ a béke jótékonyágáról korlátnok Bethlen Jánosnak beszélt, ez elszörnyűködve kérde tőle: „ugyan atyámfia! hol van e béke mellett Magyarország biztossága, midőn Érsekújvár elveszett, hol Erdélyé a váradi vár nélkül?” S valóban a békepontok egy része a körülmények közt lehető legrosszabb volt: csak a töröknek kedvezett az jelenben, s Leopold titkos terveinek jövőre. Egy lépéssel közeledett Erdélyhez, midőn Szathmár, Szabolcs, Kálló és Ecsed várakat kénye kedve szerint megerősíteni jogában állt. S a veszély nagyságát, mely más oldalról is fenyegette őket, jól érzék az erdélyi rendek, midőn a segesvári országgyűlésről nov. 12-ről Teleki Mihályt, ki a békének őket illető pontjait Rottal egy levelében vitte meg ez országgyűlésre, egy nyilvános és egy titkos útasítással el látva, a császár ama felhatalmazottjához küldék. Ez utóbbiban a béke veszélyes pontjai ellen protestáltak. Mindez hasztalan volt. Csak annyit sem nyerhettek tőle, hogy a békepontok ellenére főrok birtokban tartott helyek visszaszerzését megígérte volna.

Ily körülmények közt Apafi Bánfi Dénest Bécsbe küldte, hogy a mik iránt Rottal siker nélkül folytak az alkudozások, próbálja Bécsben elérni; s ha az erdélyi ügyek halasztatnak, vagy épen mellőztetnek, nyújtson be ünnepélyes ellenmondást. De ez az útasításának csak titkos pontja volt,

*) Katona: Hist. Crit. XXXIII. 564.

nyilvános küldetése azért történt, hogy a császár tiltsa meg Rákóczynek a fejedelmi címmel élést, hogy a protestánsok üldözésére ne engedje magát csábíttatni, s eszközölje ki számára az athname kiadatását. Bánffi ez újáról 1665. sept. havában Radnóthon tartott részletes országgyűlésen számolt egy a császár nevében kiadott leirattal, mely elegendő biztatást tartalmazott. De a nyomatékos beavatkozást a bécsi udvar tán a magyarországi ügyek miatt nem hitte czélszerűnek *).

A vaskvári béke itt is felzaklatá a kedélyeket. De Zrínyi Miklós halála után bal irányban indultak a hazafias törekvések, melyeknek, míg élt, ő volt központja. Most Wesselényi, a nádor vezette az elégületlenek ügyét, s tekintélyével azt korlátok közt tudta tartani, habár a francia udvarrali alkudozások elárulák, hogy Zrínyi czélzatain már túlmentek. Ez megbízottaival 1666. tavaszán Murányban tanácskozmányt tartott, melyen Teleki Mihály és Bethlen Miklós is jelen voltak. Átaluk a nádor fölkérte Apafit, hogy eszközölje ki a portánál, hogy ez Magyarországot évi 60,000 tallér adó fizetése mellett vegye oltalmába. „Míg mi a hazánktól elfoglalt helyek visszavételéért küzdünk, tudunk nélkül megkötötett a béke, mely a mi szabadságunkat szélnek ereszté. Ha veszünk, vesszünk Sámson módjára“ ... ezt üzenék az elégületlenek a követektől. Apafi a legmeghittebb protestánsokkal tartott tanácskozmány után, augusztusban a már számos követségben forgott s tapasztalt Baló Lászlót küldte a portára. A nagyvezér Kandiában harczolt, s Balónak 1667. januárjában újlag útra kellet kelni. Csak öthavi vészteljes utazás után ért el Kandiába. A vezér kihallgatta a követet a tihaja s az osztrák zsoldban álló tolmácsa, Panajot jelenlétében. „Mért nem tették a magyar urak ajánlataikat a béke megkötése előtt?“ kérdé a vezér; s tíz nap múlva kiadta Balónak válaszáat: „a megkötött béke s egyéb ügyek gátolják ugyan most a beavatkozást, de lesz nem sokára alkalom, melyben hű szolgálatait kitüntetheti.“ S a hajó, mely a nagyvezérnek, a tihájának s Panajotnak buzdító leveleivel Balót a szárazra szállítá, magával hozta Panajotnak egy má-

*) Bethlen János, Hist. Cont. I. k. 185. 223. 242.

sik levelét is, melyben a bécsi udvarral tudatta az összeesküvést.

Wesselényi már ekkor nem élt. A szövetség ügyeinek vezetése most Zrinyi Péter és Nádasdyra szállt. Ezek meghasonlottak egymás közt, s a szövetkezést nagyravágyó tervek elérésére akarták felhasználni. Csak abban értettek egyet, hogy a külföld beavatkozása nélkül sikerre nem juthatnak. Így célból felszólíták Apafit, hogy a nagyvezért ügyök előmozdítására újabban szorgalmazza, „mert már e miatt nálunk — írak 1667. octoberben — vizsgálat is kezdetett, s ő felsége örökös tartományaiban sereg-összeírásról hallunk. Tudja meg hát Nagyságod, oly állapotban vagyunk, hogy hacsak a török pártfogás korán nem ragad ki a veszélyből, rövid idő alatt végünk lesz.”

S valóban Apafi Inczédi Pétert a portára küldte, hogy ez a nagyvezérnél, s ha ehhez nem férhetne, a kaimakámnál szorgalmazza az ügyet, s egyszersmind Panajot árulását jelentse fel. A nagyvezér még mindig Kandiában volt, s Inczédi, hosszas és fárasztó téli utazás után, csak decemberben érkezett e szigetre. A vezér őt csak leánya s egy tolmács jelenlétében fogadta. Inczédi követsége célját saját tolmácsa által adta elő, s a nagyvezér Panajot árulásának hírére nem kevésbé hökkent meg. Azonban Panajot a nagyvezér leányát, s ez által őt magát is meg tudá az osztrák ügynek nyerni, s Inczédi 35 napi eredménytelen várakozás után azon válasszal bocsáttaték haza, hogy nem tanácsos a csak nem rég kötött békét megszegni. Azonban Apafi hűségének jelét kedvesen veszik. Azért hát legyen jó reménynyel, s míg e hűségben állhatatos marad, nem lesz oka Zolyomi cselvetéseitől tartani *).

Zolyomit a porta, mint kéznél lévő ellenfejedelmet Konstantinápolyban hizlalta. Nagyravágyó, könnyelmű, de gyenge, vagy, mint Cserei jellemzi „semmirekellő, részeges, csak-

---

*) Bethlen Hist. Cont. I. k.-ben szétszórva ; v. ö. Wagner : Historia Leopolda, Majlath : Gesch. des Öst. Kaiserreichs IV.-ik k., Gu-nesch a Bethlen Continuatiója, kiad. Trausch, II. mindenütt az illető évszámok alatt, s Katona XXXIII. kötetével.

nem féleszü“ ember, s már II. Rákóczy Györgynek és Keménynek is versenytársa volt, kik között az első Ecseden, az utóbbi Huszton tartá fogva. Most Apafi elől a portára menekült, s minthogy itt be tudta magát hízelegni, azt kívánták, hogy az erdélyi fejdelem Gyaluvárát adja neki vissza.

De Gyalu már Bánffi Dénes birtokában volt.

E férfi a török párt folytonos diadalai daczára, a fejedelmné befolyása és saját ügyessége által magasra emelkedett. Az 1666. sept. 18-án megnyílt fehérvári országgyűlés az ezen idő tájban elhunyt Ebeni István helyébe kolosmegyei főispánná s Kolosvár főkapitányává nevezte ki *), s egyszer-

---

*) Az 1666. sept. 18-án Fehérvárt tartott gyűlés rendelkezése a végvárról s útasítása a kapitánynak több tekintetben figyelemre méltó: *Kolosvári állapotokról való edictumok.* — *Edictum I. A káromkodásról. A káromkodásról, innepszegésről, s egyéb Isten ellen való czégyeres vétke cselekedetekről az Approbata Constitutióban s azután emanalt Articulusokban való büntetésnek módja observaltassék Kolosvárban is, és a főkapitány a vétkeknek neme szerint azon Articulusink continenciai szerént procedaljon az olyanok ellen.*

Edictum II. A városban esendő latarságokról. Mivelhogy mindenütt s Kolosvárban is a gonoszságba igen eláradtanak az emberek, annak refrenálásában, abban a helyben ezután más mód observaltatik, tudniillik: minthogy a kapitány a végekben való szokás szerint ezután a várost kerülteti, ha valamely oly publicus malefactor in flagranti comperiáltatik, a kapitány megfogathassa és virradtig detentióban lévén, ha nemes ember, vagy nemes ember szolgája léssen a malefactor, a kapitány fogva tarthassa, és longus processusra effélét ne bocsásson, hanem az alább megírt rövid processussal törvényt láttasson reája, és constalván a malefactum, mindjárt executiót is tétessen, minden kedvezés és halogatás nélkül, ilyen modalitással: hogy valaki gyilkosságban, embersebhetés, verekedés, vagdalkozás, fegyvervonaás, és kerítésen belől való lopás, szántszándékkal való gyulasztás, tiltott időben való lövöldözés, tisztek ellen való titkos tanácskozás, fenyegetőzés és insurrectio, azoknak, mint a mi méltóságunkat representáló személyeknek, illendő becsületeknek, és azokon kívül is kinekinek rendi szerént való becsületeknek érdemlett mód szerént meg nem adása, a végezéseknek, kiadott edictumoknak nem obtemperálása és nem effectualása, házaknak, pinczéknek, boltoknak felverése, étszakai támadás, kiáltozás és több efféle kerítésen belől esendő czégyeres vétkeknek cselekedetiben deprehendaltatnak, az olyanokat minden személyválogatás nélkül a kapitány megfoghassa s fogathassa, simpliciter, nem admittalván ebben semmi exceptiót és remediumot, kik

smind a török végbeli sergeket az ő parancsnoksága alá helyezé, — Beldi Pál, ország generálisának nyilvános hátraté-

ellen való törvényeknek discussiójában ilyen processusnak kell observaltatni: Hogy ha a vétkes megfogattathatik, avagy az olyan vétkes kezében adattatik a tisztnek, tartozzék ad tertium törvényt szolgáltatni felőle, s akkor ad octavum bizonyosságra, exmittaltatván, a bizonyságoknak azon terminuson való reportálásakor ad meritum megfelelni köteles legyen, s ugyanakkor mindjárt sententia is pronunciatatván az ilyenek ellen, azután egyszer ad quindenam novum adattassék, ez is csak olyan casusban, melyben halál forog, de ezen kívül annakutána, semmi remedium nem admittaltatván, a pronunciatandó sententia debitae etiam executioni demandaltassék: interim a vétkes vagy detentio, vagy kezeség alatt tartassék, juxta qualitatem delicti. Aprólékos exceptiónak hely ne adattassék; ha pedig valamely nemes ember szolgálja volna a lator, a nemes házhoz szaladván, kézhez nem adnák ad simplicem requisitionem capitanei, ezen fenn megírt processus szerént tartozzék előállítani azon nemes ember, sub poena in Articulis regni, signanter anni 1646. Artículo II. expressa. Idegen külső embert pedig tartozzanak egyáltaljában kézhez adni; kiket ha kik contumacia ducti kézhez nem adnának, ezen processussal a megnevezett Articulusban denotált poenán maradjanak, toties quoties valakik ez ellen cselekedni merészelnék.

Edictum III. A város czirkálóra támadók ellen. Ha kiket pedig a város őrzői és kerülői közzül, avagy másokat is, a kiket a kapitány valami szükséges történhető s gonoszt megelőző dolognak refrenálására exmittál, valamely vakmerő emberek, akármi rendbéliék és állapotbéliék legyenek azok, reájok támadván a foglyokat kezekből elvennék és megfogni nem engednék, sine respectu personarum azokat a kapitány büntethesse meg, azon büntetéssel, a mit az elszabadított malefactor érdemlett volna.

Edictum IV. Hogy az hirtelen való riadásra a közel lévőek felkeljenek. Ha étszaka vagy nappal valamely utcán riadás esnék valamely malefactor miatt, kiki a maga javára nézve abban az utcában tartozzék felkelni seorsim et singillatim, sub poena flor. 12. és akármiféle ember legyen a malefactor, megfoghassák és a kapitányok kezekbe adják.

Edictum V. Éjjeli fegyverrel való járás tilalmaztatik. Takarodóharangozás után a kerülőkön és czirkálókon kívül senki fegyverrel ne járjon, hanem ha a főemberek közzül valaki barátjánál vagy jóakarójánál való mulatásban elkésik, vagy egyéb oly dologban, az olyan ember lámpásnál menjen házához, mert egyébiránt ha lámpás nélkül fegyverrel találtatik étszakán valaki, megfogattatik és virradtig kálodában tartatik.

Edictum VI. A kolosvári embernek praesidiariusok közzé állása megtiltatik. Az nem régen megnemesedett kolosvári emberek közzül sen-

telével, kinek, mivel a sergek a végeken valának felállítva, alig maradt egyéb pusztá czímnél. E percz óta engesztelhet-

kinek a főkapitány meg ne engedje, hogy a fizetett praesidiumok közzé írassák magokat, mivel hópénz nélkül is kötelesek a felülésre és közönséges szolgálatra.

Edictum VII. A kolosvári törvényeknek processusa. Hogyha a kolosvári nemeseknek a praesidariusokkal valami casusból törvények támad, az olyan casusban a kapitány székin perelhessenek, nem másutt. A praesidariusok is, ha a kolosvári nemesekkel perelni akarnak, hasonlóképen kapitány székin pereljenek. Hadi állapotból kijövő causasokat is utrinque mind a kolosvári lakosok mind a praesidariusok azon kapitán székin decidaltathassanak. A kolosvári lakosok magok közt való akármilyen esendő dolgokból magok forumán perelhetnek egymással, a fogarasi arról írott deliberatio szerént, ne excedáljanak, kire is a kapitány vigyázással légyen, vármegye tisztí is azt kívánván. A compulsorium mandatummal való inquisitióval éljenek ott is ennek utána, a nemes ország ususa szerént.

Edictum VIII. Kapitány hire nélkül imide amoda való járás megtiltás. Senki Kolosvárnak lakosi és praesidariusok, egyéb oda confugiált nemesek, rendek közzül is semmi némű color és praetextus alatt a városból kimenni, kereskedésre, vagy egyéb olyan okból, s a várostól messze távozni kapitány hire nélkül, s magát a közönséges szolgálatból elvonni ne mérésszeljen, sub poena flor. 100.

Edictum IX. Az étszakai conventiculumok és perlődések prohibeáltanak. A kolosváriak az étszakai gyülekezeteket és conventiculumokat, perlődéseket ezután elhagyják, ne cselekedjék, mivel már Kolosvár véghelylyé tétetett, a régi végházakban pedig az ilyen dolgok tilalom alatt voltak; itt is megtilalmaztatik sub poena flor. hungaricalium 500. azon poena pedig exequaltassék azokon, kik fővebb indító és cselekedői lennének ezen dolognak, a kapitány által irremissibiliter, etiam cum brachio, comperta rei veritate.

Edictum X. Az haza romlására való irogatás, izengetés és praktikálásnak tilalma és büntetése. Senki a főkapitány (ki egyszersmind főispán is) tisztí alatt való közzül, idegen nemzeteknek, sőt másoknak is akárkinek a véghelynek, Kolosvárnak s ez hazának romlására, veszedemére ne irogasson, izengessen és praktikáljon. Valaki ebben meg tapasztaltatik, a főkapitány de facto, comperta rei veritate, halállal büntethesse meg.

Ha ennekutána is oly dolgok occurálnának, melyekről ez fenn megírt Edictumokban, vagy maga a főkapitány instructiójban emlekezet nincs, a városnak és ez hazának is hasznára, javára nézendő utakat, módokat talál, autoritasa szerént pro sua prudentia elkövesse.

Ez edictumokat az 1667. jan. 5-én Marosvásárhelyt tartott országgyűlés articulusba (a XXXVII.) igtatta s megerősítette.

len gyűlölet támadt a két főúrban egymás iránt. A versenyes azonban nyílt kitörésre ez úttal nem került köztök; — annyiival elkeseredettebb volt a harc, mely Bánffi — s Béli egyik barátja Páskó Kristóf közt folyt le ugyanez országgyűlésen. Páskó ugyanis több ízben viselt török követséget, s ilyen alkalommal nem egyszer figyelmezteté a fejdelmet azon veszélyekre, miket egyes személyek Erdélyre hozhatnának. Bánffi, mint a német udvar lekötelezettje, a célzásokat magára vette, s az országgyűlés színe előtt nyilvános elégtételt követelt Páskótól. Ez ember, éles gúnyjával: hogy célzatait, ki nem bűnös, ne vegye magára, nem vágta ketté a dolgot; bár a köztetszés, melylyel azt fogadták, figyelmessé tehetné volna Bánffit, hogy mily kevés népszerűsége van, — s ő más nap még hevesebb kitörésekben szellőztette haragját.

Ugyanekkor Zolyomi ügye is felkerült. Ez ember Apafi által visszanyerte jószágait és hivatalát, a hunyadmegyei főispánságot, sőt fejedelmi tanácsossá is lett; azonban felségáru-lással vádoltatván, fogságba vettetett, honnan 9 hó múlva szabadult ki. Ezalatt főispánsága Kun Istvánnak adatott, de két év múlva a fejdelem ezt is elmozdítá s a hivatalt Kapi Györgyre ruházta. Zolyomi kiszabadulta után Magyarországra menekült s a hivatal csakugyan Kapinak maradt. Most Zolyomi egyet gondolt s még ez országgyűlés megnyílt előtt Erdélybe jöven szorgalmazta Apafit, hogy hivatalába tegye vissza. A fejdelem azt magánosan megígérvén, Zolyomi kérévénét Bánffi által nyújtá be az országgyűlésnek. A dolog nem remélt véget vett: Bánffit Kapi is megnyerte magának, s az Nalácsi Istvánnal kieszközlé Zolyomi elmozdittatását.

Az országgyűlés eloszlása után Apafi Kolosvárra ment, hol Bánffit beigtatta hivatalába. De itt a fejdelem egyetlen fia meghalt — s midőn a következő 1667. jan. 5-én Marosvásárhelyt tartott országgyűlésen Bánffi szokatlan fényűzéssel, kísérettel lépett fel, s a lakomákat egymásra tartá: találkozásnak, kik úgy vélekedtek, hogy ama halálozás által nyert örökös reményei növelék gögjét ennyire. S midőn a fejdelem egy lakomában Bánffi fiát, örökös hiányában, saját fiának nyilvánítá, a köz irigység irányában még növekedett.

E gyűlésen Zolyominak egy újabb ügye merült fel. Ugyanis e főúr nőttestvérének, Perényi Gábornénak leánya, Bárkóczzy Sándorné, bizonyos kiegyezés folytán, attól az anyai (Bethlen Istvánné-féle) jószágokat követelte, s a hunyadmegyei törvényszéken meg is nyerte. Ekkor ellene Bethlen István egy másik leányának Gyulaffi Sámuelnének örököse Tököly István lépett fel, s ez a jószágokat fejedelmi ítéletnél fogva kezéhez kapta.

Zolyomi kétségbeesetten ment Hunyadra, innen Magyarországára, s innen viszont Váradra a törökhöz, hol Hamza basa tárt karokkal fogadta. „Mindenét elvették, panaszolá ennek, s jószágait a hatalmas császár ellenségeinek, Tökölynek, Bárkóczzinak adták!“ s ennek tanácsára útját Belgrádba s innen Konstantinápolyba vette.

E menekülésről a fejedelmet Bánffi Dénes értesíté, ki a Zolyomi-jószágokból Gyaluvárárt nyerte. S most Apafi figyelmessé tétetve az abból származható veszélyekre, Nemes Jánost tetemes ajándékkal a portára küldé felvilágosítást adni, hogy „Zolyomi maga idegeníté el kötlevelek által jószágait.“ De ennek kevés sikere lett; nem a szultán, hanem a kaimakam írt Apafinak: a nagyúr parancsa, hogy Hunyadot Tökölytől, Gyalut Bánffitól s a főispánságot Kapitól visszavegyék és visszaadják Zolyominak. „Barátom, írja, a mit tetetek, nem volt helyes, mert a nemesi birtok nálatok fiúra száll.“

Az 1668. jan. 10-iki beszterczei országgyűlésen a fejedelmi propositiók egyike felszólítá a rendeket, hogy kárpótolják Bánffit Gyaluváráért, Szamosújvárnak, ámbar a fiscus várának, elegendő biztosíték melletti átadásával. E birtokkal már több ízben kínálta Bánffit a fejdelem, de ő azt csak egyedül a rendek kezéből, az ország törvényeivel egyezőleg, s nem azok ellenére, akarta elfogadni. A rendek azonban határozottan kimondák, hogy azt ők soha sem fogják magános embernek adni, s hogy Bánffit másképp igyekezzék a fejdelem kielégíteni. Most Apafi pénzzel kívánta őt kárpóltatni, részint szolgálataiért, részint mert Gyaluért 10,000 magyar forintot fizetett a fiscusnak. De a rendek erre azt válaszolták, hogy a tizezer forintot nem ők, hanem a fejdelem tette zsebre,

s egyszersmind figyelmeztették a fejedelmi conditiókra, melyeknek megtartását hittel fogadta, s melyek szerint a fiscalis javadalmakon kívül nem tarthat mást magánál : pedig a kezén lévő Vincz, Radnóth és Balásfalva nem ilyenek, s ezekből Bánffi bőven kárpótoltathatnék. Apafi visszaizent a rendeknek, hogy Balásfalvát a fejdelemné megvásárolta, Radnóth és Vincz a fejedelmi udvartartásra szükségesek. De a rendek ez izennel kevésbé törődve, más tárgyra tértek át, s midőn Apafi értesült, hogy ezek az egész terhet az ő nyakában akarják hagyni, nem minden indulat nélkül rájuk izent : Bánffit majd ki fogja ő elégitni ; azonban a kiknek fiscusi jószág van a kezökön, arról rögtön mondjanak le, mert ő ezeket visszaveszi. A rémület általános volt, mert a rendek alig egy tized-részenek kezén nem volt fiscalatus.

Az általános lehangoltság közepett épen jókor érkezett vissza Nemes János, oly hírekkel, melyek kilátást nyújtottak, hogy a porta felhagyand Zolyomi ügyének szorgalmazásával. A Bánffi kárpótlásáróli tanácskozást is elhalaszták, s Gyalut még most kezén hagyták. De teljes megnyugovást a Zolyomi-ügyben csak az Inczédi fen írt követsége nyújtott nekik, ki febr. 23-án 1668. érkezvén haza, a magyarországi szövötteket értesíté követsége roszt eredményéről. Ezek azért megmaradtak feltételök mellett s reményöket XIV. Lajosba vetették. De Apafihoz is küldtek újabban egy követet, Kende Gábort, hogy az ügyöket ellenző nagyvezér haláláról értesítse őt. A hír hamis volt, ezt jól tudták Apafi udvarában, s minden, mit Kende kieszközölhetett, annyiból állt, hogy Apafi az elégiületlenek által a portára küldendő követet tehetsége szerint gyámolítani ígérkezett ¹⁾).

A szövöttek ügye hovatovább mindig gonoszabbul fejlődött. Hogy a franczia segítség, melyhez oly tartózkodva nyúltak, pusztá ígéretnél nem volt egyéb : már 1669. júliusban beláthatták, midőn értesültek, hogy az aacheni kötés által helyreállt békét Lajos nem fogja megzavarni, sőt őket is koronás fejök iránti engedelmességre inté ²⁾). S főnökeik bi-

¹⁾ Bethlen János 285, 300, 305, 309, 318—28, 351—64. V. ö. a fenebb említett források egyes helyeivel.

²⁾ Szalay : Magyarország Tört. V. 119.

zonytalan és habózó magaviselete ellentétben állt azon folytonosan hevesülő kitörésekkel, melyek koronként a részletes gyűléseken nyilvánultak, s melyek között az 1669. ápril végén 13 megye s néhány város által tartott a legzavarosabbak egyike volt. Apafit Kapi, Teleki és Nemes János képviselték, oly czállal küldve oda, hogy Erdély sérelmeit a királyi biztosok elébe terjeszszék. Ezek május végén érkeztek oda, s útjukban a magyarhoni protestansok által is felszólíttatván, hogy az ő sérelmeik orvoslását is sürgessék: 23 pont alatt benyújták azon tárgyak sorozatát, melyeknek eligazítását óhajtják. De a gyűlés eredménytelen maradt, az erdélyi sérelmek föl sem vétettek, s a magyar elégületlenek biztatásnál egyebet nem nyerhettek. Most ezek elkedvetlenedve, de saját jövőjük iránt is aggodva, kérték Apafit, hogy a portát újabb követséggel keresse fel ¹⁾, s ez october elején Rozsnyai Dávidot gazdag ajándékkal útnak indítá.

Az elégületlenek főnökei, kiket nemcsak a haza sérelmei, hanem saját nagyravágyásuk is ösztönzött a fölkelésre, s a haza felszabadítását saját emelkedésekkel hozták kapcsolatba, s épen ezért nem egy keserű tusa folyt köztök, s nem egyszer tettek próbát, ügyök elárulása által érni el azt, mire törekedtek: a főnökök között Zrínyi Péter és Rákóczy Ferencz, ugyanazon időben, midőn Rozsnyai az ő érdekében a nagyvezérnél volt, Bukovaczky Ferenczet, Zrínyi udvarmesterét a portára küldték, oly ajánlattal, hogy Magyarország kész lesz a szultánnak 12,000 tallér évi adót fizetni, ha ő ez országot pártfogása alá veszi, s Zrínyit magyar, Rákóczyt pedig erdélyi fejdelemmé teszi. E két követséget a nagyvezér Kandiában csaknem egy nap fogadta, s ez elegendő ok volt, hogy sükert egyik se nyerhessen ²⁾. De ezzel, ez időre legalább, Erdélyben is elrontották ügyöket az elégületlenek. Már a bécsi udvar pártján lévő Bánffy Dénes figyelmezteté Apafit egy május 4-én írt levelében,

¹⁾ Szirmay: Notitia Histor. Com. Zemplén 215. V. ö. Bethlen J. I. k. 422—52.

²⁾ Hammer III. k. 646. V. ö. Bethlen II. k. 14—15.

hogy Rákóczy Ferencz emissáriusai működnek Erdélyben, az azoktól elvett leveleket megküldé neki, hogy lássa : „mint éljen az erdélyi fejedelemnek titulussával Rákóczy Ferencz uram, és még a magyarországi királyságot sem fogván meg, immár osztja a jószágot s nemességet“ ¹⁾. A császár pedig, mihelyt terveikről biztos híre volt, nem késett Kászonyi Márton kanonokot Erdélybe küldeni, hogy ez ott tudomására juttassa Apafinak a megbuktatására czélzó törekvéseket, s midőn ez azokról a visszatérő Rozsnyai Dávid jelentése s a nagyvezér leveléből kimerítőbb adatokat s meggyőződést szerzett, halálkodással válaszolá a császárnak : „Felséged kegyes, csaknem atyai indulatját alázattal csókolom (exosculor) s mindazzal, mi ennyi nehézség közt erőmet nem haladja meg, hálaadással szolgálni kész vagyok“ ²⁾.

Zrínyi, Frangepán és Tattenbach ekközben serget gyűjtöttek, próbáltak szövetkezni a török bégekkel és budai basával : -- de mielőtt a forradalom Magyarországon kitörhetett volna, már el volt nyomva. Horvátország tiltakozott s az ellenök küldött sergek csaknem kardcsapás nélkül meghódoltatták a túladunai részeket. Zrínyi és Frangepán Bécsbe hívtak, és fogságba tétettek. Csaknem ily könnyű volt felső Magyarország lecsendesítése is. Itt Rákóczy elfogta Stahremberg Rüdigert, husvéthétfőn, Patakon, egy lakomán, melyet rendezett; míg Bocskai István bevette Ónodot, Szepesy és Szuhay pedig Tokajt ostromolták. A már ekkor Bécsben levő Zrínyi Rákóczyt fegyverletételre szólítá fel, s a császár egy proclamatióban inté az ország lakosait, hogy hűségöket meg ne szegjék. Az ellenök küldött sergek még meg sem érkeztek, midőn a 13 megye meghódolt; Rákóczy elereszté foglyait, s maga anyjához Munkácsba zárkozott ³⁾.

---

¹⁾ Kemény József Apafi Mihály időkora eredeti levelekben Árpádia II. 55.

²⁾ Bethlen II. 19.

³⁾ Katona, Wagner és Majláth az idézett kötetekben. V. ö. Wagner *Analecta Scepusiival*, s *Histoire des Troubles en Hongrie* (1689)-val.

A mozgalom el volt nyomva; Spork jövetelének hírére és Rákóczy Ferencz intése folytán, hogy társai anyja katonáinak ne higyenek, mert ez a császáriak kezébe akárja őket játszani; továbbá a kegyetlenségek következtében, melyet Spork és Kopp útjukban fölléptek: megkezdődtek a menekülések. Az agg Bocskai István családját, mindenét elhagyva álöltönyben menekült Mármarosba. Nejét s mostoha fiát Rákóczyné a németek kezébe adta, ez utóbbi tíz napi fogság után követte atyját. Ispán Ferencz, Kende Gábor családjával, Gyulaffi László, Csernel Pál, Fábián Farkas, Kende Márton, Szuhay Mátyás, Petróczy István, Forgács Miklós, Szepesi Pál, Vay Mihály, Keczer Menyhért, Kubinyi László, Uray Mihály, Serédy Benedek, Wesselényi Pál, Lónyay Anna s még többen is az elégületlen főnökök közül hasonlóan ez országban kerestek menedéket, „Apafi — írja Bethlen János *) — czélozva arra, hogy az elégületlenek amazt a fejdelemségből ki akarták tuszkolni — a rosztajóval fizetve nemcsak megengedte, hogy birodalmában legyenek, hanem többeket közzülök asztalához fogadott, biztatta őket s közbenjárást ígért a római császárnál“. Ily czéllal küldte ez Hedri Benedeket Bécsbe, hogy a kabinetot szelidebb bánásra bírja, s Baló Lászlót a portára ajándékokkal, hogy a magyarok pártfogoltatását kieszközölje.

Még ez év (1670) augusztusában, ugyanazon héten tértek vissza Hedri és Baló minden eredmény nélkül. Bécsben nem hitték, hogy az oly nagy zajjal kezdett mozgalom könnyen elnyomassék, s ezért Hedrit nem csak tisztelettel fogadták, hanem biztatásokkal is tartották. De midőn naponként érkeztek a hírek, hogy az eszélytelenül kivont fegyver még eszélytelenebbül dobott el, megérkezettnek hitték az időt, melyben a magyar alkotmányt megszüntethetni, és Hedrit egy mit sem mondó levéllel küldték haza. A lőcsei biztosság Rottal elnöklete alatt összeült, s a bebörtönözések és zsarolások a legnagyobb kiterjedésben folytak, nemcsak a mozgalom vezetői s a közép nemesség, hanem a szegény nép ellen is, s midőn ez eljárás szelidítését Apafi egy, a ma-

*) Historia Prod. II. 37. l. V. ö. Szalay V. 131.

gyarországi teljhatalmazotthoz Rottalhoz küldött ügynöke által sürgeté, a császári biztos azt hosszas időn át magánál tartotta, s csak october hóban ereszté vissza saját biztosával és a fejedelemhez, Bánffi Déneshez s Teleki Mihályhoz írott levelekkel, melyekben mézes szavakkal ígérte közbenjárását az udvarnál. De üldözése csak enyhült és nem szűnt meg; s még ez év folytán a menekültek számát Erdélyben Tököly Imre és Balassa Imre szaporiták.

Ekközben Apafit rávette Bánffi, hogy a Zolyomi notáz-tatása után fiscusra szállt Huszt várát az inscriptionalis summában adja neki. A fejedelem hajlott volna rá, de az ügy a rendek erélyes ellenállása folytán megbukott, s a szakadás Bánffi és a főurak közt e tény által is nevekedett. S e kellemtelenséghez épen ez időben újabb járult. Baló Lászlót a Kandiából diadallal visszatérő nagyvezér szigorú szavakkal fogadta: mért nem adja ki a fejedelem a Jenő környékén levő 49 falut? De midőn értesült, hogy a német katonák a fejedelmi birtokba beütéseket tettek, a vezérbasa hangja változott, s a németek e zsarolásai ellen a magyarföldi basákat segélyadásra kirendelte ¹⁾).

De azért a béke fel nem bontaték, sőt a porta a Jenő környéki faluknak kiadatását újabban sürgette. Ekközben a löcsei bizottmány eloszlott és egy újabb ült össze Pozsonyban, hasonlóan Rottal elnöklete alatt. A telt börtönök rabjai ez elébe állítottak, s míg Bonis és Fügedi Nagy halált szenvedtek: jószágelkobzással nem csak az élöket, hanem az időközben elhaltak maradékait is büntették. Zrínyi, Nádasdy, Frangepán és Tattenbach kivégeztettek; s minthogy az elégületlenek közt protestansok is találtattak, ezeknek rendszeres s tíz hosszú éven át tartó üldözése megkezdett. Az ország lakosaira terhelő adókat vetettek ki, „hogy a katonákat, — írja Bethlen János, — kiket épen az ő elnyomásokra tartott a magyar király, abból fizessék“. A menekültekre pedig fő- és jószágvesztés büntetését szabták ²⁾).

¹⁾ Bethlen János II. 35—54.

²⁾ Katona XXXIII. k. Vera et deducta Descriptio Criminalium Processuum stb. kézír. Bethlen fenn idézett szavai a 100. lapon olvashatók.

A menekültek ily körülmények közt Petróczy Istvánt és Szepesi Pált a portára küldék s ezek 1671. június végén Philippopolisba megérkeztek. A fejdelem a portán levő követ Daczó János tolmácsának Deák Györgynek meghagyta, hogy e követeket mindenben segítse, „a haza veszedelmére czélzó dolgokon kivül;“ azonban nyomukban legyen s minden tettöket írásba foglalja. E czélból leveléhez hozzá tette: „Ha ö kglmek kimenetelünket solicitálják is, hűséged ne interturbálja, vigyázzon csak arra, hogy e hazának romlására való dolgok ne agitáltassanak“ *). A követek jó fogadtatásban részesültek a nagyvezér által: „a hatalmas császár pártfogásába fogadja a magyar nemzetet, menjetek a budai basához, ki a magyar ügyek vezetésével meg van bízva“ — mondá s egy főrangú törököt rendelt melléjük útitársul, ki útját Bécsig lesz folytatandó, s itt tudatni fogja a magyar királylyal, hogy hacsak háborút nem akar, a hozzá küldött levél tartalmát teljesítse.

Ez alig remélt eredmény külön követ által tudtúl adatva a bújdosóknak, szokatlan hatást eszközölt. Apafi seregét már korábban hadi lábra állítá, s most a menekültek azt hívék, hogy e sereg őket fogja gyámolítani. Csalatkoztak. Mert e perczben Apafi udvarában a német párt győzött. Már Daczó, az orator el volt látva titkos útasítással, hogy a menekültek ügyében hallgasson, s most midőn ezek a fölkelést és a budai basávali csatlakozást hangosan sürgették, az augustus havában e végre Radnóthra gyűjtött fejedelmi tanács úgy találta, hogy írásos meghatalmazás nélkül puszta szavak nem elegendők ily fontos ügy elintézésére. A menekültek zúgolódtak, hogy a fejedelmi tanácsosok kákán csomót keresnek; megnyugtatóssokra ezek Baló Lászlót a portára és Brenkovics Györgyöt a budai basához küldék. October hóban mindkettő visszatért. A budai basa mindenre késznek nyilatkozott, ha parancsot kap, de ez még nincs kezénél. A vezér pedig szemrehányást tett, hogy a bújdosók az érsekújvári felhívás után elmulaszták a csatlakozást: most pedig a szultán kedvökért nem fogja a békét felbontani. A menekülteket e leverő hír

---

*) Árpádia III. 83.

sem csüggeszté el. Utolsó reményszálók a porta volt s a fejdelem újból közbevetette magát a nagyvezérnél a portánál értők¹⁾. S parancsára Szepesi Pál „igen megbomlott egészséggel és sok keserves alkalmatlanságokkal,“ mint maga írja, a török földre ment²⁾.

Ekközben a Jenő környéki falukért folyton folytak az alkudozások. A porta koronként sürgetőbb, kíméletlenebb leveleket írt, s midőn ezek miatt az aggodalom már tetőpontját érte el, érkezett Radnóthra a moldvai hospodárnak egy figyelmeztető követe: hogy a fejdelem legyen készen, mert a török Erdélyre hozza hadait, s azokkal Zolyomit. Most már valóban nem tudák mihez kezdjenek, midőn a rettegésnek a török követ megérkezése véget vetett. Ama hír hamis volt s a török egészen más ügyben járt. „A német követ, írja a nagyvezér, panaszkodik a hatalmas szultánnál, hogy rablók és zsiványok a római császár hivatalnokai által rájok mért büntetéstől féltőkben hozzád menekültek s melletted vannak. De a porta tudja, hogy te becsületes ember vagy, s nem hitte el a panaszt. Ha azonban mégis úgy volna: tüstént küldd el a zsiványokat, mert a császár a békét sértetlenül akarja megtartani, s annak értelmében zsiványok nálad nem létezhetnek.“ A követ e levelet a tanácsban nyújtá át. Annak átoltvasása után magára kívánt maradni Apafival, mi megtörténvén, a fenebbi soroknak ekkép adta magyarázatát: a német követ valóban zsiványok kiadatását sürgette, s ha nálad olyanok volnának, azokat add ki. De nem a hozzád menekült magyar urakat és nemeseket, ezek maradjanak a császár birodalmában, s Nagyságod állapotjok és számokról tudósítsa a portát, hogy ügyökben intézkedni lehessen.

S valóban nem sokkal ezután a kassai és szathmári parancsnokok fenhangú levelekkel követelték a menekültek kiadatását a béke s az ottoman porta parancsa értelmében. S midőn mit sem nyerhettek, fenyegetésekkel távoztak, hogy majd újra meg fogják ők Erdélyt látni³⁾. Ennek folytán

¹⁾ Bethlen II. 108—112.

²⁾ Árpádia III. 95.

³⁾ Bethlen János 162—174.

Apafi is jónak látta sergét hadi lábra állítani. Már jun. 10-én kiadta parancslevelét, hogy Szamosfalván azon hó 18-án seregszemle tartassék. A nemesség és főurak erről haza mehetnek ugyan, de oly készülettel legyenek, hogy minden perczben kiállhassanak. Az ott maradandó hadaknak pedig Bánffi Dénes adja tudtúl, mikép e sereg főparancsnokává Teleki Mihály neveztetett ki. E főúr pedig útasíttatott, hogy minden támadásra készen álljon, de az ország határait át ne lépje ¹⁾. E rendszabály mozgalmat idézett elő: a nemesség zúgott, hogy szemlét fölöttök csak a fejdelem tarthat, nem egyes főúr, s még akkor sem csendesültek le, midőn megfenyítésökre Kolosvárról őrséget hoztak. Hanem végre a szép szónak engedtek, Bánffi Dénes rábírta őket az engedelmességre.

Jenő környékét a nagyvezér még mindig sürgette. Daczót, az oratort bízatta ugyan a csausz basa, hogy próbálja ama falukat pénzzel megváltani: de ez nem sikerült, s a követ egy máj. 23-áról írott levelében panaszkodik, hogy a ki nem bocsátás miatt vele szigorúan bánnak. „Itt bizony, írja, a sátrakba sem bocsátanak, vagy meleg, vagy eső, mint az ebek úgy kuczorgunk imitt amott a fal alatt; én bizony ma is megmondám, ha így bánnak velünk, bizony Erdélyben vétjük inkább a fejünket el, hogy sem követségbe ide jön emberséges ember gyalázatra.“ De mondhatott Daczó bármit, s Apafi költhetett ez ügyben pár év alatt 30,000 aranyat, ki kellett ama falvakat adni, s minden, a mit Apafi nyert, annyi volt, hogy nem a kívánt s szerteszét eső, hanem a határszálen fekvő falukkal érte be a porta ²⁾).

Mindez csak kezdete, helyesebben, folytatása volt egy rendszeressé válандott bekeblezési munkálatnak. Az idő erre most, midőn a menekültek miatt Apafi a német udvarral is meg volt hasonló, különösen alkalmasnak látszott. Mert a porta ama célját még el sem érte, midőn már is új követelésekkel állt elő. Kucsuk váradi basa, Erdélynek a korábbi időkben nyomorgatója „ki a fejdelemmel, mint maga írta, sok söt és kenyeret evett“: jul. közepén 30 spáhit küldött Fehér-

¹⁾ Árpádia II. 109—112. az e tárgyban kelt levelek, instructiók.

²⁾ Bethlen 169, 179—183. Árpádia II. 104—8. Daczó levele.

várra, kiknek főnöke a nagyvezértől s Kucsuktól Apafihoz, s ez utóbbitól a fejdelemnéhez írott leveleket nyújtja át. Kucsuk sokat beszélt a maga barátságáról az uralkodó pár iránt ¹⁾; de a nagyvezér a Piri basa defterében kitett helyeket követelte. A levél kelet nélkül volt, s ez a tanácsosokban gyanút támasztott. Elhatározzák a fényes portát egy követtséggel fölkeresni s értesíteni a felől, hogy a kívánt helyek Erdélynek felét teszik s azok nélkül az adót lehetetlen lesz behajtani. Szilvási Bálint, Nemes János s a szászok részéről Hirling György ²⁾ nyomon elindultak, de választ csak a következő 1672-ik év februárjában hoztak haza, midőn a szultán tudtára adta Apafinak, hogy „a panaszlott nehézségeket kegyelmesen megfontolandja, az adót kegyesen vette,“ buzditá, hogy maradjon hű és igazságos. Üres szavak, melyek az ügyet e perczre ugyan elhalasztottnak mutatták, de teljes megnyugvást nem eszközölhettek, annyival kevésbbé, mert ez ügy megvizsgálására a porta biztosokat küldött, kik Váradról Somlyóra, Hadadra s onnan Gyaluba mentek, hol őket Bánffi Dénes gazdagon megvendégelte, s bár ezek pártfogásukat minden módon ígérték: egy nem sokkal ezután küldött levele a nagyvezérnek mutatta, hogy ígéretöket be nem váltották.

Ugyanis e teljesen váratlanúl érkezett levél heves szemrehányás után Várad környékének ki nem adásáért oly rendszabályokhoz nyúlást követelt, hogy a váradiaknak többé ne legyen panaszra okuk, s különösen sürgeté, hogy „a somlyai kapitányt, e nyughatatlan s a törökkel ellenkező férfit tüstént letétesse s helyét békeszerető emberrel töltsse be, a kolosvári kapitányt pedig rendre útasítsa, hogy olyakat, mint eddig, ne merészeljen a török végbeliek ellen“ ³⁾.

E panasz kiválóan Bánffi Dénest illette. Ugyanis ő volt a kolosvári kapitány, s a somlyai uradalom is az ő birtokában volt. Ama végvár kapitánya Keresztes András ⁴⁾ meg-

¹⁾ Kucsuk levele Árpádia II. 112—14.

²⁾ Bethlen J. 182. Gunesch Trauschnál II. 170.

³⁾ Bethlen J. 203—218.

⁴⁾ A Bánffi elleni vádpontok e czikk végén.

tartá a parancs daczára hivatalát, mert a szabadságukra feltékeny rendek méltán gyaníták, hogy ha most engednek: „a végházakban török tenne és választana tiszteket.“

Ekközben azon sívár keménység, mely Magyarországbán a biztosok politikai és vallásos üldözéseit csaknem eltiírhettlenné tette s általános elégtelenséget idézett elő, — a bújdosókat azon gondolatra bírta, hogy egy szerencsés invasióval most az egész országot lángba boríthatják. Erdélyben Teleki Mihályt megnyerték ügyöknek, s ennek köszönheték, hogy a fejdelem Cserményi Mihályt a portára küldé, nem egyenesen ügyök szorgalmazására, hanem oly nyilatkozattal, hogy lehetlen a békét a magyar királylyal tovább is fentartani, mert ennek birtokaiból folytonos kicsapások történnek az erdélyi részekre, s idevaló kalmárokat fogságba vetettek. Ez ügyben már tábornok Spankauval is folytatott levelezést: „Uraságod eljárásában nemhogy a jó szomszédságnak, de még a becsületes ellenségnek nyomát sem találhatjuk fel“ írá neki s felszólítá, hogy békét akar-e vagy háborút, nyilatkoztassa ki. Ekkor még remélte, hogy támadásra engedélyt nyerend. De Cserményi martius havában oly válaszzal tért vissza, melyet legkevésbbé vártak. „Csodálom, írá a nagyvezér, hogy e tárgyat, miután végleges és határozott választ kaptál, mégis sürgeted. Hidd el, hogy az esküvel megerősített békét, míg más oldalról megtartják, a porta nem szegi meg senki kérelmére. Annak feltételeitől, ha csak azt akarod, hogy jó dolgod legyen, te se térj el egy hajszálnyira sem. Azon panaszodra, mely a magyar király katonái által elkövetett méltatlanságokat illeti, a magyar király követe azt feleli, hogy ti még többeket követtek el. Tolladat tehát féken tartsd, s ne alkalmatlankodj' mindig a császári udvarnak.“ De egy titkos íromány Szaidi basától tudatta, hogy ez úgy a szultán, a nagyvezér és mufti közt el van döntve; hogyan? az hármok titka. Ne piszkálja tehát most, ha rá kerül a sor, majd tudatja vele *).

A bújdosók ebben nem nyugodtak meg, s azon tervvel, hogy egy beütés Magyarországba általános fölzendülést idéz-

*) Bethlen J. 209.

het elő, nem hagytak fel. Apafinak első dolga volt Spankaut megnyugtadni, ki mind hangosabban kezdé őt békeszegéssel vádolni*). Azonban elméjében mást forgatott. April havában Fogarasban volt. Petróczyt és Szepesit több ízben titokban fogadta, s a hajdúkhöz intézett leveleket adott nekik, melyekben biztatta ezeket, hogy csak keljenek fel, ő erélyesen fogja őket támogatni. Blanquetteket is nyertek ezenkívül a fejdelem pecsétje és aláírásával ellátva, hogy szükség szerint töltsék be annak idejében. Ugyanekkor Bánffi Dénes és Farkas is az udvarban voltak, de minderről sejtelmök sem volt. A dolog azonban Dénes előtt gyanúsnak tetszett, s Székely László fő portamestert faggatni kezdé. Székely sem mondhatott többet, mint hogy két levelet a fejdelem nagyobb pecsétjével ellátott, melyeket aztán Szepesynek adott át. Bánffi most sejteni kezdé a dolgot, s annyival inkább, mert Szepesytől hallá, hogy az Kővárba Telekihez, s onnan a hajdúk közé menend. Most hát Bánffi minden áron ennek elútazását akarta hátráltatni, s erre jó alkalomnak látszott a Wesselényi Pál menyegzője Beldi Pál leányával, mely e napokban tartaték, s melyen a fejdelem s azon főúr is jelen volt.

Ennek tartása alatt magán beszélgetésben a fejdelemmel Bánffi Dénes felhozta a magyarországi nyomorokat, az üldözést, mely ott a protestánsok sorsát elviselhetlenné teszi, s mely hangosan kiált segélyért. Apafi ennek folytán elmondta Bánffinak, hogy segélyről már van, és mikép van gondolkodva. A tanácsnok köpenyt fordítva feltárta a helyzet minden nehézségét. Átkozott volna, mondá, ki nem akarna segíteni a nyomorgatott hitfeleken, de hát a nagyvezér levelét, mely Apafit végveszélylyel fenyegeti, egyszerűen félretehetni-e? ez az üldözötteken sem fog segíteni, s nekünk is végünk lehet miatta!

Bánffi végre győzött. Az ügy az államtanácsosok elébe terjesztetett. S ezek elhatározáék, hogy Szepesytől a leveleket vissza kell venni. A menekültek pedig május 5-ére Beszterczére gyűlést hirdettek, tanácskozándók, hogy most már mihez kezdjenek? s míg Apafi a magyar ügyekről tudósító le-

---

*) Árpádia II. 68—74.

veleket intézett Európa protestáns uralkodóihoz, ők újlag két követet indítottak útnak a nagyvezérhez. De ezeket a havasalföldi vajda feltartóztatta: nem tanácsos a portát, mondá, tovább is ingerelni; várjanak, míg ő kitudja a dolgok ottani állását.

Midőn e hírrel a követek egyike visszatért, s a helyébe küldött Balassa Kristóf, Imre fia, sem eszközölhetett semmit, a bújdosók Tordára gyülekeztek, s innen újlag fölhívták Apafi segélyét, kérve, hogy induljon elődjei, Bethlen és Rákóczy példáin. Hiában figyelmeztette őket Apafi eddigi sikertelen lépéseire e tárgyban, reményökkel nem hagytak fel, s csak annyit sürgettek, hogy egy biztos hely jelöltessék ki számokra, hol szervezhessék magokat. De a tanácsosok e kérelmet sem hitték teljesíthetőnek az országgyűlés beleegyezése nélkül, mely Radnóthon június 26-kán volt összegyűlendő ¹⁾.

A gyűlés a kitűzött napon megnyílt. Egyike volt a zajosabbaknak, mely a sérelmeket sok elkeseredéssel tárgyalta. Ennek folyama alatt érkezett egy kapucsi basa a szultán levelével. A nagyúr tudatja, hogy a lengyelekkel háborúba keveredett, s rendeli, hogy hatszáz hatökrös lisztel terhelt szekeret küldjön táborába a fejdelem ²⁾. De Erdélyben az azelőtti években szűk termés volt, a rendes adót sem bírták behajtani, minek folytán a fizetni nem tudók nyakára katonaságot küldtek ³⁾, pedig a nép saját szükségét is a Havasal-

¹⁾ Bethlen J. 210—24.

²⁾ Tunesch Trauschnál II. 173.

³⁾ Bánffy Dénes (Árpádia III. 99.) írja a fejdelemnek: „Im-már az nemes ország gyűlésének fél esztendeje elmúlt, mégis ennyi rendbéli Ngod méltóságos parancsolatra az nemes ország végzete szerint is sem az vármegyékről, sem az universitasról az praesidium fizetésére rendelt adóban csak egy pénzt is még nem adminisztrálnak, kik micsoda fogyatkozással legyenek, Ngod bölcsen megítlheti, és hanemha én pénzzel őket eddig ne segítem, kénteleníttetek volna elbujdosni, avagy éhél halásra jutni“ ezért jelenti, hogy „tovább nem állhatván nyavalyások, mostan bocsátottam ki vagy negyven lovaszt Szebenszékre“ s kéri újabban megparancsolni a megyéknek s — a szász — universitasnak, hogy az adót beszolgáltassák, különben az egész praesidiumot rájok küldi.

földről vásárolt gabonával pótlá. Azonban a parancs ezúttal félre nem tétetheték; Gyulay Tamás az orator megírta, hogy minő ingerült hang uralkodik ellenök a portán, hol azt hiszik, hogy a 600 szekeret egyetlen erdélyi mágnás is ki tudná állítani¹⁾. Itt hát tenni kellett s a fejdelem tudatta a kapichíájával (oratorral): „Kéntelenség alatt abból kell kitelni az élésnek, a mit most aratnak, mindazáltal azon leszünk, megszére ne haladjon, ha lehetne, egy órában vinnők véghez²⁾. S az ajándékokat és szekereket Baló felügyelete alatt még augusztusban útnak indíták.

Ugyane gyűlés folyama alatt julius elején a menekültek követe Nemesányi, Ghika Gergely oláh hospodártól visszaérkezett. Ghika ígérete szerint valóban sürgette a portán a menekültek segélyezését, s a nagyvezértől ezen választ eszközöl: Ha a magyar bújdosók hiszik, hogy sikerrel síkra szállhatnak a német ellen, a porta nem ellenzi, csak inti őket, hogy vigyázattal járjanak el. A menekültekbe ez új életet öntött, s még inkább nevelte azt azon körülmény, hogy a Nemesányi által Ghikánál hagyott Absolon Dániel és az időközben oda érkezett Balassa Kristóf aug. elején tudósíták őket, hogy „a porta a lengyel háború bevégezése után a magyar ügyeket tárgyalandja, s beütésöket a magyar birtokba, csakhogy eszélyesen tegyék, addig sem ellenzi.“ — Természetesen, mert a portának érdekében állt Leopoldot a lengyel háború folyama alatt minél inkább foglalkodtatni³⁾.

A bújdosók még mindig Tordán tanakodtak. Absolon visszaérkezésénél jobban megerősítették őket céljokban a Magyarországból kapott hírek. A vallási üldözés naponként növekszik, s a protestánsok templomait egymás után foglalgatják el. Fennmaradt egy a bújdosó papoktól Debreczenből Apafihoz írt levél, mely ez eseményeket élénk színekkel festi. „A religio dolga, írják ebben⁴⁾, ez romlott hazában naponként sulyosodik. Kezünknel nem tudunk már többet: Zem-

¹⁾ Bethlen J. II. 231. s köv.

²⁾ Apafi levele Gyulai Tamáshoz Árpádia III. 111.

³⁾ Bethlen II. 234. Absolon levele bújdosó társaihoz Árpádia III. 103—10.

⁴⁾ Árpádia III. 112—13.

plén vármegyében a megyaszai, Ujvármegyében a kassai és szikszai, Szepesben a löcsei templomoknál, Sárosban pedig egyet se tudunk. Több vármegyékben is akképen halljuk a religiónak oppressióját. Persecutoroknak minden magokviseléséből, fenyegetéseikből is nem egyéb tetszik ki, hanem hogy maholnap (ha Isten szándékjokban előbocsátná) a véres persecutióhoz fogjanak, a hispanica inquisitionnak regulái szerint. Ily siralmas sorsban, kegyelmes urunk, a nagy Isten után nincs e földön sehova, kire szemeinket vetnünk, egyes egyedül Ngodra. Istenért reménkedünk Ngodnak, tekéntse maga vérét, s tagjait, de inkább az Isten ügyét, minden differentiakat szerezhető respectusokat félretévén, Istentől hivatalos tiszt szerént munkálkodjék benne, ne illettessék szidalommal tovább édes hazánkban az izráel Istenének neve, mely ma gyalázatban forog." Az üldözések folytonossága által felbőszített nép kölcsönt kölcsönnel fizet. Már a hithagyó Bársony György püspököt Turalukán keményen elverték s testvérét Jánost agyonütötték. Ezenkívül a császár el van foglalva. Az őrségekből, állíták, a bűjdösök katonáit a lengyelek segélyezésére küldte, s ezenkívül még a francziával is háborúba elegyedett. Ez mind szép, vélekedtek a bűjdösök: de bizonyost kellene tudni, hogy a felkelést szervezhessék, s e végett kémekeket küldtek ki. A törökök diadalmas elnyomulása a lengyel földön, Kamenicz bevétele csak nevelék bátorságukat, s a rendszeres beütést megelőzőleg Mármarosból egyes kirohanásokat tettek. Spankau, bár hiában, tiltakozott, Debreczent végpusztulással fenyegette, s véletlen megrohanással akarta e várost kezébe keríteni: a váradi törökök és a hajdúság azonban a támadást visszaverni készen álltak, s ő kénytelen volt csapatjával visszavonulni*).

---

*) Bethlen J. II. 235. s köv. Hammer III. 661. Árpádia III. 114. Ezekből kitűnik, hogy Spankau a debreczeniekre annyira rájok ijesztett, hogy azok a bűjdösöket onnan ki akarták űzni. Mind Bethlen János, mind Bánffy Dénes kikeltek ez ellen. „Mélto Ngod, írja ez indignációval a fejedelemhez, olyan választ adjon nekik, igenis befogadják szállásadással, s minden jó akarattal legyenek inkább nekik, mert különben megbúsulnak; elég sok ratiókkal élnek ők, és hogy félnek az némettől, de az kegyelmes uram csak pokrócz, mert bizony

Az ingerültség Erdélyben nőttön nőtt. A közhangulat a testvér haza felszabadítását hangosan sürgette, s a fegyverkezés az országban általános volt. Teleki Mihály felhasználta e körülményt, hogy Apafit a beavatkozásra bírja. Csereiből tudjuk, hogy a fejdelemné is kezére dolgozott. „Azt hányja szemére — írja ez*), hogy csak otthon heverne, olvasna, órát igazgatna, és nem vigyázna arra, mit cselekedtenek az előbbeni erdélyi fejedelmek, mennyit hadakoztanak és mely nagy hírt nevet szerzettek magoknak, s fejedelmi jószágot maradványoknak; bújjék ki azért valaha az asszonyok mellől; az erdélyi fejedelemséget megtalálja mindenkor; kellene bizony, ha Magyarországon is szerzene jószágot, mert Erdélyben kevés az ős jószág; ha több fiok leszen, egyik bár fejedelem lenne is, a többi osztán mit csinál jószág nélkül? Veszi most hasznát Rákóczy Ferencz, hogy a nagyapja Magyarországon fegyverrel nagy jószágokat nyert magának; már most az unokája fejedelmi módon él belőle.“ Apafi ez okoknak engedett, de a korlátnok Bethlen János közbenjárása eszközölt annyit, hogy a végrehajtás elhalasztatott sept. 17-ig, midőn tíz ország-tanácsos Radnóthon ez ügybeni tanácskozás végett összeült.

A tanácskozás folyama alatt Topheus Mihály udvari pap Teleki Mihálynak egy a tanácsosokhoz intézett levelét kézbesíté. A bújdosók ügyének Apafinál Teleki volt fő előmozdítója. Az éles szemű Bethlen, a történetíró, államférfi, e rejtélyes embernek buzgalma mögött politikai célokat lát, s Cserei azt hiszi, hogy mindent a nádorság elnyerésének reményében tett. De elég eszélyes volt vágyait, reményeit gondosan titkolni. Mindarra egyetlen szó, célzat sincs e terjedelmes levélben, mely melegen ugyan, de higgadtan tárgyalja az ügy állását. Közli a levelezést, melyet a fejdelemmel folytatott, a kezdeményezést egyenesen erre hárítja, s magát, mint ennek eszközét tünteti fel. Midőn pedig az ügy elhalasztására parancsot vett: már késő volt. Most már nem

őket addig az német nem meri csak megilletni, míg az török császárral oda nem vesznek, akkor is megoltalmazza Isten, s török és Nagyságod is.

*) Kazinczy Gábor kiadása 67. l.

lehet visszalépni. Az ügy különben is hazai és keresztyén, s ő a tanácsurak gyámolítását s részvétét kéri; azt föl sem teszi, hogy urokat az ellenkezőre bírják. Nyughatatlanul várja a kedvező határozatot, hogy „azon veszélyeket, melyek elébe az Isten, haza és vallásért menendő, lelkesültebben fogadhassa.“

S itt festi a bújdosók előmenetelét Magyarországon, hol a zendülés e napokban már ki volt törve. Spankaunak említett fenyegetőzése volt erre a jeladás. Kende Gábor, Szuhay Mátyás és Szepesi Pál mintegy 800 földönfutóvá tettel szövetkezve s az általános elnyomatás által támasztott elégtelenségben bízva fölkerekedtek a hajdúság felé. Hasszán a váradi aga, a fenyegetett Debreczen védelmezésére, a basa rendeletéből velök megy. Igéreték s fenyegetések által sikerült a hajdúság felültetése s Spankau kénytelen volt visszavonulni. A magyarság átnyomá őket a Tiszán, s bár Kállónál a törököket haza bocsáták a fölkelők, de táboruk csakhamar 15,000-re nevedett. E szerencsés kezdetet több sikeres lépés követte, melyeknek felsorolásával Teleki a tanácsosok ellenkezését legyőzni hitte. Elmondá, hogy Szuhay és Szepes Kassát fenyegetik, Petrőczy Kendével Regecz alatt táboroz, hová Rákóczy a katolikusokkal zárkozott, Wesselényi Pál Megyesen naponként neveli táborát, Ónod, Patak, Tokaj, Szendrő már meg vannak szállva, Bélték pedig már el is esett.

A levél általános megdöbbenést okozott. Rákóczynak a lengyel ügyekbe avatkozása még újabb dolog volt, hogy sem elfeledhették volna a tanácsosok annak szerencsétlen következményeit. Nem is mertek beelegyedni a porta nyilvános tilalmának ellenére, s jónak látták Telekit arra figyelmeztetni, mi e részben eddigelé történt. Minden általa ajánlott intézkedés, a követség a portához még korai, s azt sem engedhetik meg, hogy Kövárból az ágyúkat valamely magyarországi erősség ostromára kivigye. Sőt czélzatait sem helyeslik, nem is hiszik, hogy azok jót eredményezzenek, s nem is kell mindent kockáztatni hiú reményekért. Ily határozott ellenzés után nyíltan nem lépett fel Apafi, s minthogy látható volt, hogy a beütés már ekkor megtörtént, Baló Lász-

lónak útasításban adta, hogy ha a porta ez ellen szót találna emelni, őt és a rendeket ártatlannak nyilvánítsa, s mindent a kövári kapitány nyakába háritson. Másfelől Macskásy Boldizsárt Bécsbe küldte. Tanácsurait az ennek adandó útasítás nagyobb zavarba hozta. Bevallják-e, tagadják-e, hogy a töröknél sürgették a béke felbontását? Végre abban állapodtak meg, hogy a császár kormányának ballépéseit nyomatékkal emelje ki, mint a mely eljárásával Magyarország lakosait szélsőségekre kényszeríté, s menti Erdély közbevetését a töröknél. Macskásy valóba elindult, de a fölkelők földjein át csak álöltönyben s nem minden veszély nélkül érhetett el Bécsbe.

Apafi pedig nem akart lemondani azon befolyásról, melyet a menekültekre Teleki által gyakorolt, s e czélból annak beütését kéz alatt pártolta. September 16-án ez Wesselényi Pál, Forgács Miklós, Gyulafi Lászó, Ispán Ferencz, Keczer Menyhérttel csatlakozva, hétszász lovas s valamivel kevesebb gyaloggal Szathmár alá érkezett. Egy kis csatározása a német őrséggel minden nagyobb eredmény nélkül maradt, s Vasváriba húzódott vissza, bevárando csapatának erősítését a közel megyékből. Azonban hasztalan várt. A német őrség sept. 20-án kiűtött, s taraczkjaival nagy pusztítást vitt véghez a magyar seregben. A gyalogok nagy része a 2000 gyalog katona támadásának áldozata lett ¹⁾, de Teleki maga, fél saruját a mocsárban hagyva ²⁾, s nem minden veszély nélkül és a lovasság futás által csakugyan megmenekültek. De ez nem egyetlen csapás volt, mely a bújdosók ügyét érte: diadalmas előhaladás s az enyiczkei megnyert csata után lassanként minden előnyeikből ki lönek forgatva, Spankau és Kopp egyesültek, a hajdúság elpártolt tőlök, s a Györkénél oct. 26-án elvesztett csata az elfoglalt váraknak német kezekbe jutását eredményezé ³⁾.

Ezalatt Erdélyben az oct. 10-én megnyílt országgyűlés számon kérte a fejdelemtől, hogy „mikép állanak az ország

¹⁾ Bethlen J. II. 247—279.

²⁾ Trausch Chroniconja II. 175.

³⁾ Bethlen J. II. 309. Babocsay Fata tarcaliana: Rumi I. 35.

ügyei a két császárnál?“ s ez némi habozás után felmutatta Baló László leveleit, melyekből kitűnt, hogy a porta csakugyan tett az oratorhoz kérdéseket a menekültek beütése ügyében, — de ez a fejedelemnek részvétét a dologban eltagadta. Ennek folytán egyes követek különösen a tanácsosokat s névszerint Bánffi Dénest sürgették, hogy ez ügyben kiélegítő nyilatkozatot tegyen. A haragra lobbant tanácsúr az országgyűlés méltóságos magatartása folytán visszanyerte ugyan nyugalmit, de nem habozott a fejedelem és kövári kapitány egyetértését bevallani. Ennek rendiben elhatározá az országgyűlés megkeresni a fejedelmet, hogy a porta részéről fenyegethető veszélyt igyekezzék minden áron — még azon esetben is, ha az ügy valódi állásának felleplezésével Telekit kellene mint bűnöst felmutatnia — elhárítani.

Más nap, oct. 15-ike volt, Kornis Gáspár a rendek kérelmével a fejedelem elébe járult. Ez már teljesen át volt hangolva Teleki pártja által, mely nem mulasztotta el a dolgot, mint az uralkodó megaláztatását terjeszteni elébe, s Kornis a legrosszabb fogadtatásban részesült. „Gondoljanak ő kegyelmek a magok ügyére, az ország jelvényei egyedül nekem adtak, s nem tűröm beavatkozásokat“ — a követet ezzel ereszté el; a sor ezután a tanácsurakra került; kemény szavakkal vádolta őket a megelőző nap interpellatiojért, árulást hányt szemökre s fenyegetőzések közt távozott szobájába, a tanácsosokat az elfogadó teremben hagyva.

E szokatlan jelenetre azok csak összenéztek. A csendet Bánffi Dénes szakítá félbe. „Nem a fejedelem hibás itt, hanem azok, kik tapintatlanságokkal ilyenekre kényszerítik, s kiknek ösztönzésére szólaltak fel tegnap is a követek, hogy engem megalázhassanak.“ Béli Pál ezt czélzásnak vette, s nyilatkozatra szólítá fel Bánffit, ha valóban őt értette-e? A kérdésre ez igenlőleg felelt; s most mindketten, a végek parancsnoka s a nehéz székely — így nevezi magát Béli — régidő óta két vetélytárs, sérelmeiket emlegették fel. A kellemetlen jelenetnek, mely a két gőgös főúr feszültségét nevelte, a többi tanácsosok közbeszólása vetett véget. Elhagyák a palotát: de midőn a templom előtt mennének el, a szokás szerint ott összegyűlt rendek magok közé hívaták

őket, s közösen nyomasztó érzés befolyása alatt elhatározzák, hogy többé semmi ügyben sem interpellálják a fejedelmet, s hogy azon hó 17-én a rendes tanácskozás tárgyaira fognak áttérni.

A dolognak itt nem szakadt vége. A gyülelésről néhányan Bánffi Déneshez mentek ebédre. Ez, különben is ingerült állapotban lévén, a poharazások által méginkább hevült, s kifakadásai percenként élesebbekké lettek. „Hamarabb elvész Erdély, kiálta böszülten, mint én, vagy a fejdelem.“ Majd a mámor elgőzölgésével e kitörését is megbánta, s más nap elég ildomos volt Bédit néhány barátja közbenjárásával megengesztelni. De e kitörés méginkább sietteté az országgyűlést, hogy a tárgyalásoknak véget vessen. Ez oct. 28 án megtörtént. A bezáró lakomát szokás szerint a fejdelem adta, ki a porta megengesztelésére már útnak indította 1000 arannyal Nagy Lászlót; s most poharazás közben, talán hogy a pártokat czélzatai iránt annyival inkább zavarba hozza, talán valóban neheztelve a kövári kapitányra vállalata rosz sikeréért: az ablak párkányához támaszkodott Bánffit megszólítá, „Kegyelmed bizonynyal találkozni fog Telekivel. Tudjuk, hogy miket követett el ellenünk, s legújabban kiütésével is minket akart veszélybe dönteni. Megérdemlené a nótát, azonban egyelőre figyelmeztetjük, hogy mindenre emlékszünk.“ Teleki ellenei örültek diadalokaak, mit e nyilatkozatban föltalálni véltek, de megbuktatását elmúlaszták keresztülvinni ¹⁾ s Bánffi Dénes pártnézetei félretételével könnyen kieszközlé sógoránál neje unokatestvérének az uralkodói kegybe visszafogadtatását ²⁾. Sőt a közelebbi ministeri tanácskozások egyenesen Teleki pártiakkal mentek véghez s e főür több mint száz lovas kíséretében oly fénynyel érkezett Gyulafehérvárra e tanácskozásokra, mintha a vasvári-i ütközet diadalmenetét akarta volna ünnepelni. Kegyvesztése

¹⁾ Bethlen J. II. 278—298.

²⁾ Telekinek az anyja Bornemisza Anna volt, leánya Bornemisza Lászlónak. Ennek a Lászlónak testvérétől Páltól négy leány származott: Kemény Boldizsárné, Apafiné, Bánffiné s Szentpáliné, kőről alább lesz szó.

ennyi ideig tartott, s fenyegetései elleneit még jobban meg-rémíték.

Nem sokkal ezután, december havában, midőn a fej-delem Balásfalván vadászatban keresett szórakozást, Macskási Boldizsár Bécsből visszaérkezett a haditanács válaszá-val, melyben az udvar szolgálatait Erdély irányában, másfe-lől ennek hálátlanságát hánytorgatták; és Bánffinak, kivel útközben találkozott, egy levelével, melyben e nagy tekin-télyű főúr a német ügyet különös nyomatékkal ajánlá¹⁾ s Pálffi Tamás, herczeg Schwarzenberg s a svéd követ, van der Nath leveleivel, melyek elvonni igyekeztek őt a bújdosóknak ez idő szerinti pártfogásától²⁾, s mi mindezeknél fontosabb volt, néhány magyar főhivatalnok, kiválólág Leopold kegyen-czei, szóbeli izenetével. „Bármily óhajtandó is, izenék, a ma-gyar alkotmány visszaállítása: de a menekülteknek nem az a céljuk. Vállalatokat önzés vezeti s Erdély nagyságos feje-delme ön érdekében cselekednék, ha nem hagyná őket tovább is zajongani. A porta titkos célzata a lengyel háború végez-tével a császárt támadni meg, s székét az elfoglalt Bécsbe tenni át. De ez ellen Európa nagy része coalitiót formál, s urad olyaténkép tarthatja meg országát, ha velünk fog szö-vetkezni, legkönnyebben elveszti, ha ellenünk lesz.“

A felkelők veszteségei felső Magyarországon, melyek-ről a tudósítás egy időben érkezett meg ez izenetekkel, na-gyobb nyomatékot szereztek ama szavaknak. Szepeszy Pál volt az, ki eme csapások híreit meghozta az udvarba, s a megvert lázadóknak menhelyet kért, mint azoktól Erdélybe küldött követ. Innen Apafi engedelmével a portára ment, ügyöket ott is szorgalmazandó. Ekközben a bújdosók egy töredéke Petróczi Istvánt generalisokká választá, s a portára menéssel bízta meg, mint az „összes magyarság“ követét. Útközben megállt tanácskozás végett Bánffi Dénesnél Gya-luban. A tanácsúr megtudta tőle, hogy ő a portánál a havas-alföldi vajda segélyével kíván élni, s minthogy küldetése a Szepeszyétől eltérőnek látszott, s különben is mellőzve van

¹⁾ Bethlen J. II. 298—302.

²⁾ Árpádia III. 117—120 az illető levelek.

vele Erdély fejedelme : előleges jelentést tett Apafinak. Mire Petróczy kíséretével Gyulafehérvárra érkezett, már el volt határozva kedvezőtlen fogadtatása. Kihallgatás iránti kérelmére az udvarmester Balog Máté tudatta vele a fejdelem akaratát, hogy ötödmagával az udvari asztalhoz bocsáttatik, de kihallgatást csak délután nyerhet. Petróczy ezt kérelme megtagadásának vette. Kardjához csapott oly nyilatkozattal, hogy sok ezer magyar van ahhoz csatolva, s harag miatt reszketve távozott. A tény nem volt olyan, mit egy uralkodó könnyű szerrel elnézhetett volna. Elfogatása el lön rendelve, s hogy ki nem végeztetett, azt a fejedelmi tanács sürgös előterjesztése tudta csak meggátolni. A főlsszabadtására tett kísérletek meghiúsultak, s ő a következő évi (1673) jan. 10-kén Fogarasba kísértetett.

Ez egész idők alatt Teleki hívei közzül a fejedelmi udvarnál többen-kevesebben, de folytonosan tartózkodtak. Hírek kerengettek, hogy a kik csak e párthoz nem tartoznak, hivatalaiktól el fognak mozdíttatni, s ezek közt főként, hogy az udvarhelyszéki kapitányságot Bethlen Miklós letételével Bánffi Dénes tízéves fia nyerendi el. Látszott, hogy Teleki politikája naponként szélesb alapot nyer, hogy ez idő szerint Bánffi Dénes is kezére játszik : oly két dolog, mely e főúr irányában az erőszakoskodásai által felidézett ingerültséget tetemesen növelte. O Apafit január hó folytán Fogarasba kísérte, hol ez ama párttal titkos tanácskozásokat tartott. A fejdelem innen Brassóba ment, s itt tetszék ki, hogy a kibékülés Bánffi és Béli közt csak színleges volt, midőn némi katonai tisztelgések mellözéséért az előbbi heves kitörésekre fakadott, mintha a dolog szándékos lett volna. A béke újlag helyreállt ugyan, de ki bizott volna tartósságában?

Még korábban, január hó folytán Baló László a portáról megérkezett. A szultán levele a magyarországi fölkelésekről mit sem szolt, s csak a szokásos kifejezéseket tartalmazta. Annyival keményebben hangzott a nagyvezér izenete : „üljön veszteg az erdélyi fejdelem s tartsa meg a császárral kötött békét. Ha a másképen cselekvésből veszedelme származik, tulajdonítsa magának.“

Ez izenet nem kis zavarba ejté a fejedelmet, mit Sze-

pesy visszaérkezése csak növelt. S valóban előadása, hogy mikép fogadtaték, erre teljesen alkalmas volt. Bebecsátást a nagyvezérhez csak nehezen nyert. A pártfogást esedezőt itt kemény szavakkal fogadák: „Nem pirúltok-e annyit alkalmatlankodni? az ország sem tart veletek, hiszen titeket is magyar csapatok vertek szét, annyira, hogy csak néhány zsivány menekülhetett meg, tégedet is, mint társukat ezek küldtek.” Hasztalan volt minden mentegetőzés, elbocsátották. Éjjel azonban újlag a vezér sátrába vitetett s ez most más hangon beszélt vele: „Fontos dolgot akarok veled közleni. Már évek előtt a budai basához útasítottalak benneteket, de akkor nem lehetett többet tenni. Most jobban állanak az ügyek, s ha a szultán a háborúra teljesen készen lesz, felbontja a császárral a békét. Akkor a magyar nemzetet oly állapotba helyezi, hogy örökre lekötelezettje legyen. De erről most hallgatni kell, s ha kora fecsegéssel elrontod a dolgot, tudd meg, hogy a szultánnak hosszú keze van, mely a világ minden részébe elér. Apafit a dologba be ne avasd, mert ő nem tud titkot tartani. Nyerjétek meg különösen a főurakat, s egyet azok közül köz akarattal ide küldjétek, kit a nagyúr királyotokká emelhet.”

„Nem tudom, válaszolá az elbámult Szepesy, hol találjak hálaszavakat. Bizonyynyal a magyarok istene indítá könyörületre a hatalmas szultánt. Azonban a dolog aligha maradhatand az erdélyi fejdelem előtt titokban, mint ki körül vagyunk most összegyűlve. Követséget is bizonyynyal fogunk küldeni, de nem olyat, melyből a hatalmas szultán az ország első méltóságát kiválaszthatná, mert a magyar nemzetnek kiváló szabadalma a királyválasztás. De egy más igen nevezetes bajunkat nem lehet titkolnunk. Az erősségek Magyarországon német katonákkal vannak megrakva, s ezért sokan a főurak közül visszavonúltak váraikba, s nem mernek velünk tartani nyíltan, de kéz alatt szövetségeseink, s ezek sürgetnek legjobban, hogy ezen ügyet a hatalmas császár udvarában mozdítsuk elő.”

„De hát, kérdé a nagyvezér, Eszterházy, Batthyányi, Erdődy s a többi hatalmas urak velünk fognak-e tartani?”

„Ó bizonyynyal!” felelt Szepesy habozás nélkül.

„Nos, hát te ráveszed a főurakat, hogy a kitől csak te-
lik, vegyen részt ama követségben; a többieknek elég lesz,
ha leveleik, vagy titkos követeik által lesznek képviselve.
Midőn a császár fegyverei a magyar határokon villogtak, min-
denki hozzátok csatlakozhatott volna; de te talán azt hiszed,
hogy a hatalmas császár nem tud mindent, a mi nálatok törté-
tént? Felelj: nem segítettek-e már eddigelé is az erdélyi
fejdelem s a nagyváradi basa a magyar király ellen folyta-
tott csatározásokban?”

Szepesy erre próbálta ugyan elejénte tagadni, majd szé-
píteni a dolgot, de a nagyvezér szeme közé nevetett s minden
részletet elmondott, oly hozzáadással, hogy: ha ügyeteket
eddigelé is nem kegyeltük volna, mindezek nem történhet-
tek volna.

S ezzel elbocsátá magától Szepesit, ki februárban visz-
szaérkezve, a dologba elejénte csak Telekit s Bánffi Dénest
avatta be, majd ezek tanácsára közölte azt a fejdelemmel is,
s utóbb a magyar főurak közzül azokkal, kikben bízhatott. S
ezek valóban kinevezték a követséget, nagy szakállú főura-
kat, Forgács Miklóst, Kendi Gábort, Szepesy Pált, Pécsi Gás-
párt, Kubinyi Lászlót, kik a fejedelmi tolmácssal Brenko-
vics Györggyel Magyarország hódolatát bemutassák. A fej-
delem pedig e dolgot tanácsnokai közzül egynéhánynyal
megfontolgatta, s minthogy a vezér által nyilvánított titko-
lózási szándékból, valamint azon körülményből, hogy a porta
míg öt egyfelől a beavatkozástól szorosan tiltja, a váradi ba-
sának azt megengedi, nem jót sejtett: elhatározá, hogy a búj-
dosók követségéhez hozzá csatolja kegyenczét Székely Lászlót,
ki a török főurakat dús ajándékokkal megnyerje, ama-
zokra felügyeljen, s ha Apafit veszély fenyegethetné, elhárítsa.
Petróczi Istvánt pedig szabadon bocsátá, megesketvén, hogy
ellene mit sem fog kezdeni *).

Ily remények közt a bújdosók kicsinybe vették azon
csapást, melyet épen ez időben szenvedtek. Január végén
csapataikat a németek keményen megverték, de maradvá-
nyaikat a váradi basa székhelye körül rendezé el téli szál-

---

*) Bethlen J. II. 302—363.

lásra s ellátta őket a szükségeseikkel, míg törökjei a magyarokat örökös lakomával tartották. Ezek török lovassággal gyakori kiutásokat tettek. Tábornok Kopp aprilis havában ellenök indúlt, hogy gyors támadással semmivé tegye őket. Atkelvén a Tiszán, útját Debreczennek, a bújdósók fő fészkének vette. De szándéka kitudódván, feles számú török és magyar csapat ment ellene; ő azonban a túlnyomó erő ellenében nem akarván sergét kockáztatni, a gyalogságot Kállóban hagyta, maga pedig a lovassággal Kassára menekült. Egy csapat ¹⁾, mely vegyesen magyar és németekből állt, s kapott parancs szerint Kálló fele tartott, egyesülendő Koppal, ennek meneküléséről mit sem tudva, előnyomultában a török-magyar seregre bukkant s ez által felkonczoltatott.

A bújdósók ekközben fényes reményekkel közeledtek Drinápoly felé, nem is sejtve, hogy ügyök fordulatot vett. A lengyelek ugyanis felmondták a megelőző évben kötött békét s a nagyvezér ily körülmények közt, midőn csapatait folytonosan ezek ellen kelle küldeni, s eáltal összes erejét igénybe vettnek tudta, nem tartá tanácsosnak a római császárt is magára zúditni. Midőn hát a követség megérkezett, a várt fényes fogadtatás helyett egy Drinápoly melleti faluban szállásoltatott el ²⁾, hogy jelenléte Leopold biztosa Kindsberg ³⁾ előtt titok maradjon, de a melyről ő mégis tudott urának jelentést tenni. Székely László elválva tőlök, mint neki parancsolva volt, üdvözölte Csank basát s a számára küldött adományokat átadta. A társalgás hosszas és bizalmas volt, s bár a basa mindent ígért, de azt is tudatta vele, hogy a porta soha sem engedi meg, hogy Magyar- és Erdélyország egy fő alatt egyesüljön, ha az előbbinek főlzabadítása keresztülvitetnék is.

A követség sok sürgetés után egyelőre csak annyit tudott kieszközölni, hogy megérkezése után hat nappal a ti-

---

¹⁾ Szalaynál az ónodi. Bethlen Jánosban II. 364. s köv. nem találom megemlítve.

²⁾ Bethlen János II. 367.

³⁾ Szalay V. 159. Hammer Gesch. des Osman. Reiches, 2-te Ausg. III. 650. Kindsberg jelentése: de ez a bújdósók teljes lajstromát nem bírta.

haja fogadta el s ez is titokban. Szepesy kifakadásaira figyelmezteté őt a tihaja, hogy a változott körülmények miatt a nagyvezér ígétét kénytelen ugyan elhalasztani, de legyenek türelemmel s várjanak. Harminczhét napi várakozás után végre a nagyvezér is elfogadott közölök hármát, esti tíz órakor egy Drinápoly melletti kertjében. Az értekezlet hosszan tartott, a vezér jövőre mindent ígért, de jelenre mindent megtagadott. S midőn Szepesy úgy nyilatkozott, hogy 10,000 török elegendő volna Magyarország elfoglalására, a nagyvezér kimondá, hogy ne tartsa oly gyengének a német császárt, s ő nem fogja a maga hírét s a szultán hatalmát kockáztatni. „Brenkovicsot, folytatá, hagyjátok itt, ha valami történend, ő fogja veletek tudatni. Addig ez ügyben felesleges lesz több követtséget járatni, nehogy az által a titok elárúltassék.“ A nagyvezér ezután Apafi hűségéről tudakozódott, s midőn e részben a követek megnyugtatólag válaszoltak, elbocsátá őket ¹⁾.

A követek hazatértek, s küldöiket az sem hangolá le, hogy pusztá biztatásnál egyebet nem hoztak. A magyar alkotmány eltörlése, Ambringen Gáspárnak kormányzóvá kinevezése s a kormányzóság beállítása ²⁾ megtaníthatá őket, hogy kegyelmet nem várhatnak. Azon körülmény pedig, hogy a térítési munka túlbuzgóan lön folytatva, s hogy a protestantok naponként látták templomaikat, iskoláikat elvételni: a folyton folyó háborúnak kiválóan vallásos színezetet adott ³⁾. Ily körülmények közt arról lehetett szó, hogy a várakozás keserű óráit mikép hasznosítsák. Kérték tehát a fejedelmet, hogy adjon nekik egy közös vezért, s erre legalkalmasbnak Teleki Mihályt tartották; továbbá hogy elviselhetlen nyomorait a legszükségesebbek kiállításával enyhítse.

A tanács, főként Bánffy Dénes közbevetésére, ez utóbbit elfogadhatónak találta. Bánffy junius elején bizonyos összeg pénzt kapott kezéhez, nagy részben a szultán számára kivetett évi adóból, s ezt ő saját ajándokával megnövelve kiosztotta köztök, s felesketé őket Apafi hűségére.

¹⁾ Bethlen J. II. 368—70, 385—7.

²⁾ Kazy Franciscus Hist. III. 128, 142.

³⁾ Ribini Memorabilia II. 21.

Az első pont ezúttal elhalasztatott. De midőn a lengyel ügyek folyamából beláthatták a menekültek, hogy a török segélyre egyhamar nem számíthatnak, újabban egy követ-segetküldtek Radnóthra, mely kihallgattatást eszközölt magának. A szónok Szepesy volt s a dolog újlag segélykérés-sel végződött. A tanácsosok hosszas vita után elhatározták, mind pénzzel segítni őket, mind Turzai Györgyöt ügyökben Drinápolyba küldeni ¹⁾).

De hogy Teleki a menekültek fejévé lehessen, az ellen Petróczi tényleg tiltakozott. Ugyanis másodszülött fiával Váradra menekült s a körül-belől levő bűjdosókkal csatlakozott. Megírta ugyan Apafinak s Bánffi Dénesnek, hogy ő ellenök soha semmit sem teend, de azt is tudatta velök, hogy ő a felkelők generálisává választatván, nincs joga e hivatatról lemondani. A fejdelem ily körülmények közt Bánffi Dénes tanácsából Lóczi János és Szobonyai Jánossal elfogatta Petróczit fiával együtt Váradtól nem messze eső saját birtokában, s Szamosújvárra vitette. A menekülteket e tény haragra lobbantá. A küldött segélypénzt elrablák, szitkokat és fenyegetéseket szórtak azon esetre, ha Petróczinak bántódása történnék ²⁾). „Mert mit remélhetünk, mondák, mi szegény legények, ha a kapitányt elfogták; azért csak viseljünk magunkra gondot.“ A váradi basa is haragra lobbant. Hasszán agát mintegy 25 törökkel kiküldé Lóczi elfogatására, mit ezek, bár az lakában védelmezé magát, végre is hajtottak. Mentegetőzésére, hogy ő csak a fejdelem s Bánffi Dénes parancsának végrehajtója, szabadon ereszték ugyan, de oly köteleztetéssel, hogy a fejedelmi bizományt bemutassa ³⁾). Ekkor a váradi basa haragja egészen a fejdelem ellen fordult, s kieszközlé a nagyvezérnél, hogy ez régi rendeletét Bihar, Kraszna, Szolnok s csaknem egész Doboka és Kolos megyéknek a hódoltságba bekebeleztetését illetőleg feleleveníte, miután a somlyai kapitány, Bánffi befolyása alatt, nem tartja meg a barátságot ⁴⁾): fenyegetés, mi mindannyiszor

¹⁾ Bethlen János 394, 396—400.

²⁾ Bethlen J. 395, 401.

³⁾ Lóczi János levele Apafihoz Árpádia II. 78—81.

⁴⁾ Bethlen János 403.

megújult, valahányszor bármi ügyben panaszkodtak az ural kodóra, de mit ők sem szándékoztak teljesedésbe venni. Az ifjú Petrócziak pedig a váradi basához menekültek, s ettől késő ősszel a portára mentek ¹⁾).

E bajokhoz egy más is járult. Kopp megújítja panaszait az iránt, hogy a lázadókat Erdélyből pártfogoltatni látja : Ő felsége a császár a zendülés elnyomására hatalmas serget állít ki, s figyelmezteti, hogy a más veszedelme tegye vigyázóvá. Mert nagy veszélybe dönti magát, ha nem szűnik meg a lázadókat tovább is pártfogolni. A válasz, mit neki adtak, a nyílt beavatkozás vádját elhárítá Apafiról, ő csak a béke eszközeivel igyekszik a mozgalmaknak véget vetni, s épen ezért, bár ismeri a császár hatalmát, semmi oka sincs attól tartani. De Koppot e válasz nem nyugtató meg, s most hímezetlenül megírta, miszerint ő tudja, hogy Teleki új beütést tervez.

Ekközben Turzai is visszatért a nagyvezértől. Levele, mit a fejdelemnek írt, a békepontok megtartását sürgette, de ugyanakkor újabb biztatásokkal látta el a bújdosókat. Apafi pedig összehívta tanácsát Radnóthra, hová Bánffy Dénes ágyban fekvő betegen érkezett meg, s hol három kivételével minden tanácsúr megjelent. A többség véleménye a bújdosók ügyének elejtését óhajtá. „Üljön vesztig a fejdelem, mondák, s hagyjon békét a magyarországi dolgoknak, nehogy Erdély is a fejdelemmel együtt elveszszen miattok,“ de Bánffy és Teleki keresztülvitték ez ügy elhalasztását sept. 22-ig. A fejdelem pedig befolyások alatt zászlókat és segélydíjakat osztott ki köztök. September havában egészen reménytelenül, sőt nem is óhajtvá egy levél érkezett a nagyvezértől Apafihoz, melyben az tudatja, hogy két év előtti kérelme folytán a németek határpusztításaiért vizsgálatot kívánt a bécsi udvartól. A Debreczenben összeülendő bizottmányra ő is küldjön meghatalmazottat. A tanácsosok jól tudták, hogy akkori panaszkodásuk már elévült, hogy most a határsértésekkel őket is vádolhatni : de engedniök kellett s Qserményi Mihályt elküldék, oly útasítással, hogy egyedül a

¹⁾ Bethlen János 411, 438.

régi kártételek felemlítésére szorítkozzék. A bizottmány azonban sohasem ült össze. Cserményi visszatért a nélkül, hogy valahol biztost látott volna, s az egész dolog egyike volt azon fogásoknak, melyekkel a porta az erdélyi udvart mindig függőben igyekezett tartani ¹⁾).

A menekültek ügyét a tanácsosok sept. 22-éről újabban elhalaszták. Közös tanácsban állapítsák meg kívánságaikat, hangzott a végzés, melynek folytán ezek Krasznán oct. 18-kán összegyültek, s innen a fejdelemhez juttatott kérelmökben újlag csak azt sürgették, hogy a fejdelem egy kapitányt, természetesen Telekit, nevezzen ki fejökké. Apafi megint halasztással felelt. A pénzt és titkos pártfogást nem kimélte tőlök: de nyíltan nem mert fellépni, a porta határozott tilalmai folytán, s a lengyel háború kimenetelétől várta, hogy a beavatkozásra jogot nyerjen. A várakozás mindkét fél reményeit megliúsítja: Chozimnál Sobiesky teljes diadalt aratott a nagyvezéren (1673. nov. 11.), mely minden fényes ígéretet és biztatást, mit csak a bújdosóknak adott, egy lehelettel elfűtt s minden ezzel kapcsolatos tervet dugába döntött ²⁾).

A menekülteket e hír sem fosztá meg reményeiktől. A nov. 18-án megnyílt országgyűlésre új követekül Baranyai Gáspárt, Kubinyi Lászlót, Hamvai Pétert s Szentkirályi Györgyöt küldték, kik szokott kérelmeiket: segélypénzadást, Telekinek kapitányokul kinevezését s ügyöknek a portán szorgalmazását terjeszték elő. Már korábban visszaérkezett a portáról Szilyási Bálint, ki a szultántól szokatlanul hangzó kegyelmes szavakat s oly intést hozott, hogy a magyar királyi béke megszegésétől tartózkodjék. Daczára ennek a bújdosók követei ügyét tárgyalni kezdék, midőn a nyolcz hó előtt Drinápolyban maradt Brenkovicstől tudósítás érkezett, hogy ő útban van. Levelet pedig csak a tihajától hozott a bújdosóknak, ki ezeket ügyöknek újabb elhalasztásáról értesíté. Az országgyűlés kérelmökét ennek folytán visszaútasítá, s ők ideiglenesen Wesselényi Pált kapitányokká választák, oly hozzátétellel, hogy majdan e hivatalát Telekinek adja át.

¹⁾ Bethlen János 406—415, 421—24, 438.

²⁾ Bethlen 424—25, 433—43. Hammer 666.

Ez országgyűlés Husztvárat a fejdelemasszonynak inscribálta (artic. XV.), az adó rendezésére s Kolosvár, Somlyó és Sebes végvárak megvizsgálására egy bizottmányt nevezett ki. De a betegsége miatt még mindig távollevő Bánffi Dénes e határozat által megsértettnek hitte magát, s azt arra magyarázá, hogy a rendek hűségében kételkedve, őt az őrség hópénzének elsikkasztásával vádolják. Apafi osztozott kegyencze nézetében, s a pont az országgyűlési végzések közül valóban kitörültetett.

Bár mily zokon esett is a rendeknek e megaláztatás, Bánffi azt nem sokára újabbal tetézte. Az év elején meghalt Szentpáli Jánosnak özvegye, ki édes testvére volt a fejdelemnének s Bánffinénak. A házastársak Báldon egy ékes udvarházat építettek, mely haláluk után Ignácot, János testvérét illette a többi javakkal együtt, s ez most kérelemmel fordult a sógorasszonyokhoz. Bánffi régi adósságok követelesével állott elő s osztozást ajánlott, Szentpáli nem akart jogáról lemondani, s a rendekhez fordult. Az ügyet felkarolta az országgyűlés, s erőlyesen közbelépett a fejdelemnél, ki valóban egyezkedésre bírta a feleket ¹⁾. De ez Bánffinak nem tetszett: rá küldött az udvarházra s azt tövestől lerontatá, göggel mondván: „tegyen róla az ország, ha bánja, s építse meg a házat ²⁾.”

Gondolhatni, mily érzelemmel vette az országgyűlés, midőn annak vége felé Teleki a rendek közé lép s jelenti: „a Bánffi-család ős időktől fogva, békében és háborúban kitűnő embereket adott a hazának, kiket a királyok érdemeik jutalmául uradalmakkal s fényes hivatalokkal jutalmaztak, akkor, midőn a nemzet dicsőségben magasan állt. Az érdem jutalmát most a hanyatlás korában sem volna méltányos megtagadni. Érett megfontolással tehát elhatározta ő Nagysága a fejdelem, hogy tekintetes Bánffi Dénes uramat méltóságos czímmel ruházza fel.” A jelentés általában hidegen fogad-

¹⁾ Bethlen J. 444—57. Cserei e gyűlést 1774-re teszi; de ennek kronológiája nem pontos.

²⁾ Cserei 75. Bánffi, vallomásaiban ez ügyben magát ártatlannak s a lerontást kötlevel következtében történnék mondja.

tatott, s még a szokásos éljenzést is csak kevesen hangoztatták.

Mert Bánffi népszerűségének erőszakoskodásai következtében vége volt. Rokona s barátja Teleki mindez ideig azt hitte, hogy közösen egy cél felé dolgoznak. A menekültek is egyik fő támaszuknak tarták, midőn az 1674-ik év eleje ellenkezőről győzte meg őket. Már régóta titkos összeköttetése vala a német udvarral, levelezéseket folytatott, melyekkel saját vallomása szerint is nem más célja volt, mint „a haza és nemzet állapotját jobb karba hozni“ s egy alkalommal némely Magyarországon eső ősi jószágait visszaszerezni. És most a császár, hogy magának jobban lekötelezhesse s általa a bűjdósók ügyét ellensúlyozhassa, bárói címmel ruházta fel¹⁾. E perczben belátta Teleki, hogy a menekültek ügyével összekapcsolt tervei kivitelében Bánffi legeszesebb s leghatalmasabb ellenfele, tudta, hogy vagy évek óta táplált terveinek, vagy e főúrnak kell bukni. E mellett Bánffi, mint a végvárok főparancsnoka, a nagyváradi basával mindig ellenkezett, erélyesen visszaverte annak minden határnövelési kísérleteit, mi a basa hívei részéről a somlyai katonáknak, sőt még a fejdelem embereinek is legyilkolását vonta maga után. Sőt ennek folytán magok a bűjdósók is Erdélynek „kiváltképen oda kiljebb való részein nem kevés insolentiákat követtek el,“ úgy hogy a fejdelemnek azok megzabolázására Teleki Mihályt útasítani kelle²⁾.

De a háború üszke Magyarországon még folytonosan égett. 1673-ban már határozottabb szint ölte a protestáns

¹⁾ Apor : *Metamorphosis Transilv.* (kézir.) : „Bánffi Dénesnek Leopoldus császár adta volt a báróságot.“ Cserei (70. l.) : „Bánffi Dénesnek is, kinek nagy autoritását tudja vala a fejedelmi udvarban, titkon sok ígéretet tőn, és baronatusi titulust is küldé neki (mely az akkori időben ritka és becsüs vala), hogy a fejdelem elméjét verje el a magyarok mellől.“ Hogy a tény mikor történt, egyik sem említi, de Bethlen J. *Historiája 1773. utolsó napjáig terjed, s e részletes munka bizonynyal fölemlítette volna ama fontos eseményt. Azonkívül Bánffi s Teleki közt ez ideig fenállt az egyetértés ; a szakadás köztök csak esután történt.*

²⁾ Árpádia II. 83—86. Afafinak kétrendbeli levele a fővezérhez és Teleki Mihályhoz.

papok üldözése, midőn a sept. 25-iki törvénytörvény 32-öt részint kivándorolni, részint térítvényt aláírni kényszerített. Nagyobb mérvben folyt az üldözés a következő évben. 1674-ben mart. 5-én a prot. papok, tanítók megidézettek, mint a folyton folyó mozgalom fő okozói, s apr. 4-én elmarasztaltattak. A feles számmal összegyűltek közül némelyek térítvényt írtak alá, mások megszöktek, sokan várakba hurczoltattak foglyokul, szám szerint 61-en gályákra küldettek ¹⁾. A mellett a hadi törvénytörvények folytatták kegyetlenkedéseiket; hasztalan parancsolta a császár azok megszüntetését, hasztalan cserélte ki a kegyetlenebb tiszteket újakkal, a büntetésekben bárd, kerék, karó játszták azontúl is a fő szerepet; kurucz és labancz vetekedve kinozták egymás foglyait ²⁾.

A két fél ezalatt is folytonosan s minden eldöntőbb nyereség nélkül küzdött. A francia háború Leopoldnak nagyobb erejét vette igénybe, hogysen kellő nagy serget küldhetett volna magyar birtokaiba, hol a bújdosók sokszor voltak legyőzve, de soha semmivé téve, s Erdély által pártoltatva s a törököktől segítve, a küzdelmet minduntalan megújíták. Február végén kurucz had ment Nánás ellen, azonban reménytelenül Barkóczy István ott mulató sergére bukkant, s szétveretett ³⁾, de majusban már Pálffy horvát serge szenvedett nagy veszteséget ⁴⁾, s midőn Kopp Rosenbergben kiadta fenyegető nyilatkozatát, melyben az ellenállókat kínos halállal fenyegette ⁵⁾, a háború még elkeseredettebb szint ölte. Egy török sereg ugyanekkor Érsekújvár alól Pozsonig száguldott s az egész vidéket megadóztatá, s a menekültek ebből reményt merítve, Fábián Farkast a portára küldték, honnan az szokás szerint üres biztatásokkal tért haza ⁶⁾. De

¹⁾ Kősziklán épült ház ostroma, kézirat, Bod Pétertől. — Ribini Memorabilia II. 35. Lampe Hist. Eccl. Ref. 446.

²⁾ Kornéli Szalaynál V. 165—6.

³⁾ Babocsay: Fata Tarczaliana Rumi I. 35.

⁴⁾ Kornéli Katonánál XXXIV. k. 205.

⁵⁾ Kazy III. 163.

⁶⁾ Histoire des Troubles de Hongrie. Amsterdam, 1689. 254. l. Cserei a divánnal a profugusoknak ezen választ adatja: „Menjenek ki Konstantinápolyból akár jobbra, akár balra; hatalmas császár boldokkal nem közli dolgát.“

ezekkel jól összeillett XIV. Lajos bujtogatása, kinek ügynöke Beaumont 1674. sept. 13-án megjárta Erdélyt, hogy Apafit s a magyarországiakat Austria ellen hadra bírja, s kémlelje ki, nem volnának-e hajlandók ezek magoknak francia vérből királyt választani ¹⁾?

Ily körülmények közt sem lehetett Erdély rendeit rávenni nyílt és határozott beavatkozásra a bújdosók ügyében. Bizonytalanért nem akarák ezek hazájok jövőjét kockára tenni, s véleményüket e tárgy körül híven jellemzi Cserei, ki a tanácsurak szájába ilyen szavakat ad: „Úgy szeressük felebarátunkat, hogy azalatt magunkat érettek örökös nyomorúságban ne ejtsük; mert könnyű a hadakozást elkezdni, de ha egyszer elkezdjük, még a maradékunk sem éri végét. Különben is a francia sokat ígér, keveset praestál; a míg ő ide dolol, elüti a német rajtunk. A magyarországiaknak jó refugium volt Erdély, de ha mi kiszorúlunk Erdélyből, vajjon melyik nemzet fogad be bennünket?“ ²⁾ De Teleki keresztülvitte, hogy a fejdelem mégis küldött követet a portára a bújdosók ügyében, hol azt ezek biztosával, talán éppen Fábiánnal, egy időben hallgatták ki. A válasz nem volt kedvező: „Üljön veszteg Apafi, most senki sem bántja, s ha bántaná valaki, a császár megvédi. Ha kimegy egyszer Magyarországra a császár akarata ellen, többször be ne jöjön; talál a hatalmas császár fejedelmet Erdélynek.“

E válasz, mely a többség véleményét nagy mértékben igazolá, nem tetszett sem Apafinak, sem a bújdosóknak, sem különösen Telekinek, ki terveiről lemondani könnyű szerrel nem szokott. Nincs okunk azt állítani, hogy ő minden önzés nélkül pártolta a bújdosókat, kik bizonyosan nem kinézés és előleges ígéretek nélkül sürgették oly sokáig kapitányukká kineveztetését. De ha csak az önzést állítanók tettei egyedüli rúgójának, nem kevésbé tévednénk. Volt azokban a

¹⁾ Szalay V. 167. a Petrovits Gyűjteményéből. Cserei is emlékszik e tényről (70. l.), azon hozzáadással, hogy Lajos pénzt is küldött volna Erdélybe, mi lehetséges.

²⁾ Cserei 68. Ezeket a tanácsurak Radnóthon 1663. mondhatták volna az akkor tartott ministeri értekezletben: azonban a többség véleményét csakugyan híven jellemzik.

hazafiságnak is szerepe. Hisz nagyravágását más úton köny-nyebben kielégíthette volna, azon például, melyen Bánffi haladt, mint ezen, midőn azokat nemzeti ügygyel kötötte össze, s éveken át kitartás és erővel folytatta. Az időt és körülményeket legalkalmasbaknak hitte most merni valamit, midőn a francia bízott s a porta nem nagyon ellenkezett. Neki úgy tetszett, hogy ez utóbbi nem ok nélkül segíti a zendülőket kéz alatt. Most midőn a császárt a francziávali hadfolytatás nagy mértékben foglalkodtatja, s az elégtelenség Magyarországon az elkeseredés fokára csigázódott, a beütés Erdélyből több sikerrel kínálkozott, mint valaha, a nagyúr pedig, úgy hivé, az eredményt megbocsátja. A két év előtti beütés megbukása nem rettenté vissza: az kis erővel történt s különben is elsietett volt. De azon akadály, mi akkor útjában állt, a rendek ellenállása, most is megvan, sőt egygyel több s hatalmasabb: báró Bánffi, kiről még akkor azt hivé, hogy vele egy kézre dolgozik.

Bánffinak állása és jelleme pedig minden kétségét eloszlatá, hogy terveit ennek megbuktatása nélkül keresztülvihesse. De itt sok megfontolni való volt. Rokona ¹⁾ s éveken át barátja volt ez, ki befolyását az udvarnál érdekében sokszor felhasználta; a mellett hatalmas és tekintélyes főúr, a fejdelemnek pedig sógora. Nem fogja-e Bornemisza Anna minden befolyását arra használni, hogy Bornemisza Kata férjét megtartsa? Azonban másfelől nagy pártra számíthatott, midőn Bánffit, e rettegett és gyűlölt főurat akarta megbuktatni. Udvartartása ennek már régóta vetekedett a fejdelemével. Könnyű volt mint tanácsurat perbe idézni az ország sarkalatos törvényeinek megsértéseért. Jóságait erőszakos foglalásokkal nevelte, s a kisebb nemesek marháit akárhányszor hajtatta fuvarba. Mint az éjszakvidéki őrségek feje jelentékeny haddal rendelkezett s ezzel ő mint sajátjával bánt. Összekocczanásaiban semmi tekintet sem tartá vissza, s a főurak, többé kevésbé mindnyájan ellenségei voltak. Így támadt szakadás közte és Béli Pál közt ²⁾, s újabban egy

¹⁾ Anyja s Bánffinak az anyja testvérek voltak.

²⁾ Cserei (71 l.) hosszan beszéli el, hogy Teleki Bánffit és Béli

gögös tetteivel gróf Csáky Lászlót is fejére zúdítá. A gróf ugyanis Bánffinak bonczhidai erdejében vadászott, mire ez öt feles számú puskásokkal körülvette s barátságos lakoma színe alatt akarata s protestátiója ellenére fogva vitte Bonczhidára. E megaláztatást Csáky nem feledheté.

Egy körülmény Telekit gyors elhatározásra bírta. Azon meggyőződésre jutott, hogy Bánffi valamit forral ¹⁾, talán a a bécsi udvarral kapcsolatban, mely úgy gondolkodhatott, hogy Apafinak a fejdelemségből elmozdításával Erdélyben más politikát juttathat diadalra, s talán hogy épen ő maga akarja elfoglalni a trónt. Voltak-e erre biztos adatai, nem tudom, de hogy azt mint vádat használta ellene, az bizonyos. A fejdelmet előre elkészíté tervének megfelelőleg, annélkül, hogy annak végcélzataiba beavatta volna, mit a fejdelem-asszony miatt sem tartott tanácsosnak. S ez neki könnyen sikerült. Hívei mindig voltak az udvarnál; Naláczi István a marsal uram ²⁾ s Székely László póstamester, Teleki teremtménye s mindketten lekötelezettjei, kik a fejdelmet érdekében és óhajtása szerint tudák hangolni.

S most a főurakat a Bánffi ellen készítendő ligába vonta be. Ennek fogalmazását ő készíté, Macskási Boldizsárral két példányban letisztáztatá, hogy az egyik nála maradhasson, míg a másikat Béli Pálnak adta át. Mert mindenek fölött e tekintélyes és hatalmas főurat akarta megnyerni, ki oly sok sérelmet szenvedett Bánffi gögjétől. Fölkereste Bodolán, saját várában, s közölte vele, miket csak Bánffi célzatairól tu-

miképen vesztezte össze. De e harag sokkal korábbi a két főúr közt s táplálékot is elég alkalommal nyert. Az általa felhozott história, hogy egy alkalommal az ittas Bánffi Beldinét megcsókolta, nem valószínű, azonban engesztelhetlen gyűlöletök egyébben is talált elég indokolást.

¹⁾ Legalább Bethlen Miklós előadásából az tűnik ki, csak olvassuk meg higgadtan, a miket Önéletírásában, Szalay kiad. 396, 418 l. — mond, s látni fogjuk, hogy a liga nem épen ok nélkül keletkezett ellene. Hogy Csereinek azon előadása, miszerint Apafi előre meg volt nyerve, tévedésen alapúl : azt Bethlen Miklósból határozottan állíthatni. De hogy arra az út el volt készítve, azt hiszem.

²⁾ Azaz főudvarmester; Balog Máté a hopmester azaz udvarmester volt.

dott. Ha Csereinek hihetünk, a közlemény főpontját azon vád tette, hogy Bánffi az ő családja semmivé-tételére tör. Beldiné, ki a szomszéd szobában hallgatta Teleki vádjait, esküvéseit, talán csak sejtve, hogy mi készül: „Uram, szerelmes uram, szívem uram! ne adj hitelt Teleki Mihály szavainak, mert bizony megcsal s elveszt tégedet is!” szavakkal a szobába tör, nem tudva többé felindulásán uralkodni. Az intés nem használt s Béli Pál aláírta nevét a ligának. Tőle Csákyhoz ment, ki sérelmét nem tudva feledni, hasonlóul aláírta a ligát. Azután Kapi György, Bánffi Zsigmond, Bánffinak személyes ellenségei, Haller János és Pál, Rédei Ferencz tanácsurak, Nalácz István, Székely László, Kornis Gáspár, Keresztesi Sámuel, Macskási Boldizsár jegyzették alá neveiket. Azután Bethlen Miklós, udvarhelyszéki főkapitányt hívatta magához Sorostélyra. Célja volt ezáltal felültetni a székelységet s ekkép csikarni ki a fejdelem beleegyezését a ligába. Mert tudta, hogy Bánffit személyes megjelenésre hivatalos idézés nem bírhatja, sőt ha a némethez menekül, ő tervétől könnyen végkép eleshetik.

Bethlennel november első napjaiban a dolgot titokban közölte, s a hallgatás iránt előre szavát kívánta. „Ezek, mondá Bethlen, rettenetes dolgok, de megbizonyíthatni-e ezeket rá?” Teleki esküdözött. „Ha Bánffi, mondá, a nov. 18-iki országgyűlésre eljöhet, Apafi tovább nem fejdelem, és sok főrend s azok közt te is, nem élsz tovább. Azért az a tanácsi rend` conclusuma: kegyelmed Udvarhely és Kornis Gáspár Marosszékről vegyetek számos hadat fel, és Báuffi Dénest Fehérvárra jöttében meg kell fogni, vagyis ölni, s ezzel sietni kell, mert Bánffi nov. 18-a körül jön Fehérvárra. Most uram ideje, ha istennek, urunknak, hazánkunk akarunk szolgálni, aut nunc, aut nunquam.”

„De hát, ellenveté Bethlen, mi mellett ültessem fel a hadat, hol a fejedelmi parancs?”

„A fejdelem ezt gyengesége s összeköttetésénél fogva csak a tett végrehajtása után tudhatja meg, annak idejében majd tudatjuk mi vele.”

„De kell hát, ellenveté Bethlen, hogy a tanácsi rend parancsa vagy egyéb valami kezemnél legyen!”

„Nincs egyéb, mint a liga, az instructio Haller Jánosnál van.“

A ligát némi ellenvetések után Bethlen átvette, oly nyilatkozattal, hogy ő elfogja ugyan, de meg nem öleti Bánffit. Ekkor miután kipuhította, ha nem fog-e ama főúr a gyűlés megnyíltá előtt csanádi udvarházába menni, Keresden atyjával, a tapasztalt országlárral, ki jól ismerte Bánffi gögjét és nagyravágyását s épen ezért a vállalatra áldását adá, Búnon Bethlen Gergelylyel közölte a dolgot s a ligát aláíratta s végre hozzáfogott a székelység felültetéséhez. Hasonló rendelet volt kiadva Nemes János háromszéki, Kornis Gáspár marosszéki és Daczó János csiki főkapitányoknak, kik közül Kornis és Bethlen a fölkeléssel leghamarabb készen voltak.

Bethlen Gergely azonban elállt a ligától, s Bánffi barátait, Bethlen Farkas és Eleket tudósítá. Ezek viszont Bánffinak írták meg: de már késő volt. Bánffi ekkor családjával keresztelőben volt Koppádon Vitéz Ferencznél. A vendégek épen asztalhoz akartak ülni, midőn két futár érkezett a hírrel, hogy ellenséges lovas csapat közeledik. E hírre a megrettent Bánffi, Pályik János nevű szolgáját Kolosvárra küldé a lovas őrsegért, maga pedig nejét átvitte Vitéz Gábor házához, s némi kísérettel ott hagyva, Péterd felé sebesen távozik. Elmenetele épen jókor történt: nyomban utána megérkezett Kornis Csákyval s a marosszéki haddal. Ezek ellenében védelmezte ugyan a hátrahagyott csapat a Vitéz Gábor-féle udvarházat, de csakhamar feladta magát s Bánffiné foglyúl esett. A „tatárnál kegyetlenebb popule“ mint Cserei nevezi őket, kíméletlenül bánt a szerencsétlen asszonyt, kipurcolá, megfosztá ékszereitől, s nagyobb bántalmaktól is csak Kornis tudá megmenteni, eltakarván, hosszú mentéjével. Bánffi szerencsésen Kolosvárra menekült. Útjában Feleken szembe találkozott a Pályik által vezetett őrseggel, de ezt visszaparancsolá s csak egy hadnagyot küldé, hogy nejéről hírt hozzon.

Ekkor már Bethlen Miklós is Tordán volt sergével. Elindúltakor azon hírt terjeszté el, hogy Keresztúrnál seregszemlét akar tartani, s onnan Kolosvár alá siet, visszanyomandó a váradi törökök beütéseit. Valóban pedig Csákyval s Kor-

nissal akart egyesülni, úgy várandó be a többi székelyeket, hogy ha Bánffi az őrseget felültetné is, a rendezettebb katonaság s túlnyomó erő fel ne tarthassa. Bethlen és Csáky egyesültek Lónán s innen, elválva ugyan, de mindkét csapat Gyéres-Szentkirályra, majd Nagylakra vonúlt. Itt kapák a fejdelem parancsát titkos pecsét alatt, melyben vállalatukat helybenhagyja, annak kivitelét elrendeli, s nem fukarkodik biztatások és ígéretekkal.

Apafit már ekkorra meg tudá nyerni a liga. Ennek tagjai közül többen a gyógyi fürdőben gyűltek össze, oly határozattal, hogy nem sikerülés esetében meneküljenek; de a vett jó hírek folytán Gyula-Fehérvárra mentek a fejedelmi udvarba. Itt Apafit először nejétől idegeníték el¹⁾ s azután Bánffi terveit, czélzatait, s mindazt, mit csak életéből gyanús dolgot felhozhattak, elébe terjeszték. S a fejdelem, míg egyfelől a már fölkelt székelységet nógatta: a még mindig késlelkedő csikiaknak parancsot adott, hogy „lovass, gyalog keljen fel, és jó készüléttel, sem éjet sem napot nem várván, mindjárt menjen viritim Szamosújvár felé a több székely hadak után²⁾, magát a derékadat is a nagy pecsét alatt kiadott parancssal felülteté. „Ilyen a világ!“ mondja némi húmorral Bethlen Miklós Önéletírásában, negyven év múlva higgadtan tekintve az eseményekre vissza.

Bánffi Dénes szorongatott állapotjában még Lónára írt Bethlen Miklósnak egy feddő levelet. Ez azonban figyelmeztette, hogy nem egynéhány emberrel, hanem az országgal van dolga, s felszólítja, hogy küldje hozzá biztos emberét, ki által a dolgok folyamáról meggyőzhesse. Bánffi Kolosvárról, hol a somlyai, csehi, segesvári őrsegekkel megszaportá erejét, sergével együtt elindúlt Nagylak felé a felkelt székelység ellen. De Ajtounál megállapodott, s kitudandó a dolog mibenlétét, egyszersmind válaszúl Bethlen Miklós fel-

¹⁾ Mint Cserei mondja s mi igen is hihető. Maga Bethlen Miklós is említi feljebb, hogy „a fejdelemnek a Báthory Zsófia szépségét fejébe ütötte az ördög“ s ezért el akart nejétől válni. Valami ilyes törénhetett ekkor is.

²⁾ Árpádia II. 93. Apafi érintett parancslevele.

szólítására Pályikot Tövisre küldte, hová ekközben a székelység húzódott. Pályiknak Bethlen megmutatta a ligát s azon tanácscsal ereszté el : „ne fegyverkezzék, hanem minden késedelem nélkül menjen Magyarországra s onnan békéljék, mert bizony elvesz !“ *)

Bánffi nem egészen fogadta meg a tanácsot. Visszatért ugyan Ajtónból Kolosvárra, s ezzel eljátszta azon egyetlen perczet, melyben megmenekülhetett volna, sőt mint biztosabb helyre Szamosújvárra vonúlt : de a drága időt habozás közben tétlenül engedé elrepülni. Meg volt rettenve. Nem tudta, hogy a liga csak egy töredéknek s nem az egész nemzetnek műve, hogy abba a tanácsi rend bele sem egyezett, hogy a csíki és háromszéki had még akkor alig ült fel, messze van s közeledésének híre is csak költött dolog. Megforgatta elméjében, hogy oly tömérdek had ellenében, miként ő hivé, fen sem tarthatja magát, s felkelése esetében valóban és okkal fog a haza ellenségének nyilváníttatni ; félt a töröktől, kivel annyi baja volt ; bízott barátiban, a fejdelemné befolyásában : s a dolgot kiegyenlítni, nem elkéséríteni akarta. Így czállal a reformált püspököt, majd az őrségből néhány tisztet Fehérvárra küldött, hogy ott a fejdelemnél közbenjárjanak. Az első útközben Csánból visszatérítettett, az utóbbiak pedig épen vesztét okozák. Ezeket ugyanis Fehérvárt a főurak meg tudák nyerni magoknak, s midőn őket visszaküldötték, magokkal vitték a parancsot, hogy Bánffit tegyék fogságba. És úgy lön. Maga az őrség fogta el Szamosújvárt, mely eddig azt hivé, hogy csak néhány főúr akarja Bánffit megbuktatni, most midőn meggyőződött, hogy ez a fejdelem akarata, s kísérte Kolosvárra.

Ezalatt az összes székely had is Kolosvárra érkezett, hol Béldi átvette a főparancsnokságot. Nem sokkal ezután megérkezett a fejedelmi parancs :

- 1) Esküdjék meg az őrség a fejdelem s az ország hűségére.
- 2) Bánffi Bethlenbe vitessék fogva s ott Kornis Gáspár őriztesse.

---

*) Bethlen Miklós Önéletírása I. 409.

3) Nejét is vigyék oda hozzá.

4) A székelység Nemes János parancsnoksága alatt jószágain helyeztessék el.

5) Béldi s a főurak menjenek Fehérvárra a gyűlésre.

A parancsok egyenként teljesítették. A székelység Örményesen, Boczhidán Bánffi jószágain elhelyeztetve borzasztó zsákmánylást vitt véghez. A drága ruhákat széttépték, némely góbé az ezüst tálakat, ólomnak vélve, golyóknak olvasztá össze, az okosabb jól felpakolt azokból, s minden felkelhető, a mit csak kézre keríthettek, kardalészára jutott.

Ekkép minden el levén végezve, a főurak Fehérvárra mentek, hol nov. 17-én megnyílt az országgyűlés. Mit tegyenek Bánffival, a legyőzött, kézre került Bánffival? e kérdésen törték fejüket a liga tagjai azon tanácskozásokban, melyeket Béldi és Bánffi Zsigmond szállásain tartottak. Egy rész: Bethlen Miklós, Horváth, Kozma s többen azt akarák, hogy jó fedezet mellett hozassék Fehérvárra, hol a közügyigazgató a törvény értelmében perelje, be s védelmét kihallgatván hozzanak ítéletet. Mások, különösen Teleki párthívei azt kívánták, hogy a vádakát írásban küldjék meg neki, s erre érdemlegesen (azaz annélkül, hogy az vele többé közöltetnék) feleljen: nehogy személyes jelenléte által befolyását a fejdelemre visszanyerje s a kardot épen ellenők fordítsa. Némelyek még ettől is félték, s kihallgatatlannul kívánták elítéltetni. Ez utolsó vélemény semmi viszhangra sem talált. S most a főurak egymás közt írásos kihallgatásában megegyezvén, a dolgot a gyűlés elébe terjeszték. Bánffi Zsigmond ez idő szerint letette az elnökséget, s azt Kapi foglalta el. A harminczegy vádpontot Teleki fogalmazta, a dec. 5-én tartott gyűlésben pedig Sárpataki Márton, a közügyigazgató kiadta. Ezeket most, miután a ligát a fejdelem s az összes rendek aláírták, Macskácsi Boldizsár, Dániel István és Trajner Andrástól Bethlenbe küldték.

A küldöttség a pontokat dec. 7-én Bánffival közölte. Azok czáfolatát ő Pataki István kolosvári professzorral, ki fogságában folytonosan mellette volt, készítette el. Úgy hogy dec. 13-kán az már a gyűlés elébe volt terjesztve, hol szokás szerint felolvastatott:

Méltóságos úr tekintetes nagyságos *) Losonczy Bánffy Dienes úr ő nagysága ellen való publicum gravamenek ; melyeket a nemes ország becsületes fő rend atyjafiai által in scriptis ő nagyságának bethleni fogságában praesentáltatott, ő nagyságának azokra tett replicájával együtt , melyek alternatim így következnek :

Primum gravamen.

Mindeneken való uralkodása , mindeneket semminek való tartása és becsülése.

Replica.

Sőt az én emberi gyarlóságom szerint mindenneknek a mennyiben lehetett , becsületet tenni bajos tisztem, alattvalókon is nemhogy törvénytelenül uralkodni , sőt annak minden speciesit távoztatni kívántam , melyről tégyenek bizonysgot lelkek szerint azok , a kik én környülöttem , velem akármi állapotban forgottak ; egyébaránt gyarló ember voltam, s vagyok ma is bűnös Ádám maradéka , de az én törvénytelen uralkodásommal sem lelkében, sem testében senkit meg nem nyomorítottam ; tisztemhez képest keménységgel kellett lennem, azt kívánván a közönséges haza java, de hogy törvénytelenül valakit bántottam volna , lelkem esmérete nem vádol, hanemha hirtelen nem percipiáltam volna a dolgot ; mindazonáltal a kiket privatim megbántottam, nemcsak megesmérem foggyatkozásomat, de orvoslani is minden keresztény úton kész vagyok.

Secundum gravamen.

Az országnak s annak minden rendeinek urunk előtt való vádolása, urunkat ő Nagyságát az országbéliek előtt kedvetlenségben való hozzásának szándéka.

Replica.

Ez boldogtalan zűrzavaros világban ki maradott szó és vád nélkül Erdélyben ? a mostani időben fenforgó sokféle go-

---

*) Bánffy Dénes nem mint erdélyi főúr lett báróvá , s e címet azért nem használja e gyűlés.

noszokhoz képest az embereknek elméje s kívánsága sokfelé járván. Mindazonáltal kegyelmes Urunk s Asszonyunknak belső emberei tégyenek bizonytságot, ha ártalmára s veszedelmére való vádakat valamely hazámfia ellen tettem, sőt a sok vádok miatt s vádok között csendesítém az ő Nagysága elméjét. Ezzel incusare sufficiat, quis innocens erit. Egy személy nálamnál ebben a materiában többet nem szenvedett, a minthogy e mostani siralmas állapotomban is keservesen érzem azt, midőn látom édes nevelő hazám előtt is oly dolgokkal vádoltatom, melyeket hazám javára hűségem mellett cselekedtem, most pedig a jó indulattól (a mint gondolom) származott cselekedetem terhel. Hogy pedig Uramat hazámtól kedvetlenítettem volna, azt teljes tehetségem szerint távoztatni, sőt ha lehetett volna bizony ő Nagyságát az haza között való egyességben, mint az fiát az atyák szeretetében úgy tartottam volna. Másképp ha az én jó igyekezetem és az haza kívánsága végben nem mehet, Isten akaratja volt, hogy úgy legyen.

Tertium gravamen.

Mind az hazát, mind urunkat illető dolgoknak maga szabad akaratja szerint való igazgatása, senkit affélékben nem adhibeálván.

Replica.

Az Isten, maga kegyelmes Urunk, a tanácsi rend s az ő Nagysága belső hívei tegyenek arról bizonytságot, hogy nem-hogy magamra kívántam volna venni azt a nagy és súlyos terhet, sőt a végbéli dolgokban is annál inkább ha valami meritalis jószágos dolgok érkeztenek s ő Nagysága tudtomra adta, mindjárt az urak javallását javallottam, mint az elmúlt nyáron is hofmester és postamester uraimék által solicitáltattam, de ha ő Nagyságának nem tetszett, mit tehettem róla, tett sokszor akadályt az urak távollétek, kire nézve az urakot ő Nga nem örömet fárasztotta; hogy pedig énnékem odamenésemet (én közelebb lévén), vagy censurámat adni parancsolta, azt nem denegáltam, hanem nyilván adtam mind az udvarnál, mind távollétemben.

Quantum gravamen.

Idegeny országokra urunkkal ő Nagyságával azt íratta, a miket akart, házánál concipiálván a leveleket, csak leírni küldötte ő Ngához.

Replicá.

Idegeny országokra az haza veszedelmére való dolgokat soha nem íratam; ha a végbeli dolgokról, kikben én voltam nagyobb interessatus, informatiókat tettem ő Nga s a tanács eleiben (midőn jelen voltanak) vettem és adtam, de Istennek hála hasznára cselekedtem, a mint az haza határainak dolga is megmutatja. Más idegeny országokra pedig, hogy akármely ártalmas dolgokat íratam volna expresse tagadom; kiről ő Nga tégyen istenes recognitiót, s tegyenek azok is, a kik az ilyenekben követek lehettenek volna, a mely írást Naláczi uram visszaküldött difficultast ő Nga tétetett, kiből az országnak hallom nagyon megütközését, nincsen is abban olyan, mely az urak között sokszor fenn nem forgott, a mely írás nem egyébre, hanem a porta intentiójának kitanulására célozott, és a bujdosó magyarok sok vádok alól való elhárítására, kinek a processusában hogy uram parancsolatjára, s több urak hírek nélkül lett expeditio: vétkemet esmérem, mindazonáltal hazám veszedelmére való intentióm (ha a processusban vétettem) ebből is ki nem jön, ilyen formában ma is e mostani időben duralhatnak azok, ebbéli fogyatkozástomat kegyelmességének palástjával fedezze el, alázatosan kérem.

Quintum gravamen.

Portára jövő kapithiaknak, követeknek expedíálását, azoknak instructio adását szabad akarátja szerint cselekedte, kapithiákat is olyakat küldött, a kiket akart, még egy falkában maga embereit.

Replica.

A kapithiák dolgát is a mi illeti, nem magam, hanem az urak előtt commendáltam, kik is az ő rendek szerint zálogos igaz hazafiai lévén úgy tudom a nemes országot híven

és igazán szolgálták, mostan elküldött kapithiákat közelebben tudja ő Nga, hofmester és postamester uraimék, midőn ő Nga az időből kirekedett volna, úgy ránták elő, kiket a nemmes ország vonjon rá, nem félek ott is mocsok érjen és férhessen hűségemhez.

Sextum gravamen.

A végbéli dolgokban senkit nem adhibeált tanácsul, mikor azok miatt az országnak baja érkezett, ő Ngával és az urakkal költetett.

Replica.

Instructióm mellől a végbéli dolgokban soha nem recedáltam, valami az ország javára lehetett, elkövettem, nem-hogy nem adhibeáltam, sőt inkább azokban a terhes dolgokban (a mint tegyek bizonytságot róla) mennyiszor megmondottam magának ő Ngának és az egész tanácsi rendnek, hogy szükség volna Kolosvárt és Szamosújvárt lakni, mert nem egy főre való az a nagy tereh viselés, de ha nem volt kit adhibeálnom, mit tehetek róla; egyébaránt ha mi oly meritalis dolgok recurráltak ő Ngának (kivált mikor Fogarasban lakott ő Nga) mindenkor értésére adtam; sőt hogy az urakat ő Nga effélékben convocáltassa, sokszor solicitáltam, sok dolgok azokban történtenek, kikről tudósítottam ő Ngát, kivált mikor Fogarasban lakott ő Nga s az idő kirekesztett, a melletttem lévő becsületes emberekkel, mennyire az idő engedte s Isten segített elkövettem. Áldassék Istennek nagy neve érette, az én tisztem alatt az haza határai nem romlottanak, hanem épültenek.

Septimum gravamen.

Az országgyűlését rontotta csak azért, hogy a hazafiaival meguntatván a követséget, annál inkább maga szája ízént való dolgokra vihesse.

Replica.

Teljességgel tagadom, mert tudod én Istenem csak gondolója sem voltam; ugyanis az országgyűlésének rontásában nékem mi hasznom lett volna? nem redundálván semmi

énnékem onnan, ha hosszas volt is a gyűlés vagy rövid. Egyébaránt mikor egészségem megengedte, mind a nemes ország között, mind ő nagysága tekinteté előtt, s a tanácsi rend között az én tisztemet tettem, kihez képest úgy tetszik, hogy annak még csak árnyéka is hozzám nem térhet.

Octavum gravamen.

A tanácsot semmiben az ország régi szokása szerint nem admittálta, a mikor országot gyűjtetett is már régen expedíaltatott, a mikor a tanácsot hogy már admittálni látszott is, de nem a tanács conclusuma szerint lettenek az expeditiók.

Replica.

Feljebb is írák a tanácsi rend gyűlését nem ellenzettem, autoritásokat nem bontogattam csak egyszer is a tanács végzését az én expeditióm megelőzte volna, soha, jó lélekkel írom, olyannal lelkem esmérete nem vádol. A tanács conclusuma, hogy sokszor nem effectuáltathatótt, abban nem eszközi, hanem compatiens voltam, ha Isten azt cselekedte, hogy ilyen ártatlanságomban, kit Isten tud, hazám előtt suspicióban esem; keserves szegény lelkemnek, de mit tehetek róla.

Nonum gravamen.

A mikor a tanács és az ország elvégezte német császárhoz, lengyel királyhoz expedíáljon követeket, urunknak azt izente, árulói azok ő Ngának, kik azt javallják, azután mikor néki tetszett, tanács tudása s végzése nélkül expedíaltatott, a kit akart.

Replica.

Német császárhoz és lengyel királyhoz ország végzéséből való expeditiókat hogy én elbontottam, sőt árulóknak mondtam, a kik javallják, bizony csak még mikor lett volna, azt egészben tagadom és reá sem emlékezem. Egyébaránt én affélében sem német császárhoz, sem lengyel királyhoz nem expedíaltattam. Miszli felmenetelét, és kihez volt s niben állott, ő Nga s ő kegyelmek is végire mehetnek, levelet vitt és

nem követséget, a levél is pedig, hogy nem ártalmas volt, kitanúlhatják mind magától, mind másoktól, mind magából a levélből és válaszból.

Decimum gravamen.

Az országot szidta, árulózta, rágalmazta, hogy soha egy urához sem volt igaz.

Replica.

Nevelő édes hazámhoz soha bizony azzal az háládatlansággal nem voltam és káromkodással, a melyet teljességgel tagadok. Ugyanis, ha az ország nem igaz, kihez bízhatok mind ura, mind fia az hazának? én pedig boldog állapotomban is mind magam, mind szegény rab feleségem és fiam (holtom után való dispositiómban is) Isten után házam tekintetes státusoknak gratiájokban nyugtattam volt meg életemet, nemhogy ellenek háládatlansággal fizettem volna, bizony most is csak Istennek s hazámnak hirtelenül fellobbant haragja csendesedjék meg, hogy hirtelen motusban szokott kegyességétől el ne távozzék az haza, elhiszem (noha sokakban fogatkozásimat megvallom) ebbéli ártatlanságomat Isten világosságra hozza.

Undecimum gravamen.

Keresztes Andrásnak tisztiből való kivettetését a fővezér erősen megporoncsolta, de ő véghezvinni nem engedte.

Replica.

Keresztes Andrásnak tisztiből ki nem vettetését nem én vittem véghez, hanem az haza nagy rendei előtt forgott az ő nagy és szokatlan parancsolatja a fővezérnek, melyekből veszedelmes consequentiáját látván az hazának kijönni, és Molduvánál és Havasaföldénél alább való lenne, úgy is, ha az erdélyi végházakban török tenne és választana tiszteket, azért halasztá dolgát, az alatt megcsendesíté Isten a dolgot, abból pedig semmi gonosz nem következett az hazára.

Duodecimum gravamen.

Zólyominak beszökése mely káros, és veszedelmes volt most is a fényes porta jószágát Gyalut visszaadni poron-

csolta, visszaadván kiküldi, de csak nem engedte, melylyel az országnak s ő Nagyságának félelmét nevelte.

Replica.

A nemes haza emlékezzék kegyelmesen a Zólyomi jószágaira és dolgára, nemhogy én az ország ellen Gyalut oltalmaztam volna, sőt mikor rendkívül való parancsolat érkezett a cajmakamtól, a mi kegyelmes urunk engemet Szamosújvárral kínált, de én nem vettem el, országra halasztottam, a minthogy az akkori beszterczei gyűlésben Nagyságtok kegyelmetek gratiájához folyamodván, úgy marada meg nálam Gyalu, nem pedig erővel tartatott meg tőlem, soha nemes országunk veszedelmére nagyobb alkalmatosság nem adatott volna annál, ha Isten azt a dolgot le nem csendesítette volna, de úgy is ha Nagyságtok kegyelmetek parancsolatja vala, hogy visszaadjam Gyalut, úgy is a nemes hazám parancsolatjának engedelmeskedtem volna, kiről az egész ország előtt a beszterczei templomba viva voce resolváltam vala is magamat; hogy az ország egy óráig is ne veszedelmeskedjék Gyaluért, kész vagyok remittálni, kiről Nagyságtok s kegyelmetek emlékezhetik sokan, kire nézve nékem akkor is patronusom volt s nem vakmerőségem tartotta meg Gyalut, így is hát nem méltán vádoltatom engedetlenségért.

Decimum tertium gravamen.

Az hódoltságon senki nagyobbára jószágát nem bírhatta, soknak jószágát a sebessváriak hódoltatták, s a verus haeresek távul nézték.

Replica.

Nemhogy én valakit a hódoltságon jószágának bírásában impediáltam volna, de az egész földön, mely az én kezem alatt volt, oly békességgel bírta most jószágát a nemeség, hogy soha ezelőtt embernek nem lehetett, kit Isten vitt ugyan végben, nem én, de bizony merem vallani azért szenvedtem én a hatalmas nemzet nehézségét, hogy mások bírassák jószágokat. Igaz dolog instructióm szerint vigyáznom kellett a közönséges jóra, de nem lehetett mindennek józá-

gát fegyverrel felhódoltatni, kiváltképen Zólyomi bémenetelétől fogva a Nagyságtok kegyelmetek instructiója is tilalmazván a garázna keresést, egyébaránt pedig birodalmában a törökkel való békességnek, mely nem praejudicált, kiket s miben impediáltam, csak érthessem, kész vagyok számot adni magamról. A sebessváriakat pedig minden kóborlástól elfogni igyekeztem, tisztem viselése után látván abban semmi fenytékkal őket meg nem gátolhatom, amoveáltam onnét már sok esztendeje, s mindazolta hogy senki jószágát nem hódoltatták, tudja az egész darab ország.

Decimum quartum gravamen.

A vármegyékre gyakran akasztással fenyegető poroncsolatokat írt, mindeneket úgy ültetett.

Replica.

Nemhogy olyanforma stylussal írtam volna a vármegyékre, sőt hogy csak tölem függjenek is olyanforma stylussal ne írjanak, lelkekre kénszerítettem, postamester uramat (tegyen bizonytságot róla) ő kegyelmét kértem, hogy vigyázzon az olyanforma expeditiókra, de úgy tetszik tíz esztendeje tisztemnek, s azolta sok nyughatatlansággal magamnak s a kezem alatt lévő kevés hadaknak, távoztatnám azt hogy a nemes vármegyék és a tekintetes székely natió elmúlhatatlan szükségén kívül üléssel ne terheltesse; mely azelőtt minden esztendőben megleszen vala.

Decimum quintum gravamen.

A somlyai korcsomát, malmot, és partiumbéli jószágokat, melyek a Compilátában praesidium számára s fizetésére rendeltettek, az előbbeni possessorok idejében magának foglalta.

Replica.

Valami országe volt és valami ország praesidiuma számára rendeltetett, semmit el nem foglaltam, sem magam ususára nem fordítottam, Somlyót magam igaz pénzemen vettem, cum omnibus portiónibus et appertinentiis, kiket az

ország articulussa mellett Gyerőfi uram apprehendált volt. A korcsoma soha az országé nem volt, hanem a földesuraké. Igaz dolog míg a praesidium fizetése máshonnan elődeden ki nem telhetett, a perceptorokkal néha a várban árultattam korcsomát, azután a körül való földét apródonként béhódoltatván s fizetés kitelvén úgy szüntettem meg a korcsomárlást. Ugyanis enyim lévén az egész föld baja, én is lévén már possessor a helynek, nem tartoztam a magaméból tartani a praesidiumot, elég lévén az, hogy az ország szolgáinak fizetések kitölt. Ugyanis a nemes ország a patronusok jövedelmét el nem veheti a végházakban is. A malmot pedig a nemes praesidium építvén, és Ugrai Gergely uramtól én rehabeáltam, Ugrai uram maga nekem cedálta a maga részét, mely száz forint volt, a németeknek is száz forintot tettem le a perceptorral, kit azután a várral és jószággal rehabeáltam. Egy szóval sem korcsoma sem malom soha az országé nem volt, sem soha az ország számára nem foglaltatott, hanem a földesurakat illette.

Decimum sextum gravamen.

A praesidiáriusok fizetését, hópénzét magának foglalván, búzával, disznóval fizetett, igen drágában adván nékiek.

Replica.

Erről az ország fizetőmesterei tégyenek tanúbizonyságot, Istennek tartó lelkek szerint az egész praesidiummal együtt, sőt ha én nem tartottam volna őket pénzemmel, búzával esztendőnként az ország adója későn és apródonként administráltatván, soha a praesidium Kolosvárt nem subsidiálhatott volna.

Decimum septimum gravamen.

Az ország nagy költségeivel tartott szolgáinak számát tudni nem engedte, a haza fiait szidta, rágalmazta és fenyegette.

Replica.

Soha annak rendes megtudását nem ellenzettem, sőt hogy az ország meg ne csalattassék, az ország jövedelméből egy pénz is máshová ne fordíttassék, minden fizetéseit, va-

lamennyit személyre fizetett a fizetőmester, pecsét alatt tartozott a tisztektől zászlók szerént quietantiát tőlök venni, és ha csak egy absens volt is fel kellett írtni. Tagadhatatlan dolog a tavaszi fejevári gyűléskor, midőn súlyos nyavalyámban estem volna, a kezem alatt lévő kicsiny hadaknak kevés becsületemnek oly nagy megsértődésével való mustrájakat vizsgáltam nem fenyegetődéssel, sem szidalommal, hanem kegyelmes urunk előtt való alázatos instantiámmal kívántam orvoslani, de rendes úton módon való vizsgálását soha sem ellenzettem, sem nem sajnállottam, mivel nem is volt miért sajnáljam.

Decimum octavum gravamen.

Az ország articulusait kivonatta.

Replica.

Micsoda articulusait vonattam ki? és mikor? kész vagyok számot adni az iránt magamról.

Decimum nonum gravamen.

Némelyeknek jószágait elvette, s a mit akart, vetett érte, a mit akart elkövetni, azt cselekedte.

Replica.

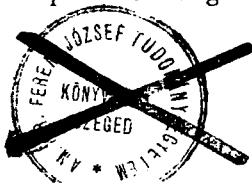
Nem tudom bizony soha oly dolgomot, senki jószágát hogy elvévén akármit vetettem volna érte, ez haza törvénye szerént igaz regiusok előtt contraháltam, vettem, cseréltem abban a formában, melyet az haza legitimált és megengedett. Ha ezeken kívül valamik lettenek (dato) nemes haza törvénye és kegyes ítélete alá bocsátkozom abban is.

Vigesimum gravamen.

Udvarházát Szentpáli Ignácznak fundamentomából elrontotta és megcsúfolván (azt mondá) építse meg az országot.

Replica.

Szentpáli uram házát hatalmasul el nem rontottam, hanem annak épületéhez és építéséhez erogált költséghez klmes

asszonyunkkal, ő Ngával lévén praetensiónk, melyet is akár tábla, akár tanács istenes ítéleti által kívánván decidáltatni, ő kegyelme recusálta, azután pedig midőn a nemes ország instált kegyelmes urunk előtt, arra tekintvén contractusra mentünk kegyelmes asszonyunkkal ő Ngával együtt, melynek erejével nyúltunk azon épülethez, nem pedig hatalommal. A haza bectelenítése pedig és csúfolása ezen matériában is méltatlan vád ellenem.

Vigesimum primum gravamen.

Némely nemes atyánkfiait erővel való contractusra vevén, jószágokat úgy apprehendálta.

Replica.

Erővel való contractusra kit vettem olyan útakon és jószágokat is kinek apprehendáltam, örömet érteném, annál inkább kit fogtam meg? kit tömlöczöztem? kivel tettem erőszakos fassiót olyan formában? másképen kinek jusokat levelei mutatják meg, ha ilyen vádnak helye lesz, kevés jószág Erdélyben, melynek barátságos birodalmában lehete valaki; de mint egyebekben, úgy ebben is hazám kegyes ítélete alá bocsátom.

Vigesimum secundum gravamen.

Hogy a török ellen inkább keménykedhessék, urunkkal ő Ngával levelet íratott, az olyakat a váradi basának békül-dötte.

Vigesimum tertium gravamen.

A budai vezérhez is jártatott, onnan is követ jött és a német udvarnál correspondentiát tartott, a mint leveleiből kitetszik.

Replica.

Úgy tetszik e két punctumban való difficultások és contrarietasok az én felölem való suspicióját a nemes országnak találják. Holott a huszonkettedik punctumban a vagyon felvétele, hogy a török ellen inkább keménykedhessem, urunkkal ő Ngával gyakran íratam a váradi basának, s azonban a

budai vezérnek is írtam, s onnét követ jött hozzám, melyből is olyan suspiciót látok lenni ellenem, mintha a budai vezérnek is veszedelmes dolgokat tractáltam volna, de tudni való dolog a váradiak ellen való keménykedés a budaiaknál sem talált kedvet, sőt micsodás kedvességem volt nekem a török nemzet előtt, a mindennapi dolog megmutatja. Bizony ha én a török nemzet gratiáját affectáltam volna, hazám házáért s annak békességéért a váradiakkal nem gyűlölködtem volna. Budára pedig kit és micsoda alkalmatossággal küldöttem és mivel? Istennek tartozó lelkivel mondja meg, a ki oda járt, azt is nem titkon, hanem ő Nga hírével és ő Nga levelével cselekedtem a közjóért elsőbben, azután hogy méltatlan személyemmel mind a váradiak, mind némely magyarországi uraim előtt hitelem légyen; egyébaránt az én tisztem, ő Nagyságától és a hazától adatott instructióm szerént való auctoritasom azt én tőlem nem tilalmazta, azzal a Budáról jött nem követtel, hanem inkább Szabonya uramot kísérő törökkel a kolosvári tanács és abban lévő becsületes nemes rendek jelenlétében voltam szemben, tegyenek istenes bizonytságot a dologról. A német udvarnál is titkos, annál inkább veszedelmes correspondentiát nem tartottam, esmeretségben lévén előttök, nem tagadom, hogy nem írtam, mert onnan is írtak, nemcsak nekem Erdélyben, hanem többeknek is, de bizony ártalmas dolgokról sem írtam, sem izentem, hanem olyakról, melyek hazámnak s nemzetemnek ily boldogtalan állapotját jobb karban hozván segíthették volna, avagy csak esmeretségiért a politíának satisfaciálhattam volna, valamikor pedig mi levelem, válaszom s hírem jött, soha bizony ő Nagyságától el nem titkoltam; egy szóval sem töröknek, sem németnek való írásomért (Isten hozza világosságra és napfényre) nem félek a gyalázatos árultatásnak mocskával, hogy vádoltassam s terheltessem; odafel való Bánffi-jószágok sollicitatióját nem tagadom, melyek is adtanak alkalmatosságot arra, hogy szabad uton favort keressek és írjak, de azokat is az ő Nagysága annuenciájából és recommendatiója által folytattam. Budáról micsoda leveleket hozott Szabonya uram, Radnothra vittem, ő Nga török írdeákja fordította meg őket, ő Nga s ő kegyelmek is végére mehetnek.

Vigesimum quartum gravamen.

A portára ajándékokat küldött, melyek privatus emberekől tilalmasok voltak.

Replica.

A portára való ajándékküldésre mely nehezen vettem magamat, Teleki uram ő kegyelme és Naláczi uram tegyenek bizonytságot, sőt noha a kapithia megírta, hogy mivel sokkal vádolnak a váradiak és magyarországiak között némelyek, azért nem árt kedveskednem a nagyvezér tihajájának, de mégis a Naláczi uram bemenetelekor is, noha volt ő Ngától is rá amnestiam, nem cselekedtem, hanem most Naláczi uram kiérkezvén, s ő kegyelme is járulván úgy küldöttem a vezér tihajájához száz aranyat Dávid deák *) uram kezében, sőt levelet sem írtam a tihajájának is, hanem Dávid deák uramnak, írtam, hogy ha kívántatik, írjon egy levelet nevem alatt. Hogyha pedig egyéb dolgot solicitáltam Istennek tartó lelekkel recognoscálják Dávid deák uramék.

Vigesimum quintum gravamen.

Sok atyámfiait fogsággal fenyegette.

Replica.

Soha bizony olyan számon ki nem jött fenyegetéskép, annál inkább ha cselekedni akartam volna, miért kellett volna fenyegetőznöm? sőt az én lelkem az olyan törvénytelenségtől ennyi zürzavaros idők között irtózott.

Vigesimum sextum gravamen.

Terminusoknak tételét ellenzette, maga jószága féltésével.

Replica.

Sőt bizony a terminusoknak sürűbben való kiszolgáltatását senki nálamnál jobban nem kívánta, s ha egyéb aka-

*) Rozsnyai Dávid.

dályok nem interveniáltak volna, sürűbben senki nálamnál nem solicitálta volna, egyébaránt felső jószágom bizony én-nékem nem is volt.

Vigesimum septimum gravamen.

Ország s tanács híre nélkül a magyarországi hadaknak béhozásában igyekezett, melylyel is a hazafiaknak nyomorítására, veszedelmére, a fejedelemnek a fejedelemségben való subversiójára igyekezett.

Replica.

A magyarországi hadaknak a baza fiainak veszedelmekre és az ő Nga fejedelemségének elfordítására való béhozásokat honnan vette a nemes haza, nem tudhatom, holott még a partiumban is őket bé nem bocsátottam, sőt most Déván is, midőn dolgok az urak előtt fenforgott, ott is cathgoricé megmondottam, valamíg az haza őket nem recipiálja, soha bizony én is jószágomban nem szenvedem, egyébaránt hogy ő Nga őket ilyen extremitasokban jó szavával, lehetséges dolgokban való költségével animálja, azért az urak tetszéséből cselekedte ő Nga, az urak is sokszor sokképen discúráltak irántok, de bizony a vád formája szerént soha őket béhozni nem akartam, sem bizony nem gondoltam. Fontolják meg ő Ngok s ő kegyelmek, ha titkos collusióm lett volna ő vélek, nem volnának ma is vádolóim a magyarországi atyafiak, noha én bizony mindenkor jót kívántam nékiek, jót is intimáltam, mivelhogy egy nemzetek lévén, az ő romlások is vélünk köz volt.

Vigesimum octavum gravamen.

Sokaknak határait elvette.

Replica.

Ki határait vettem el, csak tudhatnám ez iránt is kiktől s miben vádoltatom, örömet menteném magamat, ha az magamét törvényesen oltalmaztam, vagy másoknak egy szóra nem adhattam, az talán nem halálos vétek?

Vigesimum nonum gravamen.

Sokaknak jobbágyait az praesidium közzül az ország végzése ellen ki nem adta.

Replica.

A praesidium nemes emberekből nem állott, a végházakban eleitől fogva a micsoda mód tartatott. én is azt kívántam, hitest kezeset meg nem tartottam; de másképen kinek processusit impediáltam? ha pedig csak szóra processus nélkül kiadtam volna, bizonyos az, hogy a végházak üresen maradtak volna, ebben is énnékem semmi hasznom nem volt, hazám közönséges javára vigyáztam ebben is inkább.

Trigesimum gravamen.

A szegény partiumbéliek magok megbántódásoknak orvoslására ha követeket akartak az országhoz és a mi kegyelmes urunkhoz küldeni, nem bocsátotta, magának a Partiumban majd mindenütt tizedet és kilenczedet exigált. Egyszer Bihar vármegye követét, hogy panaszolni jöttek volna az egyiket Szamosújvárra küldötte, mindaddig fogva tartotta, míg meg nem satezolta; praesidiáriusokat kolosváriakat és másokat urunk vagy ország suplicálására (nem tetszvéen neki a dolog) nem eresztett.

Replica.

Nemhogy partiumbéli uraimat magoknak s nyavalyájoknak orvoslására nem eresztettem volna, vagy jutalmaztam volna, követeit impediáltam volna, de bizony inkább segitettem s promoveáltam, volt néha olyan kívánságok, melyek az ország instructiói és pecsét alatt nekem adatott rendeléseivel ellen voltak, az olyanokban nékiek a tehetetlenséget tempestive megmondottam, de bizony egy követjeket is nem impediáltam. Bihar vármegye követjét is hasonló dologáért, hogy talán leczkézttem volna, soha bizony reá nem emlékezem, egyébiránt mint olyan keresztény decretiótól elszokott népet illendő keménység nélkül reformálni bizony nem lehetett, de huzásomat vonásomat az egész inspectióm alatt lévő földön

lássá meg a nemes ország, ha igazak-e az iránt való vádak ellenem. A kolosváriakat, praesidiáriusokat is teljes életemben soha bizony semmi megbántódások orvoslásában, sem ország sem kegyelmes urunk supplicálásában nem gátoltam. Mindazonáltal minden keresztény tisztviselő ember, ki mindekben tetszhessék, és ha az alattvalóknak dolgok ilyen formában megáll, nem hiszem egy tiszt is megállhasson s megálljon.

Trigesimum primum gravamen.

Maga számára feles gyalogokat kezdett volt fogadni, kiket más ember jószágán quártélyoztatott.

Replica.

Mennyi számú gyalogokat fogadtam, a nemes ország vitesse computusban, úgy emlékezem reá huszonhetet, vagy huszonnyolczat hagytam meg benne, a végre azokat is, hogy oly félelmes helyen lévő házomat bátorságosabban járhassam, kiket is hanemha béhozásokban két s három falukban szállíttattanak meg, mihelyt megértettem érkezéseket, Bonczhidára, onnan Gyaluba vitettem őket, senkinek tudtomra kárt nem tettek. Mint feljebb is íram, ily keves számban vévén őket, recipiáltam Gyaluba, ezeknek is fogadások s tartások nem tilalmas, sem új dolog ez hazában, nem volt ma is nékem az én rendem szerént félelmes helyeken való lakásomra nézve, meglehet méltán is azért az énnékem nem tulajdoníttathatik.

Mindezekkel és egyéb ehhez hasonló cselekedetével tanácsuraságot ledálta, azonban a mi kegyelmes urunknak 9. és 15. conditiói *) ellen cselekedett.

---

*) E conditiók közül az első az országgyűlés önállóságát, a második a tanácsurak felelősségét határozza el s írja körül. De szólnak magok a conditiók :

IX. Conditio. Hogy minden rendeknek, és mind az három natióknak eleitől fogván becsúszott és Articulusokban íratott, vagy szokásból vött szabadságtalanságit és megbántásit első közönséges országgyűlésében ő Nagysága megorvosolja, és a szabadsággal ellenkező Articulusokat tollálja; sőt ennekutána is ha valamely dolgot mind az három natio maga hasznára valót ítél, megegyez és áll rajta, ő Ngát requirálva tartozzék confirmálni: melyet ha nem cselekednek; Articulusban írássék és ereje ne légyen.

Replica.

Mint feljebb is írárok, a nagy búsulás miatt elerőtlenedett testem, és elfáradott elmém, és igen rövid időhöz képest azért, a mint engedtetett im magam mentségemre a punctumok szerént nagy alázatossággal választ tettem, sőt ha a vádakat megbizonyítására való documentumokat láthatnám, úgy tetszik Istenem segítségéből a sok nehézségek és suspiciók alól magamat inkább enodálhatnám. De látom ez iránt Istenem nagy haragját ellenem, hogy minden jó alkalmatosságok tölem elrekesztetnek, és a Nagyságtok s Kegyelmetek szívek is egészen nehézségben fekszik ellenem. Azért én, mint legboldogabb állapotomban is Kegyelmes Urunk és Nagyságtok s Kegyelmetek gratiájában nyugodtam Isten után : úgy boldogtalan sorsomban is ragaszkodom csak egyedül ahhoz.

Reménykedem azért a nagy Isten kedvéért, s minden szerelmesek boldogulásáért, hogy a melyekben mentségemnek helyes voltát tapasztalják, legyen azokra irgalmas és méltó tekintet, a melyekben pedig emberi erőtlenségemből származott fogyatkozásimat látják (minthogy véték nélkül valónak magamat lenni nem mondhatom, s nem vallom, mert én is bűnös Ádám maradéka vagyok) mindazokat szokott, és

---

XV. Conditio. Hogy tanácsokat pleno numero, azaz tizenkét számúakat mindenik natióból az ország választván ő Nagyságával együtt; ő Nagysága confirmálja : kik közül ha decedálnának ; első közelbik gyűlésen az megírt mód szerént helyére állattassanak, kik is iuramentumokat deponálják az ország és fejedelem hűségére ugyan az ország előtt, kiknek tanácsokhoz oly köteles légyen ő Nga, hogy azoknak megegyezett akarajok nélkül derekas országos dolgokat ne igazgasson : országházaiban is főtiszteket ne oszszon és tégyen, azokkal együtt is az ország articulusa kívül ne, különben az ország semmivé tegye. Ha pedig tanácsok közül országunk törvénye, szabadsága, decretumi ellen valamelyik lelkiismeretét nem tekintvén, veszedelmes és ártalmas tanácsra indítaná ő Ngát : comperta rei veritate, kedvezés nélkül afféle tanácsadót proscriptióval és notoriussággal büntessenek meg. Az tanácsrendek kívül is, ha kik másoknak veszedelmére, hazánk szabadságának romlására ártalmas és törvénytelen dolgokra való tanácsokat adnának : azokat az egész tanácsnak megjelenteni tartozzék ; kik is a feljebb megírt poenával modo praemisso büntettessenek, az országtól comperiáltatván a dolog.

atyai indulathoz eleitől fogvást méltán hasonlítottatott szerete-
tekből, nékem kegyelmesen megbocsátani méltóztassanak, vé-
gyenek bé előbbeni kedvekben, megtekintvén azt is, hogy ha
vétkeim, fogyatkozásaim megvagynak is, de az hazának régi
dicséretes praedecessoraim, s én is pedig a mint lehetett szol-
gáltunk, most is nem idegeny bírákhoz, (melyre elég időm és
szabadságom engedtetett volna), hanem édes hazám kegyel-
mességéhez kívántam folyamodni. De tekintsenek kiváltké-
pen, hogy az egész világon az irgalmasságtételtől hirdettet-
nek az országok és dicsértetnek az hazák, Isten is a bünbo-
csánatot hirdeti és poronsolja.

Én az én dolgomban, Isten oltalmazzon, hogy Nagyság-
toknak Kegyelmeteknek praescribáljak, csak keresztényi sze-
retetekben, úniójokban és gratiájokban bévegyenek, vala-
mit a nemes ország maga javára s securitására feltanál én
is magam megalázódásával annuálni, cedálni kész vagyok és
lészek, csak szegény feleségem neveletlen gyermekemmel és
hazám született földében engedjenek csendes és békességes
lakást.

Istenért esedezem Nagyságtoknak, Kegyelmeteknek,
forduljanak irgalmas orczával és szemmel szegény megesett
szolgájokhoz! szánják meg szegény elalélt lelkű feleségemet
és neveletlen fiamat!

Melyet cselekedvén. az Isten Nagyságtokkal Kegyel-
metekkel mind az életben, mind halálok óráján cselekedjék
irgalmasságot. —

Szóval is ezen becsületes követ atyámfiái által Nagy-
ságtoknak Kegyelmeteknek alázatosan suplicálok, az Istenért
vígasztalni és kegyelmes választételekkel megvidámitani mél-
óztassanak és ne késsenek.

Legyen az Isten lelkének kegyelme Nagyságtokon, Ke-
gyelmeteken és vezérelje az irgalmasságra.

Nagyságtoknak Kegyelmeteknek alázatos rab szolgája
Bethlen 7-a decembris 1674. Bánffy Dienes m. p.

Datum et extradatum Albae, die 5-ta decembris in ge-
nerali congregatione nostra, per dominos regnicolas in Anno
1674. celebrata per magistrum Martinum Sárpataki, illustris-
simi domini principis Transilvaniae ex parte scilicet domino

rum statuum et ordinum in eadem congregatione existentium punctorum praemissorum gravaminum protonotarium.

Reportatae vero Replicationes super praemissis omnibus ex parte domini Dionysii Bánffi per dominos delegatos nuncios ex praedicta generali congregatione eorundem dominorum statuum et ordinum ad eundem deputatos generosum scilicet Balthasarum Macskási, Stephanum Daniel suae celsitudinis spectabilis tabulae judicariae adsessores juratos et Andream Trajner concivem bistriciensem in Anno praescripto die 13-a decembris ibidem per eosdem propriis partim eloquiis, partim in scriptis clarius et fusius articulativiter referentes, reportantes et exhibentes.

Non homo, sed lapis est, quem non clementia tangit,
Qui non alterius miseranda sorte movetur.

S ezzel megkezdettek a tanácskozások, legelőször a tanácsurak nyilatkoztatták ki, hogy a vádpontok nincsenek megczáfolva s azok mind igazak. E véleményt az országgyűlés magáévá tette s most szavazásra bocsáták a dolgot. A tanács együttlleges szavazata „nota“ volt. A rendek fejenként szavaztak, a mint a catalogusból a szavazókat kérdező írnok Csengeri olvasta a neveket. A szavazatokat Sárpataki gyűjté, s Kapi, az ideiglenes elnök ellenjegyzé. De a dolog kimenetele kétes volt, sokan csak örök fogságra ítélték, annyira hogy kérdésbe tétetett, ha a többség nem ez utóbbi vélemény mellett nyilatkozott-e? Különösen a szászok szavazata volt kétes: ezeket hát újra kezdék. A natio nevében Semringen *) Mátyás szebeni polgármester felelt. „Megegyezett a natio, az urak voxa nota.“ Ez lön, mond Bethlen Miklós, Bánffi utolsó unitiója. A nota ki volt mondva, s az ítélmester még az nap, dec. 17-én elkészíté a sententiát, mely ekkép hangzott:

„A vitélő és régentén dicséretes magyar nemzet mennyi munkával szerzett országlást és birodalmat magának, és azt minémű szorgalmatossággal oltalmazta, bővön írnak erről a historicusok, azon magyar nemzetnek pedig egyik nevezetes része nemes Erdélyországa mennyi költséggel és fáradsággal,

*) Ez volt igazi neve. Lebrecht Prov. Bürgerm. 128. Bethlen M. Zimrignernek írja.

többször pedig vérrel is régi határait tartotta és oltalmazta máig is! A mi keveset pedig Isten kezünkénél meghagyott benne a hatalmas nemzetek ellen, megmondhatnák, ha tudnának szólani a mezők: Kenyér, Keresztes, Barcsa, Miriszló, Vaskapu, Gyalu mezei s többek is, noha a kegyelmes Isten érdemünk szerint sok bűneinkért ennyire megsújtolt bennünket, mindazonáltal hálaadással kell vennünk, hogy teljességgel mégsem fogyatott úgy el, mint más, nálunknál nagyobb nemzeteket, úgyhogy valami kis határt kezünk között is meg nem hagyott volna, melyért dicsértessék az ő nagy neve igaz tisztelettel e kevés megmaradott magyar nemzet között is.

Megítélheti azért valaki józan elmével akar gondolkodni erről, Erdélyben e kevés magyar nemzetnek, a ki ennyi számú hatalmas nemzetek között megmaradott, ki fejedelme, csendességet és békességet szerető, maga birodalmában igaz hívei között minden háborgás nélkül nemzetével jól megalkuvó s istenfélő nem nehéz-e mondhatom ítélje meg a világ valaki közöttünk jó mód és törvény ellen nevededett személy miatt ősről maradt régi törvényünknek haszontalanságára, nemesi szabadságunknak bestelenségére fejedelmünk állapota félelmes változásra jut! holott mindez világra kiterjedett nemzetségek eleitől fogva azért költek fel, azért ontották véreket, fegyver alatt sok ideig azért éltenek inkább háborúságban, mintsem az ilyenekben fogyatkozást akartak volna szenvedni, sőt az Isten népének is szabad volt mindenkor törvénye mellett felkelni.

Ez ilyen mián esett most búsulása szegény és egyéb-aránt is sok gondokba merült Erdélyországnak, mert a mely törvényeket, fejedelmünktől meghagyatott és megerősített ország végzését, közöttünk lévő nemesi szabadságunkat az erős és hatalmas nemzetek nem bántották, sőt azok felől nagy áldozásunk által egymás között csendesen éltünk, magunk között kirugódozott Bánffy Dienes akarván mindnyájunknak nyakára ülni, a ki egyedül kívánt uralkodni minden törvényeinken; uralkodott is egy ideig. A ki magához képest mást semminek tartván, sokaknak régi határokat elfoglalta, ki előtt szegény atyámfiaiak igaz ügyét sem volt szabad megjeleníteni, ki előtt a törvénynek könyve úgy be volt kapcsolva, hogy

akárki is perleni elfelejtette véle, nem a törvényes igazságtól, hanem hatalmától és kegyetlenségétől félván.

De ha ezek kevésnek láttatnának némelyek előtt, noha a nemesi szabadságot szerető nemzetnek nem látszik kevésnek, voltanak oly vétkek is benne, melyeket nemcsak káros lett volna, de veszedelmes, sőt lelkiismeret ellen való dolog is elszenvedni, holott régi birodalmában már megállapodott fejedelmünket méltóságos székiből oly szemlátomást akarta kifordítani, s igyekezett hogy akárki is általlátja.

Articulusink rendje szerint méltóságos fejedelmünknek is idegeny követekkel, meghitt tanácsos hívei előtt kellett szemben lenni, a megnevezett úr pedig egyedül maga személyére vállalta sokszor a tractát s idegen követekkel való szemben lételt, melyeknek minden időben felettébb nagy tilalma volt e mi hazánkban, mit jelentett pedig meg urainknak s hazájának, mit nem, rajta állott, idegeny országokra hazája híre nélkül mennyi követeket jártatott, nyilván vagyon mindeneknél. Ilyen megfogyatkozott országunknak mennyi felvetett adóját takarította be a maga tárházában, mindnyájan tudjuk, mely helyett mennyi dohos hazájával töltötte kebeleket a szegény vitézeknek sohajtottak, de panaszkodni nem mertek!

Volt a nemes országnak szép serege keze alatt, de nem mondhattuk országának nyavalyásokúl, hanem Bánffi Diene-sének igazában.

Ha kívántatott a nemes haza szolgálait mustrálni, nem engedte, egy szóval, ha Isten ingyen való kegyelméből az hazának első rendű státusit fel nem serkentette volna, a sok titkos és maga állapotját nevelni kívánó practikái miatt el kell vala már veszni ennek a keresztény kis hazának, holott minémű szerencsén fordúlt meg valamikor fejedelmi változást szenvedett Erdélyország, más birodalmak is tanulhatnak róla.

Nem hagyta volt azért meg az Isten olyan pusztán földünket teljességgel, melyben fejedelmet is ne hagyott volna — kire szereinket függesztenők, nem is olyan árvául, hogy a tanácsot mindenestől tőlünk elvette volna, hogy ne láttatnának fejedelmekre, igazságra és nemesi szabadságra vi-

gyázók, kihez képest ne kárhoztassa senki a nemes országot, ha a vétkes és ura mellől elszökött szolgát megbünteti; mert az érdemes és végig megmaradandó szolgát mindenkor méltó becsülettel szokták becsülni.

Avagy nem kellett-e előttünk haza megmaradásának annyi tekintetének lenni, hogy kegyetlen elvesztő embert elfordítanánk róla. — Isten oltalmazzon hazánkra és fejedelmünkre való vigyázatlanságtól bennünket!

Elhihetjük mondanak sokan olyat: hogy törvény volt volna első orvosa a vétkes embernek, és rossz példa az erőszaktétele: úgy vagyon, a mint azt siratják szemünk láttára is némely nemes rendek, hogy nem lehetett reménységek a törvényhez! Ha azért az egész világ törvénye megengedi, hogy szabad az erőnek erővel elleneállani, szabad volt Erdélynek is azon szabadsággal élni és a gonosz szándékoknak mentől harmarább ellene állani.

Kihez képest példa legyen a nyughatatlan s szívekben felfuvalkodott embereknek, akárkiknek is, ezután megbecsülje fejedelmét, s hazájának megrögzött törvényét és a szép nemesi szabadságot, ki nélkül az élet nem élet, hanem veszedelem és nyughatatlan nyomorúság.

Datum in congregatione nostra die 17-a mensis decembr. Ao. 1674.

Status et ordines trium nationum, regni Transilvaniae*).

Kapi ez nap nagy ebédet adatott. Midőn annak végével a sor borozásra került, Bethlen Miklós a mellette ülő Mikola Zsigmondnak súgá: „Bizony nem ivásnak, tor vagy áldomásnak napja ez, hanem tanácskozásnak. Ha megtették a törvényt, már lássák, mit csinálnak tovább.“ A szó szájról szájra feljebb adatott, a főbb urak a lakomának véget vetvén, valóban összeültek tanácskozni. Még egy nagy munka volt hátra: az ítéletet aláíratni a fejdelemmel. Az út erre már ki volt egyengetve: nejtől még mindig elkülönítve tartották, a főurak hozzá mentek s előterjesztéseikkel rá tudták bírni,

*) Az ítélet s a gravamenek együtt adattak ki, az ítéletet a vádpontok elé sorolva bevezetésül. Úgy látszik ez utóbbi az, miről Bethlen M. (Önéletírása 414.) mondja, hogy ő készíté. Én mindkettőt dr. Ötvös Agoston úr velem közlött másolatából igtattam ide.

hogy a sententiát aláírja. De a dologgal sietni kellett, míg Apafit valamely körülmény másképp nem hangolja, s a végrehajtással megbízott Csáky László rögtön elindult.

A fejdelemasszony nem hitte a dolognak e kimenetelét, s most, midőn arról értesült, mit sem gondolva férje haragjával, szobájába rontott s térdét átölelve kétségbeesett hangon kiálta: „átkozott ember, ne ontasd ki az ártatlan vért!“ Apafi egy perczig habozott, de neje mély bánata által megindítva mondá: „ahol gratiát adok ez egyszer bátyádnak, küldd el hamar utána.“ A kegyelemlevél megíratott nyomban s a fejdelemasszony azt egy gazdag ajándékkal s négy paripával ellátott étekfogótól Bethlenbe küldé. Egy vég bársonyt is adatott ennek, hogy ha későn érkeznek, a holttestet abba takarják. Az étekfogó mindenütt vágatva ment, úgy hogy két ló ki is dült alóla s más nap éjjel a vár alá érkezett, de a kaput bezárva találta.

Csáky már akkor ott volt. Ő is mindenütt gyors postán sietett, s az étekfogó előtt csak kevéssel érkezett meg. Bebozsáttatván a várba, a kapukat felvonatta s erős őrizetet rendelve parancsot adott ki, hogy senkit se ereszszenek be. Azzal Patakihoz ment, felkölté álmából, s Bánffihoz küldé, hogy imádkoztassa s készítse el halálra.

A rab úr csendesen alutt, midőn Pataki hozzá bement. De a zajra neje is fölébredt s most Pataki deákul mondá: Nagyságos uram! keljen fel nagyságod és készüljön a halálhoz, mert eljött Csáky László a sentenciával s meg kell halni nagyságodnak! Bánffiné aggódva tudakozá beszélgetésök tárgyát, mit végre hosszas halogatás után tudattak vele. A gyöngye és már az eddig történetek által is lesújtott nő elájult. Így öntudatlan állapotban más szobába vitték, hogy a szerencsétlent egy borzasztó jelenettől kimélték meg. Bánffi hosszan és buzgón imádkozott, majd haló mentéjét felöltötte s Patakit a pitvarba kísérte. Csáki már itt várta egy megfizetett és leitatott cigánynyal, ki a bakó szerepét volt viselendő. A földre egy szőnyeg volt terítve, Bánffi, talán még mindig kegyelemre várva, késedelmezett a letérdepléssel s a szőnyeget több ízben körüljárta. „Uram, ennek meg kell lenni!“ mond végre Csáki türelmetlenül, s Bánffi letérdelt. Pataki bízatta

és imádkozott, a cigány pedig sújtott pallosával; csapását azonban többször kelle ismételni, míg a földön vérben fetengőnek lemarczangolhatta fejét, mert gyakorlatlan volt, mert „elijedt oly nagy úri embertől.”

Ekkorra felérkezett a jelentés, hogy alatt a kapuban fejedelmi futár áll. A kaput leereszték, az étekfogó bejött: elég jókor még — hogy a holt testet a bársonyba takarhassák.

Csáki a tény végrehajtása után visszament Fehérvárra, hol Bánfi elítéltetését articulusba tették, mely is ekkép hangzik:

Articulus XXVIII. Bánfi Dienes proscriptiójáról. — Megolvasván szorgalmasan Ngos Bánfi Dienes ellen országul közinkben beadott punctumokat, melyek néztek mind hazánk törvényinek letapodtatására, azonban szegény hazánk csendes békességének felbontására s jó Kegyelmes urunk méltóságának, fejedelemségének mozgatására, mint ilyen rendetlen és maga erejében bizakodó emberhez, rendkívül való útakon kellett hozzá nyúlnunk, feljebb becsülvén egy privata personánál jó kegyelmes urunk székeiben való megtartását, édes hazánknak békességben való megmaradását. Hogy azért se hazánk lakosítól, se körülöttünk való keresztény nemzetektől azzal ne vádoltatnánk, hogy az ellene való vádokat csak értésére sem adtuk volna, az három nemzetből álló becsületes atyánkfiaiától, in scriptis megküldöttük, melyekre is punctatim magát resolválta, és resolutióit azon becsületes atyánkfiai azon közönséges gyűlésünkben reportálták. Melyek is megolvastatván, nagyobb részént helytelennek és erőtlennnek lenni ítéltettek, mivel azokban a punctumokban feltött hibás és vakmerő dolgait, úgymint: hazánk szabadsága, Kegyelmes urunk ő Nga harmadik, 4-dik, 5-dik, 8-dik, 9-dik, 13-dik, 15-dik, 16-dik conditiói *) és maga tanácsi rendi kötelessége ellen való ártalmas tanácslásit, az hazában idegen

---

*) Ez articulusok rövid tartalma: a

3-iké, hogy a portától Apafi el nem szakad, a

4-iké, hogy offensiv hadat nem indít, az

5-iké, hogy követséget nem küld a status tudta nélkül, a

8-iké, hogy a tanácsnak libera voxot enged, a

13-iké, hogy az eddigi articulusokat megtartja, a

16-iké, a főispánok és végváarak állapotja.

hadnak béhozásában való fáradozását, a tanácsurak ő kegyelmek kötelességei szerént és mások is replicái ellen bizonyították: Azonban az ország ellen való maga egynéhánszori elata oppositióit, sok privatus nemes és nemtelen rendeken tölt nagy büntetésekért érdemlő rendkívül való excessusit, insolentiáit, ország jóvedelmének interversióit és ország fizetett szolgálainak defraudatióit, mind az egész ország recognoscálja. Ezekért azért a vétkes cselekedeteiért in terribile exemplum aliorum juxta continentiam decreti et articulorum, in notam perpetuae infidelitatis incurrálnak lenni pronuntiáljuk, vigore praesentis Articuli. Ilyen declaratióval mindazáltal. Az ország maga kegyességétől viseltetvén fiához, régi ős jószági intacte megmaradjanak fiának s maradékinak; felesége ő kegyelme ős és per legitimam successionem apprehendált jószágai is kezében maradván, semmiben azt nem illetvén. Egyéb akármilyen úton s módon acquirált jószági s javai megírt Bánfi Dienesnek a decretum szerént amittáltassanak. Ha mely jószágot teretriumot, vagy jobbágyokat praeter viam juris maga hatalmával vagy praesidiummal akárkitől is elvett, azok legitime comprobáltatván, restituáltassanak azon megkárosított atyánkfiaiának.

Ugyanakkor fiáról is gondoskodtak s a köv. t. cikk ekkép szól:

Articulus XXIX. Bánfi Dienes fiának Bánfi Györgynek circumscribálásáról. — Meg kell vallanunk ez hazában gyakran történt keserves példák indítottak ez mostani articulusunk íratására, vigyázzván édes hazánk csendes békességes megmaradására. Azonban magunkon s maradékinkon eshető s történhető gonosznak eltávoztatásáért kelletvén circumscribálnunk néhai Bánfi Dienes fiának Bánfi Györgynek educatióját, s javainak s jószágainak öregbülését ezen punctumok szerént: I. Scholában való jártatása s taníttatása édes anyjának legyen szabadságában, ha maga mellett taníttatja, avagy pedig a kolosvári scholában beadja, s ott taníttatja, de másúvá hogy adja, szabadság nem engedtetik. II. Udvarnál való educatiója s taníttatása teljességgel elrekesztetik. III. Isten a mi kegyelmes asszonyunk életét hosszabbítsa, édes szerelmes gyermekivel együtt, de mivel ő Ngok is halandó-

ság alá lévén vettetve, ha ő Ngának defectusa (kit Isten messze halaszszon) történék, az ő Nga defectusán, az ő Nga jószágiban, értékiben megírt Bánffi György ne succédáljon, mivel láttatik, a nagy érték ha kezében menne, édes hazánk békességét mozgathatná és el is fordíthatná véle. Azonban hazánk lakosin is mind külön külön s mind közönségesen a vindictát véghez vihetné. A mely jószágok pedig asszonyunk ő Nga kezében per sortem divisionum szállottanak, azok az ő Nga defectusán reá szállhatnak, specifice pedig Huszt, Fogaras, Balásfalva semmiképen reá ne szállhassanak. Az res mobilisekben is pedig csak úgy succedálhasson, mint az asszonyunk ő Nga kezénél való jószág, mely sorte divisionum jutott ő Ngának, mint annak jövedelme tenne. Azonban a mennyi res mobilisi ő Ngának az atyai, vagy Szentpáli Jánosné asszonyom res mobilisiből jutottak, Urunk ő Nga is jószágot neki ne conferálhasson, mely ellen ha cselekednék maga is Bánffi György, comperta rei veritate, minden nemű jószágának felét amittálja eo facto.

Jószágairól a harminczegyedik czikk rendelkezik :

Articulus XXXI. — Néhai Bánfi Dienes acquirált jószágai végett sok suplicans atyánkfiai vadnak ; végeztük azért, hogy valakiknek azon articulus útát mutatott, azon jószágoknak igazításáról a közelb esendő országgyűlésin akár celebráltassanak törvények, akár ne, mindazáltal a tábla fiai tartozzanak táblát ülni és azon dolgokat igazításban venni, ha peniglen terminus lenne elébb, azon terminus alatt igazíttassék el.

Mivel pedig néhai Bánfi Dienes mostan történt alkalmatlanságival minden nála lévő levelek bizonyos személyek kezében estenek, melyek között ős jószágiról való levelek is familiával együtt vadnak, azonban özvegye jószágáról is. Végeztük azért, hogy azon leveles ládák mind bépecsételtessenek a káptalanok által, és vigyék bé a káptalanban, és egy rövid terminuson vitessenek fel Maros-Vásárhelyre, ugyanakkor a fejérvári káptalanok is menjenek oda és ott egyik ítélőmester Kendi János atyánkfia jelenlétében látogassák meg a leveleket és valamelyek az ős Bánfi-jószágot illetik, és a domina relictá jószágiról való leveleket is prae-

cise asszonyunk ő Nga kezében adják, ezeken az leveleken kívül penig ha mely levelek ott találkoznának, azokat adják az igaz praetendenseknek, mivel csak azon jószágokról való levelek adatnak asszonyunk ő Nga kezében, a mely jószágok az ország mostani végzése szerént és vérség szerént illetik és kezekben hagyattatnak a domina relictának és Bánfi Györgynek ¹⁾.

S ennek értelmében szerzeményein csakugyan megosztottak. Az el nem zsákmányolt fellelhetöket, melyekből a pénz 80,000 frtot tett, Fogarasba a fejedelmi tárházba vitték. Azokból Apafi kapta Gyalut, melyet később visszaadott s Örményest, melyet utóbb 15,000 frtéért Bánffi Zsigmondnak adott el. A peres Szinye Béldinek, továbbá Visa Kapinak Köbölkút Székely Lászlónak, Batiz Naláczinak, Szokoly Csákinak, Libáton Kornisnak, Kórod-Szentmárton Nemes Jánosnak, a legnagyobb rész Gefnyeszeg Telekinek jutott. Bethlen Miklós pedig önelégülten mondja: „ismét meg ismét hálá Istennek, hogy semmie sem elegyedett jószágomba!” ²⁾

Az ország Bánffi halálának hírért mély részvételt hallá. Áldozatnak tekinték, s a szín e hitnek igazat adott. E véleményt nevelte azon körülmény is, hogy ő a vádpontokat, több kevesebb alapossággal, de mindenütt határozott hangon megczáfolá. Nem tudák, hogy a legfőbb, az igazi vád nem is volt e pontokban: azon vád, hogy német befolyás alatt, s hihetöleg segítséggel a bújdosók ügyét elejteni, s a török befolyást az országból kiszorítani igyekszik. S ezért kellett neki halni, hogy a közös magyar ügy a veszélyeket s talán a végmegbuktatást kikerülje. Valóban a bújdosók pártolása többé nagyobb akadályra nem talált. Éveken át kitaratással s több ízben tényleges segítséggel küzdött mellettök a fejdelem, vont kardot érettök Teleki, amaz annélkül, hogy, mi valóban czélja volt, — Bethlen és Rákóczy nyomaiba léphetett volna, ez pedig annélkül, hogy az áhitott nádori

¹⁾ A magyar akademia birtokában levő eredetiből.

²⁾ A liga keletkezésétől e pontig az események Cserei és Bethlen Miklósból vannak összeállítva, figyelembe véve azonban a többi följegyzéseket is. De természetes, hogy minden adversariákban az egykorú Bethlent követtem, mint hitelesebbet.

hivatalt valaha elnyerhette volna. Sőt végre ők magok karolák fel Bánffi politikáját.

De még jóval azelőtt, hogy a bécsi udvar s Apafi közt a közeledés megtörtént volna, az özvegy, az árva szerencsétlen anyja s a közvélemény oly nagy nyomást tudtak a fejdelem és rendekre gyakorolni, hogy ezeknek befolyása alatt kényszerítve látták magokat Bánffi halálának következményeit enyhíteni s utóbb megsemmisíteni. Több országgyűlés visszatért e tárgyra: így az 1678. oct. 1. tartott fehérvári, mely Bánffi György circumscriptióját tollálta, az 1682. aug. 1. tartott gerlai, mely a ligát tollálta, s 1684. mart. 8-iki fogarasi, mely ennek netalán elmagyarázható pontjait semmisíti meg. De mutatják magok az articulusok a hangulatot, melyben íratlak, s épen ezért közlésöket nem tartom feleslegesnek:

Az 1678. oct. 1. Fehérvárt tartott gyűlés XIV. Articulusa: Hogy kegyelmes urunk, néhai Bánfi Dienes atyánkfia relictájának Ngos Bornemisza Kata asszonyinak fiáért, Bánfi György atyánkfiáért való suplicatióját a mi alázatos instantiánkra méltó tekintetben vette, Ngodnak, mint klmes urunknak alázatosan megszolgáljuk. Nem is kételkedvén semmit is mind mostani s következő időbeli igaz hazafiúságában, azért mi is klmes urunk egész országúl, három nemzetül Ngod klmes resolútiója szerént az elmúlt 1674. esztendőbeli, Szent András havának 17-dik napjára indicaltatott fejérvári gyűlésünkben azon Bánfi György atyánkfia circumscriptiójáról írt és emanáltatott 29-ik Articulusunkat in toto tolláljuk, cassáljuk, annihiláljuk és in perpetuum abrogáljuk, és azon Bánfi György atyánkfiát megírt articulusunk alolabsolváljuk, és nemesi szabadságában, hazánk törvényében magunkkal együtt igaz hazafiának agnoscáljuk és tartjuk.

Az 1682. aug. 1-én Gerlán tartott gyűlés egyetlen pontja:

Kénszerítettünk, klmes Urunk, keservesen szíveinknek fájdalmával megvallanunk, hogy az elmúlt időkben szégyen hazánkban régi szent királyoktól és dicsőretek emlékezetű méltóságos fejedelmünktől adatott és eleinktől reánk maradott és eddig meg nem tartott szép szabadságink és törvényink s privilegiumink ellen amaz Istent és minden keresz-

tyén nemzetet s igaz hazafait irtóztató és lelkiismeretet sértő ligának nyakunkban, kényszerítő fenyegetés alatt való bécsúszása és vettetése, a melyet a minthogy in omnibus partibus törvényünknek és szabadságunknak praejudicálni ismértünk; mi is országul, három nemzetül unanimes voto et consensu, senki nem kényszerítéséből szabadosan a Ngod kegyes atyai szereteti és fejedelmi kegyelmessége ehhez járulván, mátul fogva in perpetuum, praecise csak magát azt a ligát in toto et in parte cassalunk, invalidálunk és sub anathemate. et poena perpetuae notae infidelitatis in perpetuum tollálunk és proscribálunk, hazánkból explodálunk, úgyhogy ennekutánna immár, mátol fogva senki azzal ne élhessen, se mást ne élthessen (mint hazánknak minden szabadságos törvényeit elrontó törvénytelenességgel), melynek nagyobb erősségére végeztük, hogy ab expiratione hujus diaetae ad quindenam Mikes Kelemen ítélőmester atyánkfiának a kolos-monostori s fejférvári káptalanokban és a szebeni és brassai tanácsházakban (és ha másutt is volnának a szász városokon) beadott és collocaltatott pecsét és subscribált ligát kihozzák, és ő kegyelmének kezében adván ő klme a Ngod mostani hadi expeditiójából honn maradott tanácsi és főrenden lévő, és másik ítélőmester Alvinczi Péter atyánkfiái személyek jelenléte előtt égesse el mindeniket, Isten pedig Ngodat édes hazánkba visszahozván, az Ngod haza jövelete után Isten kegyelmességéből közelebb celebrálandó gyűlésre, a kinél csak párja maradna is azon átkozott ligának, a feljebb megirt poena alatt tartozzának indifferenter, minden rendek személyválogatás nélkül, megnevezett ítélőmester atyánkfiának kezéhez beadni, és azokat is hasonlóképen ő klme tartozzék elégetni, ennek utána peniglen ha kik olyan istentelen lelkiisméretű emberek találtnának, kik ilyen, vagy ehez hasonló, hazánk, törvényink és szabadságunk ellen való törvént csinálnának, vagy csináltatnának, azok mind magok és maradékok átkozottak és örökké való notoriusok legyenek. Azon alkalmatossággal íratott articulusok, donatiók ide nem értetvén, hanem azok in vigore maradjanak. Datum in generali congregatione nostra, in possessione Gerla, ex edicto suae Celsitudinis principalis, ad diem 1. mensis Augusti, Anni 1682. indicta et celebrata die

4. mensis Augusti praetacti ultima videlicet congregationis nostrae Anni omnino 1682.

Az 1684. mart. 8-iki fogarasi gyűlés XV-ik articulusa:

Articulus XV. Losonczi Bánfi György atyánkfia circumscriptiója tolláltatik. — Losonczi Bánfi György atyánkfia, Ngod méltóságos személye eleiben adatott alázasos supplicatiójára tött Ngod kglmes resolútiója szerint kegyelmes urunk mi is egész országul nagy reménsséggel lévén az ő kegyelme jó hazafiúsága felől, az mint virtute Articuli 14. constit. regni An. 1678. diebus mensis octobris emanatae ő kglmét az circumscriptio alol felszabadítottuk; úgy ha mi difficultása ő kglmének in articulo regni An. 1682. die 1. mensis augusti emanato, lehet is azt is ea ratione et in ea parte virtute praesentis articuli teljességgel et in perpetuum tolláljuk és cassáljuk; egész erejében hagyván minden részeiben az ő kglme circumscriptiójának tollálásáról írott 1678. esztendőbéli 14-ik articulusunkat *).

Ugyanezen Bánfi György, ki atyja gögje és eszéből sokat örökölt, volt Erdély első kormányzója az osztrák ház uralma alatt, s nyerte el családja ez ágának a grófságot Leopoldtól. Utolsó ivadéka ez évben halt meg.

MAGYARORSZÁG BŰNVÁDI STATISZTIKÁJA.

É R T E K E Z É S ,

MELYLYEL A M. TUDOMÁNYOS AKADEMIÁBAN 1859. APR. 4.

SZÉKET FOGLALT

K O N E K S Á N D O R

levelező tag.

Midőn hazánk bűnvádi statistikáját választom székkfogaló beszédem tárgyául, könnyen azon szemrehányás érhet, mely nem minden ok nélkül tétetik korunk némely regényíróinak, a kik a társadalom legsötétebb oldalait szemelik ki rajzuk vázlatául, bűnbarlangokba vezetve az olvasót, s fél-

*) Mindhárom a magy. akad. eredeti példányából.

reismerhetlen előszeretettel, elevenebb színekkel festve az emberi tévedések való vagy koholt történetét, mintegy akaratlanul alkalmat nyújtanak erkölcsi megmérgezésre, mert bár részökről nemes is a szándok, bár szép a cél, melyet elérni akarnak, hogy t. i. a salaktól megtisztult erény annál szebb fényben tűnjék fel: ez irány nem egészen ment minden veszélytől. A szilárd életelveket nélkülöző olvasó tömegnek nagy része elragadtatva a regés kép bűbajos színezetétől, elcsábítva a remek ecseteléstől, a gonosztevőt hősnek, a gátságot célra vezető eszköznek kezdi tekinteni, s élvezetet találva a bűntények eszményítésében, könnyen barátkozik meg a gonoszság eszményével, mi által hason olvasmányok csakugyan gyakorlati bűniskolákká lehetnek.

Másként van ez a bünvádi statistikával. Veszély nélkül forgathatók a rideg, semmi csábingerrel nem bíró számokban nyilatkozó bűnlajstromok; ezek tárt életkönyvet képeznek a legfontosabb társadalmi viszonyok alapos felismerésére. Az emberi tévedések a társadalomnak ama kinövései, melyek, mint az emberi testen a kelevények, szintannyi kórjelek a baj székének biztos kinyomozására. A bűnlajstromok kellő tanulmányozása helyes diagnózisra vezet, miáltal határtalan mező nyílik a legtanulságosabb észleleteknek, végtelen tér mutatkozik indokolt tapasztalati javalatokra.

Távol legyen tőlem a számoknak, ha még oly pontosak, még oly határozottak is, némely újabb iskolabeliekkel csalahatatlanságot tulajdonítani, távol tőlem a számoknak bármely csudálatos összhangzásában örökműködő törvények megmásíthatlan hatását keresni; mert bár igen gyakran bámulatra ragad a szabályosság, mely főleg a bűntények körében úgy az évenként elkövetetni szokott büntettek számarányára és nemeire, mint a büntettesek életkorára, nemkülönbségére, míveltségi és vagyonbeli állapotára és egyéb viszonyokra nézve mutatkoznak, úgy hogy azon mondatban, hogy van egy budget, mely borzasztó szabályossággal tér vissza, és ez a börtönök s gályarabság budgetje, csakugyan iszonyú igazság rejlik; bár igaz továbbá, mint a híres Mohl is elismeri, hogy szemközt a megdöbbenő számhatározottsággal borzadálylál áll meg a halandó mint egy nagy életrejtély küszö-

bén : mégis távolról sem vagyok hajlandó egy kérlelhetetlen sors ígésző hatalmához akarni kötni az ember szabad cselekvőségét. Szabadsággal szabadságra születik az ember, a cselekvési szabadság képezi létünk egész lényét s valóját. Elvesztenők az emberiség bélyegét, ha a megváltozhatatlan végzet másíthatlan szava e szent szikrát bennünk, nem mondom végkép elolthatná, hanem csak tetemesen elhamvaszthatná.

Prometheusként kötve a fatalis szám sziklájához, kénytelenek lennénk eredmény nélkül küzdeni a titkos törvények döntő parancsa ellen, kiveszne az erény eszméje, megszűnne a büntett szégyenfoltja, meg lenne ingatva a betudásnak elmélete.

De midőn másrészt a hazudni nem tudó számadatoknak megmagyarázhatlan összhangzása tények fellett tanúskodik, melyek mellett még hosszú évek tapasztalása is harczol : nem zárhatjuk be szemeinket a számok győző ereje előtt. Így a büntények árjaiban évről évre mutatkozó apály- vagy dagályból méltán következtethetni, hogy a bűnös cselekvényekre való hajlam, féketlen indulatok, szenvedélyek s egyéb gyarlóságok addig fen fognak állani, míg az emberi nem, de idő és körülmények szerint nevezetesen változhatnak a büntettek hullámai ; az anyagi jóllét emelkedése s általánosításával a szegénység, mely oly gyakran a bűnpálya felé vezet, mindinkább elenyészik, és a bűnös merények e főindokának elgyöngülésével a büntettesek sorai is meggyérülnek, szintúgy a polgárosultság és miveltségbeni haladások az indulatok fékeztével ritkítják az elítéltek sorait, a köz erkölcsiség, jelesen a vallásosság megtöri a gonosz ingert, elzibbasztja az incselkedések csáberejét, s növeszti a kísértettel, a nyomorral küzködő lelki erőt, tehát szintén apasztja a bűnös cselekvények létszámát.

Ezen mozzanatoknak jótékony befolyását vagy ezt ellemező viszonyoknak kedvezőtlen visszahatását a bűnlajstromokból kielemezni, az egyiknek s másiknak döntő hatályát mérlegezni, az amazoknak megerősítésére, emezeknek elhárítására vezető eszközöket fürkészni s ajánlani : ez a józan statistika nemes feladata, mihez híven a jelen értekezésben hazánkknak a három közel lefolyt 1855-ik, 1856-ik

és 1857-ik évről való bünvádi rajzát akarom szem elé állítani.

Jól tudom ugyan, hogy három év sokkal rövidebb időszak, semhogy örök igazságok megállapítására szolgálhatna, de vannak viszonyok, melyek, ha csak három éven át is, bámulatos egyformaságban, határozott alakban és egyenlő számaránylatban tűnnek fel, nagyszerű igazságok és tanulságos intelmek bélyegét viselik magokon; ilyenek pedig leginkább az elítélt büntettek socialis helyzetére, a nemi különbségre, a korra, vallásra, műveltségi fokra, vagyoni állapotra, foglalkodásra stb. vonatkozó adatok, melyek elégséges anyagot nyújthatnak higgadt és alapos megfontolásra.

Vizsgálódásaim alapjául a hivatalos kimutatásokat vettem, melyek csupán az 1856-ik évre vonatkozólag sajtó útján tétettek közzé, holott az 1855-ik és még inkább 1857-ik évi adatok még sehol sem bocsáttattak közre, ezeket közvetlenül az illető főállamügyészségek szívesességéből nyertem meg, s örömmel használok fel ez alkalmat a magyarországi főállamügyészségeknek egyáltalán, jelesen az itteninek hálás köszönetemet itt nyilvánosan és ünnepélyesen kifejezni azon szíves készségért, melylyel az eredeti táblázatok készsége közlése által jelen búvárlataimat gyámolítani és munkálkodásomban istápolni szíveskedtek. Én a hivatalos összeállításokban foglalt számadatokat lehető legnagyobb lelkiismerettel használtam fel, szándokom hazánk bünvádi rajzát minden leplezés vagy nagyítás nélkül híven bemutatni, miért fő-tőrekvémem volt a talált eredményeket úgy előterjeszteni, a mint azokat találtam, ecsetelésem sem rózsásb sem komorabb színben nem fog feltűnni, mint a hivatalos közlemények azokat valóságban feltűntetik.

A tárgy bőségénél fogva ez alkalommal egyedül a *büntettek* miatt elítéltek személybeli viszonyára fogok szorítkozni, a *vétségek* és *kihágások* miatt elmarasztaltak feletti elmélkedést más alkalomra hagyván.

A *büntettek* miatt *perbe fogott* személyek száma Magyarországon 1855-ben 12691-re, 1856-ban 12606 és 1857-ben 13986-ra rúgott, az utolsó évben tehát 10.9%-li szaporodás. Ezek közül mint ártatlanok hányan szabadítottak fel végkép,

hányan mentettek föl csupán a jogszerű bizonyítékok elégtelenségénél fogva, stb., ezen, valamint a bírói eljárás körüli egyéb észrevételek, mint egyedül a működő törvényhatóságok cselekvősége iránt tájékoztatást nyújtó adatok, az értekezés végéhez mellékelte jegyzetekben foglalvák. (Lásd az 1) jegyzetet).

1) A büntettek általános és viszonylagos száma.

A büntettek miatt *elítelt* személyek száma 1855-ben 8701-re ment és a reá következett 1856-ik évben 8919-re, vagyis 2.5 százalékkal emelkedett, 1857-ben végre számuk 9785-re rúgott, úgy hogy egy év alatt 9.7%-li szaporodás állott be, mi egészen összhangzásban van a perbe fogott személyek fen érintett gyors növekvésével, mi azonban nem épen egyedül az elkövetett büntettek emelkedésének szüleménye, minthogy ebben kétségkívül a törvényhatóságok gyorsabb eljárásának is nevezetes része van.

De magokban véve is e számok legkevesebbé sem kecsgetők, mert tekintve hazánk általános népességét, mire az 1857-ik évben fogamatba vett népszámlálás végeredményei, mennyiben köztudomásra kerültek, szolgálhatnak vezérfonalul, miszerint t. i. Magyarország öt helytartósági osztálya vidékén 8,746,992 lélek találtatott: nálunk már minden 894 lélekre jön egy elítelt bűnös, holott az egész ausztriai birodalomban 1856-ban átalag szerint csak 1210 lélekre volt számítható egy elítelt büntettes; és midőn hazánk az összes birodalmi népességben 23.7 százalékkal vesz rész, elítelt büntetéseire nézve az összes birodalmi elítéltek közt 29 százalékkal, tehát nevezetesen magasabb aránnyal szerepel. Az egyes koronaországok közt egyedül a két ausztriai főhercegségben Salzburggal együtt található mostohább viszony, hol t. i. az 1856-dik évi adatok nyomán már 726 lélekre esik egy büntettes, mi nagyrészt a birodalmi székváros tetemesb jutalékából könnyen magyarázható; különben Csehországban, szintén az 1856-ik év vétetvén alapul, csak 1026, Stájer, Korontán és Krajna hercegségeken 1039, Tirol grófságban, mely általán szerencsésb erkölcsi állapotoknak örvend, 1352 lélekre, a szorgalmas s új keresetforrások előteremté-

sében kifáradhatlan népü Morva-Szléziában csak 1843, sőt a kereseti bőséggel, emeltebb anyagi és szellemi jólléttel s fokozottabb műveltséggel dicsekvő olasz tartományokban épen csak 2393 lélekre jő egy büntettest! Nálunk tehát a büntettek miatt egy évben elítélt egyének belterjes száma, fájdalom, csaknem háromszor akkora, mint Lombárd-Velenczében; hogy Galiezia és Bukovinában még az olasz tartományokénál is kedvezőbb arány mutatkozik, úgy hogy ott épen csak 3000 lélek után számítható egy elmarasztalt büntettest; e feltűnő körülmény, hacsak az ottani törvényhatóságok eljárásában nem lel némi magyarázatot, mindenesetre a szláv ajkúaknak a büntettek iránti csekélyebb vonzódása, mint különben is köztudomású észlelet mellett, dicséretesen tanúskodik.

Más államokkal nehéz a párhuzam, mivel a büntetteknek a különféle törvényhozás szerinti különböző értelmezése tökéletes összehasonlítást nem enged. Így például, ha Franciaországban egyedül az esküdtek előtt folyó bűnvádi pöröket és az assistentszék által elítélteket vesszük szemügyre, összehasonlítlanul kecsgetetőbb viszony áll be, mint a birodalom bármely tartományában: így a büntettek miatt a jury előtt bevádolt egyének úgy aránylanak az összes népességhez, hogy 1851-ben 5060, 1852-ben 5043, 1853-ban 4896, 1854-ben 4736 és 1855-ben 5522, átmérőleg tehát 5051 lélekre egy bepanaszolt büntettest esik. De e kecsgetető arány másként tűnik fel, ha nem egyedül az ú. n. accusations contradictoires útján, hanem a tribunaux correctionnels előtt folyó bűnvádi eseteket, és e miatt bevádolt ú. n. prévénus vétkesek számát is tekintetbe vesszük, mert ezeknek száma 1851-ben 221,441, 1852-ben 252,108, 1853-ban 261,147, 1854-ben 256,670-re rúgott, úgy hogy átmérőleg minden 140 lélek közt egy vétkes találtatik. Hogy pedig a Franciaországban vétségnév alatt előforduló bűnös cselekvények nagy része csakugyan számba veendő, ha az ottani bűnvádi eredményeket a miénkkel akarjuk összehasonlítani, már azon egy körülményből is kitűnik, hogy például Franciaországban csak a különösen minősített tolvajságok „vols qualifiés“ soroltatnak a büntettek közé, a többi tolvajlások a „delits“ közt foglalván helyet, holott nálunk a büntett fogalma tolvajságok

tekintetében sokkal tágasabb; pedig épen a lopások nagy tömege okozza leginkább bűnvádi viszonylataink mostohább voltát; szintűgy van a dolog Angolországgal, Belgiummal, Németalfölddel s más államokkal, melyekkel a párhuzam csak a büntettek személybeli viszonyainál lehető teljes mértékben.

A nem szerinti különbség.

A büntettek személyes viszonyait illetőleg különös fontosságú a *nemi különbség*. A női kebelbe, melybe maga a természet gyöngédség és érzékenységgel párosult nagyobb lelki erőt, önmegtagadást és áldozatkészséget ültetett, nem könnyen fér meg a gonosz tettek iránti fogékonyság. Szeretettel telt női szív s finomabb tapintat inkább az erény mint a bűn felé vezérli a rendszerint hitében is erősb támaszt lelő asszonyt. A gyöngye nemből ezenfölül rendesen hiányzik az elszántság s szilárd akarat ama foka, mely bűnös cselekvések végrehajtására gyakran szükséges, gyámolatlan s függő helyzetük távolabb tartja őket a zajló élet színpadától, a szerény kör, melyben a hölgy mozog, ment a gonosz tettekre való incselkedésektől, ennélfogva szelídség s jámbor erkölcs egyáltalán jellemzi a női világot.

A hol mindezeknek daczára az elítélt bűnösök közt nagy számmal találhatunk a szép nemből, ez oly természetellenes, oly visszás körülmény, mely komoly megfontolást igényel, főleg ha olynemű büntények terhelik a nőnemet, melyek teljes romlottságot s erkölcsi elkorcsosulást tételeznek fel.

Hazánkban, tekintve a nőnemnek a büntettekbeni részesülését, egyáltalán kedvező viszonyok mutatkoznak, mert mind a perbe fogott, mind az elítélt személyek közt mérsékelt arányban képviselve találjuk; háromévi átalag szerint a bevádoltak közül 12.98%, az elítéltek közül pedig 12.39 százalék jő a nőnemre, holott Magyarországon kívül a birodalom többi tartományaiban átmérőleg 19% esik a nőnemre; sőt a két ausztriai főherczegségben Salzburggal együtt 23.53%-al, Morva-Szléziában 23.90 és Csehországban épen 24.11 száztólival részesülvők, úgy hogy Csehországban aránylag kétszer annyi asszony fordul elő a büntettek közt, mint nálunk. Európa más államaihoz mérve hasonlólag kedvezően üt

ki ebbéli arányvizsgálatunk, így Poroszhonban az 1854—1857-ki időköznek átalaga szerint a nőnem 15, Franciaországban több évi adatok alapján 18, Angolországban 19, Belgiumban 17, Németalföldön 21, egész 22 százalékkal szerepel a vádlottak soraiban. ²⁾

E kedvező viszony egyrészt azon körülménynek tulajdonítható, hogy a nőnemnek a finem feletti túlnyomósága nálunk sokkal kisebb, mint akár a birodalom északnyugati tartományaiban, akár Európának észak- és nyugati államaiban, minthogy általános több évi tapasztaláson nyugvó ethnographiai észlelet, hogy a nem közti számkülönbség egyáltalán kelet és dél felé mindinkább elenyésczik, úgy hogy a déli és keleti vidékeken rendesen az ellenkező tünemény, t. i. a finemnek számbeli túlsúlya áll be; így a nőnem több évi tapasztalatok folytán a birodalom havasi tartományaiban 7—9, Morva-Szlésiában 11, sőt Csehországban éppen 13 százalékkal múlja fölül a finemet, midőn hazánkban csak 2 százalékkal több nő mint fi-lakó találhatik, Csehország, Morva-Szlésia, Stájer, Korontán, Krajna herczegségek és felső Austria irányában tehát nálunk 5 egész 11 százalékgig kevesebb nő létezik, mi a fen érintett kecsegtető viszony kedvezőségét nem csekély mértékben apasztja, szintűgy legtöbb európai államban is a nőnemnek a férfiak feletti számtúlsúlya sokkal magasabb mint minálunk, így Franciaországban 3—4, Angolországban 4—5, Svéd-Norvégországban 7—8 száztóli túlnyomósággal lép föl a nőnembeli lakosság a finem ellenében.

Azon állítmány igazolására, hogy nálunk csakugyan a nőnemnek a népesedésnél kevésbbé feltűnő szerepléséből magyarázhatni némileg annak a büntettesek közt is gyéres megjelenését, legyen elég azon osztrák tartományokra hivatkoznom, melyekben a nőnem hasonló vagy még csekélyebb aránnyal járul a köz népszámhoz, mint minálunk; ezekben úgy találjuk, hogy az asszonyok az elítéltek közt még kedvezőbb arány szerint képviselvék, így Dalmatiában, hol a két nem magát egyensúlyozza, az asszonyok csak 10.70 százalékkal szerepelnek a büntettesek közt, a Temesi Bánságban, hol a nőnem 1 százalékkal kisebbségben van a fi-lakók irányában, csak 9%-al vesz részt az elítéltek létszámában; végre

Lombardiában, hol a nők egész két százalékkal maradnak a férfilekők mögött, az elítéltekből éppen csak 8.70 százalék esik az elmarasztalt nőkre.

Ugyanazt látszik igazolni még azon körülmény is, hogy végig futva a bűnrovaaton, mely a magyarhoni bűnösnéket sújtja, fájdalom! azt vesszük észre, hogy azokban súlyos bűntettek jegyezvék fel; egyáltalán sajnos tapasztalás, hogy az asszony, mely kivetközött nemének gyöngédebb jelleméből, erkölcsileg mélyebben sülyed mint a férfi, s nemcsak gyámolatlan állapotja s keresetlensége a megbotlott nőnek az, mely a sikamlós bűnpályára eltévedtet ott marasztalja, hanem ezenfölül a bűnös cselekvőség is hamarabb válik másod természetté az elvetemült asszonynál, mint a férfinál, végképen elfojtván benne minden jobb érzületet. Így az 1856-ik évben az egész birodalomban gyilkolás miatt elítélt 50 asszony közt 18 (több mint egy harmada) magyarországi volt, rablás miatt elítélt 30 ausztriai nőből 16 (több mint fele) Magyarországra jött. Legyen szabad itt rövideden az 1857-ben elítélt 1243 magyar nőnek bűnlajstromát közölnöm, — elítéltetett:

felségsértés miatt	2
nyilvános erőszakoskodás miatt . . .	10
közhitelpapírok meghamisítása „ . .	2
súlyos fajtalanossági bűntettek „ . .	— 1856.6.
gyilkosság (Mord) „ . .	18
emberölés (Todtschlag) „ . .	5
gyermekgyilkolás „ . .	59
magzatelhajtás „ . .	19
gyermekkitévés „ . .	6
súlyos testi sértés „ . .	39
gyújtogatás „ . .	8
tolvajság „ . .	967
sikkasztás „ . .	12
rablás „ . .	5
csalás „ . .	72
bűntevőknek elősegélése „ . .	10

Ebből kitetszik, hogy nálunk 100 elítélt nő közt 7 részesint gyermekgyilkolás s magzatelhajtás, részesint gyermekkitévés miatt lakolt; elég világos újmutatás, mily visszás befo-

lyást tesz erre azon körülmény, hogy Magyarország még szülő-, és lelelczházak nélkül szűkölködik, mert bármit tartsanak e közintézetek felől, annyi tagadhatlan, hogy péld. a többi örökös tartományokban 1856-ban az elítélt nők közt csak 3.8 százalék volt részes ezen büntettekben, sőt Lombardiában, mely köztudomás szerint valamennyi osztrák tartomány közt legtöbb szül- és lelelczházzal bír, az egész 1856-ik évben egy gyermekgyilkosság, egy magzatelhajtási eset sem fordult elő.

Továbbá a büntettekbe való visszaeséseknel is minálunk nagyobb mérvben találjuk képviselve a nőnemet, mint kívánatos lenne, mert 1856-ban és 57-ben egyaránt tapasztaljuk, hogy 100 elítélt magyarországi nő közt 11.50 olyan, ki valamely korábbi büntett miatt egyszer vagy többször már bűnhődött, úgy hogy ezen aránynyal már igen közel állnak a fibüntettesekhez, kik közzül tudnillik 1856-ban 15, és 1857-ben 13.60 százalék valamely korábbi büntett miatt egy vagy több ízben már fenyítés alá kerültekre jött, tehát a büntettek ismétlésére nézve, mi leginkább megrögzött gonoszságra, makacs és megátalkodott bűnös természetre mutat, a két nem nálunk igen közel áll egymáshoz.

Nem szabad azonban itt szem elől tévesztetni, hogy az az idegenkedés, melylyel a közönség a közfenyítés alá jött, ha mindjárt tökéletesen megjavúlt büntettes ellen egyáltalán viseltetik, rendszerint még nagyobb szokott lenni a megsikamlott nőszemély irányában, úgy hogy az elítélt, habár magába tért nő a szívtelenség miatt a kereseti nehézségekkel még nagyobb mértékben kénytelen küzdeni, mint a keresetet könnyebben találó férfi. Kítaszítva a társaságból, üldözve vagy csak kerülve a jobb érzelműektől, minden felebaráti istápolás hiányában, gyakran elátkozva érzi magát, újra a bűn forrásához fordulni, hogy a börtön hideg falai közt lelje fentartása eszközeit, melyeket a szívtelen világ a becsületes munka után sovárgótól irgalmatlanul megtagadott. Egyletek kiszabadúlt büntettes nők felsegélésére egyedüli óvszer a uői romlottság veszedelmes elharapózása ellen.

Az életkor szerinti különbség.

Nem kevésbé fontos az életkor szerinti különbség. Minden életkornak a természetszerű tetterő bizonyos mértéke felel meg; minden korosztály nagyobb kisebb cselekvőségi erélyt fejt ki, mely a jóban és rosszban egyaránt nyilvánul. A zsenge *fiatal* korban, midőn az érzelem túlnyomó, midőn a nemesebb fölgerjedésre tárt fogékony kebel erkölcsi benyomásoknak könnyebben enged rést, a büntettré való hajlam rendszerint kevésbé kifejtve taláztatik, a szűnyadozó ösztönök inkább az erény mint a gonoszság felé hajlanak; ha tehát valahol a zsenge korúak nagyobb arányban képviselvek a büntettesek soraiban, főleg oly gonosz cselekvényekre nézve, melyek romlott szívre s nagyobb erkölcsi elfajulásra engednek következtetést: ez visszás állapotokra mutat, melyek szorgos megvizsgálást komolyan igényelnek.

A *felserdülés*, az *erőbontakozás* szakában már inkább a szenvedélyek nehéz küzdelmei állanak be, mik alatt gyakran elnémul a szív és lelkiismeret belső szava. Gyorsabb vérkeringés meggondolatlanság és felébredt érzékiség e korbelieket könnyebben ragadja a sikamlós bűnpálya felé; csak ott, hol e korosztályból nagyobb jutalék esik olynemű büntettekre, melyek nem könnyelműségből, indúlatos felhevülésből s pillanatnyi eltántorodásból, hanem komoly elszántságból, mélyen gyökerező gonosz szándokból veszik eredetüket, csak ott lehet aggasztó a felserdültek túlnyomó részesülése a büntettekben.

A teljesen *érett kor* a férfínál úgy mint az asszonynál amaz időszak, melyben az érzületet s kedélyességet a hidegen számoló ész váltja fel, midőn tehát a jó és gonosz cselekvény nagyobb elhatározottsággal és öntudattal megy végbe. Az önzés e korban jégkéreggel veszi körül a szívet, melyen nehezen törhet át az érzület szelídebb sugára. Fokozottabb indulatosság, bírvágy és az életviszályokkal folytonos küzdelem-szülte elkeseredés e korbelieknél mindannyi hatalmas rúgók bűnös merényekre, melyek minthogy ez életszakban nagyobb megfontolással s biztosabb számítással hajtának

vége, veszedelmesebb alakot is öltenek magokra. Azért a korosztályúaknál inkább a büntettek mennyisége, mint minősége nyomatékos, inkább a részesülés túlságos számaránya, mint a bűnös cselekvények súlyos volta az, a mi abnormis állapotra mutat.

Az *akkor* végre, melyben az érzékiség eltompultával a szenvedélyek lecsillapulása s a testi lelki erők hanyatlásával higgadtabb gondolkozás és mérsékeltőbb hangulat az élet alkonyán levőt távol tartja eltévedésektől, az eltévedtet pedig visszatérésre inti, ezen életkor, mondom, rendszerint hátat fordít a bűnpályának, és többnyire csak parányi jutalékot állít ki: legfeljebb ismétléseknél állván be, mit a közmondás tart, hogy a vénség nem véd esztelenség ellen. A hol tehát az ellenkező talál helyet, hol késő öregségre jutott aggastyánok sűrűen népesítik az elítéltek névsorait, oly körülmények forognak fen, melyek szintén komolyab nyomozást igényelnek.

Tekintve hazánkat a szóban levő három év általaga szerint az elítélt bűntevők korkülönbségére nézve, az egyes korosztályokra átmérőleg következő arányok esnek;

a 14—20 évesekre	19.02. %
„ 21—30 „	37.16 „
„ 31—45 „	33.40 „
„ 46—60 „	9.25 „
„ 60 éven fölüliekre	1.17 „

Tekintve az egyes éveket, csekély ingadozás vehető észre ez arányra nézve; mind a három évben csaknem ugyanazon aránylatok fordulván elő, mint a 3-ik jegyzetből önként fel-tűnik. ³⁾

A fiatal bűntevőkre nézve hazánkban nem épen kecses-gető aránylat mutatkozik, mert nálunk ifjú büntetettek nagyobb számmal fordulnak elő, mint a birodalmi tartományok s európai államok legtöbbjeiben; így az ausztriai birodalom egyes ko-ronaországai közt egyedül a két ausztriai főhercezségben Salzburggal együtt és Lombardiában mutatkozik kevésbbé kedvező viszony; amott a fiatal bűnösök 21.5, emitt 20.9. százalékkal szerepelnek az elítéltek közt, mirenézve Bécs-városa és az olasz nép korábbi fejlődése elég magyarázatot

nyújthatnak, ellenben Galiczia-Bukovinában 18.7, Tirolban 17.7, Stájerország, Korontán és Krajna hergkben 16.3, Velenczében 14.4, végre Csehországban épen csak 13.9 százalék jő a 21 éven alúl levő büntetésekre, Cseh- és Magyarország közt tehát 6 százalék különbség van az előbbinek javára.

Európa egyéb államaival nehezebb a párhuzam, mint hogy nem ugyanazon osztályozás divatozik másutt, de Belgiumban épen azon életkorfokozatok szerinti sorozás honos mint nálunk, ezen statisztikai szervezésénél fogva méltán mintául szolgálható állam tehát tökéletesen alkalmas tanulságos egybevetésre; Belgaországban 10 évi átlagos számítás szerint az évenként elítéltek között van:

egész a 20-ik évi életkorig	14.52%	nálunk	19.02. %
a 21-ik évtől -- 30-ig	31.40 „	„	37.16 „
a 31-ik „ -- 45-ig	36.15 „	„	33.40 „
a 46-ik „ -- 60-ig	14.94 „	„	9.25 „
és a 60-ik éven fölül	2.99 „	„	1.17 „

A különbség még feltűnőbb, ha a két első korszálybelieket egybefoglaljuk, mert midőn a 31 éven alúli büntettek Belgiumban csak 45.92 százalékkal szerepelnek, nálunk 56.18 vagy csaknem 11 százalékkal nagyobb arányban jelenkeznek.

Franciaországban a 21-ik évig valók 1853-ban 16 és 1854-ben 15%, tehát szinte 3--4 százalékkal kisebb arányban vettek részt a büntettekben. Ez aránynak még világosabb feltüntetésére szükséges volna ama számviszonyt kimutatni, melyben az egyes korosztályúak nálunk az általános népszámhoz aránylanak; de az eddigi összeírások a kor szerinti különbségre, ezen fontos tényezőre, vagy épen semmi súlyt nem fektettek, vagy kiváló katonai irányzatuknál fogva, egyedül a finemet vették szemügyre, az e hibát teljesen helyreütő utolsó népszámlálás részletei pedig eddigelé még nem kerültek köztudomásra; ha azonban az európai államokra nézve tett figyeletek nyomán kipuhatolt közép arányokat hazánkra akarjuk alkalmazni, mik szerint a 14—20 éves lakók mintegy 10 százalékát teszik az összes lakosságnak: világos, hogy nálunk az e korbéli büntettek jóval fölülmúlják a népesedéshez való közarányukat; ha továbbá ugyanazon közép arányok szerint felvesszük, hogy nálunk is a 21—30 évesek

körülbelül 15 százalékat teszik az összes lakosságnak, és hogy ilyformán a 14—30 évesek együtt 25 százalékkal szerepelnek a köznépességben, akkor még inkább szembe tűnik a fenn kimutatott bűnrészesülési arány mostohasága, mert 25 százalék ellenében, mennyit az összes népesség vesz igénybe, 56 százalék merül fel, melyet a bűnlajstromok nyelnek el.

A mi az ifjabb korú vétkesek bűnrovatát illeti, habár nagyobbára *tolvajság* a főszereplő, úgy hogy az 1856-ban nálunk egyáltalán elítélt 1823 21 éven alóli ifjú között 1537 vagyis 84.26% lopás miatt került közfenyítés alá: rovásukon még sok egyéb súlyos büntetést is fordul elő; így sokkal szomorítóbb, hogy ugyanazon évben Magyarországon egyáltalán:

<i>rablás</i> miatt elítélt	329	egyen	közt	31	vagyis	9%
<i>emberölés</i> (agyonütés)	107	"	"	13	"	12 "
<i>gyilkosság</i>	"	"	"	13	"	14 "
<i>súlyos testi sértés</i>	"	465	"	"	83	" 18 "
<i>fajtalansági büntettek</i>	69	"	"	16	"	23 "
<i>közhitelpapírok s</i>						
<i>pénzhamisítás</i>	"	38	"	"	10	" 26 "
<i>végre gyújtogatás</i>	"	34	"	"	10	" 29 szá-

zalék 21 éven alúl levő ifjú fordul elő.

A fiatal gyújtogatók nagy száma nálunk némileg harczolni látszik azon lélektani állitmány mellett, mely a másutt is tett hason észlelet megmagyarázását ösztönszerű hajlamokban keresi. Egyáltalán a fenn kitett magas arányok hasonlítlanúl súlyosabban terhelnek, mint a tolvajszági arányok, mert nagyobb bárdolatlanságra és erkölcsi romlottságra mutatnak, mint a nem ritkán inség és nyomor szülte tolvajlások. Mentőházak (Rettungshäuser), minők több német államban léteznek, vagy egyletek, mint a franciaországi „sociétés de patronage“, és intézetek, milyenek a francia és németalföldi „Mettray“ félék, melyekben az árvaságra jutott, vagy elhagyott gyámolatlan gyermekek, lézengő suhoncok s kiszabadult fiatal vétkesek felvételt, megfelelő keresetet, szellemi és erkölcsi oktatást nyernek, egyedüli óvszer a zsenge korúak végelsúlyedésének biztos gátlására!

A többi korosztályokat mellőzve, még csak az agg ko-

rúákat veszem futólag vizsgálat alá, ezekre nézve nálunk kedvezőbb viszony mutatkozik, mint a többi birodalmi tartományokban vagy mint Francia- és Belgaországban, mely két utolsó államban kétszer annyi aggastyán fordul elő az elítéltek közt, mint nálunk, tekintve pedig megöszült bűnöseink bűnlajstromát, leginkább a tolvajság, ezen szokásbeli büntett, terheli vén lelkeiket, így az 1856-ban nálunk összesen elítélt 120 öreg büntettes közül 96 (v. 80%) mint elmarasztalt tolvaj került Themis boszúló karja alá; de mégis közülök ketten-ketten ölés és erőszakos nemi közöszlész miatt vétetett fenyítő ítélet alá.

A polgári állapot szerinti különbség.

A polgári állapot szerinti különbség méltó tárgya bővebb vizsgálódásnak. Az arány, mely szerint a nőtlen, házasság vagy özvegy állapotban levők részt vesznek a büntetteségben, nem lehet közönyös sem tisztán társadalmi, sem állami szempontból.

A házasság ama fontos intézmény, mely valamint egyrészt örömdetes népszaporodásnak biztos és az emberi méltóságnak egyedül megfelelő forrása, úgy másrészt a polgári erényeknek legszebb iskolája, a közérkölciségnek legerősebb biztosítója. A házasság együttlét minden művelt népnél különös védpaizsnak bizonyul be a bűnös hajlamok ellen, mivel nemcsak a fenyítő törvény által is büntetteknek bélyegeztetni szokott testi vétkeknek, hanem egyéb sajnós tévedéseknek is jótékony gátot vet. A férj, ki saját tűzhelye körül leli fel egész boldogságát, kinek minden léptét egy szerető nő őrangyal-ként kíséri, az asszony, ki férjében leli életpályája hű társát, erős és biztos kalaúzáát, vagy a kiknek keblében szülei érzetek élnek, a családapa és családanya még a tátongó bűnörvény szélétől is visszatartatik a női vagy gyermeki szeretettel telt szívnek közel dobogása által. A házi boldogság vígasztalást szerez a szükség órájában, kibékít az élet válságaival, fékezi az indulatosságot, kárpótlást nyújt számos keserűségért s így a gonoszra való ingert megfosztja legveszélyesebb fulánkjától.

Általános tapasztalás ennél fogva, hogy csaknem min-

denütt jóval mérsékeltőbb számarányban részesülnek a házasságban, mint a nőtelen és hajadon személyek. Nálunk azonban éppen az ellenkező viszony uralkodik, itt, fájdalom, az elítéltek közt több nő mint nőtlen fordul elő, úgy hogy a házassági frigynek a bűntettek ellen mindenütt egyaránt tapasztalt mentő ereje hazánkban sokkal kisebb mértékben érezhető, mint bárhol másutt.

A jelen értekezésnek alapul szolgáló 3 évi időköz átlaga szerint a magyarországi elítélt büntetettek közt:

a nőtlenek = 42.72%, ellenben

a házasságban = 51.39 „ és

az özvegyek = 5.89 „ százalékkal szerepelnek; holott az egész ausztriai birodalomban, beleértve Magyarországot is, csak 43.16%, és hazánk letudtával csak 40.4% esik a házasságokra *).

Tekintve az egyes koronaországokat, mindenütt kedvezőbb viszonyok mutatkoznak. Így Csehországban a házasságban 47.3%-al, Galicziában 40%, Lombardiában 38.5%, Stíriában 32, Krajnában 30, a két Ausztriában és Salzburgban 27.5%, Tirolban 27, sőt Korontánban éppen csak 20%-al jelenkezik az elítéltek közt, úgy hogy 4—31 százalékgig való különbség áll be a magyarhoni házasságok rovására.

Európa más államaival párvonalozva viszonyaink mostohasága szintén érezhetőleg tűnik szembe; így például:

	Franciaországban.		Belgiumban.	Poroszországban.
	1853.	1854.	10 évi átlag szerint	1854—57-diki átlag szerint
a nőtlenek . . .	54.20	52.00	54.96	49%
a házasságban s özvegyek	45.80	48.00	45.04	51%-al

fordulnak elő a bűntevők közt, holott nálunk a házasságban és özvegyek együtt 57.28%, tehát 7—12 százalékkal magasabb arány szerint szerepelnek.

Mindezek után kétségtelen, hogy a házasságban nálunk a bűnmerényletekben tetemesb részt vesznek mint máshol, sőt hogy e tekintetben még a nőtlenekét is meghaladó cselekvőséget tanúsítanak: oly aggasztó tüncemény, melynek okát puhatoznunk kell. Nem birna tehát a házasság léténél nálunk azon erkölcsi védverővel, azon mentő hatással, melylyel másutt

bír; kevésbbé boldogítók-e a Magyarorszáiban kötött házassági frigyek?

Nézetem szerint e visszás tünemény megfejtésére szolgál: 1) Magyarorszáiban a házasságok *sokasága*. Midőn a házasságok az egész birodalomban átlag csak 36–37% százalékat képzik az összes lakosságnak, sőt midőn némely tartományban mint a Stájerhercezségben csak 33.4, felső Ausztriában s Salzburgban 32.9, Krajnában 32.7, sőt Korontánban csak 28 személy él 100 közzül házasságban: nálunk 100 közt 42 házasság számítottatik, tehát 5–14 százalékgig menő különbség mutatkozik, mi házasságok nagyobb bűnrészesülését is némileg már magyarázhatja, mert a hol több házasság van, természetesen a büntetettek közt is több házasság egyén fog szerepelni. Ugyanezt látszik constatirozni más államokkal való összevetés is; mert Belgiumban például 100 lakó közzül csak 30, Poroszországban 32, Franciaországban 36–37, tehát jóval kevesebb, mint nálunk a házasságok sorába való.

De erre kétségkívül nagy befolyással vannak a *kora házasságok* is; mert kora házasságok főleg a férfi részéről ritkán ígérnek tartós boldogságú együttléteket; a képzelődés hirtelen felhevülésétől e lépésre vezetett ifjú nem lelven házi körében képzeletének ábrándképeit, a költői éden helyett talált prózai életben hamar kijózanodva elejente közönyösséget és elidegenedést, majd unalom okozta undorodást érez; a ki nem elégitett férj könnyen odahagyja házi körének untató tűzhelyét s kárpótlásul társai közt keres szórakozást. Pedig verve van a család, melynek feje hon nem találja egész boldogságát. A szenvedélyek és tusák habjain mily gyakran sülyed el az efféle tévelygőnek női szeretet iránytűje által nem kormányzott életsajkjája! Hogy pedig hazánkban kora házasságok túlnyomó arányban fordulnak elő, köztudomású dolog.

A válópörök számából lehetne következtetést vonni a házassági frigy erkölcsi véderejére; mivel ha például nálunk egyáltalán feltűnőleg több válópör indítatik meg, mint más államokban, e körülmény csakugyan igazolhatná amaz állítmányt, hogy hazánkban a házasságok kevésbbé látszanak boldogítóknak lenni; de erre az egész országra és pedig néhány évről szóló időközre vonatkozó adatok kellenének. —

Conjecturális, vagy merő sejtelmi statisztikának nem levén hódolója, pusztá töredékek után, jelesen az egyik- másik szentszék előtt az utolsó 7—8 év alatt lefolyt váló-pörök száma után, nem mertem kimondani ítéletemet. Megtettem azonban a szükséges lépéseket, és a magyar hivatalos lap útján két-rendbeli czikk folytán felszólítást intéztem a magyarországi szentszékhez, hogy az előttük megindított szentszékügyészi, váló és köteléki pörök kimutatásait az 1851—58-ig terjedő időszakra közölni szíveskedjenek. Ugyane célból az evangélikusok, izraeliták és óhitűek részéről a mondott időtájban folyamatba tett váló-pörök részletes kimutatását sem mulasztom el a maga helyén szorgalmazni; s ha majd sikerülend ezen adatok birtokába jutnom, kedves köteleességemnek fogom tartani, ebbeli tanulmányaim eredményét a Tek. Akademia elé terjeszteni.

Kétségekivül azonban az egybekelések és házasságok mentő ereje jóval inkább érezteti magát a nő- mint a finemnél; mert midőn 100 elítélt férfi közt 1856-ban 52.19 nős, 1857-ben pedig 53.53 házas találatott, ugyanazon két évben büntett miatt elítélt 100 nő közt csak 36.42, illetőleg 37.40 férjesült nő találkozott. Nem megvetendő tünemény, minthogy másutt a férjnél levő nők magasabb arányban terhelvék. Így péld. Poroszországban 1855-ben 49.9, 1856-ban 49.8, végre 1857-ben 44.3, átmérőleg tehát száz elítélt büntettes nő közzül 48 házassági kötelékben levő nőszemély fordul elő. Igaz, hogy itt az özvegyiségre jutott asszonyok is ben foglalvák, de ezek nem képesek azt a nagy különbséget kiegyenlíteni, mely e tekintetben Magyarország és Poroszhon férjes asszonyai közt fenforog. Ebből némileg talán a magyarasszonyok férjöktől való nagyobb függőségére, és ellenkezőleg a porosz nők nagyobb emancipációjára lehetne következtetést vonni, mivel a bűnös cselekvőség is uralom és kifejtett felsőbbtség által tartható féken, melynek hiányában a nem vezérlött házas fél könnyebben tévedhet el a bűnpályára. Ezen és lason észleletek földerítése csak a közel jövőnek marad fen, mely a statisztikai congressusok üdvös befolyása folytán még bővebb adattár felett fog rendelkezhetni, mint az e tekintetben szegénynek most sem épen mondható jelenkor.

A kereset és foglalkodás szerinti különbség.

A *foglalkodás és keresetmód*, a mennyiben az egyesek társadalmi helyzetére jelentékeny befolyással vannak, és a különféle keresetnemeknél majd nagyobb, majd kisebb hajlam mutatkozik a bűntettekre, a bűnvádi statistikában nem megvetendő tényezőül jelenkeznek. Folytonos és jövedelmes munka, egyáltalán biztos keresetforrás a legsikeresebb övszer erkölcsi járványok ragálya ellen; midőn ellenkezőleg ügyefogyottság, életirány nélküli tévelygés és henye élet, mint a közmondás is tartja, minden bűnnek kezdete; ha tehát a kereset nélküliek sűrűen népesítik a bűntevők jegyzékeit: ez igen természetes, bővebb commentárt nem igénylő jelenség.

Vannak azonban a társas életnek többnemű kereset-ágai közt is olyanok, melyek, minthogy kevésbé képesek az élet válságai ellen elegendő tartós oltalmat nyújtani, jobbra csak napról napra való létezést szerezvén, inkább egyengetik ki a bűnpálya felé vezető utat, mint más teljes és tartós biztosítással kecsegtető életpályák. Azok közé sorozandó első vonalban a napszámosok ingatag keresete, miért is nem látszhatik visszásnak, ha e kétes jövőjű néposztályoknak fontosabb szerep jut a bűnjegyzékekben.

A napszámnál jóval biztosabb kereset kínálkozik a szolgálati viszonyban; a mely államban tehát a cseléd- és szolgái személyzet nagyobb és a napszámosokét túlszárnyaló bűnös cselekvőséget fejt ki, ott kétségkívül oly sociális bajok lappangnak, melyek a közfigyelmet méltán magokra vonhatják. Ugyanez áll a gyár- és ipartelepeken alkalmazásban levő segéd munkásokra nézve is. Még szomorítóbb, ha a bűntettek sorait feltűnőbb mérvben sűrűsítik oly egyének, kik akár az őstermelés, akár valamely önálló ipar, gyár vagy kereskedelmi üzlet útján, akár végre a művészeti vagy tudományos életpályák valamelyikén teljesen biztosított polgári állást vívtak ki magoknak; és még sajnosabb, sőt az érdekelteknek közvetlen közbevetését igénylő tünemény, ha éppen az államszolgálatban álló kormánybeli közegeket találjuk szembetűnő arányban képviselve a bűnvádi jegyzékekben.

Ha ezen általános szemlélődés után hazánk konkrét viszonyait vesszük figyelőre : úgy tapasztaljuk, hogy a három évi átlag szerint az évenként elítélt büntettek közül:

a minden kereset nélküliekre	10.01%
a napszámosokra	26.60 „
a cselédekre	25.74 „
iparüzleti legényekre és gyármunkásokra	5.63 „
a földmivelői osztályra	27.12 „
ipartelep- és gyárbirtokosokra	3.57 „
műtani, művészeti vagy tudom. foglal- kozásúakra	0.58 „
tisztviselőkre	0.75 „ jö.

A három esztendei időköznek egyes éveiben ezen átmérőleges számoktól keveset eltérő arányok mutatkoznak, mint az 5-dik jegyzetben foglalt részletekből kivehető 5).

E számadatok azonban csak úgy nyerhetnének életet és félreismerhetlen jelentőséget, ha a népnek a foglalkozás szerinti osztályozását tökéletesen ismernők, ha pontosan tudnók, hány földmivelő, iparos, gyáros, napszámos stb. létezik egyáltalán egész Magyarországon. Az előbbi népszámlálások e fontos tényezőt nem méltatták kellő figyelemre, az utolsó e hiányt szerencsésen pótló népösszeírásnak eredménye még nem került napfényre, a pénzügyi ministerium azonban legújabbán felette becses összeállításokkal kedveskedett, melyek az adóügyre vonatkozólag e tárgyba vágó adatokat is bő mértékben tartalmaznak s kívánt támaszpontokat nyújtanak, melyeket a fenebbi számarányok kellő felderítésére lehetőleg felhasználni kötelességemnek ismertem.

Hogy a *kereset nélküliek* 10 százalékkal szerepelnek a büntettek közt : az előbb mondottak szerint magában véve nem lehetne feltűnő; de vannak európai államok, melyek daczára annak, hogy tekintve a kereseti könnyűséget hazánknál inkább kimerülve, mégis csekélyebb számaránnyal érik be, mint például Franciaországban, hol csak 5—6 % százalékkal jelenkeznek a „vagabondes“ féle kóborlók.

A *napszámosok* nálunk 26.60, ellenben az egész birodalomban átlag 30 % százalékkal képviselvek a bűnjegyzék-

ben; van pedig az egész birodalomban 2,798,456 napszámos, úgy hogy az összes népességnek 7.5 százalékát képezik, nálunk Magyarországon pedig 729,372 napszámos létezik, mi hazánk népszámából 8.3 százalékot képez; tehát daczára annak, hogy nálunk aránylag több napszámos van, mint a birodalom többi tartományaiban, a büntetéseket között mérsékeltebb számaránnyal fordulnak elő, mint ott, mit némileg azon körülményből magyarázhatni, hogy napszámosaink nagyobb részt a szláv ajkúakból kerülve ki, ezek is, mint a szláv népfajúk egyáltalán kisebb hajlamot mutatnak büntetésekre.

De annál kedvezőtlenebb arány mutatkozik a *cselédre* nézve. Ezek nálunk több mint 25 százalékkal képviselvek az elítéltek között, vagyis $\frac{1}{4}$ része az összes elmarasztalt büntetveknél a cselédségre esik! Ez aggasztó körülmény, főleg minthogy a többi tartományokban távol sem oly vissza arány tűnik fel; egyedül csak a két Ausztria, Salzburggal, Stájer és Korontán hűségek sinesen még mostohább arány alatt, míg Csehországban csak 14.5 %, Sléziában és Tirolban 11 %, Galicziában 15—16, Lombard-Velenczében éppen csak 8—9 % jő a cselédosztálybeli büntetésekre. Ez utolsó országban e kedvező arány egyrészt annak tulajdonítható ugyan, hogy itt igen csekély számmal vannak cselédek, de az ellenkező védők, t. i. a cselédsokaság Magyarország mellett legkevesebbé sem harcol, mert hazánkban 377,630 cseléd számítottván, azok az összes magyarországi lakosok 4.3 százalékát teszik, midőn az összes birodalomban talált 2,037,258 cseléd általán 5.4 százalékát képezi a köznépséggnek, sőt Csehországban, daczára a kedvező bűnrészesülési arálynak, csaknem annyi cseléd van, mint egész Magyarországon (337,210); úgy hogy ott az egész népszámnak 7 %-ját képezik, s mégis csak 14 száztólival járúlnak az elítéltek létszámához.

Nincs tagadás benne, hogy nálunk a cselédnép igen nagy arányban vesz részt a büntettekben, és ha mindjárt ez azon sejtelenben találja némi magyarázatát, hogy miután büntető hatóságaink a cselédek közé nyilván béreseket, és más az enyém és tiéd fölül kevésbbé tiszta fogalommal bíró pusztai lakosokat is sorolnak: ezeket nem csekély mérték-

ben okozhatni a mondott arány mostohasága miatt; mindazáltal másrészt az említett magas arány mindenesetre igazolhatja ama sürű panaszokat, melyek nemcsak fontoskodó kávésnénikék s szorgos háziasszonyok szűk körében, hanem jelentékenyebb hírlapok hasábjain is, úgy a sikon mint nagyobb városokban levő cselédek garázdálkodásai ellen emelgetnek. Mindenesetre a női cselédek ellen nálunk szaporán felmerülő panaszok statisztikai adatoktól támogatott alapon nyugszanak, mert az elítélt cselédek közt a nőnem jóval nagyobb mértékben van képviselve, mint a bűntevők közt egyáltalán, mert midőn általában a nőnem csak 12%-kal szerepel a büntettesek közt, tekintve a cselédeket, 17% jó a nőnemre, holott nálunk sokkal kevesebb szolgáló leány mint legény számíttatik, mert a 377,630 főnyi cselédség 213,541 fi-, és csak 164,089 nőcselédből áll. A főbüntettek, melyek a szolgai személyzetet leginkább terhelik, tolvajság, sikkasztás, rablás és csalás. Helyes cselédrendtartás és annak lelkiismeretes végrehajtása, gyakorlati iskolák és kellő oktatás a leg hatályosabb gátszer a szolgáló néposztályok erkölcsi elfajulása ellen.

Hogy a kézmű-, gyári és kereskedelmi iparnál alkalmazott legények, valamint a gyártulajdonosok csak csekély arányban részesülvők, igen természetes, miután a köznépességnek is nálunk parányiabb töredékét teszik; de hogy a földmívelők 27. százalékkal szerepelnek a büntettesek sorában, csak úgy magyarázható, hogy ezek különben is a magyar népnek főrészt teszik, s a „Landleute“ felíratú rovat alá nyilván a mezei munkáknál alkalmazott napszámosok és segédmunkások is jelentékeny számmal sorolvák; különben ugyanis a mezőgazdasági foglalkodás a szabad ég alatt és a természettel való megbarátkozás mellett munkáját végző földmívest a bűnpályától inkább eltávolítja, másrészt a nehezebb mezei munka a kedély és érzület eltompításával könnyebben erőszakos cselekvényekre vezet, mint a műiparüzlet. Így például azon 281 egyén között, kik 1856. nálunk bűnös erőszakoskodás miatt ítéltettek el, 143, vagy több mint fele rész, mezei gazda volt! stb.

A hivatalos pályán levők végre nálunk mérsékelt adag-

ban jelenkeznek az elítéltek névsorában, átmérőleg 150 bűntevő után egy tisztviselő fordulván elő. Ez a tisztikar erkölcsi-sége mellett annál hangosabban szól, miután a jelenleg alkalmazásban levő közhivatalnokok jelentékeny számához még az is járul, hogy e rovat az államszolgálatban levő tisztí személyzetén kívül még a községi és uradalmi tisztviselőket is magában foglalja. A büntető törvényhatóságok sorompói elé évenként kerülő 72—79 tisztviselő leginkább a hivatali hatalommal való visszaélésről és sikkasztásról vádoltatik. Így például az 1856-ik évben elítélt 72 magyarországi tisztviselőnek éppen egy harmad része (24) a hivatalbeli hatalommal történt visszaélések és ugyanannyi sikkasztások miatt került közfenytés alá.

A szellemi képzettség és műveltségi fokozat szerinti különbség.

A bűntevőkben mutatkozó műveltségi fokozat figyelemre méltó mozzanat, mely tanulságos következtetésekre vezet. A testi lelki erőknél együttes fejlesztése, a nevelés s oktatás ápolja és növeli a jóra való ösztönt, önuralkodást, a gonosz hajlamok leküzdésére szükséges erkölcsi erőt, és az anyagi, valamint a szellemi világban uralkodó összhangzatnak minden felzavarása ellen természetsszerű undorodást szül. Szellemi képzettséggel megtágul az ismeretek köre, mi az anyagi jóllétnek új meg új forrásait nyitván, elhárítja az ínséget, a bűnös merényletek e termékeny anyját. Ellenben a nevelésnek elhanyagolása, hiányos oktatás buján hagyja díszleni a gonosz indulatok és vétke kíváncsalak dudváját. Értelmiség hiánya okozza, hogy a jog- és törvénysértéseknek természetellenes és közveszélyes volta kellőképen föl nem ismertetik; a szükséges delejti segélye nélkül bontakozó észbeli s lelki tehetségek ferde irányt vesznek s könnyen a bűnnek csábító ösvénye felé törnek; a tudatlanság mily gyakran sodorja a habozót az erkölcsi aljasodás undok örvényébe, mely elől kellő felvilágosultság mellett megmenekülhetett volna!

Ha a bűnvádi lajstromok nagy számmal tartalmaznak oly elítélt személyeket, kik az olvasás és írásban, a népoktatás ezen alphajában tökéletes járatlanságot áruván el, az első

oktatásnak teljes elhanyagolására engednek következtetést: a közmívelődés terjesztését szíven hordozó kormánynak ama mezőt jelölik ki, mely még művelés alá veendő. Ezen adatok azonban nem szolgálhatnak feltétlenül a népnevelési állapotok feletti kedvező vagy kedvezőtlen ítélet megállapítására, miután köztudomású dolog, hogy a műveletlen s nevelés nélküli egyének mindenütt legszaporábban vesznek részt a büntettségben; de ezen adatok mindenesetre azon állítmány bebizonyítására szolgálhatnak, hogy a szellemi képzettség erkölcsi tökélyesbülést is von maga után, a hol tehát ennek ellenkezője nyilvánul a bünvádi lajstromokból, a hol magasabb képzettségű egyének a büntettek közt kelleténél nagyobb mértékben foglalnak helyet: ott ezen visszas tünemény túl-vagy álképzettségre, hibás nevelési és oktatási rendszer tévelygéseiire mutat.

A hivatalos összeállításokból a magyarországi elítélt büntettek műveltségi fokára nézve a következő eredmények folynak ⁶⁾. A három évi átalag szerint az éveként elítéltek közt vannak:

69.87	százalék,	a kik sem írni sem olvasni nem tudnak,
6.71	„	a kik csak olvasni tudnak,
21.22	„	olvasni és írni tudók,
1.43	„	műtani képzettséggel bírók
0.77	„	magasabb tudományos képzettségűek.

Fő jelentőségük a teljesen tudatlanok, a kik nálunk elég magas aránnyal jelenkeznek, miután ennél jóval kedvezőbb az arány úgy az összes birodalomban általán véve, valamint egyes koronatarományainak legtöbbjeiben. Így az egész birodalomban átlag az elítélteknek csak 55.7 százaléka nem tud írni és olvasni; ugyanezen arány található a különben magas műveltségével dicsekvő Lombard-Velenczében is, hol szintén 55.6 százalék esik a minden oktatás nélküliekre; ellenben a Stájer herczegségben 100 elítélt közt csak 48, Morva-Szléziában 36.2, Csehországban 32.8, a helyes népiskoláiról ismeretes Tirol grófságban csak 21.7, a még szerencsésebb népiskolai rendszerrel dicsekvő felső Ausztriában csak 19.7, sőt a Bécs városa miatt kedvezőbb viszonylatoknak örvendező alsó Ausztriában épen csak 15.8 esik száz közzül e ka-

tegoriába. Mostohább viszony egyedül az iskola dolgában még alantabb fokon álló Illyr Tengerparton, Erdélyországban (81.9 %-el), a Temesi Bánságban (85%), Krajnában (81%), Horvát-Tótországban (90.4 %), Galiczia és Bukovinában (hol 100 elítélt közül 92 nem tud sem írni sem olvasni), végre Dalmátországban található, mely anyagi és szellemi műveltség tekintetében legislegutolsó helyen áll az ausztriai koronaországok sorozatában, e tartományban 100 elítélt közt 96 levén, kik sem olvasni, sem írni nem tudnak.

A közel jövő vigasztalóbb kilátásokkal kecsegtet. A ritka erély, áldozatkészség, mondhatni közlekedés, melylyel napjainkban az iskolaügy a községek és egyes nagyérdemű hazafiak részéről felkaroltatik, vállvetve a kormánynak e közügy előmozdítására irányozott gondoskodásával a régiebb elmúlasztásokat nem sokára helyrepótolandja. Ha majd a csaknem naponként keletkező pusztá- és tanyaiskolák mélyebb gyökeret vernek, ha a számos kegyes alapítványok és községi törekvések meg kezdik teremni üdvös működésök nemes gyümölcsét: Magyarország e tekintetben is nemcsak a többi koronaországok legelöhaladtabbjaival egy vonalon fog állani, hanem Európa legműveltebb államaival is méltán fog mérkőzhetni. Egyáltalán nem kell vélni, hogy a polgárosultság magasabb polczán álló nyugat-európai országokban sokkal kedvezőbb viszonyok lelhetők, mint minálunk csak jelenleg is; semmivel sem fényesebb a civilisatio felsőbb köreiből lebegni látszó Britt-, Francia-, vagy Belgaország állása e tekintetben. Így például *Franciaországban* a minden oktatás nélküliek (complètement illetrés) 45–47%, az olvasni tudók, de az íráshoz vagy éppen nem, vagy tökéletlenül értők 38–40%, az olvasás és íráshoz tökéletesen értők 13–14, a magasabb képzettségűek végre 3–4%-kal vannak az összes vádlottak közt. Midőn tehát nálunk a merőben oktatás nélküliek vagy csak olvasni tudók 76 százalékát teszik a büntetvőknek, Franciaországban 80, egész 87 százalékra emelkednek. — *Belgaországban* 10 évi átmérő számtétel szerint 100 vádlott közül 64 számíttatik minden alapismeret nélkül s 24-en, a kik csak tökéletlenül tudnak olvasni vagy írni, holott száz közül 9 van, a ki jól olvas és ír, 3 végre a ki

terjedtebb ismerettel bír; midőn hazánkban az olvasás- és írásképesek száma száz közül 21. Igaz, hogy nálunk közelebb nem vizsgálattik, vajjon az illetők jól vagy rosszúl tudnak-e olvasni és írni; de a végkép tudatlanok száma sem sokkal nagyobb nálunk, mint Belgiumban (69 t. i. 64 irányában); sőt Angolországban 12 évi átlag szerint 90 van száz közt, a kik vagy minden oktatás nélküliek, vagy csak rosszúl olvasnak és írnak, csak 9 - 10 ír és olvas jól és 4 - 5 bír magasabb műveltségi fokkal.

A vallás szerinti különbség.

Valamint a szellemi és erkölcsi, szintűgy sőt még nagyobb mértékben hat a vallási műveltség a büntettek ritkítására. A vallásosság kétségkívül hatalmas védgát az emberi éltevedések árjai ellen. A vallás, a szent hit legbiztosabb menedéke a szerencsétlennek, mert vigaszt nyújt a sújtottnak, midőn a sors csapásai alatt összeroskadozónak szemeit az ég felé vezeti; a vallás belsugallatok által kalaúzolja a szegény földi vándort, támogatja a tántorgót, megmenti a botorkálót, és fölegyenésíti az elesettet. Igaz vallásos érzület erőt kölcsönöz a kísértet idejében, növeli a belső indokokból fakadó jó cselekedetek becsét, és reájok süti a való erénynek nemes bélyegét.

De a valláskülönbség szerinti kimutatásból, nézetem szerint, más következtetés nem vonható, mint hogy ha egyik vagy másik vallásfelekezetnek hittársai magasabb arányban fordulnak elő a bünvádi jegyzékeken, mint a milyen-nél részt vesznek a köznépességben: ez egyedül arra mutathat, hogy ama hitfelekezetűeknél kellő hitoktatásról kevésbbé látszik gondoskodva lenni, mert ezért magát a hitvallást és egyházat kárhoztatni vagy pedig azt akarni állítani, hogy e vagy ama hitvallás, mivel hitsorsosaiból aránylag több büntettkerül ki, bűnös cselekvőségre nagyobb kisebb hajlandóságot szül, teljes fonáság volna.

Ezt szem előtt tartva, rövideden azon arányt fogom egymással összehasonlítva feltüntetni, mely az egyes vallásfelekezetűekre úgy a bünvádi jegyzékekből, valamint a köznépesedésből háromlik: mi eléggé mutatja, hogy az egyes

hitfelekezetek rendesen ugyanazon arányban szerepelnek a bűnvádi statistikában, melyben állanak a köznépeesség számához aránylag.

Az 1857. évi összeállítások szerint, melyek csaknem egészen összevágának az előbbi éveikkel, ha zánkban :

	<i>a köznépeességben</i>	<i>az elítéltek közt</i>
a római katolikusok	53 8 ⁰ / ₁₀₀	58.41 ⁰ / ₁₀₀ -el
a görög katolikusok	8.8 „	6.04 „
a görög nem egyesültek	5.2 „	4.22 „
az ágostai hitvallásúak	9.4 „	8.29 „
a helvét hitvallásúak	18.5 „	18.70 „
az izraeliták	4.2 „	4.26 „

százalékkal fordulnak elő, azonfölül még 0.08⁰/₁₀₀ jött az egyéb felekezetűekre, jelesen az unitáriusokra.

Az egyes helytartóságiosztály-vidékeket tekintve, valamint a közeletben, úgy a bűnvádi táblázatokban is a római katolikusok aránylag legerősebben képviselvék a pest-budai és sopronyi kerületben, a görög katolikusok a kassai-ban, a görög nem egyesültek a nagyváradi-ban, midőn a lutheránusok a sopronyi és pozsonyi, a reformatusok a nagyváradi és pest-budai, végre az izraeliták itt és az eperjesi fő-törvényszéki kerületben jelenkeznek legnagyobb számmal.

A vagyonbeli állapot szerinti különbség.

A *vagyoní viszonyok*, fájdalom, felette nyomás befolyással vannak a büntettek elkövetésére. A nyomor és inség túlemelkedve a jogosság korlátain, úgymint a szükség törvényt bont. Az élet zajló viharai, a sors súlyos csapásai ellen folyvást s eredmény nélkül küzködő, érzékileg eltompúlva, csüggedésnek indul. Kit földi javak még laza kötelékekkel sem kötnek röghöz, könnyebben rohan a bűn tátongó mélye felé. A számos nélkülözésektől elkeseredett kedély könnyen bizalmatlan és igazságtalanná válik a társadalom ellen, melyet nyomora főökának tekintve, vétkes kezekkel támadja meg a fenálló társadalmi s állami rendet. A szegénység az első lépcső a véték meredekségén. Nem csuda tehát, ha a proletariatusnak a büntettség szomorú hagyományából nevezete-

sebb rész jut osztalékul, és ha a vagyontalanok főszerepvivők a bűnvádi lajstromokon.

De ha földi kincsekkel megáldott egyének, kiknek a velünk született önzésnél fogva is az anyagi jóllétüket végmegsemmisítéssel fenyegető büntettektől kellene tartózkodniok, visszaszárazásban részesülnek a bűnmerényletekben: ennek más indoka lehet, mely gondos megvizsgálást és mélyebb nyomozást igényel.

Hivatalos összeállításainkban a vagyonállapot kimutatására három rovat szolgál: egészen vagyontalanok, némi vagyonnal bírók, és vagyonosok számára; bár e két utolsó kifejezés közt nehéz elválasztó vonalt húzni, egyéni felfogástól s helybeli körülményektől függvén, hogy kit lehessen gazdag, kit csak módos embernek tartani; de ez kevés különbséget tesz, ha csak az egészen vagyon nélküliek kellőleg ki vannak nyomozva, mert minden, ki e vonalon fölül áll, mint vagyonnal ellátott s földi javaiban a statusquo fentartására ingerrel bíró egyén vehető.

Hazánkban a három évi átlag szerint:

a vagyontalanok 71.89%

a módosok 26.89 „

a gazdagok végre 1.22 „ százalékkal részesül-

nek a büntettekben. Ha a két utolsó tételt egybevonjuk, 28.11 százalék esik a vagyonosb osztályra 7). Ez arány nem kevésbé eltér a birodalom többi tartományaiétól, mert a vagyonfogyott személyekre mindenütt magasabb arány jő, mint nálunk. Így a két Ausztriában Salzburggal együtt a szegényekre 88.1%, Stájer, Korontán és Krajnahgekben 81.1%, Galicziában Bukovinával egyetemben 85.3, Csehországban 89.3 százalék, sőt még az általában vagyonos Lombard-Velenczében is 88.6% jő a vagyontalanokra, úgy hogy a kevés és dús vagyonnal bíró elítéltekre alig marad több 10—12%-nál, tehát fele sem annak, a mi nálunk.

Ez, ha csak bíránk más fogalmat nem kötnek a vagyonnossághoz, mint a többi tartománybeliek, általán azon állításra látszanék jogosíthatni, hogy áldott országunkban a proletariatus még nem terjedt annyira, mint a birodalom más koronaországaiban; de pusztán csak a fent elősorolt száma-

rányban nem lelhetnők még az ily tartalomdús következésre való biztos előzményt; mert több évi tapasztalás szerint éjszaki felső vidékeink, a hazai pauperismus e fő székhelyének jobbra tót ajkú lakói több önmegtagadást és elégtelést tanúsítván, mint bármely vidék lakói, a nyomorúlt de erkölcsileg feddhetlen lételt többre becsülik a büntettek árán szerzett vagyonságnál; fáradtságos munkásságra való nemzeti hajlamuknál, valamint a büntettektől való természetszerű irtózásuknál fogva, daczára nagy szegénységüknek, kevésbbé részesülnek bűnvádi cselekvényekben, mint a gazdag alföld vagyonosb lakói, mit azon észlelet is látszik igazolni, hogy nem azon kerületekben, melyek köztudomás szerint fő székei a proletariatusnak, hanem épen a gazdagabb kerületekben esik nagyobb arány a vagyontalanokra, így az 1856-k-i adatok szerint

a vagyontalanok, a vagyanosok:

a szegényebb nagyvárad kerületben	66.29%	33.71%
" " eperjesi	69.66 "	30.34 "
" " pozsonyi	76.04 "	23.96 "
a vagyonosb sopronyi	72.29 "	27.71 "
" " pesti	78.52 "	21.48 "

százalékkal részesülvék a büntettesek soraiban ⁸⁾.

Vannak azonban más védvek, melyekből csakugyan be lehetne bizonyítani, hogy a téjjel mézzel folyó országnak tartatni szokott hazánk a közvagyonállapotok tekintetéből a birodalom legtöbb tartományain csakugyan túltesz; és ez arra vezet, hogy a büntetteknek közgazdasági viszonyainkkal való összeköttetését szóba hozzam.

Korunk kifejlett gazdasági iránya rég felismerte, hogy a közvagyonossági állapotnak és az állam finanszrendszerének, jelesen azon modornak, mely szerint az egyes néposztályok a közterhekben részesíttetnek, a büntettekre érezhető befolyása van; mai nap el van ismervé, hogy államgazdasági intézkedések csakugyan az erkölcsi viszonyokban is visszatükrözik üdvös vagy káros hatásukat. De a népvagyonosságnak a bűnös cselekvényekre növesztő vagy apasztó hatását a statist. adatok győző erejével csak oly államban tüntethetni fel, hol mint Angolországban hosszú évek során át tett tapasza-

latok és szorgos statisztikai följegyzések állanak rendelkezésre, így péld. ez országban a büntettek 1805—34-ig tízszer nagyobb arányban szaporodtak, mint az általános népesség, jelesen 1810—14-ig midőn a közterhek 43 mill. forinttal öregbültek, a külkereskedés pedig az amerikai háború folytán pangásnak indult, a büntettek 30 százalékkal növekedtek; a legközelebbi öt év alatt 1815—19-ig a közterhek valami 130 mill. forinttal megkevesebültek ugyan, de ez leginkább csak a direct adó lejjebbcsökkentésének vala szüleménye, holott a fogyasztásra vetett adó általán felemeltetett, úgy hogy az adómérséklés csak a vagyonosb osztályoknak szolgált könnyebbségül, a szegények pedig még inkább sújtattak, ennél fogva a közforgalomban, jelesen pedig a kivitelen nevezetes apadás állott be, mi, párosúlva a gabna-törvény körül folyt tusakodásokkal, a büntényekben hallatlan növekvést, 91% vagyis évenkénti 18 százalékot idézett elő. A következő öt év alatt 1820—1824-ig az élelmi cikkek s nyert terményekre szabott adó folytonos alábbcsökkentése és ennél fogva a gabona árának csökkenése, valamint a kivitelen emelkedése e növekedési arányt annyira mérséklék, hogy ez időközben csak évi 2% szaporulás észlelhető. A magas gabnaáraktól és a kiviteli értéknek folytonos csökkenésétől jellemzett 1825—30. időközben ellenben a büntettek megint 28 százaléknyi gyarapodást mutatnak, mely arány a legközelebbi öt évi korszakban 21%-ra olvadt le, mi kétséggel az ezen időszakban helyetfoglalt parlamenti reformnak, a közterheknek, főleg az indirect adó majd 100 mill. forinttal való kisebbülésének, a kiviteli érték gyors emelkedésének, szóval közgazdasági viszonyok javulásának lön eredménye. Végre 1834- egész 1853-ig, tehát két évtized alatt mikor egyáltalán a közélet minden viszonyaiban józanabb gazdasági elvek kezdtek magoknak útát törni, s nagyszerű vám- és kereskedelmi reformokat léptettek életbe, a büntettek számaránya átmérőleg egyegy évben csak egy százalékkal, vagyis a népesség növekedésével egyforma arányban emelkedett.

Bár e mérséklésre a büntető törvényhozás reformjai sem maradtak befolyás nélkül, mégis e számtényekből a nép-

jóllét és az erkölcsi állapotok közt fenforgó közelebbi összefüggés félreismerhetlenül tűnik fel, a felhozott számadatokból világosan derülvén ki, hogy a lakosok jelesen az alsóbb néprétegek kereseti képességének növekedése, az anyagi jóllét emelkedése, névszerint a néptömeg földi sorsának jobbra fordúlása érezhetőleg jótékonyan foly be a közerkölcsiség javulására.

Három évi adatok távolról sem alkalmasok ily messze vágó következtetésekre, mihez járul még, hogy nálunk e nyomos ügy felderítésére szükséges egyéb közgazdasági adatok csak legújabbban kerülnek napfényre. A közadózásra, a fogyasztás és forgalmi viszonyokra vonatkozó számadatok mind újabbak, sem hogy azokból nálunk a nemzetgazdasági érdekeknek a közerkölcsökre való visszahatását illetőleg vagy csak közelítőleg is következtetést lehetne vonnunk; ez a jövőnek marad fen, hol több évi feljegyzések fonalán úgy a büntettek hullámczamai, mint az élelmi cikkek fogyasztásában és erre befolyással levő közadóilletményben, valamint egyéb társadalmi mozzanatokban mutatkozó változatok lehető pontosan lesznek meghatározhatók.

Annyi azonban a fentlevő kimutatásokból már most is kivehető, hogy közgazdasági viszonyainkból legkevésbé sem lehet bünvádi viszonyaink kevésbé kecségtető voltát kimagyarázni, mert akár az adóilletményt vesszük szemügyre, mely a magyarnak a közadózásból osztalékul jut, akár a kereseti bőséget, mely nálunk kínálkozik, akár végre a fő élelmi cikkek piaci árát tekintjük: sokkal kedvezőbb viszonyoknak örvendezünk, mint a birodalom legtöbb tartományai.

Ámbár a hivatalos összeállításokban kimutatott adójutalékok, hacsak a jövedelmi és közvagyonai állapottal egyetemben nem vétetnek tekintetbe és a többi erre befolyást vevő tényezőkre is kellő figyelem nem fordítatik, magokban véve nem sokat nyomhatnak: mégis nem minden jelentőség nélküli amaz észlelet, hogy akár a direct akár az indirect adókból, akár végre a közbirodalmi, országos és községi adópótlékokból hazánk lakóira fejenként nem magasabb adójutalék esik, mint a társországek legtöbbjeiben.

A kereseti bőséget illetőleg a hivatalos kimutatásokból kiderül, hogy nálunk az egyes néposztályok magasabb jövedelemmel dicsekesznek, mint átlag a birodalomban divatozik, így még az iparüzleteknél alkalmazott segéd munkások is nálunk dúsabb évi jövedelemmel bírnak, mint a birodalomban átmérőleg véve, mert nálunk átmérőleg 166 ft. 17 krt., az összes birodalomban 165 ft. 24 krt. keresnek egy-egy évben; a szolgálati viszonyban levők közzül a fi- és nő cselédek nálunk kevesebbet keresnek ugyan, mint általában a birodalomban, amazok t. i. évi 115 ft. 7 kr. 121 ft. 16 kr. irányában, emezek 90 ft. 102 ft. ellenében; de a napszám nálunk magasabb mint a többi birodalomban, mert midőn átmérőleg a birodalomban 27 kr. a napbér, sőt Galicziában és Bukovinában, Morvában és Sléziában csak 19 kr., Csehországban 21, nálunk fejenként átlag 29 kr-ra emelkedik a napszámdíj. Ezekkel karöltve jár a fő élelmi cikkek jóval nagyobb olcsósága, így a *buzának* ára volt

1854. 1855. 1856. 1857.

a birodalomban átlag	5 ft. 32.	5 ft. 45.	5 ft. 13.	4 ft. 13.	egy mérő után.
Magyarországban	4 ft. 39.	5 ft. 3.	4 ft. 24.	2 ft. 56.	"

a rozsnak ára :

a birodalomban	4 ft. 9.	4 ft. 13.	3 ft. 27.	2 ft. 40.	"
Magyarországban	3 ft. 36.	3 ft. 39.	2 ft. 50.	1 ft. 45.	"

A legközelebb letűnt 1858-ik év végén például a marhahús ára volt fontonként Magyarországon 7—11 kr., Csehorsz. 10—13 kr., a Stájer hgsgben 13½ kr., alsó Ausztriában 13—15, az Illyr Tengerparton 13—20 kr. e. p. stb. stb.

De a számadatokban nyilvánuló tényektől elvonatkozva is a mindennapi tapasztalás alapján tétovázás nélkül állítható, hogy hazánk, habár a szokatlan és sokhelyt súlyos adóteher ittott felmerülő panaszokra és általános elszegényedést jósoló pessimistikus kifakadásokra alkalmúl vétetik, mégis akár a kínálkozó kereseti bőséget, akár az első szükségek fedezésére kívánt javak mennyiségét, akár végre az élelmi cikkek s az anyagi jóllét egyéb eszközeinek piaczi árát veszszük szemügyre, jóval kedvezőbb közgazdászati viszonyoknak örvendez, mint a birodalom bármely társországa.

Miután tehát daczára kedvező anyagi helyzetünknek

bűnvádi statistikánk, tekintve a büntettek mennyiségét, oly komor színben tűnik fel: méltán fel kell tennünk, hogy az itt elkövetett büntettek nagyobbbrészt kevésbbé nyereségi vágyból, mint más indokból veszik eredetöket, és ezt a büntettek minősége csakugyan megerősíteni látszik; midőn a birodalom többi tartományaiban a nyervágyból induló s a vagyonbátorság ellen intézett büntetésekre az összes büntényekből 84—85%, a személybátorságot vagy közerkölcsiséget megtámadó büntetésekre ellenben csak 15—16% jő: nálunk az előbbiekre 81, az utóbbiakra 18—19% esik; heves indulatok tehát, boszúvágy, szilaj s nyílt erőszakra kész természet nálunk tömértelen törvényszegéseknek bő forrása.

Rövid összehasonlítás a birodalommal eléggé mutatja, hogy a súlyos büntettekből hazánknak jóval tetemesb osztalék jut, mint általában a büntettek közszámából, mi azon további szomorú észleletben nyeri leggyőzőbb megerősítését, hogy az évenként ítéletileg kiszabadni szokott keményebb büntetésekben is aránylag feltűnő osztályrészünk vagyon: így csak példaképen, midőn hazánk elítélt büntettesei egyáltalán 29 százalékkal szerepelnek a birodalom elítélt összes büntettesei közt,

a felségsértés miatt 1856-ban elítéltekből a mieinkre	30%
a tolvajságok „ „ „ „	30.4
a közcsendháborítás „ „ „	33
a kettős házasság „ „ „	35.7
a bűntevők elősegélése „ „ „	36.3
agyonütés „ „ „	40.5
gyilkosság „ „ „	40.7
rablás „ „ „	56.7

vagyis feltűnő magasabb arányban részesülünk a legsúlyosabb büntetteknel: annál sajnosabb, hogy a reákövetkező 1857-ik évben épen ezen súlyos büntetésekre nézve aggasztó szaporodással találkozunk.

Így hazánkban:

	1856.	1857.	növekedési arány:
felségsértés miatt elítéltetett	41.	101.	146%
nyilv. erőszakoskodás „	281.	365.	30 „
gyilkolás és ölés „	199.	261.	31 „

gyermekgyilkolás	„	34.	59.	73%
súlyos testi sértés	„	465.	800.	72 „
gyűjtogatás	„	34.	47.	39 „
lopások	„	6721.	6970.	4 „

Részletesb kimutás a jegyzetben ⁹⁾.

Összhangzásban e bűnrovattal a keményebb büntetések-
ből osztaték is szintoly szembeszökő, így az 1856-ik évben
az egész birodalomban szabott

			0/0
122 halálbüntetésből hazánkra	66	jött v. is	54.09
21 életfogytiglani börtönbünt.	7	„ „	33.33
306 10-től egész 20 évi börtönb.	96	„ „	31.37
638 5—10 évi börtönbünt.	174	„ „	24.33
4961 1—5 évi börtönbünt.	1139	„ „	23.10

A három évi időköz átlaga szerint nálunk évenként 60 halálbüntetésre szóló ítélet hozaték, és a két utolsó esztendő mindegyikében a halálbüntetés 10 esetben kegyelmezés útján más büntetésre változtatott át, és ennél fogva valóságos kivégzés nálunk 1856-ban 56 és 1857-ben 53 fordult elő, holott Poroszországban kétszer akkora népességgel mint hazánké, az 1854 egész 1857-ki időközben évenként átlag csak 47 halálítélet hozatott. Még szembetűnőbb bűnvádi viszonyaink ebbeli mostohosága a nyugat-európai államok irányában. Franciaországban 1850—56-ig, 35 milliónyi népesség mellett, átmérőleg évenként 54 halálítélet és 29—30 kivégzés számított. Angolországban ugyanazon évkörben egyegy évben 58 halálítélet és csak 8—9 kivégzés fordult elő, Belgiumban hasonlólag 1850—56 ig átlag minden egyes évben 28 halálítélet hozatott, de épen csak 2—3 hajtatott végre valóságosan ¹⁰⁾.

Bár anyagi jóllétünknek mindnyájunktól forrón óhajtott s szemközt korunk közhaladásával bizton is várható gyorsabb fejlődésével, felvirágzásnak már is hatalmasan indult szellemi műveltségünk szerencsés haladtával, valamint a közérkölciség s vallásos érzület megszilárdultával az eddig szem elé állított szomorú képletek, mint meg annyi köldfátyolképek, mielőbb tűnedezenek el s vidorabb színűek által váltassanak fel, bár bűnvádi lajstromaink rovatai annyira gyé-

rüljenek meg, hogy jövő hasonló értekezéseimet a mainál jóval rövidebbre szabhassam!

JEGYZETEK „MAGYARORSZÁG BŰNVÁDI STATISTIKÁJA” CZÍMÚ ÉRTEKEZÉSHEZ.

1. jegyzet.

A büntető törvénykezés folyamatát s eredményét illetőleg elég a következő részleteseb kimutatásokat szem elé állítani:

Az egy évben a közhatóságoknak feljelentett vagy különben tudomásokra került s büntető törvényhozásunk által büntettnék bélyegezett bűnös cselekvények száma:

	1855.	% :	1856.	% :
a pesti főtörvényszéki kerületben	6583	28. ₈₀	7336	30. ₆₃
a pozsonyi „ „ „	3587	15. ₆₉	3479	14. ₅₄
a sopronyi „ „ „	4966	21. ₇₂	4489	18. ₇₄
az eperjesi „ „ „	4471	19. ₅₆	4872	20. ₃₅
a nagyvárad	3262	14. ₂₃	3782	15. ₇₄
összesen :	22869	100. ₀₀	23958	100. ₀₀

Miután 1856. év folytán az egész birodalomban följelentett, vagy különben tudomásra jutott bűntények száma 124.301-re ment, Magyarország 19.₂₈ %-al vala képviselve. Az összes számból legnagyobb osztalék a pesti kerületnek, a legkisebb a pozsonyi és nagyváradnak jut. Egybevetve a két évet a pesti kerületben 11.₄ %, az eperjesiben 8.₉ %, a nagyváradban végre 15.₉ % szaporodás mutatkozik, mi azonban nem egyedül a bűnös cselekvőség emelkedésének, hanem azon körülménynek is tulajdonítható, hogy a közbátorlét fentartására, valamint a törvénykezésre hivatott hatóságoknak fokozottabb figyelme, úgy a bírói eljárást megelőző nyomozásoknak rendszeresb folyama nyomán évről évre több bűnös merénylet kerül napfényre. Szükségtelen bővebben fejtegetni, hogy minél serényebbek a törvény őrjeként működő közhatóságok ebbeli tisztjök teljesítésében, annál inkább biztosítva leend a jogállapot, ezen minden álladalmi létnek leg-erősebb s egyszersmind nélkülözhetlen alapja.

A fenebbi számból levonandók azon feljelentett esetek, melyek minden vizsgálat nélkül mint alaptalanok egyszerűen visszavetettek. Ezeknek az összes feljelentettekhez való aránya következő:

	1855.	1856.
a pesti kerületben a nyomozás nélkül visszavetettek	1. ₁₀ %	2. ₆₃
a pozsonyi „ „ „ „	5. ₂₁ „	5. ₆₆
a sopronyi „ „ „ „	1. ₂₆ „	2. ₂₉
az eperjesi „ „ „ „	3. ₄₆ „	5. ₈₁
a nagyvárad „ „ „ „	0. ₉₂ „	4. ₉₄
% -át tevék az összes feljelentett bűnmerényleteknek.		

Az elővizsgálatok száma és befejezésök eredménye következő táblázatból vehető ki, mire nézve feltételeztetik, hogy ismeretes, miszerint büntető törvényhozásunk szerint az elővizsgálat vagy általános vagy bizonyos személy elleni, a mint vagy csak a tényállás és tettes kipuhatolására, vagy már bizonyos gyanúba ejtett személy ellen irányul, amaz megszüntetési vagy különvizsgálatot elrendelő határozvány által, emez fölhagyási vagy perbefogatási határozvány által nyer véget.

	1855-ben				1856-ban			
	elővizsgálatok ált. száma:	%	különvizsgál. ált. sz.:	%	elővizsgálat. ált. sz.:	%	különvizsgálat. ált. sz.:	%
a pesti kertül :	5248	27.49	2702	27.61	5792	28.89	2116	24.89
a pozsonyi „	2794	14.64	1421	14.52	2663	13.28	1160	13.62
a sopronyi „	3821	20.02	2187	22.35	3693	18.43	1884	22.16
az eperjesi „	4217	22.09	1602	16.37	4453	22.21	1442	16.97
a nagyvár. „	3009	15.76	1873	19.15	3446	17.19	1900	22.36
összesen :	19,189		9785		20,047		8502.	

A nyomozási eljárás következőleg fejeztetett be, és pedig az általános elővizsgálatoknál

	megszüntetési hatá- rozvány által :	más hatóságnak való átengedés által :	különvizsgálatren- delés által :
1855-ben	6642 34.79 %	1632 8.55 %	10.815 56.66
1856-ban	9929 49.53 „	1692 8.44 „	8426 42.03.

A megszüntetési határozványok emelkedése öröndetes tünemény, mert a nyomozó bíróságok részéről való nagyobb önbizalom és egyáltalán helyesebb eljárás mellett tanúskodik ; a bírák t. i. már az elővizsgálat alkalmával napfényre derítván a büntető eljárásra szükséges feltételeknek hiányzását, ezáltal minden egyéb lépést, s a büntető hatóságok további igénybevételét feleslegessé teszik, mit azon körülmény is igazolni látszik, hogy valamint az elővizsgálatoknál a megszüntetési határozványok száma növekszik, úgy száll alább a különvizsgálatoknál a fölhagyási határozványok száma, mert a különvizsgálatok befejeztettek. Befejeztetett :

	fölhagyási hatá- rozvány által :	más hatóságnak va- ló átengedés által :	perbefogatási hatá- rozvány által :
1855-ben	2921 29.85	627 6.40	6237 63.75
1856-ban	1932 22.72	252 2.97	6318 74.31 %.

A fölhagyási határozványok tehát egy év alatt 7 százalékkal kevesebültek meg, mi a nyomozó bíróságok helyesebb eljárása mellett szól, mert kevesebb esetben a bizonyos személy ellen, tehát mindenestre már gyanút gerjesztő különvizsgálat alkalmával derült csak ki az alapul szolgált oknak alaptalansága.

Az egész birodalommal egybehasonlítva 1856-ban

a lírodalomban : nálunk :

a megszüntetési határozványok az összes vizsgálá-

latoknak . . . . . 61.₅₂ % 49.₅₃ %

a fölhagyási határozványok az összes különvizsgálá-

latoknak . . . . . 17.₁₇ % 22.₇₂ %

mindkettő együtt az egész nyomozási eljárásnak 78.₆₉ % 72.₂₅ %

százalékát képezik, és tekintve az egyes főtörvényszéki kerületeket a megszüntetési és fölhagyási határozványok következő százalékát tevők az összes nyomozásoknak :

	1855.	1856.
a pesti főt. kerül.	33. ₉₂ %	46. ₀₈ %
a pozsonyi " "	39. ₅₉ %	40. ₇₅ %
a sopronyi " "	26. ₃₁ %	29. ₉₇ %
az eperjesi " "	36. ₇₂ %	50. ₄₉ %
a nagyvár. " "	30. ₂₈ %	39. ₉₁ %

Természetesen a mint az elővizsgálatot megszüntető határozványok száma növekszik, akként kevesbülnek a különnyomozást rendelő határozványok, midőn ellenkezőleg a perbefogatási határozványok száma akkép növekszik, a mint a felhagyási határozványok gyérülnek. Így 1855-ről 1856-ra

	a különvizsgálatot rendelő határozványok kevesbültek		a perbefogatási határozványok szaporodtak	
a pesti főt. ker.	54%-tól	35 száztólira ;	61%-tól	80%-ra.
a pozsonyi " "	42 " 36 " ;		76 " 87 "	
a sopronyi " "	69 " 53 " ;		63 " 66 "	
az eperjesi " "	47 " 34 " ;		75 " 76 "	
a nagyvár. " "	66 " 55 " ;		46 " 65 "	

A perbefogatási határozatoknak általános s viszonylagos száma a következőből tűnik ki. Hozott efféle határozat

	1855.	részesülési arány :	1856.	részesülési arány :
a pesti főt. ker.	1667	26. ₇₃ %	1703	26. ₉₆ %
a pozsonyi " "	1085	17. ₃₉ %	1011	15. ₉₉ %
a sopronyi " "	1393	22. ₃₄ %	1253	19. ₈₃ %
az eperjesi " "	1212	19. ₄₃ %	1104	17. ₄₈ %
a nagyvár. " "	880	14. ₁₁ %	1247	19. ₇₄ %
együtt :	6237	100. ₀₀	6318	100. ₀₀ %

mivel karöltve jár az e két évben az egyes főtörvényszéki kerületekben tartatott végtárgyalások száma, mely következő vala :

	1855. részesül. arány :	1856. részesül. arány :
a pesti főt. ker.	1358 25. ₃₆ %	1818 29. ₂₉ %
a pozsonyi " "	1008 18. ₈₃ %	980 15. ₇₉ %
a sopronyi " "	1198 22. ₃₈ %	1275 20. ₅₄ %
az eperjesi " "	1073 20. ₀₄ %	1078 17. ₂₆ %
a n. váradi " "	717 13. ₃₉ %	1057 17. ₁₂ %
együtt :	5354	6208.

S miután 1856-ban az egész-birodalomban összesen 24,697 végtárgyalás történt : e működésben a magyar bünt. hatóságok 25 százalékkal vettek részt, melyeknek tetemes, s évről évre növekvő ügykezelési tevékenységéről legszólóbb tanúságot tesz azon körülmény, hogy a végtárgyalásoknak száma 1856-ban a megelőzőtt évhez képest 15,9 százalékkal emelkedett.

A büntettek miatt *perbefogott személyek száma* az 1855—57-iki három évben úgy általán, mint az egyes főtörvényszéki kerületek szerint, a részesülési aránynyal együtt a következő összeállításból vehető ki :

	1855.		1856.		1857.
	a perbe fo- gottak száma:	arány- osztalék:	a perbe fo- gottak sz.:	arány- osztalék:	a perbe fo- gottak sz.:
a pesti főt. ker.	3364	26. ₄₃	3453	27. ₃₁	3717
a pozs. „ „	1795	14. ₁₃	1751	13. ₈₅	2526
a sopr. „ „	2715	21. ₃₉	2391	19. ₁₈	2861
az eperj. „ „	2121	16. ₆₃	2242	17. ₇₅	2021
a n.-váradí „ „	2696	21. ₁₂	2769	21. ₁₉	2861
együtt :	12.691		12.606		13.986.

Jóformán egyenlő arányok az egész időszak mindegyik évében.

A perbefogott személyeknek csaknem fele része szabad lábon védi magát, és jelesen a szabad lábon levők számaránya a nyomozási fogságban levők irányában mindinkább növekszik. Így például

	a nyomozási fogságban levők :	a szabadlábbon levők :	a szökevények :
1855-ben	58. ₇₁	40. ₃₂	0. ₉₇
1856-ban	50. ₀₈	48. ₈₇	1. ₀₅ száza-

lékát tevék az összes perbefogatottaknak.

Érdekes tudni, a perbefogott egyének között hányan szabadítottak fel mint ártatlanok, hányan mentettek fel a vád alól csupán a jogszerű bizonyítékok elégtelenségénél fogva, mire következő táblázat szolgáltatja a feleletet :

	Felsza- badítat- tak:	A per- be fo- gottak- hoz ará- nyítva :	1855. Fel- men- tetek:	a p. f. adít- tattak:	1856. Fel- men- tetek:	1857. Felsza- badít- tattak:	Fel- men- tetek:	
			%	%	%	%	%	
a pesti f. k.	255	7. ₅₈	501	14. ₈₉	263 7. ₆₁	595 17. ₂₃	315 8. ₄₇	581 15. ₆₃
a pozs. „	30	1. ₆₇	165	9. ₁₉	87 4. ₉₇	238 13. ₅₉	101 4. ₀₀	348 13. ₇₇
a sopr. „	87	3. ₂₀	411	15. ₁₄	66 2. ₇₆	408 17. ₀₆	140 4. ₈₉	458 16. ₀₀
az eperjesi	55	2. ₅₉	357	16. ₈₃	306 4. ₇₃	348 15. ₅₂	74 3. ₆₆	262 12. ₉₆
a n.-váradí	146	5. ₄₇	479	17. ₉₄	145 5. ₂₄	252 9. ₁₀	138 4. ₈₂	530 18. ₅₂
összes. :	573		1913		667	1841	768	2179.

A felszabadítások e két neme közt azon különbség van, hogy az egészen ártatlanoknak talált vádlottak öregbüléséből a nyomozó bíróság vizsgálati eljárására, a bizonyítékok elégtelenségénél fogva megmenekültek aránya nagyobbodásából pedig a büntető perrendtartás természetére és szellemére nézve vonhatók tanulságos következtetések.

Mindenesetre feltűnő, hogy midőn más államokban és pedig olyanokban is, melyekben esküdtek vannak, inkább a felszabadítások ritkulása észlelhető: hazánkban állandó s rendszeres törvényhatóságok mellett épen az ellenkező tapasztalható. A felmentéseknek évről évre való emelkedését legkönnyebben felismerhetni, ha a felszabadítások mindkét nemét egybevonva állítjuk szem elé, mert akkor a felszabadultak teszik az összes perbefogott személyeknek

	1855.	1856.	1857.	
a pesti főt. ker.	22. ₄₇	24. ₈₁	24. ₁₀	száztólíját.
a pozs. " "	10. ₈₆	18. ₅₆	17. ₇₇	"
a sopr. " "	18. ₃₄	19. ₈₂	20. ₈₉	"
az eperj. " "	19. ₄₂	20. ₂₅	16. ₆₂	"
a n.-vár. " "	23. ₁₁	14. ₃₄	23. ₃₄	"
átmérőleg :	18. ₉₀	19. ₅₆	20. ₅₄	"

Franciaországban ezeknél magasabb arányok fordulnak ugyan elő; mert például 1851-ben az „acquittés“ a vádlottaknak 33.₃%, 1852-ben 31., 1853-ben 27.₇, 1854-ben 24.₉ és 1855-ben 25%.-át tévék, szintűgy Poroszországban is az 1854—57 évi átlag szerint a felszabadított vádlottak 20 százalékkal szerepelnek; de nem szabad szem elől tévesztetni, hogy a fenebbi arányok alapjául a perbefogott személyeknek összes száma szolgált, holott tulajdonkép csak azok lettek volna tekintetbe veendőek, a kikkel a bűnvádi eljárás véglegesen keresztülvitetett; de azt mellőzve is a fenebbi számok még nem meritik ki a büntetés alól megmenekült egyének számát, mert azok közé sorolandók még azok is, kik a vizsgálati eljárás befejezése előtt vagy megszöktek vagy meghaláloztak, s így a büntetés alól természetes vagy mesterséges úton menekültek; valamint azok is, kik ellen a végig vitt bűnvádi eljárás útján végtárgyalásilag a *fölhagyási* határozat hozatott; errenézve pedig úgy találjuk, hogy

	1855.	1856.	1857.
ítélethozás előtt meghalálozott	157	98	49
megszökött az itélethozás előtt	116	95	45
végtárgyalásilag kimondatott a föl hagyási			
határozat	240	101	87
együtt :	513	294	181

az eperjesi kerületen kívül.

Ha ezen számokat is tekintetbe vesszük, akkor a fenebbi öszletek 1855-re vonatkozólag 22.₉₁, és 1856-ra nézve 21.₈₉%-ra emelkednek, az 1857-ik évet, mint e részben hiányost tekintetbe sem véve; és így tulajdonlag a most idézett két évben nálunk 100 perbefogott személy közül 21—22 marad büntetlenül.

A mi végre a büntetés alól egyik vagy másik módon kiszabadult és a fenyítés alá vett perbefogottak közti arányt illeti, legyen elég itt az 1855-ik évre hivatkozni. Ez évben :

a pesti főt. ker. a büntetés alól kimenekült a fenytés alá

kerülthez úgy aránylott = 1 : 2.₆₇

a pozs. „ „ „ „ „ „ = 1 : 6.₅₀

a sopr. „ „ „ „ „ „ = 1 : 3.₅₈

az eperjesi „ „ „ „ „ „ = 1 : 3.₇₃

a n.-vári „ „ „ „ „ „ = 1 : 2.₄₉

átmérőleg : = 1 : 3.₇₈

2. jegyzet.

A *nemi különbséget* illetőleg az egyes főtörvényszéki kerületekben a kérdésben levő időszak egyes éveiben következő arányok mutatkoznak : a nőnemre a perbefogott személyek összes számából jó :

	1855.	1856.	1857.
a pesti főt. kerületre	14. ₃₉ %	14. ₃₉ %	15. ₃₆ %
a pozsonyi „ „	18. ₂₂ „	15. ₈₃ „	13. ₅₇ „
a sopronyi „ „	8. ₈₉ „	9. ₀₃ „	10. ₄₈ „
az eperjesi „ „	14. ₈₀ „	12. ₉₃ „	12. ₇₇ „
a n. váradi „ „	8. ₂₃ „	7. ₇₆ „	10. ₉₅ „

A nagyváradi és sopronyiban a legkedvezőbb, a pesti és a pozsonyiban a legkedvezőtlenebb arány mutatkozik, midőn az eperjesi az átmérőn áll. Miután ezen arány csaknem egészen úgy találtatik az elítéltek közt is, úgy hogy például az utolsó 1857. évben

a pesti kerül. az elítéltek között	14. ₉₀ %
a pozsonyi „ „ „ „	12. ₄₀ „
a sopronyi „ „ „ „	11. ₆₂ „
az eperjesi „ „ „ „	13. ₄₅ „
a n.-váradi „ „ „ „	10. ₀₈ „ jött a nő-

nemre : ez a magyar bírakat biztosítja azon gyanú ellen, mintha netalán félreértett lovagiasságból a gyöngéd nem iránt nem érdemlett kegyelettel viseltetnének.

3. jegyzet.

Az *életkor szerinti különbségre* nézve a kérdésben levő triennium egyes éveiben csekély eltérések észlelhetők, mi a következő részletes összeállításból önként kitűnik. Mind az öt főtörv. kerületben a büntetettek közt számított:

	1855.	%	1856.	%	1857.	%
14—20 éves	1576	18. ₁₁	1823	20. ₄₄	1809	18. ₄₉
21—30 „	3222	37. ₀₃	3204	35. ₉₂	3770	38. ₅₃
31—45 „	2971	34. ₁₅	2954	33. ₁₂	3222	32. ₉₂
46—60 „	823	9. ₄₆	820	9. ₁₉	889	9. ₀₉
60-on fölül levő	109	1. ₂₅	118	1. ₃₃	95	0. ₉₇
összesen :	8701		8919		9785.	

Tekintve az egyes főtörvényszéki kerületeket, az 1856-ik évre következő arányok tűnnek fel :

14—20, 21—30, 31—45, 46—60, 60-on fölül:

a pesti f. t. ker.	23. ₀₈	%,	37. ₉₂	%,	30. ₈₈	%,	7. ₁₆	%,	0. ₆₆	%
a pozsonyi „	20. ₃₇	„	35. ₁₄	„	33. ₂₃	„	10. ₂₀	„	1. ₀₈	„
a sopronyi „	19. ₄₁	„	34. ₇₁	„	35. ₀₁	„	9. ₁₆	„	1. ₆₃	„
az eperjesi „	20. ₁₂	„	40. ₆₈	„	32. ₀₀	„	6. ₆₄	„	0. ₅₆	„
a nagyváradí „	18. ₆₇	„	31. ₆₂	„	34. ₅₂	„	12. ₆₇	„	2. ₅₂	„

A fiatal kornál a 14—30 évig a sopronyi kerület közelíti meg az átlagot, azon fölül pedig legmagasabbra emelkedik a pesti és eperjesi; legalúl áll pedig a n. váradí kerület, daczára annak, hogy román lakossága, köztudomás szerint, testileg hamarabb fejlődik, mint egyéb népfajok, a 31—45 évesek csoportozatában legkevesebb ingadozás van; a 46—60-ig és azon fölülieknel a nagyváradí kerületet illeti az elsőség, mi igen természetes, minthogy köztudomásilag az élemedett koriák itt a mesés kort elérni szokott ruthen és román népek közt különben is legerősebben képviselvék.

4. j e g y z e t.

A *polgári állapot* szerinti különbség a három esztendei időköz egyes éveiben következő arányokban nyilvánul:

	1855.	1856.	1857.
	elítelt %	elítelt %	elítelt %
nötelen	3643 41. ₈₇	3855 43. ₂₂	4216 43. ₀₉
házas	4568 52. ₄₉	4485 50. ₂₉	5028 51. ₃₈
özvegy	490 5. ₆₄	579 6. ₁₉	541 5. ₃₃
együtt: 8701		8919	9785.

E tekintetben tehát még csekélyebb ingadozások lelhetők, mint más mozzanatnál, mi a közlött átlagoknak annál nagyobb hitelt kölcsönöz, minthogy e tulajdonság az eljáró bírától biztosabban is határozható meg, mint az életkor, mely nálunk gyakran csak sejtelen útján állapítható meg.

Az özvegy állapotban levők nálunk egyáltalán magasabb részesülési arányt tüntetnek fel, miut a társkoronartományok és az európai államok legtöbbjei, mivel népületi észleleteken alapuló tapasztalat, hogy nálunk az özvegyiségre jutottak száma jelesen az özvegy asszonyoké aránylag nagyobb, mint számos más tartományban és országban, mi a házasság sokaságának, jelesen pedig a nagyszámú kora házasságoknak természetes kifolyása. Így Hain jeles statisztikus számítása szerint nálunk az özvegy állapotban levők az egész lakosságnak 5.₈₆%-át teszik, és épen ennyivel vesznek részt a büntettekben is; továbbá 100 özvegy emberre 307 özvegy asszony jő (holott péld. Belgiumban csak 185). Nem csuda tehát, hogy az özvegy büntettesek közt is a nőnem jóval magasabb számaránnyal szerepel. Így midőn általán 100 elítelt közt csak 12—13 nő számíttatik,

100 elítélt özvegy közt 28 elítélt özvegy asszony találtatik, mi csakugyan özvegy asszonyaink nagy száma mellett tanúskodik. — A házassági frigyeknek Magyarországon a büntettek elleni csekélyebb véde rejét némileg azon tapasztalás is mutatja, miszerint nálunk a pajtáskodásnál fogva (camaraderie), mely főleg a síkon divatozik, a házasság emberek nem restelnek a legényekkel dőzsölni és dorbézolni, minthogy éppen a felette fiatal korban férjje lett ifjú nem képes azon komolyságot, higgadtságot s magáratartást tanúsítani, mely a házasság sorába lépett férfihez illik; de az újabb törvényhozás a hadsereg kiegészítése ügyében e bajnak útját szögve, a kora összekelelések megkritikálásával az elítélt házasságok számát is kellő mértékre fogja visszavezetni.

5. jegyzet.

A kereset és foglalkodás szerinti különbség az 1855—57-iki időszak egyes éveiben következő arányban tükrözik vissza:

az elítéltek keresetállapotja	1855. %;	1856. %;	1857. %.
minden kereset nélküliek	835 9. ₅₉	861 9. ₅₆	1057 10. ₉₀
napszámosok	2342 27. ₀₆	2448 27. ₄₅	2476 25. ₃₀
cselédek	2142 24. ₆₂	2408 27. ₀₁	2508 25. ₆₀
ipartüzleti legények s gyármunkások	488 5. ₆₀	544 6. ₀₉	509 5. ₂₀
földmívelő osztálybeliek	2444 28. ₀₉	2261 25. ₃₅	2721 27. ₉₀
ipar- vagy gyárteleptulajdonosok	347 3. ₈₆	278 3. ₁₂	370 3. ₇₄
műtani, tudom. és művészeti foglal-			
kodásúak	47 0. ₅₄	47 0. ₅₃	65 0. ₆₆
tisztviselők	56 0. ₆₄	72 0. ₈₀	79 0. ₈₀
együtt:	8701	8919	9785.

Más államokkal e tekintetben nehéz a párvonalozás, mert mindenütt más más rovatok szerint találjuk osztályozva a különféle keresetnemeket, példaképpül azonban itt Belgium, Francz- és Poroszország kimutatásai közölve:

Belgaországról, példás statistikai szerkezeténél fogva, a keresetnemek arányzata úgy a büntettek mint a köznépiélet irányában közölhető; 10 évi átlag szerint részesülnek:

a vádlottak, a köznépiesség
számában:

a földmívelők	29%-al,	51%-al,
„ műiparúzők	34 „	18 „
„ kereskedők	10 „	7 „
„ keresetnélküliek	14 „	3 „
„ szabad foglalkozásúak	4 „	6 „
„ a szolgáló személyzet	9 „	15 „

mi első pillanatra szembevetővé teszi ez államnak a mieinknél szabályosabb és természetesebb viszonyait.

Franciaországban 1854-ben:

a mezzei gazdák, munkások s napszámosok . . .	39.0 %	át teszik.
a műiparnál alkalmazott munkások	33.0	„
a cselédek	7.0	„
kereskedők, ügynökök stb	9.1	„
szabad foglalkozásúak	5.7	„
kóbor, ügyefogyott személyek	5.9	„

a vádlottaknak

Poroszországban végre, hol a keresetkülönbség csak a finembeli vádlottakra nézve mutattatik ki, ezen arány következő százalékokban nyilvánul:

	1855.	1856.	1857.
a munkások, napszámosok, egytelkesek stb részéről	58%	62%	55%
az ipar és kereskedelmi segédmunkások	13,,	11,,	14,,
a szolgák és béresek	11,,	10,,	10,,
az önálló iparűzők	7,,	7,,	9,,
a gyár és földbirtokosok, nagykereskedők	4,,	3,,	4,,
a kalmárok és tőzsérek	3,,	3,,	4,,
a tisztviselők, orvosok, papok és honoratiorok	3,,	3,,	3,,

A statisztikai congressusoknak a fölvételek kiegyenlítésére irányzott törekvése mind inkább meg fogja szüntetni az összeállításokban eddigelé fenálló különbségeket, miáltal jövőben efféle összehasonlítások könnyebben fognak megtörténhetni.

6. jegyzet.

A *míveltségi fokozatra* nézve a szóban levő triennium egyes éveiben a következő számarányok mutatkoznak:

	1855. %	1856. %	1857. %
sem írni sem olvasni nem tudók	5707 65.39	6431 72.10	7039 71.93
csak olvasni tudók	567 6.52	597 6.69	677 6.92
olvasni és írni tudók	2165 24.98	1745 19.57	1880 19.21
műtani képzettségűek	194 2.23	94 1.05	98 1.01
magasabb míveltségűek	68 0.78	52 0.59	91 0.93
együtt:	8701	8919	9785.

Az oktatás nélküliekre nézve újabban tehát nemcsak nem csökkenés, hanem tetemesb növekedés észlelhető, mi azonban az iskolai reformok szerencsés terjedtével nem sokára ellenkező észleletnek fog tért engedni; tekintve az egyes főtörvényszéki kerületeket, az eperjesi s nagyváradiban legmostohább ez arány, s a pozsonyi és sopronyiban legkedvezőbb; így az utolsó 1857-ik évben a nem oktatott 7039 elítélből jött:

a pesti főt. kerületre	2015 v. is	74.17 %
a pozsonyi „ „	1153 „ „	65.03 „
a sopronyi „ „	1383 „ „	69.88 „
az eperjesi „ „	1203 „ „	75.23 „
a n.-várad „ „	1285 „ „	74.88 „

Habár az oktatás nélkül fölserdülteknek a büntényekben való részesülése nem is szolgálhat csalhatlan mérvül a népiskolaügy meg-

bírálására, minthogy tapasztalás szerint mindenütt a népsöpredék vetemedik leginkább a bűnpályára, úgy hogy még oly államokban is, melyek példás iskolaszervezettel bírnak, az egészen oktatás nélküliek gyakran szinte nagyobb aránnyal szerepelnek az elítéltek közt: mégis a fenebbi sorozatból is kitetszik, hogy ezen aránylatok nagyon is képesek a nevelés és oktatás hiányainak kellő feltűntetésére; mert ha főleg az előbbi éveket vesszük szemügyre, az iskolaképes és valószínűleg iskolába járó gyermekek közti különbségre nézve csaknem ugyanazon sorozatban jelenkeznek hazánknak fen elősorolt egyes vidékei. Még inkább bebizonyúl ezen állítmány, ha a két nem elkülönözve vétetik tekintetbe, mert akkor a nőnemre nézve jóval kedvezőtlenebb viszonyok merülnek fel mint a finemre, azon egyszerű oknál fogva, mivel a leányok neveléséről főleg hajdan még kevésbé vala gondoskodva, mint a gyermekek oktatásáról; így a nem szerint elkülönözve *egészen oktatás nélkül volt*:

	1856-ban			1857-ben		
	100 elítélt közt egy- általán:	100 elítélt férfi közt:	100 elítélt nő közt:	100 elítélt közt álta- lán:	100 elítélt férfi közt:	100 elítélt nő közt:
a pesti főt. ker.	68. ₀₀	65. ₃₁	82. ₂₅	74. ₁₇	72. ₅₄	83. ₂₀
a pozsonyi „ „	71. ₉₆	69. ₉₆	83. ₈₈	65. ₀₃	62. ₈₀	80. ₉₀
a sopronyi „ „	67. ₆₄	65. ₆₉	84. ₁₈	69. ₈₈	67. ₆₄	87. ₃₉
az eperjesi „ „	72. ₃₇	72. ₀₇	74. ₃₀	75. ₂₃	73. ₃₄	87. ₃₅
a n.-váradí „ „	80. ₀₀	79. ₆₂	84. ₂₁	74. ₈₈	73. ₆₉	84. ₆₈

Mindenütt jóval magasabb arány mutatkozik az oktatás nélküli büntetett nőkre nézve, úgy hogy a különbség egész 20 százalékgig emelkedik, főképp a sopronyi kerületben. Ez hű képmása elhanyagolt leánynevelési ügyünknek, pedig az asszony adja az első nevelést magzatjának, ez csepegteti a csecsemőbe az anyatétjével az élet első elveit. E tüneményből talán nálunk is kimagyarázható némileg a fiatal blűnösök nagy száma; mert másutt is tapasztaltatott, hogy a büntetett nők számarányával karöltve jár a fiatal büntetetteké.

7. jegyzet.

A *vagyon nélküli állapot* tekintetéből következő számarányokkal találkozni az 1855–57-ik évi időszak egyes éveiben; van t. i. az elítéltek közt:

	1855.	% ;	1856.	% ;	1857.	% ;
vagyon nélküli .	6094	70. ₀₄	6459	72. ₄₂	7163	73. ₂₀
némi vagyonnal bíró	2425	27. ₈₇	2389	26. ₇₈	2548	26. ₀₄
vagyonos . . .	182	2. ₀₉	71	0. ₈₀	74	0. ₇₆
együtt :	8701		9019		9785	

A vagyontalanság erkölcsrontó hatása még világosabbá válnék, ha az egyes büntetetteknek anyagi helyzetét és a büntetettre való belső rúgóit minden tekintetben méltányolhatnók; de ez semmiféle adat után nem történhetik; itt vége szakad a statisztikai működésnek,

mely azzal kénytelen beérni, hogy a földi javak egyenetlen felosztásának még a szellemi világban is érezhető destructiv befolyását bűnvádi adatok alapján felderítvén, kimutatja, hogy józanabb nemzetgazdasági elvek szemmeltartásának szüksége erkölcsi szempontból is elegendőleg indokolva van. Minden törvény, mely a népgazdasági érdekek emelésére irányul, egyszersmind a közérkölesiségre is üdvösen hat, mit ha a statistikának sikerül általános érvényre juttatni, ez nem utolsó diadalát képezné.

8. jegyzet.

Az *isméltések* a bűnvádi statistikában fontos szerepet játszanak. A büntettesnek *előélete* nem csak a bűnösség megtérsülésére, mint enyhítő vagy súlyosító körülmény, hanem a közérkölesiségi állapotok megbírálására is nyomatékos tényező. A hol az évenként elkövetetni szokott büntettek nagyobb része mint legelső törvénysértések jelenkeznek, ott ez kevésbbé aggasztó, mint a hol az évenként előforduló bűntények csak folytatása egy egész lánczolatot képző bűnös cselekvényeknek. A büntettek isméltései egyrészt konokságot, megrögzött gonosztságot és teljes romlást árulnak el, másrészt pedig a gonosztevőnek közveszélyessége mellett szólnak. Midőn a bűnös cselekvőség gyakori isméltés nyomán az illetőnek második természetévé válik, midőn iparszerűleg és üzletképen gyakoroltatik a gonosz mesterség: ez nem keveset emeli az efféle egyénnek veszedelmes voltát, mert annál már mintegy életfeladattá vált a társadalom és állam ellen folytonos harczt indítani, a gyakorlat és szokás őt óvatosabbá, ügyessé és ravaszszá, a kiállott büntetés pedig újabb fenyítés ellen érzéketlenné s közönyössé teszi. Az ily bűnösben csakhamar új büntettek iránti viszketeg támad, mely által gyakran ösztönszerűleg vezetetik a sikamlós bűnpályára, melyen oly jól, oly otthonosnak érzi magát.

Az 1855—57. évi időközben elítélt büntettesek közül volt,

	1855.	%	1856.	%	1857.	%
kik még semmi törvényszegés miatt nem bűnhődtek . .	6326	72. ₇₀	6523	73. ₁₃	7277	74. ₃₇
kik valamely vétség v. kihágás miatt egyszer vagy többször már bűnhődtek	1238	14. ₂₃	1097	12. ₃₀	1198	12. ₂₄
kik valamely büntetmiattelőbb már egyszer bűnhődtek . .	717	8. ₂₁	823	9. ₂₃	876	8. ₉₆
kik büntettek miatt két v. több izbenmár fenyítés alatt voltak	420	4. ₈₃	476	5. ₃₄	434	4. ₁₃
együtt :	8701		8919		9785.	

Az egyes években tehát kevés ingadozás vehető észre. Általán a büntettek isméltéseit elég magas arányban találjuk kifejezve, és semmikép meg nem nyugtató, hogy 100 elítélt közt 5 már ezelőtt két és több izben közfenyítés alá került; a szokásbeli büntettesek te-

hát nálunk jelentékeny számmal lehettek, főleg ha még azokat is számba vesszük, kik szintén már valamely korábbi büntett miatt, ha mindjárt csak egyszer is, bűnhődtek: mert akkor 100 közül 13—15 ily veszedelmes egyén szemlélhető, sőt ha még azon személyek is tekintetbe vétetnek, kik valamely vétség vagy kihágás miatt a boszúló igazság karjai alá kerültek, akkor éppen 27—28 van 100 közül, kikben az általános büntetőtörvény megszegése némileg szokássá vált. Franciaországban a visszaesés esetei még gyakoribbak mint nálunk, mert például 1852-ben 31, $\frac{1}{2}$ %, 1853-ban 32, $\frac{8}{10}$ %, 1854-ben 33, $\frac{1}{10}$ % jött a „récidivistes“ féle ismétlőkre. Kár, hogy eddigi kimutatásainkból nem derül ki, hogy miféle korábbi büntett miatt lakolt az elítélt, miféle büntetés volt ezelőtt kiszabva, hogy a fiatal büntettesek között hányan fordulnak elő a visszaesők közt, mert ezen és hason adatokból a büntető törvényhozásnak hatálya iránt úgy a jogbiztosítás mint a bűnhődtnék javítása tekintetéből tanulságos következtetések lennének vonhatók, egyszersmind pedig börtön- és fogházaink állapotja felől és a javítórendszerünk körüli kívánalmak iránt némi tájékozást nyújthatnának.

9. jegyzet.

A magyarországi elítéltek bűnlajstroma a két utolsó évben, tudni illik 1856- és 1857-ben, következő összeállításból vehető ki: elítéltetett

	1856-ban az egész bi- rodalomban:	Magyar- ország öt kerületé- ben:	arányítva a birodal- mi elítél- tekhez:	1857-ben a Magyaror- szág öt ke- rületében:
felségárulás miatt	30	9	30 %	—
felségsértés	143	41	28, $\frac{6}{10}$ %	101
a cs. ház tagjai megsértése	11	1	9, $\frac{1}{10}$ „	1
a közcsend háborítása	9	3	33, $\frac{3}{10}$ „	11
zendülés és lázadás	20	—	— „	—
nyilv. erőszakoskodás	1281	281	21, $\frac{1}{10}$ „	365
hivatali hatalommal visszaélés	107	30	28, $\frac{6}{10}$ „	35
erre való csábítás bűne	30	5	16, $\frac{6}{10}$ „	12
közhitelpapírok meghamisítása	131	30	22, $\frac{9}{10}$ „	28
pénzhamisítás	56	8	16, $\frac{6}{10}$ „	2
vallásháborítás	101	24	23, $\frac{7}{10}$ „	12
fajtalanság bűnei	400	69	17, $\frac{2}{10}$ „	60
gyilkosság	226	92	40, $\frac{7}{10}$ „	98
gyermekgyilkolás	142	34	24, $\frac{0}{10}$ „	59
agyonütés	264	107	40, $\frac{5}{10}$ „	163
magzatelhajtás	27	1	3, $\frac{7}{10}$ „	20
gyermekkitevés	55	16	29, $\frac{0}{10}$ „	6
súlyos testi sértés	1813	465	25, $\frac{6}{10}$ „	800
gyújtogatás	212	34	16, $\frac{0}{10}$ „	47
tolvajság	22,050	6721	30, $\frac{4}{10}$ „	6970
sikkasztás	555	152	27, $\frac{3}{10}$ „	191

rablás miatt	580	329	56. ₇	221
csalás	2309	417	18. ₀	526
kettős házasság	14	5	35. ₇	6
rágalmazás	112	17	15. ₁	21
büntetők elősegélése	77	28	36. ₃	27
összesen :	30.755	8919		9782
		párviadal miatt		3
				9785.

A nálunk ítéletileg szabott büntetések lajstroma a három esztendői időköz egyes éveiben következő :

	1855.	1856.	1857.
halálbüntetésre elítéltetett	51	66	63
életfogytiglani börtönre	6	7	23
10-től egész 20 évig terjedő börtönre	58	96	109
5-től 10 évig „ „	169	174	191
1-től 5 „ „ „	1091	1139	1212
fél évtől egész egy évig „ „	1381	1223	1261
6 hónapi és ezen alúli „ „	4582	5329	6294.

Hogy ezenfölül még következő büntetésekre ítéltettek el a valamely büntett miatt vádlott egyének, jelesen :

	1856.	1857.
szigorú fogságra	549	270
egyszerű „	272	279
pénzbeli bírságra	45	43
egyéb vagyoni büntetésre —	—	1
testi fenytésre	19	39

a fenebbi számokkal összesen : 8819 9785.

világosan arra mutat, hogy itt nyilván nem valami büntettről, hanem vétség vagy kihágásról lehetett szó, mely miatt azonban a büntetett vádlott személy a büntett alapján eljáró törvényhatóság által marasztaltatott el; ezek ugyan a dolog természete szerint külön lettek volna feljegyzendők, mi azonban előbbi kimutatási mintázataink hiányos szervezeténél fogva eddigelé nem történt, de jövőre e bajon is az újabb szervezetű mintázatok által segítve leend.

Az igazság érdekében tehát különösen ki kell emelnem, hogy a büntettek miatt elítélt személyeknek száma nálunk nevezetesen alább száll, ha azoknak számát levonjuk, kik nem büntett, hanem nyilván valamely vétség vagy éppen kihágás miatt bűnhődtek, bár azok a büntetéseket közt szerepelnek is; mert ilyformán a büntett miatt elítéltek száma 1856-ban csak 8034 és 1857-ben 9153-ra fogna rúgni; mi elítélt büntetéseinknek a birodalmi elítéltekhez való arányát is némileg kedvezőbbre változtatja, mert ezen világosan nem büntett miatt szabott büntetésekből a magyarországi bevádoltakra nagyobb osztalék jő, mint a többi tartománybeliekre, 1856-ban az összes summából 25% esvén Magyarország öt kerületére.

10. j e g y z e t.

Statistikai képünk kiegészítéséül még a rögtöntörvényi eljárás eredményei veendőek tekintetbe, ezek egyrészt ugyan nem épen épületes függelékét képeznek hazánk közérköleségi állapota ecse- teléséhez, másrészt azonban a halálbüntetések feltűnő arányát né- mikép magyarázhatják, miután közpolitikai okoknál fogva rögtön- bírósági eljárás mellett gyakran oly bűntényekre is halálbüntetés szabatik, melyek rendes úton nem fenyítették volna meg a bünte- tések e legkeményebbikével. A rögtönbírósági eljárás nyomán elítél- teknek jelentékeny száma pedig ez ország földrajzi tulajdonságaiban, jelesen terjedt pusztaiban, rengeteg erdeiben, az alföldnek messze- nyülő mocsáros vidékei s egyéb viszonyaiban, valamint az e miatt nehezebben kezelhető mezei rendőrségi intézkedések elégtelenségében, végre az 1448- és 1849-ben volt mozgalmak szülte utófájásokban leli némi magyarázatát. Eddigél a rögtönbírósági esetek csak a pesti főtörvényszéki kerület részéről lőnek kimutatva, s bár első pillanatra feleslegesnek tetszhetnék az e rövid úton elítélteket külön számba venni, miután azok úgy is az elítéltek köz összegében foglalvák: még- is e külön kimutatásoknak hasznossága szemebetűnő, mert felvilágo- sítást nyújtanak, hogy hány oly büntett követtetett el, melyek rög- töntörvényi eljárás mellett valóan elintézendők s mikből a politikai hatóságok azon meggyőződést szerezhetik: vajjon és mennyire mu- tatkozik itt-ott még a rögtöneljárás szüksége. A nyert eredmények ezenfölül az eljárás célszerűsége és szükségessége iránt is tanúsá- gos védveket szolgáltatathatnak, úgy hogy az 1856-ik évnek ebbeli eredményeit itt rövideden elősorolni jónak találtam:

Az 1856-ik évben a pesti főtvörv. kerületben 199 rögtönbíró- sági eljárás alá való büntett jelentetett fel, t. i. 103 rablás, 8 rablás s gyilkolási eset, és 88 gyűjtogatás. Ezen 199 eset között 102 még a rögtöntörvényi eljárás megindítása előtt a rendes büntető eljárás elé utaltatott, 49 esetben a tettes nem volt kinyomozható, 26 eset- nél a nyomozások az év lefolytával még függőben voltak, 22 eset- ben végre a rögtöntárgyalásnak találták helyét. A rögtönítelő tör- vényszék előtt tárgyalta 22 esetenél 63 büntettes volt, kik között 38 a rendes törvényhatóságoknak engedtetett át, 24 rögtönítelő-bírósa- gilag elíteltetett és 1 fölmentetett. A 24 rögtönítelő-bírósaági eljá- rás nyomán elítelt között 10 rablás miatt, 7 gyilkolási rablás miatt, végre 1 gyűjtogatás miatt, összesen 18 halálra, 6 pedig gyilkolási rablás miatt súlyos börtönre ítéltetett el.

E rövid de sokat mondó statistika elég anyagot nyújt komoly okoskodásra úgy a rögtönbírósági eljárás jelen szerkezete, valamint országunk erkölcsi állapota felett, egyszersmind tanúságul szolgál- ván, hogy honunk népei ingerlékeny természetöknél fogva valamint minden jóra s nemesre, úgy a rosszra is könnyen gerjednek; meny- nyiben tanúsít azonban tarka népu országunknak egyes népfajai köz-

zül az egyik vagy másik nagyobb hajlamot e vagy ama büntetetre : a szükséges támpontok hiányából biztosan nem határozható meg ; annak megközelítő meghatározását pedig annál kevésbbé kívántam megkísérteni, mivel a semmi gyakorlati hasznot nem ígérő merő conjecturalis statistikának épen nem vagyok barátja, erre nézve is az 1858-ik évvel alkalmazásba jött kimutatási táblázatok nyújtandják a szükséges támpontokat.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

J E L E N T É S

AZ 1858-DIKI GR. KARÁCSONYI-FÉLE JUTALOMÉRT VERSENYZŐ
VÍGJÁTÉKOKRÓL.

Előadta martius 31-kén 1859-ben

GREGUSS ÁGOST, I. t.

A Magyar Akademia nyelv- és széptudományi osztálya Lukács Móríczt tiszteleti, Toldy Ferenchez rendes tag urakat és alúlírtat bízván meg az 1858-diki gr. Karácsonyi-féle jutalomra beérkezett, ez idén vígjátékokból álló pályamunkák megbírálásával, a kinevezett választmány a rá ruházott tiszteben eljár s a műveket vizsgálat alá vette ; nagyon tisztelt két bírálótársam bizodalma pedig nekem juttatá a szerencsét, hogy a verseny sikere felől a Tekintetes Akademiának jelentést tegyek.

A kitűzött határnapig beadott s általunk megvizsgált pályamunkák a következők :

1. *Füred előtt Füred után.* Vigjáték három felvonásban. Jelígeje : „The world is a comedy to those who think, a tragedy to those who feel.“

2. *A telivér.* Vigjáték három felvonásban. Jelígeje : „A vigjáték nem bohózat.“

3. *A műszeretők.* Vigjáték három felvonásban. Jelígeje : „Terem a bolond ha nem vetik is.“

4. *Kettőé nem lehet.* Vigjáték három felvonásban. Jelígeje : „Nehéz az út, de célra visz : Nehéz pályán szép küzdeni.“

Íme, mindössze négy munka. Csekély szám, ha azt újabb irodalmunk gyors haladásához, a benne mutatkozó sürgetmességhez, színészetünknek külsőleg kedvezőbb, belsőleg fejlettebb állapotaihoz, továbbá a közönségnek ezen állapotoktól is föltételezett jogos igényeihez, sőt az eddigi pályázatok alkalmával beérkezni szokott versenyművek számához is mérjük. Csekély szám, mely még csekélyebbé lesz, midőn a bejött munkák közül kettő csak előadható sem lévén, kénytelenek vagyunk a négyes számot még felére szállítani.

E végkép sikerületlen művek egyikét, melynek czíme „*Kettőé nem lehet*“ s mely, közben legyen mondva, a pályázó vígjátékok közt az egyetlen nem-verses, fájdalom, teljesen bírálaton alúl levőnek kell nyilatkoztatni; a másikhoz, mely „*Füred előtt Füred után*“ czímet visel s a shakespearei színművek példájára vegyest versben és prózában van írva, hozzáfér ugyan némi bírálat, csakhogy ennek is nagyobbára merőben elemi dolgok fejtegetése jutna feladatúl. Az írónak tán volna mit elmondania, vannak gondolatai, van bizonyos felismerhető szemlékezési módja s az emberek gyöngéseit is elég részletesen látszik ösmerni; de gondolatait, nézeteit és ismereteit annyira nem tudja mesében s cselekvő személyekben megtestesíteni, tárgylagosítani, a színi szerkesztésben pedig oly avatlan, hogy a mesének semmi hihetősége, csak örökös bonyodalmi, a személyeknek semmi különváló jellemi sajátásaik, csak hóbortjaik, az egésznek semmi belső kapcsolata, csak együvé csömöszölt szóváltásai s külsőképen összerótt jelenetei vannak. A mi a nyelvet illeti, ezt a szerző nem közönséges mértékben bírja, gondolatait sokszerűn és változatosan ki tudja mondani, kitételei keresetlenek és többször találók; előadását a vers nem teszi fészessé; rímei, kevés kivétellel, helyesek. Kár, hogy e jó tulajdonok, a színműi tárgyalás teljes hiánya mellett, egészen meddők maradnak.

De lássuk már a sikerültebb két pályamunkát: a *Teli-vért* s a *Műszeretőket*.

E két vígjáték irodalmunk színvonalán áll s előadásra is kétségtelenül mindkettő érdemes. Ez okból illő, hogy kissé bővebben foglalkozunk velők.

Midőn a kérdéses vígjátékokban a színmű legelső kel-lékét, a mesét nyomozzuk, oly eredményre jutunk, mely el-lenkezni látszik azzal, hogy e vígjátékokat a jobbak közé soroljuk. Meg kell ugyanis vallanunk, hogy igazi cselekvény, be- és kibonyolítással, voltakép egyikökben sincs; egyik is másik is nem annyira dráma, mint inkább életkép. A *Műsze-retők*ben a fődolog az, hogy többen megkérnek oly nőt, a ki már férjnél van. A vélt hajadon tánczosnő, s innen a mű czíme. A fiatal úr, ki vele összekelt, nagybátyja haragjától félván, házasságát mindaddig titkolja, míg csak a bácsi maga is nem lesz a szép tánczosnő rabjává. Ekkor aztán — a har-madik felvonásban kisül, a mi az elsőben is kisülhetett volna: a titkos házasság. Az egész mese bizonyos tekintetben a vé-gével kezdődik, vagy inkább, már az elején be van fejezve s nem halad, nem változik többé: bevégzett tény, mely áll, nem mozog, csak körülle mozognak; folyvást csak van, nem lesz; csak kisül lassanként, de nem fejlődik.

A *Telivér* meséjében, bármi vékony ez is, a folytonos fejlődést nem lehet félreismerni. Ártatlan ármánynyal rávesz-nek egy nőt, hogy gyámleányát azon férfinak adja, kinek nem akarná s ki valamennyire saját szívét is érdekelni látszik. Itt minden e célra szolgál s a főiránytól semmi mellékesemény nem térít el, a cselekvény egyszerű, természetes folya-mába semmi mesterséges akadály nem vetődik, szóval, a szer-kezet egységét semmi közbetétel nem zavarja. Ellenben a *Műszeretők* szerzője a testetlen főmeséért egy közbeszúrt ki-sebb mesében kínál kárpótlással. E kisebb mese a Rózsi és Tódor közti szerelem. A fejlődés, melynek a mese törzsében hiányát tapasztaljuk, e külön hajtásban valósággal megvan: a miből azon visszasság származik, hogy a mellékesemény érdeke a főesemény érdekét fölülmúlja, az epizód vonzóbbá lesz, a voltaképi cselekvény pedig mellette még inkább ho-mályba borúl, s így a műnek megbontott egysége csak annál erősebben tűnik ki. A *Telivér*ben, a hosszabb bevezetés da-czára, teljes egység van, melyet nem bont meg, nem akadályoz semmi különváló részlet, semmi status in statu; a cse-lekvény folyama szét nem ágazik, hanem egy tagban s egye-nest halad, siet célja felé.

Cselekvényi egység tekintetében tehát a *Telivérnek* elsősége van a *Műszeretők* fölött; színpadi alkalmazásra nézve azonban, a műnek, ha szabad úgy mondani, nem műbeli szerkezetére, de merőben színpadi összeállítására nézve az elsőség a *Műszeretők*ket illeti. A beszélgetések az érdek fokozásának oly tiszta belátásával vannak fonva s a figyelem ki nem fárasztásának oly gazdálkodó számításával mérsékelve, a jelenetek annyi színpadi ösmerettel és jártassággal egymásba kapcsolva, az előadás minden vonz-eszközei úgy megválogatva s beillesztve, apró csínjai-hínjai, fogásai oly ügyesen fölhasználva : hogy e műnek színpadi hatást, a közönség tetzését, szóval, jó sikert bátran jósolhatunk.

És a mű hatását még egy más körülmény is látszik előre biztosítani : az, hogy a benne előforduló személyek egyes vonásai találnak egyes színészeink játszási módjával, — egyes mondandók és teendők oly szemmeláthatólag vannak azoknak juttatva, kik épen azt legjobban tudják elmondani és megtenni, hogy e vígjáték személyei egyes, szinte egyenként megnevezhető színészi egyéniségeink másolatainak látszanak. Így a színpadi ösmerethez hozzájárul a színészek ismerete, a színi előadás minden hathatós elemeinek ügyes fölhasználása párosul a színen működők ügyességeinek felhasználásával. Mindenik szerep egy bizonyos színésznek van írva ; a színészeknek jóformán be sem kell okniok illető szerepökbe, nem kell szerepökhöz alkalmazkodniok, mert ezek vannak öhozzájok alkalmazva — és ez úton egyszerre ketős cél van elérve : az előadás könnyebb, a siker biztosabb.

De, uraim, ez épen a baj. A színiköltészet mesterei, az igazi költők az életből kiemelt, tisztázott emberi alakokat, minden színészi egyéntől függetlenül, csak a lélektan és műszerkezet igényeihez képest gömbölyítik önálló egyénekké ; nem szerepeket írnak, de jellemelek eredeti képeit adják. Nem a színészre függesztik szemöket, midőn valamely személyt alkotnak : mert nem másolhatják azt, kinek épen az a hivatása, hogy a költő személyeit másolja. A kit a költő lelkünk elé tüntetett, azt tüntesse szemünk elé és szólaltassa meg a színész, hogy ne csak képzeljük, de lássuk és halljuk is. A költő a színésztől azt kívánja, hogy alakjainak jellemét, egyéni

minváltát kitanúlván, azzal önmagát fölruházni, azt magára öltetni iparkodjék, nem pedig, hogy a maga egyéniségét borítván a költői alakra, ez alak helyett csak önmagát mutassa fel. Mihelyt a színész csak saját virtuózsága fitogtatását nézi tennivalójának: vége az igazi művészetnek, mert a mi csak eszköz lehet, mint cél van kitűzve.

A színésznek a költő tolmácsának kell lenni, szolgálnia kell őt, nem szabad urává lennie. Mind a színirodalom, mind a színészet csak úgy lehet virágzó, ha e viszony az író és színész között nem fordul ellenkezőre. A színirodalom mostani hanyatlásának egyik főjelensége, hogy a színész az író fölé kerekedett s a közönség nem annyira színművet, mint inkább csak színészt megy nézni a színházba. Kölcsönös lévén a hatás a közönség részéről az irodalomra és színészetre, meg viszont az irodalom és színészet részéről a közönségre, a közönség eleinte tán zúgolódva fogadja az ízlésrontó mutatványt, lassanként azonban hozzászokik, a jobbat nem kívánja meg többé, sőt utóbb még el is útásítja: így a baj, saját magából táplálkozva, folyvást nő, az ízlés mótelye mind erősebben harapózik el, s lám! mai korunkban már nem egy színmű kapott világhírré, mely még alárendeltebb viszonyban áll egyik vagy másik színészhez, mint a legsilányabb operaszöveg az opera zenéjéhez. Az ily műnek, természetes, hogy némi önálló becse csak igen ritkán lehet: hiszen oly valamire van építve, oly valamihez van támasztva, a mi reá magára nézve merőben idegen, merőben külső. Nem is nevelhet az színészt, mert csak a kész színésznek nyújtott hódolat, — az ő különös képességeihez és modorához van hozzá szabva: a mű léte a színész életétől, néha kényétől függ, — s a színészszel együtt a mű maga is elvész.

Hogy ily áron, t. i. maga a mű árán a színpadi hatás igen drágán van megvásárolva, úgy hiszem, fölösleges bővebben mutogatni; elég volt a bajra utalnom.

Azt sem szükséges kiemelni, hogy midőn a *Telivér*-nek oly színpadi hatást, mint a *Műszeretőknek*, igérni nem merek, ezzel az előbbi művet nem akarom az utóbbinál alábbvalónak mondani. Sőt azt, hogy a *Telivér* előadása nem lesz sem oly könnyű, sem oly biztos sikerű, mint a *Műszeretőké*,

inkább érdemül hozom föl. A *Telivér*ben előforduló személyek jellemei megkívánják a színész tanulását, igénylik, ha nem is annyira felfogó erejét, mert tarkázatlan egyszerűségök- s természetes őszinteségöknél fogva könnyen megérthetők, de igénylik az alakítás azon képességét, mely behatolván a feltüntetendő egyén jellemébe, saját egyéniségét annak alávetni, annak szolgájává, merő eszközévé tudja tenni, s midőn a fölvetett új egyént másodszor alkotja meg, azt jellemének minden lényeges vonásaival, de csak is ezekkel ruhazza föl s mint kerekded egészet, minden bohózatos czifrák nélkül; sallangos toldalékokkal sem terhelve, hiánytalanul, de cziczomázatlanul is, a maga természetes őszhangjában adja elő. Az alakítás ezen mestersége, nyilvánvaló, igazán csak ott érvényesülhet, hol alakításra méltó tárgyat kap. Alakításra méltó tárgyak pedig a szabatos, élethű jellemek; nem azon természetlen csodák, melyeket a valódi művész mindenkor szelídíteni, mérsékelni, mintegy visszatermésztesíteni törekszik, melyekből azonban a legjobb esetben is jobbadán csak torzképeket lehet csinálni. A *Műszeretők* személyei, nem lehet tagadni, nagyon ily torzképnek való alakokhoz hasonlítanak. A mellett, hogy általánosságaikban, fővonásaik s egymáshoz való viszonyaik tekintetében minden eredetiség nélküli, ócska, elhasznált színpadi alakokat mutatnak, az eszményítés tisztító tűzén pedig keresztül nem menve, a közönséges életnek teljes prózaiságát viselik magokon, a merő színpadiasság színe is nagyon rajtok van, mesterkéltek, nem természetesek s ennél fogva nem valószínűek. A tánczosnét, ki rendkívüli ártatlanságában igazi fehér holló, nem is említvén; csak azon szerelmes urakról emlékszem, kik oly túlságos bolondulással vetik magokat utána, hogy ezen fajból egy példány is untig elég volna, nem még három. E túlságot a szerző is érezni látszott, mert jeligéjében mintegy mentegeti bolondjait a közmondással: „Terem a bolond ha nem vetik is.“

A *Telivér* alakjai ellenben természetesek, nem túlhajtottak, mind magokban mind a műegység kellékeivel őszhangzók. De színi előadásuk sikerét épen ez okból is oly bizonyosnak, mint a *Műszeretőkét*, nem tarthatjuk. Minél

szabályosabb az arcz, a képiró annál nehezebben találja el; másfelül ellenben, minél erősebben adja ki rajta magát oly valami, a minél fogva a rendes alapjellegétől eltér, mentül különösebbek, kirívóbbak vonásai, annál csekélyebb ügyesség kívántatik hozzá, hogy a másolat találó legyen. Szintűgy, minél természetesebb, a szabálynak megfelelőbb, öszhangosabb valamely jellem, előadója, színész-másolója annál hamarabb fogja azt elvéthetni, s az elvétel annál érezhetőbb lesz. Mihelyt valamely alakban valami torzvonás van, mely azt a maga szabályszerű formájából kiveszi, mihelyt kerekdedségét szembeszökő élek és szögletességek rontják, mindjárt könnyebben esik azt utánozni s ráismerhetőleg előadni, szóval eltalálni.

Mindezekon kívül pedig még egyéb is van, a mi a *Te livér* előadását nem kevésbé nehezíti. Ez egyebet színirodalmunknak egyik, mondhatni tetemes hiányában kell keresni.

Azon irány, mely mintegy másfél évtizeddel ezelőtt egész irodalmunkban hatalmassá lett, a népiesség, a dolgok természetes folyama szerint, a színpadra is áterjedett s a népszínműnek adott életet. Minden fölülkerekedő iránynak meglevén jó és rossz hatása, ez itt sem maradt ki. A népszínmű a német bohózatot leszorította színpadunkról s a magyar életet, első sorban különösen a magyar népeletet kezdte ott meghonosítani; de épen a népelet rajzolásánál fogva a nyersebb elemeket is bővében felkapván s a tömegnek látványosságokkal is kedveskedvén, fele részében úgyszólván bohózatnak maradt, mégis, kivált nemzeti színezete alapján, több akart lenni s a finomabb társalgási színmű helyét is maga foglalta el. Nálunk, meg kell vallani, az igazi társalgó vígjáték szaka még eddig nem állott elő; a min egyébiránt nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy színművészetünk újabb, eredeti fejlődésében ép azon elemeket hanyagolta el leginkább, melyek a társalgó vígjátéknak a legbővebb anyagot s legalkalmasabb egyéniségeket szolgáltatják. Így például egy egész osztály, a felső rendűek osztálya figyelembe sem vétetett, vagyis inkább, a mi művészeti szempontból meg rosszabb, csak politikai oldalánál fogva vétetett figyelembe: íróink a mágánásokat nem magán, de közéleti vi-

szonyaikban, nem otthon, nem benső körökben, de a társaság harczaiban szerették feltüntetni, és a magyar színmű már csak ezért is félszeg és csonka maradt. Koránsem akarom én egyes magasb járdalatú műveinknek, mint teszem „*A fátyol titkai*,” „*Éljen az egyenlőség*,” meg a mások, érdemét leszállítani; de az csakugyan tagadhatlan, hogy az úri terem színpadunkon eddig képviselve nem volt. Hogyan is lett volna képviselve a magyar színpadon, holott jóformán a magyar életben sem volt képviselve? ha pedig volt is, de az írónak és színészeknek, a kik hasznát vehették volna, nem igen állott nyitva? E miatt akár az egyik félnek kelleténél kizáróbb természetét, akár a másiknak, mondjuk ki, bizonyos faragatlanságát és, mint nevezik, salonképesége hiányát akár megróni akár menteni egyaránt fölösleges: a társadalmi viszonyok kényszerűsége okozta, és elég, itt legalább elég, megállapítanunk, hogy úgy volt. Azóta, hála Istennek, a terem is a sajátlagos magyar élet egyik kiegészítő része kezd lenni, s lám, a *Telivér* színpadunkra is hozza már.

Örömmel üdvözljük ez új vendéget! Neki rég érzett hiányt kell pótolnia. Tőle várjuk, hogy a nemesebb társalgási vígjátékot életbe léptesse, a finomabb, felsőbbrendű komikumot színpadunkon meghonosítsa.

Hogy a *Telivér* szerzője teljes öntudattal tüzte magának e célt föladatúl, már jelígeje is, „A vígjáték nem bohózat,” világosan előre jelenti; az pedig, hogy személyeit mind az előkelők osztályából szedi, úgy szintén a tárgy egész kidolgozása, melyben minden nyersnek, közönségesnek, látványosnak még csak árnyéka is gondosan mellőzve van, kétségtelenné teszi. A cselekvény tárgya s a kör, hol az lefoly, szintén előmozdítja szerzőnket a választott cél megközelítésében, jóllehet nem szabad felednünk, hogy erre nézve a tárgy magában még nem volna elegendő. A magasabb komikumnak ugyanis kizárólagos körét nem magasabb osztályok, de magasabb műveltségi fokok képezik, s a tapasztalás bizonyítja, hogy az alsórendű komikum nem csak az alsó rendűek közt üti föl magát. Továbbá megjegyzendő, hogy az úgynevezett finomabb társalgási művek, mint ezt nevezetesen a francziáknak jobb darabjaiban is látjuk, igen könnyen

oly finomakká és társalgókká lesznek, hogy az egész nem egyéb merő érdekes beszélgetésnél, minden igazi cselekvény és fogható komikum nélkül. A *Telivér*ben szerencsésen el van kerülve mind az, hogy a magasb osztály lássék a magasb komikum kizárólagos képviselőjének, mind pedig az, hogy a komikum csak elmés társalgásban álljon: egyfelől ugyanis személyei egytől egyig a műveltség oly színvonalára emelvék, hol a nemesebb komikum mellett valami alacsonyabbnak nincs helye, s még a gyöngye elméjű és közlelkübb Everárd is annyira van, hogy sem fajankóvá, sem bohócczá nem sülyedhet; másfelől a furcsaság magvai magok a szereplők jellemében s fölfogásában tétetvén le, a vígjáték valóságos és fogható komikumot tartalmaz természetben, nem azon képzeltet, elpárolgót, melyet a párbeszéd fogásai mesterségesen és pillanatra idéznek elő.

Elismert tény, hogy színészeink a finomabb társalgási színművekben, az úgynevezett saloni vagy frakkos darabokban leggyöngébbek: ez okból tehát aligha csalódom, midőn a *Telivér* színpadi sikerét salonisága által is nehezítve hiszem.

És még valami van, a mi az előadásnak rövidségére fog szolgálni. A két vígjáték, mint tudjuk, versben van írva; a verset pedig, akármit mondjanak is a formáknak minálunk oly számos ellenei, úgy kell szavalni, mint verset. A vers gördületét, föl- és leszállását, természetesen nem az értelmi kapcsolat rovására, éreztetni, a rímek egybecsendülését, gyöngéden bár, de jelezni mégis kell; és a mit a költő egynással összekötött, szétszakgatni nem szabad. Úgyde ha valaki a verses lejtemet és rimet éreztetni akarja, azt előbb magának is éreznie kell; a mi színészeink pedig nem az érzékeny hallású francziák- vagy olaszoknál, de a nyelv zenéjét kisebbre tartó németeknél jártak iskolába s még Vörösmarty jambusaira sem fogékonyak. A jelen két vígjátékban a rím is segítségökre levén, ezen körülménynél fogva s a tavaly színre került „*Fenn az ernyő nincsen kas*“ után is ítélve, remélhetjük, hogy a verset, legalább végképen, kiforgatni nem fogják. E reményünket azonban inkább csak a *Műszertől*kre kell szorítanunk, mint a hol a sorok rövidebbek (tíz—tizenegy tagúak), a rímek többnyire tözsomzédosak s az

egész verselés, az ittamott előforduló rimetlen sorok mellett, ha nem is szabatos, de igen folyékony: a hangozatot tehát mind felfogni mind kitüntetni könnyű. A *Telivér* magyaros alexandrinokban van írva s e szerint tizenkét tagú sorokból áll, rímei általában szépek, de gyakran keresztbefonottak s távolabb esnek egymástól, a sorok is többször megszakítvák, a verselés pedig egészben véve éppen nem nehézkes ugyan, de valamennyire mégis gyakorlatlanabbnak látszik, mint a *Műszeretők*ben: oly elemek, melyek a helyes szaválást csak nehezíthetik.

Itt jó alkalom nyílnék megvitatnunk, micsoda vers ille nék a magyar színműbe, név szerint a vígjátékba leginkább? nem idegenszerű-e a shakespearei ötös, nem közönséges-e — kivált Arany mesterisége nélkül — az alexandrin? E két alakon kívül nem lehetne-e valami másfélét is megkísérteni, és minőt? a vígjátékban különösen a rhythmus mellett mi teszi kívánatoszá a rímet is? . . . De mindez messze vezetne — és sietek tán kelleténél hosszabbra nyúlt előadásomat bevégezni.

A mondottakat összefoglalva s még néhány apróbb észrevétellel megtoldva, a szóban forgó két műről röviden azt állítjuk, hogy a nyelv és beszélgetés mind a *Műszeretők*ben mind a *Telivér*ben természetes, fesztelen; amott mégis pongyolább, itt kényesebb és választékosabb; amott nem ritkán nyers, itt finom és gyöngéd; — a verselés mindkettőben kielégítő, a *Műszeretők* versei azonban több gyakorlottságot inutatnak; — az egésznek összeállítása a *Műszeretők*ben kiváló színpadi ösmeretet s hatásra számító ügyes tapintatot bizonyít, míg a *Telivér* inkább csak művészi ösztönnel van összeállítva; de éppen e művészi ösztön a *Telivér*nek egyik előnye a *Műszeretők* fölött, s ha a tárgyalás a *Műszeretők*ben élczes és elmés, a *Telivér*ben költői is; — továbbá a *Műszeretők* akár a mesében akár a jellemelekben semmi leleményeséget nem tanúsítanak, valami új irányról pedig éppen szó sincs; a *Telivér* ellenben, a mese és jellemelek eredetisége mellett, új útát is nyit, a termet hozza színpadunkra.

Ezekben összpontosítván véleményemet, most veszem észre, hogy a miről tán legelől kellett volna szólanom, a mű-

vek alapeszméjéről még mindeddig hallgattam. Vagy ezt, mint némelyek tartják, keresni sem szükség?

Valahányszor valamely művet olvasunk vagy nézünk, önkénytelenül mindig azt kérjük magunktól: mi a tanulság belőle? — Minden műből ki kell valaminek sülni, a minnek a mese, a szerkezet csak teste, a mi annak lelke s a mi nélkül a mű igazán lelketlen. Kiteszem magamat, hogy pedans moralistának, szűk látkörű puritánnak tartsanak; de nem tehetek róla: engem a nagy költők és nagy művészek arra kényszerítettek, hogy minden műben vigyázzam meg, marad-e valami utána? ered-e, sül-e ki belőle valami, a mi nem a mű maga, de a miből van a műnek szellemi kivonata, szóval tanulsága, erkölce? A mely műből nem sül ki semmi, a melyben semmi tanulság, a melynek erkölcsi magva nincs, oly művet utóvégre írni is kár volt: gyönyört az nem adhat, mert az ember akarva nem-akarva üresnek és meddőnek ítéli s czéltalan játékban, merő szemkápráztató látványokban vagy épen érzéki élvben is több mulatságot talál. Az ily műben valami kéjelmetlen, boszantó hézag tátong, melyet semmivel sem lehet betölteni, de csak eltakarni sem.

Ily hézagot pedig, valami érdemes alapeszme hiányát kell, fájdalom, tapasztalnunk a *Műszeretők*ben s már e hiány sem engedi, hogy a műnek maradandó becsét tulajdonítsunk.

A *Telivér* ellenben szép alapeszmét is foglal magában s kor- és nemzetszerű kérdést mozgat: korbéli kérdést feszeget, a mennyiben az ész felsőségét hirdeti a pénz fölött; nemzeti kérdést vitat, a mennyiben a nemzet előkelőinek részvételét hirdeti a nemzet szellemi munkáiban. Pénz dolgában bármelyik hitvány ember túltehet, túl is tesz a derék férfiún; ott kell tehát sikra szállani, honnan a profanum vulgus száműzve van s hol a hívatottak a legüdvösebben, legkihatóbban s legméltóbban működhetnek: — a szellemi munka ez, mely a nemest még nemesebbé teszi s melynek osztályqsai szintén született nemesek.

A megbízott választmány a jutalmat a *Telivér*nek ítélte.

Öszves ülés február 28. 1859.

(Jelen azok, kik a megelőző osztályülésben).

— *Balogh Pál* rt. több lelkes magyar hölgy részéről a következő szerkezetű díjalapítványt nyújtotta be: „Hölgyek díja a Magyar Tud. Akademia munkálkodásainak előmozdítására. A Magyar Tud. Akademia megújulásával új igények keletkeznek ezen jelenleg egyetlen nemzeti intézetünk irányában. Az akademia tekintélyének emelése s hatásának növelése köz nemzeti óhajtássá készül alakulni. Az európai műveltség jelen álláspontján a Magyar Tudom. Akademiának két kitűzött czélja, a tudományok gazdagítása s a honi nyelv lehető kiművelése, magasb jelentőségre emelkedik. Ezen szempontból indulva, alulírottak, a Magyar Tud. Akademia tekintélyének emelését, a tudomány és irodalom haladását s szép honi nyelvünk mennél magasb kiművelését hő kebelével óhajtvá, hogy az akademia tagjait ezen két magas czél megközelítésére törekvő munkálkodásaikkban némileg elősegítsék és serkentsék: ezennel tiz évre kötelezik magokat egy akademiai díjnak alapítására, melynek megnyerésére kizárólag a Magyar Tud. Akademia tagjai versenyezhetnek. És pedig: alulírottak összesen hetvennyolcz aranyat tűznek ki évenként az akademiai ülésekben felolvasott értekezések közül annak megjutalmazására, mely szép és correct, szabatos és lehetőségig népszerű nyelv, ékes előadás és beltartalomra nézve egy év lefolyta alatt e tud. társaság által legkitünőbbnek találtatik. Oly munka, mely által a tudomány tetemesen nyer, mely különösen az annyira életbe vágó, e mellett lélekemelő és szívnemesítő természeti és gyakorlati tudományok mezején, akár új felfedezés, akár nevezetes javítás, akár mély tudományos felfogás által feltűnik s e mellett a nyelv igényeinek is megfelel, minden mások felett jogosítva lesz ezen jutalom megnyerésére. Ily köz megegyezéssel teljes jutalomra méltónak ismert munka hiányában, ha az akademia két vagy tán mindhárom osztálya a keblében felolvasott értekezések közül valamely kitünőt mutathatna fel, mely a fen elősorolt igényeknek megfelelne, s nem zárva ki az emlékbeszédeket sem, akkor a nagy jutalom két vagy három részre osztása egyformán vagy becs szerint az akademia szabad rendelkezése szerint intéztethetik el. Mi ezen jutalom kezelését illeti, az akademia mindhárom összes osztálya a maga keblében tartott legjobb értekezést czélirányos intézkedés által kijelölvén s ezt okokkal is indokolván, az ekként kitüntetett értekezések egy az akademia összes testületéből az elnök által kinevezett hét tagból álló küldöttség által, kik közül egy elnöki szerepet viend, minden felhozott okoknak, különösen pedig a tudományos, erkölcsi és irodalmi nyereségnek tekintetbe vételével még egyszer megvizsgáltatván, a jutalom vagy jutalmak e kitűzött föltételeknek

legmegfelelőbb értekezésnek oda ítéltetnek s a legközelebbi összes ülésben ünnepélyesen kiosztatnak. Alulirottak a haladás és tudomány érdekében óhajtanák, hogy az ekként megkoronázott értekezések akkor, midőn azok az akadémiai Évkönyvek vagy az Értesítő számára lenyomatnak, bizonyos számú példányokban lehúzássanak, s külön cím alatt kiadassanak, hogy így azok a nagyobb közönség birtokába is juthassanak. A díjösszeg minden év elején az akadémiai titoknokságnál előre letétetik, oly czéllal, hogy ezen összeg bármely biztos intézetbe kamatozás végett letétessék s a kamat az év végén a díjhoz csatoltassék. Az első pályáév a jelen 1859-ik év leend. Kelt Pesten. *Czékus Mártonné, Gyürky Vay Erzsébet, Kállay-Blaskovics Amália, Kovács-Nedeczky Mária, Balogh Melanie, Bohus-Szőgyény Antónia, gróf Forrayné, Wass-Gyulay grófné, Kuun-Gyulay grófné, Festetics-Almásy grófné, gróf Nádasdy Leopoldné gróf Forray Júlia, gróf Traunné, gróf Báuffyné, gróf Andrássy Gyuláné, gróf Andrássy Gabriella, herczeg Odeschalehi Gyuláné, Tihanyi-Rhédei Borbála, Markovics-Rhédey Anna, Kóczán Józsefné Puky Franciska, Bárczay-Lónyay Piroška, Karácsonyi-Kiss Franciska, Návoy-Almásy Anna, gróf Karácsonyiné, báró Gerliczy Vinczéné Szatankovánszky Erzsébet, Plachy-Ruttay Mária, gróf Vay-Benyiczky Sarolta.*

Hazafíúi örömmel fogadtatván a lelkes hölgyek ezen a nemzeti tudományosság melletti nyilatkozványa, az ügy véleményezésül az akadémiai utasító szabályzat revisiójával megbízott választmányhoz tétetett által.

— Szinte *Balogh Pál* rt. néhai Kőrösi Csoma Sándor síremléke fényírt képével kedveskedett.

— *Kubriczky András* taksonyi plébános úrtól tájsozt, *Martonffy Károly* úrtól helynecek gyűjteménye nyújtatott be.

— *Lugossy József* rt. ily című értekezéséből: *Hangrendi Párhuzam ezer példában*. Második kiadás, Debr. 1859. eladás végett száz példánnyal kedveskedett.

— A titoknak a következő intézeti küldeményeket mutatta be a könyvtár számára: *Mittheilungen der kaiserlich-könlgl. Geographischen Gesellschaft*. II. Jahrgang 1858. Heft 3. Redigirt von Franz Foetterle. Wien, 1858. — *Proceedings of the Royal Society of Edinburgh*. Session 1857—58. Contents 7-th December 1857. — 19-th April 1858.

Magánosoktól pedig: *Balogh Pál* rendes tag által dr. *Roth Mátýás* hazánkfíának ily című munkáit: *Hand-book of the Movement Cure*. By M. Roth. M. D. London, 1856. — *The Gymnastic free exercises of P. H. Ling, arranged by H. Rothstein, Translated, with additions, by M. Roth*. London, 1853. — *The prevention and Cure of many Chronic Diseases by Movements, by M. Roth*. Lond. 1851. — *A letter to the Rt Hon. the Earl of Granville on the importance of rational Gymnastics as a branch of national education etc. by M. Roth*. Lon-

don, 1854. — The Russian Bath; by Mathias Roth. London, 1855.
 — *Csengery Antal* r. tagtól: Budapesti szemle. XV. füzet. Pest, 1859.
 — *Tóth Lőrincz* r. tagtól: Jogtudományi és Törvénykezési Tár. Szerk. Tóth L. két évi egész folyam, 20 füzet. — Jelenkor. Politikai és társas élet Encyclopaediája. Egész folyam, 10 füzet. — Az új törvényhozás műszótára Ráth Györgytől; két füzet. — Vahot Sándor versei. Pest, 1856. — Adelung: Deutsches und Fremdwörterbuch. — *Tárkányi Béla* lev. tagtól: Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet latinae, italicae, dalmaticae, bohemicae, polonicae, germanicae et ungaricae. A Petro Lodereckero. Praegae. 1605.
 — *Aszalay Jósseftől*, mint szerzőtől: Szellemi Omnibus. II. és III. köt. Pest, 1856—57; és: Eszmék az életnap fogyatkozásai- s leáldoztáról. Pest, 1858. — *Királyi Páltól*, mint szerzőtől: Szigetvár 1566-ban. Történeti regény. I—IV. köt. Pest. 1858. — Dr. *Glattertől*: Die biostatistischen Verhältnisse der griechischen Serben in Ungarn. — *Hoffmann Pál Lajostól*, mint szerzőtől: A római magánjog rendszere mai érvényében. (Pandekták). I. füzet. Pest, 1859. — *Mártonffy Károlytól*, mint szerzőtől: Utasítás a nép számára, miként kell a birtokot tagosításkor felosztani s abban minemű gazdasági rendszert követni? Eger, 1858. — *Varga Ferencz* pécsmegyei áldozártól: A Vértanúk. Írta Chateaubriand. Francia eredeti után Pécssett, 1858. — *Neugeboren Henriktől*, mint szerkesztőtől: Vierteljahrsschrift für die Seelenlehre. Nro 1. März-Heft. Kronstadt 1859.

A philos., törvény- s történettud. osztályok ülése martius 7. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Érdy, Pauler, Podhradczky, Purgstaller, Szalay Á., Tóth L., Wenzel, rr. tt. Bertha, Greguss, Karvassy, Kiss F., Konek, Nagy M., Trefort ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág., Kubinyi Fer., Lukács tt. tt. — Ballagi, Balogh, Bugát, Gebhardt, Hunfalvy Pál, Kiss K. rr. tt. — Brassai, Gönczy, Hollán, Hunfalvy J., Kovács Gyula, Szabó József ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— *Érdy János* rt. az *aranyferintről* általában, s különösen a magyarról, értekezett.

— *Pauler Tivador* rt. a *halálbüntetés körüli kérdés újabb fejleményéről* értekezett.

A mathem. és természettud. osztályok ülése martius 14. 1859.

Mélt. gr. Deseoffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak: mélt. b. Eötvös József Alelnök úr. Az illető osztályokból: Kubinyi Ág. és Ferencz tt. tt. — Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Györy, Jedlik, Kiss K., Nendtvich, Petzval, Pólya rr. tt. — Arányi, Brassai, Gönczy,

Kovács Gy., Szabó József, Sztoczek, Weisz II. tt. — *Egyéb osztályokból*: Danielik, Lukács tt. tt. — Ballagi, Balogh, Erdy, Fogarasi, Pauler, Szalai L., Tóth L., Wenzel rr. tt. — Greguss, Hunfalvy J., Konek, Lónyai, Nagy M., Szőnyi, Török János, Trefort II. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— A mélt. Elnök úr közölte az egyesült osztályokkal b. Humboldt Sándor úrnak hozzá intézett levelét, melyben a magy. akadémia által külf. lev. tagúl elválasztatása feletti örömét, köszönetét, s nemzetünk iránti vonzalmát szívélyes sorokban kifejti.

— *Entz Ferencz* úr, mint a XX. nagy gyűlés által a természettud. osztályba választott lev. tag, a *bor zamatos alkatrészeinek képződéséről* értekezve, széket foglalt.

— Olvastatott *Török József* rt. közlése a *kaba-debreceeni lebköben Wöhler göttingai tanár által fölfedezett szerves anyagról*.

— A gyülekezet

ö s z v e s ü l é s s é

alakult; s némi belső ügy elvégzése után, a titoknok emlékeztetbe hozván, hogy *Mátray Gábor* lt. az akademiának 1852. június 16-kai ülésében a XVI. századbéli magyar dallamokról, különösen Tinódi Sebestyénéről is értekezvén, azon alkalommal e tárgynak tüzetes és teljes kidolgozásával végzésileg megbízott; jelentette, hogy a tisztelt tag azóta művét elkészítvén, azt ezen cím alatt bemutatja: *Történeti, bibliai és gúnyos magyar énekek Dallamai a XVI. századból*. Az ülés örömmel fogadván e munkát, melynek részeit önhallomásból, dallamai némelyeit köz előadásokból ismeri, mint különben is megbízás útján általa készíttetett elfogadta, s az elnökséget kinyomatása elrendelésére kérte.

Oszves, és philos., törvény- s történelmi osztály-ülés, martius 19. 1859.

Mélt. b. *Eötvös József* Alelnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Erdy, Pauler, Szalay L., Tóth L., Wenzel rr. tt. — Greguss, Hunfalvy J., Karvasy, Konek, Lónyai, Nagy Iván, Nagy Márton, Ney, Peregriny, Récsi, Somogyi, Szilágyi S., Trefort II. tt. — *Egyéb osztályokból*: b. Kemény Zs., Kubinyi Ág., Lukács tt. tt. — Ballagi, Czuczor, Gebhardt, Hunfalvy P., Jedlik, Kiss K. rr. tt. — Barabás, Brassai, Jókai, Szabó József, Szepesi, Sztoczek II. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Olvastatott azon bizottmány jelentése, mely a *Teleki-jutalomra beérkezett szomorújátékok* fölött itélni volt kiküldve. E bizottmány a közelebbi ülésben kérdést intézvén az akademiához: ki kell-e adni a pályadíjt azon esetben is, ha absolut becsessel bíró mű nem találtnék a pályázók közt? s az akadémia úgy határozván, hogy a pályadíj a viszonylag legjobbnak minden esetre kiadandó: jelenti

most, hogy a beérkezett 8 pályamű közt egyet sem találhatván a többiek fölött annyira kitünőnek, hogy pályatársai közt legjobbnak mondathassék, szavazattöbbséggel azt véleményezi, hogy a 100 arany jutalom a IV. számú „Egy királyné” s az V. számú „Attila” című művek közt egyenlően osztassék fel, úgy hogy mindenkinek 50-50 arany adassék. Az akademia azonban úgy vélekedvén, hogy e jutalom felosztása egyaránt ellenkezik a gyakorlattal és az alapító nem-es gróf föltett szándokával: miután a bizottmány a két mű közül egyiknek sem állítá adhatni az elsőséget, e két pályamű egy újabb bizottságnak határozatott kiadatni újbóli átvizsgálás végett. E bizottság tagjaiúl kinevezettek: Lukács Móricz tiszteleti, Arany János rendes és Jókai Móricz levelező tagok, fölhivandó lévén a nemzeti színház igazgatósága is, hogy e bizottsághoz, a végrendelet értelmében, részéről is két új tagot nevezzen ki.

— *Szilágyi Sándor*, mint a XX. nagy gyűlés által a történelmi osztályba beválasztott lev. tag, *Bánffy Dénes kora és megöletése* című értekezéssel foglalt széklet.

Öszves, és nyelv- s széptudomány-osztályi
ülés mart. 28. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Lukács tt. — Ballagi, Balogh, Czuczor rr. tt. — Barabás, Mátray, Szepesi ll. tt. — *Egyéb osztályokból:* Bugát, Érdy, Fogarasi, Gebhardt, Jedlik, Kiss K., Pauler, Pólya, Purgstaller, Szalay L., Tóth L., Wenzel rr. tt. — Arányi, Bertha, Brassai, Galgóczy, Gönczy, Greguss, Hunfalvy J., Konek, Kovács Gyula, Nagy M., Ney, Peregriny, Récsi, Somogyi, Szabó József, Trefort, Weisz, ll. tt. — Tokdy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Olvastatott *Szilasy János* tt.-nak Váradon mart. 15. költ. következő levele: „Tekintetes Akademia! Meltóztattak engem a rendes tagok sorából a tiszteleti tagok közé helyezni. Hogy ezen nemzeti intézethez soha senki buzgóbban nem ragaszkodott, mint én, igaz lélekkel mondhatom. Volt idő, mikor ezt tettel is tanúsítottam. Ezen kívül van-e, volt-e más érdmem? mások fogják megítélni. Azt be kell vallanom, hogy jelen körülményeim között az irodalom irányában annyit nem tehetek, mint hajdan. Örömet teszek annyit, megnyit tenni birok. Azon összegekhez, hogy anyagilag is tegyek valamit, azon összegekhez, melyeket az akademiának más alkalmakkal följánlottam, ezúttal 2000 pftot adok. Méltóztassanak e csekélységet kedvesen fogadni és irántam oly kegyes és szíves hajlammal viseltetni, mint a mily szeretetet és tiszteletet én, kivétel nélkül, mindnyájok iránt szüntelen szívemben hordozok.” Az akademia köszönettel fogadta érdemes tiszteletbeli tagjának ez újabb hazafiúi áldozatát, miről a köztiszteletű férfiú elnökiileg lesz tudósítandó.

— Olvastatott a „Pázmány-intézet 185⁹/₁₀-dik évi növendékei-

nek" Bécsben mart. 26-kán költ levele, melynek kíséretében 73. a. é. forintot küldöttek a Magyar Tudom. Akadémia alaptőkéjének szaporítására. Az akadémia elnökileg fogja tudatni a lelkes ifjakkal köszönetét adományukért, melynek értékét sokszorozza a kísérő sorokban nyilatkozó szép lélek és meleg honszeretet.

— Czuczor Gergely rendes tag folytatta előadását a mássalhangzókról, ezúttal különösen az *ajki mássalhangzókkal kezdődő gyökszók sorozatát* terjesztvén elő.

— Fogarasi János rendes tag ily című értekezést olvasott fel: „*A számnevek eredete a magyar nyelvben.*“

Öszves ülés martius 31. 1859.

Kubinyi Ferencz tt. helyettes elnöksége alatt jelen: Lukács tt. — Ballagi, Balogh, Czuczor, Fogarasi, Hunfalvy P., Kiss K., Pauler, Pólya, Szalay L., Tóth L., Wenzel rr. tt. — Bertha, Brassai, Gönczy, Hunfalvy J., Jókai, Knauz, Kovács Gy., Morócz, Nagy M., Récsi ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— A titoknok jelentette, hogy a nyelv- és széptud. osztály a gróf Karácsonyi-féle drámai jutalomra beérkezett vígjátékok megbirálásával Lukács t., Toldy r. és Greguss l. tagokat bízván meg, e választmány tiszteben eljár, s egyértelműleg vélekedvén a pályázat érdeméről, jelentéstevőül Greguss Ágost társát kérte fel. Kinek jelentése olvastatván (l. azt feljebb a 268. lapon), az akadémia ahhoz képest a száz arany jutalmat „*A telivér*“ című műnek határozta kiadatni. Felbontatván az ehez tartozó jeligés levél, abból e név tűnt ki, mint szerző:

PÉTER PÁL.

— A titoknok jelenté, hogy néhai Kis-Rhédei Rhédey László úr, a volt m. kir. Tábla közbirája, m. évi aug. 1. Piskolton kelt végrendelete folytán, némely kisebb hagyományok után fenmaradó öszves vagyona harmadrészébe az akademiát iktatta be örökösül. Kegyeletes halával értvén az ülés a művelt és nemes lelkű hazafi szép tettét, emlékezetének emlékbeszéddel dicsőítését határozta el.

— Hunfalvy Pál rt., mint a XX. nagy gyűlés által a nyelvtud. osztályba beválasztott rendes tag, székét „*Egy vogul monda*“ magyarázásával foglalta el.

Felelős szerkesztő: Toldy Ferencz, titoknok.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

IV. Sz.

EGY VOGUL MONDA.

(VOGUL NYELVTANI ÉS SZÓTÁRI KISÉRLETTEL.)

Az akademiában székét elfoglalva olvasta martius 31.

HUNFALVY PÁL rend. tag.

Tekintetes Tudományos Akademia!

Ezen Tudományos Akademia rendes tagjának lett választásomat alig köszönhetem meg hathatósban, mint ha erőmhöz és tehetségemhez képest sietek Reguly hagyományát a magyar, s ennek révén az európai tudománynak közhasználatúvá tenni. Reguly mindeddig az egyetlen utazó, kit az akademia magáénak mondhatott, legalább némi részben; midőn tehát azon vagyok, hogy a mit gyűjteményéből lehet, mentől előbb adjam által az irodalomnak: az akademia szándékát teljesítem. Más érdekem is van a sietésben. Talán esztendeje sem múlik még, hogy boldogult Regulyval, ki szíves volt velem néhány vogul mondát olvasni, s engem a nyelv anyagi ismeretébe annyira mennyire bevezetni, tanakodni kezdők, mint lehetne vagy kellene kidolgozni és kiadni utazásainak eredményeit; hogy feladatát részekre osztani, de kiváltkép szü-

kebb és hamarább betölthető határok közzé szorítani igyekeztem; mert nyilván betegségének következménye vagy előhirdetője volt azon félénksége, mely vissza — visszatartóztatja vala, s ezzel homlok igenest ama túlságig sokat és egyszerre foglalni akaró iparkodása, mely testi lelki erejének inkább emésztője, hogyssem élesztője vala. Ki gondolhatta volna akkor, hogy néhány rövid hónap múlva nem Regulyt, hanem magamat kell majd bátoritanom, hogy veszni ne hagyjuk, a mivel tán kérkedni is fog a magyar tudomány? Nekem hát kettős ösztönöm van sietni, mielőtt engemet is baj ér; — mert a vogul nyelv és mondák ismertetésével beteljesítem az akademia szándékát, mely nem volt egyéb, mint ismeretessé tenni azon és más rokon nyelveket; más felül pedig vele nem kevésbé mozdíthatom elé a magyar nyelvtudománynak azon felfogását, a melyet sürgetek. Valóságos örömmel hozom hát ide azon vogul mondát, a melylyel köszönetemet akarom kifejezni az akademia bizodalmaért, melylyel engem megtisztelni méltóztatott. Örvendek magamnak, hogy csak ennyire is bírtam már menni; hisz ezzel sem vesz el többé Reguly fáradtsága, s ezzel is tetemes tanulságot nyújtok a magyar nyelvtudománynak.

Ez alkalommal szükségesnek tartom némi szóval felvilágosítani azon nyelvészeti feladatot, melyet magamnak kitűzttem, hogy az akademia és a közönség egyebet ne várjanak tőlem. Mert azt kell tapasztalnom mind akadémiai értekezésekből, mind külső irodalmi nyilatkozatokból, hogy az egybehasonlító nyelvtudomány iránt nem világosak az eszmék. Így például minap azt írák rólam, hogy *a magyar számnevek eredetét a hasonlító nyelvészet világánál földeríteni igyekeztem.* (Az 1859-ki Pesti Napló, mart. 30-ki számában megjelent akadémiai tudósítás). Mintha valami roszon értek volna, úgy megijedék. Én a magyar számnevek eredetét akartam volna földeríteni, én, ki több ízben világosan megvallottam, hogy a szók eredetéhez nem tudok, legfelebb a hangutánzóként birom meglátni: de hogy, teszem, a névmások, a számnevek stbinek eredetét, azaz elemeik, bötüik értékét vagy csak megsejthetem, azt soha sem mondtam, annál kevesebbé fejthettem

meg. Nyilván akadémiai értéközések csalták volt ki azon rólam való állítást. Szükséges tehát lehető felfoghatólag megmondani, mit akar az *én egybehasonlító nyelvészetem*. Szántszándékkal fejezem így ki magamat, még kérést csatolván hozzá, hogy csak az én nyelvészködésemet akarom értetni. Mert vannak, a kiknek az egybehasonlító nyelvészet ellen kifogásuk van. Azoknak könyörgök, ne hányják össze az én csekély iparkodásomat a nyelvtudomány nagy hőseiével. Lehet, hogy nem is szívesen látják, ha engem melléjük tesznek; ők büszkék tudományukra, okuk is van reá: én nem lehetek az. De ez a tudományra nézve közönyös; a mi fő dolog, az. A külföldi tudósok, kiket emlegetni szoktunk, az árja, a sémi, vagy más ázsiai, afrikai, amerikai nyelvkörökben munkálkodnak; a magyar nyelvet, egykettőn kívül, nem bántják. Én meg hátróztatottan az áltaji nyelvek körében forgok, a magyar egybehasonlító nyelvészetet ezen körben gyakorlom, s ezen körben akarom jövőmben is előmozdítani. Ha dicsérni, ha gáncsolni való lesz rajtam, mind a dicséretet mind a gáncsolást az én nyilatkozataimból tessék meríteni. A kinek tehát kifogása van ez egybehasonlító nyelvészet hibáji ellen, rója meg, mert a tudomány érdeke követeli azt; de mondja meg világosan mikor az én állításaimat illeti, s mikor másét, de kívált külföldi tudósokét. Így kevesebb port fogunk felverni, s utunk mind magunk mind a nézők előtt láthatóbb lesz.

Mit ígér az én egybehasonlító nyelvészetem? Kettőt ígér, szorosan nyelvtudományit, és történelmit. Szorosan vett nyelvtudományi ígérete a rokon nyelvtények egybegyűjtését és leírását foglalja magában, s az ebből kihozandó grammatikai felvilágosítást. Ígérete ezen része csak azt tárgyazza, a mi van, és mint van: miért van ennyi, s nem több vagy kevesebb, azután miért van úgy, miért nincs másképp? azt az én nyelvészködésem nem ígéri megmondhatni. — Ígérétenek másik része történelmi, melynél fogva kötelezi magát, mennyiben töle kitelik, világosságra hozni azon tények tanúságát, melyek a szókban rejlenek s melyek a rokon nyelveken beszélő népek ősi lakhelyeit és külső történeteit annyira mennyire földerítik.

Csekélylik sokan egybehasonlító nyelvészetem felada-

tát. Nem vagyok irigy, sőt örvendek, ha mások kevesebb fáradsággal többre mennek, tudván, hogy nekem is szolgál. De a tudomány komoly, és követelései szorosak: ámde szót is áll. Miképen? hadd mutassam meg röviden.

Nem csalogtatom, ha állítom, hogy a magyar egybehangzó nyelvészet legkonokabb ellensége a magyar nyelv úgy vélt eredetisége. Azt mondják itt és kívül: a magyar nyelv eredeti; hiszik itt és kívül, hogy csakugyan eredeti. Hát eredeti a magyar nyelv! — Előáll a komoly nyelvtudomány, s legelőször is meg akarja határozni a szókat, melyekkel mértékek gyanánt fog élni. Hogy ezt akarva nem akarva tennie kell, könnyű belátni. Verba valent sicut numi: ez áll a közéletben, de nem a tudományban. A tudomány az érmek belső tartalmát, sőt azon munkamennyiséget is kénytelen meghatározni, mely előhozhat bizonyos mennyiségű aranyat ezüstöt, ha mértékévé akarja tenni a forgalmi árúknak, vagyis a munkának. Így mindenik tudomány a maga körében. — A magyar nyelv eredetisége fogalom, mely valamit ér, tehát érem. A nyelvtudomány kénytelen tehát meghatározni értékét, miután becsülő mértéknek fogja használni. Hogyan teszi azt?

Az eredetiség másra nézve, nem magában való. A magyar nyelv eredetisége magában s magára a magyar nyelvre, megfoghatatlan semmi; de más nyelvre nézve valami. Meg kell hát mondani azon más nyelveket, a melyekre nézve a magyar nyelv eredeti, s a melyek azután vagy kevesebb eredetiek a magyarnál, vagy olyanok mint az. Látjuk már ebből, sőt tudományos kénytelenségből tartozunk látni, hogy ez: *a magyar nyelv eredeti*, magában üres szó, mely csak azért kong oly erősen s mindnyájok előtt hallhatóan, mert üres. Töltsük be tudományos értékkel: s hangját bizony csak azok veszik ki, a kik azon tudományos értéket felfogják. Látjuk még, hasonlóképp tudományos kénytelenségből, hogy ennek meghatározása is: *a magyar nyelv eredeti*, nyelvhasonlítást teszen föl okvetlenül.

Tehát mely nyelvekhez képest eredeti a magyar nyelv? A föld valamennyi nyelvéhez képest-e? Ha tetszik ezt állítanunk, azt is bevalljuk, hogy még igen igen sok víz fo-

lyand le a Dunában, míg előttünk tudományos értéke lesz a magyar nyelv eredetiségének; s hogy mindaddig fel hangon kong ugyan, de nem szól értelmesen. Mert az világos, hogy lehetetlen a mérés, ha nincsen meg, a mit meg akarok mérni. Ismerni kell tehát a föld valamennyi nyelvét, ha kitüntetjük a magyar nyelv általános eredetiségét; s úgy okvetlenül ismerni, legalább tanulni akarni kell a lapp, finn, szamojéd stb nyelveket is, habár haragszunk is reájok. Ha tehát valaki ezen nekünk annyira nem kedves nyelvekre való tekintet nélkül vitatja a magyar nyelv eredetiségét: az, bármilyen hangnyomattal, hangemeléssel állítgassa is, s bár hivatkozzék nyelvészetre, vagy akarmire; — mind hiába, mértékének nincsen tudományos értéke. Pedig látjuk, nem azért van úgy, mert én mondom, vagy állítom; reám lehetetlen tehát haragunnia bárkinek is, hogy kimondom a mint van.

De tán a föld valamennyi nyelvéhez nem is akarhatjuk mérni a magyar nyelv eredetiségét, hanem bizonyos nyelvkörökhöz. Ilyen nyelvkörök az árja, a sémi, az áltaji nyelvek. Már országosan tudva van, hogy az áltaji nyelvkört a finn, lapp, eszt, szürjän, votják, osztják, vogul, magyar, mordvin, cseremis, csuvasz, török-tatar, jakut, szamojéd, mongol, mandsu nyelvekből állónak mondom, mutatom; szóval nyelvészködésem ezen nyelvek körében forog. Rokonok-e ezen nyelvek? Mutogatom régólta, van mit látni, olvasni, tanulni. — Hát ha a magyar nyelv az árjakkal, vagy a sémiekkel rokon? Hogy erre is felelhessek, tanultam és tanulom ezen két körbeli nyelveket is, s állíthatom, hogy 1) azon rokonságon kívül, mely az emberi nyelvek közt van, mert emberi nyelvek; 2) azon rokonságon kívül, mely az áltaji, árja, sémi nyelvek közt van, mert nem csak mindhármán azon egy földrészen, Ázsiában, keletköztek, hanem mert népeik a történelem hajnalodása óta épen a nyelvtények tanúságánál fogva, még annak előtte való kor óta is, mind együtt és egymással hatottak úgy Ázsiában mint Európában, — ezen két rokonságon kívül *nincsen fajbeli rokonság* a magyar nyelv és az árják vagy sémiek közt. Azért én a magyar nyelv eredetiségét az áltaji nyelvekhöz mérem. Mint járhatunk el benne?

A magyar *ló* szónak megfelelője a vogul *lú*, az osztják *lau* (lyau, tyau) *tlau*, a finn *hvo*, a török *dt*. Melyik hang az eredeti, a *tyau*, *lyau*, *lau*-e? vagy a *ló*? vagy a *lú*, vagy a török *at*? — Mit tetszik eredetibbnek venni, a teljesebb hangot, vagy az ellenkezőt? Ha amazt; a *tyau*, *tlau* az eredeti, azaz régiesebb: ha ezt: a *ló*, *lú* az eredeti, s e kettő közt annál kevesebbé találhatunk különbséget, minthogy nálunk is *lú*-nak ejtik. Tehát e tekintetből a magyar és vogul egyenlően eredeti volna. Vegyünk más példát.

A magyar *fej* szónak megfelelője a finn *pää*, eszt *pää*, vogul *ponk*, régi török *bej*, azután *bas*, jakut *basz*. Melyik itt az eredeti? Ha az első példában a rövidebbet vettük, itt is *fej*, *pää*, *bej*-t vegyük, tehát a finn, eszt, török, magyar az eredeti. E tekintetből tehát négy az eredeti. Melyik a legeredetibb? A három szó közti különbség *p. f. b*-én fordul, melyik hang fejtett ki előbb, a *p*, vagy a *b* stb? Azután nem változtak-e idő jártával a hangok, minélfogva *p*-ből mind *f*, mind *b* válhatott? — Íme mennyi sok kérdés és kétség támad, ha meg akarjuk határozni az *eredetiség* szót, melyet oly gyakran és könnyeden használunk. S már ezen két példában ellenköznénk magunkkal. Az első szerint a magyar és vogul osztozott volna az eredetiségben: a másik szerint már hátramarad a vogul, s a finn meg török lép helyére. Ázonfelül nagy kérdés, a teljesebb hang volt-e előbb meg, s fogyott lassanként kopás, hangok egybeolvadása stb. által vékonyabbra: vagy ez volt eredetibb, s hízott lassanként teljesebbre? A hol a nyelvek történetei meglehetősen világosak, mint az árja nyelvkörben, ott a szók teljesebb hangját találjuk régibb időbelinek, a vékonyabbat pedig újabb időbelinek. Lehet-e gondolnunk, hogy az áltaji nyelvek ellenkező irányba fejlődtek? Míg világos tények világosan meg nem mutatandják, nem szabad azt gondolnunk. Úgyde nyelvünk tényei nem azt mutatják, melyek közzül felhozom itt a régi *jog*, *jorgalmas*-t a mai *ig*-az, *írg*-almas ellenében; a régi tanójtani félékét a mai tanítani félék ellenében.

Ígen általános tapasztalás bizonyítja, hogy a régiesebb állapotú nyelvek mind gazdagabb idomúak, névszerint a kettős számbeliség (dualis) megvan a régies nyelvekben, s

kiveszett azokbul, melyek történeti fejlődésükben újabb állapotba jutottak. Az árja nyelvek közzül megvan a kettős számbeliség a szanszkritban, görögben, góthban; — nincsen meg a latinban, a német nyelvekben stb. Az áltaji nyelvkörben is megvan azon szám a lappban, osztjákban, vogulban, szamojéd nyelvekben: de nincsen meg a finnben, magyarban, törökben stb. Bár ezen nyelvek belső történetei sokkal homályosabbak az árjákéinál: annyit mégis tudunk a külső történetekből, hogy épen a finn, magyar, török, mongol, mandsu stb. áltaji nyelvek, a melyekben nincsen meg a kettős számbeliség, nagyobb surlódásnak voltak kitéve, amazoknál, melyekben még megvan azon szám. Lehetetlen hogy a magyar nyelv nem változott volna inkább, mint a szamojéd, a vogul-osztják, a lapp: úgyde ezekben van dualis, abban meg nincsen. Már ezen tekintetből is állíthatjuk-e, hogy a magyar nyelv eredetiebb, azaz régiesebb állapotú a többi áltaji nyelveknél. Bizony a ki állítja, csak azt árulja el, hogy nem isméri azon éremnek értékét, a melylyel akar mérni, s nem ösmeri azon tárgyakat, a melyeket azon mértékkel mérni akar.

Ha az egybehasonlító nyelvészet így határozza meg az eredetiség fogalmát: talán mégis árt a magyar hír-névnek! — A tudomány komoly dolog, s követelésű szigorúak: itt azonfölül tudományos akademiában is vagyunk. A valóság után megyünk, a valósággal ellenkező hír, vélemény — szappanbuborék. Artana ezen nyelvészködés, ha a világot, a történeteket a mi véleményünk teremtené; de minthogy véleményünk a világnak, a történeteknek tartozik hű tükre lenni: csak azon nyelvészködés hasznos igazán, a mely a mértékek gyanánt kellő fogalmakat meghatározza; hisz csak úgy lehet a valóságra menni. — De a magyar vitézség és a lappok! A történetek alig ismernek népet, a mely nem volna vitéz; s a mely népről nem tud semmit a történetek könyve, az is vitéz lehetett, csak hogy előttünk nincs tudva. Azután ebbeli hiúságunkat bőven kilégíti a hunok, mongolok, törökök hajdani vitézsége. A tudomány előtt a magyar vitézségről vett bizonyíték csak megerősitené, a mit tagadni akar, ha szükség volna is reá. De nincsen reá szükség.

Azt állítják még a magyar egybehasonlító nyelvészet-ről, hogy a magyar nyelvet — a finntül vagy lapptul származtatja. Merő ráfogás, melyet csak az eredetiség bal fel-fogásából s abból magyarázhatok, hogy a szókat eredeztetni akarják. A hasonlító nyelvészet egybegyűjti és leírja a rokon tényeket, de nem bírja megfejteni, következésképp nem is akarja egymástul származtatni. Ilyen származtatásról lehet p. o. a latin és olasz nyelvre nézve szó, de nem a német és latinra, nem a magyar és finnre nézve.

Éljünk itt is példával.

A' két kettő számnévnek rokonai a' lapp *guofte*, *kvekte*, a' finn *kahte*, az eszt *kaksz* és *katsz*, a szürjän *külk*, votják *kik*, osztják *kát* és *kádn*, *káthen*, a vogul *kit* és *kiti*, mordvin *kavto*, török *iki*, jakut *ikki*. Ha az egybehasonlító nyelvészet meg akarná fejteni a 2-ös számneveket, azaz megmondani, miért hangzanak így és nem másképp? mit jelentenek az ezen szókat tevő hangok? azt kellene először keresnie, melyik hangú szó eredetiebb a többieknél? Erre nézve, igaz, akár a teljesebb hangot vesszük, akár a vékonyabbat, a magyar *két* és *kettő*-t nem illeti meg az eredetiebbség, mert az itt vagy a lapp *guofte*-t, vagy a török *iki*-t illetné. De azért sem lehet megfejtenem a szót, mivel *kot*, *kat*, *ket*, *két*, *kük*, *kit* közt van választásom, s mivel nem tudom, mit jelent az első *k*, mely a törökben nincsen meg, mit az *a e u i*. Aztán a török *iki*-tül származtatni a magyar *két*, *kettő* szót, t. i. azt mondani, hogy a török volt az eredeti, s ettől származott vastagodás, erős-bülés útján a magyar szó, — nem volna egyéb, mint ha azt állítaná valaki, természeti tárgyakról lévén szó, hogy egy font vasból kovácsolás által egy fontnál több vas lesz. Inkább lehetne hát a lapp *guofte* és finn *kahtetul* származtatni a magyar szót. De itt is legott akadnánk nehézségre. A magyar szó *két* és *kettő*; az utólsónál van valami, mi sem a lapp sem a finn szónál nincsen meg; a származás útján pedig nem bővül meg a' szó, hanem inkább fogy. T. i. a magyar *két* rag-nélküli szó, a *kettős* ragos, azért nem állhat dolog-nevek előtt. — Ugyanazt találjuk a vogul *kit* és *kiti*, az osztják *kát* és *kádn* vagy *káthen*-nál: lehetne hát ezekről származtatni a magyar *két*, *kettőt*. De a *kit* és *kiti*-tül nem lehet, mert

ezek kevesbbé testesek, mint amazok ; az osztják *kát káthentül* meg, ha lehetne is származtatni a *két kettőt*, de nem lehetne onnan az *egy*et, mely ott csak *i, ja*. Szóval, akarva sem származtathatjuk rokon nyelvektől a magyart ; mint nem származtathatjuk egymástul a testvéreket, vagy a testvérek utódjait.

S már nem egy ízben előadtam azt is, hogy az áltaji nyelvfajban nyelvcsoportokat veszek észre, minélfogva a finn és török csoport közzé a magyar nyelvcsoportot kell helyezni, melyhöz a *mordvin, magyar, vogul, osztják* nyelvek tartoznak. Ennélfogva is lehetlennék találok a finn-lapptul származtatni a magyar nyelvet. De még a magyar csoportot sem származtathatom egymástul. A vogul és osztják nem lehetne leánya a magyaroknak, mivel kettős számuk van, mi nincsen meg ennek : a magyar meg nem lehet amazoknak leánya, mivel igéje alakai számosabbak az időre és módosító képzőkre nézve.

A magyar egybehasonlító nyelvészet, a mint én gyakorlom és terjesztem, nem akar tehát egyebet mint összegyűjteni és leírni a rokon nyelvtényeket, s nagyon megelégszik azon grammatikai felvilágosításokkal, melyekhez ezen úton jut ; másodszor világosságra akarja hozni a nyelvtényekben rejlő történeti tanúságot, mely a rokon nyelveken beszélő népek külső és belső történelmét földerítheti. De a szókat megfejtetni, azaz, alkotó hangjaik eredeti értékét meghatározni nem bírja ; a magyar nyelvet mástul származtatnia nem is lehet, mert amazt sem bírja.

Ha sikerült világosan előadni, mit akar, mit ígér egybehasonlító nyelvészködésem : azzal koránsem szándékom elhárítani róla az ítészetet. Sőt inkább felhívom. Magyar tudományos körülményeinket, legalább a nyelvekre nézve, olyanoknak ismérem, hogy akadémiai működésünk az egyetemet kénytelen pótolni. Hová érnénk, ha egymást csak dicsernők, akár feketét, akár fehéret állítunk. Gyarapodnék-e anyagi tudásunk ? gyarapodnék-e tudományos logikánk ? Nem bizony ! Ha pedig minden gyarapodás nélkül tudományoskodnánk : mit érne fáradságunk ? Nem elhárítani tehát, hanem tényesíteni akarnám az ítészetet, minélfogva azon legyen,

hogy kimutassa a hiányokat, melyeket akár a rokon tények összeállításában és leírásában, akár az ezekből kihozott grammatikai felvilágosításban, akár végre a szókban rejlő tanúság fölfedezésében hagyott nyelvészködésem; nem elhárítani, sőt követésre felszólítani akarom ezennel az ítézetet. Hasonló ítézzettel vissza is fogok szolgálni, követvén annak lépéseit, kinek munkálkodásául magamnak és a közönségnek számot óhajtok adni.

Visszatérek, a honnan kiindultam. Azt hiszem, a vogul nyelv és mondák ismertetésével mind az akademia kívánságát teljesítem, mely régóta óhajta közretenni, a mit Reguly utazásaiban összegyűjtött, mind pedig a nyelvtudomány azon felfogását segítem elő, a melyet sürgetek. Múltán örülök is, hogy legalább ennyit hozhatok már ide; örülök egyebek közt azért is, mert annál igazán hasznát vettem az egybehasonlító nyelvtanulásnak, azaz a rokon nyelvek tanulásának, mely nélkül nem adhatnám úgy, a mint adom, legyen az bármilyen fogyatékos is!

A mondát, *a föld teremtésének mondáját*, eredetiben, fordításban és szótárral akarván közölni, az szükségkép nyelvteni bevezetést föltételez, mely az olvasót a nyelv megértésére segítse. Kirekesztek azonban mindent, mi a vogul nyelv teljességéhez tartozik; vagy a viszonyt világosítja fel, mely van a vogul és rokon nyelvei közt; vagy ezen rokon népek multjába enged pillantanunk. Mind erről nagyobb munkában lesz szó, ha ilyennek kiadására segédkezet nyújtand az akademia.

A vogulok mind magokat, mind az őket éjszak- és keletfelől határoló osztjakokat *máncsiak*nak nevezik. Mi tehát a *máncsi* nyelvről beszélünk itt. A *vogul* név nyilván a szürjének által jutott az oroszokhoz, s ezek útján az európai tudományba; hasonlóképp az *osztják* név. A szürjének tudniillik (a mai *permi* kormányzó kerületben) az Ural hegységen innen lakván, kereskedő járatukban az Uralon-túl a *Vogul*-já (Vogul folyó) mentében találtató népet *vogul nép*nek, s az Ob (ezen máncsi nyelven *ász* nevű folyó) mentében találtató né-

pet *Asz-jah*-nak azaz (Asz) *Ob-nép*nek nevezték volt. A szür-jának t. i. nyugatrul és éjszakerul veszik körül a vogulokat, vagy máncsiakat.

A máncsi nyelv ismertetésében szólunk a *szóragozás*-*ról*, *szóképzésről*, és *szófűzésről*.

I.

S z ó r a g o z á s.

A) *Névszó-ragozás.*

A máncsi nyelvben az *egyes* és *többs* számon kívül *kettős* szám is van. A névszók fölveszik mind a személyi rago-
kat, mind a viszony-ragokat.

1. A személyi ragozat felmutatjuk mindjárt névszóval, teszem *lu*, *ló*, szóval, úgy hogy a birtokos számát fölül, a bir-
tokoltét pedig a sorok elejére tesszük.

Egyes számú birtokos.

<i>Egy sz. birtokolt :</i>	lúm	lún	luä *)	lovam lovad stb.
<i>Kett. sz. birtokolt :</i>	luáum	{ luágen	{ luágä két lovam, két	
		{ luáen	{ luájä lovad, két lova	
<i>T. sz. birtokolt :</i>	luánem	luánen	luánä	lovaim, lovaidd, lovai.

Kettős számú birtokos.

<i>Egy. sz. birtokolt :</i>	lúmen	lúen	lúen	kettönk lova, kettötök lova, kettejük lova.
<i>Kett. sz. birtokolt :</i>	luágämen	luágen	luágen	kettönk két lova, kettötök két lova, kettejük két lova.
<i>T. sz. birtokolt :</i>	luänämen	luän	luánen	kettönk sok lova, kettötök sok lova, kettejük sok lova.

Többs számú birtokos.

<i>Egy sz. birtokolt :</i>	lúu	lúun	luánl	lovunk, lovak, lovok.
<i>Kett. sz. birtokolt :</i>	luän	luágen	luágä	sokunk két lova, vagy két lovunk, két lovak, két lovok.
<i>Több. sz. birtokolt :</i>	luänu	luánen	luánl	lovaink, lovaidd lovaikk.

*) Sokszor a *tä* mutató névmás áll a 3. személyi névmás helyett, kivált magánszólóra végződöknél, p. o. *äkvälä* egye, unus illius.

Ezen személyi ragok tagolásából nem hozunk egyebet föl annál, hogy a kettős szám jelelője *g* (ag, ág), mely az *m* előtt *u*-ra változik, mint *ludum* két lovam, tulajdonkép: *luág-m*. Kitészik ezen változás másbul is, hol kettős számrul nem lehet szó, p. o. *jüg* öreg, atya, az első személy egyes számú *m* ragja előtt így hangzik: *jüum* atyám, öregem; így *szäg* fonat, *szüum* fonatom.

2. A viszonyi ragozás vagy csupasz viszonyragokat veszen föl, vagy hozzájuk a *tüu* mutató névmásbul lett *tä*, *t* névhatározót is csatolja. Itt tehát a szó végéhez ragad a névhatározó (mint a mordvinben). De errül nem mutathatok teljes mintát.

Csupasz viszonyi rag.

Névhatározóval egyesült viszonyrag.

Egyes szám.

Nevező :	kvol	ház	ojkä-t a férj
Változtató :	kvolí	házzá	—
{ Benható :	kvoln(en)	házban	máten (má-t(e)n)
			a földben
Beható :	kvolne	házba	—
Kiható :	kvolnel	házbul	aui-t(é)nl az ajtóbul
{ Veszteglő :	kvolt	házon	mátet (má-t(e)t)
			a földön
Ráható :	kvole	házra	—
Eszközlő :	kvoel	házzal	—
Nélkülöző :	kvoltál	házatlan *)	—

Kettős szám.

Nevező :	kvoli	két ház	—
Benható :	kvolín	két házban	—
Beható :	kvoline	két házba	—
Kiható :	kvolínl	két házbul	—
Eszközlő :	—	—	kvolítl a kétházzal(?)

*) Ezt talán nem kell a ragok közé venni.

Töb b e s s z á m.

Nevező :	kvolet (kvolt) házak	—
Benható :	kvoletn házakban	—
Beható :	kvoletne házakba	—
Kiható :	kvoletnel házakbul	—
Eszközlő :	kvoletl hazakkal	kuritétl módokkal.

Jegyzet. α) A névhatározóval elegyült viszonyrag még nem mindenütt világos előttem. Így, p. o. *kuritétl* azt látszik jelenteni: módjával, módja szerint; nem módokkal, vagy módjaival. De hol veszi magát a *t* az *tl* ragban? Mert *kuri* mód, *kuritá* a mód; *kuri-t-é-tl* tehát vagy többes eszközlő, vagy föl kell venni, hogy az eszközlő rag *l* néha *tl*.

β) Az egyes számú *n* benható és *t* veszteglő rag jelene találkozik néha, p. o. (*já* folyó, *kul* hal, *olne* lévő, *túr* tó) *ját olne kul* folyóban lévő hal, *túrt olne kul* tóban lévő hal. Ellenben az *n* gyakran *ne* helyett állván, többnyire beható értelmű, mint *ászn mineszem* (ász nagy folyó, az Ob; *miném* megyek, *mineszem* mentem, *minesz* ment) az Obhoz mentem. Ekkor megfelel a magyar *nek* is, így: *ászn minesz* az Obnak ment; *kuszen misz* húsznak adott.

γ) Az *n*, *ne* igen gyakran szenvedő igével fordul elő, úgy hogy azt magyarban *által* szóval kell fordítani, p. o. *Numi Tárom ássen*, *Tárom jügen aln szítpe sziting ápel táretaueszi* felső isten atya által, isten öreg által, ezüst fonalú (fonalú fonalas) bölcsővel bocsáttattak le ketten. *Numi Tárom ássenne mäjim száudum ti* felső isten atyám által adott két bőröm ez.

Néha, személyi ragok után el is marad ezen *n* vagy *ne*, p. o. *Numi Tárom ássen lauveszn* felső isten atyánk által mondattál (áldattál meg).

3. A személyi és viszonyi ragok összetalálkozván, ezek amazok után következnek, mint az imént *ássenne*, atyám által, példa is mutatja.

4. A máncsi nyelvben is nagy szerepet játszanak a viszonyító névszók, melyek hol? hová? honnan? kérdésekre felelő viszonyi s azután személyi ragokat vesznek magokhoz. Leginkább csak azokat hozom fel, amelyek mondánkban fordulnak elő.

a r m idő, *ar m*t kor, *ar m*tom korombeli stb.

a u l elő, *aulen* és *auln* előtt és elé. Lásd a szótárt.

ä l (finnül *yli*) föl és fel (felé); — *äln* fölött, *älgä*, *älgäly* felé, *älel* felől; — származéka *äli* felső, fel, mint *äli szaris* felső tenger, *äli vuat* felszél. Személyi ragokkal:

älnem, *älnen*, *älnä* felettem, feletted, felette;

älelm, *äleln*, *älelä* felőlem, felőled stb.

e l magyarul is el; *elit* előtt, *eln* előtt, *ele* elé, *elet* elől; személyi ragokkal: *elitm*, *elitn*, *elitä* előttem, előtted, előtte; *elem*, *elen*, *elä* elém, eléd, eléje stb. Származéka *eli* első.

j o l al; *joln* alatt, *jole* alá, *jolel* alúl; — *joli* alsó; *jol-i* póál alsó fél.

j u j ut(án); *jujt* megett, *juje* (julye) megé, *jujl* megül; *jujpál*, vagy *jujpóál* utófél, után, *jujpóált* után, mit gyakran fogunk találni.

j u ho-, *jun* hon (otthon), *jú* (jue) haza, *jujl* hazul. Megfelel a' meg, vissza szónak is.

k a j l kép, féle, *kajlt*, p. o. *szaur szau-kajlt vonkanä jémtem* nyúl bőre ként fejérré leszek.

k é m féle, kép, kor, p. o. *nong almime-kémt* fölemelte-kor.

ke u r bel; *keurt* benn, *keurn* be, belé, *keurl* belől.

k o s z ü messze, hossz-szú; *koszüt* messze, *koszün* messzire, hosszúra, *koszünl* hosszurul, messzirül.

k v o kü; *kvon* künn, ki, *kvone* ki, *kvonl* kívül.

l u le, *luon* lenn, *longe* le (*longelyä* le), *lujl* lentrül. Származéka: *lui* alsó, mint *lui szaris* alsó tenger, *lui vuat* al-szél. A *lu* ellentéte az *äl*-nek, p. o. *jä äli aul* a folyó felső vége, forrása; *jä lui aul* a folyó alsó vége, hol tengerbe vagy más folyóba szakad.

n ä l m le, al; *nälmet* alatt, *nälve* alá, *nälmel* alól. — Itt megjegyezhető az *m* és *v* váltakozása. Ennek van helye a máncsi és magyar szók közt is, mint általában ezen rokon nyelvekben, p. o. *szim* szív, *nim* név stb. *)

n u m föl; *numen* fölött, *nonge* fölé, *numel* felől; származéka: *numi* felső, innen *numi tárom* felső isten. Tartozik ehhez

---

*) De a máncsi utó *m* megfelel a magyar *gy*-nek is, például *lyám* légy (*musca*). Ilyen a finn *tammi* tölgy (*quercus*) és *tuumen* tögy (*uber*).

n o b, *n o b e l* fel is, p. o. *ázse nobel* (nobl) *laui* atyja felé szól, azaz atyjának szól; *üm nobelom* én felém; *kit nobel poterten* két felé beszélesz, azaz kétszájú vagy.

p á l, *poál* fél (finnben puoli); *poált* nál, *poálu* felé, *poálnel* felül, személyi ragokkal: *poáltem*, *poálten*, *poáltä* nálam, nálád, nála.

u l t által, után, *túl-ult*, *túl-ujlt* azután.

Nevezetes, hogy a viszonyítók akként járnak az igékkel is, mint a magyar *be, ki, fel, le, meg* stb. p. o. *kvone kudálsz* kikelt, kiment; *nong lyulysz* felállta; *ju minesz* megjött, visszament; *läpä voari* becsinál stb. Erre nézve a máncsi nyelv megelőzi a finnt, s társúl a magyarral.

Számnevek.

5. A számneveknél bővebbek leszünk, mivel Castrén osztják nyelvtanából az osztják nyelv számneveit is fel akarjuk hozni; s mivel alig mellőzhetünk minden egybehasonlító észrevételt.

Az alapszám-nevek:

Magyar.	- Vogul.	Osztják.
1. egy	äk és äkve	i, it, ja
2. két, kettő	kit, kiti	kát, kádn, káthen
3. három	kórom	húdem, kódlem
4. négy	nyile	nyeda, nyet
5. öt	ät	vet
6. hat	kát	hút kút
7. hét	szát	tábet tlábet
8. nyol-cz	nyala-lu	nyida nyiged-lah
9. kilen-cz	anta-lu	är jong, ej-erh-jong
10. tíz	lau	jong, jang
11. tizenegy	äu kujp-lu	ja hat-jong
12. tizenkettő	kit kujp-lu	kát hat-jong
13. tizenhárom	kórom kujp-lu	húdem hat-jong
14. tizennégy	nyile kujp-lu	nyeda hat-jong
15. tizenöt	ät kujp-lu	vet hat-jong
16. tizenhat	kát kujp-lu	hút hat-jong
17. tizenhét	szát kujp-lu	tábet hat-jong

18. tizennyolcz	nyalalu kujp-lu	nit hús
19. tizenkilencz	antalu kujp-lu	ár hús
20. hús	kúsz	hús
21. húsz	kúsz äri äkve	hús it
22. húszonkettő	kúsz äri kiti	hús kádn
stb.	stb.	stb.
30. harmincz	vát	húdem jong
31. harminczegy	vát nobel äkve	húdem jong it
stb.	stb.	stb.
40. negyven	nelimen	nyedajong
41. negyvenegy	nelimen äri äkve	nyeda jong it
50. ötven	ätpen	vet jong
60. hatvan	kátpen	hát jong
70. hetven	szát-lau	tábet jong
80. nyolczvan	nyol-szát	nit szót
90. kilenczven	anter-szát (antel-szát)	ár szót
100. száz	szát (jäni szát)	szót
101. száz egy	szát äri äkve	szót it
102. száz kettő	szát äri kiti	szót kádn
200. két száz	kit szát	kát szót
300. három száz	kórom szát	húdem szót
400. négy száz	nyile szát	nyeda szót
500. öt száz	ät szát	vet szót
600. hat száz	kát szát	hút szót
700. hét száz	szát szát	tábet szót
800. nyolcz száz	nyalalu-szát	nit szót
900. kilencz száz	antalalu-szát	ár-szót
1000. ezer	száter	tyarasz, tyoresz.

Észrevétel. α) A két kettő megvan mind a három nyelvben, ugyanazon különbséggel, melynél fogva két ragozatlan szó, s azért áll dolognév előtt, mint: két ember, kit kum, kát kum, kettő pedig ragozott szó, mint a kiti, és kádn (káthen), azért állanak magokban. Ragja kettős számbeli, mit a vogul i, és osztják hen világosan is mutatnak; a magyar kettő szónak ragja nő (ket-nő), mely még a monnóban (mol-nó, finnben moli, a másod fokon molempi = monnó) fordul elő. Továbbá a vogul nyelv az äk és äkve közt is

tart ilyen különbséget, hogy *ük* dolognév előtt, *ükve* pedig magában áll. Így *ük né* egy nő, *üu kum* (a k más k előtt u-ra változik) egy ember. (A *g* u-ra változását a személyi ragok előtt, lásd az 1. alatt). Van *äuk* is, *äk* helyett; p. o. *äuk ti szauit* = egy sokaságú, azaz ugyanennyi.

β) A számnevek csak hétig *egyszerűek*, azontúl *elegyesek*. Megmutattam a Magyar Nyelv. IV. 146—150. lapjain, hogy ezen tény a holdjárásí tüneményekkel egyez meg, s hogy ezen népek az esztendő 13 hónapra osztották, mi egy esztendőre, ha 28 napos hónapot veszünk föl, 364 napot ad. Egy hónapban a' holdnak négy változása van; minde-nike heted napra esik. Ezek *újhold*, *telő hold*, *hold tölte*, *fogyó hold*; finnben *uusi kuu*, *ylä kuu* (fel-hó), *täysi kuu*, *ala kuu* (al-hó). A *hét* szám kifejezi tehát a hóváltozások idejét és tartását; innen jelen időszakot is, *septimána*-t, ezen népeknél, a melynek napjait számlálják, így :

<i>hét</i> (septimana)	vogulban	<i>szát</i> (septimana)
<i>hétfő</i> (hétnek feje, első napja)		<i>szát ponk-kátel</i>
<i>kedd</i> (ketted nap)		<i>mót kátel</i> = másod nap
— (szereda)		<i>kormit kátel</i>
— (csütörtök)		<i>nelit kátel</i>
— (péntek)		<i>ätit kátel</i>
— (szombat)		<i>kätit kátel</i>
<i>ünne</i> p, vasárnap		<i>jälping kátel</i>

A magyar nyelv már elvesztötte négy napnak neveit, azok helyet szláv neveket fogadván el.

γ) Az *elegyes* számok közül nevezetesek a *nyol-cz nyala*-lu, *nyiged*-lah; *kilen-cz anta*-lu, *ej-erh*-jong, melyek a szerkezetet oly világosan mutatják, mint a finn *kahde-ksan* (2—10) *yhde-ksan* (1—10). A *nyol* szót, mely nyilván kettőt jelent, megtaláljuk a vogul *nyol-szát*-ban is, mi *nyolczvanot* teszen. A nyelv hozzá lévén szokva, a 8 as és 9-es számneveket levonás által fejezni ki, megtartotta azt, néminek elhallgatásával is, a 18. 19. 80. 90. számneveknél is : innen az osztják *nit húsz* = 2—20, *är-húsz* = 1—20, s mind a vogul mind az osztják *nyol szát*, *nit szót*, mi tulajdonkép 2—100, mért a tizes el van hallgatva, 20—100 helyett.

δ) A legnagyobb összehuzást mutatják a *húsz*, *kúsz* és a vogul *vát*, mely 30-at jelent, s mely a török *otuz*-nál is csonkább. Megérthetővé a nagyobb munkában fogom tenni.

ε) A magyar *tizenegy* stb. *huszonegy* stb. szófüzést árulnak el. Hasonló van a vogul *äu kujp lu* = tizenegy, *kúsz üri äkve* = huszonegy stb., s az osztják *ja hat jong* = egy meg tíz stb.-ben. Most csak figyelmeztetjük reá az olvasót.

ξ) A tízes számnevek sokasága nevezetes. A magyarban van *tíz* és *van*, *ven*. Ez utólsóval nyilván azonos a vogul *neli-men* negyven, *ätpen* ötven, *katpen* hatvan; hasonlít hozzá az osztják *jong* = tíz is. Megint a vogul *lau lu* = tíz, a lappban, cseremiszbén, törökben stb. találja meg hasonlóját.

6. A sorszámok :

<i>Magyar.</i>	<i>Vogul.</i>	<i>Osztják.</i>
első	szár, aul	ódeng
kettőd, másod	kitit, mót	kímet
harmad	kórmít	hútmet
negyed	nelit	nyetmet
ötöd	ätit	vetmet
hatod	kätit	húdamet
heted	szätit	tábetmet
nyolczad	nyala-luit	nídamet
kilenczed	anta-luit	är-jongmet
tized	lauit	jongmet
stb.	stb.	- stb.

7. A számnevek rendesen veszik föl a személyi és viszonyi ragokat, p. o. *ükvem ükven ükvetü* egyem egyed egye; — *tot vát kum olsz, kuszen szájit miszem* ott harmincz ember volt, husznak egy rubelt adtam.

Névmások.

8. A személyi névmások :

Egyes szám.

Nevező :	äm	én	näng	te	täu	ő
Tárgyi :	{	änom	nängen		täue	
Tulajdonító :						

Benhagyó :	ánomn	nängen	täuen
Kiható :	ánomnel	nängenl	täuenl

Kettős szám.

Nev.	mén mí ketten,	nén tí ketten,	tén kettejök
Tárgyi :	{	ménemen	nénän
Tulajdon :		téneten	
Benhagyó :		ménemen	nénän
Kiható :		ménemenl	nénänl

Többszörös szám.

Nev.	mán mí	nán tí	tán ök
Tárgyi :	{	mánau	nánän
Tulajdon :		tánänl	
Benhagyó :		mánaun	nánän
Kiható :		mánaunl	nánänl

A második eset megfelel a magyar tárgyi és tulajdonító esetnek; a névszón nem vettem még accusativusi ragot észre p. o. *Numi Tárom ánom pi misz* Numi Tárom nekem fi adott (fiat adott); *ánom szunzungve jisz* engem nézni jött.

Jegyzet. Ámki csak én, *nängki* csak te, *täki* csak ő; *ämken* magam, *nängken* magad, *täket* maga.

9. A mutató névmások: *tí* ez, *tü* az; *titi tüti* ez az. Ezen utóbbi alakot ragozzák, mint: *titim*, *titin*, *tititü* ezem ezed eze, *tätim*, *tätin*, *tütitü* azom azod aza.

Igemellékek: *tit* itt, *tilyi* *), *tiji* ide, *tíl* innen; — *tot* ott, *tú*, *tulye* oda, *túl* onnan; *tant* úgy, akkor; *tämlye* ilyen, *toko* úgy; *tätne* ezért, *tone* azért.

10. Kérdő névmások: *kanga* ki, *män*, *mäner*, *mänr* mi; *koti* milyen (kilyen, holyan), *mäni* milyen; *kot*, *mät*. Látni való, hogy törzseik: *ka*, *ko*, *ku* és *mü*.

Igemellékek: *kot* hol, *kote* hová, *kotl* honnan; *kot käsing* akárhol, *kote käsing* akárhová, *kotl käsing* akárhonnán. Itt is a *kote* helyett *kotäly*, *kotälye* van, mi talán csak *kote*, vagy *koteje*.

*) Ezen *ly*-t a szófejtés alkalmasint *j*-nek fogja fölismerni; de Regulynél meglehetősen állandóan *ly*-et talállok.

Kuny hogy, *kumlye* hogyan, mint *kunyt* valamikor; *konül* azután, ha (*konel*?).

Kotem, *kotm* valami, *kotem képl* valamikép.

Elegyesek : *katpe* valaki, *nemkatpe* senki; *mät* mi, *nem-mät* semmi; *mütr* valami, *nem-mütr* semmi.

B) Igeszó-ragozás.

11. A máncsi (vogul) igeragozás képét mutassa meg az *al* vagy *ol* ige, mely lenni-t és élni-t jelent

Jelen idő.

<i>Egyes sz.</i>	<i>Kettős sz.</i>	<i>Többes sz.</i>
olém vagyok	olimen	oleu vagyunk
olén vagy	oleén	oleen vagytok
oli van	olei	olét vannak

Mult idő.

olszem voltam	olszämen	olszu voltunk
olszen voltál	olszän	olszen voltatok
olsz volt	olszi	olszet voltak

Föltételező.

olnüm volnék	olnuemen	olnuu volnánk
olnün volnál	olnuen	olnuen volnátok
olnu volna	olnui	olnut volnának

Parancsoló.

.....	.....	.....
oln légy	olén	olén legyetek
oli legyen	olei	olet legyenek

Névi mód.

α) olung, olungve lenni, lennie.

β) olne lévő, *olp*, *olpi* lévő (finnben elävä és eläjä); az első tulajdonságnévi, a másik dolognévi.

γ) olom vagy olem lett, volt,

δ) olim vagy olime léve.

A β) γ) és δ) fölveszik a személyi ragokat, s utánok a viszonyi ragokat is, p. o.

olnem, olenen, olnetü életem, életed, élete,
olmem olmen olmä voltom, voltod, volta stb.
olimám olimán, olimát élvém, elvöd, élvéje,

mely utóbbi magyar ragozás avúlni kezd már, p. o. *tok olimánl* így élvéjük.

Jegyzet. 1. Ha tekintjük a múlt idő és a föltételezőnek jellem bütűjét vagy ragját (*sz, nu*), a magyarnak szinte mását véljük látni.

2. Akadtam már a foglaló mód jelen idejének nyomaira is, melyek ilyen alakot sejtetnek: *oleim* vagy *olien*, *olein* vagy *olien*, *olei* vagy *olí* legyek, legyél, legyen stb., de nem mertem még fölvenni a mintába.

12. A máncsi ige világosan ragozza a szenvedő és tárgyi igéket. Adunk azért még két mintát, az átható és szenvedő, azután az átható és tárgyi igeragozásról. A példa *kietem* küldök.

Átható.

Szenvedő.

Jelen idő.

Egy. sz.	kietém küldök kietén küldesz kietí küld	kietáuem küldetem kietáuén küldetel kietáué küldetik
Kett. sz.	kietimen kietien kietei	kietáuemen kietáuén kietáuéi
Több. sz.	kieteu küldünk kietéen küldetek kietét küldnek	kietáuenu küldetünk kietáuén küldettök kietáuét küldetnek

Múlt idő.

Egy. sz.	kietszem küldtem kietszén küldtél kietesz küldött (kietesz)	kietveszem küldtettem kietveszen küldettél kietvesz küldetett
----------	--	---

Kett. sz.	kietszämem	kietveszämen
	kietszän	kietveszän
	kietszi	kietveszi.
Több. sz.	kietszu küldtünk	kietveszu küldettünk
	kietszen küldtetek	kietveszen küldettetek
	kietszet küldtek	kietveszt küldettek

Föltételező.

Egy. sz.	kietnüm küldenék	kietnúum küldetném
	kietnúun küldenél	kietnúun küldetnél
	kietnú küldene	kietnúe küldetnék
Kett. sz.	kietnuemen	kietnúumen
	kietnuen	kietnúun
	kietnui	kietnúi
Több. sz.	kietnuu küldenénk	kietnúu küldetnénk
	kietnuen küldenétek	kietnúen küldetnétek
	kietnut küldenének	kietnúet küldetnének

Föltételező mult.

Egy. sz.	kietszenum küldtem	—
	kietszenun volna	—
	kietszenu*) stb.	—

Parancsoló mód.

Egy. sz.	.....	
	kietn küldj	—
	kieti küldjön	—
Kett. sz.	.....	
	kieten	—
	kietei	—

*) Megvan ezen tanulságos szerkezet egy *Váta kum* (kereskedő) című regében: Näng áj-pi tyi anysén, né anysén, näng mäneri ánom át lauén? äm nängen mol *kietszenulen* = te, leány-fiad hogy van, nőd hogy van, miért nem mondd meg nékem? én téged régen (haza) küldtelek volna.

Több. sz. . . . .

kieten küldjetek —
kietet küldjenek —

Névi mód.

- α) kietung, kietungve küldeni, küldenie —
β) kietne, kietpe*) küldő —
γ) kietem küldött —
δ) kietim v. kietine küldve kietvim küldetve (?)

A szenvedő képző tehát a jelen időben *áu*, mely a múltban és föltételezőben *u*-ra gyengül, s magánszóelő előtt a múltban *v*-re változik. — A parancsolóban és névi módban nem találtam még.

14. A tárgyi igeragozás a máncsi nyelvben is a második és harmadik személyre vonatkozik, de kifejezheti a számi különbséget.

Tárgyi időragozás.

<i>Egyes számú</i>	<i>Kettős számú</i>	<i>Többes számú</i>
<i>tárgy.</i>	<i>tárgy.</i>	<i>tárgy.</i>
Jelen idő.		

Egy. szám.

kietém küldök	kietilem és	küldöm	kietiaum	küldöm a kettőt v.	kietianem küldöm
kietén	kietilen	küldlek	kietian	küldelek	kietian öket
kiet	kietia	stb.	kietiağa	bennete-	kietianä stb.

Kett. sz.

kietimén	kietiaimen	kietiaumen	töt stb.	kietianmen
kietien	kietiaen	kietiaegen		kietian
kietei	kietien	kietiaegen		kietianen

Több. szám.

kieteu	kietilu	kietiau	kietianu
kieteén	kietilen	kietiaen	kietian
kietét	kietianl	kietiaen	kietianl

Múlt idő.

Egy. szám.

kietszem	kietiszlem	kietszaum	kietszanem
kietszen	kietiszlen	kietszaen	kietszan
kietsesz	kietiszta	kietszağa	kietszanä

*) Mely új képzőt veszen föl, mint *kajtpi* menő, futó; *kajtping* futós, p. o. *kajtping* lú futós ló.

Kett. szám.

kietszämen	kietiszlämen	kietszägämen	kietszänämen
kietszän	kietiszlän	kietszägen	kietszän
kietszi	kietiszten	kietszägen	kietszänen

Több. szám.

kietszu	kietiszlü	kietszäu	kietszänu
kietszen	kietiszlän	kietszägen	kietszän
kietszet	kietszänl	kietszägen	kietszänl

Föltételező.

Egy. szám.

kietnum	kietnulem	kietnuáum	kietnuanem
kietnun	kietnulen	kietnuáun	kietnuan
kietnu	kietnutä	kietnuága	kietnuanä

Kett. szám.

kietnuemen	kietnulemen	kietnuáumen	kietnuanmen
kietnuen	kietnulen	kietnuáén	kietnuan
kietnui	kietnuten	kietnuágen	kietnuanen

Több. szám.

kietnuu	kietnulu	kietnuáu	kietnuanu
kietnuen	kietnulen	kietnuáén	kietnuan
kietnut	kietnuánl	kietnuágen	kietnuánl

Értelmök ez : *kietem* küldök , *kietilem* küldlek és küldöm , *kietüüm* küldlek benneteket és küldöm kettőjüket , *kietüänem* küldöm őket. Hogy az *l* a második tárgyi személyt jelentheti , azon talán csudálkozik a máncsi ember , ha gongolkodik nyelvérül : de a magyar megfejtí neki a titkot , azon ténnyel , hogy meg nálunk az *l* világosan jelenti a második személyt , nem csak a küldlek , hanem a küldetel alakban is. Viszontag hogy vogulban az *l* a harmadik tárgyi személyt is jelentheti , azon talán a magyar olvasó csudálkozik : de ha közelebbbrül tekinti a vogul nyelvet , azt találja az 1. alatt , hogy *luánl* lovak , és *luánl* lovaik , tehát már ott van a harmadik személyt jelentő *l*. Ennélfogva az *l* , mint a második tárgyi személyt jelelő , megfelel a magyar *l*-nek ilyenekben : küldlek , küldetel ; mint a harmadik tárgyat jelelő pedig felváltója a magyar *j* vagy *v*-nek , p. o. tud-já-tok. Hogy pedig *l* és *v* felválthatja egymást , erre van jelenség nyelvünkben is , p. o. lép , hajdan vép , vogulban joam. Ennyit előre is.

Nevezetes még, hogy vogulban az egyes és kettős szám-beli harmadik személyben a tárgyi l t-vel cserélődik fel.

III.

S z ó k é p z é s.

14. A szóképzés előtt adjunk egykét észrevételt a máncsi szók testéről, tehát a bötükrül. Azon helyesírás, melyet Reguly kézírataiban találok, igen nehéz, ha nem lehetetlen, teszi a nyelv hangjainak tökéletes meghatározását. Bizonyos, hogy a magánszók hosszúak és rövidek; bizonytalan hol van mindig helye hosszúnak, hol rövidnek. A jelen idő egyes számú első és második személyét többnyire hosszú é-vel találom írva, melyet Reguly úgy ejtett volt, mint a magyar é-t. De a múlt időnek e-je röviddel van írva. P. o. *kietém, kietén* küldök, küldesz: de *kietszem kietszen* küldtem, küldtél. Ha tekintetbe vesszük, hogy a jelen idő első számbeli 3. személye *kietí*; a múlt időbeli azon személye pedig *kietesz*, utószóló nélkül: némi bizonyossággal lehetünk az iránt, hogy így helyesen van írva: *kietém kietén*, s *kietszem, kietszen*. — A parancsolóra nézve nem tudhatom, melyik jobb, *kietén* küldj, vagy *kieten, kietn* küldj; azonkép nem tudom a többes szám második személye *kieteen-e*, vagy csak *kietén*: mert Reguly írása, s a mennyire emlékszem, ejtése is, majd az egyiket majd a másikat mutatja.

Szinte még nagyobb kétség alá esnek az *ü* és *e* hangok. Hogy a nyelv megkülönbözteti, az Reguly kézírataibul világos: de melyiknek hol van mindig helye, az nem világos. A harmadik személyi ragot, úgy látszik, *ü*-vel kell írni: de bizonytalan, az-e mindig, mit annak lehetne venni. Mert úgy veszem észre, hogy hozzájáruló *e* (paragogicum) nem szokatlan, p. o. lehet *jäg*, mert van *jäum*, és *jäge*. Nehéz tehát ezen hozzájáruló *e*-s alakot a harmadik személybeli ragtul megkülönböztetni, hol egyik is másik is lehetséges. Például a névi módja: *kietim* gyakran így áll: *kietime*. Vajjon 3. személybeli rag-e ez, vagy hozzájáruló *e*? p. o. mindjárt a szöveg II. *kvole multime* = házat körülménve, így kell-e írni: *kvolä multimä* = házat körülménvéje? Aztán van *kérdö*

e is, mely azonkép nehezzé teszi a rag megkülönböztetését. — Ezeknél fogva én a hozzájáruló és kérdő hangot *e*-vel, a 3. személyi ragot, hol kivehetem, *ä*-vel írom itt; mire a múlt időbeli tárgyi 3. személy ragja is bátorít, melyet Reguly többnyire *tä*-vel, nem *te*-vel, ír. De ha ezen ragviszonyi ragokat veszen föl, úgy látom, *é*-re változik, p. o. *avitä* ajtója, *aviténl* ajtójából.

Reguly megkülönböztetve írja a hosszú *ü*-t és *a* t, mely hangok a magyar irodalmi nyelvből kivesztek. A finnek a hosszú *ü*-t így írják: *üü*, Reguly így jegyzi: *â*. Én az *ü*-t választom, mely a' hosszú magánszólóinkhoz illik. Továbbá a' hosszú *a*-t Reguly *â*-nak írja, mely jegyet megtartok. De van-e rövid *á* a nyelvben, azt ki nem vehetem Reguly írásából: ámbár *á* és *ü* váltakozóknak tűnnek fel p. o. *üt* és *át* haj; *ütt* nem, *átyim* nincsen; s a személybeli ragokban, hol *jügäum* és *jügäum*-ot talállok.

Még a hosszú *i*-re nézve is van kétségünk. A kettős számbeli *i*-t és a változtató ragú *i*-t Reguly hol hosszúnak, hol rövidnek írja. Melyik már helyesebb?

15. A máncsi magánszólók lehetnek:

rövidek: a ä o u e i;

hosszúk: â á ó ú â é í.

A magánszólók egyezési osztályokra oszlása nem oly világos, mint a magyar, finn és török-jakut nyelvekben: de úgy látszik, nem is hibázik egészen, mit p. o. a *mäszém* öltök, *mäszkätém* öltözködöm, és *untém* ültetek, *untkatém* ülepedem is tanúsítanak. Azonban van *kitém*-tül (kérdék) *kitilahtém* kérdezkeдем is. Homályos tehát az egybeférhetési törvény.

Az egyes magánszólókrul ezeket jegyzem meg:

1) *a* és *o* felváltva fordulnak elő, p. o. *nat* és *not* faj; *além* és *olém* vagyok, élek; *Karesz* és *Korosz* isten-név; *tatém*, *totém* hozok, *vauém* és *vouém* hívok stb.

2) *o* és *u* is felváltják egymást, mint *tol* és *tul* tűz, *tór* és *túr* tó, *num* és *nobl* fel, stb.

3) Azonkép *o* és *e*, kivált a névi mód *γ*.)-jében, mint *olom* és *olem* volt, *almom* és *almem* emelt; de egyébt is, mint *Karesz* és *Korosz*.

4) Nem kevesebbé felváltják egymást *u* és *i*, mint *jānu-mém* és *jānimém* nőlk, nővk.

5) A névi mód β .)-jének utóhangú *e*-je, s a beható *e*-je gyakran elesik, mint *unlene* és *unlen* ülő, *számte* és *számn* vidékre.

6) Utóhangban az *u* helyett *j* állhat, p. o. *vau* és *vaj* erő.

7) A ragok segéd magánszólója igen gyakran elmarad, mint *olem*, személyi raggal *olmem*; így *jiszem*, *jiszen* jöttem, jöttél, s *jiszm*, *jiszn* stb.

8) Nevezetes magánszóló-változást tapasztalunk az igék törzsbeli *i*-jén, mely hol *ä*-re, hol *u*-ra megyen által, melynek okát nem sejttem még. Így *lí* lö, *lim* lövök, *lílém* lövöm, *lutti* lövi, *mí* ad, *mím* adott, *müjen* adj, *müjem*, adott; a szenvedő alakban lesz: *müjáué* adatom, *müjvesz* adatott.

9) Végre váltakoznak *á* és *ü* különösen a személyi ragok előtt, mint *jägäüm* és *jägüüm* két atyám, t. i. szüléim; *luänu* és *luünu* lovaink.

16. A mássalszólók között *b* *d* *g*, úgy látszik, előhangban nem találhatók; a *bátor* — *bátor* szó idegen, legalább az éjszaki nyelvjárásban, melybe vagy a szamojéd nyelvből (*mádur* = *bátor*), vagy a tatárul juthatott. De középhangban vagy utóhangban a *b* előfordul, p. o. *sabitém* végrehajtok, *rebítém* kivetek; a *g* sem szokatlan, sőt utóhangban igen gyakori, p. o. *ujem* úszom, *ujgälem* úszkálók; *kul* hal, *kuling* halas; *kieting* küldeni és küldés. Különben:

1) *k* és *g* más *k* és a személyi *m* rag előtt *u*-ra olvadnak; mint *äk* egy, *äu* *kätel* (*äk* *kätel* helyett) egy nap; *jäg* atya, *jäüm* atyám (*jägem* helyett).

2) *g* és *j* felváltják egymást *a'* személyi ragokban, p. o. *luägü* és *luäjü* két lova stb.

3) *j* közzéje szökik két magánszólónak, mint: *almi-auém* és *almijauém* emelődöm.

4) *t* gyakran *ty*-re változik különösen *i* előtt, mint *vuät* rövid, *vuätü* (*vuätü* helyett) rövidde; *tyi*, *ti* helyett ez, így *tyä* és *tä* az, úgy.

5) *t* is beszúratik, névszerint *kat* képző elébe, p. o. *uji* úszik, *ujtkati* úszogat, úszkál, melyben a *t* nem áll szófejtési okbul.

6) Az *n* a következő *ke* ha, miatt *k*-ra változik, p. o. *mátekke* = mátenke.

Jegyzet. A nyelv nem kerülí aggályosan a mássalszólók összehalmozását, p. o. *armt, märn* stb.

17. A szóképzés általános tünetényei (leginkább az itt közlött szövegből) következők.

A névszók képzői :

1) *p* és *pe*, mely tulajdonságnevet alkot, mint *tur* tor-ok, *turp* torkú; *szt* fonál, *sztpe* fonalú; *szem* szem, *szemp* szemű. Tehát a máncsi *p* = magyar *u*, és finn *vä* (*kielevä* nyelves-félékben).

2) *ng* igen gyakori képző mind névszóknál mind igék-nél. Névszókból olyan tulajdonságnevet alkot, mely bővelkedést jelent, mint *kul* hal, *kuling* halas; *szan* haj, héj, *szaung* héjas, *tur* torok, *turing* torkos, *szem* szem, *szeming* szemes. Ha összevetjük a finn (*szilmä* = szem) *silmäise*, *silmäinen*-t a magyar *szeme-s*-t és máncsi *szeming*-et: látjuk, hogy a magyar *s*, máncsi *ng*, finn *s*, (t), *n* nagyon lepik egymást.

Igeszókból ezen *ng* képző az *α.*) névimódot alkotja, mint láttuk. Ennélfogva *kieting* annyi mintküldés, melynek *s*-je a szemes *s*-jével azonos; de azonos a finn névimód *t*-jével is, melyet a *vastata* viszonzni, *saada* kapni, *sanoa* (= *sannota*)-ban találunk.

3) *m* is gyakori képző, mely a névimód *γ.*)ben fordul elő, s elvont jelentésű dologneveket is alkot, p. o. *kulyitem* kibuktatás, teremtés; *mä kulyitem* majt a föld teremtésének mondája.

4) *täl* fosztó értelmű képző, p. o. *szem* szem, *szemtäl* szemtelen; *jar* erő *jartäl* erőtelen; *nim* név, *nimtäl* *) nevetelen, névtelen.

5) *ncs* képző (vagy rag) együttlevőt jelent — minek ugyan a jelen szövegben nincsen példája — p. o. *lú* ló, *luins*

---

*) A Magy. Nyelv. IV. 225. 226. lapján megmutattam, hogy a *fin*, *voják*, *szürjän*, *vogul* (máncsi), *magyar* és *szamajéd* nyelvekben a kéznek negyedik ujját *névtelennek*, *nivellennek* neveztetik, tehát f. *nimitön*, vot. *nimtem*, sz. *nimlän*, máncs. *nimtäl*, magy. *neveltlen* (Molnár Albert szer.), *számój. nim-djeda* és *nip-ketil* mind „digitus annularis.“

lovastul, *pi* fi. *pi*ncs fiastul, *né* nő, *né*ncs nőstül. Rokon ezen képző az *ng* képzővel.

6) *i* különösen viszonyítókbul alkot névszókat, p. o. *num* fel, *numi* felső; *ül* föl, *üli* felső; *lu* le al, *lui* alsó stb.

7) *t* névszókbul elvont névszókat alkot, mint: *jäni* nagy, *jänit* nagyság, és nagyságú; *pang* (u) (finnben paksu) vastag, *pangvit* vastagság, és vastagságú.

8) *l* igékbül alkot névszókat, mint *varém* *voarém* tesztek, névimód *varem*, *varm*, ebbül *varmel* tett, valóság.

9) *tep* hasonlókép igékbül alkot névszókat, az előbbi *l* t maga elé vévén, mint *kangi* hág, *kangel-tep* hágcsó, lépcső. Hogy *entep* öv, nem ilyen alkotás, szinte világos, mert ennek nincsen ige-törzse.

10) *h*, úgy látszik, névszókbul viszonyítókat alkot, mint *mósz* vég, *moszah*. Ha ez ragokat veszen föl, a *h* ellöki az azt előző magánszólót, s maga *k*-ra változik, p. o. *mószkel*, *mosz*-(a)hel helyett; de találjuk így: *moszkal*, is.

10) *kve* kicsinyítő; *pi* fiú, *pikve* fiacskám.

18. Az igezők képzőji :

1) Névszóbul ige lehet az utóhang elváltozásával is, p. o. *váta* kereskedő, *szedő*, *váti* szed, kereskedik; *vátém*, *vátén* stb.

2) *m* képző által névszókbul igék lesznek, mint *jäni* nagy *jänim*, vagy *jännum* a személyi ragokkal lesz: *jänimém*, *jänimén* *jänimi*, vagy *jännumém*, *jännumén*, *jännumi* nővök, nősz, nöl.

3) *l* képző benható,

4) *t* képző átható igéket alkot, mint: *unli* ül, *unti* ültet; *téli* lesz, *télti* tesz, szül, terem.

5) *t* átható igékbül cselekedtetőt alkot, p. o. *tém*, *tén*, *ti* eszem, eszel, eszik-bül lesz: *titém*, *titén*, *títi* étetek, étetsz stb. így *äjem* iszom, *äjtem* itatok stb.

6) *lt* benható igékbül áthatót, vagy cselekedtetőt alkot, mint *jännumém* nővök, *jänmeltém* nevelek.

7) *mt* ugyanazt teszi, mint *sältém* bemegyek, megyek, *sältemtém* indítok.

8) *l* gyakorító képző, mint *téli* vegyül, *télili* keverődik.

Ezen *l* más tehát, mint a tárgyi rag, melylyel találkozik is, p. o. *ráti* üt, *rátíli* ütöget, a tárgyi raggal lesz

<i>rátílem</i>	ütögetek	<i>rátílilem</i>	ütögetem
<i>ratílen</i>	ütögetsz	<i>rátílilén</i>	ütögeted
<i>rátíli</i>	ütöget stb.	<i>rátílitü</i>	ütögeti stb.

9) *p* az igének jelentését látszólag nem változtatja meg, mint *kuáli* kél, megyen, *kuálsz* kelt, ment, *kuálepi* megyen, *kuálepsz* u. a.; *sáltem* bemegyen, *sáltesz* bement, *sáltepsz* u. a., *jangém* fordulok, *jangepém* u. a.

10) *kat*, *kát* magáraható és gyakorító jelentést tulajdonít az igének, mint *müszém* öltök, *müszkítém* öltözködöm; *ujém* úszom, *ujtkatém* (a *t* belé van szúrva, lásd a 16. 5.) mintegy úszkodom; *untí* ültet, *unkatém* ültetgetek.

11) *gal*, *gál* gyakorító képző, mit *ujém* úszom, *ujgälém* úszkállok.

12) *laht* hasonló értelmű a *kat*-hoz, p. o. *vátém* szedek, *vátelahtém* kereskedem; *kitém* kérdek, *kitilahtém* kérdezgetek.

13) *sz* képző az igének eredeti jelentését, nem látszik, hogy elváltoztatja, legfeljebb a gyakorítónak ellentétét fejezi ki erősen, mint: *kangém* hágok, *hangeszém* egyszer, vagy most hágok.

III.

S z ó f ü z é s.

19. A szófűzés és mondatszerkezet világos és egyszerű. Inkább észrevételek hogysen szabályok gyanánt tesszük ide a következő jegyzeteket:

1) Állandóan a gyengébb vagy kisebbféle elül áll, s az erősebbik vagy nagyobbikféle következik, mint: *néi kumi* nő és férj, *égvai ojküü* asszony és úr (férj), *dji pii* lány és fiú, *ét kátel* éjjel nappal, *tále tuje* télen nyáron stb. Ez a magyar nyelv sajátja is, mely a latin és német nyelv szokásával ellenkezik. A német mondja: Sommer und Winter, Tag und Nacht, Herr und Frau, gross und klein stb. a latin: diu nocteque stb. De a magyar mondja, mint a máncsi, p. o. apraja, nagyja stb. Szinte különös, hogy ezen nyelvek egyébben is a németnek visszájára mennek, p. o. mondánkban mindig áll:

koszüi vátyi olsz sokáig, rövid ideig volt; a német így mondja: über kurz oder lang stb.

2) A névhatározó *tü* megfelel a magyar *az-nak*, jóllehet nem mindenütt áll, hol magyarban az *az* szükséges. — Néha a viszonyi rag után következik, p. o. *szupi szir kuln kápnetü* (kápeten vagy kápetän) *vajeln* kecsege féle haladat a csólnakodban vedd.

3) A tárgyi eset hiányzik a máncsi nyelvben; a nevező áll tehát a tárgyi eset helyett is, p. o. *mät url elmkalesz unlene jülping má téltene nomt kinzung nüing poälten jiszm*, mimódon (az) ember ülő (lakó) szent földet teremő tanácsot kérni tehozzád jöttem, azaz, mimódon lehet az ember lakó-földét teremteni, ezen tanácsot jöttem hozzád kérni. Itt a *má* és *nomt* tárgyi esetben állanak.

Jegyzet. A személyi névmásoknak van külön tárgyi esetök (lásd a 8.), mely azonban a tulajdonítót, dativust, is teszi.

4) A tulajdonságnév a dolognév előtt ragozatlan áll, p. o. *Tárom ázszen aln szítpe sziting ápel táreätaueszi* Isten atya által ezüst fonalú bölcsővel bocsáttattak le (ketten).

Jegyzet. 1.) *Äkve* és *ük*, kiti és *kít* abban különböznek egymástul, hogy az utólsók a dolognév előtt állanak, p. o. *ük né* egy nő, *kít kum* két ember. De az *äkve*, *kiti* magokban, dolognév nélkül állanak. Kivétel látszik ezen helyen a IX-ben: *äkve táht saul mäjvesz*, *ükve luli saul mäjvesz* egy kacsabőrrel ajándékozott meg, egy buvárbőrrel ajándékozott meg. Minthogy a mondott szabály nagyon sok esetre alapszik, ezen kivételt talán elhallgató mondatszerkezetből lehet magyarázni, p. o. így; egyike az, hogy kacsá b. a. m., másika az, hogy buvár b. a. m. Hogy elhallgató szerkezetek vannak, meglátjuk a 20.) szám alatt.

Jegyzet. 2. Némileg ünnepélyes szó szerkezet látszik meg ebben: *éte szát, kütel szát* hét éj, hét nap, — melyben a számnév utána áll a dolognévnek.

5) A számnév után a dolognév egyes számban áll, p. o. *kít kum* két ember, nem *kít kumí*; *szát szir kulel mäjveszm* hétféle hallal ajándékoztattam meg, nem: *szátszir kultel* stb.

6) A tulajdonság-név fokozati képző nélkül, de a hasonlított dolog kiható ragjával fejezi ki a másod fokot, p.

o. *näng szátem vuar-pumen mose, elmkalesz ájm tilnel száui natmesz* te szerezted erdei füved kevés, ember-lányom ennél sokkal (többé) szaporodott.

7) A bokrot tevő két dologszó kettős számban áll, mint *égvai ojküi* asszony és férj, *néi kumi* nő és férj.

8) Az egyes számú dolognév mint gyűlnév többes számú igét követel, p. o. *elmkalesz télsz: ász mänr téngve pütét?* az ember lett: azután mit fognak enni? — Még föltetszőbb az ilyen: *näng szátem elmkaleszen étkelene szimünl män url pojltungve* szerezted embered mikép fogja sziveiket kielégíteni.

9) A birtokost kifejező dolognév megelőzi a birtokoltat, a nélkül hogy ez a harmadik személyi raggal áll, p. o. *Numi Tárom lajln kujesz* Numi Tárom (felső isten) lábához fekvék le (így van: N. T. lábhoz). *Téne tép száun kuny püt szem!* evő étel szükébe hogy estem!

10) A csupasz mondományi raggal bíró ige határozatlan tárgyra és első személyes tárgyra vonatkozik, p. o. *Tárom lui turp turing vuat pini* Isten torkos torkú (nagy torkú) alszelet támaszt. *Tárom ánom pi misz* Isten nekem fiat adott.

11) Az *l* vagy a 3. személybeli *t* tárgyi raggal bíró ige egyaránt illeti a második és harmadik személyt, s ennek számbeli különbségéhez alkalmazkodik, p. o. *näng szátem száung män kulyiteszlem* a te szerezted héjas földedet kibuktattam. Itt *kulyiteszlem* buktattam ötöt (földedet). *Äk palä mál téliteln* egy darabját földdel elegyítsd. *Lajling uj kuri voarung pätész; lajlä kumlye téli, kätü kumlye télsz, toko voaresz; ele sältemteszäne* lábas állat félélévé kezde csinálni, lába hogy legyen, keze hogy lett, úgy csinála; *elinditá* (öket). (Lásd a 8). szabályt). *Nomting látingel lauitü-ke, tän lauitä* eszes szóval ha megáld téged, ő áld meg.

Jegyzet. Nem kevés eset van azonban, melyben a mi nyelvünk szemével nézven, tárgyi ragot nélkülözünk, p. o. a VIII. *ti nomet äm nängenl kinzem* ezen tanácsot kérem tőled; tehát *kinzilém*, vagy *kinzolm*. XV. *jälping má ti kosz unteszem* a szent földet ámbár ültettem; tehát *untiszlem*, vagy *unteszlem*. *Elmkalesz unlone száung mü téltszem*, XX. ugyanezt csak *téltszem* helyett *unteszem*. — XXIV. *Numi Tárom ponküä nong almisz* N. Tárom fejét fölemelé; tehát *almisztä*. — XXVIII. *ájing*

kum ájt szim pojti lányos ember a leánya szívét megelégti; tehát *pojtitü*, stb. stb. Néhol az *l* összeborított *n*-nel, mi szinte látható; másutt, mint az itt felhozott példákban, ilyesmit nem lehet okolni. — Most csak tudomásul vesszük; a nyelv többi szövege bővebb tanúságot fog adni.

12) A jelen idő az imperfectumot is jelenti, mint: *Numi Tárom jäge ponk táretim unli* Numi Tárom atya fejét lesütve (ül. vala *).

13) A múlt *sz* képzős idő többnyire történeti múlt, mint: *Numi Tárom lajlen kulyesz, nong lyulyesz* Numi Tárom lábaihoz borúla, felállta. De jelent általános multat is.

14) A jövő időt ezen nyelv is a dolognévi móddal és *pätém* fogok, esem, segéd igével fejezi ki, mint: *Tyi elm-kalesz télsz: ász mänr téngve pätét?* Az ember már lett: azután mit fognak erni.

15) A tagadás *ätt* és *ul* által fejeztetik ki: *ätt* a jelentő módot, *ul* a parancsoló módot követeli, p. o. *má ák-mósz jangi, ák män ätt rotmi* a föld egyre forog, egy helyen nem vesztegel. *Äm szátem jälping mám rotmike, nängen jomasz; ättke rotmi, vaszi änomnel szisz jar ul kinzen, majl jar ul kisz.* Én szereztem szent földem ha veszteg marad, néked jó; ha nem vesztegel, többé tölem hátbeli erőt ne kérj, mellbeli erőt ne kérj. Az *ätt* mellett van *átyim* = nincsen, mely szó hihetőleg *ätt* nem-bül és *im* létigébül alakult.

16) A kérdő mondatok *e* raggal jelölvék, mint: *men-e téne tép mürmn pütszen?* vajjon evő étel szorultságába estél-e?

17) A kikötő vagy föltételező mondatokat *ke* jelöli. Ezen *ke* pedig azon szóhoz ragad, melyen a mondat súlya nyugszik, p. o. a 15) szabály alatt: *jälping mám rotmi-ke, nängen jo-*

*) Ezen tény kétfelé világosít. Először felvilágosítja a magyar és török nyelvek tényeit, melyek szerint a jelen idő a *vala* segédigével teszen imperfectumot, így *ül vala*, törökül *otur idi*, mirül a magyar *igeidők apológiájában* bőven szóltam, azokon kívül, miket a Magyar Nyelvészet füzetekben adtam. Másodszor kétséget oszlat el Castrén osztják nyelvtanában, mely szerint *panem*, finnül *panen*, vogulul *pinem* praeteritum volna: tettem, nem praesens: teszek, mi valamennyi ismeretes rokon nyelv tényeivel ellenkeznék. Hát ha Castrén nem vette volna észre, hogy a praesens egyszersmind imperfectum? De másutt fogok erről is értekezni.

masz; *ättke* rotmi stb. *Nometke* kinzén ha tanácsot keresesz. *Ujnke lyäpä raui* ha állatod közel ér. *Ménemenl nomt kiszken-értn* ha tölünk (kettőnktül) kérsz tanácsot.

Jegyzet. A *ke* néha oly szorosan simúl az *igé*hez, hogy a személyi ragot maga után veszi, mint az iménti példa: *kiszken értn* mutatja, mely áll *kinzen-ke értn* helyett.

18) *Pel* a foglaló módot látszik jelölni, mint: *konül elmkalesz jiszing târom untípel* mikor az ember-életbeli idő talál megüledni = azaz érkezendik.

19) *Értn* hasonló erejű, s a *ke*-vel jö elő, p. o. a 17. példa, s *jiken-értn* = jinke-értn, ha jössz, jövendsz.

20) Néha a mondat-szerkezet elhallgat valamit, úgy hogy a mondat része nincs kapcsolatban a többivel, mint: *Vit-kul ülne kumitü, tuji jémti, tuj-árpi voari* a vizi halat fogó ember, nyár lesz, nyári gerebet csinál, azaz: a vizi halat fogó ember(t illetve), mikor nyár lesz stb. *Vit-kul ülne kum, vitkul máttü märemi jémtsz*, a vizi halat fogó ember(re nézve), a vizi hal helye szűkké lett.

T o l d a l é k.

Nyelvrokonink, a finnek, Castrén halála után is folytatják a nyelv- és népkutatást. A *Suomi* nevű folyóirat 1856-ik évi kötetében olvastam, hogy *Ahlqvist* azon év másodhava 19-kén indúla el Helszingforszbul Kazánba, melynek vidékein a csuvaszok és mordvinok közt tartózkodván, onnan az éjszaki Uralon túli vidékekre szándékozik vala menni. Még 1857 másodhaván is onnan irá tudósítását a cseremiszek és csuvaszok felül. Taval ólta, azaz 1858. július 27, septembr. 21. és novemb. 5-kén költ levelei szerint, melyeket Schiefner (a Bulletin de la classe des sciences historiques etc. de l'Academie Imp. des Sciences de St. Petersbourg XVI. tom. 1. 2. 4. 5 számaiban) közöl, már a vogulok közt jár, s tanúlgatja a vogul nyelvet. Sietek tehát *Ahlqvist* nyomozásaibul is anyit közölni, mennyit a Bulletinben találok.

Ahlqvist a loszvai nyelvjárásra alapítja nyelvtani tudósítását. Szerinte a vogul vagy *mansi* nyelv (így írja a Reguly által *mángsi*, *máncsi*-nak jegyzett szót) a magánszólók egye-

zését tartja, mit Reguly nem vett erősen észre, s az általa leírt szöveg is csak néhol mutat (lásd a 15.). Tehát így adja a névragozást :

Egyes szám.

Nominat.	lú	ló	kuäl	ház (kvol R.)
Accusat.	luma	lovat	kuälme	házat
Locativ.	luta	lovon	kuälte	házon
Lativus	luna	lóra	kuälne	házba
Instrument.	lul	lóval	kuälel	házzal

Kettős szám.

Nominat.	luvvi	két ló	kuälli	két ház
Accusat.	luvvima		kuällime	
Locativ.	luvvita		kuällite	
Instrument.	luvvil		kuällil	

Többes szám.

Nominat.	lút	lovak	kuält	házak
Accusat.	lútma	lovakat	kuältme	—
Locativ.	lútta	lovakon	kuältte	házakban
Lativus.	lútma	lovakra	kuältne	házakba
Instrument.	lútl	lovakkal	kuältl	házakkal

A személyi ragok következők :

Egy. sz. lúm, lún, luát lovam, lovad, lova ;
Kett. és több. sz. luám, luán, luán két lovam és lovaim stb.

Egybehasonlítván Ahlqvist tudósítását a 2-ban előadott névragozási mintával, mely az itt közlött és másutt közlendő szöveg után készült, — azt kell látnunk, hogy emez teljesebb, nemcsak a viszonyi ragok száma, de a névhatározóval elegyült ragok szerint is. De figyelemre méltó a dualis *luvvi* írása. Érezhető-e a' *g, h* bötűnek ott volta, mely a kettős szám képzője a számjédben is? lásd az 1. végén. Különösen hiányos Ahlqvist személyi ragozása, ha egybevetjük az 1. alatti mintával. De tudjuk meg, hogy Ahlqvist a *Konda* és *Pelim* mellékein ki-kiegészíti nyelvismeretét. — Még más tekintetből teszünk hasonlítást, melyre nézve felhozom azon ragozási mintát, melyet Regulynél találok. Reguly szerint van :

Egyes szám:			Többszám:	
Nominat.	kvöl	ház	kvolt	házak
Accus.	kvóln	házat	—	
Dativ.	kvölne		kvoletn	
Ablativ.	kvölnel		kvoletnel	
Mediativ.	kvoel		kvoletl	
Possessiv.	kvolut		kvoletut	

Kettős szám:

Nominat.	kvoli
Dativ.	kvolin
Ablativ.	kvolinl
Mediativ.	kvolitl
Possess.	kvoliut.

Mind Ahlqvist, mind Reguly accusativust találtak: én aron szövegben, melyet általérthettem eddig, nem talállok accusativus jelentésű ragot. Lehet, hogy Ahlqvist *ma me* accusativusa a Reguly *n*-je: de hajlandó vagyok hinni, hogy amaz első személybeli rag, minélfogva *lúma* annyi volna, mint *lovamat*, nem pedig *lovat*.

Reguly azonkívül casus possessivust talált, *kvolut*, melyet ezen mondással erősít meg: *ti lú nyauremute* „dieses Pferd ist des Knaben seiniges.“ A szövegben, névszerint a *Váta-kum*-ban, igen gyakran előfordúl az *ut*, de mint képző, s a legnagyobb szabadsággal, p. o. *ám szélenutem* (szélene szedő és szedető) én szedett valóm; *jägä szélemutnel* (szélem szedett) *äkmós öli* az atyja szedett valójából egyre él stb. *Ut* nem casusi rag, hanem képző, melynek hasonlója lehet a lapp *vuot*, a finn *uute*, *yytä*. Azonban ezekről tüzetesen a nagyobb munkában lesz szó; addig Ahlqvisttől is többet veendünk még.

A számneveket így közli:

1. äukvä	7. szoat
2. kitä	8. nyol-lou *)
3. kúrum	9. ondo-lou
4. nilä	10. lou
5. ät	11. äk kajp lou
6. kot	12. kit kajp lou
	13. kúrum kajplou

* Ahlqvist nyolou-t ír.

20. kusz	70. szoat lou
21. kusz är äukvä	80. nyal-szet
30. viet	90. ondol-szet
40. nälmen	100. szet
50. ätpen	500. ät szet
60. kot lou	1000. szater.

A számnevek közt felette tanulságos az Ahlqvist által felhozott *kot-lou*, mely Reguly szerint *kát-pen*; miből a *lau* és *pen*, *van*-nak könnyű cseréjét azonegy nyelv különböző vidékein vehetjük ki.

Sorozó számok :

pervi első (ez már orosz), mót más(od), kurt harmad, nilt negyed, ätet ötöd, kotit hatod stb.

Személyi névmások :

Egyes szám :	am én,	nej te,	täu ő
Kettős szám :	meng	nin	ten
Többes szám :	monk	nan	tan

Igeragozás.

Praesens :

Egyes szám.	kolim	halok	pilem	fílek
	kolin	halsz	pilen	falsz
	kolí	hal	pili	fél
Kettős szám.	kolüma	—	pillimä	
	kolina	—	pillinä	
	kolii	—	pilli	
Többes szám.	koliva	halunk	pillivä	félünk
	kolina	haltok	pillinä	féltek
	kolt	halnak	pilet	félnek

Practeritum.

Egyes szám.	kolszim	haltam	pilszim	féltem
	kolszin	stb.	pilszin	stb.
	kolsz		pilsz	
Kettős szám.	kolszám		pilszäm	
	kolszän		pilszän	
	kolszii		pilszii	

Többes szám.	kolszau	piszau (nem pilszäu)
	kolszán	pilszän
	kolszt	pilszt

Conditionalis.

Egyes szám.	kolném hálnék	pilném
	kolnén stb.	pilnén
	kolni	pilni
Kettős szám.	kolnima	pilnimä
	kolnina	pilninä
	kolnii	pilnii
Többes szám.	kolniva	pilnivä
	kolnina	pilninä
	kolnét	pilnét.

A tárgyi ragozást így mutatja Ahlqvist :

úm látok,	ujlim látom,	ujám látom őket.
uszim láttam	uszlim láttam őt,	uszám láttam őket.
uném látnék	unilim látnám	unijám látnám őket.

Az igeragozás szinte bizonyossá tesz minket, hogy nem azon nyelvjáráshul való, melyből a mi mondánk, s a mely nyelvtani kísérletünk alapja. Tehát annál is tanulságosabb az egész nyelv felfogására. Csodálkozik Ahlqvist, hogy a máncsi nyelv igéje, úgy mint az árja (és magyar) nyelveké, praefixumokat vesz fel, p. o. per-johim megfordúlok; per át johim meg nem fordúlok. Szövegünkben leggyakrabban olvashatók a *kvone kudász*, *nongo lyulysz* kimene, föllalla stb. Lásd 4. végén.

Végre Ahlqvist közli a hónap-neveket több vidékrül. Ő is 13 hónapot talál. Reguly, nem álmodhatván a 13 hónapos évrül, csak tizenkét hónapnevet számlál elő. Szerinte az év három nagy szakra oszlik, *tuj táromra* = nyári időre; és *tél táromra* téli időre, mely *täkus*, őszre és *tuoja*, tavasz-ra oszlik. Az év *jisz*, de közönségesen *täl-tuj* *)-nak (tél-nyár) nevezik. A havak neveit nem tudom, melyik vidékrül közli; a Szigva mellékieket nem adja teljesen. Tehát így számlálja elő és magyarázza Reguly :

*) Úgy látszik a *täl* és *tél* vegyest él azon egy vidéken is, legalább mondánkban monnó előfordúl.

1. Honnan?

- januar. *tál jätt jongp*, télhó, tél közepe-hó
 febr. *szah jongp*, világos hó
 mart. *tajna jongp*, havon járó talp-hó
 apr. *poly jongp*, fagyhó, (mikor kérgessé lesz a hó, mert nappal már-már olvadni kezd).
 maj. *kátra pom jongp*, avar fű hó, — (alkalmasint azért, mert a hó elolvadta után az avar fű tetszik ki)
 jun. *tari ily jongp*, fenyű lé-hó
 jul. *kaly ily jongp*, nyírfa lé-hó
 aug. *tucs (tuj kvätyl) jongp*, (a tuj kvätyl jongp = a magyar nyárhó, nyár közepe-hó. Maga a *tucs* nincsen megmagyarázva, de bizonyosan nem egyéb, mint *tacsi* = száraz; tehát *száraz hó*)
 sept. *alti nyoaltp jongp*, hó, melyen az öreg kacsák vedlenek
 oct. *kvar jongp*?
 nov. *us tagusz jongp*, kis ősz-hó
 dec. *jäne tagusz jongp*, nagy ősz-hó.

2. A Szigva mellékiekből találom:

mány tükusz vangn *) (kis őszhó) 15 sept.-től kezdve
jäni tükusz vangn (nagy őszhó) oct. nov.
vätje kätelp jankap (rövid napú hó) nov. dec.
szanku jankap (talán az, mi ott előbb a februarius hó, melyen világosodni kezdenek a napok, tehát *szah jongp*. Ennélfogva hibáznék itt a *tál-jät-jongp*.)
réting juosz uj jankap (ravasz sas-hó?)
 } *mány poly jankap* (kis fagy-hó), vagy
 } *juosz uj johtp jankap*, (sas érkező-hó)
jäni poly jankap (nagy fagy-hó)
jang nätne jankap (jégfolyó-hó).

Ezen másik jegyzék zavart.

Ahlquist szerint ezek a havak nevei:

1. *A Loszva mellékein.*

1. *poly jonkep* fagyhó. Kezdődik az áprilissel, tehát megegyez Reguly 1 jegyzékében levő áprilissel.

*) Errül nincsen felvilágosításom, miért írja Reguly az első két havat *vangn*-nak s a többieket *jankap*-nak? Szinte bizonyos előttem, hogy a két szó úgy áll egymáshoz, mint *tál* és *tél*.

2. *kuljum-ses-jonkep*. Ahlquist szerint *kuljum* volna hamu, *ses* volna az, mi másutt *árpi*. Homályos a hónap neve. De a hó megfelel a Reguly *kátra pom jongp*-nak.

3. *tar-il-jonkep* „tannen-splint-monat“. Reguly juniusa.

4. *kel-il-jonkep* „birken splint-monat.“ Reguly juliusa.

5. *tutszi jonkep*. Ezt nem magyarázhatta meg Ahlquist. Reguly augusztusa. Én a *tászem tép* száraz étel, *tacsi (totszi)* szárad-bul következtetem, hogy: *száraz hó*.

6. *szemno-kâdel-jonkep*. Simeon napja hó. Ez már keresztyén nevezet. Regulynél: *alti nyoaltp jongp* = sept.

7. *olte jonkep* kacsá-hó (melyen a kacsák elrepülnek). Ez megmagyarázza tehát a Reguly *alti-ját*; *alti nyoaltp jongp* = kacsá-vedlő-hó.

8. *is tükusz jonkep* kis őszhó; Reguly: *us tagusz jongp*; november.

9. *jänen tükusz jonkep* nagy őszhó. R. azonkép; december.

10. *tál-jüt-jonkep*. R. azonkép; januar.

11. *szah-jonkep* melegedő hó; Reguly világosodó hó; febr.

12. *jas-jonkep* schneeschuh monat.“ Reguly *tajna jongp* = hó-talp-hó.

Ezen jegyzék nagyban megegyez Reguly első jegyzékével, minél fogva ezt is Loszva mellőlinek lehet tartanunk. A különbséget részint az 1843. őszi terjedő keresztyénségnek is lehet tulajdonítani.

2. A kondui vogulok hónapjai :

1. *poly jonkep*

2. *kuljum-ses-jonkep*

3. *tári náj-jonkep*

4. *kel-náj-jonkep*

5. *jäni totszi jonkep*

6. *vis totszi jonkep*

7. *szemno-kâdel-jonkep*

8. *püthrou jonkep*

megegyeznek a Loszva vidékkel.

nagy száraz-hó, kis száraz-hó.

már keresztyén nevek.

Az elsőt láttuk már; a másik

október elsejére eső orosz ünnepről van nevezve: *fátyol-hó*-nak, mert *pokrov* oroszul fátyol, az orosz ünnep pedig: *Mária fátyla ünnepe*.

9. *vis tükusz jonkep* kis őszhó.

10. *jüni tükusz jonkep* nagy őszhó
11. *tál jüt jonkep* tél közepe-hó
12. *jaszi jonkep* botos-hó
13. *sah jonkep* melegedő hó.

3. A szoszvai vogulok hónapjai.

1. *jüni poly jonkep* nagy hókéreg-hó (ápril.)
2. *jank natna jonkep*, Reguly 2. jegyzékében: *jang nütne jankap* jég-nyiló, folyó hó
3. *lopta jonkep* levélhó; az osztjákoknál *lípét tilisz* = levélhó, Ahlqv.
4. *tuv kótil jonkep* nyár közepe hó; Regulynél az 1. szerint az augusztus = *tuj kvätyl jongp*.

5. *ojt-túr jonkep*, azon hó, a melyen az áradó folyók tavakat képeznek, melyekben jó halászat van. *Ojt*, Ahlqv. szerint „Fluss-busen;“ *túr* tó. Regulynél találom: *ajte-túr* réten való tó (tehát folyók áradásából lett tó), melynek nincsen kifolyása, *szunting*-ja; és *vuar-túr* hegyi tó, melynek van *szunting*-ja = *szájas*, mert *szunt* = száj, *szunting* szájas.

6. *vor-túr jonkep* (itt van a Reguly *vúar tur*-ja) azon hó, melyen hegyi tóban halásznak.

7. *szoher jonkep*. *Szoher* = *salmo lavarensis*; az oroszok az Ob és Szoszva mellett *csokor*, *csoker*-nek nevezik. Ahlqv.

8. *mán tahusz jonkep*, kis őszhó. Reguly 2. jegyzéke: *mány tükusz vangn*.

9. *jüni tahusz jonkep* nagy őszhó. Reguly 2. jegyz.

10. *szank jonkep*; *szank* derék, mert derékig beesnek a hóba, Ahlqv. — A *szank* nehezen az, mi az osztják *csencs*, lásd Magy. Nyelv. IV. 147. lapján a jegyzetet; tehát nehezen *derék hó*, t. i. *tél-derék-hó*, hanem inkább az, mi a vogul *szansz* térd. úgy hogy az egész név volna: *tál szunk jonkep* tél-térd-hó, azaz, kezdő tél-hó; mint

11. *tál kotil jonkep* (osztjákban *tet csencs tilisz* tél-derék-hó) tél közepe-hó.

12. *redin jöszi jonkep* besüppedő botos hó.

13. *mán poly jonkep* kis fagy-hó.

A monda.*Má kulyitem majt.*

I Égvai ojkái olei a). Numi Tárom ázsen b), Tárom jägen aln szitpe sziting ápel táretáueszi; kér kuáli tälý-äht c) jole johtszi. Numi Tárom ázse lui turp turing d) vuat pini, äli szaris pätitne totáui; äli turp turing vuat pini, lui szaris pätitn' e) al-máui.

II. Ojkätä a) äu kätel Numi Tárom ázse nobl pojksi: Numi Tárom jäum, b) ánom äu kvol unlene jänit jälping má-lamt táreten! Äu c) kätel almen d) jujpoált, kit kätel koltmen jujpoált, Numi Tárom jägen äu kvol jänit jälping má lamtel táretáué e). Auing kvol auinténl f) kvone kuáli, kvole multime g), äu kum joamne pangvit má-lamt tuop néjli. Numi Tárom ázse mót vuat voari, mót szaris számne totáui; mót vuat pini, mót szaris loágen puáui.

A föld teremtésének mondája.

I. Asszony és férj voltak. Numi Tárom atya, Tárom öreg által ezüst fonalú bölcsővel bocsáttatának le; vas kötél végén jövének alá. Numi Tárom atya-erős torkú alszelet támaszt, fel-tenger végébe vitetnek; erős torkú felszelet támaszt, altenger végébe emeltetnek.

II. A férj egy nap Numi Tárom atyához imádkozik: Numi Tárom atyám, egy ház-helynyi nagy szent föld-darabot bocsáss le nekem! Egy nap elmúltá után, két nap elfogyta után Numi Tárom atya által egy ház nagyságú szent föld-darabbal bocsáttatnak le. Az ajtós ház ajtaján kimegyen (a férj), házat megkerüli, alig egy ember-lépésnyi szélességű föld-darab látszik ki. Numi Tárom atya más szeletcsinál, más tenger vidékébe vitetnek; más szelet támaszt, más tenger öblébe fúvatnak.

I. a) kettős számban 19. 7. Az olei imperfectumban. — b) az *n* rag a szenvedő igével által-t tesszen, 2. γ. — c) a veszteglő *t* rag 2. β. — d) tulajdonkép „torkú torkos“, azaz erős torkú. — e) *n'* beható rag, *ne* helyett, 2. β.

II. a) Vagy csak mutató névrag „a férj“ vagy ahhoz járult harma-

dik személyi rag is „a férje.“ — b) *jäg-m* helyett 16. 1. — c) *äk* helyett 16. 1. — d) *além* = élek, *alom* v. *alem* = élt, névi mód γ) a kettős számú birtokos raggal 11. γ) és 1. — e) táretáuéi helyett. — f) *au* ajtó, *auit* az ajtó, *auiténl* az ajtóbul = *auitá-nel* kiható raggal. — g) névimód δ) 12.

III. Koszái a) almen jujpoált, vátyi b) almen jujpoált, äu kátel égvatä laui: Ojkä, mätne kät auln johtszämen c), mätn lajl aulen johtszämen. Konäl elmksalsz jiszing târom untípel d), elmksalsz nating târom untípel: mene né kvone kuálungve? mene c) kum kvon' kuálungve f) ?“ (Ojkätä laui: Átyim, égvä. Konäl elmksalsz jiszing târom untípel, né kvon' vosz kuáli, kum jun vosz oli.

IV. Égvatä kvone kuálsz. Éte szát a) szij átyim, kátel szát szij átyim. Ojkätä kvonälye rangi: Égvä, näng kotälye mineszen? liling men kalem? szijin nem-mät átyim! Égvat szujti: Äm — täne män arm kumlye jémti — äm elem-pi anysém b); titi kot totitá c).

V. Ojkä éte szát, kátel szát ele kuji a). Éte szát kátel szát kujene jujpoált, égväte b) Numi Târom äzse laum

III. Sokáig éltek után, rövid ideig éltek után egy nap az asszony szól: Férj, vénülő kézre jutottunk, vénülő lábra jutottunk. Ha majd az ember-évbeli idő beáll, az emberkorbeli idő beáll: vajjon a nő menjen-e ki? vajjon a férj menjen-e ki? A férj feleli: Nincs úgy, az asszony (megyen ki). Ha majd az emberévbeli idő beáll, a nő hadd menjen ki, a férj hadd legyen benn.

IV. Kiméne az asszony. Hét éj nincsen híre, hét nap nincsen híre. A férj kifelé kiált. Asszony, hová mentél? élő vagy holt (vagy-e)? semmi híred nincsen! Az asszony megszólal: Én — mert valamikor úgy leszen — én fiat kapok, ide lehozza (az idő).

V. A férj hét éj hét nap fekszik tovább. Hét éj hét nap fekvése után, az asszonyra a Numi Târom atya által

III. a) változtató i rag, 2, magyarul sokká. — b) *vátí* helyett, u. a. rag, de az i miatt t ty-re lett, 16. 4. — c) múlt idő, kettős sz. 1. szem. — d) az átható ige benható helyett; magyarban is van ilyen, p. o. *Péter beállit*, azaz elérkezik. A *pel* felül lásd a szótárt — e) *men* vagy, *men-e* kérdő *e*-vel: vajjon, 19. 16. — f) névmód *α*) 12. —

IV. a) *Szát éte* helyett 19. 4. jegyz. 2. — b) homályos hely, melyben kelletténél vagy több, v.

kevesebb van, mi kiteszik a két *äm* szóból, mely közzé mondat jut, ilyen előadásban szokatlan dolog. Ebből és az V. szakaszban levő *pí-altajl*-bül azt veszem ki, hogy az, ki Regulynek elbeszélé a mondat, nem egészen érti vala már. — c) Itt meg az alany hiányzik. A fiúnak rendkívüli születése van; de a régi költeményből kiveszték az azt leíró körülmények.

V. a) *ele-kuji* = elfekszik, időt eltölt. — b) *ráható* rag, a névha-

c) martsz kátelä johtesz; réing kvol loágen pi-altajl d) (almi-men) ju sáltesz. Ojkätä mätem kát aulen johtem kum, sajtem kát jomasz aul ojkä unli e), sajtom lajl jomasz näk ojkä untesz f). Numi Tárom ázszen ánom pí misz, Numi Tárom jäumen pil mäjveszämen g). Égvaten tármétaue, ojkäten al-mijäue; anyiliten h), szipviten.

VI. Eri kum, majt kum mäne koszá jänumi, kajtitene jäniti jémtesz, kvon jálne jäniti jémtesz. Vuar ujing mátekke a), vuar uj älne jäniti jémtesz; vit kuling mátekke, vit kul älne jäniti jänumesz. Äu kátel ázse nobl laui: Jagatä, jänmeltem b) jägäüm angäüm, mäni tumi c) anyseén? Konäl natänu-ke koszät d), tä kuril kumlye moszah e) oleu? Mót vuat voari f), mót szaris számne totäuen; mót vuat voari, mót szaris loágen puäueu. Numi Tárom ázszen poált nongo ke g) jálnúm! Jägä laui: Pikve h), kátn sautäl kum, lajlen jar-

mondott bizonyos nap érkezék; meleg ház rekeszébe fiat szülni méne be. A férj, a vénülő kézre jutott ember, örvendező keze jobbikára dől, örvendező lába jobbikára ül. „Numi Tárom atyám nékem fiat adott, Numi Tárom atyánk által fiúval ajándékoztattunk meg!” Az asszony leteszi, a férj fölveszi, csókolgatják, ölelgetik.

VI. Az ének embere, a monda embere némi ideig növekszik vala, járó (ember) nagyságúvá lön, kimehető (ember) nagyságúvá lön. Ha erdei vadas helyen (volna), erdei vadat fogható nagyságúvá lett; vízi halas helyen ha (volna), vízi halat fogható nagyságúra nőtt. Egy nap mondja atyjának: Oh nevelő atyám anyám, mit gondoltok? Ha életünk hosszaiig (igy tart), ezen móddal hogyan élünk? Más szél jár, más tenger vidékébe vitetünk; más szél jár, más tenger öblébe fúvatunk. Ha Numi Tárom atyámhoz mennék föl! Az atyja feleli:

tározó után. — c) a névi mód γ . szenvedő értelemben, mint a magyar nyelvben is szokott. — d) Ez is homályos hely, mint a IV. b). Az *almimen* glossát az elbeszélő tette hozzá, mint Regulytul tudom; lásd a szótárban *al*. — e) az ül szót dől-re fordítom. A szöveg az ojkä örömét írja így le. — f) átható, behatoló helyett, mint III. d) — g) a *mim* adok szenvedő ala-

kának múltja. — h) tárgyi rag; kett. sz. 3. sz.

VI. a) Mäten-ke helyett, a földön, helyen; azután *ol* ige oda-értendő. — b) névi mód γ . — c) Egyebüttl, a IX. XIII-ban túmai. — d) Ide is ige erthető. — e) kumlye moszah = hogyan. — f) mint a franczia „il fait du vent,” tehát behatoló itt a voari. — g) lásd 19. 17. — h) *ke* kicsinyítő. —

tál kum, mät jar kátnek-ke i) jänmelteszen, jar lajlnek-ke jänmelteszn, kangen. Méne-menl namt kiszken k) értn: äny eläly alne mány kum unlén, jiszing l) tãrom vaszi kuny untimen? Sankung szu aulen johtszämen, soli át aulen johtszämen. Vaszi nãngen laune namting láting kotl vímen? Eläly alne namting látingel Numi Tãrom ázszen vosz lauáuen; eläly alne namting látingel Numi Koresz ázszen vosz kanstáuen!

VII. Mãszkãtesz, auing kvol auiténl kuálsz kvone. Szát nákp' aln kangeltepn tã kang; ponkung lén kuritétla), kvonzing lén kuritétl kangi. Kvonzing uj kosz b) vojã kolesz; ponkung uj ponk vajã kalew jujpoált Numi Tãrom ázse unlene aln szirp sziring kvol auin johti; aln perp perering kvol keurn sãlti.

VIII. Numi Tãrom ázse szát átpe szãung ponkã táre-time unli. Kãtel kanzeng jãlping pãszãn aulen joami. Numi Tãrom lajlén kujesz, nong kuálsz; ász kujesz, nong kuálsz; kormití ász kujesz. Nu-

Fiacskám, kezedre gyenge ember, lábadra erõtlen ember, ha mi erõt kezedben neveltél, erõt lábadban neveltél, hágj föl. Ha tölünk kersz tanácsot: úgy továbbra való kis ember ülni fogsz, mi éves idõt többé hogyan ültessünk? Görbe botra jutottunk, ösz hajra jutottunk. Több néked szóló okos szót hol vegyünk? Továbbra való okos szóval hadd értesítettél Numi Tãrom atya által; továbbra való okos szóval hadd taníttassál Numi Koresz atya által.

VII. Öltözködék, az ajtós ház ajtaján kiméne. Hét fokú ezüst hágsón megyen föl, fejes evet módjára, körmös evet módjára megyen föl. A körmös állat körmének ereje elfogya; a fejes állat feje erejének elfogyta után Numi Tãrom atya ezüst rúdú lakóháza ajtajához jut, az ezüst póznájú házba bemegeyen.

VIII. Numi Tãrom atya hét hajfonadékú fejét leeresztve ül vala. A napfényes szent asztalához lép. Numi Tãrom lábaihoz borúla, fölkele; megint leborúla, fölkele; harmadszor is leború-

i) kátnen-ke helyett, 16. 6. — k) kiszken-ke vagy kinzen-ke helyett, 19. 17. — l) a jiszing tãrom = éves idõ, nating tãrom = koros idõ,

azon idõt jelenti, melyben emberek évei. korai vannak.

VII. a) *kuri* mód, kuritétl, többes sz. cszkozlóvel, = azevet módjaival. — b) kvouz, kvosz helyett.

mi Tárom ázse szát átpe szá-
ung ponkă kótilită ; Numi Tá-
rom ázse lau ponkpe a) pon-
kung szopă kumlye ponszită :
Joli má kum, unlene szaung
mát jänimem nyári kátep
mány pím, mene b) téne tép
mărnn pătşen, äjne vit száun
kajeszen, äm poáltem tone
jiszn ? Numi Tárom lajlen
kujesz , nonge lyulysz, kum-
lye laui : Numi Tárom ázsem,
téne tép száun' kuny pătşem,
äjne vit nuszän kuny păt-
szem ? Näng poálten nomt
kinzung jiszm, män-e nomt
ánom lauén ? Numi Tárom
ázse kumlye laui : Män-e
nomt ánomnel kinzén ? — Ti
nometäm nängenl kinzém c) :
mót vuat näng vuarén , mót
szaris számne totáuém, mót
vuat pinén , mót szaris loá-
gen puáuém. Száumne tyä
kajeszem , pätem száum ti :
konäl elmkalesz jiszing tá-
rom lauénpel, elmkalesz na-
ting tárom lauénpel, näng
szátem jălping vitn tärmel
elmkalesz kumlyemoszah oli?
Mät url elmkalesz unlene jăl-
ping má téltene nomet kin-
zung näng poálten ti jiszem.

IX. Numi Tárom ázse
ponk táretim nesz unli. Tolen
kul koszä a) pótszisz unlemä

la. Numi Tárom atya tíz fogú
száját megnyitja : Alsó föld
embere, az ülő héjas földön
nőtt gyenge kezű kis fiam,
vajjon evő étel szükébe es-
tél-e, ivó víz szükségét érted-e
azért jöttél én hozzám ? Numi
Tárom lábához borúla, fölál-
la, s így szól : Numi Tárom
atyám, evő étel szükségébe
hogy estem (volna), ivó víz
ínségébe hogy estem (vol-
na)? Tanácsot kérni jöttem
hozzád, milyen tanácsot mon-
dasz nékem? — Numi Tá-
rom atya így szól : Milyen
tanácsot kérsz tőlem? — Ezen
tanácsot kérem tőled : más
szelet csinálsz, más tenger
vidékébe vitetem ; más sze-
let támasztasz, más tenger
öblébe fúvatom. Ezen baj-
omat értem, rám esett bajom
ez : ha majd az emberévbeli
időt előszólítod, az emberélet-
béli időt előszólítod : te sze-
rezted szent vizeden miképen
fog élni az ember? Mimódon
lehessen az ember lakó szent
földét teremteni, ezen taná-
csot jöttem hozzád kérni.

IX. Numi Tárom atya
fejét lesütve csak ül vala.
Tűzben hal-föltig való ülése
után hét hajfonadéku fejét

VIII. a) *ponk* fog és fej. — b)
men vagy mene vajjon. — c) kin-

zilem vagy kinzélm helyett. —
IX. a) köszäi helyett. —

jujpoált szát átpe száung pon-
kă nong almimă-kémt kumlye
laui : Nyári kátep mány kum,
âm poáltem elmkalesz unlene
jălping má teltene tumăi kin-
zungve jiken b) értn, năngen
măner sisz jarl lauilém c),
măn-e majl jarl năngen laui-
lém? — Ăkve d) táht saul
măjvesz, Ăkve luli saul măj-
vesz. — Ja tí vasz, vautál ká-
tep pím, vajlen jole; âm szá-
tem jălping vitemen johtenen
jujpoált, szisz jarke anysén,
elmkalesz unlene jălping má
teltén, elmkalesz unlene sza-
ung má kulyitén.

X. Jole vajlesz, jăgăje
angvăje poált johtesz, laui :
Jagată, jăgăum angvăum, Nu-
mi Tărom Ăzsemne măjim a)
szauăum.ti. „Szis jarke any-
sén, elmkalesz unlene jălp-
ping má titiăgenl b) teltén,
elmkalesz unlene száung má
titijăgenl kulyitén.“ — Jăgă
laui : Numi Tărom Ăzseu c)
kumlye kanstăueszn, jar kăt-
nek-ke jănmelteszn, szisz
jarn-ke johti, elmkalesz un-
len jălping má kulyitén; va-
jen keăt johti, năng kăszen

b) jin-ke-értn helyett. — c) az *l*
tárgyi rag a második személyre
vonatkozik. — d) Ăk helyett, mert
táht következik, 19, 4. jegyz. 1.

X. a) măjem helyett; a névi
γ-je szenvedő jelentéssel, mint a
magyar *adott*, p. o. *adott bőreim* =

főlemelvén így szól : Gye-
ge kezű kis ember, ha az
emberlakó szent földnek te-
remtő tanácsát jöttél hozzám
kérni, téged milyen hátbeli
erővel áldjalak meg, milyen
mellbeli erővel áldjalak meg?
— Egy kacsabőrrel meg-
ajándékozá, egy buvárbőr-
rel megajándékozá. — S most
már, erőtelen kezű fiam, menj
le; az én szerezttem szent vi-
zemre jutásod után, hátbeli
erőd ha van, az ember lakó
szent földet teremtsd, az em-
ber lakó héjas földet buk-
tasd ki.

X. Leméne, atyjához any-
jához juta, s mond : Óh atyám
anyám, Numi Tărom atyám-
tul ajándékozott két bőrom
ez. „Hátbeli erőd ha van, az
ember lakó szent földet ezek-
kel teremtsd, az ember lakó
héjas földet ezekkel buktasd
ki.“ Atyja szól : Numi Tărom
atyánk által a mint tanítat-
tál, erőt kezedben ha nevel-
tél, hátbeli erőd ha jut, az
ember lakó szent földet buk-
tasd ki; ha nem jut erőd,
ha tőlünk akarsz kérdezetni,

adatott bőreim. — b) *titi* mutató
névmás, 9. kettős számú birtokolt-
tal, milyen *luđge*, és eszközlő rag-
gal. Különbén a Numi tărom sza-
vait idézi. — c) Ăzseu-n-t váránk.
2. γ. —

ménemenl kitilahtekén, nungen varne szisz jar mén kuny anysimen? Jarl ke lauveszn, Numi Tárom ázseu lauveszn.

XI. Mäszkätész, kuálsz kvone. Táht szauä a) keurn sältész, päтите märtäl jälping szaris viten ujtkaész. Kért táht kuritél sältész. Koszái jálesz, vátyi jálesz, lilitä märesz, nongo kulyilsz. Kitnti b) sältész. Koszái jálesz men vátyi jálesz, joli máte kotälye ätt johti; lilitä märesz, ász nong kulyilsz. Kormiti ász sältész. Tä koszái jálesz, má ätt kanti, lilitä märesz, ász nongo néilsz.

XII. Jagäi angväi poält ju sältész; jägä nobl laui: Jagatä, jägäüm angväüm, éte szát kosz jälszem, kätel szát kosz jälszem, joli män ät johtszem; szisz vaum kolesz, majl vaum kolesz. — Jäge ojkä laui: Ja pikve, ánom láting pätekén, nängen laune äm män-e szisz jar anysém, nungen míne män-e majl jar anysém? Jarl-ke lauveszn, Numi Tárom ázsen lauveszn; vajlke szátveszn, Numi Kórosz jägen szátveszn.

neked segítő hátbeli erővel hogyan birunk? Ha megáldattál erővel, Numi Tárom atyánk áldott meg.

XI. Öltözködék, kiméne. A kacsá bőrére magára ölté, fenekéig a végtelen szent tenger vizének úszék alá. Vas kacsá módjára mene alá. Sokáig járt, rövid ideig járt, lélekzete megszorúla, kibukék. Másodszor méne be. Sokáig járt, vagy rövid ideig járt, az alsó földre nem jut le; lélekzete megszorúla, megint kibukék. 3-szor is bémene. Ugyanannyi ideig járt, földre nem talál, lélekzete megszorúla, megint fölmeneküle.

XII. Atyjához anyjához bémene, s mondja atyjának: Óh atyám anyám, hét éj hossz- száig bár jártam, hét nap hossz- száig bár jártam, az alsó földre nem juthattam le; hátbeli erőm elfogyott, mellbeli erőm elfogyott. — Az öreg atya feleli: Fiacskám: Ha nekem fogod megmondani, neked szóló milyen hátbeli erőm van, neked adható milyen mellbeli erőm van? Ha erővel megáldattál, Numi Tárom atya áldott meg; ha erővel felruháztattál, Numi Kórosz atya ruházott fel.

XI a) nem tudom, úgy kell-e írni, vagy *szaué*? Ha *szau-ü*: akkor 3.személyi rag, mint *kacsá bőre*; de nem látom, hogy erre nézve a vogul a magyarral találkozik, leg-

alább sok eset az ellenkezőt mutatja. Ha *szaué*: akkor ráható eseti rag, s a *keurn* n-je ismételi, így: bőrbe belé. — b) *kititn*, vagy *kititi* helyett.

XIII. Túlujlt kuálsz. Loli száue mászesz. Jälping szaris vitén ász ujtkaesz, sältesz. Koszái jälesz men vátyi jälesz, nongo néilsz, kosz-tajl málamt kulyitesz. Elälve koszulesztä, já-ke, a) já kajltl télsz; ász-ke, ász kajltl télsz. Kitnti sältesz. Koszái jälesz vátyi jälesz, kvonzä-tajl málamt nongo tots. Elälve koszulesztä; tur-ke, turi télsz; poszäl-ke, poszáli aumelsz. — Kormiti sältesz, kvonzä tajl má-lamt ász kuálsesz. Elälve sältemtesztä; vuar-ke, vuar-uri télsz; ajte-ke, ajte uri télsz. Elmkalesz unlene jälping má kosz télsz, äkmós zangi, äkmán ätt rotmi.

Ju sältesz, jägä-nobl laui: Jagatä, jägäüm angváüm, mä-ne tumäi anyseén? ánom nomt mäjén. Elmkalesz unlene jälping má kosz kulyiteszm, äkmós zangi, äkmán ätt rotmi. Elmkalesz jiszing târom untipel, elmkalesz män url oli? Kotälve minne kum, tä' b) minne mátet äk alpi c) mini; alne paulä ätt kanti, alne kvölä ätt kanti. Jägä laui: Samtäl kátep pim, ánomnel mä-ne nont kinzén? nometke kin-

XIII. Azután kimene. A buvár bőrét ölté magára. A szent tenger vizén uszék megint, alámerüle. Sokáig járt vagy rövid ideig járt, fölmeneküle, egymaréknvi földdarabot hozza fel. Előre gördité, ha kis folyóképen gördült, kis folyóvá lön; ha nagy folyóképen gördült, nagy folyóvá lön. Másodszor méne be. Sokáig járt, rövid ideig járt, maréknyi földdarabot hozza fel. Előre gördité; ha tóképen gördült, tóvá lön, ha víz-ér-képen gördült, víz-érré kezdé folyni. — Harmadszor méne be, megint maréknyi föld-darabot keltette ki. Előre hajítá; ha erdőképen mozdult, erdőfélélévé lön; ha rétképen mozdult, rétfélélévé lön. De bár meglett az ember lakó szent földje, egyre forog, egy helyen nem áll veszteg.

Bémene, s mondja atyjának: Oh atyám, anyám, milyen véleményetek van? adjatok nekem tanácsot. Bár kibuktattam az ember lakó szent földét: egyre forog, egy helyen nem áll veszteg. Ha májd az ember-évbéli idő beáll, az ember hogyan lesz? Akárhová fog menni az ember, az azon-

XIII. a) ide is igét kell gondolni. — b) *tä'* a *kotälve*-nek viszossza, *tä-je*, *tälve* helyett; a merre . . . arra. — c) *alpi* az *além*, *olém*

névi módja β), lévő; az értelem az, szószerint: az azonkép menő földjén egy lévén megyen, azaz egy helyen lévén.

zén, Numi Tárom ázsenel kinzen. Am nängen varne män antesz anysém?

XIV. Mäszkätész, kvone kuálsz. Kélp a) lén sauae keurn sáltepsz, szát näkp aln kangeltep ász tä kangi. Kosz vauä kalem juypoált, ponk vauä kalem juypoált, Numi Tárom ázse unlene aln szirp sziring kvoln johti. Numi Tárom jäge ponk táretim unli. Lajln kujesz, nong kuálsz; ász kujesz; kormiti ász kujesz. Numi Tárom jäge ponk nong almimä-kémt kumlye laui: Pikve, mäne járm, tárom járomne pätszen? mäne munysim, tárom munysimen pätszen, äm poálem tone jiszn? — Täu laui: Numi Tárom ázsem, mäne saauñ kajeszem? Näng laum jälping män kosz télteszlem, näng szátem szaung män kosz kulyiteszlem, äk män ätt rotmi, äkmósz jangi. Mäne szisz jarl má untilem: pätem szaum ti. Numi Tárom ázse laui: Pikve, nängen til b)

kép menő földjén mindig egy helyütt fog menni; lévő faluját meg nem találja, lévő házát megnem találja. Felel az atya: Gyenge kezű fiam, tőlem milyen tanácsot kérsz? ha tanácsot kérsz, Numi Tárom atyától kérj. Én néked mit csinaló segítséget adhatok?

XIV. Öltözködék, kime-ne. Vörös evet bőrrebe buvék, hét foku ezüst hágsón hága föl megint. Körme erejének elhalta után, feje erejének elhalta után Numi Tárom atya ezüst rudu lakó házához jut. Numi Tárom atya fejét leeresztve ül vala. Lábához borúla, fölkele; megint leborúla, harmadszor is leborúla. Numi Tárom atya fejét fölemelvén imígy szól: Fiacskám, milyen baj, nagy bajba estél? milyen nyomor, nagy nyomorba estél, hogy azért hozzám jöttél? Feleli: Numi Tárom atyám, milyen szükségét értem? Te mondtad szent földedet ámbár teremtettem, te szerezted héjas földedet bár kibuktattam, egy helyen nem áll veszteg, egyre forog. Milyen hátbeli erővel erősíthetem meg a földet? ez az engem ért szükségem. Numi Tárom atya

XIV. a) A vörös evet nagyon bíres a mánesiak földjén, am Zeeberg-ből indok; Umerschenungen

zur Erläuterung der ältesten Geschichte Ostlands. Petersburg 1816. b) a) a vezető névadás, a raggal

mäne szisz jarl lauilém, mäne
majl jarl nängen milém? c)
Ämki anysne aln pahleping
entepem titimke d) tatén, joli
mán johtén, má jänitl e) pi-
neln. Äm szátem jälping mám
rotmike, nängen jomasz; ättke
rotmí, vaszi ánomnel szisz-jar
ul kinzén, majl-jar ul kiszén!

XV. Jole vajlesz, aln poli-
leping entepä má multim
kártisztá; täki a) szátem jäl-
ping mätä rotmesz. Elmkalsz
lajl kantál jälping nyar télsz,
elmkalesz kosz kantál pä-
szing b) nyar untkatesz. c)
Túlujt jü sältesz, jägäjä ang-
vágä nobl laui : Jagatä, elm-
kalesz unlene jälping má ti
kosz d) unteszem; ász ti má
kangan aláue? elmkalesz män
url télungve? Jägäjä angvájä
laui : Pikve, ménemenl kiti-
lahtekén értn, mén ász kalne
pászn pätem kiti, e) elmka-
lesz mät url téli, mén kotl
vajlemen? Numi Tárom ázsén

c) *mim* adok, *milém* adom : itt :
jarl nängen milém erővel ajándé-
kozlak meg.—d) a mutató névmás
a dolognév után áll, = övemet
ezent viszed. — e) *má jänitl* föld
nagyságu ; *má jänitl píneln* az
egész föld körül tedd.

XV. a) *maga* vagy *legott*? — b)

mondja : Fiacskám : Téged
ezennel milyen hátbeli erő-
vel áldaljak meg, milyen
melybéli erőt adjak neked?
Magam által bírt ezen ezüst
gombu övet ha veszed, az alsó
földre lejutván, tedd a föld
nagysága körül. Ha szerez-
tem szent földem veszteggé
lesz, neked jó; ha nem lesz
veszteggé, többé tölem hát-
béli erőt ne kérj, melybéli erőt
ne keress.

XV. Leméne, ezüst gom-
bu övét a föld körül huzá;
legott szerzett szent földje
veszteggé lön. Ember lába
által érhetetlen szent hegy
támadá, ember körme által
érhetetlen fényes hegy ülepe-
dék. Azután bémene, s szóla
atyjának, anyjának: Oh, még-
is megerősítöttem az ember
lakó szent földét : már most ki
fog a földön élni? miképen te-
remteni embert? Atyja anyja
mondja: Fiacskám, minthogy
tőlünk kérdezősköddöl, mi
meg, a halálhoz közel jutott
ketten, honnan tudhatjuk, mi-
képen lesz az ember? Numi

azért fényes, mert kiálló. Lehet e
hótul fényest gondolni, nem tu-
dom. — c) untkatesz-ben a *t* nem
átható értelmű, hanem a *k* miatt
van belészúrva, mint *ujkatesz*-ben
XI. lásd 16. 5. — d) *ti kosz* ámbár.
— e) *mén kiti kotl vajlemen* mi ket-
ten honnan tudjuk.

kumlye lauáuén , túl kiti-
lahten.

XVI. Ét kujemä juypo-
ált, kátel almä juypoált pon-
kung lén kuritétl ász tä kan-
gesz; Numi Târom jäge un-
lene aln szirp sziring kvoln
sältesz; Numi Târom jäge
lajln kujesz; kitnti ász kujesz,
nongo lyulyszisz; kormitl a)
ász kujesz. Numi Târom ázse
ponkänongalmimä-kémtlaui:
Píkve, men-e téne tép já-
romne pätszen, äjne vit száun
kajeszen, tone äm poáltem
pojksung jiszn? Täu laui:
Numi Târom ázsem, téne tép
száun kuny pätszem? Elm-
kalesz unlene jälping män un-
teszem: ász kangan aláue?
Elmkalesz pi män url télung-
ve, ti nomt nängenl kinzém.
— Numi Târom ázse kumlye
laui: Píkve, elmkalesz téltne
varmel äm nängen kotlujlt
lauilem: konäl äcserm nyalp
nyaling vuat pineämpel, b)
pangung szemp szeming tujt
pätei, mány szemp szeming
tujt pätipel: tujtnel elmka-
lesz lajling kuri tängrelén,
elmkalesz kating kuri voarén;
lajling uj lajling kuritä voa-
rén, kating uj kating kuritä
voarén; tauling szirp szau
ujn tauling szirp szau kuritä

Târom atyád mint fog taníta-
ni, kérdezd még ötet.

VI. Éjt fekvése után, na-
pot élte után fejes evet mód-
jara úgy hága föl megint;
Numi Târom atya ezüst rudu
lakó házába méne; Numi Tâ-
rom atya lábához borula; má-
sodszor is leborúla, felállá;
harmadszor is leborúla. Numi
Târom atya fejét fölemelvén
mondja: Fiam, vajjon evő
étel bajába estél, ivó víz szü-
kit érted, s azért jöttél hoz-
zám kérni? — Feleli: Numi
Târom atyám, evő étel szü-
kibe hogy estem (volna)?
Az ember lakó héjas földét
megteremtettem, az ember
lakó szent földét megerösi-
tettem: most ki fog rajta élni?
Ember-fiat miképen terem-
teni? ezen tanácsot kérdem
tőled. — Numi Târom atya
így szól: Fiam, az ember te-
remtése dolgát néked ezzel
mondom meg: ha majd hideg
élü szelet támasztok, vastag
szemű hó esik, ha apró szemű
hó esik: hóbul gyurj embert lá-
basmódot, csinálj embert ke-
zes módot; lábas állatot lá-
bas módjára csinálj, kezes
állatot kezes módjára csinálj;
tollas féle bőr állatot tollas
féle bőr módjára csinálj; kör-

XVI. a) az *l* rag (reggel) egy
értelmű az *é* raggal, = *kormitü*,
VIII. — b) Regulynél: *pineämpel*.

Én ebben és a *pätei*-ben foglaló
módot sejtek.

voarén; kvonzing uj kvonzing kuritá voarén.

XVII. Jole vajlesz, jole johtesz. Tujt patesz. Tujtnel elmkalesz voari, tängreli, a) ele sáltemititá, pulyi b) szákuai. Lajling uj kuri voari, ele sáltemitá, lilingi át jémti, lahu szákuai. Taulung uj kuri voari, tängreli, ele sáltemitá, puli szákuai. Toko kászá kolesz, ju sáltsz. Jáge-angvágá nobl laui : Ti kvosz kapertaszem, lilingi átt jemtét; ánom namt májen! — Jäg' ojká laui. Äm mäne nomt anysém nängen mingua? c) Nametke kinzén, Numi Târom ázsnoált jâlen; szisz jar túl vouen, majl jar túl vouen. Nomting látingel lauitá-ke, tâu lauitá.

XVIII. Äs mászkatesz, ász kangesz nongo. Numi Târom ázse poált johtesz, lajlen kujesz. Numi Târom jáge laui : Japikve, ász mäнемärnnpätszen, mäne száun kajeszzen, ton' ász ämpoáltem jiszn? Tâu laui : Ja Numi Târom ázsem, mäne száun kajeszem? Szisz jarom kolesz, majl jarom kolesz, elmkalesz káting kuri

mös állatot körmös módjára csinálj.

XVII. Leméne, lejuta. Hó esék. Hóbúl embert csinál, előre indítja, darabokra szakad. Lábas állat-félét csinál, elindítja, élővé nem lesz, szélylyel szakadozik. Tollas állatfélét csinál, gyúr, elindítja, darabokra szakadozik. Így kedve vesze, és bémene. Atyjának anyjának mondja : Ámbár úgy iparkodtam, élővé nem lesznek; adjatok nekem tanácsot! — Öreg atyja feleli : Milyen tanácsom van, hogy neked adjam? Ha tanácsot keresz, Numi Târom atyádhoz menj; hátbeli erőt attul kívánj, melybeli erőt attul kívánj. Ha megáld okos szóval, ő áld meg.

XVIII. Megint öltözködék, megint fölhága. Numi Târom atyához juta, lábához borúla. Numi Târom atya szól: Óh fiam, megint milyen szorultságba estél, milyen szükséget értél, hogy azért hozzám jöttél? Feleli : Oh Numi Târom atyám, milyen szükséget értem? Hátbeli erőm elfogyott, melybeli erőm elfo-

XVII. a) *tängreli* nem tárgyi ragos, mert az egyes szám 3. személybeli tárgyi ragja *tä*. — b) *pulyi* vagy *puli*. — c) *mingua* e helyett : *mingve*. Azért kétséges elöt-

tem, nem kell-e *minguá-t* ejteni? mert a váltja fel az *ä-t*; de azután kétséges elöttem, nem kell-e mindenütt *gva*-vel írni a névi módot? p. o. *kínzungvü*, *kínzungvö* helyett.

voarém, elmkalesz lajling kuri tängrelém; ele sáltemtilem, puli szákuáli, lilingi ätt jémti. Lajling uj kuri voarém, ele sáltemtilem, ász lilingi ätt jémti. Taulung uj kuri tängrelém, taulä kumlye télsz, kvonzä kumlye télsz, toko voarilem; ász ti ele sáltemtilem, lahu szulyäti, lilingi ätt jémti. Vaum kalesz. Näng poälten nomt kinzung ász ti a) jisz. — Numi Târom ázse laui: Pikve, ánommel nomt kiskén, äm vaszi nängen kumlye moszah lauílem: Tíl jole vajlén, äk pálä mál télitél, äk lamtä tujtl télitél, elmkalesz kuri toko voarén; lajling uj kuri äk toko voarén; taulung uj kuri äk toko voarén. Vaszi nängen laune mäne b) láting anysém.

XIX. Jole vajlesz, jole johtesz. Äk pálä tujtl télitítä, äk pálä mál télitítä. Elmkalesz kating kuri voaresz, lajling kuritá voaresz; szemä kumlye télsz, szopä kumlye télsz, toko voarisztä. Ele sáltemtesztä, mauintime jangime ele kuálepsz. Elmkalesz voaresz; má mätkém a) elmkalesz télsz. Lajling uj kuri voa-

gyott, embert lábas módjára gyúrok: elindítom, darabokra szakadozik, élővé nem lesz. Lábas állatot lábas módjára csinállok, elindítom, élővé az sem lesz. Tollas állat félét gyúrok, tolla hogy lett, körme hogy lett, úgy csinálom; el is indítom, szélylyel olvad, élővé nem lesz. Eröm elhalt. Megint tanácsot jöttem hozzád kérni. — Numi Târom atya mondja: Fiam, ha tölem tanácsot kérsz, én néked a végett még azt mondom: Ezennel menj le, egy részét földdel elegyítsd, egy részét hóval elegyítsd, úgy csinálj ember; lábas állat-félét azonkép csinálj. Több neked szóló semmi szóm nincsen.

XIX. Leméne, lejuta. Egy részét hóval elegyíté, egy részét földdel elegyíté. Embert kezes-félévé csinála, lábas-félévé csinála; szeme hogy lett, szája hogy lett, úgy csinálja. Elindítá, nevetve forogva elmene. Így csinála embert; a milyen nagy a föld, mindenütt ember támada. Lábas állat-félét kezdé csinál-

XVIII. a) ász ti = és most, azaz most is. — b) Vagy kérdőleg, így: többé milyen szóm van? vagy tagadólag, *neműt* helyett.

XIX. a) az az: *má mähém oli*, a milyen nagy a föld, mindenütt stb.

rung patesz; lajlä kumlyeteli, kätä kumlye télsz toko voaresz; ele sältemteszäne, b) lajling uj lajling kuritétl kuálepsz, káting uj káting kuritétl minesz; má äk poále vuar ujn táremláuesz. Taulung uj voarung patesz; taulä kumlye télsz, kvonzä kumlye télsz, toko voaresz. Ele sältemtiäne, tauling uj tauletl c) tilemli, kvonzing uj kvonzetl kualepi. Mätä tajntsz; taulung szir szau ujä ásztisz; lajling szir szau ujä ásztisz; elmkalesz ásztisz.

XX. Ju sältesz, jägäu a) angváu poált laui : Jagatä, jägäüm angväum, mäne nomt anyseén? Elmkalesz unlene szaung má unteszem; elmkalesz unlene nating târom unteszem; tyi elmkalesz télsz. Ász mänr téngve pätét? Téne tép éri, äjne vit éri. Kumlye moszah alungve ánom ti nomt majén! Jägä laui : Pikve, ti elmkalesz téne tép mät url kátn pāti, äm kotl vaulém? elmkalesz mät url olungve äm kotl vaulém? Kalne pászn pätem kum, uoszne pászn johtem kum nängen laune nomting láting äm kotl vaulém? Numi Târom ázsenel szisz jar túl vouén, majl jar túl

ni; hogy lába legyen, hogy keze lett, úgy csinálá; elindítá mind; a lábas állat, lábasnak módjára jára, a kezes állat kezesnek módjára mene; a föld egy része erdei vadak előtt tárula fel. Tollas állatot kezdé csinálni; hogy tolla lett, hogy körme lett, úgy csinálá. Elindítá, a tollas állat tollaival repül, a körmös állat körmén jár. A föld megtelek; tollasféle sok állatja meglön, lábas-féle sok állatja meglön, az ember meglön.

XX. Bémene, atyjának anyjának mond: Oh atyám anyám, mit gondoltok? Az ember lakó héjas földét megerősítöttem, az ember-lakó életbeli időt megülepítöttem, már lett az ember. De mit fognak enni? Evő étel kell, ivó víz kell. Miképen élni, erre adjatok nekem tanácsot! Mondja az atyja: Fiam, az ember kezibe mi módon esik az evő étel, én hogyan tudom? Az ember mi módon fog élni, én hogyan tudom? Halálhoz közel esett ember, veszéshez közel jutott ember hogyan tudok néked való okos szót? Numi Târom atyátul kívánj hátbeli erőt, mellbeli erőt at-

b) a többes számot illető tárgyi rag. — c) *taul*, többesben *tauletl*, az eszközlő raggal *tauletl*.

XX. a) *jägäg'* *angvág'* helyett; másutt: *jägäjä*, *angvájä*.

vouén; nomting látingel lauitäke, täu lauitä.

XXI. Túl ászmäszkätesz, kélp lén száue keurn sáltepsz. Szát näkpe aln kangeltepne kvonzing lén kuritétl ász täkangi. Numi Tárom jägä poált johtesz; lajln kujesz, nong kuálsz. Numi Tárom ázse laui: Pikve, mäne märemn pätszen, mäne száun kajeszén, tone äm poáltém ász johteszn? — Täu laui: Numi Tárom ázsem, Numi Kórosz jäüm, näng laum elmkaleszen télsz, näng laum vuar-ujn télsz; tauling szir ujn télsz: tyi elmkalesz mász män téngve lauén? Étkelene szimänl mänerl pojtilét, polyne älpianl mänerl réjtilét? Äm til nomt kinzung näng poálten ász jiszem. Män url alungve lauién, étkelenszimänl mänerl pojltien? a) — Vit kul szátén! pikve; — nängen til äm mänerl b) milem. Mót szir kulnel kit kul mäjvesz; mót szir kulnel ász kit kul mäjvesz. — Jagatä, pikve, joli män vajlén; ász szir kuln ászn táretéln, já szir kuln ján táretéln; turt alne kuln turn tá-

tul kívánj; ha okos szóval megáld, ő áld meg.

XXI. Azután megint öltözködék, veres evet bőrét ölté magára. Hét foku ezüst hágcsón, körmös evet módjára mène föl megint. Numi Tárom atyához juta; lábához borúla, fölkele. Numi Tárom atya mondja: Fiam, milyen szorultságba estél, milyen szükségét értél, hogy azért megint hozzám jöttél? — Felleli: Numi Tárom atyám, Numi Kórosz atyám, a te mondtad embered lett, a te mondtad erdei állatod lett; tollas féle állatod lett: most az embernek mit mondasz ennie. Éhező szíveiket mivel elégítik ki, fázó testeiket mivel melegítik meg? Én az iránt jöttem megint hozzád tanácsot kérni. Mi módon rendezed élniök, éhező szíveiket mivel elégítéd meg? — Vizi halat teremts, fiam; téged most ezzel ajándékozlak meg. Más féle halbul két halat ada neki, más féle halbul is két halat ada neki. — Oh fiam, az alsó földre menj le, nagy folyóba való haladat nagy fo-

XXI. a) Itt is *pojltien* van Regulynél; de itt világos a tárgyi ragnak szüksége. Hát ha *pojtilen*, *pojtielen*, *pojtieln* helyett *pojtienn*-t hallott volna Reguly, s a

kettős *n* miatt úgy látszott neki, hogy *än*? — b) a kérdő *mänerl* e helyett van: valamivel. —

reteln: elmkalesz jiszing târom untípl, étkelene szimänl til vosz pojttét. c)

XXII. Joli mán vajlesz jägäjä angvägä poált johtesz. Jagatä, jänmeltem jägäüm angväum, Numi Târomázsemne mäjveszm, szát szir kulel mäjveszm. — Jägä laui: Pike, mäjveszenke, Numi Târom ázsem kumlye laueszn, tä moszkal sabiteln. Ánomnel vaszi mähr kitilélñ?

XXIII. Mäszkätesz, kuálsz kvone. Ász szir kulä ászn táretesztä, ját olne kulä jän táretesztä. Tälä szát olmä jujpoált, tujä szát koltmä jujpoált, ászn minesz: ász szir kulä jänimem natmem vitä lyulyitl ujjäli. Já szir kulä szunzisz; já szir kulä jänimem notmem szaui jémtem, vitä lyulyitl ujjäli. Törn a) minesz: tör szir kulä jänimem notmem vitä lyulyitl ujjäli. Ju minesz, jägäjä angvägä poált johtesz, laui: Äny, jägäüm angväum, ászn jälszem, ász szir kulem szau, vitä lyulyitl jäli; já szir kulem szusszem, b) já szir kulem ruotmem vitä lyulyitl ujjäli; tür szir ku-

lyóba ereszd, kis folyóba való haladat kis folyóba ereszd; tóban élő haladat tóba ereszd: az ember-évbeli idő mig tart, éhező sziveiket ezzel elégitik meg.

XXII. Leméne az alsó földre; atyjához anyjához jutta. Oh nevelő atyám anyám, Nümi Târom atyám megajándékozott, hétféle hallal ajándékozott meg. Atyja feleli: Fiam, ha megajándékozott, a mint N. Târom atyám megmondta: azonkép tedd meg. Tölem minek kérdezed tovább?

XXIII. Öltözködék, kimené. Nagy folyóba való halát nagy folyóba ereszté, kis folyóban élő halát kis folyóba ereszté. Hét tele volta után, hét nyara elfogyta után a nagy folyóhoz mene: a nagy folyóba való hala megnőtt, megívott, vize színéiglen uszkál vala. Kis folyóba való halát nézé meg: a kis folyó hala megnőtt megívott, sokká lett, vize színéiglen uszkál vala. A tóhoz mene: tóba való hala megnőtt, megívott, vize színéiglen uszkál vala. Haza mene, atyjához anyjához jutta, mondja: Ím, atyám anyám, a nagy folyóhoz mentem, a nagy folyóba való halam sok, vize szi-

c) *pojtiänl* helyett.

XXIII. a) *tör* vagy *tür* tó. — b) *szunz-szem* helyett.

lem ruotmem, vitä lyulyitl uj-
gäli. Nén mänr nomt anyse-
én ? Ti vit-külom, ti vuar-ujm
män url elmkaleszem älung-
ve ? étkelene szimänl män url
pojtungve, polyne älpianl män
url réjtilungve ? — Jägä laui :
Pikve, näng ánomnel nomet
kiszken értn, äm mätem kum,
mäne nomt anysém ? Vuar-uj
älne nametke kinzén, Numi
Târom äzsen poält kange-
szen. c)

XXIV. Kélp lén szaue.
keurn äsz sältsz. Szát näkpe
aln kangeltepne kélp lén ku-
ritétl äsz tä kangi; kvonzä
vajtäl pätesz, ponkä dejtäl
pätesz. N. Târom äzse unlene
aln szirp sziring kvoln sältesz.
Numi Târom jäge ponk táre-
tim unli; lajlen kujesz, non-
go lyulysz; äsz kujesz; kor-
miti lajln äsz kujesz. Numi
Târom äzse ponkä nong al-
misz a), laui : Pikve mene téne
tép märmn pätszen, äjne vit
szäun kajeszen, tone äm poäl-
tem pojksung äsz jiszen ? Täu

c) nem a múlt időnek képzője
ezen sz, hanem a pillanati cselek-
vést jelentő, mely alaknak múlt
idője kangesz-szem.

néiglen jár ; a kis folyóba va-
ló halamat néztem meg, a kis
vízbe való halam megszapo-
rodott, vize színéiglen uszkál ;
a tóbeli halamat néztem
meg, tóbeli halam megszapo-
rodott, vize színéiglen uszkál.
Mit gondoltok ? Ezen vízi
halamat, ezen erdei állato-
mat mi módon fogja meg az
ember ? éhező szíveiket mi
módon elégítik meg, fázó tes-
teiket mi módon melegítik
meg ? — Mondja az atyja :
Fiam, ha tőlem kérdezesz ta-
nácsot, én öreg ember, milyen
tanácsot adhatok ? Ha erdei
vadat fogó tanácsot keressz,
NumiTârom atyádhoz ménj föl.

XXIV. Vörös evet börét
ölté megint magára. Hét foku
ezüst hágsón vörös evetmód-
jára mene föl megint ; körme
erőtelenné lön, feje erőtelen-
né lön. Numi Târom atyaezüst
rudu lakó házába mene be.
Numi Târom atya fejét le-
csüggesztve ül vala ; lábaihoz
borúla, fölállá ; megint lebo-
rúla ; harmadszor is lábaihoz
borúla. Numi Târom fejét
fölemelé, s mond : Fiam, vaj-
jon evő étel szorultságába es-
tél, ivó víz szükségébe akadtál,
hogy azért megint könyörögni

XXIV. a) *almisz* *almesz* helyett;
de itt is *almisztá* kellene.

laui: Numi Târom ázsem, Numi Kórosz jáum! ám mäne téne tép száun pätszem, mäne äjne vit járomen pätszem? Näng szátem elmkaleszn má jänitl táremelsz; näng laum vuar-ujn má jänitl télsz; taulung uj taulung uj móskszal jänimesz, lajling uj lajling uj móskszal notmesz; elmkaleszem elmkalesz móskszal natmesz; vitkulem vitkul móskszal ruotmesz. Ti näng szátem elmkaleszen étkelene szimänl män urlpojltungve, polyn älpianl män url réiltungve? Näng szátem vit kuln, vuar-ujn mänr varmel älungve, män url kátn pätungve? Ti nomt kinzung näng poälten ti jiszem, mät url lauilén?

XXV. Numi Târom ázse ponk tármetim nesz unli. Ponkâ nong almime-kémt laui: Pikve, nängen til ám szátem vuar-ujm, vit kulom älungve män url lauilém? Joli má-kum unlene szaung män johtén, ám szátem vuar-jiium oli. Vuorting jiu vuortä kuszetén a), kosznäng jiu kosznatä szajren; kit jiu äkven raulén b). Ász tärmel ám szátem vitku-

jöttél hozzám? Feleli: Numi Târom atyám, Numi Kórosz atyám! én milyen evő étel szükségébe estem, milyen ivó víz nyomoruságába estem? a te szerezted embered az egész földön elterjedt; a te mondotad erdei vadad az egész földön lett; a tollas állat tollas állat szerint nőtt meg, a lábas állat lábas állat szerint szaporodott; emberem emberképen lett; vízi halam vízhalképen ivott. Ezen szerzett embered éhező szívét mi módon elégitse meg, fázó testét mi módon melegítse meg? Te szerezted vízi haladat, erdei vadadat milyen dologgal lehet megfogni, mi móddal lehet kézbe ejteni? Ezen tanácsot jöttem most hozzád kérni, mikép mondd meg?

XXV. Numi Târom atya fejét lecüggesztve csak ül vala. Fejét fölemelvén mondja: Fiam, neked szerzettem erdei vadamat, vízi halamat miképen lehessen megfogni mondjam? Az alsó nép lakta héjas földre menj le, ott szereztem erdei fám vagyon. Hajlós fának egy hajlatát vágj le, hasábos fának egy hasábját vágj le; e két fát illeszd egy-

XXV. a) egy hajlatját vágj, azért van kuszetén, s nem kuszeteln.
— b) átvetés van, raulén helyett.

A tárgyi rag itt azért kell, mert a kit jiu mutató névmási értelemben áll. —

lom poált szüpi szir kul kápnete c) vajeln, d) ulyen pontsziszeln e), äkven szärteln, äkven pereln; jaut tul voarén. Äm szátem vuar-ujm nyauläue johtäue, lyäpän nyälel pähtäue; ti url kátn päti. Taulung szir ujnke lyäpä rai, äsz äktoko kërnelnyálvoarén, nälä jiunel voareln; taulung szir szao ujn lyäpän rai, tä nyälel älungve. Äm szátem vitkulom f), äm tuji jémtem, g) poszäl képl, túr képl szuntenl ärpil läpä vosz voaráue h). Äm szátem vuar-iumnel szaulä vosz kälteläue, táring iu tarä vosz viué, i) voutai kälteläue, poasz szägäue; vitn majten; äm szátem vitkulom täki sälti. Elmkalesz jiszing tãrom untipel, elmkalesz nating tãrom untipel, étkelene szimãnl túl pojttét, polyne älpianl túl vosz rejtilét. Vuar-uj älungve pättét; lajling szir ujnke älet, szauä nujét, polyn älpianl száki érne kum száki vosz voari; kus érne kum,

be. Az Óban szerzett vízi halambul egy kecségét fogj csónakodba, tüzön főzd meg, ragaszd egybe, forgasd egybe, abbul íjjat csinálj. Az én szereztem erdei vadam kinyomoztatik, utóléretik, közelről nyíllal meglövetik, ezen módon kézbe esik. Tollas féle állatod is ha közel fér, azonkép nyilat csinálj vasbul, nyelét fábul csináld meg; a tollas féle sok állatod közel fér, azon nyíllal meg lehet ölni. Szereztem vízi halamra nézve, én nyárrá leszek, a folyó ér, a tó száját, hol ilyenek vannak, gerébbel csinálják be. Én szereztem erdei fámnak héja hasítassék le, a gyökere fa gyökere vétessék, vékonyra hasítassék, halászó kosár fonassék; tedd vízbe; az én szereztem vízi halam magától megyen bé. Míg az emberévbéli idő áll, az emberéletbéli idő áll, éhező sziveiket azzal elégítik meg, fázó testeiket azzal melegítik meg.

c) káp csónak, kápen csónakod, kápent vagy kápnét a csónakod, kápnete csónakodba. — d) vajen a vim-nek parancsolója, mint majen a mim-é. — e) enyvet tanítja csinálni. — f) ilyen ellipticus beszéd a régiség és egyszerűség jelleme; toldd meg: nézve által. — g) Ez nevezetes hely. Itt a Tãrom még levegő, idő létét, vagy

ég létét tudja, s mondja: ha én nyárrá leszek! Mert tãrom = levegő, ég, idő, nagy, s azután személyesítve isten. — h) a szórend ez: läpä voaráue csináltassék be, mi? szuntenl szájok; kiknek, hol? poszät képl túr képl a folyó-ér, a tó szája, hol ilyen van = képl. — i) a vim szenvedője, viäue vagy väue helyett.

kus vosz voari; molesäng érne
kum, molesäng vosz voari;
polyn älpitü túl réjtüli, polyne
kátá túl iszili.

XXVI. Joli mán vajlesz,
täki a) unlene jäung kvolen
johtesz. Jägä nobl laui : Nu-
mi Târom äzsemne tye kajlt
kanstáueszem. Jäge laui : Nu-
mi Târom jägen kumlye lau-
eszn, tä moszah, jarn ke joh-
ti, sabiteln; vajenke johti, tä
moszah voareln. Ánomnel ki-
tilahteken értn äm b) angvän
mätesz, äm mätszem, vuosz-
ne paszn pätem kiti, kalne
paszn johtem kiti, nängen
laune mänc nomting láting
anysimen. Szisz jarke any-
sén, nängki anysén; mät
majl jarke laueszn, näng lau-
eszn.

XXVII. Túl mászkätesz,
kuälsz kvone má jänit mirrä
kanstungve. Jautel äslene
kum jaut voarungve kanstitä;
nyálel äslene kum nyál voa-
rungve kanstitä. Vit-kul älne
kumitü kämkä száung kans-

Erdei vadat kezdenek ölni;
ha lábas féle vadat fognak,
tollas féle vadat fognak, bőrét
lenyúzzák, fázó testének köd-
mönnyre szoruló ember, köd-
mönnyt csinál majd, bundára
szoruló ember, bundát csinál
majd, molesängre szoruló em-
ber molesänget csinál majd;
fázó testét így melegíti meg,
fázó kezét így melegíti meg.

XXVI. Az alsó földre
leméne, magánosan álló atyai
házába jut. Mondja atyjának:
Numi Târom atyám által így
tanítottam. Az atya feleli:
A mint Numi Târom atyád
által értesítettél, azonkép,
ha erőd van, tedd meg: ha
erőd van, azonkép csináld
meg. Minthogy tölem kérde-
zed, anyád megvénült, én
megvénültem, a véghez kö-
zel esett, a halálhoz közel
jutott két ember téged érte-
sítő milyen okos szót mond-
hatunk? Hátteli erőd ha van,
ha mi mellbeli erővel megál-
dattál, te áldattal meg.

XXVII. Azután öltözkö-
dék, kimene tanítani az egész
föld népét. Ijjal vadászó
bert ijjat tanít csinálni; nyil-
lal vadászó embert nyilat ta-
nít csinálni. Vizi halat fogó
embert, hálót szöni tanít, ko-

XXVI. a) *täki* maga, egyedül.

— b) Ezen *äm* nyilván szükségtel-
len itt.

titä, posz száung kanstitä. Tuji jémnti, tuj-árpi voarungve kanstitä; téli jémnti, téliárpi voarungve kanstitä. Uoszmäl älslene kum uoszmä voarungve kanstitä; talgel älslene kum talgel älsungve kanstitä.

XXVIII. Tā jujpoált vuar-uj älne kum jaut voari, nyál voari. Vuarn mini, vuar-uj lyangä kanti, a) nyaulitä, lyäpän johti, nyálel lutä, tot i b) älitä, szauä nuji, c) tászlitä, nyaulä ju totitä. Ájing kum ájt szim pojti, ping kum piä szari tajnti. — Vitkul älne kumitä, tuji jémnti, tuj-árpi voari, jiunel szajle kálteli, tárjiu voutai káltelitä; posz szági, vitn untitä. Kitit kátel mini, vit kuln tajle sältne; ju totitä, ájing kum ájt szari tajnti, ping kum piä szim pojti. — Uoszmäl älslene kum — ürte pori téli, mänititä, szauä nuji, szétep voari, uoszmäi szägitä, vitn táretitä, vitkul täki sälti. Talgel älslene kum, jiu szaunel szált d) nujgäli, kuáli szäji, szau szétep äkven majteliäne; nálve rebititä, vit-kul pái karti; ájing kum ájt szari tajnti, ping kum piä szim pojti.

XXVIII. a) az az egy utját talál, nem a bizonyos utját. — b) i és, oroszbul; különben az *isz*-on kívül más mondat-kapcsolót nem

sarat szöni tanit. Nyár lesz, nyári gerebet tanit. csinálni Pónéval halászó embert pónét tanit csinálni, kerítő hálólal halászó embert kerítő hálólal halat fogni tanit.

XXVIII. Azután az erdei vadat fogó ember íjjat csinál, nyilat csinál. Erdőre megyen, az erdei vadnak utját megtalálja, nyomát követi, megközelíti, nyíllal lövi, úgy megöli; bőrét lenyúzza, elkészíti, husát haza viszi. A leányos ember leánya szívét elégíti meg, fias ember fíja hasát tölti meg. — Vizi halat fogó emberre nézve, nyár lesz, nyári gerebet csinál, fábul szálat hasít le, fagyókeret vékonyra hasít; kosarat fon, vízbe teszi. Másod nap kimegyen, vizi halal teli van; haza viszi, leányos ember lánya hasát tölti meg, fias ember fíja szívét elégíti meg. Kávás hálólal halászó emberre nézve a hegyen paréj terem, kinyövi, haját lenyuzza, fonalat csinál, hálóvá szövi; vízbe bocsátja; a vizi hal maga megyen bele. Gyalommal halá-

igen találunk. — c) itt a tárgyi rag híjja kirí az *älitä*, *tászlitä*, *totitä* közt.

XXIX. Má untkatesz, mirr télsz. — Jagatá, ti mirr män url alungve, män url jänimengve? Jagägä ängvágä nobel laui : Ja, mirr téltszem, vuar-uj ruotmesz, vit-kulom ruotmesz; elmkaleszem télsz! má untkatesz; vitkul älung pätvesz, vuar-uj älung pätvesz; szimänl pojttét, szariänl tajntét, älpianl réjtilet. Elälye ti mirr män url äju-pi anysungve ti tumäi änom lauen, ti nomt änom mäjen! Jägä laui : Pikve, nängen laune mäne namt äm anysém? Nometke kinzén, Numi Tárom äszn poält kangeszen, namet täuenl pojken.

XXX. Kuälsz, mäszkätesz, kélp lén szaue keurn sältepsz. Szát näkp aln kangeltep äsz täkangi. Kvonzing uj kosz vagä kalem jujpoält, ponkung uj ponk vagä kolem jujpoält, Numi Tárom äzse unlenc aln szirp szát kvol pä-

szó ember a fa hejából szálatkat nyuzogat, kötélle szöv, a héj-fonalat egybeköti; le-bocsátja, a vizi halat partra huzza; leányos ember lánya hasát tölti meg, fias ember fia szivét elégiti meg.

XXIX. Megülepedett a föld, a nép lett. De ezen nép mi módon fog lenni, mi módon nevelödni? Atyjának anyjának mondja: A népet megteremtettem, az erdei vad szaporodott, a vizi hal szaporodott; emberem lett, a föld megülepedett; a vizi halat fogni kezdik, az erdei vadat fogni kezdik; sziveiket megelégitik, hasaikat töltik, testeiket melegitik. Továbbra, hogy ezen népnek mi módon lesz leánya fíja, errül mondjátok meg nekem véleményteket, erre adjatok nekem tanácsot! Felel az atya: Fiam, téged oktató milylen tanácsot adjak? Ha tanácsot keresz, Numi Tárom atyádhoz menj föl, tanácsot attul kérj.

XXX. Kiméne, öltözködék, veres evet bőröbe búvék. Hét foku ezüst hágcson megyen föl megint. A körmös állat körme erejének elhalta után, a fejes állat feje erejének elfogyta után Numi Tárom atya ezüst rudu

titn sälti. Numi Tárom ázse ponk táretim unli. Kátel kanzing jálping pászän aulen joamlitesz; män kujesz; non-go lyulyszisz a); ász kujesz; kormiti Numi Tárom ázse lajlen kujesz. Numi Tárom jáge szát átpe áting ponkã nong almime-kémt laui. Pikve, mäner voarung jiszn? mäne téne tép märemn pätszen, men äjne vit száun kajeszen? Täu laui: Numi Tárom ázsem, téne tép száun äm kuny pätszem, äjne vit märemen kuny pätszem? Näng szátem elmkaleszen vitkul älungve pätszet; étkelene szimänl pojttét, tajntene szariänl tajntét, polyne älpianl rejtilét. Ász elälye nobl elmkalesz jiszing tárom män url untilem, elmkalesz nating tárom män url alungve lauilem? äj anysne kum män url äj anysi, pi anysne né män url pi anysi? Ti nomet kinzungve näng poälten jiszen. — Numi Tárom ázse ponk táretim nesz unli. Ponkã nong almime kémt laui: Pikve, nängen til mäne namt äm mim? Jole vajlén, äk né äu kum äkven sabitelü; elmkalesz jiszing tárom untipl, elmkalesz nating tárom

hét lakó háza végibe béme-
gyen. Numi Tárom atya fejét
lecsüggesztve ül vala. Napfé-
nyes szent asztala elé lépde-
géle; földre borúla, fölállá;
megint leborúla; harmadszor
is Numi Tárom atya lábaihoz
borúla. Numi Tárom atya hét
haj-fonadéku fejét fölemel-
vén mondja: Fiam, mi végett
jöttél? milyen evő étel szo-
rultságába estél, vagy ivó víz
szükségébe akadál? Feleli:
Numi Tárom atyám, evő étel
szükségébe hogy estem, ivó
víz szorultságába hogy estem?
Te szerezted embereid vízi
halat kezdenek ölni, erdei
vadat kezdenek ölni, éhező
szíveiket megelégitik, tölt-
hető hasaikat megtöltik; fázó
testeiket melegítik. De to-
vábbra az ember-évbéli időt
mimódon ülepítéd, az ember-
korbéli időt mimódon mon-
dod lenni? leányos embernek
mimódon lesz leánya, fias nő-
nek mimódon lesz fia? Ezen
tanácsot jöttem hozzád kérni.
— Numi Tárom atya fejét le-
csüggesztve csak ül vala. Fe-
jét fölemelvén mondja: Fi-
acskám, néked most milyen
tanácsot adjak? Menj le, egy
nőt egy embert szerezz össze,

XXX. a) lyuly sz-isz, as sz pil-
lanati cselekvést jelentő, mint a'
kangessen-ben a XXIII. c. a múlt-

nak képzője pedig i-vel van, mint
almész, a XXIV. a. —

unteémpel; áj túl vosz kajti,
pi túl vosz joami.

XXXI. Jole vajlesz, jä-
gäjä ángvägä poált johtesz,
laui: Numi Tárom ázsemen
lauveszm néi kumi äkven sa-
bitungve, elmkalesz jiszing
tárom untípel; áj túl vosz
kajti, pi túl vosz joami. Jägä
laui: Näng Numi Tárom ázsen
kumlye lauveszn, járn-ke
johti, vajenke johti, tä mós-
z sabíten. a)

Mászkatész, ász minesz.
Má jänit mirrä äk né äü kum
äkjurtl alungve sabiteszäne.
Áj anysung pätszt, pi any-
sung pätszt.

XXXII. Tála szát ale-
mánl joipoált, tujä szát
koltmánl juipoált, má pang-
vit mirrä szunzungve kuálsz.
Áj anysne kum äjt jänimem,
pi anysne kum piä natmem.
Numi Tárom ázse szátem jäl-
ping mán láptál ti pätmét.
Vuarn télem vuar-iuä mose,
urn télem ur pumä mose, elm-
kalesz piä tilnel szau, elm-
kalesz äjtä tilnel szau. Oszing
lyám-uj kajlt nyaueszi, oszing
pälk kajlt kammi; vuore jä-
lungve ätt lapét, vit-kul älne
mán ätt lapét.

úgy az ember-évbeli idő üle-
szik, az ember-korbeli időt
megülepítem, attul majd ki-
kél leány, attul majd előlép fiu.

XXXI. Lemene, atyjá-
hoz anyjához juta, és mond:
Numi Tárom atyám által meg-
tanítottam nőt embert egy-
beszerezni, úgy megülepedik
az ember-évbeli idő; leány
attul két ki majd, fiu attul lép
elő majd. — Felele az atya:
Numi Tárom atyád által mint
tanítottál, erőd ha jut, tehetsé-
ged ha jut, a szerint tedd meg.

Öltözködék és kimene. Az
egész földön levő népiben egy
nőtegy embert együtt élniszer-
zé össze őket. Lányt kezdé-
nek birni, fiút kezdénekbirni.

XXXII. Hét telet átél-
tek után, hét nyarat elköl-
tek után a széles földön való
népét mene ki megnézni. A lá-
nyos embernek leánya meg-
nőtt, a fias embernek fija
megkorosodott. Numi Tárom
atya szerezte szent földén el
nem férni kezdének. Az er-
dőn termő erdei fája kevés,
hegyen termő hegyei füve ke-
vés, az ember fija több, az em-
ber leánya több. Sűrű legyek
gyanánt nyüzsgő, sűrű dará-
zsok gyanánt zsi bong; erdőre
járni nem férnek el, vízi halat
fogó helyen nem férnek el.

XXXI. a) *sabíten* helyett.

Ju johtesz, jägägä angvägä nobel poterti : Jagatä jägáum angváum, mäne namt anyseén? Elmkalesz pim män láptál ti pätész, vitn láptál ti pätész; vuore jälne kum voar-uj älungve ätt lápi; vit kul älne kum vitkul älne mätä märmí jémts : mäne nomt ánom mién? Jägä laui : Mén mätne kátmen mätesz, mätne lajlmen mätesz, nängen varne mäne szisz jar anysimen? Namting láting kinzeénke, Numi Tárom ázszen poált kangeszen; eläly alne nomting láting túl vouen, eläly alne namting láting túl kinzen.

XXXIII. Mäszkätesz, kélp lén szaue keurn sältész; szát näkp' aln kangeltepn äsz tä kangi. Kvonzing uj kosz vagä kolesz, ponkung uj ponk vagä kolem jujpóalt Numi Tárom äzse unlene aln perp kät a) kvol pätitn sältész. Kätel kanzeng jälping päszän aulen män kujesz, nongolyulysz, kitnti äsz kujesz; kormiti Numi Tárom äzse lajlen tú kujesz. Numi Tárom äzse ponkä nongalmime-kémt laui: Píkve, mäne jármén pätszen, mäne munysemen pätszen, tone äm poáltem johteszen?

XXIII. a) mondánkban a hét szám uralkodik, csak Numi Tárom

Haza mene, atyjának anyjának beszél: Oh atyám anyám, mit gondoltok? Embertiam nem férni kezd a földön, vizen nem férni kezd már; az erdőre járó ember erdei vadat ölni nem fér, a vízi halat fogó embernek vízi halat fogó helye szorossá lett: milyen tanácsot adtok nekem? Feleli az atya: Vénülő kezünk megvényt, vénülő lábunk megvényt, mi néked segítő milyen hátszíni erővel bírnak? Ha okos szót keresesz, Numi Tárom atyádhoz menj föl; előre látó okos szót attul kívánj, előre látó okos szót annál keress.

XXXIII. Öltözködék, veres evet bőrébe buvék; hét fokuzüst hágesón mene föl megint. A körmös állat körmének ereje elfogyott, a fejese állalet feje erejének elfogyta után Numi Tárom atya ezüst poznáju hat lakó háza végibe mcnebe. Napfényes szent asztala előtt földre borúla, föllalla, másodsor is leborúla; harmadszor is oda Numi Tárom atya lábaihoz borúla. Numi Tárom atya fejét fölemelvén mondja: Fiam, milyen nyomorba estél, milyen inységbe estél, hogy azért hozzám jöttél?

rom szájában van tíz fog (VIII.) s itt hat háza.

Numi Tárom ázsem, mä-ne märemen pätszem? äm mäne száun pätszem? Näng szátem elmkaleszen, näng laum elmkaleszen áj any-sung pätsz, pí anysung pätsz. Älslen män láptál pätsz, vuor-uj älung ätt láptahtét, vit-kul äzne män ätt lépét. Vit-kul äzne kum, vit kul äzne mátä märemi jémtesz; vuor-uj äzne kum vuor-uj äzne lyangä märemi jémtesz. Näng szátem vuor-iun mose, elmkaleszem száui jémtesz. Näng szátem vuarpumen mose, elmkalesz-ájün tilnel száui natmesz. — Túl laui: Til äm nängen kumlye mosz alung lauilem. Tyi kulyater voalteln jole. Jole johten. Äuk ti száuit mirrn täu kojtil b) kujiti, áum voari, vosz uosztét; äuk ti száuit mirrn nongäly vosz oli. Vuor-uj vosz älsli, vit-kul vosz älsli, män lositi jémti, vitn lositi jémti. Vit-kul äslene kum vit-kul lyangä lositi vosz jémti, vuor-uj äslene kum vuor-uj jálne mátä lositi vosz jémti.

Numi Tárom atyám, milyen szorultságba estem? milyen szükségbe estem én? Te szerezted embered, te előszólítottad embered leányt kezdett birni, fiat kezdett birni. A vadászó helyen meg nem férni kezdett, erdei vadat ölni nem férhet meg, a vízi halat fogó helyen meg nem férnek. A vízi halat fogó embert illetve, a vízi halat fogó hely szorossá lett: az erdei vadat fogó embert illetve az erdei vadat fogó út szorossá lett. Te szerezted erdei fád kevés, emberem többé lett. Te szerezted erdei füved kevés, ember-leányom többre szaporodott. — Azután mondja (Numi Tárom): Ezenel megmondom neked, mint fognak élni. Ezen Kulyatert vezesd le. Menj le. Ugyan annyi népedet fog ő szenvedéssel lefektetni, betegséget csinál, meg fognak halni; ugyan annyi néped fenn lesz. Az majd erdei vadat fog, vízi halat fog, földed tágassá lesz, vized tágassá lesz. A vízi halat fogó embernek a vízi halutja tágassá lesz, az erdei vadat fogó embernek járó helye tágassá lesz.

b) Ezt találom egyik jegyzetben: *kuoji aumi* beteg. Nyilván: *kuoji* beteg, *aumi* is az. Akkor *kojtil* be-

tegség, *i* képzővel, (mint *saul*, *suntel*, *varmel*, *sádtel*); *kojtil*, vagy *kojtilel* betegséggel.

XXXIV. Jole vajlesz, jole johtesz. Jägägä ángvägä nobel poterti : Jägäüm ángväum, Numi Tárom ázsemn lauveszm tyä kajlt alungve. Kulyater misz, jole voalteszlem. Jägä laui : Numi Tárom ázsn kumlye laueszn, tä kajlt voareln; ánomnel vaszi mänr kitilén? Kvone kuálsz, kulyater táretesztä. — Tälä szát almä jujpoált, tujä szát almä jujpoált, má jänit mirrä szunzungve kuálsz. Äkti szauit mirrä uoszmét, äk-ti szauit mirrä liling. Äj anysne kum äk-ti szauit äjtä jol uoszi, äkti szauit äjtä nongäly anys; pi anysne kumitä äkti szauit piä jole uoszi, äkti szauit piä nongäly jänmeltitä. Elnkalessz jiszing tárom us-ti a) untakatesz, elmkalesz nating tárom us-ti télsz.

Ti sunyétl äny olét.

XXXIV. Lemene, lejuta. Atyjához anyjához beszéll : Atyám anyám : Numi Tárom atyám által megtanítottam, miképen fognak lenni. Kulyatert adott, lehoztam. Mondja atyja : Numi Tárom által a mint tanítottattál, azonkép tedd meg, tölem minek kérdezesz többet? — Kiméne, a Kulyatert elbocsátá. — Hét telet átélte után, hét nyarat átélte után az egész földön való népét mené ki nézni. Ugyan annyi népe veszett el, ugyan annyi népe élő. A leányos embernek ugyan annyi leánya lehunyt, ugyan annyi leánya fennvan; fias embernek ugyan annyi fia lehunyt, ugyan annyi fiat fölnevelt. Az emberévbeli idő megülepedett már, az emberkörbéli idő meglett már. — Ilyen boldogsággal élnek most.

XXXIV. a) *us* orosz szó = már ; *us-ti* = már így.

S z ó t á r.

(Az osztják, szamojéd és szürjän szók *Castrén* nyelvtanaibul, a votják szók *Wiedemann* votják nyelvtanából, a mordvin szók Gabelentz mordvin nyelvtanából, s a 4 evangéliumi fordításbúl, a lapp szók *Stockfleth* nord-lappsok ordbug-jából és *Lindahl* lexicon lapponicum-jából vannak véve. A szamojéd nyelvjárások : *jurák szamojéd*, *tavgi szamojéd*, *osztják szamojéd*, és *kamaszinszk szamojéd*).

A közönséges számok a nyelvtani bevezetésre, a római számok a szövegre utalnak).

A.

Áj lyány, leány, *djing* leányos;

áj-pi leány fiú = gyermekek,

djing-piinj gyermekekkel biró ember, ház stb.

ájtü, vagy *ájt* a leány, lásd a nyelvtani bévezetést A' mordvin *ejkaks* gyermek, talán *ej-kaks*, úgy hogy *ej* a vogul *áj* volna, s az egész szó az *áj-pi*-nak felelne meg.

Ajte alacsony hely, láp, vízáradásbul lett tó. Különben mint a *vuar*-nak (erdő, hegy) ellentéte, lapos hely, rét. Ahlqvistnál *ojt*, lásd a 325. lapon az *ojt-túr jonkep*-et.

Al (törzse az *além*, *olém*-nek) élet; *al-pi* lévő; *al-tajl* (lásd *tajl*) élet-teli, ezen mondatban: *réing kvol loágen pi altajl ju sültesz* V. a meleg ház rekeszébe fiat szülni mene bé. Az *altajl* szót *almimen* magyarázza, de a dolog nem lesz világosabbra. A „*ju sültesz*“ beinene, mellé infinitívust, névi-módot *a*), s általában ilyen szórendet várunk: *al-tajl pi al-mingve ju sültesz*, azaz, az életre megért fiut emelni, felfogni, mene be.

além vagy *olém* vagyok élek, lásd a nyelvt. bévezet.

11. — *Égvai ojikai olei* asszony és férj voltak. — Oszty. *vádlem*, *üdem*, finn *olen*, török *ol*-, magyar *val* *vol* stb. A vogul *além*, *olém* egyesíti tehát az *élni* és *lenni* (vol-ni) jelentéseit, melyek a rokon nyelvekben két szó által vannak kifejezve. Az osztyjákban is *üdem*, *vádlem* élek (tehát legközelebb talál a vogul szóhoz) és vagyok, de azon kívül *tujem*, *tójem* is vagyok.

	<i>élni</i> :	<i>val</i> (lenni) :
<i>a jurák</i> <i>szam.</i>	jileadm élek	'adm vagyok
<i>osztj.</i> <i>szam.</i>	elak „	eak „
<i>mördvin</i>	erän „	ulam, ilam „
<i>szürjün</i>	(loa) „	völi valék
<i>finn</i>	elän „	olen vagyok
<i>eszt</i>	elan „	olen
<i>lapp</i>	älem „	(orom) läm
	jelep	(orob) leb
<i>török</i>	jas-(arum)	ol-(urum).

Vajjon nem lappang-e az *élni* szónak tulajdonképi megfelelője az *el*-m-kaleszben? Lásd e szót.

Almáuém, és *almijáuem*, lásd a következőt.

Almém emelek, *almáuém almijáuem*, emelődöm, — *alm-tém* emelve viszek. — *Numi Tárom ázse ɣonkã nong almisz(esz)* Numi Tárom atya fejét fölemelé. — *Áli turp turing vuat pini, lui szaris pütitne almdúi* erős torku felszelet támaszt, az al-tenger végibe emelődnek (ketten). — *Osztják átmem, ítlmem* emelek, *áttem* emelve viszek.

Aln ezüst, pénz. *Aln szitpe sziting ápel táretáuészi* ezüst fonalu bölcsővel bocsáttattak le (ketten). — *Votják azvesz, szürjãn ezüsz.* Tehát *aln* = *azv* (esz) = *ezü(st, sz)*. *Mordvin szijãn*, p. o. Máté 10. 9. *ilüdo szajt tink marto a szirne a szijãn* ne vegyetek magatokkal se aranyat se ezüstöt.

Ánom nekem, engem, lásd a ny. bévezet. 7. *ám* = én. — *Numi Tárom ánom pí misz* Numi Tárom nekem fiat adott.

Angve, és *änge* anya, *Mindig a jüge*-vel van együtt, mint *égva* az *ojkã*-vel. A megszólításban *jügüüm angváuüm* annyi mint: szüléim. *Jümeltem jügüüm angváuüm, mäni túmüi anyseén?* nevelő (engem nagyra nevelt) atyám anyám mit gondoltok, milyen tanácsotok van? — *Osztják anga, ange*, *votják anaj*, *szürjãn anj*, *török ana*, *mordvin ava*.

Antesz segítség; *antesz voarém* segíték, segítséget teszek.

Anyilém csókolok, *anyilahtém* csókolózom. *Égvaten tármetáué, ojküten almijáué*; *anyiliten szipviten* az asszony, anya, által letétetik, a férj által fölvetetik; csokolják ölelik (ötet ketten).

Anysém bírok, vallok. *Mäni túmüi anyseén* milyen véleményetek, tanácsotok van? *pí anysi* fia van. — *Mordvin ascsi* van, ül.

Áp bölcsü, — *ápel táretáuészi* bölcsővel bocsáttattak le. *Osztják ántep, óndep, óndap.* Mint a magyar *ö*v és a vogul *entep*, úgy a vogul *áp* és az osztják *ántep*.

Arm idő, kor, *armt* kor, *tan-armt* akkor; *armtom* korom, *ám armtom* korombeli; *ám*, — *täne män arm kumlye jémti*, — *üm elem-pi anysém* én — mért valami idő a mint lesz, = valamikor meglesz — én fiat bírok = nekem fiam van.

Árpi geréb, kürtü, a halászás végett a folyón keresztül csinált fonadék, gát. — *poszül képl, tár képl szuntel árpil*

lípü vosz voaráue a folyó ér, a tó szája, hol ilyen van, geréb-
béssel csináltassék be. — Az osztjásoknál *vár*, innen *vár-
tilisz* (julius hava) azon hó, melyen a lazaczfogás végett ge-
rébbel rekesztik el a vizet. A magyar nyelvben *varsá* van,
melyet Kresznerics M. A. után „nassis, sagena“ magyaráz,
s melyet a biblia (Károlyi ford.) is említ, Ezekiel 26. 14.
varsáknak vető helyek léssesz. Ez hát más jelentésű az osztják
vár, és vogul *árpi*-nál: de törzsre nézve találkozhatnak ezek-
kel. Sok magyar helységnévben is megvan, mint *Varsád*,
Varsány (Hatvan mellett, azután *Tisza-al és fel- Varsány* stb.)

Ász nagy folyó, különösen az Ob folyója. *Ász szir kuln
ász'n' táretéln* az Ob-faju (Ob-beli) haladat az Ob-ba ereszd.
Osztjákban is *ász* Ob; *ász-jah* Ász-nép, Ob — nép = oszt-
ják, *num ász-jah* felső osztják, Szurgut körül; *avasz ász-jah*
alsó osztják, Berezov körül.

Ász és, meg, még. *Túl ász műszkütesz* azután megint
öltözködék; *ász mánr téngve pätét* és mit fognak enni, = a
többi meglevén, ezen felül mit fognak enni?

Ásztém készülök, *asztém* kész; *asztülém* készülgetek.
Taulung szir szau ujü ásztisz a tollas féle bőrű állatja meg-
készült.

Át és üt haj, emberhaj, *átpe* haju. *Numi Tárom ásse
szát átpe szüung ponkü táretime unli* Numi Tárom atya hét
haj-fonadékú fejét lesütve ül vala. Itt az *átpe szüung* olyanféle
szerkezet, milyen a *turp turing*, *szemp szeming*, miket láss
az illető helyeken. — Török *szacs*.

Ater fejdelem, úr; osztják *ater*, *atter*, *eder* derült ég.
Úgy látszik, hogy e szó hasonló a *tárom*-hoz. *Kuly-ater* ha-
lál istene.

Átyim nincsen, nincs úgy. Nyilván összevan téve *áte*
és *im* (létige) szóból; ez *áte* pedig rokon az *ätt* nemmel,
jóllehet *sem* jelentésű, p. o. *áte lá nobl télen oli*, *áte misz no-
bel télen oli* sem lóra gondod nincsen, sem tehénre gondod
nincsen. Az *áte-oli* hasonlít az *áte-im* = *átyim*-hoz. *Men-
e kum kvone kudlungve?* Öjkütü laui: *átyim*, *égva*. Vajjon a
férjnek kell-e kimeennie? A férj feleli: Nincs úgy (nem a
férj), hanem az asszony-(nak kell kimeenni). *Étü szát szij
átyim*, hét éje, hogy nincsen hír. *Szijiin nemmät átyim* híred

semmi nincsen. — Osztjákban : *endam*, vagy *endam* = átyim. Lásd az *ütt* szót.

Au folyó, kiő folyó, mi a *já*, mit láss; *aung vit* folyó víz; ebből van

auém folyom, folyik; *auvesz* öntetett,

aumelém folydogálok. *Poszülke*, *poszülí aumelsz* ha mint folyó-ér (görög), folyó-érül folydogált.

Aui ajtó, *aung* ajtós; — *aung kvol auiténl kvone kudli* az ajtós ház ajtaján mene ki. Osztják *au*, finn *ovi*, magyar *aj-t*. A finn *au* (auki) és *ov* azonos a magyar *aj* törzzsel, melyből lett *ajak* = apertura oris, és *aj-tó* = aperiens, (*ajok* nyílom, és *ajtok* nyitok), s azonos a vogul *auí*, osztják *au* szóval.

Aul elő, *aulen* és *auln* előtt és elé, p. o. *kátel kazeng jülping pászän aulen joami* a nap-fényes szent asztal elé lép; Jelenti azután a dolognak két végét, elejét és kezdetét, tehát *aul* kezdet is vég is; ilyenféle jelentésben kell venni : *sankung szü aulen johtszümen, soli át aulen johtszümen* a görbe bot kezdetére jutottunk, az ősz haj kezdetére jutottunk, azaz oda jutottunk már, hogy görbe botra kezdünk támaszkodni, hogy hajunk őszülni kezd. — *Aulti* első és utolsó, *aultit* végett, *mänr aultit* mi végett. — Az *aul*-el egybevetethető az osztják *öd*, *átl* el, — miből *ödeng*, *átleng* első (auling), — azután a norvég-lapp *ouda*, miből *oudaszam*, *oudaszad*, *oudaszisz*, vagy *oudasztam* stb. előttem, előlem stb a mordvin *vasz*, *vász*; meg a finn *ete*-vel, melynek nevezője *esi*, genit. *eden*, s a magyar *el*, stb.

Áum fájdalom, betegség; *tüu áum voari* az betegséget csinál; *áuming* beteg; *aumelém* beteg vagyok. — Viszonylanak egymáshoz az *au* és *foly*-ik, meg *áum* és *fáj*. Finnben is *joki* (joen) folyó; és *pakko* fájdalom; törökben *ak*-ar folyik és *adsir-ur* fáj.

Ázse atya; hasonló értelmű a *jäg*-gel, innen *Numi Tárom ázse*, *Numi Tárom jäge* felső isten atya. — Osztják *atya*, török *ata*, lapp *ácse*, votják *ataj*, finn *ati* (jollehet *appi*-t ipa-t jelent) stb.

Ä.

Äcserm hideg. *konül äcserm nyalp nyaling vuat pineém* midőn hideg éles szelet támasztok.

Äjém iszom; *äj*m ittas, *äj*tál szomjas;

*äj*tém itatok

*äj*áuém itattatom. — *Äjne vit szaun kajeszen* ivó víz szü-
kibe értél. Osztják *jéndem*, *jíndem* iszom, *jénttem* itatok; szür-
jän *jua* iszom, *juta* itatok; votják *juo* iszom; finn *juon* iszom,
juotan itatok; mordvin *szíman* iszom, török *ics-erim* stb.

Äk, *äke* egy (lásd 2. d). Az

äk-kel együtt vannak *toko*, *tümlye*, *mósz*, *má*, *jurtl* stb.
mint *äk-toko* egykép, ugyan úgy, *äk-tümlye* egyféle, olyan,
äkmósz egy végbe, egyre, *äkmá* egy hely, *äk-mán* egy he-
lyen, *äkjurtl* együtt stb. Ilyenek: *äk-ti* egy ez, ugyan ez, *äk-
poál* egy fél, egyfelé, el, p. o. *äk-poál-minen* egyfelé menj,
azaz menj el.

Äl fel, *äl*n felett, *ülgä* fölé, *älel* felöl; — *äli* felső; *jä*
äli aul a folyó felső vége, töve; *äli turp turing vuat pini* felső
erős szelet támaszt. — Norvég lapp *ala* föl, *ald* felöl, *aldam*
stb. felölem; — finn *yli*; szürjän *vü*.

Älém keresek, vadászok; *vuar uj älne jäniti jém*tsz er-
dei állatot fogó nagyságúvá lett.

älsém (gyakorító) keresgélek, fogdosok, *älsilém* u. a.

älém ölök. *Taulung szir szuo ujn lyüpä*n *raui*, *tü nyälel*
älungve a tollas féle bőrű állatod közel jö (ér), azon nyíllal
(meg lehet) ölni. — Nem tudom, a két *älém* egy szó-e, vagy
két különböző gyöknek hasonhangúvá lett ivadéka; *älkätém*
viaskodom, harczolok, p. o. *äm jurtlem älkätung pätén* én ve-
lem viaskodni fogsz. Hogy *älem üslém* világosan kereskedni-t
jelent, sok helye bizonyítja a *Váta-Kum*-nak. A mordvinban
is *csav* öl, de vadászik is, p. o. Máté 5. 21. *tink maride*, *mäze*
jovtaz . . . *ilä csav* hallottátok hogy mondva van . . . ne ölj.
— Máté 4. 18. *szeksz ulnest szin kalon csavniczüt* mert voltak
ök hal-fogók (ölök).

Älpi test. *Polyn älpinä*l *män url reiltungve*? fázó testeit-
ket mi módon melegíteniök?

Äm én, lásd a 8. *ämki* magam, = *äm-ki*, l. a 8. jegy-
zetét.

Ätt nem; *äm ätt vaulém* én nem tudom. Vesd össze az
ätyim és *ul* szókat. — Osztják *ent* nem, p. o. *ent menem*, vo-
gulul *ätt minem* nem megyek. Finnben *e* és *ell* a két tagadó,

mely magához veszi a személy ragokat, így : en, et, ei ; emme, ette, eivät ; ellen, ellet, ellei ; ellemme, ellette, elleivät.

E.

Égva asszony, nő, feleség. *Áu kätel égvatü lavi* egy nap az asszony monda. — Finnben *akka, akan* = *égv* = magyar *ak-szony*, a Temetési beszédben *ach-szin*. A mordvin *ava* asszony, anya szintúgy ide, mint *angve*-hoz sorozható, p. o. Máté 28. 5. angel karmasz kortleme i jovtize *ava*-tnenen : iládo pält = az angyal kezdé szólni és mondá az asszonyoknak : ne féljetek.

El el, elv (elmenni, elé, erdő-elv) ; *eln, ele, el* előtt, elé, elől ; *elit* is előtt, lásd a 4. Ebből van *eli* első, és *elälve* előre, (el-äl-je el-fel-é)

Elm-vagy *elem-kalsz*, — *kalesz* ember

elem vagy *elm pi* ember-fi, fiú. Az *elem* és *kalsz*, *kalesz* szó értelmezése nem sikerült még nekem. Úgy látszik, hogy a két szó többnyire a hitregékben uralkodik, mert más mondákban az ember *kum*, a nép *má-kum*, *má-gum* és *mirr* ; a fiú pedig csak *pi*. Azomban találtam már erre is : *Kásne kalsz* azaz *váne kum* ismeretes ember, ismerős. Lehet hogy az *elm-kalesz* és *kum*, *má-kum* közt ellentét van, amaz a Táromtul közvetlen származó félisteni embereket, ez pedig a közönséges embereket jelentvén. Lehet, hogy az *elm* rokon a finn *ilma*, levegő, szóval s ekkor *elmkalesz* annyi volna, mint légbeli halandó (ha *kalesz*, *kolsz* = holt, lásd a *kalém* szót) ; lehet hogy *elem*, *elm* névi módbeli je az *elém* igének, mely hát „élek“ jelentésű volna, miszerint *elmkalsz* élőt és holtat tenne, mortalist ? végre lehet = *jälm-kalesz*, mert Regulynél : *jälm-kolsz*-nak is találom írva, s ekkor a *jälm* nem egyéb, mint az eddig előttem ismételten *jäl* gyöknek igéjének névinnódja ; lásd a *jäl*p szót.

Entep öv. *Äm-ki anysue aln pahleping entepem titinke tutén* ha magam által birt ezüst gombu övemet viszed. — Osztják *éntep*, *endep*.

Éri kell. Úgy látszik, csak harmadik személyben divatos, de kifejezi a számbeli különbséget, p. o. *tüue rátung éri* ezt ütni kell ; *téneten rátung érei* ezen kettőt ütni kell ; *tánän!*

*rátung éré*t ezeket ütni kell. — *Téne tép éri*, *üjue vit éri* evő étel kell, ivó víz kell. — *Száki érne kum* ködmönyre szoruló ember.

éring talán, mint : *éring johti*, *éring-pel ütt johti* talán jut talán nem is jut, jő. Lásd a *pel* szót. Mordvin *erüvi* kelletik ; tehát *erü* kell, mi szinte azonos a vogul *éri*-vel.

Értu (ért ?) ha. *Ménemenl namt kiszken értu* ha tőlünk tanácsot kérsz. *Szau értu* sokszor. — Talán a finn *erä*.

Ét ej. *Éte szát*, *kátel szát kujene jujpodlt* hét éjszaka, hét napig, fekvése után. *Éti*, vagy *étyi jémtsz* éjszaka lett. — Osztják *át*, *at*, finn *yö*, votják *új*, magyar *éj*, szürjän *voj*, mordvin *vä*, jurák szamoj. *pi*, osztják *szam. pi*, tavgi *szam. fing*.

Étkelém éhezem. *Ti näng szátem elmkaleszen étkelene szimünl män url pojltungve?* ezen szerzett embereid éhező sziveiket mi módon fogják kielégíteni? — Az *étkelém* nagyon találkozik az *éhezem* szóval; igen kíváncs, hogy többi alakjait is megtaláljuk.

I.

Iu fa, lásd *jiu*. *Äm szátem vuar-iümmel saulü vosz käl-teläue* én szereztem erdei fámrul a héja, hártyája, hadd has-sítassék le.

Iszém melegszen, *iszilém* melegitek ; *iszim* meleg. — *Polyne kätü túl iszili* fázó kezét azzal melegíti. — Török iszün-mak melegszen, iszüt-mak melegít ; magyar izzó, izzad tartozhatik ide. Osztjákban *mëlek*, *mëllek* és *mëllenk*.

J.

Já oh, a *jaga*-nak csonkája, mit láss.

Já és *au* folyó, kis folyó, ellentéte az *ásznak*, mi Ob, azaz, nagy folyó. *Ját olne kulä jän táretesztä* kis folyóba való halát kis folyóba ereszté. *Já szir kulem szusszem* a kis folyóbeli halamat megnéztem. — Osztjákban a kisfolyó *jeaga*, mi-nek csonkája a vogul *já* ; finnben *joki*, mi rokon a török *ak-ar* foly-ni-nak stb.

Jaga oh ! a megszólításokban fordul elő, *tä* szóval együtt, mely osztjákban *ta* s tehát-ot teszen ; *jaga-tä* szószerint azért : oh tehát. *Jagatü, jünmeltem jägäüm angäüm* oh engem nevelt (nevelő) atyám anyám. A *jagának* csonkája *já*.

Jangém forgok, szökdösöm, tánczolk. — *Osztják jágem, jikem* szökdösöm, tánczolk. *Ele sáltemtesztü, mauintime jangime ele kudlepsz* elindítja, nevetve szökdesve elmene: — Közel áll ehhez

janigém, és

janygem játszom, osztj. *jantkem*, finn *soitan*, minél fogva a magyar ját = finn *soit*; törökben *oju* játék, *ojna*-mak játsz-(a)ni. De *janyyém* helyett van, *janiém* és *janigeszém* is játszom, s *jani* játék. *Kvon jangieszen' jünütí jémstsz* künn játsz szó nagyságúvá lett, az az, oly naggyá lett, hogy már künn játszhatott. *Áj kászing jomasz janil ele lyulyilém* a leányt valami jó játékkal eltartom, állatom, vagy *kajtilém* mulatom.

Jar erő, lásd a példát a *jartál*, erőtelen, alatt. Ez a *jar* és *kum* ember, tehát *jar-kum*, őrjás-t teszen, azon ember fajt, mely a közönséges emberek kora előtt élt, s melyről néhány érdekes adatot fogok közölni. Vajjon a magyar *orjás* nem *or*. = *jar*-e meg *jás* nép, osztjákul *jah*, szürjänül *jöz*? mint Máté 4. 16. *pukalisz jöz-jasz pemüdzinin* = ülő népek setétségben, azaz a setétségben ülő népek; — mely *jöz* Castrén szerint *idegent* is teszen.

jartál erőtelen. *Pikve, kátn samtál kum, lajlen jartál kum, mü* *jar kátn*ekke *jünmelteszen*; *jar lajln*ekke *jünmelteszn* fiacskám, kezedre tehetetlen ember, lábadra erőtelen ember, ha mi erőt kezedben neveltél, ha mi erőt lábadban neveltél.

Jarmel tett, tény, valóság, annyi mint *varmel*.

Járm és

járom nyomor. — *Pikve, müne járm, tárom járomne püt-szen?* mi nyomor, nagy nyomorba estél? *Votják jormo* szorultság.

Jaut vagy *jajt* ijj. — *Jaut túl voarén* ijjat abbul csinálj. — A déli voguloknál *jujt*, osztjákul *jógot, jaugot*, finn. *jouts*i, török *jaj*, tavgi szamoj. *jinta*, osztj. *zam. end, inde* (mi megérteti velünk, miért lehet a magyar *öv* vogulban *entep* és osztjákban *endep*); szürjänül *vudz*, votjákul *vus*, vagy *vus-pu* ijjfa, mert a hűrt csak *vus*-nak nevezik.

Jäg és *jäge* öreg, atya, *jäum* atyám (lásd a 16 1), *jägüum, angáum* szószerint; két atyám anyám, azaz szülcím (lásd 19. 7). Osztjákban *jig jik*, öreg, atya.

Jälém járok, megyek. *Koszüi jálesz, men vátyi jálesz*, sokáig járt, vagy rövid ideig járt.

Jälping. Ezen szó nagy szerepü a vogul mondákban és életben. Én *szent*-nek fordítom; de való értelme ezekből vehető ki. *Jäl* gyöknek az első igealakja lenne *jälém*, de ezt nem találtam még, hacsak nem a *jälm-kaleszn*-ben, lásd *elm-kalesz* szót. Van pedig származéka: *jältém* engesztetek; mert a vörül mondják: *jältisz* (kiengesztelt), ha ipáját ajánkékokkal megkereste a házasság megtökélése után. A *jältém*-nek további származéka *jälteptém* gyógyítok. Ámde a *p* a gyökhöz is járul s lesz *jälp*, mi ép, egészséges, p. o. *jälp vit* azon víz a jég alatt, melyben a halak megélnek: ellentéte *kali vit*, melyben azok megdöglenek; tehát *jälp vit* élő víz, *kali vit* haló víz. Már ezen *jälp*-nek származéka *jälping*, mely ép, jó, gyógyító stb. lehet. Áll pedig mint tulajdonsági név ezen szók előtt;

jälping kul a hitregében a csuka, melynek köz neve szart:

jälping má a háznak, sáternak azon rekesze, melybe vonúl a hónap-számos nő (kihez nyúlni nem szabad, mert tisztátalanná lesz az ember), vagy a szülő nő. Ennyiben hát tilos hely volna ez, s a csuka is tilos lehet, melyet nem szabad bántani;

jälping má mondánk szerint, az egész föld is, melyet az elmkalesz az ős vízből kibuktatott;

jälping vit egy *jälping vit majt* nevü monda szerint az *özön víz*, mely a máncsi első embereket eltörlötte;

jälping szaris a tenger, melyből meríti elmkalesz a földet;

jäjping nyar a hegy, melyhez ember nem fér;

jälping püsün az asztal, mely előtt Numi Tárom ül, s mely *kátel kazeng*, olly fénylő mint a nap. — Mind ezekből kitetszik, hogy a szó a latin *sacrum*-nak felel meg legjobban, s ezért fordítom *szent*-nek, mi azonban nem teszi a latin *sacrum* és vogul *jälping*-et. A magyar nyelvben talán az *áld* és *áldok* (átok) szó felel meg leginkább a vogul *jälping*-nek. S ki tudja, nem rokonok-e? teszem: *jäl* = ál, *jält* = áld, *jältept* = áltk, *jälp*, vagy *jälping* áldott és átkos.

Jüni nagy ;

jünit nagyságú ;

jünimém és *jänümém* nőlk, nagyra nővk ;

jünmeltém nevelek. — *Äu kvol unlene jänit jälping málamt táreten* egy ház (ülő nagyságu) — helyni nagy szent föld-darabot eresz le. *Éri kum, majt kum mäne hoszái jänumi* az ének embere, a' monda embere némi idő hosszáig növekszik vala. *Jünmeltem jägüum angáum* (engemet) nevelt atyám anyám. — Osztjákban *ene* nagy, *enmem* nőlk, *enmettem* nevelek. Finnben *eni enempi* nagy nagyobb, v. sok több ; mordvinben *ine ini* nagy.

Jémtém, jemtém leszek, a fio és ero jelentéssel. Azért szolgál, úgy mint a *pütém*, a jövőndő kifejezésére, p. o. *mिंगve jemtém* menni fogok. *Täne män arm kumlje jémti* mert valami idő valahogyan lesz. Osztják : *jivdem* és *jevdem*.

Jim és *jum* jövök, *jín* és *jun* jössz, *ju jö* (v. ö. 15. 8.); *jiken* ha jössz, *jín-ke* helyett ; *jiszem, jiszén, jisz* jöttem, jöttél, jött stb. Osztják : *jivem, juvem, jugam*, sőt *jogodem*, mire nézve olyanok egymáshoz képest, mint a *jaut*, osztják *jôgot* és magyar *íjj*. — Szürjän *voa* jövök, votják *vuó*, mordvin *sza (jő) szí jö, szaz jövö*, vogul *jine* ; finn *tulen* ; jurák *szam. ha-jem* (= mordvin *szan*), *todm* = finn *tulen* ; tavgi *szam. tuam* ; osztják *szam. tuank, töak* stb.

Jisz év ;

jiszíng éves ; *elmkalesz jiszíng tárom* az ember-évbeli idő. — Finn *vuote*, osztják *ót, ótl* ; norvég lapp *jakke*, svéd lapp *jake* és *jape* ; török *jil*, mordv. *je*. Tehát : *jil, jisz, je*, év, *jape, (jake, jakke)*, *vuote, ót*. A magyar *ész* majdnem hasonhangu az *év*-vel : s íme a votják *ar* = év, a szürjän *ar* = *ész*. Álljon itt a mordvinbul János 18. 13. *i vediz szonze vasznü Annanen, szeksz szon ulnesz tesz kajafanen, konasz ulnesz te jesze arkhierej* és vivék először Annáshoz, Kajafas ipájához, ki vala ez évben főpap.

Jiu fa, és *iu*. *Äsz äk-toko kérmel nyäl voarén, nülä jüunel voareln* és azonkép vasbul nyilat csinálj, nyelét fábul csináld meg. — Osztják *juk, juh* fa és erdő, török *ag-ads* ; de a *juh, jiu* a mongolban *mod-on* (mod-on) a jakukban *masz* a lappban *muorra*, a tavgi szamojed. *fä*, magy. *fa*, jéniszej

szam. *fè, fe*, osztj. *po, puo, pú*; finnben *puu*; votják *pu*, szürjében *pu* stb.

Joamém lépek, *joamlitém* lépdegelek, léptetek. *Kätel kazing jülping päsün aulen joamlitesz* napfényű szent asztal elé lépdegele. A *joam* = vép, lép, mint a *jom*, osztják *jem, jó*. Osztják *jágal* vépés, lépés, *jáhletem* léptetek.

Johtém jutok, érkezem. *Joli máte kotälye ätt johti* az alsó földre le felé nem jut, *Jägäjä angräjä poält johtesz* atyjához anyjához jutott. — Osztják : *johtem* és *jogodem*, finn *johdun*.

Jol al; *joln, jole, jolel* alatt, alá, alól;

joli alsó; *joli má kum* alsó föld embere. Osztják : *av, avasz*, votják *ulä uln*, szürj. *ü, ulä* alatt, *uln* alá, *úszüny* alól; — norv. lapp *vuölle* alatt, *vuöllai* alá, *vuol* alól; — finn *ali, alella* (alla), *alelle* (alle) *alelta* (alta) alatt, alá, alól; török *alt*, mordvin *alo, alov*, vagy *alom, aldo* stb.

Jomasz jó, *jomasziny* helyes. *Äm szätém jülping män rotmä-ke, nängen jomasz* én szereztem áldott földem ha vesztég marad, néked jó, — A szó *jom-asz* (*jom* = jó, *jav*, mint *nim* név, *szim* szív); az *asz* olyan képző, milyeu a magyar *ig-az*-ban van (*jog* = *ig-+az*). A *jom*, *jó*-hoz legközelebb áll az osztják *jem*, a finn *hyvä*, török *ejü*; azután következik az osztják szam. *kva*, a jurák szamoj. *szava*, Távolabb esnek a lopp *buorre* és *puore*, finn *para* (paraha, paras), mordvin *paro*, szürjén *bur*, votják *bur* jó.

Ju be, haza (ho), *jun* hon, beune, *jü* haza, *jül* hazurúl, honrúl. — *Ju sältesz* bement, hazament stb. Osztják *joh* és *jok* haza, *jadan* és *jokon* hon, *jokotla* honrúl, de *hódívat* is; finn *kotonu* hon, *kotia* haza, *kotva* honrúl stb.

Ju meg, vissza; *ju miném* vissza megyek; *ju jangepsz* vissza fordúlt;

juj utó, *jujt* megett, *juje* megé, *jüjl* megül; — *jüjpoält* után; — votják *vülü* = *jujt*.

Jurt, különösen *jurt-kum* társ; *kvol-jurt* házas társ, *kvol-jurtingé* *jémtsém* ház társassá lettem, azaz megházasodtam. *Äk-jurtl* együtt; *mä jänit mirrä äk né äü kum äkjurtl* *alungve sabiteszäne* az egész föld népét úgy intézé el, hogy egy nő egy ember együtt éljenek. A társító *l* raggal: *jurtl* = vel, *äm jurtlem* velem stb. Szürjében is *jort* társ.

K.

Kajém érek, belejutok; gyakran a *pätém* megfelelője, mint: *mene tene tép märeämn pätszen, men äjne vit száun kajészen*, vajjon evő étel szorultságába estél-e, vagy ivó víz szükibe jutottál? *lajl-nyolü tüu lajlen tü kajl* (Váta-kum) lábhegye annak lábához ér.

Kajtém kelek, múlom, megyek (v. ö. *kuálém*); *kajtpi* menő futó, *kajtping* futós, p. o. *kajtping lü* futós ló; azután leány után járok, hösölök; *kajta kum* házasuló. — Osztjákul *kidem* = kajtém. Végre mulatok, innen *kajtilém* mulatom, p. o. *pi kászing jomasz janil ele-kajtilém* a fiút valami jó játékkal elmulatom.

kajtitem jártatok és járok, p. o. *kajtitene jäniti jémtesz* járó nagyságúvá lett;

kajtalahtém leányt hösölök.

Kajlt mód, kép. *Numi Târom äzsemne tyü kajlt kanstáu-eszem* Numi Târom atyám által ekkép taníttattam. — *Molah kajltl ätt oli* múlt képen nem vagy, azaz, nem úgy vagy mint annak előtte. — Finn *kalta* mód, kép, miből *kaltainen*, p. o. *minkü kaltainen* milyen, vogulul talán *müt kajltl*; *sen kaltainen olyan* = *tyü kajltl*. Osztják *samoj. kajl* milyen. Mordvin *koj* kép, mód.

Kalém és *kolém* halok; *kali vit* holt víz, melyben megdöglik a hal a jég alatt; *kalem, kolem* holt. *Liling men kalem?* *sizijn nem-mät ätyim* élő vagy holt (vagy-e)? semmi híred nincsen. — Láss a *kolem* alatt. Finn *kuolen*, mordvin *kulan*, szürjän *kula*, votják *kulo*, osztják *kadem, kadlem*, jurák *szam. hádm*, osztják *szam. kuak* halok.

Kálitém hasítok, *kálitélém* vagy *káltélém* hasítgatok; *kálteláuem* hasogattatom. *Äm szátem vuar iumnel szüülü vosz káltelaue* én szereztem erdei fámrul a héj hadd hasogattassék le. — Finn *halkaisen* hasítok.

Kalsz, kalesz, ezen szóban, *elmkalesz*, melyet láss. Magában is embert jelent, p. o. *kásne kalsz* ismeretes ember, ismerős.

Kammén zсібongok; *oszing pälm kajlt kammi* sűrű darázs-ként zсібong. Finn *kamuan* zсібongok.

Kanga ki? *Elmkalesz unlene jülping má unteszem: ász kangan aláue?* az ember lakó áldott földjét megülepítöttem: de ki által fog lakatni? ki fogja lakni? *Osztják koje*, finn *kuka*, *ken*, mordvin *kona* stb.

Kangém hágok, felmegyek,
kangeltem hágcsálok,
kangeltep hágcsó,

kangeszém u. az, mi *kangém*, talán az sz egyessé teszi a cselekvényt. P. o. *szát nükp' aln kangeltepn tü kangi* hét foku ezüst hágcsón fölmegyen. *Müt jar lajnen-ke jänmelteszn, kangeszen* ha mi erőt lábaddban neveltél, hágj föl. — *Osztják kangdep* hágcsó, szürjän *kaja* felmegyek hágok.

Kantém talállok. *Tü koszüü jülesz, má ütt kanti* olyan sokáig járt, földet nem talál.

Kantál érhetetlen, a min menni nem lehet, vagy a mi-höz érni nem lehet. Törzse vagy *kajém*, vagy *kangém*, vagy *kaném*. Úgy látszik nekem, hogy *kajém* és *kaném* egy.

Kant had,
kantelém hadakozom.

Kanzém irok, festek; *kanze* szín; *kanzep* színü, *kanzeng* színes; *kátel-kanzeng* olyan színes, fényes mint a nap. *Osztják, hands* = *kanz*; török *jaz*, szürjän *gizs*, mordvin *szir-*, finn *kirj*, magyar *ír* = *ír* és *tarka*. V. ö. Magyar Nyelv. IV. 216. 1.

Kanzsém vagy *kansém*, ismérek;
kanstém ismértetek, tanítok. *Numi Koresz ázszen vosz kanstáuen* Numi Koresz atya által hadd taníttassál.

Káp, *káp-üu* jegenyefa, azután *káp* csolnak, s *kápszup* jegenye fa-szál, csólnaknak kivájt fa.

Kapertém iparkodom. *Ti kvosz kaperteszem* ámbár iparkodtam.

Karesz és *korosz* felső isten; mondják: *Numi Tárom*, *Numi Karesz*, *Korosz*.

Kartém húzok. *Nálve rebititü, vit-kul pái karti* alá ereszti, veti, vízi halat partra húz. *Aln pohleping entepü má-multim kartisztü* az ezüst gombú övet a föld körül huzza.

Kász akarát, kedv, öröm. *Toko kászü kolesz* úgy kedve elhalt, elment;

kászém örülök ;

kászen mulatságbul, hiába ; *näng kászen ménemenl kiti-lahtén* te hiába kérdezősködöl tőlünk.

kászing kedves, mulattató ;

kásztál örömtelen. — Szürjänben *gasz* öröm, *gazstüm* örömtelen, szomorú ; *gazsma* örülök = *kászém* ; — *votják gasalo* szeretek ; *mordvin küsz* örül.

Kát kéz, kát pászän könyök. *Kátn samtál kum* kezetre tehetetlen ember.

kátep kezü, *káteng* kinek keze van. Osztják *két, kót*, finn *käte*, lapp. *gietta*, *mordvin ked*, *cseremisiz kit*, *szürjän ki*, *votják ki*, *török el* stb. a kéz.

Kátel nap (sol és dies). *Ojkätä äü kátel Numi Tárom* ázse *pojksi* a férfi egy nap *Numi Tárom* atyához imádkozik. *Kátel voari* vagy *ponszi* napot csinál, vagy nyit, (mint a francia : il fait jour) azaz nappalodik ;

káteli nappalodik, *kátelung* nappalodni. *Mose unlí, kátelung pätsz*, kevésig ül, nappalodni kezdte. Osztják : *katl* és *hat*, *Obdorszkban naj*. *Votják : nunal* dies, és *sundi* sol. Ezen *sondi sundi* rokon a magyar *sül*, *siit* szóval, mert a *szürjän sonala* melegitek (süttetek), *sonäda* melegszem (sülök), *sonid* meleg.

Kämkä háló. *Vit-kul älne kumitü kämkä szäung kans-titü* a vízi halat fogó embert hálót kötni tanítja. Lásd a halászó eszközöket a *posz* alatt.

Kä ha. Azon szóhoz ragad, melyen a mondat sulya van. Lásd 10. 17. *Votjákban kä*, p. o. *veralomkä in viliszjen*, *szo suoz : masz-bön öd-oszkilä szoli* lia az ég felül beszéllünk, azt fogja mondani : miért nem hisztek neki. Mit tán így lehetne vogulul mondani : *táromnel poterteu-ke* stb. — Szürjänben *kö*.

Kél vér, a déli voguloknál *vur*, *vujr* vér.

kélp verü, veres. *Kélp lén saue keurn sültesz* veres evet bőrébe (bőr belé) mene, buvék. — Nevezetes, hogy

a magyar	vér	véres	veres
n. lappban	varra	varran	
sv. lapp	var	varran	
finnben	veri	verevä	verise
esztben	veri	verevä	verise

votjákban	vir	vires	—
szürjänben	vir	virász	—
osztjákban	ver	verde	
mordvinban	vär	—	—
déli vogulban	vur, vujr	—	—

lévén : az éjszaki vogulban *kél* a vér, *kélp* véres és veres. De lám a jurák szamojédiban *hém*, *heam*, a tavgi szamojédiban *kam*, osztják szamoj. *kap*, *kam*, *kém*, jensiszej szamojédb. *ki*, törökben *kan*, jakutban *khán* a vér. S ezen szó megvan a svéd lappban is a *var* mellett *kiäl*, *käl* alakban, s ehhez áll legközelebb a vogul *kél* szó. Tehát : kém, hém, kél, käl, kan, khân, kam, kap, — s varra, var, vär, vér, veri, vir, vur, vujr.

Kém (úgy látszik, mennyiséget és minőséget jelentő szó, mely azután az időre is értetik). féle, kép, mint : *äu kém* egyforma, egyképű, *tikém* ennyi, ilyen, *al-kém* élet hoossza, p. o. *alkémt äm ätt szusszem* (= szunz-szem) életben (életemben) nem láttam. Ezen *t* raggal találjuk mondánkban is : *Numi Tārom jüge ponkü nong almime-kémt luui* Numi Tārom atya fejét fölemelte-kor mondja. — *Votják kem* kép, példa, *kema* hosszan, *kemalusz* régen.

Kép (nem tudom, az előbbihez tartozik-e? különben is elég homályos még előttem), p. o. *kász-képl* és *kosz-képl* akárhogy, *kotem-kepl* valamikép. *Paszül-képl*, *túr képl szun-ténl árpil läpä vosz voardue* a folyó-ér, a tó szája gerébbel csináltassék be. Tán ezt teszi itt : egyenkint a folyó ér, egyenkint a tó szája stb.

Kért vas. *Kért táht kuritéll sültesz* vas kacsá módjára mene be. *Votják kort*, szürjän *kört* a vas.

Keur be, bel; *keur*t benn, *keurn* belé, *keurel* belül; *keurn-päl* befelé; — *keurtem*, *keurten*, *keurtä* bennem, bened, benne. *Táht szaue keurn sültesz* a kacsá bőrébe mene; a kacsá bőrét vevé magára.

Kinzém és *kiszém* (lásd *kitém*) kérek, keresek, kérdek. *Näng podlten nomt kinzung jiszm* hozzád tanácsot kérni jöttem. *Meni nomt kinzén?* milyen tanácsot kérsz? *Mineménl nomt kiszken* (kiszen-ke, lásd a *ke* szót) értn ha tőlünk kérsz tanácsot. — *Osztják kindsem, kendsem* keresek; mordvin *kävszt* kérd; *votják kuso* u. a. finn *kysyn* kérek, keresek, *kysytän*

kérdezek ; — azután szűrjén *kora* kérek, *korszja* keresek ; votják *kuro* kérek.

Küt, *kiti* két kettő. Lásd a számneveket az 5. alatt.

Kitém (lásd *kinzém*) kérek, kérdek,

kitipém u. a.

kitilém kérdezek

kitilahtém kérdezködöm. *Ánomnel vaszi münr kitilén?* tölem azt minek kérdezed többet? *Näng kászen méneménl kiti-lahtén* te hiába kérdezősködöl tölünk.

Kojti szenvedő, beteg, *kojtíl* szenvedés. *Täu kojtíl kujíti*, *aum roari* ő szenvedéssel fektet, betegséget csinál.

Kolém halok, lásd *kalém*.

Kolém fogyom (kölöm, elkölt), *koltém* költök. *Tujü szát koltmä juypoált* hét nyarát elköltvén (hét nyarát elkölte után). *Szisz jarom kolesz*, *majl jarom kolesz* hátsó erőm elfogyott, melybeli erőm elfogyott. — Finn *kulen* = kolém, *kulutan* = koltém ; a magyar *költ* kölik féle ígét teszen fel, mely már nincsen meg.

Konül midőn, majd, *kon-el* ? lásd 10. *Konül elmkalesz jiszing tárom untipel* midőn az ember-életbeli idő áll be. *Konül natánu-ke koszüt*, *tü kurul kumlye moszah oleu* ? ha életünk hosszai így (így tart), ezen módon mi végett, hogyan, élünk ? *Konül elmkalesz jiszing tárom lauénpel* ha az ember életbeli időt teremted.

Kórom három, *kórmit* harmad, *kormiti* harmadszor. Lásd a számneveket.

Korosz lásd *karezs*.

Kosz ámbár, lásd *kvosz*. — Mordvin *kosz*.

Kosz köröm, *kosz-tajl* maréknyi. *Kosz tajl má lamt kulyitesz* maréknyi föld-darabot buktata ki. Lásd *kvosz* és *kvonz*. A vogul szó nem teszi csak a kezujjak körmeit, hanem magokat az ujjakat is. Ilyen a szűrjén *köröm* köröm, és kéz ujjai. Különben osztjában *kuncs* a köröm, szűrjében az említettem kívül *kizs*, votjában *kizsi*, finnben *kynsi*. Tehát *kör-öm* = *kuncs*, *kosz*, *kvosz*, *kvonz*, *kyns*, *kys*, *kizs*.

Kosz hosz, *koszü* hosszu. *Koszüi olsz*, *men vátyi olsz* ; — *koszüi jülesz men vátyi jülesz* sokáig volt vagy rövid ideig volt ; — sokáig járt vagy rövid ideig járt ;

koszüt a hossza. *Natánu* *koszüt* korunk hossza. *Konäl* *notánu-ke* *koszüt*, *tá* *kuril* *kumlye* *moszah* *oleu*? Ha életünk hosszág (így tart), ezen módon hogyan, mi végett, élünk?

koszüt hosszúnyi, hosszúsága. — Osztják: *hou*, *houh* *hosszú*, *horat*, *kovat* = vogul *koszüt*, és *hovan*, *kovan* *hosszan*; mordvin *kuvat*; votják *kuz* *hosz*, *kuzjato* *hosszítom*, *kuzja* *hosszú*; szürjän *kuzj* *hosszú*, *kuzja'* *hosszuság*; — osztják *szamoj. kuntu*, *kund* *hosszú*; finn *kauka*, *kauan*; eszt *kaug*, *kaugelt* *meszirül*; norv. lapp *gukka*, *gukke*, p. o. *guk-kisz* *olmus* *hosszú* ember; svéd lapp *kukkesz*. A magyar szó törzse *hosz*, és *ju*, *hu* (*hosz-hu*, *hosz-ju*) képző.

Kosznä hasáb?

kosznäng hosszúra nyult? hajlós? *Kosznäng jiu kosznättü* *szajren* hasábos fának hasábját vágj el, vagy nyult fának nyúlós veszejét vágj el?

Koszém húzók (kartém). *Känkän* *ponk-szauénl* *nyirm-táuesz*, *kvöl* *känn* *koszime* *auénl* *kvone* *sältemtduesz* (Váta-kum)-a bátyja által feje hajánál megfogaték a ház földjén hurezolva az ajtón kimenetteték.

Koszilém vagy

koszulém inditok, huzogatok, görgetek. — *Kosz-tajl má-lamt* *kulyitész*, *elälye* *koszulesztü* maréknyi föld darabot kibuktata, előre gördíté.

Kot le. *Titi* *kot* *totitü* ide lehozza. *Enteprisä* *kot* *angvesz* (Vátakum) kedves öve leoldódott.

Kot-äl lefel-, *kotälye* lefelé. — *Joli* *mäte* *kotälye* *ätt* *jokti* az alsó földre lefelé nem jut.

Kot hol, *kote* hová, *kotl* honnan;

kotälye hova felé, a merre. Lásd a 10. *Elmkalesz* *mät* *url* *téli*, *mén* *kotl* *vajlemen*? ember mi módon lesz, mi (ketten) honnan tudjuk? *Kotälye* *minne* *kum*, *tä* *minne* *mätet* *äk* *alpi* *mini* akár merre menő (legyen) az ember, az ekkép menő földjén mindig egy helyen fog menni. — Osztják *ho*, *hoda*, *kotti* hol? *hoda* hová? *kotle*, *kotl* honnan? mordvin *koszo* hol? *kom*, *kov* hová? *koszto* honnan? stb.

Kótém, vagy *kuotém* hajtok, *kótilém* hajtogatok, *kótilém* hajtogatom. *Numi* *Tárom* *ázse* *szát* *átpe* *szäung* *ponkü* *kótilitü* *Numi* *Tárom* atya hét haj fonadéku fejét hajtogatja.

Kuálém kelek, megyek. *Aving kvot aviténl kvone kuáli* az ajtós ház ajtaján kimegyen.

kuálepém megyek, járok. *Kvonzing uj kvonzétl kuálepi* a körmös állat körmével (körmein) jár. *Mavintime jangime ele kuálesz* nevetve szökdösve elmene.

kuáltém keltek, menetek. Finn *käy* = kél = kuál, *käyn* = kualém, *käytän* = keltek, kuáltém. Eszt *käun* stb. Török *gel* = kél, *käy*, *käun*, kuál.

Kujém hálók, fekszem;

kujitém fektetek. *Numi Tárom lajlen kujesz* *Numi Tárom* lábához fekszik = leborul. *Kujne má* háló hely. *Áuk ti szauit mirrn táu kojtil* *kujíti* ugyanannyi népedet fog ő szenvedéssel lefektetni. Szűrjén *kujla* hálók, fekszem. Osztják *kúdle*m és *hóde*m hálók. Török *ko* helyez, *kon* helyeződik; innen *konak* szállás, mintegy *kujne má*, s *konuk* meg szálló.

Kul hal, *kuling* halas; *uje kul* vad és hal = mindenféle vad. *Mót szir kulnel kit kul mäjvesz*, *mót szir kulnel ász kit kul mäjvesz* más féle halbul két hal adatott, más féle halbul megint két hal adatott, azaz, minden fajta halbul két két hal adatott.

Osztják *kutl*, *hutl*; jurák szamoj. *hálea*, *hále*; tavgi szam. *kole*; osztják szam. *kuel*, *kuele*; lapp *kvele*, finn *kala*, eszt *kal*; mordvin *kal* stb.

Kuly az *ater* szóval *kulyater* a halál istene. Lásd *ater*. *Tyi kulyater voalteln jole* ezen kulyatert vezesd le. — Osztják *kuly* rossz szellem; szurjén *kulj* genius aquae, *kuly-czjunj* digitus genii in aqua habitantis; finnben *pirun peukalo* az ördög hüvelykje.

Kulyilém bukom, kibukom, *kulyitém* kibuktatok. — *Lilitü* märesz, *nongo kulyilsz* lélekzete megszorula, fölbukék. *Kosz-tajl málamt kulyitesz* maréknyi föld darabot buktata ki. — A szó kapcsolatban lehet az előbbivel.

Kum ember;

kumi férj. *Kumittü laui* a férj mondja. *Kátn samtál kum* kezedre tehetetlen ember. Mondják a vogulok is: *kumne miní* férjhez megyen; *kum puált oli* férjnél van; *kumne minne né* vagy *kumne minpe* férjhez menő nő, vagy férjhez menő.

Osztják *kuj*, *ku*, *koj*; osztják *szam. gum, kup kop ember*; *tebel gum* vagy *tipil gup* férj, *nül-gum* feleség, szószerint nő-*ember* = néember. Gyanítom, hogy a *kún* szavunk azonos ezen *kum* szóval; s hogy ez a régi *kúnok*, *khunok* is neve volt, kik tehát embereknek, férfiaknak nevezték magokat.

Kumlye mint. *Numi Tárom ázseu kumlye kanstáuen* Numi Tárom által a mint tanítattol.

kuny hogy.

Törzse *ku*, mint a finn *ku*; a magyar *hó*, ezekben *ho-l*, finn. *kulla*; *ho-gy*, finn *kuin*, vogul *kuny*; *komman* finn *kulta*, vogul *kotl*, melyet láss.

Kúri vagy *kuori* mód, kép (lásd *ur* és *szir* is). *Lajling uj kuri voari* lábas állatféjét csinál; *lajling uj lajling kuritél kudlepsz* lábas állat lábának módjára mene.

kúrip módu, képü, féle, alakos, szép. *Müne kurip nomt anysi* milyen féle gondolkozása van. *Äm kuripem nuszü kum tén poaltén kumlye mós kudi* magam féle szegény ember hozzájok mi végeit menjen.

kuortál, kurtál módtalan, képtelen, rút,

as-kuortál, vagy *is-kuortál* rút képü.

Kusz kés; osztják *kedse, kátssek, kócssek* = kaczor.

kuszetém vágók. *Vuorting jiu vuortü kuszetem* hajlós fának hajlatját vágd le. — Törökben *kesz-mek* = vág-ni.

Kus bunda. *Kus érne kum kus vosz voari* bundára szoruló ember bundát csinál majd. — Osztják *kus* és *kunyas*, *kunyas* bunda, melyet a *kéle* felett viselnek.

Kvol ház, és szoba. *kvolke* házikó, *kvoling* ház, ezen értelemben is: *kvoling kum* ház, ember. *Numi Tárom jáum, ánom äu kvol unlene jänit jülping má-lamt táreten!* Numi Tárom atyám, nekem egy ház ülő nagysága (egy ház helynyi nagy) áldott föld-darabot bocsáss le. Osztják *kót*, *kát*; jurák *szam. hárad, khárad*, osztják *szam. mät*; finn *koto* és *koti*, *huone*; magyar *hon* (ház); mordvin *kudo*, votják *jurt*.

Kvon kin, *kün*, *kvone* ki; lásd a 4 — Osztják *kím*, *kém* = *kvone*, *kémen kúmen* = *kvon*, *kemetla*, *kámetla* = *kvonl*. — Finn *kulko*.

Kvonz, és *kvosz* köröm, kéz ujj; — *kvonz-tajl* maréknyi;

kvonzep körmü és fésü,
kvonzing körmös. Osztyják *kuncs* köröm, *kunzeng* kör-
 mös, *kunzep* fésü; — szürjän *kirim* kéz, kéz ujjai, azután
kizs, votják *gizsi*; finn *kynsi*. Tehát: kvonz, kuncs, kyns,
 kizs, gizsi, kör-öm, kirim.

L.

Lahú és *lahve* széllyel. *Lilingi* ätt *jemti*, *lahú* szákuáli
 élővé nem lesz, széllyel szakad. *Lahve* mineszt, ättpel *kant-*
leszt széllyel mentek, nem is hadakoztak.

Lajl láb,

lajling lábas. *Numi Tárom* *lajlen* *kujesz* *Numi Tárom*
 lábához borula. *Lajling* *uj kuri voari* lábas állat félét csinál.
 — Finn *jalka*, *jala*; magyar *gyal*-og, török *aj*-ak. Tehát:
lajl, *jal*, *gyal*, *aj*.

Lamt darab. *Má-lamt* föld darab.

Lápém férek,

láplahtém férkezem,

láptál a min nem férhetni, szük; a ki nem férhet el.

Älslen *mán láptál* *pütsz*, *vuor-uj* *älung* ätt *láplahtét*, *vít kul*
älne *mán üt* *lápét*. Vadászó (földed) helyed szükké lett, er-
 dei vadat fogni nem férkeznek, halat fogó helyen nem fér-
 nek el.

Latah szén, *lathking* szenes, kormos.

Láting beszéd. *Ti láting* ätt *rauém* ezen beszédet nem
 értem; *äk látingel*, *kít látingel* egy beszédü, két beszédü,
 két száju. *Vaszi nängen* *laune mäne láting* *anysém* több néked
 szóló milyen beszédem van.

Lau tiz, lásd a számneveket az 5.

Lauém szólok, szóval áldok, adok, teremtek. *Azse*
laum martsz kátel atya mondotta bizonyos nap. *Konül elm-*
kalesz jiszing *tárom lauénpel* ha az ember életbeli időt te-
 remted.

lauilém szólom, adok valakinek valamit. *Nängen mä-*
ner szisz jarl lauilém téged milyen hátbeli erővel ruházza-
 lak fel. Finn *lausun* szólok, jurák szamoj. *länam*, *langetyam*,
 mint *nom langetya* isten szól, azaz mennydörög; mordvin
 val szó.

Läpä közel, lásd *lyäpä*.

Läpém lepek, fedek;

löpöl, *löpöl* lepel;

läpä földött, be; *läpä voarelm* becsinálom, befedem, *läp'* pöntem befedek.

Lén evetke, evet; *kélp lén* veres evet, melynek bőrit magára ölti Elmkalesz, valahányszor Numi Táromhoz akar fölmenni. — A veres evet nagyon becses az Ob vidékén, hol a vogulok laknak.

Lil lél-ek, lélegzet és élet; *liling* lelkes, élő. *Lilitä märesz* lélekzete megszorula; *lilingi ütt jémti* élővé nem lesz.

liltém lehelek;

liliep lélekzet. *Liliep kartung ütt almi* lélekzetet húzni nem bír. — Osztják *tít* lélekzet, *tideng* lelkes, élő; szürjăn *lol* = lil, votják *lul*, finn *henki*. Tehát: lél-ek, hen-ki, tit, lil, lul, lol. Itt is $h = t = l$.

Lim lövök, *lin* lösz, *lu* lö (lásd *jim* jövök); *lilém*, *lilén* *lutä* lövöm, lövöd, lövi; — *line* lövő, *line nyäl pälit* lövő nyíl hossza = nyíl-lövésnyire. *Nydlel lutä* nyíllal lövi.

Finn *lyön*, szavo nyelvjárás *lyyn*, eszt *löön*, vagy *lütün* lövök; tehát: lö, lyö, löö vagy lyy, lüü, li.

Loág öböl, ház rekesze. *Mót vuat pini*, *mót szaris loágen* *puđui* más szelet támaszt, más tenger öblibe fuvatik. *Réing kvol loágen pi altajl ju sältesz* meleg ház rekeszibe fiat szülni bémene.

Loli és *luli* tengeri madár, buvó madár, lásd *luli*.

Los tág

losit tágasságu. *Vuor-uj vosz älsli*, *vit-kul vosz älsli*, *mán lositi jémti*, *vitn lositi jémti* erdei vadat csak fogjon, vízihalat csak fogjon, földed tágassá lesz, vized tágassá lesz.

Lú lö, *luing* lovas, lásd a 295. lapot.

Lu csont, osztják *teu*, *tlouh*, finn *luu*, votják *li*, szürjăn *li*.

Lu le; *luon*, *longe*, *lujl* lenn, le, alulról;

lui alsó, lui szaris alsó tenger. Lásd a 4.

Luli buvó madár. Castrén szerint *lula* az osztjában *Colymbus auritus Pallas*.

Lyam légy, *lyam-uj* légy-állat, légy. *Oszing lyam-uj*

kajlt nyaueszti mint sűrű legyek úgy nyüzsög. Finn *lennän* lendülök, repülök, ettül *lennin* szárny, *lenninkäise* légy. A magyar *len-d*, *légy*, vogul *lyam* és finn *len* szók egy törzsűek.

Lyang út. *Vuarn mini, vuar-uj lyängü kanti* erdőre megyen, erdei vad útját, nyomát találja. Török *jol*.

Lyäpü közel, *lyäpät, lyäpän, lyäpäinl* közel ott, közel hozzá, közel töle. *Lyäpän johti, nyädel lutä* közelébe jut, nyíllal lövi.

Lyuly rossz.

Lyulyém állók, *lyulyilem* állatom, feltartom.

lyulyit magas, álló magasságu. *Jä szir kulä jünimem notmem, szauä jémtem, vitä lyulyitl ujjäli* a folyóba való hala megnőtt, megívott, megszaporodott, vize magasságával (vize színéig) uszkál.

Erdekes ezen egybeállítás:

uj	áll-at, vad
lyuly	ál-nok, ál, rossz,
lyuly ém	áll-ok
jol	al, joli alsó.

M.

Mä föld, hely. *Mä kulyitem majt* a föld kibuktatásának mondája. *Äk män ätt rotmi* egy helyen nem vesztegel. Finn *maa*, eszt *maa*, mordvin *moda* föld, *maszor* ország; szűrjän *mu*, votják *muszem*, osztják *meg, meh*.

Majém, magém, maém dugok, lásd *majtém*; *majszem* és *mangszem* dugtam. *Karäbli nyoln majsztü* a hajó elején, orrán, eldugta. *Karäbli nyol kuszäpen tu mangszäge* a hajó elejének üregébe ott dugta el mindkettejét. Lásd *majtém*.

Majl melly, mell;

majlep mellyü; *oszming majlep äj* nagy mellyü leány. *Majl jar* melybeli erő. Osztják *maugetl, meget*. A *maugetl* úgy van a *majl*-hoz képest, mint a *jaugetl* a *jauthoz*. Lásd *jaut*.

Majt monda. A magyar *mond* szónak megfelelőjít találjuk: az osztják *manty, monty* = *majt*, monda, *mundjem* és *mondjem* mondok; a votják *madjem* hír, monda, *madjo* mon-

dok, elbeszéllek, *madjiszko* mesélek, *madjiszkon* elbeszélés, monda; szűrjén *mojd* mese, monda; — jurák szamoj. *mám*, és *mádm*, *madm* mondok, *mandjetiüm* mondogatok.

Majtém kötök, *majtelém* kötöm. *Talgel älsline kum jiu szaunel szält nujjäli, kuäli száji, szau-szétép äkven majteliüne.* a kerítő hálóval halászó ember a fa héjából hárttyát hánt le, kötelet fon, a héj-fonalakat össze kötözi. (Vajjon a *majt* monda és ezen *majtém* rokon törzsüek?) Osztyákban *mungol* csómoz.

Majtém dugok, ugyanaz, mi *majém*. *Poasz szügäue, viti majtén* bónévá szövessék, dugd, tedd vízbe.

Máncsi a vogul és osztják nemzeti név; *máncsi potert* vogul nyelv, beszéd; *máncsi panel* vogul kender, azaz csalán.

Mány kicsi, ifjabbik. *Joli má kum, unlene szaung mät jäninem nyári kátep mány pim* alsó föld embere, a héjás lakó földön megnőtt gyenge kezű kisebbik fiam. — Osztyákban *manya*, *manya* öcs.

Marsz, *martsz* mérzsék, mérték, azután bizonyos, meghatározott; *ti marsz* ennyi; *marszing* mérzsékelt. Lásd *mär*.

Mauintém nevetek, mevetek. A régi magyar *mevet* tehát a vogul *muvit*, *mavit*, a *t-t n*-nel bővítve, *mauint*; viszonttag is *mond* = *majt*. Osztyák *nyágam*, finn *nauwan* nevetek. E szóknál megjegyzendő a *g*, *v*, és *r* váltakozását, azután az, hogy a magyar és vogul szó *t* képzővel van: *mev-et*, *mauint*; az osztják és finn a nélkül: *nyag*, *naur*.

Män mi,

mäni, *mäne* milyen

mäner milyen; lásd a 10. Osztyák *met*, *metta*, *meszir* stb. mordvin *mäze* mi; finn *mi*, *millise* stb.

Mänitém szakasztok, nyövök; *mänitilém* nyövöm. *Uosz-miil älslene kum, urte porí teli, mänititti, szaul nuji* a kávas hálóval halászó ember, — a hegyen paraj terem, kiszaggatja, héját lenyúzza. — Osztyák *menszem* szagगतok, tépek.

Mär mérték, határ, vég;

märtäl végtelen;

märem véget érek, szorúlok;

märem vagy *märm* szorultság. — *Pätite märtäl jälping szaris viten ujikatesz*, fenekéig a végtelen szent tenger vizének uszkála. *Äsz mäne märmn pütszen?* megint milyen szo-

rúltságba estél? *Lilitü märesz, nõngo kulyilsz* lélekzete megszorúla, fel kibukék.

Úgy látszik nekem, hogy *marsz* és *mär* rokon törzök. Tehát *mar* = *mär* = magyar *mér* = finn *määr*(ä); azután *mar-sz* = *mér-zs*(ék). Az osztják *mardadem* mérek, szürjän *murtala* és votják *mertalo* mérek is hozzájuk tartoznak.

Mäszém öltök, *müszne* öltő; *loli szuue mäszesz* a buvár bőröbe öltözök;

mäszkätém öltözködöm. *Mäszkütesz, küdsz kvone* öltözködék, kimene. — Itt találjuk világos megfelelőjét a magyar *mez*-ítelen szónak; *mäsz* = *mez* ruha tehát.

Mätém öregszem, *mätne* öregedő, öreg. *Mätne kät auln johtszämen* öregedő kézre jutottunk. *Äm mätém kum, mäne nomt anysém?* én öreg ember, milyen tanácsot adhatok. *Angvün mätesz, äm mätszem* anyád előregedett, én előregedtem.

Men vagy,
mene vajjon?

Mém adok; *mäjem* adatott, *mäjim* adatva. *Nängen mine mäne majl jar anysém?* neked adható milyen mellybeli erőm van? *Mäne nomt anysém nängen mingua (mingve)* milyen tanácsom van neked adni, milyen tanácsot adhatok neked? *Jäg-ajñ milenke, totilém* ha leány testvéredet adod, elveszem. Szenvedő alak: *mäjäuem*, múltban: *mäjveszem*. — Osztják *mejem*, jurák *szam. m'ïdm*, osztják *szam. meak* adok, *meap* adom; finn *myyn*. Ezen törzsnek származéka a magyar *meny* (*meny-asszony* = eladott asszony), az osztják *meng*, finn *mi-niä* stb.

Miném megyek; *minne* menő. *Kotälye minne kum tä minne mätet äk-alpi mini* az akármerre menő ember azonkép menő földjén mindig egy helyen fog menni. — Osztják *menem*; *tavgi szamoj. mendem*, kamaszinszk. *szam. mingäm*; votják *mino*, szürjän *muna*, finn *menen*, eszt. *minen*.

Mirr nép. *Ti mirr män url alungve, män url jünimengve?* ezen nép mi módon fog élni, mi módon növekedni?

Molcsäng, nem tudom, milyen ruha.

Mose kevés. *Vuarn télem vuar-iuä mose, urn télem ur-pumä mose* erdön termett erdei fája kevés, hegyen termett hegyi füve kevés.

Mósz, moasz, mász vég, ért; üm mászem végettem, érettem; ákmósz egy végbe, mindig;

mószah mód, eszközlő raggal mószkel móddal (moszahel), mely a kumlye-nak viszonyosa, mint: kumlye lauveszn, tü mószah sabitéln a mint (néked) mondatott, úgy tedd meg. A mószkel is, viszonyító értelmet öltvén, fölveszi a személyi ragokat, innen: mószkelü ti módja, rendje (ez. Rokonnak tartom a finn muoto, magyar mód, osztják mohta-val.

Mót más. Mót vuat pini, mót szaris loágen puúu más szél jár, más tenger öblibe fúvatik. Finn muu, magyar má-s, osztják pa, és peg; szürjän mukäd, votják muket. Tehát muu = muk = peg = pa, = na = mó; a magyar s (má-s), a vogul t (mó-t), s a szürjän üd, votják et képzők, melyek sorszámot tesznek; miszerint mukäd, muket secundus, alter, mót is az, innen mót kátel = kedd, azaz kettő nap, lásd a számnevek β) jegyzetét. A magyar más szónak s-je annyira homályos már, hogy újra ragozzuk így: másik alter, második secundus.

Multém kerülök (mulatok?) Kvolü multime üu kum joamne pangvit má-lamt tuop néjli házát megkerülvén egy ember lépésnyi széles föld-darab látszik meg alig. Aln pohle-ping entepü má multim kartisztü ezüst gombu övét a földet kerülve körülhúzá.

Munysim nyomor, baj, szükség. Mäne járn, tárom járomne piütszen? mene munysim, tárom munysimen piätszen? Milyen baj, nagy bajba estél, milyen nyomor, nagy nyomorba estél?

N.

Nálve le, lásd nál'm stb. a 4. alatt. Nálve vajlesz lemene.

Námém és nomém emlékszem, gondolkozom; nameszém u. a.

namt és nomt emlékezet, elme, tanács, gondolat, engedelem; namting, nomteng eszes, okos;

namttál oktalan, esztelen. Näng podlten nomt kinzung jiszm hozzád tanácsot jöttem kérni. Nängen laune namting láting kotl vimen? téged oktató eszes szót hol vegyünk? Känkem poält mujlungve jälne nomt nängenl kinzém bátyámhoz vendégül menő engedelmet kérek tőled.

Osztjákul nomém és numem emlékezem, namszem gon-

dolgozom; *namasz* ész, emlékezet, *namszeng* eszes, *namattem* emlékeztetek.

Nat, *not* kor, élet, *nat-pälit*, élet hossza; *koszü nat ol-szem* hosszú életet éltem; *äm natom* = *äm lilim* életem; *näng natn mäne kém?* mi a korod, mennyi idős vagy?

nating, *noting* idős, koros;

natmém és *notmém* korosodom, azután = *ruotmém* szaporodom is. *Elmkalesz äjm tilnel szau natmesz* ember-leányom annál többé lett. *Elmkaleszem elmkalesz moszkel natmesz*, *lajling uj lajling uj moszkel natmesz* emberem ember módjára szaporodott, lábas állat lábas állat módjára szaporodott.

Näk fok, iz,

näkep, *näkp*, és *näke* foku. *Szát näkp' aln kangeltepm* tá kangi hét foku ezüst hágcson ott felhág.

Näl nyél, nyele. *Iunel näl voari* fábul nyelet csinál.

Osztják *nyütl* nyél.

Nüng te, lásd a 8.

Ne, vagy *nem* tagadó szó az összetételekben, mint *nemät*, *nemmät* semmi, *nemkat* senki.

Né nő. Mordvinul *ni*, osztjákul *neng* és *né*, jur. szamoj. *nye*, *nie*, tavgi szam. *né*, osztják szam. *näl* (näl-gum nőember).

Néjlém, vagy *néilém*, vagy *nélém* feltünöm, feltetszem; *äu kum joamne pangvit má-lamt néjli* egy ember-lépő széles föld darab tetszik ki; *kätel néjlné* má nap-feltetsző hely, napkelet; — menekedem, p. o. *lilim néjlsz* lelkem, életem megmenekült; *lilitä märesz*, *ász monyo néjlsz* lélekzete megszorúla, megint fölmeneküle.

néltém keltek, mentek. *Äm lilim nélteszlen* életemet megmentőtted. *Täu nomtélt liliänu nélteszüne* okosságával életeinket megmentötte.

Nem-mät (nemät) semmi.

Nesz csak. *Nesz unli* csak ül (nem mozdul, nem szól).

Nobl hoz. Lásd a 4. *num* és *nob* fel. *Äu kätel äzze nobel laui* egy nap atjának mondja;

nong, *nonge*, *nongo*, felé, lásd a 4. *num* és *nob*. *Nongo kulylsz* kibukék.

nongälye u. a.

Nomt, *nomting*, lásd *namt*, *namting*.

Not, notmém, lásd nat, natmém. :

Nujém nyúzik, hántok;

nújgülem hámozok, nyuzogatok. *Szauü nuji* bőrébül le-nyúz. — *Jiu szaunel szált nújgüli* a fa héjának hártájából lehántogat. — Finn *nyljen* = *nujém* nyúzik.

Numi felső, lásd a 4. alatt *num*. *Numi Tárom* felső isten.

Nuszä (orosz szó) szükség.

Nyal, nyol orr, hegy; *nyalp* hegyü, *nyaling* hegyes, éles; *konäl* ücserm *nyalp nyaling* *vuat pineémpel* ha majd hideg élű szelet támasztok. Osztják *nyot, nyat, nyotl*.

Nyál nyil. *Nyálel lutä* nyillal lövi. *Kértnel nyál voari*, vasbúl nyilat csinálj.

Osztják *nyot, nyotl*; votják *nyel*, finn *nuoli*, eszt. *nool*.

Nyány kenyér; *nyány rangém* kenyeret kiáltok, koldulok. Ezen szó megvan a szürjän, votják, osztják és új perzsa nyelvben.

Nyar orom, hegy. *Elmkalesz lajl kantäl jälping nyar* télsz, ember-láb (által) érhetetlen szent orom lett.

Nyári gyenge, (nyer-s) ifju. *Nyári kátep mány pím* gyenge kezü ifju (kis) fiam. Finn *nuori*.

Nyauém nyüzsgök,

nyaueszem u. a.

Nyaul hús. Osztják *nyógo, nyóga*.

Nyaul, nyom;

nyaulém nyomába járok valakinek, üldözöm. *Äm szátem vuur-ujm nyauläue* szereztem erdei vadam nyomoztatik, nyomába éretik.

Nyohsz nyuszt, nyest. Osztják *nyógosz*, votják *niz*, finn *näütä*.

O.

Ojkä férj.

Olem vagyok és élek. Lásd *alem*.

Osz sűrű, *oszíng* sűrűs. *Oszíng lyám-uj kajlt nyaueszi*, *oszíng pälm kajlt kammi* sűrű legy gyanánt nyüzsg, sűrű darázs gyanánt zsibong.

P.

Pä part (fel). *Päi kartisztä* partra húzza.

Pahlep gomb,
pahleping gombos. *Änki anysne alu pahleping entepem titimke tatén* magam által birt ezüst gombos övemet ha viszed.

Páhtém ütök, csapok, lövök. *Lyäpän nyädel páhtäue* közelről nyíllal csapatik, lövetik. Finn *tapan* csapok.

Päl és *poäl* (melyet láss) fél, fele. *Äk pälü tujtł tältitü,* *ük pälü mäl tältitü* egy felét hóval elegyíté, egy felét földdel elegyíté.

Pang és *pangu* szél, vastagság ;

pangung széles, vástag ;

pangvit szélességü, vastagságu. *Äu kum joamne pangvit má-lamt.* Egy ember lépesnyi széles föld-darab, azaz olyan széles, hogy rajta ember elmehet. — Négy szó fordul elő, mely hasonhanguságával érdekes : *pang*, melyről itt szólunk, *pong* gazdagság, *ponk* fog és fok, *ponk* vagy *punk* fej. Némely rokon nyelvbellekkel így viszonylanak :

<i>vogul:</i>	<i>osztják:</i>	<i>magyar:</i>	<i>finn:</i>	<i>mordvin:</i>
<i>pangu</i>	ujd-eng	vas-tag	paksu	
<i>pong</i>	poj	bü, bov-dag	paljo	
<i>ponk</i>	pank, penk	fog, fok	pii	pen
<i>ponk</i> {	uh, oh	fej	päü	prä
<i>punk</i> }				

Pász, *poász* vég. *Mén kalne pászn pütem kiti* mi haló véghez esett ketten, azaz, a halálhoz közel jutott mi ketten.

Patertém és *potertém* beszéllek. — Osztják *padartem.*

Paul falu. Osztják : *pögöt pugotł,* mordviu *väle,* finn *kylä.* Tehát : *pögötł,* *paul,* falu, *väle.*

Pülm darázs ; *oszing pülm kajlt kummí* sűrű darázkép zsibong. — Osztják *pédem.* Reguly szóbeli tudósítása szerint a *Pelim* folyó a *pülm*-től veszi nevét, tehát darázs folyó. Nálunk is van Nagy Pél, Kis Pél.

Püszü, *püszün* asztal. *Kätel kanzeng jülping püszün aulen joami* napfényes szent asztal elejére lép. — Oszták : *peszen,* *peszan,* finn *pöjtü,* norv. lapp *bävðde,* svéd lapp *peude.* Ennél fogva hihető, hogy a magyarban is megvolt erre saját szó, melyet azután a szláv *asztal* kiszorított.

Pász, lásd *pósz* fény ;

päszing, lásd *pószing*, fényes. *Elmkalesz lajl kantál jál-ping nyar télsz*, *elmkalesz kosz kantál päszing nyar untkatesz*, az ember lába által érhetetlen szent hegy lön, az ember keze (körme) által érhetetlen fényes hegy leülepödék.

Pätém esem, fogok, kezdek; *pätém* u. a. Gyakran olvassuk: *müni szaun päszen?* milyen bajba estél? Azután ilyen értelemben: *vuar uj ülungve pätét* erdei vadat fogni, ölni kezdenek. Ekkor meg teljesen talál a szürjänre: *voisz i pondisz ovni kapernaum karin* jöve és kezde lakni Kapernaum városában, mi vogulul így lenne: *jisz, Kapernaum uoszet (uoszen) alung pätész*, s Pesti Gábor nyelvén is így lehetne: *lakozni foga* = kezdé, ki így írt: az oroszlán *üvölteni foga* (kezde). Nádor Codex: *a kór frater keáltania foga* = a beteg frater kiáltania kezdé, a 481. l. Toldy kiadása. — A mordvin *karm* kezd, hasonlóan szerepel. Végre a jövendőt fejezi ki, mint a magyar és szürjän, p. o. *Äsz münr téngve pätét* azután mit fognak enni. Lásd Magyar Nyelv. I. 223. l.

Pätit fenék, vég. *Pätite märtäl jälping szaris viten vjtka-tesz* fenékéig a végtelen szent tenger vizének uszkála. — Osztják *pete, pede, pide*; votják *pidesz*, szürjän *püdasz*, finn *pohja*.

Pel. Értelmét példákból igyekszem kihozni: *nüngpel minén, varmel tot ätt sabitáui* bár még is, a dolog ott mégsem sikerül. — *Tünpel johti, im ätt miném* ő ha jö (jut) is, én nem megyek. *Lahve mineszt, üttpel kantleszt* szélylyel menének, nem is hadakoztak. — *Téimpel jim* ha evéndem jövök. — *Uoszen johtémpel nüng podlten sältém* a mint a városba érkezem, hozzád beszólok. — *Éring johti, éringpel ätt johti* talán jö, talán nem is jö. — *Ti jüun-püü kúr poágen ti lyulyipel* ez atyád-fija a kályha oldalán áll itt. — *Konäl elmkalesz jäszing tárom untípel* ha az ember-korbeli idő beállit (elérközik). Járul tehát mindenféle szóhoz, hol föltételező, hol engedő jelentéssel. Megfelel némileg a finn *pa, pä*-nek, vagy *pahan*, *pähän*-nek. Lásd 19. 18.

Per rúd, pózna,

perp rúdu,

pering rudas.

Pér görbeség, *kátpér*, *lajlpér* kézhajlás, lábhajlás, mely a tánczra kell, — azután arczvonás is;

pérém forgok és fordítok.

péritém fordítok,

pértém u. a. *pérting* forduló; *vuat pérting ti jémtsz* szél fordulása lön, azaz, a szél megfordúla. *Äkven szütneln, ükven péreln, jaut túl voarén*, egybe ragaszd, egybe csavard, ívet abbul csinálj. Magyar *fer* (fer-de, fer-dít, ferdül), *for* (for-dúl, fordít, stb), finn *per-ään*, *pyör-yn* stb.

Pi fi, *fiu*, *pikve* fiacská. *Jäum-pi*, *jäun-pi* atyám fija, atyád fija, kit most a német bruder-t utánózván helytelenül *fi-test-vér*-nek nevezünk. Mert *atya-fi* frater carnalis, mit a vogul is igazol, *egy-testvér* pedig frater uterinus. Ezt hijják a vogulok *jäg-áj*-nak. A török *karndas* szószerint (egy) testvér.

Szürjän *pi*, votják *pi*, finn *poika*, török *og-ul*, eszt *poeg*, osztják *poh, pah*, stb.

Piném teszék, rakok. *Vuat pini* szelet támaszt. — Finn *panen*, votj. *pono*, szürjän *pukta*, jurák *szam. puengudm*, osztj. *szamoj. pannak*.

Poág oldal. — Osztják *pungat, pongat*.

Podl fél (lásd a 4.), *poált* nál, *poáln* felé, *poálnel* felől; *poáltem, poálten, poáltü* nálam, nála, nála. Finn *puoli*, eszt *pool*, lapp *beüle*, votják *pál*, mordvin *pelej, pelev, pelde*; szürjän *pöö*, osztják *pelek*, *szamj. pealea, pelek*, cseremis *pêle*.

Pojkém kérek, imádok. *Nament tüuenl pojkén* tanácsot tőle kérj.

pojksém imádkozom. *Äu kätel Numi Tárom nobl pojksi* egy nap Numi Táromhoz imádkozik. Vajjon *foly*-amodik = *pojke*?

Pojltém és *pojtém* kielégitek, csendesítek. *Étkelene szimänl túl pojltét* éhezö szíveiket azzal elégitik ki.

Polyém fázom; — *polyn'* vagy *polyne* álpi fázó test; *polyem* hült. — Osztják *pôtajem* fázom, *pôttem* fagyfalok; finn *palelen* fázom, *palelta* fagyfal.

Ponk fog,

ponkep fogú,

ponkung fogas. *Numi Tárom äzse lau ponkpe ponkung szopü kumlje ponszitü* Numi Tárom atya tiz fogas száját megnyitja. Lásd a *pang* szót.

Ponk fej,
ponkep fejü,
ponkung fejes. *Ponkung* uj *ponk* vajü kalem *juppoált* a fejes állat feje erejének elhalta után. Lásd a *pang* szót.

Ponszém nyitok, *ponszduem* nyilom; azután feslem, kiérem, p. o. *kátel ponszi*, a nap kifeslik, kijön. *Szopü ponsziti* száját megnyitja. *Tü päl kvolnel auí ponszvesz* azon oldal szoba (ház) ajtaja megnyilt (Váta-kum). Ezen *ponszém* és *ponk* fej úgy viszonylik egymáshoz, mint a finn *päusen* és *pää* s a magyar *fes-lem* és *fej*. Ide csatlódik még:

Ponszem vagy *ponszem* vagy *pótszem* fölök. — *Tolen kul koszüi pótszisz unlemü juppoált* tűzben hal-föltig való ülése után.

ponsziszem főzők. *Ulyen ponsziszeln* tűzben főzd meg. Finn *paistan* fénylem és sütök; mordvin *pajn* fény, *csipajn* napfény. Érdekes lehet következő egybeállítás:

magyar:	fej	fes-(lik), fejt	föl, főz	fény
vogul:	ponk	ponsz	ponsz, ponszisz*)	pósz
finn:	pää	pääse, päätä	paista	paista
mordvin:	prä	— präd	?	pajn
török:	bas	boz —	pis	parl

Vesd még hozzá a magyar *faz-ék*, finn *pata*, vogul *pót* szokat.

Pori paréj. Nem tudom, a paréj héját lehet-e úgy használni mint a csalánét, s belőle fonalat készíteni: pedig itt ilyen növényről van szó. *Uoszmäl üslene kum*, *urte pori téli*, *münititü*, *szauä nuji* (*nujitü*), *szétep voari*, *uoszmäi szügitä*; (*vitn táretitü*, *vitkul tüki sülti*). Kávás hálóval halászó emberre nézve, a hegyen paréj terem, azt kinyövi, haját lenyuzza, fonalat csinál, hálóvá szövi. — Különben *panel* a kender és csalán, ezen különbséggel, hogy *máncsi panel* csalán, *rus panel* (orosz) kender.

Posz és *poasz* halászó kosár. Halászó szerszámoknak említi Tárom a *kämkä*, *posz*, *uoszmä* és *talig*-ot; azután a folyó- és tó-víz elrekesztő *ärpi*-t. Ezen utolsó nyilván *geréb*, melynek nyílásához teszik a *posz*-t, mert azt fahéjból és fa-

*) A Szigya mellékein *pajt* főz, *pajtem* főzött, főtt.

gyökerekből fonják. *Vuar iumnel saulä vosz kälteläue, tá-ring iu tárü vosz viäue, voutai kälteläue, poasz szägäue* erdei fámnak a héja hassíttassék le, gyökeres fa gyökere vétessek, vékonyra hasíttassék, halászó kosár fonassék. XXV.

Marad még a *kämkä*, *uoszmä* és *talig*. Az első említi a XXVII.-ben a nélkül, hogy készítését megmondaná: a többi kettőt a XXVIII.-ban írja le. Úgy veszem tehát, hogy *kämkä* általában háló, s mind *uoszmä*, mind *talig*. Az *uoszmä* pedig, előadott készítése szerint, *póné*, vagy *kávás háló*; a *talig* lehet hogy *gyalom*, vagy *kerítő háló*.

Pósz fény, világ; *kätl-pósz* napfény.

pószing fényes.

Vesd össze a *ponszém* szót. Finn *paista*.

Poszäl folyó-ér.

Pót és *puót* fazék.

pótém fölök

póting tép fött étel.

pótszem fölök, lásd *ponszem*. Osztjákul *madem* = pó-tém.

Potertém beszéllek, lásd *patertém*.

Pul fal-at, darab. Osztják *pul*, finn *pala*.

Púm vagy *púem* fuvok, *puäuem* fuvatom. Osztják *púem* és *pôgem*; finn *puhun* stb.

Púm fü; *puming* füves. Osztják *púm*, *p óm*, *púmag* a finn *paimen* (paim-) legeltető, nyájörző, ide látszik húzni.

R.

Rangém kiáltok. *Ojkätti kvonälye rangi*: *Égua, näng kottälye mineszen?* A férj kifelé kiált: Asszony, hová mentél? — *Nyány rangém* kenyeret kiabálok, azaz köldulok.

Rauém illem, összeférek, közel férek; *raulém* illeszem. *Näng vata-kum känne rauén* te kereskedő ember (létedre) a kánhoz illel. *Tolmentene katpe lyäpäin ätt ravi* egy tolvaj sem fér közel hozzá (Vata-kum). *Taulung szir szao ujn lyäpäin ravi tä nyääl ülungve* a szárnyas féle sok állatodhoz közel-fér azt nyállal megölni. — *Kit jiu äkven raulén* a két fát egybeilleszd.

rautäl mihez nem szabad férni; *p. o. né rautäl, kum rau-*

tál má nő által, ember által el nem érhető hely, azaz tiltott hely. Lásd a *jülping má*.

Rébitém vetek, belevetek. A talig-rul mondja : *nálve ré-bitü* alá veti, alá ereszti. XXVIII.

Réj melegség,
réing meleg, *réing kvol* meleg ház, fürdőház, melyben a nők szülnek,

rejtém, melegítek, *réjtílem* melegítem.

Rot csendesség, megállapodottság,
rotmém csendesedem, állapodom. *Má äkmósz jangi, äkmán ätt rotni* a föld egyre forog, egy helyen nem áll veszteg.

rotmeltém megállapítok. Szürjän *ram* csendes; *ramma* nyugszom = *rotmém*, *rammüda* nyugasztok = *rotmeltem*.

Rus orosz, *rus panel* kender. — Osztyákban *ruty*.

Ruot faj,

ruotmém fajzom.

A *rod*, nemzetség, szó megvan a nyugati és keleti szlávban. Lehet tehát, hogy az oroszbul került a vogulba.

Sz.

Szajl (szaul, szeul, szál) a fahéjnak hárttyája, fa-héj. Lásd *szau*.

Szajrém vágok,

szajrepém u. a.

szajrep sarló, és fejsze; különösen *pum-szajrep* fű-sarló. Osztyák: *szagrem*, *szogrem*, *szeurem* vágok. Magyarban megvan a *szajr* gyök a *sar*-(lani) vágni, *sar-ló* = vágó, és *sar-ju* vágott fünek új növése, féle szóokban. Votjákban is *szjurlo* = sarló.

Száki ködmöny. *Száki érne kum száki vosz voari* ködmönyre szoruló ember ködmönnyt csinál majd.

Szál ugyanaz, mi *szajl*, fának héja.

Szám vidék, tájék, vég.

Szao sok, lásd *szau*.

Szári has. *Ájing kum ájt szim pojti, píing kum piü szári tajnti* lányos ember a leánya szívét elégíti meg, fias ember fia hasát tölti meg. Török *karin*, *karn* has.

Száris tenger. *Áli száris* fel-tenger; *lui száris* al-tenger.

Osztják *szôrety*, *szôroty*, *tyûrasz*; votják *zariz*; — szürjân *sar* tenger szorosa.

Szart csuka, melyet *jûlping kul*-nak is neveznek.

Szât hét. Ezen szám igen szerepel a mondában. Lásd az 5. β.) alatt is.

Szât. Mit jelenthet, a következőkbül sejtjük:

száting szerencsés,

szât-tâl szerencsétlen,

szâtel szerencse,

szâtém szerzek, teremtek; innen a *szâtem* hasonló jelentésű a *laum*-mal, mint: *nâng laum jûlping mân*, *nâng szâtem szaung mân* te mondottad (szavaddal teremtet) szent földed, te szerezted héjas földed. *Jarl-ke lauveszn*, *Numi Târom ázsien lauveszen*; *vajl-ke szâtveszn*, *Numi Kórosz jügen szâtveszen* ha erővel megáldattál, Numi Târom által áldattál meg; ha tehetőséggel felruháztattál, Numi Kórosz által ruháztattál fel. A finn *saun*, *saatan* vethető egybe.

Szau haj, bőr; *ponk szau* fej haja, és bőre;

szaung hajas, héjas; *szaung má* héjas föld, a víznek elmentéte, melynek nincsen héja;

szaul, *száj-l*, *szeu-l*, *szá-l* a fának héja, lásd ezeket a magok helyén. Az *l* képző, mint a *kojti-l*, *szât-(e)l*, *varm-(e)l*, *szunt-(e)l* stb. szókban. Osztják *szók*, *szóuk*, jurak számoj. *hóba* a bőr és fák héja; törökben *szacs* a haj.

Szau és *sza* sok. Törökül *csak*.

Száu szeg-énység, baj, szükség,

száung szegény, szenvedős,

száuém szenvedek; *szaum* szenvedés; — *mâne szaumen pûtszen*? milyen szenvedésbe estél?

száuáulém szenvedek, nyomorgok,

szâuetém kínzok, *szâuetáuem* kínzatom.

Hasonhangúak tehát: *sza* haj, *sza* sok és *száu* szegénység.

Szüg, *szüge*, *szüu* szövedék, fonadék, (mint *jüg jâum*, így *szüg szâum*);

szâung fonadékos. *Numi Târom szât átpe szâung ponkä nong alimimâkémt laui* Numi Târom hét haj-fonadékü fejét fölemelvén mond.

szügem, szüjem szövök, fonok, *szüung* szöni (egyhangu itt a névi mód és a tulajdonságnév). *Posz szügi, vitn untitü* halászó kosarat fon, vízbe ülteti, teszi. *Jiu szuunel szält nu-jüli, kuáli szüji* a fa héjából a hártát lefosztja (nyúzogatja), kötelet szö. *Pousz szüáue* halászó kosár szövessék. *Vükul ülne kumitü kümkü szüung kanstitü, posz szüung kanstitü* a vízi halat fogó embert hálót szöni tanítja, kosarat fonni tanítja. Osztják *szévem, szévgem* szövök, fonok.

Szükém szegem, szegik, szakadok ;

szükuálem szakadozom. *Lilingé ütt jémti, lahu szükuáli* élő nem lesz, szélyelszakadozik.

Osztják *szagadem* szakadok, szegem, szegik.

Szärtém dörzsölök, csavarok, *szürtne jiu* dörzsölő fa, gyújtó fácska. (Így nevezik, úgymond Reguly, ezen új találmányt.) *Ákven jium szürteln* fát egybe dörzsöld, ragasszd.

Szem szem

szemp szemü

szeming szemes, kinék szeme van.

szemtál vak. Konül pangung szemp szeming tujt pütei, mány *szemp szeming tujt pütípel* ha vastag szemü hó eséndik, apró szemü hó oséndik.

Osztják *szem* ; szürjén és votják *szin*, cseremis szinze, mordvin *szülme* , finn *silmä* , eszt *silm*, lapp *csalbme*, jurák szamoj. *szaeu, haem*, osztják *szam. szaj, haj*, kamaszinszk szamoj. *szima*.

Szét fonál, sodrony

szétep fonalú és fonal

széting fonalas. *Szétep voari* fonalat csinál. Lásd *szit*.

Szeul, szeule fahéj, hártya, lásd *szál, saul*.

Sziz hang, hír, lásd *szuj. Szijin nem-mät* híred misincs, nincsen.

szijém szólok, hangot ejtek, lásd *szujém*. — Osztják *szej* = szij, szó.

Szim szív. *Píng kum piä szim pojti* fias ember fja szívét elégti ki. *Szimänl pojtté* sziveiket kielégítik.

szimtál üres, velőtlen, szívetlen. — Osztják *szemm* ; jurák szamoj *szeaj, sziej*, tavgi *szain. sza, szoa*, kamasz. *szam*.

szí; — finn *sydäme*, szürjän *szjölüm*, votják *szjulem*, csere-
misz *szim* stb.

Szip nyak, *szip-lu* nyak csont, *sziptár* nyakkendő.

szépém és

szipvém ölelek; *szipviten* ketten ölelik,

szipikatém ölelgetek.

Osztják *szábet*, *szápetl*; finnben *sepel*, *sepal* nyakra való láncz,
koszorú; azután *sepo* fehér nyakú állat.

Szir rúd, szarufa.

szirp rúdú, *sziring* rudas, lásd *per*. *Aln szirp sziring*
kvol, *aln perp periny kvol* ezüst rúdú ház, ezüst póznájú ház.
Osztják *sur* a rúd, pózna. Az eszt *ríd* = rúd.

Szir faj, féle (szer?) *Mót szir kul*, *mót szir kul* más
más féle hal. *Asz szir kul*, *já szir kul*. Ob-ba való hal, kis
folyóba való hal.

Szisz hát,

sziszet megett. *Szisz jarom kolesz*, *majl jarom kolesz*,
hátsó erő fogyott, mellybeli erő fogyott.

Szitim sodrok, fonok,

szitep fonál

sziting fonalas. *Aln szitpe sziting ápel táretáueszi* ezüst
fonalu bölcsővel bocsáttatának le. = Lásd *szét*.

Szop száj. *Numi Tárom lau ponkpe ponkung szopü kum-
lye ponszitü* Numi Tárom tiz fogú száját megnyitja.

szopung szájjas

szoptál néma, hallgató. — Déli voguloknál *tusz*; osztják
tut, *tlut*, — innen *tutta* = *szoptál*; finn *suu*.

Szú bot. *Sankung szú aulen johtszämen* görbe botra ju-
tottunk. — Osztják *szava*, *szova*, *seu*; finn *szaua* bot; török
szopa nagy bot.

Szuj hír, szó, hang,

szujém szólok, hírt adok, *szujmeli* hire van,

szujtém mondok, szólok. *Szuj voari* hangot csinál; *ég-
vate szujti* az asszony szól;

szujtál nevetlen, hír nélküli, említésre nem méltó, p.
o. *szujtál olnet*, *ätpen nyohsz äleszämen*; *vuar ansuh kinzung*
éri nem méltó említésre az, ötven nyusztot fogtunk; erdei
őreget (medvét) kell keresni.

szujtemtém hívok, *szujtemtáuém* hivatom; *nyopne szujtemtáuém* nászra hivatom.

Osztják *skej* szó, hang; jurák *szam. tyór*, *tyor* szó; osztják *szam. hoj, szoj*; finn *sana* szó; török *szöj*-lemek szólani.

Szulém olvadok,

szulyátém olvadozom. *Lahú szulyäiti* szélylyel olvadozik.

Finn *sulaan* olvadok.

Szunzém és *szuszém* nézek. *Já szir kulä szunzisz* a kis folyóba való halát nézé.

Szunt nyílás, száj, lásd *szop*. Úgy látszik, *szunt* a természeti dolgok, folyók száját, *szop* pedig az emberek száját teszi. Osztják *tut*, *tutl*.

Szup darab, szál; ellentéte a *tajl*-nak; innen *szup* ing is (rész-ruha) és *tajl* öltöny, kabát, suba (egész-ruha). *Szupi jáhtém* ketté, darabbá vágok. *Káp szup* egy szál csolnak.

Szupi kecsége (sturio).

Szuszem nézek, lásd *szunzém*.

S.

Subitém megteszek, végrehajtok. *Kumlye lauveszn tá moszah sabiteln* a mint mondattál, azaz mint meghagyatott néked, azonkép tedd meg; — házasságra egyeztetni, összehozni, *äk né äk kum äkve sabiteln* egy nőt egy férfit, azokat egyesítsed. *jägäjn sabitilén-ke, totilém* atyád leányát (testvéredet) ha férjhez adod, elveszem.

Sajtem vagy *sajtom* örvendező, talán *sajtém* örülök? *sajtem kät jomasz aul ojkä unli*, *sajtom lajl jomasz näk ojkä untesz* örvendező kéz jobbikára ül (dől), örvendező láb jobbikára ül (a szövegben *ültet*). Homályos hely.

Sam erő, tehetség; *samtäl* erőtelen, tehetetlen.

Sank görbeség,

sankung görbe; *sankuny szü aulén johtszämen* görbe botra jutottunk ketten, szó szerint: p. b. elejére, végire j.

sangemtém görbíték? *äm mätne tyityi sangeteszem* én öreg így görbítettem meg, vagy görbedtem meg.

Sültém bémegyek; *ju sültesz* haza mene, bémene; — *sältepém* u. a. *ju sältepsz* bémene.

sältemtem indítok; *ele sältemtitä* elindítja.

Soli ős, (*suol*, *siol* is, *suol ponk* ős fej); *soli át aulen johtszämen* ős hajra jutottunk. — Osztyákul *szur* szürke, finnben *harmaja*.

Suny boldog, boldogság; *sunyin pätem* boldogságba jutok, boldog leszek; *ti sunyétl olet* ezen boldogságával vannak = ilyen boldogul élnek.

T.

Táht kácsa. (Osztyák *tapta* anas strepera C.)

Tajl teli, egész; ellentéte a *szup*; *kosz-tajl*, v. *kvonztajl* (köröm-teli) maréknyi; *kosztajl má-lamt kulyitesz* egy marék- (nyi földdarabot hozott fel, buktatott ki; *al-tajl* élet-teli, teljességre jutott gyermek, *pi altajl ju sältesz* fiat szülni bémene.

tajlém telem; *tajntém* töltök. — Osztyák *tét* teli, finn *täysi* (tájte), török *dolu*, telided teli *düz dolu*; tehát vogul *tajntém* osztyák *téttem*, finn *täytän*, magyar *töltök*, török *doldur* tölt.

tajntém töltök, *ájing kum ájt szári tajnti* (tajntitá) leányos ember leánya hasát tölti meg.

Tál tél, lásd *tél*.

Talgi kerítő háló, gyalom; mondják *talig* is, melynek íje kiugrik, p. o. *talgen-razs* hálót szárító hely. Gyöke talán *tal* száll, honnan *tálmem* szálllok, *táltém* szállítok; miszerint *talig*, *talgi* szálló-háló, gyalom, volna.

Tár gyöker;

táring gyökeres, *táring in* gyökeres fa. Osztyák *turt*, *tlort*, *tlor*; finn *juuri*; török *kök* = gyök-ér.

Tár vászon: *tár pinem ang* vásznat öltött (asszony vászon cseléd).

Táremlém tárulok; *má äk poälä vuar-ujn táremläuesz* a föld egy része erdei vadaknak tárult fel,

táretém eresztek, bocsátok. Äu *kvol unlene jänit má-lamt táreten* egy házhelynyi nagy földdarabot bocsáss le. — Ezen szó *täre* rokonnak látszik a finn *tarjo*-val, quod offertur, (*tarjoan* offero, imminens sum, p. o. *talvi tarjoopi* hiems imminet; *tarjoelen*, és *taritsen* u. a.) — s a magyar *tárok*, *táru*-*lok* aperio, aperior szóval (*tárva* az út, *ajtó* via, janua est aperta. E szerint a vogul *táremém* = tárulok, *táremlém* u. a. *táretém* tárok, aperio, offero.

Tárom nagy, ég, idő, isten. Innen *tárom száu* nagy szükség.

ség; *tárom kâtelî* az ég nappalodik; *elmkalesz jiszing*, *nating târom* az emberiség ideje, az emberéletbeli korbeli idő; *numi târom* felső isten. Osztják *tûrum*, *tûrm*, *tôrem* isten, nap, p. o. *âdem-tûrom-vôt* alvó, áldozó nap szele, azaz nyugati szél. Lásd a M. Nyelv. IV. 211. lapján a *num* szót.

Tász áru, készlet;

tászem készülök, *tászem* szerzett; *tászilém* vagy *tászlém* készítetek.

Osztják *tász* áru, magyar *tőzs*, *tőzsér* = árus..

Tatém és *totem* hozok, veszek, viszek; *titi kot totitü* ide lehozza. — Jurák szamojéd *tadm* hozok, *tau* hozom, osztj. *szam. tadak* hozok, *tadap* hozom; finn *tuon* hozok, *tuotan* hozatok.

Tuul toll, talu, szárny;

tauling és *taulung* szárnyas. — Votják *tüi*; jurák szamojéd *tyu* és *tyua*, osztják szamoj. *tu*, *tü*; finn *sulka*, *sula*. A vogul *taul* úgy áll a magyar *talu*-hoz, mint *paul* a *falu*-hoz; így a finn *sulka* toll, talu, szárny, és *kylä* falu; törökben *tüj* a toll, és *küj* a falu.

Tä az. Osztják *tem*, *tema*, finn *tämä*, magyar *té*-(tő).

täki maga.

Tälyäh tö, vég; *kér kudli tälyäht jole johtsi* vas kötél végén jöttek alá (ketten.) — Osztjákul *tej*, *toj* csúcs, hegy, *juh tej* fa csucsa, mi vogulul *jüu tälyäh* volna. — A törzs talán *täly* vagy *tüj*, s a *h* (äh) képző, mely a mósza szóban is megvan. Lásd ezt.

Tämlye úgy, olyan; *äk-tämlye* azon, egyenlő. Törzse *tä*; *täne* azért, ezért v. o. *tä* és *tone*.

Tängrem, *tängrelém* gyúrok, csinálok; — *tujtnel elmkalesz voari*, *tängreli* hóbul embert csinál, gyúr.

Tärmel — n, rajta; *uosz tärmel* a városon, *iu tärmel* a fán; *äm tärmelem kuji* rajtam fekszik. — Osztják szamoj. *tämen* fenn, *tämel* felső, *tämel gup* felső ember, azaz felülrajta lakó.

Tél tél, lásd *täl*; *tälä szát*, *tujä szát* hét tele hét nyara. — Mordvin *tél*; osztják *tete*, *teta*, *teda*, *tede*; finn *talvi*; szürjän *tölö töö*; votják *tolalt*; török *kis*; osztják szamojéd *ké*, *kä*.

Télém leszek, születem; *alp télsz* élő lett; *nyaurem télsz* gyermek született; *turi télsz* tóvá lett.

téltém szülök, teremtek; *nyaurem téltesz* gyermeket szült; *mät url elmkalesz unlene jülping má téltene nomet kinzung näng podlten ti jiszm* mi módon lehet az ember lakó földét teremteni, erre jöttem hozzád tanácsot kérni. — Osztják *tivem* leszek, születem; *tivdem* = téltém, szülök, teremtek, de termek, színre megyek is; finn *synnyn* télem, *synytiin* téltém. A finn hitregékben előforduló *synnyt* = támadások, termések, p. o. a *tulen synty*, *raudan synty* a vogul nyelven *télmet* volnának. Ez: *elmkalesz unlene jülping má télsz* csak olyan, mint a finn (*maan synty*) maa on syntynyt.

Télém keveredem;

télilém u. a. gyakorító értelemben; *kul télili* a hal a hálóban békeveredik;

télitém keverek; *äk pälä mäl télitelä*, *äk lamtä tujtä télitelä* egy darabját földdel keverd, egy darabját hóval keverd.

Tém, tén, téi (té, ti) eszem eszel, eszik; *täjém* evődöm (tiäum); *titém* étetek. — Osztják *tévem*, *tlivem* eszem; finn *syön*, szürjän *szjoja*, votják *szio*; — török *je* = ev — eszik;

tép étel; *téne tép* evő étel. Ezen *tép* vagy a *té* törzsnek *p* által lett képzettje, vagy ha maga törzs-szó, úgy rokon lehet vele az osztják *taptem* táplálok, és a magyar *táp*-lálok. — *Tép-voarne kvöl* étel-csináló ház = főző ház, konyha.

Ti ez, *titi* itt, *ász ti* most is, *tikosz* ámbár; lásd *tä*.

Tilemlem repülök; *tauling aj taulélt tilemli* a szárnyas állat szárnyával repül. — Osztják *tégdem* repülök. Lásd *taul* talu, toll, szárny.

Toko úgy, törzse *to* az, finn *tuo*, osztják *tom*, magyar *to* (té-tó).

Tol tűz; *tolen kul koszä potszisz unlemä juj podlt* tűzben hal-föltig való ülése után. — Déli vogul nyelven *taut*; osztják *tút, túget*; jurák *szam. tú*, *tavgi szam. tuj*, osztják *szam. tü*, votják *tül*, finn *tuli*; mordvin *tol*. Lásd *ulye*.

Tone azért, v. o. *toko* úgy.

Tör és *túr* *tó*.

Totem és *tatem* hozok, és veszek; *ämki anysne aln pah-leping entepem titim ke tutén*, . . . *mä jänitl pineln* magam által birt ezüst gombú ezen övemet ha viszed, az egész föld körül tedd; -- *jäg-äjñ totilém* leány testvéredet feleségül veszem.

Túj, tú nyár; — osztjákul *tung*; jurák szám. *tun*, tavgi szám. *tanga*, osztj. szám. *tagi, taj*.

Tujt hó; *konül pangung szemp szeming tujt pütei, mány szemp szeming tujt pütipel* ha majd vastag szemű hó esik, kis szemű hó esik. — Osztják *tlont, tlantl*; finn *lumi*, mordvin *lom*, és *lor*, szürjän *lüm*, votják *lümä*, svédlapp *lobme*, norvég lapp *muot*. Mint vannak egymáshoz a magyar *ló*, vogul *lu*, finn *hepo* (hevon), osztják *tlauh*: úgy illenek össze a finn *lumi*, lapp *lobme*, *muot*, magyar *hó* és vogul *tujt* is.

Túl attul, azzal. Törzse *to, tu*. Lásd *toko, tone* stb.

túl-ujlt = túl-ujlt, ult azután.

Tumü, tumäi és *tumi* vélemény, tanács; *mäni tumi anyseén* milyen véleményetek van? mit gondoltok? — Finn *tuuma* tanács, *tuumaan* tanácsolok, *tuumaus* tanácskozás. A vogul *tumä*, finn *tuuma*, magyar *tanács*, (tanu) úgy viszonylanak egymáshoz, mint a finn *tuumen* (uber) és magyar *tögy*, a finn *tammi* (quercus) és magyar *tölgy*. S ha ezek közt kapcsolat van, a török *danışmak, danik* is ide tartozik, s utána a perzsa *dânâ, dânidén* is. A magyar *tanul*, mordvin *tonavl*; a *tanít*, mordv. *tonavt* isméretesek. Lásd Magy. Nyelv. IV. 92. l. Vagy kell-e a vogul-finn *tumü, tuuma*-t a germán *dom, doom*, orosz *duma* szóval egyeztetni? ambár a svéd *tomuri* bíró mint *tuomari* él a finnben.

Tuop alig, egyedül, csak. *Uosz ulyen äkmószt tájme, tuop latking jiu szupäne kujilet* a város tűz által egészen meg van éve, csak kormos fának darabjai hevernek.

Tur tor-ok, *turp* torku, *turing* torkos; *turp turing vuat* nagy torkú szél, erős szél. = Osztj. *túr*, finn *kurkku*.

Túr tó, mocsár; lásd *tór*. — *Túrt alne kuln turn táreteln* tóba való haladat tóba ereszd; *tórn minesz, tór szír kulä jänimem* tóhoz mene, a tó-beli hala nagyra lett. — A tavidai voguloknál *tuo*, osztjákul *tór, tlár* lapos rét, milyen a magyar *túr* (Mező-túr, Keresztúr); finn *suo* mocsár, és *lammi* tó.

Tyi már, most. V. ö. *ti* ez.

U.

Uj állat, vad, *uje-kül* vad és hal, azaz emberi élelemre való vádak; *uing* vadas.

Ujém uszom,
ujgälém uszkálók. *Vitü lyulyitl ujgüli* vize magasságáig-
 lan uszkál.

ujkatém (a *t* a *j* és *k* között van szűrva, mint a magyar *korán-t-sem*-bén, vagy a görög *ár-δ-ρός*-ban) úszkodik, ha lehetne mondani. *Jülping szaris ujtka*tesz a szent tenger vízében uszék. — Osztják *udjem*, jurák *szam. oulim, hul'idm*, szürjän *uja*, votják *ujalo*, finn *uin*, norvég lapp *vuoijam* úszom, török is *jüz* = úsz, *ui*, *uj* stb.

Ul ne. *Vaszi ánomnel szisz jar ul kinzen* többé tölem hátbeli erőt ne kérj. Finn *elä*, mordv. *ilä*.

Ult vagy *ujlt* által; *ultem*, *ulten*, *ultü* általam, általad, általa; *täl ult* télen által; — *ti uor ulte auvesz jüni vit* ezen erdőn által öntött a nagy víz. — *Tül ult, túl-ujlt* azon által, azután.

Ulye tűz. *Ulyen pontsziszeln* tűzön főzd meg. Lásd *tol*. — Nagyön nevezetes azon tűnemény, hogy egy azon nyelvben futnak össze az elágazó gyökek számai. A vogul *tol* megegyez a mordvin *tol*, norvég lapp *dolla*, svéd lapp *tol*, *tollo*, finn *tuli*, magyar *tuli*-piros és *tűz*, osztják *tut*, tavgi *szamojed tuj*, jurák *szamoj. tú*, osztják *szamojéd til* szókkal. Föltetszik, hogy szürjänben a *tűz bi*, s hogy a vogulban a *tol*-on kívül még *ulye* szó is van. De ez csatlódik a török *od* tűz (*odlan* ég), a jakut *ot*-hoz, hol *otun* tüzet rak, *ottul* gyúl. Még így is külön áll a szürjän *bi*; hogyan viszonylik a török-jakut-vogul *od*, *ot ulye*-hoz? Talán úgy, mint a török *ot* a magyar *fű*, vogul *pom*, osztják *pum*-hoz; vagy mint a vogul *jüu*, *iu*, török *od-un*; a magyar *fa*, finn *puu*, jakut *masz*-hoz. Ilyen különös viszonylás van a magyar *út*, szürjän *tuj*, finn *tie*, mordvin *ki* között; meg a magyar *út*, szürjän *tuj* stb. török *jol*, vogul *lyang* között is.

Unlém ülök; *unlene má* ülő föld; *üu kvol unlene jänit má* egy ház-ülő nagy föld (házhelynyi);

untém ültetek,

untkatém ülepedem. *Konäl elmkalesz jiszing tárom unti-pel* ha majd az ember évbéli idő beáll. Finn *istun* ülök, *istutan* ültetek; mordvin *oz* ül.

Uor erdő, lásd *úr* és *vuar*.

Uoszmä póne, vagy kává s háló, lásd *posz*, *poasz*.

Uoszém veszek, halok. Szürjän *vosa* veszek, *vosta* veszek, mely votjákban *üsto*.

Úr (= uor?) hegy, orom. *Úrte porí teli* a hegyen, az erdőn paréj terem.

Ur mód.

V.

Va (já?) víz, folyó. A vogulok földjén vannak: *Losz-va*, *Szosz-va*, *Szig-va*, *Szin-va* folyók. Nálunk vannak: *Szin-va*, *Zagy-va*, *Zsit-va*, *Lend-va*, *Bit-va*, *Csor-va* (a csorvási pusztán volt folyó-ér).

Vaj és *vag*, *voj* velő, lásd *vau*. *Vajlke* szátveszen ha velővel ruháztattál fel.

Vajém tudok, lásd *vauém*.

Vajen vigy, lásd *vim*.

Vajlém megyek. *Jole vajlesz* lemene.

Varém csinállok, lásd *voarém*.

varmel tett, valóság. Tán származéka a *varém* igének; lásd a *szarul* szót a *szau* alatt.

Vasz azután, több, *vaszi* többé, *ti vasz* ezennel, most. *Vaszi ntingen laune láting kotl vimen* többé néked szóló okos szót hol vegyünk?

Vát rövid, *váti* vagy *vátyi* rövidde, rövidig. *Koszüé almen juppoált*, *vátyi almen juppoált* sokáig éltek után, rövid ideig éltek után. — Osztják *van* rövid.

Vau, és *vaj* *voj* velő, azután erő, tehetség,

vautál, *vajtál* velőtelen, erőtelen,

vuuing, *vajing* velős. *Kvonzing uj kosz vajü kolesz* a körmös állat körmének veleje elfogyott. *Kosz vauü kalem juppoált* a körme velejének elfogyta után. — Osztják *védem* velő, votják *vijim*, *li vijim* csont veleje; mordvin *vij* erő; finn *ytime* (ydin). De a vogul *vag* találkozik a finn *väki*-vel is.

Vauém tudok, és látok, mint a görög *εἶδω*, és *οἶδα*.

Elmkulesz müit url teli, mén kotl vajlemen? az ember miképen lesz, mi honnan tudjuk? — Ahlqvistnál *üm* van *vauem* helyett, lásd a 322. lapot; osztjákban is *ujem* tudok.

Vim viszek, *vajém* vagy *viáué* *vieuém*, vitetem. Finn *vien* viszek. A magyar *viszek* és *veszek* finnben *vien* és *otan*;

a lappban mindegyik *valddem*, mi már közeledik a vogul *vo-altem* és votják *valto*-hoz (lásd a *voaltém* alatt); s ezekhez sorozható a török *al*-mak venni. Továbbá a magyar *veszek* emo finnben *ostan*, lappban *oasztem*, *osztem*, votjákban *baszto*, szürjänben *boszta* emo és accipio.

Vit víz, *vit-kul* vízben élő hal, ellentéteül a *vuar-uj*-nak, erdei vadnak. — Finn *vesi* (vete), jurák szam. *vit* és *ji*, osztják szam. *üt*, *öt*; osztják *jink*; mordvin *ved*, *väd*; szürjän *va*, votják *vu*.

Voaltém vezetek, hozok. *Tyi kulyater voalteln jole* ezen kuly-atert (halál istenét) vezesd le. *Jole voalteszlem* lehoztam. — Mordvin *ved*, török *jed* = vez-et, votják *valto*, *vuto*, *vajto* vezetek, *raltüsz* vezető.

Voarém csinálok.

Vosz hadd. *Né kvon vosz kuäli, kum jun vosz oli* a nő ki hadd menjen, a férj benn hadd legyen.

Vouém hívok, kérek. *Szisz jar túl vouen, majl jar túl vouen* hátbeli erőt attul híjj (kérj), mellybeli erőt attul híjj. A régi magyar *hiu-ni*, és finn *huut-aa* = vou; de hasonlítható a jurák szam. *handáu* hívom, voulém is.

Vouta vékony. *Tár-jiu voutai kältelitü* a gyökérfát vékonyra hasítja.

Vuar erdő, hegy. *Vuar-uj* vad.

Vuat szél. *Lui turp turing vuat pini* erős torkú al szellet támaszt. Osztják *vôt*, *vât*.

Vuor hegy és = *vuor* erdő. Finn *vuori* hegy, lapp *varre* és *vare* hegy; török *orman* erdő. Lásd *úr*.

Vuort hajlat, hajlott rész,

vuorting hajlós. *Vuorting jiu vuortü kuszetten* a hajlós fának egy hajlatját vágj el. — Jurák szam. *vujerpiu* görbíték.

T o l d a l é k.

Kuäli kötél. *Kér kuäli tälyäht* vas kötél végén. Finn *köyte* stb.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknak.

Pest, 1859. Nyomatott Emich Gusztávnál.

SAJTÓHIBÁK.

297	lap,	alulról	10	sorb.	ázsen	helyett olvass	ázseu
298	"	felülr.	12	"	póál	"	poál
299	"	"	1	"	nobel fel is,	"	nobel is fel,
	"	"	alulról	13	"	longelyä	longälye
310	"	fölülr.	5	"	ragviszonyi	"	rag viszonyi
314	"	alulr.	16	"	hangeszém	"	kangeszém
316	"	"	2	"	ponkää	"	ponkä
328	"	felülr.	14	"	jälne	"	jälne
335	"	"	12	"	kártisztä	"	kartisztä
337	"	"	6	"	sältemititä	"	sältemtitä
	"	"	8	"	sältemitä	"	sältemtemtitä
344	"	"	4	"	pereln	"	péreln
345	"	alulr.	14	"	paszn	"	pászsn
350	"	fölülr.	7	"	voar	"	vuar.
367	"	alulr.	12	"	Kért vas	"	Kért vagy kér vas

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

V. Sz.

A MAGYAR NYELVÉSZKEDÉS KÖRE

BEVEZETÉSÜL SÉMI GYÖKNYOMOZÁSAIHOZ.

Székfoglalólag olvasta máj. 2. 1855.

BALLAGI MÓRICZ. r. t.

— — — — —

Nemzete és a haza szolgálatában tehetsége szerint fáradozni minden ember kötelessége, a jóknak öröme; a nemzetnek épen elismert napszámái közé soroztatni pedig oly megkülönböztetés, mely becsületes ember keblét a legédesebb örömmel tölti be. — Engem azért soha örvendetesebb megtiszteltetés nem érhetett volna, mind midőn e hazai és nemzeti intézet rendes tagjául választott meg; s ha eddig is a tudományt mindig kedves életfelemnek ismertem, most sokszoros okom van azt szorosabban keblemre fűzni, mert csak akkor remélhetek megfelelhetni azon nagy becsű bizalomnak, melyet e diszes testület bennem helyezett.

Eddigi életviszonyaim úgy hozták, hogy a magyar irodalom s különösen a magyar nyelvészetnek inkább gyakorlati terjesztése, mint kincseinek tudományos felbányászása körül működhettem; most is a nyelvészet oly terén vizsgáló-

dom, melyet újabb nyelvészkedési iskolák a magyar nyelvtől távol esőnek hirdetnek, és nagy szerencsémnek fogom mondhatni, ha sikerül a sémi nyelvekkel való foglalkozásmat a magyarra nézve nem egészen hiábavalónak bizonyítani be, s ha abbeli törekvésemet, hogy sémi tanulmányaimat a magyar nyelvvizsgálatokkal kapcsolatba hozzam, az elmara-dottság vádjá alól fölmenthetem.

Ha már kényes az állásom a tárgynál fogva, még kényesebbé válik azon általános alapnézetem által, melyre nyelvészkedésen épületét fektetni akarom. Mert, hogy álláspontomat eleve kijelöljem, el kell mondanom, hogy én a sémi, áltaji és indogermán nyelvcsaládok idomi és anyagi egyezését olyszerűnek látom, hogy az azok között húzott határvonalaknak több mint subjectiv érvényt tulajdonítani nem tudok és nyelvészkedésem egyik főfeladata épen az, hogy a nevezett nyelvcsaládok közt újabb időben húzott válaszfalakat tehetségem szerint ledöntsem.

Én nem vagyok ugyan első, ki e három nyelvcsalád együvé-tartozását hirdetem. A séminek az indogerman nyelvekkel való eredeti bensőbb összeköttetését fejtegették már előttem *Gesenius*, *Ewald*, *Fürst*, *Delitsch*. Hogy az indogermán s az áltaji nyelvek eredetileg szorosb kapcsolatban állottak, ezt, úgy látszik, *Grimm* is sejti, a miért is újabb időben indogermán nyelv kutatásai körébe az áltajt is vonja. Azonban egyfelől azon meggyökerezett hamis nézet, hogy az áltaji nyelvek mint pusztá ragozók idomilag tökéletlenebbek s így lényegesen különböznek mind az indogermán mind a sémi nyelvektől; másfelől az, hogy akár az indogermán, akár a sémi nyelvekkel foglalkozó elég tág mezőt és biztos tanulmányforrást látván maga előtt, semmi sincs, mi őt az áltaji nyelvekkel való rokonság nyomozására különösen ösztönöznék: e két körülmény okozta alkalmasint azt, hogy a három nyelvcsaládnak egymáshoz való viszonyát megállapítottnak még épen nem mondhatni.

1856. dec 15-kén itt a Tek. Akademia előtt felolvasott „a magyar szónyomozás s az összehasonlító nyelvészet“-ről szóló értekezésemben a három nyelvcsaládban uralkodó nyelvtani jelölésmód azonságát fejtegettem, ki akartam külön-

nösen tüntetni, hogy a midőn az indogermán és a sémi nyelveket az azokban uralkodó flexiónál fogva állítják tökéletesebb nyelveknek lenni, akkor oly sajátyságot emelnek ki, mely az áltaji nyelvekben éppen nem hiányzik. Adandó gyöknyomozásaim egy a nevezett nyelvcsaládok közt emelt más hamis tradíción alapuló válaszfalat fognak megdönteni s ez a sémi gyökszók kéttagúságának elmélete.

Ha egyszer a flexiót a három nyelvcsaláddal közös grammatikai jelölésmódnak ismertük fel, a sémiben pedig a gyökök kéttagúságáról bebizonyúl, hogy az a nyelvnek csak később korú fejleménye, akkor a három nyelvcsaládban sem idomi sem anyagi tekintetben semmi olyat nem látunk, a mire azoknak eredeti különbözőségét építeni és megállapítani lehetne.

Volt idő, midőn az európai nyelvtudomány közös kiinduláspontjának a sémi nyelveket vallotta, és tudósok, mint *Lipsius*, *Scaliger* és *Bochart*, nyelvtudományi nézeteiket legjobbára arra építették, hogy a héber nyelvet, mint az isteni kijelentés organumát, az emberiség őseredeti nyelvének tekintették, melytől a föld minden más nyelvei egyenes vonalban származtatandók. — Különösen ezen utolsó fölvétel lett dús forrása a legfurcsább tévelygéseknek, melyeknek egyfelől a nyelvek párhuzamos fejlődésének elmélete, azoknak egymáshoz való testvéri viszonyának felismerése, másfelől az összehasonlító nyelvészet vetettek sikeresen véget.

Ha azonban — a mint közönségesen állítják —, a nyelveknek családok és törzsek szerinti osztályozása képezné az összehasonlító nyelvészet főfeladatát: akkor a reménylhető sikert tekintve a nyelvek összehasonlításával bátran felhagynánk; mert ama kitűzött feladatot a dolog természeténél fogva a nyelvészet kielégítőleg megoldani soha nem fogja.

Schlegel testvérek első kísérlete óta a legkülönfélébb úton tettek próbákat, hogy a nyelvek osztályozását megállapítsák; de miután semmi általános, minden nyelvekre alkalmazható elv, mely az osztályozásnak alapúl szolgálhatna, föl nem állítható: mind ama kísérletek kívánt eredményre nem vezettek; sőt minél közelebb hatolunk a nyelvek hasonlítása által a nyelvanyag első elemeihez, minél jobban körvona-

lozzuk az egyes nyelvek egyéni tüneményeit, felfogjuk a formák őseredeti értelmét, annál világosabb lesz a nyelvek egyéni különbözőése mellett azoknak végelemzésben való egyezésük.

S ez a nyelv lényegének, természetének és egész mi-voltának helyes felfogásából önként folyik.

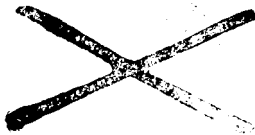
Az ember szellemi léte lényegileg és általában mindig és mindenütt ugyanaz; a nemzetegyéni különbségek a tehetségeknek csak azon kisebb vagy nagyobb mértékein fennek lenek, azon képességi fokozatoktól függnek, melyek minden egyéni különbségnek alapjai. S valamint a szellem vele született törvényei minden emberre nézve lényegileg ugyanazok, úgy annak a szólásban nyilatkozó munkássága is.

De másfelől a különböző tehetségek szerint, a nemzettek és törzsek különböző sajátosságaihoz képest, az éghajlati és földleirati befolyások alatt szükségkép különböző nyelveknek kellett fejlődniök; miből önként következik, hogy valamint már csak azért sem lehet a szellemi képességeknek szabatos fokozatát megállapítani, mert a szellemélet örökös fejlődés, folytonos hullámmzásban van: úgy azt annak legközvetlenebb nyilatkozatára, a nyelvre nézve sem tehetjük.

A kültermészet tárgyai, az igaz, szinte örökös támadás, fejlődés és enyészés körforgásában mozognak; de minden természeti lénynnek megvan a maga körvonalozott *állandó* evolútiója, melynek kitanulása teszi a kültermészet lényeinek felismerését, teszi lehetségessé azoknak rendszerbe való sorozását.

Nem így van a dolog a szellem kifolyásával, a nyelvvel. Itt a szellem örök, állandó törvényein kívül más, szoros meghatározás alá nem vehető befolyások is hatnak; ezenfölül az egyéni geniusnak s az esetlegnek is tág mező nyílik. — Az ember moralis cselekvésének is kétségkívül a lélek örök törvényei szabják meg folyamatját; mindamellet a legdurvább determinismus is kénytelen bevállani, hogy itt azon szükségképi következetességet, mely a kültermészetben uralkodó, hiába keresi.

Szóval: a kültermészet tüneményeinek adjuk rajzát, osztályrendszerét és megtettünk mindent; ellenben a szellem

nyilatkozatainál, minők nyelv, vallás stb., a rajznak, a leírásnak csak statistikai becse; a dolog lényegét szülemlése és fejlődésének történelméből tanuljuk.

Ha tehát valaki a nyelveket az ezeken *jelenleg* észrevehető ismervek szerint bizonyos osztályok alá sorozza, az ellen senkinek semmi kifogása, sőt azt némi haszonnal járónak is el kell ismernünk, a mennyiben a nyelvek sokfélesége közt a tájékozást könnyíti. — De ha ebből a nyelvek eredetére, azoknak előállási folyamatja és eredeti rokonságára akarnak következtetést vonni, és valamely nyelvet bizonyos nyelvcsoporthoz közelebb hozván, azt követelik, hogy történelmi fejlődésének kutatásában a vont körön túl ne menjünk: azokat mi részünkről arra intjük, és hisszük méltán inthetni, hogy ne verjék bilincsre a tudományt alaptalan abstrakciók által.

A nyelvalkotó ész abbéli véghetetlen feladatát, hogy az örök fejlődő szellemnek egyenértékű (adäquat) szóbeli kifejezést teremtsen, csak fokenként bírta megfejtetni s művének tökéletes befejezettséget adni már csak azért sem tudott, mert a nyelvteremtés, a mint ezt egy korábbi itt felolvasott értekezésemben bővebben fejtegetém, a szellemnek közvetlen, ösztönszerű műve, minél fogva az ember, a mint egyszer a tudás fájából evén, szelleme öntudatos munkásságra ébredt és életviszonyait bizonyos célok elérése tekintetéből rendezni kezdvén, figyelme a közvetlen előtte levőkön túl fekvő viszonyokra irányzódott: az eredeti ösztönszerű nyelvteremtés munkájának azonnal vége szakadt.

Így a nyelvek előállása az azt előteremtő nép életének bizonyos korszakához levén kötve, igen természetes, hogy szerencsésebb ihletű, élénkebb, teremtebb eszű népek a határozott időszak alatt a kitűzött feladattól többet bírtak megfejtetni, mint a kevésbé szerencsés eszjárású, csekélyebb tehetségű népek, kik vagy fele úton maradtak el, vagy a kezdeten is alig tudtak túl menni s nyelvükön a befejezetlenség jelleme kitetszőn rajtuk maradt.

Népek, melyek előbb szerződtek rendezett társaságba, mint hogy nyelvük teljes tökéletes kifejlést nyert volna, mint a sinaiak, ezen társas koraérettséget azzal fizették meg,

hogy bizonyos tekintetekben, különösen pedig nyelvükre nézve örökös gyermekek maradtak. Az ó-sinai ember beszéde tökéletesen hasonlít a gyermek beszédéhez: csak a beszéd anyagát fejezi ki, mint: *apa tegnap menni templom*, e helyett: *apám tegnap templomba ment*; a jelöletlen maradt viszonylás pedig hozzá gondolandó.

Ezen új elmélet szerint mind az, a mi a nyelvekben egyező, mind az, a miben egymástól különböznek, természetes tökéletes megfejtését találja, s a nyelvalakulás történetének eddig megfejtethetetlennek tartott sok problémája szerencsés magyarázatot nyer.

Nem egy tüneményt tapasztalunk még a tökéletesebb alkatú nyelvekben is, mely arra mutat, hogy a nyelvteremtő korszak előbb lejárt, mint hogy a nyelvalkotó ész műve minden kezdeményezéseit befejezhette volna, mely általános befejezetlenség mellett a már neki indult bizonyos irányú fejlődéseket is megakasztva látjuk. — Nyelvünkben az igének tárgyragozása csak a 3-dik személyre terjed, míg a sémi nyelvekben s az altájiak közül a mordvinban teljes kifejlést nyert; másfelől a sémi nyelv maga őslakjában a szóösszetétel minden nemeivel bírhatott, miután a sémi hely- és személynevek többnyire compositumok *), míg később a kéttagúság általánossá levén, a nyelv ennek nyomán ama kifejezőmódot elejtette s az összetételre képtelenné vált.

Renan Ernést „De l'origine du langage“ című munkájának 4-dik fejezetében azt a kérdést veti fel: honnan van, hogy a sinai, a hajlítás és minden nyelvtani kategóriákat merőben nélkülöző nyelv soha oda nem juthatott, hogy magának megszerezze azt, a mit a gondolat kifejezéséhez mi annyira lényegesnek tartunk? Miért nem tudtak a semiták soha az idők és módok kielégítőbb systemájára szert tenni s a hézagot betölteni, mely ama nyelvekben a beszéd értelmét oly bonyolulttá teszi? A felelet, melyet erre *Renan* ad, a helyett, hogy a felhozott tényeket megmagyarázná, egy új tény

---

*) *Fürst* ó testamentomi concordantiájában 2639 sémi hely- és személyneveket állít össze, s azok közül körülbelül kétezer compositum.

tüntet fel, melyet azonban úgy állít, hogy az ellene szóló eseteket csak ügyes szófordulat által mellőzi. „C'est, így szól, que chaque langue est emprisonné une fois pour toutes dans sa grammaire. Elle peut, en subissant des influences extérieures, changer entièrement d'allure et de physionomie; elle peut enrichir ou renouveler son dictionnaire; mais sa grammaire est sa forme individuelle et caractéristique; elle ne peut l'altérer qu'en recevant un nouveau nom et cessant d'être ce qu'elle est.”

Nem az a legnagyobb hibája ezen állításnak, hogy a felhozott tény maga is magyarázatra szorúl, hanem leginkább az, hogy a terminus a quo nem lévén nála megállapítva, a forradalmakat, melyeken minden nyelvek, mielőtt teljes megállapodást nyertek volna, keresztülmentek, vagy ignorálja, vagy világos tények ellenére is tagadja. — Belátja jól és maga is bevallja *Renan*, hogy többek között a sémi nyelvgyökök eredeti kéttagúsága ellen a nyelvtünetmények egész sora szól. „E gyökök közt, így nyilatkozik, csakugyan egész osztályok vannak, melyeket csak nyelvtani ráfogás mondhat hárombetűsöknek; ilyenek az úgynevezett *középmnyugvói* és *kettőztető* *igék* (verbes concaves et géminés), melyek kétbetűsök és egytagúaknak maradnak csaknem az egész hajtogatáson keresztül. Az igegyökök másik osztálya, ámbár lényegesebben hárombetűs, de egyik gyökbetűjének oly gyöngesége által tűnik ki, melynél fogva az bizonyos esetekben elesik, magánhangzóvá válik, vagy épen nem ejtetik, ilyenek az ú. n. *gyöngye* vagy *tökéletlen igék* (verbes faibles et imparfaits). Végre, az *igék*, melyek állandóul hárombetűsöknek mutatkoznak, sem olyanok, hogy az elemzés hozzájuk nem férne. Három gyökbetűjük közt, valósággal, majd mindig egy gyöngébb a többinél, s az a szó értelméhez sem látszik lényegileg tartozni. Így jutunk oda, hogy minden sémi gyököt lényegesen csak két betűből állónak képzeljünk. Az ez úton nyert egytagú kétbetűsök szolgálnak aztán az előadott előföltétel szerint közös törzsül a hárombetűs gyökök egész csoportjának, melyekben egy alapértelem árnyalva van a harmadik betű hozzáadása által. Ezek lennének aztán némikép a sémi nyelvek első s többé föl nem bonczolható elemei.”

Mind ezek daczára a fentebb fejtegetett általános tény kedveért kereken tagadja, hogy a sémi gyökök valaha egytagúak lehettek volna, s hogy a világos tényekkel ellenkező nézetét megerősíthesse, élére állítja a dolgot, hogy annál könnyebben kiforgathassa. — Midőn *Histoire générale et système comparé des langues semitiques* című munkájában ugyane tárgyat fejtegeti, a 95-ik lapon így nyilatkozik: „eljutnak így egy egytagú nyelvhez, hajlítás és nyelvtani kategóriák nélkül, mely a gondolat viszonylásait a szóknak egymás mellé rendezése és ragasztása által fejezi ki; szóval egy nyelvhez, mely a sinai nyelv legrégebbi alakjával egyező.”

Nevezetes, hogy mi, kik a sémi gyökök egytagúságát vitatjuk, ilyfélét soha sem állítottunk, nem is akarunk semmi olyast a nyelv legkorábbi szakában is föltenni, a minek világos nyomait a nyelv régi maradványaiban nem látjuk. De miután pl. a héberben, a mint az a szent iratokban előttünk van, a szókincs nagy része oly egytagú gyökökből áll, melyeket a grammatikusok csak mesterséggel birtak a kéttagúság rendszerébe illeszteni, s épen a nyelv legelső, legszükségesebb elnevezései egytagúak, mint ראש fej, עין szem, אף orr, אוז fül, פה száj, שן fog, חך íny, גב hát, חן öl, שר csecs, שוק lábszár, עיר bőr stb stb; továbbá a most kéttagú alakban létező törzsök kivétel nélkül egytagú gyökökre visszavihetők, sőt teljes értelmüket csak ez által nyerik: ezekből nem lehet nem következtetnünk, hogy a héber nyelv egész szókincese egytagu gyökökből fejlődött olyanképen, hogy még a nyelvteremtő korszakban egy nyelvforradalom következtében az egytagú gyökök a nyelvényag bővítése, a fogalmak szorosb meghatározása és módosítása tekintetéből elő- és utóképzőkkel öregbítettén, kéttagú alakot öltöttek s így az egész szókincsen a kéttagúság jellege rajta maradt.

Az újabb nyelvészkedésnek általában egyik gyökhibája, hogy a nyelvvidomok tanulmányozása mellett és miatt a nyelvényag miként történt alakulására csekély figyelmet fordít s annak keletkezési történelmével keveset vagy épen semmit nem gondol. — Senkinek sem jutott eszébe, hogy a nyelvalkotó szellem valamint a szónak mondatbeli viszonylásait bizonyos kategóriák szerint általánosítván, azoknak rövid

ragok vagy betűmódosítások által kifejezést adni törekedett : hogy azonképen a szóalkotásnál is bizonyos kategóriákat alkalmazhatott, hogy azok által kevés öselemekből minél több szót képezhessen, hogy a fogalom árnyéklatos módosulatait hasonló szómódosulatok által fejezhesse ki.

Gyöknyomozásaink egyik főfeladata lesz a sémi szótörzseknek családok szerinti összeállítása által ama szóképző elő- s utóragok eredeti értelmét kinyomozni.

A magyarban a gyöknek e tovább fejlődését a kétágú gyökök, mint *lóg, lódúl, dörg, dördül* még eleven hatályában, és szók mint *omlik, bomlik, romlik* elég világosan mutatják, s nem fogyatkoznak nyelvünkben a példák minden lépten arra, hogy nyelvünkünk szaporodása leginkább ez úton esett.

Renan felhozott nézete a sémi nyelvcsalád gyökeinek kéttagúságáról csak előzménye egy másik általánosb nézetnek a nyelvek rokonság szerinti osztályozásáról. Mert ha pl. a sémi nyelvek gyökeinek kéttagúsága azoknak őseredeti jellemvonása, mely nélkül azok soha nem léteztek : akkor már ezen, az egész nyelvcsalád alkatán keresztülvonuló jelleg egy maga elégséges arra, hogy a sémi nyelvcsalád és az indogermán és áltaji egytagú gyökökből alakult nyelvek közt áthághatlan válaszfalat húzzon.

Azonban *Renan* fölvétele a nyelvek ismeretes fejlődési történelmével s az általam fentebb fejtegetett nyelvgenesisnek elméletével egyformán ellenkezik, gyöknyomozásaim pedig *Renan* úr állításának folytonos és kézzel fogható czáfolatát képezendik.

De vegyük fel ismét elméletünk fonalát ott, a hol azt *Renan* urat czáfolandók megszakítottuk.

Az eredeti szerves nyelvteremtés nem szándékos, előre elgondolt művelete az emberi szellemnek, hanem annak közvetlen, ösztönszerű nyilatkozata. Távol attól tehát, hogy az előhaladt művelődés a nyelvalkotás munkáját előmozdítaná, az emberi észnek más feladatokra való irányoztatása — a mint már főnebb érintettük — azt inkább hátráltatja, a teljes reflexio végkép megakasztja. Ezentúl a nyelv szervezete

a helyett, hogy tökélyesbülne, inkább kopásnak indul, csak érteményi tekintetben fejlődik tovább és tökéletesbül.

Valamely nyelv fejlődési folyamában e fordulatpont kétségkívül akkor áll be, midőn valamely néptörzs, melynek az sajátja, a történelem színpadára lép, nemzetté válik: akkor a társadalmi viszonyok megállapodottabb alakot öltvén, a törzsek szerint különböző nyelvjárások egybeolvadásából egy gazdagabb nyelv alakul s nem sokára mint egyeztetű nemzeti nyelv nyer megállapodást. Ezentúl a helyett, hogy a nyelv a fogalmak körének szélesbedéséhez képest az érteményi szók és a viszonylási kifejezésmódok számát szaporítaná, inkább a meglevő nyelvanyag tartalmi körét szélesíti, a meglevő szókat áttvitt, képes értelemben használja, az érzéki különös észrevételek kifejezéseit általánosb szellemi előterjesztések jelölésére fordítja.

Már *Herodot*, a történelem atyja megjegyzi (1. k. 57. f) *το ἀττικὸν ἔθνος, ἐὸν πελασγικὸν, ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλλήνας καὶ τὴν γλωσσοσαν μετέμαθεν*, az attikai nép pelasgi létére, hellenné válván, más nyelvet tanult meg. Más szóval a pelasgi törzsnek egy szakadéka Attikában nemzetté levén, más nyelvet váltott, azaz a pelasgi törzsből más elemek hozzájárultával kivált és megállapodott a hellen nemzet nyelve, a lenge, folyvást változó törzsenyelvből lett megállapított nemzeti nyelv.

A nyelv fejlődésének folyamában más határozott fordulati időpont, midőn a repülő hangot írás által kezdik megkötni. — Mig valamely nyelv írással nem bír, annak fejlődését a nyelv-érzéken kívül semmi sem köti és a szóló az analógiai törvények korlátai között szabadon csapongván, a szép hangzat, a könnyebb ejtés tekintetéből átalakít, módosít és ront; néha a vont korláton túl is megy és lesz új analógiák teremtetőjévé, mi által a nyelv folyvást módosul, a törzsekből új hajtások sarjadzanak s új meg új alakulások támadnak.

Az írás behozatalával a nyelv állapotottabb alakot nyer, fejlődése más irányt vesz. Most a meglevő nyelvanyag tartalmi fejlődése lép előtérbe s a szellem átalakító befolyása leginkább a szónak mondatbeli értékére irányzódik.

Ha egy töröl szakadt két nemzetség közül, miután külön lakhelyeket foglaltak, az egyik kedvező körülmények-

nél fogva szervezett társadalmi viszonyokat, státuséletem birt kifejtteni, s ennek következtében szellemi élete folytonos fejlődés pályájára lépve, irodalmat nyert, a másik ellenben kedvezőtlen körülmények vagy maga hibája miatt századokon át kezdetszerű állapotot folytatott, később nagyobb államtestbe kebleztetve, önálló társalmi viszonyokat soha kifejtteni és szellemi életének irodalmi kifejezést adni nem birt: akkor még ha minden egyéb körülmények egyformák lennének is, idők tolytával az eredetileg egytörzsű nyelvek közt alkutuk és mivoltukra nézve feltűnő eltéréseket kell tapasztalnunk.

Ezek után kimondhatjuk, hogy valamint más úton bebizonyított és elismert tény az, hogy a nyelvek különbözősége a *raçe*-ok különbözésével nem egy nyomon jár: úgy viszont a nyelvek egyezése nem annyira közös származást mint inkább nemzeti együttletet föltételez.

A mondottak fejtik meg nézetem szerint legtökéletesebben, miért ütnek el az áltaji nyelvcsaládhoz tartozó egyes nyelvek, különösen idomi tekintetben, annyira egymástól, hogy azoknak egybevetése szerintem soha azon eredményekre vezetni nem fog, melyeket az indogermán nyelvek mezéjén a nyelvhasznítás szült.

A hatalmas kipszaki birodalom romjai közt barangoló nomád életű vad kirgizektől a már közel 900 évvel ezelőtt rendes státusviszonyokat kifejtett magyarig a társadalmi lét minden fokozatain álló népek nyelvei számíttatnak az áltaji nyelvcsaládhoz, és míg pl. a mordvinok és cseremiszek erdei vad visszavonulásukban távol minden európai miveltségtől törzsi sajátságaihoz szigorún ragaszkodva, maholnap ele nyésznek, addig a finnek és eszthek az őket környező oroszok és svédekhez vallásban és szokásokban simúltak és újabb időben saját irodalmat is nyertek.

Míg a magyar közel 900 évvel ezelőtt már írással élt s így nyelvének alakját megállapította, a minthogy a közel 700 évvel ezelőtt kelt halotti beszéd, ha azt a rideg orthographiából kivetköztetjük, a mainap beszélt nyelvtől nagyon keveset üt el; addig a cseremiszek, osztjákok, vogulok stb. nyelvei különösen idomi tekintetben kétségkívül folyvást változtak, de nekünk e változásokról tudomásunk nem lehet,

mert csak napjainkban kezdtek oda tévedt idegen missionáriusok valamit azokból írásba foglalni. — A mely áltaji nyelveknek a magyaron kívül volna irodalmuk, az is mindennem önálló : a török a perzsa és arab befolyása alatt egészen vegyes nyelvű irodalmat fejtett ki, a finn és eszth hasonlókép a szláv és germán nyelvek folytonos ráhatása alatt állott és áll, a többiről pedig a mint már mondtam csak annyit tudunk, a mennyit idegen utazók hallás után följegyezgettek.

Az indogermán nyelvtudomány a fősúlyt nyomozásában a különböző nyelvek hangjainak egymáshoz való viszonyára, az átmenetek törvényeire fekteti, és e módszernek köszöni kétségkívül ama szép eredményeket, melyek *Bopp*, *Grimm*, *Pott*, *Curtius*, *Dieffenbach* munkáit oly tanulságteljesekké teszik. De ne felejtsük, hogy az indogermán nyelvtudomány oly nyelvekkel foglalkozik, melyeknél az irodalmilag megállapított nyelvkincsre, a szók ejtésére bizton építhetni s a tudományosan felkutatott minden egyes nyelvnek alkata kétségtelen alapúl szolgálhat az összehasonlító nyomozásnak.

Mily egészen másképp van a dolog az áltaji nyelvek körében. Itt ingadozó alkatú törzsnyelvek kötik le figyelmünket, melyeknek ismeretét még azonfölül egy-két idegen utazó futólag tett jegyzeteinek köszönhetjük, mely utazók ha nem voltak nyelvtudósok, értetlenségből, ha pedig nyelvészek, bizonyos előre bevett hypothesisek kedvéért olyakat is láttak és hallottak, a miknek az ismertetett nyelvben tán semmi nyomuk.

Egy hazánkban mulatott német tisztviselő nyelvünket azért monda nehéznek, mert, így nyilatkozott, a legkülönbözőbb dolgok egy és ugyanazon szóval fejeztetnek ki. Így Haube is fékete, schwarz is fékete, Halfter is fékete (azaz kötőfék) és végre a controleur is fékete (valami ellenőrt ugyanis a helységben Feketének hittak). Így fogja fel az idegen, ha hosszas tanulmányokat nem tett, az előtte idegen hangokat.

Már most kérdem, ha pl. a magyar nyelvnek saját irodalma nem levén, valaki ennek hangtanát német, francia vagy angol utazók hallása szerint leírt jegyzetekből akarná

tanulmányozni, lehetne-e ily tanulmányokból vont következtetésekre érvényes ítéletet alapítani?

Mit akarok mind ebből kihozni? Elmondom röviden. Az összehasonlító nyelvészkedésnek két útja van. Az egyik mindenekelelt az összehasonlítandó nyelvek hangjainak egymáshoz való viszonyát, azoknak állandó átmeneteit határozza meg, s arra építi hasonlításait; a másik leginkább az értemény, a fogalom fejlődését, filiatióját tartja szem előtt. Amaz ki akarja mutatni, hogy alakult egy és ugyanazon szó egy családnak különböző nyelveiben különbözőképpen s keresi az eredeti alakot, hogy a többi hangtanilag lehozhassa; ez az egyes szónak a fogalmilag rokon szókkal való érteményi összefüggését kutatja, hogy kimutassa, mely fogalom alá rendezendő, más szóval, hogy mi az alapérteménye?

A két módszer egymást tulajdonképpen kiegészíti; de melyiket léptessük előtérbe, melyikre fektessük a főszínyt, ezt a vizsgálandó nyelvek állapota és természete határozza meg. — Az indogermán nyelvekben — a mint láttuk — a hangtani módszer használható, ellenben az áltaji nyelvek mezején az adatoknak hangtanilag nem biztos voltánál fogva egyenesen az értemény filiatióját nyomozó eljárás követésére vagyunk utasítva, annnyival is inkább, miután itt többnyire vizsgálatlan nyelvekkel levén dolgunk, határozottan nem tudhatjuk, vajjon a hangtani törvények felállítása végett egybevetett nyelvtanilag csakugyan együvé tartozó-e.

Legyen szabad nézetem felvilágosítására csak egy példát felhoznom.

Legközelebb *Hunfalvy* tagtársunk az osztják nyelvet ismertetvén, az osztják *hands* scribit szót a magyar *ír* szóval egybevetvén, ezeket mondja:

„*Hands* ír. E két szónak egybevetése valóban nevetséges, de megszününk nevetni (,) ha (a) következő tényeket látjuk:

A magyar *ír*, finn *kirj*, török *jar*, szürjän *gizs*, votják *gos*, osztják *hands*. A változás így halad: *ír*, *kirj*, *gizs*, *gos*, *jaz*, *hands*. Az *ír* és *kirj* alhangúak, innen: *írok*, *kirja*, *kirjoita*. I és o magában a magyarban is váltakoznak, mint *jog* és *igaz*; *jonka* és *inkább*, *jorg* és *írg*; s látjuk, hogy i-s

alak elvetette a j-t is, miből behozhatjuk, hogy az *ír* és *jor*, *jár*-ból gyengült. Hasonlót kell föltennünk a finn *kürj* szóról is. De már a *jor*, *jar* csak úgy áll a török *jaz*-hoz, mint *ökör* az *öküz*-höz, *iker* az *ikiz*-höz, *tenger* a *tengiz*-hez stb. — A török *jaz*-tól könnyű az átmenet az osztják *hands* vagy *khands*-hoz, mely *has*, *hads*, a *d* elébe vetett *n*-nel, milyen elébevetést találunk már az *amp*-ban, magyarul: *eb*, a *pang* és *pank*-ban, magyarul fog.

Hogy magánhangzóval kezdődő magyar szónak a rokon nyelvekben mássalhangzós elejű szó felelhet meg, mütassa még a szürjän *gazs* = *ör*-öm, *gazs*-ma örülök, *gazs*-tám örömtelen. Mellesleg látjuk az *ör*-öm, *ör*-ül alakokból, hogy gyökük *ör*, s ennek felel meg a szürjän *gazs* gyök. Tehát mint *ír*: *gizs* = *ör*, *gazs*.

Tagtársunk első tekintetre találja nevetségesnek a *hands* és *ír* szók egybevetését, de szerinte megszününk nevetni, ha a tényeket látjuk. Minket a nevetés egyáltalában nem bánt, de az úgy nevezett tények összeállításában a hangoknak boskói ügyességgel történő váltakozását — bámuljuk.

Részünkről mi, kik a szóban mindig és mindenekelőtt az alapfogalmat nyomozzuk, azt kutattuk volna legelőször, hogy micsoda fogalom alá esik az általunk ismert nyelvekben az írás; mert miután az csak előhaladt civilisatio korába tartozó fogalom, annak jelölésére kétségkívül egy már meglevő gyököt használtak.

Csakugyan minthogy az írás eleintén jegyeknek kémeny anyagba való vésésében állott, a ismert nyelvek a vésést, ásást, karczolást, rovást jelentő gyökökből alakult törzset használtak az írás kifejezésére. Így a héberben *כתב* írni, rokon *חָצַב, חָצַב, חָצַב* vésni szókkal, hasonlóképp *פָּרַץ* jegyezni, írásban följegyezni, a miből *פָּרַץ* jegyző *פָּרַץ* (פֹּרֵץ) szántani (a földet metszeni, t. k. számtani, mely magyar szó *szám* felrovással rokon) és *פָּרַץ* = *forare* szókkal rokon*).

---

*) A magyarban e gyök *far*-agni (rokon fúrni), bárd, barázda szókban fordul elő. *Balta* is ide tartozó, r és l szokás szerint fölcserélődvén. Továbbá ide sorozandó volna még a *borotva* szó is, ha *otva* névképző a magyarban található volna.

A görög *γραφω* karczolo, írok, *γραφη* írás, *γραφισ* íróvessző a goth *graban* ásni, a középlatin *gravare*, a francia *graver* vésni, róni szókkal összevetendő. Továbbá a latin *scribo*, ónémet *scripu*, *screip*, *scripan*, középnémet *schrībe*, *schreip*, *schriben*, újnémet, *schrieb*, *schreibe*, *schreiben* a görög *γραφισθαι*-val rokon. — Sőt szerintem a híres *runa* szó is *rav* = *rov* vésniből lett, mert a mint *graben* ád *grube*, úgy *raven*-ből lesz *ruve*, a *na* pedig névképző végzet, mint *szu* szül-niből lett *szu-nu*, t. k. szülött, aztán *Sohn*; tehát *rû-na*, eredetileg *ruv-na* annyi mint bevéssett írás. Az írás a vad embertől mindig a legtitkosb csodának tekintetett, a miért is az írástudó nálunk is csodatevő *garabonczyás* diáknak mondatott; innen aztán a góthban *rûna* titok, angolszász *run*, *runa*, titok, varázslat; ebből válhatott aztán az ónémet *rûnen* suttogni, titkot fülbe mondani.

A lappban *tjalet*, róni, vágni és írni, *tjalem* írás, *tjalok* íromány világosan egy a svéd *taelja*, izlandi *deila*, ónémet *deilen*, *teilan*, a francia *tailler*, olasz *tagliare*, spanyol *tallar*, szókkal.

Sőt mintán *Schott* szerint (Ueber des altaische oder finisch-tatarische Sprachengeschlecht 99. l.) a törökben *k* és *j* gyakran váltakoznak, mint *kapa*, *japa* betenni, becsukni (v. ö a magyar kupak): a török *jaz* írni is török *kaz* ásni, vésni-re vihető vissza.

Mind ezek után mi a magyar *ír*, *fír* szót *Czuczorral*, *Fübiánnal* a *ró*, *rov* gyök alá sorozzuk, mely gyök nyelvünkben számos más sarjakat is hajtott, mint *rovás*, *rovat*, *rovatolni*, *rovátok*, *rovátkolni*, *rovogatni*, *róta*, *rótás*, *ré*, *rév* (t. k. bevágás), *rét* (a min a fűvet vágják, kaszálják), *redő*, *ráncz*, *rend* (linea). Hogy lesz *róból or*, *ír*, azt egy másik példán is láthatni, *ortani* és *irtani* ugyanis egy jelentésű és mind a kettő a *ró* fogalom alá sorozandó. — Meglehet azonban, hogy a magyar *ír* épen *ás*, *vés* szókkal rokonúl, mint *ásból* lesz *ár* (subula) és *árok*, *vésből verem*.

Az osztják *hands*-ra nézve hasonlókép azt kutatók mi, nincs-e az osztjákban gyök, mely alá az fogalmilag rendezhető, s ha ilyet nem találunk, békét hagynánk neki, s bevallanók, hogy bonnanszármazását nem tudjuk. Mert íme —

s itt van a dolog veleje és veszedelme — tisztelt tagtársunk ezen összeállításokat nem azért teszi, hogy az *ír* szó eredeti értelmét kitanulja, mert erre nézve a rokon nyelvekből nemcsak az írást jelentő gyököket kellene egybevetni, hanem az azzal rokonságban álló fogalmak kifejezéseit is; hanem teszi csak azért, hogy azon összeállítások nyomán, mint *Grimm* a germán nyelvcsaládban, a hangok átmeneteinek törvényeit megállapítsa, vagy hogy tagtársunk saját kifejezését használjam, „hogy feltörje a kérget: a bötük változásainak törvényeit felállíthassa (l. A török, magyar és finn szók egybe hasonlítása. Hunfalvy Páltól 14. l.).

De ugyan micsoda nyelvtörvény már az, mely olyan együvé nem tartozó szók összeállításából vonatik le?

S a milyen ezen eredeti összeállítás, olyan az azon alkalommal felhozott analogia is. Ki a magyar *ör-öm* s a szürjän *gazs* szókat rokonítani tudja csak azért, mivel egy jelentésűek, annak a hasonlító nyelvészetben semmi sem lehetetlen.

Mi az *ör-öm* szót *örv*, *örvénynyel* hozzuk összeköttetésbe és azért mondjuk *örv-endeni*. Alapjelentése a szónak *körbenforgás*, mint a héberben גָּזַל, גָּזַל rokon חָרַג forogni (görögül κῶλ-ω) körben forogni, körtánczot járni, aztán átvitt értelemben *tánczolni*, *tombolni*, *örvendeni*.

A következő cikkben *Hunfalvy* tagtársunk így folytatja: „*Jaugot*, *jôgot* ív, íj. Ezen szók hasonló változást mutatnak a *hands* és *ír*-hoz. Finnben *joutsí*, lappban *jouksz*, törökben *jaj*; szürjänben *vuds*, votjákban *vus* az íj. A változás így halad: *ív*, *íj*, *jaj*, *vus*, *vuds*, *joutsí*, *jouksz*, *jôgot* vagy *jaugot*. De ezen magánhangzóöregbedés nem tart mindig egyfelé. Így például az év finnben *vuote* (vuosi) de már törökben *jil*, votjákban *ar*, osztjákban *ôtl*, *âtl*. A hangzók változásait hadd mutassa a három fölhozott szó, melyhez még az *öv*-et teszszük.

magyar	finn	szürjän	votják	török	osztják
ír	kirj	gizs	vos	jar	hands
ív, íj	joutsí	vus	vuds	jaj	jaugot
év	voute	vo	ar	jil	ôtl, âtl
öv	vuó	ji	—	(kus-ak)	endep

Kinek a feje még nem szédeleg ezen egybevételések olvasásától, annak megmondhatjuk, hogy a lapp *juk* = osztják *jaugot*, *jôgot* finn *juotsi* kétségkívül a szanszkrit *ju*, *jûg* = *jungere* szókkal rokonúlnak, mikből a gothban lett *juk* pár, *juku*zi = újnemet *Joch*, *jugum* magyarul *iga* (t. k. joga) finnül *ikkja*, eszthül *ikke*, a karéli dialektusban *iyuge*. A kötést, feszítést jelentő igéből egyfelől az *iga* másfelől az *ív* neve származik (az iganak régi alakja is egészen az, mi az ívé). Lapp. *juk* (arcus) — azt mondja Dietrich (Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache. Herausgegeben von Dr. Albert Hoefler. 3-ter Band l. 48) erklärte das nord. yr (arcus), worin r der Nominativendung angehört, wie die Zusammensetzung ybogi (costa, arcus) zeigt, und k zu h erweicht abgefallen ist, die alte Gestalt des Jochs (goth. juks) ist unmittelbar die des Bogens, beiden kommt das binden (iukan) zu, der Bogen ist durch die Sehne gebunden. A goth *juk* párt is jelent, a mint a magyarban is mondjuk egy *iga* ökör; így az *iker* szó is ide vonható és a török *iki* kettő is meg van magyarázva.

Ezekből látni való, hogy a *jaugot* és *ij* egyezésében semmi sincs, mi a *hands* és *ír* szók egyezését erősíthetné; a szó értelmének kulcsa nem is az áltaji nyelvekben, hanem a gothban és szanszkritban keresendő.

Nem folytatom e hasonlítgatások felmutatását és czáfolgatását; közkézen forognak, mindenki olvashatja és — bámulhatja. Csak azt mondom: az azokban elkövetett szódrinccselések a hanghasonlító módszernek természetes következményei. — A ki egyébiránt e módszer egész feneketlenségéről meg akar győződni, olvassa a nagy tudományú Boller tanár értekezését: „Zur magyarischen Etymologie“ a bécsi tudományos akadémia 1855-ik évi értesítőjében.

Mindenik czikk a legridegebb előföltételek, hozzávételek és kényáltítások egész seregét állítja elébünk, a betűcserék csak úgy kavarognak, az érteményi átmenetek a legvadabbak és mind az a bizonyosságnak oly praetensiojával adatik, hogy a mi azzal ellenkezik, nem is érdemi a tudomány nevét.

Fölveszi pl. az *Áll* szót. Ezt így elemzi: „A hosszú á és a kettőzet összehúzásra és hasonításra mutatnak (Első elő-

föltétel, különösen mennyiségi nyelvben, minő a miénk, mire az ember azt kérdi : de miért ?). Ha a hosszú nyithangot *j*-re a kettőzetet *g* (*h*) *l* hangcsoportra vesszük vissza, a mint ezt más magyar szóalakok török-tatár-mongol rokonaihoz viszonyítva fölvenni legalább megengedhető, nyerjük feltehető eredeti alakul ezt : *jagl* = *ságl* (*zág*-*l* helyett) (Második előfeltétel és oly merész hozzávetés, melyhez képest Otrokocsi szódrin-cselései csak gyerekjátékok). Most már a cseremisz *ságl*-*l*al (mely helyett áttéve *sálg* is fordul elő) való azonosság világos, miután a cseremisz nyithang *s'* a magyarban rendesen elvész, mint magyar *ak-ad*, cseremész *sák*, magyar *arany*, csersörtnye, szürjän *zarny*, magyar *ír* schreiben és Salbe cserem. *szir* schreiben, *syr* Salbe (Ez inkább a magyar *zsir*) mutatják. (Csodálatos ! a cikk eleje szerint az elveszett nyithang pótlásául a hangzónak a magyarban meg kellene hosszabodnia, e példában pedig egy sem hosszabodik meg ; azonban ez még mind semmi, mert ha meg nem foghattuk is, legalább értettük ; de most jó a titkos tudomány, hová többé a szerzőt követni nem tudjuk. Szavai ezek) : „De még a mongol *toktacho* állani, megállani jakut *tochtyo* megállapodni, megállani, tatár *toktamak*kal való összeállításnak sem áll semmi útjában legalább hallami tekintetből, miután a mongolban csakugyan egy *j* nyithangu alak *dzsokszocho* állani, megállani, *dzsokijacho* intézni is létezik. Az *l* és *t* közti változás arra mutathatna, hogy az utóbbi nem tartozik magához a törzshöz, hanem származati (a jakutban az *l* képmény mássalhangzók után *t*-vé válik). E szerint kiválik egy thema *toch* = *ságh*, melynek jelentése megállapodás, nyugalom volna, s melyre valószínűleg rá kell ismernünk a mongol *tochocho* férni, helyet foglalni, *tocharacho* megállapodni, megszűnni szókban s még a szuomi *szíában* is. *Tocho*, *togh*-ból lett az osztják *tjödje*, a lapp *cúózzó* és a szuomi *szeizo*, melyekben valamint a szürjän *szula-lo*, a votják *szulo*-ban a torokhang *gh* legközelebb félhangzóvá vált, mely ismét különösen a finn nyelveken hangzóvá lett s a törzs hangzójával összeolvadt.“ Ezzel még e cikknek nincs vége, még harmadfél lapon folytattnak az ezekhez hasonló összeállítások és ilyen cikk 118-van, melyekben tenger ilyféle tudomány

áradozik, és a mint már mondtam, a teljes bizonyosság hangján előadva. *Vendég* szónak pl. *mindenesetre* (jedenfalls) a török tatár *qorong* a prototypusa, pedig mi tudjuk, hogy ez csak rövidített alak *jövendékből*, mint *szomjúzom* régiesen *szoméhozom* rövidített alakja iszoméhozomnak (l. M. Akad. értesítő 1853. 212 l.). Természetes, hogy a magyar szók filatioja itt tekintetbe sem jö s így *diadal* és *győz*, *arasz* és *ér* külön czikkeken tárgyaltnak s azok közt létező benső kapcsolatról szó sincs.

Legmulatságosabban veszik ki magokat e tudós összeállítások, midőn oly szót származtat előttünk mongolból, melyet csak nem rég magunk gyártottunk, mint pl. *szilárd*, melyet *Szemere* Pál a keménységéről jeles *szil*-ből alkotott. E szóról *Boller* így nyilatkozik: A mongol *chatau* kemény, kegyetlen, rossz az inchoativ *ghar* raggal megmagyarázzák a magyar alakzatot. Ime ez a hanghasonlító nyelvészet gyümölcse az áltaji nyelvek terén!

Egy második pont, miben nyelvészkedésünknek nem annyira *Hunfalvy* tagtársunk és *Boller*, mint inkább általában a germán iskolától el kell hogy térjen, az, hogy habár az egész nyelvkincsen következetesen keresztülvéve nem is, de legalább ott, a hol világos, a hang és érteménye közti felismerhető eredeti összefüggést is tekintetbe vesszük. Mi ennél fogva, ha például a görög *ἵππος*-t kellene származtatnunk, azt, hogy a szanszkrit *asvasz*, latin *equus*-sal hogy egyeztessük különösen a spiritus asper tekintetéből, másodrendű kérdésnek vennők és nem kételkednénk kimondani, hogy a ló görög elnevezését a hip-hop járásáról vette, a mint-hogy a finnben is *hepo*, esthben *hobbo*, svédben *hoppa* a ló neve.

Nyelvünk eredeti alkata a nyelvészkedés ezen irányának különösen kedvező és nevezzék bár a fentebb jelezett tudós nyelvészek eljárásunkat tudománytalannak, mi azért szavaink hangutánzó voltát ezentúl is csak tekintetbe veendjük, és tökéletesen beérjük vele, ha megtaláltuk, hogy *néz* ni! és képző *z lát* la! és képző *t, hall* ha! és képző *l ínt* (t. k. *ímt* l. Magyar régiségek Máté 14, 8) *ím*! és képző *t nógat* no! és képző *gat* ragokból alakultak.

Hunfalvy tagtársunk legközelebb szokott élességével kikelt azok ellen, kik a magyar nyelvet *eredeti*-nek mondják és kiméletlen gúnyorral ostorozván az ezen kifejezésben nyilatkozó nemzeties elfogultságot, azt kérde: *mely nyelvekhez képest eredeti a magyar nyelv?* E kérdésből de további fejtegetéséből is arról kellett meggyőződnöm, hogy tisztelt tagtársunk a nyelveredetiséget oly viszonyos fogalomnak tartja, melynek teljes értelméhez csak úgy juthatnánk, ha a föld minden nyelveit ismernők. Nem tudom, honnan vette tagtársunk a nyelveredetiség ily felfogását; de szerintem semmi sem világosabb mint az, hogy vannak *eredeti*, s vannak *származéknyelvek*. *Eredeti* nyelvnek nevezem valamely nemzetnek nyelvét, ha az a nemzet keblében szülemlett, vele nőtt és fejlődött és mint önszemlének terméke azzal egy élő egységet képcz. Ellenben *származéknyelv* áll elő, midőn valamely nemzet történelmi viszonyok hatalma folytán saját nyelvét más nemzet nyelvével cseréli fel, s az idegen nyelvkincset mint kész, szellemében viszhangra nem találó anyagot sajátítja el.

Az eredeti nyelvben az utánzó, festő és jelvező onomatopoeiticákön feneklő élő összefüggés észrevehető a jelölt tárgy s az jelölő szóhang között. Az eredeti nyelvben a szó élő organismus, a mennyiben a törzs teljes értelmét a gyökből nyeri. Végre az eredeti nyelvben a szófüzeti alakok összhangzásban vannak a törzsalkotás formáival. Mind ez nem úgy van a származéknyelvekben. A szók eredeti onomatopoeiticus alakja jobbára elenyészett, a törzsekben a gyökök érleltetését nem érezzük s azért többnyire új hajtások előállítására nem képesek, végre a szófüzet lazább s ehhezképest a grammatikai alkat egyszerűbb.

A nyelvek természetéből elvont ezen jellemzésekhez képest ki tagadhatná, hogy nyelvünk az eredetiség jellegét nagy mértékben homlokán hordja, s ennél fogva mint önmagában élő egész, részeinek alkatát és értelmét az egészszel való összefüggés felkutatása útján legbiztosabban megtalálható. Ez lebegett kétségkívül *Lugossy* tagtársunk szeme előtt, midőn nyelvünk eredeti természetéhez képest mindenek előtt szókincsünknek családok szerinti egybeállítását, benső összehasonlítását sürgeté. És valóban aligha megyünk valamire az

összehasonlító nyelvészet segítségével, ha e családositást folytatni nem üzzük.

A harmadik, a mit a mondottakból eredményeztetek, az, hogy a magyar nyelvészkedésnek nem lehet, nem szabad az áltaji nyelvcsaládra szorítkoznia. Mert egyfelől az áltaji családhoz tartozó legtöbb nyelvek törzsi természetöknél fogva nem egy nyomon járva fejlődtek s ennél fogva az azokkal való egybevetésből nyelvünk földerítésére tetemes eredményeket nem várhatunk; más részről a sémi és indogermán nyelvek, a mint gyöknyomozásaimból kiderülend, nyelvünknek azon családokkal való oly szoros összeköttetésére mutatnak, hogy nyelvünk művelésében azoknak segítségét mellőznünk épen-séggel nem lehet.

Állításom bebizonyítására legyen szabad ezúttal szélesb körű hasonlításokból egy párt bemutatnom. Választom pedig példáimat részint az idomszók, részint az anyagszók köréből.

Az idomszók között első helyet foglalnak a személyes névmások. Ezeket már *Révai*, utána *Nagy János* s ha nem csatlakozom, *Fogarassi* tagtársunk a sémi nyelvek nyomán kísértették fejtegetni, s ha a célzt egészen el nem érték, épen nem onnan van, hogy tán a kiindulási pont lett volna elhibázva, hanem mivel a sémi nyelvek alakulási törvényeit alaposan nem ismerték.

Vizsgáljuk meg tehát mindenekelőtt a sémi személyes névmást s aztán hasonlítsuk össze azzal a magyar megfelelő jelöléseket.

A sémi pronomen personale a különböző nyelvágak egybevetése után következő schemát ad:

Egyes.

1. sz.	אֲנִי, אַנְכִי, אַנְתָּה	án-óki
2. sz.	אַתָּה, אַנְתָּה (אַתָּה)	an-táh (a nőneműt mint ha-
3. sz.	הוּא, אִירָהוּ, אִנְהוּ	in-hú sonlításunkra nem

Többses. tartozót elhagyjuk)

1. sz.	אֲנִי, אַנְחִי, אַנְחִי	an-achnú
2. sz.	אַתָּה, אַנְתָּה, אַתָּה	an-tem
3. sz.	הוּא, אִירָהוּ, אִנְהוּ	in-hún.

Ezen összeállításból látni való, hogy a sémi személyes

névmások nem egyszerű, hanem összetett szók : az összetétel első része mindnyájával közös s nem egyéb mint a mutató *an*, *in* (אֲנִי, אֵין, latin *en*, görög ἔν, magyar *im*, *em-e*). Az első személy tehát annyi, mint *im-ki*, a minthogy a héber כִּי *hogy* szócskát már *Fürst* egynek tartja a latin *qui*-vel (Hebräisches und Chaldäisches Handwörterbuch S. 588. Zunächst hält man כִּי als aus *kvi*, *qui* vereinfacht für ein Correlat zu dem Demonstrativ *ta*, *ti*).

Ezzel — úgy látszik — tökéletesen egy nyomon járt a magyar. Hogy a magyar első személyben is eredetileg volt inybetű *k* vagy *g*, nem csak az igeragozásból (szeretek, látok) gyanítható, hanem ott van az én ragozásban most is *engem*, melybe hogy honnan vette volna magát oda a *g*, azt még senki sem magyarázta meg. A magyar első személy tehát eredetileg szinte *im-ki*, *em-ki* lehetett s ebből lett *enk*, *eng* (nevezetes, hogy a koptban is *anok* én, ha a *k-t* közvetlen az *u* után ejtjük, *ang* lesz, l. Theodor Benfey, Ueber das Verhältnis der ägyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm 79, l.). Később a nevezőben a *k-t* elhagyták, a mint a többes első személyben a még most is fen levő hosszabb *mink* mellett a rövidített *mi* alak is használtatik.

Em-ki-ben az *em* alkatrészt tárgymutató, a mint azt a nevek képzésénél világosan látjuk, mint *foly-am* folyó-im, folyó tárgy, a *ki* pedig személymutató. Ez fejti meg aztán igazán, miért használjuk a tárgyi ragozásban az első személy jelöléséül az *m-et* mint tárgymutatót, a mondományi ragozásban pedig a *k-t* mint személymutatót.

A *Schleicher-Hunfalvy*-féle fölvétel, hogy *szeretem* annyi mint : szeret-öt-én, minden alap nélküli, mert *szeretemben* csak épen olyan *e* van, mint *szeretekben*.

A második személy a sémiben *an-tak*, *an* általános, *tá* tárgy-*) és *ki* személymutatóból alakult. A személymutató *k* azonban *h-vá* lágyult. De hogy eredetileg ott volt, mutatja már csak az is, hogy a névragozásban a második személy ragja *ka*, mint עִיר város, עִירָה városod.

*) A *tá* sémi tárgymutatóról jelesül értekezik *Bunsen* Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte című munkájának 1. könyvében 681. és következő lapokon.

A magyarban hasonlóképen három alkatrésze lehetett a második személynek s eredeti hangzása tán *e* volt: *telki*, *telk*, a mint tárgyeset *téged*, tulajdonképen *téget* *) az ínybetűt még most is mutatja, a hosszú *é* pedig a kiesett *l*-t mint *néki*, *nelki* helyett (l. Krakкаи Abécze Kazinczy Ferencz kiadása 126 l. ki isteni felelem nélkül él) akkor is sejtetné, ha az igeragozásban második személyt jelentő *l*-l nem találkoznánk is.

Itt *t* a tárgymutató, a mint ezt nem csak a nevek képzésénél látjuk, hogy a tárgynevek igékből többnyire *t* által alakúlnak, de a tárgyrag is *t* és a tárgyra irányzott cselekvő igék képzése is, *at*, *it*, *tat* ragok által képeztetnek. Az *l* (la! v. ö. latin ille) és *ki* mind a kettő személy mutató. -- Az igeragozásban tehát a *t* = *d* tárgyi ragként használtatik, míg a másik kettő mondományi személyt jelentő ragok, az *l* változatlanul, a *k* vagy *g* pedig, hogy az első személy ragjától megkülönböztessék, a majd más alkalommal kimutatandó gyakori zetacizmusnál fogva sz-szé lágyúlt.

A harmadik személy a sémiben אָנִי gyakraabban a héberben אָנִי, az arabban हुवा. A magyarban szintígy ő, öv, de eredetileg ez teljesebben hangozhatott, így *önki*, a mit onnan következtethetni, mert a régiek ő helyett többnyire ön-t mondtak, mint „ön maga vala“ e helyett: ő maga vala (l. Revai Elaborator grammatica hungarica 1 r. 336.), *ik* pedig az u. n. ikes igékben maiglan harmadik személyt jelentő rag, s úgy látszik, összetétel ő, eredetileg tán tárgy- s *ki* személymutatóból, legalább az *ik* ragban jelen használata szerint e két fogalom egyesül, mint pl. *hallik*, mely reflexív értelmű s tökéletesen megfelel a héber *Nifal* arab *infal* igealaknak, mely Ernst Meyer (Hebräisches Wurzelwörterbuch előbeszéd

*) A *t*-nek *d*-vé változását a *g* után látjuk a *ta-gad* szóban, mely szó *ta* fosztó jelentésű és *talán*ban előforduló gyökből (v. ö. finn Caritivus *ita*, *itä*, mint *raka* pénz, *rahata* pénztelen) gyakorító ige-képző raggal. Hogy a *d* itt *t* helyett áll, mutatja az, hogy a míveltetöt e szóból nem úgy képezzük *tagaszt*, mint *dagadból dagaszt*, hanem *tagadtat*. Boller e szó magyarázatánál is úgy járt, hogy nem látta az erdőt a fától. Szerinte a gyök *tag* s nem tudom micsoda mindenfélel rokon.

22. l.) jeles észrevétele szerint a mutató *en* által képződött, mely *en* rokon a személyes névmások általános mutatójával. A *Hifil* szenvedője, a *Hofal* pedig a személyes névmás harmadik személye אֵין által képeztetik *).

A cselekvő igéknél a jelentő mód jelen idejének harmadik egyes számú személye nem jelöltetik, a tárgyi ragozásban pedig az ő, gyengülve i, magánhangzó előtt j jelöli a tárgyat s a tárgyjelölés e módját a többes minden személyeinél használja, igen elmésen, mert a többes személyragokkal az egyes tárgyat jelölni nem volt lehetséges.

Mily gyümölcsöző e tágabb körű nyelvhasonlítás a nyelvanyag földelítése tekintetéből, errenézve [is csak két példát akarok ezúttal felhozni.

A görög *ιδ*, *ιδ* ád *ειδον* látott, *οιδα* (*οισθα*, *οιδε*, *ισμεν*, *ιστε*, *ισασι*) tud, *ειδος* idom, *ιστωρ*, tudó, tanú. Ugyane gyök a latinban *video*, *visus*; a szanszkritban, *vid*, *vēdmi*, múltban *vōda* tudok, *vindāmi* talállok; a gothban: *vitan*, *vait*, *vissa* tudni, *ειδεναι*, *μανθανειν*, *vitan* (a gyöngye hajlítás szerint) szemlélni, szemmel tartani, ügyelni valamire; ó-németben: *wizan*, *wizzan* = új német *wissen*; ó-németben *wîzôn* = új német *weissagen*.

A mi a sémi nyelveket illeti, itt nem minden ágbán találjuk e gyököt kifejtve, így az arabban semmi nyoma, az aethiopiban csak a míveltető van meg a 4-ik conjugatióban יָרַע kinyilatkoztatni, kijelenteni, dicsérni; a héberben יָרַע, יָרַע tudni, ismerni, melyből csak egy származékot jegyzünk ide, t. i. יָרַע יָרַע jós, javos.

Nézzük már most e gyök elágazását a magyarban és állítsuk össze a magyar nyelvben tapasztalható alaki és érteményi átmeneteket a most említett nyelvekben látható átmene-tekkel.

1. *יד-עו* = *id-jelni*, *üd-jelni*, *ügyelni*, szemmel tartani;

---

*) Nevezetes érintkezést a magyarral tapasztalunk itt a *Hit-pael* passiv és reflexiv ige alakulásában, mely a tárgymutató אֵין, אֵין által képeztetik épen úgy mint a magyarban a tárgymutatóból *ala* kült *ód*, *ód*, *tat*, *tet* ragok által szinte bel- és külszenvedő ige lesz

űdj, úgy, szemmel tartott dolog; szeműgyre venni observare; id-jekezni, űdjekezni, úgyjekezni, beabsichtigen.

Zetacizmusi lágyulás nélkül *id-om* = görög *ειδος*; *id-űlni*, öntudatát visszanyerni és *idv* (v. főnév képzővel mint *ked-v*) visszanyerése az öntudatnak halál után, örök boldogság. Továbbá: *itél* judicat. Hehentéssel ejtve szelleműbb értelmű szót ad: *hid-ni* = hinni azaz lelkiszemmel látni. — A finn-lapban *äidäm* látok.

2. *φιδειν* = *fid-jelni*, *figyelni* szemmel tartani; *figyelem* szemmel tartás.

3. *videre* = *vid-jázn*, *vigyázni* szemmel tartani. Esthen *vatama* látni. A magyarban ide tartozik *vid-ék*, belátható tér. Ide tartozó *vid-ám*, *vid-ül* is az értelmi átvitel a látásról, fényről a lelkületi fénylésre más szavunkban is létezőven t. i. *derült*, mely *serenus*, *hilaris* de egyszersmind *laetus* jelentésű is.

4. *Visere* = *vizsga*, *vizsgálni*; finnben: *viszjasz* belátásos, bölcs; *visszi* bizonyos; votjákban: *vizjius* belátásos, eszes; szürjån: *vizla* meglátom; cseremisiz: *uzsa* látok. Ó német *visjan* monstrare, regere, innen *wisal* dux, új német *weisen* = a magyarban: *vezér*, *vezetni*.

5. *ισμεν* (novimus) = *ismerni* (az m a fogalom hatályosbítására szolgál, mint *vérmes* többet mond mint *véres*). Ide tartozik aztán a Halotti Beszédben több ízben előforduló *isa*, *ysü* = *gewiss*, bizony. — Ide sorozódik továbbá *ész*, *eszme*, *eszmél* (keleti török *isz*, cseremisiz: *os* ész, *osan* okos). — Más felől *jós*, *jósolni*, ó-német *wîzôn*, új-német *weisssagen* is idevonandó, *is* úgy viszonyolván *jóshoz*, mint *jog*, *igazhoz*. Végre ide sorozandónak látom *izen* szót, melyet eredetileg tán mivellető *t* raggal használtak abban az értelemben, melyben az ó-német *wîsduan zu wissen thun-t* mondott, s így annyi, mint *tudatni*; később gyökének jelentése elenyészvén, a *t-t* elhagyták.

Curtius szerint *φιδειν* alá tartozó az Athenai *νομοφύλακες*-eknek megfelelő spartai hivatalnokok neve:

6. *βιδεοι* = magyar *bizom*, *bizony*.

Ezen egy példa is mutathatja, mily háladatos munka nyelv-

kincsünk nyomozásában az indogermán nyelveket is segítsé-
gül venni.

De legyen szabad még egy példát felhoznunk. *Div, dí-
vik* s *dísz*, díszlik egy jelentésűek s kétségkívül a fénylés
eszméjére visszaviendők. E szók gyöke messzeelágazó szó-
családot képez az indogermán, nem különben a sémi nyel-
vekben. A szanszkritban *div* (dju), *dívjá-mi*, fényleni, *djô*
(nom. *djaus*) fénylőég, *dívja-s* égi, *diva-m*, *diva-n*, *divasa-s*
nap (dies), *déva-s* isten. Latinban : *diov-is*, *deus*, *divus*, *sub*
dio, *dies*. Görögben : *δέ-ατο*, *δóa-σασατο* tündöklött, *δία-λος*,
δέελο-s, *δήλος* világos (a törzs *δι-*), *δίο-s* égi, *ε-ν-δι-os*, déli, *εὐ-δία*
tisztá ég. A sémi körben יי ארצ vagy virágok fénylése, יי א
a virágok fénylésének hava, virághó; ezekkel összefügg יי
fénylő arany.

Nyelvünkben e gyök nem kevésbbé dús mindenféle haj-
tásokban. A már említett *dív*, *dív-ik*, *dísz*, *díszlik* szókon ki-
vül ide tartozók : *dics*, *dicsér*, *dicsekedik*, *diadal*, *diadalmasko-
dik*, mind a *kitűnés* vagy *kitüntetés* fogalmára vonatkozóan.
Ugyanezen jelentéssel lesz csekély szokásos hangváltozással
és z igeképzővel *győ-zni*. — A *d* átváltozván t-vé lesz n ige-
képzővel *tű-nik*, *tű-ndöklík*, z névképzővel *tű-z* (a fénylő),
aztán *tiszta*; átv. ért. *tiszt*, *tisztelni*, *tisztelet*, *tisztelendő* mind
világos vonatkozással a fénylés és kitűnőség fogalmára.

Látnivaló, hogy ez úton sok, a mi nyelvünkben holt
anyagképen létezett, azaz minek vonatkozását az eredeti gyök-
höz nem ismertük, újra föléled, teljesb értelmet nyer; sémi
gyöknyomozásaim pedig minden lépten bizonytságot teendnek
arról, hogy egyedül ez úton remélhető nyelvkincsünk teljes
átértése.

Ki fog azok nyomán tünni az is, hogy a miket eddigelé
idegen nyelvből kölcsönzötteknek lenni hittünk, nagyobbbrészt
oly gyökökre visszaviendők, melyek mind a három nyelvcsa-
láddal közösek. Így pl. ha *takács* szót azért tartottuk a a szláv
tkács-ból kölcsönzötteknek, mivel a *takar* szóban lévő *tak* gyök-
kel a *takács* szóban kifejezett fogalmat összekötni nem bírtuk :
e szempontból azon fölvételt csak helyeselnünk kell; de kö-
rülnézvén az indogermán nyelvek között, azt láttam, hogy a
τέκειν, *τεκτων*, a szanszkritban *tak-sh* fabricari, *tak-sh-an* faber,

meggyőződtem, hogy a magyar *teh* (mely tenni gyöke) keményebb ejtéssel *tek*, a honnan *tekélni*, *tökélni*, *megtökélni* perficere (l. Magyar Nyelvmélekek 1. köt. Judith 13, 7., *hol tökelletted meg műledet?* ubi fecisti opus?) ebből lesz belkép-zéssel *tak-ács* általában a. m. *τεκτων* készítő, aztán kiválólag *szövetkészítő*. A finnben : *te-eu*, *tehdä*, eszthben : *te*, *teggemä*, lappban : *takket* tenni, és *takko* opus, labor.

A mi a *takar* gyökét *tak* illeti, az is minden indogermán nyelvekkel közös. Így görög *στέγω*, *στεῖνω*, *στεινῶ*, latin : *tego*, *texi*, *tectum*, *tegula*, *toga*, *tugurium*. Ó-német : *dah*, új-német *Dach*, ó-német : *tuhan*, *dahhan*, új-német : *decken*.

Hogy már most fejtegetésim eredményét röviden összefoglaljam, hasonló nyelvészkedésünk körét és feladatát én úgy látom megállapítandónak, hogy

1. Hasonlításainkban az áltaji nyelveken kívül a sémi és indogermán nyelvekre is kiterjeszkedjünk.

2. Hogy a hasonlításokban, különösen a mennyiben azok az áltajira is vonatkoznak, a szóknak elébb érteményi, azután hangtani oldalát tekintsük, más szóval, hogy a hasonlítással a szócsaládosítást folyvást összekössük.

A POSITÍV ÉS NEGATÍV PHILOSOPHIÁRÓL.

HORVÁTH CYRILL rt.

VIII.

Értekezésünk utolsó szakaszának egyik mondata szerint jelenleg immár a philosophiai összerűség nál vagyunk. Az elért állomás valódi nyereség, de azért koránsem állíthatni, hogy föladatunk ügyében végcélosan érvényezett is. Hogy ilyenné lehessen, az elért állomást oly állásponttá kell magasítanunk, melyről az összerűségnek valamennyi oldala tisztán megismerhetővé váljék. Ez lesz azon álláspont, melyről a későbbben fölmutatandó bölcsesetek alaposságának átértéke után az eddig fölmutatott bölcsesetek mivoltosságát is kellőbb világosságba hozhatjuk. Át fogjuk látni, hogy mindaz, a miről az eddigi szakaszok értekeztek, sem tartalomra sem

alakra nézve, nem voltak úgy minőségetve, a mint azt a kérdés alatti földadat teljessége szükségli. Adatott mindamellett a már meghaladottakban többféle és ezek között több olyanmü tanmoozanat is, melyek nélkül oda, a hol jelenleg vagyunk, legalább úgy, a hogyan az megtörtént, el nem juthattunk volna.

Jelenleg tehát a philosophiai öoszerüségnél vagyunk, mely az eddig fölemlített és bírálatilag is átnyomozott egyoldalúságok meghaladása után szükségképen látszott előfejenleni. Itt sem más ugyan még most az öoszerüség fogalma, hanem csak földadat, mely a közte és az egész értekezésnek földadata közt levő viszony tekintetéből is követeli a gondos megoldást. Azonfölül a már mondottak következtében olyan itt e földadat, melynek alapos kifejtése és belsüségü tartalommal ellátása magának a benne és általa önmagát érvényesítö észnek áll érdekében. Az egyoldalú bölceletek sehol sem idézhették eddig elő az öhajtott megnyugvást, mert az, a minek megtudatolt bírása után az ész szünet nélkül törekszik, nem a viszonylagos, hanem az általános egység. Igaz, hogy a viszonylagos egység fejlesztése sem hajthatott végre az ész befolyása nélkül; ez azonban nem elég, mert a közvetlen és közvetett befolyás között mindig nagy a különbség. Ott, hol a korlátolt egyoldalúság bír túlnyomósággal, a közvetlen befolyást nem a korlátokon túlterjedö ész, hanem az egyoldalúságokban mozgó értelem gyakorolja: az ész tehát, alárendeltségre szoríttatván, a viszonylagos egységekben belül sehol sem találhatja magát egészen kiegészítettnek.

És mégis, ha valaki az ész szabad mozoghatása végett azt kívánná, hogy az értelem a maga egyoldalúságaival egészen hagyjon föl, az nagyon fonákul cselekednék; mert oda, hol az ész a szabad mozgást közvetlenül gyakorolhatja, csak az értelem hosszú és terekvényes útján lehet igazán eljutni. Nyomatékozottan iktatjuk ide az „igazán“ szót, mert a philosophián belül is számtalanszor tapasztalhatni, hogy az öncsalódás az ész birodalmába bejutottaknak hozzá-szólhatási jogával még azokat is föl szereti ruházni, kik a bejuthatáshoz szükségelt működések gyakorlására hivatva sincsenek.

E működések : a lemondás és kitartás. Es csakugyan, ha valahol, az ész birodalmáért folyamított küzdésnél van helyén a lemondás, mely az ingatag vélemények- és egyoldalú nézetekre, meg a kitartás, mely az öntudatosan legyőzendő akadályokra tartozik irányosúltni. Ilynemű lemondás- és kitartásra volt szükségünk az előbbi szakaszoknál is, melyeken keresztül épen az értelmi út tekervényessége miatt került nekünk is sok időnkbe az óhajtott eredményhezi eljutás.

Ezen eredmény a philosophiai összerűség, melynek határai között a tárgy, az alany és módszer megváltoztával a bölcselkedési haladásnak is más alakot kell öltenie. Az itt fejlesztendő tárgy az általány, a fejlesztő alany az ész, a fejlesztés birományait rendszerezetten visszatükröző alak az összerű vagyis azon ismerés, melyen belül valamennyi tárgyon az általány eszméjének uralkodása fog többé vagy kevesebbé átvilágítani. Jöjön tehát itt bármily érvényesítendő tárgy elő, abban a lét és gondolat, meg a közöttük fennálló viszony okvetetlenül átnyomozandó. Sem a lét nem teszi a tárgyat az azt átható gondolat nélkül sem ez ama nélkül; mert az itt érvényesítendő tárgy mindig olynemű, mely által maga az általány nyilatkozik meg.

Történik pedig a megnyilatkozás azon lények számára, kik a megnyilatkozó általánynak érzésbeni elfogadására, tudatbani elsajátítására és az így elfogadott és elsajátítottal szabad egyesülésre eredeti rendeltetésüknél fogva hivatva vannak. Ilynemű lények e földön az emberek, kiknek öntudatossággal járó törekvését az általánynyal szabad egyesülésben, valamint ezen törekvésnek kisebb vagy nagyobb rendezettségű állását is, a többi között, leginkább visszatükrözi a philosophiának története.

Minek következtében az ezentúl szemügyre fogandó bölcsesleteknél az általány, az ember és a közöttük levő viszony minősége olyféle tárgyak, melyeknek okfejtő átvizsgálása nélkül hiányos bármily törekedés az említett, szabad egyesülés állását illető, tudományos eligazodhatás felé. Pedig épen az ily eligazodhatásban áll a föltét, melytől a pozitív és negatív philosophiára vonatkozó kérdésnek megoldása leginkább függ. Hogy ezen megoldást annál jobban előmozdíthas-

suk, helyezkedjünk itt azonnal be az újabb philosophiának azon időszakába, mely az érintett kérdést nemcsak fölelevenítette, hanem a megfejtéshez szükségelt tanelemeket folyamatba is hozta.

Rosenkranz Károlynak 1854-dik évben kiadott ily című munkájában „Aus einem Tagebuch“ a 3. lapon ezeket olvashatni: „Die Spaltung der deutschen Philosophie kann man jetzt so formuliren: 1) Gott ist die absolute Substanz, aber Subject ist nur in den Subjecten. Dies ist der heutige Pantheismus. 2) Gott ist das absolute, substantielle Subject, aber die Subjecte sind nicht substantiell. Dies ist der heutige Theismus. 3) Gott als das absolute Subject ist absolute Substanz. Dies ist Hegel's speculative Philosophie.“

Igy gondolkodott Rosenkranz a német philosophiának 1834-ki állásáról. Az ő nézete szerint minden, a mi akkor a philosophiában érvényességre jutott, a három osztálynak valamelyikébe lön sorozva. Ezek hallása után akaratunk ellenére is föltolakodik itt e kérdés: hát Schelling a három osztály közül melyikbe sorozandó? E kérdést az idézet függőbben hagyja. Mi sem időznénk mellette, ha föladatunk folyamlása úgy nem kívánná.

Midőn Rosenkranz a naplóbeli töredékeket kiadta, ismerte már a Schelling által Berlinben tartott előadások tartalmát, sőt a Tagebuch 97—107. lapjai szerint, e tartalom fölött vizsgálódott is. Miként gondolhatni, vizsgálódása nem ütött ki Schellingre nézve kedvezőleg. Rosenkranz hegelista, de a nélkül, hogy férfias önállóságát föláldozta volna. Ő az igazat, bárhol találkozék vele, méltányolja. De igazságszeretetének épen e tulajdonsága miatt kérdezhetné itt valaki, hogy ugyan miért nem változtatta tehát meg a fenebb hallott itéleteket akkor, midőn a „Tagebuch“ töredékeit közrebocsátotta?

Kettőt lehet gondolni: vagy azt, hogy a berlini előadások semmi újat sem hoztak elő; vagy azt, hogy hoztak, de az 1834-ikben leírt itéletek hozásakor érvényesített itélési alapnak körében fejtetlenül már az is benne foglaltatott. Rosenkranz ezen utóbbi nézethez látszik hajlani. Ő tehát a maga módja szerint Schellinget vagy pantheistának vagy the-

istának tartotta. Helyesen-e vagy nem, azt csak később határozhatjuk meg. Ha most tennők, alaptalanságot követnénk el. De hát Rosenkranz nem követhetett-e el alaptalanságot, midőn a német philosophiának állásáról oly szűk nézetkörben mozogva ítélte? És valóban ha a naplóbeli töredékek alkalmilagosságát, meg az olykor nagyon is felöltő fel fogási könnyedséget számba vesszük, úgy fogjuk találni, hogy a tett kérdés sincs minden alap nélkül.

Rosenkranz 1840-ikben, tehát a szóba hozott idézet leirási és kiadási éve között, egy munkát bocsátott közre, melynek czíme : *Kritische Erläuterungen des Hegel'schen Systems*. Ennek 310. lapján ezek olvashatók : „Dass die Polemik der philosophischen Systeme beständig auf den Streit zwischen dem Pantheismus und Deismus zurückkommt, dürfte als etwas Lästiges erscheinen, wenn nicht die Natur der Idee selbst diesen Zwist begründete und rechtfertigte. Denn im wahren System der Philosophie ist der Pantheismus so sehr als der Deismus nur ein Moment; es selbst ist weder Pantheistisch noch deistisch, weshalb eben Einige bald den Pantheismus, Andere den Deismus darin erblicken. Der Pantheismus geht in allen seinen Gestalten auf die Substantialität, auf die Einheit der Welt mit Gott, und sagt hierdurch poetischen Naturen am meisten zu; der Deismus geht auf die Subjectivität, auf den bewussten Unterschied Gottes von der Welt, und ist dadurch der Liebling moralisch gesinnter Menschen. An und für sich aber ist die Substantialität und die Subjectivität als absolute untrennbar.“

Ha Rosenkranz iménti mondatait szemesebben átvizsgáljuk, nyílt lesz előttünk az alap, melyre ő a philosophiának állását illető ítéletek hazásakor támaszkodott. Ezen alap az eszme, melynek természete a pantheismust épen úgy szükségli és igazolja, mint a deismust; mindamellett, hamindjárt a philosophiának igaz rendszerében mind a kettő szükségképi mozzanat is, a rendszer maga sem nem pantheisticus sem nem deisticus. Nyilatkozat, mely iránt több helyen nincs irgalom. Sehol sem veszik azt mégis annyira roszt néven, mint a széltében lábra kapott dualismus táborában. Hogy a philosophiának igaz rendszere a pantheismust is a deismust

is szükségképi mozzanatok gyanánt magában foglalja és még se vállljék pantheisticus vagy deisticus irányúvá, ez ama tábor emberei között merő balgatagság. Legcsekélyebb, a mit ellene saját logikájok fegyvertárából felhoznak, a markolható ellenmondás. Rejteznek-e az állítottakban ellenmondás vagy nem, a következők fogják megmutatni. Nyomosabbak itt most ránk nézve az idézetek azon pontjai, melyeket a fogalombani zavar és az innen származható helytelen fölfogás tekintetéből nem hagyhatunk szó nélkül.

Idézeteink elsejében így követik egymást a bölcsesletek: pantheismus, theismus, hegelismus; másodikában a pantheismus után a deismus áll, a harmadik bölcsélet nincs megnevezve, de a mondottakból elég világosan kivehető, hogy Rosenkranz épen a meg nem nevezett rendszert tartja a philosophia igaz rendszerének. A ki Rosenkranz számos kötetre terjedő munkáit olvasta, legkevesebbé sem fog arról kételkedni, hogy ő előtte amaz igaznak ítélt rendszer azon egy hegelismussal. Erről is másutt szölandunk. Most még egykét észrevételt az idézetek pontjaira.

Az első hely bennök a pantheismusnak adatott, más-kép lön ez azonban fölfogva az első, más-kép a második idézetben. A substantialitas fogalmával mindenütt találkozunk, de mellette a második idézet az isten és világ közötti egységet is megemlíti. Az első idézetben meg a substantialitással együtt a subiectivitas fogalma is meg lön érintve. E szerint az isten absoluta substantia, de subiectummá csak a subiectummá csak a subiectumokban lesz. Ez tartatik a pantheismus legújabb alakjának. A második idézet elégnék tartván az általában vett alakok többségének megérintését, különlegességekbe nem bocsátkozik. Három fogalom vonja tehát itt leginkább magára a nyomzó figyelmét: az absoluta substantia, az absolutum subiectum, meg az isten és világ közötti egység.

Különösen az egység fogalmától fölötte sok függesztetik föl. Vannak, kik a philosophiai föladatokat megoldásakor majdnem minden fogamatot tőle várnak; vannak mások, kik őt fontosnak állítják, de oly nagy mértékben eldöntőnek még sem akarják ismerni. Annyi bizonyos, hogy a pantheismus-

ról szóló ítéletek hozásakor nagyban szerepel : minél fogva helyén lesz , ha ez ügy érdekében egykissé körültekintünk.

Ulrici Zeitschr. für Philos. und phil. Kritik XXII. Bd. I. Hft. 1853. 83. l. így okoskodik : „Die Behauptung der Einheit von Gott und Welt ist an sich noch keineswegs Pantheismus. Auch nach dem Christenthum wird Gott Alles in Allem seyn, auch nach ihm sind wir von Gott, durch Gott, zu Gott (d. i. zur Einigung mit ihm bestimmt) und die „neue Erde“ die „neue Welt“ wird nicht mehr im Gegensatze zu Gott stehen. Und doch ist das Christenthum weit entfernt Pantheismus zu seyn. Umgekehrt ist mit der behaupteten Unterschiedenheit Gottes und der Welt der Pantheismus keineswegs ausgeschlossen : auch die Indische Weltanschauung unterscheidet Gott und Welt, und doch ist sie, wie allgemein anerkannt wird, durch und durch Pantheismus.

Ulrici szerint tehát sem a világnak egysége az istennel sem azok egymástóli különbsége nem elégséges arra, hogy ezek hallására tüstént ki lehessen mondani a pantheismus vagy nem- pantheismus fölötti határozatot.

Wirth J. U. Philos. Studien. Stuttgart 1854. 48—49. l. ezeket írja : „Ein System ist darum noch nicht pantheistisch, wenn es lehrt, dass der Begriff Gottes in ihm selbst zugleich den Begriff des Endlichen enthalte. Es kommt hierbei ganz auf die Beziehung an, in welcher dies gelehrt wird. Lehrt ein System, dass der Begriff Gottes an ihm selbst den des Endlichen in causaler Beziehung enthalte, dass also der Begriff Gottes an ihm selbst zugleich und auf wesentliche Weise der Causalität des Endlichen sei; so ist darum noch durchaus nicht pantheistisch, vielmehr haben die gehaltvolleren theistischen Systeme sämmtlich jene wesentliche Beziehung Gottes zu der Welt angenommen. Auch die Lehre sogar, dass Gott seine vollendete Wirklichkeit nicht in sich, sondern im Endlichen habe, verleiht einem Systeme noch nicht einen pantheistischen Character. Was also den Pantheismus characterisirt, das ist in keiner Weise die blosse Wesenseinheit zwischen Gott und dem Endlichen, sondern die substantielle Identität beider, die Lehre, dass Gottes Substantialität die

der Welt sei, Gott also ein Fürsichsein, eine besondere Substantialität nicht zukomme.“

Ennyire különbözök az idézetek első pontjára vonatkozó nézetek! Az első idézet második pontjában a „theismus“, a második idézetben pedig a „deismus“ szó említetik. Zavar, melynek útja állandó. A német bölcsezszer az abstract és concret theismus között különbséget látnak. Van is. De ha van, minek akkor az „abstract“ féle kifejezés, miután az ugyanazon gondolatot kifejező „deismus“ szóval egy rész úgy is beéri? Mi a „deismus“ szó mellett maradunk.

Az első idézet második pontja szerint az isten absolutum substantiale subiectum, a többi subiectum pedig nem substantiale. A második idézetben a deismus a subiectivitásra, az isten és világ közötti megtudatolt különbségre iránylik. Mondva volt azonfölül még ott, hogy a deismushoz különösen az erkölcsileg minőségelt egyének szítanak; de lehet-e ez, ha az ily egyének substantialitásban szűkölködnek? Erkölcsiséget öntudatosság, öntudatosságot meg önállóság nélkül nem gondolhatni: látható tehát, hogy az öntudatosan szabad öntevést gyakorló subiectum mindig substantiale. Mely pont a deismusra nézve fölötte válságos, mert ha az általános substantia is önálló, az erkölcsi subiectumok is önálló, hol van a deismus határai között azon tanmozzanat, mely az innen származó nehézségek eltávolítását lehetővé tenné? A deismus, mint deismus nem képes ily tanmozzanatot fölmutatni: következőleg egyoldalú bölcelet levén, a concretismus fejlődéskai közé nem sorolható. Meg kellett mégis e helyen érintetnie, mert a benne kizárólag érvénykedő subiectivitas elve nélkül a concretismus ügye iránt nem viselkedhetnénk tisztán tárgyszerűleg.

Tekintsünk ez után az első és második idézet végső pontjára, melynek tartalmazványát Rosenkranz a hegelismussal azonosnak itéli. Néhány, itt-ott hallható állítás szerint a pantheismus a thesist, a deismus az antithesist, a harmadik rendszer a synthesist képviseli: azért mondják, hogy ezen utolsó synthetismusnak is nevezhető. Sőt mivel e rendszerben az absoluta substantia meg az absoluta subiectivitas együtt tényezkednek, a „synthetismus absolutus“ elnevezésre

is méltatható. Másoknál az „idealismus absolutus“ meg a „systema identitatis absolutae“ kitételek kaptak föl. Mi, az eredhető zavar kikerülése végett, a „concretismus“ szót véljük elfogadhatónak. Tárgyaltassék azonban bármily név alatt e rendszer, benne minden, a mi csak valódi érvényességgel bír, az általány eszméjén fog alapúlni. És itt ez a fődolog.

Mondottaink szerint az általány, a fölfogási szempontok különbségéhez képest, különbözőleg értelmezhető. De az ily sokféleség nem baj, mert a magát mindenütt diadalmasan kinövő eszme lényegén legkevesebbet sem változtat; sőt mivel a többféle szempontok érvényesítése, ha belsükségűleg folyamlík, az eszme belső gazdagságát mindinkább föltárja, még ohajtandó is. Leginkább hallhatók a következő értelmezési tételek: az általány a lét és gondolás azon-sága; az ideale és reale, az obiectum és subiectum egysége; a tiszta igazság. A már másutt előadottak irányzása és közelebbről teljesített átnyomozása miatt ránk nézve az utolsó tétel nagyon fontos; mert világosan folyamlík belőle: hogy a még előadandókban nem a viszonylagos többé, hanem az általános igazság teendi azon tartalmat, melyben a bölcselkedő szellem özszerűleg akar bizonyossá lenni. Készakarva nyomatékozzuk itt az „akar“ ígét, hogy így ama törekedés súlyossága még inkább kitessek, mely itt erőt szokott venni bármily eléje gördített akadályon.

De mily alapra támaszkodólag akarhat ilyesmit a bölcselkedő szellem? lehetne itt kérdezni.

Azon lényeges viszonyra támaszkodólag, adjuk feleletül, melynek mivoltánál fogva nem csak az emberi szellem van benne az általány mindent éltető hatáskörében, hanem az általány is benne van az emberi szellem működési körében, melynél fogva tehát nem egyedül azért igaz az, a mi az általány eszméjéből szükségképen kifejtetik, mert azt az emberi szellem saját erejűleg fejtí elő a maga tudatában, hanem azért, mert az emberi szellemben az általány tette önmagát, mint igazságot, abbani megnyilatkozása által. Minek következtében midőn az emberi szellem saját, eredeti tartalmának meg tudatolásával az igazságot önmagának számára, mint valódi birományt, biztosítja, azt azért hajthatja végre, mivel amaz

eredeti tartalomban az öt éltető általányt, mint igazságot, a szabadon fejlesztett megtudatolás előtt is léteileg már bírta. Valamig azonban az emberi szellem a léteileg öt átható igazság iránt inkább elfogadólag viselkedik, nem vált még oly életelvvé, minővé saját, eredeti rendeltetésénél fogva válnia kell; és így amaz eredeti tartalomnak bírása sem oly alakú még, melyet ő rendeltetésszerűleg kiérdemeltnek tarthatna.

Innen benne ama folytonosan érzett szükség, mely őt a valódi fejlődésre vagyis saját lényegének rendeltetészerű megvalósítására mindegyre sürgeti. Ezt végrehajtandó a léti közvetlenségből mintegy kibontakozni és magát önmagában saját erejüleg meg tartozik tárgyasítani, hogy a már közvetlenül birt igazságot a megtudatolás segélyével közvetett birománynya alakítsa, az így kialakítottal pedig a gyakorlati téren is mindinkább egyesüljön. Azon philosophiai rendszer, mely által az emberi szellem önmagának ama szervezetéről bizonyosságot tesz, melylyé önmagát az öt átható általánynak eszmébeni fölfogása és öntudatosan bizonyos el-sajátítása következtében kialakította, a concretismus.

Legkevesebbé sem ütközhetünk meg az imént mondotak után azon, ha némelyek a concretismust a mysticismussal vagy az intellectualismussal összczavarják; mert ezek vele sokban megegyeznek, de sokban különböznek is. A mysticismus a közvetlenül adott, az intellectualismus a közvetve szerzett igazságban mozog: minélfogva míg amaz az ismeretnek alakban megfoglyatkozott tartalmába, addig emez az ismeretnek tartalomban megfoglyatkozott alakjába szokta leginkább helyezni az érvényesítő súlyosságot. A concretismus, mint felsőbb álláspontnak szüileménye, magában foglalja mindeneknek igazságát; távol van mindamellet attól, hogy értelmi egyoldalúságaikban is osztozzék. Benne mindig együtt van a tartalom az alakkal és az alak a tartalommal. Nem is tehet másképen, mert a bölcsészet eszméjének legfőbb fejlődoka lévén, mindazt föl tartozik ölelni, a mi az alárendelt fokok terjedékében szükségképi mozzanat gyanánt érvényesítve lön.

Innen az a gazdagság, mely őt kiválólag jellemzi. Gazdag tartalmát illetőleg, mert ugyan mi lehet gazdagabb,

mint az igazság maga? Gazdag alakilag, mert vajjon mi lehet gazdagabb, mint az önbizonyosságában átszervesült szellem maga? Tartalma mindazt átfogja, a mi a mindenségben igaz; alakja mindazt szervezőleg áthatja, a mi a szellemben bizonyos. Sőt még tovább is megy. Nekünk a világot tevő lényeknek szünet nélküli változkodása miatt az igazság nem nyilatkozik meg mindig és mindenütt a maga tisztaságában: innen van, hogy a concretismus nyomozgatásai még oly tárgyakra is ki tartoznak terjeszkedni bírálólág, melyek a lefátyolozandó igazságnak csak színét viselik. És mivel bennünk az ösbizonyosság is csak a szünetlenül fölmerülő és mindig alárendeltségben tartandó belső határozottságokon keresztül nyilatkozik meg: a concretismuson belül érvényesítendő bizonyosságot sem szabad máskép, mint özszerüleg venni.

Állítások, melyek a philosophiai módszer irányában is több oldalra nézve tájékoztatók. Ha ugyanis e helyen az igazság és bizonyosság egysége, vagy más szóval, ha e helyen a philosophiának eszméje mindig a maga teljességében fejlesztendő: akkor a fejlesztési mód is csak úgy lehet a maga helyén igazán érvényes, ha a bölcsészeteszme fejlődési sajáttságának mindenben megfelelő. Innen az igazság, bizonyosság és az őket fejlesztő módszer közötti bensőség; innen ama különös tulajdonság is, melynél fogva a concretismus körében szervezkedő szellemnek ismervényeit csak az oly egyén fogja valódiilag fölfogni, átérteni és megítélni, a kit arra a jótekonny természettől kapott, de mesterkélés útján soha meg nem szerezhető congeniálitas képesít. Háttérbe tehát itt bármily néven nevezendő iparkodással, nihelyt ahhoz a természet által fölkészített hivatásnak sugalmi hozzá nem szólnak! Sőt még a congenialitással ellátott egyének sem bírják mindig a concretismus valamennyi fokát egyenlő tárgyszerűséggel méltányolni. Tanúsítja ezt a tapasztalás. Fölötte sokszor megtörténik ez, de mégis alig valahol annyiszor mint épen ama rendszereknél, melyek által előadandóinkban a concretismus fejlődési fokai képviseltetni fognak.

Fejlődési fokokról lesz tehát az előadandókban is szó, még pedig, az elért álláspontok minőségénél fogva oly alapra építendőkről, mely tiszta legyen az értelmi egyoldalúságok-

tól. Vigyáznunk kell azonban, nehogy itt a követelt tisztaság iránytévesztővé váljék, mi könnyen megesnék, ha a már egyszer mondottak helytelenül fogatnának föl. Mondva lön ugyan is már egyszer, hogy czentúl a tárgyiság és alanyiság fogalmai minden esetékiességtől tisztán fogassanak föl; mi nem úgy értendő, mintha itt a követelt tisztaság tekintetéből akár a tárgyiságot akár az alanyiságot elvontan kellene tartani. Más a philosophiai tisztaság, más az értelmi elvontság. Ha itt a kellőleg megalapított haladás helyett a már meghaladottakra vissza nem akarunk esni, e két fogalmat meg kell egymástól különöztetnünk. Nincs, de nem is lehet itt többé közünk az értelmi elvontságok életteleniségéhez. Az ok, mely ezt követeli, nagyon világos. Ez úttal ugyanis nem a bárholonnan kölcsönözött okok miatt így vagy amúgy érvényesíthető, hanem olynemű alapról van itt szó, mely akkor, midőn a concretismus fejlődési fokait belszükségüleg igazolja, bizonyosságot tesz saját igazságáról is.

Mik után további puhatolgatás nélkül is láthatni, hogy a kérdéses alap nem lehet olyféle pont, melynek az előbbi szakaszokban legkisebb érvény sem tulajdonított volt. Tényezkedett az már az előbbi szakaszokban is, de a nélkül, hogy az ottani tényezkedésre a többi, helyszerüleg mozgásba hozott, tényező fölött különös figyelem fordított volt. Így állván a dolog, két tulajdon látszik a kiemelendő alpnál mellőzhetlennek, az egyik őt az előbbiekre, a másik az utóbbiakra vonatkoztatja. Az előbbiek irányában követelendő, hogy a már mondottakból szükségképen következzenek; az utóbbiak irányában pedig, hogy a még mondandókra igazoló befolyással bírjon. Legkevesebbé sem lehet tehát ezen alap merő szorúltságból előrántott fölvevény, mert a fölvevény, a mint tudva van, akármit mást alapíthat, csak philosophiai rendszert nem. De ha a kívánt alap a már mondottakból szükségképen tartozik következni, hol jöttek eddig elő ama pontok, melyek itt az ő fölmutathatásának irányában érvényesíthetők?

Minden más előtt három pont látszik fölmerülni : az áltálány, az emberi szellem és a közöttük létező viszony, melyeknél, miként említők, leginkább az elvont fölfogástól kell óva-

kodnunk. Ha nem tennők, magát az annyi időbe és vizsgálódásba került öszszerüségí álláspontot híusítánók meg. A concretismusnak lényege hozza már azt úgy magával, hogy azon alap, melyen a belszükségüleg fejlödő fokok nyugvandanak, concret legyen. Nézzük ezek után, vajjon föltalálható-e?

Elméelkedésünk folyamatában kétszer találkoztunk már az azonsággal: először midön az emberi szellem, mint én, önmagának tudatára fejlödven, magát az öntudatban a lét és gondolás azonságának ismerte; másodszor midön a minden ellentétet kiegyenlítő általány a lét és gondolás azonsága gyanánt tűnt föl. Két azonság áll tehát itt most egymással szemközt: az emberszellemi és az általányi, melyek közül mindenik önmagában megkülönített egység. Különítményeik: a lét és gondolás. Mások itt a létet tiszta tárgyiságnak, a gondolást tiszta alanyiságnak is szokták nevezni. Mit kelljen alattuk a concretismuson belül érteni, azt már előbb érintettük; annak idejében pedig az előadandókból még inkább megértendjük. Födolog a két azonság, mert vannak, kik velök, épen nem tudnak kibékülni. Sokan kérdezni szokták: hogy ugyan mire való az a két azonság? Hiszen ha a különítmények mindenikben ugyanazok, mi szükségelheti a kettőséget? Ezek szerint az azonság csak egy lehet. Mások ellenben nem bánják, ha kettő van is; de hogy azoknak egymással szemközt kelljen állaniok, azt el nem fogadhatják. Gondolatok, melyektől itt az ügyállás helyszerü eligazítása nélkül alig lehetne megszabadúlni.

Két azonsággal találkoztunk: az emberszellemivel és az általányival. Amaz azonegy a magát önmagában tudatilag fölfogó szellemmel; emez tárgyilag véve nem egy az emberi szellemmel, de tudattal járó fölfogása mégis csak abban és az által látszik végrehajtottnak. Megjegyzendő, hogy e helyen a „látszik“ szó különösen fontos kitétel; mert okúl szolgál egy oly nézetbeli különbségnek fölmutatására, mely a concretismus határai között sem maradhat nyom nélkül. Ha valahol, e határok között fog az általány megtudatolhatását illető kérdés a maga helyén fölhozatni; és mihelyt fölhozatik, azonnal két egymástól eltérő felekezetet látunk vitára kelni. Az egyik fél az általány megtudatolását az embernek tulaj-

donítja; a másik azt magától az általánnytól véli az emberben végrehajtottnak. Az egyik fél szerint akkor, midőn az emberi szellem magát önmagában megtárgyasítja, saját, önmagában megtárgyasított, eredeti tartalmának elemei között az általánynak belé oltott eszméjét is föltalálja, melyet azután, a viszonyok kedvezősége mellett, az érzési közvetlenségből kiemel és fejlettségi fokához arányosan meg is tudatol. A másik fél az általány eszméjét sokkal magasabbnak itéli, hogysen azt az ember megtudatolhatná. Ennek állítása szerint nem az ember, hanem az általány tudatolja meg önmagát az emberben. Mi legyen tulajdonképen e különböző állítások eredménye, azt a következők fogják megmutatni.

Eddig tehát két azonsággal találkoztunk, melyeknek egyike, a már ismert előzményeknél fogva, föltétes és véges; másika föltétlen és végetlen. Föltétes az egyik, mert mind létére mind gondolására nézve mástól van; föltétlen a másik, mert mind létét mind gondolását illetőleg önmagától van. E tételek irányában nem szokott kétség támadni; de igen azon viszonyra nézve, mely a véges és végetlen között fölmerül; mert vannak, kik előtt e viszony képzelmi játék. Hogy a véges is végetlen is létezzék, azt ők merő képtelenségnek tartják. Ha létezik a véges, akkor a végetlen, mint végetlen, nem létezhetik; ha pedig a végetlen létezik, a végesnek, mint végesnek, létezése nem gondolható. Ezek az ő nézeteik. Annyi bizonyos, hogy a végetlen nem várhatja ki magából teljesen a végest, mert ha ezt teszi, maga is végesnek mutatkozik; de másfelől a végetlen nem is azonosíthatja önmagával a végest teljesen, mert ezt téve, a végest teljesen megsemmisíti.

Vannak mások, kik a végetlen és véges közötti viszonyt elfogadják, de a viszonytagok egymáshoz állása iránt különködnek. Föladatunk nem igényli, hogy róluk tüzetesebben szöljünk; a gondolatok szöveszthetése végett mégis ki kell itt egykét útegyengető pontot emelnünk. Igaz, hogy a mi fürkésző okoskodásunk akkor, midőn a végetlen felé törekszik, kiindulási pontúl a végest választja; hibáslandó mégis azok véleménye, kik ezen ok miatt a végetlent a véges előhozmányának tartják. Csak ránk mint ismeretekben

gyarapodni vágyókra nézve áll első helyen a véges; mert valódiilag nem a végest hanem a végetlent illeti az elsőség. Az utolsósággal épen úgy vagyunk. Hallván ugyanis némelyek, hogy a létezők sorában az elsőség a végetlent illeti, csakhamar azt következtetik, hogy az utolsó a véges; de hibásan, mert az utolsóság is a végetlent illeti. És így a végetlen a lények sorában első is utolsó is. Első; mert ő teszi magát a végesben és a végest magában; utolsó, mert ő a végett érvényesíti folytonosan saját viszonyát a végeshez, hogy ezt a vele való egyesülésre képessé tegye. Miből már most elég világosan láthatni: hogy a végetlen nemcsak első és utolsó, hanem azon egyedüli tényező is, mely a véges lényekből álló egészet saját eszméje szerint megvalósítja. Ezen egész a világ.

A belsőleg összefüggő és viszonylagos öntevésüket részint öntudat nélkül részint öntudattal érvényesítő, világi lények sorában leli magát az ember is. Ha őt a világegésznek magát öntevőleg fejlesztő tagja gyanánt tekintjük, el lehet róla mondani, hogy van is, nincs is. Van, mert abba téve volt; nincs, mert még magát olyanná nem tette, minővé eredeti rendeltetésénél fogva lennie kell. Leendő ilyenné, ha azt, a mi benne eredeti tartalom, a rá nézve szükségképi viszonyok között szabadon megvalósítja. Áll pedig rá nézve szükségképi viszonyban a világ egyéb tagjaihoz, önmagához és az általánéhoz. Ily viszonyok mellett akármi legyen az, a mi a világ valamennyi lényéről áll, áll az emberről is, de a nélkül, hogy az, a mi által valamennyi lénnyel összefügg, az ő sajátos egyediségét veszélyeztetné. Tulajdonképpen mindenik lény, mely önmagáról bizonyosságot tesz, egy örök eszmének valósítmánya, vagyis a létnek és gondolatnak oly tett egysége, melyben és mely által az általány nyilatkozott meg. Az imént mondottak szerint áll ez az emberről is. A mennyiben az általány őt tette, tette benne önmagát is; a mennyiben pedig őt az általány önmagára viszonyítja, teszi azt önmagában is. Léteünk, mert az általány is létezik. Ennyit most az eszme megvalósításával tett léti viszonyról. Érvényesül azonfölül még mindenik lényben, ha nem mindenikben öntudatosan is, egy másik viszony, melyet

idealisnak szokás nevezni. Föladatunk igénylendi, hogy annak idejében erről is értekezzünk.

Midőn tehát az általány a többi lények sorában az emberben is megnyilatkozott, egy oly eszmének megvalósításával hajtá azt végre, melynek ő öröktől fogva tudatával birt. Ennek következtében midőn az általány magát az emberben, mint megvalósított eszmében, megtudatolja, megtudatolja önmagában az embert is; és midőn az embert önmagában megtudatolja, megtudatolja önmagát az emberben is. És így azon viszonylagos különbség mellett, mely az ember és az általány között van, van közöttük oly azonság is, mely viszonylag lényeges. Ez teszi lehetővé az emberre nézve, hogy akkor, midőn az általányban önmagát megtudatolja, megtudatolhassa önmagában az általányt is; és midőn az általányt önmagában megtudatolja, megtudatolhassa önmagát az általányban is. Tudattal birunk; mert az általány is tudatkozik. Nagy mindamellet az általány öntudata és a mi öntudatunk között levő különbség! A mi öntudatunk valóságában sincs a lét a gondoláson és a gondolás a léten kívül, valamint az az általány öntudatában sincs különben, más mégis a mi öntudatunk és más az általányé; mert míg az övében a lét és gondolás azonsága föltétlen és örök, a miénkben lelt azonság föltétes és időben fejlődő.

Ezek így levén, fennakadás nélkül fölmutathatjuk most azon alapot, melyen a concretismuson belül tárgyalandó általány eszméjének belszükségű fokozkodása nyugvandik. Ezen alap tárgyilag véve az általány és ember közötti viszonyban, alanyilag véve ugyanazon viszonynak összerű fölfogásában áll. Ha mi az általányhoz tetteleg viszonyban nem állanánk, ha e viszony lényeges nem volna: az általány eszméje bennünk soha föl nem zsendíthetnék. Állunk pedig hozzá ilynemű viszonyban, mert mi, akár végcélunkat akár tehetségeinket, akár természeti törvényességünket tekintjük, abba a viszonyba már teremtetésünk által, tehát eredetileg belé voltunk helyezve. Ki kell azonban itt újra jelenítenünk, hogy a mi rendeltetésünk nem csak azt szükségli, hogy mi abba a viszonyba, mint valamely öntudat nélkül szükezőlködő lény, csak téve legyünk, hanem azt is, hogy

abbani létezésünket világosan megtudatoljuk és magunkat benne a szabad öntevés hatályosságánál fogva mindinkább meg is tökéleyítsük.

Ez a mi hivatásunk. Ámde mivel e hivatásnak csak bizonyos fokokon keresztül fejlődve felelhetünk meg igazán: a természetszerű fejlődés mozzanatai közé tartozik azon fokok alapos ismerése is, melyek a fölmutatott viszony mi-voltánál fogva szükségképen meghaladandók. Abból, hogy e meghaladást igen sok, vagy nem, vagy csak hiányosan teljesíti, a mondottak igazsága ellen semmi sem következik. A miatt, mert sok dér-csipte növény magtalanná lesz, senki sem vitathatja, hogy a növénynek nem rendeltetése a maghozás. Sok függ az esetleges viszonyoktól. Itt most nincs az ilyenekről szó. Azon viszony, melyről itt szó van, ránk kénytetőleg ható szükségképiség által tesz önmagáról bizonyosságot. Azt is állítottuk már valahol, hogy mi ez érintett szükségképiséget az ismeretben fölfogott igazság bélyege gyanánt tartozunk elfogadni.

De, tudakolhatná itt valaki, hogyan fér ezen szükségképiség az oly ismerés elemeivel össze, melyben a szabad öntevés is mozog? Lehetséges-e ott az öntevés szabad mozgása, hol a kénytetést gyakorló szükségképiség el nem utasítható kellék? Épen azon titkos pontra vonatkozó kérdések, melyben a concretismusnak szükségképen, de mégis szabad öntevéssel meghaladandó fokai gyökereznek. Szükségképen, mert ezt a már fölmutatott viszonynak igazsága szükségli: de mégis szabad öntevéssel, mert ezt eredeti rendeltetésünk mivolta szükségli.

Egyfelől tehát a fölmutatott viszonynak és eredeti rendeltetésünknek szükségképisége, másfelől meg az öntevés szabad mozgása teszik ama tényezőket, melyeknek közvetítésével az emberi szellem a concretismus határai között lehetséges önszervezés nagy munkáját fokonként végrehaj-tandja. Magától értetik azonban, hogy ez a végrehajtás csak úgy lehet igazán érvényes, ha a fokok fejlődése az általány eszméjén belül maradvá hatályoskodik. Továbbá mivel bizonyos, hogy ilyféle hatályosságot még csak reményleni sem lehetne ott, hol az ismerési fokok valódi elven nem nyu-

gosznak : látható, miszerint a concretismus biztos és világos fejleszthetése az érvényesítendő elvek fölmutatását minden más előtt szükségli.

Mondottaink szerint az ismerés fogalma bennünk három fokon keresztül valósul meg. Mind a háromnak tartalma az igazság, alakja a bizonyosság, mert éppen ezeknek szellemünkbeni egyesülése teszi magát az ismerést. A reflexio segítségével világosan ki lehet ama sajátságokat is jelelni, melyek által az iménti mozzanatok hatályoskodnak. Az igazságot a szükségképesség, a bizonyosságot az egyetemesség, az ismerést magát pedig a közérvényűség szokta megelőnyösíteni. A fokok különbségéhez képest más azonban a megelőnyözöttségnek mivoltossága is, a mi soha szem elől nem tévesztendő.

Az ismerés első fokán ama lényeges viszonyról fogva, melyben mi az általánéhoz állunk, mind az igazság mind a bizonyosság, adottságok. Közvetlen fölfogásuk a hívés. A hívőben a rá szükségképen ható és őt bizonyosságbani elfogadásra kényszerítő igazság csak létezésére nézve nyilatkozik meg. Mi legyen tulajdonképen az igazság, azt a hívő, mint hívő, nem tudja. Az igazság van, ez a hívésnek meg nem rendíthető kezdete, közepe és vége. Azon lételkör, melyen belül a hívés érvénykedik, a közvetlenség. Míg tehát a hívő csupán hisz, az igazságot csak szemléli és a bizonyosságot csak érzi.

Az ismerés második fokán ugyanazon viszonyról fogva az igazság és bizonyosság megtudatolt közvetítettségek. Közvetett fölfogásuk a tudás. A tudónak a megtudatolt bizonyosságban fölfogott igazság minőségére nézve nyilatkozik meg. Ránk nézve az igazság csak a tudatban az, a mi. Ez a tudásnak valódi kezdete, közepe és vége. Azon lételkör, melyben érvénykedik, a közvetettség. Valamíg tehát a tudó csupán tudakodik, az igazságot tudatosan gondolja, a bizonyosságot tudatosan érzi; vagyis az igazságot nemcsak gondolja, hanem tudja is, hogy gondolja; a bizonyosságot nemcsak érzi, hanem tudja is, hogy érzi.

A reflexioval szövetkezett abstractio e fokon hozta elő a már megvitatott positivismust és a negativismust. Miként láttuk, ezek folytában sem birhatott más valódi érvénnyel, csak az, a mi igaz volt; de itt, a bennünk fejlődő tudatko-

dás miatt, sem az igazság sem a bizonyosság nem maradhatt többé az adottsági állásban, hanem föl kellett ölteniök a közvetítés alakját. Hogy azonban ez megtörténhessék, elvekre volt szükség, melyek a közvetítés folyamatának kezdetponttól szolgálnak.

A pozitivismus elve ez volt ; a gondolás igazsága a lét, melyben előre föl volt már téve, hogy a lét maga az igazság, a gondolás pedig csak a létteli megegyezés által válhatott igazzá. E szerint a lét azért tette önmagát, hogy a tett lényeken keresztül önmagának gondolására fejlődvén, önmagát ne csak gondolja, hanem azt is tudja, hogy önmagát gondolja. De ha ez így van, nem bizonyítja-e ezáltal maga a lét, hogy ő az öntevés előtt is már birta az öngondolást, vagyis hogy a magát így tevő lét az öntevés előtt is már a lét és gondolás azonsága volt, csak hogy mi őt, midőn meg akarók ismerni, egyoldalúlag fogtuk föl?

A negativismus elve ez volt : a lét igazsága a gondolás, melyben szintűgy előre föl volt már téve, hogy a gondolás maga az igazság, a lét pedig csak a gondolássali megegyezés által válhatott igazzá. E szerint a gondolás azért tette önmagát a gondolatokban, hogy azokon keresztül fejlődvén önlétének tudatára jusson, vagyis hogy önlétét ne csak gondolja, hanem azt is tudja, hogy önlétét gondolja. De ha ez így van, nem bizonyítja-e ezáltal maga a gondolás, hogy ő saját öntevése előtt is birta már a létet, vagyis hogy a magát így tevő gondolás az öntevés előtt is már a gondolás és lét azonsága volt, csak hogy mi őt, midőn meg akarók ismerni, egyoldalúlag fogtuk föl?

Nem látszik-e már most ezekből világosan, hogy a közvetett ismerés, valamennyi fokával együtt, előtétén nyugszik? Ezen előtét a lét és gondolás azonsága, vagyis az általány, mely a közvetlen ismerésen belül, mint tudatilag még meg nem különböztetett és önmagában még meg nem különített egység, kénytetette az embert az elfogadásra ; a közvetett ismerésen belül pedig az ember által nem csak tudatilag meg lön különböztetve, hanem mint értelmi egység, önmagában meg is lön különítve ; de mégis a nélkül, hogy a közvetett ismerés a különítményekben önmagát érvényesítő azonságig igazán fölemelkedett volna.

Miután ez a közvetett ismerés ellen intézett negatív tartás következtében megtörtént, a tudat azon pontig ért, hol a szemlélést és gondolást egyesítő eszmélés villanván elő, az általány érvénykedése kezdődik. Együtt kezdődik vele az özszerű ismerés folyamlása is, melyen belül sem a közvetlenségnek sem a közvetettségnek nem szabad hiányoznia. Nem a közvetlenségnek, mert valódi tartalmát a létező azonság teszi; nem a közvetettségnek, mert az adott tartalmat nemcsak létezésére hanem mivoltosságára nézve is meg tartozik az ember tudatolni, hogy vele igazán egyesülhessen.

• Azok után, mik eddig előadattak, eléggé világosnak látszik most, hogy a concretismuson belül az általány azon egy az igazsággal és az igazság azon egy az általánynyal. Ezen egység bennünk az ész által nyilatkozik meg. Az ész az általányt egy oly eszmében fogja föl, mely az öntudatos, emberi szellemnek szervezkedési fokához képest maga is fokokon menend keresztül.

Föladatunknak alapos eligazodhatásra célzó megoldása szükségli, hogy itt a concretismus három főfokáról tüzetesebben értekezzünk. Mindenik fok külön elven nyugvandik, melyek alaptételekbe foglaltan így hangzanak : az általány a lét és gondolásnak létbeni azonsága; az általány a gondolás és létnek gondolásbani azonsága; végre az önmagában megkülönböztett általány azon egy önmagával. Az első elven nyugvandik a concretismus realis, vagyis positivus; a másodikon a concretismus idealis, vagyis negativus; a harmadikon végre a concretismus absolutus. Mindenikről külön szölandunk.

ADALÉKOK A HALÁLBÜNTETÉS KÉRDÉSE

ÚJABB FEJLEMÉNYÉHEZ.

Előadta martius 7. 1859.

PAULER TIVADAR rt.

I.

Közel egy századja, hogy *Beccaria* a büntettek és büntetéseikről írott kis terjedelmű de nagy hatású munkája ál-

tal, melynek sikerült fordításával kora elhunyt társunk *Császár Ferencz* gazdagította honi irodalmunkat, Európa közfigyelmét a büntetőtörvénykezés hiányaira irányozván, a halálbüntetés jogosságát, szükségét, czélszerűségét kétségbe vonta.

Nem hiányoztak ugyan már előtte is kísérletek e büntetés megszorítására, kegyetlen végrehajtása enyhítésére: újabban *Beurepaire* ¹⁾ külön értekezésben figyelmeztetett az egyházi menhelyek e tekintetbeni nyomosságára; elméletileg a XVI. században Angolhon nagynevű kancellárja *Moore Tamás*, a XVII. *Lange Keresztély János* német tudós *Justinianus Clemens Leucopolitanus* neve alatt nyilatkoztak ellene; de az érdem, hogy alkalmas időben közrebocsátott lelkesítő munkája által a büntetőjog szerencsés átalakítását megindította, kétségtelenül *Beccariát* illeti, mint azt legközelebb *Hélié Faustin* is Franciaország legjelesebb criminálistáinak egyike méltányolva elismerte ²⁾.

Az e tárgy fölött keletkezett vitázatok hazánkban sem maradtak viszhang nélkül; e század elején *Chászár András* és *Féjes János* voltak az ellenkező nézetek képviselői; és ki nem emlékeznék azon élénk eszmecserére, mely e kérdés körül a múlt évtizedben ezen akadémia pályakérdése, az országos választmány büntetőtörvénykönyvi javallata, erre vonatkozó országos és megyei tanácskozások folytán támadt, és honosaink valamint tájékozottsága úgy ügybuzgalmáról fényes bizonyyságot nyújtott?

Azóta e tárgy nálunk tantermek és védleteken kívül alig pendített meg; folyt azonban a vita a külföld törvényhozási termeiben, irodalmi térein, a nélkül hogy azt végleg befejezettnek mondhatnók.

Ezen ügy újabb fejleményeinek megismertetéséhez főleg az utolsó évtizedben, néhány habár csak töredékes adalékkal járúlni, mai előadásom feladványa; szolgáljanak ezen adalékok újabb bizonyyságául annak, mily bő megfontolást

¹⁾ Essai sur l'asile religieux. Paris, 1854.

²⁾ Observations sur le traité des délits et des peines de Beccaria. Az erkölcsi tud. akademiája munkálatai 1855. XII. füzetében.

igényelnek oly kérdések, melyek mint a jelen a tudomány legfőbb elveivel épen úgy, mint a népelet legfinomabb szálaival egybeköttetésben vannak, mily hibásak azoknak nézetei, kik a jogban csak a múltra tekinteni szerzetnének, mily egyoldalú és ferde azonban azoknak az eljárása is, kik túlbuzgalmoktól elragadtatva, a tényleges viszonyokról megfejtkeznek, és így az ohajtott czélt, a helyett hogy megközelítenék, mind inkább eltávolítják.

II.

A törvényhozások, melyek korunkban a büntetőjog leggazdagabb forrását képezik, a halálbüntetéssel kettős szempontból foglalkodtak, mennyiben vagy e büntetés fentartása, alkalmazása esetei, eltörlése, vagy végrehajtásának eszközei, módja körül intézkedtek.

Az első tekintetből a francia alkotmányozó nemzetgyűlés, az ideiglenes kormánynak 1848. február 27. nyilvánított elhatározásához képest azon évi szeptember 18. a politikai büntettekre nézve a halálbüntetést megszüntette; *Hugo Victor* és *Coquerel de Tracy* indítványa, általános eltörlésére, viszhangra nem talált.

Tovább ment a német birodalmi gyűlés, mely rövid és a tárgy fontosságának kevésbé megfelelő vitatkozás után 1848. augst. 4. e büntetést egyáltalán rendes körülmények között eltörlötte, alkalmazását a had és ostromállapot idejére szorítván; hason végzést hozott Poroszhon nemzeti gyűlése; a birodalmi gyűlés határozata a német alapjogok 9. §. foglalva azokkal 1849. több német államban kihirdetve a halálbüntetés megszüntetését vonta maga után; a viszonyok változtatával azonban ismét visszaállított, habár a törvényhozó testületek tanácskozásaiban az iránt szétágaztak a vélemények és nagyrészt kevesebb büntettekre, mint azelőtt, szorított; így már 1851. február 5. Bádenben; példáját követték Hassia (1852), Würtemberg (1853), és a többiek, legvégül Szász-Weimar (1856) és pedig csak két szavazat többségével.

Ily szellemben készültek az újabb német büntetőtörvénykönyvek; az 1850. évi thüringeni ugyan e büntetést

rendes körülményekben teljesen mellőzte, de Szász-Altenburgban ki sem hirdettetett, Szász-Meiningenben azon módosítással, hogy a gyilkosságra nézve a halálbüntetés fentartott, a többi államokban pedig, mint már megérintém, ismét helyreállítatott.

Megtartotta e büntetést az 1851. évi porosz törvénykönyv a felség-, honárulás és gyilkosságra, továbbá a felség-sértés, ölés, gyújtogatás, árvíz-okozás, vaspályák szándékos rongálása, hajótörések előidézése súlyosabb eseteiben, kútak és étkek megmérgezésénél; az 1853. évi ausztriai a felségárulás súlyosabb eseteiben, a nyilvános erőszakoskodás két esetében, midőn előrelátható emberhalál következett be, gyilkosság, rablási emberölés, gyújtogatásnál, ha emberhalált okozott, melyet a tettes előre láthatott, vagy pusztításra törekvő csoportozás által eszközöltetett; és így kevesebb eseténél, mint az 1803. évi törvénykönyv, mely a felségárulás minden büntársát, a közhitelpapírhamisítókat és ismételve gyújtogatókat is, ha a tűz legalább egyszer ütött ki, azzal sújtotta; a bernburgi (1852) és waldecki (1855), melyek a porosz, a nassau (1852), mely a hassiai törvénykönyv módosított kiadásai; a szász (1855) és pedig a befejezett felségárulás, határozott gonosz szándokú gyilkosság, rablás és gyújtogatás büntetteiben, ha a tettes szándékához képest emberhalál következett; az oldenburgi (1858); a bajor és meklenburgi javaslatok; az előbbi, mely a közvéleménynél fogva mellőzhetlennek tartja tíz esetre nézve, melyek közül az is előfordul, ha a bíró jogérvényessé még nem vált halálítéletet végrehajtat.

A schweiczi újabb törvénykönyvek közül, miután az 1848. évi szövetségi alkotmány a halálbüntetést politikai büntetésekre nézve megszüntette, mellőzte e büntetést az 1853. febr. 4. kelt szövetségi büntetőtörvény, mert csak a szövetség elleni és szövetségi tisztviselők büntetteit tárgyalja; nem fordul továbbá elő a freiburgi 1849. és neuschateli 1855. törvénykönyvben; ezen kantonban *Guillaume* indítványára 1854. jun. 8. 49 szavazattal 22 ellen eltöröltetett.

Fentartották ellenben a berni, graubündeni (1851), ez utóbbi a gyilkosság, rablás, gyújtogatásnál, ha emberhalál

történt, az aargauai (1857. febr. 11.), szentgalleni (1857. apr. 7.) három bizottmányi tag szavazata ellen, és az urii törvénykönyvi javaslat, melyben a múlt szigorának nyomaira akadunk.

Olaszthonban a toskánai nagyhercezségben 1847.; San-Marinói köztársaságban pedig 1848. a törvényhozó test egyhangú szavazata által szüntettetett meg; az előbbiben azonban, hol már Bölcs Leopold alatt el volt törölve, és utóbb is, mint alantabb látandjuk, legritkábban hajtattott végre, 1852. novemb. 16. visszaállított, és annak folytán az 1853. jun. 20. kelt új büntetőtörvényben is megtartatott.

Szardinia, hol az 1839. büntetőtörvény előtt negyvenkilencz esetre volt a halál szabva, miután az 1856. mart. 26—28. folytatott tanácskozásban a követkamra több tagja e büntetés eltörlése mellett nyilatkozott, 1857. törvényében a leg súlyosabb esetekre szorította, és a bírakat arra hatalmazta, hogy enyhítő körülmények mellett más büntetésre változtathassák.

Fentartotta továbbá a modenai 1855. szigorú elveken gyökerező törvénykönyv, és a maltai 1852. büntetőtörvénykönyvi javaslat, mely a codificationális rendszert a brit törvényhozás módszerével egyesíteni törekszik.

Belgiumban a már 1857. a kamrák elébe terjesztett de még törvény erejére nem emelkedett javallat, az eddig hatvan büntetettre kiszabott halálbüntetést négyre szorította, a király élete, személyes bátorsága elleni merényletekre, a gyilkosság és gyújtogatásra, súlyosító körülmények között; politikai büntetettre nézve megszüntette.

Németalföldön, a ministerium által 1854. febr. 14. a törvényhozó testület elébe terjesztett módosító javallatai az 1840. törvénynek a halálbüntetés fölötti vitára szolgáltatnak alkalmat; eltörlése a képviseleti kamra egy tagja *Kempenaer* által indítványoztatott, védelmére *Donker-Curtius* minister az állam önvédelmi jogának szempontjából kelt, sőt a kamra némely büntetettre nézve a ministeriuménál szigorúbb felfogásnak hódolván, a gyermekgyilkosságnál a halálbüntetést csak azon esetben tartotta megszüntetendőnek, midőn azt házasságban nem élő anyja törvénytelen gyermekén első íz-

ben követi el. A törvényhozási tárgyalások eredményeként 1854. jun. 29. kihirdetett törvény e büntetést több büntettre megszüntette, csupán csak a legsúlyosabbakra alkalmazandónak rendelte.

Portugallia 1852. dec. 10. kell. törvénye által ezen büntetést a legritkább és legsúlyosabb esetekre szorította, a politikai büntettekre nézve eltörölte, egyáltalában a bíróságokat feljogosította, hogy enyhítő körülmények létében azt életfogytiglani börtönbüntetésre átalakíthassák; a törvényjavallatot kísérő jelentésében a minister reményét fejezte ki, miszerint e büntetés nem sokára, mint szükségtelen, meg fogna szüntettni.

Spanyolhon kortesgyülekezetében legközelebb (1859. febr.) indítvány történt annak megszüntetésére politikai tév-
tetekre nézve.

Az északamerikai unio államaiban a halálbüntetés körüli vita a múlt század óta élénkül foly; Pennsylvánia törvénykönyve az első rést törte az enyhébb szellem uralmának a büntetőjog körében; korunkban több állama az egyesületnek a halálbüntetést megszüntette, újabban Rhode-Island (1852.), hol húsz év óta már végre nem hajtattott; míg Wisconsin azt ismét (1858.) az első fokú gyilkosságra nézve a nép kívánata folytán visszaállította.

A hol azonban fen is maradt, a legsúlyosabb büntettek szorítottatott: Pennsylvánia, Virginia, Maine, New-Hampshire, Jersey, Alabama, Tennessee, Ohio államaiban, még nem is a gyilkosság minden, hanem annak csak első fokú legsúlyosabb beszámítású eseteire, jobbadán mérgezések, orgyilkosságok, vagy oly gyilkosságokra, melyek halállal vagy életfogytiglani börtönnel fenytendő büntettek elkövetése miatt történtek; mert habár az első fok körének meghatározásában teljes összhang nem uralkodik a törvényekben, mégis azon az elven kivétel nélkül gyökereznek, hogy gyilkosságoknál is a büntetés bizonyos fokozatait kell meghatározni, és azokhoz képest a halált csak a legsúlyosabbakra alkalmazni.

Történtek még más kísérletek is ezen büntetés megszorítására; ide számíthatjuk New-York kormányzójának amaz indítványát (1851.), hogy a hozott halálítéletek, ha semmisítési

kérelem sem történnék, mindenkor a legfelsőbb törvényszék vizsgálata, és csak annak hozzájárulása után a végrehajtó hatalom megerősítése alá terjesztessenek; de mindenkéül följött Maine (1837.) és Massachusetts (1852. maj. 20) amaz intézkedései, melyeknél fogva a kimondott halálítéletek csak egy év lefolyta után, az elnöknek a tanács meghallgatása után közrebocsátott külön rendelete folytán, hajtathatnak végre; az elítélt időközben börtönben nehéz munkával tartatik. Ezen intézkedésről, melynek célja a halálbüntetés elvileges fenntartása mellett annak alkalmazását a szükség elkerülhetetlen eseteire szorítani, és ily módon végeltörlését közvetíteni; méltán jegyzi meg azonban *Mittermaier*, hogy kevésbé javallható, minthogy a büntetés nem annyira az igazság mint célszerűség szempontjából vétetik tekintetbe, végrehajtása nem a büntetettel járó, hanem azt követő, azzal semmi belső összefüggésben nem létező körülményektől tétetik függővé, és egész évig tartó halálfélelemmel gyötörvén, az elítéltet, kellelően túl súlyossá válik.

Vége Montenegro 1855. törvénykönyvében, mely büntetőjogi szerkezetében rég lejárt századok felfogására emlékeztet, a halálbüntetés gyakori alkalmazására akadunk, nevezetesen a lopás harmadszori elkövetésére is, mint hajdan hazánkban sz. István király végzeményének rendeletei szerint*).

A mi a végrehajtás eszközeit, módját illeti, annak egyszerűsítésére irányul az újabb törvényhozások tartalma; a súlyosbítások, a hol még fenállottak, eltörlöttek; így Franciaországban (1832.), Bajorhonban (1849.), Hannoverában (1859.); Némethonban kivégeztetésre alkalmas gépelyzet, hulló bárd vagy pallos használata mind inkább elterjed. Hasia e tekintetbeni példáját (1841.) követték Szászkon (1852.) Bajorhon, (1854.) Baden, (1856.) Hannovera (1859) stb. —; a felakasztást megtartotta az ausztriai 1852. büntetőtörvény, miután *Hye* tanúsága szerint e kivégeztetési mód a kevésbé fájdalmasok közé tartozik, a nép felfogása szerint a lefejeztetésnél bélyegzőbb, becstelenítőbb, és így visszajesztőbb,

---

*) Mont. Törvénykönyv. 78. §. Sz. István V. II. 40. 41. fej. Const. Crim. Car. 162. cz.

vége a nyaktilóhoz hason gépezet alkalmazása, az azzal kapcsolatos rémesemények emlékezete miatt ellenszenvet támasztott volna *); továbbá a modenai és németalföldi (1854.) törvény; Montenegróban férfiakon a halálbüntetés agyonlövés által hajtatik végre.

Nagyobb jelentőségű, hogy több északamerikai állam nyomán a korlátolt nyilvánosságú, kerítésen belőli (intra-muran) kivégeztetés, melyről még nem rég (1836.) a híres criminalista *Hepp* állítá, hogy minden védvek ellene szólnak, a német szövetség álladalmában minél általánosabb elfogadásra talál; a kis Schwarzburg-Sondershausent (1847.) követte, Poroszhon (1851.), Bernburg (1852.), Waldeck (1855.), Braunschweig, Würtemberg (1853), Hamburg (1854.), Szász-hon (1858.), Szász-Altenburg (1854.), Baden (1856.), a bajor büntető törvénykönyvi javallat, Schweiczban Sanct-Gallen (hatvanhárom szavazattal ötvenkettő ellen); és habár az egyes törvények részleteikben különböznek, abban mindnyájan meg egyeznek, hogy a kivégeztetés a nagy közönség kizárásával bekerített helyen bizonyos arra hivatott személyek jelenlétében hajtatik végre: jelen lenni tartoznak egy vagy több bírósi tisztviselő, törvényszéki orvosok, tizenkét tanú azon község részéről, melynek körében a végrehajtás történik, itt ott az államügyészség képviselője: jelen lehetnek a kivégzendő vallásbeli papja, védője, rokonai, és a hely minőségéhez képest a felsőbbség engedelmével mások is; a nagy közönségnek a halálharang kongása adja tudtára az időt, melyben a bűnös az emberi büntetések leg súlyosbikával sújtatik.

A nyilvános végrehajtást megtartotta az ausztriai törvény egyszerűsített alakban; a toskanai, portugalliai, a mal-tai javaslat stb. — Belgiumban a kormány és törvényhozó testület visszautasíták a korlátolt nyilvánosság honosítására történt indítványokat; Hassiában b. *Schäffer*, ki Berlinben követ volt, az urak házában annak több árnyoldalait tartotta felemlítendőnek; Északamerikában gyakran, mint Philadelphiában történt, az összecsdült nép jelenléte megghiúsítja a törvényhozásnak ebbeli intézkedéseit, és habár Angliában,

*) Das öst. Strafgesetz. Wien 1855. I. Bd. 364—366. 1.

többek állítása szerint a kivégeztetés eme módjának nem kedvezne a közvélemény, a parlamentnek a végett kiküldött bizottmánya fontolóra vevén minden mellette és ellene szóló okokat, 1856. jul. 12. jelentésében behozatala mellett nyilatkozott, a nélkül hogy javallata mindedig törvényes erőre emelkedett volna.

III.

A büntetőjog másod forrása, a törvényszéki gyakorlat, napjainkban, a rendszeres törvénykönyvek korában, kevesebb befolyással van a jog képezésére, fejlődésére; tanúságot tesz azonban a törvényes elvek mikénti foganatosításáról; miért is a nélkül hogy részletesebb statisztikai adatok elősorolásába bocsátkoznám, a halálbüntetés alkalmazását néhány főbb fontosságú országban kimutatni iparkodandom.

Angolhonban, hol e század elején még kétszáznál több büntetltre a halál volt kiszabva, úgy hogy *Rossi* jellemző mondása szerint, ha a törvény szigorát a törvényszékek szelidebb eljárása s a felségnek kegyelme nem enyhíti, e virágzó ország folytonos vérontások színhelyévé vált volna, az újabb törvényhozási rendeletek, főleg *Peel* 1830. és *Russel* 1837. évi aktáik a halálbüntetést a legsúlyosabb esetekre szoríták. Karöltve a törvényhozással járt a törvényszékek gyakorlata; így míg 1800-tól 1810-ig 802, 1810—1820 897 kivégeztetés történt, azoknak száma 1831—1840. 250-re, 1841—1850 pedig 107-re szállt; míg 1831—1840. még rablások miatt 22, gyújtogatás miatt 53, erőszakos paráznaság miatt pedig 18 kivégeztetésre akadunk, jelenleg azok csak végrehajtott gyilkosságok megtorlásául alkalmaztatnak. Hogy ezen szelidebb irányzat ez évtizedben sem változott, mutatja, hogy 1850—1856 összesen 410 halálítélet hozatott, és csak 61 hajtatott végre, nevezetesen : 1850. évben 49 ítélet közül 6; 1851. évben 70 ítéletből 10, 1852. 66 ítéletből 9; 1853. 55 ítéletből 8; 1854. évben 49 ítéletből 5; 1855. 50 ítélet közül 7; 1856. 69 ítéletből az elharapódzott strychnin mérgezésék folytán 16.

Skóciában, hol a büntetőtörvényhozás enyhébb volt, 1850—1855-ig tizenhét halálítélet hozatott és hét hajtatott

végre, nevezetesen 1850. 3 ítélet 2 kivégeztetés, 1851. 1, 1852. 4, 1853. 6, 1854. 1, 1855. 2 ítélet és egyegy kivégeztetés volt; és ezen enyhébb eljárás mellett Brittanía királynéja utolsó trónbeszédében örömmel jelentheté, hogy az egyesült királyságokban a büntettek száma kevesbül.

Franciaországban az 1832. apr. 28. törvény által az esküdtek felhatalmaztattak, hogy határozatukban enyhítő körülmények felemlítése által a rendes büntetésnek egy, sőt a bíróság belátásához képest két fokozattal leebbszállítását eszközölhessék; ezen törvéynél fogva tehát, mely azonkívül a halálbüntetés több esetét enyhébb büntetéssel fenyítendőnek rendelte, és annak súlyosbítását eltörlé, az esküdteknek módjokban áll a törvényben kiszabott halálbüntetésnek átváltoztatását életfogytiglani vagy időleges börtönbüntetésre eszközölni.

Mily tág terjedelemben élnek eme jogukkal az esküdtek egyáltalán, mutatja *Abatucci* igazságügyi minister 1852. évi jelentése, mely szerint 1850. évben 100 vádlott közül 70—72 részesült az enyhítő körülmények kedvezményében; és hogy ez újabban sem változott, mutatják az 1856. évi kimutatások, melyek szerint 100 vádlott közül 69—70-re alkalmazták az érintett kedvezményt.

Leginkább történik az a halálbüntetés eseteiben, úgy hogy az esküdtek ezen eljárását egy francia tudós a XIX. század ébredő lelkiismerete előhírnökének mondá; de szólnak e tekintetben is a számok.

Mig 1825. évben 134 halálítélet hozatott és 114 kivégzés történt, harmincz évvel később 1855. 61 halálítélet után 28-an végeztettek ki. 1826—1831-ig átmérőleg évenként 110 halálítéletre 64 végrehajtás, 1832—1854-ig a fenérített törvény hatása alatt évenként átmérőleg 48, ⁷ halálítéletre 32 végrehajtás esik; miből kitűnik, hogy 1832. óta az elítéltetések száma az előbbiek három nyolczadára, a végrehajtásoké a kegyelmezési jog ritkább gyakorlatánál fogva felére szállott alá.

Ha különösen az 1850—1854. évkört vesszük tekintetbe, az esküdtek az enyhítő körülmények záradékával 1554. halálbüntetési esetben éltek : 274 esetben kimondatott a halálbüntetés, de csak 161 hajtatott végre, úgy hogy a vádlot-

taknak csak 14 százalékára mondatott ki a törvényes büntetés, és 8 százalékán hajtatott végre, minélfogva a rendes büntetés alkalmazása kivetelessé vált.

Az egyes évek közül 1851. 45 halálítélet közül 11, 1852. 58 közül 26, 1853. 39 közül 12, 1854. 79 közül 42, 1855, mint már mondtam 61 közül 28, 1856. pedig 56 közül 17 hajtatott végre.

Németország ama kisebb terjedelmű részében, hol még V. Károly császár büntetőtörvénye érvényes, mint Hessen-Kassel, Holstein-Lauenburg, Mecklenburg, Hessen-Homburg, Schaumburg-Lippében és a Hanzavárosokban, újabb részleges törvényeken kívül a bírósági gyakorlat folyvást a büntetések enyhítésére irányul, a súlyosbított halálbüntetést teljesen megszüntette, a halált más enyhébb büntetésekre változtatja át.

Több német államban azonban az utolsó években nagyobb szigorral járnak el. Poroszthonban, hol 1818. kezdve 1840-ig a halálítéletek száma folyvást leeb szállt, azóta, de főkép 1852. óta ismét emelkedik; 1818—1824-ig évenként a kivégeztetések száma 12 és 14, 1825—38-ig 2 és 4 (kivételesen 1829. 12.), 1838—47-ig 6 és 8 közt állapodott meg; 1848. évben egy kivégeztetés sem, 1849. három hajtatott végre. — Azóta nem csak a kegyelmezési jog ritkábban vétett gyakorlatba, hanem az elítéltetések száma is növekedett, mit illetékes férfiak mint *Triest* és *Temme* koránsem az erkölcsi állapot súlyedésének, hanem a franczia elveket tartalmazó új eljárásnak, a bizonyítási szabályok megszüntetésének és az államügyészség közreműködésének tulajdonítanak; így 1851. 42 halálítélet közül 14, 1852. 60 közül 19; 1853. 40 közül 23, 1854. 37 közül 20, 1855. 54 közül 28, 1856. 48 közül 26 foganatosított; hogy azonban az esküdtek enyhébb nézeteket pártolnak abból is eléggé világlik ki, hogy 1854. 106 gyilkossági vád alá helyezett egyén közül csak 35-re olymódon mondák ki a bűnösség határozotát, hogy azokat halálra lehetett itélni. Legújabbban az országgyűlés megnyitásánál a kormányzó-herczeg a bűnvádi esetek apadását jelenté.

Majdnem hason jelenségeket észlelünk Bajorországban,

a XVIII. század utolsó évtizedében Münchenben minden héten legalább egy kivégeztetés volt, sőt élő emberek emlékeztetere egy napon öt is; a jelenben örvendetes változás állott be; 1817—1850-ig a halálítéletek ritkán hajtottak végre; 183²/₃—184⁷/₈ a Rajnán inneni hét kerületben összesen 87 halálítélet, és így átmérőleg évenként alig hat hozatott, és azok közül sok, más büntetéssé változtattatott, míg 185⁴/₅—185⁶/₇-ig 68 személy íteltetett halálra, tehát átmérőleg évenként 22-nél több; végrehajtás ez időben 18 történt.

Ellenben Szászországban ritkultak a halálbüntetés esetei; 1838. óta a felségárulási pörökben mondott halálítéletek mind szabadsági büntetésekké változtattak át.

Az ausztriai birodalom német-cseh-lengyel tartományai-ban *Hye* tanúsága szerint 1803—1848-ig rendes eljárás útján 1304 halálítélet hozatott, és 448 hajtatott végre; az újabb időben megváltozott aránynak oka leginkább a rögtönbíráskodási kivégeztetésekben található; 1856. 122 halálítélet hozatott, ide számítva a makacssági elmarasztalásokat is; kegyelmezés 39 történt.

Németalföldön 1831—40-ig 74, 1841—1850. 115 halálítélet mondatott ki; ezek közül az utóbbi évtizedben csak 10, tehát az egész összeg tizenkettede hajtatott végre; 1851. hét 1852. kilencz halálítélet közül egy sem foganatosított; az 1854. évi törvényenyhítések a halálítéletek számát szükségkép ritkíták.

Belgiumban, függetlenítése után 1849-ig nagyon ritkán alkalmaztatott a halálbüntetés; ez időkorben 438 elítelt közül csak 28 végeztetett ki; 1850. óta több gyilkossági eset a kegyelmezési jog gyakorlatának megszorítására szolgáltatott alkalmat; ezen hét év alatt 196 halálítélet közül 19 hajtatott végre, nevezetesen 1850. 43 közül 3, 1851. 29 közül 5, 1852. 14 közül egy sem, 1853. 27 közül 1, 1854. 32 közül 4, 1855. 32 közül 5, 1856. 19 közül 1.

Az olasz államok közül Szardiniában az új törvénykönyv behozatala előtti tizenöt évben 1824—39-ig 229 elítél-tetés 163 kivégeztetés történt; a kegyelmezési jog évről évre tágasb terjedelemben gyakoroltatott; 1840—55-ig 200 ítélet után 109 egyén végeztetett ki; az 1857. enyhítő törvény itt

is kedvező eredményt szült. Toskanában, hol 1790—1799-ig csak két halálítélet hozatott a nélkül, hogy azt végrehajtották volna, a nagyherczegnek 1814. történt visszaállítása után is az legeslegritkábban történt, és a nép legnagyobb ellenszenvére talált; 1838. aug. 2. a bírák egyértelműsége mondatván ki a halálítélet feltételéül, 1847-ig csak két ilyen ítélet hozatott, a nélkül hogy végrehajtásukra került volna; az 1852. visszaállítás után e büntetés sem a bíróságoknál sem a népnél nem talált viszhangra; a bírák azon felhatalmazásuknál fogva, hogy enyhítő körülmények közt kisebb büntetést szabhatnak, egyetlenegy halálítéletet mondtak ki (1856.) rablógyilkosság esetében, és azt is a nagyherczeg kegyelme életfogytiglani börtönre változtatta.

Svéciában már *XIV. Károly János* csak a gyilkossági büntetteknel erősítette meg a halálbüntetést; de annak dacára a kivégeztetések száma évenként átmérőleg 20-ra terjedt; *Oszkár* fia, ki trónörökös korában ezen büntetés ellen munkát irt, trónra lépte után annak megerősítésétől idegenkedett; de engedvén miniszterei unszolásának, ebbeli határozatától ugyan elállott, a kegyelmezésnek jogát azonban legnagyobb kiterjedésben sikeresíté, minélfogva 1850. 85. ítélet 5, 1851. 85-öt 8, 1852. 85-öt 2, 1853. 87-et 11, 1854. 89-et 8 kivégeztetés követte.

De a felhozott adatok úgy vélem, eléggé, jellemzik a törvényszéki gyakorlat, a kegyelmezési jog irányát; szabadjon csak még az északamerikai államokban észlelhető néhány jelenségre utalnom. Gyakran az esküdtek határozatukat oly módon hozzák, hogy a bírák a halálbüntetést csekélyebbé átváltoztatni kénytelenek, nevezetesen a hol a gyilkosság első fokára halál van szabva, azt másod fokúnak minősítik; több államban *Hussin* massachusettsi államfőügyész tanúsága szerint az esküdtek egyetértésre a halálbüntetés eseteinél gyakran azért nem jutnak, minthogy részök ezen büntetés határozott elleneihez tartozik; Pensylvánia, Massachussets, Georgia, Indiana, Misisippi, Ohioiban a feleskertetés előtt az esküdtszéki működésre kijelölt egyének megkérdeztetnek, vajjon a halálbüntetés elvileges ellenei közé tartoznak-e? és gyakran öt, hat sőt nyolcz ily értelemben nyilatkozik, ritkábban azon kije-

lentéssel, hogy annak daczára a törvény értelmében a bűnösség határozatát kimondani, és így magánmeggyőződését a törvénynek alárendelni kész.

IV.

A büntetőjog fejlődésének harmadik tényezője, a jogtudomány, hasonlólag nem bír többé közvetlenül oly hatással a jog képezésére, mint midőn a Nemesis Carolina a bírakat jogtudós férfiak véleménye kihallgatására utalá, hazánkban *Bodó* és *Husztly* nézetei zsinórmértékül szolgáltak a törvényszékek gyakorlatának.

Fennmaradt azonban közvetett hatása, a törvényhozásra gyakorlott befolyása, főleg a büntetőjog körében, melynek átalakítása, mint ezt legújabbán *Wächter* nyomatékosan érinté, a bölcsélet által indított meg, annak szellemében folyt le; leginkább pedig oly kérdésekben, melyek, mint a halálbüntetésé, a tudomány legfőbb elveivel, a büntetőjog úgynevezett elméleteivel legszorosabb kapcsolatban állanak.

Ezeknek a terén ugyan még nem némúlt el végleg a vélemények harca, sőt már rég elāvultaknak hitt elméleteknek új meg új előharczosai támadnak, úgy hogy a ki e tekintetben is mindenkor a „legújabb tudomány“ állításait követni akarná, meggyőződését számtalanszor megváltoztatni kénytelenülne; de tisztúlnak mégis a nézetek; a polgári igazság elmélete, melyet a szerencsétlen *Rossi* állapított meg, Német-és Franciaország több jeles criminalistája által felkarolva, kik közül *Mittermaier*, *Hepp*, *Abbegg*, *Bertauld*, *Trebutien*-re ez úttal hivatkozni elégséges, mindinkább nagyobb elterjedésben részesül.

A büntetés a szerint nem csupán azért igazolható, mert eszköz az állam céljainak létesítésére, hanem mert az elkövetett igazságtalanság arányos megtorlása, a jog eszméje és fűelvének teljesen megfelel; meg nem szabad azonban felejtkezünk, hogy midőn a büntetőhatalom az álladalomban a polgári főhatalom által gyakoroltatik, mint minden felsősőt minden nyilvánjog az állam céljai által határoztatik meg; és ennél fogva a magában véve igazságos büntetés alkalmazásánál is arra kellő figyelemmel lenni szükséges.

A büntetés tehát polgárilag annyiban igazolható, mennyiben magában véve jogos, csak a bűnöst éri, és oly mérvben éri, mint büntettének alanyi és tárgyas nagysága megérdemli, de egyszersmind a jogbátorság fentartására szükséges, azon érdekekkel, melyeknek előmozdítása az államhatalom feladványát képezi, nem csak össze nem ütközik, hanem azoknak sikeresebb elérésére alkalmas; mint azt már *Grotius* oly röviden és szépen mondá: „Puniendus nemo ultra meritum, intra meriti modum magis aut minus pro utilitate“¹⁾.

Ezen nézetek megszilárdulása és terjedése nem maradhatott hatás nélkül a halálbüntetés kérdése tudományos tárgyalására, mert habár *Feuerbach* már ötven év előtt joggal mondhatá, miszerint e nagyfontosságú tárgy körül minden védvek annyira kimerítvék, hogy újat alig mondhatni, a fenérintett elvnel fogva, nagy része azoknak, kik azzal újabban foglalkodtak, annak szükségének vagy szükségtelenségének kimutatására, arra vonatkozó adatok egybeállítására irányozák főfigyelmöket. De lássuk a főbb irodalmak fötermékeit.

Franciaországban a polgári igazság elvei mind inkább túlsúlyra emelkednek, mint *Hélie* és *Barrot* (*Odillon*) *Beccaria* és *Rossi* fölött írott munkáikból is kitetszik²⁾. Ezen szellemben tárgyalják a legjelesebb criminálisták a halálbüntetés kérdését is; így *Bertauld* caeni jogtanár és az ügyvédi testület főnöke³⁾ az igazság, de a társadalmi, azaz a társadalmi érdekek által korlátolt igazság elméletét védelmezvén, miután a halálbüntetés melletti és elleni okokat felhozta volna, véleményét abban fejezi ki, hogy valamint századok óta alkalmazásának szüksége mind inkább ritkult, úgy végre teljesen el fog enyészni; *Trebutien* rennesi jogtanár⁴⁾ szerint a büntetés magában tekintve jogos és egyszersmind szükséges a törvények szentségének fentartására; alkalmazása azon kötelességgel jár, hogy szigorúbb ne legyen, mint a

¹⁾ De Jure Belli et Pacis L. II. c. 20. §. 28.

²⁾ Lásd a 2. sz. jegyzetet 443. l. és Rapport sur le traité du droit pénal de Rossi par Odillon Barrot. Az erkölcsi tud. akad. 1856. munkálataib.

³⁾ Cours de Code pénal. Paris, 1854.

⁴⁾ Cours elementaire de droit criminel. Tome I. Paris 1854.

szükség követeli; a halálbüntetés mind ezen nézetnél mind a vallás elveinél fogva igazolható, sőt már azért sem nélkülözhető, mivel a katonai törvényhozásban szüksége általában elismertetvén, igazságtalannak látszanék annak megszüntetése a közönséges büntetőtörvénykezésben.

Érdekes *Berenger* újabb munkájának állítása, ¹⁾ miszerint *Lajos Fülöp* király ifjúsága óta, midőn már e tárgyról *Danton*nal vitatkozásba bocsátkozott, elvileges ellenzője volt e büntetésnek, és hogy innen származott az enyhítő körülmények körüli törvényjavaslat, mely által az esküdteknek módot akart nyújtani a törvények szigorúbb rendeleteinek közvetítésére az ellenkező irányban nyivánuló közvéleménnyel.

Az újabb britt munkákban a gyakorlati szempont túlnyomó; minden oldaláról tárgyalja e kérdést *Neate* parlamenti tag ²⁾, ki a halálbüntetés ellen nyilatkozván, a végvédelmi szempontból már azért sem tartja igazolhatónak, mert az állam annak alkalmazása nélkül céljai sikeresítését eddig meg sem kísérle; tagadhatatlan, hogy az erkölcsi érzet megszilárdulása a polgároknál szükséges, de legkevésbé azon büntettekre nézve, melyek halállal fenytetnek, minthogy azokat a közérzelem úgy is kárhoztatja, utálja; a tettesre e büntetés sem javítólag sem elrémitőleg nem hat, mit lélektanilag bizonyítani igyekszik; nélkülözhetőségét abból következteti, hogy a büntettek, melyeknél többé nem alkalmaztatik, azóta nem szaporodtak; végmegszüntetéséből Britaniában a büntetések igazságosabb arányát várja. A többi írók vagy vallási vagy tapasztali okokból indulnak ki: így *Hill* börtönfelügyelő a kivégeztetések káros hatására utal a nagy tömegnél. *Davis* newgatei pap bizonyítja, mily kevésbé felel meg gyakrabban a kivégzendők érzülete a töredelmes igényeinek. *Robert* bristoli lelkész tanusítja, miszerint százhatvankét elítélt közt, kiket a vesztőpadra kísért, százhatvanegy előbb kivégeztetések szemlélője volt. — Hason irányt tapasztalunk az északamerikai irodalomban. *Bemis* hé-

¹⁾ De la répression pénale, de ses formes de ses effets. Paris 1855.

²⁾ Considerations on the punishment of death. London. 1857.

res ügyvédnek 1846. megjelent dolgozata *Mittermaier* állítása szerint még most is főfontosságú; újabb észleletek *Hurlbut* newyorki főbírónak a halálbüntetés visszajeszítő hatását tagadó véleményét megerősíteni látszanak, miután többször történik, hogy ép azon büntettek követtetnek el a kivégeztetés helyén vagy környékén, mely miatt az történt, és azelőtt hosszabb ideig nem fordultak elő.

Olaszhon, mely a halálbüntetés körüli vitát megindította és korunkban is virágzó jogbölcseleti irodalommal bír, számos védőit és ellenzőit számlálja e büntetésnek: az elsők közé tartozik *Soria di Crispan Diego* volt nápolyi jogtanár, ki a közjogról írt és francia nyelven is megjelent munkájában ¹⁾ a halálbüntetést az állam védelmi jogánál fogva jogos, szükséges, czélszerűnek vitatja; *De Mathias*, ki sok embert erkölcsileg oly romlottnak mond, hogy rohdadt tagként el kell szakasztani, nehogy az egész társulati test egészségére kártékonyan hassanak, a büntetés e nemét csak akkor tartaná megszüntethetőnek, ha mindenki szívében igazi vallásos érzelem honolna. *Giuliani* maceratai főtörvényszéki bíró és jogtanár, a pápai büntetőtörvény szerkesztői egyike, a halálbüntetést azért véli fentartandónak, mert az emberi kedélyre legmélyebb hatást gyakorol; de hogy e célját elérje, ezt minél ritkábban, a legsúlyosabb esetekben, midőn feltétlenül szükségesnek mutatkozik, kell alkalmazni; *Mori* a toskánai törvénykönyv szerkesztői egyike azon oknál fogva védelmezi, mivel a legnagyobb büntettekkel kellő arányban áll, és nélküle a legszentebb jogok kellő biztosíték nélkül maradnának ²⁾. A halálbüntetés mellett nyilatkoznak *Rosmini*, *Baroli*, *Tolomei*, *Tapparelli* stb. már előbb közrebocsátott jogbölcseleti munkáikban; középutat tart *Buonafanti Jakab* híres toskánai jogtudós ³⁾, ki a halálbüntetés honosítására vezető okait a toskánai törvényhozásnak méltányolja ugyan, de nem homályosan sejteti, miszerint e büntetés kétszeres megszünteté-

¹⁾ Philosophie du droit public. Bruxelles 1854. IX. köt.

²⁾ *Giuliani*: Institut. di diritto criminale. Macerata 1856. vol. I. — *Mori*: Teoria di codice penale. Firenze. 1854.

³⁾ Teoria del codice penale toscano Lucca 1854. Vol. I. 139—159. l.

sét, a harmadik is fogná követni. Ellenei közül, hogy *Mancini* és *Carmignani* régebbi iratait mellőzzem, említendő *Albini* turini jogtanár, ki őt előadásban ¹⁾ megkísérlett igazolásáról, igazságtalanságáról, állítólagos szüksége és haszna, végrehajtásai sikere és megszüntetési kísérleteiről szól; ellenmondást talál abban, hogy az állam, mely végcéljának a jogok biztosítását vallja, azok alapját a személyesség jogát pusztán eszköznek tekintí, melyet megszüntethetni, midőn érdekei kívánják; ellenmondást, hogy míg a testcsonkító büntetések mint kegyetlenek eltöröltetnek, a testi életet megsemmisítő büntetés megtartatott; ellenmondást, hogy míg az ember elidegeníthetlen életjogáról le nem mondhat, mások által jogosan attól megfosztathatik; méltatlanságot miszerint némelyek az embert rothadt taggal hasonlítják egybe, mely levágandó; továbbá *Giovanelli* tanár, *Conforti*, ki a büntetést fenyegetésként tekintí, *Amari* azelőtt palermoi büntetőjogtanár, *Setti* bolognai bíró, ki szükségtelennek vítatja, mert a bűnöst vissza nem tartóztatja, minthogy az szenvedélyeitől izgattatva tette következményeit át nem gondolja, vagy ha meg is gondolná, a fel nem fedeztetés reménye egyensúlyozná a büntetés félelmét²⁾ *Palmieri Filoteus*, *Pisanelli József*, *Volpicella Fülöp* stb.

Schweizban *Camperio* már régebben írt igen jeles munkáján kívül, melyben a halálbüntetés mellett szólal fel, még *Vogt K.* is védelmezi azt, csak hogy a vizsitorlást keresztény szempontból nem tekintí fentarthatónak.

Németthonban a jogászok többsége ez utóbbi évtizedben is a halálbüntetés mellett nyilatkozik; elégséges *Bluhme*, *Birnbaum*, *Abegg*, *Heffter*, *Stahl*-ra hivatkozni; az utóbbi azon törvényhozást, mely az emberi élet elleni szándékos merényletet a gyilkosságot, halállal nem fenyegeté, és így az életbiztosító törvények szentségét fen nem tartaná, nem csak embertelen, hanem igazságtalannak is, mondja ³⁾. A halálbüntetés melletti okok sommás előadását, azon büntetés visszaállítását tárgyazó bizottmányi jelentésekben és dr. *Clemens* újabb érteke-

¹⁾ Della pena di morte lezioni accademiche, Vigevano. 1852.

²⁾ Sulla pena di morte; a „Temi“ folyóirat 1857. évi VI. füzetében.

³⁾ Staatslehre u. Principien des Staatsrechtes Heidelb. 1856. 3. kiad. 701. l.

zésében találjuk ¹⁾; az előbbieik közül a hessen-darmstadti rögtöni eltörlését merész kísérletnek czímezvén, azt a legsúlyosabb büntettek nézve továbbá is fentartandónak véli, mivel az ember minden jogait mindenkorra megszüntetvén, oly sajátlagos természetű, hogy más büntetés által ki nem pótolthatatik; vannak emberek, kik csupán annak félelme által ijeszthetők vissza, vannak büntettek, melyek oly súlyosak, hogy csak azon büntetés áll velök kellő arányban; végül mivel a büntetés a törvényhozónak a büntett nagysága fölötti véleményét jelentvén ki, ha a halállal fenytett merényletek más kisebb büntetésekkel sújtva egyéb kisebb beszámítású büntetekkel egyenvonalba helyeztetnének, a nép közvéleménye és jogérzete könnyen tévedésbe hozatathatnék; az utóbbi azzal védelmezi, hogy a legnagyobb büntettet az emberiség ellen a gyilkosságot, a lehetőleg legnagyobb büntetéssel meg kell torolni; innen a visztorlás eszméje minden népnél divatozott; a történet tanúsága szerint a gyilkosságot, ha megfontolt szándokból eredt, mindenütt halállal fenytették; a nép jogérzete azt mindenkor és mindenhol jogosnak tartotta; de szükséges is, mert csak az biztosítja kellőleg a jogbátorságot; a kivégeztetés hibás módjának következményeit nem kell a büntetésnek felróni; azok eltávolítandók, mi azáltal történik legczélszerűebben, ha mind az mellőztetik, mi az igazság eme szigorú tényét látványnya alácsontja.

Közvetítőleg nyilatkoznak *Arnold Fridrik Keresztély* bajor főtörvényszéki elnök, ki a halálbüntetést mint végeszközt még alkalmazhatónak tartja; figyelmetessé tesz azonban azon káros következményekre, melyek onnan eredhetnek, ha a törvényhozás ama véleményt megerősíti, miszerint bizonyos sértések csak vérrel toroltathatnak meg, minthogy a szenvedélyesség azt könnyen érdekében kizsákmányolja; így mond, Felső-Bajorhon némely részeiben a nép önigazságszolgáltatásától kellene tartani, ha a gyilkosság némely esetei halállal nem sújtatnának; továbbá *Zachariae Henrik* güttingai jogtanár, ki a halálbüntetés fentartását új törvényhozásban legfőlebb ott

¹⁾ Über die Todesstrafe. Henkes Zeitschr. 1. Heft. 1854.

tartja igazolhatónak, hol azt az uralkodó közvélemény feltétlenül követeli; mi még csupán két esetben történik, végrehajtott gyilkosságnál, és gyilkossági szándokkal elkövetett merényletnél a felség személye ellen.

Határozottan e büntetés ellen nyilatkozott az aggasztán gróf *Reigersberg*, bajor államminister, ki a wetzlari birodalmi kamrai törvényszék elnöke, és tizenöt évig Bajorhon igazságügyi ministere volt; *Bopp*, *Trummer*, ki azt a kereszténységgel ellenkezőnek állítja; mind inkább a halálbüntetés határozott elleneihez közeledik a nagynevű *Mittermaier*, ki az azzal járó visszaéléseket mindenütt kiemeli, és e büntetés hatását felvilágosító tapasztalati adatok összegyűjtését nemcsak sürgeti, hanem önmaga is buzgalommal teljesíti; így azon állításra nézve, miszerint vannak javíthatatlan egyének, kik a megkegyelmezésre érdemetlenek, szükségkép kivégzendők, a st. galleni, bruchsalai és vechtai fogházak előjárói tudósításaira hivatkozik, melyek szerint az elsőben hat, a másodikban három, az utolsóban pedig két halálra ítélt és megkegyelmezett egyén tökéletesen javítottaknak mutatkoztak ¹⁾; e véleményt pártolja *Dietz* is, tisztii orvos, előbb a bruchsalai fogda igazgatója, ki a büntetőintézetek kezeléséről írt munkájában ²⁾ állítja, miszerint nincs ember, kit javíthatatlannak mondhatni, még kevésbbé pedig még az ebbeli kísérletre is méltatlannak; *Schlatter György* újabban kiadott értekezésében ³⁾ a halálbüntetést legfőlebb a felségárulás eseteiben a végszükségnél fogva, tartja elfogadhatónak; a védek, melyekkel azt ostromolja, a régiek, de van eredeti okoskodása is, hogy t. i. a büntetésnek kellő arányban kell lennie nemcsak a büntett külső, hanem belső súlyával, azaz a bűnöző belső öntudatával büntette nagyságáról; már pedig a halál ép azzal ellentétben áll, mert minél ártatlanabbnak érzi magát az elítélt, annál becsesebb előtte élete, annál nehezebben válik el attól, holott minél inkább nehezől reá vétkenek tudata, annyival terhesebbé válik reá nézve az élet, annyival

¹⁾ Archiv des Criminalrechts. Jahrgang 1857. 482—487. l.

²⁾ Über Verwaltung und Einrichtung der Strafanstalten mit Einzelhaft. Karlsruhe 1857.

³⁾ Das Unrecht der Todesstrafe. Erlangen. 1857.

kevésbé érzi annak veszteségét, mi azonban minden esetre lelkiismerete felébredését tételezi fel.

V.

Az eddig mondottak egybevetéséből következtetéseket vonva, a halálbüntetés kérdésének fejleménye az utóbbi évtizedben következő eredményekre mutat: a törvényhozások többsége a halálbüntetést mint igazságost és szükségest fenntartja, a hol rövid ideig meg is volt szüntetve, jobbadán visszaállíttatott; másfelől azonban mindinkább általánossá kezd válni az elv, hogy az minél ritkábban, és csak a legsúlyosabb büntetésekre alkalmaztassék, nevezetesen a gyilkosságra és felségárulás legnehezebb eseteire.

A kivégeztetés eszközeire nézve a hulló bárd vagy pallos használata, módját tekintve a korlátolt nyilvánosságú intramuran (kerítésen belőli) végrehajtás terjed mindinkább; s még oly államokban is, melyekben az ellenkező eljárás divatozik, mint Ausztriában, pártolókra talál; elégséges e részben *Hye Antal* ebbeli nyilatkozatára utalni *); egyáltalán az ünnepélyességek mind arra irányozvák, hogy az igazság eme szomorú foganatosítása, minél komolyabban, egyszerűbben és kevesebb fájdalommal történjék; a súlyosbítt halálbüntetések teljesen el vannak mellőzve.

A törvénykezés ritka kivételekkel ugyanazon irányt követi; a törvényben megállapított halálnak átváltoztatása más büntetésekre gyakrabban történik; sőt némely országokban, hol mint Franczthonban a törvényhozás szigora a nép jogérzelmével összeütközésbe jő, e körülmény oly állapotra vezetett, hogy még a halálbüntetés ellenei közül is többen attól tartanak, hogy ez úton az igazságszolgáltatás alapja, a jog biztossága megingattatván, veszélyes jogbizonytalanságra rés nyitthatatik. A fejedelmek szintén minél nagyobb mérvben gyakorolják a kegyelmezési jogot, melyet *Montesquieu* a korona legszebb tulajdonának, *Kant* a legvalóságosabb felségjognak mondott, és csak ott szorítván meg annak gyakoribb alkalmazását, hol mint Poroszthon és Belgiumban egyideig ellenkezőjét a szükség követelni látszék, a hosszabb időre

---

*) Das öst. Strafgesetz. I. 367. l.

kiható törvényelveknek szigorát a társadalmi igazság érdekében, az állam szükségleteivel összhangba hozni törekednek.

A tudomány terén még folyvást tart a tusa; a védvek nagyobbbrészt a régiek; mindinkább általánosulván azonban azon nézet, miszerint a halálbüntetés kérdésének eldöntése, szüksége vagy szükségtelensége bebizonyításától függ, a vitatkozások szorosabban kijelölt térre szorítkoznak, a védvek, adatok, észlelések és teendő tapasztalatok köre határozottabban jelöltetett ki; sőt az eilenfelek, ha nem is elveik, de azok alkalmazására nézve egymáshoz közeledtek, miután kevés ellenzője van a halálbüntetésnek, ki azt, mint hajdan *II. József* császár, újabban a német birodalmi gyűlés, háború vagy vész idején, tehát rendkívüli eszközként, kivételesen alkalmazhatónak nem találná, habár nem mint büntetést, hanem védeszközt; és viszont a halálbüntetés védői közt sincs, ki annak a legkritikább esetei alkalmazását, lehető megszorítását nem pártolná; mely közeledés eredményének tekinthetjük a törvényhozás és törvénykezés terén feltűnt és előbb említett tapasztalatokat, mint a tudomány által megérlelt közvélemény mind annyi vívmányait.

Ha a jogászok többsége elméletileg e büntetés fentartását védelmezi, az koránsem valamely megrögzött előítéleteknek, hanem mint politikai pártszínezet nélküli táboruk mutatja, azon meggyőződésöknek tulajdonítandó, miszerint a halálbüntetés ellen felhozott okok nem dönthették meg végleg annak igazságát, főleg miután következetesen alkalmazva, nagyrészt a büntetés minden neme, nevezetesen az emberi szabadság megszorítása ellen is használhatók; szükségtelenségét pedig a műveltség jelen állapotában, sem a törvényhozások rendeletei sem a nép jogérzelmének nyilvánulásai-
ból nem következtethetni.

Ha tehát a mondottakhoz képest nem is teljesültek mind-
eddig azoknak reményei, kik midőn *Beccaria* ihletett szózatát a halálbüntetés ellen hallatá, *Bölcs Leopold* azt Toskánában, *II. József* országai, tartományaiban megszüntette, *II. Katalin* császárné félig mívelt tágas birodalmában végre nem hajtatta, legközelebb bekövetkezendő végeltörlését várták: mégis összehasonlítván e kérdés jelen állását azzal, melyben, nem mon-

dom a múlt század közepén, hanem csak a mostaninak elején volt, a haladás az érintett cél, a büntetések szelidítése az emberiség jogainak méltánylása felé félreismerhetetlen.

Fognak-e valaha e remények egész terjedelmökben teljesedésbe menni és mikor? remények, melyeket a portugál ministerium ép úgy mint a hassziai törvényhozó bizottmány nyíltan kijelentett, ki merné azt vagy csak közelítőleg is meghatározni? főleg miután a közelebb lefolyt évek tapasztalásai szerint, a mármár elértnek vélt cél ismét a lenge távol kódébe borítva szemléljük.

Mily bizonytalan azonban teljesülésök időhatára, oly bizonyos, miszerint ezen kérdés mikor és miként történendő megoldása, a közerkölcsiség és közmívelődés meggyökerezése terjedésétől, a szellemi és erkölcsi élet minden tényezőinek összhangzatos sikerteljes közreműködésétől függ; a büntető-törvények szelidítésének ügye egy a polgárisodás ügyével, és valamint az eddigi haladást csak a valódi humanismus, erkölcsiség és jogtisztelet terjesztésének köszönhetjük, úgy annak további fejlődését is csak ez úton várhatjuk.

Távol legyen tőlem, hogy akármily tudományos ismeretek, buvárlatok becsét, értékét kisebbiteni akarnám; szabadjon azonban amaz őszinte meggyőződésemet kijelenteni: miszerint ha a természet legrejtélyesebb titkait átkutatnók, a csillagzatok ezredéves ösvényeit egész pontossággal meghatározók, porlékony testünk legkisebb ízeit a görcső segítségével elemeire bontanók; de az ész és fáradhatatlan szorgalom eme diadalai mellett veszendőbe menne felsőbb hivatásunk, magasztosabb rendeltetésünk, emberi méltóságunk öntudata, ha az anyagiasság túlhatalmaskodásával eltompulnának azon szellemi és erkölcsi rúgók, melyek az ő és jelenkor minden nemes tetteinek forrásául szolgáltak; akkor a büntetőjog körében nem csak a haladás minden legcsekélyebb reményéről, de még a mostani állapot fenttarthatásáról is végkép le kellene mondanunk, mert a történet örök igazságú tanúsága szerint a büntetőintézkedések a közerkölcsiség hévmérőjeként azzal együtt emelkedtek, azzal együtt süllyedtek; és az egyesített osztályaink osztalékául jutott erkölcsi és társadalmi tudományok nyomosságának nem csekély részét abba vélem helyezhetők, hogy míg egyrészt tanaik terjedése által a társadalmi haladást lehetségesítik, eszközlik, másrészt elveik tiszteletben tartása egyetlenegy módja annak, hogy a már kivívt eredmények tartóssága, állandósága, kellőleg biztosítsák, szilárdítsák.

Felölös szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1859. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

VI. Sz.

NEMZETI ÉS EGYÉNI FEJLŐDÉS.

SZILASY JÁNOS tiszt. tag

SZÉKFOGLALÓJA.

I.

Nemzeti fejlődés.

---

1. Nemzetiség.

Augustus Görögországból szándékolt kitűnő embereket hivatni, kikkel társalkodnék, gondokkal kevesbbé terhelt óráit tölténé; sőt kik őt és Rómát irataik és egyéb műveik által dicsőítenék. Maecenas e szándékot helyesnek, dicsőnek, sőt olyannak állítja, mely egyedül képes a császárt hallhatatlannítani és Rómát messzeterjedő birodalmával örökíteni. Ez ügyben csak is az egy aggasztá : nem fogja-e Róma népét az idegen nyelv, mű és ész kitüntetése érzékenyen sérteni? holott annak átgondolása, hogy Róma birodalma, ereje s hatalma a rómaiak vére és diadala által szereztetett, hogy a görögök nyelve, ereje és egész mindene hanyatlásnak indult; igen, ezeknek átgondolása már Maecenasban is felriasztá a római

nevet és dicsőséget. Tudniillik az önszeretetet nem csupán személyünkhöz csatlakozik; sőt inkább kiterjed hazánkra, honosinkra, nyelvünkre, műveinkre és mindenre, a mit mienknek mondani szoktunk.

Ez okra nézve így szóla Maecenas Augustushoz: „Légy, uram császárom! alkotója, teremője minden szépnek, minden jónak Rómában; mellőzvé a görögöket, mutasd meg, hogy épen azok, kik a harcokban legyőzhetetlenek valának, erőteljes, nemes nyelvök által képesek az észnek teljes kifejtésére, és alkalmasok a legdicsőbb művek alkotására. Ez által csak viszonyozni fogod azon szeretetet és ragaszkodást, melyet Róma irányodban már oly sokszor tanusított. Ne gondold uram! miként a hatalmasok kényők s kedvök szerint idézhetik elő az időt és alkalmat, hogy a nemzet nyelvét s irodalmát virágzóbbá, dicsőbbé tegyék. Ez sok körülménytől függ. Ha most jelt adsz a tevékenységre: Róma hiendi, a te bölcseséged, befolyásod, serkentésed nélkül nem fejlenék az ész, nem szólna a nyelv, nem énekelne a költő. Valamint a nép elfordulván a durva gyönyöröktől, az ész műveinek fog örvedeni, úgy a bölcs pártoltatni tapasztalván az ész termékeit, fáradhatlan lesz az igazság kutatásában és az erény gyakorlásában.

Tagadhatatlan: Görögország nyelve s műveltsége annyira kedves és ismeretes Rómában, hogy ennek felelevenítése s virágzása nagyon jól hatna ránk rómaiakra. Azonban sokkal nagyobb örömmel és hálával fogadandjuk, ha urunk császáruk mint nemzője és táplálója tűnyén fel nyelvünk és műveltségünknek, nagy birodalmunkra eddig nem látott fényt árasztand. Tegyük ugyanis, hogy ama roppant épületek és ékes templomok, melyekkel Rómát eddig díszítéd, vagy ezután díszítended, Attikának jutnak általad osztályrészül: igen, még ezen esetre is csudáltatnál és dicsőségesnek hirdettetnél, de csak azon kevesek által, kik tölünk mint katonák, tengerészek vagy tisztviselők messzeföldre utaznak; sőt ezeknek is sokkal kedvesebb lenne, ilyeket naponként honn szemlélhetni, mint távol a hazától keresgetni. Talán egynémely így kiáltana fel: örökös kár, ennyi költséget inkább külhelyekre, mint minmagunkra fordítani, kik a fen-

sőbb műveltségre nézve oly elhagyottak és tekintélynélküliek vagyunk. Még egyet mondok uram! Görögország elvesztvén önállását, romlásnak indult mindene. A gazdag, művelt, zeneszerü nyelv megvan, készen áll: de nincs kéz, mely a húrokat illetvén, a kellő hangokat előidézze; nincs nyelv, mely az összeillő szavakat kellően kiejtse. Görögország nagyai az árnyékok országába távoztak tőlünk, és nincs többé hatalmunk őket közünkbe visszaidézhetni. Igen, Görögország végelgyengülésben szenved, szenved remény nélkül hajdani erejét és dicsőségét valaha visszanyerhetni. Augustus nagyraemelt lelkét és halhatatlanságra törekvő szellemét hogyan elégíthetnék ki a mostani Attika törpe demagogjai? Rómát, uram! te és az istenek dicső állapotba helyezék: itt minden él és virágzásnak indul, holott Görögországban minden hanyatlik. Roppant birodalmunk nagyszerű alkotmánya erős oszlopként áll köztünk. A nagyravágyás, pártoskodás megszűnt. Hazánk, vagyunk, életünk a belháborúk megszüntével teljesen biztosítvák. Szokásaink s erényeink szelídülnek. A világ egész gazdagsága és minden kincse Rómában összefolyván, ízlésünk finomul, s magunktartása nemesül annyira, ha a görög hajdan Athenehez előszeretette ragaszkodott, mi most Rómát bálványozzuk. Nálunk a lángész előtt nyitva a pálya, koszorút arathat a szépnek nem egyes csudálói között, hanem az egész tapsoló közönség részéről. Nyelvünk gazdag, nemes, finom. Magok a korunkat megelőzött békétlenségek és mozgalmak kifejtésére és tökélyesbülésére szolgáltak. Hatalmas szónokaink sziveket akarván hódítani, a füleknek lízelegtek, s e végett gondolatokat választottak, szavakat és mondatokat válogattak, s egész előadásukat úgy forgatták és képekkel úgy gazdagíták, hogy a görög finomság és ékesgetéshez közelítve, nem sértének a magasztosságot és felséget, mely Rómának mint a világ urának nyelvét illeti.

Ifjúságod tanulmányainak tárgya, ó császár! régi jelesb íróink munkáinak gyűjteménye volt. Most Rómának s ezzel az egész világnak gondjai nyomván vállaidat, nem fordíthatsz kellő figyelmet a latin irodalom újabb termékeire. Azért fel-
említem előtted a szeretetre méltó mantuai ifjú költőt, ki ne-

neked nem régen oly ékes hangú, szeretet- és tiszteletteljes versekben köszönetet mondott. Van öneki még több ilyen édes hangzatú és finom szövetű versezete. Sőt a hőskölteményben is, miután e nemben Homert fölműlni lehetetlen, e mellett páratlan szépséggel bír ő. Parnassusunk földjét is felhozom, Horáczt, mily lelkesedéssel s mily érzellemmel, mily hatalmas nyelven, mily magas és bájos összhangzásban dalol ő? Másnemű versei teljeseek világ- s emberismerettel, mosolygó de csipős élcczel, attikai de nem Attikából hozott fűszerrel. Említsem-e a mi nemes történetírónkat? ki történelmének már első könyvei által egész figyelmedet magára vonta, s ki tovább haladván, bebizonyítandja, hogy valamint tetteink megtevésében, úgy tetteink előadásában utánozhatlanok vagyunk. Tántoríthatatlan meggyőződése, hogy valamin tenmagad igaz lélekkel örvendesz ezeknek: úgy örömd, példád és helyeslése jóltevőleg hatand a hazáját egész erővel szerető népre, és buzdításul szolgáland a fellelkesedett nagyobb elmékre. Már hallom, miként dicsőítik a jövő századok Augustus szép, virágzó időszakát, miként magasztalják a jobb ízlés korunkbeli első remekeit. Látom, mily nemes büszkeséggel emeli fel Róma népe fejét, és hogyan hunyászkodik a hajdan ingerkedő hiúsággal eltelt görög, ki bár bizonyos nemével a neheztelésnek kénytelen bevallani, hogy bölcsen és igazságosan becsülöd többre saját s minden jóra hajló népedet, mint akármely más idegen és kevesbbé fogékony embereket. Áldozzék ezután, nem bánom, a görög kárpótlásul önszeretetének és mondja: nagyérdeműek elődeim, édes az én nyelvem, példátlan gazdagsággal bírt Görögország: ez által azon nagy házból származott emberhez hasonlítand, ki őseitől elfajulván, és azért saját érdemeit nem emlegethetvén, nemzetségének régiségével, s nemes, dicső elődeinek általa nem öröklött erényeivel dicsekedve büszkélkedik.“ Ilynemű beszélgetés találtatott egy régi könyv bekötésén Rómában.

Ezek nyomán indulva és szemeinket édes hazánkra fordítva, látjuk: ama nagyszerű mozgalmak, melyek egész Európát megrázkodtaták, Magyarországot sem kerülhetvén ki, itt is szokatlan változásokat idéztek elő. Mégis él nemze-

tünk, tökéletesül nyelvünk, tenyészik, virágzik irodalmunk. Tanodáinkban, mennyire az új rendszer engedheti, az ismeretek, sőt a mélyebb tudományok is nemzeti magyar nyelven terjesztetnek elő. Nyelvtanaink, szótáraink ingatlan alapokra építtetnek. Régi és újabb íróink illő tiszteletben részesítetnek. A művészet minden ága gyarapodik. Növendékeink czélirányosan taníttatnak, és a kitűzött irány felé vezettetnek. Mit rejt a jövő, azt csak isten tudja. Mint bizonyost állíthatom, hogy annyi erővel s oly terjedten, mint most, a magyar nyelv és irodalom soha nem műveltetett, úgy, hogy mennyit a hajdani hivatalos téren vesztett, annyit a közéletben, tanodákban és irodalomban nyert és növekedett.

2. Korunk.

Az eddig mondottakból kiviláglik, miszerint Maecenas tanácsát és Augustus példáját követve, minden életrevaló nemzetnek önmagára, nyelvére, műveltségére s kitünőbb embereire legnagyobb figyelmet kell fordítania. Korunkat sokan a felvilágosodás korának szeretik nevezni; és valóban több nemzet bámulatos előmenetelt tett mindenben. Nyelvök tökéletes, tudományuk mély, gazdaságuk kifejlett, művészeik virágzó. Azonban a régiekről sem szabad megfedkezni: látásuk mily éles? gondolkozásuk mily alapos? előadásuk mily természetes s e mellett mégis mily ékes? Lángész nélkül ők sem szűkölködtek. Az emberi ész teljes méltóságában bírák ők is. Korunk legszebb, legfényesebb, legelmésb találmányainak magva az ő eszök-és művökben rejlik. Az újabb időben sok dolok kifejtetett, alkalmaztatott és bizonyos célokra fordított, a mi régi időben mintegy magvába szorítva lappangott. Csudálkozásra méltó, miként egy makkszem tenyészete s növekedésére szinte úgy szükséges a lég, föld, meleg és víz, szinte úgy szükséges az isteni gondviselés és a természet egész működése, mint ama szép terepélyes tölgynek felnevelésére, mely a föld méhében gyökerezvén, a legdühöngőbb zivatarral daczol, s melynek, nem tudom, erőteljes törzse-e, vagy méltóságos koszorúja bámulandóbb? E hasonlítást a philosophiai tanulmányokra alkalmazván, bizonyos: a józan philosophia egész tartalma, mintegy csírájában, az istentől ingyen adott minden

emberi ész bensejében foglaltatik. Ezt már a régiek sejték, és szinte ösztönszerűleg majd ezen majd azon igazságot érinték, sőt néha, ha nem világosan, legalább egyikét metaphora által ki is fejezék. Idővel lassanként egymás után következett a fejtegetés, magyarázás, összekapcsolás vagy elválasztás, következtetés vagy felvilágosítás, egyszóval az igazság megalapítása. Áll ez a költőkre nézve is. Shakespeare szinte, vagy még inkább mint a mi Himfynk, hasznára fordítá az olasz írókat. Sőt az elsőre nézve bizonyosnak tartják, hogy legkitűnőbb színművei meséjét olytén olasz novellákból meríté, melyek épen nem mondathatnak jeleseknek. Az ő eredeti lángeszének bősége csekély, nem nagyra becsült anyagból szép képeket, gyönyörű jellemrajzokat, sajátságos alakokat alkotott. Copernicus rendszerének, úgy mondják, Pythagoras azon állítása szolgál alapul, miszerint a föld nem középpontja a világnak, hanem inkább köralakú úton valamely nagy tűz körül keringő test. Copernicus ezen elvet tartván szeme előtt, a nap természetét, a csillagok összefüggését, az égi testek útait, a föld mozgását, viszonyát meghatározó és biztos alapokra építé. Tudniillik mit a régiek mintegy odavetve állítottak, mit ők mintegy sejtésképen ismertek, mit elvek, kapcsolat, következtetés nélkül felhoztak: azt az újak alapokra fektették, megmagyarázták, kétségen kívül helyezték, és a közéletre felhasználták. Gyakran elég az eszmét érinteni, és csak megpendíteni: az emberi ész villámgyorsasággal átfutja annak egész körét, kifejti minden részét és, úgy szólván, vaskövetkezetességgel eredményre készíti.

Igen, a görögök és rómaiak már az ó korban mély gondolkozás és szép nyelv által különböztették magukat. Azért bizonyosnak tartatik, hogy Cartes Epikur elveiből, Locke Aristoteles, Leibnitz pedig Plato munkáiból sokat kölcsönzött. Az is gyakran történik, hogy a mit valamely régi író csak töredékeszmében, alig sejtethetőleg, metaphorába burkolva homályosan fejezett ki, ugyanazt az újabbak megragadák, helyesen meghatározzák, és egészen tisztába hozzák. Történik, hogy mit a régi tapogatva csak egyes esetben gondolt, az új ugyanazt az esettől elkülönízi, és általánosságban valamely rendszer elveül használja. Történik, hogy mit az

elődök csak véleményképen hamis elvekből álokoskodással következtettek, azt az újak tagadhatatlan okfölből származtatva, világos igazság gyanánt tüntetik elő.

A mi nagyon is természetes; hiszen, mint főnebb is érintetett, az istentől ingyen adott ép ész mindnyájunkban megvan. Ennélfogva megesik, hogy azon eszméket, elveket, véleményeket és igazságokat, melyeket mi magunk csak hosszabb elmélkedés után találánk fel, nem csekély álmélkodásunkra későbbben a bennünket megelőzőtt írók könyveiben olvassuk. A mit könnyen megfejtethünk, gondolóra vevén, hogy két három különböző elme ugyanazon tehetségek mellett ugyanazon tárgyakkal foglalkodván, ugyanazon eszméket hozza létre; vagy hogy egyikünk ezen, másikunk azon úton menvén, mégis épen azon eredményre jön; vagy hogy végre én ebből, a másik abból az elvből indulván ki, gondolataink sajátságos láncolata miatt mindketten egy célhoz jutunk. Az egészet e szempontból tekintvén, ha a régiek, mint illik, általunk tiszteletben tartatnak, az újakat szinte becsületben tartani köteleztetünk. Vagy talán azért, hogy Leibnitz, Locke, Cartes későbbben jöttek a világra, mint Epicur, Aristoteles és Plato, nincsenek jogosítva az érdemök szerinti becsültetésre?

Itt egyet nem szabad figyelem nélkül hagynunk: mi rendszerint újabb könyveket olvasunk, újabb munkákat tanulmányozunk; ezekben minden meghatároztatik, felosztatik, indokoltatik, alkalmaztatik, és, úgy szólván, közhaszonra fordítottatik; elvekből következtetések és igazságok állíttatnak fel, vagy bizonyos igazságok eredeti alapjokra vezettetnek vissza; itt minden könnyű, határozott és világos. Későbbben megismervén a régiok hatalmas szellemi erejét és páratlan szépségű előadását, ezekkel is örömet és szorgalommal foglalkodunk, és mi történik? A mit ők csak homályosan sejtettek, mi azt általok feltalált világos igazságnak vesszük; a mit ők egyes eszmeképen érintettek, azt mi egész rendszerre alakuló eszmék sorozatának tekintjük; a mely igazságot ők mint sokféleképp használható anyagot esetleg feltaláltak, annak mi miut gyönyörű elmebeli egész épületnek örvendünk. Egy szóval egész gondolkozásmódunkat hozzájuk átvisszük,

és kénytelen kelleetlen reájuk ruházzuk, vagyis hogy a főnebb használt hasonlatosságot ismét emlékezetbe hozzuk : az egész tölgyet parányi elemekben magában foglaló makkot, mint az isteni bölcsesség csudálatos teremtményét, tökéletesen kifejlett terepélyes tölgynek tekintjük. De ugyan miért tulajdonítunk mindent a régieknek, az újaknak legfeljebb a régi találmányok szorgalmas alkalmazását hagyván meg? Hiszen a természet testi ereje még most is oly élénk és termékeny, mind hajdan volt, ez még most is alkot, szül, táplál, növel; tehát a szellemi erőnek sem szabad meddőnek és terméketlennek lenni. Azért nem csak a természet- és vegytanban, nem csak a csillagászat- és hajózásban, nem csak a sebészet- és gyógyszerészetben, hanem sok, igen sok másban is tovább haladtunk a régieknél. A gőznek és villanynak ujabbkori használatát ki ne bámulná? Bátran állíthatjuk, hogy maguk a legmélyebb metaphysikai czikkek is, úgymint az istent, világot és lelket illető kérdések, sokkal alaposabban tárgyaltnak most, mind hajdan. Mindent összefoglalva röviden azt mondhatjuk : az újak nem elégesznek meg a sejtésekkel, az esetileg feltalált véleményekkel, az egyes tapasztalatokkal; hanem inkább az ész egész erejével elvek szerint következtetnek, az ész egész erejével rendszereket alkotnak; és így az emberi ismereteket bővítik, s a tudomány minden ágát gazdagítják.

A mi által azonban koránsem szándékunk azt vitatni, mintha az új kor mindent képes volna kifejteni s tökéletes állapotban szemünk elé állítani. Mert bár a legkitünőbb eszű emberek egész lelki erejüket szorgalmasan kutatásra fordították, mégis bizonyos tárgyakra nézve ma is csak ott vagyunk hol a régiek. Azonban a tudományos fáradozásokat tekintve, már csak azt is nagy nyereségnek mondhatjuk, ha eszünk korlátolt állapotát és bizonyos dolgokban tehetetlenségét átlátván, a haszontalan kutatásokkal felhagyunk. Az emberi ismeretek tágas mezején némely kisebb halmokat, sőt néhány magasabb hegyeket is meghaladtunk; és azért tudományosságunk térképe terjedtebb és kilátásunk gyönyörűségebb, mint régente : azonban az előttünk feltornyosult hegyek tetőpontjára el nem juthatván, honnan a csalhatatlan igazságok

tárházába akadály nélkül benézhetnénk, több tudományos kérdésre nézve most is csak ott vagyunk, hol a régiek. Köztünk és közöttük a különbség egyedül az, hogy a régiek bizonyos járt úton igyekeztek a hegytetőre felérni, és ez nem sikerülvén, még mindig azon remény táplálá öket, hogy maholnap valamely bátor lángész eddig járatlan úton elér oda, hová a régiek haszon nélkül törekedtek. Az új kor tehát nem csak a régi ismert utakat újra megkisérté, és hol ezek meredekségek miatt a tovább mehetést akadályozák, a mellékes ösvényeket is felkeresé : de még hol csak lehetett, az egész hegyalját valósággal körüljárá, és minden úton, minden módon tetőt érni iparkodott; míg végre teljesen átlátta, hogy itt minden törekvés haszontalan és a magára hagyott embernek czélt érni lehetetlen. Ezek szerint mi a régieknél annyival szerencsésebbeknek tarthatjuk magunkat, hogy erőnket haszontalan merényekre nem pazarolván, körülnézünk, és mellőzvé az áthághatatlan hegyeket, s az emberi erő által legyőzhetetlen nehézségeket, az előttünk nyíltan fekvő parlag térséget művelni kezdjük. Vajha minden tudomány, főleg pedig a philosophiában minden tárgyra nézve határozottan kijelentetnék ezen pont : eddig mehetsz, és nem tovább. Vajha minden kitűzendő kérdésnél szem előtt tartatnék : vajjon az emberi ész képes-e ezt egészen felfogni, részekre osztani, és a kérdés minden pontjára alaposan válaszolni? A philosophia történelmét olvasván, évszázadokon sőt ezredeken át tévelyek, az emberi ész tévelyei közt járunk, és alig tudunk a felmerült számos nehézségből kihatolni. Int az idő, hogy a magunk és más kárán okúljunk, s tisztán üdvös dolgokkal foglalkodjunk.

3. Felvilágosodás.

Főnebb említettett, hogy korunk a felvilágosodás korának szeret nevezettni; és csakugyan átmenvén a régi és új írók hosszú során, az emberi ész koronkénti haladását és szép előmenetét tapasztalandjuk. Ennek lehetetlen nem örülnünk; már Rousseau így szól : „Nagy és gyönyörű látvány azt szemlélni, hogy az ember némiképen maga erejével a semmiségből kivergődik; hogy az ész segélyével megszűn-

teti azon setétséget, melybe őt a természet helyezé; hogy önmagát haladva felemelkedik; hogy szellemével behatol az egek terjedelmes országába; hogy óriási lépéssel megjárja a napot szinte, mint a nagy mindenség szörnyű térségeit; és hogy, a mi még nagyobb s nehezebb, beszáll önmagába, itt tanulmányozván az embert, s itt ismerkedvén meg az ember természete, kötelmei-s végczéljával. Mindezen csudálatos dolog egykét nemzedék (Generation) óta megújult.“ Rousseau. *Mélanges*. Geneve, 1781. t. 3. p. 40. Azonban épen ő, mint a felvilágosodás határozott ellene, ezeket is mondja: „Mily kellemes volna az emberek közt élni, ha a külső tartózkodást mindig a szív belseje képének tarthatnók; ha az illedelem erény volna; ha mondataink életszabályul szolgálnának; ha az igaz bölcsélet elválaszthatatlan volna a bölcsészi címzettől! Azonban ily szép tulajdonok ritkán járnak együtt, és az erény nem szokott ily fényesen pompázni.“ Ugyanott p. 44. „Ha a tudomány és más műveltség, így szól tovább, képes volna az embert jóvá és nagygyá tenni: China népének bölcs, szabad és győzhetetlennek kellene lenni; azonban sem ministerei belátása, sem törvényei bölcsesége, sem terjedt birodalma népessége, semmi nem menté meg őt a tudatlan és goromba tatárok igájától. Erkölce is oly romlott, hogy párját alig találni a nagy világon. A régi persák ellenben nagyobb műveltség és tudományosság nélkül mily erényesek valának? Ők a legidősb királyi herceget születése után nem adák nők kezébe, hanem inkább erényeik miatt a király mellett fő tekintélyű férfiaknak. Ezek köteleztettek ügyelni, hogy a herceg teste szép és ép legyen. Hét esztendő korában lovagolni tanúlt, és vadásznia kellett. Elérvén a 14. évet, az előbbiektől átadatott más négynek, úgymint: a nemzet legbölcsőbbjének, legigazságosabbjának, legmértékletesebbének és legvittezebbének. Elsőtől tanulá az egélyt, másodiktól az igazságot, harmadiktól az indulatok fékezését, negyediktől a retenthetetlenséget. Mind azon voltak, hogy az ifjú herceg jó, s egy sem azon, hogy tudós legyen.

Görögországban az atheneiek közt a műveltség és jó ízlés meghonosodott, a szónokok és bölcselők náluk nagy tiszteletben tartattak. Itt valamint az épületek fényesek, úgy

a nyelv csinos volt. Mindenfelé a legügyesebb művészek által készített szobrok és festések láttattak. Atheneben készültek mindazon művek, melyek a későbbi elpuhult kornak mintául szolgáltak. Ilyek a spartaiaknál nem voltak szokásban. Itt az emberek erényeseknek születtek, ezen országban már a levegőből erényt szívtanak a lakosok. Egyedül hős-, bajnoktetteik ismereteseek előttünk. Róma hajdan vitéz, sőt világhódító volt. Mihelyt a bölcselek és szónokok lábra kaptak: a katonai fegyelem elhanyagoltatott, a földmivelés megvetetett, a lakosok felekezetekre oszlottak, és megfélekeztek a hazáról. Hajdan elégnék tartatott az erényt gyakorolni; minden vesztve volt, mikoron azt tanulni kezdtették. "Ezeket mondja Rousseau; valamint a következők is töle származnak: „Feleljetek nekem úgynevezett bölcsek, vajjon, ha töletek sokféle apróságot nem tanulunk, kisebb számmal vagyunk-e, rosszabbul kormányoztatunk-e, gyengébbek, elhagyatottabbak vagy gonoszabbak vagyunk-e, mint most? Ugyan gondolkozzatok kissé műveitek nagyszerűsége felett. És ha ti, mint tudósaink és polgártársaink közt legkitünőbbek ily csekély hasznót hoztatok: mondjátok meg, mit gondoljunk ama zugirók és henye-tanultak seregéről, kik az állam vagyonát, igazán szólván, vesztegetve emésztik? Mit, én henyékről beszélek? Adná isten, volnának ők valóban henyelők! Az erkölcs épebb, a társaság békeszeretőbb volna. A haszontalan, semmiirekellő szájhősök mindenfelől gyülekeznek felfegyverezve gyászhozó képtelenségekkel, a hit alapját aláásandók, és az erényt megsemmítendők. Gúnykaczajjal fogadják ők az egély és haza szent nevét, s egész tehetségüket, minden tudományukat annak megrontására és lealacsonyítására fordítják, mi az emberek előtt szent." Ismétlem: Rousseau mondja ezeket; kissé pedig tovább menvén, kérdi: „Ugyan mi a philosophia? a legnevezeteseb philosophusok iratai mit foglalnak magukban? a bölcsesség ezen hősei mit tanítanak? Jól vevén fel a dolgot, ők nyegle kérkedők a világ nagy piaczn, mindenik a maga részéről ezt kiáltozván: jöjtek hozzám, én magam nem csalog meg senkit; azután az egyik ezt mondja: a világon semmi test nem létezik, minden csak képzelődés; a másik így szól: az anyagon kívül nincs állag

(substantia), nincs más isten, mint a világ; a harmadik tartózkodás nélkül vitatja: nincs véték s nincs erény, az erkölcsi jó és rossz közti különbség agyrem; végre van olyan, ki az embereket farkasoknak tartja, kik egymást lelkiismeretmardosás nélkül felfalhatják. Ó nagy bölcssek! így kiált fel Rousseau, ezen hasznavehető leczkét miért nem tartjátok fen barátaitok és gyermekeitek számára, nem sokára szép gyümölcsét szedhetnétek. A jobb gondolkozásuak, úgymond ő, kezeiket az egek felé emelvén, szívök keserűségében ezen imára fakadnak: Mindenható Isten, kezedben van az emberek szíve, szabadíts meg bennünket bölcsseink felvilágosodásától és gyászos tudományától; és add vissza nekünk a tudatlanságot, ártatlanságot és szegénységet, mint oly jó-téteményt, mely egyedül maga boldogíthat, és melynek egyedül magának van előtted igaz becse.“

Tagadhatlan: ezek keserűen hangzanak és igaztalansággal párosulnak; de mégis figyelmet érdemelnek. A gyémántot vagy aranyat drágasága miatt, a tüzet sokféle haszna végett ki ne becsülné: és mégis a két elsőre nézve hányan csalódnak, a harmadik pedig mennyi kárt okoz? Nem mind arany, a mi sárgán fénylik; mert ezen tulajdonokon fölül az arany súlyos, nyújtható, nem könnyen szakad és a tűznek ellenállván, nem ég meg. A tűz melegít és étkeinket könnyebben emészthetőkké teszi; de háztetőinket is meggyújthatja és egész vagyonunkat felemésztheti. Mi szebb, mi jobb az égen tündöklő napnál? mégis szemeinket elfordítjuk tőle, és égetése ellen gyakran menedéket keresünk. A zene, képirás és szobrászat, úgy szólván, mennyből eredett művészetek; és mégis mily könnyű, mily számos reájok nézve a visszaélés? Nincs szebb a tudományosságnál, de csak bizonyos korlátok közt. Azért az igaz értelemben felvilágosított ember nem esküszik valamely iskola főnökéhez, hanem inkább azt keresi: az előtte felhozott állítás alapos-e, világos-e és megegyez-e a józan észszel? Továbbá régi időkől a jelen korig kutatván és az emberi ész kifejlését s előbbmenetelét tapasztalván, kérdezi: mennyire növekedett lelki ereje, erősödött erénye s biztosított boldogsága? Ha talán vizsgálódás közben azt venné észre, hogy a felvilágosodás terjedté-

vel az emberi nem jelen s jövő jobbléte szinte halad, szemesen körültekint : vajjon az ember belső békéje vagy talán erénye nem veszélyeztetik-e ? Így fürkészhvén, s korról korra lépegetvén, minő eredményt reménylhetünk ? Rendszerint legjobbat, néha talán kevésbbé kedvezőt; egészen rosztól pedig csak annál fogva sem tarthatunk, mert a felvilágosodásban folyvást tovább haladván, belátásunk jelen nyugtalanító állapotja idővel derültebbre változandik; gondolatink szakadatlan tovább füzése által azon nehézségek, melyek még most legnyomósabb és legérdekesebb kérdéseinket terhelik, későbbben megszünendnek; az általunk egész lélekkel pártolt igazságok a tisztaság, világosság és bizonyosság azon fokán jelenendnek meg, melyre a belátás ama kellemetlen állapotja nélkül soha nem jutandottak volna. Mindezekből nyilván az következik, hogy tiszteletteljes, hálás szívvel kell fogadnunk azon jókat, melyeket a józan korlátok közt tartott felvilágosodás eredményezett.

4. T á j é k o z á s.

A nemzetiség, korunk és felvilágosodás felett tartott értekezés különféle eszmét egybefoglalván, a nemzeti fejlődés fogalma és köre iránt igen nehéz volna magunkat tájékoztatni, ha még néhány felvilágosító észrevételt közölni elmulasztanók. Köztünk éppen most az irodalmi munkásság rendkívüli, és az előbbi időkhez mérve igen termékeny. Mire vezet ez ? Vegyük a dolgot természeténél fogva, a mint van. A legnagyobb tudós is kezdetben olyan, mint más ember : ismereteit érkei által szerzi, azután a józan ész útmutatása szerint különféle igazságot tanul és fedez fel; a nagyobb észnek az is sajátos tulajdona, hogy az ő látása gyakran finomabb és élesebb, mint más emberé; ez okra nézve a nagy ész többet és jobban akar látni, mint szemeink engedik és eszünk bírja: miután ennyire haladott, eddig szerzett ismereteit megveti, nagyobb világosságot keres; igen, világosságot és csupán világosságot keres mindaddig, míg szemei káprázni nem kezdenek. Történik az is, hogy a mindennapi dolgok untatják; ernélfogva elvont fogalmak sorozatán, mint valamely létra hágcsoin mindig felebb igyekszik; a létra ta-

lán nagyon is törékeny levén, minél tovább halad, annál aggasztóbbak lépései, míg talán oly magasságra jut, hogy szédülés nélkül vissza sem tekinthet. Ha úgy tetszik, mondhatjuk: miután a fenhéjázó ész szédítő magasságra jutván, többé biztos lépést nem tehet: talán szárnyra kel, és a közönséges ember előtt elzárt tájékokra repül; repül és repül mindaddig, míg a bizonytalanság és kételyek országába nem érkezik.

A szemek káprázása, a magasságoni szédülés, a bizonytalanság addig talán tűrhető állapotok, míg az ész minden más érdek nélkül csupán magában munkálkodik. De élő emberben ki választhatja el a fejet a szívtől? Senki nem uralkodik magán annyira, hogy gondolkozásmódjába érzelmei befolyással ne bírnának. Csak bizonyos körülmények szükségesek a végett, hogy úgy gondolkodjunk és cselekedjünk, mint gondolkodni és cselekedni ama körülmények nélkül eszünkben sem lett volna. Tegyük p. o., hogy valamely nagy tapasztalású, jó belátású és erős jellemű ember földi vagyonnal sokszorosan ellátva, ha hitelét és becsületét kockáztatni nem akarja, nagyobb pénzüsszeget tartozik keresni és felvenni. Ezen embernek volt előbb egy barátja, ki haszonlesés nélkül nagylelkűleg rajta segíteni szokott, vagyis inkább ki őt szűkölködni soha sem hagyta. A nemes szívű jó barát szokatlan merények által megbukott, és tulajdon értelemben koldussá lett. A mi szorúlt emberünk már most kihez folyamodjék? Talán valamely irgalmatlan vérszopó uzsoráshoz, ki szörnyű kamatokra szokott kölcsönözni? Ez őt bizonyosan tönkrejuttatja. De ugyan meggondolja-e ezt a mi szerencsétlenünk? Nem fog-e szűkségtől kényszerítve oly lépést tenni, melyre ő tapasztalása, belátása és jelleme mellett nem látszott képesnek? Vagy vegyünk más példát: egyszer egy időben a francia orvosokról azt hirdették, hogy ezek egyetértve kinyilatkoztatták, miszerint az egész gyógytudomány csalfaság, és hogy ők igazat szólva semmi nyavalyán nem segíthetnek. Ha ez így volna is, a szenvedésektől kínzott beteg nem keresne-e segédelmet? és ha a tanult, tapasztalt orvos a segílyt megtagadná, nem bizná-e magát nyegle kuruzsolókra? Igen, az itt felhozott példák tanúságot tesznek az iránt, hogy a hol az okos-

kodás nem segít és az emberi ész megáll, ott az emberi szív és természetünk nemesebb érzelme kalaúzunk. Csakhogy a magasan szárnyaló észszel bíró embernek az elbizottság is egyik sajtószerű tulajdona annyira, hogy eszében bizakodván, más benyomásnak nem könnyen enged, készebb kételkedni és tévelyegni, hogysen rögeszméitől megválni. Tegyük azonban, hogy ilyent is valamely gyászos eset váratlanul meglep; tegyük, hogy őszinte kedves barátja, gyengéden szeretett neje, vagy egyetlen fia koporsója mellett áll; tegyük, hogy ő addig a halált csak oly minék tekinté, a mi által mindentől, de főkép elaggott, elkopott és ernyedésnek indult hullántól örökre elválván, a semmiségbe, vagy inkább a természet nagy kebelébe öntudat nélkül visszatérünk: már most kérdem: vajjon a mi gyászoló emberünk nem kezd-e óhajtaní: vajha a dolog másként állna, mint ő eddig tartá és vallá; vajha az ő feledhetlen barátja, ritka hűségű neje, nagyra született fíja a túlvilágban is fenmaradna, élne és örökre boldogúlna! És íme hová jutánk! a magában bizakodó ember bizonytalankodik és kétkedő lesz, vagy érzelgemi kezdven, élet, öröklét és boldogság után sováro, és talán vakbuzgó lesz. Azért legjobb a régi keresztény bölcsékek tartanunk, minthogy tanítmányuk eszünket és szívünket egyaránt kielégíti; legjobb, szemünket az egekre emelvén, így fohászknunk: jőjön onnan oly világosság, mely eszünket felderíti, szívünket melegíti s örömmel eltölti; mert íme sötétség borítja a földet és homály a népeket. Én tiszta szívvel óhajtom, hogy a felvilágosodás, mint az emberi nemnek egyik legdrágább kincse, minél tovább terjedjen; terjedjen a föld legtávolabb tartományáig, és a nép legalsóbb rétegéig: a szemek káprázásaig, a fej szédüléseig és a bizonytalankodás örvényeig azonban sem magani menni, sem másokat vezetni nem akarok.

Bizonyos alkalommal urunk királyunk így nyilatkozott: „Beccsütemnek tartom abbani hitemet és reményemet, ki által a királyok uralkodnak, tettel is bebizonyítani, jól tudván, a polgári társadalom kötelékei mennyire erősödnek, ha egélyes meggyőződés által támogattnak.” Ezen bölcs mondat hitet és felsőbbrendű tudományt feltételez. Van is egy

neme a bölcseségnek, mely fogantatva vala, mielőtt föld volna, vagy a mély tengerek léteznének; mely született, mielőtt a források vízzel bővelkednének, a hegyek megállapodnának, és a halmok támadnának; mely jelen volt, midőn Isten a földet, folyóvizeket, a földnek területét és sarkait, és az egeket készíté; mely fénylett, mikoron a mély tengereknek gátok emeltettek, a tengerek forrásai kijellettettek, a lég környéke odafent állandó karba helyzetetett. Ezen bölcseséget nem nélkülözheti senki, ki a jelent a jövővel, a földit az érzékfelettiel kapcsolatba kívánja hozni. Vagy talán találkozik olyan, ki azt állítja: miután a légszeszszeli világítás feltaláltatott, a fényesen sugárzó napra semmi szükség, az emberi észnek ama fényes találománya ezt egészen feleslegessé tevén. De ugyan van-e társaság hit nélkül? Még a pogányoknak homályosan látó szemek is világosan átláták, hogy még az ember élete ellen törő gyilkosok is hisznek, és hitüknél fogva esküvén, gonosz társaságba szövetkeznek. Még az egyházat és államot, a családot és vagyont feldúló czimborák is hisznek, és hitüknél fogva rettentőségekre esküsznek. Mit mondjak az egyes emberről, ki a földi élet vándorbotját hordozván kezében, ide-oda tétováz? Hit nélkül nincs célja vándorságának, nincs nyugpontja az élet viszontagságai közt, nincs támasza azon akadékok ellen, melyek útja elé gördülnek. Ő talán tudja is, birja is kormányozni az élet hajóját, de eltéveszté a célt, mely felé irányoznia kellene. Ránézve szembetünő a veszedelem, hogy hajója nem ér kikötőt, vagy legalább azon kikötőt nem találandja meg, melyből a neki szánt kincseket hoznia kelle. Igen, az élet tengerén ilyen céltévesztett hajós az, ki hit nélkül szűkölködik. Talán senki rossz néven nem veszi, ha kímondom, miszerint korunk lázas, és azért beteges állapotban vagyon. Sokan kitűrő fáradozással ismereteket, de csak a jelen életre és földi haszonra irányzó ismereteket szereznek, és azért sem idejük sem kedvök az érzékfeletti tárgyak és viszonyokról gondolkodni, vagy azokkal foglalkodni. Az ész egy oldalulag műveltetik; a kedély és szív pedig üres marad, vagy inkább ez is föld felé vonzó benyomásokkal töltetik meg. Hogy tehát ezen természetünkkel ellenkező állapot megszűnjék, meg kell ismer-

kednünk az általános és azért érzékfeletti igaz, jó és szép-
pel; meg kell győződve lennünk, hogy mindaz, mit a föl-
dön igaznak, jónak és szépnek tartunk, csak gyenge visz-
sugara amannak vagyis érzékfelettinek; azaz : a hit világít-
son egész tudományosságunkon. Ez az ész szerinti felfogá-
som és tájékozásom a nemzeti fejlődés irányában.

II.

Egyéni fejlődés.

1. Egyéniség.

Miután a nemzeti fejlődés irányában, korunk művelt-
ségét és felvilágosodását tekintve, magunkat tájékoztuk : át-
megyünk az egyének személyes fejlődésének vizsgálatára, itt
is mindent korunk jelen állapotjához alkalmazván. Ezen el-
járásunkat, úgy látszik, a dolog természete kívánja. Csak-
ugyan, ha a nemzet java, haszna, boldogsága a hozzá tartozó
egyesek műveltsége és dologratermettsége által eszközölte-
tik : viszont azt is bizonyosnak tarthatjuk, hogy a nemzet
műveltsége és felvilágosodása nagy hatással bír az egyéni fej-
lődésre, vagyis az egyesek művelődése és boldogítására. Itt
készakarva mellőzvé a szülők nagy hatását és a kisedekor
befolyását az ember testi és lelki tehetségeinek kifejlésére,
csak azt hozzuk fel, miszerint az ifjú, testben és lélekben
erősödén, valamint a jó hajlamok, úgy a különféle indula-
tok, az értelem és kedély útján, benne fejleni és növekedni
kezdenek. A test küzd a lélekkel, vagyis inkább a neme-
sebb hajlamok az alsóbb rendű indulatokkal : és az egyik a
másik felett bizonyosan győzni fog. Tétovázó nyugtalanság
és határozatlan mozgékonyosság ömlik el az ifjú egész valóján.
Valamint gondolkozása, szava s minden tevékenysége nyílt
s majdnem korlátlan, úgy lépése és egész tagjáratatása szabad
s feszültség nélküli. Következik az érettebb férfikor : test, lé-
lek, szellem bizonyos fokig kifejtve előttünk; az érett em-
bert sajátságaival, a maga valójában, kifejlett alakban szem-
léljük. Azon gyümölcs, melyet ifjúkorban virágozni láttunk,

teljesen megérett és már most hasznavehető. Megszűnt a küzelem az indulatok habozása és az ész határozottsága közt : ennek eredménye a jellem szilárdsága. Igen, ha az erők szabályos kifejlése sikerül, a képzelődés enged az értelemnek; az indulatosság meghódol az észnek. Az ifjúkori nyugtalanság helyét az érett magameggondolás foglalja el. Az emberi élet előbb nem ismert, de már most nyomasztó terhei, a valamely körbeni határozott működés, a választott életnemmel kapcsolatban levő kötelmek teljesítése, a családi viszonyoknak a polgári állástól elválaszthatlansága, igen, mindezeknek szemmeltartása és egyeztetése, valamint egy részről sokféle ismeretet és nagy tapasztalást feltételez, úgy más részről a szellemi erők célirányos kifejtését és az akaratnak határozott működését kívánja. Az érett férfikornak ilyenén belső állapotja, a testnek hasonló külső erős állását és a tagoknak illedelmes külső határozott mozdulatát hozza magával. Ezen erőtéljes szakasza életünknek legszebb, legkívánatosabb és leghasznavehetőbb. Csak hogy később vagy korábban ez is hanyatlani kezd. S miután testünk sajátosága s magatartása, valamint tagjaink kisebb s nagyobb mozgékonyosága bizonyos kapcsolatban és kölcsönös viszonyhatásban áll szellemi tevékenységünkkel : igen természetes azon következés, ha testi erők fogyatozik, és tagjaink hajlékonyosága lankadozik szellemi erők és működésünk szinte, ha nem épen egyenlő mértékben, de mégis érezhetőleg gyengülni kezd. Éltünk erőtéljesb korát meghaladván és napjaink végső lenyugtához közeledvén, azon vándorhoz hasonlítunk, ki zarándokosága kitűzött céljától nem messze levén, egész erővel azon törekszik, hogy az előtte oly kedves helyet biztosan elérhesse. Igen, öregségünkben majdnem gyermeki korunkhoz térünk vissza, mindazáltal oly különbséggel, hogy a mi akkor fejlődésben és naponkénti növekedésben volt, az, miután így vagy úgy felhasználtatott, hervadni kezd, és mintegy hasznavehetetlenné válik. Mely különbségnek eredménye, hogy a test élénkségét vesztvén, gyenge, lankadt és kifáradt; szellemi erők pedig megtompúlván, felfogásunk nehézkes, emlékezetünk hívtelen, képzelődésünk élet nélküli; vágyó tehetségünk végre minden iránt közömbös levén, erőteien lesz.

Ilyen szokott lenni egyéniségünk : fokenként halad, emelkedik ; ismét fokenként hátrál s hanyatlik. Igen, ez történik rendszerint. Azonban számíthatatlan különbség van az emberek közt, sőt bizton állíthatjuk : hány az ember, annyi a különbség, annyi az egyéniség. De még ugyanazon egyéniség is a különböző körülményekhez képest különböző módon szokott fejlőni. Ős eleink, hogy a testieken kezdjük, másként szerzek élelmöket, más eledelokkal éltek, mint mi. Sok növény és állat ismeretlen volt előttük, melyeket mi hasznunkra fordítunk. Gépeink és sokféle eszközeink szinte ismeretlenek voltak. A föld-, rét-, szőlő- s erdőmivelés másként történik, mint hajdan. Ruházatunk, lakásunk s egész életmódunk sokban változott. Még a tűz- és víznek is a régiek előtt ismeretlen hasznát tudjuk venni. Sokféle betegséget, különféle nyavalyát új szerekekkel és csak nem régen felfedezett módokon gyógyítunk. Maguknak a rémitőleg rohanó mennyköveknek is parancsolni tud az emberi találékonyság. Hol fog ez megállapodni ? nem tudjuk. Sőt bizton mondhatjuk , hogy idővel olyakat fog az ember feltalálni, a mikről még most sejtelmünk sincs. Ezt nem akadályozhatjuk, de nem is szabad akadályoznunk ; valamely nagyobb folyó tovább haladásának ki merne gátot vetni ? Legfelebb azon törekedhetünk , hogy az áradások kárt ne okozzanak. Nemünk halad és napról napra előbb megy. Így tehát testi jobblétünk növekedésben van. Más kérdés az : ha az érzékiség túlságos kifejlése, az önzést elősegítő iparüzés, az emberi erő túlbecsülése, az elpuhultságból származott ideggyengeség nem fog-e maholnap káros következményeket szülni ? Hiszen ezekből elfajulás útján búskomorság, kétségbeesés, örülség és öngyilkosság szokott származni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy erőtlen atyák, beteges anyák, kiaszott dajkák után óriásféle nemzedéket nem várhatunk. De ha feltehetnők is, hogy a testi nagyobb gondolkodás és a testi erőknél szabályosabb kifejtése a betegeskedést és a napirenden levő nyavalyákat akadályozná, és az ember természetét jobbra változtatná s erőteljessé tenné : még ezen esetre is kérdezhetnők, vajjon az indulatok féktelen uralgása nem okoz-e több és nagyobb kárt, mint a testnek ama gondos ápolgatása használhat ?

Igen, egyéniségünk, testi állapotunkat tekintve, a körülményekhez képest sokféleképp változhatnak; és pedig idővel jobbra változik, ha az új felfedezéseket és találmányokat okosan haszonra fordítjuk; valamint ellenkezőleg rossz következményektől tarthatunk, ha a bennünket környező veszedelmektől nem óvakodunk.

Áll ez lelkünkre nézve is. Változnak érzéseink, változnak tetteink. Eddig kis körben is elégedetten éltünk; a családi viszonyok és a barátságos társalgás kielégített bennünket. Ez jövőben másként lesz. A szárazon s vízen könnyű és olcsó utazás a nemzeteket egymáshoz közel hozza, és egymással egyesíti. A chinai, mint egy valaki mondá, nem sokára kezdet fog az európai és amerikaival. A társalgás mindinkább kedveltetik, egyik nemzet a másikkal ismerkedik és jóakarátát érezteti. Szülőföldje sokat nem képes kielégíteni; és mivel már most lehulltak a korlátok, nomádok módjára szeretnék az egész világot körüljárni. A társalgás szinte életszükséggé válik, mint ezt a nagyvárosok lakóinál tapasztaljuk; ez pedig mindegyre erősebb táplálékot és ingerlőbb gyönyöröket kíván. Még a beszélgetések tárgya is változik. A csinos, módos kifejezések, a látottakon és sokféle tapasztaláson épült előadások kedveltetnek. Sokan a nevezetesebb fővárosokat úgy ismerik, vagy legalább oly biztossággal beszélnek felőlök, mint saját születésünk helyéről szoktunk szólni. A házi és családi viszonyok is változnak. A férj nem talál kielégítő örömeket családi körében, a nő nem örömet tölt hosszú órákat gyermekei és cselédei közt, a gyermekek mielőbb eltávolíttatnak a háztól, a testvérek alig ismernek egymásra, és így a legbensőbb, legszentebb kötelékek megtágnak, feloldatnak. Nem sokára csak a költőknél Arkádiában találandjuk fel a családi élet gyönyöreit. Az atyai, anyai, házastársi, gyermeki és testvéri szeretet fogyatkozik; az emberi szív légszebb érzelmei távoznak, és így az ember-szeretet, az ég ezen legdrágább adománya a földet elhagyandja. Azt ugyan nem mondjuk, s hála istennek! igazsággal nem is mondhatjuk, hogy a leírt állapot köztünk általános volna, mert nagyobb része az emberi nemnek, főleg honosainknak még most is egész lélekkel ragaszkodik hazájá-

hoz, még most is kedvesek előtte a haza bércei s erdei, rónái s virányai, folyói s patakjai, városai s falui, de még tanyái s pusztái is. Azonban másként van ez, és idővel még inkább másként lesz a vagyonosok és műveltekre nézve; sőt mint a nagyobb műveltség tovább terjed, át fog ez szívére minden osztályra. Tudniillik a közlekedés könnyűsége mindig tovább és még a külföldre is kiviszi az embert: itt megismerkedvén a kellemesb életmóddal és az élet gyönyöreivel, mivel minden, mi új, ingerelni szokott, a szülőföld unalmas kezd előtte lenni; és azért a folytonos honlételt örökös tespedésnek tekintvén, enyhülést azon utazásban keres, melyet eddig legfelebb a tudósok és más zárt-életű hivatalnokok felvidulásúl használtak. Még a természet honi szépségei sem képesek az ilyen ember elkényeztetett izlését kielégíteni; csakugyan olyak, kik sok szép tájékat láttak, mindent hasonlítgatnak, bírálgatnak, és a lakhelyökön élvezhető örömeket kevésre becsülik. A közel lelhető szépségek iránt eltompulnak, és a gyakor változás miatt semmit figyelemre nem méltatván, mindenben érzéketlenül átfutnak. Közömbös előttük minden: a haza, egyház; a honi alkotmány és hatóságok; a házasságok; a házassági és más családi kapcsolatok; a nemzetiség és nemzeti nyelv; a nemzeteket elkülönítő öltözet és más külsőség; az ősi szokás és életmód. Így változik az egyéniség gyakran roszra; de változhatik, lelkünket tekintve, jobbra is, ha a szülők, nevelők, tanítók, törvényhozók az újabbkori érintkezéseket, utazásokat és tapasztalatokat az egyesek művelésére szinte, mint a haza és egyház boldogítására felhasználni törekszenek.

Hátra van még a szellemi élet: itt hányféle változást és különbséget tapasztalunk? egyik szüntelen elvont eszméket keres, és ezek után jár; másik csak azt becsüli, minek a gyakorlati életben hasznát veheti. Sőt nemzeti különbséget is hozhatunk fel: a német tudományosság mélyen gyökeret ver; a francia terepélyesen kiterjed; az angol messze elágazik a gyakorlati életben. Úgy látszik, korunk leginkább szereti a természetet kutatni, szereti az anyagot czélszerűen felhasználni, szeretetipar által nyereszkeskedni. Vajha a szellemi nemesebb és magasabb működések ez által ne gátoltassanak! Azonban a köz tapasztal-

lás tanítja : a ki szüntelen anyagiakkal foglalkodik , maga is elanyagiasodik ; a durva nemzeteknek , tetteik is durvák ; tanúságul szolgálnak erre a pogányok , kik még isteneket is olyakat koholtak és koholnak , milyen gondolkozásmódjuk. De az ellenkező eset is lehetséges , hogy tudniillik a szellem magasabb régiókban működik , hogy a gondolkozás finom hogy az előadás , társalgás élczes : mindemellett a kedély- és szívben semmi nemesebb érzelem nem mutatkozik. Ezen szívtelen állapot egyesektől lassanként átszivárog egész családokra , társulatok- és nemzetségekre. Tovább menve oda juthat az ember , hogy minden szellemi nehezebb munkától irtózik , hogy a történelem szinte , mint a bölcsélet ízetlen , és hogy egyedül napi lapok s más hason tárgyú , könnyebb-szerű irományok részesülnek pártolásban. Mindezek végre hová vezetnek bizonyos egyéneket ? Nem levén kitűzött cél-jok , nem levén szemök előtt világosság , melyet követhes-senek , nem levén eszméiknek központjuk , nem levén a számtalan lények élén fölény , kételkedniök kell az ember szabadsága , a lélek halhatatlansága , az isten létezése iránt. Igen , elmerülvén az anyagiságba , nem képesek az érzék-felettiekhez , az égiekhez , a mindent megvilágító istenhez felemelkedni. Ilyen állapot kétség kívül igen sajnós , de nem orvosolhatóan. Vissza kell térnünk a természethez , az ember nemesebb természetéhez. Testre , lélekre , szellemre , mindenre nézve gyarapodnunk , haladnunk kell. Igen , haladnunk kell , de úgy , hogy a helyesen kifejtett és okosan vezetett szellem éljen egész valónkban , ez uralkodjék teljes hatalommal rajtunk. Visszavezet ő bennünket a természetes egyszerűséghez , összhangzásba hoz bennünk mindent , a földet összekapcsolja az éggel. Most sok művelt ember meghasonlott állapotban van önmagával ; ennek nem szabad így maradni. Egyesüljön , a mit már maga a természet ura egynek alkotott. Test , lélek , szellem együttvéve képezi az emberi egyént. Maradjanak ezek és működjenek együtt az ember javára és boldogítására. Úgy neveltessék , műveltessék az ember , hogy végcélját elérhesse.

2. Művelődés.

Az egyéniség gyermekkortól öregségig fejlődven és sokféleképp változván, sőt a testi, lelki és szellemi különböző állapotok miatt majd jóra majd roszra hajolván, természetes kötelességünk úgy ügyelni magunkra és másokra, hogy okos nevelés és helyes művelés által minden erőnk és tehetségünk célirányosan fejlődjék. E részben első tényező a szülői gondoskodás. Igen szerencséseknek mondhatjuk azokat, kik kisdedségüktől okos atyai és anyai ápolásban részesültek. Vannak ugyan esetek, hogy a gyermeknevelés és a későbbkori fejlődés idegen kezekben jobban sikerül, mint a szülőkében, ezt azonban inkább kivételnek, mint kívánatos eljárásnak tarthatjuk. Már maga Marcus Aurelius leginkább édes anyjának köszöni a benne meggyökerezett jámbor érzelmeket. Csakugyan igaz az, hogy Isten és a természet először is az anya által szól a kisdedhez. Kevesebb tulajdoníttatik az atyának: bár tagadhatatlan, hogy a gondolkozás egyenességét és a jellem erősségét tekintvén, nincs jobb vezér az atyánál. Azonban az élesebb látású psychologok már régen észrevevék, miszerint a gyermekben ritkán tapasztalunk oly élénk szeretetet az anya iránt, mint a melyel ez szokott viseltetni gyermekéhez: valamint az atyának nagy hatalma is rendszerint nehezen esik és néha bántani szokta még a nem rosz-hajlamú fiút is; és azért nem ritka eset, hogy az atya saját fiát kisebb sikerrel tanítja, mint más idegen tanítandáná. Ezt talán ha nem ferdeségnek, legalább gyengéségnek mondhatnók az emberi természetben. És azért a szülői szeretetnek és gondoskodásnak ez ne legyen akadálya, vagy csak lehangolója se. Lesz idő, hogy maga a nemesebb emberi természet kiegyenlítendő azt, mi most oly visszaátnak látszik. Még az is figyelemre méltó, miszerint néha a szülői legnagyobb gond sem képes kívánt sikert eszközölni; néha a legbuzgóbb igyekezet is megtörik a növendék egyéniségén. Tudniillik igen sok függ attól: hogyan hatnak azok, kik s mik a növendéket környezik, ennek szabadon munkálkodó szellemére. Névszerint ha a meggondolatlan házi barát, pajkos cseléd, kényes életmód roszul hat;

jó hatással bir növendékeire a tulajdonkép úgynevezett és czélszerűleg kiképzett nevelő.

Legyen ez pompa nélkül mély tudományú, szilárd jellemű férfiú; legyenek, Petrarca szavai szerint, oly barátai, kiknek társalgása mindig kedves, kik a világ majdnem minden részéről és az idő majdnem minden korából jönnek össze, kik közül némelyek vitéz katonák, mások híres államférfiak, úgy nevezetes tudósok, kik mindig szolgálatjára vannak, és majd előszólíttathatnak, majd pedig elbocsáttathatnak, kik soha nem neheztelnek és minden kérdésre felelnek. Némelyek régi dolgokról regélnek, mások a legújabban felfedezett titkokat adják elő, mások ismét becsületesen élni és csendesesen halni tanítanak, mások tovább élénkségek által a gondokat eloszlatják és élceik által felvidítanak, mások végre képessé teszik az embert, hogy tudjon maga magával megférti. Röviden szólva, kik utat nyitnak a tudományok és művészetekhez, és kikre bizton támaszkodhatni minden szükségben. S kik mindezt semmi mást nem kívánnak, mint hogy a házban egy kis szobácska engedjék számukra, készek levén mindenkor az emberrel kísértálni a mezőkre; mert ezek csendje kedvesebb előttük, mint a városok zivaja. Igen, a tudomány- és művészetkedvelő, nyugodt lelkiismeretű, követelésnélküli, szorgalmas és ügyes nevelő jóltevéleg hat a növendékekre; gyakran kipótolja, mit a szülők hiányosan végeztek; tökéletességre hozza, mit a tanodák csak érintettek.

A tanodákról levén szó, nem titkolhatjuk, miszerint vannak, kik ezek iránt némi bizalmatlansággal viseltetnek, állítván, hogy némely tanár, ha tud is tanítani, de nevelni nem tud. Ha talán, ezt megengednők is, ellenkezőleg kérdezhetjük: hány olyan atya s anya van, ki nem csak nevelni nem tud, ki nem csak a gondviselés által rábízott gyermekeli bánáshoz nem ért, hanem még majd a túlságos engedékenység vagy zsarnoki szigor által, majd szóval és tettel, majd a példa és tanítás erejénél fogva mindent felforgat, mit a jóakaratú és nemesszívű tanár az ifjú tanítvány szívében meg akar gyökereztetni. Ha talán a tanoda a benne töltött néhány óra alatt a szabályszerű rendszerető életmódot ajánlá:

otthon a szokásos rendetlenség ellenkezőre vezet. Ha talán a tanoda komolyságra és szorgalomra oktatót : otthon a könyveltség és hanyagság mindkettőt csirájában elfojtja. Ha talán a tanár és tanoda minden tettet nemes, szent indokra építendőnek állított : otthon az aljas haszonlesés a tiszta szándékot gyökerestől kiirtja. Ha talán a tanár és tanoda az önmérséklést, önmeggyőzést és önfeláldozást mint dicséretre és jutalomra méltó tulajdonokat tüntette ki : otthon a féktelen indulatoskodás minden jobb érzést lerombol. Megtörténhetik, hogy a buzgó, egélyes érzelmű tanár az emberi élet magasabb tráiban tanítványát a minden igazság, szépség és jószág kútfejéhez, istenhez vezérli : otthon ellenben az egély iránti hidegség és az égiekkel semmit nem gondolás eme szentebb érzést egészen kioltja. Ezen, a nevelésnek éppen nem kedvező házi körülmények arra szolgáltatnak alkalmat, hogy köz vagy magán nevelőintézetek hozatnának létre, melyek a művelődés pályáján a tanodákkal összhangzóan vezetnék a növendéket. A mi rendszerint sikerül is : ámbár tagadhatatlan, miszerint ilyen intézeteknek sajátos foglalkozásai szoktak lenni, különben is az intézeti nevelés csak néhány évre terjedvén, a növendék egy-két esztendő múlva ismét a szülőkhez, vagy más magánosokhoz visszatér ; ha egyébiránt azt elhallgatnók is, hogy az intézetek jótéteményében igen kevesen részesülhetnek. Mindenesetre azon kell lennünk, hogy növendékeink, akár intézetben akár magán házaknál legyenek, minél több hasznát vegyék a tanodáknak s ezek által minél jobban kiműveltessenek. A tanodák rendezése nem egyesek műve ; rendszerint nagyesszű emberek és tanításban sokat fáradott, gyakorlott férfiak szoktak tervezni, és a magas kormányok szokták a szükséges rendelményeket kiadni. Azonban igen sok függ a rendeletek alkalmazásától. Minden tanárnak szoros kötelessége a tanítványnak testére, lelkére, szellemére s minden körülményére ügyelni ; kötelessége minden erőt s tehetséget összhangzásban művelni ; kötelessége azon lenni, hogy, mikor az ismeretek szaporodnak, a szív nemesedjék, az akarat tökéletesüljön. Azután arra is kell figyelmeznünk, hogy bizonyos határozott elvek szerint intéztessék a tanítás, és hogy az előterjesztett

ismereteknek maholnap a gyakorlati életben hasznukat lehes-
sen venni. Valamint azt sem szabad elmulasztani, hogy, mi-
dön a növendék a tanodákban műveltetik, jövő hivatása
szüntelen szem előtt tartassék. Bizonyos köre van a kéz-vagy
földművesnek, kereskedőnek, katonának, művésznak, pap-
nak és államtisztnek; így tehát mindeniknek saját köre sze-
rint kell előkészíttetnie. Továbbá ha káros volna szüntelen
azon lenni, hogy a növendék értelme, emlékezete s okos-
kodó ereje szinte erőtetve gyakoroltassék: úgy ellenkezőleg
épen nem helyeselhető, ha a növendék feje ezer meg ezer is-
merettel és tárggyal túlterheltetik. Tudniillik a tehetségek
kifejlésének és az ismeretek gyarapodásának mindegyre pár-
huzamban kell haladnia. Ha mindazáltal a nemesebb tehet-
ségek fiatal korban eléggé kifejtettek, későbbben az ismere-
tekkeli veszedelmes túlterheléstől kevesebbé tarthatni. Egyéb-
jránt a felsőbb rendeleteken alapúlt tanodai rendszer szinte
azt kívánja sőt parancsolja, hogy a tanítás a közelebb leírt
modorban történjék. A tanárt pedig saját belátása is meg-
győzheti, hogy fáradozása azon esetre hoz kívánt gyümöl-
csöt, ha az említett pontokat szüntelen szeme előtt tartandja.
Az eddig mondottakhoz még csak a következőket adjuk:
Igen czélszerű a tanítványt ahhoz szoktatni, hogy a körülötte
levő tárgyakat jól megszemlélje s mindent, mit tanulnia kell,
helyesen felfogni és jól érteni igyekezzék; hogy azután elő-
adása egyenes, hibátlan legyen; hogy értelmesen olvasson,
szabatosan írjon; hogy mindazon tanulmány és tudományokat,
melyek elébe terjesztetnek, sajátjává tegye. Ezt sürgetnünk
azért szükséges, mert a tapasztalás tanítja, hogy tanítás közben
egyik tanítvány szomszédjával végez, második valami felett
elmélkedik, harmadik képzelődésben valamivel játszik, ne-
gyedik semmivel nem gondolva helyén megül. Olyak pedig
igen kevesen vannak, kik a tanárt mindenben követnék;
kik vele gondolkodnának, ítélnének és következtetnének;
kik a geographiai helyeket, historiai adatokat, physikai ész-
leleteket és kísérleteket teljesen felfognák; kik a régi, vagy
új nyelvek sajátosságait kifürkészni s azok természetébe be-
hatni iparkodnának. És így tömérdek idő, talán a tanodai
időnek fele örökre el van vesztve. Történhető, hogy a mi

ifjúkorban e módon elhanyagoltatott, későbbi időkben nagy fáradsággal, szokatlan erőfeszítéssel és másra fordítandó időnek feláldozásával lesz pótolandó. Azért a figyelem, szorgalom és a drága időnek czélszerű használása minden módon ajánlandó : ez ajánlandó azért is , mert a növendék nevelési és tanodai pályáját megfutván, magára hagyatik, életmódját alkalmasint úgy folytatandó, mint az ifjúkori vezetés szoktatta.

Igen, elvégre az ember magára hagyatik, és nagy részint magától függ, hogyan fejlenek később korban természeti tehetségei; és ezekhez képest jó vagy rossz, boldog vagy boldogtalan lesz-e jövő állapotja? Annyi bizonyos, hogy a tehetségek ápolásával, a művelődési gonddal az ember kár nélkül soha fel nem hagyhat. Sokan magukra hagyatva, egyedül saját szorgalmuk által a műveltségnek és ez által a jóllétnek kitűnő fokára jutottak. Ismertem embert, ki jeles magalkalmazása és szellemderűltisége által tudós és tudatlan előtt egyaránt kedves volt; ki mindenki irányában szives, nyájas, őszinte levén, a magalealázást szinte, mint a szerénységet kerülván, gyűlölte a színeskedést, szeretete az igazságot minden tekintetben; ki távoztatván a makacs vitatkozást, tudott engedni a mellékes dolgokban, és erős lenni, mikor a dolog természete ezt kívánta; ki mindenkivel megfért, és senkivel nem gyűlöködött. Ő minden munkát könnyen végzett, mert teendőit örömezt teljesítette. Szép vala működése, mert minden törekvésén kellem és a lélek szépsége sugárzott át. Még külsején is egészség és bizonyos elevenség vala látható; mert távol volt tőle az indulatosság, és a testnek épségét s erejét okos gyakorlat és czélszerű mozgás által fen tudta tartani. Ő mindenre rá ért; mert korán kelt, mindig meggondolva és derült kedvvel dolgozott. Még a művészek közt is diszes helyet foglalt; mert szépen rajzolt, és a zenében is elég jártasságot tanúsított. Barátokat és jóakarókat nyájassága által szerzett. Ő minden állapotú emberrel hasznosan tudá tölteni az időt; nem akarván mások előtt különcznek, vagy kitűnőnek látszani, mindenkitől szeretett tanulni. Mindezen szép tulajdon a folytonos művelődésnek és az indulatok korlátozásának eredménye volt. Csakugyan az iga-

zán művelt ember képes leginkább magán győzedelmeskedni, magán uralkodni, és mások irányában engedékeny és megelőző lenni. Ő legkönnyebben halad a tudományokban is. Az álműveltség vagy éppen műveletlenség ellenben indulatoskodást s mindenben hátramaradást szül. Hol az ész nem tud a szívnek és akaratnak parancsolni: rendszerint minden zavarba jő. A zavart és indulatos ember látván, hogy rá nem figyelnek és kitűzött célját nem érheti: bosszankodik s magát emésztí. Hiúsága, önzése, uralgás és nagyravágja ki nem elégítettvén, cselszövényeskedik, áskálódik és a képmutatáshoz folyamodik mindaddig, míg álarczát valamely körülmény képéről le nem rántja. A tudományos pályán képes a tényeket elferdíteni, egy-két szónak vagy körülménynek közbeszúrása által a történelmi igazságot megvesztegetni. Ő másként olvassa az okmányt, codexet, felírást, mint elődei. Másként látja, hallja, találja a tanúságot, mint eddigelé tartatott. Bizonyos munkát igen szépnek, jónak, sőt jelesnek talált addig, míg szerzőjével össze nem koccanván, az indulat által egészen más térre nem vezettetett. Ily bonyolult állapotba juthatnak még azon egyének is, kik majdnem egész életüket a művelődés pályáján tölték, ha magukra leggondosabban nem ügyelnek és művelődés közben bizonyos kitűzött irányt szemök előtt nem tartanak.

3. Irány.

Igen, biztos irány nélkül egész valónk igen sokat szenved, s majdnem mindent elveszt; egyéniségünk jellem, művelődésünk hatás nélküli lesz. Központosúltni kell minden erőnk s tehetségünknek, s ugyanezen központból kell kifolyni egész tevékenységünknek. Ha az embert embertársaitól elszigetelve magára hagyjuk; ha, mint a selyemeresztő rovar, maga körül s egyedül magában működni engedjük: legfeljebb napi szükségéről fog gondoskodni. Azonban az emberi testnek legművészebb szervezete, a léleknek igen nemes tehetségei, különösen az emberi szellemnek magasztos erői bizonyossá tehetnek bennünket, miszerint az ember hivatása rendkívüli és igen messzeterjedő. Az ember nemesebb része, mintegy szikrája az istenségnek, megvizsgál mindent, kikutat

mindent, bejár minden utat, majd felhat az egek világosságába, majd leszáll a poklok setétségébe; majd a hajnal szárnyaira kel és a tenger végére repül; majd szűk lakása körébe szorúl és itt behúnyt szemekkel elmélkedik a nagy mindenségről. S épen azért, minthogy az ember ereje ily nemes és ennyire képes, felügyelés szükséges, nehogy sokfelé hatván, önmagában feloszolják és nyom nélkül szemünk elől eltűnjék. Mivel pedig teremtetésünk első pillanatától örökön-örökké kapcsolatban vagyunk s maradunk istennel és az egész világgal: úgy kell egyéni fejlődésünknek intéztetnie, hogy összhangzásban legyünk nem csak minmagunkkal, hanem istennel is. Tehát egély nélkül ember, mi különösen igaz keresztyén egély nélkül elannyira nem szűkölködhetünk, hogy e nélkül életünknek és fejlődésünknek sem kiindulási pontjára sem végcéljára nem találunk. Tehát az egély ama központ, melyből egész valónk életet merit, s melynek csak kifolyása mindaz, mi lehetőségünk és erőnk által létesítettik. Ez annyira igaz, hogy maga az közélet teljesen meggyőzhet bennünket. Nemde minden jobb érzésű családnál különös gond fordítatik arra, hogy a növendékek istennel kezdjék és istennel végezzék munkájukat? Nemde nevelőintézeteink s tanodáinkban is az egélyes életmód ajánlatik s ápoltatik? Nemde magok a tanodai előadások is több tanodán át az egélytanon kezdődnek? Ha azt nem emlitenők is, miszerint érzékeny kis imák szoktak tanulás és más munka előtt s után használtatni. Azonban meg kell jegyeznünk, miszerint itt szó levén az egélyről, koránsem az forog eszünkben, mintha mi az egélyt és egélyes tetteket e helyen divatcizikk gyanánt akarnók feltűntetni. Epen nem. Szerintünk az egélynek életelvvé kell válni, ebből kellvén kifolyni művelődésünk, tevékenységünk, sőt egész életünknek.

Így tehát nem elég, ámbár ez is dicséretre méltó és magában igen jó, bizonyos imákat, sőt magát a katechismust is betéve megtanulni és élő szóval elmondani; nem elég a hitetlenségnek még csak árnyékát is kerülvén, minden alkalommal egélyes érzelmeket nyilvánítani: hanem azon kell lennünk, hogy a keresztyénység egész lényegünket áthatván, minden tetteinket s egész életünket annak elvei szerint intézzük. A keresztyénység csodálatos erejét és nagy hatását a

történelem tanúsítja. A keresztény egély felvilágosítja a népeket, és még most is egyedül ez szelídíti meg a barbár vad nemzetségeket. A keresztény egély alapítja meg és fejti ki a tudományokat, sőt magát a philosophiát is, és általában ugyanannak áldáshozó nyomai látszanak az emberi műveltség minden ágán. Ezen egély eloszlatván lelki szemeink homályát és szétszaggatván az indulatoskodás bilincseit, igaz értelemben szabadokká és erősekké tesz bennünket. Mindezt csak átmenve említjük, miután a dolog már magában eléggé világos. Valamint az is bizonyos, hogy e helyen nincs szó, nem lehet vita a hittani egyes czikkekről és kérdésekről. Röviden szólva oda irányoznak észrevételeink, hogy az ember megismervén magát és szükségeit, segílyt keressen, és ezt feltalálja a kereszténységben. Ez által kitisztulván elméje és szíve, látni fogja, hogy isten képe rejtezik bensejében; hogy ez által képes sasszemekkel betekinteni az igazság fényes napjába; hogy csak annyiban hasonlít lelki ereje az isteni tökélyhez, a mennyiben istent jóságában és más tökélyeiben a keresztény elvek szerint követi. Igen, a keresztény egély egyszerűsége és tisztasága elvezet bennünket istenhez, mint örök igazsághoz és minden igazság kútfejéhez: itt kitisztult szellemünk új életet nyervén, szárnyra kell, és az emberi találmányok körül röpdösvén salak nélkül, egyszerűen és tisztán fogadja be a feltalált igazságot.

Már Pythagoras és Plato ezen tiszta és egélyes lelkület szükségesnek állíták azokra nézve, kik az emberi ismeretek és tudományokban a szokottnál jelesebb előmenetelt kívántak tenni. Így tehát eme szellemdús bölcsek már sejték azt, ki későbbben mint út, igazság és élet jelent meg köztünk. Ennélfogva másvilági árnyékaik boszúsággal tekintenének reánk, ha eme mennyei kalaúzt hálátlanul visszautasítanók. Mi ebben egyszerűen és mégis tökéletesen bírjuk azt, mit a régiek kívánva kívántak és annyira óhajtottak. Tőle tanuljuk: hogyan kell magunkat meggyőznünk, hogyan kell az örök igazság felé irányoznunk, hogyan kell mindent, mi isteni, tisztelnünk. Ez által emberi természetünk nemesedik, szellemünk derül, egész életünk magasztosabbá válik. Már régi bölcseink keresék az igazságot és ajánlák a jámbor életet.

De mit használt mindez? A történetek tanúsítják, hogy ők nem voltak képesek czélt érni. Magunkra hagyatva gondolataink szabadon ide-oda szárnyalnak. Nincs nyugpontunk, hol megállapodhatnánk. Fogalmakat, itéleteket és okoskodásokat alkotunk; s végre, mint a sakkjáték végén szokás, mindent összeszedünk, elteszünk s ott vagyunk, hol előbb voltunk. Talán sokat is mondtam. De ugyan könnyű-e bebizonyítani az ellenkezőt? Az igazság keresetében s meghatározásában mennyire mentek és hová jutottak a kereszténység előtti bölcsek? Még most is mennyire mennek és hová jutnak, kik minden tekintélyt félretevéen, gondolataikat szabad fékre bocsátják? Talán ők maguk sem követelik azt, hogy minden ötletök, minden eszméjük, minden mondásuk, mint megannyi igazságok, fogadtassanak el? Hány éretlen képzelődés, gondolat és állítás hozatik napfényre? Ha már ifjúkorban ingatlan elveken alapúlt erős rendszert nem alkotunk magunknak: óra óra után múlik, a drága idő haszontalanul foly; és a ki annak idejében nem vetett, későbbben nem arathat. Már az magában nagy veszteség, ha a termékeny föld nem műveltetik, ha az istentől adott szép talentum elásatik: de még nagyobb a tetteleges kár, midőn az ember mintegy szenvedőleg átadja magát az elme-futtatásnak, szellemi szép tehetségeivel játékot űz, eszének illő hasznát nem veszi, és majdnem egész életét álmodozásban tölti. Ezen állapotot ifjúkorától fogva megszokván, alig képes valaha felébredni. A kár növekedik, a baj még inkább nagyobbodik: ha veszélyes olvasás és ragályos társalgás által a hibás felfogások és tévelyek száma szaporodik. Mindez akadályul szolgál a szellem szabad működésében és a tudományok fokenkénti kifejlésében. Gyógyszert pedig hol találunk? Egész emberi valóknak a keresztény egély által eszközlött megnevesítésében.

Igen, szellemünk egyesülvén a keresztény egély szellemével, egészen átszellemülünk; jelent a jövővel, földet az éggel összekapcsolván, istenhez felemelkedünk, s hozzá közeledünk. A föld tanodánk s nevelőintézetünk; földi pályánk neveltetésünk, művelődésünk és előkészületünk a jövő életre. Lelki tehetségünknek és szellemi erőinknek egész életen át folytonos kifejtése, valamint az ismereteknek és tudományok-

nak szorgos gyűjtögetése ; igen, mindez részint jelen életünk boldogítása , részint a jövő boldogabb állapotnak némi előképe. Sok, mit mostan csak homályban látunk , a jövő életben derül fel ; sok, mit mostan csak sejtünk , majdan teljes fényében tűnik fel ; sok, igen sok, a mi még mostan egészen ismeretlen előttünk, mennyei fény és igazság gyanánt nyíland fel. Így átszellemülve s egyesülve a keresztény egély szellemével, minden , mi jó és üdvös, jóltevőleg s örvendeztetőleg hat az emberre. Ilyen ember hálás szívvel és egész odaengedéssel ragaszkodik istenhez, és atyafiságos szeretettel öleli s kebléhez szorítja az egész emberi nemet. Ilyen emberbarát minden műveltségi előmenetet olyatén mozzanatnak tekint, mely közelebb vezet bennünket célunkhoz. Örömmel fogad minden felfedezést a természetben, minden új találmányt a mesterségekben, minden egyszerűbb könnyítést a közlekedésben. Óhajtja a tudományok és művészetek kifejlését és virágzását ; ezt nem csak óhajtja, hanem biztosan reményli is úgy, hogy még a mutatkozó akadályok sem ingatják meg reményét. Tudja ő azt, hogy a legszentebb dolgokkal, a legüdvösebb találmányokkal visszaélések történtek. Visszaéltek a szentírással, gonoszúl használák a nyomdászatot. Mindez épen nem gátolja őt, hogy az emberi értelem és ész további fejlődését ne óhajtja, hogy a kéziművek és művészetek gyarapodását részvétellel ne fogadja. Isten országában a folytonos művelődés és fokozatos felvilágosodás igen nagy jótétemény. Azért méltán sajnálkozhatunk azon, ha a tévelyek, álokoskodások, hamis állítások, veszélyes tanítmányok lábra kapnak. Ennél fogva minden jóérzésű ember egész erővel törekszik, hogy nemünk kitisztulván a hibákból, megszabadulván a balvéleményektől, szellemileg haladjon, és az üdvös igazságokban előbbmenjen. Mindent megtesz ilyen ember, a mit köréhez képest hasznosan tehet. A gondviselés bölcs intézkedésére hagyja azt, mit bár nem helyesel, de rajta nem segíthet. Isten a roszból is képes jót kihozni. Ő szokta azt elintézni s célra vezetni, mi az emberi erőt fölülmúlja. Mi fejlesztvén, művelvén és a keresztény egélyben összpontosítván erőinket és egész tehetségünket, üdvösen töltendjük és végzendjük életünket.

NYELV. NYELVKÜLÖNBSÉG ÉS NYELV- ROKONSÁG.

NYELVVIZSGÁLATI RENDSZEREK.

Székét foglalva előadta az akademiában jul. 4. 1859.

FÁBIÁN ISTVÁN. lt.

Ha a különböző nyelvészeti iránynézeteket tekintjük s látjuk az ezekből támadó nagy küzdelmeket, melyek itt a tek. Akademiában koronként felmerülnek; az igazság természeténél fogva egyedül egy lehetvén a többféle iránynézetek közül igaz és helyes, önkénytelenül támad a kérdés: mi lehet oka e különböző irányzatoknak a nyelvészet terén? honnan a nyelvészek küzdelmei? honnan az a sok hiba, mely a nyelvészet terén nem csak nálunk, hanem egyébütt is elkövetetett s elkövetetik? . . . Ezeknek okait fürkészvén, azokat én főleg abban lelem, hogy mai napig sem ismerjük tökéletesen a nyelv mivoltát, s így még mai napig sincsenek a különben még úgy is fiatal nyelvtudomány alapelvei szilárdan megállapítva.

Valóban nem lehet az máskép. Vitázunk a nyelvvel bánás módjairól, különböző rendszerek alkottatnak, szétvágó, sőt egymással homlokegyenest ellenkező nézetek nyilvánítatnak, mert a nyelv lényegét tökéletesen nem ismerjük, t. i. a hibásan felfogott, vagy ismeretlen tárgyak felett sokat és sokáig vitázhat, de az igazsághoz nem közeledik az ember: ellenben a tárgy ismerete s helyes felfogása némileg maga szabja meg a helyes velebánás törvényeit.

E nézetből indulva s azon forró óhajlás által indítatva: vajha intézetünk nyelvtud. osztálya összetett erővel küzdjön s helyes irányban törekedjék kitűzött célja felé, megkísérlem úgy, ahogy csekély tehetségemből telik s a nyelvbőlcselöktől (Humboldt és Steinhaltól) tanulhattam, előadni: miben áll a nyelvnek mivolta? melyek ennélfogva a nyelv-

ben találtató különbségnek és rokonságnak alapjai? [hogyan ezen alapokon méltányolhassuk aztán a különböző nyelvészeti iránynézeteket, nyelvvizsgálati rendszereket.

Azt hiszem én, hogy e felállított kérdések tökéletes megoldása oly horderővel bír, mely képesít bennünket eltálatolni a helyes irányt, mely felé összesített erővel haladva a tek. Akadémia céljának létesítése biztosíthatatik. Nem vagyok, a ki higgyem, hogy e fontos tárgyat én bírnám tisztába hozni s minden oldalról felvilágosítani, s csak azért bártorkodom azt itt a t. osztályülés előtt szóba hozni, hogy míg egyfelől akademiánk iránt, mely parányiságot a nyelvtudományi osztályhoz lett megválasztatásom által hálára s munkára kötelezte, ez alapszabályszerű kötelességet teljesítem, másfelől annak érdekében, a nyelvtudományi irányok és állapotok jelen stadiumában mindenek előtt a helyes és célhoz vezető irány kijelölését szorgalmazzam. Köztisztelőben álló s általam is igen tisztelt s tehetős nyelvtudósaink ki fogják majd az ügy iránti buzgóságból fogatkozásaimat egészíteni, téveimet igazítani, miszerint a t. közönség tájékozhaszna végre magát az egyedül helyes irány körül, miért én nekik előre igaz hálámat nyilvánítom, de egyszersmind bocsánatért esedezem, ha némely lényeges elvek és kérdések felett az övéiktől eltérő nézeteket kénytetem, meggyőződésemmhez képest, a tudomány érdekében nyilvánítani.

I.

A nyelvnek lényét meghatározni fölötte nehéz. Némelyek a nyelvet az értelem terményének tartják, s azt hiszik, hogy a nyelv nem egyéb, mint némileg a hangba belé sült gondolat, a gondolatnak előterjesztése, képmása; s a nyelv és gondolkodás közt azon viszony létezik, mely az anyag és erő, a test és lélek közt találtatik; miszerint a beszéd és gondolkodás, a nyelv és értelem azonosak és elválaszthatlanok, s a nyelv maga a gondolat, a szó a fogalom, a mondat az ítélet; s így a nyelv nem egyéb volna, mint csupa idoma a gondolkodásnak, vagy eszköz a gondolatok érzéki kifejezésére, mely az emberi lélek eredeti törvényei szerint alkottatván, csak is ezek törvényeihez volna mérhető.

Azonban, úgy látszik, hogy a nyelvet egy sajátos szellemi erőnek kell inkább tekinteni, mely határos ugyan az értés tehetségével, s ennek tözsomszédja, sőt nála nélkül valószínűleg nem is létezhetnék; de a gondolkodás legalább annyiban független a nyelvtől, a mennyiben ettől el is választathatik, s munkásságát általán a nyelv gyámolítása és segédkedése nélkül is képes véghezvinni. Vajjon nem gondolkodnak-e a néma állatok és a szótafanul alvó emberek is, a mennyiben az állatok visszaemlékezése a múltra, s a jövőre várakozás, és az álom értelmi cselekvények? nem gondolkodik-e a vallási képzeiteit nyilvánító, mesterségeket tanuló süketnéma sokszor tisztábban, mint a szós beszédes ember? sőt mi magunkon nem tehetjük-e azon tapasztalást, hogy minél mélyebben gondolkodunk, mint gondolkodott Archimedes mértani ábrái előtt, annál szótalanebbak vagyunk?

A közönséges emberi életben a gondolkodás és nyelv szabályszerűleg össze vannak kötve, de a fentebbiekből azt lehet következtetni, hogy az ember, ha az értelem felsőbb régióiban forog, nélkülözni szereti a hangot, hogy ne mondjam, menekülni törekszik a durva szónak, hangnak terhetől; az értelem alsó fokán álló lényeknek pedig, t. i. az állatok kül- és belképeinek szemléletéhez a szó nem szükséges, miszerint a szót, a nyelvet a gondolkodás közép országában leljük fel, különösen azon pontokban, melyekben a test a szellem szolgálatába lép, s hol a szellem, magából kilépve, a testre behat, annak határába benyúl, úgy hogy a kétoldalú nyelv (hang és szellem) csak az embernek, e test-szellemi lénynak alkotása lehet, annak egységes lényéből eredhet.

A nyelv tehát a hangba belé sült gondolat, a gondolatnak szerves előterjesztése, miszerint ez tökéletesen a gondolkodás idomához alkalmazkodnék, nem lehet; mit ezeken fölül az is tanúsít, hogy máskép azt, mi logice hibásan van gondolva, nyelvileg s nyelvssabályosan kifejezni nem lehetne, de egyébként oly bensőleg átkarolják egymást, hogy egymásnak kölcsönösen táplálására s kiképzésére szolgálnak.

Ha betekintünk a szellem műhelyébe, hol a nyelv al-

kottatik, mint mondók, úgy látszik, hogy a nyelv az ismerő (értés) tehetség határán van, s csak, miután a nyelv megalkottatott, kezdődik a gondolkodás. Tudniillik először a szellem a test érzékszervei által a kül tárgyak szemléletét nyeri, s miután ezt a reflexio által a szószervekben előidézett hanghoz kötötte s mintegy megragadta, csak azontúl alkothatja a szemléletnek szemléletét, vagyis a képzeteket és fogalmakat. Tudniillik a léleknek, hogy a felsőbb régiókban működhessék, jelekre van szüksége; e végett az érzékeli tárgyak szemléletét összeköti a hanggal, mely aztán támaszbot gyanánt szolgál neki, hogy a fogalmakat képezhesse. Steinthal erre nézve a szókat póznákhoz hasonlítja azon helyeken, hol a fogalmak nyomait észreveszi, a végett kitűzve, hogy biztosabban járhasson tovább az ő útain.

Így két külön téren, bár párluzamosan menő de különböző törvények szerint működik a lélek a gondolkodásban és nyelvben: a gondolkodásban a szellemi ösztön, s az ész kategóriái szerint, öntudat nélkül; a nyelvben pedig öntudat által, ebbe annyit vevén fel, mennyit az öntudat felfogni bír, ösztönszerűleg és saját módja szerint járván el; kategóriáit is úgy alkotja, hogy ezek különböznek az ész (a logika és metaphysika) kategóriáitól, melyek minden emberben azonosak, s öntudatunk nélkül is működnek; miszerint Chinában, Peruban, nálunk és mindenütt e széles világon a gondolkodás és idomai s örök és változhatatlan elvei szerint történik az egyforma gondolkodás; míg a nyelv terén szabadon s alanyiséga szerint működő lélek a nyelv külsejében és belsejében (kül- és bel-alakjában) ropant különbséget hozhatott és hozott létre.

Ezek után a nyelvet így vélem meghatározhatónak: a nyelv ízelt hangokbani előterjesztése a képzeteknek, s ezek által az értelemnek és érzelemnek, általán az ember belvilágának. A nyelv, mint hang, különbözik e szerint egyéb pathologicus hangoktól, minők a nevetés és sohaj hangjai, kívülről ugyan a hangok izelése, belülről pedig a képzetek által, az a mi e hangokban rejlik, csupa érzés levén. E körülmény választja el a nyelvet a zenétől is, melyben szinte

csak érzés nyilvánul, de nem zajos hangokban, mint a nevetésnél, hanem tiszta s egymáshoz viszonyban álló hangokban. Igaz, az érzést kifejezhetni a nyelv által is, de nem közvetlenül, hanem csak a képzet által, t. i. előbb szemlélni kell azt, s így nem az érzés, hanem az érzésnek szemlélete, mint belső nyelvvalak, a mi a hanghoz kötve találtatik. Ha tehát a nyelvet jelentős hangnak mondjuk, akkor a jelentés alatt kettőt kell érteni: t. i. a hang közvetlenül a belső nyelv-alakot jelenti, ez pedig a gondolkodás tartalmát, az érzést, szemléletet, fogalmat, vágyakat, akaratot, szóval a belsőt.

Így tekintve a nyelv hasonlít némileg a művészethez. Monnónak lényeges ismérve az előterjesztés. A művészet a valóságot állítja elő, a nyelv a gondolatot; de ugyanezért valamint a tökéletes művészetet a valóság képmásának nem tarthatni, miszerint annak becsét a valósághozi hűségből lehetne s kellene fölismerni: úgy a nyelv sem képmása a gondolatnak, s mint a művészetnek, úgy a nyelvnek is saját, a logikai gondolkodásától egészen különböző kategóriái vannak.

II.

A nyelvnek lényében s természetében alapszik tehát változásának lehetősége, miszerint a szabadon s alanyiséga szerint működő léleknek e terménye hasonló változásoknak van alávetve, mint az egyén, t. i. születik, kül- és belalakjára nézve elváltozhatik, megérhetik, s el is halhat. Változásainak okait, tényezőit vizsgálván, kettőt lehet észrevenni. A nyelvek összehasonlításából vett tapasztalatok, mik szerint a nyelvekben némely merész elválási pontokra is bukkanhatni, azt látszanak mutatni, hogy a nyelv eredeti összezavarodása nem lassú természeti fejlődés útján, hanem rendkívüli, úgyszólván erőszakos okok működése alatt történt, oly tűnemény, melyen a könyvnek, mely az emberiség őstörténetét magában foglalja, mesterkéletlen s egyszerű előadása nem enged kételkedni, s melyet tiszteletre méltó tekintélyek is szint oly csodának tartanak, mint a minőnek tartják a változásoknak szinte alá vetett föld rendkívüli, az özönvíz által létre jött, változását.

A nyelvek másodrendű változása, különbsége, me-

lyet bámulattal szemlélünk, szinte csodaszerű eseménynek látszik, melynek előidézésére kétségkívül anyagi és szellemi erők hatása egyaránt szolgál eszközül az isteni gondviselés kezében; de ezen erők is oly rejtélyesek, hogy daczára a nagyszerű és fáradságos buvárlatoknak, igénytelen nézetem szerint azokat mindeddig sem sikerült tökéletesen földeríteni.

Ezért bizonyosabb tudásom hiányában Steinthalt beszállítottam itt, ki a nyelvek különbözőségének s változatosságának okairól tudtomra legalaposabban értekezett.

Szerinte a nyelvek különbsége egyfelől az egyes hangokban s azon módban áll, mely szerint azok egymással összesorakoznak, tehát a hangalakban, másfelől a belső nyelvalakban s ennek összeköttetésében amazzal, miszerint ugyanazon képzet különböző nyelvekben különböző hangokkal jelölthetők meg.

A nyelv, úgy mond ő, az ösztönszerű öntudatból forrászik. Minthogy pedig ez öntudat eredetileg s legmélyebben a népek organisatiójában, a szervek sajátságában s azon módban alapszik, mely szerint e szervek a szemléletet visszatükrözik, s így ez öntudat igazán ösztönszerű szabadság, alanyiség, vagyis a tárgyak alanyi felfogása; nem csoda, ha annak terményében mind a külső mind a belső nyelvvalakra nézve a legnagyobb különbség tűnik elő.

A nyelvek különbsége a külső vagy hang-alakra nézve a hangszervek különbségét föltételezi. A szószervekben található különbséget aligha tudná ugyan a boncztudós mennyiségileg meghatározni; de egy angol vagy mongol agykoponyájának szemlélete sejteti velünk, hogy e két emberfaj hangszerveiben is szint oly nagy különbségnek kell léteznie, mint a minő a két koponya egész szervezetében észrevehető. Már erre nézve, mond Steinthal, nem lehet másképp, mint hogy a különböző alkatú szervek különböző hangot adjanak, valahányszor az érzékelt tárgyak szemlélete által felébresztett öntudat ihletére mint egy aeoli hárfa megzendülnek.

Ez állítólagos szervi különbségből származtatja aztán Steinthal, a mi a nyelvekben tapasztalható, a) hogy egy nyelvben hangok találhatók, melyek a másokban nem léteznek, sőt hogy szorosan véve egy nyelvben sem találhatók csak

egyetlen hang sem, mely a más nyelvekével tökéletesen azonos volna; b) ezen szervi különbségből ered, hogy némely hangoknak összeköttetése egy nyelvben szokott, mely divatlan a másokban. Így a német nyelvben a kezdő hangban összekötöttek a br, dr, fr, gr, kr, pr, tr; bl, gl, kl, kn; sl, sm, sn, sp, st, str; a véghangban pedig az : ut, ud, ld, lt, nd, rd stb., melyeknek kiejtése gyakran az idegen ajkúra nézve csak úgy válik lehetővé, ha ennek hangszervei hosszú gyakorlat s szoktatás által azok kiejtésére idomíttatnak. c) E mellett nem lehet félreismerni azon tüneményt, mely szerint némely nyelvekben bizonyos hangok kizárólag és annyira divatosak, hogy ezek rájuk nézve jellemzőkké válnak s ezeket egyedi egységgé teszik. Így a sémi nyelvek egyedisége már alfabetjükben s némely hangok összeköttetésében felismerhető, mint a melyekben a tk, tp, kp hangok összeköttetése az előhangban egyedül szokott. Szint ily jellemző az altaji nyelvekre nézve az ezekben egyedül divatos magánszólók rendszeréből támadó hangegység.

A nyelvkülönbség alapjainak vizsgálatára akarván áttérni, a mennyiben ez a nyelv belső alakjára nézve is létezik, mindenek előtt azon kérdést kell támasztani : mi légyen a belső nyelvalak? s e kérdésre azt feleljük, hogy az a szemléletnek összeköttetése a hanggal.

A hangra mint anyagi támaszra szüksége van az emberi léleknek, mely eredetileg is az érzékiséghez lön kötve, s legmagasb, legszabadabb abstractioiban sem nélkülözheti az érzéki képeket. Midőn tehát a lélek az érzékelt tárgyak szemléletét vizsgálja, ezt ösztönszerűleg az őáltala támasztott, de kivüle létező hanghoz kapcsolja, hogy az öntudatába felvett szemléletet mintegy megfogva, megragadva maga elé tarthassa s új szemléletének tárgyává tehesse. Ennek elérhetése végett köti a belső tárgyat a külsőhez, mely egyéb-iránt csupa jelül szolgál, de ezen külső jel alatt a belső tárgy is, melyet az jelent, a lélek előtt külső tárgy gyanánt jelenhet meg. Így válik a hang a szemlélet jelévé, s a szemléletnek megjelenése a hangban a szemléletnek szemlélete, az így szemlélt szemlélet pedig egy képzet, a képzet tehát a hangnak jelentése. A szemlélet szemlélete hangba öltöztetése,

megtestesítése a szemléletnek, monnónak összeköttetése a belső *nyelvalak*.

A belső *nyelvalak* tartalma, vagyis a szemlélet szemlélete öntudatunkon alapszik, mely tudvalevőleg teljesen alanyi érzéseink által különféleképp határozathatik meg. Ugyanezért ezen öntudat nem mindig teljes tartalmuk s összes ismérveik szerint, úgy a mint valólag léteznek, fogja fel a dolgokat, hanem azokból csak annyit vesz fel, a mennyit alanyiséga szerint felfogni képes. Így p. a süket öntudatában a dolog szemléletének tartalma mindig nélküli azon ismérveket, melyek a dolog hangját illetik. S ki nem tudja, hogy mi ép eszűek is mindig jobban és jobban tanuljuk ismerni a dolgokat, azaz a dolgoknak mindig több és több ismérveit vesszük fel öntudatunkban? Mi legyen magában a dolog? az öntudatunkat nem illeti; ez csak az által érdekeltetik, a mi öneki a dolog.

Így van ez azon öntudattal is, mely mint a nyelv belső alakja van meghatározva. Ennek tartalma nem a szemlélet tartalma, mert ez neki tárgy, hanem az, a mit a szemléletben megjelenő ismérvek közül kiemel s megtart. Így p. a szarvas cervus Hirsch szó fogalmában, bár több jellemző ismérvek találhatnának, de a nyelvi öntudat által csak a szarvakat látjuk kiemelve.

A mint átalán a mi öntudatunknak a dolgok csak és épen azok, a miknek érzéseink által előttünk jelenkeznek: úgy a belső *nyelvalak*nak is a szemlélet csak épen az, a mi a szemléletnek a hanggali szövetségében találhatik, vagyis a mit alanyi felfogásunk szerint összekapcsoltunk a hanggal.

Ebből megérthető, hogy öntudatunk az ő alanyiséga szerint s érzéseink által különféleképp meghatározva fejleszti a nyelv belső alakjait, s így ebben is a legnagyobb különbség lehetséges, miszerint például a latin a kigyót mászónak (serpens a serpendo), a német tekergődzőnek (Schlange von schlängen, schlingeln), a görög az asszonyt szülőnek γυνή (Bopp által összevetve skr. janaki, janak-, Erzeuger szóval) a latin a nőt fejőnek (mulier, mulgere, olasz: mogliere, spany. muger, l. J. Grim Geschichte der D. Sprache 695 l.), a német végre saját nyelve terén a lovat nyerítőnek is (Ross =

sansk. hresh nyeríteni), száguldónak is (Pferd veredus, paraveredus vom zeltenden Gange. l. Grim Gesch. d. deutsch. Spr.) nevezhette.

III.

Daczára azonban e nagy különbségnek, bizonyos tünetmények után, melyeknek szabályai megállapíthatók, némely nyelvek közt közelebbi vagy távolabbi rokonságot lehet észrevenni.

A nyelvek rokonsága a népek rokonságának fogalmára vezet, mert, mivel a nyelv a népek testi s szellemi organizációjából ered, a nyelvek rokonsága a népek vér és szellem szerinti rokonságát feltételezi, s rájuk nézve épen oly jellemzővé válik, mint erkölcsaik, művészetök, dalaik, intézeteik stb. Innen a nyelvfajok meghatározása, a népek osztályozása egyszersmind, miszerint a tudomány a nyelv és népeknek családait, törzseit, fajait, egyedeit egyaránt emlegeti, s a nyelvek fajait az azokat beszélő népek földirati s történelmi viszonyaival összhangzásba hozni, s gyakran nyelveikből és történetük homályos helyeire fényt deríteni törekedik.

Az embert beszéd nélkül nem gondolhatni, s ezért őt szükségkép egy népközönség (család) tagjának kell tekintennünk, az emberiséget pedig felosztva törzsekre, családokra. Minden nép külön egységet, az emberiség lényegének egyedi kifejezését képezi, melynek mindenik egyede testén és lelkén viseli fájának egyedi természetét.

A hasonlóság a népfaj egyedei közt a vér hasonlóságától ered, azaz, a származástól, aztán a természettől s életmód befolyásától; a lélekre nézve pedig a képződés hasonlósága az együttélésből, azaz együttgondolkodásból származik. Eredetileg az ember csak közösségben gondolkodhatik, t. i. mindenki a maga gondolatát fájának más egyénééhez köti, s az így támadt gondolat épen úgy a másé, mint az övé, valamint a gyermek is épen úgy az apáé, mint az anyáé. A hasonló testalkat, a külről nyert hasonló benyomások hasonló érzéseket, hajlamokat, vágyakat támasztanak, ezek ismét hasonló gondolatokat, hasonló nyelvet.

Ezen alapon képződik minden nyelv-egyed egy szerves egésszé, vagyis egy egységes elv alatt oly összefüggő rend-

szerré, melynek minden részei ugyanazon egységes elv által meghatározvák, s viselik azon típust, melyet rájuk amaz egységes elv nyomott.

Az ekképen megalakúlt nyelv s az azt beszélő egy nemzet időjárástával többféle rajokat ereszt ki a világba, melyek aztán külön és külön mindannyi nép- és nyelvegyedekké nővik ki magokat, s a közös vagyonból kisebb nagyobb mennyiséget hozván magokkal, azzal szükségük szerint élnek. Az időjárást ez úton támadt, s új, önállóvá lett nyelvegyedek és törzsek közt keletkezett aztán az a viszony, mely a család egyedei (atyá, anyá, fi, leány, testvérek, unokák) között létezik, mely abban áll, hogy mindnyájan ösünek típusát hordozzák magukon, egymáshoz kül- és belalakjukra nézve többé kevésbé hasonlítanak, alanyiségükhöz képest hasonló formák és kategóriák szerint vannak megalkotva, minthogy mindnyájokban ugyanazon munkás okok és törvények működnek s mindnyájukat ugyanazon közös szellem élteti.

IV.

A nyelv, melynek lényegét s a benne létező roppant különbségnek és rokonságnak alapjait kifejtteni megkísérlettem, tárgya levén a tudománynak, a nyelvtudományról s ebben nyilvánuló iránynézetekről akarok most már szólni.

Mi a nyelvtudomány? mi ennek feladata? Steinthal, ki a nyelvtudomány elvét s ez által jellegét megállapítani s határait szorosan kimérni s minden idegen elemtől különválasztani törekedett, azt mondja, hogy az lényegesen és eredetileg megismerő tudomány (eine erkennende Wissenschaft), miszerint annak feladata más nem lehet, mint meg- és átismerni az adott nyelvet, vagyis megismerni a nyelvnek összes anyagát, vizsgálni, hogyan támadt ezen anyag? mely törvények szerint kezeltetik, hogy az öntudatos belsőt, a szellemit, lelki állapotokat, indulatokat, viszonyokat az ízelt hangok által kifejezze? tehát a nyelvben létező tárgyi-lagos igazságot, a nyelvben létező szellemvilágot kutatni, felfogni, megérteni a nyelvtudomány feladata; miért a nyelvtudomány csupán elmélet dolga nem lehet, hanem benne kar-

öltve járnak elmélet és tapasztalás, mert ez vezet egyedül a nyelv teljes felfogására, átértésére, mi aztán a teljes nyelvtudomány és nyelvbölcsélet egyszersmind.

E céljához taglalás, elemzés, fejtegetés által törekszik felhatni a tudomány, nyomozván benne az erőket, törvényeket, munkás okokat, kül- és belső alakokat, hogy ezek alapján reconstruálhassa a szétaglaltat, saját maga alkotta törvényei szerint tovább fejleszthesse s a műveltség lehető legmagasabb fokára emelhesse, miszerint az az emberi szellem sokoldalú tudásának kifejezésére alkalmas közlönyül szolgálhasson.

A szerint, a mint kinek minő fogalma van a nyelv művoltáról s természetéről, különféle irányban indulhat ki e fejtegetésben; de helyes csak egy lehet, t. i. az, mely a nyelv természete által van kijelölve, ezért felette fontos tisztába jöni a nyelv lényegével, hogy magokat érvényesíteni akaró hamis nézetek ne akadályozzák az igazság felvirágzását, tenyésztését.

Nálunk eddig leginkább két fő irány nyilvánult a nyelv fejtegetésében; egyik elméleti, mely azt bölcséleti alapon fejtegeti; másik történelmi, tapasztalati, vagy hasonlító.

a) Nyelvészeink közül némelyek, az akadémia nyelvtudományi osztályának legkitünőbb tagjai, mély buvárkodásaik eredményeül a magyar nyelvet eredetinek s önállónak vallják, s mint ilyent önmagából, vagyis az emberiség belső ösztönéből, máskép az észnek előleges törvényeiből fejtegetik.

Ezen elv nyilván azon feltevésen alapszik, hogy a magyar nyelv, mint eredeti, kiváltságosan a gondolat alakulásainak és okoskodásainak azon törvényei szerint van alkotva, melyeket a bölcselők kategóriáknak neveznek. Ámde abból, a mit fenebb a nyelv művoltáról mondtam, úgy hiszem, nyilvánvaló, hogy a beszéd és gondolkodás, a nyelv és értelem nem azonosak; sőtinkább a nyelvnek a gondolkodás alaptörvényeitől egészen különböző törvényei, formái; kategóriái vannak; miszerint a logikának a képzeteken vakon s öntudatlanul fejlődött kategóriáihoz a nyelvet, mely ösztönszerűleg de öntudatosan, a logikát megelőzve, alkotja meg saját maga formáit, logikáját, miután annyiféle nyelv-

logika van, a mennyi különbség a nyelvben létezik, rá mázni nem lehet.

E körülménynél fogva a mit ezen elméleti, a prioristícus úton eredményezhet a nyelvfejtegetés, értelmezés, igen ritkán tapasztaltatik tárgyi valóságnak; az többnyire alanyiságunk képzelete, nem egyéb ráfogásnál, mint egyéb dolgokban is, hol a tárgyilagos igazság nyomozásában a subiectivismusnak jut szerepvitel. Errenézve a nyelvről épen azt mondhatni, mit az isteni kijelentés könyvéről ennek subiectivus értelmezőire nézve a költő énekelt:

Hic liber est, in quo quaerit sua dogmata quisque,
In quo etiam invenit dogmata quisque sua.

b) Másik fő irány, mely nálunk a nyelvvizsgálatban nyilvánult, a hasonlító, melyre nézve azonban nálunk szükség kijelölni a tért, melyen annak történnie kell, mert tudvalevőleg igen különböző tért erőködött közelebbi időben a nyelvhasonlítás nálunk elfoglalni.

Összehasonlítani mindenfélét lehet. Mutatják ezt az élcz és szeszély. A lólábat is hasonlíthatni az emberi kezekhez, mert hasonlít egyik a másikhoz abban, hogy monnó az állati test kinövése. De a hasonlító tudomány a hasonlítás által a dolgok mivoltát akarja megismerni, s nem szabad élczes játékká fajúlnia. A logika, melyről imént szóltam, a nyelvhez, s egyik nyelv gyakran úgy áll a másikhoz, mint a gerinczes állatok a puhányokhoz, melyek közt hasonlításnak helye nem lehet, nincsen. Azon nyelvekről méltóztassanak ezt érteni, melyek közt a rokonságnak semmi nyoma.

Tehát a rokonságnak tagadhatlan ismerveit viselő nyelvek közt lehet csak és kell tenni a hasonlítást. Ezeket egymással összeveti a nyelvész, mint a természet egyfajú alkotásait egymással összehasonlítja a boncztudós, hogy az összes fajban munkás okokat s törvényeket felismervén, ezen törvények- és munkás okoknak, mint ezek az egyedekben kifejlődve találtatnak, teljes ismeretére tehessen szert. Minél teljesebb a boncztanár hasonlítása a rokon alkotások között, annál tisztább s teljesebb ismeretet nyer az egyedekről. A nyelvegyedekben létező s különfélekép munkás okok, tör-

vények, szóval a nyelv ismerete is tiszta, teljes csak akkor lehet, ha a hasonlítás kiterjeszkedik a rokonságban levő nyelvek egész öszletére.

Hogy más úton, mint a nyelvcsalád összes egyedeinek összehasonlítása által, a nyelv teljes ismeretére szert nem tehetni, engem a mondottak után következő okok győznek meg:

1) A tapasztalás azt mutatja, hogy egy nyelv sem fejezi ki egész nembeli valóságát, hanem az egész család teszi azt; s hogy az egész családban munkás okok s törvények az egyedekben különféleképp találtatnak érvényesítve, kifejlődve. Vegyük például az altaji nyelvcsaládot, melynek rokonsági ismerveit Hunfalvy Pál akad. r. tag kimutatása szerint nyelvünk tagadhatatlanul bírja, s tekintsük legelőször a tárgyi ragozásnak törvényét. Ez a magyar nyelvben úgy van kifejlődve, hogy az ige felveszi ugyan tárgyúl a második személyt, de csak az alanyi első személy elé, minden számbeli különbség nélkül, és csak akkor, ha ez mutató- névmás- természetű; a mordvin nyelvben pedig úgy, hogy ez mind a három személybeli tárgyat a számbeli különbséggel együtt kifejezi mind a három alanyi személylyel; a vogul és szamojedben végre a harmadik személyű tárgy a számbeli különbséget is kiteszi. Nézzük továbbá e nyelvekben az őket oly igen jellemző ragok általi viszonyítás törvényét: mily különböző bennök a ragok száma s ezek függedésének módja! Az osztják nyelv csak hét, a lapp tíz, a szürjän és török tizenegy, a cseremisiz tizenhárom, a szuómi tizenhat, a magyar huszonhét viszonyragot számlál; s ha egyszersmind személyrag is járul a tőszóhoz, a magyarban a személyrag elébe, a szuómiban pedig utána tétetik a viszonyragnak, miszerint mi mondjuk kezemből, a szuómik pedig kéz-ből-em (kădes-tă-ni). Így állván a dolog, lehetséges-e, kérdem, a nyelvegyedekben fenálló s észrevett törvényeket teljesen átismerni, ha azokat egész kifejelettségökben, az összes család valamennyi egyedében vizsgálván, meg nem ismertük.

Ehhez képest véleményem szerint nyelvtudományi törekvéseinknek mindenek előtt oda kellene irányoztatniok, hogy összesített erővel buvárolván az altaji nyelvcsalád valamennyi egyedét, szert tehetnénk minélelőbb egy közönséges és

bölcséleti nyelvtanra, mely az altaji nyelvek tana, de a nyelv mivoltánál fogva semmi másra nem alkalmazható lenne. E nyelvtant tisztán tapasztalati úton indulva úgy kellene készíteni, hogy a kategoriákat, törvényeket, az alakok jelentését az egész családban kiböngésszük, a család sajátágaiból észszerűleg megalapítsuk, azután kiemeljük az egyes nyelvek különbségeit, s azok egyedi alakelvéből származtassuk.

2) A nyelv egyedi egységét, vagyis minden nyelv külön elvét akarván vizsgálni, szükség elsöben is a nyelv szavainak rendszerét megalkotni; mivégre vezérelvül a nyelv belsöjét, vagyis a nyelvben visszatükrözött szellemvilág alakjait (belső nyelvalakot) összeköttetésben a külalakkal szükség vizsgálat tárgyává tenni. Ez az etymologia dolga, mely a külalak által a belsöt törekszik feltárni, felismerni. Már miután a nyelv mind külsö mind belsö alakjára nézve a tapasztalás szerint eredet óta sokképen elváltozott, e munkában mindenek előtt a gyök- vagy töszö legeredetibb hangalakját szükség megállapítani, hogy birhassuk, a benne rejlö eredeti szemléletet. Igaz, a nyelv eredeti hangalakja előttün néha a régi nyelvemlékekben, a különbözö nyelvjárásokban is, péld. a Halotti Beszédben az *asszony* és *élö* szók eredetibb alakja: achsin (=ak-szony) és eleve; a müncheni Codexben a bodza-é boz, mely a Boz (Holling) Sopron megyei helység nevében is él, de miután a legtöbb esetben az eredetibb hangalakot nem lelhetni fel sem a nyelvemlékekben sem a nyelvjárásokban, azt máshol mint a rokon nyelvekben, a hangváltozások törvényeire ügyelve, kutatni épennem lehet. Söt ezek nélkül még csak azt sem ismerhetni meg minden esetben, mi legyen tö vagy rag a szóban? Így például, hogy *borju* szóban a *bor* töszö, a *ju* pedig kicsinyítő rag, csak úgy tudom meg, ha ezt összesorolom a török : buzaghu és szuómi : vasikka-val, mely összesorolásból értem, hogy a *bor* = buz, *vas* a töszö, a *ju* = ghu (=aghu) = kka (=ikka) pedig kicsinyező rag, s a *ju* a bötüváltozások törvényei szerint támadt az eredetibb ghu = ka alakokból, e változásnak módja maiglan látható levén a magyar nyelvjárásokban, melyek a kemény torokhang mikép lágyúltának módját előtüntetik : bor-gyú, bor-nyú, bor-jú.

3) Semmi sem bizonyítja inkább a rokon nyelvekkel hasonlítás mindenek előtti szükségét, mint azon körülmény, hogy eredeti szókincsünk fölismerhetése végett ezt külön kell választani a kölcsönvett fölös számú idegen szóktól.

Tagadhatatlan, hogy a szellemvilág, melyet fajunk nyelvében megalkotott, csak saját nyelvkincsünkben van visszatükrözve, nem pedig az idegen nyelvekből felvett szókban. Ezért határjárást tartanunk és saját nyelvkincsünket minden idegen vegyülettől külön kell választanunk, mielőtt a szellemvilág nyomozására kiindulnánk. Már mi legyen eredeti, Ázsiából hozott nyelvsajátunk, lehet-e máshonnan megtudnunk, mint a mi rokon nyelveinkből? Én legalább e tárgyra nézve másképp nem tudok következtetni, mint hogy a mi nyelvünkben az Ázsiában maradt rokonaink nyelveiben maiglan él s feltaláltatik, csak az lehet eredeti nyelvsajátunk; azt pedig, a mi ott nem találtatik, itt Európában vettük fel. Így például, hogy az *asztal*, *ablak*, *iskola*, *malaszt* stb. szók eredeti szókincsünkhöz nem tartoznak, onnét tudom, hogy ezek rokon nyelveinkben nem taláztatnak; ellenben, hogy a *fél*, ámbár megvan ez a cseh nyelvben is, sajátunk, abból következtetem, mert rokon nyelveinkben átalán él, a csehen kívül a többi ind-german nyelvektől pedig egészen idegen.

Egy általam mélyen tisztelt akad. r. t. a szellemdús Lugossy úr, ellenkezőleg azt állítja, hogy a kölcsönvett fölös számú szók leszámítolása végett is, mielőtt tovább lépnénk, nyelvünk terén kell gondos nyomozásokat tartanunk, tehát családítás útján elkülönözni, biztosítani azt, a mi idegenben nem találtatik gyökerezőnek (1859-ki Új Magyar Muzeum I. köt. az Akad. Értesítő 12. l.).

Saját nyelvünk terén a családositás által keresvén ez elkülönözésre biztosítékot, illet annyira nem találunk, hogy inkább a kül-alak hasonlatossága által rászédetvén, a Lugossy úr által úgy nevezett bellétegzeti fonállal, alanyiságunk képzeleteinél fogva, a legidegenebb szókat is, például a gör. *καρική*, lat. *carica* aszú füge szókat arra nézve, hogy ez többnyire kerek alakban szokott metéltetni, a *karika* szóval könnyen egy bokorba, úgynevezett szócsaládba könnyen összeköthetjük. Ez aztán valóságos hasonlítása a lóláb-

nak az ember kezeivel. Számos ily összehasonlítás van azon munkácskában, melyet én „A szóelemzés és szóértelmezés alapelvei“ cím alatt hat évvel ezelőtt a közönség elé bocsátottam. S ha nem csalatom, ilyen a *váll* és *villa* szók összehasonlítása is a magyar nyelv körén belül Lugossy úr által (l. a M. Nyelvészeti II. köt. 141. l. a szócsaládrendszert).

Helytelennek tartom én nálunk azon nyelvészeti törekvéseket, mik szerint philosophálásra engedjük magunkat ragdatni, mielőtt a tényeket összeállítottuk volna, s határozott ítéletmondásokat hallatunk az összehasonlító nyelvészet fölött, mielőtt az altaji nyelvek terén, hol nyelvünk hasonlítását teendőnek sejtjük, a mostaninál bővebb ismeretet gyűjtöttünk volna. Alig léptünk e térre, már is az mondatik, hogy itt csak ingadozó alkatú törzsnyelveket találhatni, melyekben a különböző nyelvek hangjainak egymáshoz való viszonyára s átmenetek törvényeire a fő súlyt nem tehetni, mint az indogerman nyelvekben, melyekben az irodalmilag megállapított nyelvkincsre s a szók kiejtésére bizton építhetni; s ezért nem is várhatni oly eredményt az altaji nyelvek egybevetése által, mint az indogerman nyelvek mezején szült a nyelvhasználat. Ilyen ítéletmondást hallottunk nem régen Ballagi úrtól az akademiában, mire elég lesz talán azon észrevétel tennem, hogy az altaji nyelvek közt a finn, eszth, mongol, török és magyar nyelvek irodalommal bírván, nem állíthatni teljes igazsággal, hogy nyelvkincsünk megállapítva épen nem volna.

Az is mondatik, hogy testvérnnyelvek nem élnek ma már a magyar nyelv oldalánál, hogy azok kincséből meríthető eredmények pótolhatnák, deríthetnék megfoglyatkozott, elhalványodott sajátunk hézagait.

Az altaji nyelvek buvárlata még mindig oly fiatal, hogy az e családhoz tartozó valamennyi nyelveket nem ismerjük, sem azt a viszonyt, melyben azok egymáshoz s a miénkhez állnak; annyit azonban az e téren tett buvárlatok eredményeztek már, hogy tudjuk, miszerint nyelvünk az altaji nyelvekkel egy alkatú, eredetének ugyanazon szökpontjai vannak, benne ugyanazon törvények uralkodnak, s ezek nek

működése maiglan felismerhető. Ha tehát a végleges buvárlatok után bebizonyúlna, hogy nicsenck testvéreink, de annyi már is bizonyos, hogy vannak rokonaink, kik bármily távol-rokonsági fokon állnak is hozzánk, mégis mint velünk egy törzsnek ágai ugyanazon ősi vagyomból kapták ki osztályrészöket, s így lehetetlen, hogy a testvérnyelvek hiányában e rokon nyelvekkel hasonlítás sokat, mi másképp homályban maradna, fel ne derítsen nyelvünkben.

Azonban én a rokon nyelvekkel hasonlítást nem úgy veszem, mintha nyelvünk minden legkisebb ízében csak azokból nyerhetne felvilágosítást, s mintha minden szavunk eredeti belső alakját kizárólag az altaji nyelvekben fellelt rokonaiból lehetne csak felismerni; sőt inkább azt tartom, hogy a rokon nyelvek kölcsönösen világosítják fel egymást, s nem egy esetben nyelvünk az, melynek terén belül derül a fény, mely világosító sugárait árasztja a különben homályban maradandó rokonok terére. Így sejtem én ezt a gyűrű, köny, baj, vér stb. szavainkra nézve, melyeknek ős jelentése nem a szuómi sormi = új és gyűrű, kyynö, vaiva, veri szókkal összesorolás által ismerszik meg, hanem azáltal derítettnek fel e szuómi szók is, ha nyelvünk terén belül a gyűrű a gur (gurúl volvitur) kör stb. messzeterjedő gyökerek családjával, a köny a geny sanies, pus, liquor, a baj molestia saj : tormentum fr. tourment, a vaj (vajudik = partus doloribus torquetur) vij (vijódik vi = ringen), a vér végre a ver (veres) pir (piros) gyökerekkel soroltatik össze. Másszor ismét a szók jelentését a magyar nyelv terén belül s a rokon nyelvekben is megsejthetni, mely esetben ezek egymást kölcsönösen támogatják. Így például a *fék* és *fejsze* a magyar nyelv terén elemelve szintúgy a fő-hez vezetnek vissza, mint a szuómi päitsi, és pääkkä a pää = caputhoz, s itt és ott az első am : fő-ik fő-ik-ező (v. ö. menyekző = meny-ik-ező) azaz : capistrum = fej-kötő vagy kötél; a másik pedig a. m. Kopf, Haupt, Kolbe.

De viszont szavaink ős jelentését mindenk előtt a magyar nyelv szűk határain belül kizárólag felderíteni akarni oly törekvés, mely a legélesebb elmének sem ígér biztos sikert. Ki fejti meg e szűk téren a tuli piros, meny, megye,

kajszí stb szavainkat? míg a szuómi tuli = tűz, miniä = meny, mäki = domb, halom, kesä = nyár hason alakú szókkali egybevetésből világosan értem, hogy a tulipiros szuómi tulipunnainen a. m. tűzpiros, feuerroth; a meny szuómi miniä (myyn eladok, ígerek ígével levén összeköttetésben) a. m. eladott, férjhez adott nő; a megye eredetileg domb, határdomb, aztán domboktól környezett vár, tartomány, v. ö: gör: ὄρος határ ὄρος halom, hegy; a kajszí végre a kesä mellé sorolva nyarat jelentvén, a kajszibaraczk a. m. nyári, nem őszi baraczk.

Igaz azonban, hogy nem minden szavunkra nézve nyerjük e világosságot egyik vagy másik rokon nyelvből; de azért Lugossy úrral még sem mondom: mit nyerek azzal, ha tudom, hogy a magyar kéz a szuómiban küsi, a gatya kaatio? mert ha többet nem, annyit minden esetre nyerek e tudás által, hogy az anyag közösségét e két nyelvben megismerem, s a fölszedett fölös számú idegen szóktól sajátunk gyanánt leszámítolni tudom.

Végezetre egy a hasonló nyelvészet által szinte figyelemmel tartandó észrevételt teszek csak. Nem lehetetlen az eset, sőt talán több ilyen is van, miszerint némely szavunk a magyar nyelv terén, de az egész altaji családban is egészen ridegen áll, akár mint egyedül álló sajátunk, akár mint ázsiai kölcsönvett szavunk. Ez esetben a magyar nyelv terén belül családosító Lugossy úr, de az altaji nyelvek terén hasonlító nyelvész sem lehetvén képes a szó ős jelentését kinyomozni, hol fogjuk, hol kell ennek jelentését felkutatni? azt tartom én, ez esetben az altaji nyelvcsalád körül vont válasz falakon kívül is szükség kiröpülni. Egyébiránt is ki nem tudja, hogy a legkülönbözőbb, egymástól egészen idegen nyelvek is idomaik aprólékos pontosságát, sok részben kimutatható hasonlatosságaik nyomait tekintve, mielőtt az isteni gondviselés a különbségek okait működni engedte, épen úgy egyek voltak, mint az emberek legkülönbözőbb fajai egy emberpárban egyesülnek, miszerint a legkülönbözőbb nyelvek is egykor kapcsolatban levén, az elválás után is tarthatnak fen némi ős sajátságokat. Erre nézve egészen idegen nyelvek összehasonlítása sem maradhat egészen süker nélkül a tudományra nézve. Szinte mint az anatomia comparativa,

mely különféle állatok testeit bonczolgatja, sem maradt siker nélkül az anthropotomiára nézve. Geseniusról saját vallo-mása után tudom (l. Lex. manuale in praef.), miként ő nem kevés sikerét tapasztalta annak, hogy a sémi nyelvcsalád gyökereit az indogermán családéival összehasonlította.

GYŐR VÁRMEGYEI SABÁRIÁRÓL

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉSE

CZINÁR MÓR lev. tagnak.

Úgy látszik, hogy vizsga korunk tudósainak jó része mindent, mi régibb időkre vonatkozik, különös kitartással keres, míg más része mindent, a mit annak napfényre hozni sikerült, kitünő kegyre méltat. Legyen az nyelvészeti vágy tör-ténelmi, legyen földirati vagy törvényhozói, szép- vagy kéz-mesterségi térről nyújtva, kedves az, s annál kedvesebb, minél felebb haladja időben korunkat.

Mellőzvéen azt, hogy hazánkban is a megkedvelt régisé-gek felkeresése a reá szánt drága idővel és a nála elkerül-hetetlen nem csekély bajjal s fáradsággal felér-e vagy nem, hogy hazánkra nézve üdvös-e vagy közönös: én abban öröm-mel látom valami jelenségét annak, hogy korunk a nem igen régtől fogva uralkodó felülegességet urván, divatba vett könnyű gondolkozásmódjából kivetkezni és mintegy örszel-lemi ösztöntől indítatva, boldoglétét némi rögzősebb úton ke-resni és szilárdabb alapra építeni indul. A miből ismét öröm-mel gyanítom, hogy idővel sok más, mi valódi belső értéke és elismert közhaszna tekintetéből még csak jelen század elején is köz tiszteletben állott, de ebből, sajnos! nagyrészt már kiesett, előbbi becsét, diszét visszanyeri. Lehet hogy csalódom, lehet hogy ez nem egyéb mint álom, de ha csak álom is, előttem legalább kedves álom.

Ezen reám nézve reményteljes divatot követve, én is egy a hazánkban 617 év előtt virágzott, de a tatár dühe által semmivé lett hajdan elég híres helyet tűztom ki azon érteke-

zésem tárgyául, melylyel a Tek. Magyar Tud. Akademia levelező tagjai közé kegyesen felvétetvén, alapszabályaink értelmében tartozom.

A hajdani Pannoniában, hol ez Magyarországnak a mai dunántúli részén terjedett, már a rómaiak idejében két népes hely létezett, mely Sabária nevét viselte. Ezeknek egyike, mint tudjuk, hajdan jeles római gyarmat, és egykor felső Pannónia fővárosa, most püspöki város, Szombathely Vas megyében: másika ellenben Győr vármegyében, Pannonhegyén, mai Győr-Szent-Márton helyén oly csekély vala, hogy a régibb római földleírók vagy nem ismerték, vagy ha ismerték, nem tartották méltónak irásukban megemlíteni: miért azt sem merjük állítani róla, hogy csak városkák közé tartozott. Ezen akkori jelentéktelen állásán nem csodálkozhatunk, ha szerencsétlen fekvését tekintetbe vesszük; mert hisz nem csak több jeles városokhoz, mint Arrhabona, Curta, stb. közel, hanem a római útaktól messze is esett, melyeknek egyike Arrhabonától (mai Győr város tájától) a Duna mellett, másika pedig ama jeles Sabária, mai Szombathely város felé tartott. Ily körülményekben neki akkor gyarapulni nem lehetett.

Azonban, noha a régi földleírók, mint Strabo, Ptolemæus, Plinius stb. ezen akkor jelentéktelen Sabáriáról mélyen hallgatnak; hogy mégis létezett, névszerint pedig mostani Győr-Szent Márton mezőváros helyén: több régi iratokból bebizonyítható. Ezek között elsőben is a mi névtelen jegyzőnket említjük, ki akármelyik Béla király mellett hivatalkodott is, teljes hitelt érdemel, mivel akkor írt, midőn még ezen Sabária a földszinén látható vala. Szavai következők: „Dux autem Árpád, et sui milites sic cundo iuxta Montem S. Martini castra metati sunt, et defonte Sabariae tam ipsi, quam eorum animalia biberunt.“ Létezett tehát Sabária, és mivel a Sz. Márton hegye mellett táborozó magyarok Sabária vizéből lovaikkal együtt ittanak: ez a Sz. Márton hegyétől messze nem lehetett.

Más még inkább ide vágó bizonyítványt IV. Béla király 11 négyszöglábú okmánya nyújt, melyben a sz. mártoni apátság minden pusztái és helységei s ezek lakosai Albeus,

Nyitrai főesperest által névszerint feljegyezve előadatnak. Ezen óriási oklevélben többi között ez is áll : „Ipse mons sacer Pannoniae, in quo situm est monasterium beati Martini, habet per circuitum ipsius montis terram, quam a tempore Sanctorum regum, scilicet S. Stephani, et Ladislai tenuit, et possedit, et nunc possidet sine contradictione aliqua pacifice et quiete; et circum circa ad *pedes supra* dicti montis habet plures villas suas, quae inferius nominantur. *Conterminales* autem villas habet has : Hymud, quae alio nomine Nelka dicitur. Tapan. Villam Agasonum Regis. Villam Torján, quae est communis sibi et aliis : deinde protenditur terminus eius usque *Sabariam* ubi dicitur natus S. Martinus, et ibi in valle media est fons sacer, qui vocatur caput *Pannosae*, qui cum aliis fontibus facit rivulum sub Ecclesia S. Willibaldi, et vocatur Pannosa, et inde descendit usque a villam Éch.“

. Ha már Pannonhegy tája térképét megtekintjük, szemünkbe tűnik

Először : azon forrás, mely IV. Béla korában Sabáriánkhoz tartozott ugyan, de most már az akkor is ismeretes szomszéd Ravazd nevű helység határai közé, Szentmárton határához közel, szorúlt.

Másodszor : azon halom, melyen még jelen században sz. Willibald kápolnája állott, s melynek lábát Pannosa (most Pánzsza) csermely mai nap is mossza. A kápolna: ~~Görög~~ magyar atlasában Ravazdnál illő helyén mint rom feljegyezve áll, de mintegy 20 év előtt kövei más épületre használtatván, romnak sincs csak nyoma is többé.

Harmadszor : mivel azon csermely okiratunk szerint egész Écsig Sabária földén folyt, most pedig ugyanazon völgyben Pannonhegyen s ennek tövében fekvő Sz. Márton mezőváros földén keresztül szinte az écsi határig foly : bizonyos, hogy ezen mezőváros a régi Sabária helyén áll. Továbbá :

Hogy ezen Sabáriánk a XII. és XIII. században nem csak oldalát és alját hanem tetejét is e szent hegynek magában foglalta, az akkori római pápák leirataiból világos, kik által a sz. mártoni apát és monostor egyházi hatósága bizonyos helyekre nézve megerősítve, a hegy tetején álló templom mindnyájok által Sabáriába helyeztetik. Ily nemű legrégibb,

második Paschal pápától 1103. évben érkezett leirat így szól: „In episcopatu Jauriensi Ecclesiam S. Martini in Sabaria.“ Hasonlóan ír ennek utódja III. Sándor 1175., III. Orbán pápa 1187., III. Incze pápa 1216., IX. Gergely pápa 1232. évben. És ez ugyan a fenemlített két században úgy állott. Azonban

Szent István királytól fogva egész IV. Béláig eltérésekkel találkozunk, melyek arra mutatnak, hogy Pannonia nevű város, ha nem mindenkor, legalább némi időszakban Sabáriával azonos vala. Nevezetesen sz. István ezen hegyet, melyen a kolostor a főtemplommal együtt áll, sem Sabáriába, sem Sabária fölé, hanem Pannonia fölé helyezi, mely alatt hogy nem Pannonia tartományt, hanem az akkor kétségtelenül létező Pannonia várost értette, bizonyos. Hasonló kifejezéssel él II. Paschal pápa is. Ellenben III. Incze és III. Honor pápák supra Pannoniam, de hegyet nem említve, végre III. Kelemen pápa 1188. és IX. Gergely pápa 1232. évben a monostort egyszerűen de Pannonia, hegyet nem említve, nevezi. És épen ez a megnevezés legtermészetesebb és legigazabbnak látszik, miután sz. László király évtelen okiratában, melyben a pannonhegyi kolostornak akkor birtjóságait előszámolja ezen szavakkal él: „Primum praedium est Pannonia, ubi monasterium situm est.“ Első birtoka, úgymond, Pannonia, a hol a monostor áll; mert hogy azon korban *praedium* alatt nem pusztát értettek, mint most, hanem fekvő jószágot általában, Du Cange Glossariumából is tudjuk.

Szent László néhány szavát a fenemlített római pápák kifejezéseivel összevetve kitűnik, hogy Pannonia és Sabária nevezet alatt azonegy helyet értettek eleink. Mert ha számos pápák a sz. mártoni főtemplomot Sabáriába, sz. László s szint annyi pápa a hozzá épített monostort Pannoniába helyezik, Sabária és Pannonia két különös helység vagy város nem lehetett, hacsak azt a hihetlent fel nem tesszük, hogy e két várost egymástól elválasztó vonal épen a templom és a hozzá épített kolostor közé esett legyen; mi ugyan nem lehetetlen, de mit elfogadni nem vagyunk hajlandók, mert hogy akkoron monasterium alatt rendesen az ecclesia is, valamint ecclesia alatt a hozzácsatolt monasterium is értetett sok régi, főkép alapító-levél, bizonyítja.

Ha már, mint látjuk, Pannonia és Sabária ugyanazon egy várost jelenti, világos, hogy a mit egyikről mond a történelem, az a másikról is áll azon korra nézve, tudniillik, melyben e város két névvel birt. E kor a keresztény Magyarország három első századára biztosan terjeszthető.

Miután Sabáriánk hajdani létét és hollétét kimutattuk, tárgyunk földirati rendszere kívánja, hogy holmi nevezetességeit is előadjuk.

Ezek között elsőnek emlitem Árpádnak, hazánk alkotójának hadseregével együtt *itteni* jelenlétét és táborozását, melyet egész hazánkra nézve ábránd nélkül eredmény- és sikerdúsnak lehet tartani. Ezen táborozásról a névtelen jegyző így szól: „De fonte Sabariae tam ipsi, quam eorum animalia biberunt. Et montem ascendentes ex visa pulchritudine terrae Pannoniae nimis laeti facti sunt, et inde egressi usque Rabam et Rabuceam venerunt, Slavorum et Pannoniorum gentes et regna vastaverunt, et eorum regiones occupaverunt.” Meglátván tehát Pannonia földé szépségét, igen vigak lettek stb. S valóban, mennyire hathatott ezen meglepőleg elragadó látvány oly eleven s fogékony kedélyekre, minőket a nagy Árpád és hazát szerző fegyveres társaiban fel nem tenni annyi lenne, mint a magyar, sőt általában az emberi természetet nem ismerni. Igenis vig lett ott a magyar, s elragadtatva a föld szépségétől, nem irtózott a halállal fenyegető csatától, hanem alig várta, hogy magáénak mondhassa a szép s nagy területű földet; örömet küzdött s könnyebben győzött; sőt nem épen helytelen kérdés, hogy győzött volna-e, ha talán csüggedő erejét az őt elbájolta föld, viadal közben is szeme előtt forogván, nem nevelte volna.

De hogy is maradhattak volna hidegen egy legalább 270 négyszög mérföldre terjedő róna véletlen látványánál? Minő hatással lehetett rájuk, midőn éjszagnak állván, mindent, a mi a bécsi és Kárpát hegyekig Bécs felé 18, Pozsony felé 10, Nagy-Szombat és Nyitra felé 13 mérföldre terjed; jobbról a 19 mérföldre távoló Sztina hegyet, balról pedig ugyanazon távolságban az ausztriai havast, végre fordulván délnek, mintegy öt mérföldre távol kékkelő Bakonyi és Vértesi hegyektől félkörben szincarnok módjára

elkerített vidéket, egy állóhelyről egy tekintetre megpillantottak. Lehetetlen volt a lelkes fejedelemnek e látványra fel nem kiáltania: Ennek mienknek kell lenni! De lehetetlen volt azinnen eredett köz lelkesedést tüstént nem használni, a mint is azonnal fogott a foglaláshoz és rövid idő alatt célját szerencsésen el is érte.

Második nevezetességét Sabáriánknak abban helyezem, hogy hazánk nagy alkotója, Árpád, mint látszik, utóbb is ezen Sabáriát, főképen szent hegyét, nem csak a róla élvezhető nagyszerű kilátásért, hanem s tán inkább amaz időponti lelkesedéseért, melyben rajta állván *nimis laetus factus est*, különösen kedvelte, és a véren szerzett földnek bajnokai közti kiosztása alkalmával azt magának tartotta. Ez hihető, mert igen természetes, a mit vitatni érző ember előtt felesleges, érzéketlen előtt hasztalan lenne; mert mint kedély tárgya, azok közé tartozik, melyekről a belső érzelem által tisztábban szoktunk meggyőződni, mint hideg okoskodás útján. Azonban ezen véleményt az is támogatja, hogy Sabáriánk, vagyis a mai Sz. Márton hegyét Geysa fejedelem, Zoltán, Árpád fiának unokája birta, melyet mint Árpád unokájától örökül nyert birtokot az általa s fia sz. István király által alapított sz. Benedekieknek ajándékozott.

Ezekután könnyen elhihetjük azt is, hogy ezen Sabária-vagy Pannoniában fejedelmi méltósághoz illő akármilyen néven nevezendő lakház már Árpád korától fogva nem hiányzott, a mi harmadik nevezetességének beillik. Hogy a magyar minden korban szenvedélyes vadász volt, bizonyos, mely kedvtöltésre Sabáriánk sikeresen ajánlkozhatott, midőn a most legnagyobb részében már kiirtott, de akkor egész épségében diszlott és sok mindennemű vaddal bővelkedett Bakonyerdője, melynek nem megvetendő részét ma is a sz. gáli királyi vadászok birják, épen Sabáriáig terjedett, s így első fejedelmeinket az előttük egyébként is kedves Sabáriába csalogatta. Mivel pedig sem Árpád, sem fia Zoltán, sem unokái offéle mulatságukat nem csupán magok, hanem nagyjaik fényes kíséretében szerették élvezni: e tekintetben is a hajdan szégyen s csekély Sabáriánk nevedkedhetett. Egyébiránt, hogy sz. István idejében királyi díszlakkal birt e város, csak ha-

gyományi tudomás; de hogy Kálmán király korában olyan-
nal birt, történelmi igazság; mert a régi Chronicon hieroso-
lymitanum czímű munkából tudjuk, hogy e király 1096. évben
Bouillon Godfried, a keresztes hadak vezérének követeit
Pannonia vagyis Sabáriában álló palotájába küldötte s ott
nyolcz napig fényesen tartotta, míg utóbb maga Balduint,
Godfried testvérét, oda túsúl elvezette.

Negyedik dísz Sabáriánknak az, hogy sz. László Pan-
nonhegyén, melyet ő szent hegynek nevez, tehát Sabáriánk-
ban, országgyűlést tartott, a mint azt magában hazai törvény-
könyvünkben olvashatni: a mi újra nem kevés nagyobb térű
és fényű lakházra mutat.

Ötödik s fő nevezetessége e helynek az, hogy a negyedik
században ama nagy erényű és erélyű férfi, a világhírű sz.
Márton turoni püspök, az ő keblében született. Igaz ugyan,
hogy mintegy 300 éve már, hogy ama Vas megyei Sabária,
vagy Szombathely nevű most püspöki város, az ő születése
helyének tartatik; de ha régi íróinkat, okiratunkat és a kü-
rülményeket figyelmesen megvizsgáljuk, hamar átlátjuk, hogy
ezen hiedelemnek alapja semmi más, mint egy könnyen meg-
bocsátható tudatlanság, mely a szó legszorosabb értelmé-
ben véve legyőzhetlen volt. Ugyanis mindaddig, míg a mi
pannonhegyi Sabáriánk létezett, egyedül az tartatott ezen
dicső szent születése helyének; de miután 1243. évben a ta-
tárok dühe által a föld színéről teljesen eltűnt s a reá követ-
kezett századokon át földiratok hiányában az emberek emlé-
kezetéből is elenyészett, nem csoda, hogy azok, kik egypár
száz évvel végső eltörlése után később írtak, ezen dicsőséget
azon Sabáriára ruházták és annak tulajdonították, melyet,
mint akkor is fenállót, egyedül ismertek; jól tudván, hogy
Sulpitius Severus bizonyossága szerint pannoniái Sabáriában
született legyen: de egyúttal nem tudván, hogy ezen kívül
más Sabária is létezett Pannoniában s ezt máshonnet nem is
tudhatván, mint a sz.-mártoni vagy más levéltárból, melyhez
főképp akkoron férni Hercules tizenharmadik csudamunká-
jának beillett volna.

Első, ki sz. Mártont Szombathelyen születettnek írta,
volt a külföldi Bonfinius, kiről mint olasz emberről legke-

vesebbé tehetni fel, hogy a mi Sabáriánkról valaha valamit hallott volna. Írt ő 1495. évben tehát 250 évvel később, mint Sabáriánk a világból elveszett, melynek helyén az ő idejében már 200 év óta a mostani Zentmárton helység állott. A kik Bonfinius után írtak, mint Gregoriancz Pál győri püspök, Oláh Miklós esztergami érsek, Ranzanus s mások, csak annyit tudván róla, mint ő, azaz, semmit, s nem is tudhatván, hibáját a legjobb lelkiismerettel utánozták. Legszívesebben tette azt kétségkívül Gregoriancz, kit Szombathely mint győri püspökség alapítványi birtoka közel érdekelt, melyet ő Bakith Pál királyi huszár testőrségi kapitánynak örököse Bakith Péter kezéből kiváltott; I. Ferdinánd király azt Bakics Pálnak bizonyos pénzüszvegben lekötötte, mit később tőle Péter örökölt. Lássuk most, hogy főnebbi állításunk sz. Márton püspök szülőföldjéről min alapúl.

Hogy már sz. István első királyunk korában a kereszténység a pannonhegyi Sabáriát sz. Márton születése helyének tartotta, Hartvik által írt sz. István életéből tudjuk, melynek egyik helyén Érdi fordítása szerint ez áll: „Mivel Pannonia sz. Márton püspök születésével dicsekszik; e Krisztushoz hív indulatú férfu (sz. István) pedig ellenségein, miként már mondatott, annak érdemei által győzedelmeskedék, jószágaikból saját szükségére semmit meg nem tartott: mintán az isten kedveltjeivel tanácskozott volna, a szent püspök telke mellett azon helyen, mely szent hegynek mondatik, hol sz. Márton míg Pannoniában lakott, ajtatosságul helyet jelelt ki magának, annak neve alatt monostort kezde építeni.“ Hogy ezen Hartvik noha külföldi, nem valami csavargó, tudatlan álmodozó, hanem minden tekintetben hitelre méltó író vala, kitűnik abból, hogy ő hercegi vérből eredett; hogy testvére, Udalrik, I. Béla magyar király leányát Sophiát nőül birta; hogy mint regensburgi püspök 1108. és 1109. évben Kálmán királyt Almus herceggel kibékíltetni kívánván, legalább egy évig a király udvarában tartózkodott és ezen alkalommal ettől felszólíttatván, sz. István életét írta; és mi fő, ezen munkájánál a már sz. István idejében létezett és akkor is még a székesfejérvári Boldogasszony híres egyháza sekrestyéjében őriztetett királyi könyvet forrásul használta. A ki ezen körülmé-

nyeket figyelemre méltatja, könnyen átlátja, hogy Hartvik az akkori közvéleménytől épen úgy mint a királyi könyvtől nem távozhatott. De mi is bírhatta volna őt arra hogy távozzék? Hogy herczeg s püspök létre tisztes ősz fejére egy pórhoz sem illő haszontalan hazugság által gyalázatos piszkot hozzon? Lásd Érdy : sz. István első magyar király életrata. Pesten, 1854.

Hogy ezen közönséges hit, mely kétségkívül régi hagyományon, vagy akkor még létezett, de utóbb elveszett írott bizonysgon alapúlt, tovább is megmaradt: tanúsítja Valfer gróf okmánya 1157. évről, mely által ő a németújvári Boldogasszonyról nevezett sz. Benedek rendi apátságot alapítá. Ebben az alapító szavai többi között ezek : „In loco . . . solitario, qui dicitur Quizin (ma Güssing) monasterium aedificavi, quod . . . Monasterio S. Martini in sacro monte Pannoniae ob sanctitatem ipsius loci, propter beati Martini patrocinium, cuius nativitate, *in eodem loco* habita, Pannonia gloriatur, in obedientiam tradidi.“ Ezek szerint ő az általa alapított németújvári monostort azért vetette alá a sz.-mártoni monostornak fiók-kolostorúl, mert Pannonia sz. Mártonnak épen ott történt születésével dicsekszik, a hol a sz. mártoni monostor áll. Hogy már sz. István ezen monostort különös tiszteletre méltónak és különösen szent helynek tartotta, csupán a sz. Márton püspöknek ottani születése okozta. Azt máshonnan biztosabban származtatni az eddigi sz. mártoni monostort illető tudomásunk után teljes lehetetlenség.

Figyelmet érdemel itt az is, hogy Hartvik szinte mint Volfer, Sabáriát nem említvén, sz. Márton szülőhelyét, valóban ugyan Sabáriába mint Sulpitius, de nem Sulpitius után, hanem kétségkívül a pannoniai keresztények között fenálló hagyomány által vezetettve, Pannonhegyére tették.

Végtere szolgálnak e tárgyunkra a főnebb idézett IV. Béla király okmányának szavai : „Protenditur terminus eius usque Sabariam, ubi dicitur natus S. Martinus.“ Ezek szerint abban a Sabáriában született sz. Márton, mely Tarján és Écs között fekszik; ez pedig pannonhegyi Sabária : s így ő pannonhegyi Sabáriában, és nem Vas megyei Szombathelyen született.

Ezen tanúlevél kelte után mintegy hat évre a tatárok beütvén hazánkba, miután Urias vagy is Orcz apát által a vitézül védett sz. mártoni várat be nem vehették, erejüket a védetlen Sabária ellen fordítván, azt annyira elpusztították, hogy nem sokkal később a reá következő nemzedékeknel még neve is elenyészett; ezt az a körülmény is elősegítvén, hogy a pusztá helyén 100 év után keletkezett helység, mint fenebb érinténk, sz. Mártonnak elneveztetett. Így azon disz, mely azt a XIV. századig mint sz. Márton püspök szülőföldjét illette, nem vele sírba, hanem a fenmaradt Sabáriára, mai Szombathelyre, szállott. Holtakat fosztani könnyű!

Mint Hartvik, a magyar király sógora és püspök, úgy Valfer, a hatalmas gróf, valamint a nyitrai főesperes Albeus a királynak meghitt embere, sokkal magasabban állottak, mintsem hogy érdekökben lehetett volna a *pannonhegyi szerzetesek* kedvére a tulajdon és közvélemény ellen valamit hirdetni, mint azt a tudós Schönvisner (*Antiquitatum et historiae Sabariensis* I. 4. 24. lap) helytelenül gyanítani látszik. Pedig, hogy gyanúja üres szó ne maradjon, tanácsosabb lett volna egykét író a X-dik századból előmutatni, kik, mielőtt a Benedekiek a pannonhegyi Sabáriában telepedtek volna, azt jegyezték volna meg, hogy ama dísz Szombathely városát illeti. Vagy, miután ezteszközölni képes nem volt, legalább egy jelesebb, sz. Márton tiszteletére Szombathelyen emelt régibb építményre, ha csak kápolnácskára vagy oltárra is, utasított volna bennünket, melynek megtekintése azon gondolatra vihetett volna, hogy e szent püspök itt oly tiszteletben állott, mint a milyent minden keresztény embernek születése helyétől kívánni joga van. De a szegény gyanusítótól ez sem telt. Mert Szombathelynek fő szentegyháza századok óta a boldogságos szűz tiszteletére volt szentelve, melyben sz. Mártonnak egy kis kápolna vagy egy oltárka sem jutott. Mi több, újabb időben is midőn a mostani székesegyház épült, Szily János, első püspöke Szombathelynek, s utódai, kik ezen egyház létesítésében s felszerelésében fáradoztak, őt mindenhol kifelejtették. Lehetett volna-e ez így, kértem, ha ezek csak félig is hitték volna, hogy ők ama sz. Márton születése helyének püspökei, kinek tiszteletére a keresztény világnak min-

den részében, de különösen a nyugati anyaszentegyházban számtalan templom építtetett, ki már Nagy Károly császár idejében mint Pannoniának, Sz. István király korában mint Magyarországnak védszentje tiszteltetett, kinek képét ezen nagy fejedelmek hadi zászlóikon fényesen ragyogtatták és pogány elleneik felett nyert diadalmukat kiesdeklelt pártfogásának tulajdonították. Ha Schönvisner ezeket illőleg meggondolta volna, semmi alapost fel nem hozhatván, Szombathely mellett oly figyelmetlenül, ne mondjam, vakmerően nem harczolt volna.

II. Fülöp német király 1199. évi oklevelében, mely által Német Sóvár (Salzburg) érseki székeknek azelőtt már birt javait előszámlálja, többi között moseburgi (most szalavári, vagy szalaapáti) sz. Adorján vértanútól címzet apátságra és két Sabáriára akadunk, melyek egyike Rápa Sabária (Rába Sabária) közvélemény szerint Szombathely várossal azonos; másika sicca Sabaria név alatt jön elő. E szerint azon korban, midőn Pannoniában német császárok rendelkeztek, mindkét Sabária és a szalavári apátság minden odatartozóval együtt német szentegyház, nevezetesen a salzburgi szék tulajdona vala, melyek noha Pannoniának a magyarok általi elfoglalása után tőle elestek, mégis hogy hajdani jogának emléke némileg fenmaradjon, őket az akkori salzburgi érsek Adelbert, Fülöp rokona I. Lajos, Arnulf és Otto császárok adományos levelök nyomán többi birtokai közé fenemlített okmányba bevezettette, melyet Canisius Antiquarum Lectionum 3-dik kötete második része 458. lapján, s másoknál láthatni.

Igen valószínű, hogy sz. István, midőn értésére esett hogy ezen javakat valaha az egyház birta, azt a mi egyszer istennek volt feláldozva, tőle elragadtatva, elszakasztatva nem tűrhetvén, mindahármat az egyháznak visszaadta; Szalavárban az apátságot ismét sz. Adorján tiszteletére felállítván, Szombathelyt a győri székesegyháznak, sicca vagy a panon-hegyi Sabáriát sz. Benedek szerzetének ajándékozván, s a keblében született sz. Márton püspök Magyarország védszentje tiszteletére emelt egyházzal és az országban minden tekintetben első monostorral együtt díszesítvén.

Végtére sok tudós azért irtózik sz. Márton születését pannonhegyi Sabáriának engedni, mert Sulpitius Severus azt mondja, hogy Sabáriában pannoniai városban született. Ebből így okoskodnak : Azon Sabária, melyben ő született, város vala : de pannonhegyi Sabária akkor nem volt város, mert ha város lett volna, valamely régi földleíró legalább is nevét jegyezte volna fel ; ezt pedig egyikben sem lehet találni.

Ezen első tekintetre velős ellenvetésre könnyű válasz, hogy, ha *csekély* városka volt, sem nem hiba, sem nem csoda, hogy feljegyzésre méltónak nem tartatott. Hogy Sulpitius nem azt írta, hogy Pannonia városában, hanem csak azt, hogy pannoniai Sabáriában született. Az ő szavai ezek : „Martinus Sabaria Pannoniarum oriundus fuit.” Most ugyan sok kiadásban már az *oppido* szó mutatkozik, de ezt csak hivatlan javítók helytelen eszeskedésének köszönhetni, kik között az egyik veronai De Práto Jeromos a XVIII. század közepén, egyébiránt az ügyesebbek közé számítható, szinte az „*oppido*” szót beférczelvén azt vallja, hogy köz kézen forgó kiadásokban nem találta, de egy becsben tartott kéziratot követve beiktatta ; noha, úgymond, itt ezen szónak épen nem kell állania ; mert sz. Mártonnal egykorú vagy nem sokkal későbbi íróknál mint Sozomenus, turóni Gergely, Victor Aurel, ott a hol ezek sz. Márton születését említik, szinte nem találtaik.

És ez való, csak hogy Sozoménre nézve, ha a felől meggyőződni kívánczunk, az eredeti görög szöveget kell megtekinteni, nem pedig latin fordítását. Mert az eszeskedő fordító, szinte mint Sulpitius böles kiadói, Sabáriát oly pörén odaállítani átalván, az *oppidum* szóban egy hozzá nem illő idegen rongyot vetett reá : csak annyiból menthető, hogy a XVIII. századnak fia (Valesiust értem) Vas megyei Sabárián kívül mást nem ismert.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A philos., törvény és történettud. osztályok
ülése ápril 4. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból : Erdy, Pauler, Podhradczky, Purgstaller, Szalay, Tóth

Wenzel rr. tt. Greguss, Hunfalvy J., Karvasy, Kiss F., Konck, Nagy Márton, Ney, Récsy, Somogyi, Trefort ll. — Egyéb osztályokból: Lukács M. tt. Ballagi, Balogh, Gebhardt, Hunfalvy Pál, Jedlik, Kiss K. rr. tt. Barabás, Brassai, Szepesi ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— A titoknok olvasta *Szilasy János* tt. székfoglaló értekezését: *Nemzeti és egyéni fejlődés.*

— *Konek Sándor* lt. *Magyarország bűnvádi statisztikája 1855, 6, 7.* című értekezés olvasásával széket foglalt.

A mathem. és természettud. osztályok ülése apríl 11. 1859.

Kulinyi Ágoston tt. helyettes elnökle alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Győry, Jedlik, Kis K., Nendtvich, Petzval rr. tt. Gönczy, Kovács Gyula, Szabó József, Sztoczek, Weisz ll. tt. — Egyéb osztályokból: Lukács M. tt., Ballagi, Balogh, Érdy, Fogarasi, Hunfalvy Pál, Pauler, Tóth rr. tt. Greguss, Hunfalvy J., Karvasy, Lónyay, Nagy M., Pauer János, Peregriny, Somogyi, Szepesi ll. tt. — Toldy F. titoknok, Csengery Antal jegyző.

— *Nendtvich Károly* rt. székfoglalólag a természettudományok szel-leméről és azok befolyásáról az emberiség fejlődésére értekezett.

— Olvastatott *Fest Vilmos* rt. értekezése az első kötéglautról *Somogyban.*

A mathem. és természettud. osztályok ülése apríl 14. 1859.

Lukács Móricz tt. helyettes elnökle alatt jelen az illető osztályokból: Győry, Jedlik, Kiss K., Nendtvich, Pólya rr. tt. Galgóczy, Szabó József, Sztoczek, Weisz ll. tt. — Egyéb osztályokból: Ballagi, Hunfalvy Pál, Tóth rr. tt. Greguss, Konck, Szepesi ll. tt. — Toldy F. titoknok, Csengery A. jegyző.

— *Weisz Armén* lt. székfoglalólag a kúpszeletekkel szoros összekötetésben levő néhány, még alig ismert vonalak tulajdonairól értekezett.

— *Nendtvich Károly* rt. székfoglaló értekezése olvasását befejezte.

Összes ülés apríl 16. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnökle alatt jelen: Deák Ferencz, b. Kemény Zs., Korizmicz, Lukács tt. tt. — Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Fogarasi, Győry, Hunfalvy Pál, Kiss K., Nendtvich, Petzval, Pólya, Purgstaller rr. tt. — Bertha, Entz, Greguss, Hunfalvy J., Jókai, Kovács Gyula ll. tt. — Toldy F. titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Olvastatott azon bizottmány jelentése, mely martius 19. azon végre küldetett ki, hogy a *Teleki-jutalomra* versenyzett *ssomorújátékokat*

megvizsgált bizottmány által hasonbecsűnek ítelt két darabot összehasonlító bírálat alá vevén, e kettő közül kitűzze azt, melyet véleménye szerint a fel nem osztható jutalomra társa felett méltónak ítélend. E jelentés alapján a jutalom a IV. számúnak rendeltetett kiadatni, melynek czíme: „Egy királyné.” Felbontatván a szerző nevét rejtő jelíges levél, ebben e név találtatott:

TÓTH KÁLMÁN.

Egyúttal az utóbbi bizottmány jegyzőjének Jókai Móriscs ltgnak javaslata, egy a dráma vizsgáló bizottmányoknak ezentúl adandó utasítás iránt, véleményezés végett az osztálynak kiadatott.

— Olvastatott az *akadémiai hölgydíj* ügyében kiküldött bizottmány jelentése, melyben ez, bár inkább ohajtotta volna a jutalomajánlat jótéteményét közössé téve látni a tudomány és irodalom összes művelőivel: megbízatásához képest több módosító pontokat adott elő, melyekről értekezvén az ülés, végre is abban állapotodott meg, hogy bármennyire méltányolja is a tisztelt alapító hölgyek nemes szándékát és áldozatkészségét, s ohajtja részéről is, hogy a jutalom nálunk is oly alakban jelenjen meg, mely az óvilág és az újabb nemzetek nagy íróit minden szakban kitünteti: lehetetlen mégis eltitkolnia azon nehézségeket, mik a kérdéses jutalomalapítvány elfogadása ellen felmerülnek, mihelyt a kezelés formái meghatározása tüzetesen megkísérletetik. Mellözve ugyanis azon aggodalmat, hogy ily jutalom kihirdetése által kelleténél nagyobb becs láttatik tulajdoníttatni a külső formának, könnyen ferde irányt vehetnének az akadémiai értekezések; miután az alapszabályok kivétel nélkül minden tagot munkásságra köteleznek, megtörténhetnék, hogy vagy nem találtatnának szakbeli bírálók, vagy oly tagok osztanák ki a hölgyek koszorúit, kik bármi oknál fogva akadályozva voltak az érintett szabálynak eleget tenni, s nem azok, kiket a köz bizodalom erre felhív. Amint tehát egy részről az akadémia kötelessége egész készséggel felvállalni oly jutalom kezelését, mely irodalmunk érdekében a hazai tehetségeket kivétel nélkül hívja fel pályázásra; úgy más részről a tagok szerénysége hozza magával, hogy köszönettel lemondjanak minden oly jutalomról, mely egyedül az ő körökre szorítkozik, kivált akadémiai kötelességeik terén. Felkérített tehát a mélt. Alelnök úr, hogy az alapító úri hölgyeket ez értelemben értesitené; képviselőjük Balogh Pál rt. pedig, hogy őket arra igyekeznék bírni, miszerint e díjt más közhasznú irodalmi célra fordítanák, melyre az összes írói kar előtt nyitva álljon a pálya: mely esetben az akadémia teljes készséggel ajánlkozik eljárni az alapító hölgyek megbízásában.

— Végre, bizottmányi javaslat alapján a *titoknok hírtal tiszt* utasítása állapítatott meg.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1859. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

VII. Sz.

BÖLCSESZETI ZÁTONYOK ÉS ÖRVÉNYEK.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉSE

HOVÁNYI FERENCZ tiszt. tagnak.

Bölcsezszeti zátonyok és örvények.

Az „Akademiai Kérdések“ írója bölcselkedő kortársait jellemezvén, saját buvárlás- és meggyőződésen alapuló férfias önállóságot nélkülöz bennök elannyira, hogy a mely rendszerhez őket valami szélvész esetleg oda veté, ahhoz köszál gyanánt ragaszkodnak *). De nem kisebb joggal szemére hányhatták volna amazok is neki a szilárd következetesség hiányát s ama kételgő válogatást, mely a valószínűség árnyékával beérve valódi biztos tudományt lehetőnek sem tart. Mindakét hiba, úgy látszik, a kor- és körülményeknek tulajdonítandó, meg a római népjellem irányának, mely a gyakorlati élet teréni működés felé hajolván, elméleti kísérletekben nem igen gyönyörködék. Hisz tudjuk, hogy a bölcselem terén valami újat s eredetit alkotni Róma nem is akart. Az, a mi ott e nemben olykor jelenkezék, a hanyatló köztár-

---

*) Ad quaecunque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam, tamquam ad saxum, adhaerescunt. Acad. Quaest. II. 3

saság borús napjaiban inkább megkedvelt görög tudomány utánzásának eredménye. Találólág mondatott ez egykor oly ifjontan virágzó attikai bölceletről, hogy megvénülvén a római kórodában sanyarogva zárá be végnapjait ¹⁾. Ki e szomorú látvány részleteit bővebben ismerni, a fokenkénti elsatnyulás folyamát s egyes jeleneteit élethű színekkel rajzolva szemlélni kívánja, tekintsen be Döllinger remek munkájába ²⁾, hol idézetekkel fűszerezve adatik elő a végleges elernyedés, elfajulás, philos. köpeny és szakáll daczára sülyedő tekintély, rendszerek és iskolák egymásutáni felbomlása, tanszékek megürülése, mit még a Márk Aurel császár rendelte jó fizetés vagy a Severus- és Caracallától nyert adómentesség sem gátolhatott.

Jelenleg sok oldalról ismét oly tünemények mutatkoznak, minők a régi bölcelem hanyatlási korszakát bélyegzésk. Az anyagi érdekek és élvyszomj uralma háttérbe üzi a szellem szükségait annyira, hogy a tudomány emberei kénytelenek az eszmékkeli foglalkozás jogát, becsét, korszerűségét komolyan védeni azok ellen, kik azt unalmasnak, feleslegesnek vagy éppen veszélyesnek tartják ³⁾. Az európai újabb szemlélődés büszkén áradozó nagy folyama, mely Descartestól Hegelig növekedő rohammal hömpölygeté sűrű habjait, széles torkolatánál korlátlanul szétágazván behomokosodva elsekélyedik. Gruppe ⁴⁾ szerint a trónöröklés rendje Schelling halálával megszakadt, az utolsó bölcelem fénye kialudt,

¹⁾ Das Greisenalter der griechischen Wissenschaft, welches sie im römischen Bürger-Spitale unter harten Händen beschloz. I. Geschichte der Philosophie von Dr. M. Deutinger. Regensburg, 1853. I. B. 2. Abth. Die griech. Philos. von Sokrates bis zu ihrem Abschlusse.

²⁾ Heidenthum und Judenthum. Regensburg, 1857. a 341. lapon : „Im Ganzen trug dieses Zeitalter der griech. Philosophie die Zeichen der geistigen Abspannung, der Verarmung und des Verzweifeln an der Lösung der hohen Aufgabe.“ Tovább a 342. és 343. l. Verfall und Ohnmacht der Philosophie; a 603—608. l. Ausartung der philos. Schulen, Sinken ihres Ansehens, Verfall und Untergang.

³⁾ L. Ueber die Würde der Philosophie und ihr Recht im Leben der Zeit. Von C. J. Branisz. Berlin, 1854.

⁴⁾ Gegenwart und Zukunft der Philosophie in Deutschland. Von O. F. Gruppe. Berlin, 1855.

újabb iskola helyébe nem lépett, nincs is rá kilátás, hogy megint valamely uralkodó tekintély s mindent meghódító rendszer keletkezzék. De nincs is erre, úgymond, szüksége a jövő kornak, mely a bölceleti vizsgálat irányát tárva nyitva hagyja, míg a rendszerek mind zárva s épen azért korlátoztak ¹⁾. Egy másik irodalmi jós Lipcséből, nem csak az eddigi híres iskolák tehetetlenségét hanem általában az emberi tudomány erőtlenségét emelve ki, érzékhaladó kérdésekben legfelebb merő valószínűséggel akar bennünket kielégíteni ²⁾.

Nem egyszer fordulnak elő a bölcelem történetében hasonló nyilatkozatai az igazi bölcshez épen nem illő tudományi kétségbeesésnek; gyakran találkozunk a fáradt kimerültség kislelkű vallomásaival. Észleges ismereteink túlbecsülésére oktan becsmélés következik; a szertelen bő termelésnek igen természetes ellenhatása némi terméketlenség. De azért a szellemi bányászat egészen soha sem szűnt meg, újra meg újra felkeresi az emberi tudvány nemesebb kincsszomja elhagyott aknáit; törött és töretlen ösvényeken megint csak oda törekszik, hová szerinte mások eljutni eddigelé nem bírtak. Felhagyva tehát a Schelling-Hegel féle meddő vitával, s emennek és Herbartnak rendszereiben a már eredetileg hibás irány két ellenkező félszeg eredményeit szemlélvén ³⁾, saját lábán akarna ismét járni a bölcselő nemzedék létünk s ismereteink végökainak kifürkészésében. E szerint újra ott állanánk a bölcelem előcsarnokában, hol mindig elkerülhetlenül szükséges a higgadt körülnézés, mely eszmevilágunk eddigi forgását éber figyelemmel vizsgálva egy részről a bölcselkedő egyén csallhatlanságáról balhiedelmet csirájában el-

¹⁾ I. m. 259. l. „Das System aber geschlossen, und eben darum bornirt sei.“

²⁾ Der Froschmäusekrieg zwischen den Pedanten des Glaubens und Unglaubens. Mit einer Zueignung an Prof. K. Vogt. Von Wilh. Schulz-Bodme. Leipzig, 1856.

³⁾ Histor. Entwicklung der speculativen Philosophie von Kant bis Hegel. Von H. M. Chalybäus. II. Aufl. Dresden und Leipzig, 1839. a 419. l. „So hat sich einerseits in Herbart, anderseits in Hegel durch eine diesen Denkern nicht genug zu dankende Consequenz das Resultat dieser Einseitigkeiten deutlich herausgestellt.“

fojtja, más oldalról pedig a régi tévelyekbe visszabukás közel veszélyétől tetteleg óv ¹⁾. Thalestól Hegelig minden kitűnőbb bölcselő saját rendszerében hitte az egekig nyúló s örökké tartó eszményi épület zárkövét rejleni. Kantnak szándéka egyenesen az volt, hogy éles kritikai bonczkésével a különböző iskolák folytonos vitáinak egyszerre s örökre végét vessen. Fichte a nyilvánvaló tudomány útjának felfedezésével diasekvék ²⁾. Kimerítő s állandó becsű elméletet ígért majd mindenik, kivált elejente az új rendszer kikiáltása vagy új tanszék elfoglalása alkalmával, úgy mint Hegel 1818-ban és Schelling többször életében, harsány nagy szavakkal ajánlván szellemi árúit; s a végén kitűnt az, mit amannak encyclopaediája, mintegy jóslóilag, történhetőnek állít: hogy t. i. a mit egyvalaki általános értékű philosophiának mond, azt egy másik csak külön gondolkozásmódnak tartja, s ezért visszaveti, . . és az ilyen visszavetés menthető, minthogy minden philosophia csak egy bizonyos neme a philosophiának, és nem maga a philosophia ³⁾. Mindenesetre nem megvetendő nyílt vallomás oly híres bölcselő ajkairól.

A régi és új bölselem nagyobbára célvesztett kísérleteinek történeti s bíráló rajzát e rövid értekezés keretébe

---

¹⁾ Igen jó kalauzok e tömkelegben: *Speculative Entwicklung der Hauptsysteme der neueren Philos. von Descartes bis Hegel.* Von Dr. J. N. P. Oischinger. Schaffhausen, 1854. — *Der Entwicklungsgang der neueren Speculation als Einleitung in die Philosophie der Geschichte.* Kritisch dargestellt von Dr. C. Schaarsmidt. Bonn, 1857. — *Die gegenwärtige Aufgabe der Philos. aus der bisherigen Stellung der Philos. zum Leben und den Forderungen des Lebens entwickelt.* Von K. S. Barach. Wien, 1858. Ez utóbbinak kivált történeti része jeles.

²⁾ „Ich glaubte, und glaube noch, den Weg entdeckt zu haben, auf welchem die Philosophie sich zum Range einer evidenten Wissenschaft erheben musz.“ *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre.* Leipzig, 1794. Vorrede.

³⁾ L. Szilasy János *Philosophiai Tanulmányait.* Pest, 1856. Tájékozás, a 191. lapon. Ugyanott a 194. és 195. l. olvashatni Hegel tanszékfoglaló beszédét, mely kevésbbé szerényen hangozva nagyon sokat ígér: „A mindenség elzárt valójának nincs oly ereje, mely a vizsgáló ész bátorságának ellenállhatna. Mindennek fel kell előtte nyílni.“ Ma már csaknem általánosan el van ősmerve, hogy az üres fogalom nagy mestere sokat ígért, keveset adott.

foglalva kimeríteni lehetetlen. De nem is szükséges, mert egy kevésbé figyelmesb összevetés után hamar észreveszszük, hogy a csaknem korszakilag visszatérő kisebb tévelyek és szarvas hibák annyi-szor a mennyiszer ismételtetnek. A mélyebb szemlélődés lehetséges irányai nem oly sokfélék, mint képzelnők. Évezredes lógonyként inog az eszmelviség és valóelviség, vagy a középkori névbeliség és tárgybeliség közt bölcsészetünk világ-órája ¹⁾. Úgy látszik, az emberi vizsga ész bizonyos korlátokon belül ide-oda vándorolhat; de ha körútját egyszer megfutá, ismét csak előlről kezdi. Tehát az eszmék nagyszerű tengerén néhány kitűzhető zátony az, melyen a vigyázatlanul evezők hajója gyakran fennakad, s egy pár feneketlen örvény, melybe, ha roszúl kormányoztatik, menthetlenül alásülyed. Kép nélkül szólva, philos. rendszereink egy része kellő módosítással, többé kevésbbé gyökeres javítással megállhat; míg a többiekkel lényeges hiányaik miatt boldogúlni lehetetlen. Például azt már jelenleg az elfogulatlan bölcselők mind belátják, miszerint Hegellel, az ő elvei- és módszerével, Hegelen túl menni nem lehet, hanem egészen új alapon kell építeni valamit ²⁾.

A legelső kérdések egyike természetesen az, mivel építsünk, azaz minő lelki műszerrel fogjunk a bölcselem alapjainak vizsgálatához? Azt hinné az ember, hogy ez magától értetik; hiszen a philosophia tiszta észtudomány levén, okvetlenül észszel és pedig kizárólag azzal kell bölcselkedni. Ámde ha kérdjük, vajjon megtartatott-e mindenkor e szép szabály? a bölcselem története hangosan feleli: koránsem. Mellőzvé a keleti népek, indusok, perzsák, egyiptomiak, legrégibb bölcseményeit, melyekben tagadhatlanul a hitre-gélő képzelem tarka szüleményei csillognak; a görög philo-

¹⁾ I. Die speculative Lehre vom Menschen und ihre Geschichte. Von A. Stöckl. Würzburg, 1858. — Realismus und Nominalismus. Von H. O. Köhler. Gotha, 1858. — De Realismo et Idealismo. Scriptis D. C. Fischer. Jenae, 1858. — Materialismus und Idealismus in ihren gegenwärtigen Entwicklungskrisen. Von A. Cornill. Heidelberg, 1858.

²⁾ Chalybäus, i. m. 415. l. „Seine Methode führt nicht aus dem vollendetsten Pantheismus heraus; denn sie statuirt vollkommene Aufhebung der Gegensätze in einander, mithin auch der Gottheit in der Welt.“

sophia korszakilag első iskolájába ha betekintünk, Jónia természetbölcselőinek melyike alkotta csupa tiszta észszerővel azon cifra kosmogoniákat, melyek ama rendszer velejét tesszik? ¹⁾ Hogy Orpheus az Oceánból, — Okeanos és Thetys — Hesiod a zavarból, Homer az időtől — Chronos — származtatja isteneit és embereit, dalnokok és költőkben ez ábrándos képleteket mulatva olvassuk; de ugyan Thales ösneve, Pherekydes finom égénye, Anaximander határozatlan ösanyaga, Anaximenes levegője, Heraklit östüze stb, mint világalkotó, mindent megfejtő lételemek szigorúan, bölcselmileg véve, sokkal fenebb állanak amazoknál? Egy általában fel lehet tenni, mihelyt a világ eredetéről szóló tanár mindent ki akar magyarázni s részletes rajzokba bocsátkozik, a bölcsелеm terét elhagyá s vagy saját, hiányos, természetani ismereteiből, vagy pedig, a mi még rosszabb, képzelődése játékaiból szerkeszt valamit. Ez történt akkor is, midőn a görög szellem vele született mozgékony, ruganyos jellemével ama nagy kérdemény megoldására szánta magát: mikép eredett egy öslényből a világegyetem, a véges dolgok sokasága. Vegyük csak például Empedokles nagyszerű tankölteményét az östekéről, Sphairos ²⁾, miként keletkezik ennek felületén a gyűlölet szülte jelen látható világ, teli megérett s ama golyóból kiűzött szellemekkel, kik fokenkénti tisztulás végett egyik állatból a másikba vándorlanak, ezen agri-genti híres bölcs orvos merész, képzeletdús nézeteit ki sem fogja valódi, higgadt észbeli szemléletnek tartani.

Két ezer s egy pár száz év lefolyása után e téren hasonló zátonyokra bukkanunk. Jelenkorunk nagyhirű természetphilosophiája szinte költői húrokat pendít; sőt tulajdon

¹⁾ L. Tennemann's Grundriss der Geschichte der Philos. Leipzig, 1825. I. Periode. I. Abschnitt. Von Thales bis Sokrates. §. 84. „Von Mythen und poetischen Anschauungen ging die philosophische Reflexion aus . . . die sich erst nach und nach von Mythe und Dichtung losreißt.“

²⁾ Döllinger i. m. Heidenthum und Judenthum, 235—239. l. önálló, rendkívüli férfiúnak nevezi, ki egy iskolához sem tartozván, az addigi három főirányt, jóniai, eleai és Pythagoras-féle, akarta egyesíteni. — Cantu Caesar pythagoreusnak tartja. Magyar kiadás, III. K. 347. l.

vallomása szerint a költészet- és egélylyel azonos ¹⁾). Ennek elismert atyja Schelling oly új szervet talált fel a bölcelem számára „értelmi szemléletében“, mely a költő képzelemmel felcserélés veszélyének nagyon ki van téve ²⁾). Azért is a komolyabb kortársak elejénte mindjárt „kicsapongó képbüvészetnek“ tarták a ragyogó, szemfényvesztő jelenetet ³⁾). Valóban a bölcseész, ki az e világban levő rosztat lelkünk előlétéből s a jót isteni varázsolatból „göttliche Magie“ származtatja, megérdemli, hogy rendszerét az eredeti buddhaismus-sal közel rokonnak s inkább csak képek- mint fogalmakkal bibelődőnek tartják ⁴⁾). Jacobi, ki maga is az ősigaz előlátványainak költői tisztaságáról beszél s érzelmen alapuló bölceletével a hitmerengőséghez közeledik, mégis azt veszi észre, hogy az általános azonosság rendszerében a világ eredetéről feltétel az elméleti elvonáshoz csatlakozó képzelem szülöttje ⁵⁾). Talán épen az lehet oka e gyakori botlásnak, mit egy éleseszű tudor ⁶⁾) állít, hogy t. i. a szemlélődés valódi organuma tulajdonkép a szemlélődő képzelem, mely az értelem és ész adta tárgyakat viszonyítva s összevetve, alkotó erejével belőlük az öntudat számára szemléleti eszméket teremt. Legyen azonban elég ennyi annak bebizonyítására, hogy a színre

---

¹⁾ L. Dr. Wendel's Grundzüge und Kritik der Philosophie Kant's, Fichte's, Schelling's und Hegel's. Coburg und Leipzig, 1839. a 94. l. „Philosophie ist mit Poesie und Religion Eins.“

²⁾ Chalybäus, i. m. a 290. lapon : „In der That war das von Schelling neu eröffnete Organ der Philosophie die „intellectuelle Anschauung“ der Verwechselung mit dichtender Phantasie sehr ausgesetzt.“

³⁾ U. o. „ausschweifende Phantasmagorie.“

⁴⁾ Auszug des Wissenswürdigsten aus der Geschichte der Philosophie. Von J. R. v. Lichtenfels. Wien, 1836. a 177—180. l. „Die meiste Verwandtschaft unter den ältesten Philosophemen hat der Schellingianismus unstreitig mit dem Heraklitismus des Empedokles und dem ursprünglichen Buddhismus.“

⁵⁾ U. o. a 186, 187, 191. l.

⁶⁾ Dr. P. Volkmuth. Der dreieinige Pantheismus von Thales bis Hegel. Köln, 1837. a 157. lapon : „Nach dem Namen dieses speculativen Princip's uns umsehend, lassen die ihm zugeordneten Formalfuncti-onen an dem objectiven Inhalte des Verstandes und der Vernunft die genugsam bekannte Einbildungskraft oder Phantasie in ihrer combinativen und productiven Thätigkeit nicht verkennen.“

legelvontabb észtudomány emberei sem mindig csupa hideg értelemmel bölcselednek, hanem olykor szükség esetében a költészet melegebb vidékeire is, talán önkénytelenül, át-átcsaponganak ¹⁾).

Mintha jobb úton járnának, úgy hiszik, a száraz fogalom mesterei, kik állítólag egyedül elméjükkel dolgozván, az érzékfölöttieket koránsem akarják az élénk képzelem szeme elé állítani, hanem csak a rideg értelemnek szeretnék valamikép megfoghatóvá tenni. Igen, de nagy baj az, hogy szellemi életéről az ember majd mindig csak hasonlatokban tud és szokott beszélni, s ennélfogva, Balmes szerint ²⁾) értelmi eszméinket rendesen érzéki képzetek kísértén, a felcserélés veszélye igen nagy és folytonos. Hihetőleg ennek elkerülése végett vonódnak sokan a puszta elmélet sorompói mögé, mintha csakugyan Heraklittel azt vélnék, hogy a legszárazabb lélek a legjobb, mivel ez járul a tiszta tűzből álló istenséghez legközelebb ³⁾). Csakhogy ez a merő elmészeti gondolkodás nem kevésbé ki van téve az önkényes alanyiség veszélyének, mint a képzelem játéka. Különben is az emberiség legfőbb ügyeit érdeklő kérdemények nem hideg észlet által, hanem a szellem benső létteljébe ható önismeret útján oldatnak meg. Jelese a legfőbb Valónak ismerete koránsem egyedül az elvont értelem működésének eredménye; lelkünk teljes erejének, úgy szólván, egész lényegének kell e magas cél felé irányoztatni. Csak is így, az emberi szellem összes tehetségeinek összhangzó közremunkálásából eredhet valami jó. Ellenben az okoskodó észt elkülönítő félszegség mindig megbosszulja magát: merő elmefuttatássá ⁴⁾) fajul, vagyis a bölcselem torzképe, *sophistica* lesz. A leggyönyörűbb légvárakat

¹⁾ Ettől tarthat az ifjabbik Fichte is, kinek erős képzelmenél fogva nagy hajlama van a bölcseleti tárgyak költői felfogására, s embertanában a lelkek e'ölétét hirdeti. I. J. H. Fichte's Anthropologie. Leipzig, 1856. Különben jelesen ír az anyagelvűség ellen.

²⁾ Fundamente der Philosophie. Aus dem Spanischen. Regensburg, 1856. III. B.

³⁾ Lichtenfels i. m. 21. l.

⁴⁾ Miként Thezarovich a speculatiót jóslóilag nevezé. L. az Akademia philosophiai műszótárát.

lehet ez úton felépíteni, minden alap nélkül; mint p. o. az idősb Fichte rendszerében oly finom elmeél, oly szoros következetesség mellett csak egy dolog hiányzik: az igazság, a valóság. Túlhajtott eszmeisége önmagát teszi tönkre¹⁾, s merő alakíasszá válik (mi az alakossághoz oly közel áll), újabb tanúságul szolgálván arra, hogy az értelemnek bármennyig folytatott elvonásaiból a valódilag feltétlennek epedve keresett fogalma soha ki nem kerül²⁾.

De a netovábbat ez irányban főleg az új gondolkodástan teremtője Hegel érte el, kinek híres dialektikája nem egyéb logikai folyamatnál, logikája pedig az alaknak a tárggyali összekeverése; oly Proteus, kinek arczatát egy oldalról kivenni lehetetlen, nem hiába hogy hét különböző korszakban érett meg teljesen³⁾. Egy bölcselő életében ily gyakori változás, a legszükségesebb elmetant illetőleg, mindenesetre nem jó jel; szilárd alap hiányára vagy önkényre mutat. Ha talán súlyosnak tetszik dr. Wendel nyers ítélete, miszerint a gondolat játéka henye fogalmakkal s csalékony szóhalom az egész⁴⁾; kérdjük meg csak a finom Chalybäust, Hegelnek különben nagy tisztelőjét. Főhiba nála, szerinte is, az alaknak a tartalommal felcserélése, sőt emennek üres alakokbani teljes megsemmisítése⁵⁾. E nagy tévelynek, mely Fichte óta

¹⁾ Tennemann i. m. 460. l. „In diesem Idealismus erscheint die aufs höchste getriebene Speculation, in welcher sie sich selbst, alles Wissen und Handeln zerstört.“

²⁾ Jacobi, Lichtenfelsnél i. m. 186. l. „Man meint durch fortgesetzte Abstractionen des Verstandes den Begriff des Unbedingten zu gewinnen.“

³⁾ L. Entwicklungsgeschichte der Hegel'schen Logik. Von Dr. A. Schmid. Regensburg, 1858. I. Periode des Frankfurter Systems von 1797—1800. II. Die schellingianisirende von 1800—1805. III. Die Periode der Phänomenologie von 1805—1807. IV. der philos. Propäd. V. der Logik I-te Ausgabe. VI. der Encyclopädie. VII. Endperiode. 1831.

⁴⁾ I. m. Grundzüge und Kritik 312. l. „Das ganze Spiel seiner Logik von vorn bis hinten ist nichts als eine Betrügerey, bewerkstelligt durch Wortschwall.“ 314. l. „Ein Spiel des Denkens mit müssigen oder leichtfertigen Begriffen.“

⁵⁾ Histor. Entwicklung, a 417. l. „dasz das Grundgebrechen des Hegel'schen Systems in einer Verwechselung der Form mit dem Inhalte,

lapózott be az alaphölcselembe, metaphysikába, végeredményét, Hegel rendszerét ugyanő ekként jellemzi: „Üres fogalmaknak tiszta s állítólag eleven gépezete, légüres térben, azaz üres létben játszó összhang, oly világépület, mely csupa kölcsönös arányok-, feszítések- és meghatározásokból áll, a nélkül, hogy volna valami benne, a mi feszül, meghatározódik stb.; mert a Hegel-féle valami, noha valami szilárdat látszik is jelenteni, csak semmivel töltött léggömb“ ¹⁾. Ennél keményebbet a német speculatio tetőpontjáról halálos ellene sem mondhatna; mert e szerint az ő híres dialektikai pantheismusa panlogismus-, panformalismus-, nihilismussá törpül.

Azon jeles elméleti gyógyszer, melyet Hegel tanítványinak Chalybäus ajánl, t. i. „gondolkodás által túlkelni azon feltevényen, mintha e gondolkodás maga volna az egyedüli általány,“ vajjon fog-e rajtok, nem tudom; szerintem a meddő elmélet túlzásai ellen legtermészetesebb óvszer a gyakorlat: mi bennünk a lélek tettekész erélyét, az akaratot, lelkiismeretet, kívülünk pedig az életet és tapasztalást jelenti. Nagyon baljóslatú dolog az, hogy az új szemlélődésre nézve a valóságbai átmenetel oly súlyos föladat; miként Schelling „Victor Cousin“ művéhez írt előszavában Hegel rendszeréről állítja: „mihelyt ez, úgymond, a valóságbai nehéz lépést akarná tenni, a dialektikai mozgalom fonala egészen elszakad, s egy más feltevényre van szüksége“ ²⁾. Még furcsább adatot közöl ez előleges elmélet baklövéseiről a valóság irányában dr.

---

oder in einer gänzlichen Aufhebung, d. i. Vernichtung des Inhaltes in leeren Formen bestehe.“

¹⁾ „Was daraus wird, hat das Hegel'sche System zur Genüge gezeigt: ein reiner in sich selbst lebendig sein sollender Mechanismus leerer Begriffe, eine Symphonie, die sich selbst im luftleeren Raume, d. i. im leeren Sein, spielt, oder ein Weltgebäude, was aus lauter gegenseitigen Verhältnissen, Spannungen, Bestimmungen besteht, ohne ein Etwas, das sich spannt, bestimmt u. s. w.; denn das Hegel'sche Etwas, obschon es etwas Solides zu bedeuten scheint, ist dennoch auch nur ein mit nichts gefüllter Ballon.“ U. o. a 426. lapon.

²⁾ Chalybäusnál a 411. lapon: „So wie es den schweren Schritt in die Wirklichkeit zu thun hat, reißt der Faden der dialectischen Bewegung gänzlich ab; eine zweite Hypothese wird nöthig.“ Vorrede zu: Victor Cousin, über franz. und deutsche Philosophie.

Wendel ¹⁾: „Mily szépen okoskodott Hegel egy üres térről az égen, melyet Piazzzi, Olbers, Harding bolygókkal telve találtak!“ De nem kevésbbé felakadt maga Schelling is, midőn egyszer a világtörténet folyamát papíroson szabályozni kedve kerekedett. Ugyanazon tanú szerint már készülöben volt a négy időkor „die vier Zeitalter“, melyben az első Napoleon dicső zárkövíül szolgálndott; s íme véletlenül fordul a koczka, a nagy katonát Ilona szigetére száműzik, a kiadó Cotta pedig félreteszi a többé nem korszerű vállalatot ²⁾. Így neveté ki az élet a fenhéjázó rossz logikát, így czáfolá meg a tapasztalás egyiknek igen gyenge természetphilosophiáját ³⁾, a másiknak igen merész történeti bölceletét. Az emberi korlátolt gondolat nem lehet minden; elménk a világgyötem törvényeit figyelmes észlelet útján megismerheti, de magától azokat ki nem szabhatja. Ellenkezőt csak az élettől egészen el, s rozslégű irodájába zárt szobatudós képzelhet. A ki tehát józanul akar bölcselkedni, soha se feledje, hogy igen szép számmal vannak oly dolgok, melyek általunk előleg meg nem határozhatók, mint p. o. a természetben tőlünk egészen függetlenül uralkodó rend- és folyamatra nézve maga Schelling is kénytelen bevallani ⁴⁾.

Annál kevésbbé lehet az emberi tevékenység tág mezején történhető változásokat előre csálhatlanul kiszámítani; mert itt nemünk jellemző tulajdonai ész és akarat, sokszor összhangozva, többször ellenkezve működnek: minthogy emezt a benne nyilatkozó szent törvény csak igazgatja, de nem kényszerítheti. Állandó békét, sőt elválaszthatlan frigyet eszközölni e téren, nem kisebb feladata a valódi bölcsnek, mint a legmagasabb szemlélődés. Ezáltal lesz az elméleti bölcsелеm igazi életbölcsesség; miként Cicero Sokratesről dicső-

¹⁾ Grundzüge und Kritik a 290. l.

²⁾ Grundzüge und Kritik a 292. l.

³⁾ „Hegel's Philosophie der Natur enthält blosz nichtssagende Allgemeinheiten und apriorische Konstruktionen, welche kein einziges Phänomen erklären und durch die Erfahrung nicht bestätigt werden.“ Lichtenfels i. m. 184. l.

⁴⁾ „Schelling gesteht es zu und sagt es ausdrücklich, dasz wir a priori die Natur nicht construiren können.“ Chalybäusnál, a 412. lapon.

ítve hirdeti, hogy azt az egekből e földre, az emberi társas élet terére ő hozá le ¹⁾). Jelenkorunknak sem ártana több figyelmet fordítani a bölcsészetnek e fontos gyakorlati oldalára. Ha lelkünk érintett fötehetségét, a szabad akaratot, oly szorgalommal műveljük, minőt az ész kifejtésében századok-, és századokon át tanúsítánk, a túlkapó elmélet örvényeit szerencsésen elkerülendettük. Nemde jellemző körülmény az, hogy az újabb speculatio három főnöke az erénytan fejtegetését aránylag elhanyagolá ²⁾). Ez egyoldalúság okvetetlenül egyik oka s kulcsa szemlélődésök roppant félszegségének. Rendszereikben csakugyan nincs is helye a lélek valódi szabadságának, mit az ú. n. azonosság elve természetesen megsemmisítene, ha igaz volna. Az a mindistenítő ábrány, mely az emberben fokozott majmot, a szellemben természetvirágot lát, önálló személyiségünkkel egész erkölcsi valónkat tönkretenné ³⁾). Egy kis szócsérével az emberiségnek ezen egyik legdrágább kincsét meg nem fognák menteni; mint p. o. Noack gieszeni tanár hiszi, Hegel abszolút eszméje helyett abszolút akaratot tevén s különben a régi naturalista és pantheista maradván ⁴⁾). Még kevésbbé fogja a bölcsелеm hajóját a pantheismus örvényéből kiragadni a frankfurti vén zsémbelő Schopenhauer természet-, vagy világ-akaratával ⁵⁾). Az idealismus

¹⁾ Socrates autem primus philosophiam devocavit e coelo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit et coëgit de vita et moribus, rebusque bonis et malis quaerere. Tusc. Quaest. I. V. 10.

²⁾ L. Szilasy János Philos. Tanulm. a 154. lapon: „A német philosophia többi coryphaeusai, úgymint Fichte, Schelling, Hegel kevesebbet írtak a szóban forgó tudományról.“

³⁾ „In der ganzen Wissenschaftslehre, von Fichte, vermiszt man jedes ethische Moment. — Schelling setzt alles moralische Interesse aus den Augen. — Bei Hegel wird die Sittlichkeit zur blossen Gesetzmäßigkeit herabgewürdigt.“ Lichtenfels, i. m. 171., 180., 184. l.

⁴⁾ Propädeutik der Philosophie. Von Dr. L. Noack. Weimar, 1854. a 112. l. „Den Willen als das Absolute zu fassen und zum Princip der Philos. zu machen, um auf diesem Wege dem bodenlosen, Alles verschlingenden Idealismus der Hegel'schen Philos. zu entrinnen.“

⁵⁾ L. Ueber den Willen in der Natur. Von A. Schopenhauer. Frankfurt, 1854. Korábbi főmunkájának: „Die Welt als Wille und Vorstellung“ ez csak újabb kifejtése.

és realismus, eszmelviség és valóelviség közti jelen küzdelemben ő olyan átmeneti képződmény egyikből a másikba; t. i. a dolgok metaphysikai ismeretét lehetetlennek tartván, az értelmi világhoz egyedül akarat által kívánna jutni. Hanem e parancsári hatalomszó-, sőt nyaktörő ugrással véghezvitt műtételbeni hibáit s ellenmondásait napfényre hozá Cornill Adolf ¹⁾. Nem hiába hogy Kantot tartja azon Atlasznak, melyen a német speculatio világtekéje nyugszik; mert nála többet nem is igen tud. A mi jót mond, az régi dolog; a mi újat, az meg nem áll. Egyébiránt az ő magas nézete már is egyik tanítványában merő anyagelviséggé alacsonyult ²⁾. T. i. a gondolkodás erejéről Kant-féle kétségbeesés maradványa, mely a mester agyában absolut akarati elmélet gyanánt nyilatkozott, az ősrégi Heraklit elveit ismétlő Volgernál durva anyagiabsolut mozgalmi tanná vált. Mindez azonban annak a jele, hogy az akarat mozzanata más szemlélődők által elhanyagoltatott ³⁾. Ámde szerencsétlen pótszer volna már most e lelki szabadságot az egyéniségektől megtagadni, s csak a világakaratnak tulajdonítani. Egészen más, józan értelemben kívánja Deutinger ⁴⁾ az akarat indelvét az újabb bölcelem egyik főelvének tekintetni, s annyi bizonyos, hogy az ész gyakorlati nyilatkozataira, vagyis a magyartól jelentesen elnevezett lelkiismeret szavára figyelő bölcse a lélek ismeretében biztos léptekkel halad, nagy előmenetelt tesz, s öntudatában igen sok igazságot feltalál ⁵⁾. E nélkül az elmélet csak az elme élete marad, valóságtalan üres speculatio, melylyel éppen oly kevésbé boldogulunk, mint a fenérin-

---

¹⁾ Arthur Schopenhauer als Uebergangsformation von einer idealistischen in eine realistische Weltanschauung. Von A. Cornill. Heidelberg, 1856.

²⁾ L. Erde und Ewigkeit. Von S. H. Volger. Frankfurt, 1857.

³⁾ L. Ueber die Willensfreiheit. Von Dr. J. Huber. München, 1858. Igen jó értekezés a szabad akarat felfogásáról különböző rendszereinkben.

⁴⁾ Das Princip der neuern Philosophie. Von Dr. Deutinger. Regensburg, 1857.

⁵⁾ Mint Passavant philos. elmélkedése: „Das Gewissen. Frankfurt, 1847.“ tanúsítja.

tett bölcselkedő képzelemmel ¹⁾. Ha tehát biztosan akarunk a magas szemlélődés kényes ösvényein járni, egy részről a lélek gyakorlati szükségseit és tehetségeit latba kell venni, más oldalról az életet, a meglevő tagadhatatlan valóságot, mint olyat, egyszerűen elfogadni.

Csakhogy ez mind régi dolog; az újabb bölcelem pedig minden áron valami újat, eredetit akart volna létrehozni, mely hő vágnak eredménye a saját, különálló rendszerek gyártása. Holott a rendszerhajhászok meggondolhatnak, mikép Sokrates ez értelemben nem is volt volna igazi bölcselő; s mégis helyreállítója lőn a sophisták által elölt valódi philosophiának, és igen szép, nemes elveit minden józan bölcelem maradandó becsű alapjai gyanánt tiszteljük ²⁾. Plátónál sem lehet szó igazi rendszerről; de azért jeles párbeszédeiben fenséges eszmék szórva el, magvai a legnemesebb bölcséleti fejleménynek ³⁾. Leibnitz is a nélkül, hogy tulajdonképeni rendszert alkotna, mennyi szépet, jót, igazat tanít; míg Wolf, ki az ő gondolatait, véleménye szerint, teljes összhangzásba, következetes rendbe szedé, mesterének alapnézetét eltorzítá ⁴⁾. Azonban koránsem akarom a szabatos előadás, helyes összefűzés, szoros kapcsolat érdemeit tagadni e téren, ha t. i. egy szerszánd a tartalom igaz, az irány jó, az elvek alaposak.

Az eszmék világában úgy hiszem az igazság hasonlíthatatlanul többet ér az újságnál; kivált midőn látjuk, hogy az ú. n. feltétel-nélküliség és teljes eredetiség követelése oly gyenge lábon áll; mivel az emberinem szellemi kifejlődésének hosszú történetében egyik láncszem rendesen a másiktól függ, s annyi ellenkező nézet és elv tűnt fel, hogy kiki saját ízlése szerint válogathat. Például a legrégibb görög phi-

---

¹⁾ Hogy a végén egyre megy ki mind a kettő, dr. Wendel bizonyítja, ki Hegel száraz dialektikájában is „ein bloßes Spiel der Phantasie... eine eitle Phantasterey, die zu nichts Reellem führt“ szemlél. Grundzüge und Kritik a 308. és 313. l.

²⁾ L. Des Sokrates Leben, Lehre und Tod, nach den Zeugnissen der Alten dargestellt von E. v. Lasaulx. München, 1858.

³⁾ Die wissenschaftliche und künstlerische Form der Platonischen Schriften. Von Dr. S. F. W. Sukow. Berlin, 1855.

⁴⁾ Lichtenfels i. m. 116. l.

losophia csak szellemdús kiművelése a keletről s Egyiptomból hozott vallásos speculatio- és tudománynak; miként ezt Röth¹⁾ Thalestól Pythagorasig világosan bebizonyítja, a hat első jelesebb bölcseleonek életéből adatokkal kimutatja. Ha pedig a legújabb s legfenhéjázóbb azonossági rendszereket ama legelső természetbölcsesek ismert nézeteivel összehasonlítjuk, nem csak elvek-, hanem még kifejezésekben is feltűnő megegyezésre találunk²⁾. Schelling maga elárulá fiatalkori munkájában „Von der Weltseele“, hogy ő a régi világlelket tanítja, az egész természetnek egy lelkét, azt, melyet Thales a delejben is látott; de hiába is tagadná: mert p. o. az ő híres megkülönböztetésének az előbb fejletlen s utóbb kifejlett istenségről csirája már Empedoklesnél megvan; s ugyanennek alapelvében, miszerint „a megismerőnek a megismerttel egy természetűnek kell lenni“, első nyoma rejlik az általános azonossági tannak³⁾. Úgy hogy kár vala Fichtenek híres tanítványával a feltalálási elsőbbség miatt keserűen perelni⁴⁾; hisz a jóniai természettudósok kosmogóniája, meg a stoikusok pantheismusa egyremegy a vélt nagy felfedezéssel; vagy ha újabb közvetett források jobban tetszenek, Giordano Bruno- és Spinozában eredeti képmásukat szemlélhetik. Valamint Hegel „fogalma“ is csak új név Spinoza „állaga“ helyett, és dialektikai mozgalma vagy logikai folyamata nem egyéb, mint Schelling fokozatos fejleménye; mindakettő pedig következetes szélsőségig vitt kiművelése Kant és Fichte határozatlan, félszeg eszméinek⁵⁾.

¹⁾ Geschichte unserer abendländischen Philosophie. Von Dr. E. Röth. II. B. Griech. Philos. Mannheim, 1858.

²⁾ Mintha csak a mai speculatio főmestereit hallanók beszélni, midőn Döllinger jeles könyvében „Heidenthum und Judenthum“ olvasuk: p. o. a 226. l. „Bei Heraklit ist Alles in stetem Flusse, ein ewiges Werden . . . durch eine stete Entzweiung, ein Eingehen in einen Widerstreit mit sich selbst;“ a 228. l. „die Pythagoräer setzten als Grund das unentfaltete Eins, welches potentiell die gesammte Natur der Dinge in sich enthalten habe;“ — a 234. l. „Parmenides gelangte zu dem Bewusstsein, dasz der Geist fortgetrieben werde bis zu jenem allgemeinen Begriffe eines Seins . . . dem auch das Denken allein zukam.“

³⁾ Lichtenfels i. m. 24. 26. l.

⁴⁾ Chalybäus i. m. 190. l.

⁵⁾ Dr. Schaarsmidt: „Der Entwicklungsgang der neueren Speculation“ című idézett munkájában Synkretismust lát a sváb iskola főnö-

A bölcselmi párvonalozás kedvelője Kantot is felleli a régi Protagorasban, valamint Fichtet Gorgiasban meg Parmenidesben, a Xenophanes alkotta eleai iskola gyöngyében, melynek a joniaival ellenkező logikai, speculativ iránya egész az érzéki világ megsemmisítéseig haladva, szigorúan azonos alanyi eszmeiséget tüntet fel. Ezen szoros összefüggést az eddigi szemlékezés eredményeiben s a veres fonalat, mely a philosophia történetén végigvonúl, tisztán kimutató dr. Volk-muth *). Szerinte három ízben kísérté meg a kutató ész teljes erejével megoldani az élet és mindenség talányait; s habár különböző alakban, sokféleképp kifejlődve, mindannyiszor ugyanazon örvénybe merült: t. i. Thales iránya és elmélete a Stoában, Cartesiusé Spinozában, Kanté Schelling-Hegelben egyaránt veszélyes pantheismussal végződik. Az első kiindulási pont ugyan mindig új volt, s a bölcsészet legfőbb kérdésményei közül mindig más-más lépett az előtérbe: t. i. Görögön bölcselőinél a világ eredete, Descartesnál a lélek és test közti benső viszony, Kantnál a külvilági jelenetek valósága; a végeredmény mindig csak változó színű, de lényegben egyenlő mindenistenítés, e szakadatlanul megújuló eredendő bűne a szemlélődő nemzedéknek. Nem kétlem, hogy a bölcsелем történeti nagy folyamának ilyen rendszeres csa-

---

keiben, a 181. l. írván: „Sie verlassen das eigentliche Problem, das durch Leibnitz und Lessing in die Wissenschaft geworfen ist, nicht; versuchen aber die Lösung desselben fast nur mit Mitteln eines überwundenen Standpunctes. Dadurch gewinnt die schwäbische Philosophie das Ansehen eines Synkretismus, in welchem spinozische und kantisch-fichteische Elemente, ja selbst J. Boehme's tiefsinnige Phantasieen mitwirken.“

*) Der dreienige Pantheismus von Thales bis Hegel. Köln, 1837. a 26. 27. l. „Eine vollständige, von den ersten bemerkbaren Spuren beginnende, pragmatisch-geschichtliche Darstellung musz von Thales, Cartesius, Kant ausgehend, durch die causal zusammenhängenden, zeitlich folgenden philos. Evolutionen, in den drei Richtungen bis auf die Stoiker, Spinoza und Schelling sich hindurchziehen. — Ueberraschend ist die historische Thatsache, dasz jede der drei genannten Richtungen der Philosophie, nach vielfach versuchten Formen, die jedesmal fragliche Aufgabe zu lösen, in dem endlichen Pantheismus den Culminationspunkt ihrer Entwicklung erreichte, und mit demselben auf immer abschloz!“

tornákba szorítása ellen sok kifogást lehet tenni, p. o. azt, hogy az érintett háromalakú, egytermészetű, pogány (Stoa), zsidó (Spinoza) és keresztény (Schelling) színezetű pantheismus a mindenségben tükröző szentháromságnak eláltalánosított hasonképe¹⁾, bátran kétségbe vonhatjuk : de hogy a tévely körútját, tekervényes pályafutását már többször igenis rokon eredménnyel fejezé be, ezt, meg a sokszor világosan kitünő finom összeköttetést eredetiséggel kérkedő philos. rendszereink közt tagadni senki sem fogja.

Nehezen találunk az újabb szerzők műveiben oly bölcseményt, melynek legalább homályos előképét a régieknél meg ne lelnők ; s viszont alig van a régi bölcselek valamelyikének oly jó vagy rossz ötlete, melyet az újabbak közül valaki fel ne melegített volna. Az ösnyák „Urschleim“, mely most oly nagy szerepet játszik, a régi ösnevvel azonos²⁾ ; a mai finom égény vagy fenlég meg Pherekydes aethere tagadhatlanul egy őselem. Hogy a világtetek mindannyi állatok, jelenkorunk természetphilosophiája is azt hiszi. Nevetnünk kell rajta, midőn Xenophanes beszéli, hogy Pythagoras egy megvert ordító kutya hangjából elhalt barátjának abban rejlő lelkére ismert ; s íme Oken rendszerének végszava komolyan lélekvándorlást hirdet³⁾. Pláto és az ifjabb Fichte a szellemi előlétben megegyeznek. Mig Demokrit lelke csak akkor tud helyesen gondolkodni, ha kellő hévmérséssel bír s nagyon meleg vagy hideg állapotban oktalankodik ; Musoniuse pedig vérpárával vagy gőzzel él : a francia empiristáké, tudjuk, a

¹⁾ U. o. a 274. l. „Der dreifache Pantheismus ist das dreifach verabsolutirte Analogon der christlichen Trinität. — Die dreifache Hauptgestalt des Pantheismus ist, als die dreifach verabsolutirte Creatur, das durchgängige Analogon des Dreieinig vorbildlichen Gottes.“ a 146. l. „Nimmt man die drei pantheistischen Götter der Reihe nach in das theologische Examen, so ist es überraschend zu hören, dass der Stoische ein heidnisches, der Spinozistische ein jüdisches, der Schellingsche ein christliches Credo ablegt!“

²⁾ Midőn híres természettudósok nem átalják tanítani : Auch der Mensch ist ein Kind der warmen und seichten Meeresstellen ;“ kinek ne jutna eszébe a mythologiai tengerhabból születés ?

³⁾ Csak úgy, mint az : „Acht Geheimnisse aus dem Orient. Von Reichel. Breslau, 1857.“

gyomor jóllététől függ ¹⁾. Igen könnyű volna szebbnél szebb nemzedéki törzsfákat alkotni a rokon bölcselmek ágaiból; p. o. az idealistákat Pythagorassal meg az eleai iskolával kezdve, Plátón és tanítványain keresztül, Cartesius-, Leibnitz-, Kant- és utódiig vinni; a realistákat pedig a jóniai természetbölcselőktől fogva, Aristoteles-, Stoikusok-, Epicur hívei-, Baco-, Locke-, Hume-, s a többin át egész Herbartig. Hegelnek e homlokegyenest ellenkező vetélytársa nagyon sokat vett kölcsön elődeitől, s jól felfogva csak régi metaphysikai és physikai tételeket fűzött egybe híres rendszerében ²⁾. De még abban is, mi nála eredetinek látszik, t. i. a mennyiségtan, érvénytelen, alkalmazásában szellemi életünkre, Pythagoras híveinek nyomdokain jár, kikről már Aristoteles mondá, hogy nekik a mathesis philosophiává lőn.

Van azonban egy tetemes különbség a régiek és mostaniak tévedései közt: amazoknál t. i. isten eszméje a természetbe mintegy magától lesülyedett; emezek által pedig oda szinte szándékosan levonatik. Azért is igen érdekes szemlélni a magasztos igazság fokenkénti kifejlesztésére szánt folytonos törekvést, mely Anaxagorassal kezdődve Platoban csaknem egészen sikerült ³⁾; ellenben kínos látvány, miként erőlködnek a legújabbak ama fenséges eszmét, mely századokon át szabadon teljes fényben ragyogott, ismét az anyag rablánczaiba szorítani, azaz megsemmisíteni. Mert hiába kecsgett a mai pantheismus fensőbb szemlélkezéssel; miután minden magasabb szellemi érdeket megsértve, vallási és erkölcsi mozzanat nélkül egy ideig tengődött, utoljára is méztelen anyagiassággal végződik, melynek esze a számító eszély, s egyedüli elve az élvezet ⁴⁾. Midőn p. o. Hegel szellembölcséletében az erősebb jogát hirdeti s erény helyett merő tör-

¹⁾ Le cerveau pense come l'estomac digère.

²⁾ Ezt Lotze állítja, kit mások Herbart tanítványának véltek. L. „Streitschriften von H. Lotze. Leipzig, 1857.

³⁾ Az érzéki világhoz tapadó értelemnek a túlható észszeli hosszú küzdelmét az első korszakban Döllinger i. m. 241—253. 276—312. l. jelesen ábrázolja.

⁴⁾ Már Jacobinál: „Pantheismus ist Atheismus.“ S ekkor mi marad fenn az eszmék országából? Semmi.

vényszerűséget tapít: ¹⁾ lehet-e, hogy egyszersmind durva önzést ne szüljön s minden fensőbb jót, igazat és szépet meg ne semmisítsen? De különben sem volna képes e mindiste-nítés a végokokat kereső józan ész kívánatait kielégíteni; mert ennek elfogulatlan ítélőszéke előtt az a mi véges, soha sem lehet egyszersmind végtelen, bármily nagy mennyiségben gondoljuk. Az sem elkerülhetlen követelmény, hogy minden, mit a szellem alkot, ő maga legyen; mert saját szellemünk eszményi alkataiban ellenkező példákra találunk. Hogy is származhatnék az örökkévalóból valami nem örökkévaló? hogy lehetne az örök lény, kinek éppen az a lényege, hogy nem lön s nem lesz, levővé? ²⁾ Még kevésbbé fejtheti meg a mindenség talányait ama panlogismus, mely rendet akar rendező nélkül. Ugyan miként válhatnék valamely elvont logikai egység valaha élő világlételvvé? Hiszen saját egységes gondolatvilágunk sem létezik öntudati egyesítő központ, önálló lélek nélkül. Minél tovább haládnak e téren, annál nyílabb ellenmondásokba keverednek. Melyikük tudja, vajjon a mindenné vált s mindenben létező abszolút gondolat, vagy állag vagy hatvány, vagy szellem mindig, mindenütt öntudatos-e az öntudatlan lényekben is? vagy pedig megoszolva egyikben öntudattal bír, a másokban a nélkül teng? És ha csakugyan kizárólag az emberben jó magához, vajjon az egész, elhalt, élő és születendő emberiség összes öntudatával bír-e egyszerre és mindenkor? mert így mégis csak külön valami és végtelenül fensőbb lény; ellenkező esetben pedig éppen nem általános, sőt igen szegény, feldarabolt, csekély körre szorí-

¹⁾ Lichtenfels i. m. 184. I. „Hegel's Philosophie des Geistes macht die Sinnlichkeit zur Basis aller Erkenntnisz und die Vernunft zum bloßen Verstande. Dabei wird ein bloßes Recht des Stärkern gelehrt und die Sittlichkeit zur bloßen Gesetzmäßigkeit herabgewürdigt.“

²⁾ Minő csalászleteken alapúl a pantheismus, I. „Kritik des Gottesbegriffs in den gegenwärtigen Weltansichten. Nördlingen, 1856.“ A nyegle szerző azt mondja: „das Gegentheil vom absoluten Sein wäre das absolute Nichts;“ s ezzel, úgy hiszi, megezáfolhatlanul bebizonyítá minden dolgok azonosságát. Holott oly közel áll és napfény-nél világosabb az ellenkező igazság; „dem absoluten Sein steht auch das nicht absolute Sein gegenüber.“

tott öntudata volna. Az emberi szellemnek eme szűk voltát, igen korlátolt terjedelmét Spinoza is kénytelen elismerni, érezvén hogy a változékony dolgok egészletét elménk egyszerűre átfogni képtelen ¹⁾. Ennélfogva méltán veti Herbart a pantheismusnak ellenébe, hogy azon kérdemény, vajjon a világ tér- és időben végetlen-e, túl esik az emberi tudás határain; és ha sikerül is a tapasztalás, egybevetés, behozás útján a mindenségben működő legszebb törvényeket felfedezni, ennek a czélszerű természetfolyamnak legelső kezdete, forrása, eredete mindig csodálatos marad ²⁾. Szép feladat ama szabályoknak minél szigorúbb elemzése, szoros meghatározása, egyszerűsítése, bölcselő észszeli rendbeszedése s lehető központosítása; de mindez, t. i. a mi az ú. n. természetphilosophiában valódi alapos, bátran megállhat, igaz lehet általános azonosság azaz pantheismus nélkül is, mely csak szép szóval vagyis szójátékkal, de tetteleg soha sem fejté meg a létel titkait ³⁾.

Íme itt van a német szemlélődésnek egy újabb zátonya, miként már Reinhold észrevév, kinek főérdemül tulajdonítják, hogy a beszéd nélkülözhetlenségét az emberi gondolkodásra nézve bebizonyítá. Ő nyilván kimondja, hogy a bölcselem teréni félreértéseknek kulcsa bizonyos csalszínben keresendő, mely a philosophiai nyelvszokásban divatos szavak rokon értelmén és sokjelentőségű használatán alapszik ⁴⁾.

---

¹⁾ Sőt azon képzetek- és ismereteknek is, melyekkel az ember valóban, bir, mindig csak egy kis része van jelen öntudatában.

²⁾ Chalybäus, a 141. l. „Allerdings bleibt es nach den von Herbart versuchten Erklärungen nicht unbegreiflich, wie der Naturlauf seinen Fortgang gewinne, sobald einmal der Anstosz dazu gegeben ist. Allein eben dieser Anstosz oder Anfang ist das Unbegreifliche.“

³⁾ Példa Schelling Universuma, mely szerinte nem egyéb, mint *Uni versio*, az egy lsten megfordulása, átváltozása e világgá.

⁴⁾ Reinhold fand, dasz „der Schlüssel zu den Misverständnissen in der Philosophie in gewissen Blendwerken zu suchen sei, welche in der Sinnverwandschaft und Vieldeutigkeit der im philosophischen Sprachgebrauche gangbaren Wörter gegründet sind; indem ein und dasselbe Wort bald im rationalen, bald im formalen, bald im empirischen Sinne genommen wird.“ Diese Ansicht entwickelte er zuerst in der Grundlegung einer Synonymik für den allgemeinen Sprachge-

E súlyos bajon akart volna ő bölcshészeti hasonszótárával segíteni; de ki fogadta el döntő tekintélyül? Az igen természetes, hogy ő maga nagyon érezte a szorosabb meghatározás szükségét; hisz tanítványa s javítója volt Kantnak, kinél az ész háromféle jelentéssel bír s a nyelv és előadás általában oly elvont, nehezen érthető, hogy magas eszméit tiszta, megfogható nyelvre kellett másoknak átteni ¹⁾. Alig hisz az ember szemeinek, midőn Fichte vallomását olvassa, miszerint ő maga szándékosan elkerülni törekedett valamely állandó műnyelv használatát ²⁾. Pedig ha valahol, ily kényes szellemi téren leginkább szükséges a pontos szabottság; különben alanyi önkény martaléka lesz minden bölcshelkedés. Így azután nem csoda, ha magok a nagy mesterek sem értik egymást; p. o. Fichte, a vén Kant szigorú criticismusát akarván rendszerében valódilag kifejtetni ³⁾, csak akkor veszi észre, hogy más valamit tanít, midőn a königsbergi tanár két hírlapban igen éles óvást tesz elveinek félremagyarázása ellen ⁴⁾. Hogy ő megint híres tanítványával tanainak értelme fölött vitatkozzék, legalább is zavaros felfogásra mutat ⁵⁾. Ugyanez történt később, midőn Hegel Schelling eszméinek hasonlóképp csak tudományos alakot akart adni; de tanítója vele nem volt egy értelemben ⁶⁾. Pedig bizvást megegyezhettek volna; mert ők

---

brauch in den philos. Wissenschaften.“ Kiel, 1812. I. Lichtenfels, i. m. 193. l.

¹⁾ Példa: „Kant's Grundlegung zu der Metaphysik der Sitten, in einer faszlichen Sprache dargestellt von Kunhardt. Lübeck, 1800.

²⁾ Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre. VI. VII. l. „Die Darstellung erkläre ich selbst für höchst unvollkommen, weil ich eine feste Terminologie so viel möglich zu vermeiden suchte.“

³⁾ U. o. a. XII. l. „Mein System ist ächter durchgeführter Criticismus, wie ich glaube.“

⁴⁾ Bis Kant selbst im Intelligenzblatte der allgemeinen Literaturzeitung und zugleich im Hamburger Correspondenten auf eine sehr scharfe Weise gegen die Fichtesche Auslegung seiner Lehre förmlich protestirte.

⁵⁾ L. Fichte's und Schellings philosophischer Briefwechsel. Stuttgart und Augsburg, 1856.

⁶⁾ „Wenn Schelling sich eben so wenig mit ihm einverstanden erklärt hat, wie weiland Kant mit seinem Schüler Fichte, so kann man hier dem Schüler das Lob nicht streitig machen, dasz er consequent

egymásnak következetes egészítékei, s valamint emennek fölve az állag, lényeg vagy természet alaki és tárgybeli fogalmainak összekeverésén alapúl: ¹⁾ úgy amannak dialektikája egyenesen a tiszta léttel azonosított, kettős jelentésű semmin épül. Ezen ügyesen becsempészett kétszínű „Nichts.“ sel ²⁾ kezdődik ama híres dialektikai mozgalom, melynek előmozdításában vagyis a logikai semminek szemfényvesztő kezelésében igen jó szolgálatot tőn a német „aufgehoben“ két ellenkező értelme: t. i. megsemmisített és megtartott, sublatum et servatum. Ha az ilyen lényeges szócserehez ³⁾, melylyel aztán igen könnyen le és ki lehet hozni mindent a semmiből, még az iránybani különködés, nyelvhomály és dagály is járul, akkor csakugyan kész a bábeli zavar ⁴⁾. Chalybäus sem tagadhatja a még szaktudósokat is elkábító érthetlenséget, mi által a bölselem hozzáférhetlen jégbe fagyasztatott ⁵⁾; s mindamellet Hegel rendszerének alapos tanulmányozását elkerülhetlenül szükségesnek állítja, mit a következő lapon a mester könyvéből szinte lehetetlennek tart, miért is Hegel előtanához másnak megint új előtant kelle szerkeszteni ⁶⁾.

Hasonló nehézségek támadnak abból, hogy sokszor a

---

nach der ersten Idee des Meisters fortgebaut hat.“ Chalybäus i. m. 291. l.

¹⁾ „Die Unterscheidung zwischen dem Wesen sofern es existirt, und sofern es Grund der Existenz ist (nach Spinoza und Bruno von Nola : natura naturata et naturans), beruht auf der Doppelsinnigkeit des Wortes Wesen, Natur.“ Lichtenfels, i. m. 178. l.

²⁾ „Die Selbsttäuschung dieser Philosophie beruht in höchster Instanz auf der Zweideutigkeit des eingeschobenen Nichts.“ Dr. Volk-muth i. m. 126. l.

³⁾ Dr. Wendel i. m. 315. l. „grobe Taschenspielerrey“-ról beszél.

⁴⁾ Szilasy „Schelling hangos titokteljes szavait, Hegel nehézkes, hanyag, rendetlen, visszataszító és sok helyen nehezen érthető írásmódját“ említi. Philos. Tanulm. 195. 197.

⁵⁾ Id. m. 7. l. „Eine so gänzlich fremde, fast barbarische Sprache angenommen, dasz nicht einmal die meisten Philosophen ex professo, geschweigè das Publicum, sie mit Sicherheit zu deuten verstanden.“

⁶⁾ U. o. a 291. 292. l. „Es war nöthig, dasz Propädeutiken zur Propädeutik geschrieben wurden, wie diesz namentlich von Gabler zur Förderung des allgemeinen Verständnisses nicht ohne Erfolg geschehen ist.“

a lélek tehetségeit is felcserélik a híres bölcsezszekek, mint p. o. Kantról bizonyos, miszerint az ész az értelemmel, sőt még a szabad akarattal is összekeveré¹⁾. Igaz ugyan, hogy nem mindig könnyű az épen kellő szót eltalálni s helyesen alkalmazni a lélek- és eszmetan elvontabb vidékein; de az ingatag nyelvjárás mindenesetre káros bizonytalanságot szül; s ám-bár öntudatunk tagadhatlanul egy, mindazáltal a szellem több-féle irányú, elágazó erőinek az elméletbeni megkülönböztetése annyira szükséges, hogy ennek elvbeli ellene Herbart is kénytelen, noha más módon, ugyanazt tenni. Hanem az a nagy baj, hogy szellemi tehetségeink száma és igaz viszonya felől lélektanáraink véleménye épen annyira megoszlik, mint a természetbölcselelké az öselemek meghatározásában²⁾. Mi több egy sajátos tévkör nyomán az ész valódi jelentése a böl-cselem végeredményétől függesztetik fel³⁾; miből aztán any-nyiféle ész eredhet a hányféle philosophia van, s viszont en-nek is értelme, célja szüntelen változik, mignem végre va-lóságos tárgy nélkül merő gondolat- és fogalmakkali veszöd-séggé, vagy bizonytalan semmivé fajul⁴⁾. Ezt látva már most jól tudjuk, honnan származik a bölcsezszekek különböző ágainak is, névszerint a logika- és metaphysikának felcserélése, össze-zavarása⁵⁾; sőt csupa következetesség, az első alaptévelynek

¹⁾ Lichtenfels i. m. 152. l. és Chalybäus i. m. 35. l. és „Man sieht leicht ein, dass die Vernunft, wie sie Kant fasste, im Grunde nur ein rein formales, logisches Reflexionsvermögen in höherer Potenz, dass sie, auf diese Weise beschränkt, eigentlich doch nichts Anderes ist, als eben der Verstand.“

²⁾ A szokott ismerő, vágyó s érző tehetségei felosztást mások lo-gika elleninek tartják.

³⁾ Schelling sagt ausdrücklich gegen Eschenmayer: „Als müsste nicht, was Vernunft und Verstand ist, eben erst von der rechten Philo-sophie ins Licht gestellt werden.“ Wodurch mag aber nun vorerst die rechte Philosophie ins Licht gestellt werden? Dr. Volkmuth, i. m. 35. l.

⁴⁾ U. o. „So hat diese doppelseitig ineinandergreifende Metamor-phrase der sogenannten Vernunft und der Philosophie eine Unzahl von Vernünften und eine correspondirende Menge von Definitionen der Phi-losophie zur Folge.“

⁵⁾ Mi ellen nagyon jól küzd: „Dr. M. Katzenberger's Wissenschaft vom logischen Denken. Leipzig, 1858.

folytatása, szükséges eredménye az is, hogy a szemlélődő pantheismusnak saját logikája van, melyben az egyedül üdvözítő módszer minden, és saját nyelve, melyben a szók természetes, józan, évezredes értelme semmi ¹⁾).

A ne-továbbat azonban e rejtelmes nyelvdaigály akkor éri el, midőn a bölcsелем legfensőbb tájaira emelkedve valóságos eszmékkal negédkedik, sőt néha még keresztény alakot is akar magára öltetni. E feladat, t. i. a pantheismus örvényéből valami vallásszerűt vagy éppen keresztény hittanokat kihozni, oly nehéz, mondjuk meg igazán, lehetetlen, hogy még azon nagy mesternek sem sikerült, ki különben országnoki ügyességgel szokta kikerülni az oly nehézségeket, melyeken más kisebb szellemek fennakadtak. Schelling, ki egyik nagy tisztelője szerint is ²⁾ nyilvános atheismussal kezdvén pályáját, ebből pantheismusbarohant smegint egyet kerülve a monotheismus ölébe szeretett volna jutni, a nélkül hogy előbbi elveivel határozottan felhagyjon, megkisérté ugyan bibliával fűszerezni s keresztény hitágazatokkal némi kapcsolatba hozni állítólag egészen új positiv bölcselmét ³⁾; de hiába szép szóval, ha még oly csinosan összerakjuk is, a valóság hiányát ki nem pótoljuk. Hasztalan igyekszik Lasaulx ⁴⁾ őt a keresztény világnézettel kiengesztelni; legfelebb azt mondhatjuk, hogy katechismusát egy bölcselő sem képes egészen elfelejteni, s azért a gyermekkori vallásoktatásnak némi utánhangzatai törnek ki rendszerében, kivált ha megvénülvén higgadtabban kezd elmélkedni ⁵⁾. Mások szerint Böhme és

---

¹⁾ Pedig a valóban tiszta, világos eszmét mindig ki lehet tisztán, egyszerűen fejezni. Azért is dr. Wendel i. m. 300. l. merő szószátyárságnak czímezi a például francia nyelven ki sem mondható szóhalmazt. „Der Wortschwall ist allerdings aus unserer Sprache genommen, und im Französischen z. B. lässt er sich nicht nachsprechen; aber es ist und bleibt doch nur Wortkrämerei.“

²⁾ Ueber Schelling, namentlich seine negative Philosophie. Von Dr. J. E. Erdmann. Halle, 1857.

³⁾ L. Szilasy i. m. 197. l. Chalybäus i. m. 418. l. „Verwachsen mit Nebenbeziehungen auf gewisse Dogmen der positiven Religion.“

⁴⁾ Neuer Versuch einer alten Philosophie der Geschichte. München, 1857.

⁵⁾ Dr. Volkmuth i. m. 146. l. „Warum ist denn der jedesmalige

Baader által, kiket azonban előkelőleg ienéz, indittatott korábbi nézeteinek egyrészbeni módosítására. Annyi bizonyos, hogy elfogulatlan bírálók háromféle valamit, de koránsem igazi háromságot, látnak az ő fensőbb egységében, mely az alatta vagy benne levő két ellentétet feszülve tartja vagy feszítésbe teszi; az ú. n. második hatvány pedig nem egyéb mint a világ lelke, vagyis az élő természet maga ¹⁾). Tehát az egész nagy titok egyre megy ki Hegel abszolút eszméjével, mely a lét háromrészü alakjához van kötve, t. i. magában, tárgyilag, és megint visszatérőleg létezik, mint gondolat, természet és szellem, vagyis atyja, fiú és szentlélek; s innen ered a megfelelő tudományi háromság: logika, természetphilosophia és szellembölcsészet ²⁾). E szerint hiábavaló Schellingnek azon követelése, hogy ő vallásosabb, keresztényibb bölcseletet alkotott híres tanítványaénál; miután az ő új rendszere csak egy kis módosítása emennek és az a kis felesleg, a mi hatványos istenében még akkor is, midőn már világglál, fenmarad, Hegelnél is lopva bolyong, t. i. ott hol az általánosnak a különlegeseni túlkapását véletlenül elismeri ³⁾). Ez az a vékony szalmaszál, melyhez ragaszkodva némely jobb irányú tanítványok a mindisténítő zavarból egy tiszta, személyes istent szeretnének kihúzni ⁴⁾). De midőn egy rend-

---

Gott gerade nach dem Catechismus des angehörigen Philosophen ausstaffirt?“

¹⁾ Chalybäus i. m. 288. l. „Der ewige, aus dem Wesen des Vaters aller Dinge geborene Sohn Gottes ist das Endliche selbst.“ a 287. l. „In dieser Auszergöttlichkeit wirkt dieses Wesen nun für sich in der Welt als Weltseele.

²⁾ U. o. a 313. 314. és 400. l. „Die absolute Idee ist an die dreitheilige Form des Seins an sich, des Objectivirens und des Zurückgehens in sich selbst geknüpft. Als erstere ist sie die reine logische Idee, das Denken; als zweite die Natur, und als dritte der Geist. — In der Sphäre der religiösen Vorstellungsweise: Vater, Sohn, und der heilige Geist.“

³⁾ U. o. 406—408. és 414. 415. l. „Würde mit dem Uebergreifen des Allgemeinen über das Besondere Ernst gemacht, so wäre auch damit das obige plus oder Positive, das Potentielle Schellings in die Methode offen eingeführt.“

⁴⁾ L. Wissenschaft der logischen Idee. Von K. Rosenkranz. Königsberg, 1858.

szer értékéről van szó, nem az a kérdés, mit mond egyik vagy másik következetlen jó akaratú híve; hanem az, mit kell az alapelveknél fogva mondania. Hegel utódi, a keresztény vallás tartalmát az emberi tudás és cselekvésre nézve legfőbbnek állítván, homlokegyenest ellenkeznek mesterökkel, ki azt csak értelmi átmenetnek hirdeti az általános ész mindent ki-merítő szemlélődésébe ¹⁾. Méltán elégedetlen e szembeszökő képmutatással az egély dolgában dr. Wendel ²⁾; de még jobban haragszik Schopenhauer „a német philosophiai tanárok és udvari tanácsosoknak a legunalmasabb metaphysica öltönyébe burkolva fellépő dogmatikájára“ ³⁾. Lám a következetesebb tanítványok, jól tudván, miszerint ama híres módszer a legteljesebb pantheismusból soha ki nem vihet, bátran előre haladva nyílt atheismussal fejezik be a kétszinű játékot ⁴⁾. Ez ellen igen kétes sikerű gyógyszer az, melyet Schelling csaknem áthathatlan rejtelmes fátyolba takart s szinte látnoki módorban közlött platonizáló hitregéiben nyújt ⁵⁾. Elmés, nem bánom szellemdús, ábrándok ezek; de koránsem vallási vagy bölcselmi igazságok. Épen ez történt az idősb Fichtével is, ki a Schweizban szabadabb gondolkodású lön; de mikor atheismusról vádolák, egélyes rendszert akara csinálni; ha-

---

¹⁾ Chalybäus i. m. 399. 429. l. „Die Hegelianer behaupten, der Inhalt der christlichen Lehre sei das Höchste für menschliches Thun und Wissen.“ — „Bei Hegel ist das Christenthum der Uebergang in die Speculation, welche dessen Inhalt in sich aufgehoben enthält, aber nur in anderer Form; die Religion nämlich enthält sie nur in der des Verstandes, während die Philosophie Alles in der absolut vernünftigen Form sieht.“

²⁾ Id. m. 319. l. „Mit der Art und Weise, wie man das Religiöse philosophisch faszt, bin ich unzufrieden, das Heuchlerische springt zu sehr in die Augen.“

³⁾ L. Ueber den Willen in der Natur. Frankfurt, 1854.

⁴⁾ L. Feurbach's Theogonie, Leipzig, 1857. Ilyen őszinte volt már Hobbes is, midőn az istenről tan philosophiájából kizárta. Csakhogy e nélkül az ész is egyedül az önzés szolgálatában álló eszélyesség szava lön nála s követőinél.

⁵⁾ Chalybäus i. m. 268. 286. 418. l. „Schellings neueste Lehre ist auf eine fast visionäre Weise angedeutet, — leider nur in einem fast undurchdringlich mystischen Schleier, — eine sinnreiche platonisirende Mythe.“

nem afféle merengő hitrejtelmességnél ő sem mehetett tovább ¹⁾). Tehát ismét oda jutottunk a honnan kiindulánk, a költői, andalgó képzelem játékához, melynek a higgadt szemlélődés mezejétől oly távol kellene maradni ²⁾). A legelvontabb, legszárazabb, legeszményibb speculatio azon alsóbb tehetség martaléka lett, melyet egészen ki akara zárni merő elmészeti folyamatából. E sajnos végeredményhez feltűnő párvonalul szolgálhat ama történelmi tény, miszerint a régi görög-római bölcsezszt is hasonló új-platonicus meg újpythagoreus ábránddal végződött ³⁾).

Hátra volna még két igen veszélyes szikla, melyeken a philosophia sokszor végképeni hajótörést szenvedett, t. i. a materialismus és skepticismus: úgy szólván halálos ellenei minden bölcseslemnek, miután annak tárgyát és célját meg akarnák semmisíteni ⁴⁾). Midőn a bölcsezszt, az érzékfölöttiek tudománya, a vele homlokegyenest ellenkező anyagelviséggel szembe száll, igazán élet- és halálra, t. i. saját lételeért kell vívnia. Most úgy látszik ez elszánt küzdelem kellő közepén állunk; s igenis elbízott ellenséggel levén dolgunk, az alkalmas fegyverek választásában nem lehetünk eléggé óvatosok. Mindenekelőtt ne feledjük, hogy a pantheismus és azonosság tanai vittek sokakat az anyagiasság táborába; te-

¹⁾ Lichtenfels i. m. 175. l. „Wir können nicht umhin, die neuere fichte'sche Lehre einen mystischen Eleatismus zu nennen, welcher sowohl dem Pantheismus als dem Mysticismus der neuesten Zeit ungemeinen Vorschub gethan hat.“

²⁾ Ebben az értelmi melegágyban buján tenyészik a philosophiai pietismus. L. „Das Gefühl in seiner Bedeutung für den Glauben. Von Dr. A. Carblom. Berlin, 1857. — Die Lehre vom Menschen nach Geist, Seele und Leib. Vom Generalmajor von Rudloff. Leipzig, 1858.“

³⁾ Tennemann i. m. 188. l. „Schwärmerischer Neuplatonismus des Plotin und dessen Nachfolger.“ Döllinger i. m. 608. l. „Die Universal-Erbin Hellenischer Speculation, welche Platonische Grundlage mit Pythagoräischen Lebensprincipien verknüpfend, eine Vereinigung von Philosophie und Religion mittels der Ekstase erstrebte.“

⁴⁾ Lichtenfels i. m. 3. l. „Wie kommen aber die der Philosophie schlechthin entgegengesetzten Lehren, der Materialismus und Skepticismus, in die Geschichte der Philosophie? Eben nur insoferne als der Gegensatz zur Bestreitung anregte, und so zur Fortbildung der Wissenschaft selbst, wenigstens indirekt, beitrug.“

hát ama veszélyes rendszerektől kölcsönözött okokkal hasztalan vívni, mint p. o. Schaller ¹⁾). Szerinte sajátlag Herbart parány-bölcsészete volna minden gonosznak szülője; holott az ellenkező elmélet a szellemi ügynek még többet ártott. Midőn Hegel iskolája természetfölöttinek ugyan, de a testtől lényegesen nem különbözőnek állítja szellemünket, elveszté jogát az anyagiság ostromlására. Hasonlíthatlanul erősebb lábon áll a göttingai bölcselő orvos Lotze, ki jeles „Mykrokosmus-“ában ²⁾ az emberi lélek legkülönösebb tévedésének tekinti azt, hogy saját lényegét, melyet közvetlenül érezve, élve tud, kétségbevonja, vagy pedig a kül természet ajándékának tartja. Öröm látni azon alapos tudományt és határozott meggyőződést, melylyel szellemiségünk védelmére kikel, a mindent függőben hagyó tollhős Wagnert megszégyenítvén ³⁾. De még az is örömdetes jelenet, hogy a materialismus ellen, mely sajátlag nem is bölcsészeti tévely hanem minden bölcelemnek sírja, koránsem egyedül az érdeklött elmélet emberei, mintegy pro domo sua, küzdenek; hanem e tekintetben egészen független szaktudósok, természetbuvárok, orvosok is vetélkedve síkra szállanak ⁴⁾. Ezek közül lehetetlen ki nem emelni Baumgartner és Rokitsanszky legújabb ünnepélyes nyilatkozatait a bécsi Tudom. Akademia nagy gyűlésében ⁵⁾.

¹⁾ Leib und Seele. Zur Aufklärung über Köhlerglauben und Wissenschaft. Weimar, 1858. — Ellenben dr. Michelis rövid értekezése: „Der Materialismus als Köhlerglaube. Münster, 1856.“ a legalaposabb bölcsészeti és természettani érvek tárháza.

²⁾ Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Leipzig, 1856. a 287. l. „Unter allen Verirrungen des menschlichen Geistes ist diese mir immer als die seltsamste erschienen, dass er dahin kommen konnte, sein eigenes Wesen, welches er allein unmittelbar erlebt, zu bezweifeln, oder es sich als Erzeugnis der Natur wieder schenken zu lassen.“

³⁾ Der Kampf um die Seele vom Standpunct der Wissenschaft. Von R. Wagner. Göttingen, 1857.

⁴⁾ L. Die neueste Vergötterung des Stoffes. Von Dr. Med. August Weber. Gieszen, 1856. — Das physische Leben, in populären Vorträgen dargestellt von Dr. D. F. Eschricht, Prof. der Physiologie in Kopenhagen. Berlin, 1857.

⁵⁾ L. Die feierliche Sitzung der kaiserlichen Akademie der Wis-

Artatlanabbnak tetszik, de nem kevésbé veszélyes az anyagiasság-, szebb néven naturalismussal rokon kétlőelvűség, mely egy részről a biztos tudományt elérhetlennek állítván, más oldalról meg mindent kézzelfoghatólag bebizonyítani követelvé, önmagának ellenmond. A szélsőségek e téren is közel érintik egymást, midőn Fichte-ben a legfinomabb idealismusi kétkedőség az érzéki világ lételét is merő hit dolgává teszi ¹⁾; Humenál ellenben a rendszeres kétlőség durva empirismussal egyesül ²⁾. Egyik annyira elmerül szellemi én-jébe, másik a tapasztalati külvilágba, hogy azon kívül és fölül semmit sem akar tudni. Pedig a mindent-tudás és semmit sem tudhatás közti józan közép az, miszerint némely dolgokat bölcséletileg is bizonyosan tudunk, a többire nézve meg őszintén bevalljuk gyengeségünket. Valaki azt mondá, hogy nehéz bebizonyítani oly igazságokat, miket okos fővel tagadni nem lehet; de nem is tanácsos, mert a makacs kértelgőt esztelennek vagy legjobb esetben tréfás embernek tartják. ³⁾ Dr. Wendel is azt veti a nagy idealistának szemére, hogy midőn a világ tetteleges valóságát tagadja, bizonyosságul örültek és álomjárókhöz folyamodik ⁴⁾. Sajátságára intő látvány ez, miként tud az eszes ember saját elvont eszméinek hálójába úgy bebonyolodni, hogy sem előre sem

---

senschaften am 31. Mai 1858. Wien aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei.

¹⁾ Grundlage der Wissen. a 339. l. „Unsere sinnliche Wirksamkeit in der Sinnenwelt, die wir glauben.“

²⁾ Ez utóbbi frigy természetesebb. L. Lichtenfels i. m. 123. l. „Die hume'sche Lehre ist der augenscheinliche Beweis dafür dasz der Empirismus zum Skepticismus führt, und also sich selbst aufhebt.“ — a 220. l. „Schulze ist vom Skepticismus zu einem sogenannten natürlichen Realismus übergegangen.“

³⁾ Fichte maga panaszkodik bírálóinak e véleményéről i. m. X. XI. l. „Der Hallische Recensent äussert seine Vermuthung, dasz ich blosz einen Scherz habe treiben wollen; die andern Beurtheiler scheinen dies gleichfalls geglaubt zu haben.“ Chalybäus i. m. 298. l. a józan észre hivatkozik ama túlzó eszményiség ellen: „Der gesunde Menschenverstand wird sich in alle Ewigkeit hin diesen subjectiven Idealismus nicht einreden lassen.“

⁴⁾ Grundzüge und Kritik a 45. 46. l.

hátra nem mehet. Már az elai bölcs Parmenidesről olvassuk, hogy nem talált hidat, melyen a tiszta létből a küljelenetek világába átmenjen ¹⁾. Hasonlólag vesződik szegény Fichte „absolute Ich“-jével, hogy minden nem-ént annak szüleményévé tegyen; s végtére is bevallja, hogy valami ütközésre „Anstoss“-ra van szükség, mi az abszolút ént önkorlátozásra bírja. Igen de ha valóban abszolút, miért kell neki magát korlátoznia? e természetes kérdésre a felelettel adós maradt ²⁾. Hanem miután háromszori átdolgozás alkalmával mindig újra módosítva találá előbbi gondolatait, azzal segíté magán, hogy saját vallomása szerint kikerülhetlen tévkörre alapítá híres rendszerét ³⁾. Egyébiránt ezen idealis irányú kételgés helyett ma épen az ellenkező világnézet divatos, mely t. i. a kézzelfoghatókon kívül és fölül mindent kétségbe von. Ezzel szemben megint a józan eszménység ügyét kell pártolnunk; mert a végső kérdésekre az egyedüli tapasztalás hallgat, s magában véve következetesen anyagiasságra vezetvén, minden fensőbb igazságot és bölceselmet lehetetlenít ⁴⁾. Sokan Kant érdemének állítják, hogy Hume kétlőelvűségétől indítatva Baco empirismusát is győztesen visszaverte, s valami előlegest, a priori-t, bennünk megczáfolhatlanul bebizonyítván, az emberi szellem méltóságát férfiasan védelmezé ⁵⁾. Nem árt ugyan, ha túlhajtó német szemlélkezőink az elhúnyt königsbergi bírától ismét higgadtan gondolkodni tanulnak; de az ő egész philosophiája, elméleti alapját s következményeit tekintve,

¹⁾ Döllinger's Heidenthum a 235. l. „Für Parmenides gab es keine Brücke, die von diesem reinen, einfachen Sein zu der Welt der Erscheinungen geführt hätte; er läugnete also die wirkliche Existenz alles dessen, was wir sehen.“

²⁾ Lichtenfels i. m. 171. l. „Es wird doch ein Anstoss nöthig befunden, um das absolute Ich zur Selbstbeschränkung zu veranlassen; dieser Anstoss wenigstens ist also kein Produkt des Ich. Auch sieht man nicht ein, warum das absolute Ich sich überhaupt beschränken solle?“

³⁾ „Grundlage der Wissenschaftslehre“ a XI. l. „dasz ich bei'm dreimaligen Durcharbeiten dieses Systems meine Gedanken jedesmal anders modificirt gefunden.“ a 2. l. „Dies ist ein Zirkel; aber es ist ein unvermeidlicher Zirkel.“

⁴⁾ Példa Epicur, meg az angol és francia empirismus kifejlése.

⁵⁾ L. Fischer „De Realismo et Idealismo. Jenae. 1858.“

merő alanyiságot tanít, mi az önkénynek tárt kaput nyitván, az emberiség szellemi érdekeit koránsem biztosítja ¹⁾). Nézzük csak a következő, rá hivatkozó s belőle kifejezett rendszereket; ugyan melyikben szemlélünk igazi szilárd megálapodást azon legfensőbb eszmékre nézve, miknek öntudatunkbani felderítése s megerősítése minden bölcelem végczélja? Sőt épen azoknak nyomán látjuk egyrészt a nyílt szellemtagadó materialismust buja tenyészetnek indulni; másrészt pedig ama szárnyaszegett philosophiai kislelküséget terjedni, mely rendesen a bölcsészet alkonyati korszakában nyilvánul ²⁾). Mindakét jelenet arra hívja fel az emberiség valódi barátját, hogy a valódi tudomány lehetőségét tetteleg bebizonyítani, a szellem jogait, érdekeit bátran védeni, a józan bölcelem elveit terjeszteni kötelességének tartsa. Mindez igen jól megfér amaz okos mérséklettel, miszerint igen is érezzük, hogy az örök igazságot véges elménkkel teljesen ki-meríteni soha sem fogjuk ³⁾).

A bölcsészeti zátonyok és örvények jelen vázlatos szemléje az elfogulatlan önismeretre mutató philosophiai szerénységet tűzte ki végeredményül, melynek egyes szép nyilvánatait olvassuk, p. o. az ifjabb Fichte legújabb munkájában ⁴⁾), hol „a bölceleti kérdemények sokágú, nehéz voltáról nyílt vallomást tesz s azt hiszi, csak amaz állítólag absolut tudásnak volt szabad parancsári, sőt goromba hangon szólani.“ És ő valóban tetteleg is igen illendően vitatkozik ellenfelével, a

¹⁾ „Die kantische Philosophie ist ihrer theoretischen Grundlage und Konsequenz nach eine reine Subjektivitätslehre. — Der transcendente Schematismus des reinen Verstandes ist nur formalistisch und willkürlich. — Die ganze Kritik der reinen Vernunft ist grund- und bodenlos.“ Lichtenfels, i. m. 146. 149. 150.

²⁾ L. Gruppe, Schulz-Bodmer, Barach, Schopenhauer idézett munkáit.

³⁾ Chalybäusnál a 422. l. Schelling maga is önkénytelenül bevallja, hogy marad valami „a gondolatban fel nem olvasható.“ — Was sich mit aller Anstrengung des Denkens nicht ganz auflösen lasse. — Egy német bíráló szerint: „Es bleibt ein unerschöpfter Rest, der sich nicht in Wissen umsetzen lässt.“

⁴⁾ Zur Seelenfrage. Eine philosophische Confession von J. H. Fichte. Leipzig, 1859.

derék Lotzeval, sőt még hozzá simúltni törekszik. Hanem ez is viszont már korábban őszintén elismeré, hogy a bölcseslemnek ily hosszú történeti fejleménye után nem lehet többé szó eredetiségi, legfeljebb csak pontossági érdemről ¹⁾; nem is akar valamely kizárólagos iskola embere lenni, mint némelyek őt Herbartéba sorozva gondolák. Reményleni lehet tehát, hogy olyan folytonos újabb meg újabb rendszergyártási kórban nem fog szenvedni a mai szemlélődés; hanem az egyszerű igazságot védendi, ha mindjárt hatezeréves találna is lenni. A fennidcsért jeles bölcselők éleseszi bírálója Cornill ²⁾ azt is magasztalva említi felölük, hogy mindketten behozólag „inductiv“ törekszenek megalapítani eltérő nézeteiket, mi által a vizsgálat józanabbá lesz. Úgy látszik, az üres előleges speculatio ideje lejárt; élő tartalmat keresnek a korábbi híres alakok háta megett ³⁾. Ez úton akarják az étellett kibékíteni a bölcsészetet, mely Barach szerint ⁴⁾ épen azért lön oly népszerűtlen, mivel Kant óta amazzal kiengesztelhetlen ellentétben áll. Jól mondá Troxler ⁵⁾, hogy az ismeret fájját nem kell az élet fájjától elszakítani. „Amicum foedus rationis cum experientia“ mindig csak ez marad az igazi józan bölcseslem, mely a tapasztalásra támaszkodó józan ész, akár tetszik Hegelnek akár nem ⁶⁾, szívesen elfogadja zsinórmértékül vagy legalább figyelmzettető javitnokül a szemlélődés magaslatain is. Az, a mit az élet meghazudtol, mi a valóságot

¹⁾ „Da es nach einer so langen Entwicklungsgeschichte der Philosophie kein Verdienst der Originalität, sondern bloss der Genauigkeit gebe.“ L. Streitschriften von H. Lotze. Leipzig, 1857.

²⁾ Materialismus und Idealismus in ihren gegenwärtigen Entwicklungskrisen. Heidelberg, 1858.

³⁾ „Die jüngste Speculation unterscheidet sich von der früheren dadurch, dass sie in allen diesen Formen einen absoluten Inhalt, ein freies geistiges Wesen voraussetzt.“ Chalybäus, i. m. 418. l.

⁴⁾ Die gegenwärtige Aufgabe der Philosophie. Wien, 1858.

⁵⁾ Ueber Philosophie, Princip, Natur und Studium derselben. Von Dr. Troxler. Basel, 1830. a 27. l. „Dieser Zwiespalt der Wissenschaft ist nichts anders, als Abfall von der Philosophie und ihrem Urgrunde, eine Frucht von dem Baume der Erkenntniss in seiner Trennung vom Baume des Lebens.“

⁶⁾ L. Szilasy Philos. Tanulm. 189. l. olvasható óvástételét.

tagadja, mitől erkölcsi érzetünk visszaborzad, mi a jó és rossz, igaz és nem igaz közti választófalat ledönti, a szellem és természet lényeges különbségét eltörli, az emberi lélek szabadságát előli, istent a változás, kifejlés, tökéletesedés törvénye alá veti: nem lehet valódi speculatio; mert nem igaz, ha még annál fellengzőbb szavakba burkolják is ¹⁾). Természetes érzelmünket s józan ép eszünket a magas szemlékezéssel ellentétbe hozni annyit tesz, mint szemünket kivájni, hogy távcsővel jobban lássunk. Tanácsosabb lesz a derék Baldinottival tartani: *Ratione semper utendum est, ratiocinio non semper* ²⁾). Nem kell mindig okoskodni, de észlelni igen.

Okos mérsékletre, a józan középút keresésére mutat jelenkori bölcseleinknek azon törekvése is, miszerint az ellenkező rendszereket egymással megegyeztetni akarják: p. o. Herbart parányosdi realismusát a legelvontabb idealismussal, a frankfurti abszolút akaratot a berlini abszolút eszmével; mely utóbbinak alkotóját kora s nemzete szüleményének tartják ³⁾). Többek közt névszerint Trendelenburg a „*Logische Untersuchungen*“ jeles szerzője, meg Ulrici ⁴⁾, és Chalybäus működnek e jószándékú, engesztelő, kibékítő irányban. Ez utolsó egyenesen attól várja a szemlélődés üdvét, ha valakinek sikerülne a Herbart-féle állagiságot „*Substantialität*“ félszégességétől megszabadítva Fichte, Schelling, Hegel abszolút tevékenységi tanával egy rendszerbe olvasztani ⁵⁾). Hanem e legjobb célú közvetítő vagy középítő vegyészetből nem kevésbé félszeg, vizenyős, határozatlan alakok kerülnek ki. Például újra Mendelssohn semirationalismusát, vagy Schleier-

¹⁾ Ein gewordener Gott, oder eine Perfectibilität der Gottheit ist und bleibt eine unserm Gefühle durchaus widerstrebende Vorstellung.“ Chalybäus, a 267. l.

²⁾ Caesaris Baldinotti *De Metaphysica generali liber singularis*. Romae, 1856. *De recta humanae mentis institutione*. L. IV. Romae, 1855.

³⁾ Hegel und seine Zeit. Von R. Haym. Berlin, 1857.

⁴⁾ Glauben und Wissen. Speculation und exakte Wissenschaft. Zur Versöhnung des Zwiespaltes zwischen Religion, Philosophie und naturwissenschaftliche Empirie. Von Dr. H. Ulrici. Leipzig, 1858.

⁵⁾ *Histor. Entwicklung der specul. Philos.* a 426. l.

ermacher semipanteismusát látjuk felmelegített¹⁾. De még az ifjabb Fichte Panentheismusa²⁾, vagy Thrandorff Theopantismusa, megfordított mindenistensége, sem fogja kivézetni jelen korunkat a bölcselmi tömkelegből. Az egyszer eltévesztett rossz utat egészen és határozottan el kell hagyni; egyszersmind elszántan jobb ösvényt, habár nem újat is, keresni és követni.

Ámde hol találjuk meg azt az igaz utat annyi ellenkező útmutató közt? Lelkünk mélyében. A bölcelem, valahányszor válságos, kétes állapotba jutott, mindig az ember valójája, lényege fölötti tájékozás által segíté magán. Azért látjuk most is a lélektani kérdeményt minden oldalról előtérbe tolni; ezzel akarnának a mai bölcsészek legelőször tisztába jöni. Érzik, hogy ez életkérdés a materialismussal szemben; a múlt német speculatiót pedig annyira elfoglalá a magas általány fürkészete, hogy önmagáról egészen megfeledkezett³⁾. Ezért kell megint jó anthropológiát és psychologiai biztos alapot szerezni, melyre a szemlélődés valami állandót építhessen. Az öntudat első tényeinek kiemelése és helyes értelmezése lehet egyedül kezdete minden józan bölcselkedésnek; az önismeret, a régi bölcsék első parancsa, legtermészetesebb kiindulási pont a szellemi élet magaslataira. De nem elég a futólagos bepillantás, hanem gondos elmélyedés kíváztatik a lélek rejtelseinek felderítésére; be kell az elme játékaiknak csalékony felszínén keresztül hatni az én-gondolat igazi magváig⁴⁾. Az eszmék, akarások, érzemények apálya- s da-

---

¹⁾ Moses Mendelssohn's philos. und relig. Grundsätze. Von Dr. Kaiserling. Leipzig, 1856. — Der Organismus der Wissenschaft. Von A. Helfferich, Leipzig, 1856.

²⁾ Die Idee der Persönlichkeit und der individuellen Fortdauer. Leipzig, 1855.

Theos, nicht Kosmos! Denkschrift als Zeugnis für die Wahrheit, von Professor K. F. E. Thrandorff. Berlin, 1859.

³⁾ „Die Schelling'sche Ansicht, welche über dem Gott-Setzen den Menschen zurecht zu setzen vergisst.“ L. Kathol. Literatur-Zeitung. 1858, 49. sz. 392. l.

⁴⁾ E biztos alapnak kimutatása tévé Descartest az új bölcsészet Sokratesévé. „Cogito, ergo sum“-ja mindig igaz marad; ámbár utódi sokszor félreérték sőt visszaéltek vele. L. Lichtenfels i. m. 73. 170.

gályának van bennünk egy központja, melyben minden összegyűl; van egy alany, mely mindent befogad, észrevesz, emlékezik, összevet, keres, kerül; az a lény, melyről legbensőbb tudatunk van, a philosophia én-je. Ez tagadhatlanul egy és ugyanaz marad minden változások és átalakulások között; tehát nem csak merő alak, tüncemény, jelenet, hanem önálló valami, egy szóval állag¹⁾. Ennek bel lényegét tanulmányozni, tiszta szellemiségét az anyagi természettől szigorúan megkülönböztetni, más részről egyéni személyes voltát a mindent azonító pantheismus örvényéből kiragadni: fő dolog. Íme itt rejlik az eszmék világtengerének szélén ama legveszélyesebb szikla, melytől a bölselem hajóját eléggé óvni nem lehet²⁾. Azért is épen e téren kell most a valódi szellemi tudomány barátainak legnagyobb erélyt kifejteni, annál inkább, mint-hogy a veszély folytonos, az anyagiasság sebesen terjed, s a számos kitűnő szilárd bajnok mögött olyan is találkozik, a ki vészthozó, kétélű fegyvereket használ³⁾.

Hasonló élénk mozgalmat látunk a rokon elmészet vagy gondolkozástan mezején; hol Prantl⁴⁾ az eddigi kísérletek elégtelenségét történetileg mutogatja. Ueberweg⁵⁾ szerint a régi, Aristotelestől származó logika, mivel csak alaki volt, elveszté becsét; az új metaphysikai elmészet pedig túlröhanva tévé tönkre hitelét. Mások Leibnitz logikáját elevenítik

---

1. „Kant's Ich denke und Fichte's Ich bin . . . Beide gehen vom cartesianischen: Cogito, ergo sum aus.“

¹⁾ L. Die Wesenheit des menschlichen Geistes. Von Dr. P. J. Elvenich. Breslau, 1857. — Menschenseele und Physiologie. Von Dr. J. Frohschammer. München, 1855.

²⁾ Miként Balmes „Filosofia fundamental“-jának német kiadója figyelmeztet: „Nicht weit von den Gränzen des Meeres befinden sich die Klippen, und diese musz der Schiffer kennen.“

³⁾ Schellinget megújítják: Dr. Perty Ueber die Seele. Bern, 1856. Mehring Seelenlehre. Stuttgart, 1857. — Herbart gépszerű lélektanát: Grundriss der Psychologie vom Standpuncte des Philos. Realismus. Halle, 1856. — Ellenben ajánlhatók: Bautain, Esser, Greith, Püllenbergek lélektani műveik.

⁴⁾ Geschichte der Logik im Abendlande. Leipzig, 1856.

⁵⁾ System der Logik und Geschichte der logischen Lehren. Bonn, 1857.

fel¹⁾; vagy pedig visszatérnek, mint Sokrates a sophisták ellenében a valódi tudomány alapfeltételeinek, az emberi gondolat és ismeretelső törvényeinek kutatásához²⁾. Szóval új pályaszakon áll, még sincs készen, mikép az öreg Kant gondolá, e szükséges előtudomány. Ismét azt kérdik: vajjon léteznek-e tartalom nélküli alakjai a gondolkodásnak? hiszen mindig csak valamiről gondolkodunk. Mire Balmes szép hasonlatával is lehet felelni, miszerint: a lélek sem nem üres tábla, sem nem teli könyv, hanem tiszta fehérnek látszó papír, melyhez rokon folyadék kell, hogy a rajta rejlő jeleket megértsük³⁾. Egy dorpati tanár az új logikától azt várja, hogy ne csak a gondolkodás szabályaival foglalkozzék; hanem a tudományt általában, minden feltételei- s kellékeivel együtt, egész terjedelemben fejtsse ki⁴⁾. Bírálója azonban e feladatot a bölcselem más ágának, a Fichte nyománi „Wissenschaftslehre“-nek, tartja fen. Mindenesetre jó lesz nagyon sokat egyszerre nem követelni; nehogy szépen visszaessünk a szemléleti logikába, mely a gondolatot a létezővel teljesen azonítván, világalkotó hatalommá emelé⁵⁾. Beh nagyon lehangoló tapasztalás ez, hogy mindig újra foltozni, javítgatni kell a gondolat organumán és mesterségén. „Restat unica salus, ut opus mentis de integro resumatur⁶⁾. E téren, hol a szabatosság annyira szükséges, a legkisebb tévely és zavar is végveszélybe dönt. Lám azt mondják, hogy Descartesnak egy kissé hibás, szűk értelmezése az állagról tevő Spinozát a pantheismus atyjává. Az is bizonyos, mikép a fogalmi és eszményi vagy nézleti gondolkodásnak összekeverése, s az előbbinek kellő határain

1) Leibnizen's Logik. Nach den Quellen dargestellt von Dr. F. B. Kvet. Prag, 1857.

2) Wissenschaft vom logischen Denken. Leipzig, 1858.

3) Fundamente der Philosophie. IV. B.

4) Der Vortrag der Logik und sein didactischer Werth. Von Dr. Strümpell. Berlin, 1858.

5) Miként Biederman „Die Wissenschaftslehre. Leipzig, 1856.“ a logikai fogalmat ismét a világ mozgató elemének kereszteli. Ez elleni gyógszert ad: dr. Katzenberger idézett munkája „Wissenschaft vom logischen Denken.“

6) Baco-nak e tanácsát Spinoza is követé: „De intellectus emendatione“ — továbbá Kant és utódai; még sincs kész a munka.

túlkapása sok bajt okoz. Hisz az értelem, a tapasztalatból elvont fogalmakkal bibelődő elmeél, magában elszigetelve nem is kelhet át a véges lét korláta; e működés az ész, a legelső alapokat kereső elmemélység feladványa. Emennek erélyét kell emelni, ápolni s amannak túlkapása ellen biztosítani; mi leginkább azáltal sikerül, ha a lelkünkben rejlő erkölcsi elemeket az elméletiekkel összekötjük, a mint valósággal lényegesen együvé tartoznak; az ész gyakorlati szavát, lelkiismeretünket, a szemlélődés eredményei mellett ellenörködni hagyjuk, az eszes embert az erényestől el nem szakasztjuk ¹⁾). Akkor bizonyosan megtanulunk úgy gondolkodni, szemlélődni, hogy metaphysikánk a logikába, isten e világba, lelkünk a föld porába, szabad akaratum a természet vagy vaksors örvényébe ne vesszen.

Bizom is a magyar nép józan ép eszében, férfias erélyes tette-kész, inkább gyakorlati mint méléző jellemében, hogy a túlszigázott elmefeszítés korcs szüleményein kapni soha sem fog, s a már annyiszor zátonyra jutott vagy feneketlen mélységbe rohant ál-speculatio majmolását magának philosophiai feladatúl kitzünni esze ágában sincs ²⁾). Találunk e nélkül s ezenkívül is elég tennivalót az igazi bölselem érdekében, mely általános elismerés szerint még mindig messze áll fenséges céljától. Szabad a verseny, a magyar is szerezhethet e nyílt pályatéren, úgymint eddigelé, szerény babérokat, ha talán nem is újdontan- új csillogó, de alaptalan, léggolyóként üres s azért szappanbuborék gyanánt eltűnő rendszerek gyártásával ³⁾; legalább az ősi, eleget ostromlott, de meg nem

¹⁾ Gratry az isten és a gondolkodó ember ismeretéről írt jeles munkáiban főleg e fontos körülményre fordítja a bölcselő világ figyelmét. Elmésen nevezi a syllogismust a szellem algebrájának, mely csak az igazság axtájához vezet; s hogy ezen keresztül hathassunk, arra egy másnemű, fensőbb észmozgalom szükséges, t. i. a túlkelő, a végetlenig, az általányig emelkedő.

²⁾ Kellő óvatossággal használva elme gyakorlatnak hagyján: „zur Uebung“ miként Herbart Schopenhauert ajánlá, s a többiről is bátran elmondhatjuk. De hogy az örök igazság fénylő trónjához csak e zavaros homályon, e sűrű ködfellegen keresztül lehet eljutni, azt a józan ész kereken tagadja.

³⁾ Hallottuk mit mond a finom Chalybäus Hegelről: „ein mit nichts gefüllter Ballon.“

döntött philosophiai oszlopok és alapok, magasztos elvek és józan életrevaló nézetek férfias védelmével. Ama nagy örök igazságok: világtól független, önálló személyes isten, lelkünk szellemisége, szabadsága, halhatlansága, stb., miket a pantheismus egytől egyig elvesztett, legyenek nálunk a bölcselmi törekvés magas céljai¹⁾. Hogy isten az emberben jö magához, ez botor beszéd; hogy benne, az önálló öntudatos emberi lélekben magáról bizonytságot tesz, az elfogulatlan bölcselőnek is benső tapasztalata²⁾. Sokat ostromlák, elemzék, bonczolgaták, kétkék és tagadák azon okok és védvek erejét, miken az elmélő emberiség tudományos hite istenben századokon át alapült; mind hiába. Jobban kifejtteni, tisztítani, alakilag tökéletesíteni lehet és kell is azokat, nem tagadom; de benső tartalmok rendületlen, érvényök tagadhatatlan. Adjunk csak p. o. a félredobott ontologiai bizonyításnak oly fordulatot, minél fogva saját személyes, öntudatos, önálló, de véges, korlátolt, feltételes valónk- s létünkrol valamely végetlen, korlátlan, feltétlen abszolút személyiség lételére következtetünk: ez okoskodás nyomatékát, okszerűségét sőt elkerülhetlen szükségét elvitatni bajos volna. Vagy pedig a világegyetemben uralkodó terv, rend és czélszerűség, mely már az anyagi természetbe annyira elmerült jóniai iskola jelesebb tagjait, Anaxagorast, Diogenest³⁾ a mindent igazgató végetlen ész felismerésére vezette, évezredek folytán, meglehet épen egyhangú szabályossága s unalmas ósága miatt, egészen elveszté hatását? Mig józan eszünk az okozathoz elegendő, kimerítő okot követel, addig ettől nem tartunk. Különben is azt, a mi egy Sokrates, Plato, Aristoteles, Descartes, Leibnitz, stb. elméjére teljes meggyőző erővel birt, alaptalannak mon-

¹⁾ Némethonban is azok kezdenek lenni: p. o. Fichte, Lotze, Ritter és más jobbirányúak munkáiban.

²⁾ Megvan az isten-érvék, a végetlen utáni vágy mindenkiben; csak művelni, kifejtteni, ápolni kell: miként Gratry győztesen vitatja.

³⁾ „Es ist der Stolz der griechischen Vernunft, sich immer kräftiger gegen den unsaubern Andrang des materiellen Principis erhoben, und ihr übersinnliches Gebiet, wo nicht ganz, doch groszen und guten Theils von Hause aus und auf eigne Faust erobert zu haben.“ Der dreieinige Pantheismus von Dr. P. Volkmuth. a 87. l.

dani könnyű, de valóban bebizonyítani még eddig nem sikerült. Hiszen a természetbölcselem mestereit a mindenségben nyilvánuló észszerűség annyira elbájolá, hogy azt hamarjában istennel azoníták. E tekintetben sokkal okosabb vala Herbart, ki a természet czélszerű rendjében csak isten ujját szemlélé ¹⁾. Továbbá azt is meg kell vallani, hogy az istenről fogalom és folytonos tudat az emberiségben világtörténeti lettdolog, tény; mit a bölcselelőnek éppen úgy vizsgálat alá venni s végokaiban megfejtenle kell, mint az anyagi világ gyönyörű szabályteli összhangzatát ²⁾. Szóval az egyenes út istenhez, akár öntudatunk-, akár a természet-, akár a történetből indulunk ki, nincs el zárva előttünk; tárva nyitva áll a józan bölcselelőnek.

De még a bölcselelő eddigi fejleménye- s eredményeiben sem találunk legkisebb okot a legjelesebb tudósok által tört ösvény elhagyására; miként annak hű történetírója Ritter tetteleg bizonyítja, midőn legújabb rendszeres művében ³⁾ a philosophia feladatául tüzi ki az emberi szellem irányát az érzékfölöttiek felé követni; sőt nem fél bátran kimondani, hogy isten mint tökéletes ok csak semmiből alkothat. Ily régi meggyőződés felelevenülésével együtt jár nála s másoknál is a sokáig lenézett, becsmérlett keresztény bölcselelő becsé- nek növekedése ⁴⁾. Nem is szégyen, sem nem felesleges vagy

¹⁾ „So erscheint in der zweckmäßigen Einrichtung der Finger Gottes in der Natur.“ Lichtenfelsnél a 215. lapon. Chalybäusnál a 139. l.

²⁾ L. Einleitung in die Philosophie und Grundriss der Metaphysik. Zur Reform der Philosophie. Von Dr. J. Frohschammer. München, 1858.

³⁾ System der Logik und der Metaphysik. Von Dr. H. Ritter. Göttingen, 1856.

⁴⁾ Minap kiadott történelmi rajzában: „Die christliche Philosophie. Von Dr. H. Ritter. Göttingen, 1858.“ a patristica és scholastica philosophiáról, hanem is egészen elfogulatlanul, legalább méltányló keresztény szellemben ír. Azelőtt is sokat tőn ama régibb speculatio iránti élénkebb részvét felébresztése-, s terményeinek jobb megértésére. Bajos is az egyházi atyák és írók philosophiájáról helyes fogalmat szerezni, ha theologiai elveiket egészen mellőzzük; mert náluk a gondolkodás súlypontja tagadhatlanul vallási öntudatukban fekszik, s törekvésök főleg emennek észlelő felderítésére van irányozva. Hanem azért ismereteseek a korábbi pogány bölcselelő

hálátlan munka oly irányra figyelmet fordítani, melynek legújabb képviselői közt egy Balmest, egy Rosminit, egy Gratryt, s Némethonban annyi derék bölcselőt szemlélünk; és a mely előrelátó, komoly, mérsékelt, tárgyilagos eljárásánál fogva sokkal kevésbé van kitéve az alanyi túlzás veszélyeinek. Általában roppant csalódás azt képzelni, hogy a bölcselkedés a kereszténységgel homlokegyenest ellenkezik, vagy legalább ez amannak tevékenységét zsibbasztja, hatáskörét igen szűk térre szorítja. A francia traditionalisták túlszerű nézeteit illetőleg 1855-iki júniusban kiadott római tételek oly szabadelvűleg szerkesztvék, s a bölcselkedő ész működésének oly messzeható erőt és a mi földolog oly biztos szilárdságot tulajdonítanak, minőről legalább az utolsó híres speculatiók szerint kétségbe kellene esni; mert ezek a személyes isten lételét s lelkünk szellemiségét és szabadságát bizonyosan kimutatni teljességgel képtelenek; sőt néha be is vallják eme tehetetlenséget s híveiket ily tárgyokban merő véleményre „*ein subjectives Fürwahrhalten*“ utalják *). A kereszténységgel tehát könnyen megférhet s reménylem békés viszonyban élend a magyar bölcselem is; csak maradjon saját szép terén, a józan középúton, s ne kísértse meg a philosophiai kérdeményeknél sokkal tovább terjedő vallásos igazságokat vagy önmagából teljesen ki-, azaz mint láttuk, Schelling ábrándjaiként félre-magyarázni; vagy pedig oktan gyűlölettel ostromolni. A magasabb szemlélődés soha sem fog válni annyira népszerűvé, hogy mindenkinek feladata legyen istenét a bölcselem útján keresni; de még a legmerészebb szemlélkezőnek is mindig maradnak oly lelki szűkségei, miket a merő elmélet kielégíteni képtelen.

Különben a kinek hivatása, s tehetsége van, ám járul-

eredményeivel is, melynek javát igyekeznek az utókorra átközzvetíteni. L. Die Psychologie des h. Gregor von Nyssa. Systematisch dargestellt von Dr. J. N. Stigler. Regensburg, 1857.

*) Ama jeles tételek 2-dika így szól: „*Ratiocinatio Dei existentiam, animae spiritualitatem, hominis libertatem cum certitudine probare potest. Fides ad probandam Dei existentiam contra atheum, ad probandam animae rationalis spiritualitatem ac libertatem contra naturalismi ac fatalismi sectatorem allegari convenienter nequit.*

jon a bölcelem fenséges csarnokának tisztítási, kiékítési vagy építési művéhez; a gondolkodó emberiség közös munkája ez, s a görög és német philosophia törekvéseinek méltánylatával legyen mondva, egyeduralom e téren egy népnek sem jutott osztályrészül. Korunk egyik fő feladata minden oldalról tájékozni magát s a múlttól tanulni, mire van a jelen tudománynak szüksége. Hasonló vizsgálatok eredménye természetesen elég jó és sok rossz, több konkoly mint tisztabúza levén, ebből előleg is nem annyira tevőleges mint főleg tagadó elvggyűjtés vagy válogatás, eklektika következik: t. i. óvakodva kerülni kell a majd mindenik iskolában felmutatható hibát; a jót pedig nem kiszakgatva összefércézni, hanem inkább ellenőrül, irányadóul folyvást szem előtt tartani, midőn a bölcselő saját rendszerét felállítja. Édes anyai nyelvünkön is szépen cseng a józan ész szava, melytől népünket valami fennhéjázó dagály-, vagy kétszínű rejtelmes homálylyal csak elidegenítenők. A tiszta gondolatot mindig tisztán ki lehet fejezni. Szegény bölcsészet volna az, melynek ereje szócsere-, kétértelműség- vagy a határozatlan mód fürge használatától függne. Nekünk dolog kell, és tartalom, és életreható igazság; nem pedig üres hang, ha még oly elmésen forog is a légben. Mentsen az ég bennünket oly szemlélődéstől, mely a buta vaksors rabigájába görnyesztvén a szabad lelket s érzékiség mocsárjába fúlasztván az emberi-nem legszen- tebb meggyőződéseit, népünk erényét s erélyét tönkretenné, nemes öszinte jellemét megmérgezné, legdrágább szellemi kincseit elrabolná, legszebb reményeit örökre elhervasztaná. Maradjunk hazai bölcselmünkben is hívek azon évezredes, magasztos igazságokhoz, melyek nélkül társadalmi életünk feloszlik s minden emberi műveltség sirba száll. Az elágazó lenge vélemények hullámaiból végtére is győztesen szoktak azok kiemelkedni; mert lelkünk legbensőbb természetében gyökereznek. *Opinionum commenta delect dies, naturae iudicia confirmat.*

A MATERIALISMUS HATÁSAIRÓL.

SZÉKFOGLALÓLAG OLVASTA JÜL. XI. 1859.

GREGUSS ÁGOST, lt.

A Magyar Akadémia újabb alapszabályainak a székfoglalásra vonatkozó szakaszát teljesítendő, a materialismusra bátorkodom e tudós gyülekezet figyelmét nem fölhíni (mert a tárgy sokkal fontosabb és egyetemesebb, hogysem egy gondolkodó, művelt ember figyelmét is kikerülhetné), csak reá, mint tárgyalásom kiindulási pontjára, irányozni. A materialismusnak ugyanis némely főbb hatásait, melyek külön-külön, mint leginkább a mai kor sajnos jelenségei, szintén elégszer ki voltak már mutatva, most együtt, összefoglalva, mint egy közös oknak közös okozatait, mint egy közös forrásnak eredményeit, kívánom, bár a szabott időhöz képest csak vázlatosan, előadni.

A tan, melyet a materialismus, az anyagelvi felfogás vagy röviden az anyagelviség nevével jelölünk, a bölcselem köréből, a hol keletkezett volt, erősebben kifejlődvén s meggyarapodván, az emberi működés egyéb köreire is kiterjedt, s mint minden elv, mely egyetemleg érzett bajt egymaga óhajtott orvosolni, csakhamar hódításra indult nem csupán a többi tudományba, de az életbe is. Hódítás nincs pusztítás nélkül s a materialismus is pusztított. A mint az elv magában a tudományban mind messzebbre s mélyebbre bocsátotta gyökereit, úgy elméleti meggyökereztével s terjedtével aránylag nyilatkoztak hatásai a gyakorlatban is, névszerint a tudománynak azon szakaiban, melyeknek nem tűzetes feladata a végelvek megállapítása, de inkább alkalmazása, továbbá a művészetben és különösen az irodalom művészi részében a szépirodalomban, sőt még magokban a köz és magán életbeli szokásokban, erkölcsükben, intézkedésekben, irányokban és abban, a mit életbölcselemnek mondanak s a mi alatt az emberek rendszerint a hajlamaik, tapasztalataik s fölfogásuk öszletéből kiszűrt nézetek (vulgo : elvek) összegét értik. Az anyagelviség betolakodott az élet minden nyilvánulásaiba,

átjárta minden viszonyait, és szüleménye azon kor, mely méltán lön az anyagi érdekek korának nevezve. Hogy ne mutatkoznék ennél fogva hatása mindenben, a mi az élethez tartozik : a közerkölcs módosulásában szintűgy, mint az életczélok és törekvések másra irányulásában? az égi művészetben szintűgy, mint általánosan a tudományban?

Az anyagelvi elméletek, mint az emberi bölcselkedés történelme bizonyítja, itt-amott minden időben fölföltündeztek; hogy azonban újabban oly nagyon terjeszkedő követelésekkel s annyi bizakodással álljanak elő, arra különösen a természettudományok gyors haladása által voltak bátorítva. A materialismus tana, melyet a XVIII. századbéli francia bölcselem, alapvonásaiban ugyan teljesen, de kivitelre nézve mégis csak általánosságban szerkesztett össze, a mi korunkban, kivált a vegy- és szervélettan roppant előmenetele folytán, az eszme elvontságából kibontakozván, a fogható jelenségekben lön egyenként fölmutatva s részleteiben kidolgozva, kikerekítve. Holbach báró könyve ¹⁾, bölcselmi tekintetben, a materialismus befejezett rendszerét foglalja magában, melyen a mainapi materialisták sem mentek túl; a jelszók általában most is ugyanazok, csak hogy a nemleges alak helyett már igenlegest kezdenek öltetni. A XVIII. század anyagelvesei például, a későbbi természettudományi nyomozatokat mintegy előlegezve, csak azt mondták ki, hogy lélek nincs; ma pedig már azt is mondják, hogy az fénytünemény, mely villóból fejlődik. Lamettrie a múlt században ²⁾ piszkosan úgy fejezte ki magát, hogy a mi fölfelé menve gondolattá párolog, ugyanaz lefelé indulva mint egyéb szabadul el; a folyó századbéli Vogtnál meg ³⁾, mintha csak Lamettrieből írta volna ki, olvassuk, hogy „a gondolatok épen úgy viszonylnak az agyhoz, mint az epe a májhoz vagy a húgy a veséhez.” Sőt egyes tételeket sokkal tisztábban látunk fogalmazva Condillac apát híveinél, mint az újabbaknál : így nevezetesen az

¹⁾ „Le système de la nature,” mely Mirabaud álnév alatt 1770-ben jelent meg. „Le code d'athéisme le mieux raisonné, le plus complet,” mondja róla egy újabb történetíró.

²⁾ Az elhírhedt „L'homme machine” című könyvben.

³⁾ „Physiologische Briefe,” 323. l.

anyagias tan egyik főelvét, hogy az ember nem egyéb mint gép. A mai kor félénkebb anyagosai ez állítmányt leplezgetni szeretik s inkább csak kitaláltatják; a múlt századi francziák ellenben bátran kimondták azt, maga Condillac már „érzelő szobor“nak nevezvén az embert, Lamettrie pedig munkája czíméül tűzvén ki az anyagelves hitnek ágazatát: „L’homme machine.“

Egy Amerikába szakadt európai ember, Glosz, ez idén megjelent könyvében *) nagy olvasottsággal mutatja meg a mostani materialistáknak, hogy a mit ők új fölfedezések gyanánt kürtölnek, azt a görög sophisták, de kivált a XVIII. századbéli francia bölcselek már mind tanították. A legújabbban különösen Németországban lábrakapott tudományos anyagelviség csakugyan koránsem valami új irány föllendülése, de a már régebben megindúltak folytatása, terjesztése, vagyis jobban mondva, maga is épen a materialismus egyik hatása. Ez irány fölkerekedését leginkább azon kölcsönös félszegség okozta, melynél fogva a bölcselek nem ismerték, nem tanúlták a természetet, a természettudósok pedig nem voltak bölcselek; s az új materialismus részint visszahatásképen támadt föl a Fichte-, Hegel-, Schelling-féle meddő szemlékezés ellenében, részint a fegyelmezetlen, logikailag nem művelt, nem irányzott anyagvizsgálat eredményeül termett elő.

Az emberi elme oly korlátolt, hogy a kik valamely bizonyos körben forogni s működni megszoktak, ezen ő körükön kívül más egyébnek nemhogy felsőbbségét, de csak hasonjóságát is ritkán szeretik elismerni, sőt gyakran még lételet is tagadják. Így az előkelők csak a magok körét ruházzák föl a társaság, a világ nevével, s az egyszeri úr inkább bárgyúságból, mint gögből mondhatta, hogy az ember a bárón kezdődik. Ezért nem akar az ábrándos szemlélező semmit anyagról, az anyag buvárlásába mélyedt pedig semmit szellemről tudni; s vajmi kevesen vannak, a kik saját működükön túl is elfogulatlanul tudnak látni és itélni s nem ha-

---

*) „Wie viel entdeckte bis jetzt die neuere Naturwissenschaft?“ Braunschweig, 1859.

sonlók a tormaiba esett féreghez. A ki a természet anyagával szokott foglalatostkodni, rendszerint megfedekeznek arról, hogy az anyagon kívül, melylyel foglalkozik, olyas is lehet, a mivel még nem foglalkozott, s könnyen elhiteti magával, hogy csak az létezik, a mit szemmel láthat, kézzel foghat, szóval érzékileg bevehet. E félszegség pedig fő oka, hogy a materialismus általában a tudományos haladásra oly káros hatással van.

A materialismus minden tudományt természettudományá akar tenni, a mi pedig azzá nem csavarható, azt a tudományok sorából kitörli, mert hiszen csak magát tartja egyedüli tudománynak s magán kívül semmi mászt érvényesnek nem ismer. A mit a kutasz el nem ér, az üveg láthatóvá nem tesz, a kémpapír meg nem jelent : arra e tan vallói azt mondják, hogy nincs ; pedig csak azt kellene mondaniok, hogy nem anyag.

A bölcselkedésnek nevezett német iskolás képzelgések ellenében bizonyos, hogy igen helyén volt a tényekre épülő, természettudományi irány, mely az anyag megértésére, forgatására, alávetésére képesít ; hanem a visszahatás csakhamar túlmént az igazság középpontján s maga is végletbe löködött. A természettudomány elkapott hívei, a fölfedezett új kincsektől elvakítva, így szólának : „Az anyagon kívül egyéb nincs. Minden ezekből áll : éleny, széneny, légeny, hamany, szikeny, stb. Hatvannégy az elem ; a mi nem ebből van, az nincs.“ Nem-e boszantóbb és képtelenebb félszegség ez a legábrándozóbb eszmeiségnél? . . Így okoskodnak : „Mivel mi mindig csak anyaggal bajlódunk, minden nyomozásaink, elválasztásaink, latolásaink, mérésaink, számításaink által pedig minduntalan csak új meg új anyagra bukkanunk ; tehát minden csak anyag.“ Hogy mit ér ez okoskodás, könnyű belátnunk, ha meggondoljuk, hogy a természettudósok mindössze az egész anyagi világ egy porszemének alig billiomod részét ismerik, még ezt is csak úgy, hogy ismertöket mindenfelől kétkedések, megmagyarázatlan rejtélyek, föl nem fogható végtelenségek vesznek körül. Nincs egyetlenegy oly valami sem, a miről a tudomány meg birná mondani, hogy honnan és hová ered ; a tudomány még azon keskeny

határban is, mely számára nyitva van, a mérő mennyiségtani, természettani és vegyészeti anyagra szorítkozik : már a hol az élet kezdődik, tudása végződik ; a szellemről pedig még csak sejtelme sincs.

Mit teszen tehát a materialismus, hogy következetes-ségben maradjon ? . . A mit nem tud, annak mindjárt létét is tagadja, s kijelenti : hogy élet nincs, és minden csak anyagcsere, vegyfolyam ; hogy ennél fogva életerő sincs, és a szerves testek csak oly többszerű lények, melyeknek az úgynevezett életműködések csak bizonyos sajátságait képezik ; sőt, hogy általában erő sincs, és mindenben maga az anyag a mozgató, a tényező. Hogyan lehetne hát még szó lélekről, szellemről ! A mit a gyöngébbelműek gondolatnak, léleknek, szellemnek mondanak, szintén csak az anyag egyik nyilatkozása.

Mindezek folytán épen nem csoda, hogy az újabbkori természetbuvárok, kivált physiologok, a lelket magában tagadván, a lélektant sem ismerik önálló tudománynak, hanem azt a physiologiába s így a természettudományba iparkodnak beolvasztani. A természettudomány egyes ágai közül a physiologia vagy szervélettan s a vegytan legközelebb férkeznek hozzá az élethez, de még sem jutnak el hozzá : sem egyik sem másik nem fejtheti meg, hogy az éleny, széneny meg egyéb elemek parányainak összekeveredése, egybevetődése hogyan szüli azt, hogy a növény kihajt, hogy az állat érez és mozog, hogy az ember gondolkodik ; s a vegytan, mely pedig minduntalan ítélget az élet felől, még annyira sem vitte, hogy palaczkjaiban s görebeiben csak egy, valóságos anyagi parányt is kiállíthatott, szemügyre vehetett, megmérhetett volna.

Magok a legkitünőbb természetbuvárok (legkitünőbbek azért is, mivel társaik többségének korlátolt nézetein fölül-emelkedtek), a tudomány terén mutatkozó, im fölhoztuk anyagelves igényeket képtelenségeknek látják és hirdetik. Liebig, tekintély a vegytanban, kimutatta, hogy már a legalsó, legdurvább szerves képződmények a természettudomány körén túlmennek s másrendbeli körbe nyúlnak át ; vallja is, hogy bennök az életerő munkálását föl kell tenni. Wagner Rudolf,

tekintély a szervélettanban, így nyilatkozik ¹⁾): „Saját lélek állag fölvétele a szervélettan semmi tételével sem ellenkezik, sőt fordulnak elő lelki tünetmények, melyeknek létét a szervélettan elismerni kénytelen, jóllehet keletkezésüket anyagi úton koránsem hozhatja le. Hogy az öneszmélet rostok és sejtek egymásrahatásából támadjon, szóval, hogy az agy merő gépies tényének eredménye legyen, azt még a gépi magyarázatokkal a legnagyobb kiterjedésben és mélán élő újabb vizsgálók is képtelenségnek tartják.“

Íme, az elfogulatlan buvárok mily erősen kelnek ki a materialismus igazolatlan tagadásai s az összes tudományt magának tulajdonító igénye ellen, mely ha betelnék, a tudomány haladásának egyszeriben útját állaná, sőt eddigi hódítványait is nagy részben visszaeresztené. De kikelnek ennél fogva, maga a tudomány érdekében, az anyagelvesek azon fölfogása ellen is, miszerint a tudományos buvárkodás egyedüli vezére a merő anyagi tapasztalás volna. E félszegségtől a többi között Humboldt Sándor is óvja természetvizsgáló társait. „A figyelésre“, úgymond ²⁾, „következik a kísérletezés, a tünetmények előidézése bizonyos föltételek mellett s vezérlő fölvételek szerint, azaz a természeti dolgok és erők belső kapcsolatának előérzete szerint . . . A tapasztalati ismeretek foglalatja, meg a természetnek minden részben kiművelt bölcselme (baugyan ily kiművelés elérhető), nem jöhetnek egymással ellenmondásba, föltéve, hogy a természet bölcselme, ígéreteihez képest, a mindenség valóságos tünetményeinek észszerű fölfogása. Ha mégis ellenmondás mutatkozik: vagy a szemlélődés ürességét kell miatta okolnunk vagy a tapasztalatiság túlbizakodását, mely a tapasztalással többet vél bizonyíthatni, mint a mi reá építve van.“

Még erősebben vitatja s részletesebben fejtegeti ezt a dán Oersted, a villanydelejesség nagyhírű fölfedezője, kinek úgyszólván egész élete azon tétel megmutatására volt szentelve, hogy a természet nem egyéb mint az isten megteste-

¹⁾ „Über Glauben und Wissen“, 7. l.

²⁾ A Kozmosz első kötetében: „A természeti világrajz köre s tudományos tárgyalása.“

sült esze, hogy a természeti törvények észbeli törvények, hogy a természetben saját gondolkozásunkra találunk s az emberi ész egyetlen természeti törvényt sem földözhetne föl, ha maga is nem ugyanazon törvények szerint alakult volna és működ-nék ¹⁾; miért is a természetbuvár igazi föladata, hogy az észt a természetben mind jobban-jobban fedje föl.

Hahogy a tudomány haladását kívánjuk, csakugyan ezen fölfogáshoz kell ragaszkodnunk. A tudomány haladását mindenben törvények fölvétele jelöli, melyeket a tapasztalás, utólag, igazol. A természetbuvárok, mondja nem csak Oersted, hanem a történelem is, a természetbuvárok gyakran származtattak észkokokból természeti törvényeket, melyeket aztán a természetben valósúlva találtak. Arra például véletlenül buk-kant rá az ember, hogy a földnemek főeleme fém; de Lavoisier régen előre megjövendölte már. A csillagászok csillagok létét tették föl az égür bizonyos helyein, csillagok létét, melyeket még soha senki nem látott; későbbben pedig, ugyancsak a megjelölt pontokon, a távcső is reájok akadt. Hát Newton? — Halljuk erről is Oerstedet ²⁾: „Kipuhatolván a földi mozgásokban uralkodó, szintoly egyszerű mint szükségképen való törvényeket, látja, hogy az égben járó roppant tömegek ugyanazon erők és módok által gombolyodtak össze, vesztettek gömbi alakjokból s maradnak meg kirendelt pályáikon. Ez alapgondolatok alkalmazásához mély, de a mellett terjedelmes kiszámítások útján kell jutnia; végre pedig látja, hogy a mire a számítás tanított, mindaz valósúl. A mit a gondolat ígért, a természet teljesíti.“

Legyen szabad megjegyeznem, hogy az egész eddigi tárgyalásban szántsándékkal nem idéztem ex professo bölcseleket, kiket a materialisták úgyis csak álomhüvelyezőknek tartanak; csupa természetbuvár szavát hoztam föl, azt is mind olyanét, kit a legcsökönyösebb materialista is tekintélyül

¹⁾ „A lelkiről a testiben“ című beszélgetésében e gondolatot röviden így fogalmazza: „Ha észtörvényeink nem volnának meg a természetben, hiába akarnók rá fogni; ha meg a természet törvényei nem volnának meg eszünkben, nem birnök felfogni.“

²⁾ „Mi viszony van a természet gondolatos és képzeletes fölfogása közt.“

kintélyül kénytelen elismerni. Fölhoztam pedig épen oly állításait, melyekben az anyagiás fölfogásnak a tudomány haladására nézve legkárosabb két elvpontja van czáfolva. Egyik az, hogy az anyagelviség, kizárólag az anyagit fogadván el, magyarázni akarja mégis a nem-anyagit is, azt, a mit nem láthat, nem tapinthat; belevág tehát oly körökbe, hol nincs számára hely s hol már csak ennélfogva is akadálykép gördül a tudomány elé. A másik az, hogy ugyanezen anyagelviség, mely minden tudomány tárgyait magához ragadná, egyúttal minden tudományt logikai alapjától foszt meg az által, hogy a gondolkodás törvényeinek általános érvényét tagadja, magát a gondolkodást csak bizonyos együvéhányódott anyagrészecskék vak és futólagos nyilatkozásának állítván. Vagy igényelhet-e magának, nem akarom mondani, eldöntő tekintélyt, hanem legkisebb tekintetbevételt is, azon gondolkodás, mely merőben az agyvelő működése? melynek egy roszt ebéd, egy álmatlan éj, egy parány ilyen vagy amolyan anyagból más irányt, más alakot ad? mely csak úgy van a testi szerkezettől, mint például az emésztés, a lehelés, a kigőzölgés? Hogyan is lehessen szó egyetemes érvényű, önálló észtörvényekről, holott mindenről csak a szerves gép járása határoz! hogyan lehessen hivatkozni belátásra, meggyőződésre, tudásra, mikor mind ennek alapja, az eszmélet, nem egyéb, mint az agybeli változásoknak perczenként újból támadó szüleménye! kis mécszláng, mely a mint majd több majd kevesebb olaja van, majd erősebben majd gyöngébben lobog, olaj híján vagy a szervezetben keletkező viharoktól el-elalszik, ismét meggyulad, végre pedig a test életével maga is végkép elenyészik!

Az anyagban, mint látjuk, semminemű igazság biztosítéka nem található; s ha valamely materialistának okoskodása nem tetszik, bátran verhetjük őt vissza saját fegyverével, így szólván hozzája: „Ön ma roszt ebédelt, emésztése megakadt, alkalmasint ki sem aludta magát, szóval, agygépe hibásan jár, azért beszél badarúl; ebédeljen, emésszen, aludjék jobban, majd akkor talán okosabban is fog beszélni.“

Az a csodálatos, hogy az anyagelvesek, midőn az emberi okoskodást teljesen biztalannak, a közérvényű s önálló

észtörvényeket ábrándoknak, minden néven nevezendő állítást vak okok vak okozatának, ennélfogva hitelt sem igényelhetők kénytelenek vallani, mégis nem csak a legmerevebb állításokkal és tagadásokkal jönnek elő, de azt is követelik, hogy állításaikat és tagadásaikat igazaknak ismerjük. Örökös csalódást megállapító rendszeröknek csálhatatlanságot tulajdonítanak! Semmit sem lehet binni, úgymondanak, tehát higyetek nekünk.

Hogy ez az anyagelviségnek még nem legnagyobb következetlensége, tudjuk, s a fentebbiekben már nagyobbakat is volt alkalmam érinteni. Jelen tárgyalásomnak egyébiránt nem az anyagelviségben lappangó következetlenségek és ellenmondások tüzetes fejtegetése, hanem azon hatások rövid megjelölése levén föladata, melyeket az általában az emberi haladásra gyakorol: csak azon ellenmondásai közül idéztem és idézem a főbbeket, melyek közelebbről és egyenesebben vonatkoznak romboló hatásaira. Így azon ellenmondásból, hogy az emberi észnek nem lehet önálló és egyetemes értéke, tudomány pedig mégis lehessen, azon romboló hatására lettünk figyelmissé, hogy a tudományt logikai alapjától fosztja meg; egy másik ellenmondásából meg könnyű kimutatnunk, hogy a tudományt nem csak ezen tárgylagos önállásától, de önleges művelőjétől, magától a tudó egyéntől is megfosztja.

Csak az anyag van, úgymond a materialista, és azt kell tapasztalnia, hogy maga az anyag öellene szólal föl. Az anyagelvi fölfogás tagadja, hogy az anyagon kívül bármi egyéb legyen; de azt nem tagadhatja, hogy maga ezen anyag megtagadja magát, szégyenli anyagiságát, sőt azt állítja, hogy nem anyag, de valami más, valami több. És figyelemreméltó, hogy az anyag épen a gondolkodás magasabb fokán kezdi magát megtagadni. Az anyagnak ezen önmegtagadása, az anyagelvi tan szerint, kétségtelenül önámítás, de mindenesetre oly önámítás, melyet az anyagelviség eddigelé még nem bírt megmagyarázni. Pedig mily nélkülözhetlen volna itt a magyarázat, hogy egy nyommal tovább lehessen lépni. A tünetmény oly fontos, hogy vagy el kell fogadni vagy meg kell czáfolni, de mellőzni nem szabad. Az anyag, ime, saját maga ellen lázad, szégyenli magát hogy anyag, hirdeti hogy nem

az, hogy több. Honnan e különös elbizakodás. e nagyratörés az anyagban? — Az anyagelviség nem fejt meg, s az eszméletet, a személyesség érzetét, az éni tudatot, ezen kétségbevonhatlan tény, mely okozza, hogy az egyén magát az anyagtól megkülönbözteti, ezt az anyagelviség mint fölfoghatatlan csodát, óriási kérdőjelképen hagyja meredni tanai közepett, csak azon egyhez ragaszkodván görcsös makacssággal, hogy a mi az eszmélet önjét látszik képezni, az nem létezik. Hogy az anyagelvesek a személyesség fenmaradását, más szóval, a lélek halhatatlanságát tagadják, természetesen következik nem csak általában minden nem-anyaginak tagadásából, de közvetlenül azon tételökből, mely a lelki személyesség létét a folyó élet közben is tagadja. Hogyan létezzék a halál után, a mi magában az életben sem létezik? A mi eszmél, a mi önmagát tudja, az, a materialismus szerint, merő semmi; és így az öntudat csak mintegy folytonos optikai csalódás: a semmi t. i. valaminek látja magát. Kérdés, vajjon a semmi láthatja-e magát akárminek is? Nem is a semmi lát, úgymondanak, de az agy. Ez tehát úgy volna, mint a szem, mely mindent lát, csak magát nem. Az öneszmélet azonban oly szem, mely magát is látja: az egyén nem csak azt tudja, a mi nem ő, de tudja saját magát is, sőt tudja még magáról való tudását is. Ezen magát tudó valami pedig, mely a Descartesféle „cogito ergo sum“ alapján magát valaminek gondolja, az anyagelvi fölfogás szerint rettenetesen csalódik, mert ő voltaképp semmi: ezen valaki tehát senki; nincs magában való léte, csak futólagos eredmény, mely pillanatról pillanatra megújul.

Mindezek nyomán jogos az ellenvetés, hogy ha a csalódó lény nem-lény, akkor igazán senki sem csalódik; ha pedig senki sem csalódik, akkor csalódás sincs. És lám, ezen semmi, mely mégis azon csalódásban él, hogy valami, ez a tudomány művelője!

Így a materialismus szerint a tudománynak mind tárgylagos logikai alapja, mind önleges gyakorlója — merő semmi.

Az anyagelvi fölfogás, végeredményben, csakugyan azon állításra vezet, hogy semmi sincs. Ezt a többször idé-

zett kitünő buvár is megjegyzi ¹⁾: „Valahányszor az állandót puhatoljuk s az érzéki léten túl nem emelkedünk, a semmiség kétségbeejtő érzelmét érezzük.“

Az anyagelvi fölfogásnak ezen semmiségi végpontján kérdezhetjük aztán : miért nincs már teljes semmiség, mikor a mindenségnek semmi célja, benne semmi ész uralma nincs ? Mert, hogy egy lény a másik után föl- meg letűnjék : az semmi cél. Hogy csak a buta anyag legyen a való, a tudat pedig folytonfolyvást csak támadjon és enyészszék : abban nincs ész.

Az emberi szellem célzott, észt teszen föl a mindenségben ; az anyagelviség tehát az emberi szellemet ki nem elégítheti. A szellemi elv fölvétele az emberi szellem örök követelménye, s mihelyt a tudomány ettől elhajlik, nem szolgál többé a lélek magas érdekeinek, de merőben az anyagi jóllét napszámosa lesz, a szentegyházból a konyhába költözik.

Gondolataimat bizonyosan rosszúl foglaltam szavakba, ha eddigi előadásombul azt lehetend következtetni, hogy a tudomány az anyagot ne vizsgálhassa. Ezzel az összes természettudomány jogosultságát tagadnám, a mit koránsem teszek ; csak azt kívánom, hogy az a maga körén belül maradjon s ne tűzzön magának oly föladatokat, melyeket meg nem oldhat. A természettudomány mennyiségileg még folyvást haladhat, a világ ismeretét új meg új adatokkal szaporíthatja, tán a tüneményeket végül egyetlenegy törvényre is viheti vissza ; de minőségileg meg van határozva köre, megjelölhető s meg is van jelölve a zárvonallal, melyen túl másrendbeli jelenségekkel találkozunk s anyagi magyarázatnak helye nincs. A baj nem az, hogy a természettudós például a szervek szerkezetét, az agy érzékileg fölfogható vonatkozatait vizsgálja (mert ez tökéletesen helyén van, s ha a tudomány haladását akarjuk, nem is lehet másképen) ; a baj, melybe az anyagelviség az összes tudományt sodorta, csak az, hogy a mi érzékileg nem fogható föl, a miről nem csupán eszünk folytonos tiltakozása, de szigorú tudományos tapasztalatok alapján is bizton kimondhatni, hogy az anyagi rendszer körén kívül esik, azt anyagképen vizsgálják, anyagképen akarják értel-

---

¹⁾ Oersted : „A lelkiről a testiben.“

mezni. Ez az, a mi ellen fölszólaltam, s a materialismusnak egyfelől ezen túlterjeszkedésében, másfelől azon szellemtagadóságában, melynél fogva a tudomány mind logikai alapját, mind tetteleges önjét elveszti, kerestem a tudományra nézve oly káros hatásának főbb elemeit.

Mindazoknál fogva pedig, a miket e tekintetben fölhoztam, úgy hiszem, vakmerőség nélkül állíthatjuk, hogy az anyagi fölfogás a tudomány teljes kifejlődését gátolja, haladását általában nehezíti, s ha egyetemessé találna lenni, magát a valódi tudományt okvetlenül semmivé tenné.

Lássuk azonban az anyagelvi fölfogásnak egy másik hatását.

Az ember addig tagadja a lelket, a szellemet, hogy az utójára ki is költözik műveiből; kiköltözik pedig legérezhetőbben azokból, melyekben a szellemi tartalom, az eszme meglepte saját lételők alapföltétele: a művészet termékeiből. Szükséges-e figyelmeztetnem, hogy a művészet hanyatlását épen a művekben kifejezendő eszmének fokenkénti csökkenése, fogyása jelöli? a minek természetes következése aztán a törekvés, hogy a belső hiány külső cifrákkal, a művészet mesterséggel legyen pótolva. Ezen törekvésnek köszönhetjük azon elvet, hogy a szép voltakép az, a mi nehéz; ez elvnek életbeléptetése pedig a napjainkban annyira elharapódzott és oly jókeletű virtuózság, ezen majna a művészetnek!

De fogyhatna-e, csökkenhetne-e az eszme a művekben, hahogy az nem fogyott, nem csökkent volna meg a művészen? az eszme hiánya a műben nem-e annak egyenes következése, hogy a művész hite az eszmében s ebből folyó lelkesedése, ihlete veszni indult? Hogyan is legyen szellem a műben, mikor azt a művész maga sem tulajdonít magának? mikor nem él benne az eszmenyilatkozás, vagyis, a mi ugyan azt jelenti, az alkotás vágya? . . Elég utánozni, minél tökéletesebben utánozni. Merő utánzás lesz a művészet célja, merő ügyesség az eszköze. A művész nagyobb dolognak tartja, ha például egy deszkadarabot csalóka természetűséggel tud lefesteni, mint, ha képe által egybizonyos gondolatot világosít föl, egybizonyos hangulat hurját pendíti meg; nem keresi a magasztosat, kitűnőt, hanem a közönségesben gyö-

nyörködik, s az úgynevezett genre a főfok, a melyen túl már nem kíván, nem is bír emelkedni. Ha nézője mindezzel be nem érné s a lélek ösztönénél fogva még egyebet, eszmét szeretne találni, akkor holmi szemfényvesztő éziczomával, teszem a színezés bizarságaival ügyekszik őt elvakítani.

Messze vezetne az eszmei tartalom kiveszését a művészet egyes ágaiban egyenkint jellemeznünk; ez külön, műtörténelmi fejtegetést igényelne. Mellőzöm azon ismeretes körülmény bővebb mutogatását is, hogy minél magasb eszmének szolgálandó valamely mű, annál ritkábban meg ritkábban tűnik föl: így nevezetesen az egyházak, tisztán művészeti célra való épületek, a melyeknek helyét kaszárnyák, erődítmények, vasútak és vasúti hidak foglalják el; aztán a komoly zene, mely most egészen eltánczosodott; s több hasonló jelenség. Az anyagelvi fölfogás okozta rombolásokat ezúttal csak a művészetek művészetéből, a költészetből vett néhány példában akarom fölmutatni. Valamennyi művészet közül az eszmét a költészet, a beszélő művészet fejezi ki legtisztábban, — mert a beszéd maga a gondolat képe, a nyelv a gondolatnak mintegy a szobor nedves ruhája, mely annak szelleme alkatát és tagjait, borítva ugyan, mindennél tökéletesebben adja ki —: s így az eszmének hiánya is leghatározottabban nyilvánul s legkeményebben boszúlja meg magát a költészetben.

Hogy az éltető eszmének, az alkotásnak hiánya, a leleményességnek meddősége, a nyersnek, közönségesnek, általában a rútnek kedvellése itt is, mint a művészet többi ágában, az anyagi fölfogás legelső következéseiképp mutatkoznak, természetesnek fogjuk találni; az így megrontott költést ennélfogva — haugyan költésnek mondható! — bárgyú érzékiség, hazudott érzelem és meggyőződés, jellemnek megtagadása s elvtelenség, vagyis az úgynevezett erkölcsi nihilismus, erkölcsi semmirevalóság tünteti ki. Szomorú, hogy erre már a mi irodalmunk is szolgáltat, pedig elég bőven, példákat. Nekem, ki néhány éve a bírálás hálátlan szerencséjében részesültem, több ízben kellett újabb szépirodalmunk anyagiséga ellen fölszólalnom; hogy pedig itt nem szélmalmokkal harczoltam és harczolok, bizonyíthatja mások, tekintélyes férfiak

szava is, kik a gyilkos nyavalyát fölismervén, hathatósan el-lene támadtak. Ily igaz és erélyes fölszólalás történt az idei Családi Lapokban ¹⁾ holmi mocskosságok ellen, mik hölgyi olvasmányúl szerkesztett folyóiratokban fordulnak elő; így kelt ki Erdélyi János, a legújabb magyar lyráról szólóban, azon durva realismus ellen, mely különösen a lantos költészetben is annyira elharapódzott. „Tudom én“, így szól többi között ²⁾, „hogy például a bornak realismusában a természet egyik ereje, az alkotó munkásság egyik lényege hevül és hevít, hogy ez a lényeg utolsó lépcsőzeten az istenség kebeléből folyamlík alá, s e szerint a mindennapi reál dologban is hat és művelkedik az ideál: mégis elborzadok s legszentebb gondolataimban érzem háborítva magamat, midőn Lisznayainál olvasom, hogy ő, ha bort iszik, istent iszik: „hisz isten mindenütt jelenvaló“ (Palócz dalok, II. kiadás, 95. l.); s reál mutatok a keresett lényre s azt mondom: ez a reál! Aztán ott érzi Lisznyai az istent fejében, lábában, bent a vériben, szívében, a hová beitta, ott ágaskodik benne mint kedv, imádság, szerelem. Ez a reál! Majd utána fogok látni, hogy men-nél nyiltabban s részletesebben szóljak e költői szörnyről, mert igazán annyira vitte már emberevő, istenivő anyagiságát, hogy, mint Anaxilaosz mondá a görög bujálkodó zenéről, „esztendőnként új csodákat szül mint Lybia.“ (Berzsenyi össz. művei, 147. l.)

„A reál elv e szerint ott fogja fel a tárgyakat, hol ben-nök az anyagiság túlnyomó, s nem gondol pedig, mint üres-sel, tartalmatlannal, a tárgyak nemesb, magasb, eszmei hatá-rozmányaival, vagy a magasb, fensőbb mondanányokat is csak anyagban fogadja el, mint ostyában a labdacsot, és di-csekszik a sikerrel. Ez aztán népszerű. Mert népszerű a ke-nyér, meg az isten mint bor; népszerű az anyag. Ezt kézzel fogom, szemmel látom, eszem, iszom; és a nép, mint Vörös-marty pompásan fejezte ki magát, „mindig kész evő.“ De a reál nem csak a vastag érzékiséggel foglalkozik a költészet-ben, hanem legferdebb módon azt is örömet megteszi, hogy

¹⁾ II. füzet, 67. l.

²⁾ Budapesti Szemle, V. kötet, 226. l.

idealismust hazud, és a testit, az anyagit szebbnél szebb jelzőkkel díszesíti, utójára istenre viszi, például Petőfinél : „ha e föld isten kalapja“ (hát még mi nem ?); és lesz szentté, kis istenné, istenivé minden silányság, hasonlatosan ama somogyi népdalhoz :

A te szoknyád olyan tarka,
Az egeket hasogatja.

Így jutunk azon felfordultság szemléletére, hogy a mi csakugyan isteni, lehúzatik a porba, a mi por, csakugyan felmagasztaltatik az egekig, melyeket a tarka szoknya hasogat csodálatos módon. Így látjuk, hogy a közeles fogalmak, képek egymástól mintegy eltávolodnak, kerülnek egymást, ellenben a messziesők nagy mohósággal sietnek és szövetkeznek egy-üvé, mikor ama szellemi térségen, mely e távoli képek között fölveti magát, minden jelenet szemcsaló tüneményül mutatkozik, s mint a délibáb nyugtalan elemében a síkság tárgyai, megtörik, vagyis a tető és alap, a kezdet és vég között hiányzik mindig a dolgok dereka, közepe.

„Ellentétben az eszmeivel, mely a dolgoknak úgyszólván a javát, lelkét, lényegét választja ki, a reálnak tetszik a tömeges, a sok, a részletes. Míg amaz talán az aetherit pártolja, ennek tetszik a saras („lutulentus“, Horác); tudnivaló pedig, hogy reálban a formai tökély másodrendűségre van lealázva a szerint, a mint a tárgyakat vastagabb oldalról szíveli, és süllyedvén a költői gondolat, utána szükségkép száll alá a kidolgozási gond is, és a nyelv palócszásban, a hangegység süket rimekben, a mozaik (rhythmus) rendetlen zökkenésekben, szóval, a vers prózában oldatlik fel művészi alakzatából.“

Az anyagelvi fölfogás eredményei még hathatósabban nyilatkoznak természetesen ott, hol a műnek tüzetesen az ember, közelebbről az emberi lélekrajz a tárgya : nevezetesen tehát regényben, színműben. Nem csak, hogy az anyagba veszett írónak itt nagyobb tere és több alkalmja nyílik az érzéki rabságot és állati önzést, a ledérséget mindenféle nyilatkozataiban s a römlottságot mintegy naivul föltüntetnie, a szemérem ellen elkövetett szántszándékos sérelmeket becsúsztatnia s kétértelműségekkel hanyagul eltakarnia; nem

csak , hogy hajlamát a nyersség s aljasság, az anyagi inség s hővelkedő fényűzés rajzolásaira kielégítheti s munkáját mindjárt irányművé is kerekítheti (az irányművek divata pedig szorosb kapcsolatban van az anyagelvi fölfogással, mint az ember első pillanatra hinné); nem csak , hogy a költői igazság hiánya, a gazság büntetlen hagyása által oly jellemzőleg tehet elveiről tanúságot : hanem fényesen bizonyíthatja azt is, hogy az ember jellemzése, a mi pedig a regény és színmű fő kelléke, anyagelvi fölfogással teljes lehetlenné válik.

A regény, a színmű emberi egyéneket akar élénk állítani; de az anyagelvi fölfogás csak vakon ide-oda rángatott bábokat ismer.

A tapasztalás arra tanít, hogy minél tökéletesb valamely lény, annál nagyobb változatosságot, különféleséget találni egyes fajának egyeseiben. Minél tökéletlenebbek ezek, annál hasonlóbba egymáshoz, minél tökéletesebbek, annál jobban különböznek egymástól. Bizonyítja ezt az állatvilág is. A kutyák, lovak, majmok között például mily nagy a változatosság; míg viszont más, alsóbbrendű állatok szinte mind egyenlők. Minél tökéletesb az állat, annál kevésbbé látszik csak példánynak, annál inkább lesz egyéni, annál több lesz benne az eredetiség. A fokozást bátran folytathatjuk föl az embervilágba, s itt az eredetiség, melyet az állatoknál valóban csak a fajok képviselnek, már az egyénekben van meg egyenkint. A materialismus ellenben az emberi egyént is csak példánynak nézi, nem eredetinek, nem voltakép egyéneknek, ezzel pedig véget vet minden valódi, azaz lélektani indokolásnak. Senkitől sem lehet számon kérni cselekedetét : éhes volt, evett; bort látott, ivott; szép nővel találkozott, bírni akarta : helyében mindenki csak úgy tett volna! Itt lappang a megölni betű. Az összesség kénytelenségét rá nyomják az egyénre s így tönkre teszik szabadságát, tönkre magát az egyént.

Mennyire különbözik ettől az igaz művészi jellemzés : Shakespeare még a barom Kalibánban is egyént ad.

Jellemzés hijában, természetes, hogy nem is jellemeikkel, de csak viszonyok és körülmények által kívánnak az

olvasóra, nézőre hatást gyakorolni. Innen magyarázható, egyéb képtelenségek közt, azon nyavalyás szinirodalmi tünevény is, hogy még merő közönséges megéheztetéssel is kísérlenek tragikai érdeket, a hős vagy hősnő iránt széppérezelmi rokonszenvet költeni. Az éhhalálban — egészét, nem részleteit nézve — még lehet valami nagyszerű; itt azonban muló éhségről van szó. S ez izléstelenség nem elszigetelten, nem szórványosan fordul elő, de az egész újabb regény- és szinirodalmi irány sodrával velejár. A hősök nemhogy kivívnák részvétünket, hanem igazán kikoldulják; nem is annyira hősök, mint inkább koldúsok, a kiknek oda vetjük az alamizsnát, de arcunkat elfordítjuk.

A hol mégis az író, helyes ösztönétől hajtva, jellemzésbe bocsátkozik: a mi jellemzés akarna lenni, észrevétlenül boncztoni leírássá változik; psychologia helyett physiológiát kapunk; s nem a szép, világos életet, de a kórházakat tárják föl előttünk.

Az ifjabb Dumas „Kaméliás hölgyét,“ melyben a becselenség mint nemes fölaldozás szerepel, a magyar irodalomban jónak látták kétszeresen fölvenni, először a regény lefordítása által, aztán színművé alakítva*); ezt hát ismeretesnek tekinthetem, s elég csak hivatkoznom reá, mint az anyagelvi jellemzés egyik kitünő példájára. A kor irányának tán még jellemzőbb tünevénye Feydeau „Fannyja“, mely tavaly jelent meg Párizsban s melyet szerzője tanulmánynak nevez. Regény vagy regényszakasz volna, tehát szép mű; de nem gyönyört, hanem undort szül. Tárgya: hogy valaki egy férjes nőt elcsábítván, ezt férjétől félti. Az erkölcsi érzet kétségbe ejtő hiányában becselenségből indul ki s becsületet, önbecsülést kíván; megszegi az erkölcsi törvényt s fen akarja tartani; a kéjből undort szí s undorában kéjeleg; hasonlít — bocsánat, hogy undorító dologra undorító képet használok — hasonlít a dőzsölő rómaiakhoz, kik a mit ettek, úgy ették, hogy mindjárt ki fogják hányni. Nem lehet mondani, hogy

---

¹⁾ A magyarra fordított regény a *Hölgyfutárban* jelent meg; színpadra Bulyovszkyné dolgozta ki s Gauthier Margit czíme alatt a nemzeti színházban sokszor adják.

nem valót beszél; de majd csak a valót, majd meg nem az egész valót beszél el s lélektani folyamat helyett élettantit vázol. Semmi éltető eszme az egészben! A főszereplők közönséges önzők, kiknek érzéki élv kell, melyről nem tudnak lemondani, de melynek kedvéért másról sem tudnak lemondani: aljasak és utálatosak egyaránt.

Az irodalom, melynek Manon Lescaut az egyik, oly népszerű szüleménye, bizonyára nagyobb elnézésre szorúl, mint mások, jóllehet nem tagadhatni, hogy Manon akár a Kamélias hölgyhöz, akár e Fannyhoz képest még idylli ártatlanság; legyünk azonban e tekintetben elnézők vagy nem, mindezen tünemények csak annál kétségtelenebbül tanúsítják, hogy az anyagelviség a költészetnek gyilkosa.

A költészetben nyilatkozó anyagelviség egyes vonásait egy képbe gyűjtendő, legyen szabad ismételnem a szavakat, melyeket egykor, legújabb szépirodalmunk tárgyában, elmondani alkalmam volt ¹⁾. „Az erkölcsi nihilismus azon legfelületesb, de egyszersmind kényelmes, anyagi fölfogás eredménye, mely a mit nem ért, egyszerűen tagadja, a nélkül, hogy ereje volna a nem értettet vizsgálni. Alacsonyabb fokon áll, mint a kételgés, mert az érzékiség korlátai közé fogultan dogmatikus szigorral vallja egyedül a nyers anyag léteztét, az embert Condillac nyomán csak „érzelő szobor“nak tekinti, s a kik a szellemben hisznek, azokat bárgyu ábrándozóknak, hiú álomhüvelyezőknak gúnyolja. Ily felfogású emberekre nézve a világ rendje nem lehet egyéb, mint véletlenségek találkozása, öntudatos cél és törvény nélkül. Beszámításról nem lehet szó: mindenki úgy éli világát, a mint épen anyagi szervezetének mivolta parancsolja s a körülmények engedik. Jó és rossz között erkölcsileg semmi különbség, annál kevésbbé, minthogy ezen, tisztos dolognak, legmagasb fejlettségnek tartott s ennél fogva áhítva áhított fásultság, mely többnyire csak tettettet s épen tettetésével jellemzi saját ürességét, ki nem emelkedik az ösztönszerűségből s így magában az öneszméletben nem keresi, nem is találja törekvéseinek biztos irányóját. Képzeljük most, hogy ily üres kedélyű ember,

¹⁾ Kelet Népe, I. füzet, 97. l.

kinek lelkiségére alkalmazhatni a fiatalon elaggottakról mondottat, hogy hajok kiment, mielőtt szakáluk nőtt volna, képzeljük, hogy ilyen ember színművet, vagy regényt, beszélyt akar írni: mivel tölti be a tátongó ürt? Eseményeket fog tarkán és rendezetlenül egybehalmozni, a véletlenséget fogja szerepeltetni, mint a világban is hiszi lenni, s hogy a mesének, mely magában véve nem értékesebb a ponyvairódművi históriás énekeknél, izetlenségét valamikép fűszerezze, a frivol-ságba menekszik. Csoda-e aztán, ha a mese kigondolásában helyezik a költői eredetiséget s a frivolságban szabadelvűséget, eleven tárgyalást, sőt humort is sejdítenek? ha magát a mesét nézik fontosnak, nem szerkezetét? az élczet szellemnek, nem az eszmét? az ötletet szabályozónak, nem a lélektani törvényeket?“

A hanyatlásnak indúlt, megromlott művészetre, irodalomra nézve az eszmékben való hiten kívül egyéb orvosság nincs. E hitet kell gerjeszteni és táplálni: csak ez képes ihletni, csak ebből meríthet a művész lelkesedést, csak ez nyújthat műveinek igazi tartalmat.

Ha valaki materialista vallásról — a vallást eredeti, magasb értelmében véve — kezdené beszélni, bizonyosan mindenki azt mondaná, hogy ez képtelenség. De nem kell-e meggyőződünk, hogy az anyagi fölfogás mind a tudományt mind a művészetet lehetlenné tevén, a materialista bölcsелеm, a materialista költészet nem csekélyebb képtelenség, mint a materialista vallás?

Hát a materialista erkölcs vajjon nem szintoly képtelenség-e?

Az uralkodó erkölcsöt a társaság, az úgynevezett gyakorlati élet mutatja legtisztábban. Lássuk hát, mily erkölcsről tanúskodik a jelenkor társadalmának iránya, s nincs-e oly jelleme, oly színe, mely az anyagelvi fölfogás hatásaúl volna tekintendő.

E részben sem hosszabb fejtegetésre sem bizonyításokra nem szorúlunk. A jelenkor maga mondta ki magára az ítéletet: korunk anyagi irányúnak, az anyagiség korának nevezte el magát; s találóbbr név csakugyan nem érheti. E kor valóban nem egyéb, mint az anyagelvi fölfogásnak életbeli, hű

alkalmazása, az anyagelvi elméletnek gyakorlata. Íme, a mit az elmélet tanít, a gyakorlat foganatosítja! Tagadtátok az egyéniséget, az én személyességét, önállását: és elkövetkezett a lelketlen egyenlősítés, mely az egyéneket csak épen számoknak nézi, csak mint az államgép kerekeit veszi tekintetbe, melyek annál jobban forognak, minél önállástalanabbak, s melyeknek ennél fogva bármit inkább meg lehet engedni, mint a szabad kifejlődést, a miből aztán, az előhaladt közműveltség daczára, természetesen a szabadságnak (magános és nyilvános szabadságnak egyaránt) megszorítása és csökkentése következik, mely vég nélkül haladván, az egyént elévülhetlen jogaitól megfosztja, legszentebb kötelességei alól fölmenti. Tagadtátok az eszmék intőző hatalmát: s az eszmék el nem ismerése vagy legalább tiszteletben nem tartása szülte a vallási közönyt, szülte ennek méltó testvérét, az erkölcsi érzéketlenséget, fátsultságot, mely a becsületet pénzzel méri s az igazságot szavazás alá bocsátja; az eszmék hitének megszűnése szülte a társadalmi eszméknek is, mint haza, nemzetiség, közszellem, úgynevezett „alsóbbrendű műveltségi fokok“ra szállítását vagy épen semmibevételét; az szülte az elvek könnyűszerű megtagadását s az egyetlen siker elvének föntartását és követését, a híres siker politikáját; az a jellem sülyedését, a jellemek elfogyását, a polgári és családi erények kivészését. Az anyagi létet hirdettétek egyedülvalónak: s tanítóknak készségesen felelt meg a szellemi élet és növelés elhanyagolása, az anyagi élvek utáni mohóság, a baromi megelégedés, megnyugvás az anyagi kényelemben, mint a melyen túl nincs is egyéb kívánnivaló, mely azonban kell, minden áron kell, s mivel pénzen megszerezhető, a pénznek minden másra való tekintet nélküli hajhászása és korlátlan uralma alapját vetette meg.

„Mindazon tévedések közül“, szól egy jeles magyar írónk legújabb, nem-magyar munkájában, „mindazon tévedések közül, melyeket nekünk mainap minden előítéleten túl emelkedett magas bölcsesség gyanánt hirdettek, az állam gyakorlati vezetésére egyet sem tartok veszélyesebbnek annál, hogy minden intézkedésben csak az anyagi következtetéseket kell tekintetbe venni. E nézet korunk anyagelvi irányából

ered, a mely egyes osztályoknál csakugyan minden magasb törekvést háttérbe szorított; de szintoly bizonyos az is, hogy a lelkesedés daczára, melylyel egyikmásk hitelpapír emelkedőségéről beszélnek, s a buzgóság daczára, melylyel a pénzcsernoki ügyeket még olyanok is üzik, kik helyzetöknél fogva tudhatnák, hogy kitüntetésre nemesebb pályák is nyílnak, mint a minő a fölgazdagodás, bizonyos, mondom, hogy korunknak egyetemes anyagiás iránya daczára az erkölcsi tényezők, melyek az embereket azelőtt indították, befolyásukat még most sem veszítették el. Hadd mondják a jogérzetet, hazát, becsületet nulláknak — s fájdalom oda jutottunk, hogy ilyest kimondani is mernek már — de bizonyára oly nullák azok, melyek az előttök álló számnak értékét megtízszerezik . . . s jaj, a ki erről megfeledkezett!”

Az embert eszes állatnak határozták meg, s ő mint eszes lény képes az eszményre; de, jegyezzük meg, ő az eszménynek élni nem csak képes, hanem múlhatatlanul kénytelen is. Eszmények nélkül az ember nem egyéb, csak okoskodó állat: már pedig az embernek legelső feladata maga az emberség, az, hogy igazán ember legyen; és csak ezután, a második, vagy harmadik, vagy még hátsóbb sorban következhetik az, hogy legyen egyszersmind jó dolga. Mert utóvégre is határtalanul fontosabb, hogy az ember lelke minél áthatóbb s egészebb ismeretekkel bővelkedjék, esze helyesen járjon, a szépet szeretni tudja, értelme nyílt, szíve minden nemes érzésre fogékony legyen, azaz, hogy lelkét minél tökéletesebben művelje ki és igazán emberré tisztúljon, mintsem az, hogy olcsón, könnyen, fényesen, kényelmesen éljen, hogy minél több comfortban részesüljön, hogy gyorsan utazzék, hogy minél inkább vesse alá hatalmának a természeti erőket s minél kevésbbé szorúljon felebarátira, az emberekre, hogy maga is lehetőleg kivetközvéen valódi emberségéből, vak kérék gyanánt minél pörgébben forogjon az állami gépezetben, minél több fizetést birjon, szóval, hogy lelke a pénz, egyedüli czélja pedig porhüvelyének jólléte legyen. Sőt igazi fontossága csak a lélekbeli kincsnek van; a világi jó csak véges törekvésekre, célokra nézve fontos, magában lényegtelen.

A mostani társadalom azonban csak épen az utóbbinak

veti magát utána; e földi lét szűk korlátai közé szorúl s azon túl semmit sem hiszen, semmit sem vár; lelki életét hanyagolva, mindenki csak arra törtet minden áron, hogy jó dolga legyen: s e jelenség korunk anyagiás irányzatának legjellemzőbb tünete, az anyagelvi fölfogásnak, a gyakorlatban, első szülöttje, maga pedig a legvastagabb önzésnek szülője.

A növelésnek, oktatásnak, az emberi társaság jelen válságos szakában, főfő feladataul kellene néznie, hogy a kor ezen kórjának ellene dolgozzék, nem részére. De mit látunk? Itt is a szelleminek hátratételét s az anyagnak fölülkerekedését. A közoktatás épen azon tanulmányokat ejti el vagy szállítja le, melyek az emberben az embert művelik: a széptant, a művészet történelmét, a remekírókat; a mik után egyébiránt maga a mindennapi élet és otthoni példaadás által már sodrából kivett ifjúság sem vágyódik többé azon lelkeséggel, mely az apákat oly szenvedélyesen vonzotta e szellemi gyönyörökhöz. Még az eszmés irányáról elhíresült Németországból is keserűen panaszkodnak az ifjúság ebbeli fogékonytalansága miatt. „Igen sajnós“, olvassuk egy német folyóirat idevágó újabb értekezésében ¹⁾, „igen sajnós, hogy a kik e szakokat (széptant, régiségtant, művészet történelmét, irodalmat) tanítják, gyakran nem képesek irántok erős, eleven érdeket költeni, vagy pedig, hogy a mai egyetemi ifjúság ez ágaktól, még az ókori remek költészettől is, sokkal inkább elfordult, mint még csak egypár évtizeddel is ezelőtt. Kapcsolatban van ez korunk általános realismusával, idegenkedésével minden eszmei törekvéstől, a külső javak hajhászataival, azzal, hogy minden áron a vizsgálatot akarják megállani. Oly gépiesség kapott most lábra, hogy a tanulók kilencz tizedénél az életnek egyik fele diákos mulatságból, másik fele magolásból áll. A hol pedig ez nincs: mit tesznek? Lelketlen természet-tiszteletnek adják magokat, mikrológiákba temetkeznek, az egyén minden melegéből kifosztott, úgynevezett tárgylagos történelmi felfogásba, vagy szám-statistikába me-

¹⁾ „Német egyetemi viszonyok a jelenben.“ Cotta, Vierteljahrsschrift, 1859, I. évnegyed.

rülnek, vagy, ha éppen politikai ügyek találtnak fenforogni, merő hajlandóságot, pártfogást tanusítanak majd a korlátlan-uralkodó, majd az alkotmányos, majd a népuralmi államkapta iránt.”

Kételkedhetünk-e, hogy az ifjúság illetén lelkületének részben a növelés is az oka?

Nem átalom kimondani, hogy az úgynevezett gyakorlati, életrevaló ismeretek színe alatt közoktatási rendszerünkbe tolaakodó realizmus, mely a humanizmus ellen feyverkezik, nem egyéb azon anyagelviségnél, mely egész korunkat befogja. Ezen kikürtölt reál irányban is, az életrevalóság, gyakorlatizság tisztos palástja alól, a materialista Mephisto lólába kandikál ki.

Félre ne értsen a tudós testület.

Hogy az úgynevezett exact tudományokban szintén van igazán mívelő, az emberben az emberit tápláló, ápoló, növelő elem, hogy ennélfogva ezeknek is a szó teljes értelmében nemesítő hatásuk lehet: azon nem kételkedem; de állítom, hogy ily hatásuk csak úgy lesz, ha azon szellem lengi át, a melyről való meggyőződésében a fentebb említett jeles buvár Oersted mondotta, hogy minden tudomány a szépnél előadásán végződik. A kiknek pedig a természettudomány nem leszen szakmájok, tűzetesen csak is a természet aesthetikájával volna szükség megismerkedniök. A mely természettudós akár tudva, akár csak ösztönszerűleg, nem ez irányban buvárakodik, a merő adatgyűjtésen kívül, a mi különben szintén érdem, egyéb sikerre ne számoljon. Mihelyt, az anyag korlátaiban elfogódva, többet akar: kevesebbet ér el; mert, miként feljebb alkalmunk volt bővebben kifejtetni, nem csak, hogy félszeggé lesz s az anyagon túl semmi mást nem fog föl, de őt nem illető körbe is téved, oly jelenségeket és szakokat is tárgyal, melyek nem a természet, de más életrendszer tünetényei közé tartoznak (mint például az emberiség történetei, a bölcelem, a művészet). E félszeg elfogultság rabjaként Lalande valóban igazsággal mondhatta — mert hisz az istent az anyagban mint anyagot kereste —: „A csillagok közt kerestem az istent és nem találtam.” De ugyanezen szorító korlátokból kiemelkedve mondta Bacon is a sokszor idézett szép

szavakat : „Philosophia leviter libata a Deo abducit, penitus hausta ad Deum reducit.“ S ezt vallotta, követte Oersted, kinek egész pályája élő tanúságtétel volt, hogy az igazi, helyes természetbuvárlat istenhez vezet.

A természettudósok nagy tömege azonban e magasb fölfogáshoz nem emelkedvén, a léleknek, s a mi ezzel kapcsolatban van, a szabad akaratnak, erkölcsnek, hitnek tagadása által azon gyanút költötte maga a természettudomány iránt, hogy a társadalmi rend erkölcsi alapjait megsemmisíti. Ezt a valódi természettudomány nem teszi; de az anyagelvi természettudomány, a materialismus csakugyan nem teszi-e?...

Koránsem állítom, hogy az atheista vagy materialista — mert e kettő csak egy — nem lehet nagylelkű, nemes érzésű vagy éppen becsületes ember, de igenis állítom, hogy ha az, nem a materialismusnál fogva, de a materialismus daczára az. Szíve megezáfolja eszét; gyakorlata megtagadja elméletét; rosztul gondolkodik, de jól cselekszik. Áldani való következtelenség! . . . Merő következetesség mellett e körülkorlátozott emberiség meg sem állhatna. Az anyagelviség rendszerében ugyanis az erénynek nincs értelme, az hijáavalóság; sőt a materialismus, mint tan, az erénnyel homlokegyenest ellenkezik, mert az önzést, a kénytelenséget nézi az emberi cselekvés elveül, holott az erény éppen az önzés legyőzésén s az akarat szabadságán épül. Az anyagelviség a lelket elfásítván az érzelmet gyarlóságnak, a lemondani tudást, fölláldozást eszeveszettségnek, a nagy eszmékért való lelkesülést szűkfejűségnek, korlátoeltságnak, a fenség tisztelését nevetségesnek hirdeti; minden kegyeletet megsemmisít, mert az különben valamely elmés gépet is csak úgy megilletne, gép iránti kegyelet pedig bizonyára furesa volna: — s így e fölfogás az embert merő hideg számításra, önző latolgatásra szoktatja, s méltósága érzetét, az önérzetet kioltja. Miben is büszkélkedjék az anyagok véletlen találkozásából előállt szervezet? Értéke, becse nincs, elmegyen mint a szél, s nyoma sem marad. Hiányozván a belső mag, a lélek: az emberi szervezet volta szerint nem ér többet íme fánál, ama sziklánál, sőt kevesebbet annyiból, hogy a fa, a szikla tovább tart. Az élet múltával az ember testestül lelkestül megsemmisül, azaz — hogy

materialista módon tegyük ki — szervezete megszűnik lelket teremni, ez tehát megszűnik lenni, a test pedig, mely anyag létre örökös, új összetételeknek indul. Így a cél, a materialismus szerint, nem lehet egyéb, mint hogy e nyomorult életet minél kedvesebben töltsük s minél hosszabbra nyújtjuk; tudományos haladások, művészi alkotás, erényes magaviselet, elvekhez s becsülethez ragaszkodás, meg több efféle, csak annyiban jönnek tekintetbe, a mennyiben szintén előmozdíthatják azon . . . czéltalan czélt.

Az anyagelviség erkölce és vallása tehát épen az erkölcs és vallás el nem ismerése: erkölcstelenség és vallástalanság.

Erkölce valóban ez: „Ede, bibe, lude! post mortem nulla voluptas.“ Hiszen „nincs szabad akarat“ és „az ember csak úgy nem ura lelki erőinek, mikép a vesének sem parancsolhatja meg, hogy válaszszon el vagy ne.“ Így tehát senki sem felelős semmiért!

A vallás pedig? . . . Mit hallani e tekintetben legtöbbször azoktól, kik magokat korunk műveltségi színvonalán képzelik? „Mindegy“ — úgy mondanak — „akármilyen vallása van az embernek, csak becsületes legyen.“ E mondást pedig a napjainkban diadalra jutott türelem és emberség jeles példájául szeretik fölhozni. Legyen türelem, legyen emberség; de az is áll, hogy a napjainkban szintén diadalra jutott vallási közöny is lappang alatta. Mi volna más? Hiszen csak is a vallási közöny lehet közönyös a vallás iránt. Pedig e közönyösök még nem is teljes anyagvallók, még csak útban vannak az anyagvallás felé; a teljes materialismus nem közönyös, semleges nézője többé, de megtámadója s üldözője a vallásnak.

Az ellenmondást, melyben az anyagelvi nézetek az erkölcsi s vallási érzettel, az emberiség összes életében nyilatkozó tényekkel és célokkal, de még az érzéki világ törvényszerűségével is vannak, élesen tünteti ki a feljebb már szintén említett Wagner azon röpirata, mely gyűjtő üszök gyanánt csapott le a materialisták táborába ¹⁾. „Mindazon komoly és nagy gondolatok“ — olvassuk itt — „melyeket a legmélyebb eszű

¹⁾ „Menschenschöpfung und Seelensubstanz“, 23. 1.

bölcselők és történetbuvárok az emberi lélek mozzanásaiban s kinyomatukban, az egyetemes történelemben fölismertek, — mindazon nagy eszmék, melyek egész nemzedékeket hevítettek és tettekre buzdítottak, melyekért vívtak és vérzetek, melyek hatása alatt a művészetet ápolták s hatalmas székesegyházakat boltoztak, — mindazon csodás tömegi fölkerekedések és uralkodói törekvések, melyekből az ország és egyház nagy intézményei évezredek óta a legsajátságosabb s gondolatossabb tagosulatokban fejlődtek: mindezek (a materialismus szerint) bizonyos kétkezü-kétlábú, szaladgáló gépezetek hiú álmaj, üres képzelményei, játékai! E gépezetek utóvégre, mint csontvázak, csörögve egymásra hullanak, vegyeparányokra bomlanak, a melyek megint emberi alakokká rovdának össze, hogy működésök régi, gondolat nélküli keringését újra kezdjék: mintegy bolondok tánczát járva a tébolydában, jövő nélkül, meg nem oldva a titkokat, melyeket keletkezésünkben s létünkben találunk, erkölcsi alap nélkül, nem bizakodva erkölcsi világrendben, nem remélve igazságos ítéletet azért, a ki mi jót vagy roszt gondolt és mivelt, nem híve a majdani összhangzás uralmát a lelki működés hazájában, holott már a látható világ birodalmában is a törvényszerű jelenetek mesteribbnél mesteribb, szakadatlan összhangzával találkozzunk.“

A materialisták magok is megdöbbentek a romboláson, melyet tanuk az emberi szívben okoz, s rajta voltak, hogy a pusztaságot valamikép megint megnépesítsék, a kitépett eszményt valami pótlékkal helyettesítsék, a mi nem eszmény ugyan, de nem is éleny, nem is villó többé, — már gondolat, meggyőződés: gondolat, mely ez anyagias homályban világítson; meggyőződés, mely e fagy közepett melengessen. E gondolat, e meggyőződés szüksége hajtotta a materialismusnak mind régibb, mind újabb híveit, hogy vigasztal bizonyos fájo megnyugvást hirdessenek, megnyugvást abban, a min változtatni saját nézetök szerint is jó volna ugyan, de nem lehet; — e szükség érzete nyújtott alkalmat Voltaire híres szavára: „ha isten nem volna, tenni kellene;“ — s ugyanez érzet ereje mondatta egy újabb íróval: „La grande affaire pour l'homme c'est la vie, et la grande affaire dans la vie c'est la

mort. A ki korunkban a keresztyéntelenné lett tömegek számára az erkölcs, vallás és országlát alapját meg akarja vetni, annak a halál utáni életéről kell ismét mindnyáját bizonyossá tenni.“

Állapodjunk meg s pillantsunk vissza tárgyalásunkra.

Íme látjuk, hogy az anyagelvi fölfogás az igaznak, a szépnek, a jónak, e három főeszmének birodalmát egyaránt elpusztítván, lehetetlenné teszi a tudományt, megsemmisíti a művészetet, szétbontja az erkölcsi rendet.

De hát aztán? . . .

A világ határtalan ürében folyton folyvást keletkező, megalakúlt, enyésző s kihalt égi testek's az utóbbiaknak szertehullott töredékei keringenek. Idő van szabva minden égi test s minden égi testen levő kisebb-nagyobb testek és test-csoportok lételének. Földünk is csak tüzes páragömb volt először; ebből kisugárzás folytán előbb tüzes-csepegőssé lett, s tovább is hűlve, merev kérget kapott; ezután a hőmérsék annyira szállván, hogy a gőz vízzé sűrűdhetett, a tengerrel kezdődtek rajta a réteges lerakódások, a három-rendű képződések s ezekkel haladó szerves élet: a halak, a hullók s az emlősök időszaka; melyek után földünk, az özöni s áradványi képződés által, mostani fejlettségéhez s legnemesebb lakójához, az emberhez jutott. Évek száz meg száz ezrei kellettek, míg lassanként növények, állatok, ember előtermésére képes lett; s évek száz meg száz ezrei fognak kelleni, míg termő képességét megint elveszti, kihal és szétmállik. A föld nem lehet kivétel a mindenség egyetemének lényei közül. Maga is, mikép minden a mi rajta van, egykor majd enyészetnek indul, s valószínű, hogy leghamarabb az fog színéről eltűnni, a minek léte legtöbb előfeltétet kíván meg, a mi tehát legkésőbb alakult: az ember. Az ember legkésőbb jött a földre, s azért hihető, hogy leghamarabb fog róla megint eltűnni. Midőn lelkét külön valónak s ennélfogva halhatatlannak és olyannak ismerjük, mely a földi léten túl van hivatva tovább fejlődni; el kell ismernünk másfelől, hogy az emberiségnek — mint ezen földi emberiségnek — magán a földön is van teljesítendő szerepe, gondviselési rendeltetése, melyet ha betöltend, el fog múlni s helyét más foglalja el.

Mikor lesz ez, hol kezdődik az emberiség vége: az emberi tudomány nem számíthatja ki. Az egyes ember is, mikép minden a mi véges, már magában hordja a halálos magvat; még sem lehet előre megmondani, mitől fog meghalni: a halál egy és bizonyos, de a halálos ok lehet többféle. Így az emberiségről is csak annyit mondhatni, hogy majdan el fog tűnni a föld színéről, a nélkül, hogy az időt, a körülményeket s elveszése közvetlen okát meg lehetne határozni; — arról azonban meg vagyok győződve, hogy biztosabb halál-ok alig képzelhető, mint az anyagelvi fölfogás: mihelyt ez egyetemessé lesz, mihelyt az egész nemet megragadja, elpusztulása — tán idő előtt bekövetkező elpusztulása — bizonyosnak mondható. Mert mi tartja fen és össze az emberiséget? Hit, erkölcs, kegyelet, szeretet, eszmék tisztelete, meggyőződések, egyéni önérzet. De éppen mindezt semmisíti meg az anyagelvi fölfogás; ez bontja föl a kötelékeket, melyek embert emberhez csatolnak s a társaság fenállhatását biztosítják. Ha azok oda lesznek, oda lesz az emberiség. Az emberiség ekkor irtó háborút viselvén saját maga ellen, mint öngyilkos fogna a föld színpadáról letűnni.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Összes, és philos., törvénytud. és történelmi
osztály-ülés ápríl 18. 1859.

Mélt. gr. Dessesoffy Emil Elnök úr elnöklése alatt jelen: b. Eötvös J. Alelnök úr; Danielik, b. Kemény, Lukács tt. tt. — Ballagi, Balogh, Bugát, Czuczor, Erdy, Jedlik, Kiss, Pauler, Petzval, Podhradezky, Purgstaller, Tóth L., Wenzel rr. tt. — Galgóczy, Greguss, Hunfalvy János, Jókai, Kiss Fer., Konek, Kovács Endre, Kruspér, Lónyai, Mátyás, Nagy M., Ney, Peregriny, Somogyi, Szabó József, Szepesi, Sztoček, Weisz ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Olvasatott *Deáky Zsigmond* tt. Györött f. hó 8. kelt levele, melyben a magyar akademia tőkéje nevelésére 2400 ftot ajánl fel a. é.

— Olvasatott *m. Zichy-Károlyi grófnénak* a m. Alelnök úrhoz intézett következő levele:

„Méltóságos Báro Úr! Távol hazámtól sem szüntem meg magyar lenni, s a nemzet köz ügyei iránt érdekkal és figyelemmel viseltetni. Minden a mi a kedves hazai föld, minden a mi az édes anyai nyelv jóllétét és fölvirágzását eszközli vagy előmozdítja, szeretetem és elmélkedésem tárgya. Örvendek az előmenetelnek, és óhajtanám pótolni a hiányokat. Ilyen hiányt tapasztalok irodalmunkban az ifjúsági iratokra nézve, hogy alig van magyar munka, melyet a serdülő ifjúságnak, különösen a nőnemnek, hasznos olvasmányúl kezébe adni lehetne. Azért többnyire idegen termékekre szorúlunk, melyek, bármily jók legyenek is, mégis csak idegenek. Nincs azoknak magyar íze, nem magyar szellem lengi keresztül. Ezen hiányon, legalább némi tekintetben, segíteni óhajtván, elhatározám két pályakérdésnek kitűzését. A pályakérdések következők:

„I. Készíttessék gyönyörrel oktató könyv, kedélyes olvasmányúl serdülő leánykák számára, mely a magyar történetekből merített adatok és életrajzok kíséretében, kimutassa: minő befolyása volt hazánkban a nőnemnek legrégibb idők-től fogva mostanig a családi és polgári életre? minő erényekben tűntek ki leginkább a magyar nők? emelkedtek-e ezen erények, vagy hanyatlottak korunkban; és ha hanyatlottak, a nemzet melyik osztályánál különösen, mikor és miért hanyatlottak; és melyek az eszközök az ősi erények visszaállítására? hogy így az ifjú nemzedék mintegy tükörben lássa magas hivatását, s annak betöltésére a vonzó előadás és hatályos példák által buzdíttassék. Jutalma száz arany. A pályamunkák beküldésének határideje, a kérdés kihirdetésétől számítva, egy esztendő.“

„II. Kivátnatnak hasznos és érdekes, az összes magyar történelem köréből merített elbeszélések, kedélyes olvasmányúl az ifjúság számára, melyek úgy a nyelv szépsége mint a rajtok átlengő hazafias szellemnél fogva alkalmasak legyenek arra, hogy mulatva tanítsanak, s a minden jóra hajlékony ifjú kebelt hazánk jeles férfainak és hölgyeinek vonzó példái által az erény követésére buzdítsák. Jutalma negyven arany. Határidő a kihirdetés napjától számítva nyolcz hónap.“

„Ezekre nézve Nagyságod és általa a M. T. Akademiát

bizodalmasan és tisztelettel kérem, ne terheltelessék a pályaművek kihirdetését, úgy nem különben az érkezendő pályamunkák megbírálsát és a jutalom kiosztását elvállalni, és ez iránt minél előbb intézkedni. Minek reményében arra bátorodom Önt figyelmeztetni miszerint szándokom nem az levén, hogy valamely gyöngé, és a célznak éppen meg nem felelő munka nyerje el a jutalmat, hanem hogy a magyar irodalom ezen ága életrevaló termékekben gyarapodjék: a kitűzött díjt csak olyan munkának kívánom oda ítéltetni, mely a mértéket megüti. Egyébiránt a munka marad a szerző sajátja, azon megjegyzéssel, hogy azt közrebocsátani köteleztessék. Midőn tehát a magyar írók hazafias buzgalmában bizakodván, őket a magasztos cél elérése végetti munkásságra fölhívnam, ajánlom az ügyet Nagyságod és a Magyar Tud. Akademia pártfogásába. Szíves tisztelettel maradván, Genuában, ápril 7-kén, 1859-ben. *Károlyi-Zichy* grófné.

Az akademia annál nagyobb készséggel vállalván el e pályázat kezelését, minél kívánatosbnak tartja maga is a fenírt levélben érintett hiányok pótlását, annak kihirdetését azonnal elrendelte.

— Következett az ápril 15. tartott összes ülésben a Teleki-féle drámai pályázat sikerének kihirdetése (l. azon ülés tárgyait feljebb az 527, 8. ll.).

— Olvastatott Tolnai gr. *Festetics* Leó úrnak Pesten, 1859. martiusban költ levele, mely mellett újabb zeneművei két füzetét: „*Palotás Magyarok*,” és „*Szó nélküli magyarok*” nyújtotta be. Kiemelvén, mely nagy nemzeti érdek csatlakozik az akademia fenállásához, kijelenti, miszerint ő is kíván bármí csekély áldozatával ahoz járúlni; miután pedig az akademia köre nem csak a tudományokat, hanem a művészeteket is befoglalja, s így a magyar zenét is figyelmére méltatja, mint nemzeti-ségünknek a magyar nyelv mellett másik saját eltörölhetetlen bélyegét: kéri a nemes gróf, fogadná el az akademia, tisztelete jeléül, e kétkötetes munkáját oly ajánlat mellett, hogy a második kötetet tevő, még kiadatlan hat füzet magyar nótái szintén az akademia tulajdonai legyenek, az azokból látandó hasznót alaptőkéje gyarapítására fordítván. Mihelyt ez ajánlata elfogadtatik, nyomban összefoglalandja a gróf egy harmadik kötetben magán éneke és négyes karéneke szerzett magyar népdalait és románczait is, azt is az akademiának tulajdonúl ajánlván fel. Mely hazafiúi ajánlatai a grófnak szíves köszönettel vétettek.

— *Somogyi Károly* úr, a XX. nagy gyűlés által a philosophiai osztályba választott lev. tag, székét íly című értekezés olvasásával foglalta el: *A bölcsészet lényege és feladata.*

— *A titoknak a következő intézetek legújabb küldeményeit nyújtotta be: A londoni kir. földirati társaságtól: Proceedings of the Royal Geographical Society of London. Vol. III. Nro I. II. 1859. — Az erdélyi országismertető egyesülettől: Archiv des Vereins f. siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, III. Band, 3. Heft. Hermanst. 1859. — Magánosoktól: Grunert János Ágost greifswaldi tanártól: * Neue Methode zur Entwerfung perspectivischer Zeichnungen, nebst einer streng wissenschaftlichen Darstellung der Perspective überhaupt. Greifsw. 1858. — Balássy Ferencz úrtól: * Török-Sz.-Miklós történeti tekintetben. Pest 1858. — Dózsa Dániel úrtól: * Versei. I. köt. Kolozsv. 1859. — Fáy Lajos úrtól 3 db. régi löcsei naptárt. — Galgóczy Károly ltól: * Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? Pest 1859. — Ipolyi Arnold ltól: * Adalék Magyarország XIII. századi helyirata és földrajzához, abroszszal. Pest 1859. — Perles József úrtól: * Meletemata Peschithoniana. Vratisl. 1859. — Sebestyén Gábor úrtól: * Genethliakon ad honorem Sen. C. R. Coronae Principis Rudolphi. Sopron 1858. — Szabóky Adolf úrtól: * Családi Olvasmányok. III. füzet. Pest 1859. — Török János ltól: * Hazánk, 1858-ki foly. I—V. füzet. — Költői példányokban: Budáról 1, Kecskemétről 1, Pápáról 3, Pécsről 2, Pestről Trattner nyomd. 1 dbot.*

A nyelv- és széptudományi osztály ülése május 2. 1859.

Lukács Móríczt tisz. tag helyettes elnöklété alatt jelen az osztályból: Ballagi, Balogh, Czuczor, Hunfalvy P. rr. tt. Jókay, Mátray, Szász, Szepesi ll. tt. — Egyéb osztályokból: Erdy, Fogarasi, Győry, Kiss K., Nendtvich, Pauler, Pólya, Szalay, Tóth, Wenzel rr. tt. Arányi, Galgóczy, Greguss, Gönczy, Hunfalvy J., Konek, Kovács Gyula, Nagy M., Ney, Szilágyi Sándor ll. tt. — Csengery Antal jegyző.

— *Ballagi Mórícst a XX. nagy gyűlésben választott rendes tag, székét ily értekezés olvasásával foglalta el: A magyar nyelvészkedés köre, bevezetésül a sémi gyöknyomozásokhoz.*

— *Czuczor Gergely rt. folytatta előadását a mássalhangzókról.*

A philos., törvénytud. és történelmi osztályok ülése máj. 9. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklété alatt jelen az illető osztályokból: Erdy, Fogarasi, Pauler, Podhradezky, Purgstaller, Szalay, Tóth, Wenzel rr. tt. Greguss, Hunfalvy J., Kiss F., Konek, Nagy M., Ney, Peregriny ll. tt. — Egyéb osztályokból: b. Kemény Zs. és Lukács M. tt. tt. Ballagi, Balogh, Bugát, Győry, Jedlik, Kiss K. rr. tt. Arányi, Galgóczy, Gönczy, Kovács Endre, Kovács Gyula, Szepesi ll. tt. — Csengery Antal jegyző.

— *Csengery Antal*, a XX. nagy gyűlés által a történelmi osztályba megválasztott rendes tag ily értekezés előadásával foglalt székét: *Az őstörténeti tanulmányok nemzeti érdeke, s a scythák nemzetisége.*

— *Purgstaller József* rt. a fejlődés eszméjéről értekezett.

A mathem. és természettudományi osztályok ülése május 16. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry, Jedlik, Kiss K., Nendtvich, Petzval, Pólya rr. tt. — *Entz, Galgóczy, Gönczy, Hollán, Kovács Gyula, Kruspér, Szabó József, Sztoczek, Török József, Weisz II. tt.* — *Toldy Ferencz* titoknok, *Csengery Antal* jegyző.

— Olvasatott a bécsi műegyetemi magyar ifjúságnak ápril 30. kelt levele, melyben, említvén olvasó közönségünk csekély részvétele a m. tudományos irodalom irányában, s azon fájdalmasan érzett tényt, hogy akademiánk nem rendelkezhetik még oly anyagi erővel, hogy mindazt megtehetné, a mire hivatva van, s mit kedvezőbb körülmények közt tenni fogna is, részökről ötszáz pengő forintot küldenek a nemzeti intézet alaptőkéjé szaporítására, kívánva, bár e szerény példa a haza ifjai közt követőkre találna. Mely adomány buzgó köszönettel vétetett.

— Átmenvén az ülés az osztályi tárgyakhoz, *Hollán Ernő* a mathem. osztályhoz újdun választott lev. tag, székét ily értekezés olvasásával foglalta el: *Az újabb szerkesztéi vasúti hídokról, különösen a rácsrendszerről.*

— *Utána Galgóczy Károly* természettud. osztályi lt. szinte székfoglalólag ily értekezést olvasott: *A mező gazdaság a tudomány mai színvonalán, a váltó-gazdaságot meghaladó folytonos termelési rendszer és a gőz-csipeszvezés, mint mostani ismereteink szerint a termelési hatványozásának netovábbja.*

Azon osztályok ülése május 19-kén, 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Balassa, Korizmics tt. tt. Bugát, Gebhardt, Győry, Jedlik, Kiss K., Nendtvich, Pólya rr. tt. *Arányi, Galgóczy, Kovács Endre, Kovács Gyula, Kruspér, Sztoczek, Weisz II. tt.* — *Egyéb osztályokból:* *Lukács M. tt. Ballagi, Hunfalvy P., Pauler, Tóth rr. tt., Greguss, Hunfalvy J., Récsy, II. tt.* — *Toldy Ferencz* titoknok, *Csengery Antal* jegyző.

— *Szabó József* úr, mint az utolsó nagy gyűlés által a természettudományi osztályba választott lev. tag, székét ily előadással foglalta el: *A békés-csanádi halmok, földtani tekintetben.*

— Olvasatott *Dr. Kéry Imre* ugyanez osztályba választott lev. tag székfoglalója: *Honunk legkeletebb, Arad vármegyéhez tartozó, hegyes vidékének leírása.*

A philos., törvénytud. és történelmi osztályok ülése május 23. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Érdy, Pauler, Podhradczky, Purgstaller, Szalay, Tóth, Wenzel rr. tt. Greguss, Hunfalvy J., Konek, Nagy Iván, Nagy Márton, Ney, Ráth, Récsy, Szőnyi ll. tt. — *Egyéb osztályokból*: Lukács tt., Ballagi, Czuczor, Gebhardt, Hunfalvy P., Kiss K. tt. tt. Kovács Endre, Török János ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Ráth Károly úr, a XX. nagy gyűlés által a történelmi osztályba választott lev. tag, székét ily czímű értekezés olvasásával foglalta el: *A Győr vármegyei hódoltságokról.*

— Récsy Emil úr, ugyanazon nagy gyűlésen a törvénytud. osztályba választott lev. tag, székfoglalólag *a jogtudományról, mint jogtételek forrásáról* értekezett.

— Olvasztatott Bartal György tiszt. tag ily czímű értekezése: *A magyar vérszerződés, s a csiki székhely krónika.*

— Bemutatott Horváth Cyill rt értekezése: *A positiv és negativ philosophia, VIII. czikk*, mely az idő rövidségeért felolvasottnak tekintve, az Értesítőbe rendeltetett felvételni.

— Egy ily czímű értekezés: „*Die ewige Psyche und Physis des Menschen*“ mint a mely hittani irányánál fogva az akademia körén kívül esik, szerzőjének visszaküldetni határoztatott.

Öszves, és nyelvtudomány-osztályi ülés
május 30. 1859.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen: Lukács M. tt.; Ballagi, Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Fogarasi, Gebhardt, Hunfalvy P., Kiss K., Pauler, Tóth, Wenzel rr. tt.; Arányi, Greguss, Hunfalvy J., Mátray, Szabó József, Szepesi, Trefort ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Czuczor Gergely rt. az összetett mássalhangzókkal kezdődő gyökökről értekezett.

— Fogarasi János rt. Heyse nyelvtudományi rendszerét ismertette meg.

— A titoknok id. Mándy Péter úrtól helynevek gyűjteményét mutatott be.

— Olvasztatott Dr. Vallas Antal külföldi levelező tagnak, mint a new-orleansi tudományos akademia lev. titoknokának, azon intézet nevében a m. akademiát csereviszonyra felkérő, april 10. kelt levele, mely felhívás szívesen fogadtatván, az Évkönyvek, Értesítő és természettudományi kiadások megküldése határoztatott el.

— Olvastatott nm. gróf Forray-Brunszvik Júlia assz. ő excejának Pesten máj. 14. költ következő levele :

„Azon meggyőződéstől indítatva, hogy elhunyt kedveseinknek legszebb és legtartósabb emléket úgy emelünk, ha szellemök emelkedettségét honfias törekvéseik és közhasznú tetteikben feltüntetvén, ezeket az utókor méltánylatának átadjuk : boldogúlt egyetlen fiam, soborsini gróf Forray Ivánnak, utazásairól önkezüleg rajzolt képek kíséretében hozzá intézett leveleit anyai kegyelet és büszkeséggel a jelen albumba állítottam össze, hozzá mellékelvén felejtethetlen unokám gróf Nádasdy Tamásnak arczképét és életrajzi vázlatát, kivel anyai szívem legszebb reményei másodszor is sirba szálltak. E hagyományra az elkeseredett szülőkön kívül a hazának van legtöbb igénye, melyért oly hön dobogott a két ifjú szíve, de melynek javáért többet tenniök a kérelhetetlen végzet meg nem engedé. Fogadja azért a Tek. Akademia szívesen a mű egyik példányát, melyet könyvtárának részére ezennel átküldök. Megkülönböztetett tisztelettel maradván.“

A gyűlés e becses emléket hazafiúi köszönettel fogadta.

— A titoknok a könyvtár számára a következő küldeményeket mutatta be, és pedig :

Tudományos testületektől, név szerint a *Tudd. cs. Akademiájától*: Denkschriften der kais. Akad. d. Wiss. philos.-hist. Classe, IX. Bd. Wien 1859. — mathem.-naturwiss. Classe, XVI. Bd. W. 1859. — Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. XXVIII. Bd. 3. — der math. nat. Cl. XXXIII. 24—29. XXXIV. 1—5. — Archiv f. Kunde österr. Geschichts-Quellen, XX: 2. XXI: 1. Notizenblatt, Jahrgang 1858. — *A Tudd. bajor kir. Akademiájától*: Abhandl. d. hist. Classe, VIII: 2. — der philos.-philol. Cl. VIII: 3. — der math.-phys. Cl. VIII: 2., és 3 közülsi értekezést. — *A cs. k. birodalmi geológiai intézettől*: Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt, IX. Jahrg. 3. 4. — *A szerb tudós társaságtól*: Glassnik X. — *A koppenhági éjszaki régésztsársaságtól*: Leitfaden zur Nord. Alterthumskunde, Kopp. 1837. — Vestiges d'Asserbo et de Söborg, découverts par Sa Maj. Frédéric VII. roi de Danemark. Copp. 1855. — America's arctiske Landes Gamle Geographie, v. Rafn. Kjobenh. 1845. — Aperçu de l'ancienne géographie des régions arctiques de l'Amérique, par Rafn. Cop. 1847. — Saga Játvardav Konungs Hins Helga, udgiven efter islandske Oldbörger. Kjüb. 1852. — Découverte de l'Amérique par les Normands. — Nordboernes Forbindelser med östen i det niende og naermest fölgende Aarhundreder, af C. Rafn. Kjüb. 1834. — *A ve-*

lenczei emlékirati bizottmánytól: Monumenti artistici e storici delle Provincie Venete. Mil. 1859.

Magánosoktól: Chlumezky P. R. Ittől: *Die Landtafel des Markgrafen thums: Maehren, XII—XIV. Lief. Brünn 1859. — Csengery Antal rttól: *Budapesti Szemle XVI. XVII. füzet. — Edvi Illés Pál Ittől: Gyermek-Diaetétika emlékkersekben. Pápa 1859. — Érdy János rttól: Erdélyben talált viaszos lapok. Pest 1859. — Fallmeyer Ittől: *Das albanesische Element in Griechenland. I. München 1857. — Fényes Elek rttól: *Szózat a magyar biztosító társulat érdekében. Bécs. 1859. — Mihálik János úrtól: *Praktische Anleitung zum Betonbau für alle Zweige des Bauwesens. W. 1859. — Rau K. II. Ittől: *Grundsätze d. Finanzwissenschaft. I. Heidelb. 1859. — Trauschensfels Jenő úrtól: *Magazin f. Geschichte, Liter. Siebenbürgens. I. 1. 2. Kronst. 1859. — Török József rttól: *A két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Debr. 1859.

Kötelmi példányokban: az egyetemi nyomdából 3, Kecskemétről 2, Pápáról 2, Pécsről 1, Pestről Bucsánszky nyomd. 21 dbot.

A philos., törvénytud. és történelmi osztályok ülése június 6. 1859.

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnökle alatt jelen az illető osztályokból: Érdy, Pauler, Podhradezky, Wenzel rr. tt. Greguss, Hunfalvy J., Kiss F., Nagy M., Ney, Récsy, Somogyi II. tt. — Egyéb osztályokból: Lukács tt.; Ballagi, Balogh, Bugát, Gebhardt, Györy, Hunfalvy P., Jedlik, Nendtvich rr. tt. Szabó József, Szepesi II. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Olvastatott *Hoványi Ferencz* úrnak, mint a XX. nagy gyűlésben a philos. osztályba választott tiszt. tagnak székfoglalója: *Bölcsészeti zátonyok és örvények.*

— *Hunfalvy János* úr, ugyanakkor a történelmi osztályba választott itag ily értekezéssel foglalta el székét: *Strabon, Ptolemaios, Büsching és Ritter nézetei a földíratról, vagyis a földírat tárgya és feladata.*

— *Kiss Ferencz* lt. egy, saját gyűjteményében levő, állítólag I. Béla kir.-tól származó ércz-bullát mutatott be s ismertetett meg.

Felolós szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1859. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

VIII. Sz.

A MÁSSALHANGZÓKRÓL ÁLTALÁN.

Előadta az akademiában

CZUCZOR GERGELY rt.

A beszédhangok elméletét, általán véve, Bugát Pál társunk 1854-diki Ertesítőnkben szószervi elvekből kiindulva részletesen s véleményem szerint alaposan fejtegette; mert ha elvont tanait gyakorlatilag a nyelvekre, különösen a miénkre alkalmazzuk, mindinkább meg fogunk győződni, hogy azon változatok, hangcserék, melyek a nyelvekben divatoznak, nem valami önkényen, hanem jobbára szószervi okszerűségen alapúlnak. Ezek szerint akármely nyelvnek nem csak belviszonyait láthatjuk világosabban, hanem összehasonlításában is észszerűbben járhatunk el.

A mássalhangzók szószervre nézve a) *ajkiak*, melyek idomításában kiválólag az ajkak működnek, ú. m. *b, p, m, v, f*; b) *nyelvggyökiek*, melyek a torok ürege táján a nyelv tövé-nél képződnek, máskép torokhangok : *g, h, k*; c) *nyelvhegyiek*, melyek képződése, azon tájra esik, hol a nyelv a felső áll és szájpádlás mellső részének fekszik neki : *d, t, s, sz, z, n, l, r, j, zs*. Az öszvetett hangokból állók, ú. m. *cz, cs, ds,*

gy, ly, ny, ty, elemeikre nézve szintén ezen osztályba tartoznak.

Minden osztálybeli mássalhangzó önnön szervtársához áll legközelebb, s egymásnak kisebb nagyobb árnyalatai, s itt rejlik annak oka, hogy a nyelvekben általán minden mássalhangzó a maga szervtársával szeret főleg váltakozni, sőt némelyekben nem csak kivételesen, hanem általán fölcserélve ejtetnek, p. a németben a *b* és *p*, *d* és *t*, *sz* és *z*, *g* és *k*. Ennek tudomása *egyik kulcs* mind a bel mind a kül nyelvbeli szók összehasonlítása és rokonítására, p. e magyar szóban *bűz*, a *b* ajki, a *z* nyelvhegyi, s ennek szervtársa a *d*, honnan *bűz* és *bűd*, *bűzös* és *bűdös* egy jelentésűek; de ugyanezen gyök rejlik a latin *ped*-orban is, mert a *b* és *p* ajkiak; tehát tudván azt, hogy e szók alapérteménye *rosz szag*, a magyar *bűz* *bűd*, és a latin *ped*-or, *put*-or, *foet*-or rokonok, épen úgy, mint a magyar *bódor* és *pótor*, (csavargó) *zsúp* és *zsúf*; vagy a finn *pää* és magyar *fej*, a finn *pülvi* és magyar *felhő*; a latin *pellis*, német *fell*; a nyelvgyökiekben a magyar *gom*, *hom*, *kom*; *homolka*, *gomolka*, *kompoty*; *hompol*, *gomolyít*, *kompol*; a latin *columba*, szerb *golub*, tót *holub*; a latin *crimen*, szerb *grich*, tót *hrich*; a lat. *carmen*, szerb *greben*, tót *kreben*; a lat. *hesterna* (die) német *gestern*; a nyelvhegyiekben: csömöszöl, dömöszöl, gyömöszöl, tömöszöl; csizmadia v. zia, zubbonycsi; a hellen *ov*, lat. *tu*, német *du*; a különféle tájejtésű tót *uderim*, *udzerim*, *ugyerim* (ütöm) stb.

De a mássalhangzók nem csak szószervi, hanem más tulajdonsági viszonyoknál fogva is osztályozhatók, ú. m. a maguk nemében

- a) *kemények* : *f, k, p, s, sz, t, ty*,
vagy *lággyak* : *v, g, b, zs, z, d, gy*.

Ha ragozáskor, vagy öszvetétkor a lággy után közvetlenül kemény következik, akkor amaz szószervi szükségkép keményen hangzik, s gyakran úgy íratik is, p. *scrib*o, *scrib*-si h. *scripsi*, *scrib*-tum h. *scriptum*, *rego* *regsi* h. *rezi*, *regtum* h. *rectum*; *grube* *gruft*, *tragen* *tracht*, *schlagen* *schlacht*; *θλιβω* *θλιβωω* h. *θλιπω*, *λεγωω* h. *λεγω*; hasonlóan a magyarban *dobsz* kiejtésben *dopsz*, *dóbtam* *doptam*, *dobhatsz* *dophatsz*; *adtam*, *attam*; *habsol* *hapsol*; *babkása* *bapkása*, *szív-*

telen szíftelen, nyugszik nyukszik. E változás néha az írásba is átmegy, p. *lepke*, ered. lebege, azaz lebege lebegő, *butyka* = bugyga bugyoga.

Ellenben a lágyak előtt többször a kemények meglágyúlnak, p. *akgat* *aggat*, *fakgat* *faggat*, *lopdos*, *lobdos* *csapzik* *csabzik*, *lakzi* *lagzi*, *kapzsi* v. *kabzsi*, *lepsz* v. *lebszel*, *usdi* *uzsdi* stb.

Néha a gyöknek előbötűjét követi a második is, azaz, ha az első keményre változik, a második is azzá lesz, és viszont, p. *bog* *pok*, *bódor* *pótor*, *bugy* *puty*, *búb* *púp*, *bimbó* *pimpó*, *bogyol* *patyol*, *biggyed* *pittyed*; *bizgál* *piszkál*, *gugora* *kukora*, *dob* *top*, *dobban* *toppan*, *gongy* *konty*, *bogos*, *fokos*, *galagoly* *kalatoly*, *gombocz* *kompoty*, stb.

A lágy és kemény mássalhangzók ezen viszonya különösen a hellen igeragozásban föltűnő, egyszersmind a szóelemzésnek egy *második kulcsa*.

b) *érülködők*, melyek kiejtésekor az ajkak egymást, vagy a nyelv a fogakat, vagy a szájpadrást szorosabban érintik, milyenek : *b*, *p*, melyeknél az ajkak egymáshoz ; *d*, *t*, a nyelv a fogakhoz, *g*, *k*, *n*, *l*, *r*, a nyelv a szájpadráshoz szorúl; az *m* az első osztályhoz tartozik, mennyiben az ajkak, de a harmadikhoz is, mennyiben mint az *n* a szájpadrást is érinti; *nem érülködők*, vagyis, melyek kiejtésekor az ajkak össze nem szorúlnak, ú. m. a kemény fúvó *f* és lágy fúvó *v*, a fogak között könnyebben átsikamló *sz*, *z*, *s*, *zs*, és a lágyan lehő *j*, *h*.

Itt rejlik annak oka, hogy ezen párosak inkább szeretnek egymással, mint más szervrokonaiikkal váltakozni, vagy is a *b* inkább a *p*-vel mint *f*-v-vel, a *d* inkább a *t*-vel, mint *sz*-z-vel, stb. tehát rokonság szerint : *b*, *p*; *v*, *f*; *d*, *t*; *g*, *k*; *sz*, *z*; *s*, *zs*; *m*, *n*; *l*, *r*; *j*, *h*.

Ez az szóelemzés és hasonlítás *harmadik kulcsa*.

Továbbá a *b*, *d*, *g* különböző szervek ugyan, de egyeznek abban, hogy a maguk nemében lágyabbak és érülködők, honnan kivált a fejletlen gyermeknyelvben fölcserélődnek, mint *bondor*, *gondor*, *göndör*, *döndöre*; *böndő*, *dömbicz*, *gömbocz*; *dörg* *dördül*; *forg*, *fordul*, *forbat*; hasonlóan a *p*, *t*, *k*, mint a maguk nemében kemények és érülködők, p. *köp* *töp*,

köpörödik, töpörödik, kotorász, totolász; rokka, ropka; kedig, pedig; kurkál, turkál; csutka, csupka; a finn többes képzője t, a magyar k s hellen-latin s. Tudnivaló, hogy néha a lágyabbik az eredeti, a keményebbik ejtés pedig utóbbi, p. a köpörödik, kurkál szókban.

A szóelemzés és összehasonlítás *negyedik kulcsa.*

A *v, f* egyfelől, és a *h* külön szervüek, de egyeznek a) hogy érülködés nélküliek, b) hogy a két első *ajaklehes*, a *h* pedig *toroklehes*, honnan; *vinnyog, hinnyog; kova, koha; purva, purha; kömíves, kömíthes; vöntörög, föntörög, höntörög; finta, hinta; viskó, hiskó; vityilló, hutyolló; nyivelődzik, nyihelődzik; sávoly, sáholy* stb. Továbbá a *v*, mint gyöngö fuvalmú, fölcserélődik a szintén lágy lehű *j*-vel, mint: *táv táj, szivos szijas, buvik bujik, fuvok fujok, rovat rojt; sőt a j* révén átmegy néha a keményebb *l, r*-re: *szivos, szlj, szilánk, szilács, sziorom; növök nölök; fővök fölök, szivok szilok, óvás óltalom* stb. Az *f*, mennyiben érülködés nélküli és kemény, átváltozik néha *s*-re, *sz*-re: *fanyar sanyar; fanyalog, sanyarog; fedd szid; füzfa Baranyában szüzfa, fü (foenum) széna.*

A fentebbiekhez hasonló változások közös okszerűségénél fogva divatoznak más nyelvekben is, p. hellen *hüos*, lat. *filius*, szláv *szin*, hell. *hüis*, lat. *sus*, hell. *hals*, lat. *sal*, hell. *phwné*, lat. *sonus*, német *hall*, *schall*, magyar *hang*, hell. *hepta*, lat. *septem*, szláv *szedom*, magy. *hét*, lat. *sorbet*, magy. *szörből, hörpöl.*

Ismét *egy kulcs* a szóelemzéshez és hasonlításhoz.

Végre vannak oly hangváltozások is, melyek esetleges okát vagy a beszélők hibás szószerveinek, vagy a rossz hallérezéknek, vagy annak kell tulajdonítani, hogy, miután az emberek a nyelvet csak úgy gépileg tanulják, az egyes szók alapérteményére nem figyelvén, csupán a hangokat veszik által, s kényök kedvök szerint módosítják. Az alapérteményilletőleg a szóelemek nemtudása okozza főleg az eredeti szók és nyelvek korcsosodását s elromlását. Midőn valamely nép lassanként elhagyogatván saját ősi nyelvét, bizonyos idegent, rokont vagy nemrokont veszen által, azt rendesen a magáéhoz alkalmazza, s hovatovább rongálja, s kivetkőzteti eredeti alakjából. Így romlott el a latin nyelv a gallusok, frankok, longobardok, góthok, dákok, czelták s más népkeveré-

kek szájában. Így rongálja vagyis a magáéhoz alkalmazza minden nép az idegen szókat, mit kivált a keresztnevek elferdítésében ország-világszerte tapasztalunk. Ily átalakuláskor úgy bánnak a szókkal, mint merő hanganyaggal, melyet szószerveik szokottsága és saját ízlésök szerint faragnak, nyesnek, simítanak, vagy toldanak foldanak, s gyakran azt forgácsolják el belőlök, a mi lényeges bennök. Ily szók eredeti értelményét nyomozni s földeríteni szinte lehetetlen, ha csak nem tudjuk a kútfőt, melyből merítvük. Ez áll a tájéteésekre nézve is, melyek a világosabb eredetiektől elütöttek, s önmagukból nem elemezhetők, p. *hőbörgő, hőbörtös, kúttýú, böstörő, ódó* az eredeti *hóbolygó, kúttól, borstörő* oldal h. A kik ilyformán kezdték rongálni a szókat, azok eredeti nyelvérzéke már elveszett. De, hála nyelvünk nemtőjének, még a valódi nyelvérzék a magyar népség nagyobb részében él, mely a szókat, kevés kivétellel, épen, romlatlanul ejti, s ha az eredetibb régítől némelyekben eltávozik is, azt a nyelv értelmességének rövidsége nélkül teszi, megtartván azon jegyeket, melyek nyomán a szóelemeket kimutatni nem lehetetlen.

Mielőtt a mássalhangzók részletes fejtegetésébe fognék, e tárgyat tűzöm ki értekezésem föladatául.

A szóelemzésről.

Vannak a nyelvekben bizonyos alapszók, melyekből vagy belváltozás, vagy toldás által más-más, alapeszmében egyező, vagyis ugyanazon eszméből kiinduló szók származnak. Amazokat a nyelvészek *gyökszóknak* emezeket, *származékoknak* szokták nevezni, véleményem szerint sántikáló hasonlattal, midőn a szókat úgy tekintették, mint szervezetes, de lelketlen, szellemtelen növénytesteket, melyek elemeit s fejlődési viszonyait a végetlen teremőerő úgy meghatározta, hogy kényszerű szükségkép időről időre bizonyos módon tenyészszenek. De minthogy a nyelv az ész műve, vagyis az észszel felfogott tapasztalati tárgyak, s az ezektől elvont fogalmaknak hangokban előadott képes kinyomata, s minden nyelv az illető nép ismerettárát foglalja magában: úgy kell azt tekinteni, mint gyakorlati bölcselet rendszerét, melynek

vannak általános elvei, de alkalmazásban, mint a történelem bizonyítja, sokféle ágaznak egymástól, amint t. i. a fölfogások, a kiindulási pontok, a nézetek, az ismeretszükségek, stb. különböznek.

A nyelvismeret több fokozatú lehet. A ki valamely nyelvbeli szókat bevett jelentéseikkel ismer, s azokkal saját eszméit kifejezni képes, az közönséges nyelvismerettel bir, mint az, a ki az állati, növényi, ásványi testeket névszerint, megkülönböztetni érti, közönséges természetismével. A ki a nyelvnek tanszabályait is elvontan tudja, annak illető ismerete már magasabb fokon áll és okszerű, s olyan, mint a természettudósé, a ki az állati, növényi, s ásványi testek bel-szervezetét ismeri. A ki pedig mélyebb kutatás által azon elemeket is kimutatni képes, vagy legalább törekszik, melyekből a szók alkotvák, az a nyelvtudománynak még felsőbb fokán áll, mint a vegyész, a ki testeket alapanyagaikra föloldja. Eddig terjed a természettudós netovábbja, mennyiben a testek alkatelemeit meghatározhatja, de a teremtés rejtélyébe nem hathat, mert ez a véghetetlen alkotóerő műve. Ellenben a mit saját eszünk szüle, annak nemződési módját és okszerűségét vizsgálomás (reflexio) útján kutathatjuk. És ezen alapszik a tulajdon értelemben vett nyelvbölcsélet, melynek főadata ellesni és elvonni az észnek a kiinduláspontjait, melyekből a szók alkotásában s viszonyításaiban kieredt, elvonni azon időről időre szétágazó irányokat, melyek a nyelvet más-más fejlődésre vezették, elvonni azon viszonyokat és hasonlatokat, melyek az illető eszmetárgyak és szóképek között léteznek, szóval, a nyelvalkotó észjárást mind általánosan mind egyes nyelvekre alkalmazva vizsgálni, s egymáshoz hasonlítani.

Vannak, kik a nyelvbölcselet hiú ábrándozásnak mondják, egyedül azt tartván tudománynak, a mit tapasztalati úton szerezhetni valamely nyelvről, vagyis, mint mondani szokták, csak azt lehet tudni, *mi van?* nem pedig azt is, *miért van úgy?* Hagyján! legyen akaratom önmagukra nézve. Kinek-kinek választásától s hajlamától függ tanulmányainak tárgyát, és körét kipécéznem, s ha kellőleg eljár benne, legyen az még oly szűk, nem tagadjuk meg tőle a méltánylást, azt sem mondjuk

róla, hogy a dologhoz okosan nem szólhatott, mert talán azon oldalról nem fogta föl, melyről még föl lehetne fogni. Ha valaki egyebet nem tenne, mint csak valamely tájbeszédnek minden sajátságait összeegyűjtené s rendszerbe szedné, hasznos szolgálatot tenne a nyelvtudománynak; de, úgy véljük, még többet, a ki minden tájszólást, ésígy az egész nyelvet, úgymint van, megismertetné; még többet, a ki a legrégibb időkről fenmaradt adatok nyomán a nyelvnek fokozatos fejlődését vagy hanyatlását is kimutatná, legtöbbet pedig, a ki, ha véges emberi erőnk megengedné, azt a világ minden nyelvével összehasonlítani bírná. A tapasztalatot a nyelvbölcselel sem mellőzi, sőt észszerűleg csak is abból indulhat ki, de nem elégszik meg a csupasz történeti adatokkal, hanem azon elveket s vezérfonalakat is nyomozza, melyeket a nyelvalkotó ész követett és követ. Valóban sajátnemű kivétel volna, ha midőn az anyagi világ eredete, fejlődése és szervezete felől, midőn az emberi lélek működéseinek törvényeiről, a jogról, stb. a legszellemdúsabb férfiak okoskodnak, akkor a nyelvről, mint az ész működésének egyik ágáról, mint az észfejlődésnek és szerzett ismeretek emlékszerű hagyományáról nem lehetne bölcseelkedni.

De vannak, kik még a szóelemzést is, mint haszontalan bibelődést, fitymálják. Ezek a vastag anyagosdiak, s úgy állanak a rendszeres nyelvészhez, mint a kuruzsló anyókák a tudományos fűvészhez. Azoknak is elég tudniok, ha a gyógy- vagy mérges fűveket külsejökről, p. az ezerjófűvet a natragulyától, az ökörfarkkórót a pipitértől meg tudják különböztetni, s talán alattomban ujjaik között nevetnek is, midőn látják a fűvést a növényekkel bibirkélni, hogy meghatározhassa, mely seregbe és nem alá tartoznak, mert ugyan mi szükség van arra, midőn ők e növényekről anélkül is tudják, mi nevők, vagy mire és miről jók.

De áttérek a dologra.

Minden szó vagy egyetlenegy eszmét képez, vagy többet; amaz *egyszerű*, emez *többszerű*, vagy *összetett*, p. *fej* egyszerű szó, mennyiben az állati testnek bizonyos részét jelenti *fejetlen* többszerű, mert a *fej birtokhiányának* eszméjét is magában foglalja; *fejetlenség* még többszerűbb, mert a fen-

tebbiekén kívül még azon *állapotot* is kifejezi, midőn bizonyos állatnak, vagy átv. ért. erkölcsi testületnek feje nincs; *fej-tető*, öszvetett, mely ezen két eszmének *fej* és *tető* szoros viszonyát, együttes létét jelenti; *ír* (scribit) mint igető egyszerű elvont cselekvés; *írat* (curat scribi), az írást más által teteti, *íráthat*, van módja, hatalma valakinek meghagyni, parancsolni, rendelni, hogy írjon, és így az elsőben az elvont cselekvés, a másodikban ennek valaki által eszközlése, a harmadikban azon mód, vagy hatalom, vagy képesség is foglaltatik, mely az első egy másik által végrehajtani akarja, bírja, latinul: *potest curare scribi*, német. *er kann schreiben lassen*. Továbbá, ha személyragozzuk, ismét egy eszme, t. i. a miveltető személyé járul hozzá: *ír-at-hat-ok*, és úgy tovább az idő és szám eszméje.

Az ilykép együvé forrt alkatrészek úgy tekinthetők, mint *vegyelemek*, melyek viszonyos egymásrahatás által egy önálló szellemi egésznek képeznek, s mennyiben különkülön egyetlen eszmét képviselnek, s föl nem oszthatók, *elemszónak* nevezem.

Az elemszók ismét többfélék, a) melyek önálló, s minden hozzátét nélkül is határozott jelentésűek, p. *fa, fü, te, rosz, út, hi! hó!* b) melyek önállóan divatozni megszűntek, de ragozási állapotjokat tekintve egykor divatozniok, s valamit jelenteniök kellett, különben ragozásban sem volna jelentésök, p. *fak-ad, ap-ad, ep-ed, fak-aszt, ap-aszt, ep-eszt*, melyek töelemei *fak, ap, ep*, bizonyos alapeszmét rejtenek magukban, s oly bel- vagy kihatási viszonyban állanak az *ad, ed, aszt, eszt* képzőelemekkel, mint a *lik-ad, ár-ad, er-ed, lik-aszt, ár-aszt, er-eszt* származékokban az önálló *lik, ár, ér*. Mindakét osztálybelieket *tőszóknak* nevezhetnők, mennyiben, hogy a növényi hasonlatra térjünk vissza, valamint a tő nem csak fölfelé, hanem más irányokban is ereszthet sarjakat, hasonlóan az elemszó előtét, közbetét, vagy utótét által növekedhetik. Az első pont alattiak *önálló*, emezek *elvont* tőszók; c) melyek már jobbára (nem mind) csak mint módosító vagy képzőragok divatoznak, mint: *nek, ra, vel, ság, ség*, stb. vagyis *ragelemek, ragelemszók*.

Az elvontak száma nem csak nyelvünkben, hanem az

árja-félékben is nagy. De én itt egyedül a magyarokra szorítkozom, milyenek a) a természethangszók százakra menő sokasága, melyek közül mint önálló nevek csak kevesen, hanem jobbra képzőragokkal divatoznak, mint : *csör, dör, hör, pör, zör, csen, bon, don, kon, zon, koty, loty, poty, toty* mint gyakorlatosak : *csörög, dörög, hörög, pörög, zörög, cseng, bong, dong, kong, zong, kotyog, lotyog, potyog, totyog*, b) melyekben bizonyos képzőelemek világosan kiismerhetők, p. *ill-an, vill-an, bil-en, ik-tat, icz-eg, ficz-am, ir-am, isz-am, i-ed, heg-ed, ki-es, om-lik, bom-lik, csom-ó, dom-ó, gum-ó, red-ő, di-ó, fod-or, bod-or, bocz-kó, bucs-kó, kob-ak, kup-ak, sil-ány, hi-ány, hí-ú, li-ú* stb.; c) oly elemszók, melyek ugyan külön nemet képeznek, de bizonyos alaphangban és eszmében egyeznek, p. *iz-eg, ízs-eg, icz-eg, isz-ánkol*, melyek egy hangzóból indulnak ki, s mindnyájan könnyű mozgásra vonatkoznak, de második alkatrészeikben különbözvén az alapeszmének más más módosítását fejezik ki; ilyenek azon szók, melyek egyfelől közelségre, másfelől távolságra mutatnak, ú. m. *ily*, melyben két eszme rejlik, a közelségé és a hasonlaté (huius generis, huiusmodi); *itt*, közel helyen (hocce loco), *ide*, ezen közel helyre (ad hunc locum, huccine), *innen*, ezen helyről (ex hoc loco, hinc), *így*, e közelben levőhöz hasonló módon (in hunc modum, hocce modo); ellentétesen : *oly, ott, oda, onnan, úgy*.

Az első osztálybeliekben az laphang *i*, a másodikfélékben *o*, amannak párlejtésen megfelel a közelre mutató *e*, toldva *em*, s a mutatónévmás *ez*, emennek a távolra mutató *a*, toldva *am*, és származéka a mutatónévmás *az*, honnan ezen öszvetételek, *emily* v. *imily*, *emitt* v. *imitt*, *emide* v. *imide*, *emígy* v. *imígy*, *ehol* v. *ihol*, *amott*, *amoda*, *amúgy*, s még egyszer mutatóval toldva *emilyen* = *emily* e! *emitten* = *emitt* e! *emígyen* = *emígy* e! *amolyan* = *amolya*! *amúgyan* = *amúgy* a! Egyszersmind innen elemezhetni azon *an en* képzőt, mely módhatározókat alkot, péld. *hogyan? úgy-an* (úgy-a) *okos-an, bölcs-en*.

Hogy bizonyos szók alapérteménye gyakran egyetlenegy hangon fekszik, inductio által mutathatjuk ki, p. *ab, aba*, v. *ob, oba, ap apa*, v. *op opa, av ov, avik, ovik, avatag, ovatag, avas,*

ovas, avar, melyek alaphangjai a zárt *u* v. *o*, mellékhangjai *b, p, v* ajkiak, továbbá, *at, ata, tata, aty atya, acsó, bacsó, báty*, melyekben a nyelvhegyi *t, ty, cs* mellékesek és fajhatározók; *agg, aggaszt*. Mind ezek bizonyos alaphangban egyeznek, és abban, hogy nagyobb korra, vagyis távolabb terjedő időre vonatkoznak, különösen az *apa, atya, bacsó, bátya*, régiebb nemzedékre, az *avik, avar, avatag, agg* messzebb terjedő létezési időre. Ide tartozik azon *áp*, melyből *áporodik* származott, s annyit tesz, mint régisége miatt romlik, előtétellel *záp*, p. tojás, mint, avas szalonna. Az *av ov* öszvehúzva *ó*, vékonyan *ő*, honnan *ős = ós* avas (avus, avitus, alt) változtatással *ősz* (autumnus) az évnek avuló, ősülő szaka, s a régi időre vonatkozó *óta ólta*, és *öte, mióta miöte*, mint hajdanta, régente (olim). Ezen alapeszme szerint rokon azon *a* és *o*-val, melyből távolra mutató szók származtak, s megfelel neki a legtávolabb eső harmadik személynévmás *ő, ön*, szlávul *on*.

Vegyük továbbá az ellentéteket: Az *ap*-nak mint nemzőnek megfelel az *ip*, vagyis kisebbik, utóbbik *ap*, az *avik* ellentéte *ivik* fiadzik, ifjat szül, mintegy megifjúdik; az *avad* ellentéte *ivad*, *ivadék*, s a mi *avar* a maga nemében, az a magáében lehet *ivar*; az *áporodik* ellentéte *éperedik*, egészsége újul, az *ó* ellentéte *í új*, változattal *új*, mint a latin *av*-usé *íuv*-enis, *juvenis*, német *jung*, szláv *junák*. Ezen ellentétnél fogva e szókban az *i* és *é* a közelre mutató *i*-nek felel meg, s nemzedéki időközelségre, illetőleg viszonylagos kicsiségre mutat.

Így egyeznek alaphangban és eszmében: *eszik, eb, ebéd, évelődik, éh, éhom, éhes, ét, étel, éd édes*, és az előtétetes *bejt* vagy *böjt*.

De kérdés: lehetnek-e egyes hangok is önálló elem-szók? Felelet: *lehetnek, mert vannak*, p. a szerb nyelvben *a = pedig, autem, vero*: „ja dotyo, a on ode,“ ego veni, ille vero pergit;

i = és, et: „*i ja i ti*“, et ego et tu, én is te is;

o =ról, de: „gowori o nyemu, o tome ne treba miszliti,“ loquitur de ea re, de qua non oportet cogitare;

u = nál apud: „u boga“, apud deum, vagy = be, in: „otishao u cerkvu“, abivit in templum.

A magyarban a harmadik személynévmás *ő*, röviden *ő*, sőt az első is, hasonlat szerint eredeti egyszerű alakban *e*, mert *en*, *ten*, *ön* hasonló, de a *ten* már toldott, s eredetije *te*, mint a hellen *σν*, lat. *tu*, német *du*, szláv *ti*, tehát az *en* eredetije *e*, melyből toldással nagyobb hangzatosság és hajlíthatás végett fejlődtek az *en*, *em*, *ek*, elötétetvel *ben* *men* változatok, s nem egyéb, mint a közelre mutató *e*! valamint az *ő* maga a távolra mutató *a*! Továbbá, minden bötü, mennyiben bizonyos ízelt szóhangnak képe vagy jegye, önálló szó gyanánt tekinthető, mely módosító névragokat vehet föl, p. *i*-vel, *o*-val kezdődő ige; a hosszú *á*-t hosszú *é*-re változtatni; sőt más szót is képezhetni belőle, p. a szláv nyelvben *ös*, *ús* szók nincsenek, miért *ő* helyett *ézni*, *ú* helyett a kiejtésben *izni* szoktak. Ily külön szócska a kételkedve kérdő *e*? is, lat. num. utrum, an, p. nem tudom, jöhetnek-e? nescio, utrum venire possim.

Nem állítunk tehát valami képtelen dolgot, midőn az elemszók összehasonlításából azt vonjuk ki, hogy bizonyos családhoz tartozó rokonszók alapját, vagyis közjegyét gyakran egyetlenegy hang képezi, melyből elötét, utótét, közbetét vagy hangváltozás által másmás testü, de szellemben egyező szók származnak.

Állítsuk össze például ezen *i* hangzós elemszókat :

i *cz*, magash. *icz*-eg, elöt. *bicz* *bicz*-eg, *icz*-ke, elöt. *ficz*-ke; közbet. *i* *n* *cz*, elöt. *bincz*, *pincz*, *binczk*, *pinczk*;

i *cz*, mélyh. elöt. *bicz*, *bicz*-aklik, *ficz*, *ficzam*, *ficzamodik*, *ficzánkol*, *ficzkand* v. *viczkand*; közbet. *incz*, elöt. *fincz*, *finczos*, *finczároz*, v. *vincz*, *vinczos*, *vinczároz*. Ezek két elemhangban, ú. m. *i*- és *cz*-ben egyeznek, azon finom árnyalattal, hogy az első rendbeli *i* magas, a másik mélyhangú, s amaz valamivel gyöngébb, emez erősb hatályosb, élénkebb mozgást fejez ki. Különbözik tőlök a kicsinyítő *icz*, az *iczipiczi*, *inczenpincz* származékokban, mely az *acs*, *ecs*, *écs*, *ocs*, *öcs* kicsinyítők finomabb módosítása.

i *cs*, elöt. *bics*, *bicsak*, sarkonjáró pilingájú kés, *bicsaklik* azaz félrecsuklik, *vics*, *vicsorog* száját félrehúzza, fogait mutogatja;

i *d*, *idő*, az eseménynek folytonos haladása, *ideg*, a mozgékonytság szerve;

i g, magash. *iget*, aprózva fut, előtt. *pig*, *pige* = pinek;
i g, mélyh. *iga*, a miben a befogott barom jár, honnan
 máskép *járom*; *ig-tat*, l. *iktat*, előttéttel, *biga*, *csiga*, *csigolya*,
 tekervényes mozgékonyságú;

ik, *iklat*, menésre, mozgásra ösztökél, *ik-tat*, valami
 állásba juttat, bevezet; vagyis, míveltető képzőjénél fogva,
 eszközli, hogy valahová *ik-jék*, mint ezekben, *szöktet*, *buktat*,
fektet, *lüktet*, *szoktat*, *nyugtat*, *rugtat*, am. eszközli, hogy *szök-*
jék, *bukjék*, *fekjék*, *lückjék*, *szokjék*, *nyugjék* *rúgjon*. előtt. *csik*,
csiklik, *csikló*, *csikland*, *csikoltó*, *sik*, *siklik*, *gyik*, *czika*, *czikázik*;

il, magash. *ill-eg*, előtt. *billeg*, (ballag), *illeget*, *billeget*,
 bölcső azaz bölcső, máskép *bellőke* (billegő) *billen*, *pille*, más-
 képp lepke, azaz lebege lebegő;

il, mélyh. *illa*, *illan*, *illant*, *illó*, előtt. *pilla*, *pillant*, *pil-*
langó, *pilinga* (reszketve ragyogó fényétől) *villám*, *villan*, *vil-*
log, *csillám*, *csillog*, *milling*, *nyil nyilamlík*, *tílt*. Az első ne-
 műekben gyöngébb könnyüdebb, emezekben élénk, vagy
 szemeket kápráztató mozgás eszméje rejlik. Rokonaik a né-
 met *blitz*, *bläck*, *flink*, *flittern*, a latin *fulmen*, *fulgur* stb.

ir v. *ür*, magash. *ir-eg*, előtt. *fíreg*, *fírgencz*;

ir, mélyh. *iram*, *iramlik*, *íront*, *írány*, előtt. *vir* *vir-*
goncz;

ir, közöshangu, folyékony test, szárm. *író*, *írás*, előtt.
virics, *nyír*, *nyírk*, *zsír*;

in, magash. *inger*, a mi mozgásra ösztönöz, másképp,
inder, *int*, t. i. szemek vagy kezek vagy bizonyos eszköz moz-
 gatásával;

in, mélyh. *inog*, *ingat*, *indul*, *ingó*, előtt. *bingó*, *hinta*,
hintó, *hintál*, *himbál*, *hínár*, *czimbál*, *czinczál*;

it, = jut, azaz, megy, *ítong*, előtt. *fit*, *fitat*, *fitong*, *bitang*,
lágýt. *fityeg*;

is v. *izs*, magash. *iseg* v. *izseg*, előtt. *bizseg* v. *pizseg*,
bizsereg v. *pizsereg*, *bislet*;

is v. *izs*, mélyh. előtt. *vizs*, *vizsol*, *vizsla*, *vizslat*, *vizsgál*,
pislog;

isz, *iszam*, *iszamodik*, *iszámkol*, (i)szánkó, *iszkódik*,
iszkurdi, *iszap*. Ez a mélyhangú *icz*-től abban különbözik,

hogy ennek származékai bizonyos iránytól félrelejtő, amazéi egyenes vonalban tett mozgást jelentenek ;

i z, magash. *izeg*, elöt. *vizeg*, *vizged*, *viszked* v. *viszket*, mint, rezege, reszket ;

i z, mélyh. *izog*, *izgat*, *izom*, elöt. *bizgat*, *bizgál*, *piszkál*. Ezekből látható, hogy a magyarnak szóalkotó észjárása egyetlen hangzó alapján különféle hozzáadásokkal mily sok, alapeszmében egyező szót képes volt alakítani, melyeket úgy tekinthetni, mint szósereget, melynek közjellege az *i*, nemi jegyei pedig az elő-közbe-utótétes hangok.

Nemek szerint osztályozva így állanak :

i c z neműek : *incz*, *bicz*, *bincz*, *ficz*, *fincz*, *vicz*, *vincz* ;

i c s nem. *bics*, *vics* ;

i d nem. *idő*, *ideg*, *fajok* ;

i g nem. *iget*, *iga*, *csiga* ;

i k nem. *csik*, *gyik*, *sik*, *czik* ;

i l nem. *ill*, *bill*, *pill*, *mill*, *vill*, *csill*, *nyil*, *til* ;

i r nem. *fir*, *vir* ;

i n nem. *bin*, *kin*, *czin* ;

i t nem. *bit*, *fit*, *fity* ;

i s nem. *bis*, *pis*, *vis* ;

i sz nem. *iszam*, *iszán*, *iszap* ;

i z nem. *viz* v. *visz*, *biz*, *pisz*.

Nyelvünknek azon előnye van az árják fölött, hogy a töszókban az önhangzókat ki nem ugratván, az eredeti elemzőket teljes épségökben tünteti elő, s ennél fogva az összehasonlítást könnyebbé, világosabbá teszi, s annyi föleleveníthető gyökszót állíthat elő, mennyit amazoknak lehetetlen tenniük, hacsak merő önkénynyel az öszvetorlott mássalhangzók elé vagy közé valamely hangzót nem toldanak.

Elvont gyökszók, vagy töelemek némely példái.

1) Az első személynév más *e*, toldva *en*, módosítva *em*, *ek*, mint *te ten*.

2) A harm. szem. *ő*, nyújtva *ő*, toldva *ön*.

3) A közelre mutató *é i*, honnan *ehol ihol*, melytől különbözik az *ez*, p. itt van *e!* en hic est, itt van *ez*, hic est iste,

v. istud; *i-ent* = *int*, juxta certum aliquid, mint hasonlatképző; p. *szer-int*, juxta ordinem, seriem.

4) A távolra mutató *a o*, honnan *am*, *amaz*, *ott*, *oda*; különbözik tőle a mutatónévmás *az*, p. *oda ment a!* ecce illuc ivit, nem ment *az*, non ivit ille; *a* ló nem szarvas, equus non est cervus, *az* ló, nem szarvas, das ist ein Pferd, und kein Hirsch.

5) *me*, *mi*, honnan, mely, mily, mint, minyi v. menyi.

6) *ta to*, távolra taszító, nyomó, terjesztő: tal, tol, taszít toszít, *ta-a*, *to-a*, *tá*, *táv*, *táj*, *tá-t*, *tá-g*, *tá-r*, *tá-l*.

7) *té*, *té-tova*, *té-v-ed*, *té-v-ely*, *té-bolyog*, *té-kozol* (közöl), *té-fereg* (tényfereg).

8) *sza sze*, mint a *ta té* rokonai: szana szét, szédül, szór, szab, szak, szeg, szel.

9) *va*, *ve*, *vá*, *vé*, mint választók, vág, vég, val, vál, ványad, vén, vagy-vagy (vel vel, aut aut).

10) *ol*, old, ol-u, ol-u-ad, ol-aj, ol-v-as.

11) *om öm*, *bom*, *döm*, ont, önt, bont, dönt.

12) *nyi*, honnan nyi-t, nyi-l-ik.

13) *szu*, *szü*, *szi*, *sze*, szug, szük, szegény, szigorgó, szorúlt állapotra vonatkozók, és a hegyesre szorúlt, vékonyúlt eszközöket jelentők: szucza, szigony, szike.

Állatokat távolítóménésre sürgető önálló kedélyszók: *u!* *hu!* *hi!* *gyi!* *csett!* *haj!* *hess!* *hü!* *hücs!* *hü le!* *csibi!* *sicz no!* *czo!* *czo ki!* *czo te!* *tola te!* *csü!* *csa!* *hajs!* honnan több származékok: *uszu*, *huszu*, *hajt*, *hajszol*, *hajdú*, *hajtsár*, *hajhász*, *hesseget*, *nógat*, *nódit*, *nosza*, *csödit*, *czokigat*, *csák*, *csákó*, *csámpa*.

Állatokat megállító, visszatartó, szilajokat szelédítő: *ho hó!* *hóha!* *höhe!* *hóhahó!* *höhehö!* *hök!* v. *hökk!* honnan, hódít, hódúl, hökken, hökköltet.

Különféle indulatkitörések:

hi hi! hinnyog, ihog;

ha ha! hahota, hahotáz;

sí! sív, sir, sikolt, sipít, sívít;

nyö! *nyi!* nyög, nyökög, nyifog;

ujj! *hujj!* ujj, hujju, ujjong, ujjogat;

jaj! jajgat, jajdúl, jajong, jász (gyász) luctus;

ah ! áh ! ahít, áhít, ahítat !

ál, hál, áld, hála, mint, álom, alszik, hál ;

áj ! ájtat, ájtatos, ájtatosság ;

oh, ohaj, ohajt, sohaj, sohajt, sopánkodik ;

a haragos boszús fölkiáltású *á áh,* honnan *át* átok, mint a *szi !* ből szid, szitok ; a hallgatást parancsoló *csi ! csit,* honnan, *csígat, csitít, csicsígat.*

Mint különös tünemény észrevételre méltó, hogy némely csaknem egészen azonos hangú szók ellentétes eszméket fejeznek ki, p. *hé, hév, heves,* heveny, hevül, hevít, meleget, *hő, hív, hives, hideg, hűvös, hús, hül, hűt* hideget ; a *hi ! haj ! hü !* bizonyos állatok távolítását, a *hó hő* azoknak visszatartóztatását, megállítását. Ezeket a susogó beszéd természetéből, s a lehelés kétféleségéből fejthetni meg, t. i. midőn fázunk, lehűnket vissza befelé húzzuk, midőn pedig melegünk van, kifelé fújjuk, mindkét esetben a lehes *h* a lényeges alkatrész, s ugyanez ok áll a fúvó *f*-vel kezdődő *fül, fűt,* és *fagy, fázik* ellentétes szókra valamint a távolító és visszatartó parancshangokra nézve, innen nagy *hűhóval* beszélni annyit tesz, mint teli szájból dicsekedni, kérkedni, valamit nagyítani, szóval bizonyos érzelmeket bőségben kiömleszteni, ellenben *hökkenni, meghökkenni,* ijedtében a lélekzetet visszarántani, s egész testében visszarándulni.

Hasonló ellentétesek :

hi ! melylyel a lovat előre sürgetjük, és a *hi* ige, melylyel valakit magunkhoz szólítunk ;

ah ah ! oh oh ! melylyel sóhajtunk, és a jó kedvből kitörő *ha ha ! ho ho !*

eh eh ! ih ih ! boszúból, haragból visszahúzott indulat-hang, és a vidám nevetésre fakadó *he he ! hi hi !*

hoz onnan ide, *visz,* innen oda ;

vesz valamit magához, *vet* magától ;

hoz húz magával vagy maga után, vagy közelébe, *hossz,* bizonyos ponttól messzenyúló távponal ;

kény, kéj, a mi vonz, *kín,* a mi visszataszít ;

szít-ani a tüzet fűvással, *szí*-ni beszíni a füstöt, a lélekzet behúzásával ;

Jegyzet. Mielőtt a gyökszók, illetőleg töelemek soro-

zatát adnám, némi tájékozásul előzménykép ezeket jegyzem meg:

1) Nyelvünk a beszédhangokban oly gazdag, hogy mássokkal hasonlítva ritkítja párját. A jelennel élő európai nyelvek között e tekintetben legközelebb állnak hozzá a szláv nyelvek, kivéven, hogy ezeknek *ü* és *ü* önhangzójuk nincs, azután a franczia. Legtávolabb esik a finn nyelv, mert eredeti finn szókban nincsenek; *b*, *cs*, *cz*, *d*, *ds*, *f*, *g*, *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, *s*, *z*, *zs*, tehát 14 mássalhangzó, vagyis felével kevesebb, mint a magyarban vagy a szláv nyelvekben, miből következik, hogy sok csűrőcsavarásba kerül a finn szókat más dúsbabb hangzatú nyelvekéivel hasonlítgatni.

2) A tölemek valódi jelentését csak úgy határozhatjuk meg, vagy legalább gyaníthatjuk, ha bizonyos szócsaláddal állítjuk össze, mire nézve a homonym (egyhangú) gyököket különkülön aszerint rendeztem, amint más szócsaláddal állanak hang és eszmerokonsági viszonyban, például:

mor, hangut. morog, mormog, mordúl stb.;

mor, morzsa, morzsol = töredékpor;

mor = *or* magasságot jelentő *or* : *morj* = *orj*, *ór*, *órj*, óriás, *hóri* stb.;

or, hangut. ordít vék. *vir* virdít, virnyikol;

or = tető : orom, ormos, ormó stb.;

or = metsz : ort, ortovány, vált. *ir*, *irt*, *ar* arat;

em, emik, emő. emt, emlő, eme, emse;

em, emel, emelkedik, (fölfelé mozgás);

em, emez, emitt, emide, emily stb.

3) A sorozatok után megjegyzem, hogy bizonyos mássalhangzóval kezdődő gyökök száma mindig nagyobb, mint az azzal végződőké, minek két fő oka van; a) mert a mássalhangzók gyakran előtétel, ellenben csak igen ritkán utótétel; b) mert a gyökök előhangja gyakoribb változásnak van kitéve, mint véghangja, péld. *csüm*, *düm*, *gyüm*, *töm*, *gom*, *hom*, *kom*.

4) Minden bötösorozat után hasonlítás végett a latin nyelvvel közös szókat jegyzem föl, de nem olyakat, melyekről világos, hogy kölcsönöztek, p. *iskola*, *templom*, hanem olyakat, melyek mindegyikben saját szócsaládot vagy épen

terjedelmes szónemzetséget képeznek, melyek közeredetét a nyelvalkotás legősibb korában kell keresni, milyen péld. az *eszik*-család, vagy az *r* gyökhangú szónemzetség. Ezt csak némi újjjmutatásul az anyagi nyelvrokonságra, mert a nagyszótár folytatában szerkesztőtársammal ezt nagyobb mérvben teszszük.

Egyszerű mássalhangzóval kezdődő gyökszók.

I.

A j k i mássalhangzóval kezdődők

b, lágy.

ba, ba-ba, babba, gyermekszók ;
bá, bám, bámul, báva, bákó ;
be, bel, ben,ből, belől, bél, béll, béllés ;
bé, (ige) béok, mint *ré* réok ;
bi, bibi, gyermekny. seb ;
bő, bőség, bővelkedik, bővit, bővül ;
bő, hangut. bög, bödül, bödit, *bú*, bűg ;
bú, bús, búsul, búslakodik ;
bú, búvik v. bújik, búvár ;
bü, búvöl, búvös, búba, búbáj ;
bü, honnan büd. büz, büdös, büzöl ;
bab, babó, babócs, babug ;
báb, bába, bábál, bábu, bábuzik ;
beb, bebeg, bebegés ; hangut.
bib, bibircsó, bibircsós ; *bob*, boborcsó ;
bib, bibirkél = babrál, babirkál ;
bób, bóbíta, bóbi, bóbiskol ;
bub, bubor, buborék, buborékol ; (bob)
búb, búbos, búbíta, búbitás ;
bacs, bacsa, bacsó (öreg juhász,) = acsa, acsó, atyó ;
bács, = bácsi, bácsika = báty ;
bécs, bécsés, bécsöl (szokottan, de szóelemzés ellen, *becsül*) ;
bics, bicska, vagy bicsak, bicsaklik ;
bocs, bocsu, bocsanat, bocsat ;
bücs, bücsös, bücsöl, bücslés ;

bucs, bucskó, = duczkó, tuskó;
bucs, búcsú, búcsúzik, búcsús; vő, bocs;
bacz, bacza, *becz*, becze, beczi;ke;
bicz, biczeg, biczeget, biczezen; (icz)
bocz = *bucz*, boczkó, Boczonád;
bócz, bóczéros, hengerbócz;
buc, bucsi. buczkó = bucskó;
bad, badar, badarság, badarúl;
bád, bádgyad, bádgyaszi;
bod, bodor, bodorodik, bodros, bodorit;
bod, bodacs, bodak, bodon;
bód, bóda, más a *bód*, (bold) bódít;
büd, büdös, büdöske, büdösít;
böf, höfög, böffen, böffent;
bag, baglya, baglyas, baglyáz;
bag, bagoly, (hangut. *bubo*);
bíg, bige, tekervényes szarvú, p. ökör;
bog, boga, bogács, bogrács, bogár, boglár, bogos, bogosodik;
bög, bögre, ford. göbre;
bug, buga, Bugacz. buglya = boglya;
bégy vagy *bögy*, bégyés, bögyös, bögyök;
bugy, bugya, egyebugya;
bugy, hangut. bugyog, bugyborék, bugyka;
bah vagy *boh*, bahó vagy bohó;
bah! indulatszó, beh jó! beh szép!
baj, bajlódik, bajos, bajnok, bajtárs;
báj, bájos, bájol, bübáj, vő. *bá*!
bak, baka, baktat = ballag;
bak, = bök, bakik, bakzik;
bak, bakcsó = vakcsó, vakvarjú;
bék, béke, békél, békés;
bik = bök, bika, bikus;
bok, bokor, bokros, bokolyó;
bök, böködös, bököcze, bököd; (*ök*, öklel)
bök = buk, bökkenő, bukkanó;
buk, bukás, buktat, bukra áll;
bal = *val*, valaska, balaska, balta;
bal, balga, balgatag, balság; (al) vő. *bol*;

ball, ballag, ballangkóró, ballangó; (*bill*)
bol, bolond, bolondos, bolondozik: (*bél*)
bol, boldog, boldogul, boldogít, boldogság;
bel, belind, belindek, belindes; (*bol*)
bell, bellőke = billőke, böleső;
böl, bölőke = buczkó, tuskó;
böl = *bil*, böles = *biles* (ildomos)
bul, bula, bulál, buláz, bulázó;
boly, bolyog, bolygat; *boly*, hangyaboly;
bam, bamba, *bám* bámul, bámit;
bim, bimbó, ered. *bom* bombék;
bom, bomlik, bont, bonczol;
böm, bömböl, bölömböl;
ban, bankó, = mankó, bunkó;
bán, bánik, bánt, bánat, bánkodik;
bon, bong, bongás; *bon* = *gon*, bondor, gondor;
bön, böndő, böngy, böngyöl;
bön, böng, böngész, = *bin*, bing, bingász, ingász;
bun, bunkó, bunkós, bunczi;
bűn, bűnös, bűnhődik, büntet;
bany = any, banya, anya; banyalúd = anyalúd;
bén, bényg, bénygel, bénygeledik;
bony, bonyol, bonyolodik, bongy;

b-p nincs.

bar, barázda, barkócza, barkóczáz;
ber, berren, berreg, bereg, berrent;
bir, birs, birtóka;
bír, bíró, birodalom, birtok, birság;
bír = *pír*, *per*: csiribiri, pirinyó, perepúty;
bor, borít, borúl, borong, *bur*, burok;
bor, borot (orot) borotva, borotvál;
bor, borz, borzad, borzaszt;
bor, boros, borozik; *bors*, borsos;
bor (or), borsó, átv. borsószik;
bör, börz, börzeng, börzenkedik;
bör† börhe, börke vagy бүрке, börönd;
bös, böstötködik, rokonai, *bűsz*, *bosz*;

bus, busa, busás, busásan ;
bizs, bizseg, bizsereg, bizseredik ;
besz, besze, beszéd, beszél ;
bosz, boszú, boszonkodik, boszont ;
bösz, böszme. böszül, böszít ;
büsz, büszke, büszkélkedik, büszkén ;
bat, vagy *baty*, batu vagy batyu, batyus ;
bet, beteg, betegség, betegszik ;
bit, bitang, bitor, bitorol ;
bit, ritó, bitófa = ütőfa ;
bot, botol, botoz, botlik, *böt* bötü ;
but. buta, mint a bot, (stockdumm) ;
bez, bezeg, *biz*, bizony, bizonyít ;
boz, bozót, bozont, bozontos, = bóczéros ;
buz, buzma, buzmog, buzog, buzdit ;
büz, büzhödik, büzőlög, büzől, büzös.

A *b*-vel kezdődő gyököszók számszerint 100-on fölül vannak, melyek pedig *b*-vel végződnek, ú. m. *ab*, *eb*, *öb*, *csob*, *csöb*, *dob*, *döb*, *gob*, *güb* stb. meghaladják a 80-at.

Észrevételek. 1) A *b* csak elötét a nélkül, hogy az alapszó értelményét változtatná, s legfőlebb csak hangzatosabbá teszi ezekben : *á bá* ; *ám bám* ; *ámé bámé* ; *ámül bámül* ; *ámút bámút* ; *ángó bángó* ; *Andri Bandri* ; *Örzse Börzse*, *uborka buborka* ; *iczeg biczeg* ; *illeg billeg* ; *izgat bizgat* ; *ibolya bibolya* ; *ringat bringat* ; *ringyó bregyó* ; *izseg bizseg*. 2) Oly elötét, mely az alapszó értelményét némi árnyalattal módosítja, mint : *aj ! baj ! aca aca* (atya atyó), *bacsa bacsó*, a juhászok atyja, öreg juhász ; *aty*, *báty*, amaz a nemző és nemzett, emez az öregebb férfi, és fiatalabb vérrokon nemzedék közti korviszonyt fejezi ki *anya*, *banya* ; (anus) *álvány*, *bálvány* (statua) *al*, *bal*, mennyiben ez ügyetlenebb alábbvalónak tartatik, ellentéte *jobb* ; *áj*, *báj*, a mi bámit, ámit ; *en*, *ben*, *ennünket*, *bennünket* ; *omlik*, *bomlik* ; *orda* a metszéstől, vonástól, *borda*, mert mintegy be van metélve, mintha ordas volna ; *orotva*, *borotva*, (irt, ort, orot, arat) ; *ejt*, *béjt* ; *ér*, *bér* ; *ök*, *bök*, *ökkel böklel* ; *ildomos*, *bölcs*, *bölcs* ; *illőke bellőke* ; *üt üt*, *ölik*, *bot*, *botlik*. 3) Némely szókban csak ikerítve divatozik : *ingóbíngó*, *elegybelegy*, *ákombákom*, *csigabiga*, *csonkabonka* ; ki-

,vált a mesélők és játékversek kifejezéseiben, mint *farkasbarkas, rókabók a, özömbözöm, nyúlombúlom, kakasbakas, tyúkombúkom, egye mbegyem, ellembellem, ígyiridibigyiridi.* 4) A kedélyszókban, és érzékiekben, melyek valami kedveset, kíváncsot fejeznek ki, mintegy vissza befelé húzzák a lélekzetet, p. *beh! bár*; melyek pedig kedvezőtlenek s az érzéseket, különösen a szaglást bántják, vagy melyek fuvalkodással járnak, a lélekzetet mintegy kifelé fújják, p. *baj, bádgyad, bán, bú, boszú, bész, büszke, büstörködik, buzma, бү, бүд, бүз.* 5) A hangutánzószókban, hol az ajkak különösen működnek; *babuk, bakog, barczag, bekeg, bernyákol, besze, bibicz, bé, bég, bög, bőfög, bölömből, bömből, böng, bulikol, búg*; hasonlóan a lelketlen testek némely hangjaiban, mennyiben azokat előbb öszveszorított, azután megnyitott ajkainkkal utánozzuk: *berreg, brüg, buggyog, buzog, bong.* 6) Azon zárt hangzók előtt, melyek a szájat gömbölyítik, s holmi dudorú, csucsorú, kerek testeket jelentenek: *bocska, bucskó, bócz, böczek, buczka, bodor, bodon, bődön, bog, bogács, boglya, buga, bogyó, bögy, bögyök, batyu, bugyor, bugya, boka, böke, buksi, bukta, boly, bolyó, bölőke, bula, boncs, bombék, bomfordi, boncz, bündő, böngyőle bunkó, bunczi, bufti, busa, botk, botyk, butikó, bugyor, butyk.*

A b változatai.

Fölcserelődik a) *p*-vel: bongyola bengyele, pongyola pengyele; biggyed pittyed; binczk, pinczk; bizseg, pizseg, bizsereg, pizsereg; bog, pog (pogács) bok, bok; bódor, pótor; bufa, pofa; bufál, pufál; bufog, pufog; bimbo, pimpó; bogyol, patyol; bulya, pólya; bóné, póné; bibasz, pimasz; búb, púp; bajtárs, pajtás; bizgál piszkál; bőfög, pőfög; bőre pőre, mintegy csupasz bőrben járó, mint, *hajadon*, a ki a haját be nem köti; butyka, putyóka.

A gyökök és törzsek végén:

köböl köpű; láb lép; dob dobban, top toppan; terebély terrepély; csömböly, csömpöly; alabor = alapor; ab, ap; aba apa; csibeszkedik csipeszkedik; csobány csupor; kubucz, kópíc; laboda lapu; lebenyeg, lepedő; libben, lippen; ribancz, ripancz; toborzék, toporzék; kaszab, kaszap; zsilib, zsilip;

csirib, csirip ; csörömb, csörömp ; szörből, szörpöl ; kűszöb.
= közep.

Latín szókkal hasonlítva:

bab-ug, *pap*-illa ; *báb*, *pup*-pa ; *bökö*, *pug*-io ; *bék*, *pax*, *pac*-tum ; *bol*-ha, *pul*-ex ; *bök*, *pung*-it, fr. *piquer*, szláv. *pich*-nem ; *büd*, *ped*-or ; *bűn*, *poen*-a, *bűn*-tet, *pun*-it ; fordítva : *pej*, *baj*-us ; *pely*-p, *balb*-us ; *pof*-a, *bucc*-a ; továbbá ezek : *bad*-ar, *fat*-uus ; *buly*-a, *bul*-ga ; *boyy*-ó, *bacc*-a ; *bar*-cz-ag, *barr*-it ; *barad*-la, *barath*-rum ; *biv*-al, *bubalus* ; *gib*-er, *gibb*-er ; *köb*-öl, *cubulus* ; *szörből*, *sorbet* ; *bárs*ony (hássony) *byssus* ; *botoz*, *batuit* ; *bot* (*baculus*) *baculus* ; *bög*, *boat* ; *rabol*, *rapit* ; *bugyog*, *bullit* ;

b) *f*-vel : *bütyk*, *bütykös*, *fütyk*, *fütykös* ; *bereg*, *fereg* ; *bodor*, *fodor* ; *billing*, *filling* ; *biczeg*, *ficzog* ; *bige*, *fige* ; *bigygyeszt*, *függeszt* ; *bakik*, *fikik* ; *baka*, *fika* ; *bongyolodik*, *fontyolodik* ; *börzeng*, *förmed* ; *labancz*, *lafancz* ; *lebeg*, *lefeg* ; *ribál*, *rifol* ; *röbög*, *röfög*.

Latínnal közösek:

bol-dog, *fel*-ix ; *bíz*-ik, *fid*-it : *bab*, *fab*-a ; *büd*, *foet*-or ; *put*-or *ped*-or ;

e) *m*-vel : *bamba*, *mámmám*, *mamlasz* ; *badár* *badács*, *gyermeknyelven*, *madár* ; *baglya*, *máglya* ; *bakafántos*, *makacs* ; *bogy*, *mogy* ; *banko*, *mankó* ; *batyu*, *bútyor*, *motyó*, *mutya* ; *bufti*, *mufti* ; *bekeg*, *mekeg* ; *bubus*, *mumus* ; *gubó*, *gumó* ;

d) *v*-vel : *bajlódik*, *vajjudik* ; *bakesó*, ered. *vakesó*, *vakvarjú* ; *lebeg*, *leveg* ; *zsibaj*, *zsivaj* ; *velő*, ered. *belő* ; *Basilus Vazul* ; *öb*, *öv*, *ab av* ; *görbe*, *gurba* ered. *görve*, *gurva* (*curvus*) ; *v* helyett áll ezekben is : *olybá* *olyvá* ; *bacsora* *vacsora* ; *Bálint*, *Válent* ; *Beszprém*, *Veszprém* ; *börzsöny*, *vörzsöny* ; *zabar* *zavar*.

Latínnal közösek:

bul-a, *vel*-um, *vol*-vo = *bul*-ga ; *balaska*, *valaska*, *balgium*, *valgium* ; *z-ab*, *av*-ena, német *haf*-er, szláv *ow*-esz.

p, kemény.

pa, kett. *papa*, *gyermekny.* étel ;

pi, *pipi* = csibe. tyúk ; *pipis*, *pipiske* ;

pú, puska, putyóka ;
pacs, pacskol, pacsér, pacsérta ;
pocs, pocskol, pocsolya, pocsos ;
pöcs, *pöcs*, pöcsik (bökesi),
pücs, pücsök, pücskürész, vált. *prücs* ;
pacz, paczi, paczka, paczkáz, (hangut.)
pacz, paczal, paczalos, *pocz*, poczok ;
pécz, pécczed, pécczen, = pöcz, fölfútt daganat; átv. péczkés ;
pécz, hang. pécczent, pécczeget ;
picz, piczi, piczike, piczurka, piczuska :
pocz, poczos, poczok, poczokos ;
pöcz v. *pécz*, v. *pöcz*, takonypöcz ;
put, putok = kuczok, vaczok ;
pad, padmaly = admaly, adu ;
péd, vagy *pöd*, pédér vagy pödör, pederít ;
pod, podgyász = bugyor, motyó ;
pud, pudva, pudvás = odv, odvas ;
pof, pofa, pofít, pofitos, pofók ;
puf, pufa, pufál, pufog, *puff*, puffad, puffaszt, puffanes ;
pif, *paf*, *pöf*, *püf*, hangut.
pig, pige = pilinczk, pinczk ;
pog, (bog) pogácsalma, pogácsa ;
páh, páhol, = *pall*, hangut.
péh, péhely, *pih*, pihe, *pöh*, pöhöly ;
poh, pohók, pohos ; *puh*, puha ;
paj (baj ?) pajzs, pajkos ;
pej, származéktalan, lat. bajus ;
pak, pakocsál (gúnyol) ;
pák, pákász, pákosztos, pákosztoskodik ;
pok, téhen pokla, pokreszelő ;
pök, pökdő, pökendi, markapöki ;
puk, pukkan, pukkan, pukaszt ;
pal pala, palakő = valakő (schistus)
pal v. *pel*, palol pelel = szelel ;
pil, pili, pilis = kopasz ;
pill, pille, mélyh. pilla, pillant, pillangó ;
pól, póla vagy pólya = bula vagy bulya, polyva ;
poly, *pölyh*, polyhos = pölyh, pölyhös, molyhos ;

pam, pamacs, pamat, vékony, *pem* pemet ;
pam v. *pom*, pampus, pompos ;
pim, pimpó = bim bimbó, bombék ;
pim pimasz = bibasz ;
pan, pang, pangó, pangás ;
pen, penész, máskép, *pil*, pilisz ;
pén, péng, péngő, pëndül, pëndít ;
pén, pénder, pénderit, pénderedik ;
pon, pondró (bondorodó)
pon, ered. bom, pongyola ;
pány, pányva, pányvás, pányváz ;
peny, penyv = penész, penyvés ;
pinty, pintyeg, pintyőke ;
pony, ponyva, ponyecz, = *bony*, bonyva ;
pap ; *pép* ; *píp* ; *püp* ;
par, paripa, parittyá, paracskó ;
pér, péreg, përdül, péreszlén, pérget ;
pér, pérél, pérlekedik, pérpatvar ;
pér, pérzs, pérzsel, pérgyó, pérnye ;
pír, piros, pirit, pírongat, pírul ;
por, porgol, porzsol, porit ;
por, poros, porzik (poroszká?)
por, porcz, porczogó = vorcz ;
pur, purha, purhás, purhanyó = *por* ;
pas, passogat, paskol ;
pes, pesel, *pis*, pisa, pisál, pisás ;
pos, poshad, posvány, posványság ;
pasz v. *posz*, paszkoncza, poszáta ;
posz, poszog, banyaposz, posszan ;
pesz, peszercze, peszmeg, peszméte ;
pesz, peszter, peszterekedik = bezderkedik ;
pisz = picz, pisze = piczi, kicsi ;
pisz hangut. pizen, pizseg ;
pusz, pusztá = foszta, fosztor ;
pat, fordítva *tap*, pata, patkó, pattan, patél, patvar, pattog ;
pet, pete = tojás, petefészek ;
pít, píti, pitizál, *pity*, pityó, = *it*, *ity* ;
pot, pota, potosz, potoszkál ;

pöt, *pöttön*, = *picz*, *piczin*, *piczurka* ;

put, *putok* (vánkos) ;

paty, *patyol*, *patying*, *patyolat* ;

péty, v. *pöty*, *pétyég*, *pötyög* ;

pétty, *péttyés*, *pétymet*, *péttyéget* ;

pity, *pityer*, *pityereg*, *pitypalaty* ;

pitty = *fitty*, *fittyed*, *pittyeszt* ;

poty, *potyog*, *pottyán*, *pottyant* ;

puty, *putyóka* = *bugy*, *bugyóka* ;

putty, *pereputy* = *pöttön*, *puczi* ;

pez, *pezderkedik* = *bezderkedik* ;

poz, *pozdorja* (fosztorja?)

pézs, *pézség*, *pézsdül*, *pízs*, *pízseg*, vagy *pozs*, *pozsog* ;

puzs, *puzsér*, (apró gyermek) = *pizsi*, *pizslen*, *piczi* *piczúr*.

Számra körülbelül 100 ; melyek pedig *p*-vel végződnek, mint *ap*, *ip*, *ep*, *ép*, *áp*, *csap*, *csíp*, *csip*, *csop*, *kap*, *kop*, stb. 80-on fölül.

Észrevételek. 1) A *p* több szóban csak előtét, mely a csupasz gyökszó értelményét nem változtatja, p. *apa* *papa*, *padmaly* *admaly*, azaz, *advaly* (az *adv* gyöktől) *ille* *pille*, *ilangó* *pillangó*, *empő* (emő) *pempő*, *iócza* *piócza*, *ityi* *pityi*, *itizál* *pitizál*, *ityók* *pityók*, *iczi* *piczi*, *izseg* *pízseg*, *Ila* *Pila*, *Erzse* *Perzse*, *Anna* *Panna*, *Ista* *Pista*. Így lett *ing-aly*-ból *ing-ely* (mint *fej-al*, *fej-el*) s ebből *pingely*, *pindely*, *pendely* ; néha módosító, p. *enyv*, *penyv*. 2) A kedélyszókban, melyek a szagló és ízlő érzékekre bűdösen ható benyomást fejeznek ki, eltaszító, elfúvó erővel bír, s természetutánzó, milyenek : *pih* ! *piha* ! *piszok*, *pocs*, *pos*, *posvány*, *poronda*, *puruttya*, *pécz*, *pöcz*, *pang*, *penész*, *penyv*, *posz*, *peszmege*. 3) Természeti hangokat utánoz ezekben : *pipe*, *pipi*, *pipis*, *pipiske*, *pinty*, *pitypalaty*, *pacsirta*, *pityereg*, *pacs*, *pacskol*, *pacz*, *paczka*, *páhol*, *pücsök*, *pif*, *paf*, *pöf*, *puf*, *püf*, *pukkan*, *pú* ! *puska*, *palol*, *pelel*, *peng*, *pat*, *pattan*, *pesel*, *pisa*, *petyeg*, *potyog*, *putyóka*, *pezseg*, *pisszeg*. 4) Oly gyökszók vezérhangju, melyek valami puffadtat, dudorút, bongyolodottat, kerekdedet jelentenek : *paczal*, *pocz*, *poczok*, *pöcczen*, *pödör*, *podgyász*, *pofa*, *pöfeteg*, *pófók*, *pófitos*, *pogács*, *pok*, *pólya*, *polyva*, *pompos*, *pimpó*, *pondró*, *poh*, *pohók*, *potroh*, *ponyva*, *parittyá*,

pereszlén, perge, pete, pota, putok, patyol, puzsa, puczok.
 5) Könnyen elfúhatót, nyomásnak engedőt; széllal béllettet
 jellegez ezekben: pehely, pöhöly, polyh, pihe, pili, puha,
 pára, pömpömpára (leontodon taraxacum). 6) A *p* más szerv-
 rokonok helyett áll, a *b* alatt elsortakon kívül, ezekben:
 pocs = mocs, pocsolya, mocsolya, part, mart, pöcsik = bökcsi
 (bökölég), mint szöcskő = szöcső, podgyász, motyó, palakő
 valakő, mert rétegekre válik, pereg fereg, pezderkedik bez-
 derkedik (böstörködik) pusztá foszta, patyolat, fátyol, patying
 fatying, pittyed fittyed, pozdorja fosztorja, poszka vaszka
 (fészekfertő), porczog vorczog, pillanat villanat.

Latínnal közösek:

parázna, fornicator, πορνεία; *pere piri*, parvus; *pelyh*, pluma;
pereszlén, verticillum; *pép*, pappa puls; *pinty* pintyőke, *frin-*
gilla, ném. *fink*; *pipeg*, pipit; *polyva*, palea; *posz*, pedor, po-
 szog pedit, *pök*, spuit, ném. *spuckt*; *perdit*, vertit, szl. *wráti*;
puszta, vastus, ném. *wüste*; *pall*, plodit, *pányváz* pandit; *pelyp*,
balbus; *porló*, pollen; *potos*, dohány szárító oszlop, *postis*;
perzselő, *prester* = égető déli szél, és áfrikai kígyó neve,
 melynek marása égető szomjat okoz, Plin. Hist. Nat. XX. 20.
púp *puppis*, a hajó fara, *púpja*, *por*, *porrigo*, porhanyó var.

f kemény.

fa, fajt, Fajsz, Fajkürt;
fe, fé, fej, fék, fel, fenn, fed, fenyű, vagy *fő*, fö, föl, föld;
fi, ficz, ficzkó, fiú, finak;
fő, fő vagy föl, főz, fővény;
fű, fül, füt, fütözik, füst;
fű, füves, fűvész, fűz, fűzér;
fu, fül, fújt, fúj v. fűv, fuvalom;

f-b nincs.

fac, facsar, ford. *csaf*, csafar, csavar;
féc, féceg, fécske, fécskend vagy *föcs*;
fics, ficsere, ficserél, ficsór;
ficz, ficza, ficzam, ficzánk, ficzánköl, ficzke;
fád, halászok műszava = hálót őszverak. *fedel*, máskép. *fegy*;

f-f, nincsen.

fig, *fige* = bige, tekervényes, csigabiga ;

fog, ige és név. foglal, fogas, fogó ;

fűg, *fűgg*, *fűggelék*, *fűgleszt* ;

fagy, *fagyú*, *fagyalfa*, mely a fagyot kiállja ;

fagy, *fegyel*, *fegyelem*, *fegyver* ;

figy, *figyel*, *figyelem*, *figyelmez* ;

fe, vagy *feh*, vagy *fej*, feér vagy fehér vagy fejr ;

foh, *fohász* = ohász, *fohászkodik* ;

faj, a *fi* változata, *fajta*, *fajtalan*, *fajzik* ;

fáj, *fájdalom*, *fájlal*, *fájós*, *fájdít* ;

fej, *fejő*, *fejős*, *fejlik*, *fejt*, s innen *fejsze* = *fejte* *fejtő*, mint
balta = valta, s mint szakócza a szak, *szekercze* a *szeg*
gyöktől ;

fak, *fakad*, *fakaszt*, vék. *fek* *fekély* ;

fuk, *fakó*, vék. *fek*, *fekete*, (vakota) ;

fek, *fekszik*, *fektet*, *fekhely* ;

fek, *fekete*, vő. *vakisa*, *vakota* ;

fik, *fikik* ; *fik*, *fika*, *fikarcz* ;

fok, *fokos*, *hegyfok*, *vízfok* ;

fal, ige, *falánk*, *falat*, *faldos* ;

fal, név, *falas*, *falaz*, *kőfal* ;

fal, *falu*, *falv*, v. *fol*, *folu* ;

fel, *feled*, *feledékeny*, *felejt* ;

fil, *filkó*, *filagória*, tiszta gyöke *fi* a magasat jelentő *fe* *fő*
változata ;

fél név, *felek*, *felekezik*, *felel*, *felesel* ;

fél ige, *félt*, *félelem*, *félelmes* ;

fil, *filling*, *fillő*, = *billing*, *billő* ;

ful = *fúr*. honnan *fulánk* = *furánk*, mint *ilomba* = *iromba*

ful, *füles*, *fülel*, *szemfüles* ;

fin, *finta*, *fintor*, *fintorít* ;

finy, *finnya*, *finnyás*, *finnyáskodik* ;

fany, *fanyar*, *fanyarog*, *fanyalog* ;

fincz, *fincza*, *finczároz*, *finczos* ;

foly, *folyó*, *folyam*, *folytat*, *folyár*, *folyat* ;

fon, *fonál*, *fonás*, *fondor* ;

fém v. *fény*, *fémlik*, v. *fénylik* ;

f-p nincsen.

far, farol, fartat, *fír*, firtat;
far, farag, vált. *for*, forgács;
fér, férég, férde, férdít, férdül;
fír, írka, írkal, írkant, írkaász;
for, forr, forog, forbát, fordít, fordul;
forr, forrás, forrad, forraszt;
for, forty, fortyan, *för* förmed;
för, förög, förgeteg, förgetyü;
fúr, furkál, furó, furcsa, furfang;
fűr, fűrge, fűrgecz füremedik;
fes, feslik, feslett, *fés*, fésü;
fés v. *fös*, fést v. föst, *fos*, fosik, fostos;
fesz, feszes, feszít, feszül, feszeng;
fész, fészek, = vaszok, vaczok;
fosz, foszlik, foszlány, foszt;
fit, fitat, fitos, fitong, fitít;
fity, fityeg, fityma, fitymál;
fut, futkos, futkároz, futrinka;
füty, fütyöl, fütyten, fütyörész;
faz, fazék, fazok, fazekas;
fáz, fázik, fázékony, fázós;
fiz v. *füz*, fizet v. füzet, fizetés;
füz, ige, füzér, *füz*, név. füzes.

Az *f*-vel kezdődő gyökök száma mintegy 80-ra megy, az *f*-vel végződőké pedig, milyenek, *if*, *büf*, *buf*, *döf*, *laf*, *lef*, *nyaf*, *nyif*, a származékokkal együtt, ú. m. *dölf*, *csörf*, *kanaf*, alig haladja meg a 20-at.

Észrevételek. 1) Az *f* előtét ezekben : fáj! áj!; folu olu, az *ól aul* gyöktől, mely mezőgazdasági épületet, aklot jelent; filleng illeng, írka írka, finta inta (mert inog); finczároz inczároz; foly oly v. ol, honnan oló olu = folyó; foszlik oszlik. Ide tartoznak azon *r* gyökhangúak, melyekben alapeszme a kerek mozgás, ú. m. forog, forr, förgetyü, fűrő, fűrge. 2) Ikerítve divatoznak : iczkeficzke, ityegfityeg, lityifityi, illőfillő írkaírka, utfut, inczifinczi, itatfitat, itongfitong. 3) A kedélyszók előtt a lélekzet kinyomását vagy visszahúzását fejezi ki, a mint t. i. az illető érzés vagy kedves vagy kedvetlen, vágyc,

kivánó, vonzó, vagy utáló, eltaszító; az elsők közé tartoznak : *fohász, finnya, fal* (ige); emezekhez : *fedd, fegy, förmed, fanyar, fárad, fáj*. A melegséget, belszorúlást okozókban kifelé fúvó : *föl, füz, fül, füt, fül, fújt, fúj*, (dúl) *fül*; a hideget vagy bizonyos visszatartózkodást jelentőkben a lélekzetet behúzó : *fagy, fázik, fél*. 4) Távolra hatást, vagy élénk könnyű mozgást fejez ki, melyet fúvás által leghívebben utánozhatni, ezekben : *fucs! fut, ficzánkol, ficzkand, fityeg, fogy* (mintegy elfoly) *fok*, p. *hegyfok*, mely a hegyderékből kinyúlik, *vízfok*, nagyobb folyóból kiáradó érfolyam, átv. ér emelkedés, magasság, *fon* valaminek szálait nyújtogatja, *foly*, a nedv, midőn helyről helyre távozik, *forr, fereg, fúr*, folytonos körben mozog, *fos*, folyékony hig bélsár, *fut*. A gyökök végén szintén mintegy eltaszítást, visszafúvást jelent ezekben : *bőf, buf, szuf* (la) *csúf, dölf, düf, czáf, rif*. 5) Magassági távolságra, fölfelé növésre, terjedésre vonatkozó szókban : *fe, fej, fel, fenn, fenye, föld, földél, fal, fa, fü*. Lefelé nyúló távolságra : *fityeg, függ, fül, fancz, fekszik, lefeg, lafog, lafancz*. Egymástól elszakadó, mintegy elfújt távolságra : *fakad, fakaszt, fél, felez, fésű, feslik, fejt, fesziül* = belső nyomás által kifelé tágul, *foszlik*.

V á l t o z a t a i .

Hogy az *f* némely szókban *b* és *p*-vel, mint szervroko-naival fölcserélődik, elébb említettem, továbbá *v*-vel, mint lágyabb felemásával : *facsar, csafar, csavar; fanyar, fanyarék, vonyár venyerék; fekete, fakó, vakota : fészek, vaczok; fi, ford. iv, fiad fiadzik, ivad ivadék; ficz, ficzkand, vicz, viczkand; figyel, vigyáz; fincz, finczos, finczároz, vincz, vinczos, vinczároz; fon, von; fürgencz, virgencz; néha sz-vel, s-vel : füzfa, Banyan. szízfa, fohász, sohaj, fül, széna.*

Latínnal közösek :

férj, vir; figyel, vigila; fenék, fundus; fordít, vortit, vertit; forgó, varago; fi, filial, filius; foly, fluít, folyomány, flumen; forr, förmed, fervet; fos, forium; fösték, fucus; fut, fugit; fik füt, futuit; fül = fúj, flat, fúvó (fűlő) follis; fojt, focat; fúr forat, ném. bohren; fűg = fűng, pendet; fityöl, fistulat.

Finnel közösek:

fē, fej, *päü*; *fa*, *puu*; *felhő*, *pilwi*; *fészek*, *pesze* stb.

Jegyzet. 1) Különös tünemény nyelvünkben, hogy míg *b* és *p* hanggal kezdődő szavaink között számosan vannak, melyek valami dudorút, gömbölyüt, köröset jelentenek, mint főlebb elszámoltam; az *f* és *v* kezdetűek között (az *r* alaphangúakon kívül) alig van egykettő, ezek is csak váltakozásképen, mint: *fütykös* = *bütykös*, *fodor bodor*, *furkó*, *bunkó*. E tüneményt szószervileg onnan magyarázhatni, hogy a *b* és *p* az ajkak érüklözése által képződik, ellenben a *v* és *f* mint nem érüklözők az ajkak között mintegy ácsikamlanak, s elfuvódnak, minélfogva inkább távolságra vonatkozó szók vezérhangjai. 2) A *b* és *p* sokkal több szó végén fordul elő, mint az *f* *v*, mert amazok, mint érüklözők, hangzatosabbak lévén, alkalmasbak a szónak bevégzésére. 3) *F*-vel kezdődő idegen szónk aránylag kevés van.

v lágy.

A kemény *f*-nek lágyabb, szelidebb árnyalata, és a lágy *b*-nek társa, szószerviek közül rokonai a *j*, mint a nyelvhegyiek, között leglágyabb. Mily rokonsága van az *u* *ü* hangzókkal, arról majd a ragok tárgyalásakor leszen szó.

V-v el kezdődő gyökök szók.

v-b, nincs.

vacs, vacsog, hangut. Vacsárcs;

vecs, Vecse, Vecsés, Vecsellő;

vics, vicsor, vicsorog, vicsorgat;

vacz, vaczog, vaczogtat, hangut.

vacz, vaczok, vaczkalódik, vö. *fészek*;

vicz, viczk, viczkos, viczkand;

vad, vadon, vadász, vadít, vadúl;

vád, vádol, vádos, vádoskodik;

véd, *vid*, *vöd*, *vod*, *vat*, *vedel*, *veder*, *vider*, *vödör*, *vodér*,

vatalé;

ved, *vedlik*, *vedlés*, vö. *mez*;

véd, védelem, védelmez, védtelen;

v-f nines.

vág, vagdal, vágány, vágó;
vég, véges, végez, végtelen;
víg, vigad, vigalom, vigaszt;
vagy-vagy, lat. vel vel, aut aut;
vagy, vagyon, vagyonos, vagyontalan;
vágy, vágyás, vágyakodik, vágyódik;
vegy, vegyes, vegyít, vegyül, vegyülék;
vigy, vigyorog, viggyan, vigyori;
vigy, vigyáz, vigyázat, vigyázatlan;
rah, vahákol, vahorász, hangut.
rch, vehem, átv. vemh, vemhes;
vih, vihog, vihogó, vihácsol;
vaj, vajas, vajatlan, vajaz;
ajj, vajudik, = baj, bajlódik;
vaj? vajon, vajmi, vajki, vajha;
váj, vájás, vájú = *áj*, *ás*;
vej, vejész vagy vejcz, Vejk, Vejm;
vak, vakandok, vaksi, vaklandos, vakol, vakolat, vakisa, va-
vak, vakar, vakares, vakarodik; kota;
vak, hangut. vakog, vakkan, vakkant;
vék, = lék, véka, ürmérték;
vék, vékony, talán ered. hékony;
vik, vikog, vikogás, vikogtat;
val, valag, valaska, Valk, Valkó;
val, való, valál, vall. valaha; (van)
vál, válik, válasz, választ, válu;
vel = *fel*, velem, veleszta, Velezd, vella;
vél, vélemény, vélekedik, vélte;
vil, világ, villog, villánt, villámlik,
völ vagy *vél*, völgy, völgyel;
vol = *val*, volna, volt, mint: hal, holt;
vám, vámol, vámos, vámtalan;
vem, *vemh*, venter vagy vöntör;
van, a *val* és *vagy* változata;
vén, vénül, vénit, vénhed;
vin, vincz, vinczos, vinczároz;
von, vouogó, vontat, vonszol. vonakodik;

vany, vanyiga, ford. nyaviga = nyafogó;
vány, ványad, ványol, ványoló;
vám, vánkös (vamkos, vemhes?)
ván, vánszorog = vonszorog;
vony, vonyár = fanyar rég. *veny* venyerék;
vön, vöntörög = föntörög, löntörög;
váp, vápa, máskép, *láp*, lápa;
vép, vépik, másk. *lép*, lépik;
var, varas, varacska, varangy, varancs;
var, vagy *ver*, varsa vagy verse, halfogó;
var, hangut. varju, vartyog, varczog;
varr, varró, varrogat, varga;
vár, ige. várás, várakozik, várat;
vár, fn. várad, város, várdá;
ver, verés, veret, vereget, veresség;
ver, verőfény, verdik (vernat);
vér v. *vör*, véres v. vörös, vérheny, vagy vörheny;
vér, véröcze v. vérécze = péröcze, féröcze, mint a latin *fo-*
res és *foro*, *vorto*, a szláv *vráti* és *vráta*;
ver, verseny, verseny, rokonai, *vir* virrog, és *per*, perd, mint
vér, vézik, véres, vérez, vércse; hangutánzók;
vir; virág, virúl, virít;
vir, virgoncz = fűgencz;
vir, virics = *ir*, irics;
virr = *pir*, virrad, viraszt;
vor, vorcz, vorczog = *por*, porcz, porczog;
vas, vasal, vaskó, vasas, vaskos;
vás, vásik, vástol = ágakat metél;
ves, vese, talán = *pese*, mert a pisát (húgyot) elválasztja;
vés, vésű, mélyh. *vás*, vásít;
vis, visel, viselet, = *visz*;
vis hang. visit, ford. *siv*, sivit;
vis, viskó = hiskó, Vis, Visk, Visa;
vasz, vaszora (vizelő?)
vász, vászon, vő. *szöv*, szövete, szováta;
vasz, vaszka, = poszka, poszáta;
vesz, *vész*, veszély, veszendő, veszti;
vé-sz, véhet, vetet, vét, vétel;

vi-sz, vihet, vitet, vitel ;
visz, viszket = izged, viszketeg = izgeteg ;
vat, vatalé = vodér, veder, vider ;
vet, vetél, vetem, vetemedik, vetekedik ;
vét, vétek, vétkes, vétkezik ;
vit, vita, vitáz, vitat, vitálgodik ;
vit, vitla, Vitorág ;
vit, vitorla, vitorlás, vitorláz ;
vity, vityilló = hískó, hutyolló ;
vez, vezér, vezérel, vezet, vezetget ;
víz, vizenyő, vizes, vizel ;
viz, viza (huso) ;
vizs, vizsa = pászta ;
vizs, vizsol, vizsla, vizslat, vizsgál ;

A *v*-vel kezdődő gyököszók száma 100-nál nagyobb, a *v*-vel végződőké pedig, ú. m. *av*, *ev*, *év*, *iv*, *ov*, *öv*, *csöv*, *cziv*, *div*, *hev*, *jav*, *lev*, *mev*, stb. mintegy 80.

Észrevételek. 1) A *v* elötét, mely az alapszó érteményét árnyalja, vagy módosítja, ezekben : *váj* áj, *vás*, ás, *villan* illan, *villog* illog, *virgoncz* irgoncz, *virics* irics, *vegyít* egyít ; különösen a gyermekies, nőies élénk *i*-vel jellegzett kedélyes szókban : *vidor*, *vidám*, *íg*, *vigyorog*, *viczorog*, *viccsan*, *vihog* (ihog) *viháczol* (iháczol), *vinnyog*, *vinczos*, *viczkos*, *vinczároz*, *visít*. 2) A lélekzet behúzásával kívánságot fejez ki ezekben : vajh ! vajha ! vágy, vahorász, vár. 3) Mint nem érülköző, elválást, elválasztást, változást jelentő szók vezérhangja : vá, vé, vagy-vagy, vad, vág, vég, vaj, váj, vakar, vakarodik (el), val, valag, válik, veleszta, vélemény (válomány ? felemény ?) vella, villa, vizsa, vám, ványad, vásik, vés ; különösen a távolodó elválásra vonatkozóokban : von, vonszorog, vánszorog, visz, visel, vész, viz, vezet, vet. 4) Hangutánzó ezekben : vaczog, vahog, vahákol, varczog, viháczol, vihar, viheder.

Fölcserelődik, a *b, p, f* alatt elszámoltakon kívül, 1) *m*-vel : vakog *makog*, vakmerő *makacs*, vatorász *motorász*, vedlik = *mezlik*, mezét elveti, mint hámlik, hámjából kivetkezik, válik *mállik*, villám *milling* ;

2) *h*-val : posvad *poshad*, purva *purha*, mives *mihes*, vinyog *hinnyog*, viskó *hískó*, vityilló *hutyollo* ;

3) *j*-vel : táv *táj*, szívós *szijas*, buvik *bujik*, fuv *fuj*, dív *dij*, hiv *híj*.

Jegyzetek. 1) A *v*-vel kezdődő szók közöttt aránylag kevés idegen van. 2) A *v* az elemszók végén, mint a *h* és *j*, alig hallatszik, sőt mintegy elenyészik, mely esetben az előtte álló hangzó megnyúlik, s csak akkor lesz hangzatossá, midőn a ragozásban önhangzó járul hozzá, p: fűv, *fű*, füvek, fűvet, füves; lov *ló*, lovak, lovat, lovas, lovag; hev *hé*, hevek, heves, heveny, hevül; csöv *cső*, csövek, csövet, csöves. Ezek általán az ékvesztők szabályait követik, mennyiben (a nevek) bizonyos önhangzós ragokat nyílt *a* v. *e*-vel vesznek fel.

Latín nyelvvel közösek:

vagy, mint elválasztó, *vel*; *vajh!* *vae!* *vemh*, *venter*, ném. *wamme*; *válk*, *varicatur*, *valgus*; *valaki*, *aliquis*; *var*, *verruca*; *ver*, *verber*: *verőcze*, *fores*; *vas*, *basaltes*; *visz*, *vehit*; *vigyáz*, *vigilat*; *valaska*, *valgium*; *völgy*, *vallis*; *villog*, *villám*; *fulget*, *fulgur*; *öv*, *vico*, *vinculum*, finn. *wö*, szláv. *wenycz*.

m.

ma, mai, maság, mast v. *mo*, most;
má, = *bá*, mám, bám, mamlasz, mámmám;
me, mely, menyi v. mennyi;
mi, mily minő, mikor, miség, mi(h)elest;
mé, mehet, megy, men, mélt, méltó;
mu, term. hang, mumu, mumus;
mű, művel, műves; vö. *mű mun*, munka;
macs, macska, hangutánzó;
mács, mácsonya, Mácsa;
mecs, mecsevész, átv. csenevész;
mécs, mécses (la *mèche*)
mocs, mocs, mocsos, mocsolya;
macz, macza, maczi, maczkó;
mocz, moccan, = *muk*, mukkan;
mad, madár, madarász, madaras; vö. *mogy*;
mád = méz, Mád, (szláv. *med*);
med, medv, medves, meder, medencze;
med = *met*, honnan meddő = herélt;

muf, mufti = bufti, mufla ;
magy, magyal, magyalos, magyaró ;
mag, magas, magaszt, magasztal ;
mag = mog, magvas, magzik ;
mág, máglya, = baglya ;
meg még, = cg, p. esmeg, eseg ;
mog, mogorva, *mög*, mögött, mögöl ;
megy, megye, megyer, megyés ;
meggy, Meggyes, Meggyaszó ;
mogy, mogyoró, mogyorós, Mogyoród ;
mah v. *moh*, mahó v. mohó ,
máh, máhol (mohón eszik) ;
méh, anyaméh, méhbe fogad ;
mél, méhes, méhész, méz ;
moh, mohos, moholy, v. molyh, mohar ;
maj, majzol, majom, Majsa ;
máj, májas, májhus ;
mak, makog, v. *mok* mokog, hangut.
mak, makacs, makrancz, makranczos ;
mok, mókány, vö. *mak*, *makacs* ;
muk, mukkan, mukkant ;
mal, malacz, malaczozik ;
mal, malom (mola, mühle, mlín)
mál, málé, maláta, aranymálé ;
mál, málha, málhás, málház ;
máll, mállik, vö. *vál*, válik ;
mel, meleg, melegszik, melegít ;
mél, méla, átv. málé (szájú) ;
mell, melles, mellez, melleszt ;
mell, mellett, mellé, mellől, mellék ;
mét, métely, Kecske-mét ;
mill, milling, millingós ;
múl, múlik, mulandó, mulékony ;
moly, molyos ; *moly* molyva v. molyh ;
mam, mamlasz, mamuk ; = *bam*, bamba ;
mám, mámmog, mámmám ;
man, mankó, mancs, mancsóz ;
men vagy *mén*, menés, ment, menedék ;

men vagy *min*, mend, mind ;
mon, monnó = minnő ; *monnal* = mintel = mintegy ;
mon, mond, mondogat, mondat ;
mony, monyas, monyorú ;
mun, munka, munkál, munkás ;
mar, marás, marakodik, marczona, martalék ;
mar, marad, maraszt, marasztal ;
mar vagy *mor*, marj, morj, marok ;
mar = *par*, mart, part ;
mar = *bar*, marha = barom ;
már, márt = mer, merít ;
mer, merész, mereven, mered, meredek ;
mér, mérés, mérték, mérü ;
mor, mord, mordúl, morog, morcz ;
mor, morzs, morzsa, morzsol, = *por* ;
mor, morj = *mar*, marj ;
mir vagy *mér*, mirigy, méreg ;
mur, murok, *mur*, murugya, murva ;
mes, mese, mesél, mesés, vö. *besz* ;
mos, mosdik, mosogat, moslák ;
masz = *pasz*, maszat, paszat ;
mász, mászkál, mászó, csúszmász ;
mész, meszel, meszes, meszelő ;
moz, mozdúl, mozdit, mozog, mozgat ;
mat, matol, matóla, matat ;
met, metél, metsz, metszgérel, meddő ;
mot, motoz, motóla, motat ;
mut, mutal, mutat, mutatvány ;
máv, hangut. mávog, (nyávog) ;
mev, (nev) mevet (nevet) ;
miv, mivel, mives, vagy *müv*, művel ;
maz, mazna ; *máz*, mázol, mázaló ;
mez, meztelen, (ele) mezne, mező ;
méz, mézel, mézes, mézesít.

Ezek száma mintegy 100-ra telik ; melyek pedig *m*-vel végződnek, mint, *ám*, *em*, *ém*, *ím*, *om*, *öm*, *bam*, *bom*, *csom*, *dom*, *gom*, *hom*, *lom* stb. mintegy 90-re.

Észrevételek. 1) Hangutánzóok : má, mámmám, mú, mumu,

mumus, macska, mufti, máhol, mahó v. mohó, majzol, makog, mekeg, mokog, mukkan, málé, méla, mamuk, mámmog, morog, mávog, mevet. 2) Gömbölyű testeket jelentenek : mag, magy, magyal, mogy, mogyoró, makk, mancs, mony, monyorú, motyó. 3) Kellemetlen szaglásra, bűzre vonatkoznak egyzersmind *p*-vel fölcserélődnek : mocs pocs, mocsok pocsék, mocsolya pocsolya, maszat paszat. 4) Mozgásra vonatkoznak : mozog, mozzan, mocczan, motoz, motóla, matat, mász, megy, mű, munka, mutat. 5) Több *r* gyökhangúakban oly elötét, mely az alapszó értelményét módosítja *s* árnyalja, mint : mar (harap); marj morj, orj tarj; mart, part; marok burok; marha, barom; mirigy irgy; morzsa por, murva purha; murók (répa) burgonya; mordúl, ordít, virdít. 6) Rokon hangokkal fölcserélődik : má, bá; mamlasz, bamba; madár, badár; med, ned; meder, neder; makog, bakog; makacs, bakafántos; mekeg, bekeg; molyh, polyh; mankó, bankó; mese, besze, maszat, paszat; mevet, nevet.

Latínnal közösek:

magas, magnus; marj, morj, átv. armus; máhol, mandit; mar, mordet; marad moratur; marha merx; mart (part) portus; med (nedv) mador; megy meat; merit, márt, mergit; metél, metit; meddő (heré) mutilus, putatus; mez, vestis; mér metitur; méreg, mirigy, vírus; méz málé, mel, melitus, mind (co)munis; muszog, mussitat; mocs, mucus; moh, muscus; mond, mandat; mord morosus; morog, murmurat; motoz, mozzat; mozdúl, movetur; mukkan, mutit.

II.

Nyelvgyöki vagy torokmássalhangzóval
kezdődők.

g lágy.

gab, gabona v. gabna, gabonás;
gab, hangút. gabos, madár (galbula) másk. gáborka, szarka-
gab, gabalyít, átv. galyabít; gábor;
gacs, gacsaly, gacsos, Gacsa;
gács, gácsér, gácséroz, vált. kács;

gad, gadócz, lat. *gadus*, Gadács, Gadány;
gag, gagó, *gág*, gágog, hangut.;
gág, gágó (tátott szájú) és a dohányyszárítók horga, gajmója;
gagy, gagyóg, gagyos, gagyúl, gagyula, hangut.
gaj, = *kaj* (rög), gajos, gajosodik;
gaj, hangut. gajd. gajdos, gajdol, gajdúl, kem. *kaj*, kajdász,
gaj, gajmacs, gajmó, kem. *kaj*, kajmó; kajdács;
gal, galacsin (golyóbis agyagból), galuska;
gal, hangut. galagy, galagyol, kem. kalatyol, kisgyermek ga-
gal, galand, galandféreg, = *szal* szalag; gyogása;
gal, galád, (alád? alávaló);
gal, galiba, (akadék, gáncs),
galy, galyabit, l. kaliba;
gall, gallóka = bellőke, bölcső;
galy = *gaj*, honnan *galyhó* = csákány, mint gajmós eszköz;
gam, gamó, gajmó, kajmó;
gam, gamat, gamatol (piszok, mocsok) rokona *gan*, melyből
 ganaj, gané;
gan, gangos, talán *gam*, gamgos, azaz, gamó gyanánt meggür-
 bített nyakú, p. ló; *gancs* v. *gáncs* v. *kancs*, gamóféle
 akadék;
gan v. *gán*, gancza v. gánicza = gom, gomeza, gomócza;
gány, gányó, dohánykertész, gányol (kerít);
gar, garázda, garázdálkodik;
gar, garda, cyprinus cultratus = karda;
gar, garád, garat, *gár*, gárgya = *kör kar*,
gar = *gör*, garangy = göröngy;
gaz v. *gez*, gazos, gizgaz, gezdernye, gezemicze, gezernicze,
gát, gátol, gátos, *gáz*, gázol, gázló; gézengúz;
geb, gebe, gebed, *gib*, giber, giberedik, *göb* göbörödik;
ged, gedél, gedeleg, gedélget; *gegy*, gegyel, gegyerész, vált.
 kegy, kegyel;
ged, gedó, gedelye, v. *göd*, *gid*, gödölye, gidó (hoed-us);
gel, v. *gil*, geleszta, giliszta,
gely, *gily*, *goly*, gelyva, gilyva, golyva;
gég v. *gög*, gége, gégés, gégeség, gögös;
gém, gémes, gémb, gémber, gémberedik, gémicse = kam-
 pós bot;

geny, genyes, genyesedik, *genyed*, *genyedt*, rokona a *gan*, melyből *ganaj*;

geny, *genyöte*, v. *genyéte*, *fünem*;

ger, *gernye*, *gerény*, mélyh. *gár*, *gárinca*, változ. *geher*, = sovány, *görhez*;

ger, v. *gör*, *gerjed*, *gerjeszt*, ford. *rég*, *rög*, *régvel*, *rögtön*, *ger*, *gerincz*, *gerenda*, *gerendely*; rögtönöz;

ger, *gerely*, *gereben*, *gereblye*, mindnyájan *hegyes*, *tűs esz-közök*, és *gerezd*, *elmetszett*, *elhasított rész*;

gér, *gérceze*, *máskép*, *jérceze* v. *érceze*;

geszt, = *fa*, honnan *gesztes*, *Ormányságban* am. *fás*;

gib, v. *göb*, *giberedik*, *göbörödik*, l. *gém*;

gicz, *gicza*, *kondor szőrü disznó*, *gicze*, *özvesodrott drót*;

gil *hangut*. *gili*, *gilicze*;

gím, *vörös vad*, ú. m. *öz*, *szarvas* stb. *gímes*;

gob, *gobhal*, *gobonca*, (*gobio*);

gócz, = *kuczkó*, *koczik*, *kuczik*;

gócz, *hangut*. *gócza*, = *kácsa*, *rucza*;

gog, = *kemenceze*, *sut*;

gogy, *gogyola*, = *golyva*;

goh, *gohér* = *kövér*, *korán érő szőlőfaj*;

goly, *golyhó* = *bolyhó*, *bohó*, *bolondos*;

goly, *golyó*, *golyóbis*, *golyva*;

gom, *gomb*, *gomba*, *gombóc*, *gombolyag*, *gomoly*, *gond*, *gondor*, *gongy*, *gongyol*;

gon, *gonosz*, = *kon*, *konok*;

gor, *hangut*. *gordon*, *gordonka*;

gor, = *gör*, *gornyad*, *görnyed*;

gór, *góré*, *górtyúk*, *fila-gória*;

göb, *göböcz*, *göbörödik*, *göbre*, *göbe*, *göbü*, *göbecz*, *göb*, *gö-gócz*, *hangut*. *güczög*, *édesdeden* *nevet*; böly;

göcs, *göcsöre*, *göcsös*, *Göcsej*, ford. *csög*;

göd, *gödör*, *gödrös*, *gödröz*;

göd, *gödény*, = *gög*, *gögény*;

gög, *gögös*, *gög* *hangut*. *gögicsél*;

gögy, *hangut*. *gögyög* = *gagyog*;

gögy, *gögyöget*, *gögyögetés* l. *gegy*;

göl, *gölödény*, *gölödör*, *gölye*;

g-öm, gömb, gömböcz, gömböly, gömbör, göndör, göngy, gön
gyöl, gömö, gömör ;
gör, ford. *rög*, göröngy, görvény, görcs, göröncs, göröncsér ;
gör, görbe, görh, görhes, görnyed ;
gör, görjed, görhön, ford. *rög*, rögtön, = hevenyében, in fla-
gör, hangut. görög, gördül, görget, görgöcse ; granti ;
göt, göthös, göthösödik, götlöhös ;
göz, gözöl, gözölög, gözös, talán ered. *höz*, a meleget jelentő
hő-től ;
gub, guba, gubancz, gubacs, gubó, gubbad, gubbaszt ;
gug, guga, gugg, guggol, gugorodik, gugorczol, gugora ;
úg, több helység neve ,
gugy, gugyi, hangutánzó ;
gugy, gugyor = gugor, l. *gug* ;
guly, gulya, gulyás ; *gúly*, gúlya ;
gul, gulacs = hajatlan, kopasz ;
gún, gúnár, hangutánzó ;
gúny, gúnya, genyegúnya, (köntös, kantus) ;
gúny, gúnyol, gúnyolódik, vált. ginyol ;
guny, gunyhó, másképp kunyhó ;
gur, gurba, gurbancs, (görbe) ;
gur, gurul, gurít, guriga, gurgula ;
gur, gurdaly, gurgyal = gordon, góró, kóró ;
gús v. *gúzs*, gusa, guzsa = csomó ;
gúzs, gúzsol, guzsaly, guzsalyos ;
guv, guvat, madárfaj, hangut.
güb, gübü, gübül, gübülés ;
güg, gügü, kenyér dúcza, domója ;
gügy, gügyü = maroknyi nád, vagy learatott gabona ;
gügy, hangut. gügyög = gagyog ;
güz, güzü, güzmö, güzmötöl.

A *g*-vel kezdődő különmemű gyökszók száma 100-on
fölül, a *g*-vel végződöké pedig, mint : *ag*, *ág*, *eg*, *ég*, *ig*, *ug*, *üg*,
bag, *big*, *bog*, *bóg*, *búg* stb. 70-en fölül van.

Észrevételek. 1) Ezen torokból szakadó hangutánzók
vezérhangja : *gab*, *gabos*, *gáborka*, *gag*, *gagó*, *gág*, *gágos*,
gács, *gácsér*, *gagy*, *gagyog*, *gagyula*, *gaj*, *gajdol*, *gal*, *galagy*,
galagyol, *gil*, *gili*, *gilicze*, *gócz*, *gócza*, *göcz*, *göczög*, *gögy*,

gögyög, göth, göthös, gügy, gügyi, gún, gúnár, gör, görög, gördül, gur, gurul, guvat, gügy gügyög. 2) Gömbölyü testeket jelentő számos gyökszók és származékok előhangja, mint: gob, gol, gom, göb, göl, göm, gomb, gömb, stb. mint főnebb. 3) Valami hajlottat, görübltet, tekervényeset jelentő szókban: gacs, gacsaly, gacsos, gágó, (horog), gaj, gajmó, gajmacs, galyhó, gamó, gáncs, gány, gárgya, gangos, giber, göbör, gimber, gömbör, giliszta, gém, gémbér, gernye, görbe, gurba, gúza.

Fölcserélődik a) *k*-val: gamó kamó, gajmó kajmó; gajdol kajdász, galagyl kalatyol; galiba kaliba, gáncs kancs; gegy kegy, görbe körbe; gócz kuczik, gócza kácsa; gondor kondor, göndör kéndör; gonosz konok, góró kóró; góbé kópé, göldény köldény; gugora kukora, gugorodik kukorodik; gunyhó kunyhó, guvat kuvat; b) *h*-val: galuska haluska, gernye hernyó, gomolyka homolka, gömböly hömböly, görög hörög.

A *g*, mint előtét csak igen ritkán, s távol sem fordul oly gyakran elő, mint az ajakbötük *b*, *p*, *f*, *v*. Ilyenek: ágó gágó, gíngó v. gungó, gyermeknyelven ing.

Latínnal közösek:

gabos galbula, gulócz gadus, gagyog garrit, gamó camus, hamus, galamb columba, gerjed crematur, gobhal, gobio, golyó globus glomus, gomoly, cumulus, gödölye gedó hoedus, görbe gurba curvus, grunnit, görög, görgő gorges, giber gibber, gurgyó gurgustium, gordon carthamus (növényfaj).

k, kemény.

ka ka-ka, kakál, kakás, = csúnya, rossz;
ke ki, kicsiny, keves, kis, kicsi, kisz, pirinyó halfaj;
ke, ké, kéj, ked, kégy, kény, kell, kér, kees vagy kies;
ki, v. *kü*, kinn, kívül, kil kilső, v. künn, kül, külső;
ki, névmás, kié, kinek, kit, kik;
kő, köves, kövek, kövez, kövecs;
ku, kuasz, kutya, kuşi, (xvov)
kab, kaba, kabócza, kabona;
káb, = csáb, kába, kábit, kábúl;

- kacs*, hangut. kacs, kácsa, kácsér ;
kacs, kacsos, kacskaringós, kacsint, kacska, kacsiba ;
kacz, hang. kaczag, kaczaj, kaczagó ;
kacz, kaczer, kaczerkodik, l. kecz ;
kacz, kacza, kaczor = kasz, kasza ;
kacs, kacsó, gyermekny. kezecske ;
kács, kácsi, gyermekny. kalács ;
kad, kada, gödör a víz fenekén ;
kad, kadarka, szőlőfaj ;
kád, kádas, kádár, Kádárta ;
kaff, hangut. kaffog, kaffant ;
káf, káforka, = ficzkó-mérő, finak ;
kagy, v. *kágy*, kagyló, kagyilló, = kigy, kigyló ;
kah, hangut. kahol, kahácsol ;
kaj, hangut. kajabál, kajált, kajdász, kajhol ;
kaj, kajács, kajcs, kajmó, kajla, kajsza ;
kaj = haj ! kajtat, kajtár, kajtárkodik ;
kak, hangut. kakas, kakuk, *kák*, kákog, kákombákom ;
kak, kakucs, kakucsál = kuk, kukucs ;
kák, káka, kákás, kákics ;
kal, melyből görbét, tekervényest jelentő származékok erednek : kaland, kalandoz, kalantyú, kalács, kaliba, kalimpáz, kalisztál, kalinkó, kalafa, kaláka ;
kam, kamó, kampó, *kám*, kámpol, kámpicsorodik, kámva, kamkalék ;
kam, kamasz, kammog, kamuti, vö. komondor ;
kan, kancs, kancsal, kandi, kandics, kandikál, kankalék, kantár ;
kan, kanász, kandúr, kanozik, vált. *kon*, konda, kondás ;
kany, kanyar, kanyarít, kanyó, kanyúl, vált. *kony*, konya, konyúl, konyít ;
kány, hangut. kánya, kányai, és cserjefaj ;
kap, ige, kapos, kapdos, kapkod, kapzsi, kapaszkodik, kaptat, kapcázskodik ;
kap, elvont. kapa, kapál, kapar, kapocs ;
kap, v. *kop*, kaponya, koponya (caput) ;
káp, kápa, káposzta, idegenek ;
kar, hangut. karál, karapol, karattyol, karicsál, karvaly ;

kar, (kerekded vagy görbés valami) karaj, karél, karélat, karika, karima, karing, karingós, karám, karló, kar-mantyú, karcsú;

kar, (éles, hegyes, metsző) kard, karcz, karczol, karmol, karó, kardács, v. *kár*, kárt, kártol;

kár, hangut. kárál, káricsál, károg, káromol, káromkodik;

kár, káros, kárhozik, kárhoztat;

kas, kasmatol, kastos, rokona azon *kaj*, melyből, kajtat kajtár;

kas, v. kos, kasornya, kosár;

kasz, kasza, kaszab, kaszabol, kaszimbál, kaszál, kaszás, kasziba;

kat, hangut. katangol, katakol, kattog, katyat;

katy v. *koty*, katyfol, katymál, kátyol, rokona, *koty*, kotyvál;

kav v. *kev*, kavar, kever, kavaré, keverék;

kav v. *köv*, kavics, kövecs;

káv, káva, kává, vö. kámva;

keb, kebel, = öb, öböl, keblez;

kecz, keczél, kezebecze, keczmereg;

kecs, kecsge, kecsgetet, vö. gegy, gegyel;

kecs, kecske, kecskés, kecskebukázik;

ked, kedv, kedves, kedvez, kedvel;

kegy, kegyelem, kegyes, kegyetlen;

keh, kehel, kehes, kehécsel, hangut. *kéj*, kéjes, kéjtelen;

kék, (ég) kéklik, kékes, kékség;

kel, hangut. kelep, kelepel, vö. kerep;

kel, mélyh. *kal*, mint görbeséget jelentő származékok gyöke; kelekóla, kelentyű, kelepce;

kel, ige, kelés, kelet, kelevény, kelt;

kel, tetszésre vonatkozó; kell, kellem, kellet, kelletlen, kellő;

kem, a székelyeknél = korlát, talán e helynevek gyöke; Kemej, Kemecse, Kemes, Kemse?

kem, kemény, keményít, keménység;

kém, kémlel, kémeskedik, kémség;

kém, kémél, kémélet, kéméletes;

ken, kend, kendő, kenés, kenőcs;

ken, kender, kengyel, kengyelvas;

kén, kénkö, kénköves, kéneső;

keny, kenyér, átv. kerény, kenyerez;

kény, kényes, kényez, kénytelen ;
kép, képes, képez, képzel, képen ;
kép = *kóp*, kopja, fordítva = *bök* ;
kep, kepiczkel, kepiczkelődik, mélyh. *kap*, kipkedkapdodva
 mozog ;
ker, kerdül, kereng, kerges, keres, kerek, kerül, kerít, kert,
 kertecz, átv. ketrecz ;
ker, hangut. kerra, kericzél, kerep, kerepel, kerreg ;
kér, elvont = ker, kör ; kéreg, kerges ;
kér, ige, kérés, kérelem, kérd, kérdez, kérlel ;
kér, kérődzik, kérődik, = rágodik ;
kér, kérkedik, kérkedékeny, a tetszésre vonatkozó *kell* vál-
 tozata, a ki kérkedik, az kelleti magát ;
kes, kese, kesely, keselyű, fehér pettyekkel tarkázott szőrű,
 tollú, honnan rokona a *kesz*, keszeg, albula, weissfisch ;
kes, keser, keserv, keserű, kesereg ;
kes, keskeny = *kis* kiskeny ;
kés, fn. késel, késes, a régiéknél = kard ;
kés-ik, késés, késedelem, késlel, késő ;
kés, késér, késéret, késért, késértet ;
kész, készít, készül, készség, kész ;
ket v. *két*, kettő, kétes, kételkedik, kedd = ketted, kittől ;
kety, hangut. ketyeg, *ketty*, kettyen ;
kev l. *kav*, kever, kavar, keverék ;
kev, keves, kevesel, kevesít, rokona : kis, kicsi, és a kicsinyítő *ke* ;
kev, kevély, kevélység, kevélykedik, talán a *kebel* változata,
 felfűjt kebelű, mint *gögös bögyös*, fölfűjt gögü, bögyü ;
kév, kéve; kévés, kévész ;
kez, kezd, kezdés, kezdet, kezdődik ;
kéz, kezes, kezel, keztyű, kezkenő ;
kigy v. *kígy*, kígyó, kígyózik, kigyalog ;
kij, kijes, kijetlen, v. kies, kietlen ;
kik, hangut. kikiri, kikirikol ;
kil, *kíla*, talán a *köböl* cubulus, változata ;
kil, kilincs, vö. kalantyú, kelentyű, kulcs ;
kín v. *kén*, kinál, kénál ;
kín v. *ken*, kincs, kencs, v. kénecz ;
kín, kínos, kínoz, kinszer, kinszerít ;

kir, hangut. kirrog, kirrant;

kis v. *kes*, kísáilkodik, kisaság, = küzd, lázadólag mozog,
kisafa, ideoda rángatódzó hámfa;

* *kiv* = *kíj*, kíván, kívánczik, kívánság, változ. *kév*, mint

ko, hangut. koák, koákol, koákolás; *kíj*, *kéj*;

kob, kobak, kobakfej, tökfej;

kob, hangut. koborecz, koboreczol; koboz, kobzos;

kób, kóbog, kóbolyog, kóbor, kóborol;

kocs, kocsány, kocsony, kocsord, kocsonya;

kócs, kócsag, kócsagtoll, kócsagos;

kocz, hangut. koczog, koczint, koczcan, koczódik;

kocz, kocza, p. malacz, v. árvagyerek, koczege;

kocz, koczik, l. kuczko;

kócz, kóczos, kóczoz, kóczipór;

kod, hangut. kodács, kodácsol, kodkodács;

kod, kodoz, kodúl, *kód*, kódus;

koh, koha, kohol, kohó, kohos, kohnya;

kok, kokojsza v. kokonya;

kok, hangut. kokas, *kak*, kakas;

kók, kókál, kókányoz;

kol, hangut. kolomp, kolompol, koltant, koltog;

kól, kóla, kelekóla, kólál, kólézól;

kom = *gom*, komp, kompis, kompol, kompoty, komló, konc, kondor, konkoly, konty;

kom, komor, komorodik, komorság, átv. mogor, mogorva;

kom, komondor, kuvaszkutya;

kon hangut. kondúl, kondít, konog, kongat;

kon, konok, konokodik, vö. gonosz;

kon, kontat, kontatás, kontató;

kony, konya, konyít, konyúl;

kony, konyorál, v. konyorász = *köny*, könyörögve kér, eseng;

kop, hangut. kopog, koppan, koppant, koppantó;

kop, kopik, kopár, kopasz, koptat, kopács; *kop*, koporsó, koponya, kopoltyú;

kop = *kap*, kopó kapó, kopcziher, kopor, kapar;

kóp, kópja, l. kép;

kóp, kópicz, = *kub* kubucz;

kor, hangut. korog, korogtat, korgatyú, kornyikál, korty, kortyog;

- kor*, (időkör) koros, kora, korán, korács, korosodik;
kor, (hor) korhol, korhad, koresolya, korpa, korhál, kornicz,
 korbál, korsin;
kor, (kör) korecz, gatyakorecz, korlát, korona, korong, korsó,
 korszovat = koreczolat;
kor = gor, kornyad, kornyadoz, *kór*, kórság;
kór = gor, kóró, kórószik;
kór, kórál, kórász, kóriczál;
kos, koslár, kosol;
kosz = *kósz*, *kos*, koszternyál; kószál, kosta, koslat;
kosz, koszos, koszmó, kozma, koszpítol, koszol;
koszt, kosztol, kosza (rúd);
kosz, koszorú, koszorúz, talán átv. koroszó, azaz köröző;
kot, hangut. kotog, kotak, kotakol, kotlik, kotlós, kotkodács,
 kotoka, kótis,
kot, kotonoz, kotor, kotnyeles, kotorász, kotrészt;
koty, hangut. kotyog, kotty, kottyán, kottyant, kotyvál, kotyó,
 kotyogós, kótyagos, kitykoty, kótyomfity;
kov = *kav*, *köv*, kova, kavics, kövecs;
kov = *koh*, kovács, kohács, kovácsol;
kov = *kop*, *köp*, kovaszt, kopaszt, köpeszt, köveszt, koválik
kov = *kób*, kovályog, kóbolyog;
köb, köből, köblös, köblőnyi;
köcs, köcsög, köcsöge, köcsögös;
köcz, = köt, honnan köczöle kötöle = kötő;
köd, ködös, ködösödik ködösít;
kög, circus vel stadium;
köh, hangut. köhécsel, köhög, köhent;
kök = *kék*, kökény, kököres;
köl, köldök, köldör, köles;
köl = *kel*, költ, kelt, költözik, költség;
köly, kölyök, kölykezik, kölykes,
kön = *kon* v. *kony*, köntöl = kanyarodik;
köm = *kom gom*, köntő, szalmaköntő = szalmagongy, = gyöngy;
köny = *kony*, könyök, könyv, könyöleg, könik a szilva, mi-
 dőn öszvezsugorodik;
köny = *göny*, *gyöngy*, könyű, könyvezik;
könny, könnyű, könnyed, könnyen;

köny = *kuny*, *könyörög* = *kunyorog*, *kunyorál* ;
köp, hangut. köpdös, köpköd, ford *pök*, ivásra vonatkozva,
 köppent, köppöget ;
köp = *güb*, köpczös, köpü, köpülő, köpöcze ;
köp = *kop*, köped, köpeszt, köpeny ;
köp = *töp*, köpörödik = töpörödik ;
kör, körny, környék, körös, körül, körpölü ;
kör = *kar*, köröm, karom, körmöl, karmol, karczol, köröm-
 zsél, karamzsál ;
kös v. *kés*, kösedék v. kesedék = hasadék, repedék ;
kösz, köszörű, köszörül, köszörüs, hangut. lat. *cos* ;
kösz, köszvény (talán = koszvány ?)
kösz, köszön, köszönt, köszöntet ;
köt, kötekedik, kötény, kötél, kötöz ;
köv, követ, követség, következik ;
köv, követel, követelés, követelő ;
köv = *güb*, kövér, kövérit, kövérség ;
köv = *kov* v. *kop*, *köp*, köveszt, köved, = koválik, koppad,
 koppaszt, köpeszt ;
köz, közös, közönség, község, közel, közelít, közép ;
krák, hangut. krákog, krákogás,
kub, kubucz = *kop*, kópicz ;
kucz, kuczkó ; *kud*, kudorgó, kudar ;
kucz = *gug* ; kuczorog, kuczorodik, kuczorit ;
kuh, hangut. kuhog a róka, kuhant, kuhit mond ;
kuk, hangut. kukucs, kukuk, kukkan, kukorikol, kuka ;
kuk = *gug* : kukacz, kukor, kukori, kukorodik, kukora, kuk-
kuk, kukó, kuku, kukojeza ; sol ;
kul, kulacs, kulak v. kulyak = ököl ;
kul, = *kun*, kullog, kullogó, a ki magát megkunva jár ;
kul kulcs = kalincs, kilincs ;
kum, kumak v. kumasz = *gom* ;
kum, kummog, = kullog, megkunva jár ;
kum = *kun*, kumik v. kunik = *kony*, konyúl, és *hun*y, huny-
 nyászkodik ;
kun, kunik, kunczog, kunczorog, kundész, kunhátas ;
kuny = *kun*, kunnyog, kunyorál, kunyhó = alacson, mint-
 egy kunnyogó házikó !

kup, kupa, kupacz, kupak, kupalag, kupor, kuporezol, kupor,
kuporgat ;

kur, hangut. kurjant, kurrogat, kuruttyol ;

kur = *túr*, kurkál, kurkász, kuruglya ;

kur, kurittol (lat. cursitat)

kur = *kór*, kuruzsol = kórosol,

kur = *gur*, kurtula, dorong, melylyel a hajó alattságát tovább
gurditják ;

kusz, kusza = farkatlan, p. tyúk, veréb ;

kúsz = csúsz, kúszó növények, fárakúszó ;

kusz, kuszma, kuszmál, kuszmálódik ;

kusz = *kucz*, kuszko, kuszlik = kuczko ;

kut = *kis*, kutak = kicsike, törpe, török. *kucsuk* ;

kut, kutat, kutatás = motat, matat ;

kút, kutas, kuti, (lat. *put-eus*) ;

kuty, kutya, kutyó, kutyálgodik, kutyagol ;

kuty = *gug*, *kuk* ; kutyorék = gugorék, kutyorodik = ku-
korodik ; kutyorgó ;

kuv = *kov*, *köv*, *kop*, *köp*, kuvad, koválik, kopad, köped,
köveszt ;

kuv, kuvasz, rokonai a kutyát jelentő kuszi, és a szintén
hangutánzó kuvik, csuvik ;

kúty, = *húty*, *kuny*, kútya, hutyolló, kunyhó ;

kük = kék, v. *kök*, küköres, kökörcs, küklik a madár, mi-
dön tollait elhagyván kéklő toklásza kilátszanak ;

kül, küli, átvett. ered. *lükü* (lökő), mola contusoria ;

kürt, kürt, kürtöl, kürtő ;

küsz = *köz*, küszöb = közöb ;

küz, küzd, küzködik, küzdelem, rokona *kis kes*, melyből : ki-
sálkodik, kesaság.

A *k*-val kezdődő gyökök különféle nemei és változa-
tai a 200-at jóval fölülhaladják, az így végződökre pedig, ú. m.
ak, *ek*, *ék*, *ik*, *ok*, *ök*, *uk*, *bak*, *bek*, *kék*, *bik*, *bok*, *bök*, *buk*, *bük*
stb. a 80-at.

Észrevételek. 1) Ezen hangutánzók vezérhangja : *kacs* !
kacsa, kácsér, *kacz* ! kaczag, kaczaj, *kaff*, kaffog, kaffant, *kah*,
kahol, kahácsol, *kaj*, kajál, kajabajál, kajált, kajdász, kaj-
dacs, *kak*, kakas, kakuk, *kák*, kákog, kákombakom, *kalapa*,

kalapál, kalapács. *ká! ká!* kánya, *kar* v. *kár*, karál, karicsál, karapol, karattyol, károg, kárál, káratatona, káromkodik, *kat*, katangol, katakol, kattog, *katy* katyat, katyfol, *keh*, keköl, kehes, kehécsel, *kel*, kelep, kelepel, *kerr!* kerra, kerreg, kericzél, kerep, kerepel, *kety*, ketyeg, *kia!* kiált, kiabál, *kikiri*, *kírr*, kirrog, kirrant, *kvák*, kvákol, *kob*, koborc, koborezol, *kocz*, koczog, koczint, koczódik, *kod*, kodács, kodácsol, kodkodácsol, *koh*, koha, kohol, kohó, *kók*, kókál, kókonya, *kol* kolomp, kolompol, koltant, koltog, *kon*, kong, kondít, kondúl, *kop*, kopog, koppan, koppant, *kor*, korog, korty, kortyog, kornyikál, *kosz*, koszog, *kot*, kotog, kotakol, kotlik, kótis, *koty*, kotyog, kotyfol v. kotyvál, kottyán, *köh*, köhög, köhécsel, *köp*, köpköd, *kősz*, (lat. *cos*) köszörű, *krák*, krárog, *ku*, kuasz, kutya, kuszi, kuvik, *kuku*, kukucs, kukucsál, *kukuri*, kukurikol, *kur*, kurhéja, kurjant, kurrogat, kuruttyol.

2) Bizonyos görbe alakot vagy tekervényes mozgást jelentő szók vezérhangja: *kacs*, kacsk, kacsaringó, kacsiba, kacsint, *kacz*, kacza, kaczor, *kaj*, kajcs, kajcsos, kajács, kajmó, kajla, *kal*, kalács, kalinkó, kalantyú, kalimpál, kalisztál, kalézol, kalandoz, kalandor, *kam*, kamó, kampó, *kan*, kancs, kancsal, kankalék, kantár, *kany*, kanyar, kanyarodik, *kasz*, kasza, kaszás (görbe) lábú, kasziba, kaszibál, *kav*, kavar, *kel* keleköla, kelentyű, *kil*, kilincs, *kony*, konya, konyúl, *kób*, kóbor, *kóv*, kóvályog, *kön* v. *köny*, köntöl, könyök, *kum* v. *kun*, kumik, kunik, *kuny*, kunya, kunyorog, kunyhó.

3) Gömbölyű alakra, vagy kerekben forgó mozgásra vonatkozó szókban: *kad*, kada, kád, *kar*, karaj, karika, karima, karám, *kas* v. *kos*, kasornya, *keb* kebel = öb, öböl, *ker*, kerít, kerül, kerdül, kerge, *kér*, kéreg, *kob*, kobak, *kom*, komp, kompoty, komló, kondor, konty, *kop*, koponya, kopoltyú, *kóp*, kópicz, *kor*, korez, korezolat, korlat (körlet), korong, *kór*, kórász, *köb*, köböl, *köcs*, köcsög, *kög*, *köl*, köldök, köldör, *köny* (göny), könyű, könyv, *köp* (göb), köpez, köpezős, *kör*, körny, környék, *kub*, kubucz, *kuk*, kukó, kukojsza, *kuk* (gug), kukora, kukori, kukorodik, kuk-rejt; *kul*, kulacs, kulak, *kum*, kumak, kumasz, *kup*, kupa, kupak, kupalag, *kur* (gur) kurtula.

4) A következők azon alapeszmében egyeznek, hogy a kedélynek tetsző kedves érzelmre vagy tárgyra vonatkoz-

nak : *ke* v. *ké*, kees, kies, ké, kéj, kij, *kecs*, kecsegtet, kecses, *ked*, kedy, kedves, kedvez, *kegy*, kegyes, kegyel, *kel*, kell, kellem, kellemes, *kém*, kémél, kémélet, *kény*, kényes, kényez, *kér*, kérkedik, kérkedékeny, *kín* v. ken, kincs, kencs, *kín* v. *kén*, kínál, kénál, *kiv* v. *kev*, kíván, keván, *kösz*, köszön, köszönt, köszöntet, melyekről megjegyzendő, hogy mindnyájokban vékony önhangzó uralkodik.

5) Oly *r* alaphangú gyökök vezérhangja, melyek valami éleset, metszőt, szurósat jelentenek : *kar*, karcz, karczol, karm, karmol, karamzsál, karó, kardács, kárt, kártol, kard, *kor*, korhol, korcsola, korbál, kornicz, korsin, *kör*, köröm, körmöl, körömszél.

6) Néha előtétí hang, ú. m. *kém* = *ém*, mert émett = vigilans, émetten = vigilanter, a *kém* is vigyázó; *ként*, más-kép *ént*, p. véreént való atyafi; *kék* = gég = ég (szinü).

Fölcserélődik a) *g*-vel, mint lágyabb szervrokonával : a *g* alatt említettekén kívül ezen szóokban : *kegy* gegy, *kácsér* gácsér, *kánya* (cserje) gánya, *kövecs* gübeecs, *kurtula* = gurdula; b) *h*-val : *kankalék* hankalék, *komp*, homp, *kompol* hompol, *korhol* horhol, *kuka* huka, *kuny* huny, *kurjogat* hurogat, *kutyolló* hutyolló; c) *cs*-vel, *t*-vel : *ka* *ke*, kicsiny. *csa* *cse* : *kába* csába, *kámp* csámp, *kocza* czocza, *kopasz* csupasz, *köp* tűp, *köpörödik*, csöpörödik, *töpörödik*, *kup* csup, *kúsz*, csúsz, *kusza* csuta, *kuvik* csuvik.

Latín szókkal közösek.

kaczaj, *cachinnus*, *kajmó*, *kajács*, *camus*, *hamus*, *camurus* (*καμπτεν*) *kal*, *kalinkó*, *kalimpál*, *clino*, *kap*, *capit*, *karcu*, *gracilis*, *karczós*, *kardács*, *carduus*, *carmen*, *kárál*, *gracillat*, *kárász*, *charax*, *káva*, *cavatura*, *kerepel*, *crepitat*, *kereplő*, *crepitaculum*, *kender*, *kanaf*, *canabis*, *keres*, *kér*, *quaerit*, *kert*, *hortus*, *kör*, *gyrus*, *circulus*, *kéreg*, *cortex* *crusta*, *ki*, *kiki*, *qui*, *quisquis*, *ke* *ka*, mint kicsinyítő, lat. *cu*, p. *mulier-cu-la*, *avi-cu-la*, *kohol*, *konya*, *coquit*, *kvákol*, *coaxat*, *körös*, *crispus*, ném. *kraus*, *kar*, *chorus*, *kor*, *chronus*, *kotlik*, *glocit*, *kótis*, *cutio*, *quatio*, *küszörű*, *cos*, *kupa* *cupa*, *capula*, (*καπελλιον*), *koponya*, *caput*, *kutya* *kuvasz*, *canis* (*κυνων*, *hund*) *kulcs*, *clavis*, *könyök*, *genu* (*γων*) *kajált*, *clamat*.

Jegyzet. Nyelvünkben *k*-val kezdődő idegen szó aránylag sok van, melyeket a fentebbi sorozatból kihagytam, mi-lyenek : kabala, kabát, kaholy, kalap, kalitka, kamara, koleda, kolompér, stb.

h, kemény.

ha, né-*ha*, vala-*ha*, so-*ha*, minden-*ha*, = idő, hái-bái = régi, ócska ;

ha, mint föltételes, *há-val* kell *szólanunk* = föltételesen ; *há-val* oldozza *föl* = fölt. Pázmán P.

ha elvont, melyből *haj*, *hám*, *hás*, *hártya*, (cortex, crusta, cutis) származtak ;

ha, kedélyhang, *ha ha!* hahota, hahotáz ;

he, hé, hév, hő, heves, hevül ;

hi v. *hü*, hideg, hives v. hüvös v. hüs !

hé v. *hég*, v. *hij* = haj, hám ;

hi! lóhajtó, *hi ló!* *hi fakó!* = *gyi!* *haj!*

hi, gyökige, *hi-sz*, *hi-tet*, *hi-het*, *hi-v* = *hi-ő*, *hivő* ;

hi, elvont, *hi-u*, v. *hiv*, hivaikodik, hitvány, *hij*, *hijány*, *hiba*, *hig*, *higga*d, *hél*, *héla* = üres, *hiú* ;

hi v. *hív*, hívás, hivatal, *hír* ;

ho v. *ha* elvont, *hov* v. *hav*, *hovas* v. *havas*, *hattyú*, *hó*, *hol*, *hold*, *holval*, *hullám*, *hód*, *hóka*, *húgy* = csillag, *kis hold* ; vékonyan *hő hő*, honnan *hőbolygó* = *hóbolygó*, *hölgy* = *holgy* ;

ho elv. kérdő, *hol* v. *hon*, *hová*, *hová*, *honnan*, *holyan*, *hogyan*, *hány?*

hó! *hóha!* *hóhahó*, *hódít*, *hódul*, *vékony*. *hő!* *hőhe!* *hőhehő*, *hökk*, *hökköl*, v. *hők*, *hökköl*, *hökken* ;

hu! a) borzadási indulathang, b) bagolyhang *buh*, *huhog*, c) disznóúzó hang, *hu te*; máskép, *hü!* *hücs!* *hü bele* Balázs !

hab, hangut. *habog*, *habahurgya*, *habsol*, *habatol* ;

hab, *babzik*, *habuczkol*, *habit*, *habicza* ;

háb, *hábor*, *báború*, *háborodik* ;

had, a) nemzetség v. család, b) verekedés, villongás, *háború*, *honnan* : *hadar*, *hadonáz*, *hadarász*, *hadakozik* ;

hagy, *bagyogat*, *hagyomány*, *hagyaték* ;

hagy, *hagyma*, *helyesebb* l. *haj* *hajma* ;

- *hagy*, hagyigál, helyesb. l. *haj* hajigál ;
- hág*, hágesó, hágdicsál, hágdos ;
- haj*, bajas, hajadon, hajatlan, hajmász, hajma, hajlék, vö. héj.
- haj!* baromhajtó ind. szó, *hajt*, hajdú, hajtsár, hajsza, hajszol,
- hajhász, hajó, hajít ;
- haj*, = *kaj*, görbedésre vonatkozó, hajlik, hajlong, hajt, hajk,
- hajtóka, hajtókvány ;
- haj* = *hol*, hajnal = holval, l. ho v. ha ;
- háj*, hájas, hájaz, hájazatlan ;
- hák*, hangut. hákog, hákogás ;
- hal*, fn. halász, halas, halfogó ;
- hal*, ige. halál, haldokol, halavány, = *al* (alszik) ;
- hal*, halánték = *al*, alánték, az *al*-szik igétől, mint a német
- schlafen*, és *schlafen* ;
- hal*, elvont. halat, halogat, halaszt ;
- hál*, hálás, = alik, alás, alvás ;
- hál*, kedélyszó, háia, hálál, hálálkodik ;
- hál*, háló, hálóz, hálós, hálódzik ;
- hal*, halom, halmos, halmoz, (collis) ;
- hall*, hallgat, hallgatag, hallk, hallkan ;
- hal* = *gal*, *gol*, haluska, galuska ;
- hály*, hályog, hályogos, hályogzik ;
- ham*, vagy *hom*, = *om*, (lik), hamu, hamv, hamvas, hamvaz,
- homok ;
- ham*, elvont, hamis v. hamos, hamisság ;
- ham*, elv. hamar, hamarkodik, hamarság ;
- ham* v. *hom*, hambár, lombár ;
- hám*, hámlik, hámoz, hámt, hámos ;
- han*, hanság, hant, hantol, hangya, hancsik ;
- han*, hang, hangos, hangzik, hangicsál ;
- hany*, hanyatt, hanyatlik, hanyag ;
- hány*, ige, hányvet, hányás, hánytat, hányogat ;
- hány*, mennyiségkérdő, l. *ho*, elvont kérdő ;
- hap*, hangut. haps, hapsol, hapsi ;
- háp*, hangut. sáp, hápog sápag a récze ;
- har*, hangut. haris, harkály, harang, hars, harsog, harsány ;
- har*, indulatszó, harag, haragszik. harc, harczol, (haramia?)
- har* = mar : harap, harapódzik ;

har = *sar sarj*, haraszt, harság; (haromat, talán *har-med* sarakat, növényeket meglepő nedv?)
hár, háránt, hárántos, hárít, háramlik, hárogat, kicsiny, hircál;
hár, három, harmad, hármás, harmincz;
hár = *hám*, hárs, hártya; vö. *kér* kéreg;
has, hasas, hasló (*γαστήρ*);
has, hasad, hasít, hasonlik, hasonló, hasáb, hasogat;
hat, számn. hatod, hatos, hatvan;
hat, ige, hatalom, hatás, hatol, hatáság;
hát, hátas, hátra, hátrál, hátság;
haz v. *ház*, haza, házal, házagol, házas;
haz, hazud, hazug, hazugság;
heb, hangut. hebeg, hebehurgia. hebetel;
hed, hedereg, hederít = forog fordít;
hed, hedege, hedegü = hegedü, (idegü);
heg, heged, hegeszt, (jeced, jegeszt?);
hegy, (cuspis) hegyés, hegyéz, hegyésít, hegyke, és átv. (mons) hegyes, hegyecske, hegység;
hej! indulatszó, hejhuj! hejehuja!
héj, = haj, híj, kenyérhéj, v. haj;
hely, helyes, helyez, helyecske, nyílt *e*-vel, átv. ért. helyés, helyésél, helyésen, zárt *e*-vel;
hém v. *höm*, hempely, hömpöly, hempereg, hömpörög, henger, hemzseg, hentereg;
heny, henye, henyél, vö. hany, hanyag;
her, here, herél, heréczel, herkél;
her, hervad, hervatag, hervaszt, hernyó;
her, hangut. herákol, hereg, herreg, herseg;
hét v. *het*, heted, hetes, hetven, hétfő;
het, hetvenkedik, eredet. *vet*, vethenkedik, = hányja veti *mahev*, hever, heverés, *hév*, hévizál; gát;
hev = *öv*, heveder = öveder;
hib = *lib*, hibarcz, hibók, hibban, hibbant, különbözik tőle a *hiba* l. *hi*, hiú, hiány;
híd v. *hid*, hidas, hidal, hidlal;
hid = *had*, hidor, hadar, sadar;
him, himt, himlik, himlő, himes, himez, vö. *om*, omlik;
hin, hinár, hinbál, hinta, hintál, hintó, hindzsa;

hin = *in*, (nervus), *hinpók* = *inpók* ;
hinny, hangut. *hinnyog*, *hinnyogás* ;
hip hop! indulatszó, *hopsza!*
hír, a *hív* (vocat) gyöktől, mint a német *ruf*, és *rufen* ;
his, *hiska* v. *hiskó* ; *viskó* ;
hiz magas hangú, *hizelkedik*, *hizeleg* ;
hiz, *hizik*, *hizlal*, *hizodalmas*, *hizóka* ;
holy, *hólyag*, *hólyagzik*, *hólyagos* ;
holl, hangut. *holló*, *hollós* ;
hom = *gom*, *kom*, *homlok*, *komor*, *komorú*, *homolít*, *homolka*,
     komp, *kompoz* ;
hom, *homály*, *homályos*, *homos* = *hamis* ;
hom = *om*, *homok* = *omok*, mert *omlékony*, *homu* ;
hon, *honi*, *honos*, *hontalan* ;
hón, *hónal*, (*ῥωμος* humerus) ;
hop = *gob*, *hoporcs*, *hoporj*, *hoportyag* ;
hopp! indulatszó, *hoppa*, *hoppoz* ;
hor (hajlott) *horog*, *horgas*, *horgad*, *horgász*, *horvad* = *hervad* ;
hor (metszésre, dörzsölésre vonatkozó) *horhol*, *horzsol*, *horny*,
     hornyol, *horhó* ;
hor, (beesett, csappant) *horpad*, *horpasz*, *horpaszt* ;
hor = *hoz* ige : *hord*, *hordogat*, *hordoz* ;
hor, hangut. *horkol*, *horkan*, *horty*, *hortyog*, *horez*, *horezog* ;
hór = *ór* : *hórihorgas*, *hórias* — *órias* ;
hosz, *hossz*, *hosszú*, *hosszit*, *hosszas* ;
hoz, ige, *hozakodik*, *hozomány*, *hozás* ;
hoz, névrag = *od oda*, p. lábhoz = *láb-oda* ;
hov, *hovály* v. *hováj*, *csizmaziák horgas faeszköze*, *rokona a*
     görbe mozgásra vonatkozó kov, *kóvályog* ;
höb, hangut. *höbög*, *höbögés*, *höbögő változ.* *hebeg*, *habog* ;
höcs, hangut. *höcsök*, (madárfaj) ;
hök v. *hök*, *hökken*, *hökköl*, *hökköltet*, *hökül*, *hököltet* ;
hö = *fehéret* jelentő *hó* : *höke* = *hóka*, *höbolygó*, = *hóboly-*
     gó, *hölgy* = *holgy* ;
höl, *höle*, máskép *héla*, az üreset, hiányost jelentő *hé héj* v.
hi héj változata, (ném. hohl) ;
höm, változattal *hem hom* : *hömpöly*, *hömpölyög*, *hömöres* ;
höp, mélyh: = *hop* : *höporcs*, *hoporcs* ;

hör, hangut. hörög, höresök, hörp, hörpent, hörpöl;
huj, indulatszó, huja, hejehuja, hujjogat;
hu, a leesett test hangjának utánzása; húl v. hull, hullad, hullogat, hullat;
huny, rokonai, *kuny*, *suny* : hunyorog, hunyorít, *hunny*, hunnyász, hunnyáskodik;
hup, hangut. hupál, hupog, huppan, hupi = kék = a hupálásnak, verésnek kék foltja; hupolyag, hupota = babutta;
hur, hangut. hurít, hurogat, hurut, hurukkol, hurgya, hebe-hurgya;
hur = *hor* *hord*, hurezol = hordozol;
húr, húros, hurka, hurok, hurkol;
hus, hangut. husáng, husángol;
hús, húsos, kúsosodik, húsosság, rokona *izom* izmos;
hu v. *u*, *hu-szu* v. *u-szu*, v. *hu-czu*, *u-czu*, huszít, uszít; olyan mint: hop-sza, ne-sze, no-sza! haj-sza! add-sza; jer-sze, us-di, iszkur-di;
húsz, huszad, huszas, huszan;
húg, fiatalabb nőtestvér;
húgy, húgyik, húgyozik, húgyos;
hugy, hangut. hutyoló, rokona, husáng;
húz, húzavona, huzakodik, huzmény, húzogát, húzódozik;
hüm, hümmög, hümmögés, hangut.
hüp = *süp*, hüpped, süpped.

Észrevételek. 1) *h*-val kezdődő különféle gyökök száma 130-nál több. 2) Számos természeti hangutánzók előhangja, nevezetesen oly indulatszóké, melyek kebelből kitörő érzést fejeznek ki, mint: hejhuj! hiphop! hihi! hehe! haha! hoho! huhu! huh! hah! hála, vagy tavolító kedélyszók: hi! haj! hajs! huszu! hess! hü! hücs! A lélekzetet visszahúzó: hó ha! hő he! hő! hő! Ez indulatszók végén: ah! oh! ih! soh! vajh! ih-og, vih-og, nyih-og, röh-ög. Különösen oly szókban, melyek a) erős leheléssel járnak: keh, köh, hurut, hákog, ih-l, leh, lih, pih, doh, düh, neh-ez, terh; b) könnyű, mintegy ellehelhető, vagy fölfújt tárgyakra vonatkozó: hiány, hiú, haj, héj, pihe, pelyh, pehely, polyh, moh, molyh, bolyha, méh, poh, potroh, vemh, joh; c) a hidegség vagy melegség okozta lehet jelentők: hideg, hüvös, hús, hül, hüt,

hó; hõ, hév, heves, hævül, hevít; 3) Másnemü természetán-zók: *hák* hákog, *haps* hapsol, *háp*, hápog, *har* haris, harsog, harag, *has* hasad, hasít, *heb*, hebeg, *her* herákol, herseg, *hinny*, hinnyog, hol holló, *hor* horkol, horty, *höb* höbö, *höcs* höcsök, *hör*, hörög, *hörp* hörpöl, *hup*, hupál, hupolyag, *huh* huhog, *hur* hurít, hurogat, *hus* husáng, *hüm* hümmög. 4) Görbét, hajlottat jelentő gyökök előhangja: *haj*, hajlik hajtogat, *hany*, hanyag, hanyatt, *her* hervad, *hor* horog, horgas, horpad, horpaszt, *hov* hovály, *huny* hunyászkodik. 5) Gömbölyüt, gomo-lyút jelentőké: *haluska*, *homolka*, *homolít*, *homorú*, *homlok*, *hólyag*, *homp*, *hop* hoporcs, hoporj, *hem*, *höm*, *hempelyeg*, *hömpölyög*, *hömörcs*, *hup*, *hupa*, *hupás*. 6) Elötét ezekben: *hoz* névrag, = od, *hál* alszik, *homu* *homok*, omó omok, *hedegül* = idegü, *heveder* = öveder, *hintó*, *hinta*, *himbál* = intó, inta, *inbál*, *himpók* *inpók*, *hízik* = ízik, *hizelkedik* = izelkedik, *hóri* = óri, *hórias* = órias, *huszu* = uszu, *hümmög* = ümmög. 7) Fölcserelődik *g*-vel, *k*-val, mint föntebb, továbbá *s*-sz-vel, *p. hápog* sápag, *hörpöl* szörpöl, *huny* suny, *hervad* sorvad, *hadar* sadar, *heder* seder, *herde* serde, *hömörcs* szömörce, *hüp* süp.

Latin szókkal közösek.

halm collis, *harag ira*, *hat sex* (ἕξ), *hét septem* (ἑπτα) *hiu hiul-cus*, *hideg hyems*, *horg harpagó*, *horty ronchus*, *hörpöl szörpöl sorbet*, *horny*, *crena*, *hörcsök cricetus*, *húr chorda*, *ház casa*, *homolít cumulat*, *hinnyog hinnit*, *hij*, *hiv*, *hilum*, *hiány hiatus*, *hord gerit*, *halászmadár*, *halcedo*, *him hymen*, *honnan v. hunnan unde* = de *un*.

Jegyzet. H-val kezdődő idegen szónk aránylag kevés van.

III.

Nyelvhelyi mássalhangzókkal kezdődők.

a) *d* és *t*.

d, lágy.

dab, több helynevekben: *Dabar*, *Dabas* stb.;

dacz, *daczol*, *daczos*, *daczosság*;

dag, *dagad*, *dagaszt*, *dagály*, *dagonya*, *dagan*, *daganat*, mint:
fog, fogad, fogan, foganat;

dad, hangut. *dadog*, *dadogás*; *dada*;

daj, *dajka*, *dajkál*, *dajna*;

dal v. *dan*, *dalol* v. *danol*, *dana*, *dánom*;

dal v. *del*, *dali*, *dalia*, *deli*, rokona azon *dar* v. *der*, melyből *darék*, *derék*, honnan *dalmahodik* = testesedik, *derekasodik*;

dam, több helynév gyöke: *Damak*, *Damos* stb.;

dam, *damasz* = kövérdiszno, rokona *döm*, melyből *döme*, *dömbicz*, *dömsödi*, *dömöczkös*;

dan, *dancs* = mocskos, szennyes, rokonai, *gan*, *gam*, honnan *gané*, *gamat*;

dar, vékonyh. *der*, *dara*, *dercze*, *derzál*, (*darál*), *darab*, *deréb*, *darabos*, *daráncs*, *darócz*;

dar, hangut. *darázs*, *daru*, átv. ért. *darvadoz* = széledeezve jár, mint a *darvak*;

dár, *dárda*, *dárdás*, tiszta gyöke az előtét nélküli *s* hegyes eszközt jelentő *ár*, rokona *nyárs*;

dár, hangut. *dáridó*, *zajos mulatság*, rokonai, *dávorikol*, *devernyal*, *dorbézol*;

de, kötszó, *dehogy*, *de úgy*, *de mégis*;

déb v. *döb*, *deber*, *debre*, *debrő*, *deben* v. *döbön*, több helynév gyöke;

décz v. *döcz*, *deczeg* v. *döczög*; *décz*, *déczbunda*;

ded v. *död* v. *did*, *dedereg*, *dödörög*, *didereg*, hangut.

déd v. *död*, *dédelle* v. *dödölle*;

ded, nyílt *e*-vel, *Göcsejben* = *kisded*, *gyermek*;

déd, *dédős*, *dédük* (tótúl *dedo*); rokona a mélyhangú *dádé*, *tata*, *táté*;

deg, = *dag*, *deged*, *dagad*;

deg, *déget*, *degenyeg*, a *székelyeknél* = *dohott sűrű székérkenő*;

dél, *déli*, *delel*, v. *déll*, *délest*, v. *delest*;

dél-czeg, midőn büszkét pajkost jelent, rokona a *dölfös*, (*dölczog*), és a *denczegni*, azaz, a testet járásközben dagályosan hánynivetni, mintegy ideoda döntögetni;

der, hangut. *derécsel*, *deredarál*, *dereducsál*, keményen *ter*, terefere, *teretura*, *terécsel*, *derczés*, *derczéskedik*, mélyh. *durczás*, *durczászkodik*;

- der*, *derék*, *dereglye* = födeletlen hajó, melynek csak dereka van, *derellye* átv. ért. derekalyhoz, párnához hasonló töltött tézsaétek, mint a német Polsterzipfen;
- dér* a) fagy, tél; b) hóharmat; c) átv. ért. fehères, világos, mint a hó honnan, derül, derít, deres, derhenyő, s meny-nyiben a fagy a testet megmerevíti; *dermed*, *dermeszt*;
- dér*, hangut. *dérdúr*, *dérczes*, *durczás*;
- di* dia, (csizma) dia, változattal *zia*, *csi*, *csia* (zubbón) csi; rokona a régies *cse*-ál, és a *tesz* gyöke *te* származéka *diál*, melyből a *gyál*, *gyár*, *gyárt* fejlett ki;
- di*, dió, v. divó, Diós, több helység neve;
- dí*, v. *díj*, v. *div*, diadal, divik, divat, diványos, dísz, díszlik, *díszke juh* vagy *tehén*, mely először díszlik, vagyis szaporodik;
- dib*, ikerítve *dibdáb*, *dibdabság*, rokona, *zsib*, *zsibáru*;
- dics*, v. *dücs*, dicsekedik, dicsér, dicstelen; elavult ige „Dich- tessék az ő szent neve“ (Kreszn.), honnan a részesülő *dicső*, *dicsőség*, *dicsőit*;
- disz*, mélyh. *disznó*, hasonlók hozzá a hellen *ῖς*, lat. *sus*, s a héber *daschan* (kövér);
- dísz* magash. *diszes*, *disztelen*, vö. *dí*;
- dob*, hangut. *dobog*, *dobban*, átv. ért. *dob*, *dobol*, *dobos*, *dobasz*, *dobzó*, *dobzódik*, *dobosz*, *dobroc*z;
- dob*, ige, *dobál*, *dobás*, *dobás*, *dobásnyi*, kem. *tob*;
- doh*, *dohos*, *dohoskodik*, *dohlik*, *dohot*, *dohány*;
- doh*, hangut. *dohog*, *duhog*, *dohogás*;
- dol*, *dolog*, *dolgos*, *dolgozik*, *dologtalan*, (szl. *del*, *djel*);
- dom*, *domó*, *domb*, *dombor*, *dombos*, *dombár*;
- dom*, v. *tom*, *dombéroz*, *tombol*, hangut.;
- don*, hangut. *dong*, *dongat*, *dongó*, vék. *dön*, *döng*, *dönget*;
- dor*, *dorong*, *dorongol*, vált. *düring*, ford. *rud*;
- dor*, hangut. *doromb*, *dorombol*, *dorgál*, *dorbézol*, *dorbélyoz* (*δορυβος*);
- dor*, *doroszol*, *doroszló*, = *csoroszol*, *csoroszla*; *dorozma*, *dorozmás*;
- dosz*, = *tosz*, *tusz*, *doszol*, *doszolás*, = *tuszkol*, *tuszkolás*;
- döb*, *döbö*g, *döbben*, *döbbent*, hangut. = *dob*, *dobog*, *dobban*;
- döb*, *döbön*, *döbör*, *döbörke*, ford. *böd*, vast. *dob*, ford. *bod*, *bodon*;

- döcz*, döczög, döczögtet, döczczen, döczcent;
död, dödölle, döddő, rokona. *tüt*, tüttös;
döf, döfés, döföd, döföl, döfüttyü;
dög, döglik, döglet, dögleszt, dögös, dögösödik, dögösködik,
     döghös, dögönyöz;
dő, döl, dölf, dölfös, dölmece, döjt, v. döt, v. dönt;
döh, döhér, rokona, *döm*, döme;
döm = *töm*, döme, dömöczkös, dömbiez, dömöske, dömöcsköl;
dön, hangut. dönget, döngöl, döndít, döng, dönnyög;
dön = gön, döndöre, = göndöre, bondor szörű juh;
dör, hangut. dörög, dördül, dördít, dörren, dörmö, dörömb,
     dörömböl;
dör = *tör*, dörgöl, dörgölödzik, dörzsöl, (terit, tergit), dör-
     möl = fogaival tör, zsurmol,
dör = ör, döre, döröség, dörékedik, dörül = örül;
dözs, dözsöl, rokona, *dus*, duska, duskálkodik;
dsin, = *hin*, dsindsa, hinsa;
dú, dúl, dulakodik, dúló, dús, dúka;
dú, hangut. dúlfúl, duvad, duvaszt, dúdol, duda, dudog, du-
     dorász, vált. *tú*, tutul;
ducz, duczi, duczos, duczkó = tuskó;
dud, hangut. dudorog, = *did*, didereg;
dud, dudor, dudorú, dudorodik, dudva;
dug, dugasz, dugaszol, dugdos, duggat, dugul, dugulás;
duh, hangut. duhog, duhogás;
dum v. *düm*, dummog, dümmög, vált. dunnyog, dünnyög;
duny, dunyha, rokon a fúvást fölfúvódást jelentő *dú*-val;
dur, durda = dundi, dömsödi;
dur, hangut. durr, durran, durrant, durrogat, dérdúr, durcz,
     dureza, durezza, durmonyás, durbonezás;
dur, durva, durválkodik, durvaság, ford. egyezik vele a latin
     rud-is, valamint a *durung durong* is = *rúd*, és latin
     rudis;
dús, duska, duskál, vö. dözs, dözsöl, *tus*;
dúz, duzma, duzmati, duzzan, duzzog, duzzad, duzzaszt, duz-
     zaszkodik, elvont gyöke a fúvást jelentő *dú*;
duv = *div*, duvatlan, duvatlankodik;

dücs, *dücső*, *döcsőit* l. *dics*;

düh, *dühös*, *dühödik*, *dühül*.

A *d* kezdetű gyökszók száma 70-nél nagyobb, az ily végzetüké pedig, milyenek *ad*, *ed*, *id*, *od*, *ud*, *bad*, *bod*, *böd*, *büd*, *dad*, *ded*, *did*, *död*, *dud*, stb. fölülmúlja az 50-et.

Észrevételek. 1) Ezen természetutánzóok előhangja : *da-* *dog*, *dana*, *danol*, *dal*, *dalol*, *darázs*, *daru*, *dáridó*, *dedereg*, *didereg*, *dödörög*, *derécsel*, *dérdúr*, a *dedergést* okozó *der* (*fagy*), *dob*, *dobog*, *dohog*, *duhog*, *dombéroz*, *doromb*, *dorombol*, *dörömböl*, *dorgál*, *dorbézol*, *döbög*, *döbben*, *döng*, *dönget*, *dong*, *dongó*, *dülfül*, *duga*, *dúdol*, *duhog*, *dunnog*, *dünnyög*, *durran*, *durrog*, *duzzad*, *duzmad*, *düh*, *dühös*.

2) El- vagy visszataszítást jelentő szókban : *dacz*, *daczos*, *délczeg*, *dances*, *döczög*, *döl*, *dölfös*, *dönt*, *doh*, *deget*, *dob* (*ige*), *doszol*, *dög*, *döf*, *dug*.

3) Puffadtat, dudorút, gömbölyüt jelentő szók vezérhangja : *dag*, *dagad*, *dam*, *damasz*, *döb*, *döbön*, *dob*, *dobos*, *dobasz*, *dobzó*, *dom*, *domó*, *domb*, *domború*, *död*, *döddö*, *dödölle*, *döm*, *döme*, *dömbicz*, *dömöszke*, *dömsödi*, *dön*, *döndöre*, *ducz*, *duczkó*, *duczi*, *dun*, *dundi*, *dud*, *dudor*, *dudorú*, *duny*, *dunya*. Mindézekben az önhangzók dudorúk, vagy zártak.

4) Elötét ezekben : *dárda* (*árda*), *déd*, *dádé*, *doroszol* (*oroszol*, *ortogat*), *döre*, (*öre*, *örült*).

5) Fölcserélődik a) *t*-vel : *dob* *top*, *dobban* *toppan*, *dombác* *tombác*, *devern* *ya* *tivorn* *ya*, *doszol* *tuszkol*, *dob* *top*, *dobos* *toboz*, *dobzódik* *tobzódik*, *dömbicz* *tömör* *tömpe*, *duska* *tus* (*tust* *inni* ; b) *gy*-vel, *diált* (*csinál*) *gyárt*, *dió* *gyió*, *disznó* *gyisznó*, *kivált* a *gyökök* végén : *bod* *bodó*, *bogy* *bogyó*, *fedd* *fegy*, *gedél* *gegyel*, *ked* *kegy*, *med* *megy* (*Megyaszó* = *Med-aszó*) *nad* *nagy*, *nadúr* *nagyúr*, *pod* *pogy*, *pedig* *pegyig* ; mint képző igen gyakran *gy*-re szeret változni : *Somod* *Somogy*, *Szilád* *Szilágy*, *Almád* *Almágy*, *szelid* *szeligy* stb., de erről majd a képzők tárgyalásakor bővebben, továbbá, ha *i* raghangzó járúl közvetlenül hozzá, a *palóczos* ejtésben : *szedi* *szegyi*, *szedik* *szegyik*, *harmadik* *harmagyik*, *hadi* *hagyi*, *Várad* *Váragyi* stb.

Latín nyelvvel közösek:

dob *tymp*-anum, *domb* *tumulus*, *domborodik*, *tumefit*, *dus* = diús, *dives*, *durung* ford. *rudis*, és *durva* szintén *rudis*, mel-
léknév, *dörgöl* *tergit*, *durda* *turgidus*. Az idegen nyelvekből
kölsönözöttek száma, milyenek, drága, drót, drusza, dufla,
aránylag csekély.

t, kemény.

ta, v. *to*, *taa*, *toa*, *tova*, *tahát*, *tal* v. *tol*, *taliga* v. *toliga*, *tojik*,

tasz, v. *tosz*, *taszit* *toszit*, *taval*, *tátába* *tacsba* menni,

dajkany. *távolba*, *tág*, *táj*, *tár*, *táv*, *távol*, *tól* (től) *túl*;

tá, *tát*, *tátogat*, *tájbász*, *tácsó*, *tátri*, *táté*, *tábértos*;

ta, *tagad*, mint a latin *tagadó* *tiltó*, *távolító* *neből* *ne-*
gat;

te, személyn. *teeget*, *tegez*, *teez*, *ten*, *tennen*, *teed* *tied*;

te, megfelel neki a mélyhangú *távolító* *ta*, *honnan* *tehát* =

tahát, *teg* *tege* *elmúlt* *nap* *tegnap*, *tegent* v. *tegett*, *el-*

mult *napon* *té* = *tá*, *tétó*, *tétova*, *téboly*, *tékozol*, *tén-*

fereg, *tép*, *tér*, *tév*, *téved*, *tévelyeg*, *mindnyájan* *alap-*

eszmében *egyeznek* a *tá* *táv*-val;

té, *tész*, *téhet*, *tétet*, *tékony*, *tét*, *tékél*, *tékéletes* (*perfectus*),

tévő, *vő*. *tet*, *tető*, *tetszik*;

ti = *csi* *csitt*! *honnan* *tit*, *titok* = *csitok*, a *mit* *csitban*, *hall-*

gatásban *tartanak*;

tó v. *tov* v. *tav*, *tovas* *tavas*, *tavasz*, mint *nagyobb* *tért*, *tájt*,

távolságot *elfoglaló* *víz*, *alapeszmében* *egyezik* a *ta* *to*

táv-val;

tő, *több*, *töm*, *tömerdek*, *tömény-ezer*;

tu, *hangut*. *tutu*, *tutul*, *tutulás*;

tü, *tütü*, *dajkany*. *víz*, *ital*, *átv*. *bor*, *pálinka*;

tő v. *töv*, *tös*, *töves*, *tösgyökeres*;

tű, v. *tő*, *tüvis*, *tüs*, *tüz*, *tüszü*, *tüske*, *tör*, *török*;

tab, *több* *helynév* *gyöke*; *Tab*, *Tabajd*, *stb.*;

tacs, a) *dajkanyelven* = *messze* *távolba*; b) *tacskó*, (*csacskó*,
csacska?)

tag, *tagol*, *tagolás*, *tagos*, *tagosság*;

tág, *tágul*, *tágít* l. *ta* v. *tó*;

tagy, helynevek gyöke, Tagyony, Tagyos;

taj, a) tajdok, tajkos, tajték; b) helynevek gyöke: Tajna, Tajó;

táj, tájék, és *táj*, tájbász l. *ta* tá;

tak, takar, takaró, takarodik, takács, (tego, texo, textor);

tak, takony, taknyos;

ták, tákol, tákos, tákoz, bocskorták;

tal = *al*: talabor, talap, talp, talaj;

tal = *tol*, taliga, tala, l. *ta* v. *to*;

tal, talán, talál, találkozik;

tál, tálas, tálgyer v. tányér, tálal;

tám, támad, támasz, támaszt, támogat;

tám = *csám*, támolyog = csámolog;

tám = *szám*, táméntalan = száméntalan, vék. teméntelen;

tan, tana, tanács, tanakodik, tanít, tanú, tanul;

tan, tanórok (?) tanórokkapu;

tán = *sán*; tántor, tántorog, tántorit;

tany, helynév, tanya, tanyás, tanyáz;

tap, hangut. tapod, tapos, tapogat, tapint, taps, tapsol, tapsé-
ros; innen átv. ért. tapad, tapasz, tapaszt, tapasztal,
tapló;

táp, táplál, táplálás, helynevek gyöke, Tápé, Táplány;

tar, (kopasz, nyírt), tarol, tarló, taráz, tarka, tarangy, tarattyú,
taráta, tarhudik;

tar, kinőtt magas, taré, taréjos, tarjag, tarju;

tar, a) tart, önható, (durat), tartós; b) áth. (servat, tenet),
tartalék, tartomány, tartóztat, tartozik, tarts, tartatlan;

tar = *tur*, tarhó = turósodott téj, tarhonya = száraz turó-
hoz hasonló morzsolt tészta;

tar = *tal tol*, targoncza = talgoncza, talicska, torbonecza =
tolgoncza;

tár, elvont gyöke *tá*, a) ige, tárol, tárad, táraszt, tárogat, táro-
gató; b) főnév, tárnok, társ, társalkodik;

tár = *tál*, tárgy a) = tálgy lat. pluteus, deszkaellenző az
ostromlók lövöldözései ellen, továbbá = meta, azon
cél tábla, melyre lödöznek, tárgy közepe (Pázmán)
centrum metae; b) átv. ért. objectum, p. beszéd tárgya,
a mire a beszéd, mintegy célra, vonatkozik, irányúl;

tas, helynév és helynevek gyöke : Tasád, Taskony, Tasnád ;

tas, v. *tás*, egy a német *taschen*-val : tasoly, táska ;

tasz v. *tosz*, taszít, toszít, taszigál, toszigál, tuszkol, l. *ta* v. *to* gyökelem ;

tat, a) hajó tatja ; b) tatar, tataros, = takaros, honnan tatarozni ; c) tata = ata, atya ;

tát, *táté*, *tátogat*, *tátri* ;

tát v. *tált*, *tátos* v. *táltos* = tudós ;

táv, *távu*l, *távo*zik, *távo*ztat l. *ta*, *to* ;

teh, = *tej*, *tehen* = *tején*, (*tejelő*), *tehenes*, *tehenész*, *tehenedik*, v. *tehenkedik* ;

tej v. *téj*, *tejel*, *tejes*, *tejesedik*, *tejetlen*, átv. ért. *tejke*, a garat alatt függő kis medencze, melyből a szem a kő alá hulladoz ;

tek, *tekint*, *tekintet*, *tekintetes* ;

tek = *tök*, *teke*, *tekéz*, átv. ért. kerekiségre vonatkozva ;

tek, *teker*, *tekeres*, *tekereg*, *tekervény*, *tekeredik*, *tekerget*, *teketória* ;

tek = *tak*, *tekenyő*, *tekenyős* (takaros), *rokonai*, *tok* *tokmány*, *toklász*, és *teg*, *tegez*, mint takaró burkot jelentők ;

ték v. *tök*, *tekél*, *tökél* = *tégél*, *tögél*, l. *té*, *tész* ;

tel v. *töl*, *telik*, *teljes*, *telhetetlen*, *televény*, *tölt*, *töltözik* (mint *kel* *kelt* és *költ*) ;

tel = *ter* v. *tér*, *telek*, *telepedik* = *terepedik*, *telepít* ;

tél v. *tel*, *téli*, *telel*, *telelés*, *teletszaka* ;

tem v. *töm*, *temet*, *temetkezik*, *temérdek*, v. *tömérdek*, *tömhüdt*, *tömmör*, *tömrzsök*, *tömpe* ;

ten, *teng*, *tengés*, *tenget*, *tengődik*, *tenk*, *tenkre jutni*, *tenni* (*törökül*, *perzsául tenki* = *szűk állapot*) ;

tén, v. *tön*, *tenk* v. *tönk*, *tönkö*, *tőke*, *tengely* ;

teny, *tenyér*, *tenyeres*, *tenyészik*, *tenyész*t ;

tep, *teper*, *tepiczkél*, *tepszi*, *mélyh. tap*, *tapos*, *tapéros*, *élesen tip*, *tipor* ;

tép, *elvont* gyöke az *elválasztó*, *távolító te* v. *té*, *tépés*, *tépdél*, *tépeget*, átv. ért. *tépelődik* ;

ter, *hangut. teretura*, *teretural*, *terefere*, *teréfa*, *terécsel* ;

ter v. *tér*, *tereb*, *terebély*, v. *terep*, *terepály*, *tereget*, *terel*, *terül*, *terít*, *terjed*, *terjeszt*, *terped*, *terpeszt*, *terpeszke-*

dik, tertyed; több helynév gyöke: Terebes, Terebő, Teregenye stb.;

ter, a növés alapeszméjével = *ser*, *sar*, (sereng, serdül, sarsadjzik); terem, teremt, természet, termékeny, termés, természet;

ter, terh, terhes, terhel, terhenye;

test, testes, testesedik, testesít, testetlen, vö. *tet*, tetem;

tet, melyből a régies *tet-ik* (látszik, föltünik), *tető*, *tetéz*, *tet-szik*, a mi kedvünkre nézve jónak látszik, *teteti* vagy *tetteti*, azaz bizonyos állképben láttatja magát; *tetem*, *tetemes* = *test*, *testes*, az embernek látható anyagi része, különböztetésül a láthatatlan lélektől;

tet, *tetű*, *tetves*, *tetvészkedik*; eredete homályos, vagy talán onnan, mert kivált az emberi test tetején, a fön szeret tenyészni?

tév, téved, téveszt, tévelyeg, stb. l. *te*, *té*;

tik v. *tyúk*, hangut. *tikász*, *tikácsol*, azaz fuldokolva krikákol, honnan átv. ért. *tikkad* = fáradva ellankad, *tikkaszt*, *tikkasztó* meleg = *fojtó*, *lankasztó* meleg;

til, elavult ige és fn. *til-os*, *til-t*, *til-alom*, *tilalmas*, *tilalmaz*; valószínű, hogy a távozásra vonatkozó *il*, *illan*, *előtét*-*tes* módosítása;

til, hangut. *tilinkó* v. *tilinka*, *tilimít*, *tiló*, *tilól*;

tím, *timsó*, *timár*, a ki *timsóval* készíti a bőrt;

tim = *sim*, *sem*, *timmed* = *elvész*, *elveszelődik*, mintegy semmivé lesz;

tin v. *ten*, *tincs* v. *tencs* = egy tömeg, csomó szőr, haj, kender, tehát rokona a *tem* *töm*, honnan *tincsödik* = *hizik*, *teste tömötté* lesz;

tin, *tinó*, család nélküli, homályos eredetű;

tip, változ. *tap*, *tep*, *tipor*, *tipródik*, *tippá teszi*, *tipeg*, *tipicz-kél*, *tipitapi*;

tip, *tipál*, *tipász*, l. *tép*, *tépász*;

tisz = *disz*, *tiszt*, *tisztes*, *tisztel*;

tisz, *tiszta*, *tisztít*, *tisztúl*; egyezik vele a szláv *csiszti*;

tír, hangut. *tíricsel*, *tírikol*, *pacsirtaszó*;

tír, *tíripiri*, *tírinákó*, *tírink*, a maga nemében aprót, vagy *hityányat*, *aljasat* jelent = *csír*, *csiribiri*;

tit, titok, titkos, titkol; valószínűleg a hallgattató *csit*! kedélyszó módosítása;

tiv, tivornya, devernya, davorikolás, dárídó, Sándor J. szerint, taberna, vinaria;

tíz, számnév, mely különféle vátozattal az árja nyelvekben is megvan;

tob, a) = dob, dobás; b) hangut. = *top*, toborz, toborzó, toborzékol, toporz, toporzék, toporzékol, hármass topogású tánczot jár, (tripudiat); c) toboz, tobzódik, l. *dob* fn.;

toh, tohonya, öszvehúzza = tunya;

toj = tol, tojás, tojó, tojomány;

tok, tokos, tokla, toklász, tokmány, vö. *tak*, takar, *tek*, tekenyő;

tok, toka, tokás, változattal, *szak*, *szaka*, és *dag*;

tol, tolakodik, tolong, tolóka, told, toldúl, toldít, toldalék, tolú, v. toll, tollas, tollázkodik, l. *ta* v. *to*, *tal*, *tol*;

tol, tolvaj, tolvajkodik, tolvajság, valószínűen a *dúl* (praedatur), változata, mintegy, *dul*vaj, *dul*vajkodik;

tom, hangut. tomb, tombol, tombéroz, tombora;

tom = *dom*, tomb, tombácz, fölemelt hajó alá vetett dúcz; *tompor*, *tompóra*;

tom, tompa, tompít, tompúl, tonka, csonka;

top, hangut. topog, toppan, toporczol, toporzékol, topa, topán, vö. *tap*, *tep*, *típ*;

tor, torok, torkos, torkol, torkolat;

tor, torol, torolatlan, torének, disznótor;

tor = *or*, tordacs = ordacs, ordas;

tor, (emelkedés, magasodás), torlik, torony, toromba, torz, torzonborz, torzas, vö. *tar* taré;

tor = *tör*, torzs, torzsa, törzs, torma;

tor, hangut. torty, tortyog; torha, tornyikol;

tor = *tar*, torony = tarjag;

tor átv. *rot*, torhad = rothad, egyszersmind több helynév *tosz*, *toszít*, *toszigál*, l. *tasz*, *taszít*; gyöke;

toty, hangut. totya, togyog, totty;

töb, töbör = gödör, Töbörzsök;

tök, tökös, tökösség, töksi, töketlen;

tök = *tek*, töké, tökéletes, tökölődik, l. *té*, *tész* ;

tögy, tögyes, a *csöcs* változata, vö. *tűgy* ;

töl, a) l. *tel*, telik ; b) tölgyfa, tölgyes ;

töm, tömör, tömpe, l. *tem* ;

töp, változ. *csöp*, töpörödik, töpörtö, töpik, töpött, töpped, töppedt ; csöpörödik ;

tör, tördel, töredelem, töredék, törek, törekedik, törköly, törődik, átv. töprenkedik = törpenkedik, töri magát, törpe, átv, tupri ;

tör = *dör*, töröl, törzsöl = dörzsöl ;

tör, törzs, törzsök, l. *torzs*, *torzsa* ;

tör, történik, történet, talán a *töl*, tölt változata, mintegy teljesedett, betölt esemény ;

tör, törlejt = szerez, csinál, honnan törvény, mintegy szervény, és szertörés = törvénytörés ; különben törvény jelent törést is, p. szertörvény a régieknél szertörés, törvénytörés ;

tör, török, törös, gyöke a hegyes *tő* v. *tű* ;

töz, tözeg, v. tözek, v. tüzek. = tüzeiő ganéjból ;

trécs, trécsel, tréfa, trufa, l, *ter*, hangut. ;

trücs, trücs ki, trücs be ! borjuhajtó szó ;

trüssz, hangut. trüsszen, trüsszög ;

tub, galambhívó szó, tubi, tubicza, tuba, ném. taube ;

tud, tudás, tudomány, tudakozik, tudákos, tudálékos, tudatlan, tudalom, tudomás, tudós, tudósít ;

tuh, tuhad, tuhaszt, tuhul ;

tuk = *dug*, tukma = titkolódzó, tukmál, valamit másra erőltet, vagy szerződik ;

tul, tulajdon, tulajdonít, tulajdonság, valószínűen ered. *dül*, dula, tulajdon, mennyiben az eredeti vagyonszerzés dulás, zsákmánylás által történt, vö. *tolvaj*, *túsz* ;

tul, tuliz = öklelődik azaz, szarvaival tolakodik, honnan *dulok*, = tinó, mely öklelődni szeret ;

tung, vagy *tong*, tungos = kövér, nagyfarú, rokona, *dundi*, *ducsi* ;

tuny, tunya, tunyálkodik, tunyúl, rokona *suny*, sunya ;

tupri, átv. törpe, mint, töprenkedik = törpenkedik ;

tur, hangut. *turul* (turtur), *turbék* v. *turbik*, *turbékol*, v. *turbikol* ;

- tur* = *tor*, *turzos*, *turczos* = *torzas borzas* ;
tur, = *tul*, *turba* v. *tulba* = *börönd, tömlő*, melyet föl lehet
dúlni azaz *fúni*, tehát ered. *dulva dulba* ;
túr v. *tur*, a) ige, *túrás, túrkál, túrdogál* ; b) fn. = *túrás által*
fölhalmozott föld, több helység neve ;
túr = *tor, tar*, midőn *fekélyt* jelent, *torongy, tarjag* : „közös
lónak túros a háta“ = *fekélyes, tarjagos* ; *turha, torha* ;
túr, túró, túródzik, túros (tyros) ;
tus = *ducz, tusak, tuskó, duczkó* ;
tus = *tusz* v. *tosz*, *tusalkodik*, = *tuszalkodik, toszakodik,*
taszigálodva küzd, tusakol = *tuszkol* ;
tus, tust inni, l. *dus, duska, duskálkodik* ;
tusz = *tosz, tuszkál, tuszkol* = *toszigál, toszkál* ;
túsz, kezességül lefoglalt személy (*vas, pignus, fidejussor*),
mintha dú gyanánt lefoglaltat jelentene, s ennél fogva
dúsz, továbbá, földosztáskor jutott rész, mint a hadi
zsákmány része, duka ;
tut v. *tuty*, *hangut. tutog, tutyog, tutma, tutyma, orron beszélő* ;
tut v. *tuty*, = *dud, tutuska, tutyi* ;
túz, tűzok, talán távozó, tózó tulajdonságától kapta nevét ;
tücs, tücskök, tücskérez ;
tüd, tüdő, tüdös, tügy = *pofa, tögy, tütt, tüttös* = *gömbölyű*
vastag hurka ; a *fölfuodás és puffadság* alapeszméjé-
vel, rokonaik : död, dud, düd ;
tük v. *tik, tükör, tiker, tükrös, tájejtéssel, tyükör, gyükör* ;
családtalan, s homályos eredetű, vagy talán a tün ; *tün-*
döklük családhoz tartozik ? oly eszmerokonsággal, mint
a latin *specto* és *speculum*, vagy a szláv *zírám* és *zrkadlo* ;
tün, tünik, tündik, tündér, tündöklük, tünemény, tüntet ; átv.
ért. tünődik, mintegy különféle aggodalmas képek tün-
nek föl előtte ; *tündelevény* = *denevér, tünet* = *lidérc,*
kisértet ;
tűr = *gyűr, türemlik, gyüremlik, türődzik, gyürődzik, tür-*
közik, gyürközik, türet, gyüret, = *csomó, kötet* ;
türk, átvetve s eredet. kürt, honnan türkök = *kürtöl, máskép,*
tülök *tülköl, tülökorru* = *tokmányorru* ;
tür, a) türelem, türhető, türhetetlen türedelem : b) *türtözik,*
türtözködik, türtöztet ; valószínűen mindkét értékeny-

ben a *tart* (servat, tenet) erkölcsi jelentése rejlik, az elsőben a szenvedésnek kitartása, a másodikban bizonyos vágytól, rosztól visszatartózkodás, (abstinentia), a *türtöztetni* tájéjtással *türkőztetni* is;

tüz v. *tüz*, tüzel, tüzes, tüzeskedik, innen, *tüztön*, *tüztént*, szokottan *tüstént* = hevenyében, melegében, rögtön, (in flagranti), mint *füst* füstént, ugyanaz;

A *t*-vel kezdődő gyökszók száma a 150-et, a *t*-vel végződők pedig, mint, *at*, *et*, *ít*, *öt*, *ut*, *üt*, *bat*, *bát*, *bet*, *bit*, *bot*, *böt*, *but*, *csat*, *cset*, *csit* stb. a 60-at fölülmúlja.

Észrevételek. 1) Jobbára tompa hangutánzók előképzője ezekben: *tap*, taps, tapsol, *tép*, teper, *top*, topog, toppan, *tip*, tipeg, *tíl*, tilinkó, *tíri*, tiricsel, *tob*, toborzó, *torty* tortyog, *tomb*, tombol, *toty*, totyog, *tör*, töröl, törzsöl, *teretura*, trécs, trécsel, *trücs*, tücsök, *trüsz*, trüsszög, *turbik*, turbikol, *tur*, turul, *tu*, tutu, tutul, *tuty*, tutyog, tutyma, *tü*, tüti.

2) Távolítást, távozást, eltaszítást, terjedést, kihatást jelentő szók előhangja: *ta*, *to*, *tó*, *tel*, *tol*, *táv*, *tétova*, *toszit*, *tuszkol*, *tesz*, *tacs*, *tátá*, *táj*, *tág*, *tál*, *tár*, *tát*, *táté*, *tátri*, *tér*, *terep*, *terepely*, *tenyér*, *tenyész*, *tép*, *tév*, *téved*, *tilt*, *tob* = *dob*, *ige*, *tojik*, *tör*, *tukma*, *tuliz*, *túr*, *tusa*, *tusakodik*, *túzok*, *tünik*.

3) Puffadtat, dudorút, teljeset jelentőkben: *tok*, *tök*, *tömör*, *tömpe*, *tömhüdt*, *tönk*, *törzs*, *tombác*, *toboz*, *toka*, *töbör*, *tuhad*, *tungos*, *turba*, *tuskó*, *tutuska*, *tutyi*, *tüdő*, *túgy*, *tögy*, *tüttös*, *türemlik*.

4) Némely *ar or*, *al il*, gyökök előtt eszmemódosító: *tarol* = *ar-at*, *tor-dacs* = *or-dacs*, *tor-ony* = *or-ony*, *tor-lik*, = *or-lik*, *talap*-alap, *talabor*, *alabor*, *tílt*, *ílt*.

5) Fölcserélődik a *d* alatt elszámláltakon kívül *gy*-vel, *ty*-vel, *cs*-vel: *tám* gyám, *tík* tyuk, *tömöszöl* gyömöszöl, *csömöszöl*, *töppörödik* csöppörödik, *törtet* csörtet, *tükör* gyükör, *tílr* gyűr, *tíz* pal. tyíz, *tüz* pal. tyüz, *tonka* csonka; kivált a gyökök és törzsek végén *i* előtt palóczosan *ty*-vel: *üti* ütyi, *veti* vetyi, *kergetik* kergetyik, *kerti* kertyi, *parti* partyi, *Pisti* Pistyi, *Kati* Katyi, stb.

Latin nyelvvel közösek:

takar tegit, takács textor, tapint tangit, tart durat (dauert, terwá), *te tu, tenyér tenar, törgöl töröl, terit tergit, tétováz titubat, tok tegmen* (δοκος), *tol trudit* (tludit), *tombol tumul-tuatur, torok* átvetve *guttur, torony turris, törzsök truncus, tom-bácztumulus, turbokol turbat aquam, termőág termes, turó tyros, tarhó turótarhó tyrotarichos, tiszafa taxus, turul turtur, túr turzos, tunget, turgidus.*

b) s-zs.

s, kemény.

sa = *csa*, sanda, félre, görbén, mintegy csáléra néző, santa, sántikál, sántít, félre biczegve lép, = *ta*, tántorog, tántorít;

se, tagadó kötszó, sem, senki, sehol, sehová, semerre, semily, sehonnai, sincs; mélyh. *so* : sohol, sohonna;

se = *si*, seet v. siet, seb sebes, sebbellobbal, sajin (gyors);
sé v. *sí*, hangut. séd, sió, sir, sirat, siralom, siránkozik, sival-kodik, sikat, sikolt, sivít, sip, sipít;

só, sós, szó, sótalan;

sül, elvont gy. sül, sūt, sütemény;

sül v. *süv*, sógor v. sógorasszony;

sú, hangut. sűg, sűgás, sugal, sugatag, sudam, sudamlik,
saj, sajka, sajkás (talán; hajka, hajóka?) vö. *suh*;

saj = *sav*, sajmeggy, sajt, sajtalán;

saj, kedélyhang, sajnál, sajnálkodik, sajnós, sajog, sajgat, saj-lódik, sajlódtat;

saj = *sej*, szaglási hang, sajdít, sejt (odoratur);

saj = *suj*, sajt, sajtó, = sujt, sujtó, sütő;

saj, saját, sajátít, sajáttság, homályos eredetű (se-ját?)

sad = *sed*, *had* *hed*, sadar, seder, hadar, heder;

sal, hangut. salap, salapol;

sal = *szal*, *szál*, salang, szalag, salangos, szalagos;

sáh = *sáv*, sáholy, sávoly; sáholyos, sávolyos;

sám = *tám*, sámfa, bőrfeszítő, föltámasztófa;

sany = *seny*, sannyad, sennyed, sennyedék;

- sany*, kedélyszó = *saj*, sanyar = sajar, sanyarog = sajarog,
sanyargat = sajargat;
sáp, hangut. sápag, sápit, sápolódik;
sáp, sáppad, sáppaszt, sáppadt (tabescit);
sar = metszésre vonatkozó *tar*, sarol, = tarol, sarabol, sarló
= taroló eszköz; kard sarja = éle;
sar = növésre vonatkozó *ser*, sarj, sarjad, sarang, sarjados,
sarju, serdül, sereng; rokona a *ter*, terem, termeszt;
sar, a láb hátulsó része, honnan sarok v. sark, saru, a mi e
részt takarja;
sár v. *sar*, sáros, sároz, változ. *csér*, cséros, epesár, sárlik,
sárhat a ló; sárarany, sárga, sármány;
sas, sasorr, sasszeg, sasos, Sasd;
sás, sásos, sáska, susogva mozgó, illetőleg repülő hangjoktól;
sas, sassudok = senyvedek, tehát sajsudok, sanysudok, a *saj*
sany gyöktől;
sat, satnya, satnyúl, a *sannyad sennyed* változata;
sav, savany, savanyú, savanyodik, savó;
sáv, sávoly = sáh, sáholy;
seb (vulnus) sebes, sebesít, sebesedik, sebhed, sebheto, sebesz;
seb, l. *se* v. *si*;
seg, segít, segél, segéd, segedelem, segítség;
segg, segges, seggöl, seggöltet;
sej = saj, sejt, sejdit, sajdit;
sej = *söv*, *szöv*, sejt (cellula) mintegy likacsos szövődék;
sek = csek, sekély, csekély, ford. kecsél, kicsi;
sel, selejt, selejtes, homályos ered.;
sel v. *sely*, hangut. selyp, selypes, selypeg;
seny, senyv, senyved, senyveszt, v. *senny*, sennyed, sennyedék,
vö. *sany*;
ser, hangut. sercz, serczeg, serp, serpeg, serpen, serpenő, *sér*
v. *sör*, ital;
ser, növésre vonatkozó, serdül, sereng, serevény, mélyhangon
sar, sarjadzik, sarju; serény v. *sörény* (szőr) serte;
ser, = mozgás, sürgés; serény, serög, serke, serken, serkent,
serteperte, mélyh. *sar*, sarmalódik;
ser = sodor, teker : serlik, serít, serül, serülködik, serifkál;
serikál, = tekereg;

sér, sérv, sért, sérelem, sérődik. sérül, sérít, sérzik, sérteget ;

ses, hangut. mélyh. *sus*, sese, seseg, susa, susog ;

sét, séta, sétál, sétika, sétikál ;

siccz, macskaüző szó, siccz te !

sih v. *süh*, siheder, süheder, vált. *suh*, suhancz, suttyó ;

sik, mélyh. sikos, sikál, sikam, sikamlik, siklik, sikság, *sikk*,
sikkad, sikkaszt ;

sik = *csik*, aranydik, ezüstsik, sikos ruha ;

sik, magash. siker, sikeres, vált. *sük*, süker ;

sik = *csig*, sikoltyú = csigoltyú, csikoltó ;

sil = *hül* (hiu) silány, silányság ;

sil = *csil* (csillám), silák, silákol = homályosan csillog, vi-
sim, sima, simít, simúl ; lágit ;

sim = *siv*, simázkodni, sivázkodni, rimázkodni ;

sin, sindik, sinlik, sinlődik, rokonai, *sany*, sanyarog, *seny*,
senyved ;

siny = *seny*, sinnyedek = sennyedek ;

síp (si), sipol, sipít, sipákol, sipázkodik ;

sip = *stipp*, sippad = süpped ;

sis, hangut. siserg, sisereg, sisterékel, p. a vízbe mártott tü-
sis, sisak, siska, változ. süsü ; zes vas ;

sír, fn. sírhalom, sírkert, sírverem ;

siv = *hiv*, *hiú*, sivány, sivatag = hivány, azaz, pusztá, üres,
hiú föld, homok, vö. *sil*, silány ;

sod, sodor, sodorít, sodródik, vö. *sad*, sadar, és *sud* sudam-
lik, sudár ;

so = *se*, tagadó, soha seha, sohol sehol, sohonna, sehonna ;

sod, sut, gócz, kuczkó, melyben a tűz ég ;

soh, sohaj, sohajt, sohajtás, kedélyszó ;

sok, (talán = *ság ség* ?) sokadalom, sokall, sokas, sokasít,
sokasodik, sokaság, sokasúl, sokszor, sokszoroz, soká,
sokáig ;

som, Somos, Somod, Somogy, Somberek, Somló ;

som = *suny*, sompolyog = sunnyogva jár, sompordál vagy
somfordál ;

som, ford. *mos*, somolyog, = mosolyog ;

sop = *sip*, sopázkodik, = sívaríva panaszkodik ;

sop = *siv*, sopár sívár (sterilis) ; sovány ;

sor, = *szer*, *szor*, soros, soroz, sors, sorsol;

sor = *her*, sorvad = hervad, sorvaszt;

sor = *sur*, sorgyáz = surran, sorikál, soroful;

sov = *kov*, sovarol, sovarlik = kovárlik, kopárlik, héjából, tokjából vetkezik;

sov = *hov*, *hiv*, (üres, fogyatkozott) sovány, soványság,, = hivány, hitvány;

sov = *soh*, sovár, sovárog, sovárság = sohár, sohárog, vö. sohajt;

sóly, sólyom, sólymos, Solymár; talán *susogó*, repülésétől, mint a *sas*, *sáska*?

sőj, helynév, Sőj, Sőjtör;

söm = *csöm*, *csom*, sömölcs, sömör, sömörög, = csömörödik, csöpörödik;

söny, sönnyedék, l. *sény*, sennyedék;

söp v. *sép*, söpör, söpredék, söpröget, söprű;

söp = *süp*, *sup*, söpped, süpped, suppad;

sör v. *sér*, sörös, sérés, söröz séréz (cerevisia);

sör v. *sér* = *ször*, sörte, sörény, keményebb ször;

sör, söre, hizlalt ökör, göböly;

sub, suba; rokonai: guba, zubbon;

sud, = *sod*, sudamlik, sodródik, sudár;

suh, hangut. suhad, suhan, suhog, suhogó ostor, suháng, suhint, suhancz, suhanczár, suhatag, suhító = csuhu, csáté, sás;

suj, hangut. sujt, sujtás, sujtogat, sujtól, a gombkötők *sujtása* átv. értelmű, mennyiben sutolva sujtolva készítik;

suly = *szul*, sulyom, mert szulákos, szuránkos, hegyes, tövises héjú, magash. *sül*, honnan *süldisznó*, tuskédisznó;

súly, = *súj*, súlyos, sulyok, sulykol, vö. *suj*, sujt;

sul = *kul*, sulí, kuli, kula, lehonyuló fülű, vagy szarvú, sullog = kullog, megkunyva, sunyva járkál;

sun v. *suny*, v. *kuny*, *kuny*, sunda, sunyi, sunnyog, sunydorog, magash. *sün*, sündör, sündörög;

sup, suppan, suppant, söppen, söppent; supra, suprá, suprikál, hangutánzó;

sur, hangut. surran, suramlik;

súr, hangut. súrol, súrolás, súrlódik;

sur, = szövésre vonatkozó *ser*, surján v. surgyán, fölserdült legény, leány, vagy fa. Valószínűen fiatal erdőre, cserjésre vonatkoznak e helynevek is : *sűr*, *súrd*, *surány*;
sus, hangut. *susa*, *susog*, *susáról*, *sustorog*, átv. *susogó* héja, levele valaminek ; *suska*, *sustya* ;

sus = *rus*, *susnya*, *rusnya*, *suspus* = erkölcsi rútság, szégyengyalázat ;

sut = *set*, *suta*, *suti*, *sete*, *balogkezű* ;

sut = *csut*, *suta* szarvú, *csonka*, *kurta* szarvú ;

sut v. *sutt*, *kemencze* möge, *suttony*, v. *suttom*, átv. ért. rejtkehely, alattom ;

sut, hangut. *suttog*, *suttogás* ;

suty, hangut. *suttyan*, *suttyó* = *suhan*cz ;

süh v. *sih*, *süheder*, *suhan*cz, *südő* = *sühödő*, p. *malacz*, más-kép *siheder* *malacz*, valamint mondják megfordítva *südő* pap, *südő* hadnagy, *südő* deák, azaz, fiatal, serdülő ; némelyek szerint *süldő* *malacz*, *disznó*, = sütni

süket v. *siket*, homályos eredetű ; való ;

sük, *süker*, *sükeres*, l. *sik* *siker* ;

süly = *sülp*, *sülyed*, *sülyeszt* ;

süly, *aranyér*, *vérfolyás*, *sülyös* ;

sül = *hegyeset*, *szurósat* jelentő *sul*, *szul*, *szur*, *süldisznó*, *sulyom*, *szulák*, *czulák* ;

sün = *sül*, *hegyes*, *szurós*, *sündisznó* ;

sün = *sun*, *suny*, *sündörög*, *sundorog* ;

sülp, hangut. *süpped*, *süppeszt*, vö. *sup* ;

sür = *sir*, *ser*, *mozgás*, *sürög*, *sireg*, *sürget*, *sürgölődik* ;

sür = hangut. *sur*, *sürölködik* = *surolkodik* ;

sür = *zür*, (*zavar*), *sűrű*, *sűrít*, *sűrösödik* ;

süs, *süsü*, a) *együgyü*, *bohó* ; b) *dajkanyelven* *gyermekfej-kötő*, *honnan*, *süsétek*, = *búbos* *pacsirta* ;

süv, hangut. *süvölt*, *süvöltyü* ;

süv v. *söv*, *süveg*, *süvegel*, vö. *süstl*.

Az *s*-vel kezdődő gyökök száma, változataikkal együtt mintegy 120, az *s*-vel végződőké pedig, mint : *es*, *is*, *os*, *ös*, *us*, *bes*, *bis*, *bos*, *bös*, *bus*, *fes*, *fos*, stb. körülbelül 50.

Észrevételek. 1) *Susogó* természeti s kedélyhangokat utánzó *vezérhangja*, s néha *zárhangja* is : *saj*, *sajnál*, *sajog*,

sad, *sadar*, *sal*, *salapol*, *sany*, *sanyar*, *sáp*, *sápog*, *sas*, *sás*, *sáska*, *sely*, *selyp*, *selypes*, *ser*, *sercz*, *serczeg*, *serlik*, *serlő*, *ses*, *sese*, *sicz*, *sih*, *siheder*, *sim*, *simánkodik*, *síp*, *sípit*, *sis*, *si-seg*, *sisereg*, *si sir*, *siránkozik*, *siv*, *sívít*, *sivalkodik*, *sod*, *sodor*, *soh*, *sohaj*, *sohajt*, *sop*, *sopánkodik*, *sov*, *sovár*, *sovárog*, *sóly*, *sólyom*, *söp*, *söpör*, *söpp*, *söpped*, *süpp* *süpped*, *sud* *sudamlik*, *su*, *suh*, *suhan*, *suhog*, *súg*, *suáj*, *suajt*, *suly*, *sulyok*, *sup*, *suppan*, *supra*, *sur*, *suramlik*, *súr*, *súrol*, *sus*, *susa*, *susog*, *suska*, *sustya*, *sutt*, *suttog*, *sutty*, *suttyan*, *süly*, *sülyed*, *süv*, *süvölt*, *se*, *si*, *seet*, *siet*, *sebes*, *sű*, *sül*, *süt*. Az egésznek egy harmada.

2) Ikerített állapotban divatoznak: sebbellobbal, sese-susa, suspus, siri, súgbúg, sundabunda, suttogbuttog, sürög-fürög, sülföl, sadarahadar.

3) Izlő és szaglő érzékekre vonatkozó szókban: só, *sav*, *saj*, *sej*, *sajdít*, *sejdit*.

4) Más, közelebbről vagy távolabbról rokon mássalhangzók eszmemódosító változata, u. m. *sa*, *sanda*, *csa*, csálé, *sánta*, tántorgó, *sám*, *tám*, *sarol*, *tarol*, *sejt*, szüvet, *sekkély*, csekkély, *sikoltyú*, csikoltyú, *sor*, *szer*, *sovárlík*, kovárlík, *suta*, *csuta*, *sajnál*, fájlal, *sadar*, *hadar*, *sápog*, *hápog*, *sár*, csér, *silány*, *hivány*, *sorvad*, *hervad*, *suny*, *huny*, *sutty*, *hutty*.

5) Megjegyzésre méltó, hogy gömbölyüt, puffadtat, dudorút jelentő szókban, egy kettőt, mint *som*, (csom?) *söm*, *sömör* (csömör, csöpör) kivéve, alig fordul elő.

Latin szókkal rokonok:

sarabol sarrit, *saraboló sarculum*, *sarj surculus*, *sarju chordum*, *selyem sericum*, *serdül serken surgit*, *serte seta*, *serpenyő sar-tago*, *sima simus*, *sisak cassis*, *síp* ford. *fistula*, tótúl *pistyela*, *sor series*, *sors sors*, *só sal*, *söpör scopat*, *ser cervisia* (ser-viz?) *sövény sepes*, *súg susog susurra*t.

zs lágy.

zsar, hangut mint *zsizsi*, *zsizser*, *zsarát*, *zsarátnag*, *zsarától*; *zsar*, *zsarol*, *zsarolás*, *zsarnok*; *zsák*, *zsacskó* = *zsákcsó*, *zsákmány*, *zsákol*;

zsám = *zsom*, *dom*, *zsámbok* v. *zsámbék*, = *zsombék*, *dombék*, *Zsámbokrét*.

zseb, *zsebel*, *zsebes*, *zsebmetsző*;

zséb, *zsébre*, *zsébrék*, (*aphta*) *rokona*: *seb*;

zseg, *zsegenye* = *vízerecske*, *kis vízfok*;

zsém, *zsémb*, *zsémbes*, *zsémbelődik*, *zsémbel*, *zsémbelyeg*,
változ. *zsim*, *zsimb*;

zsén = *gyén*, *zsenge*, *zsengés*, *zsendül*;

zser = *csör*, *zör*, *hangut*, *zsértelődik*;

zser = *csavarást* jelentő, *zser*: *zseréb*; vö. *zsar*;

zsi, *zsib*, *zsiba*, *zsibaj*, *zsibong*, *zshiv*, *zshivaj*;

zsib = *dibdáb*, *zsibvásár*, *zsibárus*, a ki holmi *dibdáb*, *csip-csup*, *ócskaságot* árul;

zsib, *zsibbad*, *zsibbaszt*, *rokona*, *seny*, *sín*;

zsib = *lib*, *zsibár*, *libár*, mint *zsiba*, *liba*;

zsig, *helynevek gyöke*, *Zsigárd*, *Zsiga*;

zsig, *magash.* *zsiger*, *barom aprólékja*;

zsig, *mélyh.* = *zsug*, *zsigora*, a *kutyák zsugorító nyavalyája*,
zsikora = *töpörtő*, *öszvezsugorodott szalonna*, vagy
zsiros hús;

zsil, *hangut.* *zsilip*, máskép *sel*, *seléb*;

zsin, *zsinár*, *zsinárkodik*, *mennyiben alávaló csalót* jelent,
rokona a *zshivány*;

zsi = *di*, *zsiók*, *vízi dió mogyoró* = *diók*;

zsir, *zsiradék*, *zsiros*, *zsiroz*, *zsirtalan*, *előtét nélkül* = *ír*,

zsizs = *sis*, *zsizsi*, *zsizsereg*, *sisereg*; irics;

zsizs, *zsizsik*, v. *zuzs*, *zsuzsok*;

zshiv, *zshivány*, *zshiványkodik*, *zshiványság*;

zsom = *dom*, *zsomb* = *domb*, *zsombék* = *dombék*, *zsomboly*;

zsom = *som*, *suny*, *zsomborog* = *sompolyog*;

zsöd = *zsod*, *zsödör* = *sodor*;

zsöm = *zöm*, *zsömök* = *zömök*;

zsör = *csör*, *zör*, *zsörtölődik*;

zsug, *ford.* = *guzs*, *zsugor*, *zsugorodik*, *zsugori*, *zsugorgat*,

zsuk = *súg*, *zsukotol* = *sugdos*; zsugorog;

zsum, *hangut*, *zsummog*, *zsummogás*;

zsúr v. *zsór* = *súr* v. *sór*, *zsúrol*, különbözik tőle a *zsurmol*,
zsormol, fordítva *morzsol*;

zsup, természeti hang, *zsupszalma* = zsuppolva kiveret szalma, máskép *zsuf*, honnan *zsufa* = szalmaszinű sárga, és *zsúfol*, zsupszalma gyanánt öszveszorít;

zsuv v. *zuv*, hangut. zsuvat;

A *zs*-vel kezdődő gyököszók száma fölülhaladja a 30-at, a szók végén jobbra csak az *s*-nek változata.

Észrevételek: 1) Ezen hangutánzók előhangja: *z*sarát; *z*sémb, *z*sertelődik, *z*sib, *z*siba, *z*sibaj, *z*silip, *z*sizsi, *z*sizsik, *z*södör, *z*sukotol, *z*summog, *z*súrol, *z*sup, *z*suvat. 2) Az *s*-nek, mint legközelebbi rokonának, változata: *z*séter, *z*sajtár, *z*sizsereg *z*sisereg, *z*sibog *z*sivog, *z*sivaj *z*sivaj, *z*sugor *z*sugor, *z*súrol *z*súrol, kivált az idegen nyelvekből kölcsönzön szókban: *z*sálya *z*salvia, *z*selle *z*sella, *z*sigmond *z*Sigmund, *z*sinat *z*synodus, *z*sina-góga *z*synagoga. *z*sinór *z*schnur, *z*szindely *z*schindel *z*scindula, *z*szold *z*sold, *z*semlye *z*simila *z*semmel, *z*sompör *z*simperl, *z*pünközd, *z*pentecoste, *z*alamizna *z*elemosyna, *z*kámza *z*camisia, *z*Balázs *z*Blasius, *z*bazsalikom *z*basilicum, *z*József *z*Josephus, *z*Erzsébet, *z*Elisabet, *z*izsóp *z*hyssopum, stb. 3) Néha fölcserélődik *cs*-vel, *d*-vel, *z*-vel; *z*sabrág *z*csábrág, *z*siók *z*diók, *z*sombék *z*dombék, *z*sacskó *z*zacsko, *z*suvat *z*zuvat, *z*zömök *z*zömök, *z*song, *z*zong, *z*dong. 4) Némely tájakon, nevezetesen Vasvármegyében a szók végén *s* helyett használják: *vazs* = *vas*, *izs* = *is*. 5) Midőn az *zs* után a szó közepén közvetlenül kemény hang, u. m. *k p t* következik, ekkor a kiejtésben *s* gyanánt hangzik: *rozsféreg* *z*rozsféreg, *gúzs* *z*gústeker, *darázs* *z*daráskercsu, *daráskercsu*; ellenkezőleg az *s* lágy mássalhangzók, u. m. *b d g gy* előtt *zs* gyanánt ejtetik: *dúsgazdag* *z*dúzs-gazdag, *keresgél* *z*kereszgél, *usdi* *z*uzdi, *rosda* *z*rozda, *esdik* *z*ezdik, *Osgyán* *z*Ozsgyán, *Ormosd* *z*Ormozsd stb. E tekintetben az *s* és *zs* oly viszonyban állanak, mint az *sz* és *z*.

c) *sz-z*.

sz, kemény.

*sz*a, elv. gyök, tátongó, terjedési nyílás: *szá*, *szád*, *száj*, *szájók*, *szájong*, *száty*, *szátyár*, *szátyók*; *szan*, *szana*, *szór*; *magash. sze*, honnan; *szél* (margo) *z*széled; *széd*, *z*szédeleg, *z*szédelgős, *z*szédül, *z*szédít, *z*szét; *z*szí, *z*szil, *z*szilál; *sz*a, elv. gyök, hasítási, metszési nyílás, elválás: *szab*, *szablya*,

- szabás, szabdal, szabó; *szak*, szakad, szakaszt; *szal*, szalu, szalul, szalag, szál, szálka; *szám*, számlik, szánt; magash. *sze*; *szeg*, szegély, szegdel; *szek*, szekercze, (szakócza); *szel*, szelet, szedel; *szi*: szik, szike, szelőkés, különösen;
- szi*, hasított valami: *sziat*, *szi* v. *sziú* v. *sziű*: szijas, szijács; *szil*: szilánk, szilány, szilvány, szilács, átv. ért. szilaj, szilárd; *szír*: szírom v. szírony, szirmos, szíronya, szíronyos; *szik*: szikáncs; *sziú*: szivos, szivács = szijács;
- Mind a három gyökkel egyezik a latin elválasztó, hasító *se*, *separo*, *seco*, *scindo* = *se-cacdo* stb.
- sza*, magash. *sze* = *te* a parancsoló mód nyomatéka: *add-sza*, *jer-sze* = *jösz-te*, *no-sza*, *ne-sze*, *hop-sza*, változ. *szi*, *di*, *szu*, *jöve-szi*, *us-di*, *u-szu*;
- szi*, haragos kedélyhang, ¹*szihé!* *sziű*: szitok, szitkozódik, szidalom, szidalmaz;
- szi*, nyelvvel vagy orron, vagy fogak közt behúzott léghangja: *szi*; *sziú*: szivar, szivár, szivárog, szivattyu, szivornya, szivódik; *szip*: szipák, szipákol, szippant, szipoly, vált; *szo*; *szop*, szoptat, szopóka; *szír*, *ször*, *szűr*; sziricsel, szöröcsöl, szüröcsöl; vagy kifuvott a *sziű*, szításban;
- sza* v. *szo*, általán véve = hang; *szav* v. *szov* v. *szó*: szól, szavaz, szavatos, szós (sonus);
- sző*, ford. *ősz* (őszve), szálak őszvesítése, együvé fonása: *sző* v. *szöv*: szövés, szövet, szövemény, szövetkezik, szövet-ség, szőnyeg; selypesen *ső* *sűv*, süvény, mélyh. *szov*: szováta = szövéte, szövőszék;
- szu* v. *szú*, hegyes, bökös valami: *szucza*; *szúr*: szurkál, *szul* szulák, szulákos; *szuty* szutyongat; változ. *czu*, *czucza*, *czuczál*, *czuczáz*; ide sorozható a csucsos végű;
- szü* v. *szi*, *szüv* v. *sziú*, szíves, szüves, szívtelen, szütelen és a szü tájékát jelentő sügy;
- szag*, orron beszívott hang, szagol, szaglás, szaglász, szaglároz;
- szak* = dag, *tok*, dudorodás: *szaka* = toka, torok, szakál = tokán szakán növő szőr;
- szal*, szelidebben = *hal*, sietési léghang; szalad, halad, szaladás, szalaszt, szalonka;

szál, szálla, szálkás, l. *sza* 2);

száll, mozgási, repülési hang; szállás, szállong, szállít;

szam, szaglási, izlési beszívás: szamat, szamócza. (sapor);

szám, számlik, szám, l. *sza* 2);

szán, fájdalmas kedélyhang: szánás, szánakodik, átv. ért. szándék, szándékozik; rokona *sajn*, honnan *oda sajnálni* = oda szánni, baranyai tájejtés;

(i) *szán*, szánkó = iszánkó, mert iszamlik, azaz csúszik;

szap = *gyap*, sűrű sokaság: szapor, szapora, szaporodik = gyapor, gyaporodik;

szap, a) kemencze, b) szapoly, szapu, szapuló;

szar, szarik, szardik, szarababuta, szartos, mint fos, fostos;

szar = *zar*, folytonos járás: szarándok, zarándok, szara-hora = csavargó;

szar = *sar*, *tar*, mint magasra növés: szaru, szarv, szarvas; sarj, sarju, tarju, tarjag;

szar = *szál*: szárny = szállny, származik = szálmazik;

szár = felnövő *szar*, *sar*: szárcsi, vékony lábszárú, szárcsa;

szár = *zár*, kopasz, kiaszott: szárad, száraz, szárazt, szárít, szároгат (ξάρος);

szaty = szalag, galand: szatyíng, szatyor, élesen; *szity*, szittyó, vö. *szí*, hasított;

szed, szedés, szedeget, szedetlen;

szed, elv. gyök, szeder, szederj, szedres, szederjes;

szeg, fn. hegyes, eszköz, szeges, szegez;

szég v. *szög*, fn. hegyes, csúcsos szorulat, szegel, szegelet, szög, szögellik, szöglet, vö. *szug*, *szig*, *szük*;

szeg, elv. gyök, szük szoros életállapot: szegény, szegénység, szegényedik;

szég v. *szög*, mellékn. szöghaj, szögszin;

szégy = szűgy: a baromnak szegye, a lónak, számárnak szügye van, l. *szü*;

szégy, szégyen, szégyenel, szégyenít, szégyenkedik; mint a *szemérem* rokona talán ered. *szemgy*;

szek, (szök-ik?) szekér, szekeres, szekerez;

szek = *szeg*: szekercze, mélyh. *szak*, szakócza;

szej, izlési, szaglási beszívás: szejke, bűdösköves víz;

szel, elv. gyök, szelid, szelidít, szelidül, változ. *szil*, sziligy; .

szél v. *szel*, mozgó lég hangja: szelel, szeles, szellő, szellet, szellem, szélhűdik, szeleverdi, szeleskedik;

szém v. *szöm*, fn. személy. szemes, szemtelen és szemetlen, szemők, szemzik, szemez, szemerkél, szemérem, szemérmes, szende = szemde, gyöngéd szemérmű;

szém v. *szöm*, elv. gyök = *sém* v. *söm*: szömöröcsök, sömöröcsök;

szén v. *szen*, fn. szenes, szenesedik, talán sziszegő égésű hangjától? mint a *szít*;

szeny v. *szen*, a gyöngén alvók szelid orrhangja = *szuny*: szender, szendereg, szenderül, szenderir, szenderedik = szunydor, szunydorog, (sopor, somnus);

szeny, szenyü, szenyv, szenny, szennyes, talán = széntől mocskos, mint kormos, szurtos (szurkos), átv. *szin* szingyola (kurva) = erkölcsileg szennyes, szemtelen nő;

szen, fájdalmas kedélyhang, szenv, szenved, mélyh. rokona a *szán*, *sajnál*;

szep, szép, szepe, szeplő, szeplős;

szep, ijedéstől beszívott lég hangja: szepeg, szeppen, szeppent; továbbá erőködési lélekzet: szepelkedik;

szér', fn. a) sor, rend: szerked, szerkeszt, szeres, szerint, szerint, szercz, szerzet, szerződik, töltésszer, kertszer, pajtaszer, rendszer, b) különféle átv. ért. *mód*, *eszköz*, *mennyiség*, *dolog* (res);

szer, nyílt *e*-vel: szeret, szeretet, szeretkezik, szerelem, szeszesz, félelmi kedélyhang: szeszeg, szesszen; relmes; szesz, nyílt *e*-vel, izlési, szaglási érzékhang: szeszies ital, rokona, *szam* szamat;

szig = *szik*, szigár, szikár;

szig = *szeg*, hegyes, bökös: szigony, cigony;

szig = *szik*, *szeg* = szoros: szigorog, szigorú, vö. *szeg*, *szeszig* = *szug*, sziget, szigetel; gény;

szik, szikkad, szikkacs, szikár, (siccus);

szik, hangut. szikra, szikrás, szikrázik;

szim, szaglási hang: szimat, szimatol;

szim, vékony orrhang: szimmog;

szín, valaminek föle, héja, látszata: színel, színes, szintelen, színez, szinte;

szip = hangut. *szik*. sziporka = szikrácska;

szir, *szirkó*, *szirkotál* = szítja a tüzet ;

szir = *szur*, *szirtos*, *szurtos* (szurkos) ;

szir, *szírom* = *szij*, *szil* ;

szisz, *hangut. sziszeg*, *sziszereg* ;

szit, *mozgási hangutánzó* : *sita*, *szítál*, *szitka*, *szity*, *szityeg*

szotyog = lágyan mozogva ily hangot ad : (ném. sieb) ;

szob = *czoó* : *szobor*, *czobor*, *szobroz* ;

szod, az ételt mohón beszívó, befaló hangja : *szodé*, *szodéskodik* ;

szok ige. *szokik*, *szoktat*, *szokás*, *szokál*, *szokatlan* (svesco) ;

szom v. *szon* : *szomor*, *szomorú*, *szomorít*, *szomorodik*, *szonkolodik*, *szontyolodik*, a *szán*, *szenv* kedélyszók rokona, vagy talán, mint testet görbítő kedélyállapot a *suny huny*, *kuny*, *kom*, *komor*, szókkal egy eredetű ?

(i) *szom*, *szomé*, *szomj*, *szomju*, *szomjas* ; valószínűen az *iszom* igével egy, valamint az *éh éhes éhség az eszik* származékai ;

szor = élénk forgásu, mozgásu *sür* : *szorgos* = sürgös, *szorgalom*, *sürgelem*, *szorgalmas*, *sürgelmes*, *szorgalmaz*, *sürgelmez*, *szorgolódik*, *sürgölődik* ;

szor, szűk hely ; *szoros*, *szorul*, *szorít*, *szorítkozik*, *szorong*, *szorongat*, változ. *szur*, *szurdok* v. *szurdék* = szoros szug :

szorty, orron, vagy bizonyos csőn áthuzódó nedvnek hangja. *szortyog* az orr, a tisztátalan pipaszár, vö. *horthy* ;

szoty, *hangut*, *szotyog*, *szottyán*, *szotyé* ;

szotty = *sutty*, magát meghuzó olálkodás : *szotyorodik* = suttonban meghuzódik, *szotyka*, *szotyá* = kurva ;

szök, *szökik*, *szöktet*, *szökdél*, *szökdös*, *szökcső*, átv. *szöcskö* (tótul skáká) ;

szöl, *szölő*, *szölös*, (talán szürlő ?)

szöm = *söm* : *szömücsény*, *szömöröcsök* ;

szür = *szür*, *szir*, *szivási hang* : *szöröcsöl*, *szüröcsöl*, *sziricsel*, *szörpöl* ;

ször, *szörny*, *szörnyü*, *szörnyed*, *szörnyüködik* ; *megrázó*, *reszketető* kedélyhang, mint *bor*, *borz*, *borzad* ;

ször, az állati testből sarjadzó keményebb hajszaalak : *szörös*, *szörösödik* ; rokona *sér*, *sör*, *szür*, *serte*, *sörte*,

- serény, sörény és a növények hasonló terménye; *sary*, *sereng*;
- ször* v. *szer* = *szűr*, élénk forgolódás: szörszőny v. szörszöm, sürgőfürgő, világra való ember;
- szucs* = *mocs*: szucsok, mocsok, szucskos;
- szug*, *szük*, szoros hely: szugoly, szüglya;
- szul* = *szúr*, bök: szulák = tövis, szulákos, vált. *czul* czulák, karó, mint hegyezett végű eszköz; l. *szu*;
- szuny*, a gyöngéden alvónak orrlehegése: szunyáta, szunyókál, szunyák, szunyikál, szunnyad, vö. *szen*, szender;
- szúny*, a szúnyog vékony hangja;
- szur*, szurdék l. *szor*, szoros;
- szur*, szurok, szurkos, szurkoz; talán ered. *szor* szorok, szorék, mert a testekhez tapad s azokat öszveszorítja, mint a német *pech* és *picken*; szurt, szurtos (szurk, szurkos?);
- szusz*, orrhang, szuszog, szusza, szuszmati, szuszamusza, szusszan, szuszmog, szuszakol;
- szusz* = *kusz*, szuszkó, kuskó;
- szusz* = *czucz*, szúr: szuszál = czuczál;
- szűk*, szoros, öszveszorult: szűkül, szűkít, szűkölködik, szűkség, vö. *szug*, *szeg*, *szig*;
- szűk*, kutyahang, szűkül a kutya, midőn félve, megszeppenve, vékony hangon sír;
- szül*, szüle, szülő, születik, szülemény;
- szül* = *szűr*, szüleség = szüreség; mindenféle beszűrt takarmány;
- szücs* v. *szöcs*, valószínűen öszvetett = *ször*-csi, a ki szörből, szörös bőrből csinál ruhát, mint *álcs* = ál-csi, ól-csi, zubbon-csi, csizma-csia = dia v. zia, vö. *dí*;
- szűn*, szűnik, szünet, szüntelen, szüntet, (vö. lat. *sinit*);
- szűr*, ige, hangut. szűrés, szüret, szűrölködik, szűröget; *szürcs* szürcsöl; átv. ért. szűrő, kukoricaszüret és szüleség = takarmányszüret;
- szűr* = *zűr*, (zavar), vegyíték, keverék: szürke, világos és sötét szín vegyülete, *szürkül az ég este*, midőn a világosságba homály kezd vegyülni, *szürkül az ég reggel*, megfordítva, honnan szürkület = zürkület és *züllik* = zürlik, vénül, haja őszbe csavarodik, szürkül;

szűz, szüzeség, szüxies; Baranyában a fűzfa = szűzfa; ha itt a fűz mint fűhöz hasonló keskeny levelű fa az eredeti, azt vélhetnők, hogy a *szűz* átv. ért. = *fűz*, fűben azaz, sarjadozásban levő fűvedző nőszemély, (femina in herbis, virgo, a virendo);

Az *sz*-vel kezdődő gyökszók, rokon változataikkal 100-on fölül, az *sz*-vel végződők pedig, milyenek *asz*, *esz*, *isz*, *osz*, *űsz*, *usz*, *űsz*, *bész*, *bosz*, *bűsz*, *ciesz*, *csisz*, *csosz*, stb. 50 körül vannak.

Észrevételek. 1) Különféle nemű természeti és kedélyhangok utánzója: *szí!* szid, *szí*, szivárog, *szíp*, szipákol, *szop*, szoptat, *szír*, szíricsel, *ször*, szörcs, szörcsöl, *szűr*, szüres, szürcsöl, *szag*, szaglász, *szal*, szalad, *szam*, szamat, *szán*, szánakozik, *szej*, szejke, *szél* (ventus), *szen*, szendereg, *szuny*, szunyókál, *szen*, szenved, *szep*, szepeg, *szesz*, szeszeg, *szik*, szikra, *szim*, szimat, szimatol, *szíp*, sziporka, *szisz*, sziszeg, *szít(a)* *szít*, *szity*, szityeg, *szorty*, szortyog, *szoty*, szotyog, *ször*, szörnyűködik, *szusz*, szuszog;

2) Széletterjedésre, széledésre, hasításra, metszésre vonatkozó szók vezérhangja ezen gyöknevekben: *sza*, *szád*, *szana*, *szeg*, *szel*, *szél* (margo), *széd*, *szí*, *szik* (szike), *szil*, *szab*, *szak*, *szal*, *szám*, *szak*, *szíj*, *szír*, *szál*.

3) Hegyeset, csúcsosat, mint elválasztásra, metszésre, alkalmas valamit jelentő szókban: *szű* szúr, *szul*, szulák, *szucza*, szuty, *szeg*, *szög*;

4) Több gyökben az *s*-nek változata: szövény sövény, *szán* sajnál, *szarv* sarj, *szömörce* sömörce, *szer* sor, *szisz* sis, *szorgos* sürgös, *ször* sörte;

5) Fölcserélődik a lágyabb *z*-vel: *szamat* zamat, *szarán* dok zarándok, *szár* (kopasz) zár, *szug* zűg, *szilál* zilál, *szódé* zódé, *szökken* zökken, *szűrlik* zűrlik; a tompább *t*-vel: *szaka* toka, *szét* tétova; *cz*-vel *szulák* czulák, *szucza* czucza, *szikkad* czikkad, *szirtos* czirmos, *szigony* czigony, *szobor* czobor.

6) Megjegyzésre méltó, hogy *sz*-vel kezdődő, gömbölyű tetjelentőszó alig van egy-kettő, milyenek: *szap*, *szapu*, *szomak*.

7) Ikerítve használtatnak: *szanaszét*, *szigszug*, *szán*ban, *szíreszóra*, *szediveszi*, *szuszimuszi*, *szotyogmotyog*, *szőrényszálán*, *szityszoty*, *szaraszora*.

Latín szókka l rokonok, vagy egyeznek:

szaglász *sagit*, *szalma calamus culmus*, *szar cerda* (kuk-herda)
szaru cornu, *szét se*, *szeg secat*, *szegvény segmen*, *szel szelevény*
sulcus, *szekercze securis*, *szer series*, *széna foenum*, *szikkad*
siccatur, *szí szop sugit*, *szíricsel sorbillat*, *szívó szivatyú siphon*
szokik svescit, *szomj sitis*, *szó sonus*, *szökik scandit*, *szuny*
somnus, *suttyongat sugillat*, *szúr suit subula*, *szűnik sinit*,
szucza szigony sica, *szór serit*, *serte seta*, *szár sura*, *sarj sur-*
culus.

z, lágy.

zab, *zabol*, *zabló*, *zabos*;

zab = *zav*, *zabakol* = *zavar*, *zabar*, *zavakol*;

zab = *hab*, *zabál*, *mohón*, *habsolva* eszik;

záb = *záp*, *zábé*, *kapufa*, *kapu zápja*;

zab = *szap*, *zabgyermek*, *fattyúszaporaság*;

zacs = *zsák*, *zacskó* = *zsáksó*, *kis zsák*;

zagy, *zagyva*, *zagyvál*, *zagyvalék*;

zah, *zaha* (sodbrennen);

zaj, *zajog*, *zajdul*, *zajgat*, *zajos*, *zajlik*;

zák = *nyálkát jelentő hák*; *zákány*, *zákla*, *záklás*;

zak, *hangut*. *zakatol*, *zakatolás*;

zak = *futást jelentő szag szág(uld)* *zaklat*, *mintegy száguldtat*; *zakurál* = *üz*, *sürget*;

zal = *folytonos járást jelentő zar(ándok)*, *zalánbol* = *csavarog*, *zalánboló* = *szarahora*;

zam = *szaglási*, *ízlési zam*: *zamat*, *szamat*;

zan = *zen*, *zanotos*, *hangos lármás kedvű*, *neszes*;

zan, *zanót*; *homályos eredetű*;

záp, a) = *csap*, *kerék zápja* = *csapja*, *záfog*; b) = *áp*,
áporodott, *záp tojás*, c) = *szap*, *záporeső* = *szapora*
eső, *székelyesen*, *zapura*, d) *háb* *kedélyszó*, *záporkodni*,
háborkodni;

zár = *závár*, *csavar*, *zárol*, *záros*; *zárkozik*;

zar = *járáskélesi szar*, *zarándok*, *szarándok*;

zát (= *hát?*), *zátony*, *hátony*, *a vízből fölemelkedett hát?*

zav = *hab*, *kav*, *kev*, *zavar*, *habar*, *kavar*, *kever*;

zav = *csa*, *ta*, závoz = oldalasan, csáléra megy, távozik;
zeb, több helynév gyöke : Zebegény, Zebegnyő, Zebeczke;
 eredete homályos;

zeg, hangut. zegernye, zegernyés = zivataros;

zeke, lat. *sagum*, változ. szokmány;

zell = *szül*, zelletség a székeleyknél = atyafiság, szülöttség;

zen, hangut. zene, zeng, zendül, zenebona, zezezuna, mélyh.

zon zong;

zer = *szürke*, zerge, zernya = szürke macska;

zér, hangut, = *dér*, zérzúr = dérdúr;

zih, hangut. zihál = nehezen fűj, lélekzik, zihar = zivar,
 zivatar;

zim = *szin*, zimforus a székeleyknél = képmutató, *szinfor-*

zim, hangut. zimora = zsibongás; *gató*;

ziv, szélhang. zivar, zivatar;

zof, zofó, kendertűrő eszköz (zsuf, zsufoló?)

zok, hangut. zokog, zokony, zokon esett neki = fájdalmasan;

zok = *zök*, zokkan, zökken;

zom, zománcz, zománczos; talán = *hom*, *ham*, mintegy *hamv*,
hamvas, átv. ért.;

zom = *zöm*; zomok; zömök;

zon, hangut. zong, zongora, zongoráz;

zor, borzadási kedélyszó, mint a *ször*, *szörny*, zordon, zordon-
 kodik (horridus);

zücs, = *zök*, zöcsköl, zökcsöl, zökögtet;

zök = *szök*, zökken, szökken, zökkent, szökkent;

zök, = *zok*, fájdalmas kedélyhang, *zökög* = zokog;

zöl = *czöl*, zölöp, czölöp;

zöl, zöld, zöldül, zöldít, homályos ered;

zöm, aránylag kis terimébe szorított, nyomott sokaság, =
düm, *tüm*, *gyöm*, *csöm*, mélyh. *zom*, *dom*, *tom*; zömök =
 dömöczkös, tömött, tömpe, zömöcsköl = tömöcsköl,
 dömöszöl, gyömöszöl, csömöszöl;

zön, hangut. = *zen*, zöng, zeng stb.;

zöp, csukló sirás hangja; zöpög, zöpögés;

zör, hangut. zörög, zörget, zörren, zördül, zördít, zörgölődik;

zör = *szür*, zörönyü, a mi által a víz átszűrődik, p. homokk ő

zöty, hangut. zötyög, zöttyen, zötyögtet, vö. *zök*;

zu v. *zuh*, tompa hang, *zúg*, *zúgás*, *zúdit*, *zúdúl*, *zuhog*, *zuhaj*,
zuhan, *zuhé*, *zuhint*;

zup, hangut. *zupog*, *zuppan*, *zupál*;

zug = *szug*, *zugoly*, *szugoly*;

zur = *zavar*, *zurbol*, *zurbolófa*, *magash. zűr*;

zuv = *szav*, *szov*, *zuvat*, *zuvatos* = *szavatos*;

zúz, ige és fn. *zúzás*, *zuzorka*;

zuz, *zuz-mara*, *zuzmó*; *homályos*;

zűr = *szűr*, *zűrlik*, *szűrlik*, = *vénül szűrkül a haja*, *vö. szűr*,
szürke;

zűr = *zavar*, *zűrzavar*.

A *z*-vel kezdődő, különféle árnyalatú gyökszók száma 60-ra, a *z*-vel végződőké, mint : *az*, *ez*, *áz*, *íz*, *öz*, *őz*, *üz*,
biz, *boz*, *buz*, *büz*, stb. 40-re megy.

Észrevételek. 1) Ezen természeti hangutánzó és kedélyszók előhangja : *zaj*, *zajog*, *zak*, *zakat*, *zen*, *zene*, *ziv*, *zivar*, *zih*, *zihál*, *ziz*, *zizeg*, *zok*, *zokog*, *zöcs*, *zöcsköl*, *zök*, *zökög*, *zöp*, *zöpög*, *zör*, *zörög*, *zuh*, *zuhog*, *zú*, *zúg*, *zup*, *zupog*, *zúr*, *zűr*, származékaikat is ide értve;

2) Több gyökben más szervrokonaival váltakozik, különösen a) *sz*-vel, l. *sz* alatt; b) *d*-vel, *zérzűr*, *dérdúr*, *zong*, *dong*, *zömök*, *dömöske*, *dömbicz*, *zömöcsköl*, *dömöcsköl*; c) *cz*-vel, *zölöp* *czölöp*, *zimbora* *czimbora*.

3) Előtét ezekben : *záp* (avas) *áp*, *zab*, mennyiben egyezik a latin *av-ena*, és tót *ov-esz*, német *haf-er*-vel = *ab*.

4) Dunántúli tájajjtés szerint néha elhagyatik : *acsó* *zacsó*, *ászló* *zászló*, *álog* *zálog*, *ubony* *zubony*.

5) A gyökök és törzsek végén többször *sz*-re változik : *csúz* *csúsz*, *csöz* *csösz*, *váz* *vász*, *czimaz* *csimasz*, *retez* *retesz*, *rezged* *reszket*, *viz(iz)ged*, *viszket*; *cz-re-t-re* : *moz-zan* *mocz-zan*, *rez-en* *retten*; *d-re* : *az-ig* *addig*, *ez-ig* *eddig*.

Latin rokonságok:

zab, *av-ena*, *haf-er*, *ov-esz*, *zurbol* *turbat*, *zacsó* *sacculus*, *zár* *sera*, *zeke* *sagum*, *zong* *sonat*, *tonat*, *zordon* *horridus*.

j, lágy.

- ja* v. *jó*, *jav*, *jov*, *jó* : *javas*, *javasol*, *jovasol*, *jobb*, *jól*, *javít*, *javúl*, *jovit*, *jovúl*, *jós*, *jósol*, *józan*, *jog*, *jámbor*, *egyszerűen* = *i* : *ig* *jog*, *igaz*, *jogos*, *igazság* *jogosság* ;
- jaj*, *kedélyszó* : *jajgat*, *jajong*, *jajdúl*, *jajdít*, *jajos*, *jász*, *mindőn* = *gyász* ;
- jar* v. *jár* = *jer*, *jargal*, *jargálás*, *változ.* *nyargal*, *nyargálás*, *járás*, *járat*, *járdogál*, *járom*, *jártat*, *járkál* ;
- jász*, *származék* = *i-ász* v. *ij-ász*, az *i* elmaradván, mint *jeszke* = *ijeszke*, *ijedős*, *jedni* = *ijedni* ;
- ját*, *névtárs*, *drusza* ; *székelyszó* ;
- ját*, *játszik*, *játék*, *játékos* ; vajon nem az *íj* (*arcus*) szóból származik-e mintha volna *íját*, *íjász*, minthogy maiglan a falusi magyar gyermekek egyik kedves játéka a nyilazás ;
- jáv*, *jávor* = *ihar*, *juhar* ;
- jegy*, *jegyes*, *jegyez*, *jegyzet*, *jegyzék* ;
- jel*, *jeles*, *jelez*, *jelen*, *jelenet*, *jellem*, *jelöl* ;
- jég* v. *jeg*, *jeges*, *jeged*, *jegecz*, *jegeczes* ;
- jeg*, *jegenyefa* ; talán *lengenyé*, *rengenyé*, *lengő*, *rengő* *leveleitől* ? vagy = *igenye* ? mert *igenyes*, *sudár* ;
- joh* v. *juh* a) *máj*, *belsőrész*, *tájéjtéssel gyuha*, régiesen *jonhó* ; b) átv. ért. *szekér juha*, a *rúd szárnyát tartó fa* ; c) ismert *szelíd állat* neve, másképp *ih*, *juhász*, *ihász*, *juhos*, *ihos* ; d) *juhar* v. *ihar* ;
- jer* v. *jér*, *jerke*, = *nösténybárány*, *jércze*, = *nösténycsibe*, *fiatal tyúk* ;
- jer*, a *jövők* *parancsolómódja*, *tulajdonkép* az *er*, *ér* (*ered*) *változata* ; *erj*, *érj*, *jerj* ;
- juh* ! *juj* ! *kedélyszók*, *íjjuh* ! *íjjujuh* !
- jut*, a) *valahová ér*, *jön* ; b) átv. ért. *illeték*, *vagy rész gyanánt kijár*, *honnan jutalom*, *jutalmaz*, *juttat* ;
- jő* v. *jöv*, *jön*, *jödögél*, *jövedelem*, *jövevény*, *jövet*, *jövetel*, *jövendő*, *jövendő* ; *közeledést*, *onnan ide érést* jelent, *ellentéte* : *megy*, *innen oda*, *vagy bizonyos távolságra*, *nem ide*.

J-vel kezdődő gyökszó alig van 20, így végződő pedig, mint : *aj, áj, ej, éj, ij, új, újj, baj, báj, bej, boj, buj*, stb. 50-en fölül.

Észrevételek. 1) A *j* a mássalhangzók közt leglágyabb, s ez az oka, hogy nagyobb hangzatosság végett más rokonokkal és nem rokonokkal fölcserélődik, ú. m. a) *gy*-vel : *ny*-vel *jász gyász, jön gyön, jül (jötül) gyül, jövötény, gyövtény, juha gyuha, jógy, gyógy, írj irgy, jargal, nyargal*; b) *h*-val : *aj ah, ajtatos ahitatos, áj áh, éjom éhom, jeged heged, suj suh*; c) *v* vel : *szij sziv(os), hij, hiv, dij, div, ij iv, báj, báv, táj, táv, búj, búv, fúj, fuv, saj, sav, kéj, kém*; d) néha ellenkezőleg a keményebbeket lágyítja : szalaszt szalajt, szakaszt, szakajt, hullaszt hullajt, *nyúl*-t, *nyújt*, *fúl*-t, *fújt*, *gyúl*-t, *gyújt*, *döl*-t, *dőjt*; *esik ejt*, *feslik fejt*.

2) Néha a szó elején az *i* változata : *jed, ied, jeszke, ieszke, jász, iász, jut iut, jön iön*; vagy megtoldva *jo ju : jog ig, jogtat igtat, jorgat, irgat, juh, ih, juhar, ihar, juszalag, iszalag*; hasonlóan a gyökszók végén, mint *aj ej* az *i* változata : *faj, fi, haj! hi! vaj vi, vajudik, viudik, baj bi-bi, lej-ó li-u, saj-ó, si-ó, kaj-ált, ki-ált, maj-mol mi-mel*.

3) Több szóban csak utólehes toldalékhang : *é ej, á!* *áj! bá báj, szá száj, tá táj, hé hej, ké kéj, orj, marj, morj, borj, sarj, tarj, varj, férj, fúrj, cserj, eperj, szederj, karój, taréj, paréj, ganéj, vataléj*. Ezek közül némelyekben bizonyos ragok előtt *ny*-re változik; bornyu, varnyu, sarnyu, pernye.

4) A *ja je*, harmadik személyragban némely dunántúli tájszokás szerint a *p, k, f* után *ty*-re, a *b, r, v* után *gy*-re változva ejtetik : kalap-*tya*, harap-*tya*, kobak-*tya*, rak-*tya*, csúf-*tya*, vár-*gya*, darab-*gya*, szab-*gya*, harag-*gya*, óv-*gya*, rág-*gya*. Különben országszerte az előtte álló *d*-vel együtt *gy*-re, a *t*-vel pedig *ty*-re változva hangzik : adja = *agygya*, nádja = *nágygya*, hidja = *higygya*, látja = *látytya*, gátja = *gátytya*, botja = *botytya* stb.

5) Vannak nyelvünkben bizonyos törzs-szók, melyek változataiból kitűnik, hogy a *j* ily fokozatos átmeneteleken fejlődött ki :

	ó (ö);	ú (ü);	v;	j (gy);
<i>ri</i>	rió	riu	riv	rij
<i>si</i>	sió	siu	siv	sij,
<i>i</i>	ió	iu	iv	ij,
<i>di</i>	dió	diu	div	dij,
<i>hi</i>	hió	hiu	hiv	hij,
<i>szi</i>	szió	sziu	sziv	szij,
<i>sür</i>	sürő	sürü	sürv	sürj (sürgy),
<i>szü</i>	szüő	szüü	szüv	szüj (szügy),
<i>ir</i>	iró	iru	irv	irj (irgy);

a keményebbekre átmenve:

<i>j,</i>	<i>l,</i>	<i>r,</i>
<i>szij</i> szijacs,	<i>szil</i> szilács,	<i>szir</i> szírom;
<i>hij</i> (vocat),	<i>hil</i> (tájéjtés)	<i>hir,</i>
<i>hij</i> főnév,	<i>hil</i> (ány) = silány,	
<i>fej</i>	<i>fel,</i>	<i>fersing</i> = felsőing,
<i>toj</i>	<i>tol,</i>	<i>torgoncza,</i>
<i>dj</i> ájul,	<i>al</i> alél,	—
<i>dúj</i> (fúj)	<i>dúl,</i>	<i>dúr</i> (dér),
<i>fúj</i>	<i>fúl</i> (dúl)	—
<i>szíj</i> (ige)	<i>szil</i>	<i>szirkotál;</i>

fordítva:

<i>r,</i>	<i>l,</i>	<i>j,</i>
<i>ort</i> (metsz)	<i>olt</i> (fába)	<i>ojt,</i>
<i>bur</i> (burít)	<i>bul</i> (ál)	<i>buj</i> -a vászon,
<i>orda</i>	<i>olt</i> (alt)	<i>ojt</i> tüzet,
<i>hártya</i>	<i>hályog</i>	<i>hájog.</i>

Ily hasonlat szerint fejlődtek ki:

<i>fe,</i>	feő fő,	feü fű,	fev,	fej,	fel,	fer,
<i>le</i>	leő,	leü	lev	lej	lel,	—
<i>ki</i> (ex)	kiő	kiü	kiv	kij	kil,	
<i>be</i> (in)	beő	beü	bev	bej	bel,	
<i>mi</i>	miő	miü	miv	mij	mil	mily,
<i>me</i>	meő	meü	mev	mej	mel	mely,
<i>i</i> (közel)	iő	iü	iv	ij	il	ily,
<i>o</i> (távol)	oó	ou	ov	oj	ol	oly,

sa   saó só   sau   sav   saj   (sal latin.),
sza   szaó szó szau   szav   szaj(kó) (schall ném.),
a   aó ó   au   av   ov   ol(ta) olim, alt;

továbbá: cső, fű, hé, lé, ló, hű, jó, kö, mű, nyű, tó, tö, nő, vő
 stb. mind ezek nemzödési módja és változatai az *ó*, *ű* kép-
 zők tárgyalásakor még inkább ki fognak tűnni.

I.

la v. *lá*, nézésre figyelmeztető, mutató: lám, láé, lát, látszik
 stb. változ. *na*, *ne*, *ni*, nám, néz, nini;

le, alá, mélyre mutató: leebb, len v. lenn, lel, lelebb, lejt, lejtő:
 ide sorozandók azon szók gyökei, melyek valami lapo-
 sat, lapulót, alá hajlót jelentenek, ú. m. *lef* lefeg, *lel*,
lem lemez, *len* lencse, *lep* lepény, *les* leselkedik, *lety*
*lety*vedt, mélyh. *la* láb, a test alsó része, szőlőláb, szőlő
 alja, hegyláb, hegy alja, *lap*, lapos, lapály, lapác, *láp*,
las, laska, fordítva *al*, alá, alatt, alúl; továbbá *li*, linka,
lip, lippen, liphesz, *ló* lók, alacsony hely, völgy, *lik* lyuk,
loh lohad, apad = alászáll;

lé, lehet, lesz, lét, létel, lény, lényeg;

li, különféle irányú kicsides mozgás: *lib* libeg, libben, libán-
 czel, *lid* lidércz, *lim* limba, limbál, *lip*, lipiczkel, *lity*
*lity*eg;

li, hangut. liba, libucz, libecz, *lih* liheg;

lo, különféle irányú mozgás, haladás: *lő*, lőt, lóstol, *lob* lobog,
 lobban, lobda, lobogó, *lób*, lóba, lóbál, lóbita, lóbicskol,
 lobo, *lód*, lódúl, lódit, *lóg*, v. *logg*, lóggat, lóggáz, lógós,
 v. lóggés, *loh* lohog, *lom* lomba, lombál, *lomp* lompos;
 magash. *lő*, lőd, lődörög, lődörödik, lődíng, *lő*, lők, lők-
 dős, lökög, lökögtet, *lük*, lüktet;

lab = *laf*, labancz, lafancz;

lab = *lap*, laboda, lapuforma zöltség;

lab = *lob*, labda, lobda;

lab hangut. = *hab*, labatol, habatol;

laf, hangut. lafatol a kutya, midőn iszik;

lagy v. lágy, lagymatag, lágy meleg;

laj, lajha, lajhár, lajhó; valószínűleg az aláhajló *lej*-t válto-

zata, minthogy a lajha elhagyja magát, s testét alágörbeszti, *lejhe*;

lak, a) a székelvényél = alak, báb; b) rendes szállás, lakik, lakás, lakos, lakosság; c) eszik iszik: lakmár, lakoma, lakodalom, lakzi, átv. ért. lakol, lakoltat; d) zárféle eszköz: lakat, lakatol, lakatos;

lam v. *lom*, nedv, víz, nedves szenny: lamos = hugyos, *lamp* lampos méz = lépes; lom, a zúzos fákon;

lán láncz, lánczol, lánczos; képzésre hasonlók hozzá: boncz, koncz, incz, pincz;

lan, aláhajlást jelent ezen származékokban: lankad, lankaszt, (langvet), l. *le*;

lan, lobogó mozgás, lang, v. láng, lángol, lángos, langos haj, = szélnek eresztett, landúl = lobbort vet;

lany = *laj*, lanyha lajha, lanyház lajház;

lap, alacson terjedt, széles: lapát, lapít, lapúl, lapály, lapác, lapány, lapiczka, lapos, lapu, laponya, laposka, lappad, lappan, lappang, lappancs, lappantyú, *láp*, lápos; magash. *lep*, lepény, lepedő, leppentyű, vö. *le*;

las, lasa, laska, lapos gomba, vagy lepény;

las, = *lus*, lassu, lusta, rokona a tunyát jelentő *laj*, mintha volna *lajsú*;

laty, a mozgásban levő s ideoda csapódó víz hangja: latyak, latyakos, rokonai: *lucs*, *locs*, *loty*;

laz, a maga nemében üres, hiu, ritka, puha, lágy, tartalmatlan: laza gabona, kevés léha magvú, laza káposzta, melynek levelei nem tömöttek;

láz, népmozgás, lázad, lázít, lázong, lázaszt; rokonai a mozgásra vonatkozó *láng*, landúl, lobog, lobban stb., l. *lo*, átv. ért. madárijesztő ringyrongy, melyet a szél lobogtat, *váz*;

lecs = hangut. *locs*, *lics*, lecsog, locsog, licseg, leccsen, locs-

lef = *laf*, lefeg, lafog, leffentyű, vö. *le*; csan;

lé v. *lev*, híg, folyékony, oló test, leves, letykó, lötye, locspocs;

leb = *lob*, *lib*, levegőben függő mozgás: lebeg, lebenyő, lebernye, lebbencs, lebbel, lebedeg, lebke = lepke, = lebegő, lebedék, lependék;

- le* v. *li*, leány, liány, fürge könnyű lebegésétől, mint a fiatal férfi; suhancz, suhanczár, suttyó, siheder;
- led*, ledér, ledérkedik, mélyh. *lad*, ladáz, magát hányja veti rokona lód, lódít; *lid*, lidércz;
- leg*, a) legel, legelész, legeltet; talán a *lakik* (comessatur) változata; b) legény, legénykedik, a *ledér ladáz*, változata, mert a ledérség, és ladázás a fiatal suhanczok tulajdonsága;
- legy* v. *légy*, könnyű mozgás, mint a német *fliege* és *fliehen*; legyes, legyeskedik, legyez, legyint; rokona *led*, ledér;
- léh*, üres, tartalmatlan, laza: léha, léhás, léhásodik, p. a gabona, eredetileg átvetve *héla*, az üreset jelentő *hé hiú* gyöktől;
- leh*, hangut. lehel, leheg, lehes, rokona: *lél*, lélek, lélezkzik, lelkenedezik; vö. *lih*;
- lék*, általában mindenféle mélyedés, völgyelés, különösen jégén, kenyéren, dinnyén stb. vágott lyuk; tehát változattal rokonai: *lik*, *lyuk*, *lók*, *lök*, s elvont gyöke *le* = alá, (mint: *fe*, *fék*);
- lel* talál, lep, lelemény, átv. ért. hideg lel, valami leli = éri, lepi;
- lem*, = *lep*, *lap*: lemez (lamina);
- len*, függő mozgás, lebegés, lobogás; leng, lenget, lengedez, lengeteg, lendül, lendít, lentet; erősebben: *ren*, reng, rendül stb.;
- lep*, leesett test hangjának utánzása: *lepcs*, lepcsen, = *lecs*, leccsen, lepcsés száju, mocskos, lustos beszédű;
- lep*, = *lap*: lepény, lepedő;
- lep* = *leb*, függő, szállékony mozgás; lepke = lebegő, lependék = lebendék, lepentyű = lebentyű, lepenyeg = lebenyeg;
- lép*, ige, lépés, léptet, lépcső, rokona a *láb*, mint a lépés szerve; hasonló viszony van a német *laufen* és *lauf*, a latin *curro*, és *crus* a szláv *náhlím*, *náglím*, (sietek) és *noha noga* (láb) között;
- lép*, fn. lépes, lépez;
- les*, ige és fn. lesdegél, leskelődik, leselkedik, lesbeteg, székel. farkas; elvont gyöke a testnek aláhajlását jelentő

- le*, mint a latin *insidiae* a *sedeo*, a hellen *ἔειδρα* (rajta ülés, székelés), a tót *zaloha* és *zalēzsem* lefekszem;
lety, megütődő test lágy hangja : letyeg, lityeg, lotyog;
lev, könnyű függő mozgás a levegőben : leveg, levegő;
lev = *lep*, *lap*, levél, leveles, leveledzik;
lev, leventa, talán = *lovonta*, lovag (ritter)?
léz, csavargás, tekergés, járáskelés : lézeg, lézeng, rokona
löd, lödörög, a mosgásra vonatkozó *le li lo* rokontársa;
lib, = *leb*, libeg, lebeg, lobog, libben;
lib, lefelé hajlás, libben, libbent, p. a sántikáló;
lics-locs, iker. hangut. licseg-locsog;
lih = *leh*, liheg, lihegés, fáradt, nehéz lehelés;
lik, mélyedő, alámenő rés, nyílás : likócs, likas, likad, likaszt; változatai : *lek*, *lék*, *lók*, *lök*, *lyuk*, vö. *le*;
lim = mozgást jelentő *lom*, limba, limbál, limbálódik = lomba, lombál, lombálódik;
lin = *len*, linkó, linkós, v. lenka lenkás, láb alatt süppedő ingoványos föld;
lip = *lib*, *leb*, ideoda mozog, lép : lipiczkel a sántikáló, lipinkáz, lipong a hintázó, liponka, hintóka;
lisz-t, lisztes, lisztesedik, eredeti jelentése homályos; alakra hasonlók : tiszt, nyuszt, nyest, rest, rost, fost;
lity-loty, ikerített hangut. ízetlen híg leves; lityeglottyog, lityegfityeg;
li-u, v. *lējó*, töltésér, likas eszköz, a mivel lefolyatnak valamiből, lobog, lobban stb. l. *lo*; [mely nedvet;
lób, lóbál, *lóbicskol*, l. *lo*;
locs, a) mocskos, sáros víz, locspocs, locsk, locsos, locsadék, másképp, *lucs*, *lucsk*; b) a csapódó víz hangja : locsesan, locscsant, locsol; c) átv. fecsegő szájú, vagy csunya beszéd : locsog, locska;
lód, lódúl, lódít, l. *lo*;
lóg, lógáz, lógat, l. *ló*;
loh, lohad, lohaszt, = apad, apaszt, alászáll, l. *le*;
loh, mozgásra vonatkozó, l. *lo*;
loh, hangut. lohol, = megdönget, megver;
lom, lomos, l. *lam*, lamos;
lom, aláfüggő, lóbálódó valami; lomb, lombos, lomba, lom-

- bál, átv. *lomha*, a ki a testét lustán elhagyja, tagjait lóggatja; lompos, l. *lo*;
- lop* = *lap*, lopály, székel. lapály, a hegy oldalának behorpadása;
- lop*, ige, lopás, lopogat; átv. ért. lopózik, lopakodik, lopva; e szóban az alattomoság alapeszméje rejlik, tehát a *le* és *al* gyökökkel rokon, vö. *lappang*;
- loty*, mozgás és hangut. lotyog, lottyán, átv. lotyó, lótfutó rossz személy;
- loty* = *lety*, lepadó, puha: lottyadt, lettyedt;
- lót*, lótfuti, lótfutó, l. *ló*;
- lob* = *lob*, löbö, lobog;
- löcs*, löcsös, löcsöz, homályos eredetű, vagy talán egy a német *leiste*-vel? valamint a *lécz* is;
- löd*, löding, az Őrségben = pille, lödör, lödöri, lödörög, ide s tova vetődve jár, mélyh. *löd*, lödül;
- lök*, a *lő* származéka, lökdös, löködik, vö. *lo*;
- lök* = *lök*, lik, lek, lyuk; löke, a székel. helyen = lyukas tőrség magas helyen;
- löny* = *lany*, *laj*, lönye, lanyha, lajha;
- löny* = *lény*, lébe mártott: lönye, szilvaleves, vagy mézes tészta;
- lör-e*, rossz bor, csiger, savanyú léhez hasonló, v. *lőtye*;
- lőty*, lőtye, csunya lé, sáros víz, = *létye*;
- löz*, lözér = *léz*, lézengő, lödöri;
- lucs*, lucsok, lucskos, l. *locs*, locskos;
- lug*, lugas, (lat. *lucus*) rokona, *lig* liget;
- lúd*, ludas, átv. ért. csaló, hamis hitű;
- lud* = *lid*, ludvércz, lidércz;
- lúg*, lúgos, lúgoz, német, *lauge*;
- lust* = *lucs*, *locs*, lustos, lustoz;
- lus* = *lum*, *lom*, lusta, lumha, lomha; rokona a vékonyh. *rest*;
- lük* = *lök*, lüktet, lükü, lükög.

Az *l*-vel kezdődő gyökök száma, minden árnyalataikkal együtt, 90-nél, az *l*-vel végződők pedig, mint, *al*, *ál*, *áll*, *el*, *il*, *ill*, *ol*, *ól*, *öl*, *ül* stb. 80-nál több.

Észrevételek. 1) Az *l* kezdetű gyökök bizonyos tekintetben saját nemű fogalmak kifejezésére használatnak,

ugyanis a) jelentenek holmi alacsonyat, aláhajlottat, laposan elterjedtet, vagy mélyet, szóval a magasság ellentétét, mint : *la, láb, lúp, lap, lapály, lefeg, lék, lik, lók, linkó, lomha*; b) mindenféle irányú mozgalmat, haladást, mint : *lő, lőt, lódúl, lóbdál, lóg, lobog, lebeg, leng, lefeg, lödörög* stb. E tulajdonságban legközelebbi rokona az *r*, mely az *l*-nek mintegy lengeteg hangnak reszketeg módosítása s hatványozása, p. *illan, íramlik, villog, virrad, botlik, botránkozik, tolong, torlódik* stb.

2) Különös, hogy az *l* kezdetű gyökszók között alig van olyan, mely valami tömör, szilárd, kemény testet jelentene, hanem holmi lengeteget, könnyűt, lágyat, lefegőt, léhát, lohadót.

3) A *liba libucz, lud*-on kívül alig van csupa természeti hangutánzó, mert a *lics, locs, lity, loty*, stb. egyszersmind mozgalmiak, a *leh lih* fordítva *hel hil* eredetileg torokhangok, mint a latin *helat, anhelat*.

4) Nincsenek ily kezdetű kedélyszók, mint az ajki, nyelvgyöki, és sziszegő, vagy fogbötök között.

5) Nincsenek gömbölyű, kerekded, alakú, vagy mozgású testeket jelentők, mint kiváltkép a torkiak és *r* gyökiek között.

6) Nincsenek fúvást, fúvódást, elválást, eltaszítást (a *lök* kivételével) vagy metszést, hasítást jelentők.

7) Alig van egy két elötétes.

Ezen tünemények szószervi okszerűsége az *l* hang természetében rejlik, mert az *l* képzésekor a nyelv a szájjében leghangosabban lebeg, a nélkül, hogy a fogakhoz szorúlna, s csak a szájpadlást érinti, azután aláesik; tehát legalkalmasabb oly fogalmak képzésére, melyek valami lebegőt, lebegést, könnyű, szabad mozgást jelentenek, s kevesebbé olyakra, melyek tömörségre, állapotásra, átható cselekvésre vonatkoznak.

Az *l* hangnak lengeteg mivolta kitünik abból is, hogy igen sok változásnak van kitéve, nem ugyan a gyökszók és ragelemek elején, hanem végén; midőn majd a keményebb *r*-re, majd a lágyabb *ly, j, v*-re változik, de főleg mert gyakran egészen el is tűnik, s az előtte álló önhangzóval folyószve, a) a tunya, tájejtésben, midőn mássalhangzó következik

utána : alma *óma*, szalma *szóma*, Albert *Óber*, folt *fót*, gyölcs *gyócs*, föld *föd*, csalni *csónyi*, nyalta *falta*, *nyáta fáta*, v. *nyóta fóta*; b) a szók végén : pótol *pótó pótú*, gondol *gondó gondú*, meszel *meszee*, törül *törő törü*, örül, örü; c) különösen a palóczoknál, barkóknál : *el-ment*, *eü ment*, *eö ment*, *ö ment*, *al-föld*, *uoföd*, *aóföd*, *óföd*, okval módval, halkval, okvó módvó v. okvaó módvaó, haokvaó, kézvő, lébvó, *ne poró avvó a góvó* (ne porolj azzal a galylyal) *sokvó* jobb.

Ide igtatok Benőfy Soma úr közléséből néhányat:

„A lököd kényának, sincsen táng jaó daóga,

Csaó (csalj) me hát . . . hótyig élünk.“

„Vegyázz Bera magadra,

Fee ne öts a garadra,

Ha l'eső a lábadraó,

Becsöletöd ee patkaó.“

„Ha nagyanyó duruzsaó,

Mondjad, szí hé! hogy auszaó.“

A hangok illetén változásával korcsosodnak, illetőleg változnak által a nyelvek, s ez minél több hanggal történik, annál inkább vesztí a nyelv eredetiségét, míg végre egészen más nyelvfaj keletkezik belőle. Ily változásokkal származtak, vagyis fajúltak el az újabb román nyelvek az eredetiebb latintól, mire nézve itt csak az *l* hangról hozok föl példákat, melyet illetőleg úgy áll a francia nyelv a latinhoz, mint a mi palóczunk a simább magyarhoz :

lat.	palóczosan ejtve	francia:	kiejtve
mal-us	maó mó	mauv-ais	= mové
salv-are	szaó szó	sauv-er,	= sové
sal-tare	szaó szó	sau-ter,	= soté
bell-us	beő bő	beau,	= bó
coll-um	kó, kú	cou,	= kú
fal-sus	faó fó	fau-x	= fó
fal-co	faó fó	fauc-on	= focó
al-tus	aó ó	hau-te	= hót
ul na	ó ó	aun	= ón
al-tare	ótár	autel	= otel
al-ter	ao ó	au-tre	= otr
pal-ma	paó pó	pomme	= póm.

Az olasz bizonyos esetekben elhagyja az *l*-t, s *i*-vel helyettesíti: *flumen fiume*, *blanc bianca*, *Florentia Fiorenza*, *Placentia Piacenza*, *florenus fiorino*, plus *piu*.

Hasonló viszony van a szerb és cseh-szlovák nyelvek között:

cseh	szlov. tájejt.	szerb:	
wlk	—	wuk	farkas
blch	—	bua	bolha,
wlna	—	wuna	gyapju
dlauhi	dluhi	dugi	hosszú,
dluzsnik	—	duzsan	adós,
bilból	biv bov	bio	volt,
vidil	vidiv	vidio	látott,
dal	dav	dao	adott,
sztal	sztav	sztao	állott,
csítal	csítav	csítao	olvasott;

épen úgy, mint nálunk magyaroknál:

magával	magavav	magávaó,
balta	bavta	baóta,
nyal	nyav	nyaó nyó,
lel	lev	leő lö.

Hogy néha nyelvünkben fordítva az *ó ő* az eredeti, s ebből fejlett ki az *al el*, arról majd a képzőknél szólunk.

Tudván azt, hogy az *l* többször hosszú önhangzóvá adva, a szóelemzésben biztosabban járhatunk el, ha ily önhangzós gyököt más rokonával összevesszünk, p. *bódúl*, *bódorog*, ered. *boldúl*, *boldorog*, mert van *bolyong*; *bóna* ora = *bolna* óra azaz *bolond*, mert rokonai: *balga*, *balgatag*, *balyókás*, *belind*; *kódorog* = *koldorog*, mint a *koldus*, *kalé-zol*, *kolézol*, *kalandoz*; *fónagy* = *folnagy*; *fóka* = *folka* *falka*; *bódé* = *bolt*, *bókol* = *bólogol*, *bólogat*; *száguld* = *szálagol*, *szállong*; v. *szalagol*, *szaladgál*; *tányér* = *tálnyer*; *ágy* = *álgy*, *hálgy*, *alvási* *hálási* *fekhely*, *ágyu* = *álgyu*, *álgyas* *lőszér*; *ótvár* = *olt*- v. *aluttvár*, stb.

Végül megjegyzendő, hogy az *l* kezdetű gyökszókból az önhangzók közül csak az *i*-nek mint ikerítő kicsinyítőnek van értelményi jelentősége, milyenek: *libeglobog*, *licseglőcsog*, *lityeglotyog*, *lifeglafog*, *limlom*, *limba-lomba*, *liglóg*;

különben az alapértemény kizárólag a mássalhangzón nyugszik.

Latin nyelvvel közösek:

lap lapány, átv. planum, *lapát*, *pala*, *lapu lappa*, *lankad languet*, *lassu lassus*, *lább*, könybe lábbad a szeme, *labuntur lacrymae*, *lencse lens*, *lé*, liquor, *lép lien*, *lucs*, luvies lutum, *lugas lucus*, *lappang* latet, *lehel* helat, *lem-ez lam-ina*, fordítva: *lin-git*, *lam-bit* nyal, *lin-gua* nyelv, *le-git* ol-vas. *laev-us* bal, *mal-um* alma, *lat-us* oldal, *lum-en* milling villám.

r.

Ennek részletes tárgyalását I. M. Akadémiai Értesítő 1855 év. VII. sz. alatt.

n, az *m*-hez hasonlítva kemény.

na = *no*! biztató, sürgető, kérdő, l. *no*;

nad = *ned*: nadár, a borjazó tehéntől elfolyó hígság, nedvesség; nádaly, vérnedvet szopó, piócza;

nád, nádas, nádaz, nádi, átv. ért. nádol, nádolás;

nagy, magas, emelkedett: nagyság, nagyít, nagyoll, nagyobbít, nagyobbodik;

nap = *anap*, anyós, az *a* kihagyásával, mint *Nacza* = *Anicza*;

nap, égi test, napi, napol, napoz, napság, nappal, napkelet, napest;

náp, nápiez, talán át van vetve a *piczin*-ből, mert ennyit

nám = *lám*, nám megmondtam, *la*; jelent;

nász, nősülési lakodalom, és *násznép*, mely abban részt vesz, *násza*, *násza*, és a kiknek gyermekei öszveházasodnak, egymásnak *násza*, *nászuram*, *nászasszonyom*; eredetileg *nész* v. *nősz*, a *né* nő gyöktől;

náth, nátha, náthás, náthásodik, orrbeli hangutánzó, mint a *turha* torki, vagy talán mint orrnedvfolyás = *nedhe*? (influenza);

nyilt *e*-vel,

ne, (a) adási szócska, (dativus) honnan nesze! = *ne te!* *ne-tek* = *ne tik!* *nek* a dativus ragja, p. embernek; b)

- hívó, maga felé szólító: Bodri ne! ne Maczi ne! *név*,
melyen valakit hínak;
- ne*, éles *e*-vel, tiltó szócska, ne beszélj! ne fuss! származékai:
nem, tagadó, *nincs*, fordítva *in*, a mi valaminek létezését
tagadja, hiányát állítja: *incs*, *ingy*, *inség*;
- ne v. ni*, régies, a mai *nyi* értelmében, mely bizonyos nagy-
ságot, mennyiségét jelent, p. könyöknyi, régen könyök-
ne, hagyításnyi, hagyításnye, menyi menyé. Alapesz-
mében egyezik a *nagy* szóval, *ökölnyi* = ökölnagy,
oly nagy mint ököl, *anyányi* = anyja nagyságú;
- ne*, elvont gyök, melyből szerves testek szaporodására, növé-
sére, seregére vonatkozó szók eredtek, u. m. *né v. nő*
(femina = semina) fajtát szülés által szaporító emberi
vagy oktalan állat, *nőstény nene v. néne*, fordítva: *ene*,
ünő, *eme*, *emse*, mélyh. *ana anya*; *nő* ige, növés, növeszt,
növevény v. növény, növötény, növedék, növendék,
v. nev, nevel, nevendék; *nős*, nösül, *nősz*, nöszik = nő-
vel párosodik, *nőtelen*; mélyh. *nász* = nész, nös, *nyo-
szolya* = nösözől ág, (thalamus); innen származnak,
nem (mint genus a geneo, gigno) nemz, nemzés, nem-
zet, nemes; és *nép*, népes;
- né* = határozatlan valami: *néha*: valamely határozatlan idő-
ben, *né-hány*, határozatlan sokaságú, *né-hol* = valamely
hatn. helyen, *né-mi* = htn. valami, *né-mely* = htn. va-
lamely, *né-ki*, határozatlan valaki, *né-hova* = valamely
htn. helyre. Mint határozatlan valamit jelentő szóban a
kétkedve tagadó ne rejlik, mint a *netalán*, *nehogy*, *neva-
laha* szókban; egyébiránt az is lehet, hogy a latin *non-
nullus*, *non-nunquam* hasonlatára eredetileg *ne-neha*, *ne-
nehol*, *ne-nemi*, stb. t. i. a kettős tagadás egy határozatlan
állításnak felel meg;
- ned* = hig, nyirkos, folyékony valami: *nedű*, *nedv*, *nedves*,
nedvesít: változattal: *med*, honnan meder, Vágmellé-
kén *neder*, medencze, nedvtartó edény; lat. *mad* mador
madidus, ném. *nass*, netzen;
- neg*, negéd, negédes; mennyiben nagyravágyást jelent, talán
rokon a *nagy nad* gyökökkel, mintha volna *nagád*, *na-
négy*, számnév: négyes, négyel, negyed, negyven; [*gyád*;

neh = testet lenyomó súly : nehéz = nehes, (mint üdvöz = üdvös, igaz igas, száraz száras) nehezít, nehezedik, nehezkedik, nehezül, neheztel; eredetileg a tehertől nyomott embernek nyögő lehelését utánozza, mint a *nyug, nyek, nyög*;

nesz, hangut. = bizonyos zajt ütő, figyelmet ébresztő hang : neszes, neszel, neszez, nesztelen; átv. ért. hírszó, vagy ürügyül használt beszéd, mondás, *neszere*, szeleburdi, szeles bolond, a ki nagy neszszel van;

nev, nevet, nevetés, nevetgél, neveltet, változt. *nev*, mevet, rokona a nevetők kedélyhangja *he! he!* heheg, hehet;

név v. *nev* l. *ne* hívó;

néz, nézés, nézeget, nézgel; valamint a *lát* a *la!* a *la!* *la!* *lám*, úgy a *néz* a *ni!* *ni!* figyelmeztető kedélyszókkal egy eredetű;

ni! szemügyelésre figyelmeztető, biztató kedélyszó, *ni!* *ni!* fordítva megfelel neki az *im*, és a latin *en*, s alaphangzójára nézve egy *e* közelre mutató *i-* *e*-vel;

nincs, eredeti *legnemcs*, mint a *sincs* = semcs, többesb. *nincsenek*, ellentéte : *van*, *vannak*;

no! biztató, buzdító, távolító, folytatást sürgető kedélyszó : no még! no rajta! no hát! *nosza!* noszít, noszol, noszogat, *nógat*, nógatás, *nódít*, nódítás, nódúl; *nos!* = no és! no azután? = no és azután? *nojszen* = no iszen, valami jövődőért, vagy jövődőre fenyegetés; *no-ha* = ámbár, jöllehet;

ntt, hangut. ikerítve *nüüü*, nádsíp (mint *tutu* = síp, *sese* = susurrus, *gyagya*, ily hangon szóló madárfaj);

Az *n* kezdetű gyökök száma, minden árnyalataikkal együtt, alig éri föl a harminczat, ellenben az *n* végzetűeké 80 nál nagyobb, melyek közül sok önálló, milyenek : *én*, *in*. *ön* (hal), *un*, *bán*, *bűn*, *csen*, *csin*, *csün*, *fan*, *fen*, *fon*, *gyón*, *han*, *jön*, *kan*, *ken*, *men*, *szán*, *szén*, *szin*, *sziün*, *tün*, *van*, *von*, továbbá a hangutánzók egyszerű gyökei : *bon-g*, *bön-g*, *don-g*, *dön-g*, *fin-g*, *kon-g*, *pen-g*, *ren-g*, *zen-g*, *zon-g*.

Latin szókalközösek:

ni! nám! en, ne, tiltó, ne, nem, non, név, nomen, nagy (magas) *magnus, nedv, nedves, (medv) mador madidus, ni nyí nimius.*

Öszvetett mássalhangzók.

Ezek egymást általható, szorosan együvé forrott két hangból állanak, s nyelvünkben a következők: *cs, öz, ds, gy, ly, ny, ty.* Mi az *sz* és *zs* hangokat illeti, ezek magukban egyszerűek, csak hangjegyeik öszvetettek, mert az első megfelel a latin vagy szláv *s*-nek. p. a *sus swina, solus, sám, sedet sedi,* szókban, a második pedig nem egyéb, mint a keményebb léghangos *s*-nek göghanggal lágyított mása.

CS.

A *t* és *s* hangok minden közhangot kizáró szoros vegyülete, melyben a *t* mint tompa gyöngébben, az *s* pedig hangzatosabban szól. Hogy ezen hangnak mivoltát s változatait szabatosabban meghatározhassam, együvé foglalom mind a gyökszókból mind a ragokban előforduló tüneményeit.

A gyökszókból vagy elül áll, p. *csal, csap, csel, csin, cstln,* vagy végül: *öcs, becs, bocs, gacs, göcs, locs, mocs,* vagy elül és végül: *csöcs, csucs, cstics.* Ezekből csak gyanítani sem lehet, hogy *cs* hangjok valaha két külön álló s bizonyos önhangzó közbevetésével elválasztott *t* és *s* hangokból forradt volna öszve, p. *te-sal, te-sap, bet-e-s, bot-o-s,* hanem csupán szószervi idomitással vagy a tompa *t,* néha *d* is, a susogó *s*-vel hangzatosbittatott, mint: *támolog* csámolyog, *tümöszöl* csömöszöl, *töpörödik* csöpörödik, *törtet* csörtet, *dia* (csizmadia), *csia* (zubboncsi), *dial* csial; vagy a susogó *s* a tompább *t*-vel módosított, mint: *sár,* csér, *suhu* csuhu, *sapka* csapka, *sajka* csajka, *sivog* csivog, *siápol* csiaól, *sekély* csekély, *savicza* csevicze (savanyúvíz), *sáva* csáva, sós edzőlé.

Ezen hangunk több árja, de különösen a szláv családhoz tartozó nyelvekkel közös, a finnben pedig hiányzik.

Mint *raghang* többféle eredetű a) bizonyos képzőkben nem egyéb, mint az eredeti *s* változata: *bordács* = bordás, *ordacs* = ordas, *forgács* = faragás, *kajács* = kajás, *vakarcs* = vakaros, vakarus, mint az Őrségben mondják, s hasonlóan *tekercs* = tekeres, *habarcs* = habaros, (mint takaros, piritos) *loncs* = lomcs, lomos, *görcs* = görös, görs, b) némely középkepzőkben a gyakorlatos *s* változata: *lép* lépes, lépső, lépeső, lépcső; *hág* hágos, hágosó, hágsó hágeső, (átv. háskő); *szök* szökös, szököső, szökső, szökeső; hasonlóan fejlődtek ki: *vakcsó* = vaksó, *furcsa* = furosa, *bílső* v. *bölcső* = billcső billegő; *tácsó* = tátosó, szájtátogató; *olcsó* = olsó alsó, alacson áru; *innencső* = innenső; *ócska* = óska, avaska, c) a *t* végzetű *s* hosszú önhangzós igék parancsolójában, az *s*-re változott *j* kiejtésében *cs* gyanánt hangzik (nem iratik): *tát*, *tátj*, *táts*, kiejtve = *tács*, *vét véccs*, *tanít taniscs*, t. i. ezen neműeknél a tölge *t*-je is *cs*-kép hangzik; a két mássalhangzóval végződőknel pedig csak egyetlen *cs* gyanánt: *int* ints, *hint* hints, *írt* irts, *bánt* bánts, *ont* onts, *önt* önts.

A kicsinyítő *csa*, *cse*, *csi*, *csó* fordítva *acs*, *ecs*, *ics*, *ócs* a *ka ke* változata: *tócsa* tóka, görgőcse *görgőke*, *darabcsa* darabka, *Fercsó* Ferkó, *Jancsó* Jankó, *Julcsa* Julka. A *k* és *cs* közti illetén viszony kivált a szláv nyelvekben divatozik, p. *Ancsa* Anka, *Marcsa* Marka, főleg a ragozásban és képzőkben, mint: *oko* szem, *ocsi* szemek, *ruka* kéz, *rucsník* kezkenő, *sztaték* jószág, *statecsni* jószágos és becsületes, *tjeká* folydogál *tecse* foly, így lett a magyar *derék*-ből *dricsni*.

A *cs* czelyepesen (ad formam, selyepesen) ejtve = *cz*: lapocska *lapoczka*, csibe *czibe*, csangó, csendes *czendes*.

Néha lágyabb *ty*-re vagy *gy*-re változik: bácsi *bátya*, recseg *retyeg*, kolcsag *koltyag*, roncs *rongy*, vicsog *vigyog*, varancs *varangy*, göröncs, *göröngy*, csömöszöl *gyömöszöl*, a régies *incs* *ingy*, stb.

CS, gyökszók.

csa! ökörterelő szócška, kéztől félre, tüledre távolító, fordító: *csa* elé! *csálé*! *csáli*! átv. ért. görbére hajló valami: *csák*, csákány, csákó, csákósüveg, csákószarv, csáklya; *csám*, csámp, csámpa, csámpás, csámolyog,

csánk, *csáb*, erkölcsi félretérítés, csába, csábit, csábúl;
csab, csabukkol, csáगतó; *csaj*, csajkó, csajva, csajbos;
csav, csavar, *csaf*, csafar, csáforta; rokonai: *ta*, támo-
 lyog, tántorog, *sa*, sanda, görbén félre néző, sánta, félre
 lépdelő, *sza sze*, több irányban ideoda oszló, szanaszét,
té, téved, tébolyog, tétova;

csa, kicsiny. *tócsa*, darabcsa, magash. *cse*, kenőcse, görgőcse,
 ford. *acs ecs*: uracs, kövecs, czelypesen *cza cze*, *acz ecz*:
 rucza, jércze, kukacz, perecz, tompábban, s eredetileg
ka ke ki: darabka, kenyerke, honnan keves, kecsély,
 (csekély) kis kicsi;

csab, több helynév gyöke: Csaba, Csabda stb.;

csacs, v. *csács*, hangut. csacsog csácsog, csacska, csacsi;

csad, csadaj, egy jelentésű a susogó levelű *csádé*, *csáté*, *csuhu*,
suhu szókal;

csah, vék. *csih*: csahol, csihol, csahos;

csaj, hangutanzó, mint a *czibabó*, vagyis evet, mókus;

csak, kötszó, kicsinyítő jelentésű = legalább, vékonyh. s pa-
 lóczosan *csek*, honnan csekély, fordít. *kecs* = *kics*, ke-
 csély kicsi; p. *csaknem* = kicsibe múlt, hogy nem;

csák, csákó, csákány, stb. l. *csa*;

csal ige = erkölcsileg az akaratot vagy észet félre tereli:
 csalás, csalárd, csalfa, csalatkozik, csali; a *csa* gyök-
 ből *l* képzővel lett *csal*, mint *tu to-ból*, *tal tol*, *nya nye-*
ből, *nyal nyel* vagy *fe fel*, *kü kül*, *be bel*;

csal = *csel*, midőn tevéssé, csinálásra vonatkozik: cselek-
 szik, cselekedet; átv. ért. *cseléd család*, mint a latin *fa-*
mulus és *familia*, t. i. bizonyos szülékhez, vagy gazdá-
 hoz tartozó háznép, mint dolgozó társ, honnan a köz
 magyareMBER a gyermekét így nevezi: *cselédem! szol-*
gám! Egyeznek vele a *cse* v. *csi*, *di* és *te* gyökök, me-
 lyekből *cseál*, *csiál*, *csin*, *csinál*, *dia csia*, *tesz* szár-
 maztak;

csal = *csar*, *cser*, v. *sar ser*, mint növésre vonatkozók; csa-
 lit = csarít, cserje, sarj, sereng;

csam a) görbére hajló, csámpa l. *csa*; b) megsavanyodott,
 eczetesedett valami: csámporodik a rozszúl kelt tészta,
 a romlott bor; eredel: *sám*, a *sav* gyökkel azonos, mint

- csáva* = sáva, sóslé *csavicza* = savicza ; c) hangut.
csámcs, csámcsog ;
csal, csalán, átv. csanál, elrontva, csóván ; talán ered. *sal saj*,
 mennyiben fulánkjai *sajgó sulygó* égetést okoznak ; (lat.
urtica, ném. brennessel) ;
csan, hangut. magash. *csen* : csang, cseng, csangó, csengő ;
csan, görbe alak , vagy mozgás : csaniga, csank, csandarog,
 l. *csa* ;
csap, ige, csapdos, csapkod, csaptat hangut. tompán *tap*, tapp
 átv. csapodár, csapat, csappan ;
csap, főnév, csapol, csaplár, csapos, egyezik vele a német
zapf, rokona *csáp*, a rovarok tapogató szarvacskája,
 csapja ;
csár = *lár*, hangut. csárma, csármás, csármál = lárma, lár-
 más, lármáz ;
csár, csárda, csárdás (szállda ? vagy tárda ?)
csar = *sar* : csarit = cserjés, cserje ;
csar, csarnok = tornác, tornocz ; úri lakok, kastélyok emel-
 tebb pitvara, előtereme ; úgy látszik, a magasságot je-
 lentő *ar*, *or*, *tor* eszméje rejlik benne, valamint a *csarna*-
 kötéiben, mely az árboczfán van ;
csász = *csúsz*, császkál, császkirál = csuszkorál ;
csat, hangut. csata, csatázik, csattan, csattant, csattog, csa-
 tapata ;
csat = *sat*, csavargó járás ; csatangol, csatólál, csatrangol,
 = satrat, satrafa, l. *csa* ;
csat, sár, mocsok, czafat, csatak, csatakos ;
csat, fn. csatol, csatos, csatlás ; mennyiben a *csat* horgas,
 görbe, a *csa* gyökű szókkal rokonítható ;
csav, csavar, csavarog, l. *csa* ;
csáv, csáva, csávás, csáváz, = sáva, sóva, azaz sóval készi-
 tett büredző lé, *csávik* a barkóknál = sós kalevél ; átv.
 moslék, *csáviszka*-bor = zagyvalékbör ; *csávés* ember,
 székel. *csavajdék*, alávaló, csöcselék ;
cse v. *csi*, cselekvést jelentő, l. *csal* = *cse*l ;
csé = *cső* : csév, cséve, csöv, csével ; mennyiben sípnemű
 likas eszközt jelent, egyezik vele a *csék* v. *csök*, bika-
 csék, a siphoz hasonló alakú *csép*, csépel, és a likacsos

- csécs*, azaz, himlő, *csécshelyes*, himlőhelyes, és *csecs* v. *csöcs csücs* csücs ;
- cseb* = *csüb*, cséber, csübör ;
- cseb*, több helység néve ;
- cse*, ikerítve *csecse*, gyermeknyelven : szép, változ. *csicsó*, honnan *csicsoma*, *csicsomáz* ;
- csecs* = *kecs*, *csecseget* = *kecseget* ;
- csef* = *csev*, *cseferít* azaz *cseveg*, mélyh. *csaf*, honnan *csafrinka* = *csevegő* kis leány ;
- cseg* = *csek*, a mi keskenyen öszveszorúl, vége felé csekélyebb lesz : *csege*, vizet öszveszorító rekeszték, *csegély*, ékforma keskenyedés, *csegélyes* ;
- csek*, ford. *kecs* = *kics*, a maga nemében kevés, szűk ; *csekély*, csekélység, ford. *kecsély*, kisély ;
- csek*, kötszó, palóczos, l. *csak* ;
- csej*, több helynév gyöke, *csejd*, *csejt*, stb. ;
- csekle*, a régiéknél = kelepce, török, honnan *cseklész*, amlesben álló, törhányó vadász ; valószínűen átvett szó, s eredetileg *cselke*, *cselkész*, a *csel* gyöktől, s egyezik vele a *cserkel*, *cserkelődik*, *cserkesz* ;
- csel* = *csal*, *cselecsala*, *cselt* vetni, *cselfes* ;
- csel*, midőn = tesz, csinál, l. *csal* = *csel* ;
- csel*, cselleng, csellembokol = ideoda bolyong, tétováz ; alapeszmében egyezik a *cselő*, *csáli* szókkal, l. *csa* ;
- csél*, ikerítve *csélcsap* = csé-csá, azaz *csevegő* csacsogó, trágár beszédű ;
- csem*, hangut. *csemmeg* *csemcseg*, mint az evő disznó ; *csemege*, mélyh. *csám*, csámcsog ;
- csem*, elavult, *csetete*, *csetetés*, máskép. *csim*, csima, csimota ;
- csém* = *csöm*, csémpelődik = csömpölődik, *csembő*, csomós czafrang a kestőkön, = csimbók, csombók ;
- csem* = *csel* v. *csen*, *csemp* = csalás, csenés, csempes, csempész, csempészkedik = csellel üzérkedik, vagy tilalmas árukat a vámokon csellel átszállít, s mintegy becsen, vagy kicsen ;
- csen*, ige, holmi aprólékot lop, (schnipfen) = *csel* ;
- csen*, csénevész, rokona a *csün* *csünik*, és *sín* *sindik*, *sindevész* ;

*cse*n, többhelynévgyöke; Csencs, Csene, Csenej, Csenke, Csentő;
*cse*n = *csön*, hángut. cseng, csöng, csenget, csengető, csen-
 dül, csendit;

*cse*n v. *csön*, rokon a csevegést tiltó s hallgatást parancsoló
csi! csitt! kedélyszókkal: csend, csendes, vagy csönd,
 csöndes, csendesen! csitt!

csep v. *csöp*, szilárd testre esett folyadék hangja, és egy-egy
 szemerke a hulló folyadékból: csepeg, csepegtet, csep-
 pen; átv. ért. mint a maga nemében kicsin, egy csep-
 nyi = *csipcsop*;

csep v. *csep*, *csöp*, holmi sűrűen nőtt, öszvebonyolodott nö-
 vényi sarjak, vagy szőrszálak, hajszálak vagy rostok
 tömege: *cseplye* = perje, *cseplyes*, erdő, sűrű sarjad-
 zású, *cseprente*, *csepőcze*, *cseplyes* haj, sűrű rostú haj;
csepzik a haj, midőn sűrűen öszveszővődik, *csepül* vagy
csöpül; rokonai: *gyap*, gyapjú, *gyop* gyopár, *gyöp* gyöpű;
 átv. ért. cseperedik = növekedik, mint a csepőcze,

csép, csépel, cséplő, l. *csé*; [cseprente;

csér v. *csör*, hángut. csereg, cserget, cserdül, cserdit, cserge-
 teg, csermely, csergetyű, csterszeg, csertel, csertet;

cser, nyílt *e* vel, a) fanem, lat. *quercus*, német. *zerr*, honnan,
 cseres, cserez, cserzővarga; szélesb ért. bokros sarj,
 cserje, cserjés, csereklye, cserény; b) töredékeny föld-
 edény, s ennek töredéke, repedéke, németül *scherbe*:
 cserép, cserepes, átv. cserepesedik a bőr, midőn meg-
 repedez, rokona *tör*, mint: *csertet törtet*; c) csere, cse-
 rel, cserélget, cserebere, talán eredet. = *csel* csal, e
 közmondás szerint: *csere csal*, és, *csere csala*, mennyi-
 ben a cserénél az egyik fél többször csalódik, vagy meg-
 csalatik; ide sorozható d) cserke, cserkél, cserkész,
 azaz csellel, leselkedve keresgél, vadász;

csér, Somogyban = *sár*, honnan, *csérben* v. cserben hagyni
 valakit am. sárban hagyni, „in luto haerentem fradu-
 lenter deserere.“ Moln. A., cséros a gatyája = sáros,
 innen Mátyusföldén, *csetres* = csértés, sárosvizes, cset-
 res szájú, mocskos beszédű;

*cse*sz = *csisz*, *csosz*, egymáshoz dörgölt, súrolt testek hangja:
 cseszel, cseszelődik, = csiszol, csiszolódik;

- cse*sz, *cse*szkő, = *csisz*, *csisz*kő, a *csizmadiák* gúnyneve;
cset = mélyh. hangut. *csat*, csetteg csattog, csetten csattan,
 csettent, csattant, csetepata, csetlik, cseteklik;
cset = *sed*, *sad*, *cseter* = *seder*, *sadar*, *csavar*, *teker*;
cset, *csete*, Somogyban földibodza, a kicsit, kurtát jelentő
csuta suta szók változata;
csev, hangut. *cseveg*, *csevegés*, *csevetel*;
csév, *cséve*, *csévél*, l. *csé cső*;
csi! a) hallgatást parancsoló, *csit*! *csitt*! *csiba*! *csibi*! *csitit*
csigat; b) altató: *csi csi beli*! *csicsigat*; c) vékony
csevegési hang: *csiápol*, *csibe*;
csi = *csiün*, *sin*, *cse*n, midőn növés hiányára, elmaradására,
 kicsiségére vonatkozik: *csiápol* a gabona, midőn csünve
 nő, vagy csenevész, vagy *sindik*; *csiatag* = apró nő-
 vésű bohor, *cserje*, *csigolya*, füzvessző;
csib = *csip*, *csibellérez*, vagy *csiboráz* a baromfi, midőn
 holmit *csipdesve* szedeget;
csics, hangut. *csicsereg*, *csicserke*, *csicserkél*, másképp: *csücs*,
csücsörke, *csicscsed*, forrásban van;
csics = *csecse*, *csicsó*, *csicsoma*, v. *cziczoma*, *csicsomál*, *czic-
 zomál*;
csics = *csöcs*, *csucs*, *csücs*, mennyiben csőalakú: *csicsóka*,
csucsornemű termés;
csig, tekervényes mozgású, menésű, alakú valami: *csiga*,
csigáz, *csigolya*, *csigoltó* v. *csigóté*, mely csiga gya-
 nánt mozog; rokonai: *csik*, mint forgékony fürge hal-
 faj, *csikos*, tarka mint a csik, *csiklik*, *csikland*, *csikló*,
csikorít, *csikoltó*, *csikar*; *sik*, *siklik*, *sikamlik*, *gyik*
 ford. kígyó, *czik*, *czika*, *czikázik*;
csig, savanyú poshadt ital: *csiger*, *csigere*, rokona a pos-
 hadó forrást jelentő *csiccsed*, hangut. és a *csiggenye*,
 az istenátkozta fűn termő bogyó;
csik = *suh*, hangut. *csihár*, *suháng*, vékony *suhogó* vessző,
csihol, *csahol*;
csik, *csihed* = *csillapodik*, a csendet parancsló *csi*! gyök-
 kel rokon;
csik, hangut. *csikó*, mint a latin *hinnit* és *hinnulus*, *csikós*;
csik, *csiklik*, *csikar* stb. l. *csig*;

csill, csend, nesz szünete : csillapodik, csillapít, „a sötétes esték csillapjában“ Romy Mon. Hung. 186. l.

csill, fényragyogás, villogás, csillag, csillám, csillámlik, csillámpozik, csillog csillat, = ugrat, viczkándoztat, szoktet, vö. *ill* illog, *vill* villog, *pill* pillog, *mill* milling, *sil* siláncol ;

csil = *cse*l, *cse*n, azaz, lop : csillent ;

csil = *fil*, *bil*, mint *fillegő*, *billegő* : csiling, csilling, csileng, *filling*, *filling*, kis *szőlőfej*, böng ;

csill, *csilla*, zöld sás, melylyel a szőlőt kötözik, *csille*, talphajó, és szűkre öszvehúzott oldalú kis hegyi szekér ; eredetök homályos, vagy talán a kicsit, aprót jelentő *csiribiri*-vel rokonok ?

csim = *csom*, csima csoma, csimbók, csombók, csimota csemete ;

csim = *csin*, *csin*, valamibe fogodzó, csipeszkedő csüggés, csimbe vagy csibogár, csimbelkedik, csimbeszkedik, csimba, csimbáz, csimpalykodik, *csinga*, csingál, csingaszkodik, csingalódik ;

csim, csimasz, latin. *cymex* ;

csin, általán cselekvés : csinál, csinálmány, csinálgat, egyezik vele a *székelyes cseál csial* ; átv. ért. helyesen módosan, szépen csinált valami, honnan : csinos, csinatlan, csinosgat ; valaminek *csinja*, azaz csinálási módja, *csinvat*, tömören csinált, keresztbe szőtt vászon, továbbá *csiny*, vétkes, hibás cselekvés ;

csiny, Moln. A. szerint : csendesség, honnan : *csinnyan* v. *csinnyán* = csendesen, lassan, zaj nélkül, *csinnyos* csendes, zajtalan, innen, *csintalan* = *csinnytalan*, azaz csendtelen, csittalan, zajtűtő, nyugtalan ; mind ezek a csendet parancsló, zajtűtő *csi ! csitt !* származékai ;

csip, hangut. csipeg = sipog ;

csip, ige = szúr, éget, vagy igen finoman ujjai, körmei, vagy bizonyos fogó, szorító eszközzel öszveszorít ; csipdes, csipked, csipeget, csiptet, csipág, csipedés ; átv. ért. *csipke*, bökös szűrös cserjefaj, és mintegy csipegetett szálú vagy szegélyű szövet ; *csipesz* fogó eszköz, *csipeszkedik* fogódzik, *csipellerész* a legelő ba-

- rom, *csipisz*, *csipd* meg, semmi, nesze semmi, fogd meg jól; *csipet*, a maga nemében igen kicsi, morzsányi, körömnnyi, apró-*cseprő* = csiprő, csipetnyi;
- csip*, csipe, csipő, csipertes, iszamlott csipejű, sántikáló, talán a magyar népies táncztól és lovaglástól vette nevét, mert a magyar ezen részét mintegy markába csipi, midőn tánczol, vagy lovagol, mint *fog* capit és dens, láb pes és *lábbad* surgit, *ül* sedet, *ülep* ület sedimen, *nyel* és *nyelő* nyelv;
- csip*, mélyh. csipa, csipás, csipalag, csipalagos, átv. csipa a fán = mézga; rokon hozzá a *csep* (gutta);
- csir*, hangut = csirip, csiripel, csirke, csiricsaré;
- csir* = *sarj*, *cserj*: fiatal sarjadék, növényi kifakadás; csira, csirádzik, csiráztat, honnan *csir-iz*, eredet. csirádzó gabonából csinált íz vagy pép; átv. ért. *csiri* = a maga nemében apró növésű, *csiribiri*, *csira szarv* = kurta szarv, *csirkáka*, apró káka, *csirkó*, kurta, lenyírt hajú; átvetve *csitri*, = Gömörb. *csötrös*;
- csisz*, egymáshoz súrolt szilárd testek vékony hangja: csiszol, csiszár, csiszárol; rokona:
- csisz* = *csusz*: csiszamik = csuszamik, csiszamodik = csuszamodik, csiszonkázik, = csuszonkázik, csuszkál;
- csisz* = *sis*, égési hang: csisztereg az égő nyers fa;
- csit*! csendet parancsló kedélyszó: csitol, csitit, csititgat, csit vásár!
- csit*, hangut. a *csat*, *pat* iktársa: csittegcsattog, csittencsattan, csitipati;
- csitri*, átvetve s eredet. *csirti*, kurta, rövid, csiribiri hajú, l.
- csiv* = *csé*, *cső*: csives = cséves; *csir*;
- csiv*, hangut. csivog, csivogás = siv, sivog;
- csíz*, hangut. kis madárfaj neve: csízik, czízike;
- csiz*, csizma, csizmás, csizmadia, talán a *csisz* *csiszol* szókkal egy eredetű, minthogy fényesre csiszolt kordoványból, szattyánból stb. készül;
- csob*, tompa hang; csobog a víz a benne járó lábai alatt;
- csob*, csobán, csoboló, magash. *csőb*, csőbör, rokona, *kob*, *kobak*, ford. *bocs* bocskai;
- csob* = *csom*: csobak, fáról levágott csomós göcs;

- csok*, a) csokmány = faragó fejsze; b) több helynév gyöke: csokma, csoknya, csokva;
- csók*, hangut. csókol, csókolgat, csókolózik;
- csó*, bizonyos madárfaj hangja: csóka = csóoga, csóógó, a mi csóogva kiált, mint: pintyőke, fecske, cinke stb.
- csom*, tömör gömbölyű valami: csoma, csomó, csomb, csombók, csombol, csombor, csombolék, magash. *csöm*, csömör csömbölék; rokona: *gom göm*, gomb, gömb;
- csom*, magash. *csöm* = *töm, döm, gyöm*: csomoszol, csömszöl, tömöszöl, dömöszöl, gyömöszöl;
- csom* = *tom*, mely metszésre, elvágásra vonatkozik: csonka, tonka, csonkít, csonkúl; a *tom* magash. *tem*, fordítva *met*, honnan *metél*, *metsz*, s egyezik vele a latin *mutilus*, *metit*, s a hellen *τερω*, *τομος*;
- csont*, csontos, csonttalan; rokon a *csom csomó* szókkal, mint szilárd tömör test, tehát = *csom*-t;
- csop*, egy tömeget képező gyűsokaság: csoport, csoportosodik; rokona a magash. *csöp*, melyből csöpü, csöpéte, továbbá *csep*, melyből cseplesz, csepzik, származtak;
- csop* = gömbölyű edényeket jelentő, *csob* csobolyó, *kob* kobak, *göb* göbre, *csöb* csöbör szókhöz: csopor, csupor;
- csor* v. *csur*, hangut. csorog, csorgat, csorran, csordít, csordúl; *csorsz*, csorszog;
- csor*, csormoly v. csormolya, magash. csörmöly, csörmölye, növényfaj (melandryum), melynek magva a gabonalisztet megfeketíti, minélfogva rokon a *kor*, *korom*, s a feketét jelentő török *kara* és a szláv *cser*, *csar*, *cserní*, *csarni* szókhöz;
- csor*, csorda, csordás, Gömör. cserda, ném. *herde*, *horda*, lat. *grex*, vö. *sereg*,
- csor*, törésre, metszésre vonatkozó szók gyöke: csorba, csorbúl, csorbit, csoroszol, csoroszla: rokona, *sar*, *sarabol*, *sarló*;
- csor* = magasat jelentő *tor*, p. a toromba, tornác, torony, szókban: csornok, l. *csar*;
- csór*, öszve van húzva a *csavar*-ból, magash. *csűr*, honnan, csőrcsavar, v. csűrcsavar, csóralmórá, csórolja a fejét = csavarja, tekeri;

csosz, a földön csusztatott lábak hangja : csoszog, csoszszan, csoszkat, csosztat, vö. *csusz*;

csov, kicsuszott, kisikamlott test hangja = *suv suh*: csomad, csovaszt;

csöv, rokon a tekergő mozgásra vonatkozó *csav csavar* szóval: csóva, csóválja a farkát; átv. ért. szalmacsóva = szalmacsomó, melyet csóválva gyűjtanak meg, továbbá, madárijesztő rongy, váz, melyet a szél csavargat;

cső! lovat menésre biztató, cső Fakó;

csőb, csőbör, vö. *csob*, csobolyó,

csőcs, csőcsös, csőcsöz, csőcsőrész, csőcsöget; rokonai: *csűcs*, *csucs*, *csécs*, mint valami hegyeset, csőalakút jelentők, l. *csé* = *cső*;

csőcs = *csőd*: csőcselék, máskép, csődelék, l. *csőd*;

csőd, csődít, csődül; elvont gyöke *cső!* rokon a *to!* gyökkel, melyből toldít, toldít, tódít, tódít származnak: csődeléknép = öszvetődült, változ. csőcselék;

csőd, csődör; elvont gyöke *cső*, mert *csőve* az az *csékje* van, mint *monyas*, a monytól, vö. *csé*, *cső*;

csüd, apró gömbölyű csontocska a kezekben és lábakban; *csög*, csögös, csögör, változ. *csök*, midőn buczkót, tuskót jelent. vö. *csüg*, *csüd*;

csök, a) = csög, buczkó, tuskó, átv. csomósan öszvegöngyölgetett sütnivaló kovász, máskép *czők*, rokona, *czók*, honnan, czókmók, b) csökön, csökönös, magát megkötő, makranczos, valószínűen átvetett: *kücs köt*, mintegy *kötönös*;

csök = *csek*, mint keveset, fogyottat jelentő: csökken = csekélyebbé lesz, csökkent, csökött növésű;

csöl, csölönk, l. *czöl*, *czölönk*;

csöm, a gömbölyütömört jelentő *csom* változata: csömb, csömből, csömbölék, *csömp*, csömpöly, csömek, átv. ért. *csömmör*, hátat borsództató betegség;

csön, mint hangut. l. *csén*, csenget; csend, stb.;

csön = *csöm*, *csom*: csönköly = forgócsont, hasonló hozzá *csömek*, a fákon növe forradási csomó;

csöp, csöpög, csöppen, stb. l. *csép* hangut.;

csöp = *töp*, száradás által öszvetömődött, zsugorodott valami:
csöpörödik = töpörödik;

csöp, midőn szálas testek tömegére vonatkozik: csöpü, csö-
péte, vö. *gyöp*, *gyép*, *gyap*;

csöp = ütésre vonatkozó *csép*; lecsöpülni = lecsépelni, mint-
egy cséppel leverni;

csör, csengő rengő hang: csörög, csörget, csördül, csördít,
csörömpöl, csörtet, csörtöl, csörfös (lármás) csörgeteg,
csörgetyű;

csör = *tör*; csörmelék = töredék, morzsalék, izék;

csör, csörlő, tulajdonkép, *csörlő*, *csévélő*, takácseszköz, mely
által csökre csévékre tekerik a fonalat, a *cső* *csé*, *cséve*
gyöktől;

csör, csörge, csöröge v. csörme; rokona az égésre sütésre
vonatkozó *gör*, *gér*, melyből görjed, görjeszt, görhön,
származtak, és a Kecskemét táján divatos *kurczina* (tö-
pörtő, csörge) gyöke *kur*, t. i. a *k* és *cs* fölcserélésével,
l. *ka* *ke*;

csősz, mezei ör, kinek különös kötelessége a tilosba menőket
behajtani, honnan valószínűen a hajtó *cső*! származéka,
mint a tótban *hányiti* = hajtani, és *hányik* v. *hajnyik*
behajtó, azaz csősz;

csőt, megütődési hang: csőtölbotal, csőtlik, csőtözni, csőtörtö-
köt ad a puska; változ. *cset*, csetten, stb.;

csüb = *czob*: csubar = czobor a szövőszékben;

csucs l. *csöcs*, *csücs*; csucsor, csucsorodik, csucsos, csucso-
sodik;

csuda, homályos ered. szlávul: *cso da!* *cso to!* = mi az?
manhu? Szalában, *cseda* csedálatos;

csú, csúf, csúfol, csúfondáros, rokon hozzá a *gúny*, gúnyol, és
a *csúnya*, csúnyít; kedélyszónak látszik; a *cs* és *g* úgy
váltakoznak, mint a *csuha* és *gúnya* szókban;

csuha, csuhás, törökül is, csuha, honnan csuhadár = ru-
hatartó;

csuh, csuhn v. csuhi = csadaj, csádé, csáté, susogó levelű
vízi növény;

csuhér = siheder, suhancz, suttyó;

csuk, ige, csukás, csukódik, csukaszkodik; mennyiben a

- csukás bizonyos tárgy forgatása által történik, rokona az éleshangú *csik*, melyből csiklik, csikoltó származik, csukló csont = csikló, forgó; átv. ért. *csuklik* = légcsője becsukódik; vagy hangut., mint a német *schluchzen*, *csuk* = *csok*: csukor csokor = fodrosan, bokrosan, bodrosan öszvekött szalag, vagy más valami, p. virágcsukor; rokona a csomósat jelentő magash. *csök*;
- csuka* halfaj, talán egymásba csukódó éles fogaitól? (csuk-ó); *csum*, csuma, gyümölcs szára, másképp *csupka*, *csutka*;
- csup* a) = *csucs*, *kup*, *hup*, mint magasat, tetőt jelentők; b) átv. ért. mennyiben a hegytetők kopaszak = *kop*: csupasz, = kopasz, csupaszodik = kopaszodik; *csupa*, a mi a maga nemében egyedül van, s mintegy csupaszán áll, (ném. *blosz*); c) l. csop; d) öszvehúzott, csucsosan alakított valami: csuporít, csuporodik, = csucsorít, csucsordik;
- csur*, csurog, csurdúl stb. l. *csor*, csorog;
- csur* = *hur*, csurka, Göcsejben, Baranyában = hurka;
- csúr*, öszve van húzva a *csavar*-ból, másképp: *csór*, *csűr*;
- csúsz*, hangut. csúszmász, csuszamlík, csuszamodik, csuszkál, csuszkorál; átv. ért. *csúsz* vagy *csúz*, a testben ideoda csúszó náthás nyavalya, (mint a rheuma a rheo azaz folyok, igétől), honnan a göcseiek folyosunak is mondják; *csusza*, *csuszkó*, lapos, könnyen csúszó tézstaétek, vö. *csisz*, csiszamlík;
- csut* = *csum*, csutka, csutkó, gyümölcs, termés szára l. *csum*;
- csut*, csuta = kurta, vagy csupasz, p. csuta tyúk, farkatlan; csutak = töke, tuskó, tusak, mint ágaitól megkopasztatott, kurtított törzs, szalmacsutak = csomó;
- csut* = *csucs*, csutura = csucsos szájú edény, vagy csucsos végű szópóka;
- csúv*, hangut. = *kuv*, csuvik, kuvik, kis bagolyfaj, halálmadár;
- csücs* = hangut. *csics*, csücsörög, csicsereg, csücsörke, csicserke;
- cücs*, a) l. *csucs*; b) gyermeknyelven ülés, a testnek öszvecsücsödő helyzete: csücsül;

csüg = *csög*, *csüld*; *csügöz*, azaz *csüg*gel, *csüddel* játszik;
csün, *csünik*; *csüng*, v. *csügg*, *csügged*, *csüggeszt*, *csüggedez*;
csür = *csir*, mely a maga nemében aprót, kicsit jelent;
 csürhe, p. gyerek, malacz, csürhe nép = csiribiri, l.
csir;

csür, = csavar, ikerítve: csürcsavar;

csür, csontból vagy fából való kis teke, csűrök, csürköz,
 csürörsdi játék, vö. csüd;

csür, fn. gabonapajta, rokona a hellen σιρος búzaverem, és
 a latin *hor-reum*.

A *cs* kezdetű gyököszók igen gazdagon vannak nyelvünkben képviselve, mert, minden árnyéklati változataikkal, mintegy 170-re rúgnak, a *cs*-vel végződők pedig, mint, *acs*, *ecs*, *ics*, *öcs*, *becs*, *bics*, *bocs*, *csacs*, *csecs*, stb, körülbelül 50-re.

Észrevételek. 1) Mint csengő hang természetutánzásra igen alkalmas levén, sok szót, illetőleg eszmét festőileg jellegez, milyenek: *csacs*, *csacsog*, *csacska*; *csah*, *csih*, *csahol*, *csihol*; *csan*, *csen*, *csang*, *cseng*, *csangó*, *csengő*; *csap*, *csapdos*, *csaptat*; *csam* v. *csám*, *csamcsog*, *csámcsog*, *csemcs*, *csemcseg*; *csár*, *csárma*, *csármás*; *csat*, *csattan*, *csattog*; *csep*, *csepeg*, *cseppen*; *cser* v. *csör*, *csereg*, *csörög*, *cserren*, *csörren*; *csisz*, *csosz*, *csusz*, *csiszol*, *csoszog*, *csuszszan*; *csev*, *cseveg*, *csiv*, *csivog*; *csib*, *csibe*; *csi*, *csiapol*; *csics*, *csicsereg*, *csücs*, *csücsörke*; *csik*, *csikorog*, *csikorgat*, *csikó*; *csip*, *csipog*; *csir*, *csirip*, *csiripel*, *csirke*; *csit*, *csitít*, *csitteg*; *csíz* hang és madár; *csók*; *csor*, *csorog*, *csorgat*; *csöm*, *csömcsög*; *csöp* *csöpög*; *csuh*, *csuhu*, *csuhi*; *csum*, *csumvik*.

2) Holni görbét, félrehajlót, tekervényeset jelentő szók előhangja, mint a *k*, melylyel váltakozni szeret, milyenek: *csa*, *csák*, *csákó*, *csáklya*, *csákány*, *csaj* = *kaj*, *csajbos*, *csajkó*, *csáb* = *káb*, *csába*, *csábit*; *csaf* v. *csav*, *csafar*, *csavar*, *csór*, *csör*; *csám* = *kám*, *csámpa*, *csámpás*, *csánk*; *csan*, *csandarog*.

3) A *tevésre* vonatkozó szókban a *t*-nek változata: *cse*l, *cselekszik*, *cseál*, *csinál*, *csiny*, *csömöszöl* = *tömöszöl*;

4) A gömbölyű testeket jelentőkben a *k*, *g*, *d*, *t*, rokontársa, ú. m. *csob* *csobolyó*, *kob* *kobak*; *csom* *csomó* *csomb*,

komp, gomó, domó, tomb; *csop* csopor; *csög*, *csök*, *csöm*,
csömb, csömböly = göm, gömb, gömböly, stb.

Latín szókka l azonosak:

csatorna cisterna, *cser* quercus, *cséve* tubus, *csikland* titillat,
esima cyma, *csimaz* cymex, *csónak* cymba, *csöpül* stupa, *csu-*
csor tuber, *csűr* horreum, hellen σιτος, a kicsinyítő *ka ke*,
lat. *cu*, (p. mulier-cu-la), *csillag* stella.

CZ.

cza, *cze*, kicsiny; Gyuricza, jércze; ford. *acz*, *ecz*: kukacz,
jegecz;

czab = *csab*: czabár = csavargó, csabdi, őrizet nélküli p. ba-

czad = *sad*: czadarni a barmot = sadarni; (rom;

czaf, a) = mocs, locs, sár: czafat, czafatos, czafos, czafosko-
dik, czafol, czafog; átv. ért. czafra = czefre, sör-pálin-
ka-alja stb., b) = *laf*, *lef*, lelóggó valami, rojtféle:
czafrang, czafrangos;

czáf, czáfol, czáfolat; valószínűleg átv. ért. a *czafol* válto-
zata, mely annyit tesz, mint letipor, elgázol, pocsékká
tesz, a czáfoló is ugyanezt eszközzi szellemi értelemben,
Molnár A. szerint: refutator, oppressor;

czak, gólyahang, honnan *czakó*, lat. *ciconia* = gólya; ro-
kona *czik* czikákol;

czam = *kam*, *kom*: tunya, meghajlott testtel való járás:
czammog, kammog, komondor;

czan = *czaf*: czandi, czandra = czafra;

czank = *sank*, *sonk*: holmi forrott ital alja, sankja, son-
kolya, söpreje = *czankó*;

czap v. *czáp*, *czapa* v. *czápa*, tengeri emlős állat (squallus);

czav = *czaf*: czavira = czafra;

czeb = hangut. *szep*: czebeg, szepeg;

czed = *czond*: czedele, czondora, szűrruha;

czéd, *czéda* = csélesap, pajkos, csintalan;

czek = *czik*, fürge mozgás: czekázni = czikázni, czékászni,
czéklázni = csavarogni;

czele = *czula*: ikerszó, ringyrongyfélé motyó;

- czell* = *csell*: czelleng cselleng, görbe úton, mintegy cselőre, csálira jár, bolyong;
- czel*, *czelőke* = dorong, pózna, *síláp*;
- czenk* = kölyök, fiatal állat: ebczenk, átv. katonaczenk = katonainas;
- czep* v. *czip*, *czepel*, *czipel* = nehezen, erőlködve visz valamit; rokona *szepe*, szepeleg, erőlködik, mintegy szépegve, nehezen lihegve;
- czér* v. *czír*: *czerkó*, *czirkál* = körüljárva kutat, keres; egy eredetű a *kér kör* gyökökkel;
- czet*, *czete*, *czetkény*, malmokat tartó gúzskötél; rokona a *csat*;
- czip* = *tép*: *czibál*, *tépász*, *czibakol*;
- czib* = *bicz*: *czibak* = sánta, biczegve lépő, továbbá a kútágason azon fa, melyen a gém föl-alá mozog, biczeg, magash. *czibek*, *czibekel*;
- czib* = *csib*; *czibe*, *csibe*;
- czib czip*: *czibék*, azon lánczos bot, melylyel halászatkor a kötelet húzzák, *czipelik*;
- czicz*, hangut. *czicza*, *cziczus*, *cziczkány*, *cziczeg*, átv. ért. *cziczamacza*;
- czicz* = *csics*, *csecse*: *cziczoma*, *csicsoma*;
- czicz* = *szusz*, *szucza*, szűrő eszköz: *cziczérél* a himmadár, midőn párosodik, *heréczel*;
- czifra*, valószínűleg átvette = *fircza*, azaz irkált, írskált, festett ékesség, csicsoma, Molnár A. szerint, *vermiculatus*, *picturatus*; *czifráll*, *czifrállkodik*, *czifraság*, *czifráz*;
- zig* = *szik*, száraz: *zigár*, *zingár* = *szikár*;
- zig* = *szig*, hegyes szeges valami: *zigony*, *szigony*;
- ziher* = *cser*, *cserj*, *csere*, átvette *czírh*, mint *teher*, *terh*, *vehem*, *vemh*, *pöhöly*, *pölyh*;
- zih* hangut. = *cih*: *zihol*, *cihol*;
- zik* = *szik*, tojás magva, bele, melyből a magzat kifejlik; *zika*, a növénymag azon helye, honnan a csira támad, továbbá maga a csira, p. hajma *zikája*, átv. ért. iz, darabocsk, honnan, *zikk*, *zikkely*;
- zik*, élénk, csapongó, szétagazó mozgás: *zika*, *zikár*;
- zik*, fulladozási vékonyhang: *zikákol*, a kis gyermek, a macska; az okádási hang: *bokákol*;

czik = *szik*: czikkad, szikkad;

czik, tekergős czifraság: czikornya, czikornyáz; rokona a czikáz, czikázik, czikczak, szikszak;

czim, czimpa, talán ered. *csim*, csimpa, az orrnak azon része, melyet megfogni, melybe *csimpajzkodni*, melyet *czimbálni* *czibálni* lehet;

czimb = *czib*: czimbál, czibál, l. *czib*;

czin, éles vékonyhang: czineg, czinege, czinke, czincz, czin-cze, czinczog, czinczúr, czinczinbogár;

czin csiny: czinkos, a ki valami csinyt követ el, czinkos társ = csinytárs;

czip = *tép*: czipál, czipárol = tépál, tépász; czipa kutya = tépő szagगतó;

czip = *czip*: czipel, czipel, l. *czip*; talán ford. *piczó*, piczi kenyér?

czip, hangut. *czipeczopog*, honnan átv. ért. papucsféle *czipegő* lábbeli, *czipő*, *czipellő*;

czir = *czer*, *kér kör*: czirkál, czirkalom, czirkalmaz;

czir, mint szennyet jelentő szók gyöke = *szir*, *szur*: czirom, cziromos, cziromoz, máskép szirt, szirtos, szurt, szurtos;

czir, czirogat, czirókál; rokon hozzá azon *szil* v. *szel*, melyből *sziligy* *szelíd* származott, mennyiben a czirogatás = szelidítő simogatás;

cziv, hangut. *czivakodik*, *czivódik*;

czo! tovább menésre, mozdulásra sürgető szócska: czo tovább! *czoczo*, gyermeknyelven = ló, czo ki! czo be! czo Fakó! czo Bundás! *czokigat*; *tompán*, *to!* to te! tola te!

czob = *czomb*: czobók, czombók;

czob = *szob*: czobor, szobor;

czocz, malaczhang, *czocza*, *czoczi*, változ. *kocza*, *pocza*, *poczi*, jelentik magát a malaczot;

czof = *czaf*: czofra, czafra, l. *czaf*;

czók = magash. *czők*, dibdáb diribdarab valami, czókmók;

czol = *czöl*: czolonk, átv. kolonez, kölöncz, czolop, czölöp;

czom = *csom*: czomb, czombos; *czomp*, *czompó*, busafejű halfaj;

czom = *szom*: czompolyodni = szomorodni, megilletődni;

czon, *czondor*, *czondora*, *czondra*, am. rongy, átv. ért. *czondra*,
czandra, *sandra* = rongyos kurva, ringyó, *czudar*;
czop = *czep*: *czop*-hát, lovasdi játék, midőn egyik a másikat
 hátára veszi és *czepeli*;

czor = *kor*, *hor*; *czorholni* a bőrt, késsel *korholni*, *horholni*;
czöl, *czölöp*, l. *czol*, *czolop*;

czöv = *czöl*: *czövek*, földbe vert hegyes karó, kis *czölöp*;
czöpek *czöpekes*, *kemenesaljai tájszó*, *vaskos*, *izmos*, *eredet.*
köpecz *köpeczes*, *köpczös*;

czök v. *czők*, *savanyító*, *oltókovász*, l. *csők*;

czucz, a) *czucza* = *kedves*, *szerető* (*czicza*?), *hegyes*, *szűrös*
eszköz: *czucza*, *czuczáz*, máskép: *szucza* *szuczáz*, c)
 öszveszorított ajkak közt kibocsátott éles *czuppanó*
hang, máskép *csucs*: *czuczorít*, *csucsorít*, *czuczorodik*,
csucsorodik; innen átv. ért. *fonóházi játék*, midőn a
 meggyújtott szöszet szájcuczorgatva fujják, s égése
 módjából jövendőlnek, *czuczorka*, *czuczorkál*;

czud, *czudar*, l. *czon*, *czondra*;

czul v. *czur* = *kur*: *czula*, *czulhó*, *czurhó* = *kurva*;

czul, *czula*, *czeleczula*;

czup = *csup*: *czupér* = *csupasz*, *meztelen*;

czup, *csókhang*, *czupog*, *czuppan*, *czuppant*;

A *cz* kezdetűek száma, minden árnyalataikkal együtt
 mintegy 70, az ily végzetűeké pedig, mint: *acz*, *ecz*, *icz*, *bacz*,
becz, *bicz* stb. körülbelül 40.

Jegyzetek: 1) Éles, vékony, metsző hangokat utánoz
 ezekben: *czak* *czakó*, *czik* *czikákol*, *czib* *czibe*, *czicz* *czicza*,
cziczány, *czih* *czihol*, *czin* *czineg*, *czinke*, *czincz* *czinczog*,
czip *cipeg*, *czopog*, *cziv* *zivódik*, *czocz* *czocza*, *czucz* *czuczorog*,
czup *czupog*, *czuppan*.

2) Ezen gyökszók legnagyobb része nem egyéb, mint
 szervrokon hangok fölcserélésén alapuló változatok, ú. m. a)
cz és *cs*: *cza* *cze*, *csa* *cse*; *czabár*, *csabár*, *csabdi*; *czelleng*,
cselleng; *czete*, *csat*; *czibe*, *csibe*; *cziczoma*, *csicsoma*; *czihér*,
cserj; *czihol*, *csihol*; *czimpa*, *csimpa*; *czinkos*, *csinkos*; *czomb*,
csomb; *czupér*, *csupér*; b) *cz* = *s*: *czadar*, *sadar*; *czank*,
sank; *czandra*, *sandra*; c) *cz* = *sz*: *czebeg*, *szepeg*; *czigár*,
szikár; *czigony*, *szigony*; *czik*, *szik*: *czikkad*, *szikkad*; *czo-*

bor, szobor; czompolyodik, szomorodik; czucza, szucza; d) $cz = k$: czammog, kammog; czir, kör; czorhol, korhol; e) $cz = t$: czípál, tépál; czo! to! czomb, tompor;

3) A *cz* a tompa *t*, *d*, vagy *gy* és a metsző éles *sz* v. *z* hangok egymást átható összeolvadása, minélfogva, ha *t*, *d*, *gy* után közvetlenül *sz* következik, kettőztetett *cz* gyanánt hangzanak, p. vetsz = *veczcz*, metsz = *meczcz*, adsz = *aczcz*, hagsz = *haczcz*. Ugyanez történik a gyakorlatos középképző *z*-vel, midőn önhangzója kiugrik, p. bont, bontozol, *bonczol*; dönt, döntözl, *dönczöl*; hord, hordozol, *horezol*, *hurczol*; vonzol *vonczol*; ránt ránczigál, stb. Többi változati tüneményeiről majd a képzőknél bővebben.

4) Megjegyzendő, hogy a *cz* kezdetű gyökszók származékaikban meddők, kis családúak, ridegek, eszmeszegények, nagy részben tájdivatúak; s a mily czingár a hangjok, oly szikár tárgyilagos tartalmok is; *cz* végzetű önálló gyök alig van egy-kettő, mert ilyenek: *harcz*, *karcz*, *morcz*, *durcz*, *porcz* már származékok; ige pedig tudtomra *cz* végzetű egy sincs.

5) E betüből aránylag sok idegen szónk van.

gy.

gya, kettőzt. *gya-gya*, ily hangon szóló madár neve (mint a latinban egy más madár *turtur*);

gyak, ige és név = bök, szúr, és szúróeszköz: *gyaka*, *gyakáz*, *gyakdos*; máskép: *dak* dákos; *dög* dögönyöz = dökönyöz;

gyak, melyből sűrű sokaságot, szaporaságot jelentő szók származnak: *gyakor*, *gyakorta*, *gyakorság*, *gyakortaság*, *gyakran*; alapeszmében rokona a *gyap*, melyből *gyapor*, *gyapora*, *gyaporodik*, és a *szap*, *szapora*, *szaporodik* eredtek, l. *gyap*; átv. ért. valamit sűrűen, sokszor tesz: *gyakorol*, *gyakorlás*, *gyakorlat*, *gyakorlatos*, *gyakorlatlan*; egyébiránt, minthogy a *gyakorlásban* másik lényeges eszme a *cselekvés*, *tevés*, *csinálás*, nem alaptalanul gyaníthatni, hogy talán azon *dia*, *gyia*, *zia*, *csia* szókkal azonos, melyek valami mesterséges cselekvésre (*exercitium*, *ab arte*) vonatkoznak, ú. m. *csizmadia* v. *gyia* v. *zia*, *zubboncsi*, *cseál*, *csial* = vö. *gyárt*; misze-

rint *gyakorol* elemezve *di-ag-ol-ol* = *te-eg-el-el*, *ted-degel*, melyből lett *gyakolol*, *gyakorol*, mint *te-eg-el*-ből *tegél*, *tekél* perficit, *tekéletes* perfectus, a mi kellőleg meg van téve, csinálva;

gyal = *al*: *gyaláz*, *gyalázat*, *gyalázkodik*, hasonló elötétesek: *ángyi gyángyi*, *arat gyarat*, *érceze gyérceze*; ide tartozik a *gyalog* is, mely = lábon járó, t. i. a láb gyöke *le*, mélyh. *la*, fordítva *al*, melyből lett *alog*, előtéttel *gyalog*; hasonló viszony van a *fel* és *fej*, a *bel* és *bél*, a *mell* és *elő*, mint testrészek között, a *fej* t. i. a testnek felső, a *bél* belső, a láb alsó, a *mell* elő része; honnan átv. ért. *gyalog* = alacson, a maga nemében kicsiny, p. *gyalogbodza*, *gyalogfenyű*, *gyalogborsó*, *gyalogszeder*, *gyalogmoh*, *gyalogorsó*; ide sorozható a *gyalom* is, azon hosszú háló, melyet egészen a víz fenekére eresztve húznak;

gyal = *tal* v. *tol*, *gyalu*, oly eszköz, melyet alá és fel tologatnak (toló), *gyalul*, *gyalulatlan*; *gyalk* = *gyilk*, oly fegyver, melyet taszítva alkalmaznak; így egyeznek a latin *dolo* (dolonis) *gyalk* és *dolare* *gyalulni*;

gyan, *gyanu*, *gyanakodik*, *gyanús*; mennyiben a *gyanu* mintegy fél, vagy képzelt tudomás, tanuság, valószínűen nem egyéb, mint a *tan*, *tanu* módosítása, *tanu*, *gyanu*, mint *tám*, *gyám*;

gyan = *gyal*, *gyanánt* v. *gyalánt*, latin *instar*, *loco eius*, azaz, valaminek neve, színe alatt, v. helyett, minélfogva = *al*, *alánt*;

gyap, sűrű, dús növésű, sarjadzású, tömött szálakból álló valami: *gyapj*, *gyapjas*, *gyapju*, *gyapott*, átv. ért. *gyapor*, *gyapora*, *gyaporodik*; változatai s rokonságai: *gyop*, *gyopár*, *gyép* v. *gyöp*, *gyepes*, *gyöpü*, *csöp*, *csöpéte*, *csöpü*, *csap*, *csep*, *csapzik* a haj, *cseplesz*, *cseprente*; azon *di* egyszerű elvont gyökre visszavihető, melyből a gazdagságot, bőcsöset jelentő *diú*, *dú*, *dívik*, *díszlik* származtak, tehát *dia*, *diap*, lágyítva *gyap*;

gyám = *tám*: *gyámol*, *gyámolít*, átv. erkölcsi támasz, *gyám-ata*, *gyámtalan*, *gyámoltalan*;

gyán, *gyánta*, *gyántás*, *gyántáz*; egyszersmind több helység neve; eredete homályos;

gyar, *gyarap*, *gyarapít*, *gyarapodik*, át van vetve = *gyapor*, *gyaporít*, l. *gyap*;

gyar = *ar*, v. *kar*, *gyarat* = *arat*, vagy karczóó eszközzel, p. gerebennel kardáccsal fésűli a gyapjút;

gyar = *gyal* = *al*, *gyarlik*, latin. *labitur*, *gyarló*, *labilis*, a ki erkölcsileg könnyen elesik, átv. ért. erőtlén, gyöngé; ide tartozik a székelveknél divatos *gyartat*, sántikálva, aláálá bukdácsolva jár; tehát egy azon *gyal* gyökkel, melyből alságra, alacsonra, alacsonítástra, kisebbitésre vonatkozó *gyalog*, *gyaláz*, származtak;

gyar, *gyarmat*, több helység neve, latin. *colonia*, a terra *colenda dicta*, vagyis oly telepítvény, melynek földadata valamely pusztán állott földet művelni, mely alapeszméből kiindulva valószínűnek tarthatjuk, hogy e gyökben a cselekvést művelést jelentő *dia* rejlik, melyből lett *dial diar*, (csiál cseál), *gyar*, *gyarmat*, vö: *gyár*;

gyár, *gyárt*, *gyártó*, *gyártatlan*, általán kézművekre, mesterseges munkákra vonatkozik, s elemelve *diár* v. *diál*, azaz csiál cseál, tesz, és *diárt gyárt* = *diált*, *gyált*, (mint kiabál kiált, üvöl üvölt, süvöl süvölt); hogy a *di*, változ. *gyi*, *zi*, *csi*, tevést jelentenek, l. *gyak*, továbbá ezen játékevekből kitűnik, lovas-*di*, katonás-*di*, zálogos-*di*, királyos-*di*, bujós-*di* stb. a gyár főnév = *diár* oly képzésű, mint a *bú-ik*-ből származott *buár* *buvár*, *ró*-ból *rovár*, stb.;

gyász, *gyászol*, *gyászos*, máskép *jász*, *jászol*, *jászos*, és ez az eredeti, mert gyöke e kedélyszó *ja! jaj!* s ennek első jelentése temetési siralom, jajgatás, átv. ért. a halott fölötti szomorkodásnak külső jelei, p. fekete ruha;

gyáv = *gyáva*, *gyávaság*; azon *á*, *bá*, *má* gyökű szók osztályába tartozik, melyek együgyűségre, ostobaságra vonatkoznak, mint: *ámé*, *báva*, *bákó*, *mamlasz*, *mamuk*, stb.

gyel, tájszó, szokottabban = *jel*;

gyép, v. *gyäp*, az apró fünek oly sűrű sokasága, mint állati testen a *gyapp*; *gyöpü* = *gyöpös*, csöpítés kerítés; átv. ért. *gyéplő*, v. *gyöplő*, kötél v. szíj, mennyi-

- ben a lovat gyöpre kipányvássák vele, vagyis *gyepelő*, l. *gyap*;
- gyék* = gyékény, gyékényes, rokonai a magyarban: *takar*, *tok*, *tegez*, a latin. *tego*, *teges*, a ném. *decken*, a hellen. *δοκος*, l. *tak*;
- gyér*, gyéres, gyérit, gyérül, gyérség; jelent ritkát, különösen növényeket, sarjakat, melyeket nagy tér választ el egymástól, minélfogva = *tér* v. *térű*; különben hasonló hozzá a likat, üreget jelentő tót *djéra*, *djira*;
- gyer*, gyerek v. gyermek, gyerkőcze, gyerekes, gyerekeskedik, gyerekezik; rokona a fiatal növényekre vonatkozó *ser sar*, *sereng*, *serdül*, *sarj*, *sarjadzik*, továbbá *cser*, *cserj*, és a latin *germen* *germinat*;
- gyér* v. *gyor*, égésre vonatkozó: *gyertya*, a mi ég, gerjeder, *gyertyánfa*, igen szép lánggal égő fa; rokona azon *gér gör*, melyből *gerjed*, *görjed*, *görhön*, fordítva *rög*, melyből *rögvel*, *rögtön* (tüztön) származnak; egyezik velök a latin *cremat*, a szláv *gori*, ég, *goronczy* forró, meleg, s a német *kerze*;
- gyesz* = *csesz*, *csisz*, *csosz*, *gyeszöl*, *gyeszetöl*, *gyeszeli* = *csiszol*, *csiszolódik*;
- gyev* = *hev* *höv*, *gyeveder* = *heveder*, *höveder*, *öveder*;
- gyül*, *gyilk*, *gyilkos*, l. *gyal*, *gyalk*;
- gyingya* = *dsindsa*, *hindsa*, l. *hin*;
- gyík*, v. *gyék*, hasonlatnál fogva egyezik a *csik*, és fordított *kigy* *kigyó*, *kagy* *kagyló* szókkal, l. *ik*;
- gyolcs*, *gyolcsos*; mennyiben legfehérebb nemű vászonszövetet jelent, gyöke *gyol* a fehéret jelentő *hol* szóval rokonítható, mintha volna *holos*, *hols*, *holcs*;
- gyom*, *gyomos*, *gyomlál*, *gyimgyom*, *sűrűen*, *gombolyodva* *nőtt* *gizgaz*, Moln. A. szerint, *congeries* *vilium* *herbarum*, tehát a *gom*, *gomoly* stb. szókkal rokon, mint a gömből lett *gyöm*, *gyöngy*; továbbá, *gyomor*, mint *gombolyodott* *belrész*, = *gomor*, németül fordítva: *mag-en*;
- gyom* = *gyöm*, *töm*, *gyomoszol*, *gyömöszöl*, *tömöszöl*, *dömöszöl*;
- gyógy* = *jógy*, *gyógyít*, *gyógyúl* = *jogit*, *jobbit*, *jogúl*, *jobbúl*;
- gyón*, *gyónik*, *gyónás*, *gyónkodik*, *gyóntat*; néhutt p. o

Hegyalján *gyohonik*, melyhez hasonló a régies *jonhó*, továbbá az országos *juha*, a tájdivatos *gyuha*, mely belsőrészeket jelent, miszerint *gyónik* v. *gyohonik* átv. ért. = belsejét, lelke titkait kitárja (viscera pandit);

gyop, gyopár, l. *gyap*, gyapju;

gyor, gyors, gyorsaság, gyorsalkodik; azon *r* alaphangú gyök-szók osztályába tartozik, melyek sebesebb mozgásra vonatkoznak, mint *ir* iram, *fír* firge, *firis*, *ser*, serény, elemezve *gyor-os*, mint *nyir* nyires, nyirs, nyers; *ny-ár*, nyáros, nyárs (árnemű hegyes eszköz); *hár*, háros, hárs; *sor*, sors;

gyök, gyökér, gyökeres, gyökerezik; rokona a fának alsó, buczkóját jelentő *csök*, *csög*, *tőke*; a *gyök-ér* öszvetett szó = csök-ér, a növény csökének ere, azaz szálas kinnvése;

gyök, midőn aláhajlást jelent, gyökkent = sántikálva lép vagy fejét bólogatja, rokona azon *csök*, melyből csöktet = akadozva lép, és *csökik* = növéseben alant marad, származtak;

gyöm = *döm*, *töm*, nyomás: gyömöszöl, dömöszöl, tömöszöl; gyömör, gyömöz, gyömöszöl;

gyöm = *gyöm*, gyöngy = gyömggy (gemma), gömbölyű alakjától; gyöngyöz, gyöngyözik a víz, midőn buborékokat vet, gyöngyözik a fa = bimbózik, gyöngyörget = gömgyölget;

gyön v. *gyén*, gyönge vagy gyenge, tájdiv. genge; rokona *zsenge*;

gyöny, gyönyör, gyönyörű, gyönyörködik, gyönyörködtet; mély hangon ejtve lesz *gyony* = *jony*, mint jógy gyógy, s valószínűleg az érzéki *jóság* alapeszméje rejlik benne;

gyöp, gyöpös, gyöpű, l. *gyap*, gyapj;

györ v. *györ*, több helység neve, s egy a kerekdedet, köröset jelentő *gyűr*, gyűrű szókkal; a Györ nevű helyek valószínűen régi kerítéseiktől (Ring) vették neveiket;

gyöz, győzedelem, győzedelmeskedik, győzködik; talán mint a *fő*, *föl*, *föz* = *fölöz* fölvé tesz, hasonlóan a *gyöz* = *dő*, *döl*, *dölz*, *döz* = *dölvé* tesz, ledönt.

gyuha v. *juha*, l. *gyónik* ;

gyú, elvont gyök : *gyúl*, *gyúlad*, *gyúlaszt*, *gyújt*, *gyújtogat*,
rokonai a szintén égésre vonatkozó *sül*, *sül*, *fű*, *fül*, *fő*,
föl természeti hangutánzók ;

gyúr, *gyúrás*, rokona : *túr* ;

gyű, *gyüöl*, *gyüöltség*, *gyüölködik*, úgy látszik, eredete el-
taszító kedélyhang, mint az *ú!* az *útál* szóban ;

gyű = *jű*, honnan *gyűl* = *jöül*, *gyöül*, *gyülekezik* = *jöveke-*
zik, *gyűjt* = eszközli, hogy *gyöüljön*, *jöüljön*, *öszvegyűl*
= *öszvejöül*, *öszvegyűjt* = *öszvejövit* ;

gyüm = *güm*, *güm*, *gyümölcs* *gyümölcs*, különféle *gümönemű*
termény ;

gyűge v. *gyűgye*, jelent. *együgyüt*, s valószínűen ebből mó-
dosult ;

gyűr, ige, valamit *öszveteker*, *kerekdeden egybehajtogat*,
csavar ; *gyüremlik*, *gyürközik* = *karjain a ruha ujjait*
föltekeri ; rokona, *tűr*, *türemlik*, *türet* ;

gyűr, fn. a) *gömbölyűség*, *dudorodás*, *buczka*, honnan *gyűrke*
= *kenyér dúcza*, *domója* ; b) *kerekded*, *köralakú va-*
lami, melyből *gyűrű* és származékai eredtek ;

gyű = *tű*, *gyűszű* = *tűszű*, azaz *tűző*, a mivel a *tűt* varrás-
kor nyomkodják, átv. ért. *tűszű*, derékra kötött erszé-
nyes szíjöv, melybe holmit p. pénzt, irományokat, töl-
tőnyöket szoktak *tűzni*, *szűrni*, fordítva, *szűtyű*.

A *gy* előhangú gyököszók száma mintegy 50-re, az így
végződők pedig 40-re telik.

Észrevételek. 1) Hangutánzó a *gyagya*, *gyagyog*, *gyúl*
szókon kívül alig van. 2) A *di* hangok egybeolvadása ezen
szóokban : *gyap* = *diap*, *gyarmat* = *diarmat*, *gyárt* = *diárt*,
diált ; 3) *j*-ből alakult ezekben : *gyász* = *jász*, *gyel* = *jel*,
gyógy = *jógy*, *gyuha* = *juha*, *gyónik* = *johonik*, *gyönyör* =
jönyör, *gyűl* = *jöül*, *hagyít* *hajít*, *hagyma* *hajma* ; 4) *lágýtott*
g : *gyertya* = *gertya*, *gyomor* = *gomor*, *gyöngy* = *gömg*,
gyenge = *genge*, *gyümölcs* = *gümölcs* ; 5) *lágýtott d* v. *t*, *cs* :
gyaka = *dákos*, *gyalk* = *dilk*, *gyalu* *tal*, *gyanu* = *tanu*,
gyám = *tám*, *gyékény* *takaró*, *gyesz* *csesz*, *gyik* *csik*, *gyömö-*
szöl *tömöszöl*, *gyök* *csök*, *gyökkent*, *csökkött*, *gyöz* *döz*, *gyúr* *túr*,
gyüremlik *türemlik*, *gyűszű* *tűszű* ; 6) = *h* v. *s* : *gyeveder* *he-*

veder, *gyermek gyerek* serdülő, sereng, *gyolcs* = holcs (hó-szinű). 7) Előtetés hang ezekben : *gyaláz* aláz, *gyalázat* alá-zat, *gyalog* alog, *gyángyi* ángyi, *gyarat* arat, *gyércze* ércze, *gyáva* áva (báva), *gyors* ors (iros, iramos, iramlós).

Több vidéken, kivált a palóczok a *d-t i* önhangzó előtt *gy-re* szeretik változtatni : dió *gyió*, diák *gyiák gyák*, disznó *gyisznó*, kivált a szók végén : szedi *szegyi*, küldi *külgyi*, verekedik *verekegyik*, udvardi *udvargyi*; hasonló tájéjtés divatozik a szlovák-tót nyelvben is : diwni *gyiwni*, djira *gyíra*, udjerim *udzerim*.

Hogy a *j*, mint képző, szintén tájszokás szerint *gy-re* változik, a *j* czikk alatt már említettem.

A gyökszó végén *sz* képző előtt úgy hangzik mint *cz* : hagysz *haccz*, fagysz *faccz*; *t* előtt mint *t* : hagytam *hattam*, fagytam *fattam*, fogytam *fottam*, *k* előtt mint *ty* : hegyke *hetyke*, böttyke, bugyka (bugyoga) *butyka*.

ly.

Minthogy ezen hang alig fordul elő egy-két gyökszó elején, elemzéséről a képzők tárgyalásakor leszen szó.

ny.

nyaf, nyafog, nyafogó, nyafiga, nyifnyaf;

nyak, nyakas, nyakaz, nyakgat, nyaklik, nyakló, nyaksi; egyezik vele a német *nacken*, olasz *nuca nocco*, finnlapp *nikke*, melyek a latin *nuo*, *nico*, *nicto*-ból származtak, minthogy a nyak kitünő tulajdonsága a hajlékonyság, görbetegség; hasonló eszmerokonság van a *collum* és *clino*, a *cervix* és *curvus*, a tót *krk* (nyak) és *kruti* (keringet) között, finnül *kurku*; a magyar *nyak* fordítva. = *kany* vagy *kony*, melyből kanya kanyar, változ. *köny* könyök eredtek, miszerint a *nyak* = *kany* azaz görbe v. görbeteg; átv. ért. *nyaklik* = félre csuklik, bicsaklik, félre hátra kanyúl;

nyal, nyalás, nyalakodik, nyalánk, nyalka, nyalogat; megfordítva hasonló hozzá a latin *lan lin*, honnan *lambit lingit*;

- nyal*, nyaláb, nyalábol; rokona a fogót, vagy markolatot jelentő *nyél* vagy *nyel*, mindkettő homályos származású. Lugossy ezt a *nyél*-hoz hasonlítja;
- nyany* = *any*, nyanya = anya, mint: apa papa, ata tata, ángyi gyángyi;
- nyar* = *jar* v. *jár*, nyargal, nyargalódzik, l. jargal;
- nyáj*, együtt járó, legelő barmok sokasága, átv. ért. társaság, honnan, *nyájás* = társaságban élő, továbbá képes kifejezéssel, finom, gyöngéd, szíves, előzékeny társalgó; mennyiben a *nyáj* sokaságot, társadalmat jelent; rokon azon *nye* v. *nyi* szóhoz, mely nagyságra, mennyiségre, sokaságra vonatkozik, p. *mázsanyi*, *ökölnyi*, *ezernyi*, vagyis *nyáj* magash. = *nyej*, *nyéj*, több egynemű egyénből álló *nyiség*, sokaság;
- nyál*, nyálás, nyálaz, nyálazó, nyállik; fordítva hasonló hozzá a német *leim*, előtéttel *schleim schlam*, finnül: *nälä, jälä*;
- nyám*, nyámog, nyámogó, változ. *mám* mámog, a száj tátogást utánzó szók osztályába tartozik;
- nyár* v. *nyar*, aestas, csaldátlan szó;
- nyár*, nyárfa, rokon a *nyir* nyirfa szóval, minthogy a nyárfa is kiváltkép nyirkos;
- nyár*, nyárs, nyársol; tiszta gyöke a szúrós eszközt jelentő *ár*, előtéttel *nyár*, valamint a *dárda* is = *árda*;
- nyavalya*, régen *névola*, *nevala*, jelentett szűkölködő, szegény, vagyontalan állapotot, utóbb nyomort, nyomorúságot, s végre betegséget; eredeti első jelentésénél fogva összevetett szó a tagadó *né*, és a vagyont jelentő *vola vala*, szóból = se-vagyon, se-birtok;
- nyáv*, macskahang, nyávog, nyávogás;
- nyek*, a szorongatott nyak fuldokló, csukló hangja: nyekeg, nyekeget, nyekken, nyektet, nyekget; lágyabban *nyeg*, változ. *nyög*;
- nyeg*, nyegle, a ki bizonyos ügyességet tulajdonít magának, s azzal *nagyítólag* kérkedik; rokona azon *neg*, melyből *negéd*, *negédes* származott, ennek pedig a *nagy*, *nyegle* = magát nagyoló;
- nyel*, valaminek fogantója, markolata; mélyh. l. *nyal* nyaláb;

nyel, ige, nyeldegel, nyeldeklő; *nyelv*, nyelvel, nyelves, nyelefel = nyelfal; a *nyelés* és *nyalás* ugyanazon szervnek működései, t. i. a nyelv hegyével nyalunk (lingimus, lambimus) a tövével (nyeldeklővel) nyelünk, a latin a beszédszervet első tulajdonságától nevezte (lingua), a nyeldeklőt pedig a *glutio* től *gula*-nak; ellenben a hellen *γλωττα* (nyelv), a magyar szerint, a *glutio*val egy eredetű; a *nyelek* (ige) finnül *nielen*, ellenben a *nyelv kiel*i, mely a német *kehle* és latin *gula*-val, hellen *γλωττα*-val üt össze;

nyer, ige, nyeres, nyereség, nyereget, nyerekedik; ha alapeszméből a viaskodást, harczjátékot vesszük, valószínű, hogy az *er erő* rejlik benne: *a ki mer az nyer*;

nyer, lóhang: nyerít, nyerítés, vö. *nyír*, hangut;

nyer = *nyar*, nyereg, nyergel, nyerges; eszmei viszonyban áll a *nyargal* szóval;

nyer = *nyír*, mely híg testet, bizonyos növényvizet jelent; *nyers* = *nyirs*, nyirkos, átv. ért. szilárd, szivos, ki nem aszott, virúló erejében levő; képes kifejezéssel: durva, míveletlen erkölcsű, l. *nyír* fn.

nyes, nyesés, nyesedék, nyeseget; rokonai: *nyiszál nyeszettel nyúz*;

nyetre, kemenesali tájszó, = bicsakló; a mi hátra *nyaklik nyeklik*, tehát tulajdonkép: *nyekle*;

nyif, hangut. nyifnyaf, nyifeg-nyafog, nyifa, orrán beszélő, nyiffancs, nyifákol;

nyih, hangut. nyihog, nyiharász;

nyik, hangut. nyikog, nyikgat, nyikácsol, nyikorog, nyikorgat;

nyil, fn. nyilal, nyilalás, (szúrás); nyilas, nyilaz; átv. ért. sors, mennyiben nyilhúzás által megy végbe: *nyilat húzni, vetni* = sorsot húzni, vetni, *nyilas rét*, mely sorshúzással jutott osztalékul; azon *il* gyökű szók osztályába tartozik, melyek különféle előtéttel élénk, sebes mozgásra vonatkoznak, mint: *illan, villan, pillant, milling, csillám, csillog*, (lat. pilum, ném. pfeil);

nyíl-ik, ige, nyilás, nyilatkozik, nyilván, nyilvános, nyilvánít, nyilvánul; elvont gyöke *nyi*, melyből lesz egyfelől *nyil*, másfelől *nyit*, mint *sü sült*, *fű fűt*, *hű hűt*;

mennyiben a nyílás bizonyos hízagot képez, rokona az üreset jelentő *hi*, mintha volna: *hílik*, *hít*; ezen alapeszmével egyezik a *nyílány*, mely ritkát, hízagosat, hiút jelent, p. *nyílány* ruha = *hilány*, *silány*;

nyír, fn. mély és magashangú, általában jelent nedvet, különösen növénylevet: *nyírf*a, *nyíres*; *nyírok*, *nyirkos*, *nyíring*; egyszerű gyöke a nedvet jelentő *ír*, melyből *író*, *vírics*, *zsir*, származtak; változattal *nyer*, *nyers*, *nyering* = *nyirs*, *nyiring*;

nyír, hangut. *nyíret*, rokona *nyerít*, továbbá, *nyirettyű* = *nyirető*, hegedűvonó, mely a húrokat *nyireti*, *nyír-bál*. Mátyusföldön = *síva-ríva* kér, *nyírkuszkodik*, Kemenesalon hasonló értelemben;

nyír, ige, midőn magashangú, másképp *nyírr*, *nyírek*, *nyűrök*, *nyírő*, *nyűrő*, *nyiredék*, *nyíreget*, mélyhangúlag ragozva: *nyírok*, *nyírás*, *nyírkál*; egyszerű gyöke a metszést jelentő *ír*, melyből *írt* származik;

nyisz = *nyes*, *nyiszál*, *nyiszol*, mintegy nyúzva metél, *nyeseg*; átv. *nyiszlett*, v. *nyeszlett*, nyomorú, elaszott, satnya testű, mintha megnyesték, megnyúzták volna;

nyít, *nyitás*, *nyitogat*, l. *nyílik*;

nyiv, hangut. *nyivog*, *nyivákol*, *nyivácskol*, különösen a csecsemő és macska sívó hangja;

nyom, ige és név, erőszakkal, nehezen, s mintegy *nyögue* szorít, tapos, tol valamit: *nyomdos*, *nyomkod*, *nyomás*, *nyommaszt*, *nyomakodik*, *nyomogat*, *nyomtat*, *nyomtaték*; mint név jelenti a *nyomás* jelét, képét, maradványát; *nyomdok*, *nyomoz*, *nyomban*; átv. ért. *anyagi* vagy *erkölcsi* súly, *nehézség*; *nyomos*, *nyomor*, *nyomorog*, *nyomorít*, *nyomorodik*, *nyomorgat*;

nyoszolya, tulajdonkép a házastársak ágya, azaz, *nyöszöle*, *nöszölő* (ágy) s ezzel van eszmei viszonyban a *nyoszolyó* asszony, a ki az új házaspárt lefekteti;

nyöf, *disznóhang*, *nyöfög*, *nyöfögés*, *nyöffen*;

nyög, nehéz lehelési, vagy beteges, fájdalmas hang: *nyög*, *nyögécsel*, *nyögés*; hasonló hozzá a fordít. lat. *gem-o*; keményebben: *nyök*, *nyökög*, *nyökögtet*, *nyökken*, *nyökörög* = vö. *nyek*;

nyűsz, hangut. *nyűszög*, *nyűszörög*, t. i. álmában, vagy kinyű, nyövés, l. *nyűl* ige; [jában;

nyűl, l. *nő* ige;

nyug, hajdan volt *nyug-ik* ige is, honnan nyugtat, nyughatik, nyugszik, nyugat v. nyugot, nyugalom, nyugtalan; mennyiben a nyugvás fáradtság után történik, rokona a lélekzésre vonatkozó *nyög*, a ki nyugszik, kinyögi magát; hasonló viszony van a rokon jelentésű *pihen* és *piheg* között; átv. ért. mozdulatlan, csendes, békés állapot;

nyúl, oly szók elvont gyöke, melyek hosszúsági terjedésre vonatkoznak: kézzel *nyúl*ni valami után, vagy valamihez = a kezét bizonyos vonalban utána terjeszteni, kihosszítani;

nyúlik a test, midőn rugalmasságánál fogva hosszabbra terjed; *nyújtani* (nyúltani) = hosszítani, *odanyújtani* = kinyúló kézzel odaadni; ide tartoznak: *nyúlánk*, *nyurga*, *nyúlós*, *nyúlósodik*, sőt a *nyúl* is, mint *nyúlánk*, *nyújtózkodó* testű állat, és a *nyúz*, továbbá a magashangú *nyűl*, azaz, tép, és *nyüst* = mint megnyújtott fonál és az erős nyüstféle fonálból csinált *nyűg*, valamint a *nő* (*crescit*) is;

nyuv, fulladozási hang: nyuvad, nyuvaszt;

nyű v. *nyűv* fn. *nyűves*, *nyűvelődzik*, átv. ért. *nyűzsög*, *nyűstől*, máskép, *nyé* v. *nyév*, *nyivelődzik* v. *nyihelődzik*.

Az *ny* kezdetű gyökszók száma mintegy 40, s az ily végzetűeké mint *any*, *eny*, *íny*, *csíny* stb. szintén körülbelül 40.

Észrevételek. 1) Az *ny* lágyított *n*, mint: *anya ana*, *banya bana*, *nyő nő*, *nyavalya nevola*, fenyeget *feneket*, kivált tájéjtés szerint, midőn *i* következik utána: *járnyi járni*, *ülnyi ülni*, *tennyi tenni*, *pozsonyi pozsoni*, *mosonyi mosoni*, *sopronyi soproni*, *karácsonyi karácsoni*, *balatonyi balatoni*; hasonlóan a tót nyelvben: *nye ne*, *nyikdo nikdo*, *nyics nics*, *nyemecz nemecz*, *hornyák hornák*, *bubenyik bubeník*, *drevenyák drevenák* stb.

2) A nyeldeklőben vagy orrban szóló természeti hangutánzó: *nyaf* nyafog, *nyef* nyefeg, *nyíf* nyifog, *nyifa*, *nyám*

nyámog, *nyáv* nyávog, *nyív* nyivákol, *nyel* nyeldekél, *nyer* nyerít *nyír*, nyíret, nyírbál, *nyih* nyihog, *nyik* nyikog, nyikorog, nyikkan, *nyek* nyekeg, nyekken, nyekget, *nyőf* nyőfög, *nyő* nyög, *nyősz* nyőszörög, *nyug* nyugszik, *nyuv* nyuvad, *nyom*;

3) Elötét ezekben: *nyanya* anya, *nyárs* árs (áros eszköz), *nyer* er (erő) *nyers nyírs* írs iros, *nyíl* il, *nyír* fn. ír, honnan író, *nyír* ige = ír, irt;

4) *J* helyett áll: *nyargal* jargal, *nyereg* jereg.

ty.

A *tyúk*-ot kivéve csak a képzőkben, és gyökök végén fordul elő, s mint ilyenről a képzők tárgyalásakor leszen szó.

Önhangzóval kezdődő gyököszók.

a.

a! távolra mutató, p. ott van *a!* oda menj *a!* *a*-hol *a!* ellentéte *e*, p. itt van *e!* ide jőj *e!* *e*-hol-*e!* toldva, *am* v. *an* p. *am*-ott-*a!* *am*-ott-*an*, *am*-oly-*a*, *am*-oly-*an*. Származéka a mutató névmás *az*, honnan mást jelent: „*a* *bika* nem tehén“, mást „*az* *bika*, nem tehén.“ Változattal *o*, valamint az *e* változata *i*, honnan az *oda* *ide*, *onnan* *innen* stb. ellentétek;

ab v. *ob*, *aba* v. *oba*, *ap* v. *op*, *apa* v. *opa*, *papa*, *av* v. *ov*, *avas* *ovas*, *avad* *ovad*, *avatag* *ovatang*, *avúl* *ovúl*, *avar*, melyek mind korbéli távolságra vonatkoznak; változattal: *ad* *ada* *dada*, *dadé*, keményen, *at* v. *aty*, *ata* v. *atya*, *tata*; alapeszmében egyezik velök, *ag* *agg*, *aggódik*, *aggaszt*, *aggastyán*, átv. ért. = *búsúl*, mennyiben a búról azt tartják, hogy *aggaszt*, vénít, hasonló észjárással a szláv nyelvben *sztari* = *agg* vén, és *sztarati sze* = *aggasztani* magát, *aggódni*, azaz, *búsúlni*;

ab, ezen ösztételben, *ab-ajgat*, *az* *aj* *aj!* haj haj! távolítótól, egyezik vele a latin távolító *ab*;

ab, *abár*, *abárol* = *hab*, *habar*, *habarol*, rokonai *kav*, *zav*,
kavar, *zavar*, *zabar*;

acz, *aczel*, *aczelos*, rokona *edz*, *edző*, *edzett*;

ad, *adás*, *adat*, *adó*, *adomány*; lat. *do* hell. *δοωμι*;

ad v. *od*, *adu* v. *odu*, *adv* v. *odv*. v. *udv*, *odor*, *előt* *pudv*,
pudva, *putri*;

ag 1) l. *ab*. 2) *agár*, *agarász*;

agy, (*caput*, *cranium*), talán ered. *hagy*, vékonyan *hegy*,
cacumen, mennyiben az *agy* a testnek felső része,
oly eszmeviszonynyal, mint *fel* és *fej*, innen *agyfa*
az épület legtetén;

agy, *agyar*, *agyarkodik*, (*hegyer*? *hegyerkedik*) mennyiben
a *hegyes* annyi is mint *cuspidem*, *aculeum habens*;

agy, *agyag*, *agyagos* (*argilla*?) vö. *eny*;

ah! *ahít*, *ahitat*, *ahíthatos*;

aj, *ajak*, *ajt*, *ajtó*, *ajaz*, *ajazó*, *ajvas*, vö. *áj*, *váj*;

aj, *ajándék* = *adándék*, mint a latin *do* és *donum*; *aján-*
lani = *adánlani*; lehetett eredetileg, *adiándék* *adiánl*,
innen *agyánl*, végre, *ajándék*, *ajánl*;

ak, *akad*, *akaszt*, *akadály*; mennyiben bizonyos testbe ütkö-
zést és abban megállapodást jelent, rokon hozzá az *ék*
és *eke*; innen átv. ért. a lélek működésére, illetőleg el-
határozott kihatására vonatkozva, *akar*, *akarat* am. bi-
zonyos tárgyra feszíti működő erejét, *akaratos* = ma-
kacs, a ki erkölcsileg megköti megakasztja magát, *előt.*
vak *akadozva* járó, *vakmerő* = *makacs*, *bakacsol*, *ba-*
kafántos;

al, *alá*, *alatt*, *alúl*, *alap*, *alabor*, *alacson*, *aláz*, *alom*, fordítva
la, honnan láb a testnek alsó része, mint *fej* = felső,
mell = első, *bél* = belső, vékonyan *le*, *len*; előtéttel :
talp *talap*, *gyal*, *gyaláz*, *gyalázat*, erkölcsileg hírében
alacsonít, *gyalog* = *alacson*, földön kúszó, honnan,
gyalogfenyő, *gyalogbodza*, *gyalogborsó*, és lábán vagyis
testének alsó részén járó, vö. *tal*, *talp*, *talaj*;

al, *alak*, *alk*. székelyesen *lak*; minthogy az *alak* jelent a)
bizonyos formát utánzó képet, *álarczot*, b) szélesb ért.
akármiféle képet, *arczot*, *formát*, innen valószínűleg
gyöke *al* egy a hasonlatot jelentő *oly*-val, mintegy *olyk*,

- alyk*; e szerint a képző *lag leg* is = *lak alak*, azaz *kép* p. mulólag mulókép; átv. ért. *alku*, Molnár A. szerint, *aequum*, *accomodum*, *alkalom*, *pactum*, *conventio*, a mi bizonyos kellék, és forma szerint történik, mint a szerződések szoktak; innen újabb átv. ért. *alkalom*, *alkalmas*, *alkalmatos*, *alkalmatosság*, oly körülmény, mely bizonyos cselekvéshez illő;
- al*, alszik, (rég. *al-ik*) *alt*, *alut*, *olt*, *alanyár*, *alamuszi*, *alél*, gyöngye előlehhel *hal* (örökre elalszik) és *hál*, régiesen *chál chálom*, *alkony*, midőn a nap átv. ért. *alunni* készül, *leáldozik* a nap, midőn álonra száll, lenyugszik;
- al*, (nyílt *a*-val), *alafa*, 1) bizonyos élelmi adag, *koncz*, *eledel*; *magash. elefe* = *eleve*, azaz élő, a mivel élünk, *eledel*; 2) elsőégi rang, méltóság, mely ért. gyöke azon *el*, melyből *első*, *eleve*, (*elefe*) származott;
- alm*, *alma*, latin. fordítva, *malum*;
- an-d*, *andalog*, *andalgó* = *mélázva* *gondolkodik*, *képzeli*, *ábrándozik*, azon *án ám* gyökű szók osztályába tartozik, melyek *mélázásra*, *báméskodásra* vonatkoznak, mint, *ángó*, *ámolyog*, *áncsorog*; l. *á*;
- any*, *anya*, *nyanya*, *anyó*, *anyus*, *ángy*, *banya*, *magash. ene*, *eme*, *emse*, *enő*, *nő*, *ünő*, *nene*, *néne*;
- ap*, 1) l. *ab*, *aba*, 2) *apad*, *apaszt*, talán ered. *lap*, *lapad*, *lapaszt*? 3) *apró*, átvetve = *paró*, *para*, *parányi*, *piri*, *pirinyó*;
- ar*, 1) *metszésre* vonatkozó: *arat*, *gyarat*, *sarol*, *tarol*, *változattal*, *or*, *ir*, *or*, *oroz*, *doroszol*, *csoroszol*, *irt*, *nyír*, 2) *kinyúlásra*, *tovább menésre*: *arasz*, (*eresz*), *arány*, *erány*, *írány*, *rokonai*: *ir*, *iram*, *er* ered. (*ara* = *meny menő*?) 3) *arany* (*aurum*), 4) *magasságra* vonatkozólag = *or*, *orr*, *arcz*, *orc*, *orj*, *orom*, *marj*, *morj*, fordítva: *ra* (*ház-ra*);
- asz*, 1) *aszik*, *aszú*, *aszal*, lat. *asso*, *assatur*, *aret*, *aridus*; vagy talán = *oszik*, mert a mi *aszik*, annak részei, nedvei eloszlanak; 2) *asszony*, régiesen *achszin*, lappúl *niszu* (*nöstény*), talán az *ana* gyökből kiindulva = *anaszony*, *anszony*, *asszony*, mintegy *anyázó* vagy *anyzó*, valamint *leány*-ből *leányzó*;

at, aty, av, l. ab, aba;

Észrevételek. 1) Az *a*-val kezdődő gyökszók száma aránylag csekély, melyek közül a) tér vagy időbeli távolságra, illetőleg nagyobb korra mutatnak: *a, az, ab, abajgat; ag, al, ap, apa, aty, atya, av, avik, b)* szétnyílásra, tátongásra; *aj, ajak, ajt, ajtó, adu, c)* kedélyhangra: *ah, ahá, ahít, ajbaj, andalog.* 2) Fölcserélődik zárt *a* *o*-val: *a* távolra mutató *a* *o, aba* oba, *apa* opa, *av* ov, *avik* ovik, *ad* od, *ah* oh, *alt* olt, *arat* ort, *arcz* orc; nyílt *a* *e*-vel: *alafa* elefe, *apad* eped, *aczel* edző.

á.

á! bámulási, száj tátó hang: *ám* ámé, *ámúl*, *ámit*, *előtét*tel: *bá* bám, *bámé*, *bámúl*, *bámit*, *báv* báva, *báj* (bübáj) a mi kedves bámulást okoz, *mám* mámor;

ács, régen *ács*, *ács*i = *ól*-csi, *ól*-csináló, t. i. az *ól*, *aul*, *ula* (lat. aula) több keleti nyelvben jelent kerítést, aklot, udvart, I. Ferdinánd király 1559-diki oklevelében: „*possessiones Thenyü et Alchi*“ = *ács*, l. Új Magyar Muzeum 1858. 12. k. 515 l. hasonlólak, *szűcs* = *szőr*csi, *zubbon*-csi, *csizma*-dia;

ág, magasságra vonatkozik = *hág*, honnan, *ágaskodik* = *hágaskodik*; hasonló eszmeviszony van a latin *frons* frontis és *frons* frondis között;

ágy = *álgy*, előlehel *hálgy*: *alvó*, *háló* fekhely; átv. ért. *ágyék* v. *álgyék*, azon tájék, hol a nemi részek mintegy ágyban fekszenek; *puska-ágy*, *álgyu*, *ágyféle* emelve nyen fekvő nagy lőszer;

áh, *áhit*, *áhitat*, *áhitatos*, *áhitozik*;

áj, a) száj tátás, bámulás: *ájul*, *ájuldozik*, *előtét*tel: *báj*, *bájol*, b) kegyeletes áhítás: *ájtat*, *ájtatos*, c) = *ás*, földet *áj* = *ás*, *előtét*tel = *váj*;

ál, alakos, alakoskodik, bizonyos arczot színlelő, utánzó, vö. *alak*;

ál, kedélyhang = *á!* *áh*: *áld* áldás, áldomás = *áháld*, *előtét*tel: *hál*, *hála*, *hálálkodik*; egyezik vele a tót *chvála*, szerb *fála*;

áll, fn. a bécsi cod. Mich. 7. fej. *al*, „megverik Israelnek *alát*“

= állcsontját, (percutient maxillam) tehát gyöke *al*, melyből lett *aló alv all áll*, a fejnek alsó része, mint: *melő mell* = elő, *váló váll*, *toló tolu toll*;

áll, ige, a magasság alapeszméjével, melyet a tátott szájjal ejtett *á* jellegез, honnan *ácsorog* v. *állcsorog* = száját tátogatja és henyén álldogál; *állut*, midőn = *substantia* a stare, midőn pedig = *animal* ab anima, inkább a lehelő *ál áhl*-tól, mennyiben az állatok lelkes, lélekző

ál, álom, álmodik, álmos, l. *al* alszik; [lények;

által, Kresznerics szerint = *el-túl* lat. *ul-tra* (trans);

ám, ámé, ámúl, l. *á!*;

ángy, az anya, ene, néne szókkal, s a német *ahne*, *ahnfrau*-val rokon;

áncs, áncsori, áncsorog, rokonai ángó bángó, szájátogató vagy ostoba;

áp, áporodik, l. *záp*; áparkodik, l. iparkodik;

ár, árad, áraszt, ellentéte *apad apaszt*, mintegy, *lapad lapaszt*; azon *r* gyökhangú szókkal rokon, melyek magasságra vonatkoznak, mint: *part*, *mart*, *marj*, *or*, *orom*, *orj*; *árbocz* (nem-e ár-bot, magas bot, magas rúd? mint az *örfa* = *órfa*);

ár = *ér*, becses valami: *áru*, *árul*; érték, érdem, *bér*, mint a latin, *pretium*, *merx*, *meritum*, a német *werth*, *waare*, *würde*;

ár, árnyék, talán eredetileg *ál*, álnyék, alakja álképe a testnek, mint *szárnyék* = szállnyék, a madár szálló repülő szerve, tagja;

ár, szűrő, hegyes, metsző eszköz, honnan *árt* = sért, *ártány* herélt kandisznó, előtéttel *dár* dárda, *nyár* nyárs (veru, mint az *ártány* = verres); rokonai a metszésre vonatkozó *arat*, *irt*, *ort*, *orló* (olló); átv. magát beleártani valamibe, mintegy beleszúrni; vö. *űr*, *űrű*;

árpa v. *arpa*, törökül is így, talán magasra fölnyúló szálkáitól az *árad árbocz* szókkal rokon?

árva, lat *orbus*, *orphanus*, a fosztót jelentő *or* gyöktől, = szülőitől megfosztott, átv. ért. „árva vagyok árva, mint a nyári tarló, melynek ékességét elvette a sarló“ népd.

ás, a) szájátató, fölnyitó: *ásit*, *ásítózik* = *ájít*, *ájúl*, b) nyi-

- lást, hasadást, üreget csináló = *áj, váj* : földet ásni, valakinek szemét kiásni;
- dsz, ászok, ászokfa*, dorong, vagy gerenda, melyet talapúl valami alá tesznek, honnan valószínűleg az *al* gyökből = *alzék, alzó*, összehúzva *ázok, ászok*;
- át* v. *ád*, boszús indulatból fakadó kemény indulathang, s valószínűen elavult ige, melyből lett *áték átok*, mint *szid*-ből *szitok*; *ádáz*;
- ázik, ázás, áztat, áztató*, lat. *madet*, melyhez hasonló a *med ned*, tehát előtéttel = *medzik, madzik, maszatosodik*;
- Észrevételek.* 1) Kedélyszók alaphangja ezekben : *áh, áhit, áj, ájtat, ájtatos, ál, áld, áldás, áldoz, át, átok, átkoz.* 2) Nyilást, tátást, tátongást, üreget fejez ki ezekben : *ál = ol, áj, ájul, áj, váj, és előtt. vás, ásít* ásítózik, *áncsorog, ángó, ám, ámul, előtt. bám, bámul, báva, stb.* 3) Magasságot jellegez : *ág előtt. hág, áll, állás, ár, árad, árpa.* 4) Gyöngye lehelést : *ál álom, előtt. hál, állat* (animal). 5) Latinnal közösek : távolmutató *a, ab, ad, dat, áj, ajít, anya banya* anus, *arat* arat (földet metsz), *arany* aurum, *aszal aszik* assat, assatur, *atya* pater, *av avas, avus avitus, áru* merx, *árva* orbus orphanus.

Rövid e nyílt, e zárt, e éles.

- è, éles*, mely közelre mutat, p. *itt van e! ehol, emily, emígy, emítt, emide, eminnen*, változat. *i : ihol, imily, imígy, imítt, imide*, származéka a mutatónévmás *ez*, ellentétei *a, az, o*;
- è?* kérdő, éles, tehát változ. *i?* tudod-e? láttad-i? rokona a kérdő *he? hé?* p. mit akarsz *he?*
- e*, az első személynévmás gyöke, melyből lett *en én*, mint *téből ten*, előtéttel *men min, ben*; egy a közelre mutató *e*-vel;
- e zárt*, s elvont gyök, táp után vágyó kedélyhangja *e! é!* származékai : *é-tet, é-hetik, é-szik, eb* = *eő evő*, mint torkos állat, *ebéd* = *evéd*, reggeli ebéd, délebed, harmadebéd, estebéd, szántóebéd azaz délelőtti evés, *ét, étek, étel, éd, édes, eh, éhes, éhom*, v. *éjom, eszenyák* = nagy ehető; *tótól obed* v. *objed* üszvetett az *ob* és *jed* = *evés* alkatrészekből, t. i. *tótól jeszti* = *enni*, németül *essen*,

- lat. *esse*, hellenül *ἐσθίειν*, mely mint első szükségű szó több nyelvekkel közös, vö. *i*, *iszik*;
- ecz*, nyílt *e*-vel, és *es*, metsző : *ecz*et; rokona *ék*, *eke*, mint a latinban *acuo*, *acetum*, a hellenben *ἄξος*, stb.;
- ecs* *écs*, *öcs* *ics*, *acs*, kicsinyítő, p. kövecs, lyukacs, különösen kisebbik, ifjabbik férfi vagy tájszokás szerint leánytestvér is;
- ed*, edény; talán eredetileg edénynek csak azt nevezték, a miből ettek, tehát = *etény*, mint a miből ittak, *ítcze*?
- ed*, *edz*, *edzett*, *edződik* = aczéloz, keményít;
- eg*, több helynév gyöke : Ege, Egecse, Egeg, Egenföldre;
- eg* = *meg*, igekötő, l. *es is*;
- eg*, egér, egerész; talán fordítva *erge*, *irge*, könnyű fürge futkozásától, mélyhangon *agár*, melynek szintén kitűnő tulajdonsága a futkozás;
- eg*, egész, egészít, egészedik, átv. ért. egésztség = testi épség, betegség nélküli állapot; az egész ketté osztva = *két fél*, ez pedig öszvesen = *egy* és így *eg* = *egy*, *egész* = *egyesz*;
- egy*, számnév, egyes, egyik, egyetlen, egyszer, egység, egyedül, egyén; átv. ért. többől álló egész, tömeg : egyetem, egyesül, egyesít, egyez, egyeztet, együvé, együtt; előtét. *vegy*, *vegyít*, *vegyelít*; átv. egyveleg, egyveledik; ismét átv. ért. egy irányú, vagy alakú, formájú : *egyen*, egyenes, egyenlő, egyenetlen, egyenget, egyenlít;
- eh!* boszorkodási kedélyszó : *eh!* ne bánts, *eh!* nem akarok róla hallani;
- ehe!* a) ráhagyási szócska „igen“ v. „úgy van“ helyett; b) némi kárörömet vagy gúnyt, vagy rajtaérést fejez ki : „ehe! megkaptad a magadét“ „ehe! megcsíptelek“;
- eh*, *eha*, l. *jonhó*, *juha*, *gyuha*;
- ehen*, = ime; *ehen ni!* = ime lán! latin *en!*
- ej!* különféle kedélyállapotot kifejező hang: „ej! be jó volna“ „ej! be szép“ *ej ha!* *ej no!* sajnálom, *ejnye!* vigye a manó! *ejnye!* még is itt vagy?
- ej* = *es*, *ejt* = *esni* *enged*, *ejteget*, *ejtés*, átv. ért. szót ejteni, kiejteni, mintegy a szájból kihullatni; az *ejt* és *esik* között oly változási viszony van, mint a *fejlik* és *feslik* a *rojt* és *rost* között;

ej = *i*, *ejtel* = *iteze*, *kupa*, *ital* (mérték);

ek, *eke*, tulajdonkép szántóvas, mint az *eke* lényeges része, egy a szegletest jelentő magyar *ék*, német *eck*, latin. *acus acutus*, szókkal;

el, (latin. *ab*) igekötő, a) értelme : *időben v. térben távolodva* : p. elmúlik, elmegy, elúszik, eltaszít, elvisz, innen : előd, v. előd, = távol, régmúlt időben élt, eleszteb, eleve = hajdan; elé, elől, elül, előtt, első, a mi bizonyos ponttól kiindulók s egymás után következők sorában legtávolabb áll; b) bizonyos mértéken vagy vonalon túl : elbízta magát, elborítja a víz, honnan : *elve* = túl: *híd elve* = hídon túl, *erdő el v. elve*, erdőn túl, v. túli, *havasel v. elve* havason túl, Dunaelvő = Dunán túli, továbbá, *elig v. eleg v. elég* a mi bizonyos mértéket betöltött, vagy annak határát haladta; c) midőn a latin *per*, és német *ver*-nek felel meg, az ige alap-érteleményének teljességét, végrehajtását, nyomosítását jelenti, p. vesz *elveszt*, veri *elveri*, bájol *elbájol*, szakad *elszakad*, el bemenni; néha = *meg*; elfér *megfér*, elijed *megijed*, elindul *megindul*; d) = *egy*, a régi nyelvben *mintel* = mintegy, öszvetéve : *el-egy* = egyegy azaz több egység öszvekeverve, mint *másma*s, vagy *es-eg es-meg*, előtéttel: *velegy*, átvetve *egyvel*, *egyveleg*.

Az *el* mint távolító rokon azon *il*, és *er* gyökökkel, melyekből *illan*, *ered* származtak. Hogy az *el* hajdan önálló ige is lehetett *megy* értelemben, mutatja az *eszélős* elemezve *esz-el-ő-s* = eszemenős, a kinek az esze el szokott menni;

el = *fel* v. *fél* az elemezne származékban, mely rosszúl, félig meddig öltözöttet, rongyosat jelent = fele-mezne, fél-mező;

ell, *ellik*, *ellő*, *ellős*, valószínűen a „pullus”-t jelentő *vemh* törzstől = *vemlik*, *vellik* az előlel elhagyásával *ellik*, mint, csikózik, borjazik, malacozik, kölykezik, fiadzik, gyerekezik;

ell, *ellen*, *ellenség*, *ellenkedik*, stb. az *el* (*prae*, *prior*, *ante*) gyöktől, a mi másnak előtte áll, előtét. *mell*, az állati derék előrésze;

el v. *él*, eleven, elevenedik, elevenül, átv. ért. az elevenesség szükséges kelléke: edel, eséség; azon *l* gyökhangú szók osztályába való, melyek mozgásra vonatkoznak; *el*, elme, elmél, elmélkedik, elmés, átv. emle, emlékezik, közvetlen rokona azon *il*, melyből ildom, ildomos, és előtéttel *bölcs* *bölcs* származtak, mindegyikben pedig az alapeszmét azon fürge mozgékonytság teszi, mely az elme működéseit, és a bölcs vagy ildomos embernek a körülményekhez alkalmazkodó forgékonyságát jellemzi, tehát gyöke azonos a mozgást jelentő *el il*-vel, honnan a nagy hasonlóság a *bölcső* = billegő, bilcső, és a *bölcs* v. *bilcs* = sapiens között;

em, eme, emik, emes, emtet, emő, emős, emse, általában nőállatot, és ennek lényeges kellékét, t. i. szoptatást jelentő szók; rokona: *ene*, *ana*, *anya*; ide sorozható az *ember* is, mint *emő* *embő* állat, mely ugyan szélesebb alapértelmű, mint a megfelelő *homo*, de a nyelvekben gyakran a faj helyett nemet és viszont szokás használni, p. *cse-csemő* minden fiatal szopó állat, még is mi csak az ember szülöttét nevezzük így; hasonlóan *szab* a szücs is, a fehérvarrónő is, a csizmadia is; még is *szabónak* csak bizonyos ruhakészítő mesterembert szoktunk nevezni; hasonlóan, *varr* a szabó, a szücs, a szíjgyártó stb., de csak a saruvarrót nevezzük *vargának*; az *ember* úgy képződött az *em* gyökből, mint: *csom*, *csomó*, *csombor*, *gom*, *gomb*, *gombor*, *dom*, *domb*, *dombor*, *gém*, *gémber*, *ém-ik* (vigilat) *émb*, *émber*, *éber*, és így *em* *emik* *embik*, *embő*, *ember*, = szopó, emő;

em, emel, emelget, emelkedik; előlehhel ejtve *hem* a magasat, fölszint jelentő *héj*, *hé*, *hám*, *hág* szókkal rokon;

em, *emészt* a gyomor, *emíng* v. *emők* = sós nedvesség, melyet, a sajtból kinyomnak, mint nedvre vonatkozó az *emik* (szopik) szóval rokon;

en v. *én*, l. *e*;

en v. *ene*, = borjas, szoptató tehén, rokonai *eme*, *emse*, *tnő*, *ana*;

encz = *incz*, kicsinyítő: enczenbencz, holmi díbdáb apróságok, játéktéle kicsiségek, l. *icz*;

en, enged, engedékeny, engedetlen, engeszt, engesztel; ellentéte, a mi merev, szilárd, hajthatatlan, vagyis, a mi enged, az a maga nemében anyagilag vagy erkölcsileg hajlékony és hajtható, vagy lágy, honnan legvalószínűbb, hogy *enged* = ingad, azaz, merev állásából kimozdúl, s oda hajlik, a hová bizonyos anyagi vagy erkölcsi erő hajtja; ezen alapeszméből az *enged* és származékainak mind tulajdon, mind átv. érteményei magyarázhatók; elemezve en-eg-ed (in-og-ad), mint: zen-eg-ed zenged, ren-eg-ed renged, csün-ög-ed csünged csügged stb. gyökhangzója *e* a párhuzam szerint éles, *en* = *in*;

em, midőn közelre mutatást jelent, az egyszerű *e* toldott módosítása: emez = *e* ez, emily = *e* ily, emitt = *e* itt; a szók végén pedig *en*: ezen = ez-e, emilyen = emily-e emitten = em-itt-e; megfelel neki a távolra mutató *am*, *an*: am-oly-an = am-oly-a, am-ott-an = am-ott-a;

eny, olvadékony, folyékony ragadós test: *enyű*, enyv, enyves, enyvez, *enyek*, enykes, előtéttel rokona *geny*, és *peny* penyved;

eny, midőn rejtésre, eltakarásra vonatkozó származékok gyöke: *enyez*, enyeget „egy csoport lisztbe enyezte el magát“ Pesthi mes. innen átv. ért. *enyészik*, szemek elől elrejtőzik, eltűnik, napenyészet, midőn a nap a láthatár alá rejtőzik;

eny, mint lágyulást, szelidülést, engedékenységet jelentő származékok gyöke: *enyh*, enyhít, enyhül, enyhüdik; azon *en* lágyított módosítása, melyből enged, engeszt származik, p. enyhül a hideg = szigorúsága enged, enyhül a fájdalom, stb. előtéttel s mélyh. rokona a *lany* lanyhul;

eny, gyermekes nevetgélő, vagy tréfálódó hang: enyeleg, enyelgés, székelyesen *anyolog*;

eny = *en*, enyettem, enyetted, vagy gyanántam, gyanántad; olyan mint: végett, miatt;

ep, epe, epés, epéskedik, mint folyékony test az *ev*, eves, evesedik szókkal rokon;

ep, epecsel, epecselés, előt. *pep*, pepecsel, = aprólékos dolgokkal bibelődik, valamint a *bibe* *bibi* úgy az *epe* *pepe* a maga nemében valami kicsit jelent;

- ep*, *eped*, *epeszt*, *epekedik*, = bizonyos kedélybaj miatt fogy, soványodik, aszik, magash. rokona az *apad*, mint szintén fogyatkozásra vonatkozó, l. *ap*, *apad*;
- er*, midőn bizonyos pont felé haladó vonalra vonatkozik = *ir* v. *ar*, honnan: *irány*, *arány*, *erány* eredetileg egy jelentésűek, l. *ir*;
- er*, származásra, növésre vonatkozó származékok gyöke: *ered*, *erdő*, *eresztvény*, *előtét*tel rokonai: *ber* berek, *her* (ló-her), *cser*, *cserje*, *cserjés*, *ser*, *sereng*, *serdül*, *sar* sarj, *sarjadzik*, *sarjú*;
- er*, melyből menést, tovább haladást, folyást jelentő szók származnak; *ered*, p. *eredj* innen, *ereszt*, *eregél* = lassan *مندegel*, *ereszkedik*, *ergelős* v. *ergója*, változó *eszű*, *eszélős*, *eszement*, vö. *ér* ige és név;
- er!* haragos mozgó hang: *erreg*, *erreget*, *errgel*, *errgelős* = haragos *veszekedő*;
- er*, azon *r* gyökű szók osztályába való, melyek cselekvésre kellő szilárd, hatályos, kitartó képességet jelentenek: *erő*, *erős*, *erősít*, *erőtlen*, *erőlködik*, *eröltet*, *erény*; *ere* = *fék*, mint lovat erőszakon tartó eszköz; *előtét*tel alapeszmében rokonai: *bír*, *férj*, mint a latinban *vis* (vir) vires, és *vir* virtus, továbbá a *mer* merész, mint az *erő* öntudata és *nyer*;
- er*, *ernyő*, *ernyős* = *ár*, *árnyék*, *árnyékos*, l. *ár*;
- es*, a régieknél = *eskü*, *juramentum*, valószínűen egyezik vele a régi Hal. Beszéd. *is*, *isa*, mely *eskühöz* hasonló hatályos bizonyítást jelent „*isa* por és hamu vagymok” mintha mondaná: *úgyse!* nae deus! ezen *es* gyökből lett gyakorlatos ige *eseg*, s ebből *esegő*, *esgő*, *eskő* *eskü*, mint *pus* *pusog* *puska*, *sus* *susog* *suska*, *sás* *sáska*;
- es*, *esik*, *esés*, *eshetik*; midőn áthatóra változik, *es-t* helyett *ejt*, *ejtés*, *ejthet*, *ejteget* stb.; többféle átv. értelme van a) *esdik*, *esdekel*, *esdeklés*, *esedezik*, = magát mintegy a földre ejtve, leborúlva *könyörög*; b) = *történik*, *eset*, *esemény*, *esetleg*; c) mondjuk azon napszokról, midőn a naptest mintegy a láthatár alá *esik*, másképp *lenyugszik*, *leszáll*, *est*, *estvel*, *estveledik*, hasonló eszmeviszony van a lat. *cadit* és *occasus*, vagy a szláv *padne* és *o-pad* között;

es v. *ess*, a felhőkből szakadó víz természeti susogó hangja *sss*, *essö*; hasonló a szláv *děsŧy dúsŧy*, = *essö*, és *prssí* = *essözik*;

és, kötszó, változ. *is*, megnyújtva *és*: *leg-es-leg*, én *is*, te *is*, Péter és Pál, vagy csupán *s*, p. *ülök s olvasok*; rokona az igekötő *eg* = *meg*, honnan *es-eg*, *es-meg*, *meg-es-eg*, *meg-es-meg*, mint a latin *identidem* = *it-em et it-em*, *et-em et et-em*, hasonlóan a *leg-es-leg* = *meg-es-meg*; az *es*-nek mint állító kötszónak ellentéte a tagadó kötszó *se* *si*, honnan *sem sincs*, p. én *sem iszom*, te *sem iszol* = én *is nem iszom*, te *is nem iszol*, l. *se* tagadó, vö. *ig*, *igen*;

es v. *is* v. *ös*, *esme*, *isme*, *ösme*, *esmér*, *ismér*, *ösmér* = *esmél*, *ismél*, *ösmél*, mint *eszmél*, *elmél*; mennyiben *esmérni* valamit annyit tesz, mint ugyanannak tartani, a mi; gyöke *es* rokon a mutatónévmás *ez*-vel, mintha volna *ez-mél*; = *ez-mi-el*, v. *ez-me-el*, ezen minek tart; ide sorozandó az ismerettárgyat találgató *izé* = *ez e*.

es, *ester*, székelvül = *meddő*, *magtalan*; rokon vele az *ösztö-vér*, *esztevér*;

esz, *eszés*, *esztelen*, stb. l. *ész*;

eszköz, mennyiben = *medium*, és *eszközöl*, = *mediationem* agit; *se* *interponit*, vagy *componit*, valószínűleg első alkatrésze *esz* = *ös*, mert mondják *eszve* és *ösze*, miszerint *eszköz* jelentene oly valamit, mely közbevetés által két különböző dolgot egyesít, egyeztet, s midőn am. *instrumentum*, jelent oly műszert, melynek közbejárása által a cselekvő erő az illető művel párosul, vagyis valami harmadikat hoz létre;

et, több helynév gyöke: *Ete*, *Eted*, *Etes*, *Etre*; talán eredetileg *het* v. *hét*, mert az erdélyi *Etfalva* másképp *Hétfalva*;

ev, mozgásra vonatkozik ezen származékokban: *evez*, *eviczkel*, *evet* = *mókus*, mint *fürge* mozgású állat; rokona az előtétel *lev*, melyből *leveg*, *levegő*, *levél*, *leb*, *lebeg*, *lebke*, *lebernye*, *lef*, *leveg*;

ev, fn. *eves*, *evesedés*, *evesedik*, *eved*, *evedt*; mennyiben *romlott*, *rosz* indulatú kóros folyást jelent, rokona az *av*,

avas, *avasodik* (németül *jauche*), különbözik tőle a sűrű sárgás és gyógyulással járó sebfolyadék neve *geny* (eiter, sanies) vö. *eny*, *enyv*;

ez, közelre mutató névmás, p. *ez* szép, nem *az*, (istud, nön il-lud; diesses, nicht jenes), *ez* fehér, *az* fekete; ellentéte a távolra mutató névmás *az*;

ez-ten = ezen időben, ekkor, t. i. a *ten tan* időhatározókat képez, e kérdésre, *mikor?* p. régenten hajdantan, mastan, éjenten v. éjten, regten v. rögtön; *ezten ez nap* = mire ezen nap visszafordul, vagyis nyolczadnapra; *ezten idő* = ezen idő, jelen idő, és mely a jelen idő visszafordultáig tart, vagyis = év, öszvehúзва *esztendő esztendő*; hogy pedig az *idő* v. *ide* nem csak = *tempus*, hanem = *annus* is, mint a szlávban a *godina*, mutatja a szójárás, az *idén*, *ez idén*, hoc anno, *idei huius anni*; és így *esztendő* = *ezten-idő*, mint *ez idő*, *ez ide*;

ez, *ezüst*, *ezüstös*, *ezüstöz*; hellenül *αργυρος* fehér színétől, mert *αργος* = fehér, német. *silber*, fényességétől; magyarul pedig valószínűleg a hasonló színű ónnal hasonlítva szilárdabb keményebb állományától vette nevét, vagyis *ez* = *ed*, melyből *edz*, *edzett* származik, tehát elemezve: *ed-ös*, *edüs*, *edüst*, *ezüst*, vagyis azon fehér érem, mely az ónnál edzettebb, aczélosabb.

Észrevételek. 1) Az *e* önhangzóval kezdődő gyökök száma nagy, s némelyek sok ágazatú családot képeznek, különösen az *el*, *er*, *em*, *en*, *es* neműek.

2) Kedélyszók előhangja: *eh!* *ehe!* *ej!* *ejnye!* *erreg*, *ergelős*.

3) A nyílt *e*-nek megfelel a nyílt *a* ezekben: *ecs* *acs* p. kövecs *kovacs*; *ecz* *acz*; *eg* *ag*, egér *agár*; *ek* *ak*, eke, *akad*; *em* *am*, eme *ama* *mama*; *en* *an*, ene *ana*; *ep* *ap* *eped* *apad*; *ev* *av*, eves *avas*; *enyeleg* *anyolog*;

4) Az éles *é*-nek a vékony *i*: *ehol* *ihol*, *emez* *imez*, *ede* *ide*; a kételkedve kérdő *e?* *i?* *egy* *igy*, egyenes *igyes*, *encz* *incz*; *er* *ir*, erő *bir*; *es* *is*;

5) Elötéttel is vagy csak azzal divatoznak: *en* *ben*, *men*; *éjt* v. *öjt*, *béjt* *böjt* (éjom, éhállapot); *ell* *mell*, *első* *mellső*; *ene* *nene*; *epecsel* *pepecsel*;

6.

éb, éber, ébred, ébreszt; egyezik vele az *ém*, melyből *émik* = *vigilat*, ébren van, *émett* = *vigil*, ébren levő; vagy az *éb* tulajdonkép = *émb*, ember, mint *gém* *gémb* *gémber*, *csom* *csomb*, *csombor*;

éd, édes, édesít stb. l. *é*, melyből *eszik*, *ét*, *étel* stb. származnak; *édes* az, a mi különösen tetszik a szájjának (*edule*, *ῥδνς*);

ég fn. nyílt és ékvesztő: egek, eget, egem, egű; mint magasat jelentőnek párhúzasosan megfelel az *ág*, *hág*, *hegy*:

ég ige, éles, változatlan: égés, éget, égékeny, éghetetlen; hasonlít hozzá a latin *ignis* és a délkeleti szláv *ogen* = tűz; azonban valószínű, hogy az *ég* = *élg* *éleg*, mint-hogy átv. ért. a gyúlado testről mondjuk *éledni*, *élesztetni*, miszerint p. *ég* a ház = *éleg*, azaz folytonos éledő élesztett állapotban van;

ég = hegyeset, szúrósat jelentő *ék*: *églelni*, Dunán-túli tájejtéssel = boszontás végett szóval, tettel piszkálni, szúrkalni (*piquer*, *sticheln*);

éh, éhes, éhezik, éhom v. éjom, éhség; azon *e* gyökből származik, melyből az *eszik*; az *éh* t. i. nem egyéb mint evési vágy, latinúl is az *edit est* és *esur esuries* egy eredetűek; írják és mondják röviden is: *éh*, éhes, mint az *szik*-ből, tájdivatosan *ih* *ihas* = szomjas, iszomjas;

éj, vagy régiesen írva *é*: éjfél, éjszak v. észak, éjjel, éjjeledik, éjt-nap; éjt-szaka, éjten éjjel, éjten éjtszaka; fordítva hasonlók hozzá a finn *ijö*, *ijo*, vogul *ji*, osztyák *ei*; mennyiben az *éj* mint sötétség a testeket mintegy elfödí, betakarja, rokon a magyar *hé* *háj* *haj* szókkal, s úgy látszik hasonló eszmeviszony van az árjaféle *vuŕ* *no* *nacht*, *no* *cz* és a *nubo*, *nubes*, *nubilus* s másfelől a *nuz*, *nucleus* mint héjat, takarót jelentők között;

ék, hegyes végű, éles szöggel végződő test, vagy eszköz, röviden *ék*, *eke*; egyezik vele a latin *acus acutus*, *acies*, a hellen *ἀκν*, a német *ecke*;

ék, midőn szépre, kedvesre, tetszetősre vonatkozik: ékes,

- ékesít, ékesget, ékesség, éktelen; alapeszmében rokon hozzá a fordított *ke ké kéj*, melyből *kees, kéjes* származtak;
- él*, ige, élet, éled, éleszt, élelem, élénk, éltet, élődik; némely származékaiban rövid *el*: eleven, elevenség, elevenül, átv. ért. eledel, eleség, a mivel élünk; mennyiben a tulajd. ért. állati élet önkénytes mozgás által jelenkezik, azon *el* *il* gyökkel rokon, melyből mozgásra vonatkozó szók származnak; vagy pedig az élet másik jelére t. i. a lehelésre lélekzésre vonatkozó *lél, hél* változata; fordítva a német *leben*-ben is megvan;
- él* fn. metsző, hasító, ékalaku tulajdonsága valamely testnek: éles, élesít, élesedik, életlen, a metszőeszközökben ellentéte a szélesebb tompább *fok*, „a kés éle és foka” talán eredetileg *élk* öszvehúzva *ék*; mennyiben mind az *el* mind az *ék* v. *élk* választó hasító erővel bír; rokon velek a mélyh. s elötétes *vál, válik*, mely ismét magash. *vél*. honnan vélekedik = felekedik, válakodik, vagy is két vagy több eszme közül egyet választ;
- ém*, émik, émett, émetten = éber, ébren van, vagy vigyáz, szemeskedik; elötéttel, *kém*, kémlél, azaz, szemesen vigyázva kutat, vizsgálódik;
- ém*, émelyeg, émelygés, émelyít, minthogy az émelygés az étel által felkevert gyomor baja, az *ét, étel, eszik, éh, éjom*, szókkal rokonítható; ugyaninnen értelmezhető az állatok bőre alatt támadni szokott kukaezféreg *émely*, mely a testet eszi;
- én*, ének, énekel, énekes; a vidám kedélyhang *he! hé!* rokona, előlehhel *hén*, mint a hellen *hymnus* és a keményebb előhang latin *cantus*;
- ép*, a latin *integer* értelmében, a mi egész eredeti valóságában megvan, milyen minden új és fiatal, továbbá élénk, erős; ellentéte, kopott, romlott, régi, elavult, erőtlen; minélfogva az *iv, if, ifju*, szókkal rokon, *éperedik* = egészsége ujúl, ellentéte az *av avik*-val rokon *áp, áporodik* = avassá lesz, régisége miatt megromlik; átv. ért. *épít*, valami újat alkot, épülni más beszédén, jó példáján = lelkiileg erkölcsileg mintegy megújulni;

ér, ige, mely általán véve menésre mozgásra vonatkozik, p. *odaér* = odajut, *kiér* az erdőből; továbbá *ér* fn. szük mederben folyó nedv és *ér* az állati testben, melyben a vérnedv-folydogál; honnan: ered, elered, ereszt, ereget, mind menésre odább haladásra vonatkoznak; rokonai a hellen *ῥεω*, latin *rivus*, szláv, *rijéká* stb.

ér ige, mely *becsre* vonatkozik, honnan: érdem, érdemel, érték, előtét, *bér*, mélyh. *ár*, áru; rokonai a latin *merx*, *merces*, *meritum*, német. *waure*, *werth*, *würde*;

ér, ige, = bizonyos tárgyat közvetlenül megközelít, hozzá jut, róla tapasztalás vagy ész által öntudatos ismeretet szerez: fejjele a padlást érni, kézzel elérni valamit, hozzáérni, innen e származékok: érdelel, érdekel, érint, érintkezik; érez, érzés, érzelem, érzékeny; ért, értelem; átv. ért. *érik*, bizonyos teljességhez, tökéletességhez közel jut: *érik* a gyümölcs, *érett* kor, érlelel, éretlen;

ész, ékvesztve, = *esz*: eszes, esztelen, eszme, eszmél, eszmélkedik, eszelős; *jár az ész*, jó és rossz értelemben, honnan *észjárás* = az észnek bizonyos működési módja, rendje, szabálya, *elment az esze*, *eszement*, *eszelés*; mennyiben az *észt* mint járókelő jövőmenő szellemi erőt fogta föl a magyar, ennél fogva azon *ez vez*, *iz isz*, gyökökkel rokonítható, melyekből mozgásra vonatkozó származékok erednek;

ét, éték, étel, stb. l. *é*, mint az *észik* gyöke;

év, a népnyelvben csak az elmúlt időről használtatik: *másod évi*, *harmad évi*, *negyed évi*; a folyó idő, melyet t. i. a föld a nap körül jelennen egyszer megfut, népnyelven *esztendő* = ezten-idő, ezten-ide, v. *ez-ide*, *ezidén*; de a szóemlékezést nem tudó nyelv szokás valamint szokta mondani, *múlt* és *jövő* esztendőben, hasonlóan divatba jött a *jelen* és *jövő* év; a régi nyelv szokás alapján az *év* = *av*, vagy is elavult elmúlt idő, mint a latinban az *annus* és *anus*, az *aetas* *aevum* és *avus*, *avitus* egy eredetre mutatnak; továbbá nyelvünkben *évik* = avik, elavul, avassá lesz, áporodik, p. *évik* a gyümölcs, midőn túl érik, megkásásodik.

Észrevételek. 1) Az *é* kezdetű gyökszók között legcsa-

családosabbak az *ég, ék, él, ém, ér* neműek. 2) A rövid zárt *e* megnyújtásából eredtek: *éd, édes, éh, éhes, ém, émely, ét, étek*. 3) Bizonyos ragok előtt ékvesztők: *ég, egek, él, eledel, eleség, eleven; ér, eres, erecske, ered; ész, eszes, esztelen*. 4) Latinnal közösek: *égés ignis, ék acies, élelem alimonia, éltet alit, ész mens, év aevum, és et, ér ered oritur, eredet origo, érdem érték meritum, ér rivus*.

i, rövid.

i, közelre mutató: *ihol, ide, itt, ily, ilyen, ide, innen, így, imily, imitt, változ. ð*;

i, remegéssel járó félelmi hang: *ied, ieszt, ijeszke v. jeszke*;

i! a szomjat oltani vágyónak kedélyhangja, melyből: *i-szik, icsar* (lőreital), *i-tat, i-hat-ik, ihas, iszomj* (szomj), *i-tt, itcze, előtéttel pi*: *piti v. pityi, pitizál, pityó, hellen. πῖνω, lat. bibo, szlávul pijem*; ide sorozható az *ibrik* = *ivrik, ivóedény, mint az eszik-ből eb és edény*;

icz, könnyű, kicsiszerű, ide-oda hajlongó mozgás: *iczeg, előtét. bicz* biczeg, közbetét. *incz, bincz, binczk*; vö. *íz, izeg*;

icz, mélyh. mely csak előtétiesen divatozik: *bicz* biczaklik, *ficz* ficzánkól, *vicz* viczkándoz; valamivel élénkebb s erősebb mozgást fejez ki, mint a magash. *icz*, közbetét. *incz, fincz, vincz, inczároz, finczároz, vinczároz*;

icz, kicsiny. *icipiczi, nápicz, lapiczka, közbetét. incz, inczenpincz*;

ics, kicsiny. kavics, gubics, virics, kandics, kikirics, varadics;

ics, előtt. vics: *icsongat, vicsorog, fogakat fitató nevetés*;

id, öszvetett szó a közelre mutató *i* és helyképző *d* alkatrészekből = *e hely, honnan ide* = *e helyre, idéz*; ellentéte *od* = *távol hely, oda* = *távol helyre, ama helyre*;

id a) mozgást, menést, haladást jelent *e* származékokban: *idő v. ide, idén, idegen* (jöttment, jövőmenő), *idétlen* (éretlen); átv. ért. bizonyos távolságban levő, visszavonuló: *idegenkedik, idegenít, idegenül b)* mozgékony-ság szerve, vagy nyulós eszköz neve, *ideg*;

id v. üd, kedélyre kedvesen, tetszőleg ható valami, lélekbol-dogító: *idv, idves, idvesség, idvez, idvezel, idvezül*,

- idül, földidül, idnap idnep, innep, idl, ill, üll, üdna-
pot üdl;
- id*, mélyh. tetszős, helyes alakra, módra, külsőre vonatkozó
valami : idom, idomit, idomos, idomtalan ; rokon az *ig*,
igaz, *jog*, jobb szókhoz ;
- if*, fordítva *fi*, lágyabban *iv*, melyből *ivik*, ivad, ivadék ; latin.
iv-enis, német. *jung*, szláv. *junák* ;
- ig*, magash. melyből *igen igenel* származtak ; rokona azon *eg*
v. *ig*, mely nagyító fokozást jelent, p. leg *es* legjobb =
igen igen jó, leg is legszebb = mindeneknél szebb ;
- ig*, magash. alapérteménye, mozgás, menés : iget, igetés,
igető. hangvált. *üg*, üget ;
- ig*, mélyh. midőn járásmenésre vonatkozik : iga = járom, ig-
tat, valahová bevezet ; előtt. *csiga biga*, vö. ik ; rokona
jog, melyből *jogtat* = igtat ;
- ig*, mely valami szellemi, erkölcsi jót jelentő származékok
gyöke : igaz, igazság ; rokona a *jog*, jogos, jogosság ;
- igy*, v. *ügy*, igyekszik ügyekszik, igyekezet ; minthogy az
igyekvés különös mozgékonytságot igényel, gyöke *igy*
azon *id*-vel rokon, melyből folytonos mozgásra vonat-
kozó származékok erednek ; *igyeheztetni*, Kemenesalon
bizonyos cselekvésre föllovalni, fölbíztatni ; *iggygyel-
biggygyel*, magát hányvavetve ;
- igy* = *egy*, igyenes, egyenes, l. *egy* ;
- ih* ! vidám kedélyhang, ihogvihog, ihá ! iháczol, ih juh !
- ih*, gyöngéd finom lehelet : *ihl*, ihlet, ihlés, ihlel, átv. ért.
szellemi sugallat, jóslat ;
- ih* = *juh* : ihász, juhász ; rokona *jó* ;
- ih*, midőn bizonyos belső részt jelent az állati testben, vagy
szekérben : iha v. juha, gyuha, v. éha ;
- ih* ! gúnyoló, csúfoló kedélyszó : ihí ! ihu ! fordítva *hi* ! *hi* !
- ih* = *juh* v. *jáv* : ihar, juhar, jávor ;
- ik*, mélyh. menésre vonatkozó : iklat = menésre ösztönöz,
iktat = valahová bevezet, bejárat, előtét. rokonai az
élénk mozgású : *csik*, csiklik, *gyik*, *siklik*, *czikázik* ;
- ikra*, valószínűleg átvett *ir-ka*, azon *ir* gyökből, mely az *ir-
mag* szóban szaporításra hagyott magot jelent, t. i. az *ikra*
is ezen értelemben irmag, elemezve *irogó iroga irga irka* ;

ik, *iker*, *ikrek* = kettős, törökül *iki* = kettő, vö. *üklü*;

ill, szaglóérzékre ható kedves benyomás, egyszersmind a szaglalt tárgynak beszívása, honnan, *illat*, illatozik, illatos, tulajdonkép *ihl*, ihlat, s rokon a lehelési *ihl*, ihlel szóval;

il, mélyh. kettőztetve *ill*, holmi élénk, könnyű, sebes mozgásra vonatkozó származékok gyöke: *illa* illan, *illan*t, *illó*, előtét. *pilla*, *pillan*t, *pillangó*, *villám*, *villog*, *mill*ing, *nyil*, *csill*, *csillog*;

il, magash. kettőzt. *ill*, valamivel gyöngébb, ideoda hajló mozgás: *illeg* billeg, *ilkeget* billeget, *illen* billen, honnan, *billöke*, *bellöke*, belcső bölcső, továbbá *pille*, más-kép *lepke*, azaz *lebegő*;

ill, magash. melyből bizonyos kellő, tetszetős, helyes módra, külsőre, illetőleg jó alakra vonatkozó származékok erednek, ú. m. *illik*, *illendő*, *illeszt*, *illetlen*, *illetlenül*, *illetlenség*; rokona az *idom*, *idomit*, *idomos*, *idomtalan*, s valószínűen eredetileg = *ill* *idlik*, mintegy *idomlik*;

ill, midőn *érdeklésre* vonatkozik, p. „kézzel illetni valamit, ez a dolog engemet illet, illetetlenül hagyni valamit“; minélfogva a tapintást jelentő *ér*, *érint* rokona, s csakugyan a Balaton vidékén *érlelni* annyit is tesz, mint *illetni*, p. „feleségem sokat érlelt (szemrehányásokkal illetett), mivel ökreim árát a vásáron elvesztettem.“ Horváth Zsigmond, Tájszótár 110. l. tehát, kézzel illetni = érletni, ez a dolog engem nem illet = nem érlet, nem érdekel;

ily, a közelre mutató *i* származéka, mint: *ki kil*, *be bel*, *le lel*, *fe fel*; l. *i*;

il = *ir*, *ilomba*, erdélyiesen = *iromba*, azaz *tarka*, mintegy *irott* tollazatú, p. *tyúk*;

im, közelre mutató, ellentéte *am*, p. *imez amaz*, *imitt amott*; átv. ért. = legközelebbi időben, most, épen előbb: *im megyek* = mindjárt; *imént* = csak most, nem rég;

im, *imola*, v. *imolya*, czérnaszálforma bütöktelen fűnem, öszvehúzva *ím*la; homályos eredetű;

imád, azon kedélyi érzelmekre vonatkozó szók egyike, melyek *d* vagy *t* képzővel alakultak, mint: *szán* szánd, *szán*-

dék, *fáj* fáj, fájdalom, *saj* sajd, sajdit, *szi* szid, *'ál* áld, *bán* bánt, ohajt, sohajt, *át* átok, *áj*-ajt; e hasonlatoknál fogva valószínű, hogy az *imád* gyöke a kegyeletes esengő érzelem kitörő hangja *im!* *'áh!* öszvehúzza *imáh*, melyből lett ige *imál* *imáld*, *imád*, *imádkozik*, mint: sajnálkozik, szánakozik, sohajtozik, siránkozik rimánkodik, sopánkodik, szidkózódik, átkozódik, áhitozik; átv. ért. embertársunk irányában, *valakit imádni valamivel* == sürgetve kínálni, ajánlani;

im, imeg, l. *in* ing, magash.;

in, mélyh. mozgás szerve (nervus, musculus), honnan: inal, inog, ingat, ingatag, indul, indít, ingó, ingovány, inkó; elötét. *bin*, bingó, *hin* hinta, hintál, himbál, *czin* czimbál, czinczál;

in, magash. szintén a mozgás alapérteményével: *inger* vagy *inder*, ingerkedik, inderkedik, ingerel; *int*, = szemek, kezek, vagy bizonyos mutató eszköz mozdításával jelt ad; incselkedik;

incz, kicsiny; inczenpincz, iczipiczi, l. *icz*;

in, hiányt, szükségét jelentő: *ingy*, ingyen, *incs* sincs, inség, inkedik = szükölködik; rokon vele a fordított *ne*, p. nevola, a latin tagadó *in*, hellen *av*, német *un*, szláv *ne*;

in v. *ün*: ing, üng, v. imeg ümög; latin. indusium, ném. hemd, heber. *amam*, hellen. *έννω* = induo;

in = *jon*: inkább = jobban, régiesen jonkább, inkább szeretem = jobb, v. jobban szeretem;

in v. *inn* = közel helyen, *innen* = e közel helyről, ellentéte: *on onn*, onnan = ama távol helyről, s ezzel egy azon *on én ün*, mely helyállapító s névmódosító rag, p. házon, képén, törön;

int = *jut*, intén venni valamit = jután, jutányos áron, olcsón, mátyusföldi és csalóközi tájszó;

int, melyből intéz, intézet, intézkedik, mint kellő rendezést jelentő rokon az *il* gyökkel, melyből *illik*, *illeszt*, származik, vagyis *intéz* = iltéz, kellőleg, helyesen rendez valamit; *intézkedik* = iltézkedik, illőleg rendezkedik;

in v. *ün*: innep, ünnep, l. *id* v. *üd*.

ip az *ap*, kicsinyítője, mintegy újabbik, kisebbik *ap*, máskép *após* ;

ip, *ipar*, *iparkodik*, *iparkodás*; mozgékony, s erőködő cselekvés, törekvés; rokon hozzá a székelyes *áporkodik*, = erősebb ellen szembeszáll törekedik, és a kemenesali *imporít*, = nógat, buzdít, cselekvésre ösztönöz, azaz, *iparít*, minél fogva az *ipar* gyöke tulajdonkép azon *in*, melyből *indúl*, *indít*, származik, t. i. az *n* és *m* a *p* b előtt néha elhagyatik, p. csinbeszkedik *csibeszkedik*, gémbередik *giberedik*, ember *éber*, és így *ipar* = *inpar* v. *impar* ;

ip, *iperedik*, l. *ép*, *éperedik* ;

ir = *jor*, midőn jószívűséget jelent : *irgik*, régen = *irgalmaz*, *irgalom*, *irgat*, *jorgat*, *irgalmas*, *irgalmatlan* ;

ir ! haragos, mérges kedélyhang, melyből *irígy*, *irigykedik*, *irigyel*, *irigység*; rokon hozzá a hasonló kedélyállapotot jelentő *har* harag, lat. *ira*.

ir ! borzalmas érzésből fakadó kedélyhang, mely egész valónkat megreszketteti, melytől borsódzik a testünk; származékai : *irtózik*, *irtózat*, *irtózat*os, *irtó* ztat, *irtóztató*, *irtózkodik*; a lelket megrázó kedélyhangok közé tartozik, melyek lényeges hangja az *r*, mint : *borzad*, *börzenkedik*, *retteg*, *riad*, *harag*, *irigység* stb. ;

ir = *er*, mely eredetre, származásra vonatkozik, honnan : *ir-mag* = fajsziporító mag, *irka* átvette *ikra* ;

ir v. *ür*, magash. könnyű, göngébbféle mozgás : *ireg*, *ürög*, előtt. *féreg*, *fürög*, *firgencz* *fürgencz* ;

ir, mélyh. sebes mozgás, vagy messze terjedő, folytonos vonal : *iram*, *iramlik*, *iramodik*, *iront*; *irány* irányoz, v. *erány*, előtt. *vir* *virgencz* ;

ir, magas és mélyh. ragozással, folyási mozgás, folyékony test; *ir* híg kenőcs, *iró* a tejföl leve, előttét. *vir* *virics*, *nyir* *nyirk*, *nyirkos*, *nyires*, *zsir* *zsiradék* ;

is, kötszó. l. és kötszó ;

is, isme, ismér, l. *es*, *is*, *ös* ;

is, v. *izs*, *zsi*bongó mozgás : *iseg*, v. *izseg*, előtt. *bizseg* *bizser*eg, *pizseg* *pizser*eg, *bislet* = *koslat*, *lótut*; mélyhangon : *vizs* *vizsol*, *vizsla*, *vizslat*, *pislog* ;

is isa, elavúlt bizonyító indúlatszó, l. *es* eskü ;

isz, *iszik*, *iszos*, *iszákos*, l. *i*, egysz. gyök ;

isz, a) csuszamló mozgás : *iszam*, *iszamodik*, *iszánkodik*, melyből *iszánkó*, *i* elhagyásával *szánkó*, *iszap*, mint csuszamlós sár ; b) elsurranó mozgás : *iszkodik*, *iszki*, *iszkurdi* ;

isz! borzadási kedélyhang : *iszony*, *iszonyú*, *iszonyodik*, *iszonyat*, *iszonyatos*, *iszonytató*, *iszonyúság* ; érteményre legközelebbi rokona az *ír*, *irtózik*, *irtóztatató* ;

itt = *id-t*, e közel helyen, t. i. az *i* jelent közelt, a *d*, mint helyképző, helyet, a *t* pedig bizonyos helyen állapotást, mint Kolosvár *Kolosvárt* ; hova? *id-e*, hol? *id-t*, ellentéte : *od-a*, *od-t* ;

it = *i-t* v. *i-at* : *ital*, elötét. *pít*, *piti*, *pitizál*, *pity*, *pityi*, *pityós*, l. *i*, *iszik* ;

iv, *ivad*, *ivadék*, *ivik*, *ivat*, *ivás* ; keményen *if*, ford. *fi*, *fiadzik* = *ivik*, fiatalított nemz, ellentéte : *avik*, vénül ; különösen mondjuk az ikrás állatokról, főleg a halakról ;

iv, éles vékony természeti hang, másképp *üv* : *ivelt*, *üvölt*, *elöt. sívelt*, *süvölt*, tájejtéssel öszvehúzva *öt* kiált ;

iz = *ez* mutató : *izé*, találgatott, bizonytalan, eszünkbe nem jutó valami = *ez e!* *izél*, valamit csinál, ne *izélj!*

iz = *ez*, mint közelítő, *izibe* = ezennel, tüstént, mindjárt, e pillanatban ;

iz, magash. könnyű, élénk mozgás : *izeg* mozog, *elöt. vízeg*, *vizged*, *viszket*, mint, *rezeg* rezged *reszket* ;

iz, mélyh. erősebb mozgás : *izog*, *izgat*, *izom*, *izgága*, *elöt. bizgat*, *bizgál*, *piszkál* ;

iz, prüsszenési vékony hang : *izik*, *izlet*, v. *iztet* = prüsszen prüsszent, hasonló hozzá a német *nies-en* ;

iz v. *üz* : *izen*, *üzen*, *izenet*, *üzenet*, *izenget*, *izengetés* ; valószínű, hogy valamint a latin *nuo nuto* (intek) és *nuntio* (izenek), egy gyökből származtak, alapeszmében rokonok lévén : ugyanazon észjárás szerint a magyar *int*, és *izen* egyeredetűek, vagyis az *izen* = *inzen* (inten), mint *fog* fogan ; t. i. mind az intés, mind az izenés által tudomásul közlünk valamit, azon különbséggel, hogy az *intés* néma beszéd vagyis bizonyos jeladással

is, az *izenés* pedig csak élőbeszéddel, s hogy az intés közvetlenül és közvetőleg, az *izenés* pedig csak egy harmadik által történhetik, p. *inteni* valakinek kézzel, valaki által vagy levélben meginteni valakit; *izenni* bizonyos személy által;

iz, magash. valami egésznek egyegy részecskéje, tagocskája: izzé porrá törni valamit, *izék* = törmelék, *izékes*, egy izben, (lat. *vix vicis, una vice*), *izül*, *izület*, nemzedéki *iz* = ág; mélyh. *izrom*, egy izromban = egy izben;

iz, mélyh. izom, izmos, izmosodik, = hús, húsos, húsosodik (*musculus, musculosus*) előtt. *hízik* = izmai vastagodnak;

izz, az égő test zizegő hangja; izzik, izzó; kivált oly égő testé, melynek nyirka nedve zsizseregve kiömlik, honnan átv. ért. *izzad* az állati test, midőn a belső hévség, forróság rendkívüli párolgásba hozza; mint hangutánzásan alapulók hasonlóké hozzá a latin *aestus, sudor*, a német *sjeden, heiss, schweiss*, a héber *ez v. azza* stb.

Észrevételek. 1) Az *i* kezdetű gyökök között legszámosabbak a mozgási cselekvést vagy állapotot jelentők, melyek egy nagy sereget képeznek. 2) Melyek valami jót kedveset, tetszetőst, vagy kicsit, vagy közelséget jelentenek. 3) Többféle élénkebb nemű kedélyszók alaphangja. 4) Nincsenek köztük tömörséget, gömbölyűséget, duzzadást, fölfuvódást, vagy eltasztást, metszést, elválasztást jelentők. 5) Meny nyiben majd magas, majd mélyhangú ragokat vesz fel, e nemű simulékonysága tekintetéből úgy áll a többi önhangzéhoz, mint a *j* és *l* a mássalhangzókhoz.

í hosszú és *ï* kétes.

í, régiesen = *ij* v. *iv* (*arcus*) azon különbséggel, hogy az első mélyh. ragoztatik, *íjak, íjas*, és hogy ez egyedül lőszerről mondatik, emez pedig magash. ragozású, s általán jelent félkörded görbe hajlást, p. boltív, szivárványív, ívvé hajtott vessző, íves boltozat; az *iv* alakhoz hasonló az *öv*;

ig v. *ig*, ige, eredetileg minden szó, mely határozottan mond

valamit, honnan, *ígér*, a ki szóval állítja, hogy tenni vagy adni fog valamit, ígérlet, ígérkezés, ígérget, *ígéz*, holmi babonás szavakkal büvöl; nyelvtani ért. a beszéd azon része, melynek a latin *verbum* felel meg, s mely valamit állít; átv. ért. *igefonál*, a motólán háromszor körültekert szálfonál, melyből tiz teszen egy pászmát; mennyiben az *ige* mindig határozó vagyis állító értelmű, rokon azon mélyhangú *ig*-val, melyből *igaz igazán* bizonyítók származtak, és azon magash. *ig*-vel, melynek származéka a helybehagyó, vagy erősítő *igen, igenel*, hasonló észjárással, és eszmerokonítással, mint a latin *verum* és *verbum*;

igy v. *igy*, közelre mutató módhatározó, vagyis hasonlító = ilyképen, ezen módon; egyszerű gyökeleme a közelet jelentő *i*, ellentéte *úgy* = ógy;

ím v. *ím*, midőn közelre mutató, íme, imént, imily, imitt, iminnen; ellentéte *ám* v. *am*, amoly, amott, amonnan; *ímmelámmal* átv. ígyúgy, imígyamúgy, azaz nem bizonyos határozott, állapotott tökéletes módon, hanem csak valamikép, nagyjában; előtét. hímelhámol, hímezhámoz = határozatlanul hol így hol amúgy beszél, nyilatkozik;

ím, ímely, l. ém, émely;

íny, az evési ízlés szerve, régiesen *ény*, honnan: „nincs ingyére, = nem tartja ennivalónak, nem ízlik; az *észik*-családhoz tartozó tag;

ír v. *ír*, általán metszést, rovást, vonalazást jelentő szók gyöke: írás, irat, irkál, irogat, iromba; *írt* irtogat; változat. *or* ort, ordas; előtt. *nyír* nyirkál, *fír* firkál;

ít v. *ít*, íté, ítélet, ítéltet; valószínűleg gyöke azon *int*, melyből a helyes rendelkezést jelentő *intéz*, *intézkedik* származott, miszerint *ítél* = volna *intél*, mint: *met* metél, *vet* vetél, *bír* bírál; t. i. a ki íté, az a kérdés alatt levő ügyben, tárgyban belátása szerint intézkedik, a perlekedők közt rendet csinál, illően rendelkedik, l. *int* *intéz*;

ív v. *ív*, l. *í*, *íj*;

íz v. *íz*, azon érzés, melylyel az étel vagy ital az ínýt

érdekli, valamint a szaglást érdeklő érzés neve *bűz*, honnan: *se íze*, *se bűze*, sem az ínyt, sem a szagló érzéket nem érdekli; gyümölcs íze, p. szilvaíz, barackíz, = kifőzött ízletes része; átv. ért. izetlenség, izetlenkedik, kedélyre bántólag ható beszéd, vagy cselekvés; valamint az *íny ény*, az *eszik* családhoz tartozik, = *éz*, *ézes*; mint tájéjtéssel mondják.

Jegyzet. A latin nyelvű szókhoz hasonlóak: *ih juh* ovis (*iow*), *ig jog* jus, *illat* olet, *ing* indusium, *irtó* (eszköz) írpx, *ír* scribit, *izzó* aestus, *izzad* sudat, *iv ifju* iuvenis, *im* en, *íny* (g) ingiva, *ír* myrum, i ju! io!

○ rövid.

o! többféle kedélyállapotot jellegző indúlathang: o istenem!
o te gonosz! o ha lehetne! utólehel *oh*, melyből ohajt, ohajt, ohajtás, különösen vágyra, kívánságra vonatkozik;

ocs, kicsiny, mely rendszeren *ka*-val jár, p. tag-ocs-ka, rák-ocs-ka;

ocs, ocsmány, ocsmányít, ocsmányság, = *mocs*, mocsvány, mocskos, piszkos;

ocs, ocsó v. ocsú v. ucsú, a fölészórt gabonának lazája, léhája, valószínűleg = *olcs*, *olcsó*, azaz *alcsó*, *alsó*, vagyis gabonaalj, a nyelvszokás röviden ejti megkülönböztetés véget azon *olcsó* v. *ócsó*-tól, melynek gyöke szintén *al*, s am. *alacson* áru = *alcsó*;

ocs, ocsódik, v. ocsúdik, azaz, álmából ébred = *os*, osódik, azaz, fölriad, fölmozdul, mint a latin *expergefit*, akár a *pergo*, akár a *vergo*-tól származtatva, az ébredést követő fölkelésből vette nevét; vö. *os*, *oson*;

od = távol hely, t. i. az *o* = távol, a *d* = helyképző; *o-d-a* távol helyre, -am-o-d-a ama távol helyre; odább, tájéjt. odébb; ellent. *id* *ide*;

od = *ad* v. *ud*, midőn bizonyos ürt, öblöt jelent: *odu*, vagy *adu*, v. *udu*, *odv*, *adv*, *udv*, *odvas*, *odor*, előt. *pod* v. *pud*, *podva* *pudva*, *put*, *putri* = földalatti üreg, mint lakhely, vagy árnyékszék alja; magash. *öd*, elötét. *göd*, *gödör*;

ok, okos, okoskodik, okoz, oktalan, oktat, okik, okul; valamint a latinban a *cavet*, *cautus* és *causa*, hasonlóan az *ok* és *ó ov ovalos* rokonok;

ok, természeti hangut. okád, okádik, okádtat, előtt. *bok* bokákol; magash. *ök*, ökrendez;

ol = *al*: olcsó, olcsóság, olcsáról, olcsárlás = alsó ár, valaminek becsét érdemét alácsönitja;

ol, oly származékok gyöke, melyek a) folyást v. folyékonytságot jelentenek: *olu*, *olv*, olvad, olvaszt, olvatag, olvadoz, olvadék; ide tartozik az árja nyelvekkel közös *olaj*; előttét. legközelebbi rokona *foly*, folyam, folytat, b) az egybekötött testrészek egymástól elválására vonatkozik ezekben: *old*, oldás, oldoz, oldódik; átv. ért. bizonyos gyűtestnek, sokaságnak egyes részeit mintegy elválasztva, különkülön számba veszi: olvas, megolvas, p. pénzt. nyájat; könyvet olvas, = annak egyes szavain egymás után végig megy: végelemzésben azon *el* gyökkel rokon, mely távolodó mozgásra vonatkozik:

oll = *ell*: olló, kecskeolló, = ellő, azaz, ellett kis kecske „te fogaid — miként juhcsordák, mindenik kettős ellővel“ = ollóval, mint Erdélyben mondják. (Énekek, éneke, Döbrentei cod.);

ol = *or*, mely metszést, hasítást, szúrást jelentő szók gyöke: *olló* = orló, Érsekújvár vidékén *alló* = arló (azaz), metsző eszköz, mint *tarló talló, tolló, sarló, salló*; *oldal* = ordal, mintegy hasogatott csontokból szerkezett része a deréknek, mint a lajtorja, mely hasonlatnál fogva tótúl *reberko* = oldalcsont és *rebrik* = lajtorja; átv. ért. azon tájék, mely a derék ezen része fölül fekszik: jobb oldalról, bal oldalról; *oldall, eloldall, oldallog, oldalaslag* = mellékesen; ház oldala, szekér oldala, mennyiben a ház vagy szekér derekának széleit képezik, mint az állati oldal; *olt*, azaz fába termőágot vagy szemet bemetsz = *ort*, oltovány = ortovány; hasonló hangváltozattal *ilomba* = iromba, az idegen eredetű *almárium* armarium; magash. hasonló hozzá azon *öl, ölt*, mely szúrást jelent;

ol = *al*, melyből *alszik, altat* származik: tüzet oltani, meszet

oltani, latin. *extinguere*, német. *löschen*; tejet oltani, alutt tej, olt var, melynek nedvei megalusznak, mint a tej; mindezek átv. értelműek;

ol, *olt*, oltalom, l. *ó*, ige;

ol, olta, l. *ó* melléknév;

oly, valami távolabb esőnek bizonyos tulajdonságához hasonlító: olyan amolyan, ellentéte *ily*, ilyen, imilyen; elemezve s palóczosan ejtve *o-u*, *ov*, t. i. az *ú* képző, mely tulajdonságot hasonlítva határoz, p. nagy láb-*ú*, fekete haj-*ú*;

om, szilárd állományú és híg testek részeinek elválására, egymástól eltávolodására vonatk. származékok gyöke: *omol* v. *omlik*, *omlad*, *omladoz*, *omladékony*, *omlaszt*, *omt*, ki-ejtve *ont*, *ontás*, *ontogat*; *ondó* = *omdó* *ondófolyás* és a gabona szétomló héja, tokja; magash. *öm*, *ömlik* *ömt* (*önt*) *ömlédez*, *ömleszt*; alapeszmében rokona azon *ol*, melyből *old*, *olvad* származtak; *előt*. *hom*, *homok* = *omok*, mert a földek között legomlékonyabb, *homu* (hamu) = *omu*, mint az elégett testnek szétomlott pora; kicsinyítve s magash. *him*, *himlik* = szétszóródik, (spargitur), *himt*, szétszór, *hímes*, a minek felszínén tarka pettyek, pontok szétszórva, *himlő*;

on v. *onn* (mint, ben benn, künn künn) = bizonyos távolságban levő fölött: *onnan*, *onnét*; egy a helyállapító képzővel p. *házon*, *tornyon*; közelségi ellentéte *in* innen;

on, *onszol*, fordítva = azon *no*, mely biztatást, sürgetést jelent: *nosza*, *noszol*, *nógat*; máskép *onzol*, mint *von-szol* v. *vonzol*;

on, *ondok*, l. *un* undok;

on, melynek származékai: *ontok*, azon fonál, melyet a vetélő által a szálfonalakon keresztül vetnek; *ondók*, a gya-potfonó kerékbe öltött középfa; *ontra* a hordóban, a dongák végén köröskörül kivájt rovaték, melybe a hordó fenekét beeresztik, beöltik; *ontra* a pendelyben, azon hajtás, melybe, mint a gatyakorczba, a kötőmadzagot beleöltik; mind a négy értelemben valami beöltöttet, vagy beöltésre valót jelent, minélfogva ezen *on* = *ol*, melyből *olt* (insert) vékonyhangon *ölt*, szárma-

- zik, miszerint *ondók* = oldok oldék, öldék, *ontok* = oltok olték, ölték; *ontora* = oltora öltöre;
- or*, tompa reszketeg hang: ordít, ordítás, élesre változ. *vir*, virdít, virnyikol;
- or*, kerekmozgást jelentő szók gyöke: orsó, előt. *for* forog, *fur* furó; *orálkodik*, *orv*, mint körüljáró tolvaj, ragadozó, magash. *ör* v. *ör*, örv, för, fürgetyü, *pör* pörög;
- or* v. *ar*, magasságra vonatkozó: orj, orom, megnyújtva *ór*, órj, órias, előtéttel: *gór*, góré, *hóri*, morj, marj, tarj, taré, mart, part; *orr* (nar) orcz, orcza; hasonló gyökök és értelműek számosan vannak az árnnyelvekben is: vö. *ör* öreg;
- or* = *ol* v. *al*: orda = olda, azaz, oltott, aluttejféle éték;
- or*, metszésre vonatkozó szók gyöke: orló (olló), ort v. orot, orotvány, ortóka, rokonai: *ar*, arat, *ir*, irt, irtvány; átv. ért. ordas, barnás vonalú, mintha rovásos, irtos (irdas) volna; fordítva *ró* rov, rovás;
- or*, ország, l. *úr*, uraság, urszág;
- or* = kenőcsöt jelentő *ir*: orvos = irvos, irral gyógyító;
- os*, siető elsurranás hangja: oson, osont, vált. *us*, uson usdi;
- os*, természeti hangutánzó: *ostor*, ezen eszköznek a levegőt suhogtató hangjától, az ostornak egy neme, melylyel a lovakat hajtják, különösen *suhogónak* neveztetik; képzésre olyan mint *foszt*, *fosztor*; átv. ért. ostorhoz hasonló nyél v. rud, p. a kútgém ostora, ostorményfa;
- osz*, = részekre szakadás, többfelé válás: *oszlik*, oszlat, oszlékony, *oszt*, osztály, osztályoz, osztogat, osztozik; előtét. *fosz* foszlik, foszt; rokon azon *ol*, *om* gyökökkel, melyekből részekre válást, elszakadást, szétfolyást jelentő szók származnak, mint: *olvad* old, *omlik* omt; ellentéte *ösz*, melyből öszve, öszves, vagyis az *oszlik* ellentéte, *öszlik*, öszvemegy, az *oszt-é* öszt, azaz öszvetesz, öszvead, fordít. *szö* szöv, szö, t. i. szöni = a fonalakat öszvefűzni, mélyh. *szo*, honnan, *szováta* = szövété, szövőszék;
- osz* v. *oz* = távolra mutató *az*: osztán = aztán azután;
- otromba*, Molnár Al. szerint = immanis, grandis, átv. mai ért. idomtalan, goromba, ügyetlen ostoba; eredeti értel-

ménél fogva a magasat jelentő *or* gyökből elemezhető,
t. i. átvetve vagy *ortomba* vagy *toromba* ;
ott = *o-d-t* = ama távol helyen, l. ellentéte *itt* ; *otthon* , *otthonos* , *otthonosság* ; *amott* , *amottan* ;
ov , *ovas* , *ovúl* , l. *av* *avas* , *avúl* , és *ó* név ;

Észrevételek. 1) Az *o* némely szókban távolítást, távolodást, távolságot jellegez , ú. m. *od* , *oda* , *ott* , *onnan* , *oly* ; *ol* , *old* , *olu* , *olvad* ; *om* , *omlik* , *omt* ; *on* , *onszol* ; *os* , *oson* ; *osz* , *oszlik* . 2) A zárt *a*-nak változata ezekben : *olcsó* *alcsó* ; *olt* , *alt* , *alut* ; *odu* , *adu* ; *ov* , *av* , *ovas* , *avas* . 3) Elötétet veszén föl ezen szókban : *odv* , *podv* ; *okád* , *bokákol* ; *omlik* , *omt* , *omó* *homu* , *bomlik* , *bomt* ; *orotó* (eszköz) *borotva* ; *orda* , *borda* ; *oszlik* , *foszlik* , *orj* , *morj* ;

Ó , hosszú.

ó! név = *ao* v. *av* , *ó* v. *ov* ; elvont gyöke a távolra, különösen a messze, rég elmúlt időre mutató *a* v. *o* ; származékai : *ócska* = *avacska* , *avaska* , *ovas* v. *avas* , *ovik* v. *avik* , *ovul* v. *avúl* ; *ovta* helyett *olta* , öszvehúзва *óta* = bizonyos elmúlt időtől fogva, (lat. *olim*) vö. *ab* ;

ó , ige , = *óv* v. *ov* v. *ol* ; elvont gyöke a távolító , s mintegy eltaszító *o* , származékai : *óvás* , *óvakodik* , *óvhat* , *óvhatatlan* ; *ol* , *olt* , *oltalom* , (*ovt ovtalom*) *oltalmaz* , öszvehúзва , *ótalom* , *óthalmaz* ;

ól , fn. általában baromrekesztő épület vagy kerítés ; *disznóól* , *tyúkól* , *lóól* ; egyezik vele a hellen *αὐλή* , latin *aula* , szláv *ula* , (udvar) , s több ázsiai nyelvekben ; változ. *ál* honnan *álcs* = *álcsi* , *álcsináló* ;

ól , *ólalkodik* , régen *orálkodik* = *leskelődik* , a lopás végett körüljáró , lesve lappangó *or-tól* ;

ól , *ólom* , *ólmos* , *ólmoz* , (plumbum) rokona az *ón* , Molnár A. szerint *plumbum* és *stannum* , t. i. az ólom valamivel halványabb , homályosabb , az *ón* világosabb fehérszínű fém ; honnan , *ónos* = *halavány* , *ónos* *eső* , féligmeddig *fagyos* , *fehéres csüppű* *eső* , *ónossá lenni* = *ijedtében elhalaványodni* ; ennél fogva legvalószínűbb , hogy mindkettő gyöke a fehéret jelentő *hol* v. *hó* , vagyis *ólom* *ól* m

= hóloom, és *ón* = *hóln*, összehúzáva s előlel nélkül *ón* ; hasonló rokonság van a német *bleich* (francz. blanc) és *bley* között, szerb, szlovák, cseh és lengyel nyelveken *olowo* v. *wolowo*, melyek, valamint a német *bley*, közvetlenül a latin *plumbum*-ból származtak, s ennek eredete a *lumen luna* (lucina) szókra vezet vissza ;

ór = magasat, nagyot jelentő *or* : órias, v. óriás (mint úrias, úriás), előtt. *hór*, *hóri*, *gór*, *góré*, (teke) tória vö. *úr*.

ö, rövid.

ö, a harmad. személynévmás elemhangja, megnyújtva *ő*, vagy *n*-vel toldva *ön*, mint, *te*, *ten*, *e*, *en* ; a távolra mutató *a* magashangú változata ;

öb, kidudorodó, kikerekedő, bizonyos ürt képező térfogat : öböl, öblös, öblöz, öblöget, öblít ; legközelebbi rokona a testet kerítő *öv*, s alapeszmében egyezik vele a kebelt jelentő *öl* ; elötét. ezen öblös vagy dudorú edényeket jelentők : *csöb* csöbör, *döb* döbön, *göb* göbre, *köb* köbül, és a *keb* kebel ; fordítva, *bő* bőség, bögy ;

öb = *höb*, öböl = fojtó meleg, és ragya, öblöz a kályha, a nap, midőn égetően süt, miszerint gyöke *hő*, honnan így is ejtik : *höbő* = hövő, hevítő, v. hevülő ;

öcs, *frater natu minor*, kicsinyítő : tör-öcs-ke, kör-öcs-ke, változat. *acs*, *écs*, *ocs*, *ics* ;

ök, a gyomorból hányónak erőlködési hangja : ökrödik, ökredeznek, mélyh. *ok*, okád ;

ök, böggő hang, az ökör bög, bos mugit ;

ök, ütés, vagy taszigálás, lökdösés végett csomóba szorított kéz : ököl, öklöz, öklel, elötét. *bök*, bökdös, bököcze, mint a latin *pugnus*, *pugna*, *pungo*, *pugio* ;

öl, = öböl, kebel, p. ölbe venni, szorítani valakit, ölel, ölelkezik, ölelget, átv. ért. hossz mérték, mely körülbelül az öblöt képező, vagy kinyújtott karok hosszának felel meg ; hasonló, viszony van a latin *ulna* mérték és *ulna* öböl kebel között ; innen *szem-öldök* = a szemek fölött félöblöt képező szörvonal, mely azokat mintegy öleli ;

öl, ige = szúr, egyik testet a másikba nyomja, tolja, honnan *ölt*, p. tübe czéznát, ruhát *ölt* = kezéit a ruha ujjaiába

- szúrja, szélesb ért. öltözik, öltözködik; nyelvét kiölti = kitolja, ajkai részén átszúrja; a kenyeret kemen-
 czébe öltetni; különösen valami éles hegyes eszközt a
 végre szúr az emberbe vagy más állatba, hogy életét
 eloltsa, s megfelel neki a német *stechen*, p. todt *stechen*,
 die Sau *abstechen*; szélesb ért. akármily módon és
 eszközzel életet olt, p. agyon üt, meglő, megfojt, p. az
ölv; átv. ért. *öldöz*, v. *üldöz* = elvesztés végett üzőbe
 vesz; elötét. *pöl*, *pöle*, hegyes orrú egér faj;
- öl* = *el*, ölgýt = elegýt, l. *el* elegy;
- öm*, = mélyh. *om* : ömlik omlik, ömt, omt, ömleszt, omlaszt,
 l. *om*; elötét. *döm*, dömt, dönt;
- ön*, önnön, l. *ö* névmás;
- ön* = *öm*, önt, ömt, l. *öm*;
- ör*, az igen kedves érzésre fakadt kedély természeti hangja,
örül, öröm, örvend, örvendez, fordítva hasonló hozzá a
rö röh, röhög, p. a ló, midőn abrakot lát; ily hangután-
 zás után képződött a tót *rada* (öröm), a latin *rideo* stb.
- ör*, kerek alakot vagy mozgást jelent ezekben: *örv*, örvös,
 örvény, elötét. *för* fürgetyű, *pör* pörög; mélyh. *or* orsó,
bor boríték, *for* forog; rokonai: *ür* üreg, *ver* verem, *ur*
 urok, *ürk* stb. átv. ért. *örök*, a mi folytonos szakadatlan
 körben forog, a minek sem eleje sem vége, mintegy *kö-
 rék kerek*, örök idő = kerek idő;
- ör*, midőn a maga nemében valami nagyot jelent: öreg p.
 öreg templom, öreg szür, öreg dió; öregbít, öregbedik;
 átv. ért. nagyobb kor: öreg apa, anya, öreg ember;
 öregít, öregedik, öregség; mélyh. rokona a nagyot, ma-
 gasat jelentő *or*, *ór*, orom, óri óriás, orj, gór, góré stb.;
- ör*, ördög v. ördög, mint a régi hitregéből való szónak elem-
 zése vitatás alatt van;
- ös*, régi időre, korra vonatkozó, l. *ös*;
- ös*, östve, erdélyi székely tájejtés, l. *est*;
- ös*, ösvény, homályos származású;
- ösz*, öszv, öszve, ford. *szö szöv*, mindegyik bizonyos részek,
 egyének egyesítésére vonatkozik; ikerítve: összeveissza;
 ösztövér = ösztöpér, öszvér, szamar és ló közösülésé-
 ből származott vegyes vérű állat;

öszön és *öszöke*, mint hegyes szúrós eszközök közvetlenül a szláv *osztwe*, *osztén* szókkal egyeznek, ezek pedig a latin *stimulus*-ból képződtek; egyébiránt, mennyiben ezen eszközök egyik célja az üzés, honnan ösztökélni am. valamire üzni, hajtani; magyar szempontból kiindulva így elemezhetjük: *üzdő*, *üzdöke*, tájéjtéssel *üszön*, *üszöke*; *üt*, számnév, mely különféle módosításokkal és előtétekkel mind az altáji mind az árja nyelvekben megvan, de a miénk legegyszerűbb;

öt = *üt*: ötlík, beleötlík, mélyh. rokona *bot*, botlík; átv. ért. eszébe ötlík, mintegy beleütődik;

ütül v. *ütül* = kalapács, honnan *ütös* = arany v. ezüstmíves, *ütösöl* = kalapál;

öt v. *ött* = *önt*: öttöz = öntöz, ötevény v. öttevény = öntevény; rokona *üz*, melyből *özön* özőnlík származott; *vízözön* = vízömlés, vízöntés;

öv, körző, kerítőféle eszköz; fordítva finnül *wö*, latin. *vio*, vinculum, vincio, szláv. *vejem* *venyem* és *venyecz* = kosszorú, mely a fejet övedzi, vö. *öb* és *iv*;

öz, özőn, özőnlík, vízözön v. özőnvíz, rokon az *öt*, *önt* és *öm* szókkal; átv. ért. sokaság, bőség, melyet az ömléshoz létre;

öz-vegy, (vidua), oly nő, kinek a férje meghalt; minthogy a magyaroknál a *leviratus* valószínűleg divatozott, mert a magyar nő a férjének bátyját *öregbik*, öcscsét pedig *ifjabbik urának* nevezi, véleményünk szerint az özvegy elemezve: *ös-vegy*, a ki megholt férje után annak egyik másik testvérével vegyült öszve; mások a *fejetlent* jelentő keleti *üz-bég* szóból elemezik.

Ö, hosszú.

ő, harm. szem. névmás, l. *ö*;

ög, öszvehúzott szó = öveg üveg, mint *sög*, süveg, sáveg;

ögy, ögyeleg, ögyelgés a) kelletlenül dologtalanul ide-oda jár, b) a székelyeknél = idétlenül enyeleg, nyájaskodik;

ön, a pontyok neméhez tartozó, hegyes úszószárnyú halfaj, talán a szúrást jelentő *öl* gyöktől = *öln*, mint a régies *mólna*, *móln*, *món* vagy *olm*, *oln* *ón*;

ör, czirkálva, körüljárva vigyázó személy, éjjeli, tábori *ör*;

továbbá elvont ért. czirkálás, vigyázás; származékai : öríz, v. öröz, örízet, örség, Örs helynevek; egy a kerekdedet vagy keregmozgást jelentő *ör* gyökkel; ide tartoznak, *öröl*, forgatás által lisztté porrá zúz valamit; *örül*, keringő bolonddá lesz, elötét. *döre* dörül;

ör = *ór*, mely magasat jelent: *örfa* a hajón (malus navalis) mélyhangon *ár*, honnan, *árbocz* ugyanazt jelenti; rokonai *or orj*, orom, *óri*, óriás;

ös = *ós*, *avos*, a régi korra vonatkozó *ó*, *ov* magashangú származéka, selypesen ejtve: *ősz*, az estendőnek avuló, őszülő szaka, oly eszmeviszonynyal, mint a latin *avus avitus*, és *autumnus*, átv. ért. szürke, fehér haj, mint az *ös* vén kornak egyik jele;

öt, tájajtással = üvölt, *ötkiát* = üvöltkiált;

öz, dálnvad (capreolus), elnevezésének alapeszméje homályos;

u, rövid.

u, biztató hang: *u-czu!* v. *u-szu!* = *no-sza!* előtt. *hu* huszu, huszit;

u, kutyahang, honnan *ug*, mint *nyö* nyög, *ugat*, mint béget, rigyet;

u v. *hu*, bagolyhang: *uhog*, *huhog*;

ucs, *ucsu*, l. *ocs*, *ocsu*;

ud = *od* v. *ad*, *udu*, *udv*, *udvar*, *udor*, üres öblös tért jelentenek; előtt. *pud*, *pudva*, *pudvás*;

ug, helynevek gyöke, *Ugo*csa, *Ugod*;

ug, *ugar*, *ugarol* (ager, acker?);

ugr, *ugrik*, *ugrás*, *ugraszt*, *ugrándozik*, alapeszmében egyik vele a *rug*; átv. ért. szalai tájnyelven *ugorgyán* = szivárvány, minthogy a hozzá közeledni akaró elől távozik, s mintegy tovább tovább *ugrik*;

uj! széles kedvű fölkiáltás: *uj ju!* *huj ju!* *uj ju ju!* *ujjogat*;

uk, v. *ük* = nagyanya;

un, kellemetlen hatást eltaszító kedélyszó, és ige: *unalom*, *unás*, *untat*, *unatkozik*, *und*, *undok*, a mi rút, csunya alakja által *untat*, *undor*, *undorodik*, gyomort keverő viszás érzés, vö. *ú*, *útál*;

un, sürgetést, biztatást jelentő : unszol, unszolás, változ. *on* onszol, ford. *no* noszol, nógat; egyszerűen *u*, melynek származéka *uszu*;

ur = *hur*, urok, urkol, hurok, hurkol, magash. örök, ürköl;

us = *os*, uson, oson, usdi = fuss te!

ut, utó, utol, utolsó; rokona : *hát* hátul, hátulsó;

uz, helynév gyöke, Uzd.

ū és ű.

ú v. *u* = távolra mutató *o*, úgy, ugyan = olyképen, oly módon, ellentéte *így*;

új, újdón, ujonta, ujúl, ujít, újság, ellentéte, mint időre vonatkozó, *ó* v! *av*; eredetileg *ív* *ij*, mint avik ivik, átv. ért. *újj* v. *ujj*, a kéznek kicsinye, mintegy fia, és a felöltő ruhának azon szára, melyet az ujra vagy karra húzunk;

úr v. *ur* ékvesztő; urak, urat, uram, ural, urodalom, úrban úrhoz, úri, úrnál; régiesen átv. ért. *or*, mint erkölcs nagyságot felsőbbiséget jelentő, honnan *ország* régiesen *urszág* = urság;

úsz, úszik, úszás, úszhatik, úsztat, uszamik, uszamodik, uszály; rokonok hozzá, *csúsz*, *kúsz*, *mász*, melyekben a hosszú önhangzó mint megnyújtott hang a folytonos távolodást, az *sz* pedig ezen cselekvényekkel járó *súroló* hangot jellemzik;

út, ékvesztő : utak, utat, uta, utas, utazik; -úti, úton, útra, útban stb régen ige is volt, mint az ikerített *utfut* mutatja, s annyi mint : *megy*, megfelel neki a latin *it* és *iter*, valamint a mozgásra vonatkozó magyar *id* idő és *jut*, továbbá a hellen *óδος* és *ὁδευειν*, és az előtétés tót *put*, *putnik* = utas, zárandok;

út, kellemetlen érzésből fakadó, visszataszítást jelentő származékok gyöke : *útál*, útálat, útálatos, *útáлом* gyűlölöm közel rokonságban áll az *undor* *undorodik*, mint gyomorkeverő, vagy erkölcsi érzést tetemesen sértő értelmű szókkal.

ü, rövid, és **ű**, hosszú.

- ü** = *i*, menésre biztató, sürgető : *üg* üget, v. *ig* iget; *üz* = *ü ü!* hangon kiáltozva menésre sürget, hajt, mint a hajóvontatóktól hallani; előtt. *hi! hü*, p. *hü* bele Balázs! hücs! hü le! disznóhajtó;
- üd* v. *id* : *üd*v, *id*v, *üd*vös *id*ves, l. *id*, *id*v;
- üd* v. *id* : *üd*ő v. *id*ő, l. *id*, *id*ő;
- üg*, üget, l. fel. *ü* v. *i*;
- üh*, ühödik = bűdösödik, rothad; rokon a rossz szagra vonatkozó *bü*, *büd*, *büz* szókkal, l. *bü*, *büd*;
- ük*, l. föl. *uk*;
- ügy* v. *igy*, ügyes, ügyekszik, ügyész, ügyetlen, ügygyelbajjal, l. *igy*, igyekszik;
- ül*, ülés, ülep, ülepszik, ültet, ülő = szék. p. kakasülő, tyúk-ülő, és a kovácsok széke, melyen a vasat verik;
- üll* = *üdl*, *üdl* = szentelni, l. *id* v. *ad*;
- üm*, ümög v. üng, l. *in* ing;
- ün*, tompa orrhang : ünget ümget;
- ün*, ünő v. üsző; rokonai *ene*, *ana*, emse, s a fordított *nő*, l. *any*;
- ük*, üklü = két ág által képzett köz, rokona a kettőset jelentő *ik*, melyből *iker*, tájejtéssel *ükor*;
- ür*, üreg, üres, ürít, ürül; rokonai a kerek alakot vagy mozgást jelentő *ör*, örv. örvény, *örök*, előtt. *för* fürgetyű, l. *ör*, *or*; ide tartozik azon *ür*, mely kerek mozgásra vonatkozik, ürögforog, ürgefürge;
- ür*, ürü = herélt kos; azon *r* gyökhangu szók osztályába tartozik, melyek metszésre vonatkoznak, ú. m. *ir* irt, *or* ort, *ar* arat, *ár* ártány, előtt. *ber* berbécs = ürü, valamint a latin *vervex* = ürü, (verres) ártány;
- ür* v. *ir*, üröm, ürmös, ürmöz; egyezik vele a német *wermuth*;
- ür*, ürügy = bizonyos ál szín alá rejtett ok, máskép *örv*, p. azon *örv* alatt, s legvalószínűbb, hogy az *örü* vagy *örv* származéka, minthogy valamint az *örv* valamit betakar, körülfog, hasonlóan az ürügy is, mint színlett valami, elfödi, elrejt a valódi okot; hasonló alapeszme szerint képződtek a latin *praetextus* és a német *vorwand*;

- üst* = bogrács, rézből vagy vasból, mint sütésre főzésre való edény neve rokon az *üszk*, *üszög*, *izz*, *izzó*, *zsizsi*, *süt* égésre tűzre vonatkozó szókkal, honnan átv. ért. *üstént* = *tüstént tüstönt*, azaz, hevenyében melegében, előtét. *füstént*; hasonló hang és eszmeviszony van a tüzet jelentő *rög* (ford. gör, görjed) és *rögtön* között;
- üst*, *üstök*, *üstökös*; az *eszth* nyelvben *üs* hajat, *tük* csomót jelent, miszerint *üstök* = hajcsomó; egyébiránt hasonló hozzá a tót *szicza*, magyarosan ejtve, *iszicza*;
- üsz* = *ösz*, *üszköl*, *üszkölő* = járomszeg, mely a bélfával együtt az ökör nyakát *öszköli*, vagyis öszveszorítja; *üszköpül* a székelyeknél = legényt leánynyal szerelmi viszony végett öszvehoz, mintegy öszveköpül, öszveboronál;
- üsz* = *üz*, *üsző*, fiatal tehén, mely üzekedni kezd, l. *üz* üzekedik;
- üsz*, *üszk*, v. *üszög*; rokonai az égésre, tűzre vonatkozó *izzó*, *zsizsi*, *siseg*, *sisereg*, *tűz*, mint az égő testnek hangját utánzó szók;
- üt*, *ütés*, *ütet*, *ütközik*, *ütü*, *ütlik*; változ. *öt*, *ötlik*; rokona *bot*, *botol*, *botlik*, *botránkozik*, *botorkál*; latin, *batuo*, francz. *battre*, szláv, *ud-erim*;
- üv*, *üveg*, *üveges*;
- üv*, hangut. *üvölt*, *üvöltés*, előt. *süv*, *süvölt*, *süvöltyü*;
- üz*, *üzen*, *üzenet*, l. *iz*, *izen*;
- üz*, *ige*, *üzés*, *üzekedik*, l. *ü* = *i*;
- üz*, fn. l. *iz*, fn.

A GYÖKSZÓK NEMZŐDÉSE NYELVÜNKBEN.

Miután a gyökszók anyagát összeállítottam, most azok nemződési s alakulási módjait és rokonsági viszonyait fejtegetni kíséreltem meg.

Ezt csak oly nyelvben lehet némi sikerrel tenni, mely az ősi származás elemeit jobbadán csonkítatlan állapotban tünteti elé, mely az ön- és mássalhangzókat egyiránt méltá-nyolja, s a gyököket össze nem zsugorította, szóval, melynek ízelt szóiban, mind az eszmék, mind a szó elemek rétegeit fölbonczolni lehet.

Az elemzőszókat általán három főosztályra sorozhatjuk, 1) melyek valamely kedvező vagy kedvezőtlen érzésből fakadt hangnak kinyomatai, vagyis úgynevezett *kedélyszók*, és pedig emberi, vagy oktalan állati kedélyhangok, mennyiben ezek is az illető állatnak bizonyos érzését fejezik ki, p. más érzésből *nyerít*, másból *röhög*, másból *fortyog* a ló; más kutyai kedélyállapotra mutat az *ugat*, *nyöszörög*, *vonyít*, *szükül*, *csahol*; a tyúk jó kedvében *kárál*, *káricsál*, ha szomorú, *kotlik*, midőn megijed, megrezzen, *kotkodákol*, ha ragadozó madarat lát, boszúsan *kirrog*; 2) melyek akármely testnek mint olyannak a levegőbe, vagy más testbe ütközött erősebb surlódása, illetőleg mozgása által, vagy viszont támadott s a fülekbe ütődött hang utánzásai, p. *csör*, *dör*, *pü*, *dü*, *suh*, *sis*, *ziz*; ide tartoznak az állati testek szervei által képzett mindazon hangok is, melyek nem kedélyből fakadnak, hanem csupán az illető szervek működéséből, mint, *keh*, *lih*, *leh*, *pih*, *korty*, *horty*, *szorty*, *szusz*, *szisz*, *pisz*, *rotty*, *posz*, *nyif*, *nyaf*, *tuty*, *mukk*; 3) melyek a látszervek közegével észlelt tárgyakat bizonyos szembeötlő tulajdonságaikról vagy viszonyaikról nevezik, milyenek a) közelség vagy távolság; b) nagyság, kicsiség; c) magasság, alacsonyság; d) gömbölyűség, tertyedtség, laposság; e) mozgékonyság vagy tespedő állapot; f) együttesség vagy szétváltság stb.

Mi a *tapintás* útján észlelt tárgyakat illeti, ezek vagy az érintés által okozott hangtól vették neveiket, mint: *tap*, *taps*, *csap*, vagy a látszervek alá eső valamely tulajdonságuktól, p. *lúgy*, a mi a nyomásnak engedvén *leebb alább* megy *lupul*; *szivos*, szijhoz hasonló rugalmasságu; *rugalmas*, a mi kihúzva vagy öszveszorítva ismét elébbi állapotába visszaugrik. Az *izlés* és *szaglásra* vonatkozó tárgyak pedig leginkább azon kedélyhangtól vették neveiket, melyet vonzó vagy eltaszító benyomásuk által okozni szoktak, p. *bü*, *büz*, *piha*, *piszok*, vagy a beszívástól, mint: *szag*, *szamat*, *szimat*, *szop*, *szürcsöl*, *hörpöl* stb.

A két első osztálybeli szók mindnyájan a bel- vagy külérzésekre ható benyomások szótesztessült képmásai, melyek alkotására csak az alsóbb elmetehetség foly be, s az érzékek többé kevesebb finom fogékonyságát, s a szó szervek kisebb

nagyobb ügyességét tételezik föl. Ezek teszik az emberi nem gyermekkorának első nyelvanyagát. A különbség köztök az, hogy az emberi kedélyhangokat, vagyis az általok kifejezett érzést, néma arcbeszéddel is lehet helyettesíteni, és láthatókká tenni, a második osztálybelieket pedig nem.

A harmadik osztálybeli szók képzésénél már nem csupán az alsóbb, hanem a felsőbb tehetségek is működnek, midőn a szemmel látható tárgyak kül viszonyait észlelik, azután bizonyos, elvont jegyeiket kiemelik, s azoknál fogva nevezik el. Ezek is oly neműek, melyeket némabeszéd vagyis taglejtés által nem csak utánózni, sőt világosabbá, élénkebbé, s általán festőivé, láthatóvá lehet tenni, p. a távolságot, közelséget, magasságot, alacsonyságot, gömbölyűséget, kerin-gést, lóbázást, stb.

Természetszerű dolognak véljük, hogy az emberi szózatok között eredetre nézve elsők a kedélyhangok, s az ezekből megállapítás által izelt kedélyszók, mert ezek belső szükségkép az állati természet és ösztön kifolyásai, azután azon szók, melyek a fülek által fölfogott természeti hangokat utánózzák, mert ezeket készen vesszük által, s csak hangszerveink idomítását igénylik, honnan ezekben a legkülönbözőbb fajú népek nyelvei is hasonlanak egymáshoz.

A harmadik osztálybeli szókra nézve már gyakran egészen elválnak a nyelvek egymástól, amint t. i. az elnevezés alapjául az illető tárgynak egyik emez, másik amaz tulajdon-ságát fogta föl, p. *álgyu*, átv. ért. az alvóhelyet jelentő *álgyu*-tól vette nevét, vagyis a magyar ész fölfogása szerint = álgy-féle talapon fekvő nagy lőszér, másképp *pattantyú*, nagyot pat-tanó hangjától; a német *Stück*, a derekat darabot jelentő *Stück*, vagy a tönköt, tökét, tuskót jelentő *Stock*-hoz van ha-sonlítva, mintegy különböztetésül a vékonyabb száru faág-hoz hasonló puskától; tótúl *djelo*, jelent darabot és álgyut, és a *tjelo* testet; de a német *Stock* és rokona *docke* már a magyar *tőke tönk* szóval azonos; a latin *serpens*, a hason csusz-káló, sodródó *serpo*-tól, a magyar *kígyó*, fordítva *gyik*, *csik*, az élénk mozgásra vonatkozó *ik*-ből származott; de a *serpo* gyöke *sér* a sodródást, surlódást jelentő magyar *ser*-lik, *ser*-lő, *ser*-lődik, *sur*-lódik szókkal rokon.

Ugyanazon tárgyat ugyanazon nyelvben is többféle tulajdonságairól lehet nevezni, p. *kutya kuvasz* a hangról, *eb* az evésről torkosságról; *fürj*, *fürge* mozgásáról, *pitypalaty*, hangjáról; *pacsirta* hangutánzó, máskép *szántóka*, mert mintegy szántva egyenes vonalban száll fel alá a levegőben; sőt néha két különféle hangról, p. *csücsörke* és *pipiske*.

De mily módokat követett a magyar észjárás a harmadik osztálybeli gyökyszók alkotásában?

Mi nem vagyunk azon véleményben, mely szerint a szók csupa önkény által minden okszerűség nélkül képződtek volna, vagyis, hogy ezt vagy azt azért nevezték így vagy úgy, mert vaktában ez vagy azon hang ömlött ki a szájból; sőt ellenkezőleg azt tartjuk, hogy valamint a kedélyből fokadt, és más természeti hangokat azonosították az illető kedélyállapottal vagy hangadó tárgyakkal, és hangtüneményekkel: hasonlóan a többi elnevezésekben is oly bizonyos hangokhoz kötötték az illető tulajdonságokat, melyek közelítőleg legalkalmasbagnak tetszettek azok lemásolására, s mintegy hangok általi megtestesítésére, mely módot magában a hangok természetében lelték föl. Vegyük föl péld. a) az *önhangzókat*; ezek közül némelyek *nyiltak*, vagyis tertyedtebb ajakkal képződtek, mint az *a*, *e*, *á*, *é*, s ennélfogva nyilást, tárt állapotot, rést, hasadékot jelentő eszmék kifejezésére alkalmasbak, milyenek: *aj*, *ajak*, *ajt*, *ajtó*, *áj*, *ás*, *ámúl*, *tág*, *tár*, *tér*, *vág*, *vég*; mások *zártak*, vagy öblös szájjal alakultak, mint *o*, *u*, *ö*, *ü*, honnét ezeket nyelvünk különösen domború, dudorú, puffadt testek elnevezésére szereti alkalmazni, mint már fölebb részletesen elszámoltam; mások *vékonyak*, *élesek*, melyek különösen élénkebb kedélyállapotot, vagy mozgást, kicsiséget fiatalságot jelentő szókban uralkodnak.

Továbbá, a többé kevesbbé csuporított ajakkal ejtett *a*, *o*, *u*, *ö*, *ü*, önhangzók az ajkkarimát kiebb, előbbre tolják honnan *távolságra* vonatkozó eszmék kinyomására alkalmasbak, mint: *av*, *ó*, *ös*, *üz*, *olvad*, *old*, *omlik*, *oson*, *oszlík*, *ömlík*, *özön*, *az*, *ott*, *oda*, *út*; ellenben az *e* és *i*, mint az ajak előtelése nélkül képződök, *közelségre*: *en*, *ez*, *erre*, *es*, *is*, *ehol*, *ide*, *ily*, *innen*, *im*, *imily*, *iön* (jön).

A nyílt *a* és *á*, mint szájat föltátók, *magasságra*: *agy*, *nagy*, *magas*, *áll*, *ág*, *hág*, *árad*, *árbocz*.

A mélyhanguakkal, mintegy nagyobb hangtesttel bírókkal aránymértéki viszonyban állanak a magashanguak, mint kisebb hangtestűek, midőn ikerítve emezek valamivel kisebbet, amazok nagyobbat jelentenek: *deredara*, *teretura*, *filítfalat*, *diribdarab*, *csipcsop*, *gyimgyom*, *limlom*, *libeglobog*, *gizgaz*, *ringyrongy*, *csürcsavar*, *tipegtopog*, *lityeglotyoy*, *kipkedkapkod*, stb.

b) A mássalhangzókat illetőleg előre megjegyzendő, hogy ezek sok gyökszóban csak előtét hangok, minélfogva ezekben az alapértemény lényege vagy az önhangzón, vagy az utána következő mássalhangzón fekszik; a hangutánzóokban pedig hol az egyik, hol a másik a jellemzetesb, p. a *vihog*, *nyikog*, *bömböl*, *dudol* szókban a *i* *ö* *u*, a *susog*, *sziszeg*, *ropog*, *csacsog*-ban az *s*, *sz*, *r*, *cs*.

A látást leginkább megragadják a *mozgó* tárgyak, minélfogva a mozgást főleg azon hangokkal szereti kifejezni nyelvünk, melyek a nyelvnek mint beszédszervnek legélénkebb részeketeg vagy lebegő mozgatásával képződnek, milyenek az *r*, és *l*, mint azt e gyökbetűk tárgyalásakor fölös példákkal kimutattam.

A *nem mozgó* testeket inkább alakjaikról, vagy térbeli viszonyaikról nevezi nyelvünk, nevezetesen a) a *gömbölyűeket* zárt önhangzókkal jellegzi, melyeket a mássalhangzók közül leginkább az ajki *b* és *p*, a torki *g*, *h*, *k*, és nyelvhegyi *cs*, *d*, *t*, szokott megelőzni, mint: *bogy*, *bod*, *böd*, *pod*, *pom*, *gom*, *hom*, *kom*, *csom*, *dom*, *tom*, *csöm*, *döm*, *töm*; b) a *görbéket* leginkább *g-k*-val: *gacs*, *gaj*, *gib*, *göb*, *kacs*, *kaj*, *kal*, *kam*, *kany*, *kony*, *köny* stb; c) a *távolodókat*, *távolfekvőket* kiváltkép azon mássalhangzókkal, melyek a nyelvnek előre tolásával képződnek, milyenek *t*, *d*, *sz*, mint: *to*, *tova*, *tol*, *táv*, *tág*, *dob*, vagy melyek a lélekzetet kifelé tolják, ú. m. *h*, *f*, *v*: *haj*! *hi*! *hü*! *hess*! *hücs*! *foly*, *fon*, *fut*, *vet*, *visz*; d) a *közeledőket*, *közelieket*, a lélekzet visszahúzásával beszívásával ejtett hangokkal: *hí* (vocat) *húz*, *hoz*, *hök*, *hökken*, *hó*! *hü*! *szi szop*, stb.

De lássuk már világos példákból, mikép képződtek nyelvünkben a gyökszók, a hangok belváltozása által.

Ennek belátására a szócsaládosítás vezet, és azon elv, melynél fogva az emberi ész valamint az eszméket; úgy azok neveit is rokonítani szokta, csakhogy, mint már többször mondtam, a rokonításnak különféle alapjai lehetnek, honnan főleg a származékszók eltérő különbsége a nyelvekben, ámbár gyakran az észjárás egy bennök, p. a hellen *κοσμος*, és a latin *mundus* gyökre nézve különböznek, de ugyanazon észjárás szerint jelentenek fényt csint, és világot, hasonlóan a szláv *szwjet* = die Welt, és *szwjetlo* = das Licht, épenúgy, mint a magyar *világ*. Íme négy nyelvben ugyanazon észjárás.

A magyar gyökszók alakulásának módjai.

1) Midőn az elülálló önhangzó változik, s az alapeszme más más árnyalatát fejezi ki, p. az *r* alaphangu, s *metsző* család: *ar*, arat, *árt*-ány = kerélt kan, (verres), *or*, orló, ort, ortovány; *ír* irt; *er*, ernyed, *űr*, ürü = herélt kos. (vervex); elötéttel: *bar*, barona, barázda, *bor*, borotva, *ber*, berbecs, *csor*, csoroszla, *dor*, doroszló; *far*, *for*, farag forgács; *gar* garda (cyprinus cultratus); *gyar* gyarat; *kar* kard, karcz, kardács; *kor* kornicz, korsin, korbál; *her* herdel; *hor* hornyol; *har* harap; *nyír*, nyirkál; *mar*, mariskál, marczangol; *sar* sarabol, sarló; *sér* sért; *tar*, tarol.

2) Midőn az elülálló önhangzó változatlanul marad, s mássalhangzója változik, p. az

i alaphangu, s *könnyű mozgásu* család: *icz*, iczeg, *ill*, illeg, *in* inog, *isz* iszamlík, *izs* izseg; elötéttel: *bicz* biczeg, *vill* villog, *pizs* pizseg, *fincz* finczároz,

az *ö* alaphangu, s *kerek-gömbölyű* család: *öb* öböl, *ök* ököl, *öl* (sinus, ulna) ölel, *öv*, övedz; elöt. *csöb*, csöbör, *döb* döbön, *güb* göbü, *küb* küböl, *csök*, *tök*, *döl* dölmécz, *höv* hőveder;

3) Midőn csak az elülső mássalhangzó változik:

om *öm* alaphangu, *párlejtés*, *gömbölyű* család: *bom*

bombék, bongy, pom pompos, böm böndő, böngyőle; csom csomó, csomb, csombor, csöm csömb, csömbölék, czom czomb, czompó, dom domb, dombor, döm dömb, dömbicz, dömsödi, tom, tomb, tombác, tomp, tompor; tüm tümpe, tümör, tönk, tönkesz, zom, zomok, züm, zömök, zsom, zsomb, zsombék, Zsomboly;

gom, gomb, gomba, gomoly; güm, gömb, gömböcz, gömböly, gyöngy; gyom, gyomor, gyöm gyöngy; hom, homp, hompol, homolit, homolka; hüm hömp, hömpölyög, kom, komp, kompol, kompoty; köm köndör, köntő;

ob öb alaphangu gömbölyű család: csob csobán, csoboló, csöb csöbör, czob czobók, czobor; dob dobasz, dobos, döb dübön; gob goboncza, gobhal; kob kobak.

4) Midőn csak a középhangzó változik;

fak, fakad, fakadék, fek, fekély; fon, fonák, fen, fenék, val, valag, valaska, vál, válu, válik; vás, vásik, vástol, vés vésü; far farol fartat; for forog, fer ferde, fergetyű, fir firtat, fur furó; par parázs, per perzsel, pir pirít, por porzol, porít; lap lapos, lapu, lapác, lep lepény, leppencs; lip lippen.

5) Midőn a véghang változik, p. a *ka ke* alaphangu, *kerek görbe* család: *kacs*, kacska, kacsiba, kacskaringó, *kaj*, kajla, kajmacs; *kam*, kamó, kampó, *kany*, kanyar, kanyarodik, *kal*, kalinkó, kalimpáz, *kel* kelekóla, kelentyű; vagy a *sza sze szí* alaphangú *hasító* család: *szab*, szabó, szabdal, szablya, *szak* szakad, szakócza, *szek* szekercze, *szal* szalu, szalul, *szel* szelet, *szeg* szegély, *szíj* szijács, *szil* szilánk, szilvány, *szir* szírom, *szik* szikáncs, szike.

6) Kettős változattal: *fél* felel, *vál* válaszol, *for* forgó, *par* parittyá (forgató) *dere-dara*, *tere-tura*; *kar-ika*, *gur-iga*, *bib-asz*, *pim-asz*; *biz-gál*, *pisz-kál*; *bog pok*; *bód-or*, *pót-or*; *rüb-anczos rap-anczos*.

7) Hármassal változattal: *fész-ek*, *vaczok*; *büs-törködik*, *pez-derkedik*, *alt* (alutt) tej. *ord-a*; *laj-ha*, *reny-he*.

8) Fordítva: *csaf-ar facs-ar*; *csev-eg fecs-eg*, *csob-án*, *bocs-ka*; *gub-ó*, *bug-a*; *bök*, *kép* (bökő eszköz, dárda, kópja); *hus-áng*, *suh-áng*; *kecs* kecsély, *cek* csekély, *zsug* zsugorodik, *gúzs* guzsorodik, *rög-ös*, *gőr-önyös* stb.

Az elszámlált példákból, melyeket még sokkal száporíthatni, kitétszik, hogy a nyelvalkotó ész a rokon eszméket rokon hangokkal szereti kifejezni; legközelebbi rokonok pedig, melyek ugyanazon szervek, p. *mil*, *mill*ing, *vil*, világ, villám, *pir*, piros, *mir* mirigy, *vir* virrad, melyek mind valami tüzes fényűt színűt jelentenek, s első hangjaik *ajkiak*, a második mindnyájokkal közös élénk *i*, a harmadikok a legközelebbi testvérek *l* és *r*. Így egyeznek egymással a magyar *fe* v. *fej*, finn *pää*, magy. *fa*, ném. Baum, finn *puu*, mint magasságra vonatkozók, továbbá a török *bey*, mely ismét, mint lágy előhangú, a szintén lágy *d*-vel fölcserélődik a *dey* szóban, épen úgy, mint a magyar *bök* v. *bög*, (bökesi, bögöly) és *dög*, melyből *dögönyeg* = bökö-eszköz, gyilok, lat. *dolo*, ném. *Dolch*.

Ezen változáson alapszanak az egyértelműek (*Synonymok*) ama nemei, melyek ugyanazon szervei hangok változatai, p. *bog*, a fán, ágasbogas; *bok* bok-a, csontbog a lábszáron; *pog*, pog-ács, boghoz hasonló sütemény; *pok*, a szeg bogos feje; *pók*, in-pók, húsos bogféle kinövés a ló lábszárán, inán; *bug*, buga, kender bugája, azaz bogos koronája; *bogg* bogy-a, bogyó, kis boghoz hasonló gyümölcs; *bugy*, bugy-a bogos jorradás a fán; *buk*, bukta, több bogból álló sütemény, *buk-si*, nagy gömbölyű fejű; *bocz*, bocz-kó, *bucz*, bucz-kó, csomós bog; *n* közbetéttel *bu-n-kó*, bog a bot végén; vékonyhangon *bög* = bog, *bögy* bögy-ök; fordítva: *gob*, gobhal, gömbölyű bogos fejű hal, *gub*, gub-ó, boggá alakult selyemszálak, *kob*, kobak, stb. Így ütnek össze: *cser*, cserje, *ser*, sereng, serdül, *csar* csarít, *csal* csalít, *her*, *hir*, *hur*, ló-her, gólya-hir, tyuk-húr, *sar*, sarj, sarju, *ter*, terem, továbbá: *vacz*-ok, *fész*-ek, finn *pesz*-e; *bat*-u, *bugy*-or, *moty*-ó, *pod*-gyász; *gócz*-a, *kács*-a, *laj*-ha, *reny*-he; *pal*-a kő, *vál*-ó, *fej*-lő kő; *has*-áb, *fas*-ing, (Nyitra táján) *hus*-áng.

Más nyelvekkel hasonlítva: *bur*-ok, *bul*-a, lat. *vol*-ucrum, *bul*-ga *vel*-um; *dob*-asz, lat. *tum*-idus; *büd*-ös, *foet* idus, *put*-idus; *bék*, lat. *pax*; *fi*, lat. *filius*, finnül *poikas*, pór németül *púj*, hell. *παις*, tót. *paholek*, lat. *puer*; *bök*-ő, lat. *pug*-io, lengy. *pik*-a, (dsida), tót *pichnuti*, szúrni; *bad*-ar, lat. *fat*-uus; *báb*, lat. *pup*-pa; *per*-eszlén, *for*-dit, lat. *ver*-ticillum, *vor*-tit;

ver-öcze, lat. *for-es*; *mez*, lat. *ves-tis*; *ned-ves*, ném. *nass*, *netzen*, lat. *mad-idus*; *edz-eni*, ném. *ätz-en* (mindkettő az *eszik* etet, *essen* gyöktől) *szem-érem*, ném. *scham*, tót. *ham-ba*; *el-ső*, ném. *er-ster*, törökül előtéttel *bir-i*, s németül *für*, *vor*; Baranyában *erő*-ruha = előruha, kötény; *szőr*, ném. *Haar*; *köny-ök*, hell. *γορυ*, lat. *gen-u*; *hal-om*, lat. *coll-is*, *czucz-a* *czig-ony*, lat. *sic-a*; *hiv-ös*, ném. *küh-l*; *forr-ó*, lat. *for-mus*, ném. *war-m*; szl. *war-iti*, forralni, főzni; *gör-be*, lat. *cur-vus*; *has*, hell. *γασ-τηρ*; *fél* (név), szl. *pól puol*, finn. *puoli*, stb.

Ezek szerint mind a bel, mind a kül hasonlítás egyik főalapja a hangok szervi rokonsága. A hangok teszik a szók anyagi elemét, testét, az alattok rejlő eszmék pedig a lelkét, szellemét; tehát amely gyökök mindkettőben egyeznek, vagy hasonlóké, azokat észszerűleg rokoníthatjuk.

De, mint már a bevezetésben említettem, a mássalhangzók nem csupán hangszervi, hanem másnemű rokonsági viszonyokban is állanak, melyeknél fogva a hangcserélődésnek még tágabb mezeje nyílik, s a különböző csoportokra osztályozott nyelvek szavait még közelebb hozza egymáshoz. Ezen alapon hasonlóké péld. a *goly-ó*, *boly-ó*, lat. *bol-is*, *bolus*, a magyar *buk-ik*, és ném. *duck-en*, a magy. *gan-ej*, és ném. *dün-ger*, a magy. *kut*, s lat. *put-eus*, a lat. *foen-um*, magy. *szén-a*, ném. *Heu*, a szláv *bol-i*, lat. *dol-et*, stb.

A hangszervi s hangviszonyi okokon alapuló szóváltozatokon kívül vannak a nyelvekben olyneműek is, melyek merő önkényből, elrontás által vették eredetüket, melyeket családositani, szinte lehetetlen, s csak úgy elemezhetők, ha a történelemből tudjuk, mily eredetiből korcsosodtak el. Ilyek általán az elrontott ó nyelvek rómaiból keletkezett újabb nyelvek szavai, vagy az idegenektől kölcsönözöttek; p. az *aqua*, *vitulus*, *schola*, *status*-ból elkorcsult franczia *eau* (ó) *veau* (vó) *ecole*, *etat*, vagy a *Stephanus*-ból lett fr. *Etien*, magyar *Pista*, *Csicsa*, *Elisabet*-ből lett magy. *Pere*, *Bözse*. Ilyféle elcsavarások az ősiebb nyelvekben sem hiányzanak.

Az egyhangu (homonym) szóról.

Valamint más nyelvekben, úgy a magyarban is fölös számuak az egyhangú szók, s még számosabbak az ily gyök-

szók, kivált az elvontak. Ennek természetes fő oka azon aránytalanságban rejlik, mely a kifejezendő eszmék sokasága, és a hangok csekély száma között létezik, továbbá, hogy a rokon hangokat egymással fölcserélni szokás. De még inkább neveli az egyhanguak számát azon körülmény, hogy sokkal kevesebb bötűje van még a leggazdagabb nyelvnek is, hogysen minden hangárnyalatot kifejezni bírna. Vegyük a) a kedélyhangokat, nemde kiejtve egészen más a *sajnálkozó* „a! a!“, a *figyelmező* „a! mit hallok?“ a *boszús* „a! nem is akarom látni!“ és a *mutató*, „ott van a!“ hasonlóan másképp hangzik a *bámuló*, „a, beh furcsa!“ a *haragos* „a, ne boszonts!“ a *kegyeletes* sohaju „á kegyes istenem!“ a *meglepő* „á, rajta kaptalak!“ Innen van, hogy a különböző, sőt ellenkező kedélyállapotokat ugyanazon gyökhangzóval fejezzük ki, p. áldás, ájtatosság, átok, ámulás, ásitás; a részvevő irtalom, a borzadó irtózik, a roszakaró irtigység, abban egyeznek, hogy mindegyik a kedélyt reszketésbe, rázkódásba hozza, de más-más alapérzésből, és kitörő hangon. E néhány példa is eléggé mutatja, hogy a szóelemzésben és értelmezésben nem csupán a bötűkre, hanem az alattok rejlő szellemre vagyis eszmére kell figyelni; b) a *természeti hangutánzókat* illetőleg, ugyanazon hangokkal élünk, mint a kedélyszókban, honnan az egyhanguak ismét egy új forrása, p. *har-ag* kedélyszó, *har-is*, *har-kály*, termut. *kár-og* *kár-ál* madárh. *kár-omkodik*, emberi hang; *kar-icsál* a tyúk, *kar-apol* a kereplő, *sip-it* a síró gyermek, és *sip-ol* bodzasípon. c) Az *alakutánzókra* nézve: *dob*, ilyféle tompa szavu hangszer, *dob-asz*, *dob-zó* átv. ért. ezen hangszer gömbölyű alakjához hasonló; *dud-ogás*, orronbeszélés, *dud-a*, tompa tömlős hangszer, *dud-va* far, *dud-orodik*, átv. duda gyanánt fölfújódik.

Az egyhanguakra nézve úgy jöhetünk tisztába, ha származékaikat családositjuk, s a nyelvekben általán divatos hangcseréket, elő-utó-és közbetéteket tartjuk szem előtt, mindenkor bizonyos alapeszme vezérfonalat követvén.

Mássalhangzóval kezdődő egyhangú gyököszók

(a fentebbi sorozat szerint).

- bő*, 1) = be-ő, a minek sok bele, belseje van : bőség, bővelkedik ; 2) hangut. bög, bögés, bödül ;
- bu*, 1) szomorú kedélyszó : bú, bús, búsúl ; 2) aláhajlási : buvik, buvár, rokona : bukik, bukdácsol ; átv. ért. buja, a ki tilalmas nemi ösztönből bujni, elrejtőzni szeret ;
- bül*, 1) csodálkozási, bámulási kedélyszó : bübá, büvöl ; 2) kellemetlen szagot visszafuvó hang : bűz, bűd, bűzölög, bűdös ; rokona : *pf*, *piha*, *pfuj* ;
- bib*, 1) = *bob* : bibircsó, boborcsó ; 2) a *bab*, babrál kicsiny. bibirkél ;
- bocs*, 1) = *bolcs*, *bulcs* : bocsat, bulcsu ; 2) = *bod* : bocska, bodon, gömbölyű edények ;
- bód*, 1) = csomós gömbölyű *bod* : bóda ; 2) = *bold* : bódog, boldorog, bódult, bolond ;
- bugy*, 1) csomós, gömbölyű kinövés : bugya ; 2) hangut. bugyog, bugyoga, bugyborék ;
- bak*, 1) = *bök* : bakik, fikik ; 2) hangut. bakog ; 3) = *ball*, ballag, baktat ; 4) = *vak* : bakcsó, vakvarju ; 5) = *bok* : bakancs bokancs, bokáig érő száru lábbeli ;
- bök*, 1) szúr : bökdös, bököcze ; előhang nélkül : *ök*, öklel ; 2) = *buk* : bökkenő, bukkanó ;
- bal*, 1) = választó hasító *val* : balaska, balta, valaska, 2) = *al* : balog, balkéz ; 3) = *bol* : balga, balókás, bolond ;
- ball*, 1) = *bill* : ballag billeg ; 2) = gömbölyűt, csomósat jelentő *boly*, bolyó : balla, a nád bugája ;
- bol*, 1) = bal eszü : bolond ; 2) boldog ; 3) = járókelő *bal*, *bil* : bolyong ;
- bel*, 1) = bol : beléndeKFü, bolondfü ; 2) = *bill* : bellőke, billőke, billegő, böleső ;
- bön*, 1) gömbölyű : böndő ; 2) hangut. böng, böngicsél = *dön*, döng ;
- bor*, 1) = takaró *bul*, *pól*, *bör* : borít, bulál, pólál, bőröz, börhe ; 2) = metsző *or*, borotva, orotva ; 3) kedélyrázó hang :

- borzad, borzaszt; 4) = *forr* : *bor*, boros; 5) gurulási vagy fuvási hangut. borsó, bordósíp;
- bit*, 1) = erőszakos *vit* : bitang, bitangol, bitor, bitorol; 2) = *üt* : bitó, bitófa;
- pacz*, 1) hangut. paczka, paczkáz; 2) = gömbölyű, dudorú *pocz* : paczal;
- pécz*, 1) = *pücz*, *pacz*, hangut. peczeget; 2) = fölfújódási *pocz* : péczczed;
- pok*, 1) burok, tehén pokla; 2) = *bog* : szeg poka, pokreszelő;
- al*, 1) = hasító választó *val* : palakő; 2) ütési tompa hang : palol, páleza; 3) = szelet jelentő *pel* : gabonát palol, pelel;
- pim*, 1) = csomósodó *bim*, *bom* : pimpó, bimbó, bombék; 2) = *biß* : pimasz, bibasz;
- pén*, 1) hangut. péng, pëndül; 2) = *bon* *bom*; pëndéredik, bondorodik, pëndérit bodorit; 3) = ragadós *eny*, penész enyekes;
- pér*, 1) haragos kedélyhang : pérél, pérpatvar; 2) = *fer* *for* : pérég, pëndül, férég férgetyű; 3) = tüzre égésre vonatkozó *pör*, *por*, *pír* : pérnél, pérzsel, pörkök, porzsol, pirit;
- por*, 1) = égő, tüzes *pér* *pír* : porgol; 2) hangut. porczog, porczogat; 3) apró részekre töredezett valami : poros, = *mor* morzsa, *par* *pír*, parányi, pirinyó;
- pisz*, 1) = kicsiny. *picz* : pisze, piczi; 2) hangut. pisszen, pisszeg; 3) = *pocs*, *mocs* : pizok, pizmog;
- pat*, 1) = *tap* : pata, patkó; 2) hangut. pattan, pattant, patél;
- pety*, 1) hangut. petyeg, pettyent; 2) = pont, böket : petty, pettyes, petymeg;
- pity*, 1) hangut. pityer, pityereg, pityalaty; 2) = *fity* : pittyed, pittyeszt, biggyed; 3) = *pety*, pitykes gomb, pitykő;
- puty*. 1) = hangut. *bugy* : putyóka, sárbugyborék; 2) = kicsit jelentő *piczi*, *puczi* : pöttön : pereputty;
- fül*, 1) melegség kinyomulása, kifuvása : fül, füt; 2) növény : füves;
- fej*, 1) a test felső része : fejes, fejetlen, fel, felső; 2) = elválasztó *fes*. *fesz*, fejlík, fejt, fejsze, foszlik, foszt, és fej ige;

- fak*, 1) = *puk* : fakad, pukkad; 2) = átv. ért. *vak* : fakó, vak szín. vakota; vék. *fek*, fekete;
- fek*, 1) fekszik; 2) = *fak* : fekély, fakadék; 3) = átv. ért. *vak* : fekete, vakota;
- fal*, 1) = magassági *fel* : falas, falaz; 2) = *fol* : falu, folnagy; 3) evéskori belehelés, beszívás : falni, falat, falánk;
- fél*, 1) = választó *val*, *vál*, *vel* : felelet, válasz, veleszta; 2) ige, am. a lélekzet behúzásával valami rosztól vissz tartózkodik : félés, félelem;
- far*, 1) körös mozgás : farol, fartat, változ. *fér*, fereg, *for*, forog, *för* fürgetyú, *fur*, furó, *für*, fürge; 2) metszési : farag, forgács, vált. *bar*. barázda, *bor*, borotva;
- for*, 1) l. *far*; 2) hangut. *forty*, fortyog; 3) = metszési *far* : forgács, faragás; 4) körös, hangos mozgás : forr, forrás, átv. forró meleg;
- vacz*, 1) összeverődő fogak hangja : vaczog, vaczogtat; 2) = *fész* : vaczok, fészek;
- ved*, 1) = *viz* : veder, vider, víztartó, vedel; 2) = takaró *mez* : vedlik, mezét elveti;
- vagy*, 1) az elválasztó *val*, *vá* rokona, péld. „vagy az, vagy ez“; 2) = *val*, *van*, mely létezés, birtokot jelent, vagon, vagyontalan;
- vigy*, 1) nevetési hang : vigyor, vigyorog; 2) = *figy* : vigyáz, figyel (vigilat, videt);
- vaj*, 1) = *baj* : vajudik, bajlódik, vivódik; 2) irótól elváló zsirosság, kövérség, vajas, vajatlan; 3) kedélyszó, vajh! vajha!
- vak*, 1) hangut. vakog, makog, vakkan, mukkan; 2) nem láto : vakasi, vaklandos, vö. *ak*, akad; vakar, vakares, vakarodik;
- vék*, 1) = lék, lik, lyuk; 2) = heányt jelentő *he*, *hi*, *hék* : vékony = hékony, hitvány, hiú;
- val*, 1) kétfelé nyílás, szakadás : valag, válik, valaska, vö. *fél*; 2) = *vagy*, *van* : való, valál;
- ván*. 1) = fölfutt *vemh* : vánkös; 2) = *von* : vánszorog, von-szorog;
- var*. 1) porhanyó bőr : varadzik, varas; 2) hangut. varjú, var-

tyog; 3) szűrési metszési : varr, varrás; 4) varázs, szláv ered. a *warati* csalni, szemfényvesztani gyöktől; 5) halfogó eszköz : varsa, verse;

vár, 1) ige : várás, várakozik; 2) erős védhelyet jelentő fn. város;

ver, 1) folytonos gyakori ütés hangja : verés, vereget verdes; 2) = tüzet, égetést jelentő *per* : verő (nap), verőfény, pergyő, perzsel, pernye; 3) = vitázó haragosok kedélyhangja = *per* : versenyg, perel; 4) = forgást, perdülést jelelő *per*, pereg, pereszlén : verőcze, tótúl *vrátá*, lat. *for-es*;

vir, 1) hangut. virnyikol, virdít = *ordít*; 2) = *pir* : virág, virul, virrad; 3) = forgási *für*, *für* : virgoncz, fürgencz; 4) = folyékony *ir*, *uyir* : virics;

vis, 1) = ford. hangut. *siv* : visít, sivít; 2) *visz* : visel, folytonosan magán vagy magával *visz*; 3) = *his*, változ. *kicsi ház* : viskó, hiskó, házikó;

vasz, 1) = *viz* : vaszora, a nőstényállat hugyozó *vizelő* lyuka; 2) = *posz* = *fész* : vaszka, poszka, poszáta, fészekfertő;

vesz, nyílt *e*-vel veszély, veszt; zárt *e*-vel *vész*, a *visz*-nek rokona : vevés, vétel, véhet, vétet;

vi-sz, 1) vihet, vitet, vitel; 2) *visz*, vizsály, vizsont; 3) *visz* = *iz* : vizket, izgéd, mint reszket rezged; 4) hangut. vihar, viheder;

vat, 1) = tapintási, mozgatási *mat mot* : vatorász, matorász, motóla; 2) = *ved* = *víz* : vatalé, víztartó hordócska, veder, vider;

vit, 1) a *vív* származéka : vita, vitat, vitáz; 2) = mozgalmi *fit* fitat, fitong : vitorla; 3) = *vessz-ő*, vitla;

vizs, 1) = *pászta* : vizsa; 2) = élénk mozgási és íz : vizsla vizslat, vizsgál, iseg, bizseg;

me, vékony *e*-vel : mely, melyik, merre, rokona : *mi*, mily, mikor; 2) *mē*, zárt *e*-vel : méhet, mégy, méndegel;

med, 1) = *ned* : medv nedv, meder neder, medencze; 2) = *met*, *metsz* : meddő, herélt, kimetszett tökü, átv. ért. fáját nem szaporító;

mag, 1) = *nagy*, *nád* : magas, magasság; 2) = gömbölygő *mogy*, *magy* : magvas, magzik, magyal, mogyoró;

- méh*, 1) rovar, méhes, méhkas, hangut. mint a hasonló hangú német *biene*; 2) a nősténynek magzatfogója, talán = *béh*, belső rész;
- mál*, 1) méz ízű, érdes: málé, maláta, lat. *mel*; 2) = takarót jelentő *bul*, *pól*: málha, öszvebulált pólált holmi;
- mell*, 1) = *elő*: ember melle, előrésze; 2) a mi valaminek oldalán elnyúlik, s mintegy *elme*gy: mellett, mellék, víz mellékén, = mentében;
- mon*, 1) = a *mind* gyöke *min*: monnó = mindkettő; 2) = a hasonló *mint* törzse *min*: monnal = minnel, mintel = mintegy; 3) ajki hang: mond, mondat;
- mar*, 1) foggal való metszés, repesztés, rágás = *har*: mar, mardos, harap; 2) késedelmezési: marad, maraszt, (moratur); 3) magassági: mart, part, marj, morj, orj; 4) = *bar*, marha, barom, átv. jószág, kincs, mely eredetileg barmokból állott;
- mor*, 1) hangut. morog, mormol; 2) kedélyhang: mord, morez, mordiás; 3) = *por*: morzsa, morzsol; 4) = magassági *mar*, *or*: morj, marj, orj;

Torokbötüvel kezdődök.

- gab*, 1) hangut. gabos, madárfaj; 2) termény, mag, gabona, tapláló magvú növény, talán eredetileg fordítva: *bag*, *mag*, *magona*, *bagona*;
- gaj*, 1) hangut. gajdol, = *kaj*, kajált; 2) = görbe *kaj*: gajos föld, am. rögs, egyenetlen; gajmó;
- gal*, 1) = gömbölyű *gol*: galuska, golyócska; 2) hangut. galagyl; 3) = *szal*, szalag: galand; 4) = *al*, galád, alávaló, rosz erkölcsű;
- gam*, 1) = görbe *kam*, gamó kampó; 2) = *gan*; *geny*: gamat, ganaj, geny;
- gar*, 1) elbizakodási lármás kedélyszó: garázda, nagy garral hányinivetni magát; 2) = *gör*: garangy, göröngy; 3) = metszési *kar*: garda, kard, karczol, kárt; 4) = magassági *gór* *hór*: garmada, göré, hóri;
- ged*, 1) = *kegy*: gedél, kegyel; 2) kecskefi, gedó, gidó, (hoedus);
- ger*, 1) = görbedés: gerény; 2) körös, gyűrűs *gör*: gerincez,

- mely csont gyűrűkből áll; 3) szúrás *ár, ír*; gerely, nyárs, dárda;
- gócz*, 1) hangut. *gócza, kácsa*; 2) = *kucz, kuczko*;
- goly*, 1) = esztelen *bol, boly*: *golyhó, bolondos, bolyókás*; 2) gömbölyű, *golyó, golyva*;
- gör*, 1) = égési, tüzi *ger*, ford. *rög, rég*, *görjed, görhön, rög-tön, régvel*; 2) öszvezsugorodott: *göröngy, görös, görce, görvély, fordit. rög, rögös, rögzik*; 3) = *kör*: *görbe, görhes, görnyed*; 4) hangut. és forgó: *görög, gördül, görget, görgőcse*;
- gugy*, 1) hangut. *gugyi*; 2) = *gug, kuk*: *gugyorodik, gugorodik, kukorodik*;
- gur*, 1) = *gör*: *gurba görbe, gurbancs*; 2) hangosan forgó: *gurul, gurdít, guriga, gurgula*; 3) = magasra nővő *gór*: *gurgyal, gordon, kóró*;
- gügy*, 1) hangut. *gügyög, gagyog*; 2) gömbölyű, csomósdad: *gügyü, gügü, mélyh. gugy, gugyola, gugyorodik*;
- ki*, 1) = *qui, quis*; 2) = *kü*, kívül kívül, kinn künn, hell. ford. *ék*;
- kacs*, 1) hangut. *kacsa, kácsa*; 2) görbeségi: *kacsiba, kacska, átv. kacsint, görbén, félre tekint*;
- kacz*, 1) hangut. *kaczag*; 2) = görbe *kacs*: *kaczor, kacza*; 3) kicsapó; *kaczér átv. magát fitogatva kellető: kacski*
- kaj*, 1) = hangut. *ki*: *kajált, kiált, kajabál, kiabál*; 2) görbeségi: *kajmó, kajcs, kajsza, kajla*; 3) = *haj*! *kajtat, kajtár*;
- kam*, 1) görbe: *kamó, kampó, kantár, kámpol, kámpicsorodik*; 2) ügyetlen nagy: *kamasz*;
- kan*, 1) = görbe *kan*: *kanes, kankalék, kancsal*; 2) némely állatok hime: *kanveréb, kankutya, kandisznó*;
- kap*, 1) ige (capit) *kapdos, kapzsi, kapcázskodik*; 2) = *kav* *kavar: kapa, kapar*; 3) = görbe *kan*: *kapes, kamós kötő, fogó*; 4) = gömbölyű *kop, kob*: *kaponya, kobak*;
- kar*, 1) hangut. *karicsál, karapol, karattyol, karvaly*; 2) kerekded, körös: *kar, karima, karaj, karika, karingós, karám, karmantyú*; 3) metszési, szúrás: *kard, karcz, kardács*;
- kár*, 1) hangut. *károg, kárál, káromol*; 2) veszteség fölött sajnálkozó kedélyszó: *kár! kár! kárhozik, kárkoztat*; 3) metszési, szúrás: *kárt, kártol*;

- kav*, 1) = *hab*, *kev* : kavar, habar, kever, 2) = *köv* : kavics, kövecs ;
- kel*, 1) = hangut. *ker* : kelepel, kerepel ; 2) = mozgó távalodó *el* : kelés, kelendő ;
- kém*, 1) = ébert jelentő *ém*, *émett* : kémlel ; 2) a kedveset jelentő *ké kéj* változata : kémél, kémélet, képesen kényesen bánás ;
- kép*, 1) valaminek külszíni hasonmása : képez ; 2) *kév*, *kéj* : képesint, kényesen, kémélve ; 3) = bükésre vonatkozó fordított *pék*, pika, *kólya* ;
- ken* 1) = *fen* : kenfen ; 2) = *kan* : kender, kanaf, (canabis, konopa, hanf) ;
- ker*, 1) = *kör* : kering, kerül, kerget, keres, kerek, kert ; 2) hangut. korep, kerepel ;
- kér*, 1) = valamely testet *kerülő* héj, kéreg ; 2) = *rág* : kérődzik, kérődik ; 3) = tetszési *kel*, *kell* : kérkedik, dicsekedve kelleti magát ; 4) a *kéván*, *kéj* szók rokona ; kéreget, kérdez, kérlel ;
- kes*, 1) = *kis* : keskeny, kicsi szélességű ; 2) = fehéret jelentő *kesz* : kese, kesely, keszeg ; 3) vizzás izlési, érzelmi : keser, keserű, kesereg ;
- kés*, 1) metsző eszköz neve : késes, késel ; 2) elmaradást jelentő ige : késik, késő ; 3) próbaúl veszélyeztet, késért, késértet ; 4) valakivel együtt megy, nyomban követ : késér, késéret ;
- kev*, 1) = *kav*, *hab* : kever, kavar, habar ; 2) = *keb*, *kebel* : kevély, a ki kebelét földuzzasztja, mint : gögös, bögyös, a ki gögjét, bögyét elbizakodásában fölfújja ;
- kob*, 1) = gömbölyű *kop*, *gob* : kobak, koponya, goboncza ; 2) hangut. koborczol ;
- kod*, 1) hangut. kodács, kodácsol ; 2) = *kód*, *kold* : kodoz, kódorog, koldus ;
- kok*, 1) = gömbölyű *gug*, *kuk* : kokojsza, kokonya, guga, kukó ; 2) hangut. kokas ;
- kom*, 1) = gömbölyű *gom*, *hom* : komló, konty, kompoty, kompol, gömő, hompol, homolka ; 2) = görbedő *kam* : kommog, kammog, mint a komodor ;
- kon*, 1) = *gon* : konok, gonosz ; 2) a menés, mozgás alapesz-

méjével : kontat, menésre mozgásra sürget; 3) hangut. konog, kondul, kongat;

kony, 1) = görbeségi *kany* : konyúl, konyít, konya; 2) = kérési *köny* : konyorál könyörög;

kop, 1) hangut. kopog, koppan; 2) gömbölyű, vagy burok-féle héj : koponya, kopoltyú, koporsó, kopik, (mint hámlík) kopasz, kopár, kopács; 3) = *kap* ige : kopó;

kor, 1) hangut. korog, kornyikál, korty; 2) metsző, dörzsölő *kor* : korhol, korcsolya, korpa, korbál, kornicz, korsin, horzsol, horhol, hornyol; 3) idő*kör* : koros, korács, korán; 4) = *helykör*, *kerület*, *kerítés* : korcz, korlat, korong, korszovat; 5) = görbedő *gor* : kornyad, kór, gornyard;

kór, 1) = görbe *kól*, *kóla* : kórá, kólál, kekekolál; 2) = beteg görnyedési *kör* : kórul, kórság; 3) = magassági *gór*, *hór* : kóró, góró, góré;

kot, 1) hangut. kotog, kótis; 2) keverő tapogatás : kotor, kotorász, = *mot*, motorász, motat;

kov, 1) = *köv* : kova, kovacs; 2) hangut. *koh* : kovács, kovácsol; 3) = tekergő *kol*, *kól* : kovályog, kolézol, kólál;

köl, 1) = gömbölyű *gol*, *gül* : köldök, köldör göldör, golyó, golyva; 2) = *kel* : költ, költözik;

köny, 1) = görbedő, hajlott, gömbölyű *kony*, *kany*, *gony*, *göny* : könyök, könyv, könyöleg, könik, konyúl, kanyar, gongy, göngy, könyű, könyezik; 3) = *kuny*, könyörög, kunyorál;

köp, 1) hangutánzó : köpés, köpköd, ford. *pük*, vált. *töp*; 2) = gömbölyű, tömött, zömök *güb* : köpczös; 3) = héjat takarót jelentő *kop* : köpeszt, köped, köpeny;

kör, 1) kerekded : körös, körül, környék; 2) metszési : köröm, karom, karczol, kard, korsin, kornicz;

kösz, 1) dörzsölési hangutánzó, rokonai, *csesz*, *csisz*, *csusz* : köszörű, köszörül; 2) csúszos betegség neve : köszvény; 3) a *kegy*, *kedves* szókkal rokon : köszön, köszönt, köszöntet;

köv, 1) = kemény *kov* *kav* : kövecs, kova, kavics; 2) kívánságra, kéjre vonatkozó : követ, követel; 3) a me-

- nést jelentő *kel* igével rokon : követ, követség, következik ; 4) = gömbölyű *göb, köp* : kövér, göbe, köpczös ; 5) = burkot, héjat jelentő *köp, kop* : köveszt, köpeszt, kopaszt ;
- kuk*, 1) hangut. kukucs, kukucsál ; 2) gömbölyű *gug* : kukó, kukorodik, guggol ;
- kul*, 1) = gömbölyű *gol* : kulaes, kulak ; 2) = *kuny* : kullog, (kunylog) megkunyva megy ; 3) görbe *kal* : kulcs, kulcsol ;
- kum*, 1) = gömbölyű *gom* : kumak ; 2) = *kony, kuny, huny* : kumik, kummog, konyúl, kunya, hunynyászkodik ;
- kur*, 1) hangut. = *hur* : kurjant, kurjogat, kuruttyol, hurít, hurogat ; 2) = *gur* : kurtula, gurdula ; 3) = *kór* : kuruksol ; 4) = *túr* : kurkál, turkál ; 5) = latin : *curro* : kurittol, cursitat ; 6) = *czur*, kurva, czurkó ;
- kusz*, 1) = *csut* : kusza farku, csuta ; 2) = *kucz* : kuszko, kuczko ; 3) kuszma, kuzmál, kuszál ;
- kut*, 1) = kicsit jelentő *sut* : kutak, törökiül kucsuk ; 2) = tapogató *mat mot* : kutat, matat, motat ;
- kuty*, 1) hangut. kutya ; 2) = *gug, gugy* : kutyorodik, gugorodik ;
- kuv*, 1) = *kuty* : kuvasz, kutya ; 2) = hangutánzó *csuv* : kuvik, csuvik ; 3) = héjat, burkot jelentő *köv, kov, kop, köp* : kuvad, köved, koválik, kopács ;
- ha*, 1) = *idő* : néha, valaha, soha, mindenha, átv. időhöz kötött föltétel ; = 2) nevetési kedélyhang : haha ! hahota ; 3) = burkot jelentő *hé, hí* : haj, hám ;
- hé*, 1) = *haj, híj* : dióhéj, kenyérhéj ; 2) meleg : hév, hő, hőség, heves, hevül ;
- hi*, 1) vékony nevetési hang : hihi ! 2) menésre üző : hi ló ! vált. haj ! 3) üresség : hiú, hivalkodik, hitvány, hiány, hiba, híg ; 4) közelre szólító : hívás, hivatal, hívóka ; 5) elvont igegyök : hisz, hit, hiv, hiven, hivség ; 6) fázási : hideg, hives ;
- hó*, 1) = *haó hav* : havas, havazik ; 2) baromállító kedélyszó : hó ha, átv. hódít, hódúl, vékony, *hő* : hő he, hőkken, hőkül ;
- hab*, 1) mint fehérszínű = *hav* : habzik, habos, habicza, ha-

- sonlóan a fehéret jelentő *hol*-tól *hullám*, és a tejszintől *tajték* = tejdék; 2) hangut, habog, hebeg, habatol, habsol;
- hagy*, 1) ige : hagyás, hagyomány; 2) = héjat jelentő *haj* : hagyma hajma (hagymáz?); 3) = távolító *haj* : hagyít, hagyigál, hajít, hajigál;
- haj*, 1) állatüző : haj! haj! hajt, hajtó, hajszol, hajtsár, átv. hajdu, hajhász, hajít; 2) = *háj* : kenyérhaj, hajma, hajlék; 3) = görbe *kaj* : hajlik, hajtóka, hajtogat, hajk; 4) = fehéret jelentő *hol* : hajnal, holval;
- hal*, 1) = távolodási *szal* : halad, szalad; 2) vizi állat neme : halas, halász, halfogó; 3) ige : halál, haldoklik; 4) = szunnyadási *al* : halánték = alánték, mint a német *schlafen* és die *Schlüfe*; 5) = magassági *gar* : halom, halmaz, garmada; 6) = gömbölyű *gal*, *gol* : haluska, galuska, golyóska;
- hál*, 1) = szunnyadó *ál*, *al* : hálás, elhálni, álom, alvás; 2) kegyeletos, köszönő sohajszó : hála, hálál, hálálkodik; 3) halfogó : háló, hálóz;
- ham*, 1) = *om*, omlik : hamu, homu, elégett test szétomlott pora; homok, omlékony föld; 2) sietési : hamar, hamarság; 3) alattomos : hamis, régen hamos, talán átv. mintegy hamu alatt lappangó csalfa, ravasz? 4) szuszékféle : hambár, hombár;
- han*, 1) söppedékes gyöpség, rétség : hanság, hant, hancsík; talán az ingást jelentő *hin*, hinta, hinbál, változata; 2) torokból lehelt hallható szó : hang, hangzik, a *szó* *szav* inkább a fogak és nyelv működéséből származik;
- har*, 1) hangut. harsog, harsány, harang, haris, harkály; 2) boszús kedélyszó : harag, harcz, (haramja?); 3) = metszési *mar* : harap, harapodzik, mardos; 4) = növényi *sar* : haraszt, harság, sarj; 5) harmat talán = *permet*, vagy *har-med*, különösen a növényeket meglepő nedv?;
- hár* 1) = forgási *gur* : hárit, hárogat, = tovább vagy egymásfelé *gurit*, *gurogat*, élesen *hír* : hígál; 2) számnév : három, harmad, harmincz; 3) = hurkot jelentő *kér* : hárs, hártya, kéreg;

- has*, 1) metszési repedési hangszó: hasad, hasít, hasogat, rokona *fes*, feslik; 2) a beleket rejtő *kas*; hasas, hasal, hell. *γαστηρ*;
- hat*, 1) számnév: hatos, hatod, hatvan; 2) erőképpességi: hatás, hatalom, rokona a lat. *pot*-is, *pot*-est;
- haz*, 1) = ház: haza menni, domum ire, átv. szélesb ért. haza (patria); 2) hazug, hazud (homályos);
- her*, 1) hangut. herákol, a tisztátalan, turhás torku, herreg, herseg; 2) = konyulási *gér gör*: hervad, hervatag, gernyed, görnyed, továbbá = *sor*, sorvad; 3) = növényi *ser*: lóher, sereng, sarju; 4) a hímállat lényeges nemi része, töke: here, herél, herécel, hergel; rokona a *férj*, *fér*, mint a latin *vir* és *virilia*;
- hev* 1) = *hő*: heves, heveny; 2) nyugvási: hever, hevizál; 3) = *öv*: heveder, öveder;
- hid*, 1) mélység fölötti átkelő állvány: hidas, hidal; 2) = mozgási, taszítási *had*, *sad*: hidor, hadar, sadar;
- hiz*, 1) vékonyh. = *iz*: hizeleg, hízelkedik, azaz másnak izére, inyére, kedvére holmi tetszetőseket mond; 2) vastagh. = *iz*, izom: hízik, = izmosodik, hízal;
- hom* 1) = *gom*, *kom* gömbölyű domboru: homolka, homolít, homorú, homlok, homp; 2) = oszlási *om*: homok, omlékony földnem, homu; 3) sötét lepelbe burkolt, rejtett: homály, rokona *ham* hamis, és átv. ért. a *kom*, komor, komorodik, nem derült, nem nyílt arczu;
- hor*, 1) orrhang: horkol, hortyog, horkan, horezog; 2) = meghajlott *gor gör*, *kor kör*: horog, horgas, horvad, hervad, görnyed, kornyad, köröm; 3) hangosan dörzsölő, metsző: horhol, horny, hornyol, horzol, horhó; 4) átv. ért. mintegy koptatás által beesett; horpad, horpasz, horpaszt; 5) = *hoz*: hord, hordogat, hozogat; 6) = forgó *gür*, *gur*: hordó, gurogó, görgő;
- hur*, 1) = hangut. *kur*: hurit, hurogat, kurjant, kurhēja; 2) = tovább szállító *hor*, hurezol, horezol, hordoszol; 3) = *örv*: hurok, hurkol, urok, ürk; 4) = növényi *sur*, *sar*, *ser*, *her*, *hír*: surjány, sarju, sereng, ló-her, tyuk-húr, homok-húr, gólya-hír;
- húr*, 1) = lat. *chorda*; 2) = lat. *her* nia;

Nyelvhegyi bötüvel kezdődők.

- dal*, 1) kedélyszó : da da! dal, dalol, dan, danol, dana; 2) = *del*, *der* : dali, deli, dalia, derék;
- dar*, 1) hangut. daru, darázs; 2) = *töredék*-rész : darab, dara, darál, darancs, vékonyh. *der*, dercze, derzál;
- dár*, 1) mulatók zajos hangja : dárídó, dálíbo, dorbézolás, davorikolás; 2) = metszési, szúrási *ár ír* : dárda, bárd, nyárs, nyirkál;
- död*, 1) hangut. = *ded did* : dödörög, dedereg, didereg a fázástól; 2) = gömbölyű, fölfújt *dud, tüd* : dödölle, dudorú, tüttös, tüdő;
- dél*, 1) a napszak legtisztább, legvilágosabb közepe, hasonlók hozzá a világos fehéret jelentő : *dér, téj*, és a havas *tél*, melyek mind ékvesztők : delet, deret, tejet, telet; 2) = a büszkét, pajkosat jelentő *döl*, dölös, és a *den* denczeg, = dagályosan, magát hanyavetve jár;
- der*, 1) hangut. derécsel, dereducsál, deredarál, rokona *ter* : terefere, teretura, terécsel, tréfa; 2) haragos kedélyhang : derzés, derzéskedik, durcz, durczás; 3) = részt jelentő *dar* : derék, darab, dereglye, = hajóderék;
- dér*, 1) hóharmat, fagy, átv. fehér, világos : deres, derül, derít, derhenyő; 2) haragos kedélyszó, és szélfuvás : dér dúr, dérczes, durezás;
- dí*, 1) = tevést jelentő *csi* : csizmadia, csia, zia, lovas-di, katonás-di; diál diált, gyár gyárt; 2) becses értékű, kedves valami : diú dú, díj, divik, dísz; 3) dió, diós (alapeszmeje homályos);
- dob*, 1) hangut. dobog, dobban; 2) dobogó hangú gömbölyű : dobos, dobol, átv. dobasz, dobzó; 3) = távolító *tob* : dobál, dobás;
- doh*, 1) eltaszító szagu : dohos, dohosodik, (dohány?); 2) haragos fuvás : dohog, dohogás, duhog; rokona *düh*, dühöng;
- dom*, 1) = hangut. *tom* : dombéroz, tombol; 2) = gömbölyű *gom*, *csom*, *kom* : domó, domb; domború; vék. *döm* : dömbeiz, dömöszke; gomb, gömb, csomó, csombor, stb;
- dor*, 1) hangut. doromb, dorbézol, dorgál; 2) = metszési

- or, csor* : doroszol, dorozma, dorozmás, csoroszla, orló, stb.; 3) = fordít. *rud* : dorong, durung, düring;
- döb*, 1) hangut. döbög, döbben; 2) = gömbölyű *dob* : döbön, ford. bödön, bodon;
- dön*, 1) hangut. döng, dönget; 2) = tekervényes, gömbölyded *göm* : döndöre, göndöre;
- dör*, 1) hangut. dörög, dördül, dörmög, dörömb, dörömböl
2) surlódási hang : dörgöl, dörzsöl, dörmölg fogáival (terit, tergít);
- dú*, 1) fuvási hang : dúlfül, dúdol, duda dudorász; 2) öszvehúzott *diű*; dúka, dús, (dives), dúl, dúlás;
- dud*, 1) hangut. dudorog, didereg; 2) fölfújt gömbölyű; dudor, dudorodik, dudva far;
- dur*, 1) erős hang : durran, durrog, dérdúr, dureza, durbonczás; 2) = *dar* : durva, darabos, darócz, dorong, durung, a latinb. fordítva *rudis* durung és durva;
- te*, 1) másod. személyen., 2) = távolító, odábbbozó *ta* : tehát = ta-hát;
- tak*, 1) = lat. *teg*-o, *tec*-tum : takar, takács, textor; 2) bőr, borító nyálka : takony, taknyos;
- tal*, 1) = *tol* : taliga, talicska, toliga; 2) = *al* : talabor, talap talaj, talp; 3) = széledési terjedési *tel*, *ter* : talabor kalap = széles terepélyes karimájú;
- tám*, 1) a magasodás, fölkelés alapeszméjével : támad, támaszt; 2) = félrehajlási, egyenetlen járási *csám* : támmolog, csámmolog, csámpás; 3) = *szám* : támétalan, számmétalan, vált. *tem*, *töm* : teméntelen, töméntelen;
- tar*, 1) metszési, koptatási, csonkítási *ar*, *or*, *ir*, *sar* : tarol, tarló, taráz, tarangy, tarattyu; sarol, sarló, átv. ért. tarka, mintegy bemetszett vonásokkal, pettyekkel változó; 2) = magassági *or*, *tor* : taré, tarkó, torlik, torzon; 3) = *tur* : tarhó, turósodott tej, tarhonya = száraz turómorzsához hasonló térsztaétek; 4) = *tal*, *tol* : targoncza, torboncza = talicska; 5) önh. igegyök = *tol*, *tov*, *tav*, mint továbbra nyuló, létező : tart, dur-at, dauert, trwá; 6) áth. igegyök, bizonyos bírás, erőfeszítés alapeszméjével, latin. *ser*-vat, tartalék, tartomány, tartoztat, tarts;

- tár*, 1) nyílás, nyitás, tátongás alapeszméjével : tárol, tároгат, tárványitva, tárház; 2) = *tál* : tárgy lövöldözők tál-forma célzáblája, átv. ért. beszéd tárgya, mintegy cél-lapja, pontja;
- tek*, 1) = gömbölyű vagy hengerded *tök* : teke, tekéz, átv. kereksegre, kerítésre vonatkozva : teker, tekeredik, tekervényes, teketória, nagy feneket kereket verő, magasan kezdődő beszéd, vagy készüllet; 3) borító *tak*, *tok* : tekenő, toklász, tokmány, takaró, *tegez*, nyiltok; 4) tekint, tekintet, homályos alapeszméjű, l. *tet*; 5) zárt *é*-vel *ték*, a *té*-sz származéka : tékél = tegél, tékéletes = tegéletes, a mi egészen meg van téve : *perfectus*;
- ter*, 1) hangut. teretura, terefere, terécsel, tréfa; 2) helyszéledési : tér, terel, terít, terül, terjed, terpeszt, terem; 3) = növényi *ser*, *sar* : terem, teremt, termés, serdül, sarjadzik; 4) az erőfeszítő *tart* rokona : terh, terhes, terhel;
- tel*, 1) = helyszélességi *ter*, *tér* : telep, telepedik = terep, terepedik, telek (föld) = terek; 2) = tömötséget, bőrséget jelentő *töl* : teli, teljes, töltött, telik töltözik (mint kel és költ);
- tet*, 1) = lát : tetszik, lászik, tetetni magát, bizonyos álképben láttatni, innen átv. ért. kedélyre vonatkozva : *tetszik*, a mi jónak látszik, nem tetszik, a mi rossz gyanánt tűnik fel, továbbá *tető*, a mi magassága miatt leginkább föltűnik; *tetem*, nagy, tetemes nagysága miatt szembe-tűnő; *holttetem*, látszó kóros kinövés, és a megholt embernek vagy más állatnak azon részei, melyek el nem porlódván sokáig láthatók, vagy is a csontok; 2) tetű, féreg, talán onnan, mert főleg az emberi test tetejét, azaz fejét szereti lakni?
- til*, 1) hangut. tilinkó, tilinkóz; 2) a távolítási *tol*, vagy távo-zási *il*, illan szókkal rokon : eltiltani, kitiltani = eltá-volítani, kitávolítani vagy elillantatni;
- tim*, 1) = *sim*, *sem* : timmed, semmed, mintegy semmivé lesz; 2) sönem : timsó, timár, a ki timsóval készíti a bőrt;
- tip*, 1) = kicsinyített *tap*, *top* : tipeg, tipiczkel, tapog, topog; 2) = *tép* : tipál, tépász;

- tisz*, 1) vékonyh. tiszt, tisztel, tisztos, rokona : *disz*; 2) vastagh. tiszta, tisztít; talán a fényesítő *csisz* csiszol rokona?
- tír*, 1) hangut. tiriessel, tirihol a pacsirta; 2) = kicsinyes *csir* : tiripiri, csiribiri;
- tok*, 1) = borító *tak*; tehén toklája, burka, másképp pokla, tokmány, toklász; 2) = gömbölyű *szak* : nyaktoka, másképp *szaka*; 3) tokló, tavali bárány;
- tol*, 1) akármily irányban továbbra nyom, taszit: tolás, tolong, tolakodik, toliga, toldúl, változattal *tal*: taliga talicska; 2) = *dül*: tolvaj, mintegy *dulvaj*, (praedator);
- tom*, 1) hangut. tombol, tombora; 2) magasodó gömbölyű *dom*: tomb, tombác, tompor, domb, dombor; 3) = a mi el van metszve, életlen: tompa, tompúl, fordítva *mot*, *met*, *metél*, lat. *mutilat*, hell. *τεμνω*, ném. *s-tum*-pf, *s-tüm*-meln;
- tor*, 1) hangut. torty, tortyog, tornyikál; ide sorozható a torok is, mint a hang lényeges szerve, átv. ért. nyílás, melyen valami kifoly; 2) metszési *or*, *tar*: tordacs, ordacs, tarka; 3) = magassági *or* *hór*, *gór*: torlik, torzas, torzonborz; 4) = növényi *tör*: torzs, torzsa, torma, törzs, törzsök; 5) a régies temetési és boszuállási, vagy lakomai szokásra vonatkozó *tor*, torének, torol; alapeszméje homályos;
- tök*, 1) gömbölyű, hengerded, szilárd toku termés, átv. ért. here; tökös, tökösödik, töketlen; 2) = tevése vonatkozó *tek*, *tékél*, *tökél*;
- tör*, 1) erőszakos széttrontási hangut. tördel, törek, törmelék, átv. törpe, a minek mintegy törött teste, dereka van; 2) surolási hang = *dör*: törgöl törzsöl, dörgöl dörzsöl; 3) vastag, zömök növényi vagy állati testrészt jelentő *der*: törzs, törzsök, derék, mélyh. *tor*, torzs, torzsa; 4) meglett eseményre vonatkozólag: történik, történet; talán = tölténik, tölténet, mintegy betölt, teljesedett valami; 5) a régies törlejt = szerez, csinál, vagy palóczosan *szerít* „rablánczom egy szemét tükörré szeritem“ Lisznyay; 6) törvény = országos, társadalmi szervény (rendelet), honnan a régieknél szertörés = törvénytör-

- rés; különben a törvény jelent törést (fractio) is, p. réggen szertörvény = szertörés, törvénytörés;
- tul*, 1) = a *dú* (præda) gyökből származott *dúl*: tulajdon, eredetileg dúlva, dúból szerzett vagyon; hasonló viszony van a *dú* (præda) és *tusz*, (obses, pignus) között, vö. *tol*, tolvaj; 2) = *tol*: tuliz, öklelődik, tolakodik, és tulok, vö. *tusz*;
- tur*, 1) hangut. *turul* = gerlicze, turtur, turbik, turbikol; 2) = fuvási *tul dul*: turba v. tulba = fölfúható tömlőforma bőrönd; 3) = magassági *tor*: turzos, turczos = torzas borzas;
- túr*, 1) = hasítást, bökést jelentő *sűr*: túsás, turkál, innen átv. ért. túsás által fölhalmozott föld; 2) rokona a nyálkás *tur*-ha: túros hátú ló; 3) a tejnek megsűrűdött nyálkás része: túsó, túsózik;
- tus*, 1) = *ducz*: tuskó, duczkó; 2) = *tosz*: tusakodik, tusakodik, tusakol, tuszkol, toszkol; 3) = *dus*: tust inni, duska, duskál, duskálkodik;
- tusz* = *tosz*: tuszkál, tuszkol, toszigál, taszigál; 2) a székeknél jelent föld-rétosztáskor jutott részt, tehát egy eredetű a *du*-ból származott *duka*, *dukál*, szókkal;
- tűr*, 1) gyűr: türemlik, gyüremlik, türkőzik, gyürkőzik, türet, gyüret; 2) rokon a *tar*-t; (servat, tenet) igével tütni a rosszat fájdalmat = kitartani; türtöztetni magát valamitől = tartóztatni (abstinere); 3) a *türk* szóban a *t* és *k* át vannak vetve: *kürt*: türköl kürtől;
- se*, éles (= i) 1) elválasztva tagadó, tiltó: se te se én, se nem eszik, se nem iszik; 2) hangutánzó: *sese*, susu, susa, különösen a gyorsan menőnek susogó hangütése: *se-et*, *si-et*;
- seb*, 1) bemetszés, vágás által támadt sérves nyílás az állati vagy növényi testen; 2) a *seet*, *siet* rokona: sebesen menni, sebbellobbal;
- sül*, elv. gyök, 1) a tűzön pörhölődő nyirkos test hangja; sül, süt, sütemény; 2) a német sógornak megfelelő ősz magyar *sűv*;
- saj*, 1) fájdalmas, részvételi kedélyszó; sajnál, sajnós, sajog, sajgat; 2) = *sej*, szaglási hang: sejt, sejdít, sajdit; 3)

- = *sav*, *só* : sajtan, sajt, sajmegy; 4) = menésre sürgető *haj* : sajka, hajóka; 5) = hangutánzó *suj* : sajtol, sujtol, sutol, sujok, sulyok; 6) saját, sajáttság, homályos alapeszméjü;
- sal*, 1) örömhang : salapol, örömében kiáltoz.; 2) = *szal* salang, szalag;
- sáp*, 1) kacsahang : sápag, sápit, = *háp*, hápag; 2) sápad, sápaszt, lat. *tab-escit*, homályos alapeszméjü;
- sar*, 1) = metszési : *tar* : sarol, tarol, sarabol, tarló, kard, *sarja*, metsző éle, sarjazni a vasat, élesíteni; 2) = növényi, növesi *ser*, *cser* : sarjadzik, sarju, sarang, serdül, sereng, cserj, cserje, csarit, csalit; 3) = a láb hátulsó része : sark, és a lábat takaró saru;
- sej*, 1) = szaglási *saj* : sejt, sejdit; 2) főnév *sejt* : sejtes, sejt-szövet, alapeszméje homályos;
- ser*, 1) hangut. *sercz*, *serczeg*, *serpeg*, *serpenyő*; 2) = növéstre vonatkozó *sar*, *sarj*; *sereng*, *cser*, *cserj*; 3) = fris mozgási *sir*, *sűr*, *für* : serény, serteperte, sereg, sürög, fürög; 4) = sodor, teker : serlik, serülködik, serlő, serikál;
- sér*, 1) állati *sarj* : sérte, sérény, sörte, sörény, ször; 2) = *for*, *för* : sér, sör, főzés, forrás által készített ital;
- sik*, 1) magash. siker, sikeres, süker; 2) mélyh. csuszamlási, simasági : sikál, sikam, sikamlik; 3) = *csig* : sikolttyú csigolttyú; 4) = *csik* : aranyzik, ezüstsik; 5) hangut. sikolt, sikoltás;
- sil*, 1) = ürességi, hiányzási *hıl*, *hiv* : silány, hivány; 2) = pislogási *csıl* : silákol, a tűz, midőn csak néhanéha csilámlik; 3) silap = sisak, silapsi;
- sim*, 1) rokona a *sik* : sima, simúl, simít; 2) = *siv* : simánszik, sivánszik, rimánszik;
- sis*, 1) magash. hangut. *siseg*, *sisereg*, *siszereg*, *zsizsi*, *zsizseg*; 2) mélyh. sisak, vált. süsü;
- som*, 1) = *csom* : somfa, csomós, bötykös, bogosfa; 2) = *suny*, *huny*, *kuny* : sompolyog, azaz, sunnyogva jár, elsompordál, elsompolyodik; 3) fordítva kedélyi *mos* : somolyog, mosolyog;
- sop*, 1) = kedélyi *sov*, *soh* : sopánszik, sovárogo, sohajtoz;

- 2) = hiányt, ürességet jelentő *sov*, *siv* : sopár, sovány, sivány;
- sor*, 1) = *szor*, *szér* : sorban szerben tenni valamit, töltéssor, töltésszer; 2) = *her* : sorvad, hervad; 3) = hangut. *sur* : sorgyáz, sorikál, sorofol, surran;
- sov*, 1) = héjat jelentő *kov*, *kop* : sovárlik, kovárlik, kopárlik; 2) = ürességi, hiányos *hü* : sovány, hivány, hitvány, sivány; 4) = fohászos *soh* : sovárog, sohajt, sohár;
- söp*, 1) súrolási hang : söpör, söprű; 2) lemerülő testnek hangja : söpped, söppeszt, süpped;
- suly*, 1) = *szúl*, *szúr* : sulyom, szúrós, tuskés, szulákos vízi mogyoró, rokona a magash. sül, süldisznó; 2) = hangut. *suh* : suly, sulyok;
- sul*, 1) = görbedési *kul*, *kol* : suli, kuli, kula szarv; 2) sullog, kullog, sunyva görbedve megy;
- sur*, 1) hangut. surran, suramlik; 2) = növési *ser* : surjány v. surgyán, serdülő;
- sus*, 1) hangut. susog, susa, susáról, sustorog, sustya; 2) = *rus rut* : susnya rusnya;
- sut*, 1) hangut. suttog; 2) buvó, megsunyó szug : sut, kemence möge, sutton, suttony; 3) = *set* : suta, sete, balogkezű; 4) = *csut* : suta v. csuta szarvu tehén;
- sün*, 1) szűrőst jelentő *sul*, *szul*, *suly* : sündisznó, süldisznó, szulákos, tuskés; 2) = *suny* : sündörög, sunydorog;
- sűr*, 1) = dörzsölési *sur* : sürölködik, surolkodik; 2) = *zür* : sűrű, zürü, zürös, zavaros, sürjefa, sűrűn növe cserje;
- süv*, 1) l. sü; 2) hangut, süvölt, süvöltyű; fejtakaró süveg, rokona süsü;
- zsib*, 1) = hangut. *zsiv* : zsibaj, zsibog, zsiba, zsivaj; 2) = *dibdáb* : zsbivásár, zsbárus; 3) = fordít. *bizz*, zsbibad, bizseg, bizsereg;
- zsig*, 1) magash. *zsiger*, belső rész, aprólék; 2) mélyh. = *zsug* : zsigora, görcsös nyavalya, zsikora = töpörtővé zsgorodott szalonna;
- sza*, 1) hang : szav, szó; 2) = *te* : no-sza ne-sze, jer-sze, jüszte; 3) = elválási *sze*, *ta*, *te* : szanaszét, szab, szak;

- szán*, 1) fájdalmas, részvételi kedélyszó : szánás, szánalom = vö. *saŋ*; 2) csonkítva *iszán*, *iszam* : szánkó, iszamló, csúszó jármű, iszánkolni = csúszkálni;
- szap*, 1) = *gyap*: szaporodik, gyaporodik; 2) faedény: szapu, szapoly;
- szar*, 1) bélsár : szarik, szaros, lat. *cerda*, magy. kuk-*herda*; 2) járókelő *zar* : szarándok, zarándok, szarahora; 3) = kinövési *tar*, *sarj* : szarv, szarvas, taré;
- szár*, 1) = növési *szar*, *sar* : szárcsi, vékony lábszárú, szárcsa; 2) kopaszt jelentő *zár* : szárad, szároga; 3) = *szál* : szárny = szállny, származik;
- szeg*, 1) nyílt *e*-vel = metsz, hasít: szegdel, szegés; rokonai : *szak*, *szek*, szakócza, szekercze; 2) éles *e*-vel = *i*, hegyes, szűrő : szeg (clavus) szegez, szigony, szucza; 3) elvont gyök = *szük*, szoros állapot : szegény, szükség, szigor; 4) zárt *e*-vel = szög a) csucsos szorulat : szöglet, szöglet, szégellik, b) barna : széghaj, szöghaj;
- szek*, 1) metsző, hasító, választó *szak*, *szeg* : szekercze, szakócza, szegdel; 2) szekér, jármű (szök-ér, szök-ő?);
- szep*, 1) félelmes beszívási hang : szepeg, szeppen; 2) erőködve kinyomott hang; szepelkedik; 3) = fényeset jelentő *szép* : szepe, szeplő;
- szér*, 1) = *sor* : szerkeszt, szerés; 2) *rend* : szerződik, szerzet; 3) különféle átv. ért. *mód*, *eszköz*, *menyiség*, dolog (res); 4) nyílt *e*-vel : szeret, szerelem,
- szesz*, 1) fogak közt kibocsátott félelmi hang : szeszeg; 2) szaglási és izlési szívó hang : szesz, borszesz;
- szig*, 1) = *szik* : szigár, szikár; 2) = hegyes *szeg* : szigony, czigony; 3) = szoros *szeg*, *szik*: szigor, szigorog, szük, szegény; 4) = *szug* : sziget;
- szik*, 1) latin *sic-cus* : szikár, szikkad; 2) = hangut. *szíp* : szikra, sziporka, az égő testből kiugró részecske;
- szir*, 1) fogak közt kisziszszénő, tüzet élesztő hang : szirkotál, szirkó; 2) = mocskot jelentő *szur* : szirtos, szurtos, szurkos; 3) = *szij*, *szil* : szírom, szirmos; 4) kiálló valami : köszirt, nyakszirt;
- szor*, 1) = élénk mozgású *sűr* : szorgol, sürgöl, szorgalmaz, sürgelmez; 2) = szük *szur* : szorít, szoros, szurdék;

ször, 1) = beszívási *hör* : szörből, hörpöl, változ. *szür*, *szír* : szürcsöl, sziricsel; 2) reszkettető, félelmes kedélyhang: szörny, szörnyü, szörnyed; 3) = forgolódó *sür* : ször-szöm = sürgőfűrő;

szur, 1) = bökö *czul* : szurós, czulák, szulák; 2) = *szor* : szurdok, szoros köz; 3) szurok, ragadós ásvány, vagy növénynedv;

szusz, 1) hangut. szuszog, szuszma; 2) = bökö *czucz* : szuszál, czuczál; 3) = *kusz*, *kucz* : szuszkó, kuszkó, kuczkó;

szük, 1) l. *szeg*, *szig*; 2) kutyahang : szükül a kutya félelmében;

szül, 1) = *szür* : szüleség, átv. ért. beszüirt beszerzett takarmány; 2) szülő, szüle, születik;

szür, 1) hangut. szürés, szüret, szűrő, szürcsöl; 2) = *ziür* : szürke, azaz, világos és sötét szín keveréke, szürkül az idő estve, midőn a világosba sötétség vegyül, szürkül hajnalban, midőn a sötétségbe világosság vegyül;

zab, 1) gabonafaj, lat. *av-ena*, német. *haf-er*, tót. *ow-esz*; 2) = mohó evési *hab* : zabál, habsol; 3) = *zav* : zabakol, zavar; 4) = *szap* : zabgyermek, fattyúszaporaságú;

zom, 1) = tömött, gömbölyű *dom*, *csom* : zomok, zömök, döm-bicz; 2) = *hom*, *ham* : zománcz, hománcz, mintegy hamvasság;

lab, 1) = *laf* : labancz, lafancz; 2) = *lap* : laboda, lapu-forma levelű növény; 3) hangut. *laf* : labatol, lafatol a mohón ivó kutya;

las, 1) *lap* v. *lapos* : laska, laposka; 2) = lustát jelentő *laj* : lassú, lajha, lajhár, lusta;

lep, 1) = hangut. *lecs* : lepcsen, leccsen; 2) = *lap* : lepény, lepcsés; 3) = *leb* : lepke, lependék, lebegő lebendék, lepenyű, lebentyű, lepenyeg, lebenyeg;

lép, 1) ige, vált. *vép* : lépés, léptet; 2) fn. a) állati belrész, b) ragadós, enyves, nyúlós test neme : madárlép, lépés méz;

lib, 1) = mozgási *leb*, *lob* : libeg, lebeg, lobog, libben; 2) hangut. liba, libucz;

- loh*, 1) = aláhajló *le* : lohad, lohaszt = apad, apaszt, mintegy *le-h-ed*, *le-h-eszt*, v. *lejed*, *lejeszt*; 2) mozgási : lohog, lohogás;
- nap*, 1) égi test és annak látszatos körmeneti ideje; 2) = csonkított *anap*, anyós, finn *anappi*;
- ne*, 1) nyílt *e*-vel jelent adást, tulajdonítást, hívást : *ne*, vedd el! *ne* neked! *kutya ne!* 2) éles *e*-vel, tiltó : *ne* bánts! *ne* menj oda! innen a tagadó *nem* : nem jó, nem szép;
- nesz*, 1) hang. *neszez*, *neszel*; 2) = fordít. *szín* : azon *nesz* (szín) alatt.
-

Öszvetett mássalhangzóval kezdődők :

- csa*, 1) ökör-terelő : *csa* betyár! *csálé*; 2) kicsiny. *ka* : darabcsa, darabka, fordítva *acs* : uracs, horgacs;
- csal*, 1) ige : csalás, csalfa, csalárd; 2) = tevési *csel* : család, cseléd, cselekszik, cseles, cselevendi; 3) = növényi *csar*, *cser* : csalit, csarit, cserje; 4) = fájdalmas *saj* : csalán, bőrt csipő sajgató levelű növény;
- csan*, 1) = görbe mozgású *san* : csandarog, csank, sanda, sandarog; 2) hangut. *csang*, csangó, cseng, csengő;
- csar*, 1) l. növényi *csal*; 2) = magassági *tor*, *tar* : csarnok, csornok, tornác, *taré*;
- csat*, 1) hangut. csatta, csattan, csattog; 2) = görbe irányú *sat* : csatangol, csatolál, satrat, satrafa, vö. *csa*; 3) görbe alakú : csat, csatol, csatlás; 4) sármocsok : csatak, csatakos, csetres;
- csek*, 1) = fordított *kecs*, *kics* : csekély, kicsi; 2) *csak* : csek magam voltam ott, palócz; 3) a *csekle*, *cseklész* szókban átvetett : cselke, cselkész;
- csel*, 1) l. *csal*; 2) = *csáli* : cselleng, ideoda bolyong, mintegy csáléra, cselőre jár;
- csem*, 1) hangut. csemes, csemcség, csemege, csamcsog, csámcsog; 2) = *csim* : csemete, csimota; 3) zárt *e*-vel = *csöm* : csembő, csombókos, czafrang a kostökon; 4) = *cselcsal* v. *cse*n : csempész, csempézkedik;
- cse*n, 1) = lop : elcsenni valamit; 2) hangut. cseng, csenget, változ. *csön*, csönget, csöndít; 3) = *csün*, *sin* : csene-

- vész, csünik, sindik; 4) rokonai a csevegést, zajt tiltó *csi! csitt*: csend, csendes;
- csep*, 1) hangut. csépeg, cséppen; 2) = *csöp, gyép, gyap*: csépü, csöpü, csépzik, cséplye, gyöpü, gyapju, gyopár; sűrűn növe szörre, vagy növényre vonatkozók;
- cser*, 1) zárt *e*-vel = *csör*: csérég, csörög, csérdül, csördül; 2) *cser* nyílt *e*-vel a) fanem és sarj: cserfa, cserj, cserje, csereklye, cserz, cserző, b) = töredék; repedék: cserép, cserepesedik, c) csere, cserél, valószínűen a *csel*, (csal) változata, mint a németben *tausch* csere, és *täuschen* csatlakozni; ide sorozható a *cserkész cserkél* is, mintegy cselt vetve jár, vadász, cselkész, cselkél;
- cset*, 1) = hangut. *csat*: csetteg, csattog, csetten, csattan; 2) = *sed, sad*: cseter, seder, sadar; 3) = *csuta, suta*: kicsi, csonka, kurta: *csete* = földibodza;
- csics*, 1) hangut. csicsereg, csicserke, csiccsed; 2) = szépet, jelentő *csecs, csecse*: csicsoma, csicsomáz, v. cziczoma, cziczomáz; 3) = csőalakú *csucs, csöcs, csiics*: csicsóka, (csucsóka);
- csig*, 1) tekervényes mozgású: csiga, csigolya, vö. *csik*; 2) = rossz bor: csigér;
- csik*, 1) hangut. csikó (hinnulus); 2) élénk vagy tekervényes mozgású: csiklik, csikland, csikar;
- csill*, 1) = *csend, csitt!* csillapodik; 2) fény reszketeg mozgása, villogása: csillog, villog, csillag, csillám, vö. *ill, mill, pill*;
- csim*, 1) = *csom*: csima, csoma, csimbók, csombók; 2) = *csün, csüng*: csimpalykodik, csingasz kodik; 3) csimaz, lat. *cymex*;
- csip*, 1) mélyh. csípa, csípás, csipalag, rokona a magash. *csep* (gutta); 2) magash. a) hangut. csípeg, csipegés, b) = éget, szúr, finoman öszveszorít, szaggat: balhacsípés, csipked, csipeszkedik, átv. ért. csipő;
- csisz*, 1) surlási hang: csiszol, csiszár, csiszárol; 2) = *csusz*: csiszamik, csuszamik; 3) = *sis*, égési hang: csisztereg, sistereg;
- csob*, 1) tompa hangut. csobog a víz; 2) = *csom*: csobak =

- csomós göcs a fán; 3) gömbölyű *csöb*, *kob*, *köb*: csobán, csöbör, kobak, köbül;
- csom*, 1) tömött gömbölyű: csomó, csombor, 2) = *töm*: csomoszol, tömöszöl; 3) = metszési *tom*: csomka (csomka) tonka, l. *tom*;
- csop*, 1) = tömeges sokaságú: *csöp*, *gyöp*, *gyop*, *gyap*: csoport; 2) = gömbölyű *csob*: csopor, csupor, csobán, csobolyó;
- csor*, 1) hangut. csorog, csorgat, csorsz, csorszog: 2) = fekete *kor*: csormolya, csörmölye, korom; 3) = *ser*, sereg: csorda, Gömörben *csor*-da; 4) = metszési, törési *sar*: csoroszla, csorba, sarabol, sarol; 5) = magassági *tor*: csornok, tornác;
- csöp*, 1) = hangut. *csép*: csöpög, csépég; 2) = zsugorodási *töp*: csöpörödik, töpörödik; 3) l. *csép*;
- csör*, 1) hangut. csörög, csördül; 2) = *tör*: csörmelék, töredék, törmelék; 3) = égési sütési *gör*: csörge, azaz, töpörtő, vált. *kur*: kureczina, ugyanaz; 4) = *csév* csörlő, csévélő;
- csuk*, 1) ige, csukás; 2) csomósdad: csukor, csokor; 3) halfaj, csuka;
- csur*, 1) l. *csor* hangut.; 2) = *hur*: csurka, hurka;
- csut*, 1) = *csup*: csutka, csupka; 2) = *sut*: csuta, suta; 3) = *csucs*: csutora, csucsos szájától;
- csűr*, 1) = kicsiny *csir*: csürhe, csiribiri; 2) *tűr*, *tül*: csűrök, türök, tülök;
- csűr*, 1) a *csávar* párhuzamos mása: csürcsavar; 2) gabonátár, lat. *hor-reum*, hell. *σιρος*;
- czib*, 1) = *csib* hangut. czibe, csibe; 2) = *tép*: czibál, tépász; 3) = fordított *bicz*: czibak, biczegve járó, sánta, czibekel; 4) = vonzó *czip*, *czep*: czibék, czipel, czeipel;
- czicz*, 1) macskahang: czicza, cziczus; 2) = *csicsa*, *csecse*, cziczoma, csicsoma; 3) = bőkö *czucz*, *szucz*, *szig*: cziczzerél, czuczáz, szigony; 4) = *czik*, cziczáz, czikáz;
- czik*, 1) hangut. czikákol; 2) = *szik*: czikkad, szikkad; 3) élénk, szétágazó mozgási: czika, czikáz, v. cziczáz, átv. ért. czikornya, ideoda tekergő vonású czifraság;

- czin*, 1) hangut. czineg, czinke, czincz, czinczog; 2) = *csiny*, czinkostárs = csinytárs;
- czip*, 1) = *tép*, *czib*: czipál, tépál, czibál; 2) vékonyh. czipel, czepelel, szepelkedik; 3) = fordít. *picz*, *piczi*: czipó; 4) hangut. czipeg, czipegő;
- czir*, 1) = *kör*, lat. *circus*: czirkalom; 2) = mocskot, szurkosat jelentő *szir*, *szur*: czirmos, szirtos, szurtos; 3) czirok, kölesnemű növény; 4) czirogat, czirókál;
- czob*, 1) = *czomb*: czobók, czombók; 2) = *szob*: czobor, szobor;
- czom*, 1) gömbölyűségi: czomb, czompó, csomb, csombor, 2) *som*, *suny*: czompolyog, sompolyog;
- czucz*, 1) = hegyes, бүкös *szucz*: czucza, szucza; 2) = öszveh. zott *czup*: czuczoritani a száját, czuporitani; 3) hangutánzó: czuczorkál;
- gyak*, 1) = szúrasi *dük*, *dűf*: gyakdos, gyaka; 2) rokona a sokaságot jelentő *gyap*, *szap*: gyakor, gyapor, szapora és a cselekvési *dia*, *diál*;
- gyal*, 1) = *al*: gyaláz, aláz, gyalog, alacson, p. gyalogbodza, gyalogfenyő; 2) = *tal*, *tol*: gyalu, gyalk, gyilk, toló taszító eszközök;
- gyar*, 1) = *díar*: gyarapodik, divik, gyarmat; 2) = met-szési *ar*: gyarat, arat; 3) = *gyal*, *al*: gyartat, gyarló;
- gyom*, 1) = *gom*: gyomor; 2) = *gyöm*, *töm*, *csom*, *csöm*: gyomoszol, gyömöszöl, tömöszöl, csomoszol, csömöszöl;
- gyöm*, 1) l. *gyom*; 2) = *göm*: gyöngy, göngy, gömgy;
- gyű*, 1) = *jő*: gyűl, gyülekezik = jőül, jül, jülekezik; 2) eltaszító kedélyhang: gyűlöl; rokona *dűh*;
- gyűr*, 1) gömbölyű, dudorú: gyürke; 2) kerek, vagy hengerded: gyűrű, gyüremlik;
- nyal*, 1) ige: nyalás, nyalánk, nyalfal; 2) = fogódzó *nyel*, *nyél*, nyaláb;
- nyár*, 1) meleg időszak: nyáron télen; 2) = nyir, vagy nyál; nyárfa, nyirkos vagy nyálkásfa; 3) hegyes *ár*, a nyárs származékban;
- nyel*, 1) ige: nyelés, nyeldeklő, nyelv; 2) fogó szára valaminek: kés nyele, kapa nyele;
- nyer*, 1) az erőt jelentő *r* gyökű szók rokona: nyer, mer,

erő; 2) higsági *nyir* : nyers, nyirkos; 3) = *nyar*, *jár* : nyereg, nyargal, jargal; 4) lóhang : nyerit;

nyil, 1) = sebes mozgásu : *ill*, *vill*, *pill* : nyilas, nyilal, villám; 2) = üreset hézagot jelentő *hi*, *hül*, *sil* : nyilik, nyilás, hízag, silány, nyilány ruha = silány, hívány, ritka, hízagos;

nyir, 1) metszési *ir* : nyirkál, nyirés, nyüres; 2) = higsági *ir*, *vir* : nyirok, nyirfa, írő, virics;

Jegyzet. Az önhangzóval kezdődő egyhangúakat l. főlebb, az önhangzóval kezdődő gyökök között.

Figyelmeztetés. Hogy a szóértelmezés észszerű legyen, figyelni kell, kivált az egyhangúaknál, az alapeszmére; különben a hangok rokon vagy éppen azonos volta mind a bel-, mind a külhasonlítás és családositásnál tévútra vezethet. Az *alapeszme* alatt pedig értem azon első felfogást, melyből a szóalkotó ész bizonyos elnevezésnél kiindult vala, s melyből a többi mellék, másod, vagy átv. értékenyeket megfejteni lehet. Tudnivaló, hogy *legelődiebbek* a kül- és belérzékek által szerzett *érzelmi*, *tapasztalati*, *összszerű* (concret) eszmék, s ezekből származtak az *elvontak* a *szellemiek*, mint reflexio által képzetek, valamint az *átvitt* és *képes* értékenyűek is. Lássuk a dolgot egy-két példában :

Hó, v. hav (nix).

Ezen szó legbensőbb tárgyilagosságságban áll a *hi*, *hives*, *hideg*, vagy *hü*, *hüvös*, *hül*, *hült* szókkal, s élet-szervtanilag (physiologice) fölfogva a lehnek azon visszahúzását fejezi ki, melyre a hidegtől borzadó önkénytelenül kényszerül; valamint ellenkezőleg a meleget jelentő *hő* *hév* a nyomasztó melegségnek ki vagy ellehellését utánozza. Tehát mind a *hó*, *hüv*, *hideg*, mind a *hő*, *hév* azon visszás érzésnek kinyomata, melyet az állati, nevezetesen emberi testnek és a külső légnek hőmérséki aránytalansága okoz, amaz a kellő melegség hiánya, emez túlbősége által. És így a fentebbi értékenyű *hó* és *hő* tulajdonkép eredeti visszszás kedélyhangok, s különböznek tőlök alapeszmében a *hó* *ha!* és *hő* *he!* ú. m. a barmot megállítani akaró, és a *haj* *hi!* az állatot menésre sürgető parancsszók. Hasonló

észjárás szerint hellenül a hideg évszak vagy is tél neve *Χειμα*, és a hóé *Χιωρ*.

A hónap, mint megtestesült hidegnek második, szembeötlő, lényeges tulajdonsága a *fehér, fényes, csillogó szín*, honnan a latinban is a *nix* és *nitet*, *nitidus* egygyökűek. Ennélfogva másodszemei rokonságban állanak vele: *hóka* ló, fehér foltos; *hód* (castor) fehér csillagos homlokáról; *hol*, melyből *holval*, azaz előhajnal, midőn az éji sötétség oszolni kezdvén fehéredik, világosodik az ég; *hold*, mint halavány színű, s ebből *holdas* ló, = *hóka*, fehér csillagos; *húgy* a régienél csillag, azaz kis hold; magashangon *hölgy*, fehér szőrű hermelin, és fehérszemély; *hab*, habzik, *habpipa* = fehér anyagú pipa, = tajték (tejdék) pipa; *hattyú* = havtyú, mint *fattyú* = fajtyú. Képes költői nyelven: hó mell, hó kebel, hó kar = hóhoz hasonló fehérségű.

A *hold* mennyiben visszavissza forduló változataival bisonyos időkört képez, szintén átv. ért. *hó*-nak is mondatik, p. pünköst hava; se hete, se hava. Hasonló származási viszony van a latin *lux*, *lumen* és *luna*, *lucina* közt. Adelung a német *mond*-ot is ily alapeszméből értelmezi.

Átv. mellékértelemben *holdas*, *hóbolygó*, vagy *hőbolygó*, vagy *hóbortos* oly embert jelent, kinek esze a hold járása szerint változik. Ime e szókbán a hónap (*nix*) se hidegsége, se fehérsége, hanem a hóhoz színre hasonló égi testnek egy más tulajdonsága, vagyis változékony mivolta szolgál alapul, és így a leszármaztatás közvetett, vagyis visszafelé elemezve: a *holdas* (lunaticus) törzse a változékony *hold*, ezé, mennyiben fehér színű, a *hol*, *hó*.

Szintén mellék- és távolabbi értelemben *magasságra* is átvitetett, mennyiben a hónap rendes örökös tanyája a legmagasabb hegyek, a havasok. Innen értelmezhetők: *hullám* (hollám) = hánykodva emelkedő, fölföl magasadó víztömeg; *hollároz* = fenhéjaz, nagyra tartja magát. Hasonló gyökhangi és eszmei rokonság látszik lenni a latin *algor* (hideg), *alpes* (havas), *albus* (hóka, fehér), *altus* (magas) között, melyek gyöke lágy hehentéses *hal* lehetett, mint a francziás *haut* = alt, altus.

Fej, v. Fő.

Az állati, nevezetesen emberi testnek felső része, egyszerűen *fe*. Alapeszme benne a *magasság*, honnan *fel*, *fen*, *felül*, *fő*, *féd* v. *föd*, *fedél*, *fenyv*. Ellentéte : *le*, mély hangon *la*, s ebből *láb*, a testnek alsó, lenső része, mint *bél* belső, *mell* elülső része. Származéka a ló-fejtkötő *fék*, mint a finnben *pää* fej, és *päätsi* fék, lat. *caput* és *capistrum*, tót. *hlawa* és *o-hlawka*. Képes kifejezéssel, fegyelem, mintegy erkölcsi fék, mely a szilajságot korlátolja. A fejnek részint magas helyzete, részint legnemesebb volta, előkelősége, azon tulajdonságok, melyekből messze elágazó átv. értelmű származékait magyarázni lehet. Különbözik tőle azon

Fej,

melyből *fejlík* és *fejt* származnak, mert ezekben az *elválás*, *szétnyílás* alapeszméje rejlik, p. *fejlík* v. *feslík* a bab hüvelye, midőn ketté válik; s ennél fogva a test részét jelentő *fejjel* semmi köze, hanem egyezik vele a ketté osztott egésznek egy-egy része *fél* v. *fel*, mélyh. *vál* v. *val*, és így *fejlík* = fel-lik, felekre válik; *fejt* = fel-t, felekre választ, az *l* átváltozván *j*-re, mint : *olt* ojt, *fult* fujt, *dült* döjt. Ugyanezen alapeszméből elemzendő a *fejsze* = felző, felező, mint hasító fejtő eszköz; rokonai *valaska*, *bulaska*, *balta* a *val* gyöktől, lat. *valgium*; *szekercze*, mert *szeget*; *szakócca*, mert *szakaszt* a szittyákból kölcsönözött hellen *σαγαις*, mint a lat. *seco* és *securis*; hellen. *πτελαω* és *πτελεω*, a heber-arab *palach*, francz. *hache* és *hacher* (hasít). A finn *pääkä* (fejsze) is észszerűbben a *pako* (hasadék) *pakvan* (hasadozok) mint a *pää* (fej) szóval rokonítható. Ide tartozik a *fej* (mulget) ige is, mennyiben fejni = a tőgyben csecsben levő tejet elválasztani, elfelezni.

Fél v. Föl.

- 1) Egy eredetű a magasat jelentő *fej*, *fő*, *föd* szókkal.
- 2) Ezen származékokban, *félhő*, *félleg*, a beburkolás betaka ródzás, alapeszméjére mutat, vagyis rokonai : *bul* bulál, *bur* burít, *bor* ború, továbbá *pely* pelyva, *póly* pólya, vagyis a

felhő = tiszta eget beborító, betakaró, bebulaló, mint a lat. *nubo* bulálom, búrkolom és *nubes* boru, felhő, a szláv *oblak* = felhő, és *oblíkat sze* = beburkolódzni, felöltözködni. Adelung a német *wolk*-ot is így elemezi. Finnben *pilvi* = felhő, *pallahat* = borék, különösen tőkezcskó.

Gyaláz és Gyalog.

Gyaláz = valakit erkölcsileg, becsületében alacsonyít; tájszokással, *aláz*, s ennélfogva elötétes, mint: *gyarat* arat, *gyángyi* ángyi, *gyérceze jércze* ércze, *gyeveder, heveder, öveder*. Gyöke a magasnak, felsőnek ellentéte *al*.

A *gyalog* kétféle jelentésű, de mindegyik egy alapeszméből indul ki; a) jelent a maga nemében alacsonyat, földön kúszót, p. *gyalogbodza* = földibodza, csete; *gyalogborsó*, törpe, guggon ülő, nem fölfutó borsó; *gyalogfenyő*, nem sudár, hanem alacsony cserjenemű; *gyalogmoh*, földön, alant, nem fán, nem háztetőn termő moh; *gyalogolajfa*, cserjefaj; *gyalogszedes*, földön kúszó, cserjes, nem fi szeder. Ezekben is a *gyal* = *al*, alacsony. b) Jelent saját lábain járókelő embert, s ennek ellentéte: a lóháton, kocsin, hajón vagy akár mily járművön haladó.

Ennek is ellentéte a magasabb a fényhézázó helyzet, mint a közmondásból kitűnik: „Nem lehet vele gyalog beszélni“ azaz, nagyralátó, föltartja, fönhordja az orrát, az alantabb állót lenézi. Származási és eszmei rokonságban áll vele a *láb*, melynek gyöke *la* = *le*, honnan a *lább* és *lép*, t. i. a lábnak egyik tulajdonsága az *alantság*, mint a *fejé* a fenség, második pedig a testet hordozó *mozgás*, járás; az elsőre vonatkoznak az ily kifejezések: *hegyláb*, *szőlőláb*, azaz hegy alja, szőlő alja, másodikra: *lábbal*, *lábbad*, *lábbadoz*. A finn nyelvben is az *al* számos származékokban *alattiságot* jelent, melyből elötéttel *jalka* = láb, *jarka* = gyalog, és *jarru* = alabor, vagyis kerék alá való csúsztató.

Szí, szin, sziv, szíj, szíl, (lorum). Tulajdonképen jelent bőrből hasított szálát, szalagot, szatyingot, szélesb ért. más rostos testből, p. fából hasított szalag, honnan *szíjács* v. *szi-lács*, v. *szivács*, melyet gyalúval a fáról lehasítanak; *szilánk* fa, mely szíjakra hasítható, *szilvány*; keményebben *sziv*, *szi-*

rom. Átv. ért. *szivos*, a mi a szíjhoz hasonló rugalmasságú, p. szivos hús; *szilaj*, vad rugalmassággal bíró erkölcsű, engedetlen és *szilárd* = szivos jellemű, ki a viszontagságoknak erősen ellentállani, a hatást ellenhatással viszonzni képes, kinek határozatát föltételét egykönnyen megszakasztani nem lehet. És így visszafelé elemezve, a *szilaj* és *szilárd* a *szilács*, *szijács*-tól vették képes jelentésüket, ezek pedig azon *szi*, elvont gyöktől, mely a rokon *sze*, *sza*-val számos származékokban metszésre, hasításra, elválasztásra vonatkozik.

Tanulságok. 1) A fentebb elemzett néhány példából is látható, hogy a nyelvek eredetre, illetőleg rokonságra nézve nincsenek oly annyira egymástól elkülönözve, mintha egészen más más törzsektől szakadtak volna, s ennél fogva a nyelvhasznítás, ha hivatásának igazán meg akar felelni, nem szorúlhat oly szűk körbe, mintha bizonyos nyelvek csak bizonyos nyelvcsoportozat jellegeit viselnék homlokaikon, mert futólagos pillanatvetés után is kitűnik, hogy péld. az altáji és árja, de még a Sémi családokban is a gyökszók fölös száma egy köz eredetre visszavihető. 2) Midőn a szóban rejlő alapeszme előttünk ismeretlen, akkor annak vagy csak másod, mellék, vagy alkalmazott, képes érteményét bírjuk, vagy épen csak puszta hang gyanánt élünk vele, melyet bizonyos tárgy elnevezésére használunk, péld. a csupán magyarul értő ember előtt az idegen *apostol* am. Krisztus tanítványa, de a görög nyelvben jártas már többet tud, hogy t. i. *küldöttet*, *hítkövetet* jelent; ezen keresztnév *Gergely* pedig puszta hang előtte, melyen valakit hini szoktak, nem tudván, hogy eredetije a hellen *Γερμανος*, ennek törzse pedig *γεργμενω*, am. virrasztok, ébren vagyok, figyelek, tehát *Gergely* = virrasztó, éber. Itt van annak a bökkenője, hogy legtöbb régi helyneveinket értelmezni nem bírjuk, mert az elnevezés alapja nincs tudva előttünk, minthogy részént már elavúlt, részént egyhangú (homonym) gyökökből származtak, és így csak keletkezésök történetéről szóló hiteles okmányokból értelmezhetők.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknak.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

IX. Sz.

A FEJLŐDÉS ESZMÉJÉRŐL.

Olvastatott május 9. 1859.

PURGSTALLER JÓZSEF rt. által.

Napjainkban divattá vált a társas körökben nem különben mint a napi lapokban, sőt a tudományos munkákban is, a fejlődést, előhaladást pengetni, s vajmi kevesen vannak, kiknek eszébe jut elmélkedni a felett: érvényesek-e ezen eszmék? A többség fölteszi, hogy érvényök kérdés alá nem jön, minthogy mai időben minden mívelt népnek ajakán forognak.

A bölcsészethez tartozván az eszmék világa, földadataúl tűzé ki újabb korban a fejlődésnek alapját ész nyomán kutatni. Megvallom eleve, hogy ezen újabbkori földadat, habár földerítve van nagyrészt, végleg megfejtve nincsen. Korszerűnek tartottam tehát e megfejtéshez adalékot szolgáltatni, s hazámfiaival e jelentékeny tárgyat bővebben megismertetni.

A fejlődés eszméje tulajdonképi értelmében véve legújabbkori észszülemény; előkorunk valóban csak az átalakulást és tökéletesedést ismerte, az előbbit a külvilágnak, az utóbbit az ember észvilágának tulajdonítván.

Ki az újabb kornak bölcsészeti mozgalmát ismeri, tudja, hogy egy út sem maradt kísértetlenül, mely az ész földadatai-

nak megfejtésére vezet. De azt is tudja, hogy a bölcészek a világszemlélésben különféle álláspontokat foglaltak el, s eké-
kép egymástól eltérő nézetekhez jutottak. Értekezésem cél-
jához tartozik a jelenleg is uralkodó világnézeteket röviden
vázolni.

Legészszzerűbbnek látszik azon világnézet, mely a 'bel és
külvilágot, a természetet és szellemet nyílt ellentétbe állítja.
Ezen kételvi (dualistikai) világnézet az öntudat egységére s
azonságára támaszkodik, miből azt következteti, hogy a gon-
dolkodó alany, daczára a változó állapotoknak, egy és ugyanaz
marad, hogy tehát valóban egyszerű és pedig öntudattal bíró
lény azaz szellem. Egybevetvén a szellemi tevékenységet az
anyagival, úgy találják e nézet hívei, hogy ama kétféle te-
vékenység nem csak különbözik egymástól, sőt hogy azok
homlokegyenest ellenkeznek is egymással. Ezen állítás iga-
zolására a tapasztalásra hivatkoznak, mely arról értesít, hogy
az anyagi működés, tudniillik a mozgás, külső szemlélés alá
esik, a szellemi tevékenység pedig, úgymint a gondolkodás,
akarat elhatározás, egyedül a belső észrebevésnek tárgya.
Lényeges különbséget, sőt ellentétet lelnek abban is, hogy
az anyagi működések kénytelenséget nyilatkoztatnak, a szel-
lemiek pedig szabadságot.

A felhozott tapasztalati adatokat nem lehet kétségbe
vonni; el kell ismerni azt is, hogy az öntudat egysége ala-
nyának egységére mutat; de ebből nem következik, hogy a
kérdéses alany az öntudaton kívül, mely sajátosságát teszi, más,
a természetlényekkel közös tulajdonsággal nem bír, hanem
ezekkel nyílt ellentétben áll. Ha igaz volna ezen ellentét, úgy
az öntudat alanya, a lélek, nem vonatkoznék a külvilágra,
nem állana vele összeköttetésben. Bizony a test és lélek közti
éles ellentétből meg nem fogható, mikép lehetséges, hogy a
lelki működéseknek testi változások felelnek meg és viszont.

A mai természetbuvárok közül Wagner Rudolf, götting-
gai orvostanár, védi nagy buzgalommal e nézetet; sőt ő élesz-
tette 1854-ikben a Göttingában tartott természetvizsgálók
gyűlésén a lélek feletti heves vitát, mely mai napig tart.
(Wagner. Der Kampf um die Seele vom Standpunkt der
Wissenschaft. Göttingen, 1857).

Elégtelen levén a kételvi világnézet, sokan jónak látták lerombolni a válaszfalat, melyet a kételviség a kül és belvilág, a természet és szellem közé emelt, s a létezőknek belső egységét azaz egyféléseit tűzni ki elvül. Ezen egyelvi (monistikai) világnézet a világegyetem egységére és öszhangzására hivatkozik, mely szerinte csak úgy érthető, ha a létezők alapjokra nézve egyneműek. Ha már kérdezzük: milyen a létezőknek alapja? úgy zavarba hozzuk e nézet védőit; mert miután a létezők felfogása emberileg két úton történik, az érzék és ész útján, melyek közül az első a jeleneteket szemlélteti, a másik a lényegét, az eszmét terjeszti elő, kénytelenek a létezőknek alapját, melyet egyfélének tartanak, vagy az érzék, vagy az ész szempontjából tekinteni, s ekkép vagy anyaginak, vagy eszményinek nyilatkoztatni. Ez úgy meghasonlást idéz elő az egyelvi párthívek között, úgy hogy két ellenkező felekezetre szakadnak, az anyagiság és szellemisség védőire (materialismus, et spiritualismus). Lássuk e felekezeteknek alapnézetét akkép, a mint a korunkbeliek terjesztik elő.

Az anyagiság hősei szerint erő, eszme, szellem, az anyagban mint közös állagban (substantia) leli alapját; az úgynevezett lélek nem egyéb, mint az öntudat tehetsége, ez pedig a szerves lény tevékenységének módosítása s magasabb foka. Nézetök támogatására azon tapasztalásra hivatkoznak, hogy az öntudatnak minden állapota a testi szervezettől függ. Figyelmeztetnek továbbá azon párvonalosságra (parallelismus), mely a testi és lelki működések közt mutatkozik, mikép azt folyó évtizedben a szervéleti (physiologiai) fölfedezések igazolják.

Czélomhoz nem tartozik e fölfedezéseket elősorolni, azonban a főeredményeket hallgatással el nem mellőzhetem.

Tudva volt már azelőtt is, hogy az agynak alakra nézve, fehér és szürke alkatrésze van. Napjainkban a nagyító üvegek által tett vizsgálatokból kitűnt, hogy a fehér agyrész megszámlálhatlan törzs-rostokból (Primitivfasern) áll, melyek hivatása az izgatásoknak vezetése. Némelyek közülök, mint látszik, arra vannak rendelve, hogy az izgatásokat kívülről befelé vezessék, mások belülről kifelé: amazok az ér-

zés gerjesztésére szolgálnak, ezek a tagmozgatásokat eszközlik. A fehér agyrésznek rostái a szürkébe szakadnak : ez utóbbi megszámlálhatlan duczsejtekből (Ganglienzellen) alakul. A gerinczvelő is a felhozott két alkatrészből áll, azon különbséggel, hogy gerinczvelőben a fehér rész kívül áll és a szürke belül, agyban pedig megfordított rendben állanak.

Az újabb nyomozások arról értesítnek, hogy a duczsejtek központosító tisztben járnak el. Ugyanis tapasztalatilag bizonyos az, hogy a kívülről jött izgatás ellenkező irányt szokott venni azaz belülről kifelé, más szavakkal, az érzés tagmozgatást idéz elő néha önkénytelenül is : ezen eseményt a szervélettan (physiologia) reflex-mozgásnak nevezi, melyben az átmenetet kétségkívül a duczsejtek viszik végbe. E szerint a szürke agyrész öszpontosítja az érzést és a tagmozgatást. Arról is értesít a legújabb nyomozás, hogy a duczsejtek legközelebbi viszonyban állanak az elme tevékenységével. A szervélet nyomozói észrevették, hogy valahányszor az agynak szürke része sérelmet szenved, például hártyalob által, elmeháborodás szokott bekövetkezni. (Wagner. Der Kampf um die Seele).

Ezek nyomán a mai szervéletbuvárok az idegrendszer távirdái hálózathoz hasonlítják, melyben az idegrostok a sodronyokat, a duczsejtek halmazai vagyis a duczok az állomásokat ábrázolják. Hogy az idegrendszer villanyfolyam járja át, kísérletekből következtetik. Már ezekben a mérsékeltbb buvárok egyedül a lelki tevékenységnek külső kíséretét vagyis szervéleti feltétét látják, a túlságosak pedig a lelki életnek szülő okát helyezik.

-Kelleténél hosszabbra terjedend értekezésem fonala ha részletezésbe (Detaillirung) ereszkedem s egyenkint megmutatom, hogy a lelki működéseket nem lehet pusztá gép és vegytani folyamatokból keletkeztetni. Ezeket elmellőzve egyedül az öntudatot hozom föl, hogy lássuk, mily könnyelműséggel fogják föl e túlzók a szövvényes lélektani föladatokat.

Álljon elő mindenek előtt Moleschott, orvostanár Zürichben, ki előtt a lélek olynemű folyadéka az agynak, mint az epe a májé. Ennek állítása szerint az öntudat nem egyéb,

mint azon tehetség, mely által viszonyainkat a tárgyakhoz érezzük (*Der Kreislauf des Lebens*. II. Aufl. 1855).

Higgadtabban gondolkodik Czolbe orvos, ki az öntudatot abban leli, hogy a lelki állapotok, például képzetek, nem csak alanyiak azaz belsőknek részei, hanem tárgyiilagok is, úgymint a kültárgyaknak másolatai: ezen egyesülést az agyszerkezete, nevezetesen az izgatások körmozgása eszközli. Ebből következik, hogy az öntudat az agyszerkezetétől függ. (*Neue Darstellung des Sensualismus*. Leipzig, 1855. *Entstehung des Selbstbewusstseins*. Leipzig, 1856.)

Mily fölületes ezen felfogása az öntudatnak! Az öntudatot nem teszik az egyes és külső állapotok, mert ezek szorosán véve nem tartoznak lényünkhez, minthogy kívülről járulnak hozzá, tehát szenvedőlegések (passiv). Az öntudat öntevékenységet nyilatkoztat, oly tevékenységet, melyet magunk elé állítunk s ekkép észreveszszük, hogy a külvilági lényektől különbözünk, tehát önálló lények vagyunk. E szerint az öntudat az önállóság észrevevése: erre mindennek előtt öntevékenység kívántatik; de ez maga elégtelen, hanem kell, hogy az önálló lény észrevegye öntevékenységét, azt magával szembesítse s úgy szólván szemlélje; ennek következtében az öntudattal bíró lény megkülönbözteti magát nem csak működéseitől és változó állapotitól, hanem a külvilági létezőktől is. Látni tehát, hogy öntudatban a lény maga magát fogja föl, s így alany és tárgy egyszersmind.

Az anyagiség vitatóinak főtámasza, mint láttuk, a lelki tevékenységnek függése a testi szervezettől. Erre az elfogulatlan ítéss azon megjegyzést tűzheti ki, hogy a tapasztalás, a tények észrevevése, melyre az anyagiség vitatói hivatkoznak, a jeleneteken túl nem terjed s azoknak belalapját meg nem ismerteti. A tapasztalásból csak annyit tudunk, hogy az öntudat fejlődése együtt jár az agy fejlődésével, de ebből nem következik, hogy az agy fejleszti az öntudatot, mert állhat az ellenkező eset is, hogy a lélek mint magasabb hatalom alakítja a szerves testet s vele együtt fejleszti az agyrendszert. — A mi a testi és lelki működések közti párvonalosságot illeti, ez az anyagi világnézetnek támpontot nem nyújt; mert tegyük föl, hogy a lélek mint önálló lény rokon

a külvilági létezőkkel, már e rokonságánál fogva azokkal közös működésmódoknak azaz törvényeknek van alávetve. — Hogy ily rokonság a lélek és a külvilág közt létezik, azt alább fogjuk igazolni.

Forduljunk most a szellemi világnézethez s tekintsük főirányát röviden. A tapasztalás tanúsága szerint bel és külállapotaink vannak: belállapotok az érzés, gondolkodás, akarat elhatározás, külállapotok a tér és időbeli viszonyok és összeköttetésünk a külvilági lényekkel. Az anyagiség vitatói a külállapotokból keletkeztetik a belsőket, a szellemiség védői a belsőkből a külsőket. Ezen utóbbiak oda nyilatkoznak, hogy közvetlenül csak belállapotaink felől tudósítatunk s hogy a külsőknek létét csak közvetve ama belsők által tudjuk meg. Ebből azt következtetik: hogy a belvilág a külvilágnak alapja. Nézetük szerint minden létező, ide értve az anyagi elemeket is, érzékfölötti lény, eszményi hatalom; a térbeli kiterjedés és a jelenetek sokfélesége ama lények összetételéből és rendezéséből keletkezik.

Napjainkban Lotze Hermann, göttingai orvostanár, fejtegeti e nézetet. (*Medicinische Psychologie*. Leipzig, 1852. — *Mikrokosmos*. Erster Band. Leipzig, 1856. Zweiter Band. Leipzig, 1858). Értekezésem szűk határa nem engedi, hogy e nézetnek mély és érdemleges vizsgálatába ereszkedjem; csak az egyet említem, hogy miután e felekezetbeliek a lényeknek physikai hatását egymásra tagadják, kénytelenek a lények összeköttetésének értelmezésére közvetlen isteni közbenjáráshoz folyamodni.

Szükségésnek tartottam a felhozott világnézeteket legalább vázlatban előterjeszteni, hogy a fejlődés eszméjének jelentékenységet kitüntessem. Vegyük tekintetbe ezen eszme keletkezését.

Már Kant figyelmeztetett arra, hogy a térbeli külvilág és az időbeli belvilág csak mint jelenetek ellenkeznek egymással, melyek talán közgyökből fejlődnek. A mit Kant csak lehetségesnek gondolt, azt merészebb szemlélődő utódai, különösen Schelling, s útmutatása szerint Hegel, határozottan állították. Minthogy azon közalapot valami egyetemesnek nézték, azt végtelen lénynyé nyilatkoztatták, de nem tulaj-

donítottak neki mereven létet, nyugvást, mint Spinoza, hanem belső mozgást, fejlődést, tökéletesedést, melyet a világ alakulásával oly szorosan kötöttek egybe, hogy az egyes és véges lények léte kétes állásba jött. — Herbart-ot illeti az érdem, hogy e világnézetnek ingó alapját napfényre hozta, arra figyelmeztetvén, hogy az „énképzet“ (Ichvorstellung) nem valami egyetemest, hanem egyedit jelent, mire nézve az öntudat alanya igazi egyén (Individuum), melynek lényegét sajátos minősége teszi. Ekkép az egyéniség (Individualität), melyet az említett bölcsesek a végelességgel fölcserélvén, a végtelen lényben elenyésztettek, ismét életbe lépett. — Ugyanezen álláspontot a fiatalabb Fichte, tübingai bölcsestet-tanár foglalta el, azon különbséggel, hogy ezen utóbbi az egyéniség elvével a fejlődés elvét hozta kapcsolatba. Mind a két bölcsest a fejlődést csak a világi lényekre terjeszti ki. (Immanuel Hermann Fichte. Anthropologie. Leipzig, 1856. Zur Seelenfrage. Eine philosophische Confession. Leipzig, 1859).

Törekvésem oda czéloz, hogy a fejlődés elvét adatokkal támogassam és lehetőleg tisztába hozzam. Fejtegetésemet az egyéniségen mint a fejlődésnek alapján kezdem.

Minden létezőnek alaptulajdonsága a tevékenység, mely által lételetét nyilatkoztatja. Felfogásunk szerint csak annak tulajdonítunk valóságot, lételt, a mi lételetét tettegesíti (bethätigen), szóval a mi tevékeny. A tevékenység minden jelenetnek és eseménynek kútfeje, mind a kültermészethen, mind az ész országában. Értelmünk úgy van alkotva, hogy a tevékenységet, működést tehetségre, erőre alapítja.

A tapasztalás azt tudatja velünk, hogy a világi lények különfélekép vannak rendezve és sok oldalról vonatkoznak egymásra; észreveszszük továbbá, hogy az önálló egyes lények azaz egyének közös és saját tulajdonságokkal bírnak. Mind a közös, mind a saját tulajdonság az egyének létezésére szükséges: ugyanis a sajátosság teszi, hogy az egyén a többi létezőtől különbözik, ez jellemzi a lényt, ez alapítja önállóságát, jellemét, föladatát; de az egyének mint valamely egésznek tagjai a saját tulajdonságokon kívül még köztulajdonságokat szükségelnek, különben nem vonatkoznának egy-

másra és az egészre, nem tartoznának a létezők rendéhez. A köztulajdonság azon közeg (Mittel) és kötelék, mely által az egyének egyesülnek és közlekednek egymással.

Minthogy a sajátság az egyének önállóságát és jellemét képezi, ennél fogva kell, hogy tevékenységük némi sajátsággal legyen kitüntetve, sőt kell, hogy eredeti tehetők (Anlage) sajátságos módon legyen meghatározva. Ez okból értelmünk az önálló lényeknek saját erőket tulajdonít. Ha az egyének saját ereje van, úgy kell, hogy legyen sajátlag meghatározott működésmódja azaz törvénye, s tevékenységének kitűzött saját földadat, azaz különös célja és rendeltetése is.

Az egyéniség fejtegetéséből következő nagy jelentőségű igazságok könnyen érthetők. Először is világos, hogy a létezőnek sajátsága való belsejét, tulajdonképi lényegét teszi, vagyis azt eszközli, hogy a létező az, a mi, s hogy a többi létezőtől különbözik. Kik a létezőknek való lényegét az egyetemesben (universale) helyezik, azok következetesen ama pantheistikai világnézetre jönnek, miszerint tulajdonképpen csak egy állag létezik és ez a végtelen lény, az egyes és véges lények pedig pusztá jelenésmódjai és korlátozásai a végtelen létnek. Ezen nézetet főkép öntudatunk czáfolja, mely főnebbi előadásom szerint önállóságunkat tanúsítja; az önállóságot pedig, mint már fejtegettem, a létezőnek sajátsága alapítja. E sajátság annyira szükséges a létezőknek, legyenek ezek akár egyének, akár nemek és fajok, hogy annak hiányában megszűnnek és pusztá látszattá válnak. Látni ebből, mily helytelen azoknak eljárása, kik a népfajokat úgy mint az emberi egyéneket sajátságuktól megfosztani s egyetemesíteni, vagy mint mondják, világpolgárosítani ügyekeznek.

Az egyéniség fejtegetéséből kiviláglik továbbá, hogy a köztulajdonság csak arra szolgál, miszerint a létező egyén közlekedhessék más létezőkkel, és ezen közösülésben nyilatkoztathassa sajátságát s teljesíthesse földadatát. Innen foly, hogy a létezőnek belseje külseje által nyilatkozik, s így annak belseje és külseje közt öszhangzás létezik. Ez azon sarkpont, a melyből az egyezményes bölcseletnek ki kell indulnia, ha mint szilárd alapra fektetett elmélet vív elismerésért.

Vége az egyéniség helyes felfogásából a létezők közti összeköttetésnek rendeltetését értjük, mely oda czéloz, hogy az egyének, fajok és nemek, amaz összeköttetés által nyilvánítsák sajátosságukat és teljesítsék hivatásukat. A világi lények összeköttetésének e jelentékenységet sem az anyagi, sem a szellemi világnézet nem látja át kellőleg, minek következtében e nézetek nem képesek a fejlődés eszméjét teljes körében felfogni. Az anyagi világnézet a világegyetemben nem lát egyebet külső átalakulásnál, melyet az előtte ismert vegytani elemek vegyülete hoz létre. Elősorol ugyan gép és vegytani törvényeket, de ezeken túl a létezők elé tűzött czélokig nem emelkedik, s azért az anyagi világnézet belső fejlődést nem ismer. — Evvel szemközt áll a szellemi világnézet, mely a létezőknek belső sajátosságát és az ebből keletkező belső fejlődést védi ugyan, de nem tudja a világi lények közti összeköttetést és összhangzást megalapítani, minélfogva nem képes tisztába jönni magával sem a külvilág törvényszerűsége, sem a világegyetemben jelentkező fejlődésfokozat iránt.

Ezeket előre bocsátva már tisztába hozhatom a fejlődés eszméjét. A világegyetem, a mennyiben észrevevésünk alá esik, terv szerint rendezett alkotmányt láttat, melyben a létező egyének különféle nemek szerint vannak osztályozva. Ezen osztályozásban fokozat jelentkezik a létező egyének közt, úgy hogy ezek különnemű és különképzésű hatványokat (Potenzen) képeznek. Az alsóbb fokú létező alapul szolgál a felsőbbnek, ez pedig mint magasabb hatvány magában foglalja az alrendű létezőknek köztulajdonságait, s ezeket közegül használja jellemének nyilatkoztatására és föladatának megfejtésére. Így például a növény magában foglalja az anyagi elemeket a gép és vegytani erőkkel együtt, melyek neki mint magasabb hatványnak szolgálatára vannak, s neki életföladatának megfejtésében segéd kezét nyújtanak. Ekkép leljük a növénynek testi szervezetét életnyilatkozatával együtt az állatokban, egyszersmind látjuk, hogy ama szervezet magasabb hatványnak, az úgynevezett állati léleknek szolgál közegül. Vége szemünkbe ötlük, hogy az ember a földi létezők sorában fő helyen állván, nem csak a természetnek gép és vegytani erőit, hanem az alsóbb rendű életnyilatkozatokat

is foglalja magában, s azok fölött ama magasabb-hatalma által, melyet szellemnek nevezünk, uralkodik, fölhasználván azokat szellemi tehetségeinek kitüntetésére és magasztos hivatásának betöltésére.

Ezekből kiviláglik, hogy a fejlődés egyetemes világtörvényt képez; világtörvénynek mondtam, mert csak a véges létezőkre, a kültermészetre és észvilágra terjed ki, a végtelen lényt mint határtalan és legtökéletesebb valóságot nem illeti. Látni azt is, hogy a létező egyénekben az alsó fokot a köztulajdonság, a felsőt a sajátosság teszi, s hogy az egyén ama köztulajdonság alapján fejlődik azaz jellemét nyilatkoztatja és föladatát teljesíti.

A fejlődés eszméjének fejtegetéséből érthető, hogy ezen eszme az átalakulás és tökéletesedés eszméit közvetíti. A fejlődés, mint láttuk, a képződésnek neve, s abban áll, hogy minden hatvány az alrendű létezők köztulajdonságainak alapján nyilatkoztatja sajátosságát s teljesíti hivatását: ezen eljárás által átalakul és hivatásához képest tökéletesedik. Tekintsük a külvilági létezők fokozatát.

Tapasztalásunk szerint a földi élet a testi szervezeten alapszik, e szervezet pedig az anyagi elemeknek sajátosságos átalakulásából keletkezik; a földi létezésnek legsőbb fokát tehát az anyagi elemek teszik. A fejlődésnek ezen alacsony pályafokán a tevékenység nagyon korlátozott; úgy látszik, hogy e téren a létezők egyedül önföntartásukra, mint a létezés legsőbb céljára, vannak útasítva. Az anyagi elemeknek e korlátoltsága arra vezeti értelmünket, hogy tevékenységüket külbefolyás hatásának tekintse. S valóban, a tapasztalás arról értesít, hogy az anyagi elemek a testek átalakulására, tehát külső célok elérésére szolgálnak eszközül. E szerint a kültermészetben is a célszerűség szerepel, melynek jelenségét a szervetlen testek alakulásának szabályosság, főleg pedig azoknak hasznossága tünteti ki, melyről fogva az élő lényeknek szolgálatára vannak rendelve.

A fejlődés magasabb polczot ér el a szerves testek átalakulásában, mely által valamely felsőbb rendű lény belső célját és föladatát a testképzés, táplálkozás és nemzés útján teljesíti. E lény mint valamely eszményi hatalom a test felett

úgy uralkodik, hogy nem csak alakját, hanem tartalmát is öntevékenyileg határozza meg. Ezen öntevékenység kétségtelenné teszi, hogy a szerves lény önmagát fejleszti, hogy e fejlődést belső cél vezet, s hogy az anyagi elemeket a gép és vegytani erővel együtt közegül használja, hogy tehát felsőbb rendű hatványt képez az élettelen természetéről.

A szerves lények tapasztalás szerint három fejlődésfokot képeznek, melyek a növény, állat és ember. E fokozatot nem kell úgy érteni, mintha a felsőbb rendű lény az alsóbb rendűből keletkeznék, hanem a magasabb hatvány, mint már említettem, az alrendű létezők köztulajdonságainak alapján fejlődik.

A növény tevékenysége a szerves test képzésére, egyéniségének s nemének főtartására szorítkozik; élete tehát pusztán testi.

Az állatorszámban magasabb fejlődés jelentkezik; itt a testi szervezet alapján érzékiség fejlődik s vele az állati élet veszi kezdetét, melynél fogva az élő lény földadatát érzéssel és önkényes testmozgatással viszi végbe. Ezen életfolyamatban az állat ösztönök által vezettetik, tehát belső kénytelenységnek hódol.

A legmagasabb fejlődésfokot a földön az ember mint észlény éri el, ki a testi szervezet és érzékiség közvetítésével szellemi életre ébred, mely szabadságot nyilatkoztat, s melynek hivatása a végnélküli tökéletesedés. A szellemi hatalomnak szüleményei: a tudomány és művészet, erkölcsiség és vallásosság, törvényszolgáltatás és az iparnak sokféle ágai. — E szerint az ember lényegileg észlény, de érzékiséggel korlátozott lény azaz véges szellem, mely hivatásának betöltésére életerővel és az anyag feletti hatalommal van felruházva, minél fogva testi szervezetét fejleszti és életfolyamatát öntudatosan vezérli.

Mielőtt befejezzem értekezésem, a fejlődés folyamatára vonatkozó szabályt kell fejtegetnem röviden. Valamint a létezők rende szerint az alsóbb fok alapúl szolgál a felsőbbnek, úgy a fejlődés folyamatában is a fokozat áll; ennél fogva „míg az alantabb fejlődésfok elérve nincsen, felsőbbre emelkedni lehetetlen.“ E nevezetes szabályt a képződésnek min-

den neme, az átalakulás nem különben mint a tökéletesedés követi. E szabálynak hódol az emberi élet is, és pedig mind a szerves, mind a lelki élet, úgy, hogy jóllehet az ember tevékenysége szabadságot tüntet ki, mindazáltal kénytelen a szabott rendet követni. Ezen igazság napról napra terjedtebb elismerést vív ki, s jelentékenységet mindazok méltatják, kiknek hivatása az emberiség művelődését előmozdítani, minők a tanítók, lelkészek, államférfiak.

Úgy hiszem, hogy a fejlődés eszméjét, habár csak fővonaásaiban is, de világosan és alaposan vázoltam. Ezen eszmének alkalmazása az embernek lelki életére értekezésem szűk határait túlhaladja.

STRABÓN. ÉS PTOLEMAIOSZ, BÜSCHING ÉS RITTER KÁROLY NÉZETEIK A FÖLDIRATRÓL,

VAGYIS

A FÖLDIRAT TÁRGYA ÉS FELADATA.

Székét foglalva olvasta az Akademiában június 6. 1859.

HUNFALVY JÁNOS lt.

A Magyar Tudományos Akadémia múltévi nagy gyűlésén levelező tagjai sorába méltóztatott fölvenni, különösen a végett, hogy, mennyire csekély erőmtől telik a *geographiai tudomány meghonosításán* munkálkodjam. Midőn tehát a tek. Akadémia azon kitüntető bizodalmaért, melylyel engemet megtisztelt, hálámat nyilvánosan leróvni s egyszersmind, az alapszabályok értelmében, széket elfoglalni óhajtom: azt hiszem, méltóbb tárggyal alig köszönhetek be, mint azon kérdés vázlatos megfajtásával, mikép fogták fel a tudományt, melylyel leginkább akarok foglalkozni, az ó korban, melynek fő képviselői *Strabón* és *Ptolemaiosz*, s az újabb korban, különösen *Büsching*, ki a földirat anyagát az újabbak közül első hozta némi rendszerbe, s *Ritter Károly*, ki a jelenkor legnagyobb geographusa.

Mint csaknem valamennyi tudománynak, úgy a rendszeres *földiratnak* is a görögök vetették meg alapjait. A görögök

rög miveltség és világnézet első csiráit Homérosz költeményeiben találjuk; ott találjuk a görögök legelső földismei hagyományait is. Homérosz, mint különösen Akhilleusz pajzsa leírásából látjuk, a földet kerek korongnak képzelte magának, melyet az Okeanosz nagy folyam környez köröskörül; a föld, mint tojás valami vizedényben, úgy úszik a tengeren, mely „felhővel van megruházva és homályossággal mintegy pólával befedezve.” Heziodosz költeményei mutatják, hogy a görögök földirati ismeretei a Homérosz utáni században tetemesen kitágultak, mindazáltal Görögország még a földnek közepét teszi, s a Parnasszosz hegy a föld középpontja, köldöke; Szicilia még távol eső csodás ország, a Fekete tengeren túl merő homály borong. Homérosz nézetei a földről sokáig uralkodtak a görögök közt; még Milétoszi Thales (600 táján K. e.) is azt véli vala, hogy a föld a vizen úszik, s hogy azt az ég, mely üres gömb, úgy környézi mint tojást a héja. Herodotosz végre (450 táján K. e.) annyira kitágítja a görögök látkörét, oly sok országot és népet írt le, és pedig csodálatos alapossággal és hűséggel, hogy őt nemcsak a történelem, de a földirat apjának is mondhatjuk. Hippokratesz (460—356 K. e.) már a tartományok fekvésének, alkotásának, a légmérsékletnek és időjárásnak, szóval az országok természeti viszonyainak különböző befolyását az emberekre, állatokra és növényekre mutatta ki, s ezzel az úgynevezett *természeti földiratnak* veté meg alapját.

A mindinkább szaporodó gyarmatok, a hadjáratok, hajózási vállalatok, s Herodotosz példáját követő egyes utazók kutatásai mindinkább kiterjeszték és növelék a görögök ismereteit a földről és népeiről, s csakhamar találkoztak tudósok, kik az adatokat összegyűjtögették, a földirati anyagot rendszerbe foglalni törekedtek. E tudósok közül főleg Arisztoteleszt kell megemlítenünk, ki különösen a természettudományokkal s a föld- és népirattal is foglalkozott. Arisztotelesz első volt, ki bebizonyította, hogy földünk nem korong, de kerek és golyóalakú, s hogy nem is felette nagy, mivel kerekváltát már csekély távolságra észrevehetjük: már Küprosz szigetén és Egyiptomban oly csillagokat látunk, melyek Görögországban nem láthatók. — Eratoszthenesz, ki

III. Ptolemaiosz Evergetesz idejében (246—221 K. e.) az alexandriai nagy könyvtár igazgatója volt, az összehalmozott földirati adatokat már *mennyiségtani* alapokra épített rendszerbe igyekezett foglalni, Munkájából csak egyes töredékek maradtak ránk, melyeket mások munkáiban találunk, de azokból is meggyőződhetünk, hogy mind a mennyiségtanban és csillagászatban mind a földiratban kitűnő ember volt. Eratoszthenesz első volt, ki a földirati szélesség meghatározására egyenközü vonalokat vont, melyekkel azon helyeket kapcsolta össze, hol, figyelései szerint, a napfordulatkor vetett árnyék egyenlő hosszúságú. Ez egyenközük közül legnevezetesebb az volt, mely Gibraltartól kezdve Rhodosz szigetén, a Taurus hegységen és Sirián keresztül Indiáig ment. E vonal az akkoron ismert földterületeknek csaknem kellő közepén vonúlt el, miértis arra vonatkozólag iparkodtak a helyek fekvését meghatározni. E vonal tehát a görögökre nézve körülbelül az volt, mi nekünk az egyenlítő. A helyek fekvése meghatározásánál már a leghosszabb s legrövidebb napok tartására s az árnyék hosszára ügyeltek. Ugyancsak Eratoszthenesz első délkört is igyekezett meghatározni, s annak azon délkört vette, mely Rhodosz szigetén, Alexandrián, Szüenén és Meroén ment keresztül.

Strabón a mennyiségtanban és csillagászatban korántsem volt oly jártas, mint Eratoszthenesz, azért egészben véve csak ennek rendszerét követte. De sokoldalú tudományos műveltséggel bírván, nagy szorgalommal gyűjtögette a meglevő földirati adatokat és ismereteket, s terjedelmes utazásain, melyek, mint maga mondja, Armeniától nyugatra a Türrhéni tengernek Szárdinia melletti részéig s a Fekete tengertől délre Aethiopia határszéleig terjedtek, nagyobb földterületet kutatott át, mint előtte bármely más földleíró. Munkája tehát a görögök és rómaiak által szerzett földismeai adatoknak ránk maradt fő kincstára.

Strabón a Fekete tenger mellékén, Amazia kisázsiai városban született, néhány évtizeddel K. sz. e., s időszámításunk második vagy harmadik évtizedében meghalt. Munkájának, mely 17. könyvből áll, első két könyvében leg-

inkább a földirat tárgyáról és rendszeréről értekeznek. Ebbeli nézeteinek velejét a következőkben foglalhatjuk össze.

A földirat a bölcseleti szakához tartozik, mint bármely más tudomány. Ezt bizonyítja azon körülmény, hogy kik elsők a földirathoz nyúlni mertek, mind bölcseletők voltak. Így Homérosz, Anaximandrosz, Hekataiosz, Eratoszthenesz, Demokritosz, Eudoxosz, Dikaiarkhosz, Ephorosz, s mások azután Eratoszthenesz, Polübiosz és Pozidoniosz. Bizonyítja továbbá az, hogy a földirat sok dolognak tudását (*πολυμάθεια*) követeli, ez pedig csak olyan embernek ügye, ki mind az isteni, mind az emberi dolgokat kutatja; ezeknek tudását pedig bölcseslemnek mondjuk. De a földirathoz sokféle haszna is van, mind az államok kormányzására és a hadügyek vezetésére, mind pedig az égi tűnemények s a földön és tengerben levő állatok, növények, gyümölcsök s az egyes helyeken előforduló más dolgok megismerésére. Mindezek oly emberre mutatnak, ki az élet mestersége és boldogsága fölött elmélkedik.

A ki a földterületek tulajdonságait megismertetni akarja, annak kell, hogy az égi tűneményekre ügyeljen, s hogy a mértant használja, midőn a tartományok alakját, nagyságát, távolságát és viszonyait egymáshoz meghatározza, az éghajlatot, a meleget és hideget s általában a levegő természetét leírja. Már Hipparkhosz mondá: Illik, hogy kiki, a közember (*ιδιώτης*) és tudós (*φιλομάθων*), a földirathoz járatos legyen, de ezt az égi tűneményeknek, a nap és hold változásainak ismerete nélkül nem lehet megszerezni. Mindazáltal a csillagászat tárgyait a földirathoz teljesen kimeríteni nem kell. A földirathoz csak azon csillagászati tételek tartoznak, melyek a föld alakját és mozgását tárgyalják, a többi a csillagászat dolga.

A földirat az egész lakott és ismert földet tárgyalja, s bizonyos csillagászati, mennyiségtani és meteorológiai ismereteket föltételez. Ezekhez járul a természetrajz, vagyis az állatok, növények s a földön és tengerben levő más hasznos és káros dolgok tudománya. Végre, hogy az előadás eleve- nebbé s mulattatóvá váljék, nemcsak történelmi eseményeknek, de bizonyos helyiségekhez csatolt mondáknak is elbe-

szélését lehet közbeszöni. Tehát adassék elő a földíratban : mekkora a lakott és ismert föld , milyen az alakja és természete, milyen övek és éghajlatok vannak rajta, micsoda arányban van a lakott és ismert földterület az egész földtömeghez ; azután adassanak elő a szárazon és tengerben előforduló tárgyak, s egyúttal mindezekre nézve mutattassék ki, miben tévedtek azok, kik a földíratlalt mi előttünk foglalkoztak volt.

Ezekből látjuk , hogy Strabón a földírat körét és foglatját már helyesen fogta fel, kitüntetvén annak mennyiség-tani és csillagászati, természetrajzi, történelmi és bölcselmi elemeit. Ephoroszt méltán gáncsolja, mivel az egész földíratot a történelembe akarta beolvasztani ; másfelől Polübiosz ellen is kikel, mivel a földíratból a történelmet teljesen kirekeszteni akarta. Strabón már azt is helyesen jegyezte meg, hogy a földíratban *nem az egyes államok országlati határaihoz kell alkalmazkodni*, mivel ezek változók ; gyakran oly területeket, melyek természetileg egészet alkotnak, szétदारabolnak, gyakran meg ellenkezőleg több ily külön területet egybekapcsolnak. Továbbá arra is figyelmeztetett, hogy a szárazföldet leginkább a tenger jellemzi és alakítja, midőn öbleket, tengerszorosokat, földszorosokat, félszigeteket s hegyfokokat alkot. Hozzájárúlnak a folyamok és hegységek s a minden tengerben és a partok mentében elszórt szigetek. Erre nézve Európa legváltozatosabbi alakú ; Libüa (Afrika) az ellenkezőt mutatja ; Ázsia közepett áll. — Strabón tehát már oly dolgokat is pendített meg, melyeket csak Ritter fogott fel ismét s fejtett ki szabatosabban és részletesebben.

Strabón, vagyis inkább Eratoszthenesz rendszere azonban még nagyon hiányos volt. A helyesebb mennyiség-tani földíratnak tulajdonképi megalapítói *Marinosz* és *Ptolémaiosz* voltak. — Bizonyos földképeket már a fenikeiek és karthagóiak bírtak ; sőt az elzárkozott s a hajózástól idegen egyiptomiak is készítettek földképeket, és saját országukat oly szabatosan tudták fölmérni, hogy azon vonalon, mely Peluziumtól Szüenéig terjed, a nagy gonddal véghezvitt új fölmérések csak valami egy ívpercnyi hibát találtak. (A régi fölmérések szerint a Peluziumtól Szüenéig levő távolság $7^{\circ} 37' 7''$, az új fölmérések szerint pedig azon ív hossza $7^{\circ} 38' 15''$). A

görögök első földképeiket bizonyosan a fenikeiektől és az egyiptomiaktól vették. Agathemer szerint Anaximandrosz (550 körül K. e.) készítette az első földképeket, sőt Diogenes Laërtes szerint már földgömbeket is készített volna, mi azonban nem hihető, s alkalmasint Strabónnak igaza van, midőn állítja, hogy az első földgömbeket Malloszi Kratesz (a második században K. e. készítette. Herodotosz beszéli, hogy Miletoszi Arisztagorasz Kleomenesz spártai királynak (450 K. e.) oly ércztáblát mutatott, melyen az egész föld, a tenger s minden folyó bevésve volt. Aelianosz egyik tudósításából azt következtethetjük, hogy Szokratesz idejében Athénében már az oktatásnál is földképeket használtak. Azt beszéli ugyanis Aelianosz, hogy Szokratesz Alkibiadeszt, hiúságát akarván megróni, felhívta volna, keresse föl a kifüggesztett földképen Attikát s azután saját birtokait. Messzinai Dikaiarkhosz (300 K. e.) Görögországnak néhány partvidékét mérte és vette föl. Mikép igyekezett Eratoszthenesz a helyek fekvését meghatározni, s a földkép-készítést biztosabb alapokra fektetni, azt már megemlítettük. Hipparkhosz még tovább ment s az égnek hosszúsági és szélességi köreit alkalmazá a földre. De Hipparkhosz ezen lényeges javítását Strabón sem bírta felfogni és méltányolni, s a mennyiségtani földrajznak és földkép-készítésnek ezen helyes alapelvei ismét feledésbe merültek, míg nem Marinosz és Ptolemaiosz által újra fölelevenítették. Marinosz, ki Türosban született s időszámításunk második századában élt, Diogenesz Theophilosz, Makedoniai Alexandrosz, Dioszkürosz s más utazók naplóit egybegyűjtván s a geographusok tudósításait is gondosan összevetvén, minden helyet a szélesség és hosszúság bizonyos foka alá helyezett. Természetes, hogy ezen első kísérlet nagyon hibás volt. Marinosz kora halála után Ptolemaiosz lépett nyomába, s a szélesség és hosszúság fokai és ezeknek részei szerinti meghatározást minden úti-jegyzékre, fölmérésre és földirati tudósításra alkalmazta. Ekkép a földirat anyaga mennyiségtani alapot, egységet és kapcsolatot nyert. Hogy Ptolemaiosz munkája is sok részben még nagyon hibás, azon nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, mily kevés s mily hiányos szerkezetű eszközökkel tették a régiek

figyeléseiket és fölméréseiket. A régieknek pl. egy eszközük se volt, melylyel a vízszintes szögletet megmérhették volna, továbbá se időmérővel (Chronometer), se tájékoztatóval (Compass) nem bírtak. Azért történhetett, hogy Ptolemaiosz Afrika északi partját Karthago szélességében $4\frac{1}{2}$ fokkal délibbre, Büzantiont pedig 2 fokkal északibbra, s e szerint a Földközi tenger szélességét vagy 100 mflddel nagyobbra teszi, mint a milyen valóban. De Strabón még inkább tévedett, midőn pl. Massilia fekvését $13\frac{1}{2}$ fokkal délibbre teszi, mint Büzantion fekvését, holott ez körülbelül $2\frac{1}{2}$ fokkal északibbra van, mint Marseille. Tehát Strabón a két város fekvésének meghatározásában valami 236 mflddel ütött el a valóságtól.

De lássuk már, hogyan fogta fel Ptolemaiosz, ki Antoninus Pius idejében (138 – 161 k. u.) élt, a földíratot s ennek feladatát. Munkája (*Γεωγραφικὴ ἐξηγήσις*) nyolcz könyvből áll. Az első könyvben arról értekezik, mikép kelljen az utak hosszúságának fölmérése s csillagászati figyelések által az országok és városok fekvését s egymástól való távolságát délre, éjszakra, keletre vagy nyugatra meghatározni; az első fejezetben pedig különösen a *geographiát* és *chorographiát* értelmezi.

A földírat, ezt mondja Ptolemaiosz, az egész ismert föld képeinek lemásolása a hozzá általában tartozó dolgokkal együtt. (*Ἡ γεωγραφία μίμησις ἐστὶ διαγραφῆς τοῦ κατειλημμένου τῆς γῆς ὅλου μετὰ τῶν ὡς ἐπίπαν αὐτῷ συννημμένων*). Különbözik pedig a tájírattól (*Χωρογραφία*), mert ez részekre osztja a földterületeket, s mindegyikét külön s egy más mellé helyezve írja le, a legcsekélyebb dolgokkal is. A földírat ellenben az ismert földet egynek s folytonosnak mutatja, a mint természeténél és fekvésénél fogva van, s csak a főbb dolgok általános leírásában forog. A tájleíró csak egyes részdarabot tárgyz, mint mikor valaki csak fület vagy szemet fest; a földleíró ellenben az egészet tekinti, mint azok, kik az egész fejet festik. A földírat az egyes földvidékeket mindig nagyságukhoz és fekvésükhöz képest kellő arányban tünteti fel az egészhez; a tájírát pedig nincs tekintettel azon arányra, mert inkább a részek minőségére mintsem mennyiségükre

ügyel. A tájirat tehát a helyek festését igényli, s ezt senkisémm fogja helyesen teljesíthetni, hanemha a festében jártas; a földirat ellenben nem szorúl a festésre, mert a fekvéseket s a földalakulatokat egyszerű vonalak és jegyek által is lehet kimutatni. Azért a tájrajz matematikai készületet sem kíván, mely a földrajz fő kelléke, stb.

Ezekből kitetszik, hogy Ptolemaiosz a geographia vagyis földirat alatt tulajdonképen csak az egyetemes földképek készítését értette, s legfeljebb még az ily földképeken előforduló dolgok felszámolását; a chorographia vagyis tájirat pedig, szerinte, egyes tájakat ábrázoló földképek, vagy épen csak tájképek készítése volna. Munkája csakugyan nem foglal magában egyebet, mint az akkora ismert földrészekben levő országok, tengerek, tengeröblök, folyók, nevezetesebb hegyfokok, városok, stb. száraz névjegyzékét, fekvésöknek a hosszúság és szélesség fokai szerinti meghatározásával együtt. Így tehát Ptolemaiosz sokkal szűkebben fogta föl a földiratot, mint Strabón. Mindazáltal munkája csaknem 14. századon keresztül az egyetlen rendszeres földirati kézikönyv volt, sőt a munkájához csatolt földképeket, minden hibáikkal együtt, majdnem a XVII. század közepéig másolták le.

Az európai nemzetek földirati ismeretei a középkorban s kivált az újkor elején, a portugálok, spanyolok, s majd más nemzetbeliek nagyszerű fölfedezései folytán, mindinkább növekedtek ugyan, de a földirat, mint tudomány, sok századon keresztül semmi előmenetelt sem tett. Általában igen egyoldalulag fogták fel a földiratot; mennyiség és természettani részeit csaknem teljesen elváltasztották tőle, úgy hogy alatta csak az *államok országlati leírását* értették. Majd a földirattal ezen megmaradt része is feldaraboltatott; különvált az úgynevezett *ókori földirat* (Geographia antiqua, vagyis Descriptio orbis terrarum veteribus cognitum), s ettől ismét az úgynevezett *szent földirat*, (Geographia sacra, vagyis biblica) s a *hitregei földirat* (Geographia mythica) szakadtak el. Idő jártával az államirat vagyis statiska is önállóságra vergődött, s elvált a földirattól, mely végre csak más tudományok segédjévé lett. S midőn eltörpült állapotjában az úgynevezett *specialis* vagy *civilis Geographia* csakis az országok, kerüle-

letek, városok határaival bibelődött, s kevésbe múlt, hogy, mint Lüdde mondja, a fenséges uralkodó házak teljes genealogiáját is magába föl nem vette: akkor valóban önálló tudománynak nevét és méltóságát nem is érdemelte. Egyes szözetek, melyek a XVI. század óta néha-néha a földírat feldarabolása, veszteségei és eltörpülése ellen kikelték, a pusztában hangzottak el. Végre *Büsching* egybegyűjté az elszórt anyagot s ismét némi rendszerbe foglalta, s ekkép a földíratit tudománynak legalább életét, önálló lételetét mentette meg.

Büsching (1724 – 1773) viszontagságos életében sokat hányatott ide-oda, sokat utazgatott, s fáradhatlan szorgalommal gyűjtögette a földíratit adatokat. Nagy munkájának (Dr. Anton Friderich Büschings neue Erdbeschreibung) első két része 1754-ben jelent meg. Az első kötetek több ízben adattak ki; a „legújabb“, azaz hatodik kiadás 1766 óta jelent meg Schaffhausenben. Büsching be nem végezhetette munkáját, csak az első tízenegy részt dolgozta ki, melyekben Európa egészen s Ázsiának némely országai leírva; halála után mások folytatták; az utolsó kötetek csak 1802–7-ig jelentek meg. E munka megjelente előtt sem a német, sem más európai nemzetnek nem volt rendszeresen s tudományosan kidolgozott földíratit kézikönyve, mely bizonyos teljességgel dicsekedhetett volna.

Büsching legelsőbben is a földírat *hasznáról* értekezik. Fő hasznát abban látja, hogy a földírat által ismeretünk az Istenről, mindenneknek teremőjéről és fentartójáról tetemesen gyarapodik. Jó földírat az isteni gondviselésről való tannak jelentős magyarázata, s tehát a legszükségesebb s leghasznosabb könyvekhez tartozik. De a földírat haszna még továbbra is kiterjed. Általában kellemes, hasznos és szükséges, hogy a világot, melyben élünk, megismerjük. Ellenben mindig kellemetlen s néha gyalázatos is, hogyha, mikor hírlapokat és történeteket olvasunk, vagy különben is holmi háborúkról, száraz földön és tengeren tett utazásokról, nevezetes eseményekről s más efféle dolgokról valamit hallunk, nem tudjuk, hogyan és hol vannak az illető országok és helyek, melyekről szó esik, s milyenek azok. Sokan vannak, mi több, tanult emberek is vannak, kik születési helyöket s hazájokat sem ismerik, annál kevesbbé ismernek más országokat; ez csak-

ugyan gyalázat. Vajha, így kiált fel Büsching, a gyermekeknek, az esztelen kísérteti és boszorkányi történetek, a mondák s egyéb bohóságok és haszontalanságok helyett, inkább a világról adnának mentől korábban némi ismereteket! — A földirat mindenkinek hasznos, sok embernek épen nélkülözhetlen. Különösen kell, hogy az uralkodó, az állami tisztviselők, a papok, a természetbuvárok, a kereskedők jártások legyenek a földiratban.

Erre következik a *Bevezetés*, melynek első szakaszában Büsching általánosan értekezik a földiratról. Ezt ekkép értelmezi: „A földirat alatt alapos tudósítást értünk az ismert földnek természeti és polgári állami minőségéről.” Ebben, úgy mond, két dolog van; az első a földirat tárgyát illeti, melyis az ismert földnek természeti és polgári minősége. Mivel földünk a világnak csak egy része, azért a földirat is csak egy része a világleírásnak (*cosmographia*), mellyel szoros kapcsolatban van, s melytől sok megfejtést kölcsönöz. . . . . A föld természeti minőségéhez számítjuk földünknek *matematikai* tárgyalását, mely azt világtestnek tekint, s alakját, nagyságát, fekvését s a többi világtestekhez való viszonyát adja elő több effélékkel egyetemben; továbbá mind annak ismertetését, a mi a földkerekség színe felett s alatt mozog vagy mozdulatlan, s ezt különösen physikai földiratnak is mondjuk. Földünk polgári mivoltának tárgyalásában a sok és sokféle államokra ügyelünk s nemcsak általában az államok alkotmányáról szólunk, hogy nagyságuk, hatalmuk, szerkezetök, kormányuk alakjáról s lakosaikról, stb. helyes fogalmat kapjunk; hanem alkotmányuk és kormányzásuk alakját különösen is leírjuk, egyházi állapotjaikkal együtt, s hasonlóképp leírjuk a városokat, erősségeket, várakat, mezővárosokat s más nevezetes helységeket és intézeteket.

A feljebbi értelmezésben foglalt másik dolog az, hogy a földiratnak mindezekről *alapos* tudósítást kell adnia, stb.

Az első szakasz második részében még a földképekről is közül némely észrevételeket.

A második szakaszban azután földünk természeti minőségét tárgyalja, s az I. fejezetben különösen a matematikai földiratot adja elő. Nevezetesen beszél a föld alakjáról,

sarkai lelapúltságáról, nagyságáról, fekvéséről, s igen röviden sarkairól, tengelyéről, a tető- és talppontokról, a tetsző és valódi látkörrel, az egyenlítőről, délkörökről, a szélesség és hosszúságról, az egyenközü körökről s nagyságukról; egybeállítja a különböző országokban divatozó mérföldeket, végre megemlékezik a napfordítókról, a nap útjáról, a földünkön találtató övekről, a napok különböző hosszúságáról, a matematikai éghajlatokról, a világtájakról s a mesterséges földtekékről. A II. fejezetben a természeti földíratot adja elő, s beszél különösen a légkörnyről, a szelekről és időjárásról, azután a földről, a hegyekről és tűzhányókról, völgyekről, pusztákról, az emberek születési és halálozási viszonyairól, Süßmilch szerint, s végre a vízről, a források, patakok, folyók és folyamokról, az ásványos vizekről s a tengerről. — Ezen fejezet a leghiányosabb, s ez nem is lehetett másképp, mert a természeti földírat csak Humboldt Sándor, Schouw, Dove, Ritter, Maury, s más tudósok munkálatai következtében fejlődött azon magas fokra, melyen most áll.

A Bevezetés után Büsching Európát tárgyalja általában, körülírja fekvését, nagyságát, előszámolja tengereit és tengeröbleit, kissé bővebben, megemlíti népeit, s végre előszámolja az egyes országokat.

Azután az egyes államokat írja le. Mindig előre bocsát bevezetést, melyben némely általános tudósításokat közöl az illető országról és lakosairól, s azután következik a részletes leírás. „Szántszándékkal, így nyilatkozik előszavában, az országoknak és egyes helyeknek egy természeti, vagy pedig az emberek mestersége és szorgalma által létrehozott nevezetességét se mellőzöm el, hanem mindnyáját legalább megérintem, ha mindjárt részletesen le sem írom. Nemcsak egy várost és mezővárost sem akarok említetlenül hagyni, de a nevezetesebb vagy előkelőbb falvakat is szándékom megemlíteni.“

Látjuk tehát, hogy Büsching a tulajdonképi földírat tárgyait csak igen röviden s bevezetésileg, ellenben az úgynevezett polgári földíratot, melylyel a statistika tárgyait is összekeveri, nagyon részletesen és bőven adja elő. Büsching modora mindazáltal sokáig uralkodott s részben még folyvást

uralkodik. A mi irodalmunkban nem ismerék földirati munkát, mely Büsching módorán felül emelkednék, tehát a földíratra nézve majdnem egy századig maradtunk el a tudomány mostani állása mögött. Csak *Rajcsányi János* „Világegyetemében *) akadunk némi nyomára az újabb nézeteknek. A legújabb időben megjelent tankönyvek még Büsching színvonalára is alig emelkedtek. Például szolgálhat *Kuttner Sándornak* Dallos által fordított „Kis általános földírata“, mely nagy keletnek örvendett. Ebben a bevezetés foglalata a következő: „A geographia (földrajz) szó alatt a föld ismeretét értjük. Ezen ismeret a matematikai, physikai és politikai földrajzra oszlik. A matematikai földrajz a föld alakja-, nagysága-, és mozgásáról szól; a physikai tárgyalja a száraz földet, vizet levegőt; a politikai pedig ismerteti a különböző országokat és államokat további felosztásuk szerint. Azután a matematikai földíratban néhány szóval megérinttetnek az állócsillagok, bolygók, a nap, a hold, a föld, a föld mozgása, a föld alkatrészei. (E felírat alatt mondatik, hogy a földszín $\frac{3}{4}$ vízből s $\frac{1}{4}$ szárazföldből áll, s előszámláltatnak a világrészek, a fő tengerek, s végre néhány földirati fogalom magyaráztatik meg). Mindez a matematikai földírat rovata alatt adatik elő, a physikai földírat többé meg sem említettik.

De nem csak nálunk, hanem a külföldön, Németországon is a legújabb időig nagyrészt Büsching rendszerét követték. *Balbi* Egyetemes földírata pl., mely német kiadásában nálunk is elterjedt, csak annyiban különbözik Büschingtől, hogy több földirati fogalmat és műszót magyaráz s újabb statisztikai adatokat közöl, a hegyeket már bizonyos rendszerekre és csoportokra osztja, s a tulajdonképeni helyíratra (topographia) is több tekintettel van. De az úgynevezett matematikai és physikai földíratot Balbi is csak bevezetésileg tárgyalja, a geographiai fogalmak és műszók magyarázatával együtt. Tehát a tulajdonképi földírat alatt ő is csak az államok topographiai és statisztikai leírását értette. Még *Unge- witter* is a földírat minden általános részét külön „bevezeté-

---

*) Megjelent Pesten, 1846.

sek“-ben adja elő, tehát a tulajdonképi földirat alatt csak az állam- és helyirati részt érti, egészen úgy mint Balbi.

Németországon azonban lassanként új irányban kezdett a földirat fejlődni. Már *Leyser* (*Commentatio de vera Geographiae methodo*, Helmstadii, 1726.) helyesen figyelmeztetett arra, mit Strabón után ismét elfelejtettek vala, hogy a földiratban nem annyira az államok országlati határaitra, mint inkább a földterületek természeti határaitra, a hegyekre, völgyekre, folyókra, tavakra, tengerekre kell ügyelni. Buache azután tetteleg ezen felosztási elveket követte földirati munkájában. — *Herder* és *Heeren* kimutatták az országok természeti viszonyainak nagy befolyását az emberi nemnek s az egyes nemzeteknek fejlődésére s művelődésére. Ezzel a földirat igazi alapját és jelentőségét nyerte meg. A földiratnak egyes ágai, a hegy-, víz- és népirat, mind nagyobb terjedelemben és alapossággal műveltettek; a természettudományok új lendületet nyertek s hatalmas befolyást kezdtek az összes tudományokra, különösen a földiratra is gyakorolni. Ennek anyaga tehát mind nagyobb mértékben növekedett, úgy annyira, hogy azután kellőleg feldolgozni s helyes rendszerbe foglalni sem bírták. Azért sokan ismét feldarabolták az anyagot, s így nemcsak a földiratnak matematikai, fizikai és politikai részei különválva maradtak, de még a fizikai földiratot is feldarabolták, s külön tárgyalták a növények, állatok és ásványok földiratát. Elvégre a geographia szót mindezzel alkalmazták, hol bizonyos térbeli eloszlásnak, elterjedésnek helye van. Így szülemlett az „égi geographia“, az „orvosok geographiája“ stb. S ezavar még napjainkban sem szűnt meg egészen, noha *Ritter Károly* az igaz földirat rendszerét már 1806-ban körvonalozta.

Lindner 1806-ban *Guts-Muth* folyóiratában (*Zeitschrift für Pädagogik*) „adalékokat közlött a földirati oktatás jobb és czélszerűbb rendszeréhez.“ Ez értekezésében *Lindner* a földirat foglalatát és célját oly szűk értelemben fogta fel, mint *Ptolemaiosz*, ezt állítván: „A földiratnak mint olyannak ne legyen más célja, mint nekünk a teret különböző felosztásaiban megnevezni, bennünket abban eltájékoztatni (fixíren), s annak irányait és egymáshoz való viszonyait feltüntetni.

Tehát az emberrel csak a helyet, vagy országot, vagy várost magában véve ismertesse meg, azután mutassa fel azon térpontok különböző fekvéseit és irányait, s ekkép tájékoztassa el az embert a térben, hogy az mindenütt s mindenkor tudja, *micsoda irányban* van az ő tere e vagy más térhez képest, micsoda részét nagyobb térnek teszi az ő kis kerülete, s micsoda térnek ő maga egy része.“ . . . „A geographia szó, folytatja Lindner, legegyszerűbb etymologiai magyarázatában véve, jelenti a mesterséget, földünket vonalokkal megjelölni; a mesterséget, földünket mint tömeget, azaz térfoglalót, egyenközi s függőleges vonalokkal behálózni, behálózott részét elnevezni, s irányát, fekvését és nagyságát földünk többi részeihez képest ama háló segítségével meghatározni.“

A földiratrak azon szűk és egyoldalú felfogása ellen tehát, ugyancsak a nevezett folyóiratban, kikelt *Ritter Károly*: „Néhány észrevétel a földirat rendszeres tanításáról“ című értekezésével, melyben már föllelhetők utóbb bővebben kifejtett rendszerének alapjai. A földirat, mondja Ritter, földünk állapotjának leírása minden viszonyaiban, tekintve azt mint a világegyetem egyik részét s mint magában való egészet.“ Földünk viszonyát a világegyetemhez a *mathematikai* földirat tárgyalja; földünknek mint magában való egésznek leírása két részre szakad, mennyiben állapítja vagy a *természet* vagy az *emberi kéz* terménye és eredménye. A földirat célja: „Az embert munkássága színhelyével különösen és általában megismertetni, miért is a földirat e színhelynek nem magára való leírása, de az emberre való tekintettel. Ez az igen természetes oka, hogy a földirat a gyakorlati ismereteknek csaknem valamennyi körébe benyúlik. Ki ezt benne gáncsolja, lényegét semmisíti meg. Valameddig el nem tagadhatjuk, hogy a helyiség (Lokalitát) igen nagy befolyást gyakorol a természet mindhárom országára, a termelésre, a termények feldolgozására és elterjedésére, az emberek testi alkotására és elmebeli tehetségeire, az emberek lehető vagy valóságos egyesülésére nemzetekké, államokká; valameddig nem tagadhatjuk, hogy a helyiség igen nagy befolyást gyakorol az emberek testi, értelmi és erkölcsi fejlődése és művelődése siettetésére vagy halasztására: mindaddig a földiratrak nem

lehet szűkebb mezőt kiszabni. A *földirat a természet- és embervilág köteléke*, mely mindkettőtől elválaszthatlan, mivel mindkettőnek jellemzésére a legszükségesebb s legelső föltétel. Úgy tartom, teljes lehetetlen a (szorosabb értelemben vett) földiratot, a természetrajzot s a történelmet meg népis-mét külön s a többtől elváltan kielégítőleg tárgyalni. Minden lépésen, melyet e zárdailag korlátolt úton előrehaladnánk, ezerszer a lélek szabadabb mozoghatása után epednénk. S ha ez epedő vágyunkat ki nem elégítjük: úgy haladunk útonkon, mint követ a maga útján, melynek célja a végpont; nem járunk-kelünk kedvvel a természetben, hol szívünk és elménk megnyílik a környező gazdagság előtt, s hol magát az utat tekintjük czélnek, ezt pedig minden lépéssel odább toljuk. Azon tudományokat nem kell oly istennőknek képzel-nünk, kik egymás mellett illő távolságban egymástól, három külön kitűzött országúton haladnak előre, féltve külön-külön megyéjüket; ők ellenkezőleg rokonindulatú testvérek, kik karon-fogva *egy* cél, a világegyetem felé haladnak, kik e nagy céljokat csak egyesült erővel érhetik el.“

Ritter tehát már ezen értekezésében is a földirat fogla-latját és feladatát elég világosan jelölte meg. Az ott kifejtett elvek szerint készítette munkáját: „Die Erdkunde im Ver-hältnisse zur Natur und Geschichte des Menschen“ (2 kötet. Berlin, 1817—18). Ez csirája azon nagyobb munkának, mely-nek Áfrikát tárgyaló első kötete 1821-ben először jelent meg, s melynek bevégezésén s megtökélésén Ritter még folyvást dol-gozik. A nagy munka teljes czíme: „Die Erdkunde im Ver-hältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und histori-schen Wissenschaften.“ Az ezen munkájában követett rend-szert maga Ritter jellemezte s körülírta azon értekezéseiben, melyeket a Tudományok királyi akadémijában Berlinben el-mondott, s melyeket az akadémia „Tárgyalásai“-ban találunk. Oda tartoznak különösen következő értekezései: „Ueber die geographische Stellung und horizontale Ausbreitung der Erd-theile (1829); Bemerkungen über Veranschaulichungsmittel räumlicher Verhältnisse bei geographischen Darstellungen

durch Form und Zahl (1831); Ueber das historische Element in der geographischen Wissenschaft (1833); Der tellurische Zusammenhang der Natur und Geschichte in den Productionen der drei Naturreiche, oder über eine geographische Productenkunde (1836); Ueber räumliche Anordnungen auf der Aussenseite des Erdballs, und ihre Functionen im Entwicklungsgange der Geschichten (1849); Ueber die geographische Verbreitung der Baumwolle und ihr Verhältniss zur Industrie der Völker alter und neuer Zeit (1850 és 1851).

Ritternek igen tömött és elvont nyelvezetét, melylyel kivált az említett értekezések írvák, szóról szóra nem igen fordíthatjuk érthetőleg; azért csak arra fogunk törekedni, hogy gondolatjait mentől világosabban és hívebben fejezzük ki.

A földiratot az idézett értekezésekben körülbelül ekkép értelmezi: A földirat földünk s az egyes földterületek *viszonyainak* tudománya, vagyis azon tudomány, mely leginkább földünk felületének tereivel foglalkozik, mennyiben ezek bizonyos erőkkel felruházvák s a természet bármely országhoz tartozó s bármily alakú tárgyakkal megrakvák. A földirat tehát az egymás mellett elterülő helyiségeknek és viszonyaiknak leírása, midőn ezeket mind magokban véve, mind leg-egyetemesb földi tünetényeikben s legkülönségesebb (specialis) előfordultokban leírja. De nemcsak pusztá leírás, mert lényege abban áll, hogy ne csak az egyes tárgyakat és viszonyokat felszámálja, hanem hogy a földileg kitöltött terek viszonyainak, s helybeli és egyetemes földi tünetényeik *őki kapcsolatának tanja* legyen, vagyis hogy annak, a mit leír, *törvényévé* emelkedjék. A földirat feladata, hogy a földkerekség összes viszonyait, t. i. tereinek s az ezeket elfoglaló tárgyaknak viszonyait mind magokban mind egymásra való vonatkozásaikban kikutassa s felmutassa. Tehát a földiratsnak ki kell fürkésznie s felmutatnia: 1) a terek számtani viszonyait, azaz összegeiket, távolságaikat, nagyságaikat; 2) a jerek mértani viszonyait, azaz alakjaikat, idomaikat, kiterjedéseiket; 3) a terek anyagi kitöltéseit, földünkön való elterjedésök viszonyai, körei és törvényei tekintetében, s a jelenségeket, melyek ama kitöltéseknek földünkön létező egy-máshoz való viszonyaiból s a terek összegei-, nagyságai- és

távolságaihoz való állásukból és alakulatukból erednek. A terek anyagi, vagyis a természet erői s a természet három országa által lett kitöltéseihez, t. i. a geognosztikus viszonyoktól föltételezett földkéreghez, az oly sokféle szövetű s kiterjedésű növénylepelhez, s a nemeiben és fajaiban s elterjedése öveiben és köreibben oly annyira változatos állatvilághoz még az embervilág járul különböző nemzeteivel és szellemileg lelkesített egyéneivel.

Ritter tehát a földíratnak, hogy földünk összes viszonyait felmutassa, hogy a holt anyagok halmaza s az eddigelé divatozó *leírások* helyett a földi *viszonyok rendszerévé* válják, következő elemeit vagyis alkotórészeit: mennyiség- és természetani, természetrajzi és történelmi elemeit különbözteti meg s emeli ki. Az első elem földünket nemcsak matematikai, de természetéröktől elevenített s természeti tárgyakkal megrakott physikai testnek tekinti, mely egyfelől csak a naprendszernek egyik tagja, de másfelől külön s magában való szervezet, a tüneményeknek saját rendszere is. E tüneményekhez tartozik többi közt földünk kerületének sokféle felosztása s elkülönödése s különbözőrészeinek közelebb-távolabb közök általi elválasztása, elszóratása vagy összekapcsolása s összecsoportosulása. Mindezen körülmények földünk felületének minőségét sokképen föltételezik és módosítják. Földünknek minden bármilyen távoleső s elvált része is nem áll esetleg közelebb vagy távolabb a másik részhez s nem marad hatás nélkül, hanem kapcsolatban van a többi tagokkal s az egészszel, s minden résznek, mind közreható tagnak, szükségképi köze van az egész földrendszer zárt köréhez, mely ép ezáltal lett sajátosságosan elrendezett s valamennyi részében és viszonyában sajátosságos hatású, külön bolygóvá. Ezen bizonyos elrendezésben lényegesen sajátosságos földszerű (tellurisch) elem rejlik, mely más, mint az, melyet az egyes, elvált, szerves és szervtelen földi természettestek berendezésében különösen találunk. Bolygónknak összeségében sajátos szervezet látható, mely a növény- és állatvilágot is áthatja, sőt az emberi nem szelle mi munkásságára is gerjesztőleg, alakítólag föltételezőleg hat.

Bolygónk ezen földszerű elrendezésének és viszonyai.

nak befolyásai a természet és történelem összes jelenségeiben mindenütt mutatkoznak, mivel földünk előtől fogva a természet és erőinek színhelyéül s a nemzetek hordozójául volt berendezve, mint hazája, lakhelye s ideiglenes fejlődési intézete az emberiségnek, melyet e föltétel nélkül magunknak nem is képzelhetünk.

A tudomány feladata, ezen egyetemes viszonyt külön részeire felbontani, miszerint minden külön viszonynak jelentősége az egészre és az egyesre nézve kitűnjék, s a leg-egyszerűbb, s legkevesebbé felölthő viszonyok is legeggyetemesb hatásukban felmutattassanak.

Ide tartoznak kétségekivül földünk kérgének tisztán téri-leges kiterjedései, természeti felosztása és részei szerint. Nevezetesen a száraz s a vízzel borított területek sajátosságos, egyenlőtlen feloszlása földünkön; a száraztömegek különös csoportozása; az egyes földrészek különböző helyzete és állása egymásra nézve; az egyes földrészek aránylagos nagysága, földirati szélessége és hosszúsága, különösen pedig az egyes földrészek körszéleinek alakulata és tagosulata s a hozzájuk tartozó szigetek különböző elhelyezkedése és csoportosulata. Mindezen viszonyok földünk felületének csak *vízszintes* kiterjedésére, feloszlására és tagosulására vonatkoznak. Ezen viszonyokban is bizonyos fejlődést, haladást, fokozódást, bizonyos *természeti rendszert* vehetünk észre s mutathatunk fel, úgyhogy általuk az egyes földterületek *természetileg jellemzett egyediséget* kapnak. Tehát az ezen földi alapon kifejlő tünemények sem lehetnek esetlegesek, önkényesek, hanem szükségképi kapcsolatban vannak ezen alapjokkal, mint a melytől föltételeztetnek, s a melynek okvetlenül megfelelnek. Azonban a vízszintes (földirati) méret a térbeli viszonyoknak csak egyik oldalát teszi. A földterületek teljes alakzatának feltüntetéséhez szükségképen még a terek *függőleges* (természettani) mérete is kell, mely amant ezerféleképen kiegészíti és módosítja. A földirati tudomány csak akkor, ha mind a két méret alakulatait, képződményeit, viszonyait, törvényeit, és hatásait kapcsolatban vizsgálja és felmutatja, lesz képes földünk felületének s a természetre és történelemre való hatásainak eleven szemléletére, természetes rendszerre jutni.

De hogy azon általános viszonyok alkalmazása az egyes, külön földterületek, s lakóiknak tárgyalására gyümölcsözőleg visszahasson, s hogy minden egyes földterületnek saját különös osztályrésze azon általános viszonyokból tiszta világosságba helyeztessék s föltüntetessék : szükségesnek látszik a térbeli viszonyok megértetésére a mértani alakokat s a számokat eszközül használni; de nem úgy, mint eddig szokás volt. A mértani alakok t. i. arra szolgáljanak, hogy a szóban levő földterületnek hasonlatos viszonyát a mérték és nagyság meghatározása nélkül szemünk elé állítsák, a nélkül, hogy azt hosszasan körül- s leírni kellene. E mértani alakok nemcsak a földrészek, országok, szóval földünk természeti és önkényes felosztásai vízszintes irányban való mennyiséges viszonyainak és kiterjedéseinek meghatározására és jellemzésére használhatók, de az egyes földterületek minőséges viszonyainak feltüntetésére is alkalmazhatók. Ek-kép az egész földirati anyag kezelhetőbbé válnék, s a mértani alakok és fogalmak helyes alkalmazása nagyon megkönnyítené a földterületeknek helyesebb és gyümölcsözőbb összehasonlító megismerését. A számok által azután a földterületek és alakjaik számbeli viszonyait lehet és kell kifejezni s egybefoglalni. De a számok csak a különböző *viszonyok értékének* megjelölésére, a viszonyok egymáshoz való összehasonlítására s bizonyos térbeli rendszeröknek felfogására szolgáljanak; tehát a számokkal ne éljünk vissza, mint oly gyakran történik, midőn magának a számnak tulajdonítják az értéket, mely csak a viszonyban keresendő.

Ritter azután külön értekezik a földirat természetrajzi és történelmi elemeiről. A természetrajzi oldalt *földirati termény-ismének* (Geographische Producten-Kunde) nevezi, s ez alatt érti : földünk külön terményeinek ismeretét a szárazon és tengeren lett térideges elterjedések tekintetében, mennyiséges és minőséges, magokban való s földünk egyes országai és népeihez, valamint a földkerekség egész rendszeréhez való viszonyaikban. A termények, növények, állatok és ásványok összeségükben, helyi csoportosulásukban és sajátos telosztásukban közvetlenül tüntetik fel az egyes földterületek jellemét, a vidékek foglatát, melynek ösztönszerű felfogása

a legmíveletlenebb természeti embernek is fejlődésére, külső és belső életére félreismerhetlen benyomást tesz. E benyomás oly mély, hogy nélkülözése a megszokott természeti viszonyoknak s mindannak, mi hozzátartozik, (legyen bár hegyvidék, vagy síkság, erdő vagy puszt, sziget, tengerpart, levegő, stb.) bizonyos kéjelmetlen otthoniatlan érzelmet költ, mely beteges honvágygyá fokozódhatik, melyben elvégre az embernek egész valója epekedő sovárgásban elpárolog. S az embernek ezen kapcsolatát a környező természettel a legmagasabb műveltség, mely magának mesterséges új világot terem, sem képes teljesen felbontani. Kétség nélkül a természetrendszernek azon térileg helyszerűsített elrendezése mind az egyes embernek mind az egész népeknek kedélyi és értelmi fejlődésére, alakulására s külső egyedisülésére a legnagyobb befolyást gyakorolja, s a nemzeti egyediségek fejlődésének fő tényezőjét, a fajbeli származás mellett, a természeti környezetben kell keresnünk.

A természet terményeinek befolyása, alakjaik és foglalatuk összeségében s hatásuk teljességében, az emberi nemre s különböző társaságaira bizonyosan az emberiség nevelésének és fejlődésének nem csekély tényezője. De a természet összes befolyásának tárgyalása s feltűntetése a *népírat* külön szakaszába való; az itt szóba jövő alapviszonyoknak mélyebb nyomozása még hibázik, s általában a népisme nincs még tudományosanban megalapítva.

A nemzetek egyedisége és jellemzete nyilván a természet és történelem, az eredeti típus, eredeti tehetség, hagyomány és az egyedi képződés folyamata összeségében s egymásrahatásában keresendő. Mindazáltal a nemzetek különböző jellemzetének megfejtésében vagy belső vagy külső körülmények, a testalkotás, vérmérséklet, életmód, lakhely, éghajlat, szokások, nyelv, vallási irányok, vagy épen csak merőben külső s egyes még anyagiasabb föltételek vizsgálására szorítkoztak; ezekből véltek mindent megmagyarázhatni, s e mellett a természetnek amaz egész varázskörét, a természet összeségének együtthatását, vagyis az egész természeti viszonyt, melynek valamely nemzet alá van vetve, könnyen elmellőzték; pedig ez minden egyéb különös befolyásnak is föltétele.

Azonban ezt, miről itt szó van, nem érhetjük el azon módon, melyet a földirati kézikönyvekben követni szoktak, midőn minden országnál, minden önkényesen határolt tartománynál a természet országainak egyes terményeit csak így egyszerűen felsorolják, s előjövételüket, hasznukat és alkalmazásukat csak mellesleg s esetleg elmondják. Ez csak rendetlen halmaz, az emlék pusztá lomja; az adatok valóságos tartalma és kapcsolata, az ok és okozat, a föltétel és tünemény viszonyai rejtve maradnak. Az egyes országok terményeinek rendszeres összeállítása, mint azt az ásványtanban, fűvészkönyvek- és faunákban találjuk, sem képes a földirati tudomány kellékét kielégíteni, mely a *termények által elfoglalt térnek viszonyát* akarja feltüntetni. A rendszeres természetrajzban a felállított *rendszer* kapcsolja össze a számtalan részletet, s a földirati elem, a *jelenség térbelisége* alárendelve marad. Ha a természettudomány képes volna is a természet egész rendszerének belső szükségszerű kapcsolatát tudományosan kimutatni s feltárni, ezzel azon belső, léteges kapcsolatnak *viszonya* valamennyi földbeli vonatkozásaiban még korántsem volna kihozva s felmutatva. A földirat tehát legelsőben is az egyes természeti tárgyak térbeli elterjedését s felosztását mutassa fel a természet három országának szervezeti fokozata szerint, ahhoz képest a mint az egész földre vagy az egyes földterületekre nézve különböző rendekben, családjaikban, nemeikben és fajaikban jellemzők. De valamint a természettant, az éghajlattant nem kell a földiratba bekebelezni, úgy a geognosia, a rendszeres mineralogia, a flora és fauna, vagyis a természeti tárgyak elméletei és tudományai s a belőlük készített vázlatok és kivonatok sem tartoznak a földiratba. — Mindazáltal Ritter a földisme iránti igényeit még továbbra terjeszti ki. Különösen még a következő három feladatnak megoldását kívánja tőle: hogy először a termények természeti hazáját és elterjedési körét, földi életők s legegységibb diszlésük legmagasb fokától s középpontjától kezdve eltörpülésük, elszigeteltségük s teljes elenyészésük határaiig mutassa ki, pl. a gabnafélékre, gyümölcsfákra, fűszerekre nézve, stb. Másodszor mutassa ki a természeti tárgyaknak természeterek által eszközölt költözéseit és elterje-

jedéseit eredeti hazájokból különböző területekre, vagyis mutassa ki *a természeti tárgyak költözései körét*.

Harmadszor végre mutassa ki a természeti tárgyaknak az emberek által eszközölt költözéseit és elterjedéseit, vagyis *termesztésük és tenyésztésük körét*, smívelési hazájokat.

Mindezen viszonyokat csak a történelem évlapjaiból, tehát történelmi úton lehet kihozni s az idők folyamából a terek jelenkorába átvinni; a természettan, az éghajlat, a természetrajz, melyek a termények elterjedési öveinek szabályozóját ezen adott jelenkorban felmutatni akarják, ezekben a történelem és földirat útmutatására szorúlnak, melyet oly gyakran figyelembe se vettek. Ha sikerül legalább a legfontosabb földi termények háromféle elterjedési köreit kimutatni, melyek középpontjaikból kiindulva a vízkörök hasonlatosságára felette különbözőleg egymásba folyva s egymást szegve hullámzanak és rezegnek, s a földkerekségen hol kisebb hol nagyobb terekre kiterjeszkednek; akkor nem csekély adalékokat nyerünk az emberisméhez; a népirat, az ország- és államisme pedig ezáltal a földmívelésre, műiparra, kereskedelemre, forgalomra, gyarmatok alapítására, stb a természetrajzi alapot kapja meg.

Ez utóbbi tekintetknél fogva a földisme természetrajzi része már némileg *a történelmi részbe* is átsap. Erről Ritter szintén értekezett, s kimutatta, miben áll a földirat történelmi eleme, s mily lényeges oldala ez az egész földirati tudománynak. A dolgok, mondja Ritter, melyek földünkön egymás mellett s egy időben léteznek, valósággal csak úgy vannak, hogy az időben *egymás után* következtek. Azért a földirat, mely a földileg kitöltött vagyis természeti tárgyaktól elfoglalt terek viszonyainak tudománya, időmérték, azaz időbeli kapcsolat nélkül el nem lehet, tehát neki épen úgy van szüksége a történelmi elemre, mint a történelemnek, mely a földileg kitöltött idők viszonyainak (az egymás után következett események viszonyainak) tudománya, szüksége van színhelyre, földirati alapra, melyen az események kifejlődtek. Továbbá földünk mennyiséges és minőséges, sőt természeti viszonyai is, az éghajlat, termékenység, közlekedés, stb nem állandók, hanem az ember munkája következtében változnak. Az ember

ugyanis egyfelől a földtől s az egész környező természettől függ, de másfelől szabadon is fejlődik s visszahat magára a földre és viszonyaira. E kölcsönös hatást a földirat a történelmi elem nélkül meg sem értheti, tehát a földi viszonyok valóságos értékét és jelentőségét sem becsülheti meg.

Ritter azután még egyes példák által is megmutatja a történelmi elem fontosságát a földiratban, de, véleményem szerint, terjedelmét és körét nem határozza meg eléggé szabatosan és világosan. Alig hiszem, hogy értekezése alapján valaki képes volna teljes öntudattal, tájékozottsággal és biztosan meghatározni, mit kelljen tulajdonkép a történelemből a földiratba mint vele léteges kapcsolatban álló, kiegészítő részt fölvenni.

Ritter felfogása szerint tehát a földirat a földkerckség összes természeti s az embervilág műveltségi viszonyainak tudománya, mennyiben azok léteges kapcsolatban állanak, egymásra folyton folyvást hatnak, egymást föltételezik és módosítják, s magasabb egységben, az összes földi életben összeolvadnak. Ekkép a földirat igazán *földismévé* válik, s Ritter méltán *földismének* czimezi munkáját. Az így felfogott földiratnak vagy földismének okvetlenül *összehasonlító*nak kell lennie, s Ritternek, mint az igazi összehasonlító földirat alapítójának, ugyanazon érdeme van, mint azoknak, kik az *összehasonlító nyelvészet* alapítói. Valamint a nyelvtények és nyelvatatok holt halmazába csak az összehasonlító nyelvészet volt képes életet lehelni, úgy a földirati anyag is csak Ritter összehasonlító eljárása által nyert életet és jelentőséget, s maga az egész földirat csak ezáltal nyerte meg tudományos alapját. Azért a földirat mint tudomány, csak Ritter föllépése óta indult új fejlődésnek. Különösen a föld felülete és egyes részei viszonyainak a különböző méretek szerinti tárgyalása, a törzs tagosulat, szigetesoportulat, partfejlődés, partkiséret viszonyainak, az alap-alak és tagoknak s több efféléknek kutatása és feltüntetése, a mértani alakok alkalmazása, stb mindezek Ritternek „drágan szerzett tulajdona”, mint maga joggal mondja.

Ritter megmutatta az útát és módot, melylyel a tudomány természetes, tehát egyedül igaz rendszerét fölépíteni

lehet és kell. De magát a rendszert eddigelé sem ő maga sem más még föl nem építette, s a rendelkezésünkre eddig álló anyagokkal és eszközökkel még föl nem építhette s meg nem tökéltette. Ritternek még a sokféle elszórt anyag összegyűjtésével, megbíráásával, megválogatásával kellett küzdenie, azért fő törekvése oda ment ki, hogy mentől teljesebb repertoriumot szerezzen, mely ne csak a nevek, de a tények, eredmények s az irodalom leltára is legyen. Azért sajátos eljárást kellett követnie, melyet nagy munkája második kötetének előszavában ő maga következőleg jellemez: „Sajátos eljárástunk, melyet nyomozásainkban követtünk, s mely minden eddigi földirati szokástól eltér, abban áll, hogy seholsem indulunk ki önkényes, szokásos, kézikönyvbeli fel- és beosztásokból, s megmerevült, jobbára álarcszerű földirati fogalmakból, melyeket az egyetemesről rendesen merőben hibásan a különökre vittek át. Eljárásunk abban áll: a tömegekből s egészen belátható szemléletekből kiindulva, elsőben egészen részletesen s itészettil iparkodunk magunkat a tényleg, természetszerűn elkülönített helyiségekben eltájékoztatni; azután a részleteket az együvé tartozó csoportokban, a leg-egyedibb jelenségek, viszonyok s mutakozó törvények szerint, az erők hatásaiban s egyidejű téri köreikben igyekszünk felfogni, s végre a különböző csoportok összekapcsolása által megint egyetemes leírásokra, viszonyokra, szerkezeti törvényekre emelkedünk, minden helyiségnek természeti s egyéb működéseire, s a szerves és élő dolgokra nézve.

Hogy ezen célzt elérhessük, szükséges volt a történelem legrégibb évkönyveit s a legrégibb, mind bel- mind külföldi utazók tudósításait épen úgy, mint a jelenkor történelmi és utazási tudósításait felhányni s átvizsgálni, szükséges volt az irodalomnak ismeretlenebb vagy egészen elmellőzött részét is felhozni, hogy az adatoknak forrásaikból meritett közlése által itészeti megbírásluk lehetőségessé válják, s gyakran a jelenkor elbizottsága vagy tévedése megsemmisíttessék.

Azért beleszóttuk mindenütt a fölfedezési történeteket, megjelöltük a hégagokat, az ismeretlen földterületeket, felhoztuk a papi és hősi mondákat, hol vizsgálatok hibáztak, a hadi történeteket és hódítási járatokat, a bányamívelést, a hittérítők tudósításait, a különböző népek ős lakhelyeit, gyarmatalapításait, fejedelmi székeit s a míveltségi időszakokat tárgyazó tudósításokat. Azért pontosan felhoztuk az elmúlt idők minden emlékeit is, stb., hogy azokat a történelem s a népirat, melyet még koránsem bírnk, felhasználhassa. De ép úgy kellett az éghajlati, a plutói jelenségek elterjedését, hol helyszerű alakokban, viszonyokban, zárt körökben mutat-

koznak, valamint a tartományok geognosticus, növény- és állatországi viszonyait is feltűntetni, hogy eleven szemléletté váljanak a földirati rendszerre nézve, mihelyt helyszerűsítve, jellemzőleg, térileg s törvényadólag föllépnek. Ez adatok tarka sokfélesége a munka terjedelmét okvetlenül kitérítette, valamint tartalmát is növelte: mert annak nem hiábavaló ékességnek és mulattatásnak kellett lennie, de tartalmas teljessége által a legelevenebb szemléletre közrehatnia, hogy az egésznek felfogására felemeljen, a fogalmat kifejtse s világosságra hozza, a jelenségből a törvényt kicsalja, mikép a vegyész, a physikus, a csillagász műhelyében vagy a szabadban, akár a csillag mozgásából akár a felhőből, a figyelések lánczolatának kapcsolatából eredményét kivonja.“ —

Ritter útmutatása szerint mind szám osabban fáradozna a földirati tudomány épületének felállításán; a földirati munkák minden mívelt nemzet irodalmában nagy helyet foglalnak el. Fájdalom, a mi nemzeti irodalmunk e tekintetben is hátramaradt. Eddigélé nem csak az egész földkerekséget tárgyaló oly munkánk nincsen, mely némi teljességgel bírna s a tudomány mostani igényeinek valamennyire megfelelné, de még saját hazánkról sem bírnak Ritter szellemében írt munkát. A régibb és újabb időben nálunk megjelent munkák rendesen csak politikai és statistikai oldaláról írják le hazánkat, természeti viszonyait csaknem egészen elmellőzik.

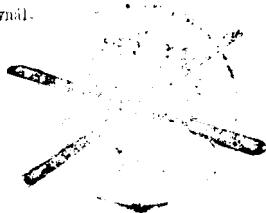
Sőt országunk természeti viszonyainak megismertetésére a szükséges előmunkálatok is nagy részben még hibáznak. Nem bírjuk még országunk faunáját és floráját, az ásványi és földtani, a meteorológiai és klimatológiai viszonyokról legfelebb egyes értekezéseket mutathatunk fel. Azért hazánkról csak némileg tökéletes geographiai munkát még nem is írhatunk. A geographusnak a természetbúvárok vállaira kell állania, ha célját elérni akarja. Midőn tehát a t. akadémia megtisztelő bizodalma által ösztönöztetve a geographiai tudomány meghonosítását csekély törekvéseimmel előmozdítani akarom, s az egész földre vonatkozó egyetemes földírat, valamint hazánkat különösen tárgyaló munka szerzését életem feladatául kitűzöm: akkor a t. akadémiát csak eltökélt akaratomról s ernyedetlen buzgalmamról biztosíthatom, de nem egyszersmind törekvéseim sikeréről is.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1859. Nyomatott Emich Gusztávnál.

TARTALOM.

Nyelv.

	Lap.
Nyelvészeti iránynézetek ; Szküth-európai szómaradványok. <i>Lu-gossy József</i>	3
A magyar szóbeli hangsúly apologiája. <i>Hunfalvy Pál</i>	29
Jegyzék a hangsúlyról a magyar nyelvben. <i>Fogarasi János</i>	63
Az önhangzók rendszeressége a gyökszóokban. <i>Czuczor Gergely</i>	73
Egy vogul monda, vogul nyelvtani és szótári kísérettel. <i>Hunfalvy Pál</i>	285
A magyar nyelvészkedés köre, bevezetésül sémi gyöknyomozásaihoz <i>Ballagi Mór</i>	397
Nyelv. Nyelvkülönbőség és nyelvrokonság. Nyelvvizsgálati rendszerek. <i>Fábián István</i>	497
A mássalhangzókról. <i>Czuczor Gergely</i>	599

Philosophia.

Aristotelesi tanulmányok. I. A kategoriák. <i>Hunfalvy Pál</i>	107
A pozitív és negatív philosophiáról. VIII. <i>Horváth Cyrill</i>	423
Nemzeti és egyéni fejlődés. <i>Szilasy János</i>	465
Bölcsészeti zátonyok és örvények. <i>Hoványi Ferencz</i>	529
A materialismus hatásairól. <i>Greguss Ágost</i>	570

Történet és rokon.

Bánfi Dénes kora és megöletése. <i>Szilágyi Sándor</i>	137
Győr vármegyei Sabáriáról. <i>Czinnár Mór</i>	515

Törvény- és államtudomány.

Egy XVII. századbeli záloglevél, adalekul a magyar öröködési jog történelméhez. <i>Bartal György</i>	51
Magyarország bűnvádi statistikája. <i>Konek Sándor</i>	220
Adalékok a halálbüntetés kérdése újabb fejleményéhez. <i>Pauler Tivadár</i>	442

Akademiai Tárgyalások.

Januárban	67
Februárban	131, 279
Martiusban (Kaba-debreceeni lebkő 129)	281
Áprilisban	526, 591
Májusban	594
Juniusban	598

4. 2.